

श्रीपरमात्मने नम ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४

आचार्यवर्यश्रीमद्भट्टाकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्त्तिकं ।

श्रीयुत न्यायतीर्थपण्डितगजाधरलालजैन साहित्यशास्त्रिणा
सपादितं

तच्च

उस्मानाबादन्यासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचन्द्रस्यात्मजवालचंद्रस्य स्मरणार्थं
श्रीभारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाया मन्त्रिणा

श्रीपन्नलालजैनेन

काशीस्थचन्द्रप्रभानांनि मुद्रणयंत्रालये मुद्रापित ।

श्रीवीरनिर्वाणसंवत्सर २४४१ । सिंघाट १९१५ ।

Printed by Gauri Shankar Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Pannalal Jain Benares

प्रस्तावना ।

सहृदयप्राज्ञप्रवर ! अद्य समुपतिष्ठे नाम स्वयकष्टायमानमपि शुद्धतमप्रथसाहाय्याभावात्कष्टत-
मायमानममु श्रीमद्राजयार्तिकं यथामति सपाद्य श्रीमतां पुरस्तात् । इदं च भगवदुमास्वामि (उमास्वाति)
मुखविनिर्गतस्यार्हतसिद्धातक्षीरार्णवमथनसमुद्भूतघृतकल्पस्य श्रीमोक्षशास्त्रस्य श्रुति स्फुटतमार्थप्रति-
पादिका महती टीका । न केवल दिगवरजैनसमाज एव मोक्षशास्त्रस्य (तत्त्वार्थसूत्रस्य) गरीयसी समाह-
तिर्विश्रुतिश्च पर सहयोगिनोऽपि श्वेतपटप्रभृतय समामनति तद्वहलतमया निष्ठया । सूत्राणां शृङ्खिलासपरि-
मार्जनपक्षमत्रलभ्य सशेरते कतिपये, भगवदुक्त मूलभूत किमिति ? तदन्वय

तत्त्वार्थराजवार्तिकं

दिगवरसमाजे टीकैषा विशेषतया राजवार्तिकनाम्ना विश्रुयते । प्रथमणेव तु भगवदकलंकदेवेन-

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदसुरुश्रिय ।

निर्वैतकल्पय वीर वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥ १ ॥

पद्येनामुना तत्त्वार्थवार्तिकामिधया व्यश्राधि, तत्र कारणमिदं निर्णीयते श्रीमद्भद्रकलकविरचित-
वार्तिकानां श्रुतिप्रतिपत्त्योक्तकै प्रमितैश्चाक्षरै दुष्प्रतिपाद्यतमस्य विषयस्य प्रतिपादनशैली सरलामनु-
भाव्य समादाय च नामैकदेशपक्ष भक्तिस्रोतोऽत पतिततया केनापि विदुषा भवेत्प्रदत्त वार्तिकानां
प्रभावस्फोरणाय राजवार्तिकमिति तदीय नाम ।

मोक्षशास्त्रस्य प्रस्फुटतत्त्वार्थप्रतिपादकत्वात् तत्त्वार्थसूत्रनाम्नापि जागर्ति विश्रुति । तस्योपरिछादेव
वार्तिकस्यास्य विरचितत्वात्, वार्तिकमिदं मान्यस्य विज्ञापीति प्रस्फुटप्रतिपत्तये च, देयस्तु तत्त्वार्थवार्तिकनाम्ना
टीकामिमा व्याजहार । ततो प्रथनामनि मा कश्चित्तदशयिष्टेयस्माभित्तदीय नाम तत्त्वार्थराजवार्तिकमिति
समुदबोधि । अस्यैव वार्तिकस्य तत्त्वार्थवार्तिकालकार, राजवार्तिकालकारश्चेति द्वे नामनी अपि स्त

तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ञानोपयोगित्वाच्छास्त्रेऽस्मिन् प्रामुख्येन मोक्षस्वरूपमेव भगवान् व्यवे-
क्षीत् । तत्र यद्यपि केचित् सुप्रतिभा पार्श्वितितत्त्वानि न्याजहु, अन्ये च सततत्त्वानि पटुत्त्वानि
वा, अपरे पडाधिकदशतरंगानि, एक तत्त्व च परे । किंत्वाहृतनये मूले जीवाजीविततत्त्वद्वययोऽप्यमाने,
आसन्नबन्धयो ससारोत्पत्तिप्रधानहेतुत्वेन सवरनिर्जरयोश्च परमनिश्रेयसपरमकारणत्वेन जीवाजीवास्त्रबन्ध
सवरनिजरामोक्षेति तत्त्वसप्तक समुपवर्णित, पराभिमततत्त्वानामत्रैवातर्भावविभावनात् तथा च सूत्रित—

जीवाजीवास्त्रबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥४॥

नच तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ञानोपयोगित्वमसिद्ध सर्वैर्मीक्षाम्युपगृह्णित्त्वानां साक्षात्परपर-
या वा तत्कारणत्वेनोत्प्लेखात् तद्यथा—

धर्मविशेषप्रसूतद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति काणादा प्रमाणप्रमेयसशयमयोजनदृष्टान्तसिद्धांतावयवतर्क
निर्णयवाद्जल्पवितहाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति
गौतमीया प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्ष इति कापिला । 'आनन्द ब्रह्मणो रूप तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते'
इत्यागमप्रामाण्यात् आनन्दरूपो मोक्ष इति वेदातिन । एवमन्येऽप्यास्तिकमन्या तत्त्वस्वरूपस्य परमनि-

श्रेयसज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यते । अर्हता अपि क्षायिकसम्बन्धदर्शनादिस्वस्वभावाभिव्यक्तिमार्गेण इत्याभिमन्यमाना मोक्षकारणत्वेन तत्त्वस्वरूप समुद्दिशति ततश्च तत्त्वस्वरूपस्वावश्य प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तत्त्वस्वरूपोपवर्णनं नापार्थक्यम् ।

आर्हतनये 'सन्मात्र तत्त्वमिति' तत्त्वलक्षणं न्यदर्शितं, सच्च उत्पादव्ययध्रौव्यात्मक उत्पादव्ययव्यव्ययुक्त सदित्यनुशासनात् । नचैतल्लक्षणमव्यापि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्याप्त अलक्ष्यश्रुक्तिवामावात् । नाप्यसंभवि, अवाधवोधतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

नन्वस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशालित्वं न त्वात्मन नित्यत्वाद्भिमुत्वाच्च कालादिवत्, यथात्मन उत्पादविनाशालित्वं स्यान्नान्यत्र कालाकाशादौ इद्वारितं स्यात् घटादिवदात्मनोऽपि तत्रितयसगतत्वात् कालाकाशास्य च पक्षातर्भावविभावनात् तथाहि—

यथा घटोत्पत्तौ प्राच्यस्य मृत्तिकाया पर्यायरूपस्य पिंडस्य विनाश, घटपर्यायस्य च समुत्पादमृत्तिकाया. पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायिणोऽभेदात् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि संभवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भाव, आत्मत्वेन ध्रुवता । एव कालाकाशादिव्यपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पादार्थ्या—उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एव सुवर्णपर्यायेषु कटकदिषु पय पर्यायेषु दष्यादिषु चोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्व परिभावेनीय । एनेमेव भाव पुरस्कृत्य समुपवर्णयाचक्रिरे भगवत्समतभद्रस्त्रामिन ।

घटमौलिसुवर्णार्था नाशोत्पादस्थितिष्वय ।

शोकप्रमोदमाभ्यस्थ्य जनो याति सहेतुक ॥

पयोव्रतो न दष्यात्ति न पयोत्ति दधिव्रत ।

अगोरसव्रत नोभे तस्मात्तत्र त्रयात्मक ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमवलम्ब्य द्रव्यस्य विनाशाभावात् पर्यायार्थिकनयमवलम्ब्य पर्यायाणां विनाशोत्पादात्कथंचिन्नित्यत्वमनुसंधेयमात्मन, कूटस्थानित्यत्वे, अर्थक्रियाया अभावात् । अर्थक्रियायाश्चाभावे तत्त्वस्यापि व्याहन्यमानत्वात् ।

विधुत्व च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधात् शरीरावच्छिन्नात्मन एवाहप्रत्ययविषयत्वेन तदितरत्रात्मनोऽनुभवात् । न च यद्यन्मध्यमपरिमाणवत्तत्कृतक यथा घटादीति ध्याप्या घटादिवदात्मनोऽनित्यत्वापत्ति १ तथाविधार्था व्याप्तौ प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्यत्वान्म्युपगमेनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टान्तस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववादिन एवाधिक्षिपति नास्मान् । एतेन सकोचधिकाशाशालित्वाच्च आत्मनि वृत्तादिवदनित्यत्वैकात्तदूषणमचीकृत्यत् तदपि निरस्त वस्त्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थानान्निदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

नन्वस्वात्मनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षति पर नित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणं स इति तु न युक्तमुपपत्त्या न हि रज्ज्वहनी पुस्त्वस्त्रीदे च युगदेकत्र समस्थिते दृश्यते २ न एकत्र वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया निश्चयान्त्ये दोषाभावात् । न वयमम्यनुजानीमहे यदपेक्षया नित्यत्व तदपेक्षयैवानित्यत्व, किं तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्यत्व पर्यायार्थिकनयापेक्षया चामित्यत्व । यथा एक एव पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पित्रपेक्षया पुत्र, भागिन्यापेक्षया भातुल, मातुलापेक्षया भागिनय इति । नचैकत्र पुत्रत्वभागिन्यपत्वादिधर्माणामुपलभादविरुद्धत्वमेवेति वाच्यम् । अपेक्षासराणेशरणत्वनैव तत्राविरुद्धत्वप्रतिभासया नित्यत्वादावपि तथान्म्युपगमे नरपतिनिदेशाभावात् । एव च एकत्रैव घटे परत्वापरत्वजातिमत्त्वमपि तार्किकोपकल्पितमापनीपद्यते नान्यथा अपेक्षान्म्युपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुपगमात् । तथा

एकस्मिन्नेव वृक्षेऽपेक्षामवलम्ब्य विरुद्धानामपि कर्तृत्वादिधर्माणां समावेशो दृश्यते तद्यथा—वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र वृक्षस्य पारतन्त्र्याभावात् कर्तृत्वं । वृक्षं पश्यतीत्यत्र दर्शनेनाप्तुमिच्छमाणतमत्कार्कमत्वं । वृक्षेण च प्रथमं त्रिविधपर्यायत्वं ज्ञापकस्य साधकतमत्वाद् वृक्षस्य करणस्य । वृक्षायोदकमासिंचित्वासात्तिस्यमानेनादकेन वृक्षमभिप्रेतीति सप्रदानं । वृक्षात्पत्रं पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानं । वृक्षे वषांसीत्याशारेऽधिकरणमिति । एवमात्म-यपि, यदोपलब्धिबिषयस्तदात्मा प्रमेयं यदा चापलब्धिसाधनं तदा प्रमाणमिति प्रमेयत्वप्रमाणवृत्तिविरुद्धधर्मसमावेशो नापेक्षामादाय विरुध्यते । एव चापेक्षाश्रयणे । प्रमेयता च तुल्यव्याप्यवदिति, आक्ष-यिदिकं शास्त्रमपि समगच्छत नान्यथा ततश्च वस्तुनेनायाथात्म्यपरिपालनाय नियतमपेक्षा समादेया—

यद्य निदर्शनं दर्शितं रजन्यहनीं र्जीन्वपुम्रे इति तदपि न नो विरुद्धं रजन्यहोरप्ये कस्यैवाधिकरणस्य सत्त्वात् मेवंन्यत्रहितसौरप्रकाशवैलक्षण्यसयोगो यासत् । तदभावाच्च रजनीं तयोश्चैव एवाधारः । र्जीत्वपुस्त्रे अप्येकधिकरणं विस्मृष्टपुस्तकपर्यायस्यात्मन एवाशुभोदयाभृत्स्य स्थित्यपर्यायणं परिणतत्वात् ।

तथा चाम्युपगम्यमानायांमपेक्षायां—

स्यान्नित्य आत्मा १ स्यादानिय २ स्यान्नित्यक्षानित्यक्ष ३ स्यादवक्तव्य ४ स्यादास्ति चावक्तव्य ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्य ६ स्यादास्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति, नित्यत्वानित्यत्वधर्ममवलम्ब्य सत्सम्बन्धमिति समनतिष्ठते एवमास्तिस्वनास्तित्वादिसु प्रत्येकस्येय सत्सम्बन्धो योजनीया ततश्च सिद्ध्यतीदं, कथंचिन्नित्ये-विमुक्षामा ।

अत्राह ननु प्रतिपादितेयं सत्सम्बन्धो न युक्तियुक्ता सदायादीनामधिकरणत्वेनाप्राप्तत्वात् तद्यथा—

आत्मा केन स्वरूपेण नित्यं केन चानित्यं ? इति सशयः १ । यत्रानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोधो यत्र चानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोध इति विरोधः २ तथा नित्यत्वस्याधिकरणं द्रव्यमानित्यत्वस्य चाधार पर्याया इति धैर्याधिकरणस्य । तथैकतित्यं नित्यात्मकत्वेऽनित्यत्वभावात्, अनित्यात्मकत्वे च नित्यत्वभावात् इत्युभयदोषः । तथा येन स्वभावेनात्मनो नित्यत्वं तेनैवानित्यत्वप्रसंगं येन चानित्यत्वं तेन नित्यत्वमपीति संकरप्रसंगः ३ तथा येन स्वभावेनानित्यत्वं तेन नित्यत्वमपि प्राप्नोति येन च नित्यत्वं तेनानित्यत्वमपीति व्यतिकरः ७ तथा येन रूपेण कथंचिन्नित्यत्वं तेन कथंचिदनित्यत्वमपि येन च कथंचिदनित्यत्वं तेन कथंचिन्नित्यत्वमपीत्येनवस्था ८ इति न, अनवबोधात्— तथाहि—

सशयो हि—एकस्तुत्रिशेष्यकविरुद्धानानाधर्मप्रकारकं ज्ञानं स च सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च जायते यथा स्यात्पूर्वां पुरुषो बेल्लत्रोर्द्धुतामात्रं सामान्यप्रत्यक्षं । विशेषाप्रत्यक्षं च स्यात्पुगताना वक्रकोटरपतात्रिनीदादीनां, शिरपाण्यादीनां च पुरुषाधिकरणानां । उभयगताना च वक्रकोटरशिरपाण्यादीनां स्मरणमिति तत्र सशयः । न ह्यनेकातवादे सशयायकाश स्वरूपपररूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणां प्रत्ययमुपलभ्याद्विशेषोपलम्बेप्रतिहृत्त्वात् । नाप्यनेकातवादे विरोधगतिं विरोधस्यानुपलम्बसाध्यत्वात् । न हि यदा स्वरूपेण वस्तुनि नित्यत्वमुपलभ्यते तदैव पररूपेण तदनित्यत्वानुपलम्बः । एकस्मिन्नेव काले स्वरूपादिभिः सत्त्वस्यैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यापि विद्यमानत्वात् । किंच वक्ष्यघातक—सहानवस्थान-प्रतिवक्ष्यप्रतिवधकरूपेण त्रिविधो विरोधः तत्र नाद्यं स चैकत्रैकदा विद्यमानयोः सयोगे सति भवति यथा मयूरोरगयोः, अनलसलिलयोश्च । नचैकत्रैकदा नित्यत्वानित्यत्वादीनां समम्युपगम्यते सत्त्वा प्रतिवादिना । अम्युपगम्यमानायां स्वेकत्र वृत्तो नित्यत्वानित्यत्वादीनां तुल्यबलत्वात् तत्र विरोधावकाशः । नापि द्वितीय एकत्र मातुल्लिगे इयामतापीतते इव एकाधिकरणे कालभेदेन वर्त्तमानानां तदम्युपगमात् । न चैकत्र नित्यत्वानित्यत्वे कालभेदेन वर्त्तते नियक्ष्या युगपदेवाम्युपगमात् । नापि तृतीय-यथा शीतानुपपत्तिस्थितौ दाहा-भानादाहप्रतिवधको माणिर्नैवमारित्यसत्त्वे नस्तित्याभानाजास्तित्वप्रतिवधको भवितुमर्हतिस्तित्व ततो

१ विभिन्नाधिकरणश्चित्तत्वः । २ सर्वेषां युगयत्प्राप्तिः सकरः । ३ परस्परविषयममनं व्यतिकरः ।

४ अप्रमाणिकपदार्थपरपर्यायवत्त्वनाविश्रान्तत्वमात्रं ।

नात्र क्तमस्यापि विरोधस्यावकाश । नापि वैयधिकरण्य अवाधबोधे नित्यत्नानित्यत्वयोरेकाधिकरणतया प्रतीयमानत्वात् । नाप्युभयदोष भेदाभेदयोरन्योन्यनिरपेक्षयोरार्हतमतेऽनभ्युपगमात् । नापि सकरव्यतिकरौ भेषकरत्नादिवत् वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वयो प्रतीयमानत्वात् । नाप्यनवस्था अनतधर्मात्मकस्य वस्तुन स्वय प्रमाणप्रतिपक्षत्वेनाभ्युपगमेनाप्रामाणिकपदार्थपरपरापरिकल्पनापिरहात् । ततश्चाहृत जीवतत्त्व निरवद्य-मभ्युपगतव्य । तच्च जीवतत्त्व-आ अभ्यायश्चतुष्टयादवगतव्य । तदनतर पचमेभ्यायेऽजीवतत्त्वनिरूपण-तच्च धर्माधर्माकाशपुद्गलकालभेदात्पञ्चविध तत्र मत्स्याना सलिलवत् नेत्राधानां वशयष्टिपद्मा जीवपुद्गलाना गमनसहकारी धर्म । पाथानां छायावत् जीवपुद्गलाना स्थितिसहायकोऽधर्म । सर्वद्रव्याणामनकाश-दानसहकारि गगन । रूपरसादिधर्मान् पुद्गल । सर्वद्रव्याणा वर्तनादिहेतु' काल इति । तत उत्तर पष्ठसप्त माभ्याययोरान्तरस्वरूपनिरूपण येन परिणामेन कर्मास्त्रवति स आस्त्रव ” सोऽपि द्रव्यास्त्रवभावास्त्रभेदेन द्विविध । अष्टमाभ्याये वद्यस्वरूपप्रतिपादन सच “कर्मात्मनोरन्योन्यप्रदेशमश्लेषात्मक” सोपि प्रकृत्यादिभेदेन चतुर्विध । नवमेऽधिकारे सवरनिर्जरयोर्गणन तत्र—आस्त्रवनिरोध, सवर एकदेशकर्म-सक्षयलक्षणा निर्जरा । दशमे मोक्षस्वरूपाख्यान सच कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षात्मक इति कृतेय दिग्दृष्टीराज-यार्तिकसमुपवर्णितविषयाणा । सर्वेषामनवद्यस्वरूप तु तत्त्वाना प्रथस्य पौर्वापर्यसमालोचनत एव विभो-त्स्पते लब्धवर्णपाठकपरिकर तत समाशास्महे न मोघीभविष्यति कृतेय नम्रशिरसा समभ्यर्थना विदुषा पुरस्ताद्विलोकयितु पौर्वापर्याशभेतस्यानवद्यप्रथस्य ।

प्रथसारस्यैतस्य सपादनसमये समभुनजमह शुद्धप्रथसाहाय्याभावात् गरीयास ताप । अत्र प्रथाभावात् मुद्रणयत्रालयपुस्तिकाऽपि (प्रेसकापी) सिद्धातपाठशालामेरेनाध्यापकपदाविभूयितै एतत्सपादकपदाल-कृतैश्च सुद्वरै सिद्धातशस्त्रिभि श्रीमषघनलालहोदयै प्रेषिता तत्रापि प्रतिमूर्तिद्वयमासीद्भजवार्तिकस्य तच्च कथंचिच्छुद्ध ततश्च जातमत्र बहुत्र परिस्खलन । परतु महता कष्टेन पुस्तकातरभ्य प्रकाशितमवसाने शुश्रूष्यशुद्धिपत्र ततस्तदवलोक्य भवेयु पठनपाठनप्रवणा विद्वांस इति विनतशिरोभ्यर्थन ।

केवलया मुद्रणयत्रालयपुस्तिकया यदा दु शशाकाह सपादायितु धार्तिकमदस्तदा कृताया प्रार्थनाया प्रेषिता प्रतिमूर्तिरेका विजयनगर (विजनौर) वास्तव्यैर्विद्वद्वरश्रीचद्रीप्रसादजीमहोदयै तत्साहाय्याद्बहुपु स्थलेषु सपादनसाहाय्यमभूत् ततोऽस्म्यहमनुग्रहामत्र प्रोक्तमहानुभावाना ।

मोरेनासिद्धाताधिछात्रे प्रियभ्रातृपडितपद्मालालसोनिमहोदयै राजवार्तिकपठनसमये परिश्रम्य सकलव्य बहूनि स्वलितानि प्रेषितान्यस्मःपार्श्वे ततो मन्यामहे वय परमसौहार्दं तेषा ।

श्रीयुतजैनहितैपिसपादयितृभिः प. श्रीनाथूरामप्रेमिभि स्वकीये जैनहितैपिपत्रे प्रकाशित श्री मद्रहासलकजीवनचरितमत्र केपुचिस्थलेषु समनलब्ध विलिखित ततोऽस्म्यहमुपकार्यंस्तेषा ।

विदुषामनुचर'—

श्रीगजाधरलाल जैनः

परिचिति

श्रीमद्भद्रकालकल्प ।

सुभाषितभेतस्प्रत्यक्षतया य किल युनक्ति नामात्मनानजीवनस्य निरर्थकमपि तात्कालिक कतममश्रयदा परार्थं, लभते सोऽपि नियतममानसन्मानामत्रता भुवि निरवच्छिन्न, तदा यो जन्मत एव—आपातरमणीयमपि किंपाकफलकल्प वैषयिकसुखमुपेक्षमाण, अनभिदधानक्ष जननीरमणीप्रभृतित समभ्यर्णतमस्यापि विप्रहस्य विलेपनादिसस्करण निदीनजनपरिकरानिरवप्रहोपप्रहमना, स कियानु समादरणीयस्यादिति समभिधान—अपारपारावारीणावसानीनभूरहराजिकुसुमतौरभव्यावर्णनमिनु दुर्घट

सुचतुरचेतानिकर । अद्य समुद्युजामहे नाम तथापिधमहात्मनानमेव किमपि चाक्षुषप्रत्यक्षागोचरत्वेऽपि ध्रुव्यं तत्साक्षादर्शनमिनु परमतोपकर समुल्लेखयितु । समुल्लेखयिष्यमाणोय महात्मा न केवत् पीयूषायमाणात्मवाणीपरिकरणैव समयुगीनाञ्जनानु तुतोय पर गायनयज्ञचूडिकास्विन स्वानघवचनानि ताळपत्रादिषु सक्रम्य आ अवसर्पिणीकाळ भववर्तिन प्राणिन समाहादयाचक्रोरेति परमतोपस्थान ।

यद्यपि समजनिपत नैके सूरयो दिगजरजनसमाजे तथापि तर्कादिविविधविषयासाधारणवैदुष्यपारिपूर्ण प्रतिमत्वात्स्वामिसमतभद्रस्वामिनोनन्यसाधारणा प्रख्यातिर्जगति निराजते । सतुष्टुशुच गुणगरिमाणमिम प्रभुमेनेके सूरयो भिन्नभिन्नागमप्रणेताः । तद्यथा—

नम समतभद्राय महते कविबेधसे यद्वचोवज्रपातेन निर्भिन्ना कुमताद्रय ।

कवीनां गमकाना च वादिना वाग्मिनामपि यश सामतभद्राय भूर्त्नि चूडामणीयते ॥

अमोषयपगुरु, महापुराणकर्ता भगवन्निघेनाचार्य

सरस्वतीस्त्रैरविहारभूमय समतभद्रप्रमुखा मुनीश्वरा ।

जयति वाग्जनिपातपाटितप्रतीपराद्दातमहीध्रकोटय ॥

महाकाविश्रीवादिभार्षिह

लक्ष्मीभृत्परम निरुक्तिनिरत निर्वाणसौख्यप्रद कुज्ञानातपवारणाय विधृत छत्र यथा भामुर ।

सज्ज्ञानैर्नययुक्तिमौक्तिकरसै सशोभमान पर वदे तद्भक्तकालदोषममल सामतभद्र मत ॥

धीवसुनदिधैद्वातिकचक्रवर्ती

समतभद्रादिकर्त्रीद्रमास्वता स्फुरति यत्रामळसूक्तिरमय ।

वजति खयोत्तयदेव हास्यता न तत्र किं ज्ञानलवोद्भता जना ॥

श्रीशुभचदाचार्य

गुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका नरोत्तमै कठविभूषणीकृता ।

न हारयष्टि परमेन दुर्लभा समतभद्रौदिमथा च भारती ॥

महाकविश्रीवीरनदी

परतु श्रीसमतभद्रभगवतोऽनंतर विधातु किलैतेदप्रथरत्नस्य श्रीमद्भद्रकालकल्पस्यैव समार्तेषु भुवि गरीयसी विश्रुति । प्रसम्यते च सर्वत प्राक् तस्यैव देवस्य नाम । न कवल कृतिरेव तदीया तमहर्षजननी समजनि किंतु स्वसामयिकाधिद्वसु तस्य प्रबलदिग्विजयित्वात् तादात्विकाहृतधर्मततिस्तजोवनान्महती प्रभावती सती व्यधातिष्ठ । तदा—आर्हतपथानुवर्तिषु नूतनजीवनसमारभ प्रादुरभूत् । तस्यैयाय जीवनप्रभावो यत्—माणिक्यनडि—प्रभाचंद्र—विद्यानद—च.दिर्दिह—कुमारसेनप्रभृतयोऽने के सूरय कणाटिकदेशे समुदपादियत । विरक्षुश्च सुगतादिप्रखरपरवादिभ्य पावन जैनधर्म । भद्रकालकल्पस्य प्रथमिर्माणवैदुष्यताऽपि वाग्मिन्वे वक्तृत्वे वादित्वे च प्रवला प्रख्यातिरजायत । तदीया वक्तृत्वशक्ति समामोहनशक्तिश्च तदानीमुपमीयतेस्म । महाकविश्रीनादिराजप्रसासाया—

सदसि यदकलक' कीर्तने धर्मकीर्ति

वचसि सुरपुरोधा न्यायवादेऽभवाद् ।

इति समयगुरूणामेकत सगतानां

प्रतिनिधिरिव देवो राजन्त वादिराज ॥

अमुना पद्येन श्रीद्वन्द्वदेवेन समुपमितो वादिराज कवि । विद्वत्सु विश्रुतवादेव—भट्टाकलकाभिषया व्यश्रीयीत् । तदात्वे भट्ट इत्युपाधिरेवासीत् । कैत्रल्युपाधिरपि तमभूययत् । कैत्रल्युपाधिस्तदा महनीय. समादरणीयश्लोपाधिरासीत्—तदैतत्प्राप्तौ प्रसिद्धेत्तमलेखकानामेव भाग्य जागर्तिसम् । लघुसमतभद्रविद्यानदाभ्यां च महात्माय सकलतार्किकचूडामणिविशेषणेनास्मारि । अकलकचद्रोऽपि तन्नामासीन् ।

केचिद्वदति-भट्टाकलक -जिनदासाभिधजैनब्राह्मणस्य जिनमतोब्राह्मण्या समुत्पन्न पुत्र आसीत् । केचिच्च पञ्चावत्या लब्धजन्मा पुरुषोत्तममन्त्रिण पुत्र आसीदिति ब्रुवते । परतु कथाप्रसारकै. देवस्य मातापितृनामानि कल्पनागोचरीभूतानि विधीयते । तस्य राजपुत्रत्वात् । स्वपिरचितेऽस्मिन् राजवर्तिकप्रथे प्रथमाध्यायस्य ।

जीयाश्चिरमकलकब्रह्मा लघुहव्वनृपतिवर्तनय ।

अनवरत्तनिखिलविद्वज्जननुतविय प्रशस्तजनहृद्य ॥१॥

अत्येनामुना पद्येन देवः स्वयमात्मान लघुहव्वनृपतिजन्मान समम्यधत्त । नैहस्यसन्नयस्यापि कस्यचिद्वकाशः ।

देवस्य जन्मभूमि क्वासीदित्यनिर्णयविषय एव सर्वथा । आराधनाकथाकोषकर्त्रा जन्मभूमिस्तदीया मान्यखेटनगरो न्यदर्शित । पर न तद्युक्तियुक्त मान्यखेटनगरीयनरपतीना शृङ्खलावद्वनामावस्थां क्वचिदपि लघुहव्वनृपतेरनुल्लेखात् । सभाव्यमेतन्मान्यखेट परतो भवेत्कश्चिन्माडलिकराजा लघुहव्व । देव खल्ल समाजगामैकदा नरपतिसाहस्रतुगस्य (शुभतुगस्य वा) राजधान्यां मान्यखेटे, इति समुपलभ्यते समुल्लेख । अनुमानमिदं तमेव समुल्लेख समाश्रित्य आराधनाकथाकोषकृता भवेत् प्रदर्शित मान्यखेट इति जन्मस्थान देवस्य । कथाकोषकार राजपुत्रमपीम नो व्यञ्जसात् तत सभवोय मन्त्रिपुत्रमेव देव विज्ञाय तदीय मान्यखेट इति जन्मस्थान तेन विलिखित भवेत् । राजावलीकथे प्रथे देवस्य जन्मस्थान कांची (कांजीवर) अवाबोधि । भवेत्तदेव समन्तमिति सभावना ।

'राजावलीकथे' इति नामधेय कजडभाषाया कश्चिद्ग्रथ । प्रथेऽस्मिन्नैतिहासिककथानामेव समुल्लेख । श्रीष्टैकोनविंशतितम (१९) शताब्दस्य प्रारम्भे व्यरचि चाय प्रथो देवचन्द्रकविना कस्य चिन्मैस्त्रराजवशीय देवीरभनामकरमण्यर्थ । एनमेव ग्रथ समवल्यय राइसमहोदयेन—अकलकदेव सुधापुरे देशीयगणस्याचार्यपदे सप्रतितस्यौ । सुधापुरस्थान च उत्तरकनाराया विद्यते—अद्यत्सऽपि तत्र सोड इति सङ्घा विश्रुतो नगर एव प्राचीन सुधापुरमिति, स्वरचिते इन्स्क्रिपशान्स एट अचणवेलगोलामिधे पुस्तके व्यलेखि । तेनैव राइसमहोदयेन विलग्नमहोदयविरचित—मेक्कीक्किक्शनपुस्तकीयप्रस्तावना समाधार्यदमपि व्यदीपि—पोनतगनगरस्य बौद्धमहाविद्यालये देव शिक्षामादत्तवान् स्थानमिदं च टिचट्टरनिकटस्थ श्रूयते ।

यानि यान्याह्वानान्युपलभ्यते देवविषयाणि तैरिदमेव विस्तार्यते भट्टाकलकदेव जन्मत एव ब्रह्मचर्यं समाराधितवान् । प्रातःविषयश्च दिग्गुराचार्योपाधिना चकमे । निद्याप्राप्तिकाले च स गरीयस्यो यातना बुभोज । कार्स्मिधित्वाद्धमहाविद्यालये ताथागतगममध्यगीष्ट । समभूच्च नदिसघाचार्य । उपरिष्ठावदेचद्रेण देशी-

१ Vide IDs No 39 Nagat tauy by Mr Rice

२ डा भोडारकरस्य १८८३-८४ तमवर्षरलिखितप्रथसूचीपु १२२ तमे पृगे कविसाब्दस्य परिभाषा दर्शनीया । न्यायमुकुटचन्द्रोदयप्रणता भट्टारकप्रभाषत्रोऽपि कस्यचिदपि काव्यप्रथसाप्रणोतत्वेऽपि कवोत्सुपाधिना विभूयित आधीत् ।

३ भट्टारकोऽपि कश्चिदकलकनाम्ना भुवि समुल्लब्धवान् विश्रुति ।

यगणाचार्यत्वेन समभिदधे देव , भवेदनुमानत स देवसघात पात्येव गण । पर न तत्र किमपि परिचायक
चल्यद्गमक यतो नाधिर्भावयामास देव कापि सघमात्मनीन । गुरुमपि स्वीय नोद्धेखयाचकार कापि,
विदूर आस्ता तदीयगुरुपरपराद्धेख । ऋषिवरमगराजेन १३९९ तमशकाब्दे विलिखित कश्चिच्छिळा
लेख , तमवलम्ब्य विज्ञायते नदिसघभृतयश्चत्वार सघा देवस्य पश्चादेव प्रादुरभाविपत् । अरुलकदेवा-
स्त्राक्कालवर्तिन — भवगत्याराधना - पञ्चपुराण — समतभद्रकृन्जिनशतऋषप्रभृतयो ये ग्रथा सप्रति समुप-
लभ्यते तेषु, तथा देवसमकालीनविभुविधानद — प्रभाचद — माणिक्यनदिप्रभृतिविरचितप्रथेष्णपि न कापि
सघचतुष्टयमिदमुपवर्णित ततो देवकालीनो न कतमोऽपि तेषु सघ समजनिष्ट । अकलकदेवश्च न तदावे
कस्य चित्सघस्याचार्य समभूक्तिं तु समस्तदिगवरजैनसघस्याचार्य इति मगराजकविचन सर्वथा सुभतीत
मेवामाति । परमेवविधमपि कविवरमगराजकथन वलत्रप्रमाणानि पुरस्कृत्य सर्वथा परीक्षणीयमेव यत
श्रुतावतारकथायां— भट्टदेवाद्ब्रह्मकालपूर्व विक्रमप्रथमशताब्दिसमभ्यर्ण, आचार्य श्रीमदहंछलि सघच-
तुष्टयमिद सस्थापयाचकारेति तद्विरोधी समुल्लेखोऽभ्यास्ते । अन्यत्रापि बर्वाति समुल्लेखोयमिति ।

भट्टदेव प्रखरतार्किकचूडामणिर्दार्शनिकचूडामणिश्चासीत् । स हि अनन्यजेयात्मनानवेदुष्यपाटवेन
प्रबलबौद्धवादिन पराम्भूय जैनधर्म प्रत्यतिष्ठपदिति तदीयप्रवलकार्य समचीकरत्तदीया भुवि गरीयसीं
विश्रुतिं । अभूत्कदाचिदेवस्य निवादो नरपतिहिमशीतलपरिपदि । हिमशीतलश्च पल्लववशीयनरपरितरासीत्
राजधानी च तदीया काच्या सच बौद्धोऽजायतेत्यत्र न कश्चित्सयावकाश । देवेन सम वादो दिनसप्त
कमभूदिति केषां चिन्मत । आराधनाकथाकारश्च पण्मासपर्यंतमभूदित्याह पर नात्र सतीति सर्वजनचेतस्सु
तदा जैनधर्मस्य गरीयान् प्रभाव प्रापत्तत् । हिमशीतलनृपानिदेशेन च प्राय सर्वे बौद्धा शीलोनदेशयिकौंडो
नगर निरूस्सु । बौद्धा कौंडीनगर निवासिता इति समुल्लेखो विलसनमहोदयैरपि कृत । वर्तते च बौद्धे-
सह वादस्य जिनधर्मविजयस्य च समुल्लेख अरणवेळगोलाप्रशस्तावित् ।

तारा येन विनिर्जिता घटकुटीगूढावतारा सम
बौद्धैर्योधृतपीडपीडितकुट्टदेवार्थसेवाजलि ।

प्रायश्चित्तमिथांप्रियारिजरज खान च यस्याचर
दोपाणा सुगत स कस्य विषयो देवाकलक कृती ॥

चूणि — यस्येदमात्मनोऽनन्यसामान्यनिरवयविभवोपवर्णनमाददर्शते—

राजन् साहसतुग । सति बहव श्वेतातपत्रा नृपा
किंतु त्वत्सदृशो रणे निजयिनस्त्यागोन्नता दुर्लभा ।

तद्वत्सति बुधा न सति कवयो धार्गीश्वरा वाग्मिनो
नानाशास्त्रनिचारचातुराधिय काले कलौ मद्दिधा ॥

राजन् सर्वादिर्प्राविदलनपटुस्त्व यथात्र प्रसिद्ध-
स्तद्वत्स्यातोहमस्या भुवि निखिलमदोल्पाटने पडितान् ।

- १ तत पर शास्त्रविदा मुनीनामप्रसाराभूत्कलकद्व ।
मिथ्याधकारस्थागिताखलाया प्रकाशिता यस्य वचोमयूले ॥ १८ ॥
तस्मिन् गते स्वर्गभुव महर्षौ दिव पति नर्तुमिव प्रकृष्टा ।
तद वयोद्भूतमुर्व श्रारणां वभुवुदित्य भुवि सप्र-दा ॥ १९ ॥
स योगिसपथतुर प्रमदानासाय भूयानविरुद्धस्तान् ।
समावय श्रीभगवान्जनेद्रथतुमुत्तानीव मिय समानि ॥ २० ॥
देवनदिधिहंसनसघभेदवतिना दशभेदत प्रबोधभाजिदेवयोगिनो ।
एतत ममस्तौ विददधन्मथिनां मथत प्रांगद एव नादसघ इत्यभूत् ॥ २१ ॥

नो चेदपोहमेते तव सदसि सदा सति सतो महातो
 वक्तु यस्यास्ति शक्ति स वदतु विदिताशेषशास्त्रो यदि स्यात् ॥
 नाहकारवशीकृतेन मनसा न द्वेषिणा केवल
 नैरात्म्य प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुद्ध्या मया ।
 राज्ञ श्रीहिमशीतलस्य सदसि प्रायो विदग्धात्मनो
 बौद्धैषान् सफळान्विजित्य सुगत पादेन विस्फोटितः ॥

समयविचारः ।

यद्यपि न क्वापि देवेन स्ववचनेन स्वसमयो विज्ञापितस्तथापि दृढतैरनेके प्रमाणैः स कृतनिर्णयः—

१ । उपरिघातप्रतिपादितमह्द्वेषेणप्रशस्तिपथै स्फुटमिदं निर्णयते यत्समुपतस्यौ कदाचिदेवोऽकलक' साहसतुगनरपतिसदसि । साहसतुगश्च राष्ट्रकूट (राठोर) वशीय राजासीत् स च शुभतुग-कृष्णराज नामभ्यामपि भुवि व्यश्रौसीत् । यदा समभूद्विनिर्माणं जिनसेनहरिवशपुराणस्य ८४० तमे वैक्रमशतान्दे (७०९ शकशतान्दे) तदा नरपतिकृष्णराजात्मज — इद्रायुधो द्वितीयगोविंदो राज्यमचीकरत् ततोऽमुनापि प्रमाणेन नियतं विज्ञायते कृष्णराजस्यैतस्मात्प्राक् सज्यकाल आसीत् । अनेन कृष्णराजनरपतिना ८१० तमविक्रमसवत्सरात् ८३८ तमसवत्सरपर्यंतं राज्यं समपादीति डा भाडारकरमहोदयैरपि स्वनिर्मित-दक्षिणेतिहासे प्रकटीकृतं ततोपि नि शल्यं निर्धार्यते देव श्रीमदकलक' ८१० तमसवत्सरात् ८३२ तम-सवत्सरपर्यंतं कार्मिश्चित्काले भुव्यजीवीत् ।

२ । हरिवशपुराणो व्यरचि ८४० तमे वैक्रमसवत्सरे श्रीमज्जिनसेनै । तस्मिंश्च जिनसेनै कुमारसेन' समुल्लिखितं । कुमारसेनसाहाय्यमासाद्य मामकीनोय—अष्टसहस्र्यभिधो ग्रथः प्राप वृद्धिमिति विद्यानदि विभुरपि कुमारसेनं समुल्लिखितवान् । विद्यानदविभुना च अष्टशतीभाष्यमधिकृत्य—अष्टसहस्रीं विराचिता तथाच प्रमाणेनामुनापि नियतं निश्चयते भट्टाकलकदेव ८४० तमसवत्सरात्प्रागेव समुदपद्यत हरिवश-पुराणरचनाकाले न भवेत्तदस्तित्वमित्यत्रापि न चित्रं ।

३ । अष्टसहस्रया नैकत्र प्रसिद्धमीमासककुमारिलभट्टविदुषो भट्टनाम्ना कृतं समुल्लेखं । भट्टसमयश्च ७९७ तमवैक्रमसवत्सरात् ८१७ वैक्रमसवत्सरपर्यंतं कृतनिर्णयः । अतश्च विभुवरविद्यानदी भट्टसम-युगीनं किञ्चित्तत्समयान्तरोद्भवश्च भवेदित्यनवद्यं निर्णयः । भट्टाकलकश्च विद्यानदिसं प्राक्कालीनस्ततश्च भट्टदेवास्तित्वसमयेन वैक्रमशतान्देश्चतुर्थपादो नवमशतान्देश्च प्रारभ्येति भवितव्यः ।

४ । डा सतांशचद्रविद्याभूषणप्रभृतिभिर्विद्वद्भिश्च विद्वान् भट्टाकलकदेव ७९० तमे स्रीष्टान्दे, अर्थात् ८०७ तमविक्रमसवत्सरसमम्यर्षं वभूवेति निर्णीतं ।

५ । अत्र के ची पाठकमहोदयानामतिमसिद्धात ६७९-तमे शकान्दे महाराष्ट्रकर्णाटकदेशयोः शासक दत्तिदुर्गाभिश्च कश्चिदवनिपाळ समजायत । तस्य च साहसतुग इति विरुद् आसीत् । तत्समयुगीनश्च वभूव भट्टाकलकदेव । राज्ञ श्रीदत्तिदुर्गस्य पश्चात् शुभतुगाभिर्दयस्तत्पितृव्यो राज्यमचीकरत् । अस्यापि च साहस-तुग इति विरुद् आसीत् तत्समकालीनोऽपि देव आसीत् । ततश्च कथाकोपकृता 'देव शुभतुगसमयुगीन समभूदिति प्रकटीकृतं यत्, तत्सर्थथा निरपद्यमेव पूर्वोक्तनरपतिद्वयस्यापि समये देवास्तित्वस्य निश्चयः सिद्धत्वादिति ।

देवसमकालीना विद्वांसोऽस्तेवासिनश्च

श्रीमद्देवसमये भूयमा ननु जैनविदुषा मुनि गरीयान् सशोह आसीत् । यावत् किञ्च तदास्ते, समजी-जनन विद्वांसो—विशेतया तार्किकविद्वांसो न तावत् समयतरे । प्राचीनप्रथानां शिलालेखानां च दर्श-नान् तादात्मिकानेकविदुषां नामानि समयतरति दर्शनपथः ।

क प्रावर्तिष्ठ श्रीमदेगानां गुरुरित्यानिर्णातविषय एव सर्वथा पर विश्वापितमस्माभि पुरा श्रीमत्पुष्पसेन-
सूरिर्बभूव देवाना सर्तार्थ सहपाठी वा श्रीमद्विष्णुपेणप्रशास्तिवामाण्यात्-तद्यथा—

श्रीपुष्पसेनमुनिरेव पद महिम्नो

देवै स यस्य समभूत्स भवान्सधर्मा ।

श्रीविभ्रमस्य भवन ननु पद्ममेव

पुष्पेषु मित्रमिह यस्य सहस्रधामा ॥ १ ॥

अमुना पद्येन विबोधयते धीपुष्पसेनसूरिर्गौर्यान्विद्वान्, कश्चिज्जगत्सवातरदिति ।

माणिक्यनदि-विद्यानद-प्रभाचद्राक्षेति त्रयोऽपि सूरयो भगवदेवसमकालीना एव बभूवुः । स्वय-
विरचितन्यायकुमुदचन्द्रोदयस्य प्रथमाध्याये श्रीमत्प्रभाचद्रप्रभुस्तु 'श्रीमदकलकगुरुचरणसमम्पर्णं समस्त-
विषय बोध प्राप, इति निम्नलिखितेन पद्येन प्रकटयामास तद्यथा—

बोध कोप्यसम समस्तविषय प्राप्याकलक पद

जातस्तेन समस्तवस्तुविषय व्याख्यायते तत्पदं ।

किं न श्रीगणभृज्जिनेन्द्रपदत प्राप्तप्रभाव स्वय

व्याख्यास्यप्रतिम वचो जिनपते सर्वैस्मभाषामय ॥ १ ॥

प्रभुप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनद्यपि स्वरिचिते प्रमेयकमलमार्तंडे समस्सारि तद्यथा—

गुरु श्रीनदिमाणिक्यो नदिताशेषसज्ज ।

नदताहुरितैकातरजो जैनमत्तार्णव ॥ १ ॥

माणिक्यनदिन नमस्कुर्वता प्रखरिदुपानतवीर्येणापि प्रमेयरत्नमालावृत्तिप्रारम्भे दर्शितमिदं—

अकलकरचौऽभोधेरुद्रे येन धीमता ।

न्यायविद्यामृत तस्मै नमो माणिक्यनदिने ॥

अमुना प्रमाणेन निर्धार्यते भगवान् माणिक्यनदी देवसमकालीन एव समभूत् । 'अकलकचरण
सन्निधे निखिलविषय बोध प्राप्नुमहमिति, प्रतिपादकेन भट्टारकप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनदी गुरुरे-
सस्युतस्ततो माणिक्यनदी देवाः प्राक् समुद्रपादौति नार्हाम प्रतिपादयितु ।

प्रभाचद्रेण प्रमेयकमलमार्तंडे देनेन सम भगवान् विद्यानदौऽपि समस्सारि ततो भगवान् विद्या
मद्यपि देवसमकालमेव भुव कामयाचकार तद्यथा—

सिद्ध सर्वजनप्रबोधजनन सद्योऽकलकाश्रय

विद्यानदसमतभद्रगुणतो नित्य मनोनदनं ।

निर्दोष परमागमार्थत्रियय प्रोक्त प्रमालक्षण

युक्त्वा चेतसि चिंतयतु सुधिय श्रीवर्धमान जिन ॥ १ ॥

विद्यानदिनिभुना च देयनिर्मिताष्टशास्युपर्येव गूढगभीरतास्यपर्यप्रतिपादक'-अष्टसहस्रविधो मथो निर्भमे-
तत्र प्रमाणं—

श्रीमदकलकशाश्वरविद्वता समतभद्रोक्तिमत्र सक्षेपाय् ।

परमागमार्थत्रियेपामष्टसहस्रीं प्रकाशयति ॥

अतश्च-अकलकदेवप्रभृतीना सूरीणाममुना प्रकारण क्रम सद्यत्यते-अकलकदेव, माणिक्य-
नदी, विद्यानद, प्रभाचद्र इति । आचार्यचतुष्टयेऽप्यस्मिन् भगवान् भट्टाकलकदेव एव पूज्यपदाश्रित ।
भगवान् माणिक्यनदी नोद्विष्टितवान् कतमेऽपि स्वकरलालितप्रभे विद्यानदिन । नापि प्रभाचद्रविभु क्वापि
विद्यानद गुरुरेव समभ्यासतत् प्रमाणेनामुना प्राक्कालीनत्वमेव विद्यानदतो भगवतो माणिक्यनदिन ।

१ अत्र देवपद भट्टाकलकदेवे सूचयति-एतत्पद्यप्राच्यपद्यन स्पष्टीभवत्ययमय ।

कुमारसेनवादीभसिंहो सूरि अपि देवकालीनाजेवाजायतां । विभुर्विद्यानदी-अष्टसहस्र्यते 'कुमार-
सेनभट्टारकसाहाय्यत सबृधे मामकीनोऽय प्रथ' इति कुमारसेन सस्मृतवान् । हरिविजयपुराणनिर्माता
विद्वद्धरजिनसेनोपि कुमारसेनप्रशसायामिद समञ्चोकयत्

आकूपार यशालोके प्रभाचद्रोदयोज्यल ।

गुरो कुमारसेनस्य विचरत्यजितात्मक ॥ ३८ ॥

मल्लिपेणप्रशस्तिकारश्च बहुलप्रभाववत्त्वेन कुमारसेनमुनिं समभ्यष्टौत्—तथा हि—

उदेत्य सम्यग्दिशि दक्षिणस्या कुमारसेनो मुनिरस्तमाप ।

तत्रैव चित्र जगदेकभानोस्तिष्ठत्यसौ तस्य तथा प्रकाश ॥

कविवरवादीभसिंहस्य 'श्रीमता वादीभसिंहनोपलालितामात्ममीमासा' अमुना वाक्येन—अष्टसह-
स्र्युत्थानिकाया कृत समुल्लेखो विराजते । अमुमेव महात्मान वादीभसिंह, जिनसेनस्वामी वादिसिंह-
नाम्ना समुदलेखयत् तद्यथा—

कवित्वस्य परा सीमा वागिमन्वस्य पर पदं ।

गमकत्वस्य पर्यतो वादिसिंहोऽर्च्यते नं कै ॥

वीरसेनस्वामी महापुराणकर्तुर्भगवज्जिनसेनाचार्यस्य गुरुरासीत् यद्यपि तदीया बलवती विश्रुति-
सिद्धात्तवेचृत्व एव तथापि स पात्रनात्मा प्रबलन्यायापारकूपारो नैयायिक, समभूत्—अष्टसहस्र्यते भग-
वान् विद्यानदस्ताकिंकरूपेणैवामु सस्तुतवान् । उत्तरपुराणनिर्मात्राप्यथ प्रास्तुतामुनापयेन—

तत्र वित्रासिताशेषप्रवादिमदवारण ।

वीरसेनाप्रणीर्वीरसेनभट्टारको बभौ ॥

तदात्वे परवादिमल्लेखेनान्ना कश्चिदपरोऽपि तार्किकविद्वान् भुवि विश्रुत सोऽपि कृष्णराज (साह-
सतुम्) समक्ष कदाचित्समुपातिष्ठदिति समुपलभ्यते समुल्लेखो मल्लिपेणप्रशस्तौ । तद्यथा—

घटवाद्घटाकोटिकोविद कोविदा प्रजाक् ।

परवादिमल्लेखेनो देव एव न सशय ॥

येनेयमात्मनामधेयनिरुक्तिरुक्ता नामप्रष्टवत कृष्णराज प्रति—

गृहीतपक्षादितर पर स्यात्तद्वादिनस्ते परवादिन स्यु ।

तेषा हि मल्ल परवादिमल्लेखस्तन्नाम सन्नाम वदति सत ॥

कश्चित्—श्रीपालनाम्नापि तदानीं निश्चितविद्वान् बभूव त च जिनसेनस्वामी भट्टकलकविद्यान-
दाभ्या सम समुल्लिखितवान् । जयधवलसिद्धातस्य वीरसेनीया महती टीका विदुषा श्रीपालेनैव समपादि ।
तस्मिन्नेव समये कुमारभदिभट्टारकोऽपि कश्चित्समुपाच्छेभुनि जन्म तदीयप्रथमस्य कश्चिच्छ्लोक
विभुर्विद्यानदी समुदह्ने कश्चिद्व्यमाणपरिक्षाया स्वकरकलिताया । अनया प्रमाणपरिपाठ्या जिनधर्मनिके-
तनस्तभायमानैर्भूयोभिर्विद्वद्भिर्निष्कलकतया प्राभावपित जैनमार्ग, न कश्चिदपि तदानीं पावनार्हतमताभि-
धाताय समुद्यद्ग्रीव पुमान् प्रादुरासीद्धुनि ।

ग्रथनिर्माण ।

अष्टशती—प्रणीतेष्वपि भूयस्तु ; गृद्धगभीरानवद्यतात्पर्यप्रतिपादकेषु प्रथेषु श्रीमदकलकदेवानां
सर्वतो विश्रुतोय प्रथ. । स्वामिसमतभद्रविरचितगघहस्तिमहाभाष्यमगलाचरणस्य देवागमस्तोत्रस्य भाष्य-
भूतध्याय ।

राजवातिक—टीकेषा श्रीमद्भगवद्गुमास्वामिविरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरिधात् । श्लोकसङ्ख्या चैतस्य
१६००० सहस्रपरिमित

न्यायविनिश्चय — प्रामाणिकप्रवृत्तकर्तव्योऽयं देवस्य । विराजते चायं प्रथ — आरासिद्धांतभवने कानिपरादिराजनिर्मितशक्तिविभूषित । मूलप्रथा न्यायविनिश्चय पद्यात्मक ।

लघीयलक्ष्मी — भट्टारकप्रभाचंद्रपिरचितो न्यायकुमुदचंद्रोदय , अस्यैव प्रथस्य विस्तृत भाष्यमिदं ।

वृहत्त्रयी — (वृहत्त्रयी) लघीयलक्ष्मी वृहत्त्रयी द्वावपीमौ प्रथौ नित्ये, इत्युपनामविभूषितानां पठितफलपामभ्रमापामहोदयानां सन्निधौ काल्हापुरे वर्तेते ।

न्यायचूल्हिका — अयमपि प्रथो देवस्येति प्राप्यते समुल्लेख ।

अकलरुस्तोत्र — (अकलकाष्टक) देवस्यैव निर्मितमिदं स्तोत्रं परं तन्निर्मितत्वे सशीतिभूयसा ।

अकलरुप्रायश्चित्त — अकलकप्रतिष्ठापाठश्च देवेनैव निर्मिताविति वर्तते भुवि विद्युति परं भ्रातिरेवैव महती तद्प्रथयोर्निस्सारत्वात् युक्तिरहिभूतत्वाच्च । एतन्निधयुक्तिरन्यप्रथयोः प्रणता देवस्य समजनीति कलकीकरणं देवयदुष्यस्य । स्वरूपसंबोधनाभिधस्तदीय कश्चिद्प्रथ इति प्रादुरभावि वा सर्ताशचंद्राग्राभूषणमहोदयै, परं नावस्यते प्रथं प्राप्योऽप्राप्यो वाय ।

कथामधेषु यद्यपि देवस्य जीवनवृत्तमपि समुपलभ्यते परं विवादास्पदत्वात्तस्य नोद्धेखयितुमर्हस्यते —

श्रीमदुमास्वामी

मूलप्रथं किलैतस्य तत्त्वार्थराजधार्तिकस्य तत्त्वार्थसूत्रापरनामधेयो मोक्षशास्त्रामिध । मोक्षशास्त्रं प्रणेता भगवान् उमास्वामी—उमास्वातिर्षा । कदायं पावनात्मा विभूषयामासात्मनीनजीवनेन भारतभूमिमिति निर्णयान्न न पारयामो वयमस्वलिततया । महात्माय दिक्पटसमाजे भगवदुमास्वामीत्यभिधया भिहित । सवधिनस्तु श्वेतपटा इममेव भगवत—उमास्वातीत्यभिदधति । भगवत्पुनानाविभूतेषु दिक्पटाभिमतेषु सूत्रेष्वपि परिशुद्धिं पराशुचिररूपोयस्ता च दृश्यते, ततश्च भगवानयं दिग्बराचार्यं श्वेताबरसूरिर्वा बभूवेति महीयसी सशीतिरपि तदीयकालादिनिर्णयप्रतिबधिका । एवविषयप्रखरप्रतिभस्य भगवतो जीवनेतिहासोवश्यमुल्लेखार्ह इति तदीयजीवनेतिवृत्तमाविर्भाजयितुं समुद्युजाना अपि वयं न शक्यम साम्प्रथमानादिति परिदूयते नश्चेतोऽनवलोकितपाराकूपारातरालगतपोतकोटिसमुपविष्टपतत्रिण इव । परं नात्र सशयं भगवज्जीवनाभिर्भाय समारभ्यमाणे प्रपन्ने यदि तत्त्वार्थवार्तिकतास्वर्यनिदर्शकं श्लोकवार्तिकालकारं प्रकाशपदवीमुपानेष्यत् नियतं पाठकसदोहस्तत्र तदद्रक्ष्यदिति ततः क्षमा प्रार्थयमाना वयमत्रैव निरमाम —

अत्र विदुषामप्रेसरा के धी पाठकमहोदया

भगवदुमास्वामिविरचितं मोक्षशास्त्रमुभयोरपि दिक्पटश्चेतपटयो समादरणीयं । समनुमीयते विनिर्माणं किलैतन्मोक्षशास्त्रस्य दिक्पटश्चेतपटप्रभेदात्प्रागेव अर्थोत्पत्तिर्यस्यैव सत्त्वात्प्रागेव समभूदिति प्रतिपादयति ।

विनीतो

गजाधरलालः ।

राजवार्तिकीयसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अगार्यनगारक्ष	२८०	आ	
अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गल	१८७	आ आकाशादेकद्रव्याणि	१९८
अणव एकधाश्च	२३५	आकाशस्यानता	२०९
अणुवतोऽगारी	२८१	आकाशस्यावगाह	२१४
अतोऽन्यःपाप	३१५	आचार्योवाध्यायतपस्विशैक्षण- कुलसघसाधुमनोज्ञाना	३४६
अदत्तादान स्तेय	२७७	आज्ञापायविपाकसस्थानविक्रयायधर्म्य	३५२
अधिकरण जीवाजीवा	२५२	आदितस्त्रिपु पीतातलेश्या	१५०
अनशनाधमोदर्यशृत्तिपरिसङ्ख्यान- रसपरित्यागविविक्तशय्यासनकाप- ह्लेशा वाह्य तप	३४२	आदितस्त्रिपुणामतरायस्य च त्रिंशत्सागरो- पमकोटीकोव्य परा स्थिति	३११
अनादिसबधे च	१०५	आद्य सरभसमारभारभयोगकृतकारितानु- मतकपायविशेषैस्त्रिस्त्रिंशत्तुल्यैकश	२५३
अनित्याशरणससारैकत्वान्यत्वाशुन्यास्त्रव- सधरनिर्जराळोकबोधिदुर्लभधर्म- स्वाख्यातत्वानुचितनमनुप्रेक्षा	३२६	आद्ये परोक्षं	३७
अनुश्रेणि गति	९६	आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय- मोहनीयायुर्नामगोत्रातराया	१९९
अनुप्रहार्यं स्वस्यातिसर्गो दान	२९२	आनयत्प्रेष्यप्रयोगशब्दरूपा-	
अनतगुणे परे	१०४	नुपातपुद्गलक्षेपा	२८९
अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वैभ्य	३६२	आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवमुपैवे-	
अपरा पत्न्योपमसधिक	१७७	यकेषु निजयत्रैजयतजयतापरा	
अपरा द्वादशमुहूर्तो वेदनीयस्य	३१२	जितेषु सर्गार्थसिद्धौ च	१७७
अप्रतीघाते	१०५	आर्तममनोज्ञस्य सप्रयोगे तद्वि- प्रयोगाय स्मृतिसमन्याहार	३५६
अप्रत्यक्षेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसस्तरो- पक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि	२९०	आर्या म्लेच्छाश्च	१४३
अर्धस्य	४६	आर्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि	३५०
अर्पितानर्पितसिद्धे	२४०	आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेक-	
अत्पारभारिप्रह्वल मानुपस्य	२६३	व्युत्सर्गतपच्छेदपरिहारोपस्थापना	३४४
अवप्रहेहावायधारणा,	४२	आनिद्धकुलालचक्रवह्यपगतलेपाला-	
अविप्रहा जीवस्य	९६	बुवदेरडबीजवदग्निशिखावह्य	३६४
अवीचार द्वितीय	३५५	आस्त्रानिरोध सधर	३१५
असदभिधानमदृत	२७६		
असङ्ख्येया प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां	२०१		
असङ्ख्येयभागादिषु जीवानां	२०८		

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
योग्यफिलिविकाशैकश	१५१
हृदिय रूपायावतक्रिया पच चतु पच	
पचविंशतिसंख्या' पूर्वस्य भेदा	२४९
ई	
ईर्ष्याभाष्येपणादानानिक्षेपोस्तर्गा समितय	३२१
उ	
उच्चैर्नीचेथ	३१०
उत्तमक्षमामार्दवाज्वशौचसत्यसंय-	
मतपस्यागार्किकचनमद्रचर्याणि धर्म	३२३
उत्तमसहननस्यैकामपचितानिरोधो	
ध्यानमातर्म् हुतात्	३४८
उत्पादन्ययधौन्ययुक्त सत्	२३८
उत्तर दक्षिणतुल्याः	१३५
उपयोगो लक्षण	८२
उपसुपरि	१५९
ऊ	
ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यतरा-	
भनानि	२८८
श्रु	
श्रुविपुलमती मन पर्यय'	५७
ए	
एकद्वित्रिपल्योपमरिधतयो हेमवतक-	
हारिवर्षकदैवकुर्वका	१३६
एकप्रदेशादिपु भाग्य पुत्रलाना	२०७
एक समयाविग्रहा	९७
एकादश जिने	१३८
एकादयो भाग्या युगपदेकस्मिन्नेकोनविंशति	३३९
एकादीनि भाग्यानि युगपदेक-	
स्मिन्नाचतुर्भ्य'	६२
एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वै	३५५
एक द्वौ श्रीन्वानाहारक'	९७
औ	
औदारिकवैक्रियिकाहारकतैज-	
सकार्मणानि शरीराणि	१०२
औपपादिकमनुष्येभ्य' शेषास्तिर्यग्योनय	१७५
औपपादिक वैक्रियिक	१०७
औपपादिकचरमोत्तमदेहा-	
संख्येयवपुसुपोऽनपवत्यायुष	१११

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
औपशामिकज्ञायिकौ भाग्यौ मिश्रश्च	
जीवस्य स्वतरत्रमौदयिकपारिणामिकौ च	६९
औपशामिकादिभ्यस्त्वानां च	३६२
क	
कल्पोपपन्ना कल्पातीताश्च	१५९
कयायोदयातीवपरिणामश्चारित्रमोहस्य	२१२
कदर्पकौरुकुम्भोखर्यासर्माक्ष्याधिक-	
रणभोगोपभोगपरिमाणानर्थक्यानि	२८९
कायराक्ष्मन कर्मयोग	२४५
कायप्रवीचारा आ ऐशानात्	१५२
कालश्च	२४३
कृमिपिपीलिकाध्रमरमनुष्या-	
दीनामेकैकवृद्धानि	९४
केत्रलिद्युतसधेदवायर्णवादो दर्शनमोहस्य	२६१
क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्या-	
नान्यनुयीचिमापण च पच	२७१
क्षयोपशमनिमित्त पश्चिकल्प शेषाणां	५५
क्षुत्पिपासाशोतोष्णदशमशकनाग्न्या-	
रतिस्त्रीचर्यानिपचाशय्याम्नोश-	
वधयाचनालाभरोगतूणास्पर्श-	
मलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञानानादर्शनानि	३३३
क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्य	
दासीदासकुम्भप्रमाणातिक्रमा	२८८
क्षेत्रकालगतिलिगतीर्थचारित्रप्रत्ये-	
कलुद्धबोधितशानावगाहनांत-	
रसख्याल्पबद्धवत साध्या	३६५
ग	
गतिकपायलिगमिध्यादर्शनाज्ञानासयता	
सिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्यैकैकैकैकपद्भेदा	७५
गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीना	१६८
गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकार	२१०
गतिजातिशरीरगोपागनिर्माणप्रधन-	
सघातसस्यानसहनस्पर्शरस-	
गधवर्णानुपूर्व्यागुणलघूपघाता	
तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतय -	
प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरश्च-	
भस्मपूर्यातिस्तिरादेययश्च	
स्कीर्तिसंतराणि तीर्थकरत्व च	३०६

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
गर्भसमूर्त्तनजमाद्य	१०६	तत्प्रमाणे	३५
गुणसाम्ये सद्यशानां	२४१	तत्प्रदीपनिह्वयमात्सर्यांतरायासाद-	
गुणपर्ययवद्भव्य	२४३	नोपघाताज्ञानदर्शनावरणयो	२५६
गगासिंधुरोहितरोहितास्याहरिद्धरिकांता-		त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुप	३१२
सीतासीतोदानारीनरकातासुवर्णरूप्य		त्रायस्त्रिंशत्श्लोकपालवर्ज्या व्यतरज्योतिष्का	१५१
कूलारक्तारक्तोदासरितस्तन्मध्यगा	१३२	त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपचदश-	
च		भिरधिकानि तु	१७६
चक्षुरचक्षुरवधिकेवलाना निद्रानिद्रानिद्रा		त्र्येकयोगकाययोगाद्योगाना	३५५
प्रचलाप्रचलाप्रचलास्थानगृह्ययक्ष	३०२	तत्स्यैर्यार्य भावना' पच पच	२७१
चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृत्ता-		तथोत्तरा	१३६
गगासिंध्वादयो नद्य'	१३४	तदष्टभागोऽपरा	१७८
चारित्र्यमोहे नागन्यारतिस्त्रीनिपथाक्रो		तदनतभागे मन पर्ययस्य	६१
शयाचनासाकारपुरस्कारा.	३३९	तदविरतदेशविरतप्रमत्तसयत्नानां	३५१
ज		तदनतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकातात्	३६४
जगत्कायस्वभावौ वा सवेगवैराग्यार्थं	२७४	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकास्मिन्नाचतुर्म्य. १०६	
जबूद्धीपलत्रणोदादय' शुभनामानो		तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्त	४२
द्वीपसमुद्रा'	११९	तन्निर्गमादधिगमाद्वा	१६
जरायुजाडजपोतानां गर्भ	१००	तन्निवासिन्यो देव्य श्रीहीष्टुतिकीर्ति-	
जीवभव्याभयत्वानि च	७६	बुद्धिलक्ष्य पत्योपमस्थितय.	
जीवाक्ष	१९५	ससामानिकपारिषत्का'	१३२
जीवाजीवास्त्रवधषवरनिर्जरामोक्षास्तत्र	१७	तपसा निर्जरा च	३२०
जीवितमरणाशसामिन्नानुरागसुखा-		तन्मध्ये मेरुनाभिर्भूतो योजनशतस-	
नुवधनिदानानि	२९२	हस्रविष्कभो जबूद्धीप	१२०
ज्योतिष्काणा च	१७८	तन्मध्ये योजन पुष्कर	१३१
ज्योतिष्का सूर्याचद्रमसौ ग्रहनक्षत्र-		तद्विभाजिन पूर्वापरायतमहिमवन्महा-	
प्रकीर्णकतारकाक्ष	१५५	हिमवन्निघघनीलरुक्मिमाश्ल-	
झ		रिणो वर्षधरपर्यता	१२८
ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च	७३	तद्विद्युणद्विगुणा हृदा पुष्कराणि च	१३१
ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचार'	३४५	तद्विद्युणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा	
ज्ञानाज्ञानलब्धयक्षत्रुस्त्रिपचभेद		विदेहाता	१३५
सम्यक्त्वचारित्र्यसयमासयमाक्ष	७३	तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य	२६७
ज्ञानावरणे प्रज्ञाक्षाने	३३८	तद्भावाव्यय नित्य	२३९
च		तद्भाव परिणाम	२४४
ततक्ष निर्जरा	३१३	तद्विपरीत शुभस्य	२६५
तत्कृत कालविभाग	१५८	ताम्यामपरा भूमयोऽत्रस्थिता	१३६
तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शन	१३	तासु त्रिंशत्पचविंशतिपचदशदश	
		त्रिपचो नैकनरकशतसद्व्याणि	
		पच चैव यथाक्रम	११३

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
तिर्यग्योनिजाना च	१४९	द्विद्विविष्कभा पूर्वपूर्वपरिक्षोपिणो-	
तीव्रमदज्ञाताज्ञातभावाधिकरण-		वलयारुतय	११९
वीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेष	२५१	द्वीन्द्रियादयत्नसा	८९
तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय		द्विनिधानि	९०
विंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थिति	११७	द्वयोर्द्वयो पूर्वा पूर्वगा	१३२
तैजसमपि	१०७	द्विधातकी खडे	१३८
द		ध	
दर्शचमोहातराययोर्दर्शनालाभौ	३३९	धर्मास्तिकायाभावात्	३६५
दर्शनविशुद्धिर्विनयसपन्नताशीलग्रतेष्वन-		धर्माधर्मयो कृत्स्ने	२०७
तिचरोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसवंगौ श-		न	
क्तितस्यागतपत्नी साधुसमाधिर्वीया-		न चक्षुरनिद्रियाम्यां	४७
वृत्त्यकरणमहंदाचार्यवद्बुद्धुतप्रवचन		न जघन्यगुणानां	२४१
भक्तिरावश्यकापरिहाणिमार्गप्रभा-		न देवा	११०
वनाप्रनचनवत्सलत्वमित्तितीर्थकरत्वस्य २६५		नवचतुर्दशपचद्विभेद यथाक्रम प्राग्ध्यानात्	३४३
दर्शनचारित्रमोहनीयाकथायकपायवेदनी-		नाणो	२०५
यास्त्रिद्विचत्तपोऽशभेदा सम्यक्त्व-		नमप्रत्यया सर्वतोयोगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षे-	
मिध्यात्वतद्गुभयान्यकथायकपायौ-		त्रावगाहस्थिता सर्वात्मप्रदेशेष्वन-	
हास्वरत्वरतिशोकभयजुगुप्सास्त्री		तानतप्रदेशा	३१४
पुनपुसकवेदा अनतानुबध्यप्रत्या-		नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यास	२०
ख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविक-		नामगोत्रयोरेष्टौ	३१२
ल्पाश्चैकश क्रोधमानमायालोभा	३०४	नारकतैर्यग्येनमानुषदैवानी	३०५
दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां	१७८	नारकसमूहेनो नपुसकानि	३१०
दशयोजनावगाह	१३१	नारका नित्याशुभतरलेश्यापरि-	
दशाष्टपचद्वादशाधिकल्पा कल्पोपपन्नपर्यता	१५०	णामदेहबेदनातिक्रिया	११५
दानलाभभोगोपभोगनीर्याणि च	३१०	नारकाणा च द्वितीयादिपु	१७८
दिग्देशानर्थदडविरतिसामायिकप्रोषधो-		निःशल्या व्रती	२७५
पवासोपभोगपरिभोगपरिमाण्यातिथि-		निदान च	३५१
सविभागव्रतसपन्नध	२८१	नित्यास्थितान्वरूपाणि	१९६
दु खमेव वा	२७२	निरुपभोगमत्य	१०६
दु खशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेव-		निर्देशश्लामिःसाधनाधिकरणस्थितिनिधानत	२७
भान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेषस्य	२५८	निर्वर्तनानिक्षेपसयोगानिसर्गा	
देवाश्चतुर्णिकाया	१५०	द्विचतुर्द्वित्रिभेदा पर	२५४
देशसर्वतोऽणुमहती	२७१	निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रिय	९०
देशनारकाणामुपपाद	१०१	निःशीलघ्नतित्व च सर्वेया	२६४
द्रव्याण्यै	१९१	निष्क्रियाणि च	१९९
द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा	२४४	तुस्थिती परावरे त्रिपत्योपममातर्मुहूर्ते	१४६
द्विनवाष्टादेशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रम	७१	नैगमसप्रह्वयनहाररुजुसूत्र-	
अधिकदिगुणाना तु	२४१	शब्दसमभिरूढैवभूता नया	६५

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
पद्ममहापद्मतिगठकेसरिमहापुडरीक-		बहुबहुविधक्षिप्रानि सृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाः	४४
पुडरीकहृदासोषामुपरि	१३०	बह्वारभपरिग्रहस्य नारकस्यायुष	२६३
परविवाहकरणेऽवरिकापरिगृहीतापरिगृहीता-		बधहेवभावानिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्म-	
गमनानगक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशा	२८८	विप्रमोक्षो मोक्ष	३६१
परत परत. पूर्वा पूर्धानतरा	१७७	बधत्रयच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः	२८६
परस्परपग्रहो जीवानां	२२३	बधेऽपिकौ पारिणामिकौ च	२४२
परस्परोदीरितदु खा.	११६	बाह्याभ्यतरोपभ्यो.	३४७
परा पत्न्योपममधिक	१७८	ब्रह्मलोकालया लौकांतिका.	१७३
परामेनिंदाप्रशसे सदसद्गुण			
च्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य	२६७	भ	
पर पर सूक्ष्म	१०३	भरतस्य विष्कभोजबुद्धीपस्यनवतिशतभागः	११७
परेऽप्रधीचारा	१५३	भरतैरावतयोर्दृष्टिहासो पदसमपा-	
परे मोक्षहेतू	३५०	भ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्या	१३५
परे केवलिन	३५५	भरतहैमवतहरिविदेहफरम्यकहैरण्यव-	
पीतपद्मशुक्लेभ्या द्वित्रिशेषेण	१७०	तैरावतवर्षा क्षेत्राणि	१२०
पुलाकवकुशकुशीलनिर्भयस्नातका निर्भया	३५८	भरतैरावतविदेहा कर्मभूमयो-	
पुष्करार्धे च	१३५	ऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुम्भ्य.	१४५
पूर्वप्रयोगादसगत्वाद्बधच्छेदात्तथा		भरत. धड्डिशक्तिपचयोजनशतविस्तारा	
गतिपरिणामाच्च	३६४	पद चैकोनविंशतिभागा योजनस्य	१३५
पूर्वयोर्द्वौद्रा	१५२	भवनवासिनोऽसुरनागविशुसुपर्णाभि-	
पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रिया-		धातस्तानितोदाधिद्वीपदिक्कुमारा.	१५३
प्रातिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि	३५५	भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनाराकाणां	५४
पृथिव्यसजेवायुतपनस्पतय स्वावरा	८८	भवनेषु च	१७८
पचनबह्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्वि-		भूतब्रह्मनुकपादानसरागसयमादि-	
चत्वारिंशाह्वपचभेदा यथाक्रम	३०१	योग क्षाति शौचमिति सद्ब्रह्मस्य	२६०
पचैद्रियाणि	९०	भेदसघाताभ्या चाक्षुष	२३७
प्रकृतिस्थिन्यनुभागप्रदेशास्तद्विधय	२९८	भेदसघातेभ्य उत्पद्यते	२३७
प्रत्यक्षमन्यत्	३८	भेदादणु	२३७
प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कभो हृद	१३०		
प्रदेशसहारविषुसर्पाम्या प्रदीपनत्	२०९	म	
प्रदेशतोऽसख्येयगुण प्राक्त्वैजसात्	१०४	मणिविचित्रपार्था उपरिमूले च तुल्यविस्तारा	१३०
प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपण हिंसा	२७४	मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च	६३
प्रमाणनयेरधिगम.	२४	मतिश्रुतयोर्निबधो द्रव्येष्वसर्धपर्यायेषु	६०
प्राग् प्रैवेयकेभ्य कस्या.	१७२	मतिश्रुताधिधन पर्ययकेवलाना	३०१
प्राद्भमानुपोषरान्मनुष्या	१४०	मतिश्रुतौधधिधन पर्ययकेवलानि ज्ञान	३१
प्रायश्चित्तविनयवैयाहृत्यस्वा-		मति स्मृति सज्ञा चिंताभिनिबोधइत्यनर्थांतर	४१
प्रायव्युत्सर्गेष्यानान्युत्तर	३४३	मनोज्ञामनोर्ज्ञेदिविपयरागद्वेषवर्जनानि पच	२७२
		माया तैर्यग्योनस्य	२६३
		मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता	२८४

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
पुद्गलानादत्ते स बध्	२९७
सच्चित्तसंबधसमिश्राभिषवदु पकाहार,	२९१
सच्चित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमा-	
स्सर्यकालातिक्रमाः	२९१
सच्चित्तशीतसवृत्ता सेतरा मिश्राश्चै-	
कशस्तयोनय	९९
सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रै	३१९
सस्तख्याक्षेत्रस्पर्शनकालातरभावाल्पबहुत्वैश्च	२९
सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्	६४
सदसद्वेद्ये	३०४
सदृद्रव्यलक्षण	२३८
स द्विविधोऽष्टचतुर्भेद'	८६
सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्य	३१५
सप्ततिर्भोहनीयस्य	३११
समनस्काऽमनस्काः	८७
सम्यक्त्व च	२६४
सम्यक्त्वनचारित्रै	७२
सम्ययोगनिग्रहो गुप्ति	३२१
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्ग,	३
सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानतवियोजक-	
दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशात-	
मोहक्षपकक्षीणमोहजिना क्रमशो-	
ऽसख्येयगुणानिर्जरा,	३५७
स यथानाम	३१३
सपमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्यो-	
पपादस्थानविकल्पत सा-या,	३५८
सरागासयमसयमासयमाकामनिर्जरा	
वालतपासि दैवइय	२६४
सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य	६१
सर्वस्य	१०५
सानस्कुमारमाहेंद्रयो सप्त	१७६
सामाधिकलेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धि-	
सूक्ष्मसापराययथाह्यतामिति चारित्र	३४०
सारस्वतादित्यवह्वरुणर्गदतोयतुपिता	

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
व्यायाधारिष्टाश्च	१७३
सुखदु खजीवितमरणोपग्रहाश्च	२२२
सूक्ष्मसापरायलक्षणस्थवीतरागयोश्चतुर्दश	३३७
सोऽनतसमयः	२४३
सौधर्मैशानयो' सागरोपमेऽधिके	१७६
सौधर्मैशानसानस्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मोत्तरला-	
तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रमशतारसहस्रारे	
ग्यानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु-	
मैत्रेयकेषु त्रिजयवैजयतजयतापरा	
जितेषु सर्वार्थसिद्धौ च	१६०
संक्षिष्टासुरोदीरितदु खाश्च प्राक् चतुर्थ्या	११६
सख्येयासख्येयाश्च पुद्गलाना	२०४
संज्ञिन समनस्का'	९५
समूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म	९८
ससारिणद्वसस्थानरा,	८८
ससारिणो मुक्ताश्च	८६
स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमही-	
नाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहारा	२८७
स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरागनिरीक्षण-	
वृष्येष्टरमस्वशरीररसस्कारत्यागा पच	२७२
स्निग्धरूक्षत्वाद्बध	२४०
स्थितिरसुरनागसुपुर्णद्वीपशेषाणां	
सागरोपमत्रिपत्योपमार्धहीनमिता	१७६
स्थितिप्रभावसुखदुःखतिलेश्याविशुद्धी	
द्वियानधिधिपयतोऽधिका,	१६८
स्पर्शरसगधवर्णवत, पुद्गला	२२९
स्पर्शरसगधवर्णब्रह्मदास्तदार्था,	९२
स्पर्शनरसनप्राणचक्षु श्रोत्राणि	९१
स्वभावमार्दव च	२६३
ह	
हिंसादिभिन्निहामुत्रापायावद्यदर्शन	२७२
हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्नत	२६९
हेमार्जुनतपनीयवैद्वैर्यरजतहेममया,	१३७

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

श्री तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विषया		पृ.स.	प.स.	विषया		पृ.स.	प.सं.
१	मगलाचरण	१	५	१८	ज्ञानादेव मोक्षमभ्युपगच्छतां मतपरिहार.	१०	२५
२	मोक्षमार्गधोर्मार्गश्चैव कथं सूत्रकृता कृतोल्लेख- इत्यत्र युक्तिप्रदर्शन	१	७	१९	युगपत्प्रवृत्तिपक्षमभ्युपगम्य ज्ञानदर्शनयोरेकत्व व्यवस्थापयतो- ऽभिमतपरिहृति	११	२३
३	मोक्षास्तित्वाख्यायान	२	९	२०	ज्ञानचारित्रयो कालाभेद प्ररूप्य तयोरेकत्वनिरूपयितु सिद्धातपरिहार	१२	१
४	बधकारणनिर्देशपूर्वकं मोक्षकारणोपदर्शनमयुक्त- मित्यत्र विचार	२	२५	२१	सम्यग्दर्शनादीना लक्षणभेदादिक- मार्गानुपपत्ति प्रदर्शयतो मत- निराकरण	१३	२०
५	मोक्षमार्गस्वरूपाख्यायान	३	२	२२	सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्ज्ञानचारित्रयो ध्याविनाभावप्रदर्शन तत्रत्यप्रति- वाद्युपन्यस्तपूर्वपक्षनिराकरण च	१४	३२
६	सम्यग्दर्शनस्वरूपोपाख्यायान	३	७	२३	सूत्रकृत्निर्दिष्टसम्यग्दर्शनलक्षण	१५	२६
७	सम्यग्ज्ञानस्वरूपोपाख्यायान	३	१७	२४	सम्यक्शब्दार्थविवेक	१६	२७
८	सम्यक्चारित्र्यस्वरूपोपाख्यायान	३	२२	२५	दर्शनशब्दार्थनिरूपण	१७	३४
९	सम्यग्ज्ञानादीना कर्त्रादि- व्युत्पत्तिप्रदर्शन	३	३१	२६	तत्त्वशब्दार्थनिरूपण सम्यग्द- र्शनस्यात्मपरिणामत्वप्रदर्शन च	१८	५
१०	आत्मज्ञानादीनामेकातेन भेदाभेदपक्षनिरस्य युक्तिपुरस्सरं कथञ्चिद्भेदाभेदपक्षस्थापन	३	३५	२७	तत्त्वार्थशब्दयोः ग्रहणग्रहण कृतोविवेक	१९	५
११	समवायसंबन्धविप्रतिषेध	५	६	२८	तत्त्वार्थश्रद्धानशब्दार्थनिरूपण	२०	२४
१२	नपानां साहाय्यात् पर्याय- पर्यायिणो कथञ्चिद्भेदा भेदप्ररूपण	५	१	२९	श्रद्धानस्य इच्छार्थत्वे दूषण	२१	३३
१३	ज्ञानादीना षोडशपर्यप्रतिपादन युक्तिप्रतिपादन	७	१६	३०	सम्यक्त्वप्रभेदपूर्वकं तल्लक्षण- प्रदर्शन	२२	४
१४	ज्ञानादीना प्रत्येक सम्यग्ज्ञान- षणमिति कथन	८	१	३१	निसर्गजाधिगमजभेदेन सूत्रकृ- त्निर्दिष्टसम्यग्दर्शनभेदप्रदर्शन	२३	१२
१५	मोक्षस्वरूपनिर्देश	११	९	३२	निसर्गजाधिगमजसम्यग्द- र्शनस्रीकारे प्रतिवाद्युपयस्ता क्षपाणां परिहार	२४	१७
१६	मार्गशब्दपरीक्षण	११	११	३३	सूत्रार्थतच्छब्दग्रहणप्रयो- जनोपदर्शन	२५	२
१७	कपिलकणाद्वर्गीतमतधामता भिमत्तमोक्षकारणानुपन्यस्य तन्निराकरणपूर्वकमर्हत्प्रतिपादित- सम्यग्दर्शनादित्रितयस्य मोक्ष कारणत्वनिरूपण	११	२२				

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
न्दुल्लानादत्ते स वधः	२९७	व्यावाधारिष्टाश्च	१७३
सचित्तसंबधसमिभ्राभिपवदु पकाहारः	२९१	सुखदु खजीवितमरणोपग्रहश्च	२२२
सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमा-		सूक्ष्मसापरायच्छ्रस्वधीतरागयोश्चतुर्दश	३३७
त्सर्यकालातिक्रमा	२९१	सोऽवतसमयः	२४३
सचित्तशीतसवृत्ता' सेतरा मिश्राश्चै-		सौधर्मैशानयो' सागरोपमेऽधिके	१७६
कशस्तद्योनय	९९	सौधर्मैशानसानत्कुमारमार्हेन्द्रमल्लसोत्तरला-	
सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचरित्रै	३१९	तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारे	
सत्सख्याक्षेत्रस्पर्शनकालातरभावालपवहुत्वैश्च	२९	प्यानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु-	
सदसतोरनिशेषाद्यच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्	६४	प्रैवेयकेषु विजयवैजयतजयतापरा	
सदसद्वेद्ये	३०४	जितेऽपु सर्वाथिसिद्धौ च	१६०
सद्द्रव्यलक्षण	२३८	सकिष्ठासुरोदीरितदु खाश्च प्राक् चतुर्ध्या	११६
स द्विविधोऽष्टचतुर्भेद'	८६	सख्येयासख्येयाश्च पुद्गलाना	२०४
सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्य	३१९	सद्धिन समनस्का'	९९
सप्ततिर्मोहनीयस्य	३११	समूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म	९८
समनस्काऽमनस्काः	८७	ससारिणस्त्रसस्थावरा.	८८
सम्पक्व च	२६४	ससारिणो मुक्ताश्च	८६
सम्पक्वचचारित्रे	७२	स्तेनप्रयोगतदादृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमही-	
सम्यग्योगनिग्रही गुप्ति	३२१	नाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यनहारा. २८७	
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणिमोक्षमार्ग,	३	स्त्रीरागकथाश्रमणतन्मनोहरागनिरीक्षण-	
सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानतवियोजक-		वृष्येष्टरसस्वशरीरस्त्रस्त्रारत्यागा पच	२७२
दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशत-		स्निग्धरुक्षत्वाद्बुध	२४०
मोहक्षपकक्षीणमोहजिना क्रमशो-		स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणा	
ऽसख्येयगुणानिर्जरा,	३९७	सागरोपमत्रिपत्योपमार्धहीनमिता'	१७६
म यथानाम	३१३	स्थितिप्रभावसुखशुतिलेदयाविशुद्धी	
सयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्यो-		द्वियात्राधिविपयतोऽधिका,	१६८
पपादस्थानधिकरपत साध्या	३९८	स्पर्शरसगन्धवर्णगतः पुद्गला	२३९
सरागसयमसयमासयमाकामानिर्जरा-		स्पर्शरसगन्धवर्णान्दास्तदर्था.	९२
बालतपासि दैवस्य	२६४	स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणि	९१
सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य	६१	स्वभावमार्दव च	२६३
सर्वस्य	१०९	ह	
सानत्कुमारमार्हेद्रयो सप्त	१७६	हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शन	२७२
सामाधिकठेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धि-		हिंसादृतस्त्रोयात्रह्यपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रत	२६९
सूक्ष्मसापराययथाह्यतामिति चारित्र	३४०	हेमार्जुनतपनीयवैद्वर्परजतहेममया,	१३१
सारस्वतादित्यबह्व्यरुणर्गदतोयतुयिता			

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

विषया'	पृ स	प स	विषया	पृ स	प स
७४ प्रतिवाद्यभिमतप्रत्यक्षपरो- क्षस्वरूपनिराकरण, प्रतिवाद्ययोगिनामतीन्द्रिय प्रत्यक्षास्तम्भप्रदर्शन च	"	३०	९० अगप्रविष्टागवाहानां स्वरूप- निदर्शनपुरस्सर विशेषविवृति	९१	९
७५ सूत्रेण मतिशब्दस्य नामांतरप्रदर्शन	४१	१	९१ देवनारकाणामवधेर्भव प्रत्ययत्वसमर्थन सूत्रेण	९४	२४
७६ मत्यादिनामांतराणां मति शब्दादनामौतरत्वप्रदर्शन- पूर्वक तत्र प्रतिवाद्युपन्यस्त दूषणपरिहार	"	१०	९२ सूत्रस्थशब्दानामर्थप्रतिपादन तत्रत्यविवादपरिहारश्च	"	२६
७७ सूत्रेण मतिज्ञानस्य कारणत्व- प्रदर्शन	४२	१२	९३ देवनारकशेषाणामवधे- क्षयोपशमनिमित्तत्वप्रदर्शन भेदाख्यान च सूत्रेण	९५	२६
७८ इन्द्रियानिन्द्रियशब्दानामर्थ- प्रतिपादन	"	१५	९४ सूत्रतात्पर्यं जिनमतपथवहि- ष्ठानां विप्रतिपत्तिनिराकरण	९६	३६
७९ सूत्रेण मतिज्ञानस्यावग्रहादि भेदचतुष्टयप्रदर्शन	"	३०	९५ अनुगाम्यादिपङ्क्तिवत्वप्रदर्शन मवधे	"	१२
८० अवग्रहादीनां लक्षणप्रतिपादन	"	३१	९६ अवधेर्देशावध्यादिभेदेन च त्रिविधत्वप्रदर्शन देशावध्यादर्ज- घन्यादिभेदेन तारतम्यनिरूपण च	"	२१
८१ अवग्रहेहयोरप्रामाण्यपरीहार	४३	६	९७ सूत्रेण मन पर्ययभेदारग्यान	९७	३९
८२ मतिज्ञानस्यावग्रहादिभेद- भेदवह्वादिप्रदर्शन	४४	२०	९८ श्रज्ज्वादीनां लक्षणस्य मन पर्ययार्थस्य च प्रदर्शन निराकरण च मन पर्ययज्ञान मतिज्ञानमेवेति विप्रतिपत्ते	९८	१
८३ बह्वादिशब्दानां युक्तिपूर्वक मर्थप्रतिपादन	"	२	९९ ऋजुमतेर्विपुलमतेश्च भेदप्रदर्शन	"	२८
८४ बहुवह्विधादीनां शब्दानां परस्पर भेदप्रदर्शन	४६	१	१०० सूत्रेण ऋजुविपुलमत्योर्भेद- प्रदर्शन सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपण च	९९	९
८५ बह्वाद्यो भेदा द्रव्यस्य न तु गुणादीनामिति परिहारार्थ, 'अर्थत्येति' सूत्रोपादान प्रतिवाद्युपन्यस्तसूत्रस्यविप्रति- पत्तिपरिहारश्च	"	३४	१०१ अवधिमन पर्ययोयोर्विशपाख्यान विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक सूत्रशब्दानां तात्पर्यनिरूपण च	"	२६
८६ केपा भवत्यवग्रहो न केपा त्येति प्ररूपणाय व्यजनस्यावग्रह, इत्यादि सूत्रद्वयोपादान, तत्रत्य- विप्रतिपत्तिपरिहृतिश्च	४७	२१	१०२ मतिश्चतयोर्विपयनिरूपण सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्य प्ररूपण च	१००	८
८७ मनसोऽनिन्द्रियाननिन्द्रियत्वे विवादस्तत्परिहृतिश्च	४८	३३	१०३ अवधर्विपयप्रदर्शन	"	२८
८८ सूत्रेण मतिज्ञानभेदप्रदर्शन	४९	२९	१०४ मन पर्ययविषयप्रदर्शन	१०१	८
८९ श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वे प्रतिवा- द्युपन्यस्ताक्षेपनिराकरण	"	३१	१०५ केवलविषयप्रदर्शन सूत्रस्थ शब्दानामार्थाभिधान वैशयेन	"	१६
			१०६ एकस्मिन्नात्मनि मत्यादि- ज्ञानानां स्थितिमर्यादाप्रदर्शन	१०२	१९
			१०७ सूत्रस्थाद्यादिशब्दानां तात्पर्य		

विषया	पृ.स.	प.स.	विषया	पृ.स.	पं.स.
३४ सूत्रकृतस्यभेदप्ररूपण	"	२६	५४ सूत्रकृतिर्दिष्टनिर्देशायाधिगम- हेतुपदर्शन	२७	१५
३५ तत्रभेदस्य मध्यमत्वेनाभिधान प्रयोजन	"	२८	५५ याथाक्रम्येण निर्देशायाभिधान- प्रयोजन	"	२१
३६ जीवाजीवांतर्गतत्वेऽप्याहवादीना पूर्वपक्षपुरस्सर पृथगुल्लेखप्रयोजन	१८	१	५६ जीव पुरस्कृत्य नयद्वय चायलभ्य निर्देशादिसघटन	"	२५
३७ जीवादीनां निर्वाचनप्ररूपण	"	२४	५७ सूत्रकृतिर्दिष्टसदादीनामधिगम हेतुत्नप्रदर्शन	२९	३२
३८ जीवादीना वार्तिकामिमत्तलक्षण- प्रदर्शन	१९	३	५८ सच्छब्दार्थप्ररूपण	"	३४
३९ जीवादीनां याथाक्रम्यनिर्देशन- फलं	"	३१	५९ युक्तिपूर्वक सूत्रस्यसदादिपौर्वा- पर्यानिरूपण	"	३८
४० तत्रशब्दस्य जीवादिभि समानाधिकरणत्वप्रकार- प्रदर्शनफल	२०	१२	६० सदादिषु प्रतियाद्युपन्यस्तविप्रति पत्तिपरिहार	३०	२९
४१ सूत्रकृतिर्दिष्टजीवादिव्यवहारस्य नामादिकारणप्रदर्शन	"	२०	६१ सूत्रकृतिर्दिष्टज्ञानभेदप्ररूपण	३१	३०
४२ नामादीना लक्षणाख्यान नामस्थापनयोरेकत्वशक्यायां परिहार	२१	२०	६२ मत्यादिशब्दानां सूत्रनिर्दिष्टानां निर्वाचनाभिधान	"	३३
४३ द्रव्यभावयोरेकत्वशक्याया परीहार	"	२४	६३ आर्हतमतातिरिक्तमते ज्ञानस्य करणत्वानुपपत्तिरिति निरूपण	३२	२६
४४ नामादीना युक्तिपूर्वक सप्रयोजन पौर्वापर्याख्यान	"	२८	६४ मत्यादीनां पौर्वापर्यक्रमनिरूपण	३४	५
४५ नामादिचतुष्टयाभिधाने विरोधमवकल्प्य, आक्षेप प्ररूपणे निराकरण	२२	६	६५ प्रतिवाद्याक्षिप्तमतिश्रुतयो- रेकत्वस्य निराकरण	"	२०
४६ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकात् - पातिनामादीना पौनरुक्त्योल्लेखे परिहार	२३	१९	६६ श्रुतशब्दार्थस्पष्टीकरण	३५	६
४७ सूत्रनिर्दिष्टतच्छब्दसाफल्य	"	२६	६७ सूत्रेण ज्ञानाना प्रमाणत्वव्य- वस्थापन	"	२०
४८ सूत्रकृतिर्दिष्टाधिगमकारण- निरूपण	२४	४	६८ प्रमाणशब्दस्य निर्वाचनपूर्वक स्वपरावभासकत्वसमर्थन विज्ञानस्य फलनिदर्शन च	"	२१
४९ सूत्रे प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातत्वे युक्तिप्रदर्शन	"	७	६९ सान्निध्यस्य प्रामाण्य- प्रत्याख्यान	३६	३०
५० अधिगमहेतुभेदप्रदर्शन	"	१३	७० सूत्रेण मतिश्रुतज्ञानयोराद्ययो परोक्षत्वव्यवस्थिति.	३७	२४
५१ सप्तभग्या लक्षणपुरस्सर तत्त्वरूपप्रदर्शन	"	१६	७१ मतिश्रुतयो कथमाद्यत्वमित्यत्र प्रतिवाद्युपन्यस्तदूषणपरिहार	"	२८
५२ अनेकात्सप्तभग्या. प्ररूपण	२५	३३	७२ सूत्रे अवस्थादिज्ञानानां प्रत्यक्षत्वप्रतिपादन	३८	९
५३ सप्तभग्या प्रतिवाद्युपन्यस्त- ल्लादिदोषपरिहार.	२६	७	७३ प्रत्यक्षलक्षणकथन तन्निर्वाचन च	"	११

विषय	पृ.स	प.स	विषय	पृ.स	प.स
७४ प्रतिवाद्याभिमतप्रत्यक्षपरो- क्षस्वरूपनिराकरण, प्रतिवपदियोगिनामर्थाद्रिय प्रत्यक्षासम्भ्रमप्रदर्शन च	"	३०	९० भगप्रविष्टागवाह्यानां स्वरूप- निदर्शनपुरस्सर विशेषविधृति	९१	९
७५ सूत्रेण मतिशब्दस्य नामांतरप्रदर्शन	४१	१	९१ देवनारकाणामवधेर्भेद प्रत्ययत्वसमर्थन सूत्रेण	९४	२४
७६ मत्यादिनामांतराणां मति शब्दादनामार्थांतरत्वप्रदर्शन- पूर्वकं तत्र प्रतिवाद्युप-यस्त दूषणपरिहार	"	१०	९२ सूत्रस्थशब्दानामर्थप्रतिपादन तत्रत्याविवादपरिहारश्च	"	२६
७७ सूत्रेण मतिज्ञानस्य कारणत्व- प्रदर्शन	४२	१२	९३ देवनारकशेषाणामवधे क्षयोपशमनिमित्तत्वप्रदर्शन भेदाख्यान च सूत्रेण	९५	३६
७८ श्रुत्यानिर्दिश्यशब्दानामर्थ- प्रतिपादन	"	१५	९४ सूत्रतात्पर्ये जिनमतपथवहि- ष्ठानां विप्रतिपत्तिनिराकरण	९६	३६
७९ सूत्रेण मतिज्ञानस्यावप्रहादि भेदचतुष्टयप्रदर्शन	"	३०	९५ अनुगाम्यादिपङ्क्तिवचनप्रदर्शन मवधे	"	३२
८० भवप्रहादीना लक्षणप्रतिपादन	"	३१	९६ अवधेर्देशावध्यादिभेदेन च त्रिविधत्वप्रदर्शन देशावध्यादेर्ज- घन्यादिभेदेन तारतम्यनिरूपण च,,	१००	२१
८१ भवप्रहेहयोरप्रामाण्यपरीहार	४३	६	९७ सूत्रेण मन पर्ययभेदारन्यान	९७	३९
८२ मतिज्ञानस्यावप्रहादिभेद- भेदवद्वादिप्रदर्शन	४४	२०	९८ ऋज्ज्वादीनां लक्षणस्य मन पर्ययार्थस्य च प्रदर्शन निराकरण च मन पर्ययज्ञान मतिज्ञानमेवेति विप्रतिपत्ते	९८	१
८३ बहुविधशब्दानां युक्तिपूर्वक मर्थप्रतिपादन	"	२	९९ ऋज्जुमतविपुलमतेश्च भेदप्रदर्शन,,	१००	३८
८४ बहुवहुविधादीनां शब्दानां परस्पर भेदप्रदर्शन	४६	१	१०० सूत्रेण ऋज्जुविपुलमत्वोर्भेद- प्रदर्शन सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपण च	९९	९
८५ बहुविधो भेदा द्रव्यस्य न तु शुणादीनामिति परिहारार्थं, 'अर्थस्येति' सूत्रोपादान प्रतिवाद्युपन्यस्तसूत्रस्यविप्रति- पत्तिपरिहारश्च	"	३४	१०१ अवधिमन पर्ययोर्विशाखाख्यान विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक सूत्रशब्दानां तात्पर्यनिरूपण च,,	१०२	२५
८६ केवा भवत्यवप्रहो न केवा चेति प्ररूपणाय व्यजनस्यावप्रह,, इत्यादि सूत्रद्वयोपादान, तत्रत्य- विप्रतिपत्तिपरिहृतिश्च	४७	२१	१०२ मतिश्रुतयोर्विषयनिरूपण सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्य प्ररूपण च	१०३	८
८७ मनसोऽनिर्दिष्टानामनिर्दिष्टत्वे विवादस्तत्परिहृतिश्च	४८	३३	१०३ अवधार्थविषयप्रदर्शन	"	२८
८८ सूत्रेण मतिज्ञानभेदप्रदर्शन	४९	२९	१०४ मन पर्ययविषयप्रदर्शन	१११	८
८९ श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वे प्रतिवा- द्युपन्यस्ताक्षेपनिराकरण	"	३१	१०५ केवलविषयप्रदर्शन सूत्रस्थ शब्दानामर्थाभिधानं वैशद्येन	"	३१
			१०६ एकस्मिन्नात्मनि भन्यादि- ज्ञानानां स्थितिमर्थादाप्रदर्शन	११२	"
			१०७ सूत्रस्याद्यादिशब्दानां तात्पर्य		

विषया	पृ.स	प.स	विषया	पृ.स	प.स
प्रतिपादन ज्ञानसंबन्धिविशेष			ख्यान प्रत्येकभेदस्य लक्षणो		
विवरण च	"	२१	पादान च	"	८
१०८ मत्यादिज्ञानत्रयस्य सूत्रेण			१० मिश्रभाजस्य भेदप्ररूपण	"	३३
वैपरीत्याख्यान	६३	२२	११ सूत्रस्थशब्दानां परस्परं		
१०९ निदर्शनपूर्वक विपर्यया-			वृत्तिप्रदर्शन	"	३४
दिशब्दाधीभिधान	"	२५	१२ क्षयापशमस्वरूपोपादान	७४	६
११० मत्यादिज्ञानत्रयस्य वैपरीत्य-			१३ स्पर्धकस्य लक्षण	"	१२
प्रकारप्रदर्शन सूत्रेण	६४	९	१४ क्षायोपशमिकभेदाना ज्ञानादीनां		
१११ प्रतिवाच्यभिमत्कारणादि			भेदप्रदर्शन	"	२४
वैपरीत्याख्यान	"	२५	१५ औदायिकभावस्य भेदप्रदर्शन	७५	१४
११२ सूत्रेण नयानां भेदप्रदर्शन	६५	१८	१६ औदायिकभेदानां गत्यादीनां		
११३ नयलक्षणप्रतिपादन	"	२१	स्वरूपनिदर्शन	"	१७
११४ सप्तानामपि नयानां विस्तृति-			१७ पारिणामिकभावस्य भेद-		
पूर्वक लक्षणकथन	"	३७	प्रातिपादन	७६	३१
इति प्रथमोऽध्यायः ।			१८ जीवत्वादीनां पारिणामि-		
			कत्वसमर्थन	"	३२
अथ द्वितीयोऽध्यायः ।			१९ जीवत्वादिषु परत्वादिविप्रति-		
१ जीवस्यौपशमिकादिभावानां			पत्तिनिर्हरण जीवत्वादिस्वरूप-		
सूत्रेण चान्नां प्रतिपादन	६९	१	प्रतिपादन च	७७	१
२ उपशमादिशब्दानां लक्षण-			२० सूत्रस्थचशब्दसाफल्य-		
प्रतिपादन	"	९	प्रदर्शन	"	३३
३ औपशमिकादीनां पौर्वापर्य-			२१ प्रतिवादिसमुपन्यस्तसाम्नि-		
क्रमप्रदर्शन युक्त्या	"	२८	पातिकभावनिराकरण		
४ औपशमिकादीनां द्वयादि			साम्निपातिकभावस्य मिश्रं-		
शब्दैर्भेदप्रदर्शन सूत्रेण	७१	१८	तर्भावपूर्वकमातीक्त		
५ सूत्रस्थद्वयादिशब्दानां			भेदोपदर्शन	"	१५
भेदशब्देन वृत्तिनिरूपण,			२२ औपशमिकादीनांमात्म-		
द्वयादिपदानां परस्पर			तरव्यवस्थाने युक्तिप्रदर्शन	८१	१३
विप्रतिपातिनिराकरणपूर्वक			२३ सूत्रेण जीवस्योपयोगलक्षण		
वृत्तिसमर्थन च	"	२०	प्रतिपादन, उपयागलक्षण-		
६ आद्यस्यौपशमिकस्य सम्यक्त्व-			योश्च लक्षणप्रतिपादन	८२	११
चारित्र्येतिभेदाख्यानं	७२	१०	२४ जीवस्योपयोगस्य लक्षण		
७ औपशमिकसम्यक्त्वलक्षण	७३	१२	त्वालक्षणत्वे विप्रतिपाति-		
८ सप्तप्रकृत्युपशमकारणकथन			परिहार	८२	३६
औपशमिकचारित्र्यस्वरूप-			२५ गुणगुणिनोस्तादात्म्ये चोपयोग		
निरूपण, सम्यक्त्वचारित्र्यो			लक्षणासम्भवपरिहार	८३	९
पौर्वापर्योपनिपाते युक्तिप्रदर्शन च	"	१	२६ आत्माभावे प्रदर्शितयुक्तीनां		
९ सूत्रेण क्षायिकभावस्य भेदो			परिहार	८४	१३

विषया	पृ स	प स	विषया	पृ स	प स
२७ उपयोगभेदतद्भेदयो प्रदर्शन	८९	९	४४ मर्ताद्रियनामव्युत्पत्तिं निरूप्य तेषां क्रमप्रतिपादनं युक्तिप्रदर्शनं		१६
२८ उपयोगभेदानामुल्लेखसूत्रस्यपदानां पौर्वापर्य-क्रमप्रदर्शनं च	"	११	४५ इन्द्रियाणां विषयनामाख्यानं	९२	२३
२९ ससारिमुक्तभेदेन जीव-भेदप्रदर्शनं	"	२२	४६ प्रतिस्पर्शादिव्युत्पत्तिं निरूप्य सूत्रस्थशब्दानां व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं पौर्वापर्यप्रतिपादने		
३० सूत्रस्यपदानामर्थप्रतिपादनं वृत्तिसमर्थनं, चशब्दस्य साफल्यप्रदर्शनं च	"	२५	युक्तशाख्यानं स्वतस्तद्गतं तेषां कषाचिदेकत्वपृथक्त्वप्रदर्शनं च,		२४
३१ समनस्कात्मनस्कभेदेन ससारि-जीवभेदप्रदर्शनं	८७	१५	४८ मनसो विषयप्रतिपादनं सूत्रशब्दार्थप्रतिपादनं	९३	३१
३२ सूत्रगतशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं, समनस्कात्मनस्कयो केन सबध इत्यत्र प्रतिवाद्युपन्यस्त विप्रतिपत्तिपरिहरणं	"	१९	४९ धनस्पत्यतानां जीवानां भेकेन्द्रियप्रतिपादनं सूत्रस्थपदानां वैशद्येन तात्पर्य-निरूपणं च	९४	४
३३ त्रसस्थावरभेदेन ससारिणां भेदोपाख्यानं	८८	९	५० क्रियादि जीवानामेकैकवृ-द्धिवल्लेनेन्द्रियप्रतिपादनं सूत्रेण समनस्कशब्दार्थप्रतिपादनं	९५	१
३४ त्रसशब्दार्थप्रतिपादनं तत्रत्य विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	११	५१ सूत्रस्यसंज्ञाशब्दार्थप्रतिपादनपूर्वकं तत्रत्यविप्रतिपत्तिपरिहारं	"	५
३५ स्थावरशब्दार्थप्रतिपादनं तत्रत्यविप्रतिपत्तिपरिहारं त्रसस्थावरयो पौर्वापर्यक्रमे युक्तिनिरूपणं च	"	१७	५२ विग्रहगतौ जीवस्य कर्मयोगप्रतिपादनं,		
३६ स्थावरभेदोपाख्यानं	"	२९	५३ सूत्रगतानां विग्रहादिपदानां प्रस्फुटतया तात्पर्यप्रतिपादनं च	"	१७
३७ सूत्रस्यपृथिव्यादिशब्दानां तात्पर्याख्यानं प्राच्यपौरस्यस्य प्रतिपादने युक्तिप्रदर्शनं च	"	३०	५४ जीवगतिस्थाननिरूपणं सूत्रस्थतात्पर्ये प्रतिवाद्युपन्यस्त विमतिनिराकरणं च	९६	१
३८ के त्रसा इति प्रतिपादनं	८९	२२	५५ मुक्तजीवस्य गतिनिरूपणं	"	२०
३९ सूत्रस्यपदानां विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं तात्पर्य-विवेचनं	"	२३	५६ समयमवधीकृत्य ससारिजीवानां विग्रहवत्या गत्या प्रतिपादनं, अविग्रहगतौनिरूपणं च	९७	१४
४० इन्द्रियसङ्ख्याप्रतिपादनं	९०	१	५७ समयमवधीकृत्यानाहारकत्वप्रतिपादनं	"	२६
४१ इन्द्रियशब्दार्थप्रतिपादनं, पराभिमतैन्द्रियनिराकरणं	"	४	५८ आहारशब्दार्थप्ररूपणं	"	३४
४२ इन्द्रियाणां मूलभेदप्रतिपादनं सूत्रस्यपदानां प्रस्फुटतया तात्पर्यप्रदर्शनं च	"	२१	५९ जन्मभेदाख्यानं	९८	१३
४३ इन्द्रियनामाख्यानं	९१	१५			

विषया	पृ.स.	प.स.	विषया.	पृ.स.	प.स.
माणनिरूपणं	१३१	१३	हैमवतकादीना स्थितिसाम्य-		
३२ सूत्रस्याना प्रत्येकपदस्य			प्रदर्शन	"	३२
साफल्यप्रदर्शन	"	१५	४८ वैदेहिकानां जनानां स्थिति-		
३३ हृदस्थानां देवीना नामाख्यान			प्ररूपण	"	३५
सूत्रस्थपदाना साफल्य-			४९ प्रकारातरेण भरतक्षेत्रस्य		
प्रदर्शन	१३२	४	विष्कभोपवर्णन	१३७	३-
३४ आर्हतमताभिमतनदीनां			५० लवणसमुद्रोपवर्णन	"	१०
नामाख्यान	"	१६	५१ धातकीखड्गस्यवर्षादीना परि-		
३५ प्रतिपमलादिनदीना पूर्वसमुद्र-			माणादिप्रदर्शन	१३८	१८
गमनप्रतिपादन सूत्रस्यप्रति-			५२ धातकीखड्गस्यभरतस्याभ्य-		
पदसार्धक्यप्रदर्शन च	"	२१	तरविष्कभादिप्रतिपादन	"	२६
३६ प्रतियुगलाख्यनदीनामपरस-			५३ भरतातिरिक्तक्षेत्राणा विष्क-		
मुद्रगमनत्वप्रतिपादन	"	२९	भवर्णन	"	३३
३७ गगासिंध्वादिनदीना पद्मादि-			५४ वर्षादीनामवगाहप्रदर्शन	१३९	४
हृदोत्पत्तिनिरूपण विस्तरेण			५५ पुष्करार्धस्यक्षेत्रादीनां वि-		
वर्णन च तासां	"	३१	ष्कभादिवर्णन	"	२२
३८ गगासिंध्वादिनदीनां परिवा-			५६ पुष्करार्धसज्ञाया अभिधेयानि-		
राख्यान सूत्रस्यपदाना विप्र-			रूपण	१४०	९
तिपत्तिपरिहारपूर्वक साफ-			५७ मानुषोत्तरपर्वताद्वाहिर्मनुष्या-		
ल्यप्रदर्शन	१३४	३०	सत्त्वप्रतिपादन	"	२७
३९ भरतक्षेत्रस्य परिमाणानि-			५८ नदीश्वरद्वीपवर्णन	"	३२
रूपण	१३५	९	९ मानुषोत्तरात्श्रृंगवर्तिना मनुष्या-		
४० निदेहातवर्षधरवर्षाणा पेरि-			णामार्यम्लेच्छेतिभेदप्रतिपादन	१४२	२८
माणनिरूपण सूत्रस्यपदाना			६० आर्याणा भेदाख्यान	"	२९
साफल्यप्रदर्शन च	"	१४	अनुद्धिप्राप्तार्याणा भेदप्रभेदाख्यान		
४१ उत्तरैरावतादीना दक्षिणै-			६१ ऋद्धिप्राप्तार्याणा भेदप्रभेदा-		
स्तौल्यप्रदर्शन	"	२७	ख्यान	१४३	१४
४२ उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्या पद्-			६२ म्लेच्छानां भेदप्रतिपादन	१४५	१४
समयाभ्या भरतैरावतयोर्द्वि-			६३ कर्मभूमित्त केपा क्षेत्राणा		
द्विहासोपवर्णन	"	३०	मिति प्रतिपादन	"	२६
४३ वृद्धिहासनिमित्तप्रदर्शन	१३६	३	६४ कर्मभूमित्वव्यपदेशसमर्थन	"	३०
४४ अवसर्पिण्यादीना लक्षण-			६५ मनुष्याणामुक्त्यानुक्त्यसि-		
प्रतिपादन	"	७	त्युपवर्णन	१४६	८
४५ भरतैरावतापरभूमीनामव-			६६ प्रमाणभेदाख्यान	"	१३
स्थितत्वप्रतिपादन	"	१९	६७ लौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यान	"	१४
४६ हैमवतकहारिवर्षकदेवकुरुव			६८ अलौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यान	"	२६
फाणां स्थितिप्ररूपण	"	२२	६९ द्रव्यप्रमाणभेदप्रतिपादन	"	३१
४७ दक्षिणहैमवतकादिभि रत्तर-			७० सब्याप्रमाणभेदाख्यान	"	३३

विषया	पृ स	प स
७१ सख्येषुप्रमाणार्थानां वर्णन	„	३४
७२ उपमानप्रमाणस्य भेदा	१४७	३५
७३ पत्युभेदास्तेषां वर्णन	१४२	३३
७४ क्षेत्रप्रमाणभेदास्तेषां प्रत्येक- स्य वर्णन	„	३२
७५ भाष्यप्रमाणभेदाख्यान	१४९	९
७६ तिर्यग्योनिजानां स्थिति- प्ररूपण	„	१०
७७ तिर्यग्योनिशब्दार्थ	„	१२
७८ तिरश्चा भेदास्तेषां प्रत्येकस्यो- त्कृष्टस्थित्युपवर्णन च	„	१५
७८ तिरश्चा भवस्थितिकायस्थि- तिप्ररूपण, उभयोर्विशेषप्र- तिपादन च	„	३१
इति तृतीयोऽध्यायः ।		
अथ चतुर्थोऽध्यायः ।		
१ देवानां भेदप्रतिपादन सूत्रस्य- पदानां तात्पर्याख्यान च	१५०	६
२ भवनवासिव्यतरयोतिष्कानि कायेषु पीतातलेष्व्याचतुष्टुप्र- तिपादन	„	१५
३ भवनवास्यादिनिकायानामत- र्विकल्पप्रतिपादन	„	२४
४ इन्द्रादिभेदेन देवानां विशेष- प्रतिपादन	१५१	३
५ इन्द्रादिशब्दानां प्रस्फुटतया तात्पर्यप्रतिपादन	„	५
६ व्यतरयोतिष्काणां त्रायस्त्रि- शब्दोक्तपालो मर्जयित्वा, इत- राद्यविकल्पप्रतिपादन	„	३१
७ भवनवासिव्यतरयोर्द्वैतत्वप्र- तिपादन	१५२	१
८ ईशानातस्वर्गस्य देवानां प्रवी- चारोपदेश, सूत्रस्य पदानाम- भिधेयप्रस्फुटीकरण च	„	२०
९ ईशानातस्वर्गातिरिक्तस्वर्गणां अधीचारप्रतिपादन	„	३०

विषया	पृ स	प स
१० सूत्रस्य शेषपदार्थसाफल्यप्रति- पादन, सूत्रस्यातात्पर्यविग्रहि- पत्तिपरिहारश्च	„	३२
११ कल्यातीतदेवानामधीचारस्य प्रतिपादन	१५३	२३
१२ भवनवासिदेवानां भेदाख्यान	„	३०
१३ असुरादिदेवानामसुरत्वादि- संज्ञासु हेतुप्रतिपादन	„	३४
असुरकुमारशब्दयोर्निप्रतिपत्ति	„	३५
१४ पुरस्तर तात्पर्यप्रतिपादन	„	३५
१५ असुरादिकुमाराणां सख्यापूर्वक भजनप्रतिपादन	१५४	११
१६ व्यतरदेवभेदाख्यान	„	३२
अन्तरशब्दार्थप्रतिपादनपूर्वक किन्नरादीनां किन्नरत्वादि-	„	३३
१७ संज्ञासु हेतुप्रदर्शन	„	३३
१८ योतिष्कदेवानां भेदप्रति- पादन	१५५	१९
१९ योतिष्कादिशब्दानामर्थप्रति- पादन, सूर्यादीनां पूर्वोपर- त्योपनिपाते युक्तिप्रदर्शन	„	२०
२० योतिष्काणां गतिविशेष- प्रतिपात्तिनिरूपण	१५६	३३
२१ सूत्रस्य पदानां युक्तिपूर्वक तात्पर्यप्रस्फुटीकरण	„	३४
२२ गतिमञ्ज्योतिः संबन्धेन व्य- हारकालप्रतिपादन	१५८	१४
२३ कलासमूह एव काल इति सिद्धांतस्य प्रत्याख्यान	„	२६
२४ योतिष्कदेवानां बहिरवस्थि- तत्त्वप्रतिपादन	„	३३
२५ चतुर्थनिकायस्य नामाख्यान	„	३३
२६ वैमानिकशब्दार्थविमानभेद- योश्च प्रतिपादन	१५९	६
२७ वैमानिकदेवभेदप्रतिपादन	„	१
२८ वैमानिकानामवस्थितिर्विशेष प्ररूपण	„	१
२९ वैमानिकदेवानां सौभर्मादि	„	१

	विषया	पृ.स.	प.स.		विषया.	पृ.स.	प.स.
	माणनिरूपण	१३१	१३		हैमवतकादीनां स्थितिसाम्य-		
३२	सूत्रस्याना प्रत्येकपदस्य साफल्यप्रदर्शन	"	१५	४८	प्रदर्शन	"	३२
३३	हृदस्यानां देवीनां नामाख्यान सूत्रस्थपदाना साफल्य-प्रदर्शन	१३२	४	४८	वैदेहिकानां जनाना स्थिति-प्ररूपण	"	३५
३४	आर्हतमताभिमतनदीनां नामाख्यान	"	१६	४९	प्रकारातरेण भरतक्षेत्रस्य विष्कमोपवर्णन	१३७	३
३५	प्रतियमलादिनदीना पूर्वसमुद्र-गमनप्रतिपादन सूत्रस्यप्रति-पदसार्थक्यप्रदर्शन च	"	२१	५०	लवणसमुद्रोपवर्णन	"	१०
३६	प्रतियुगलात्यनदीनामपरस-मुद्रगमनत्वप्रतिपादन	"	२९	५१	धातकीखड्गस्यवर्षादीना परि-माणादिप्रदर्शन	१३८	१८
३७	गंगासिंध्वादिनदीनां पश्चादि-हृदोत्पत्तिनिरूपण विस्तरेण वर्णन च तासां	"	३१	५२	धातकीखड्गस्यभरतस्याभ्य-तरविष्कभादिप्रतिपादन	"	२६
३८	गंगासिंध्वादिनदीनां परिवा-राख्यान सूत्रस्यपदाना विप्र-तिपत्तिपरिहारपूर्वक साफ-ल्यप्रदर्शन	१३४	३०	५३	भरतातिरिक्तक्षेत्राणा विष्क-भवर्णन	"	३३
३९	भरतक्षेत्रस्य परिमाणनि-रूपण	१३५	९	५४	वर्षादीनामवगाहप्रदर्शन	१३९	४
४०	त्रिदेहांतवर्षधरवर्षाणा पेरि-माणनिरूपण सूत्रस्यपदाना साफल्यप्रदर्शन च	"	१४	५५	पुष्करार्थस्यक्षेत्रादीनां वि-ष्कभादिवर्णनं	"	२२
४१	उत्तरैरावतादीना दक्षिणै-स्तौल्यप्रदर्शन	"	२७	५६	पुष्करार्थसज्ञाया अभिधेयनि-रूपण	१४०	९
४२	उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्या पद्-समयाभ्या भरतैरावतयोर्द्वि-द्विहासोपवर्णन	"	३०	५७	मानुषोत्तरपर्वताद्वाहिर्मनुष्या-सत्त्वप्रतिपादन	"	२७
४३	शृद्धिहासनिमित्तप्रदर्शन	१३६	३	५८	नदीश्वरद्वीपवर्णन	"	३२
४४	अवसर्पिण्यादीना लक्षण-प्रतिपादन	"	७	९	मानुषोत्तराश्रम्यवर्तिनां मनुष्या-णामार्यश्लेच्छेतिभेदप्रतिपादन	१४२	२८
४५	भरतैरावतापरभूमिनामव-स्थितत्वप्रतिपादन	"	१९	६०	आर्य्याणा भेदाख्यान	"	२९
४६	हैमवतकहारिवर्षकदेवकुरुव-फाणां स्थितिप्ररूपण	"	२२	६१	अनृद्धिप्रासार्थ्याणा भेदप्रभेदाख्यान		
४७	दक्षिणहैमवतकादिभिरुत्तर-			६२	रुथानं	१४३	१४
				६३	श्लेच्छानां भेदप्रतिपादन	१४५	१४
				६४	कर्मभूमिभ्यः केया क्षेत्राणा मिति प्रतिपादन	"	२६
				६५	कर्मभूमिभ्यः केया क्षेत्राणा मिति प्रतिपादन	"	३०
				६६	मनुष्याणामुत्कृष्टानुत्कृष्टस्थि-त्युपवर्णन	१४६	८
				६७	प्रमाणभेदाख्यानं	"	१३
				६८	लौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यान	"	१४
				६९	अलौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यान	"	२६
				७०	द्रव्यप्रमाणभेदप्रतिपादनं	"	३१
					सव्याप्रमाणभेदाख्यानं	"	३३

विषय	पृ स	प स	विषय	पृ स	प स
६३ लौकांतिकानां स्थित्युपदर्शन	१७९	५	८ धर्मादीनां पौर्वापर्यक्रमप्रतिपादने हेत्वभिधान	१९०	२६
६४ जीवस्यैकानेकात्मकत्वोपवर्णन	"	१०	९ अजीवादीनि द्रव्याणीतिप्रतिपादन	१९१	३०
६५ आत्मनोनेकात्मत्वप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शन	"	१२	१० द्रव्यशब्दार्थनिरूपण	"	३१
६६ अनेकात्मकस्यैकस्य जीवस्याभिधानप्रकारोपवर्णन	१८०	३६	११ द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमित्यभिधादिनां सिद्धातिनिराकरण	१९२	९
६७ क्रमवैगपद्याभिधाने युक्तिप्रदर्शन	१८१	१	१२ गुणसद्भावो द्रव्यमिति सिद्धातिनिराकरण	१९४	१
६८ सकलविकलादेशयोस्वरूपप्रतिपादन	"	५	१३ सूत्रस्थवहुवचन धर्माद्यतिरिक्तद्रव्यनिराकरणार्थे	१९५	१३
६९ सप्तभग्या नामाख्यानपदार्थसघटनपूर्वकस्वरूपोपवर्णन च	१८२	१४	१४ अजीवाभिधानानन्तरजीवाभिधान	"	१९
७० कलादीनां भेदनिरूपण	१८४	१२	१५ जीवत्वयोगाज्जीव इति वदतां सिद्धातिनिराकरण	"	२१
७१ विकलादेशे सप्तभग्युपाख्यान	१८६	१७	१६ सूत्रस्थवहुवचनप्रतिपादनप्रयोजन	१९६	१६
७२ सप्तभग्यां प्रतिवाद्युपन्यस्तविरोधपरिहार	१८७	५	१७ द्रव्याणि, जीवाश्चेति सूत्रस्यैकीकरणे दोषाभिधान	"	२१
इति चतुर्थोऽध्यायः ।			१८ धर्माधर्मादिद्रव्याणां विशेषप्रतिपादन	"	३३
अथ पचमोऽध्यायः ।			१९ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकसूत्रस्थनित्यादिपदानां तात्पर्यप्रतिपादन	"	३४
१ अजीवपदार्थभेदाख्यान	"	२६	२० पुद्गलानां स्वरूपप्रतिपादन	१९७	२८
२ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमजीवकृत्यशब्दस्य	"	२६	२१ सूत्रस्थपदानां तत्पर्यस्य बहुवचनफलस्य च प्रतिपादन	१९८	२९
३ सामानाधिकरण्येन वृत्तिसमर्थन	"	२७	२२ आकाशावधिद्रव्याणां प्रत्येकमेकत्वप्रतिपादन	"	१८
४ प्रतिवाद्युपन्यस्तजीवशब्दे विप्रतिपत्तिपरिहार	१८८	२१	२३ सूत्रस्थपदानां प्रतिवाद्युपन्यस्तविप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक तात्पर्यप्रतिपादन	"	१९
५ कायशब्दार्थनिरूपणपूर्वक तत्साफल्यप्रदर्शन	"	२८	२४ आकाशातद्रव्याणां निष्क्रियत्वप्रतिपादन	१९९	३
६ धर्मादिसंज्ञानां हेतुप्रदर्शन	१८९	२२	२५ क्रियालक्षण तद्भूतिप्रदर्शन च, निष्क्रियत्वाद्दुत्पादाद्यभाव इति विप्रतिपत्तिनिरसन	"	१२
७ धर्मादीनां सक्षेपण विप्रतिपत्तिनिवृत्तिपूर्वकस्वरूपवर्णन	"	२६			

विषया	पृ.सं.	प.स.	विषया	पृ.स.	प.सं.
स्थाननामाख्यान	१६०	१	४६ औपपादिकमनुष्येभ्यः		
३० सौधर्मादिशब्दानां तात्पर्य- प्रतिपादन	"	५	शेषाणां त्रिर्गघोनस्व		
३१ सर्वार्थसिद्ध्यादिसूत्रस्थपदानां पृथग्ग्रहणे तात्पर्यप्रदर्शन	"	२५	४७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- निदर्शन च	१७५	२२
३२ सौधर्मादिस्वर्गाणां स्थानानां विमानप्रस्ताराणां तत्रस्थदे- वपरिपदां देवानामायुषां च- त्यादीनां विस्तरेण वर्णन	१६१	८	४८ भवनवासिनामुत्कृष्टस्थि- त्युपवर्णन	१७६	९
३३ स्थितिप्रभावादिभिरुत्तरोत्तर- देवानां विशेषप्रतिपादन	१६८	३	४९ सौधर्मेशानदेवानामुत्कृष्ट- स्थित्युपवर्णन	"	१५
३४ स्थित्यादिशब्दानां तात्पर्य- निरूपण	"	४	५० सनत्कुमारमाहेद्रयोर्कृष्ट- स्थितिनिर्देश	"	२०
३५ गत्यादिभिर्देवानां हीनत्व- प्रतिपादन गत्यादिशब्दार्थ निरूपण च	"	२७	५१ ब्रह्मलोकस्थित्युत्तरोत्तरपूकृष्ट स्थित्याख्यान	"	२४
३६ गत्यादिशब्दानां पौर्वापर्यक्रमे युक्तिप्रतिपादन	१६९	३	५२ अच्युतादूर्ध्वविमानानां- मुत्कृष्टस्थित्युपवर्णन	१७७	१
३७ देवानामुत्तरोत्तरमभिमानहा- नित्त्वे युक्तिनिरूपण	"	१९	५३ सौधर्मेशानदेवानामुत्कृष्ट स्थित्युपवर्णन	"	१७
३८ सौधर्मादिषु कल्पेषु लेश्या- प्रतिपादन	१७०	१	५४ सौधर्मेशानातिरिक्तविमा- नानां जघन्यस्थिति-		
३९ लेश्यायां निर्देशवर्णपरिणा- मादिकारणनिरूपण निस्त- रेण	१७१	३६	प्रतिपादन	"	२१
४० त्रैनेयकेभ्यः प्राच्यानां विमा- नानां कल्पत्वप्रतिपादन	१७२	३३	५५ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- विवेचन	"	२४
४१ लौकातिकदेवानां स्थानवि- निर्णय	१७३	१९	५६ प्रथमनरकस्योत्कृष्ट- स्थितेर्द्वितीयादिनरकाणां		
४२ लौकातिकदेवानां भेद- प्ररूपण	१७४	२७	जघन्योत्कृष्टस्थित्योश्च		
४३ सारस्वतादित्याद्यतरालप्रतिनां देवानां नामाख्यान निस्तरेण तेषां वर्णन च	"	४	प्रतिपादन	१७८	१
४४ विजयाद्यनुदिशनिमानस्थदेवानां द्विचरमत्वप्रतिपादन	"	२९	५७ प्रथमनरकस्य जघन्य स्थित्युपवर्णन	"	७
४५ द्विचरमशब्दस्य विप्रतिपात्ति निरसनपूर्वकं तात्पर्योपदान	"	३५	५८ भवनवासिनां जघन्य- स्थित्युपवर्णन	"	९
			५९ व्यतराणां जघन्य- स्थित्युपदेश	"	१२
			६० व्यतराणामुत्कृष्ट- स्थितिनिर्देश	"	१८
			६१ उद्योतिष्काणामुत्कृष्ट स्थित्युपदेश	"	२१
			६२ उद्योतिष्काणां जघन्य- स्थित्युपपादन	"	२४

विषय	पृ स	प स	विषय	पृ स	प स
परस्पराविरोधोपवर्णनं	२१३	११	७५ कालकृतवर्तनाद्यु		
५८ धर्माधर्मयोरस्तित्वप्रतिपादन			पकारवर्णन		" १०
तत्रत्यविप्रतिपत्तिनिरासश्च	"	३४	७६ वर्तनादीनां विप्रतिपत्ति-		
५९ आकाशस्योपकारप्रदर्शन	२१५	२१	निराकरणपूर्वक स्वरूपाभिधान	"	३३
६० अयुतसिद्धत्वेऽप्याकाशादीनामा			७७ परत्वापरात्वयो साफल्यस्य		
धाराधेयत्वसमर्थन	"	३१	वर्तनादीनां याथाक्रम्यस्य च		
६१ एकत्र स्थितानां धर्मादीनां			७८ प्रतिपादन	२२९	२४
परस्परोपचाताभावे युक्ति			७९ पुद्गलस्वरूपाभिधान	"	३०
प्रदर्शन, आकाशस्यावगाहन			८० स्पर्शादीनां पौर्वापर्याभिधाने		
सामर्थ्यप्रदर्शन प्रतिवाद्याभि-			युक्तिप्रदर्शन तत्रत्यविप्रति-		
६२ मत्ताकाशस्वरूपनिराकरण च	२१६	११	पत्तिपरिहारश्च	"	३१
६३ पुद्गलानां शरीराद्यु			८१ स्पर्शादीनां भेदाख्यान	२३०	१३
पकारोपवर्णन	२१७	१४	८२ शब्दादिभेदेन पुद्गलानां स्व-		
६४ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक			रूपप्रतिपादन च	"	२०
शरीरादीनां याथाक्रम्ये			८३ शब्दस्य भेदभेदनिर्देशपूर्वक		
हेतूपदर्शन	"	१५	स्वरूपाख्यान	"	३३
६५ शरीरादीनां पुद्गलस्योपकारकत्व			८४ वक्ष्य भेदनिर्देशपूर्वक		
प्रदर्शनपूर्वक तदुपदेश-			स्वरूपाभिधान	२३२	९
साफल्यप्रदर्शन	२१८	७	८५ सौख्यादीनां भेदनिर्देश-		
याच स्वरूपनिर्दर्शनपूर्वक			पुरस्सर स्वरूपाभिधान	२३३	१६
भेदाख्यान	"	२३	८६ क्रियाभेदोपवर्णन	२३४	२०
६६ मनसो भेदनिर्देशपूर्वक स्वरूप			८७ शब्दादीनां पुद्गलैरन्यत्वान-		
वर्णनं प्रतिवाद्याभिमत-			न्यत्वाद्यनेकात्मत्वप्रदर्शन	"	२९
६७ मन स्वरूपस्य विस्तरेण			८८ पुद्गलानां मूलभेदाख्यान	२३५	१६
निराकरण	२१९	१८	८९ अणुरूपानामर्थस्य तत्रत्य-		
६८ प्राणापानस्वरूपवर्णन	२२१	१७	वचननिर्देशात्पर्यस्य च		
६९ पुद्गलानां सुखाद्युपका-			निरूपण	"	१७
रातरवर्णन	२२२	८	९० अण्वादीनां स्वरूपे प्रति-		
७० सुखादीनां स्वरूपाख्यान	"	९	याद्युपन्यस्तविवादपरीहार	"	३१
७१ सुखादीनां याथाक्रम्ये			९१ स्कधानामुत्पत्तिप्रकारोप		
युक्तिप्रदर्शन	"	१७	वर्णन	२३७	१५
७२ सूत्रस्थोपमहशब्दसाफल्यस्य			९२ अणुत्पत्तिवर्णन	"	३०
पुद्गलकृतमरणस्वरूपोपमहत्वस्य			९३ भेदसघातस्य उत्पद्यते, इति		
चात्मन समर्थन	"	२६	सूत्रे भेदसघातपदसाफल्य-		
७३ सूत्रस्थविवादपरिहारप्रदर्शन	२२३	१	कथा	"	३६
७४ जीवानामुपमहत्वप्रदर्शन सूत्रस्थ			९४ सदितिद्रव्यलक्षणप्रति		
पदानां साफल्यकथन च	२२३	१३	पादन	२३८	४

विषया	पृ.स.	प.स.	विषया	पृ.स.	प.स.
सूत्रस्थचशब्दसाफल्यप्रदर्शन, आत्मा सर्वगतत्वाधिक्रिय			यत्वे युतसिद्धिप्रसंग इति प्रतिपाद्युबन्धस्तविप्रतिपात्ति		
२६ क्रियाहेतुगुणसद्भावात्परत्र क्रियाहेतुरितिसिद्धातनिरा- करण	"	२१	४२ पारिहार,	"	१८
२७ पुद्गलानां क्रियाभेदप्रति- पादन	२००	३४	४३ लोकाशब्दार्थप्ररूपण	"	२६
२८ क्रियायोगादात्मन क्रियावस्व नतु स्वरूपत इति सिद्धात- परिहरण	२०१	४	४४ धर्माधर्मयो दृष्टस्त्रलोकाकाशे- ऽवगाहप्रदर्शन	२०७	१५
२९ धर्माधर्मैकजीवानामसख्येय- प्रदेशत्वप्रतिपादन	"	३२	४५ एकप्रदेशादिषु पुद्गलाना- मवगाहप्रदर्शन	"	२५
विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमसख्येय प्रदेशशब्दयो सूत्रस्थयो			४६ पुद्गलादीनामेकप्रदेशे युक्ति- पूर्वकमवस्थानप्रतिपादन	"	३३
३० स्ताःपर्यप्रदर्शन	"	३३	४७ जीवानामसख्येयभागादि- ऽवगाहप्रतिपादन	२०८	१३
३१ उपचारत प्रदेशवस्यपारिहार- निरूपण	२०२	१०	४८ असख्येयभागादिषु जीवाना मवगाहने प्रतिपाद्युपन्यस्त		
३२ चटवदाःमादीना प्रदेशवस्य निराकरण	२०३	१	विप्रतिपत्तिनिराकरण	"	२५
३३ आकाशस्यानतप्रदेशवस्य प्रतिपादन	२०४	४	४९ जीवात्मना स्वशरीरप्रमाणत्व- व्यवस्थापन	२०९	४
३४ असख्येयानतशब्दयोर्भेदप्रदर्शन,,	"	७	५० आत्मन शरीरपरिमाणत्वे समुपन्यस्ते प्रदीपदृष्टाति		
३५ पुद्गलानां प्रदेशसख्याप्रतिपादन ,,	"	२७	प्रदीपघटात्मनोऽनिस्प- त्वनिशरणत्वप्रसंग इतिवि- प्रतिपत्तिनिरास	"	१३
असख्येयप्रदेशे लोके कथम- नतदेशानामवस्थानमित्यत्र			५१ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक- मात्मन प्रतिप्रदेश गुणावि- शेषाभावप्रतिपादन	"	३०
३६ युक्तिप्रतिपादन	"	३१	५२ धर्माधर्मद्रव्ययोरूपकार- प्रदर्शन	२१०	२२
परमाणो प्रदेशानामभाव- प्रतिपादन युक्तिपूर्वक	२०५	१२	५३ सूत्रस्थगत्यादिशब्दाना तात्पर्यप्रतिपादन	"	३०
३७ अप्रदेशत्वादिभाव परमाणो स्यादिति विप्रतिपत्तिपारिहाराय			५४ गतिस्थित्युपग्रहात्रिति सूत्रस्थपदस्य स्फुटया वृत्तिनिरूपण	"	३४
३८ युक्तिप्ररूपण	"	२१	५५ उपग्रहवचनसाफल्यप्रदर्शन	२११	३६
३९ लोकाकाशे धर्मादीनामवगाह- प्रदर्शन	"	२८	५६ आकाशस्यैव गतिस्थित्युप- ग्रहत्वमभिमन्यानां नाथो धर्माधर्माभ्यामिति विप्रति- पत्तिपरिहार	११२	१५
४० आकाशास्यास्वप्रतिष्ठत्व- प्रतिपादन	"	३३	५७ धर्माधर्मद्रव्ययो, स्वापकारे		
परमार्थतयाधाराधेयामाव प्रतिपादनमाकाशादीनां	२०६	४			
४१ आकाशधर्मादीनामाधाराधे					

विषय	पृ स	प स
विधान	"	२०
२० सूत्रस्थतीव्रादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपण	"	२१
२१ सूत्रस्थ भावशब्दस्य तीव्रादिवि- शेषणत्वे विप्रतिपत्तिपरिहार	"	३५
२२ धीर्यादे पृथग्रहणसमर्थन	२५२	१२
२३ आस्रवाधिकरणनिरूपण	"	२२
२४ जीवाधिकरणस्य भेदाख्यान	२५३	५
२५ सूत्रस्थसरभादिपदानां तात्प- र्याख्यान	"	१०
२६ सरभादीनां पीर्वापर्यक्रमे- युक्तिनिर्दर्शन	२५४	८
२७ चशब्दसाफल्यनिर्देशपूर्वक सरभादीनामास्रवत्वसमर्थन	"	२६
२८ अजीवाधिकरणभेदनिरूपण	"	३३
२९ सूत्रस्थपदानां वृत्तिप्रदर्शन	२५५	१
३० सूत्रस्थपरशब्दस्य विस्तरेण साफल्यप्रदर्शन	"	८
३१ निवर्तनीदानां भेदप्रतिपादन	"	२०
३२ ज्ञानदर्शनावरणयोरआस्रवका- रणप्रतिपादन	२५६	५
३३ सूत्रस्थप्रदोषादिशब्दानां ता- त्पर्यप्रतिपादन गृहीततच्छब्द- साफल्य च	"	६
३४ प्रतिपाद्युपन्यस्तज्ञानदर्शान- रणयोरैकत्वशकापरीहार	"	२९
३५ केवलिनि ज्ञानदर्शनयोर्गो- पचस्य तदितरेषु क्रामिकत्व स्य च प्रतिपादन	२५७	१
३६ अतीतपदार्थेऽपि केवलिना मवधिज्ञानिना च दर्शनशक्ति- प्रतिपादन	"	६
३७ मन पर्ययदर्शननिषेधोपवर्जन	"	२१
३८ सूत्रस्थतात्पर्यविशेषवर्जन	"	३०
३९ असद्वेदस्य शोकायास्रवकार- णनिरूपण	२५८	१
४० सूत्रस्थशोकादिपदानां वि- प्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं श्रुत-		

विषय	पृ स	प स
या तात्पर्योपवर्जन	"	२
४१ असद्वेदशब्दार्थनिरूपण	२५९	१२
४२ दु खशब्दस्य प्राथम्याभिधाने युक्तिप्रदर्शन शोकादिशब्द- स्योपलक्षणत्वप्रतिपादन च	"	१८
४३ दु खादिषु प्रतिवाद्युपन्यस्तक- टाक्षपरिहार	"	२६
४४ सद्वेदस्यास्रवकारणप्रतिपादन	२६०	१२
४५ सूत्रस्थभूतवृत्त्यनुकपादीनां पदानां तात्पर्यनिरूपण	"	१४
४६ वृत्तौ, इतिव्रतिशब्दयोश्च ग्रहणे प्रतिवाद्युपन्यस्तदोपसमाहिते	२६१	८
४७ दर्शनमोहस्य आस्रवकारण- प्रतिपादन	"	२३
४८ सूत्रस्थकेवल्यादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपण	"	२४
४९ केवल्यादिषु विभिन्नस्पष्टतया वर्णवादस्वरूपकथन	२६२	५
५० चारित्रमोहस्यास्रवकारणनि- रूपण	"	१८
५१ सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनि- रूपण	"	१९
कपायोदयानिमित्तत्वापरिणाम धारित्रिमोहस्यास्रव किंस्वरूप	"	२६
५२ इति प्रतिपादन	"	२६
५३ नारकायुष आस्रवकारण निरूपण सूत्रस्थपदानां तात्प- र्यप्रतिपादन च	२६३	५
५४ तिर्यगायुष आस्रवकारण- निरूपण	"	२१
५५ मानुषायुष आस्रवकारण- निरूपण	"	२८
५६ सकलायुष आस्रवकारण निरूपण	२६४	५
५७ देवायुष आस्रवकारण- प्रतिपादन	"	१९
५८ अद्युभनान्न आस्रवकार- णनिरूपण	२६५	५

विषया.	पृ.सं	प सं	विषया	पृ सं	पं सं.
९५ सत्पदार्थनिरूपण	"	८	११५ परिणामभेदप्रतिपादन	"	११
९६ सूत्रस्थात्पादादिपदानां तात्पर्यप्रतिपादन	"	१२	इति पचमोऽध्यायः ।		
९७ द्रव्याणामुत्पादाद्यात्मकत्वा-नेकांतसमर्थन	"	१८	षष्ठोऽध्यायः ।		
९८ सच्छब्दार्थप्ररूपण, एकत्रो-त्पादादित्रयाणामविरोध-प्रतिपादन	"	३४	१ योगशब्दार्थनिरूपण	१४५	८
९९ सूत्रेण नित्यशब्दार्थनिरूपण	२३९	२८	२ कर्मशब्दार्थनिरूपण	"	१४
१०० व्ययोत्पादयो सूत्रेण विरोधपरिहार	२४०	४	३ कर्मयोगशब्दयो कर्नादिव्यु-त्पत्तिनिरूपण	"	१७
१०१ बधकारणोपदर्शन	"	२०	४ आत्मपरिणामत्वाद्योगशब्दस्य त्रैविध्यानुपपत्तिरिति विप्रति-पत्तिपरिहार	२४६	१-
१०२ सूत्रस्थस्त्रिधादिशब्दानां तात्पर्याख्यान स्त्रिधादीनां प्रतीतिप्रदर्शन च	"	२१	५ योगशब्दार्थस्य विप्रतिपत्ति परिहारपूर्वक प्रतिपादन	"	२१
१०३ जघन्यगुणानां बधाभाव-निरूपण	२४१	१	६ आत्मवशब्दार्थनिरूपण	"	३१
१०४ गुणसाम्ये सदृशानां बधा-भावान्निरूपण	"	१५	७ पूर्वोत्तरसूत्रयोरैक्यसबधिविप्र-तिपत्तिनिरास	"	३२
१०५ षष्ठ्यादिकारणानां बध-प्रतिपादन सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपण च	"	२९	८ आत्मवसज्ञायां युक्तिप्रदर्शन	२४७	१२
१०६ बधेऽधिकयोगुणयो पारि-णामिकत्वप्रतिपादन	२४२	१५	९ पुण्यपापभेदेन कर्मद्वैविध्य-प्ररूपण	"	१९
१०७ द्रव्यस्य गुणपर्ययवत्त्व समर्थन	२४३	१	१० शुभादिसूत्रपदाना तात्पर्य-निरूपण	"	२०
१०८ गुणपदार्थसमर्थन तत्रत्य-विप्रतिपत्तिपरिहारश्च	"	६	११ पुण्यपापयोरैक्यपरिहार	"	१५
१०९ गुणपर्ययवदिति वाक्य-समर्थन	"	२०	१२ सकपायाकपायप्राणिनोरात्त-वधिशेषाख्यान	२४८	२०
११० कालस्य द्रव्यत्वसमर्थन	"	२६	१३ सूत्रस्थकषायादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपण	"	१३
१११ कालस्यानतसमयत्व प्रतिपादन	"	३५	१४ सापरायिकात्मवस्य भेदाख्यान	२४९	१
११२ गुणलक्षणप्रतिपादन	२४४	६	१५ इन्द्रियादीनामात्मनो भेदाभे-दयोरनेकांतसमर्थन	"	१६
११३ गुणानां विप्रतिपत्तिपरिहार पूर्वक निर्गुणत्वविशेषणसमर्थन	"	१०	१६ पचविंशतिक्रियाणां विस्तरेण लक्षणनिर्देशपूर्वक विवरण	"	२३
११४ परिणामशब्दार्थप्ररूपण	"	२३	१७ इन्द्रियकषायात्रताना क्रियास्य भावत्वान्नाथं उल्लेखेनेति विप्रति-पत्तिनिराकरण	२५०	१५
			१८ इन्द्रियमहणमेव सूत्रेस्त्वित्या दिविप्रतिपत्तिपरिहारण	२५१	१
			१९ तीन्नादिभेदेनात्मवधिशेषा-		

विषय	पृ स	प स
विधान	"	२०
२० सूत्रस्यतीव्रादिपदानां ता- त्पर्यानिरूपण	"	२१
२१ सूत्रस्य भावशब्दस्य तीव्रादिवि- शेषणत्वं विप्रतिपत्तिपरिहार	"	३५
२२ वीर्यादेः पृथग्ग्रहणसमर्पण	२५२	१२
२३ आत्मवाधिकरणनिरूपण	"	२२
२४ जीवाधिकरणस्य भेदाख्यान	२५३	५
२५ सूत्रस्यसरभादिपदानां तात्प- र्याख्यान	"	१०
२६ सरभादीनां पौर्वापर्यक्रमे- युक्तिनिदर्शन	२५४	८
२७ चशब्दसाफल्यनिर्देशपूर्वक सरभादीनामात्मत्वसमर्पण	"	२६
२८ अजीवाधिकरणभेदनिरूपण	"	३३
२९ सूत्रस्यपदानां वृत्तिप्रदर्शन	२५५	१
३० सूत्रस्यपरशब्दस्य विस्तरेण साफल्यप्रदर्शन	"	८
३१ निवर्तनीदानां भेदप्रतिपादन	"	२०
३२ ज्ञानदर्शनावरणयोरआत्मवका- रणप्रतिपादन	२५६	५
३३ सूत्रस्यप्रदोषादिशब्दानां ता- त्पर्यप्रतिपादन गृहीततच्छब्द- साफल्य च	"	६
३४ प्रतिपाद्युप-यस्तज्ञानदर्शनाय- रणयोरैकत्वाकापरीहार	"	२५
३५ केवलिनो ज्ञानदर्शनयोर्वीग- पद्यस्य तदितरेषु क्रामिकत्व स्य च प्रतिपादन	२५७	१
३६ अतीतपदार्थेष्वपि केवलिना- मयधिज्ञानिनां च दर्शनशक्ति प्रतिपादन	"	६
३७ मन पर्यपदर्शननिषेधोपवर्णन	"	२१
३८ सूत्रस्यतात्पर्यविशेषवर्णन	"	२०
३९ असद्वैयस्य शोकाद्यात्मव्यपार- णनिरूपण	२५८	१
४० सूत्रस्यशोकादिपदानां वि- प्रतिपत्तिपरिहारपूर्वक एतत्त-		

विषय	पृ स	प स
या तात्पर्योपवर्णन	"	२
४१ असद्वैयशब्दार्थनिरूपण	२५९	१२
४२ दुःखशब्दस्य प्राथम्याभिधाने युक्तिप्रदर्शन शोकादिशब्द- स्योपलक्षणत्वप्रतिपादन च	"	१८
४३ दुःखादिषु प्रतिवाद्युपन्यस्तक- टाक्षपरिहार	"	२६
४४ सद्वैयस्यान्वयकारणप्रतिपादन	२६०	१२
४५ सूत्रस्यभूतश्रुत्यनुकपादीनां पदानां तात्पर्यनिरूपण	"	१४
४६ वृत्तौ, इतिव्रतिशब्दयोश्च ग्रहणे प्रतिवाद्युपन्यस्तदोपसमाहिति	२६१	८
४७ दर्शनमोहस्य आत्मनकारण- प्रतिपादन	"	२३
४८ सूत्रस्यकोवल्यादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपण	"	२४
४९ केवल्यादिषु विभिन्नस्पष्टतया वर्णनादस्वरूपकथन	२६२	५
५० चारित्रमोहस्यात्मवकारणनि- रूपण	"	१८
५१ सूत्रस्यशब्दानां तात्पर्यनि- रूपण	"	१९
कपायोदयानिवृत्ततीव्रपारिणाम धारिणमोहस्यात्मन कित्स्वरूप		
५२ इति प्रतिपादन	"	२६
५३ नारकायुग आत्मनकारण निरूपण सूत्रस्यपदानां तात्प- र्यप्रतिपादन च	२६३	५
५४ तिर्यगायुग ज्ञानवकारण- निरूपण	"	२१
५५ मानुषायुग आत्मनकारण- निरूपण	"	२८
५६ सक्तायुग आत्मनकारण निरूपण	२६४	५
५७ देवायुग आत्मनकारण- प्रतिपादन	"	१९
५८ क्षत्रभन्नाय आत्मनकारण- निरूपण	२६५	५

विषया	पृ.सं.	प.सं.	विषया	पृ.सं.	प.सं.
शुभनाम्न आस्रवकारण- निरूपण	"	२०	१३ ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावना	"	६
१० तीर्थकरनाम्न आस्रवका- रणनिरूपण	"	२१	१४ परिग्रहपरिमाणव्रतस्य पचभावनोपदेश	"	११
११ सूत्रस्थदर्शनविशुद्ध्यादि शब्दानां विस्तरेण तात्पर्य- प्रतिपादन	"	३०	१५ प्रतिव्रतविरोधिभावना नामधुपदेश	२७३	१५
१२ नीथैर्गोत्रिनाम्न आस्रवकारण- प्रतिपादन	२६७	९	१६ व्रतसपादानाम् विशेषभावनोपदेश	२७१	२२
१३ सूत्रस्थपदानां विस्तरेण तात्पर्यनिरूपण च	"	१०	१७ सूत्रस्थमज्यादिपदानां तात्पर्यनिरूपण	"	२३
१४ उच्चगोत्रस्यास्रवकारण- प्रतिपादन	"	२८	१८ जगत्स्वभावकायस्वभाव- भावनयोर्कार्यनिरूपण	२७४	१९
१५ अतरायकर्मण आस्रवकार- णाभिधान	२६८	५	१९ हिंसालक्षणप्रतिपादन	"	२२
प्रतिवाद्युपन्यस्तास्रवानि- यमशकापरीहार	"	२१	२० प्रमत्तयोगप्राणव्यरोपणशब्दानां तात्पर्यनिरूपण	"	३३
इति षष्ठोऽध्यायः ।			२१ सवर्धा प्राणादिभ्य आत्मनो- भिन्नत्व स्वीकुर्वता प्रतिवादिना	"	१३
अथ सप्तमोऽध्यायः ।			२२ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यरोपण- मिति विशेषणद्वयस्य तात्पर्यनिरूपण	२७५	१३
१ व्रतशब्दार्थनिरूपण	२६२	११	२३ असत्यस्वरूपप्रतिपादन सूत्रस्थपदानां स्पष्टतया स्वरूपप्रतिपादन च	२७६	१९
२ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिद- र्शनपुरस्सर सूत्रस्थपचम्या समर्थन	"	१२	२४ स्तेयस्वरूपनिरूपण	२७७	१
४ अहिंसादीनां पौरीषयै युक्ति- प्रदर्श्य निरतिशब्दमन्वया-	"	२९	२५ सूत्रतात्पर्यस्यविप्रतिपत्तिपरिहार	"	३
५ मिधान व्रतानां सवरातर्भा- वाभावप्रतिपादन	२७०	७	२६ प्रतिनाद्युपन्यस्तस्तेयप्रसग- परिहार	"	२३
६ व्रतनिदर्शकसूत्रे रात्रिभोजन विरतेर्हेतुप्रदर्शन	"	१९	२७ अब्रह्मस्वरूपप्रतिपादन	"	३५
७ तस्वरूपप्रकाशन च	"	१९	२८ विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वक मैथुनशब्दार्थवर्णन	२७८	१
८ व्रतिनां द्वैविध्यप्रतिपादन	२७१	६	२९ ब्रह्मशब्दार्थनिरूपण	२७९	४
९ प्रतिव्रतस्यैयार्थं भावना- सङ्ख्यान	"	१४	३० परिग्रहस्वरूपप्रतिपादन	"	७
१० अहिंसाव्रतस्य पचभावनो- पदेश	"	२७	३१ विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक मूर्त्तशब्दार्थकथन	"	९
११ सत्यव्रतस्य पच भावना	"	३२	३२ व्रतिलक्षण	"	३२
१२ अचौर्यव्रतस्य भावना	२७२	१	३३ भेदप्रदर्शनपुरस्सर शक्यशब्दार्थनिरूपण	"	३३
			३४ प्रतिवाद्युपन्यस्त		

विषय	पृ	प	विषय	पृ	प
सूत्रसंगतिपरिहार	२८०	४	१४ सत्यव्रतस्थातिचाराणां		
३५ अगार्थनगारभेदेन व्रति			तत्सूत्रस्थपदतात्पर्यस्य		
द्वैविध्यनिरूपण	"	२३	च निरूपण	२८७	६
३६ प्रतिव्यपदेशनिरूपण	"	३१	१५ अचौर्यव्रतस्थाति-		
३७ अगारिणो लक्षण	२८१	१	चारोपाख्यान	"	१९
३८ गुणव्रतशिक्षाव्रतयो			१६ ब्रह्मचर्यव्रतस्थातिचारा	२८८	१
भेदनिरूपण	"	१५	१७ पचमव्रतस्थातिचारा	"	१८
३९ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य-			१८ दिग्ब्रतस्थातिचारा	"	२८
निरूपण	"	१७	१९ दिग्ब्रतातिचाराणां		
४० दिग्विस्तारस्वरूपप्रतिपादन			पौनरुक्त्यपरीहार	२८९	३
तत पर महानत-			२० देशव्रतस्थातिचाराख्यान	"	११
सिद्धिनिरूपण च	२८२	१५	२१ अनर्थदण्डव्रतस्थातिचारा	"	२५
४१ अनर्थदण्डभेदाख्यान प्रत्येक			२२ सामायिकव्रतस्थातिचारा	२९०	१५
च तेषां लक्षणप्रतिपादन			२३ प्रोपधोपवासव्रतस्थातिचारा	"	३०
तत्रत्यविशेषवर्णन च	२००	३३	२४ उपभोगपरिमोगव्रत-		
४२ भोगपरिसंख्यानभेदाख्यान	२८३	३०	स्थाति चारा	२९१	६
४३ अतिथिसविभाग-			२५ अतिथिसविभागव्रतातिचारा	"	२३
भेदाख्यान	२८४	३	२६ सल्लेखनाव्रतस्थातिचारा	२९२	१
४४ सल्लेखनां प्रत्यादरभाव-			२७ सूत्रस्थपदानां सामस्ये		
निरूपण	"	८	नार्थप्रतिपान	"	२
४५ सूत्रस्थशब्दानां निस्पष्टत-			२८ दानस्वरूपाख्यान	"	१७
यार्थप्रतिपादन	"	९	२९ निष्प्यादिनिशेषेण दानविशेष		
कृताया सल्लेखनायामात्मन्यपक्व			प्रतिपादन	"	२३
प्रसंग स्यादिति प्रतिवाद्युपन्यस्त-					
४६ दोषपरिहार	"	२३			
४७ सल्लेखनासमपन्निरूपण	२८५	१५			
४८ एकयोगकरणाभावस्य					
फलप्रदर्शन	"	१९			
४९ सम्यग्दृष्टीनामतीचरो-					
पवर्णन	"	३०			
५० प्रशंसासस्तययोर्भेद-					
प्रतिपादन, अतीचार-					
शब्दार्थश्च	"	३४			
५१ व्रतशील्योरतीचार					
सङ्घानं	२८६	१५			
५२ अहिंसाव्रतस्थातिचारोपदेश.	"	३१			
५३ सूत्रस्थपदादिशब्दानां					
तात्पर्यनिरूपण	"	३३			

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः

१	बंधकारणप्रतिपादन	२९४	५
२	सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपण	"	७
३	मिथ्यादर्शनभेदप्रभेदाख्यानं	"	१६
४	आगमप्रामाण्यात्प्राणिजघो-		
	धर्महृत्प्राणितिमिहान्निराकरण	"	३५
५	अविरत्यादीनां भेद-		
	प्रतिपादन	२९६	३१
६	मिथ्यादर्शनसंबन्धमगुण-		
	वन्धेनाशययोगेन बंधहृत्प्राण-		
	प्रतिपादन	२९७	३
७	अभिरतिप्रमादयो		
	कृपायाविरत्योश्च भेदप्रति-		
	पादनं हेतु	"	८

विषया	पृ.स.	प.स.	विषया	पृ.स.	पं.स.
८ बधस्वरूपाख्यान	"	१८	२८ चक्षुरादिदर्शनावरणोदया		
९ सूत्रस्थपदाना प्रत्येकस्य			दात्मनोऽवस्थाप्रतिपादन	"	३२
विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक			२९ वेदनीयकर्मभेदाख्यान	३०४	९
साफल्यप्रदर्शन	"	१९	३० चारित्रमोहनीयकर्मप्रकार-		
१० वधस्य भेदाख्यान			प्रतिपादन	"	१७
११ सूत्रस्थप्रकृत्यादिशब्दाना	२९८	२३	३१ सूत्रस्थपदाना स्फुटतया		
विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक			तात्पर्यप्रतिपादन	"	२१
प्रत्येकस्य स्वरूपवर्णन	"	२४	३२ आयुःकर्मभेदनिरूपण	३०५	२५
१२ मूलोत्तरभेदात्मकतिवधस्य			३३ आयुःशब्दस्य विप्रतिपत्ति-		
भेदप्रतिपादन	२९९	११	निराकरणपूर्वक तात्पर्य-		
१३ मूलप्रकृतीना भेदाख्यानं	"	१३	निरूपण	"	२८
१४ सूत्रस्थपदाना व्युत्पत्ति-			३४ नारकाद्यायुषां स्वरूप-		
निदर्शन	"	२०	प्रतिपादन	३०६	१
१५ ज्ञानावरणमोहयोर्विशेषाख्यान	"	३३	३५ नामकर्मण उत्तरप्रकृति		
१६ ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्र			भेदनिरूपण	"	१२
प्रतिपाद्य ज्ञानावरणस्य			३६ गत्यादीना सर्वासां नामप्रकृतीनां		
विशेषेपि प्रत्यासन्न मत्यादीनां			विस्तरेण स्वरूपप्रतिपादन	"	१६
भेदप्रतिपादन	३००	३	३७ गणधरत्वचक्रधरत्वादि-		
१७ एकस्य पुद्गलद्रव्यस्यावरणसुखादि			पदकारणनिरूपण	३०९	३४
निमित्तत्वासिद्धिरिति			३८ तीर्थकरत्वस्य भेदेनोल्लेखस्य		
विप्रतिपत्तिनिराकरण	"	१०	प्रयोजनप्रतिपादन	३१०	११
१८ कर्मणा सख्याविशेष-			३९ गोत्रकर्मभेदनिरूपण	"	१६
प्रतिपादन	"	२६	४० अतरायकर्मप्रकारप्रतिपादन	"	२३
१९ ज्ञानावरणादीना क्रम-			४१ भोगोपभोगयो पार्थक्य-		
प्रतिपादने युक्तिप्रदर्शन	३०१	१	प्रतिपादन	"	२९
२० उत्तरप्रकृतिवधभेदनिरूपण	"	२०	४२ ज्ञानावरणदर्शनावणवेदनी-		
२१ ज्ञानावरणभेदाख्यान	"	३१	यातरायाणामुच्छेद्यस्थित्युपदर्शन	३११	७
२२ मत्यादीनामावरणत्वसिद्धि	३०२	७	४३ सूत्रस्थपदाना साफल्य-		
२३ अवधिमन पर्यायावरणयो			प्रदर्शन	"	९
रभव्ये सत्ताप्रतिपादन	"	२०	४४ मोहनीयकर्मण उत्कृष्ट		
२४ भव्यत्वाभव्यत्वयोर्युक्ति-			स्थितिप्रतिपादन	"	३१
प्रदर्शन	"	२७	४५ नामगोत्रयोःकृच्छ-		
२५ दर्शनावरणस्य भेदाख्यान	"	३३	स्थितिप्रतिपादन	३१२	२
२६ सूत्रस्थनिद्रादिपदाना			४६ आयु कर्मण उत्कृष्ट-		
विस्तृतार्थप्रतिपादन	३०३	१	स्थितिप्रदर्शन	"	९
२७ निद्रादिपरिणामसिद्धि-			४७ वेदनीयकर्मणो जघन्य-		
निद्रादीना दर्शनावरणेना			स्थितिप्ररूपण	"	३६
भेदप्रतिपादन च	"	२२	४८ नामगोत्रयोर्जघन्यस्थितिकथन	"	१९

विषय	पृ स	प स
४९ ज्ञानावरणदर्शनानर्णातराया- द्याशिष्टपञ्चकर्मणा जघन्यस्थिति	"	२२
५० विपाकशब्दार्थनिरूपण	"	२६
५१ अनुभवभेदनिरूपण	"	३१
५२ कर्मणा तदनुसार्यनुभव- प्ररूपण	३१३	१
५३ अनुभूतकर्मानतर- दशाप्रतिपादन	"	६
५४ निर्जरालक्षणनिरूपण- पूर्वक तद्भेदनिरूपण	"	८
५५ निर्जरापदोद्धृत्प्रयोजन	"	२१
५६ प्रदेशबधस्य हेतुस्वभाव- निर्देशपूर्वक विवरण	३१४	११
५७ सूत्रस्थपदाना तात्पर्य निरूपण	"	१४
५८ पुण्यप्रकृतिपरिगणन	३१५	३
५९ पापप्रकृतिपरिगणन	"	१३

इत्यष्टमोऽध्यायः

अथ नवमोऽध्यायः ।

१ सवरस्वरूपप्रतिपादन	"	२५
२ आस्त्रनिरोधादिसूत्रस्थ- पदाना तात्पर्यप्रतिपादन	३१६	१
३ सवरभेदनिरूपण गुणस्थाननामानिप्रत्येकस्यतेषां	"	१७
४ स्फुटतया स्वरूपनिर्देशश्च	"	२४
५ सवरव्यवस्थाप्रतिपादन	३१८	३१
६ सवरकारणनिरूपण	३१९	२८
७ सूत्रस्थगुण्यादिपदाना तात्पर्यनिरूपण	"	२९
८ सवरगुण्यार्दाना कथंचिद्भेद- प्रतिपादन	३२०	१०
९ सवरस्य तपोऽपि कारण निर्जरायाश्चेति निर्देश	"	२०
१० सूत्रेण गुणिशब्दार्थनिरूपण	३२१	४
११ समितीना सख्यान	"	२२
१२ समितिशब्दार्थनिरूपण,	-	-

विषय	पृ स	प स
ईर्यादीना पार्थक्येन लक्षणप्रतिपादन	"	२५
१३ जीवस्थाननामानि	"	३२
१४ गुणिसमित्योर्भेदनिरूपण	३२२	१८
१५ मुनीनां युक्तिपूर्वक पात्र महणानिवेध	"	३३
१६ धर्माणां नामाख्यान	३२३	१
१७ धर्मशब्दसाफल्यनिरूपण	"	४
१८ क्षमाशब्दार्थनिरूपण	"	७
१९ मार्दवार्जवयो स्वरूपनिरूपण	"	१०
२० शौचलक्षणरूथन	"	१३
२१ शौचस्य गुणैरार्कचन्या द्भेदप्रतिपादन	"	१५
२२ शौचभेदनिरूपण	"	२१
२३ सत्यशब्दार्थनिरूपण तस्य भाषासामितितो भेदश्च	"	२४
२४ विप्रतिपात्तिनिवृत्तिपूर्वक सयमशब्दार्थप्ररूपण	"	३२
२५ सयमभेदप्रतिपादन	३२४	९
२६ अपहृतसमप्रतिपादनार्थ शुद्धवृष्टकोपदेश	"	१४
२७ तपस्यागयो स्वरूपनिर्देश	३२५	६
२८ उत्सर्गतपस्यागधर्मोभ्या- स्यागस्य पार्थक्यसमर्थन	"	९
२९ आर्कचन्यब्रह्मचर्ययो स्वरूपाख्यान	"	१७
३० सूत्रस्योत्तमशब्दतात्पर्य- निरूपण	"	३०
३१ उत्तमक्षमादीनां सर्वेषां सयम- हेतुत्वप्रतिपादन	"	३३
३२ अनित्यत्वादिभावनानां नामाख्यान	३२६	३४
३३ अनित्यत्वभावनाप्रर्णन	"	३६
३४ अशरणभावना	३२७	५
३५ ससारभावना	"	१७
३६ एकत्वभावना	३२८	१
३७ अन्यत्वभावना	"	१०
३८ अज्ञाचित्यभावना	"	१८

विषय	पृ.स.	प.स.	विषय	पृ.स.	प.स.
३९ तत्त्वैभ्य आस्त्रवादीना भावनाना			७० सत्कारपुरस्कारपरीपहः	"	३२
पार्थक्यप्रतिपादनतात्पर्यनिरूपण,,	३१		७१ प्रज्ञाविजय.	३३७	१
४० आस्त्रवभाषनास्वरूपनिरूपण "	३४		७२ अज्ञानपरीपयजय	"	४
४१ सवराणुप्रेक्षा	३२२	७	७३ अदर्शनपरीपह	"	८
४२ निजराणुप्रेक्षा	"	९	७४ अधिरूपरीपहोपसङ्ख्यान-		
४३ लोकानुप्रेक्षा	"	१२	प्रतिषेध	"	१३
४४ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा	"	१५	७५ सूक्ष्मसापरायच्छत्रस्थवीतरा-		
४५ गत्यादीत्यत्रादिशब्दप्राघाणा			गयो' परीपह्येचाप्रतिपादन "		३०
भेदनिर्देशपूर्वक विस्तारण			७६ जिनेऽर्हत्येकादशपरीपहोप-		
स्वरूपप्रतिपादन	"	३१	पादन	३३८	९
४६ सूत्रस्थस्वाख्यातानुप्रेक्षाशब्द-			७७ वादरमांपराये सर्वपरीपह-		
योर्निप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक			ग्रहणप्रातिपादन	"	२३
व्युत्पत्तिनिदर्शन	३३२	१९	७८ वादरसापरायशब्दार्थ-		
४७ परीपहाणां सहने हेतुप्रदर्शन	३३३	२	निरूपण	"	२४
४८ परीपहाणा नामाख्यान	"	१३	७९ ज्ञानावरणप्रकृतिकार्यनिरूपण "		३३
४९ क्षुधापरीपहोपवर्णन	"	१८	८० दर्शनमोहांतराययो		
५० पिपासापरीपहोपवर्णन	"	२७	कार्यनिरूपण	३३९	७
५१ क्षुत्पिपासयोर्भेदसमर्थन	"	३२	८१ चारित्रिमोहस्य कार्यनिरूपण	"	१३
५२ शीतपरीपहजयोपाख्यान	३३४	२	८२ वेदनीयकार्यनिरूपण	"	१९
५३ लष्णपरीपह	"	९	८३ एकस्मिन्नात्मनि यौगपद्येन		
५४ दशमशकपरीपहवर्णन	"	२४	परीपहसत्ताप्रतिपादन	"	२७
५५ दशमशकेतिशब्दद्वयस्य			८४ परीपहाणा न्यूनाधिक-		
पार्थक्यप्रयोजन	"	२०	विवादपरीहार	"	३३
५६ नाग्यपरीपह	"	२५	८५ चारित्राणा नामाख्यान	३४०	२१
५७ अरतिपरीपह	"	३१	८६ गुप्यादिभ्य सामायिकस्य		
५८ अरतिपरीपहस्य पृथगुपादान-			व्यवच्छिन्तिप्रतिपादन	"	२९
प्रयोजन	"	३५	८७ सूत्रम्येऽदेोपस्थापनादिपदाना		
५९ स्त्रीपरीपहजयनिरूपण	३३५	३	तात्पर्यनिरूपण	३४१	५
६० चर्यापरीपहजय	"	१०	८८ गुतिसमितिभ्या सूक्ष्मसापरा-		
६१ निपद्यातितिक्षा	"	१६	यचारित्रस्य भेदसमर्थन	"	१७
६२ शय्यापरीपह	"	२१	८९ सूत्रेऽतिशब्दसाफल्यप्रदर्शन	"	२६
६३ आक्रोशपरीपह	"	२८	९० सामायिकादीना पौर्वापर्ये		
६४ वधपरीपह	"	३३	शुक्तिप्रदर्शन	"	२९
६५ याचनापरीपह	३३६	३	९१ वाद्यतपसा नामोल्लेख	३४२	१
६६ अलाभपरीपह	"	११	९२ भेदनिर्देशपूर्वकमनशनतप-		
६७ रोगपरीपह	"	१६	स्वरूपवर्णन	३४२	३
६८ तृणस्पृशपरीपह	"	२१	९३ अवमोर्दर्थवृत्तिपरिसख्यानर-		
६९ मलपरीपह	"	२५	सपरिन्यागतपसा स्वरूपकथन "		८

विषय	पृ	प
९४ प्रतिवाद्युपन्यस्ताविद्वरसपरि त्यागशब्दार्थपरिहार	"	१५
९५ वृत्तिपरिस्खयानादनशनाव मोदर्यरसपरित्यागानां भेदप्रतिपादन	"	२३
९६ विविक्तशय्यासनस्य ग्रहण	"	३२
९७ भेदनिर्देशपुरस्सर कायङ्के शप्रयोजन	३४३	१
९८ परीपहजयकायङ्केशस्य भेदप्रतिपादन	"	६
९९ अनशनादितपसां बाह्यत- पस्त्वसमर्थन	"	१२
१०० अतरगतपसा नामाख्यान	"	२१
१०१ प्रायश्चित्ताद्यतरगतपसा प्रत्ये- कस्य भेदसंख्यान	"	२७
१०२ प्रायश्चित्तपस प्रकारप्रति- पादन	३४४	४
१०३ आलोचनातपस स्वरूप- प्रतिपादन	"	१२
१०४ आलोचनदोषाणां निरूपण	"	१५
१०५ प्रतिक्रमणादीनां स्वरूपप्र- तिपादन	"	३०
१०६ विनयतपस प्रकारनिरूपण	३४५	२१
१०७ ज्ञानविनयादीनां स्वरूपप्रति- पादन	"	२४
१०८ वैयावृत्यतपस प्रकारप्र- काशन	३४६	७
१०९ सूत्रस्थाचार्यादिशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादन	"	१०
११० वैयावृत्यफलनिदर्शन	"	३३
१११ स्वाध्यायतपस प्रकारनिर्देश	३४७	६
११२ वाचनादिस्वाध्यायतपसा स्व रूपनिदर्शन	"	७
११३ व्युत्सर्गतपसोभेदप्रतिपादन	"	२२
११४ व्युत्सर्गतपसो बाह्याभ्यतरभेद योर्विस्तरेण स्वरूपोपादान	"	२३
११५ धर्मादिभ्यो व्युत्सर्गस्य भेद- निरूपण	३४८	१

विषय	पृ	प
११६ पात्रकालनिर्देशपूर्वक ध्यान- स्वरूपकथन	"	१५
११७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपण	"	१६
११८ सूत्रस्थोत्तमसहननादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपण	३४९	९
११९ अभावस्य वस्तुत्वसमर्थन	"	२०
१२० प्रतिवादिप्रकल्पितध्यानस्य रूपनिराकरण	३५०	३
१२१ गुप्त्यादिप्रकरणस्य विप्रतिप त्तिनिराकरणपूर्वक ध्यानोपा- यत्वनिरूपण	"	८
१२२ ध्यानभेदानिरूपण प्रत्येक- भेदस्य स्वरूपनिरूपण	"	२०
१२३ धर्म्यशुक्लयोर्मोक्षहेतुत्वप्रतिपादन	"	२८
१२४ आर्तध्यानस्य लक्षण भेदानां निर्देशश्च	३५१	३
१२५ आर्तध्यानस्य स्वाभिनिरूपण	"	३०
१२६ स्वभानस्वाम्यादिनिर्देशपूर्वक रौद्रध्यानस्वरूपनिर्देश	३५२	१
१२७ सयतस्य रौद्रध्यानप्रतिषेध	"	९
१२८ प्रकारनिर्देशपूर्वक रौद्रध्यान स्वरूपनिरूपण	"	१६
१२९ विचयशब्दार्थनिरूपणपूर्वक तत्समन्वयनिरूपण	"	१७
१३० आज्ञाविचयस्वरूपनिर्देश	"	२४
१३१ अपायविचयलक्षण	"	३१
१३२ विस्तरेण विपाकविचय- स्वरूपनिदर्शन	३५३	४
१३३ सस्यानविचयस्वरूपाख्यान	३५४	१३
१३४ अनुप्रज्ञातो धर्म्यस्य पाथक्यसमर्थन	"	१७
१३५ अप्रमत्तस्य धर्म्यप्रतिषेध- प्रतिपादन	"	२१
१३६ उपशातक्षीणकृपाययोर्धर्म्य प्रतिषेधनिरूपण	"	२४
१३७ पृथक्पृथक्वितर्कैरुत्पत्तिवितर्कैति शुक्लध्यानप्रकारद्वयस्य स्वाम्याख्यान	"	३१

विषया	पृ स	प स	विषया	पृ स	प स
१३८ सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युप- रतक्रियानिवर्तीतिशुद्धप्रका- रद्वयस्य स्वामिनिरूपण	३५५	५	५ कर्माभावस्य द्वैविध्यनिरूपण	"	२८
१३९ शुद्धध्यानस्य प्रकारनिरूपण	"	११	६ औपशमिकादिभावकर्मणा क्षयादपि मोक्ष इति निरूपण	३६९	१०
१४० शुद्धध्यानस्थालवननिरूपण	"	१४	७ भव्यत्वग्रहणस्य प्रयोजनप्र- तिपादन	"	१२
१४१ पृथक्त्ववितर्काख्यशुद्धध्या- नस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	"	२०	८ केवलसम्यक्त्वादीनां मोक्षे सद्भावनिरूपण	"	२०
१४२ एकत्ववितर्काख्यशुद्धध्यानस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	"	२८	९ अनतवीर्यादीनामपि मोक्षे सत्त्वप्रतिपादन	"	२६
१४३ वितर्कशब्दार्थनिरूपण	"	३२	१० सकलकर्मणि विनष्टे पुनस्त- द्वधाभावनिरूपण	"	३०
१४४ धीचारशब्दार्थनिरूपण	३५६	२	११ स्थानवस्त्रेऽपि मुक्तात्मना पातप्रतिषेधनिरूपण	३६३	४
१४५ ध्यानप्रकारनिरूपण	"	१०	१२ सिद्धानां परस्परोपरोध- प्रतिषेध	"	९
१४६ सम्यग्दृष्टीनां निर्जरातारतम्य- प्रतिपादन	३५७	६	१३ सिद्धानां सुखस्य निरतिशय- त्वप्रतिपादन	"	१३
१४७ निर्जराया उत्तरोत्तरक्रमस्य किंचित्स्वरूपप्रतिपादनं	"	८	१४ सिद्धात्मना निराकारत्व- प्रतिषेध	"	२०
१४८ क्षपकस्य साधुत्वनिरूपण	"	२९	१५ सिद्धात्मना विसर्पणाभाव- निरूपण	"	२२
१४९ पुलाकादीनां निर्ग्रथत्व- प्रतिपादन	३५८	१	१६ प्रदीपवत् सर्वथाभावो मोक्ष, यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैव अनस्थानमिति विप्रतिपत्तिद्व- यनिरास	३६४	३
१५० पुलाकादीनां प्रत्येकस्य विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक स्वरूपोपादन	"	२	१७ निरस्तकर्मभारपुरुषस्य स्वरूपप्रतिपादन	"	१६
१५१ पुलाकादीनां निर्ग्रथत्वसाधन अग्रव्रतत्वेऽपि निर्ग्रथत्वसाधन	"	१६	१८ मुक्तत्वोऽर्धगमने दृष्टातप्र- दर्शन	"	२१
१५२ पुलाकादीनां सयमादितो विशेषनिरूपण	"	३२	१९ दृष्टातानां दार्ष्टंते मुक्तात्मनि विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक समन्वयप्रदर्शन	"	२६
१५३ सयमादिषु पुलाकानां साध्यस्वप्रदर्शन	१५९	६	२० मुक्तात्मनामलोकाकाशे कथ न गतिरित्यत्र हेतूपदर्शन	३६५	१५
इति नवमोऽध्यायः ।			२१ व्यवहारनयेन क्षेत्रादिभि सिद्धानां भेदप्रतिपादन	"	२४
अथ दशमोऽध्यायः ।			२२ क्षेत्रभेदात्सिद्धभेदप्रदर्शन	"	२९
१ केवलज्ञानोत्पात्तिकारण- निरूपण	३६०	६	२३ कालभेदात्सिद्धभेदप्रदर्शन	"	३३
२ मोहादीनां क्षयप्रकारप्रति- पादन	"	१८			
३ कारणनिर्देशपूर्वक मोक्षस्व- रूपाख्यान	३६१	७			
४ कर्मातन्त्रनिरूपण	"	१३			

	विषय	पृ स	प स		विषय	पृ स	प स
२४	गतिभेदादिसिद्धभेदवर्णन	३६६	२	२८	भेदनिर्देशपूर्वकमवगाहनभे-		
२५	लिंगभेदाद्भेदनिरूपण				दात्तिसिद्धभेदप्रतिपादन	२०	
	सिद्धात्मना	"	५	२९	अतरभेदात्तिसिद्धभेद	"	२५
२६	भेदनिर्देशपूर्वक तीर्थात्सिद्धाना			३०	अल्पबहुत्वात्तिसिद्धभेदप्ररूपण	"	३१
	भेदाख्यान	"	९	३१	कियता चित्तत्वार्थसारीय-		
२७	प्रत्येकबुद्धबोधितबोधात्तिसिद्ध-				पद्याना निरूपण	३६८	१
	भेदाख्यान	"	१५		इति दशमोऽध्याय ।		

समाप्तोय विषयानुक्रम. श्रीराजवार्तिकस्य ।

विषयाः	पृ	स	प	स	विषया	पृ	स	प	स
१३८ सूक्ष्मक्रियाप्रतिपासिग्युप- रतक्रियानिवर्तीतिशुक्रप्रका- रद्वयस्य स्वामिनिरूपण	३५५	५			५ कर्माभावस्य द्वैविध्यनिरूपण	२८			
१३९ शुक्रध्यानस्य प्रकारनिरूपण	३५५	५			६ औपशमिकादिभावकर्मणा क्षयादपि मोक्ष इति निरूपण	३६२		१०	
१४० शुक्रध्यानस्यालवननिरूपण	३५५	५			७ भग्यत्वग्रहणस्य प्रयोजनप्र- तिपादन	३६२		१२	
१४१ पृथक्त्वावितर्काद्वयशुक्रध्या- नस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	३५५	५			८ फेवलसम्यक्त्वादीनां मोक्षे सद्भावनिरूपण	३६२		२०	
१४२ एकत्ववितर्काद्वयशुक्रध्यानस्य विशेषस्वरूपनिरूपण	३५५	५			९ अनतवीर्यादीनामपि मोक्षे सत्त्वप्रतिपादन	३६२		२६	
१४३ वितर्कशब्दार्थनिरूपण	३५५	५			१० सकलकर्मणि विनष्टे पुनस्त- द्ब्रह्माभावनिरूपण	३६२		३०	
१४४ धीचारशब्दार्थनिरूपण	३५६	२			११ स्थानबन्धेऽपि मुक्तात्मना पातप्रतिषेधनिरूपण	३६३		४	
१४५ ध्यानप्रकारनिरूपण	३५६	२			१२ सिद्धाना परसरोपरोध- प्रतिषेध	३६३		९	
१४६ सम्पद्येष्टीना निर्जरातारतम्य- प्रतिपादन	३५७	६			१३ सिद्धाना सुखस्य निरतिशय- त्वप्रतिपादन	३६३		१३	
१४७ निर्जराया उत्तरोत्तरक्रमस्य किंचित्स्वरूपप्रतिपादन	३५७	६			१४ सिद्धात्मना निराकारत्व- प्रतिषेध	३६३		२०	
१४८ क्षपकस्य साधुत्वनिरूपण	३५७	६			१५ सिद्धात्मनां विसर्पणामाव- निरूपण	३६३		२२	
१४९ पुलाकादीनां निर्ग्रथत्व- प्रतिपादन	३५८	१			१६ प्रदीपवत् सर्वधामावो मोक्ष, यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैव अस्थानमिति विप्रतिपत्तिद्व- यनिरास	३६४		३	
१५० पुलाकादीना प्रत्येकस्य - विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक स्वरूपोपादन	३५८	१			१७ निरस्तकर्मभारपुरुषस्य स्वरूपप्रतिपादन	३६४		१६	
१५१ पुलाकादीनां निर्ग्रथत्वसाधन भग्नत्वत्वेऽपि निर्ग्रथत्वसाधन	३५८	१			१८ मुक्तस्योर्ध्वगमने दृष्टातप्र- दर्शन	३६४		२१	
१५२ पुलाकादीनां समयमादितो विशेषनिरूपण	३५९	६			१९ दृष्टाताना दाष्टीते मुक्तात्मनि विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक समन्वयप्रदर्शन	३६५		२६	
१५३ समयमादिषु पुलाकाना साध्यस्वप्रदर्शन	३५९	६			२० मुक्तात्मनामलोकाकाशे कथ न गतिरित्यत्र हेतूपदर्शन	३६५		१९	
श्रुति नवमोऽध्याय ।					२१ व्यवहारनयेन क्षेत्रादिभि सिद्धानां भेदप्रतिपादन	३६५		२४	
अथ दशमोऽध्यायः ।					२२ क्षेत्रभेदास्तिद्वभेदप्रदर्शन	३६५		२९	
१ केवलज्ञानोत्पात्तिकारण- निरूपण	३६०	६			२३ कालभेदास्तिद्वभेदप्रदर्शन	३६५		३३	
२ मोहादीनां क्षयप्रकारप्रति- पादन	३६०	६							
३ कारणनिर्देशपूर्वक मोक्षस्व- रूपाख्यान	३६१	७							
४ कर्मातत्वनिरूपण	३६१	७							

धर्मरक्षक भौरोक्षा सेठिया ।
जैन ग्रन्थालय ।
बीकानेर, (राजपूताना)

नम सिद्धेभ्य ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४.

श्रीमद्भट्टकलकदेवविरचित

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियं ।

निर्द्धीतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्सात्मद्रव्यप्रसिद्धे ॥ १ ॥ उपयोगत्वभावस्यात्मन श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य प्रसिद्धौ सत्यां तन्मार्गप्रतिपित्सोत्पद्यते ।

कथं चिकित्साविशेषप्रवृत्तिवत् ॥ २ ॥ यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्ष्यमाणस्य चिकित्सस्य प्रसिद्धौ चिकित्सावार्गविशेषप्रतिपित्सोत्पद्यते तथात्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपित्सेति । तस्मात्सार्धाथसी मोक्षमार्गव्याख्या स्वायम्भवीति किं च ।

सर्वार्थप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ ससारिणः पुरुषस्य सर्वेष्वप्येव मोक्ष प्रधान, प्रधाने च कृतो यत्न फलवान् भवति तस्मात्तन्मार्गोपदेशः कार्य, तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेश पुरुषार्थप्रधानत्वादिति चेन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षप्रतिवचनसद्भावात् ॥४॥ आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेशः कस्मात्पुरुषार्थप्रधानत्वात् सर्वश्रेयोम्य पुस्तो मोक्ष एव पर श्रेय आत्यक्तिकानुपमश्रेयस्त्वादिति तन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षप्रतिवचनसद्भावात्, योसौ मोक्षोणार्थि जिज्ञासमानः स मार्गमेव पृष्टवान् न मोक्षमतस्तन्मार्गोपदेश एव न्याय्य ।

मोक्षमेव कस्मान्नाप्राप्तीदिति चेन्न कार्यविशेषसप्रतिपत्ते ॥ ५ ॥ स्यादेतदयं पृष्टा मोक्षमेव कस्मान् पृष्टवान् कैम ईक्यान्मार्गं पृष्टवानिति तन्न कार्यविशेषसप्रतिपत्ते । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्भादिना संप्रतिपत्तिर्न कारणं प्रति ।

कारणं तु प्रति विप्रतिपत्ति पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ॥ ६ ॥ यथा केचित्पुरषा नानादिगुणभागापेक्षिषु मार्गेषु विप्रतिपद्यते न पाटलिपुत्रे प्राप्तव्ये । तथा मोक्षकार्यं प्रतिपद्य तदर्थमाहता सर्वे सद्भादिनस्तत्कारणेषु विप्रतिपद्यते । तद्यथा केचित्तान्द्राहुः ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहुः ज्ञानवैराग्याभ्यामिति । पदार्थावबोधो ज्ञान । त्रिपयसुखानभिष्वगलक्षण वैराग्यमिति । अपर आहुः क्रियात् एव मोक्ष इति “नित्यकर्महेतुक निर्वाणमिति-वचनात्” किं च ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यशक्यत्वात् ॥ ७ ॥ न च परस्य पृष्ट प्रश्नाभिप्रायोऽस्मदादिभिः शक्यो निवर्त्तयितुः । माप्रशार्मार्गं मोक्षं पृच्छेति चेन्न भिन्नरुचित्वाहोक्तस्य ।

कल्पनाभेदात्तद्विप्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् ॥ ८ ॥ आह न मोक्ष प्रति सप्रतिपत्तिरस्ति किंतु विप्रतिपत्तिरेव कस्मात् ? कल्पनाभेदात् अन्येऽन्यथा लक्षण मोक्ष परिकल्पयति रूपवेदनासज्ञासत्कारप्रज्ञानपचकस्वधनिरोधादभावो मोक्ष इति । गुणपुरुषांतरोपलब्धो प्रतिस्वमल्लतत्रिवे-
कज्ञानवदत्तभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपावस्था मोक्ष इत्यपर । बुद्धिसुपदु खेच्छद्विप्रप्रयत्नधर्माधर्मसत्कारनवात्म-
गुणायतोच्छेदो मोक्ष इत्यन्ये । तस्मात्कल्पनाभेदान्मोक्ष प्रति विप्रतिपत्तिरिति तन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्या-
त्सर्वेया हि प्रवादिना या तामवस्थां प्राप्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोभिप्रेत इति आस्माकीनसमया-
विरोधान्मोक्षकार्यं प्रति सप्रतिपत्ति ।

कार्यविशेषोपलंभात्कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयत्रभ्रांति-
निवृत्तिवत् ॥ ९ ॥ आह कार्यविशेषमुपलभ्य लोकिका कारणान्वेषण प्रति आद्रियते यथा ज्वरादिरोग-
दर्शनात्कारणान्वेषणे भिपक् प्रवर्तते चिकित्साप्रसिद्धयर्थं । तथा मोक्षदर्शनात्कारणान्वेषण न्याय्य,
न चासौ दृश्यते तस्मान्मोक्षकारणान्वेषणाभाव इति तन्न अनुमानतस्तत्सिद्धे । प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानस्यापि
मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकारणान्वेषण युक्त घटीयत्रभ्रांतिनिवृत्तिवत् । यथा बलीवर्दपरिभ्रम-
णापादितारगतभ्रांतिं घटीयत्रभ्रांतिजनिका बलीवर्दपरिभ्रमणाभावे चारगतभ्रांत्यभागाद्घटीयत्रभ्रांतिनिवृ-
त्तिं च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोदृष्टादनुमानाद्बलीवर्दतुल्यकर्मोदयापादिता चतुर्ग्यरगतभ्रांति शरीर-
मानसविशेषेदेनाघटीयत्रभ्रांतिजनिका प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारित्रानिर्दिग्धस्य कर्मण उदयाभावे
चतुर्ग्यरगतभ्रांत्यभावात्सारघटीयत्रभ्रांतिनिवृत्त्या भ्रितव्यमित्यनुमीयते । यासौ ससारघटीयत्रभ्रांति-
निवृत्तिः स एव मोक्ष इति तस्मादनुमानतो मोक्षकार्यसिद्धेरभ्यनस्यामो मोक्षकारणान्वेषण न्याय्यमिति किं च ।

सर्वशिष्टसप्रतिपत्ते ॥ १० ॥ सर्वे शिष्टा प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानाद-
स्ति त्वमभ्युपेत्य प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रयतते किं च ।

आगमात्तत्प्रतिपत्तेः ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षतोनुपलभ्यमानोपि मोक्ष आगमादस्तीति निश्चीयते कथं ।

सूर्याचद्रमसोर्ग्रहणवत् ॥ १२ ॥ यथा सूर्याचद्रमसोर्ग्रहणममुष्या वेलायाममुना वर्णानामुनादि-
भागेन सर्वप्राप्ति नपेत्येवमादि सानत्सैरप्रत्यक्षमप्यागमात्ज्ञायते तथा मोक्षोपीति किं च ।

स्वसमयविरोध ? ॥ १३ ॥ अप्रत्यक्षत्वान्मोक्षो नास्तीति यस्य मत तस्य स्वसमयविरोधो भवति ।
सर्वे हि समयवादिनो मोक्षादीनर्थानप्रत्यक्षानभिनाञ्जति ।

बधकारणानिर्देशादयुक्तमिति चेन्न मिथ्यादर्शनादिवचनात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदन्यत्र बधना
रणनिर्देश कृत विपर्ययाद्बध इत्यादि । इह तु न कृतस्ततो मोक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति तन्न मिथ्याद-
र्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एतं "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बधहेतवः" इति ।

बधपूर्वकत्वान्मोक्षस्य, प्राक् तत्कारणनिर्देश इति चेन्न आश्वासनार्थत्वात् ॥ १५ ॥
स्यादारेका प्राग्मोक्षकारणानिर्देशाद्बधकारणनिर्देशो न्याय्य । यतो बधपूर्वको मोक्ष इति तन्न आश्वासना-
र्थत्वात्कथं ।

बधनवद्भवत् ॥ १६ ॥ यथा कारावधनवद् प्राणी बधकारणश्रवणाद्विभेति । मोक्षकारणश्रव-
णादाश्वासति तथा अनादि ससारकारावरुद्ध आत्मा प्रथममेव बधकारणश्रवणान्मात्मैपान्मोक्षकारणश्रवणाच्च
कथमाश्वास यायादिति प्रथम बधकारणमनुक्त, मोक्षकारणोपदेश कृत किं च ।

मिथ्यावादिप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा ॥ १७ ॥ मिथ्यावादिप्रणीतैकद्विमोक्षकारण
निराकरणार्थोयमार्हतो मोक्षकारणनिर्देश आदौ कृत , प्रथमेतत्-सगत मोक्षमार्गो नैकशो द्विगो वेति । अतो
विपर्ययमात्रप्रभवा ससारप्रक्रिया परिकल्प्य ज्ञानविशेषात्तद्विनिवृत्तिरिति ।

एवमाद्यनेकमिध्यानादिप्रणीतमतिनिवृत्तये त्रैविध्यावजृम्भितमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (इति) ॥१॥

अपरे आरातायपुरुषशक्यपेक्षः नास्तिद्वातप्रक्रियाऽऽनिष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशमवधेन शास्त्रानुपूर्वीं रचयितुमन्विच्छन्निदमनोचदिति आचक्षते । नात्र शिष्याचार्य्यसन्नधोविवक्षित । किंतु ससारसागरनिमग्नानेकप्राणिगणान्मुञ्जिहीषां प्रत्यगूणोऽंतरेण मोक्षमार्गोपदेश, हितोपदेशो दुः प्राप इति निश्चित्य मोक्षमार्गं व्याचिख्यासुरिदमाह ।

प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापार तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शन ॥१॥ प्रणिधानमुपयोग परिणाम इत्यनर्जातर । येनार्थोऽर्थोतराद्विशेष्यते योनाऽर्थोतरगततात्पर्यायाद्विशिष्यते स विशेष । विशिष्टिर्था विशेषः । प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः । आहितमालम्सात्कृत परिगृहीतमित्युक्तार्थातर । निधुयुक्तगतप्रकारा समानार्था । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ निधानस्येति द्विनिध द्विनिधस्य भावः कर्म वा द्वैविध्यः । प्रणिधानविशेषेणाहितः प्रणिधानविशेषाहितः द्वैविध्यमस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यः । जनिता प्रादुर्भाषिता व्यापृतिर्व्यापारः अर्थप्रापणसमर्थं क्रियाश्रयोग जनिताव्यापारोऽस्य जनिताव्यापारः कश्चास्य व्यापारः इहातदर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमपर्यायपरिणामाद्बाह्यपरिणामकारणापादित्वात्तन्मोहो जीनादिपदार्थं विचारनिपयोधिसामो निसर्गश्च व्यापारः । प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यमेव जनिताव्यापारः प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारः तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शन । अस्त्यार्थं उत्तरत्र वक्ष्यते ।

प्रथमप्राणविकल्पपूर्वको जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगम सम्यग्ज्ञानं ॥२॥ नयौ च प्रमाणे च नयप्रमाणानि तेषां विकल्पाः नयप्रमाणविकल्पाः । द्वौ नयौ द्विव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । द्वे प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्ष च । तेषां विकल्पा नैगमादयो मत्यादयश्च वक्ष्यते । पूर्वशब्दस्तत्कारणवाची । नयप्रमाणविकल्पपूर्वको नयप्रमाणविकल्पहेतुरु इत्यर्थः । येन येन प्रकारेण जीनादयः पदार्था अवस्थिता तेन तेनानगमजीवाद्यर्थयाथात्म्यावगम सम्यग्ज्ञान । मोहसशयनिपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषण ।

ससाराकारिणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो बाह्याभ्यतरक्रियाविशेषोपरमः सम्यग्चारित्र ॥ ३ ॥ ससार पचविधः द्रव्यक्षेत्रकालभन्मानपरिभर्तनभेदात् । तस्य कारणं कर्माद्यनिध तस्य विशेषेणात्यंतिकी निवृत्तिः ससारकारणविनिवृत्तिः । ता प्रत्यागूर्णस्योचतस्य ज्ञानवत इति प्रशसाया मत्तु । यथा रूपयानिति प्रशसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्यचिद्रूप नास्ति प्रशस्त तु नास्ति । तथा ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानवानिति प्रशसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञान नास्ति सर्वं एवात्मा ज्ञाननाशैतन्यान्मिध्यादर्शनोदये निपरीतार्थप्राहित्वा मिध्यादृष्टिरज्ञस्तदभावे याथात्म्येनार्थविभाजनात्सम्यग्दृष्टिः प्रशस्तज्ञान, तस्य ज्ञानवत । क्रिया क्रियातराद्विशेष्यते येन स विशेषः । निशिष्टिर्था विशेषः । स द्विविधो बाह्य आभ्यतरश्चेति । बाह्यो वाचिकः कायिकश्च बाह्यैरिणप्रत्यक्षत्वात् । आभ्यतरोमानस उच्यस्थायप्रत्यक्षत्वात् । तस्योपरमसम्यग्चारित्रमुच्यते । स पुनः परमेष्ठ्यो भवति वीतरागेषु यथायातचारित्रसज्जक । आरातायेषु सयतासयनादिषु सूक्ष्मसापरायिकातेषु प्रकर्षाप्रकर्षयोगी भवति ।

ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनश्चारित्रशब्दः ॥ ४ ॥ ज्ञान दर्शनमिति करणसाधनोवेत्तौ शब्दो । “करणधिकरणयो” रिति सुटो विधानात् । कर्मसाधनश्चारित्रशब्दः “भूवदिग्दृद्भ्यो णित्रश्चेर्द्धत इति कर्मणि विधानात् । ज्ञानदर्शनशक्तिविशेषशुद्धिसन्निधाने जीनादीनर्थानाम् जानाति पश्यति वा येन तज्ज्ञान दर्शनं च । चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्षते तदिति चारित्रः ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वान्न्यत्वमात्मज्ञानादीनां परश्चादिवादिति चेन्न तत् परिणामाद्भ्रिवत् ॥५॥ त्यादादेका ज्ञानदर्शनयोरात्मद्रव्यादन्यत्व, कस्मात् १ दृष्टत्वादेवदत्तपरशुनादिति तत्र किं कारणं तत्परिणामाद्भ्रिवत् । यथा बाह्यद्रव्यादिपचतयहेतुमन्निधाने सति आभ्यतरपरिणामनाशैतज्जायिक

नामकमौदयाविर्भावितौष्ण्यपर्याय आत्मा सत्यरिणामादग्निव्यपदेशभाग्भवति । स एवभूतनयवक्तव्यतयोष्ण-
पर्यायादन्य' । तथैवभूतनयवक्तव्यतावशाज्ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मेव ज्ञान च दर्शन तत्त्वाभाव्यात् ।

अतस्त्वाभाव्येऽनवधारणमसंगोऽग्निवत् ॥ ६ ॥ यथाग्निरुष्णपर्यायेणान्यद्रव्यासाधारणेनावधार्य
तेऽयमग्निरिति । स चेत्तत्त्वभावो न भवेत्प्रतिविशिष्टसाधारणपर्यायाभावादग्नेरनवधारणप्रसंग । तथात्मनोपि
ज्ञानादन्यत्वेऽनवधारण यतोयमन्यद्रव्यासाधारणज्ञानपर्यायस्तत्त्वभावात्ततोऽनन्यो द्रव्यार्थादेशात् । स चेन्न
ज्ञानस्वभाव सत्येवमज्ञ स्यात्तत्त्वास्थानवधारणप्रसंग ।

अर्थातरात्संप्रत्यय इति चेन्नोभयासत्त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदन्यत्वे सत्यपि नानवधारण कुत ?
यस्मादर्थातरात्संप्रत्यय' ।

नीलीद्रव्यसंबंधाच्छाटीपटकबलादिषु नीलसंप्रत्ययवत् ॥ ८ ॥ यथार्थांतरभूतेन नीलीद्रव्येण
सवधत्वाच्छाटीपटकबलादिषु नीलसंप्रत्यय । तथार्थांतरभूतोष्णगुणसमवायादुष्णोग्निः । आत्मा वार्थांतरभूत
ज्ञानगुणसमवायाज्ज्ञ इति । तन्न किं कारण ? उभयासत्त्वात् ।

दडदंडिवत् ॥ ९ ॥ यथा दडसवधात्प्राग्दडी जाल्सादिभिर्लक्षणैः स्वतः सिद्धत्वात् । स दडोपि
प्राग्दडिसवधाद्दृत्तद्राधिमादिना लक्षणेन स्वतः सिद्धत्वात् । सतो दडयोगाद्दडीत्येतन्न्याय्य । तथा नीलद्रव्ययो
गाच्छाट्यादि नीलमित्येतन्न्याय्य । तथोष्णगुणयोगान्न प्राग्ग्रेनेत्यद्विशेषलक्षण सद्भावस्य प्रख्यापकमस्तीति
असन्नग्निः । उष्णस्यापि प्राग्ग्नियोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतो सवधो दृष्ट इष्टो वा । आत्मनोपि
ज्ञानगुणयोगात्प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसवधात्प्रागसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । नचा-
सतो' सवधो दृष्ट इष्टोऽग । तस्मादुभयासत्त्वान्नार्थातरात्संप्रत्यय किं च ।

उभयथाप्यसद्भावात् ॥ १० ॥ कथ—

सर्वासद्भावादिवत् ॥ ११ ॥ इदमस्तित्व प्रध्व्य उष्णगुणयोगात्प्राग्गन्ना उष्ण इति ज्ञान स्याद्वा
न वेति । यदि प्रागुष्णगुणयोगादग्रादुष्ण इति ज्ञान कैमर्थक्यादुष्णगुणयोग प्रार्थ्यते । अथ नास्त्यतोऽप्युष्ण
ज्ञानाभावादनुष्णत्वभावस्याग्नेरुष्णगुणयै, गादुष्ण इति व्यपदेशाभावात् किंच ।

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रमंगात् ॥ १२ ॥ कथ—

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् ॥ १३ ॥ यथा यदुष्णगुणयोगादग्निरुष्ण अथोष्णगुण केन योगादुष्णः
स्वभावादिति चेदग्नौ कोऽपरितोष । उष्णत्वादुष्णगुणस्योष्णत्व, कुत स्वत एवेति चेदग्नौ कोऽपरितोष ।
अथाग्नेरुष्णत्व स्वत एव मासिधदिति उष्णत्वस्याप्यन्यदुष्णत्वमस्ति' तस्याप्यन्यदित्यनवस्था' माभूदिति स्वत
एवोष्णत्वस्योष्णत्व । ननु प्रतिज्ञाहानिरर्थातरात्संप्रत्यय इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा इ, अथ ज्ञानगुण
केन योगात्, स्वभावादिति चेदात्मनि कोऽपरितोष । ज्ञानत्वाज्ज्ञानगुणस्य ज्ञानव्यपदेश इतिचे-ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्व
कुत स्वत एवेति चेदात्मनि कोऽपरितोष । अथात्मनो इत्य स्वत एव मासिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्व-
मस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथानवस्था माभूदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिष्ट ननु प्रतिज्ञाहानि
रर्थातरात्संप्रत्यय इति । किं च ।

सत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ यथा दडसवधेपि दडिनो न दडपरिणाम' दडीव्यपदेशमात्रप्रतिल
भात्, तथोष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसंबंधेनोष्णत्व । गुणसामान्यविशेषपदा-भेदादत उष्णत्ववातेष्णगुण
इत्यासक्त न तूष्ण इति । तथोष्णगुणसवधेप्यग्नेर्नोष्णत्व द्रव्यगुणपदार्थभेदादत उष्णत्वमिदमित्यासक्त ननु
स्वयमुष्ण इति ।

समवायादितिचेन्न प्रतिनियमाभावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मत समवायो नामायुतसिद्धलक्षण सवध'
इहेद बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिहेतुस्तेनैकत्वमिवानीतानां व्यपदेशो भवति उष्णत्वसमवायादुष्णो गुण उष्णगुणस

मनायाच्चाग्निरुष्ण इति । तत्र कुत प्रतिनियमाभावादुष्णत्वोष्णगुणयोरन्युष्णयोश्चान्यत्वे कोय प्रतिनि-
शिष्टो नियमो यदुष्णगुणस्याग्नावेव समवायो नाप्सु । शीतगुणस्य चाप्येव समवायो नाग्नौ । उष्णत्वस्य चोष्ण
गुणेनेव समवायो न शीतादिगुणात्तरेणेति । तस्माद्येनप्रिशेषेणाय प्रतिनियम इष्यते न त पर्यायम अत एव
द्रव्यपरिणाम एवौच्यमिति सिद्ध । नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति स्वभावोहेतुरिति चेत्त एव तत्परिणामसिद्धि
किं च ।

समवायाभावो वृत्त्यंतराभावात् ॥ १६ ॥ नास्ति तत्परिकल्पित समवाय कुत वृत्त्यंतराभा-
वाद्यथा गुणानां पदार्थानां द्रव्येण समवायसंबंधाद्बृत्तिरिष्टा तथा समवायः पदार्थांतर भूत्वा केन सन्धेन
द्रव्यादिषु वर्त्यति समवायातराभावादेक एव हि समवायस्तत्सन्धेन व्याख्यातमिति वचनात् । न च
सयोगेन वृत्तिर्युतसिद्धयभावात्, युतसिद्धानामप्राप्तिर्बुद्धिः प्राप्तिः सयोगः । न चान्यसंबध सयोगसमवाय
विलक्षणोस्ति येन समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्ति स्यादतः समवायिभिरनभिसंबधान्नास्ति खरविषाणरत्नसमवाय ।

प्राप्तित्वात्प्राप्त्यंतराभाव इति चेन्न व्यभिचारात् ॥ १७ ॥ स्यान्मत द्रव्यादीनि प्राप्तिमिति
अतस्तेषा यथा कयाचित्प्राप्त्या भवितव्य । समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमानत प्राप्त्यतराभावेपि स्वत एव
प्राप्नोतीति । तच्च न, कस्मात् व्यभिचाराद्यथा सयोग प्राप्तिरपि सन् प्राप्त्यतरेण समवायेन वर्तते तथा
समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेन्न तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धे ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यथा प्रदीप प्रदीपातर
मनपेक्षमाण आत्मान प्रकाशयति घटादींश्च । तथा समवायसंबधातरापेक्षामतरेणात्मनश्च द्रव्यादिषु वृत्ति
हेतुर्द्रव्यादीनां च परस्पर इति । तत्र कुतस्तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धे यथा प्रदीप स्वय प्रकाशपरिणामा-
त्प्रकाशात्मनो नन्य प्रकाशातर नापेक्षते अन्यथा प्रकाशात्मनो न्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसंगो यतो न प्रका-
शात्मान प्रोहान्य प्रदीपोस्ति । तथा न द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्तिति द्रव्यस्यैवोभय-
परिणामकारणपेक्षस्य गुण कर्म सामान्य विशेष समवाय इत्येवमादिपर्यायातरेण परिणाम । यथा
प्रदीप स्वलक्षणप्रसिद्धो घटादिभ्योन्यो नैव समवायः स्वलक्षणप्रसिद्ध द्रव्यादन्योस्ति द्रव्यस्यैव गुणादि-
पर्यायपरिणामात्तस्मान् प्रदीपः स समवायसिद्धि । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीनां द्रव्यस्याद्रव्यत्वप्रसंगो
यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोहान्यद्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोह द्रव्य केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्ध
यद्गुणादिभिः सन्ध्यते स विशेष उच्यता यतो न गुणादिपरिखागेनान्यो द्रव्यस्य विशेष स्वत प्रसिद्धोस्ति ।
अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति प्रसिद्ध किंच ।

विशेषपरिज्ञानाभावात् ॥ १९ ॥ यस्य युतायुतसिद्धार्थग्राहक विज्ञानमेकमस्ति तस्यायुतसिद्धानां
समवाय युतसिद्धानां सयोग इति स्याद्विशेषविज्ञान । भवतस्तु क्षणिकैकार्थनिषयत्वाज्ज्ञानानां ताद्विशेषवि-
ज्ञानाभावस्तदभावात्तद्विवेकाभाव ।

संस्कारादिति चेन्न तस्यापि तादात्म्यात् ॥ २० ॥ स्यादेतत् ज्ञानजोज्ञानहेतुश्च संस्कारोस्ति
तस्याद् सामर्थ्यमिति तत्र कुतस्तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थग्राहिज्ञानस्य संस्कारस्य चैकार्थग्राहिज्ञानहेतु-
त्वादेनेकार्थग्राहिज्ञानाभावाच्चेनेकार्थग्राहिज्ञानसंस्काराभावरत्नस्तत्सामर्थ्योक्तोदोपस्तदनस्य एव । अथवायमर्थ
कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनां परश्चादिवदिति चेन्न तत्परिणामादग्निमदिति यथाग्निमिस्त्वभाना-
दन्यो दहन दाहक्रियाया कर्ता । किं करणो दहति तत्परिणामादग्न्यात्मैव करण तथा मा इस्त्वभावत्वाज्ज्ञा-
नादन्यस्तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियाया कर्ता किंकरणो जानाति तत्परिणामात्तदेव जान करणत्वेन
विवक्ष्यते । अन्यथा घातत्वाभावेऽनवधारणप्रसंगोऽग्निदित्येवमादिवाक्यार्थविवरण दहनस्वभावापेक्षा-
योच्य किंच ।

अनेकांतात्पर्यायपर्यायिणोरर्थांतरभावस्य घटादिवत् ॥ २१ ॥ यथा घटकपालशकलशर्करादीनां नयद्वयार्पणामेदात्स्यादेकत्व स्यादन्यत्व कथं ? इह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणान्मृद्द्रूपद्रव्याजोवानुपयोगादिद्रव्यार्थानर्पणात्स्यादेकत्व यतो घटकपालादयो मृद्द्रूपद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थानर्पणात्स्यादन्यत्व यतोऽन्यो घटपर्यायोऽन्यश्च कपालादिपर्यायस्तथा मृदो घटादिपर्यायाणां च स्यादेकत्व स्यादन्यत्व कथं तत्परिणामात्स्यादेकत्व यतो मृद्द्रूपमेव । उभयपरिणामकारणवशाद् घटकपालादिपर्यायपरिणतं तद्व्यपदेश-भागभवति नान्या मृत् नान्ये घटादयो मृद्द्रूपव्यतिरिक्तघटादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्व अतः पर्यायि मृद्द्रव्यं पर्याया घटादयः । तथात्मनोऽपि ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्व स्यान्नानात्व कथं ? पर्यायाधिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणादनादिपरिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यार्थानर्पणात्स्यादेकत्व यतो ज्ञानादयोऽनादिपरिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यादिद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थानर्पणात्स्यादन्यत्व यतोऽन्यो ज्ञानपर्यायोऽन्ये च दर्शनादिपर्याया तथात्मनो ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्व स्यादन्यत्व कथं ? तत्परिणामादेशात्स्यादेकत्व यत आत्मैवोभयपरिणामकारणवशाज्ज्ञानादिपर्यायपरिणतो ज्ञानादिव्यपदेशभागभवति नान्य आत्मा नान्ये ज्ञानादयः आत्मद्रव्यव्यतिरिक्तज्ञानादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्व, यतः पर्यायी आत्मा पर्याया ज्ञानादयस्तस्मादेकत्वान्यत्व प्रत्यनेकातोपपत्ते तत्परिणामत्वेऽपि करणभावोयुक्तः ।

इतरथा हि एकार्थपर्यायादन्यत्वप्राप्तिर्वक्ष्यवत् ॥ २२ ॥ यस्यैकात्मिकं कर्तृकरणयोरन्यत्वं तस्यैकार्थपर्यायादन्यत्व प्राप्तं कथं ? वृक्षवद्यथा प्रासादं करोति परश्चादिभिरित्यत्र कर्तृकरणयोरन्यत्व । तथा भज्यते वृक्षं शाखाभारेणेत्येकस्य वृक्षस्य शाखाभारार्थपर्यायादन्यत्व प्राप्तं । नचादोस्ति यतो न शाखाभारादृते-न्योवृक्षो न च शाखाभारादन्योवृक्षो न भजतीति भज्यतेवृक्षं शाखाभारेणेति एकार्थपर्यायात्मकं करण-निर्देशो न भजतीति । तथा नात्मद्रव्यादृतेऽन्यज्ज्ञानं च आत्मद्रव्यादृते नान्यज्ज्ञानमिति जानान्यनेनार्थान्मे-त्येकार्थपर्यायात्मकं करणं न भवति । किं च

करणस्योभययोपपत्तेर्द्रव्यस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदवत् ॥ २३ ॥ यथा द्रव्यस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदादेकात्मपरिग्रहो नास्ति । पुद्गलद्रव्यं मूर्तिमत्, धर्माधर्माकाशकाला अमूर्तय आत्मा चामूर्त । द्रव्यार्थदिज्ञानं पर्यायार्थदिज्ञानात्तस्यानादिकार्षणशरीरसवधात् । तथा करणं द्वेषा विभक्तानिभक्तकर्तृकभेदात्, कर्तुरन्यदिभक्तकर्तृकं यथा परशुना छिनत्ति देवदत्त इति । कर्तुरनन्यदनिभक्तकर्तृकं यथागिरिधनं दहत्वौष्येनेति । तथात्मा ज्ञानेनार्थान् जानातीत्यविभक्तकर्तृकं करणं । किं च

दृष्टांताच्च कुशूलस्वातन्त्र्यवत् ॥ २४ ॥ यथा भिन्नास्ति कुशूलं देवदत्त इत्यत्र कुशूलो यदा भिदि-कियाया सुकरतया स्वातन्त्र्येण निरक्षितं "स्वयमेवात्मानं भिनत्तीति" तदा किंकरणोसात्मानं भिनत्तीति निरक्षया कुशूलात्मैव करणत्वेनोपादीयते । तथात्मैव ज्ञाता करणं च भजति किं च ।

एकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेरिन्द्राद्रिव्यपदेशवत् ॥ २५ ॥ इहैकस्यार्थस्यानेकपर्यायविशेषोपपत्तिर्दृष्टा न चास्य तेष्योः पर्यायेऽन्योन्यात्व कथं ? इन्द्रादिव्यपदेशवत् । यथैकस्य देवराजार्थस्यैन्द्रशक्रपुर-राजनेकव्यजनपर्यायविशेषोपपत्तिः । नच देवराजस्यैन्द्रशक्रपुरदरादिपर्यायेऽन्योन्यात्व न चानन्यत्वायेनाय-मिन्द्रस्तेनैव शक्रं पुरदरोऽना येन वा शक्रस्तेनैवैन्द्रं पुरदरोऽना येन वा पुरदरस्तेनैवैन्द्रं शक्रोऽना कथमिह यत इन्द्रादीनां प्रतिनियतव्यजनपर्यायोपपत्तिः । इन्द्रादिं शक्रान्चक्रं प्रदाराणात्पुरदर इति नचैदं शक्र-प्रदाराण्यजनपर्यायभेदान्न देवराज इन्द्रं शक्रं पुरदरो वा न भवति । भजत्येव । तथैकस्य आत्मनो ज्ञानादि-पर्यायविशेषोपपत्तिस्तस्मादेकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेरान्यत्वमात्मद्रव्यादेकात्मैव ज्ञानादीनां ।

कर्तृसाधनत्वाद्वा दोषाभावः ॥ २६ ॥ अथवा नेमौ ज्ञानदर्शनशब्दो करणमाधर्मी किं तर्हि कर्तृ-साधनौ तथा चारिरशब्दोऽपि न कर्मसाधनं किं तर्हि कर्तृसाधनं कथमेव भूतनयनशात् । ज्ञानदर्शनचा-

रिज्ञाणि आत्मैरेष अतस्तत्परिणामाज्ञानादिपरिणत आत्मैव जानातीति ज्ञान पश्यतीति दर्शनं चरतीति चारित्रमतो य उक्तं कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनामिति दोष स न भवति ।

लक्षणभाव इति चेन्न बाहुलकात् ॥ २७ ॥ स्यादेतन्न लक्षणमस्ति कर्तारियुटोभिधायकमिति तन्न कुतो बाहुलकात् "युद्धव्यावहृलमिति" कर्तारि युद् गित्रश्च यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ध्याभावकर्मणो-
र्विहिता करणादिष्वपि भवति । स्वात्येन ज्ञानीयद्गुणो ददात्यस्मै इति दानीयोतिथि समारतते तस्मा-
दिति समारतनीयो गुरु । करणाधिकरणयोर्युद्धुक्त कर्मादिष्वपि दृश्यते निरदति तदिति निरदनं प्रस्कदति
तस्मादिति प्रस्कदनं ।

अथवा भावसाधना ज्ञानादिशब्दास्तत्त्वकथनाच्चात्रस्य करणव्यपदेशवत् ॥ २८ ॥ यथौदा-
सीत्येनायस्थितमाच्छिद्रचृणादिदात्र करणमिति व्यपदिश्यते । तथौदासीत्येनायस्थितानि ज्ञानदर्शनचारित्राणि
प्रतिनियतज्ञानदर्शनचरणक्रियाव्यापार प्रतिनिष्टचोत्सुक्यानि कथ्यते कोसो मोक्षमार्गं ज्ञानदर्शनचारित्राणि ।
ज्ञातिर्ज्ञानं दृष्टिर्दर्शनं चरणं चारित्रमिति क्रियाव्यापृताना तु ज्ञानादीनां कर्मादिकारकव्यवहारः ।

व्यक्तिभेदादयुक्तमिति चेन्नैकार्थे शब्दान्यत्वाद्यक्तिभेदगतः ॥ २९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानमात्मे-
स्ययुक्तं कस्माद्व्यक्तिभेदात्, अभिधेयवर्हिङ्गसस्ये भवतोऽभिधानस्येति ज्ञान आत्मेति प्राप्नोतीति तन्न किंकारणं
एकार्थशब्दान्यत्वाद्वाक्तिभेदगतेरेकस्मिन्नप्यर्थे शब्दभेदाद्वाक्तिभेदा दृश्यते । यथा गेहं कुटीं मठं पुं-
तारकां नक्षत्रमित्येन ज्ञानमात्मेत्यपि स्यात् ।

ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं तत्पूर्वकतद्दर्शनस्य ॥ ३० ॥ आहेह ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं कुतस्त-
त्पूर्वकत्वाददर्शनस्य यत् पदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकं ध्यानं ।

अल्पाचूतरत्वाच्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ ज्ञानमल्पाचूतरमतश्च पूर्वकं वाच्यं ।

नोभयोर्युगपत्प्रवृत्ते प्रतापप्रकाशवत् ॥ ३२ ॥ नैप दोष कुत उभयोर्युगपत्प्रवृत्ते कथं प्रका-
शप्रतापत्रयथा सन्निवृत्तपटलरत्नरणिगमे प्रतापप्रकाशप्रवृत्तिर्युगपद्भवति । तथा ज्ञानदर्शनयोर्युगपदात्म-
लाभ तद्यथा यदा दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयोपशमात्क्षयाद्वात्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाभिर्भवति तदेव तस्य
मल्यज्ञानश्रुताऽज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाभिर्भवति ।

दर्शनस्यैवाभ्यर्हितत्वात् ॥ ३३ ॥ यदप्युक्तमल्पाचूतरत्नाज्ञानस्य पूर्वेनिपात इति तदसत् कस्मात्
दर्शनस्यैव अभ्यर्हितत्वात्-ज्ञानादर्शनमेवाभ्यर्हितं दर्शनसन्निधाने सत्यज्ञानस्यापि ज्ञानभावात् । ज्ञात्वाप्यश्रद-
धतस्तदभावात् ।

मध्ये ज्ञानवचनं ज्ञानपूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ ३४ ॥ यतो जीवादिपदार्थतत्त्वज्ञानसन्निधाने सति
चारित्रमोहोपशमात्क्षयोपशमात्क्षयाद्वा कर्मादानहेतुक्रियाविशेषोपरमश्चारित्रपरिणामो भवति । ततश्चारित्रस्य
ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानं पूर्वं प्रयुक्तम् ।

इतरेतरयोगे द्वद्वो मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् ॥ ३५ ॥ अयमितरेतरयोगे द्वद्वो
दर्शनं च ज्ञानं च चारित्रं च दर्शनज्ञानचारित्राणीति कुतो मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् ।

यथा पुक्ष-यग्रीधपलाशा इति ॥ ३६ ॥ अस्यादिसमानकालक्रियाणां प्लक्षादीनां परस्परा-
पेक्षाणामितरेतरयोगे द्वद्वं सर्वपदार्थप्रधानत्वात् बहुवचनात् तथा दर्शनज्ञानचारित्राणामस्यादिसमान-
कालक्रियाणां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वद्वं सर्वपदार्थप्रधानत्वाद्वहुवचनात् । यतस्त्रयाणामपि दर्शना-
दीनां सहतानां परस्परापेक्षाणां मोक्षमार्गत्वं प्रति प्राधान्यं नेकस्य न द्वयोः ।

लब्धिरत । यदा पुरुषवर्जं सर्वं प्रकृतिकृत त्रिगुणमचेतन भोग्यमिति जानाति । भोक्तारमकर्तारं चेतन च पुरुषमन्य प्रधानादवैति अचेतनांश्च गुणांस्तदा तस्य गुणपुरुषांतरोपलब्धिरत' ससारस्येति ज्ञानान्मोक्षो विपर्ययाद्बध इत्येकेषां ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषां ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिस्तान्यां सुखदुःख, तत इच्छाद्वेषौ । नच विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात् । मोहश्चाज्ञान । विमोहस्य यतः पदपदार्थतत्त्वज्ञस्य वैराग्यवत् सुखदुःखे-च्छाद्वेषाभावात् इच्छाद्वेषाभावाद्धर्मधर्माभावस्तदभावे सयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च स मोक्षस्तयोर्धर्माधर्मयोरभावे भवत्यपवर्गः । कथं प्रदीपोपरमे प्रकाशाभावात् । यद्धि यद्भावात् प्रतीत्यात्मानं प्रतिष्ठयते तत्तत्स्योपरमाचिरोभावा-याति । तद्यथा प्रदीपोपरमाप्रकाशाभावः । बधश्चादृष्टाद्भवति, कथमधर्मसद्भावादृष्टादज्ञानं भवत्यज्ञानाच्च मोहो मोहवत् इच्छाद्वेषौ जायते इच्छाद्वेषान्यां धर्माधर्मौ स एव बध अतः ससारस्य प्रसूतिः । तस्माद्भवत्यदृष्टाभावे सयोगाभावः कतरस्य सयोगस्याभावः जीवनसङ्कस्य, धर्माधर्मापेक्षं सदेहस्यात्मनो मनसा सयोगो जीवन, तस्य धर्माधर्मयोरभावादभावोऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यप्रशरीरस्यात्यताभावः स मोक्षः । कथमभावे धर्माधर्मयोरनाग-तानुत्पत्तिसंचितनिरोधाभ्यां, अनागतानुत्पत्तिः संचितनिरोधश्च द्विविधाऽभवत् । तत्रानागतानुत्पत्तिस्तावद्धर्मा-धर्मयोः । शरीरेंद्रियमनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनादकुशलस्याधर्मस्यानुत्पत्तौ । तत्साधनानां परिवर्जनात् धर्मस्यापि, तत्साधनानामनभिसवधात् । नाभिसहितं कर्म धन्यतीति संचितनिरोधोपि । तदुद्भेगपरिखेदफलादधर्मनाशस्त-स्मात्ससारोद्भेगः । शरीरतत्त्वावलोकनाच्छीतोष्णशोकादिनिमित्तं शरीरपरिखेदं प्रदायाधर्मोतिरिच्यते भोगदोष दर्शनात् । पण्णां च पदार्थानां तत्त्वविनिर्णयात्प्रतिमारम्य धर्मस्य विनाशतो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शनः ।

दुःखादिनिवृत्तिरित्यन्येषां ॥ १ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापये तदनतरा भावान्निश्रेयसाधिगम इत्यन्येषां दर्शनः । षाठ प्रत्युत्तर मिथ्याज्ञान । सर्वेषामुत्तरस्य तत्त्वज्ञानानिष्टतौ यस्तदन-तरोर्धस्तस्य निवृत्तिः । कश्चासौ ? दोषः, स हि मिथ्याज्ञानादनतरस्तत्कार्यत्वात् सचोत्तरं प्रवृत्ते, प्रवृत्तिश्चानतरा ताकार्यत्वात्, ततो दोषामाने प्रवृत्त्यभावः प्रवृत्तिरप्युत्तरा जन्मनः, प्रवृत्तेरभावाच्च माभावस्तत्कार्यत्वात्, जन्मो-त्तरं दुःखात्, अतो जन्माभावाद्दुःखनिवृत्तिस्तन्निवृत्तौ य आत्यंतिकं सुखदुःखानुपभोगोनिश्रेयसमिति ।

अविद्यामत्स्यया संस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् ॥ ७ ॥ विद्याविपर्ययात्मिका सर्वभावेष्वा नित्यानात्मकाश्चिदुःखेषु नित्यसात्मकशुचिसुखाभिमानरूपा तत्रप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् । के पुनस्ते संस्कारा रगादयस्ते च त्रिधा पुण्यापुण्यानेज्यसंस्कारा, तत्र पुण्योपगानां संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते अविद्यामत्स्यया संस्कारा वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानमिति । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते संस्कारप्रत्यय विज्ञानः । विज्ञानसभूताश्चत्वारः स्कंधानाम् चत्वारि महामृतानि रूपं नाम च रूपनाम च नामरूपमिति । अनेज्योपगानां संस्काराणामाने-ज्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्यय नामरूपं नामरूपसन्निहितानिदियाणि षडायतनमिति नामरूपपृष्ठ्या पद्भिरायतनद्वारैः कृत्य क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्यय षडायतनमुच्यते । त्रयाणां धर्माणां सन्निपातः स्पर्शः । केषां त्रयाणां ? विपर्येन्द्रियविज्ञानानां, सगतिः स्पर्शः । पृष्ठस्य आयतनेभ्यः पद-स्पर्शकाया प्रवर्तते इति षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शानुभवनं वेदना यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । वेदनाप्यवसाना तृष्णा यतस्तानु वेदनाविशेषानास्वादय-त्यभिनदयात्यव्यवस्यति तृष्यतीति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोच्यते । तृष्णावैपुल्यमुपादानं, सा मे प्रिया सातुरा-गेति भवेन्नित्यमपरित्यागो भूयोभूयश्च प्रार्थना तदुच्यते तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिति । उपादाननिमित्तं पुनर्भ-वजनकं कर्म भव, एव प्रार्थयमानं पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन मनसा वाचा । तद्देतुकं स्फुटं प्रादुर्भावो जातिर्जातिस्फुटपरिपाकः, जराजाल्यभिनितृत्तानां स्फुधानामपचयः परिपाकः, परिपाकाद्दिनाशो-भनति तन्मरणं तदेव जातिप्रत्ययजराकरणमुच्यते । एवमयं द्वादशगमः प्रतीत्यं समुत्पादोऽन्योन्येहेतुकस्तत्र सर्वभावेष्वाविपरीतदर्शनं विद्या । यत्सर्वभावेष्वावित्यानात्मकाश्चिदुःखदर्शनं सा विद्या ततो मोक्षः कथं ?

प्रत्येके सम्यग्निवेशणपरिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ३७ ॥ यथा देवेदंत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यता-
मिति भुजि प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा प्रशंसावचनस्य सम्यक्शब्दस्य प्रत्येकमभिसवधो दर्शनादिभिः,
सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रिमिति ।

पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचनप्रसंग इति चेन्न मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥
स्यादेतद्दर्शनादिभिः सामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्नुत इति, तन्न किंकारणं मोक्षोपायस्या-
त्मप्रधानत्वात् यो मोक्षमार्गो मोक्षापायस्तस्यात्मा स्वभावं येनात्मीयेन स्वभावेन स मोक्षमार्ग उच्यते । स
दर्शनज्ञानचारित्राणां सर्वेषामविशिष्ट एकं पुष्टिगन्धं तस्य प्राधान्यात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्ति-
वचनप्राप्ति । यथा साधवः प्रमाणमिति ।

आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष ॥ ३९ ॥ मोक्ष असने इत्येतस्य ध्वं भावसाधनो मोक्षणं
मोक्ष असन क्षेपणमित्यर्थं स आत्यंतिक सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते ।

मृजे शुद्धिकर्मणो मार्गे इवार्थाभ्यन्तरीकणात् ॥ ४० ॥ मृष्टं शुद्धोसावितिमार्गं मार्गं इव
मार्गं कल्पमार्थं यथा स्थाणुकटकोपलशर्करादिदोषरहितेन मार्गेण मार्गगा सुखमभिप्रेतस्थानं गच्छति ।
तथा मिथ्यादर्शनाऽसयमादिदोषरहितेन श्रयोमार्गेण सुखं मोक्षं गच्छति ।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्तेः ॥ ४१ ॥ अथवा मार्गं अन्वेषणे इत्यस्य मार्गं सिध्यति
कुत सम्यग्दर्शनादीनां करणत्वोपपत्तेः, मोक्षो येन मार्गते स मोक्षमार्ग इति ।

शुक्ल्यनभिधानादमार्ग इति चेन्न मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वादौपधवत् ॥ ४२ ॥
स्यादेतन्नान्न युक्तिरुक्ता सम्यग्दर्शनादित्रयमित्य मोक्षमार्गं इति अतोस्य मार्गत्वं नोपपद्यते इति । तन्न किं
कारणं मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमाना प्रत्यनीकत्वात्कथमौपधवन् । यथा वातादिविकारोद्भूतरोगाणां निदान-
प्रत्यनीकं स्निग्धरूक्षाद्यौषधमुच्छेदकारणं । तथा मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमादीनां निदानप्रत्यनीकं सम्य-
ग्दर्शनाद्यौषधमुच्छेदकारणं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानार्त्कारे प्रथमेध्याये प्रथममाङ्गिक ॥ १ ॥

विपर्ययाद्गन्धस्यात्मलाभे सति ज्ञानादेव तद्विनिवृत्तेस्त्रित्वानुपपत्तिः ॥ १ ॥ अत्र क-
श्चिदाह—विपर्ययाद्गन्धस्यात्मलाभो भवति तदभावात्तत्त्वज्ञाने सति वधनिवृत्तिर्भवति । कारणाभावाद्धि कार्या-
भाव इति । वधनिवृत्तिरेव च मोक्ष अतोमोक्षमार्गस्य त्रित्वं नोपपद्यते ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न सर्वेषामविसवादात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्रतिज्ञामात्रमेतद्विपर्ययाद्बोधो भवतीति
तन्न किंकारणं सर्वेषामविसवादान्नात्र प्रतिवादिनो विसवदते तद्यथा ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वधित्यादिवचनमेकेषां ॥ ३ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं भवति अष्टसु ब्राह्मणसौम्यप्रा-
जापत्यैद्रगाधर्मयक्षराक्षसपिशाचेषु गमनं । अधस्ताद्भवति अधर्मेण खलु पदसु स्थानेषु मानुषपशुमृगमत्स्य-
सरीसृपस्थावरेषु गमनं । ज्ञानेन चापवर्गो यदास्य रजस्तमसोर्गुणभावात्सरस्य प्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषातर-
परिज्ञानमात्रिर्भवति तेनापवर्गे । विपर्ययादिष्यते वधो योस्यावक्तव्यमहदहकारतन्मात्रसहास्रष्टासु प्रकृति-
ध्वनात्मीयास्याहकारिकेषु वैकारिकेषु चेंद्रियेष्व्यात्मत्वाभिमानं स विपर्ययस्तस्माद्भव इत्येकेषां वचनं ।

तथाऽनात्मीयेष्वात्माभिमानविपर्ययात्तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिः गुणपुरुषांतरोपल-
ब्धिरतः ॥ ४ ॥ यावदस्यानिभक्तप्रत्ययं श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिषु श्रवणादिष्वह श्रोतेत्येवमादि पाचभोक्तिके-
च शिर पाण्यादिसमूहे शरीरेऽह पुरुष इति प्रत्ययो भवति । तावदप्रतिबुद्धत्वात्मनारो गुणपुरुषांतरोप-

लब्धिरत । यदा पुरुषवर्जं सर्वं प्रकृतिकृत निगुणमचेतन भोग्यमिति जानाति । भोक्तारमकर्तारं चेतन च पुरुषमन्य प्रधानादवैति अचेतनांश्च गुणांस्तदा तस्य गुणपुरुषांतरोपलब्धिरत' ससारस्येति ज्ञानान्मोक्षो विपर्ययाद्बध इत्येकेषां ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषां ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिस्ताभ्यां सुखदुःख, तत इच्छाद्वेषौ । नच विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात् । मोहश्चाज्ञान । निमोहस्य यत् पदपदार्थतत्त्वज्ञस्य वैराग्यवत् सुखदुःखे-च्छाद्वेषाभाव इच्छाद्वेषाभावाद्दर्माधर्माभास्तदभावे सयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च स मोक्षस्तयोर्धर्मो धर्मयोरभावे भवत्यपवर्गः । कथं प्रदीपोपरमे प्रकाशाभाववत् । यद्धि यद्भाव प्रतीत्यात्मानं प्रतिष्ठते तत्तस्योपरमात्तिरोभाव-याति । तद्यथा प्रदीपोपरमात्प्रकाशाभावः । बधश्चादृष्टाद्भवति, कथमधर्मसंज्ञाददृष्टादज्ञानं भवत्यज्ञानाच्च मोहो मोहवत् इच्छाद्वेषौ जायते इच्छाद्वेषाभ्यां धर्माधर्मौ स एव बध अतः ससारस्य प्रसूति । तस्माद्भवत्यदृष्टाभावे सयोगाभाव कतरस्य सयोगस्याभाव जीवनसन्नकस्य, धर्माधर्मापेक्ष सदेहस्यात्मनो मनसा सयोगो जीवन, तस्य धर्माधर्मयोरभावादभावोऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यप्रशरीरस्यात्यताभाव स मोक्ष । कथमभावो धर्माधर्मयोरनाग-तानुत्पत्तिसंचितनिरोधाभ्यां, अनागतानुत्पत्ति संचितनिरोधश्च द्विविधाऽभाव । तत्रानागतानुत्पत्तिस्तावद्दर्म-धर्मयोः । शरीरैर्द्रियमनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनादकुशलस्याधर्मस्यानुत्पत्तिः । तत्साधनानां परिवर्जनात् धर्मस्यापि, तत्साधनानामनभिसवधात् । नाभिसहितं कर्म वध्नातीति संचितनिरोधोपि । तदुद्देगपरिखेदफलाद्धर्मनाशस्त-स्मात्ससारानुद्देगः । शरीरतत्त्वावलोकनाच्छीतोष्णशोकादिनिमित्तं शरीरपरिखेदं प्रदायाधर्मोतिरिच्यते भोगदोष दर्शनात् । पण्णां च पदार्थानां तत्त्वविनिर्णयात्प्रतिमारम्य धर्मस्य विनाशतो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शनः ।

दुःखादिनिवृत्तिरित्यन्येषां ॥ ६ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापये तदनतरा भावान्निश्रेयसाधिगम इत्यन्येषां दर्शनः । पाठ प्रत्युत्तर मिथ्याज्ञान । सर्वेषामुत्तरस्य तत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ यस्तदन-तरोर्धस्तस्य निवृत्तिः । कश्चासौ 'दोष', स हि मिथ्याज्ञानादनतरस्तत्कार्यत्वात् सचोत्तरं प्रवृत्ते, प्रवृत्तिश्चानतरा तत्कार्यत्वात्, ततो दोषामाने प्रवृत्त्यभावः प्रवृत्तिरित्युत्तरा जन्मन, प्रवृत्तेरभावाज्जन्माभावस्तत्कार्यत्वात्, जन्मो-त्तरं दुःखात्, अतो जन्माभावाद्दुःखनिवृत्तिस्तन्निवृत्तौ य आत्यंतिकं सुखदुःखानुपभोगोनिश्रेयसमिति ।

अविद्याप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचन केषांचित् ॥ ७ ॥ विद्याविपर्ययात्मिका सर्वभावेष्वा नित्यानात्मकाश्चिदुःखेषु नित्यतात्मकश्चिदुःखानुखाभिमानरूपा तदप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचन केषांचित् । के पुनस्ते संस्कारा रागादयस्ते च त्रिधा पुण्यापुण्यानेज्यसंस्कारा, तत्र पुण्योपगानां संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते अविद्याप्रत्यया संस्कारा वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानमिति । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते संस्कारप्रत्यय विज्ञान । विज्ञानसंभूताश्चत्वारः स्कंधानाम चत्वारि महाभूतानि रूपं नाम च रूपनाम च नामरूपमिति । 'अनेज्योपगानां संस्काराणामाने-ज्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्यय नामरूप नामरूपसनिहितानां त्रियाणि षडायतनमिति नामरूपपृष्ठ्या पद्भिरायतनद्वारैः कृत्य क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्यय षडायतनमुच्यते । त्रयाणां धर्मोणां सन्निपातः स्पर्शः । केषां त्रयाणां विषयेद्रियविज्ञानानां, सगतिः स्पर्शः । पद्भ्यः आयतनेभ्यः पद-स्पर्शकाया प्रवर्तते इति षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शानुभवनं वेदना यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । वेदनाध्यवसाना तृष्णा यतस्तान् वेदनाविशेषानास्वादय-त्यभिनदयात्यव्यवस्यति तृष्यतीति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोच्यते । तृष्णावैपुल्यमुपादानं, सा मे प्रिया सातुरा-गेति भवेन्नित्यमपरित्यागो भूयोभूयश्च प्रार्थना तदुच्यते तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिति । उपादाननिमित्तं पुनर्भ-वजनकं कर्म भव, एव प्रार्थयमानं पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन मनसा वाचा । तद्देतुकं स्कंध प्रादुर्भावो जातिर्जातिस्कंधपरिपाकः, जराजाल्यभिनितृत्तानां स्कंधानामपचयं परिपाकः, परिपाकाद्दिनाशो-भवति तन्मरणं तदेव जातिप्रत्ययजराकरणमुच्यते । एवमयं द्वादशशागं प्रतीत्य समुत्पादोऽन्योन्यैहेतुकस्तत्र सर्वभावेष्वाविपरीतदर्शनं विद्या । यत्सर्वभावेष्वावित्यानात्मकाश्चिदुःखदर्शनं सा विद्या ततो मोक्षः कथं ॥

अविद्याया विद्यातो निवृत्तिरप्रियानिवृत्ते सस्कारनिरोध सस्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोधः । एवमुत्तरेष्वपीति तदेवमप्रियातो बधो भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादिरितिमतं भवतां ॥ ८ ॥ “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बंधहेतव” इति भ्रततामार्हतानामपि मत । पदार्थविपरीताभिनिवेशश्रद्धान मिथ्यादर्शन विपरीताभिनिवेशश्च मोहात्, मोहश्चाज्ञानमित्यज्ञानाद्बध । अतो मिथ्यादर्शनमादिर्विषय सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च “अनता सामायिकमात्रसिद्धा” इति वचनात् सामायिक च ज्ञानमत आर्हतानामपि ज्ञानान्मोक्ष इत्यसिवादात् त्रितयमोक्षमार्गकल्पना न युक्ता किंच

दृष्टान्तसामर्थ्याद्वणिक् स्वप्रियैकपुत्रवत् ॥ ९ ॥ यथा वणिक् स्वप्रियैकपुत्रसदृशविग्रह गजेनादभ्युद्यमान बालमुपलभ्यातिदु खामिभवमूर्च्छया गतप्राण इवाभवद्विनिवृत्तकायादिक्रियस्य चास्य कुशलसुहृद्भि रूपायपूर्वक प्रत्याहितप्राणवृत्ते स्वपुत्र एव दर्शनविषयमुपनीतेऽय मम पुत्र इत्याविर्भूततत्त्वज्ञानस्य स्वपुत्र-सादृश्योद्भूतमिथ्याज्ञानजनित दु ख तदभूतपूर्वमिनाभयदेवमज्ञानाद्बध केवलञ्च ज्ञानान्मोक्ष इति ।

नवानांतरीयकत्वाद्रसायनवत् ॥ १० ॥ न वा एष दोष किं कारण नातरीयकत्वान्निहि त्रितयमंतरेण मोक्ष प्राप्तिरस्ति कथं रसायनवत् । यथा न रसायनज्ञानादेव रसायनफलेनाभिसवध रसायन श्रद्धान क्रियाभावात्, यदि वा रसायनज्ञानामात्रादेव रसायनफलसवध कस्यचिद्दृष्ट सोभिधीयतां न चासावस्ति । न च रसायनक्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानामाभावात् । न च रसायनश्रद्धानामात्रादेव, रसायनज्ञानपूर्वक्रियासेवनाभावात् । अतो रसायनज्ञानश्रद्धाक्रियासेत्रनोपेतस्य तत्फलेनाभिसवध इति नि प्रतिद्वद्भमेतत् । तथा न मोक्षमार्गज्ञानादेव मोक्षेणाभिसवधो दर्शनचारित्राभावात् न च श्रद्धानादेव मोक्षमार्गो ज्ञानपूर्वक्रियानुष्ठानाभावात् । न च क्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानामाभावात्, यत् क्रियाज्ञानश्रद्धानरहितानि फलेति । यदि च ज्ञानमात्रादेव कचिदर्थसिद्धिर्दृष्टा साभिधीयतां । न चासावस्त्यतो मोक्षमार्गत्रितयकल्पना ज्यायसीति । अनंता सामायिकसिद्धा इत्येतदपि त्रितयमेव साधयति । कथं ? इत्स्वभावस्यात्मनस्तत्त्व श्रद्धानस्य सामायिकचारित्रौ पपत्ते । समय एकत्वमभेद इत्यनर्थांतर । समयएव सामायिक चारित्र सर्वसायननिवृत्तिरिति अभेदेन सप्रहादिति ।

उक्त च—

हत् ज्ञान क्रियाहीनं हता चाज्ञानिनां क्रिया ।

धानन् किलाधको दग्ध पश्यन्नपि च पगुल ॥ १ ॥

सयोगमेवेह वदति तज्ज्ञा न ह्येकचक्रेण रथ प्रयाति ।

अधश्च पगुश्च वने प्रविष्टौ तौ सप्रयुक्तौ नगर प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इति ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभावः ॥ ११ ॥ यस्य ज्ञानादेव मोक्षस्तस्यानवस्थानादुपदेशाभावात् यथा प्रदीपस्य तमो निवृत्तिहेतुत्वात्प्रदीपे सति न मुहूर्तमपि तमोऽप्रतिष्ठते । नह्येतदस्ति प्रदीपश्च नाम ज्वलति तमश्चाप्रतिष्ठत इति । तथात्मस्वरूपावबोधाविर्भावानतरमेवातस्य मोक्ष स्यात्, नह्येतद्युक्तिमत, ज्ञान च नाम मोक्षस्य कारणमस्ति नच मोक्ष इति । ततो ज्ञानतरमेनातस्य शरीरैर्द्रियनिवृत्ते प्रवचनोपदेशाभावः ॥

सस्काराक्षयादवस्थानादुपदेश इति चेन्न प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्यादस्य सस्कारा न क्षीयते तावदवस्थानमित्युपदेश उपपन्न इति, तन्न किं कारण प्रतिज्ञाताविरोधात् । यद्युत्पन्नज्ञानोपि सस्कार-क्षयापक्षत्वादवतिष्ठते न मुच्यते न तर्हि ज्ञानादेव मोक्ष कुत सस्कारक्षयादिति, यत्प्रतिज्ञात ज्ञानेन चापवर्ग इति तद्विरोध किं च ।

अभयादौपोपपत्तेः ॥ १३ ॥ इदमिह सप्रथमं सस्कारक्षयस्य ज्ञान वा हेतु स्यादन्योवेति । यदि ज्ञान ननु ज्ञानादेव सस्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभाव, अथान्य स कोन्यो भवितुमर्हति अन्यतश्चा-स्त्रिादिति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति किं च ।

प्रष्टव्याद्यनुष्ठानाभावप्रसंगश्च ॥ १४ ॥ यदि ज्ञानादेव मोक्ष, ननु ज्ञान एव यत् काय्यं शिरस्तुडमुडनकायावावरधारणादिलक्षणप्रवृत्त्यायमनियमभावनाद्यभावात्प्रसंग, स्यात् ।

ज्ञानवैराग्यकल्पनायामपि ॥ १५ ॥ किमनस्थानाभावादुपदेशाभावात् इत्यादिपदार्थपरिज्ञाने सति निपयानभिम्बगलक्षणे च वैराग्य आतस्य तत्क्षण एव मोक्षोपपत्ते किं च ।

नित्यानित्यैकांतावधारणे तत्कारणासम्भवं ॥ १६ ॥ नित्या एवार्था अनित्या एव वेत्येकांतावधारणे तत्कारणासम्भवं, तत्कारणस्य ज्ञानवैराग्यस्यासम्भवं । तद्यथा नित्यत्वैकांतेपि विक्रियाभावाद् ज्ञानवैराग्याभावात्, विक्रिया द्विनिधा ज्ञानादिनिपरिणामलक्षणा देशांतरसरूपरूपा च । येषां नित्य एवात्मा सर्वगतश्चेति दर्शनं तेषामुभयपि सा नास्ति ततश्चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षजनिज्ञानाभावाद् वैराग्यपरिणामाभावाच्च पूर्वोपरकालतुल्यवृत्तेरात्मन आकाशस्येव मोक्षाभावात् । समन्यायदितिचेन्न तस्य प्रत्याख्यातत्वात् । क्षणिकैकांतेऽप्यनस्थानाभावाच्चज्ञानवैराग्यभावनाभाव येषां मतं “क्षणिका सर्वसंस्कारा” इति तेषामप्युत्पत्त्यनंतरं निनाशे सति ज्ञानादीनामनस्थानं नास्ति । नच तेभ्योऽन्यदवस्थास्तु वस्तु नियते अतस्तदभावाच्चज्ञानवैराग्यभावनाभाव । तत एवोत्पत्त्यनंतरं निरन्वयनिनाशान्युपगमात्परस्पर संश्लेषाभावे निमित्तनैमित्तिक व्यवहारापह्वादादविद्याप्रत्यया संस्कारा इत्येवमादि निरुच्यते सतानादिकल्पनायां वान्यत्वानन्यत्वयोरनेकदोषानुपगमः ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धेरुपलब्धौ वा वंधाभावः ॥ १७ ॥ इह लोके प्रागनुभूतस्थाणु पुरुषविशेषस्य प्रकाशाभावाद्भिन्नत्वात्करणकृमिमाद्वा विशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्ट नचानितलभजनं सम्भूतस्य प्रागप्रतीततदतरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथानादौ ससारेऽनभिव्यक्तशक्ते पुरुषस्य गुणपुरुषातरोपलब्धिरस्ति अतः प्रागनुपलब्धेर्नास्ति विपर्ययः, तथा सर्वभावेष्वनित्यानात्मकाश्चिदु खेषु नित्यसात्मकशुचि सुखरूपेण विपर्ययो नास्ति । प्रागनुभूताविशेषत्वात् । यदि वा क्वचिदप्रसिद्धसामान्यविशेषस्य कस्यचिद्विपर्ययो दृष्ट सोभिधीयता । नचोच्यतेऽतो विपर्ययाभावाद्बन्धाभावस्तत्र यदुक्तं विपर्ययाद्बन्ध इति तदुच्यते । अथ प्राक्तद्विशेषोपलब्धिरन्युपगम्यते ननु तदैव तद्वेतुकेन मोक्षेण भवितव्यमिति वधाभावात् स्यात्किं च ।

प्रत्यर्थवशवर्चित्वाच्च ॥ १८ ॥ विपर्ययाभाव इत्यनुवर्तते येषां दर्शनं प्रत्यर्थवशवर्तिं विज्ञानमिति तेषां पुरुषनिपय विज्ञानं न स्याणुपगमगृह्णाति । स्याणुविषय च यद्विज्ञानं न तत्पुरुषमनुबुध्यते । अतः परस्परविषयसंक्रामाभावात् सशयो न विपर्ययस्तथा सर्वेषु पदार्थेष्वनेकार्थप्रहणैकनिज्ञानाभावात्सति विपर्यये वधाभावस्तत एव पदार्थविशेषानुपलब्धेरमोक्षाभावः । नलोकार्थग्राहि विज्ञानं तदतरमवच्छिनत्ति ।

ज्ञानदर्शनयोर्दुर्गुणपदमृत्तेरेकत्वमिति चेन्न तत्त्वावायश्रद्धानभेदात्तापप्रकाशवत् ॥ १९ ॥ स्यादेतद् ज्ञानदर्शनयोरेकत्वं, कुत । युगपत्प्रवृत्तेरिति तत्र किंकारणं तत्त्वावायश्रद्धानभेदात् कथं तापप्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्दुर्गुणपदात्मलभेपि दाहयोतनसामर्थ्यभेदानेकत्वं । तथा ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वावायश्रद्धानभेदानेकत्वं । तत्त्वस्य ह्यनगमो ज्ञानं, श्रद्धानं दर्शनमिति ।

दृष्टविरोधाच्च ॥ २० ॥ यस्य मतं युगपदात्मलाभ एकत्वहेतुरिति तस्य दृष्टविरोध आपद्यते । दृष्टं हि गोत्रिपाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानामपि नानात्वं ।

उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामवत् ॥ २१ ॥ उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा न दोषं कथं रूपादिपरिणामवत् । यथा परमाण्वादिपुद्गलद्रव्याणां बाह्यन्यतरपरिणामकारणापादिते युगपदरूपादिपरिणामे न रूपादीनामेकत्वं तथा ज्ञानदर्शनयोरापि । अथवा उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वात्, तथा रूपादिपरिणामानां द्रव्यार्थिकपर्यायाधिकयोर्न्यतरगुणप्रधानभावार्पणात्स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं । कथमिह पर्यायाधिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यात्पर्यायार्थानर्पणादनादिपरिणामिकपुद्गलद्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्वं, यथा रूपपर्यायं पुद्गलद्रव्यं । तथा रसादयोपि द्रव्यार्थादेशात्पुद्गलद्रव्यं । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायाधिकप्रधानां द्रव्यार्थानर्पणात्प्रतिनियतरूपादिपर्यायार्थानर्पितानां स्यादन्यत्वं, यतोऽन्यो रूपपर्याय अन्ये च रसादयः । तथा ज्ञानदर्शनयोरेकत्वेन विधिनाऽनादिपरिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्वं यतो द्रव्यार्थादेशायथा ज्ञानपर्याय आत्मद्रव्यं तथा दर्शनमपि । तयोरेव प्रतिनियतज्ञानदर्शनपर्यायार्थानर्पणात्स्यादन्यत्वं यस्मादन्यो ज्ञानपर्यायोऽन्यश्च दर्शनपर्यायः ।

तदनुपपत्तिरज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् ॥ ३० ॥ पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमित्येतस्या-
ऽनुपपत्तिं कुतोऽज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञानलाभो भजनीय, ननु
ज्ञानाभावादज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंग । किं च—

अनुपलब्धस्वतत्त्वर्थे श्रद्धानानुपपत्तिरविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥ ३१ ॥ यथा नावि-
ज्ञाते फले तद्रसोपयोगोऽमुष्य फलस्य रस सपादयतेति श्रद्धानमस्ति तथा नाविज्ञातेषु जीवादिषु श्रद्धान-
मस्तीति श्रद्धानाभावात् स्यात् । किं च—

आत्मस्वरूपाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञान भजनीयत्वादसद्बिरोधा-
न्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभावात् आत्मन प्रसक्त । ततश्च लक्षणोभावाद्दृश्य-
स्यात्मनोऽप्यभावात् स्यात्तदभावाच्च मोक्षमार्गपरीक्षा व्यर्थेति ।

न वा यावति ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवात्तथापेक्षं वचनं ॥ ३३ ॥ न वा
एव दोष, किं कारण यावति, ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवात्तथापेक्षमिदं वचनं भजनीयमुत्तर
मिति । कचन ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते श्रुतकेवलयोग्येत श्रुतकेवलज्ञानप्राप्ते शब्दनय श्रुतकेवले एवेच्छति
नान्यग्ज्ञान मपरिपूर्णत्वादिति तदपेक्ष सपूर्णद्वयशागचतुर्दशपूर्वकलक्षण श्रुत केवल च भजनीयमुक्त । तथा पूर्व
सम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्र, सयतासयतस्य सर्वचारित्र, प्रमत्तादारम्य सूक्ष्मज्ञापरायातानां यच्च यावच्च
नियमादस्ति सपूर्णयथाख्यातचारित्र तु भजनीय ॥

पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमिति चेन्न निर्देशस्याऽगमकत्वात् ॥ ३४ ॥
स्यादेतज्ज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगोस्ति कुत पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्रमुत्तर भजनीयमित्य
भिसवधादिति । तन्न, किं कारण निर्देशस्यागमकत्वाद्युक्तोयमर्थो ननु तस्य निर्देशो गमक पूर्वस्य लाभ
इति पूर्वयोरिति हि वक्तव्य स्यात् । अथ सामान्यनिर्देशादुभयगति कल्प्यते नैव शक्य व्यवस्थाविशेषस्य
विवक्षितत्वात्, इतरथा हि उत्तरेपि तथा प्रकृतौ तद्दोषानतिवृत्ति स्यात्तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो नयोपेक्ष
वचनमिति । अथवा ध्यायिकसम्यग्दर्शनलाभे ध्यायिक सम्यग्ज्ञान भजनीय, अथवा युगपदात्मलाभे साह-
चर्यादुभयोरपि पूर्वत्व । यथा साहचर्यात्पर्वतनारदयो । पर्वतप्रहणेन नारदस्य प्रहण नारदप्रहणेन पर्वतस्य
प्रहण । तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्यान्यतरस्यात्मलाभे चारित्रमुत्तर भजनीय ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे प्रथमेश्वाये द्वितीयमाह्निक ॥ २ ॥

अस्मीपां मोक्षकारणसामान्ये सत्यविशिष्टानां विशेषप्रतिपात्यर्थमिदमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ २ ॥

सम्यगितिकोय शब्द—सम्यगिति प्रशसार्थो निपात' क्यतो वा ॥ १ ॥ सम्यगित्यय
निपात प्रशसार्थो वेदितव्य सर्वेषां प्रशस्तरूपगतिजातिकुलायुर्विज्ञानदीनामभ्युदयिकानां मोक्षस्य च
प्रधानकारणत्वात् प्रशस्त दर्शन सम्यग्दर्शन । ननु च "सम्यगिष्टार्थतत्त्वयोरिति" वचनात् प्रशसार्थाभाव
इति तन्नाऽनेकार्थत्वात्निपातानां । अथवा सम्यगिति तत्त्वार्थो निपातस्तत्त्व दर्शन सम्यग्दर्शनमविपरी-
तार्थविषय तत्त्वमित्युच्यते । अथवा क्यतोय शब्द समचतीति सम्यक्, यथार्थो व्यवस्थितस्तथैवावगच्छ
तात्यर्थ । अथ किमिदं दर्शनमिति ।

करणादिसाधनो दर्शनशब्दः उक्तः ॥ २ ॥ इशे करणादिसाधने युटि दर्शनशब्दो व्याख्यात ।

इशेरालोकार्थत्वादभिप्रेतार्थासंभन्त्यय इति चेन्नानेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्दृष्टशिरमालोकार्थं
वर्षते आलोकाक्षेत्रियान्द्रियार्थमिति, नचासाविहाभिप्रेत, श्रद्धानमिष्ट, न तत्पार्थस्य सप्रत्ययोस्तीति ।

**ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिचेन्नाशूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्तेरुत्प
लपत्रशतव्यधनवत् ॥ २२ ॥** स्यादेतज्ज्ञानचारित्रयोरैकत्व, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
यथा केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यागनाभिसरणोत्सुकमतिना पुसा मेघोदयोद्भूतवह्लाधकारायां रात्रौ
वीथ्यन्तराले मातृपुत्रली स्वाभिलषितेति स्पृष्टा, तदैव विद्युता च विद्योतित तेन मातेयमिति तस्य
ज्ञान यदोत्पन्न तदैवाऽगम्यावबोधधादगम्यागमननिवृत्ति नागम्यावबोधधागम्यागमननिवृत्त्यो कालभेदोस्ति ।
तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जीविषु ज्ञान जीना इत्याविर्भवति, तदैव ते न हिंसा इति जीवे
हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्ति, निवृत्तिश्च चारित्र, नच जीवज्ञानहिंसानिवृत्त्यो कालभेदोस्तीति । तन्न किं कारणमा
शूत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्ते, तत्राप्यस्त्येव कालभेद सौक्ष्म्यात् न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतव्यधनवत् ।
यद्योत्पलपत्रशतव्यधनक्रम असह्येयसमयिक सर्वज्ञप्रत्यक्षोतिसूक्ष्मोस्ति नतु विभाव्यते छन्नस्थैर्यतो यावदे-
कमुत्पलपत्रमासिश्चित्वा द्वितीय छिनत्ति तावदसह्येया समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्तथाऽन्यो-
गम्यावबोधकाल, अन्यश्च निवृत्तिकाल ।

अर्थभेदाच्च ॥ २३ ॥ किं ? नैकत्वमिति धर्तते ज्ञानस्य तत्त्वावबोधार्थं चारित्रस्य कर्मादान
हेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थ इत्यतो नानात्व ।

कालभेदाभावो नार्याभेदहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २४ ॥ न कालभेदाभावोर्थाभेदहेतुर्नार्याभ्य
कथ गतिजात्यादिवत् यथा यदैव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपचेंद्रियजातिशरीरवर्णगधादीनां
जन्म । नान्यो देवदत्तजन्मकाल, अन्यश्च मनुष्य गत्यादिपर्यायजन्मकाल । नचैककालत्वान्मनुष्यगत्यादी-
नामेकत्व । यस्य पुन कालभेदाभाव एकत्वहेतुरिष्टस्तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणोमेकत्वप्रसंगो नचेष्यतेऽ
तो न कालभेदाभावाज्ज्ञानचारित्रयोरैकत्व ।

उक्तंच ॥ २५ ॥ किमुक्त उभयनयसद्भावात्स्यादेकत्व स्थान्नानात्वमिति ।

तक्षणभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरितिचेन्न परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं प्रदीपवत् ॥ २६ ॥
स्यादेतत्तेषा सम्यग्दर्शनादीनामेकमार्गत्व नोपपद्यते, कुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्व युज्यते तत
स्त्रयोमी मोक्षमार्गा प्रसक्ता इति । तन्न किंकारण परस्परसंसर्गे सत्येकत्व, कथ ? प्रदीपवत्, यथा
परस्परविलक्षणवर्तिज्ञेहानलार्थाना बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादितसयोगपर्यायाणां समुदये भवत्येक
प्रदीपो न त्रय । तथा परस्परविलक्षणसम्यग्दर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रय ।

सर्वेषामविसंवादात् ॥ २७ ॥ विलक्षणानामेकत्वावाप्तौ प्रतिवादिनो विसवदते केचित्त्वादाद्
प्रसादलाधवशोपतापावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्ये प्रधानमेक, न तेषांत्रित्वात्प्र-
धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहु क्काकण्डतादीना चतुर्णां भूतानां भौतिकानां च धर्मादीना विलक्ष-
णानां समुदय एको रूपपरमाणु न तेषां भेदात्परमाणोरनेकत्व । तथा रागादीनां धर्मोणां प्रमाणप्रमेया-
धिगमरूपाणां च विलक्षणाना समुदय एक विज्ञान नतेषा भेदाद्विज्ञानभेद इति । इतर आहुश्चित्राणां
ततूना समुदयश्चित्रपट एको न तेषा भेदात्पटस्य भेद इति तद्वदिहापि सम्यग्दर्शनादीनां भिन्नलक्ष-
णानां समुदय एको मोक्षमार्ग इति को विरोध ।

एषां पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरं ॥ २८ ॥ एषां सम्यग्दर्शनादीनां पूर्वस्य लाभे भजनीय
मुत्तर वेदितव्य ।

उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभ ॥ २९ ॥ उत्तरस्य तु लाभे नियत पूर्वलाभो दृष्टव्य सम्य-
ग्दर्शनज्ञानचारित्राणां पाठ प्रति पूर्वत्वमुत्तरत्वे च । पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य लाभे ज्ञानमुत्तर भजनीय
उत्तरज्ञानलाभे तु नियत पूर्वसम्यग्दर्शनलाभ । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरचारित्र भजनीय, उत्तर
चारित्रलाभे तु निपत. सम्यग्दर्शनज्ञानलाभ ।

स्यादेतत्सम्यग्दर्शनस्यात्मपरिणामत्वेऽत्पबहुत्वकल्पनाविरोध इति । तन्न किं कारण ? उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तद्रूपत्वे । सर्वेषु स्तोका उपशमसम्यग्दृष्टय सत्सारिण । क्षायिकसम्यग्दृष्टयोऽसह्येयगुणा । धायोपशमिकसम्यग्दृष्टयोऽसह्येयगुणा । सिद्धा क्षायिकसम्यग्दृष्टयोऽनतगुणा इति । तस्मात्सम्यग्दर्शनमात्मपरिणाम श्रेयोभिमुखमध्यवस्थाम् ।

तत्त्वग्रहणमर्थश्रद्धानमित्यस्तु लघुत्वात् ॥१७॥ कश्चिदाह तत्त्वग्रहणमनर्थक । अर्थश्रद्धान्, मित्येवास्तु, कुतो लघुत्वादिति ।

न सर्वार्थप्रसंगात् ॥ १८ ॥ नैतद्युक्तं कुत सर्वार्थप्रसगात्तत्त्वग्रहणादृते मिथ्यानादिप्रणतिषु सर्वार्थेषु श्रद्धान् सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति ।

संदेहाच्चार्थश्रद्दस्याऽनैकार्थत्वात् ॥१९॥ अर्थशब्दोऽयमनैकार्थं क्वचिद् द्रव्यगुणकर्मसु वर्ततेऽर्थ इति “द्रव्यगुणकर्मस्थिति” वचनात् । क्वचिद्व्ययोजने वर्तते “किमर्थमिहागमनं भवत किं प्रयोजनमिति” क्वचिद्धने वर्तते “अर्थवानय देवदत्तो धनमिति” । क्वचिदाभिधेये वर्तते “शब्दार्थसंबन्ध” इति । एवमर्थशब्दस्यानैकार्थ्याभिधायित्वे संदेह कस्यार्थस्य श्रद्धान् सम्यग्दर्शनमिति ।

सर्वानुग्रहाददोष इति चेन्नाऽसदर्थविषयत्वात् ॥ २० ॥ स्यादेतन्नाय दोष सर्वार्थप्रसग इति, अस्तु सर्वार्थविषय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा सति सर्वानुग्रहं कृतो भवति । कश्चेदानीं भवतो मत्सरं सर्वो लोकोऽभ्युदये न युज्यतामिति, तन्न किं कारण ? असदर्थविषयत्वात्, न खलु कश्चिन्नो मत्सर । असदर्थविषय हि तच्छ्रद्धानं सत्सारकारणमिति । अतः सर्वानुग्रहार्थमेव तत्त्वेन विशिष्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न विपरीतग्रहणदर्शनात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदर्थत इत्यर्थो निश्चयत इत्यर्थे । नच मिथ्यावादिप्रणोता अर्थो, अतस्त्वात् । तस्मादर्थग्रहणादेव तत्त्वसंप्रत्ययान्नार्थस्तत्त्वग्रहणेनेति, तन्न किं कारणं विपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पिच्छोदयाकुलितकारणं पुमान् मधुररसकद्रुकमन्यते । तथाऽत्मा मिथ्याकर्मोदयदोषादस्तिवनास्तिवनिव्यत्वाऽनित्यत्वाऽन्यत्वाऽनन्यत्वाथेकातरूपेण मिथ्याऽप्यवस्थति । अतस्तन्निराकारणार्थं तत्त्वग्रहणमिति । अर्थग्रहणं किमर्थं ? ननु तत्त्वान्येनार्थं इत्यर्थानां तत्त्वसामानाधिकरण्यात्तत्त्वचनेनेव संप्रत्ययं सिद्धं । उच्यते—

अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थं ॥ २२ ॥ अर्थग्रहणं क्रियते अव्यभिचारार्थं ।

तत्त्वमिति श्रद्धानमिति चेदेकातनिश्चितेऽपि प्रसगं ॥२३॥ यदि तत्त्वमिति श्रद्धानं तत्त्वं श्रद्धानमित्युच्यते एकातनिश्चितेऽपि प्राप्नोति । एकातनादिनां हि नास्त्यात्मेत्येवमादितत्वमिति श्रद्दधति ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसगं ॥२४॥ यदि तत्त्वस्य श्रद्धानं तत्त्वश्रद्धानमित्युच्यते भावमात्रप्रसगं स्यात् । तत्त्वभावसामान्यमिति केचित् कथयति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्यं द्रव्यादिभ्योऽर्थोत्तरं तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । न हि द्रव्यादिभ्योऽन्यत्सामान्यं युक्तिमिति परीक्षितमेतत् । अथवा तत्त्वमेकावमित्यर्थं पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि । तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति, नचादो युक्तक्रियाकारकभेदलोपप्रसंगादिति ।

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नानिवृत्तिः ॥२५॥ यदि तत्त्वेन श्रद्धानमित्युच्यते कस्य कस्मिन्वेति प्रश्नो न विनिवर्तते । तस्मात्सूक्तमर्थग्रहणमव्यभिचारार्थमिति ।

इच्छाश्रद्धानमित्यपरे वर्णयति ॥ २६ ॥

तदयुक्तं मिथ्यादृष्टेरपि प्रसगात् ॥ २७ ॥ यतो मिथ्यादृष्टयो बाह्यश्रुत्यप्रचिख्यापयिषयाऽऽहृतमतिविजिगीषयावार्हतमतमधीयते । नचेच्छामतरेणाऽयनमस्यतस्तेषामपि सम्यग्दर्शनं प्राप्नोतीत्युक्तमुक्तमिच्छाश्रद्धानमिति ।

तत्र किं कारण अनेकार्थत्वात्, इह 'श्रद्धानमिष्टमभिसवध्यते । कथं पुनर्ज्ञायते आलोक इह'नेष्ट श्रद्धानमिष्टमित्यत उत्तर पठति ।

मोक्षकारणप्रकरणाच्छ्रद्धानगति ॥ ४ ॥ मोक्षकारण प्रकृत तत्त्वार्थविषय श्रद्धान मोक्षस्य कारण नालोक इत्यत प्रकरणाच्छ्रद्धानगतिर्भवति ॥ अथ तत्रमित्यनेन किं प्रत्यायते ।

प्रकृत्यपेक्षत्वात्प्रत्ययस्य भावसामान्यसंप्रत्ययस्तत्त्ववचनात् ॥ ५ ॥ तदित्येषा प्रकृतिसामान्याभिधायिनी सर्वनामत्वात् प्रत्ययश्च भावे उत्पद्यते । कस्य भावे तदित्यनेन योर्थ उच्यते । कश्चासौ, सर्वोर्थ, अतस्तदपेक्षत्वाद्भावस्य भावसामान्यमुच्यते । तत्त्वशब्देन योर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनामित्यर्थः ।

तत्त्वेनार्यत इति तत्रार्थ ॥ ६ ॥ अर्यते गम्यते ज्ञायते इत्यर्थस्तत्त्वेनार्यस्तत्त्वार्थ । येन भावेनार्यो व्यवस्थितस्तेन भावेनार्यस्य ग्रहण यस्तन्निधानाद्भवति तत्सम्यग्दर्शन ।

श्रद्धानशब्दस्य करणादिसाधनत्व पूर्ववत् ॥ ७ ॥ यथा दर्शनशब्दस्य करणादिसाधनत्व व्याख्यात तथा श्रद्धानशब्दस्यापि वेदितव्य ।

सत्त्वात्मपरिणाम ॥ ८ ॥ स तु श्रद्धानशब्दवाच्योर्थे करणादिव्यपदेशभागात्मपरिणामो वेदितव्य ।

वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात्पुद्गलद्रव्यसंप्रत्यय इति चेन्नात्मपरिणामेपि तदुपपत्ते ॥ ९ ॥ स्यादेतद्वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविवरणात्पुद्गलद्रव्यस्य संप्रत्यय प्राप्नोति । तत्र किं कारणमात्मपरिणामेपि तदुपपत्ते । किं तत्त्वार्थश्रद्धानमात्मपरिणाम कस्य आत्मन इत्येवमादि ।

कर्माभिधायित्वेप्यदोष इति चेन्न मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वकर्मपुद्गलाभिधायित्वेप्यदोष इति तत्र किं कारण ? मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् । औपशमिकादिसम्यग्दर्शनमात्मपरिणामत्वान्मोक्षकारणत्वेन विवक्ष्यते । नच सम्यक्त्वकर्मपर्याय, पौद्गलिकत्वेऽस्य परपर्यायत्वात् ।

स्वपरनिमित्तत्वादुत्पादस्येति चेन्नोपकरणमात्रत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्स्वपरनिमित्त उत्पादो दृष्टो यथा घटस्योत्पादो मृत्निमित्तो दण्डादिनिमित्तश्च । तथा सम्यग्दर्शनोत्पाद आत्मनिमित्त सम्यक्त्वपुद्गलनिमित्तश्च तस्मात्तस्यापि मोक्षकारणत्वमुपपद्यत इति । तत्र किं कारणमुपकरणमात्रत्वात् । उपकरणमात्र हि बाह्यसाधन किं च-

आत्मपरिणामादेव तद्रमघातात् ॥ १२ ॥ यदिद दर्शनमोहाह्य कर्म तदात्मगुणघाति कुतश्चिदाल्मपरिणामादेवाऽपक्षीणशक्ति सम्यक्त्वाह्या लभते । अतो न तदात्मपरिणामस्य प्रधान कारणमात्मैव स्वशक्त्या दर्शनपर्यायेणोत्पद्यत, इति तस्यैव मोक्षकारणात् युक्त किं च-

अहेयत्वात्स्वधर्मस्य ॥ १३ ॥ न हीयते न परित्यज्यत इत्यहेयोऽयमाभ्यतर आत्मन सम्यक्त्वपरिणाम । यत सत्याभ्यतरे आत्मन सम्यक्त्वपरिणामे नियमेनात्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति । बाह्यस्तु हेय कर्मपुद्गल । तत्रतरेणापि क्षायिकमन्यक्त्वपरिणामात् । किं च-

प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ आभ्यतर आत्मीय सम्यग्दर्शनपरिणाम प्रधान । सति तस्मिन्वाह्यस्योपप्राहकत्वात् । अतो बाह्य आभ्यतरस्योपप्राहक परेर्हे न वर्तत इत्यप्रधान । किं च-

प्रत्यासत्तेः ॥ १५ ॥ प्रत्यासन्न हि कारणमात्मपरिणामो मोक्षस्य, तादात्म्येनाविर्भावात्, नतु सम्यक्त्वकर्म । त्रिरुद्यतरेत्वात्तादात्म्येनैवाऽपरिणामाच्च । तस्माद्देहेत्वात्प्रधानत्वात्प्रत्यासत्तेश्च मोक्षस्य कारणमात्मपरिणामो युक्तो न कर्मैति ॥

अल्पबहुत्वकल्पनाविरोध इति चेन्नोपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्ते ॥ १६ ॥

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकावृत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृकसुजगादयो निमर्गत श्रौंयशौर्याशार्वाहारादिसप्रतिपत्तो वर्तत इत्युच्यते । नचासानाकस्मिकी कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशाभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्राय । अपर आह-

भवस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरधिगमसम्यक्त्वाभाव ॥ ७ ॥ यद्यवधृतमोक्षकालाध्यागधिगमसम्यक्त्वजलान्मोक्ष स्यात्, स्यादधिगमसम्यग्दर्शनस्य साफल्य । नचादोस्ति । अत कालेन योस्य मोक्षोन्मौ स निसर्गजसम्यक्त्वादेव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ नेतयुक्त कुत ? विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्यग्दर्शनादित्रया न्मोक्ष उक्त, तत्र यत्प्रथम तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्व्यययमर्थोऽत्र विवक्षित । यदि सम्यग्दर्शनादिव केनान्निसर्गजादधिगमजाद्वा ज्ञानचारित्ररहितान्मोक्ष इष्ट स्यात्, तत ईद युक्त स्यात् " भवस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति " । नचायमर्थोऽत्र विवक्षित । अथवा यथा कुरुक्षेत्रे क्वचित्कनक चाह्वय, रूपेयप्रयत्नाभावाज्जायते । तथा बाह्यपुरुरोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममत्तरेण यज्जायंत तन्निसर्गज । यथा कनकाश्म विध्युपायङ्गपुरप्रयोगापेक्ष कनकभावमापद्यते । तथा यत्सम्यग्दर्शन विध्युपायङ्गमन्यसपर्काऽजीवादिपदार्थात्तच्चाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्यग्दर्शनमित्ययमर्थो विवक्षित । नचान्यतरस्याभाव इति ।

कालानियमाच्च निर्जरायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्याना कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्या सख्येयेन कालेन सेत्स्यति, केचिदसख्येयेन, केचिदनतेन । अपरेऽन्तान्तेनापि न सेत्स्यति इति । ततश्च न युक्त " भवस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति " ।

चोदानुपपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्य चोदना नोपपद्यते । ज्ञानकियायाद्दयात् ? त्रितयाच्च मोक्षमाचक्षणस्य सर्वस्य नेद युक्त " भवस्य कालेन मोक्ष " इति । यदि हि सर्वस्य कालो हेतुरिष्ट स्यात्, बाह्याभ्यन्तरकारणनियमस्य दृष्टस्येष्टस्य वा विरोध स्यात् ।

तदित्यनतरनिर्देशार्थ ॥ ११ ॥ तदित्येतदनतरस्य सम्यग्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु तत्प्रकृतमत्तरेणापि तद्वचन सिद्ध—

इतरथा हि मार्गसन्धप्रसंगः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोपि प्रकृत तेनाभिसन्ध प्रसज्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्त स्यात् । वाहुश्रुयप्रचिख्यापयिष्या च मोक्षमार्गाधिगममात्रादेन मिय्यादृष्टीनामपि मोक्ष स्यात् । ननु च " अनतरस्य वा निधिर्वा भवति प्रतिपेधोना, " इत्यनतरत्वात्सम्यग्दर्शनैव सबधो न्याय्य । " प्रत्यासत्ते प्रधान वर्त्या " इति मार्ग एव सबयेत । तस्मात्तद्वचन क्रियते निस्पष्टार्थ ।

इति तत्त्वार्थनार्तिक व्याख्यानालकारे प्रथमेध्याये तृतीयमाह्निक ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमित्युक्तं । अध किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥ ४ ॥

किमर्थमेपासुपादान ? ननु द्रव्यमित्येन वक्तव्य तद्भेदा हि सर्वपदार्था भवतीति । अत उत्तर पठति — एकाद्यनतविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशान्मध्यमाभिधान ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रय सरयेया असरयेया अनता इति पदार्था भिद्यते । तत्रैकं, पदार्थो भवति " एकद्रव्यमनतपर्यायमिति वचनात् " । द्वौ पदार्थौ, जीवाजीवभेदात् । त्रय पदार्था अर्थोभिधानप्रत्ययभेदात् । एवमुत्तरे च वचनविकल्पापेक्षयाऽसख्येया अनतार्थ भवति । तत्र विनेयाशयवशात्पदार्थनिरूपणाभेद इति मध्यमेन क्रमेणाभिधान वृत्त । अति सक्षेपे सुममसामेव प्रतिपत्ति स्यादतिप्रपञ्चे चातिचिरेण सप्रतिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिदह—

कैवलिनि सम्यक्त्वाभावप्रसगाच्च ॥२८॥ यदि चेच्छासम्यक्त्व, इच्छा च लोभपर्याय । नच क्षीणमोहकेवलिनि लोभोस्ति तदभावादिच्छाभाव इति सम्यक्त्वाभाव स्यात् । तस्माद्यद्वाच्यथाभूतमर्थं गृह्णात्यात्मा तत्सम्यग्दर्शनमिति प्रत्येतव्यं ।

तद् द्विविधं सरागवीतरागविकल्पात् ॥२९॥ एतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं कुत सरागवीतरागविकल्पात् ।

प्रथमसवेगानुकंपास्तिक्याभिव्यक्तलक्षणं प्रथमं ॥ ३० ॥ रागादीनामनुद्रेकप्रथमं सत्साराद्रीरुता सवेगः । सर्वप्राणिषु मैत्री अनुकंपा । जीवादयोऽर्था यथास्वभावे सतीति मतिरास्तिक्य । एतैरभिव्यक्तलक्षणं प्रथमं सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥ ३१ ॥ सत्सारा कर्मप्रकृतीनां आत्यंतिकेऽपगमे सत्यात्मविशुद्धिमात्रमितरद्वीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते । पूर्वं साधनं भवति उत्तरं साधनं साध्यं च ॥ अथैतत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह ।

तन्निर्सादाधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निर्सादा इति कोयं शब्दः ? निर्पूर्वात्तुजेर्भाविसाधनो घञ् । निःसर्जनं निर्सादा स्वभाव इत्यर्थः । अधिगम इति कः ? अधिपूर्वाद्भेदेर्भाविसाधनोऽच् । अधिगमनमधिगमस्तयोर्हेतुत्वेन निर्देशो निर्सादाधिगमादिति कस्य ? क्रियाया, का च क्रिया ? उत्पद्यत इत्यभ्याह्रियते, सौपस्कारत्वात्सूत्राणां । तदेतत्सम्यग्दर्शनं निर्सादाधिगमाद्वा उत्पद्यत इति । कश्चिदाह—

सम्यग्दर्शनं द्वैविध्यकल्पनानुपपत्तिरनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात् रसायनवत् ॥१॥ द्विविधं सम्यग्दर्शनमिति कल्पना नोपपद्यते । कुत अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात्, कथं रसायनवत् । यथाऽत्यंतपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य न रसायने श्रद्धानं दृष्टं । तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धानमिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभावः ।

श्रद्धादेवमक्तिवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्यथा श्रद्धस्याऽनधिगतवेदार्थस्य वेदार्थ आत्यंतिकमक्तिस्तथानुपलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति । तन्न किं कारणं वैषम्यात्, युज्यते श्रद्धस्य भारतादिश्रमणात्तज्ज्ञवचनानुवृत्त्यादिभिश्च वेदार्थमक्तिः । नासौ नैसर्गिकी । इह तु नैसर्गिकी रुचिरिष्टेति वैषम्यं । अथवा सम्यक्त्वाधिकाराज्जीवादिपदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनेह भावितव्यं नच श्रद्धस्य तादृशं श्रद्धानमिति वैषम्यं ।

मणिप्रहणवदिति चेन्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिसद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यथाऽनधिगतमणिविशेषस्यापि पुंसो मणिग्रहणं भवति तस्य च फलं दृष्टं तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्यापि तत्त्वग्रहणं भवति तस्य च फलं भवतीति तन्नैसर्गिकं दर्शनमिति । तन्न किं कारणं प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यंतपरोक्षं मणिं गृह्णाति किन्तु प्रत्यक्षत उपलब्धं गृह्णाति विपर्ययविशेषं तु न प्रतिपद्यते । अतोऽस्याऽनुपलब्धमणिविशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनाद्ग्रहणं न्याय्यं । अत्यंतपरोक्षे तु जीवादितत्त्वे कथमस्य निर्साजसम्यग्दर्शनसिद्धिः । सामान्याधिगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

तापप्रकाशवद्युगपदुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च ॥ ४ ॥ किं निर्साजसम्यग्दर्शनाभाव इत्यनुवर्तते यदास्य सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव प्राक्तनं मत्यज्ञानं श्रुताद्भ्रान्तं च सम्यक्त्वेन परणमतीत्यधिगमजमेव । तद्भवति । यस्य ज्ञानात्प्राग्दर्शनं स्यात्तस्य नैसर्गिकं स्यात्तच्चाऽनिष्टमिति । उच्यते ।

उभयत्र सुखेऽन्तरंगेऽतीत्येव पदेषु पक्षानि पक्षभेदाद्वा ॥ ५ ॥ उभयत्र दर्शनेऽन्तरंगे हेतुस्तुल्यं । दर्शनमोहस्योपशमं क्षयं क्षयोपशमो वा । तस्मिन् सति यद्वाक्षोपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकं । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं तदुत्तरमित्यनयोरयं भेदः ।

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकावत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृकमुज्जगादयो निर्मगतं श्रौतार्थैर्वाशौचाहारदिसप्रतिपत्ता वर्तत इत्युच्यते । नचासायाकस्मिन्की कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिन्पि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशाभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायः । अपर आह-

भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेराधिगमसम्पत्त्वाभावात् ॥ ७ ॥ यद्यवधृतमोक्षकालात्प्रागधिगमसम्पत्त्वजलाशोभं स्यात्, स्यादधिगमसम्पद्दर्शनस्य साफल्य । नचादोस्ति । अत कालेन योस्य मोक्षोसा स निसर्गजसम्पत्त्वादेव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ नैतद्युक्तं कुत ? विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्पद्दर्शनादित्रयाशोभं उक्तं, तत्र यत्प्रथमं तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्भव्यमर्थोऽत्र विवक्षित । यदि सम्पद्दर्शनादिव केनलानिसर्गजादधिगमजाद्वा ज्ञानाचारिभिरहितान्मोक्ष इष्टं स्यात्, तत इदं युक्तं स्यात् " भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति " । नचायमर्थोऽत्र विवक्षित । अथना यथा कुरुक्षेत्रे ऋचिकनकबाह्येयः रूपेयप्रयत्नाभावाज्जायते । तथा बाह्यपुरोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममतरेण यज्जायते तन्निसर्गज । यथा कनकादम विध्युपायस्त्रपुरप्रयोगापेक्ष कनकभावापद्यते । तथा यत्सम्पद्दर्शनं विध्युपायस्त्रमनुष्यसंपर्कात्पञ्जीवादिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्पद्दर्शनमित्ययमर्थो विवक्षित । नचान्यतरस्याभाव इति ।

कालानियमाच्च निर्जरायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्याना कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्या सत्त्वेयेन कालेन सेत्स्यति, केचिदसत्त्वेन, केचिदनतेन । अपरेऽनंतानतेनापि न सेत्स्यति इति । ततश्च न युक्तं " भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति " ।

चोदानानुपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्यैव चोदाना नोपपद्यते । ज्ञानक्रियायाद्द्वयात् ? त्रितयाच्च मोक्षमाचक्षणास्य सर्वस्य नेदं युक्तं " भव्यस्य कालेन मोक्ष " इति । यदि हि सर्वस्य कालो हेतुरिष्टं स्यात्, बाह्याभ्यंतरकारणनियमस्य दृष्टस्येष्टस्य वा विरोधः स्यात् ।

तदित्यनंतरनिर्देशार्थं ॥ ११ ॥ तदित्येतदनंतरस्य सम्पद्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु तत्कृतमतरेणापि तद्वचनं सिद्धं—

इतरथा हि मार्गसत्रधप्रसंगाः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोपि प्रकृतं तेनाभिसत्रधं प्रसज्येत । ततो निर्मगमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्तं स्यात् । बाह्यश्रुत्यप्रचिख्यापापिवया च मोक्षमार्गाधिगममात्रेण विध्यपाट्टेनामपि मोक्षं स्यात् । ननु च " अनंतरस्य वा निर्धिर्ना भवति प्रतिषेधोऽयं, " इत्यनंतरत्वात्सम्पद्दर्शनैव सर्वधो न्याय्य । " प्रत्यासत्ते प्रधाने वर्त्या " इति मार्ग एव सर्वज्येत । तस्मात्तद्वचनं क्रियते विस्पष्टार्थं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिक व्याख्यानालंकारे प्रथमेऽध्याये तृतीयमाह्निकं ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थभ्रद्धानं सम्पद्दर्शनमित्युक्तं । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवास्त्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥ ४ ॥

किमर्थमेवामुपादानं ? ननु द्रव्यमित्येव वक्तव्यं तद्भेदा हि सर्वे पदार्था भवतीति । अत उत्तरं पठति—
एकाद्यनतविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशान्मध्यमाभिधानं ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रयं सत्त्वेया असत्त्वेया अनंता इति पदार्थो भिद्यते । तत्रैकं, पदार्थो भवति " एकद्रव्यमनतपर्यायमिति वचनात् " । द्वौ पदार्थो, जीवाजीवभेदात् । त्रयं पदार्थो अर्थोभिधानप्रत्ययभेदात् । एवमुच्यते च वचनविकल्पापेक्षयाऽसत्त्वेया अनंताश्च भवति । तत्र विनेयाशयवशात्पदार्थनिरूपणाभेद इति मध्यमेन त्रैमेर्णाभिधानं कृतं । अति सक्षेपे नुमेगसामेन प्रतिपत्तिं स्यादतिप्रपंचे चादिचिरेण सतिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिद'ह—

जीवाजीवयोरन्यतरत्रैवांतरिवादास्त्रवादीनामनुपदेश ॥ २ ॥ आस्रयो हि, जीवो वा स्या
दजीवो वा ? । यदि जीव, जीवैतर्भवति । अथनाऽजीवः, अजीवे । एव सवरादयोपि । तस्मादेयामनुपदेश ।
अनर्थक उपदेशोऽनुपदेश ।

न वा परस्परोपश्लेषे संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ३ ॥
न वाऽनर्थक उपदेश, कुत ? जीवाजीवयो परस्परोपश्लेषे सति संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रति-
पादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्गं प्रकृत, तस्य फलमवश्य मोक्षो निर्देष्टव्य स कस्येति ? जीव उपात्त । स
च संसारपूर्वकः । स च सत्यजीवे जीनस्य भवति, इत्यजीव उपात्त । तयोश्च परस्परोपश्लेषे संसार ।
तत्प्रधानहेतू, आस्रयो वधक्षेत्युपात्तौ । तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतू सवरनिर्जरे इत्युपादान तयो ।
एवमेवा निश्चाने सति प्राप्यस्य मोक्षस्य निश्चानं भवतीति । दृष्यते सामान्यैतर्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपादान
प्रयोजनार्थं, क्षत्रिया आयाता सूरवर्मापीति ।

उभयथापि चोदनानुपत्ति ॥ ४ ॥ यो जीवाजीवयोरंतरिवादास्त्रवादीनामनुपदेश चोदयति,
तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथं ? आस्रवादीनि जीवाजीवान्या पृथगुपलभ्य वा चोदयेदनुपलभ्य वा ?
यदि पृथगुपलभ्य, अत एव ततोर्थोत्तरत्व सिद्ध । अथानुपलभ्य, अनुपलभादेव चोदनाभाव । किं च
जीवाजीवान्या, पृथक् सिद्धान्वा चोदयेदासिद्धान्वा ? यदि सिद्धाश्चोदयेदत एवाऽर्थोत्तरभाव । अथाऽसिद्धाश्चो
दयति, कथमत्रांतरिवादाश्चोदते ? न हि खरनिपाणादीनामतर्भावश्चोदनाहं ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ चोदनानुपत्तिरिति वर्तते । कथं ? द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोगुणप्रधानभावेना
ऽर्पणानर्पणाभेदाज्जीवाजीवयोरस्रवादीना स्यादतर्भाव स्यादनतर्भावन । पर्यायार्थिकगुणभावे, द्रव्यार्थिक-
प्राधान्यात्, आस्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽर्पणादास्रवादीनां
स्याज्जीवेऽजीवे वातर्भाव । तथा द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्रधान्यादास्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थाऽर्पणादना-
दिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽनर्पणादास्रवादीना जीवाजीवयो स्यादनतर्भावन । तदपेक्षया
स्यादुपदेशोऽर्थवान् ।

तेषां निर्बचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं ॥ ६ ॥ तेषां जीवादीनां पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्त ।
इदानीं निर्बचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं कर्तव्यं । तदुच्यते—

त्रिकालविषयजीवनानुभवनाज्जीव ॥ ७ ॥ दशसु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु
कालेषु जीवनानुभवनाज्जीवस्यजीवाजीवनिष्पत्तीति वा जीव । तथा सति, सिद्धानामपि जीनत्व सिद्ध
जीवितपूर्वत्वात् । सप्रति न जीवति सिद्धा भूतपूर्वगत्या जीवत्वमेवा, इत्यौपचारिकत्व स्यात्, मुख्य
चेत्यते । नैप दोष । भागप्राणज्ञानदर्शनानुभवनात्सप्रतिक्रमपि जीवत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दोय । रूढौ च
क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेवेति कादाचित्क जीवनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते, गोशब्दवत् ॥

तद्विपर्ययोऽजीवः ॥ ८ ॥ यस्य जीवनमुक्तलक्षण नास्त्यसौ तद्विपर्ययादजीव इत्युच्यते ॥

आस्रवत्त्वेनाऽऽस्रवणमात्रं वाऽऽस्रवः ॥ ९ ॥ येन कर्मास्रवति यद्वास्त्रवणमात्रमास्रव ॥

बध्यतेऽनेन वधनमात्रं वा वधः ॥ १० ॥ वध्यते येनऽस्वतत्रीक्रियते येन अस्वतत्रीकरणमात्र
वा वध ॥

संत्रियतेऽनेन संवरणमात्रं वा संवरः ॥ ११ ॥ येन संत्रियते येन संरुप्यते सरोधनमात्र
वा संवर ॥

निर्जायते यथा निर्जरणमात्रं वा निर्जरा ॥ १२ ॥ निर्जायते निरस्यते यथा निरसनमात्र
वा निर्जरा ॥

मोक्षयते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्ष ॥ १३ ॥ मोक्षयतेऽप्यते येनाऽस्तनमात्रं वा मोक्ष ।
एतेषामितरेतरयोगे द्वय । उक्त निर्वचनमिदानीं लक्षणमुच्यते—

चेतनास्वभावत्वाच्चद्विकल्पलक्षणो जीवः ॥ १४ ॥ जीवत्वभावधेतना, यत इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो
भियते । तद्विकल्प्या ज्ञानादय , यत्तन्निदानादाना ज्ञाता दृष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तद्विषयो जीव ।

तद्विपरीतत्वादजीवस्तदभावलक्षण ॥ १५ ॥ तद्विपरीत नादचेतनस्वभावत्वात्तदभावत्वस्य
स्य लक्षण सोऽजीव । कथमभावो निरुपायो यस्तुनो लक्षण भवति । अमानेपि यस्तुनो इत्यन्तरे-
र्भावत् । अतोऽमी लक्षण युज्यते । स हि यदि यस्तुनो लक्षण न स्यात्तर्कशक त्वत्, एतेन कल्पित-
नामजीवत्व प्राप्नोति तदभावात्, ज्ञानादीनां हि प्रशुचित उपलब्धिर्न च तेषां तद्विपरीत-
हितप्राप्तिपरिवर्जनाभावात् । उक्तं च—

बुद्धिपूर्वा कियां दृष्टा स्वदेरेऽन्वय तद्वद्भवत् ।
मन्यते बुद्धिसद्भाव मा न वेतु न नेतु चञ्चिन्वि ह

नैप दोषः तेषामपि ज्ञानादय-सन्ति, सर्वत्रयत्, इत्येवमन्वयः । कल्पित-
म्यानादिदर्शनेन युक्तिग्राम्याश्च । धेद्वगर्भत्वमिति तद्विषयः । तद्विपरीत-
त्वत्वात्तदभावत्वस्य लक्षणमिति ।

पुण्यपापागमद्वारलक्षण आस्रव ॥ १६ ॥ पुण्यपापागमद्वारलक्षण आस्रव-
प्यते । आस्रव इवास्रव-क उपमाय- । एतद् मतेनैव तद्विपरीतत्वत्वात् ।
द्विद्वारात्प्रविष्टौ कर्मभिरनिराम्यमा समारूरेण इति निष्कर्षोऽस्ति ।

आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुनवेद्यत्वात् । संतः ॥ १७ ॥
कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च परस्परानुनवेद्यत्वात् । संतः इत्येव ।
द्रव्यधननदी देवदत्तोऽप्यतत्त्वद्विप्रदेशेनानुनवेद्यत्वात् ।
पारतन्त्र्याच्छरीरमानसदुःखान्दर्शित्वे नन्वि ॥

आस्रवनिरोधलक्षणः संतः ॥ १८ ॥
सन्त इत्येतत्, क उच्यते । एतद् मतेनैव तद्विपरीतत्वत्वात् ।
सुयुक्तिमथितिधर्मोत्पन्नप्रतीत्यनुभवत्वात्, बुद्धिप्रतीत्यनुभवत्वात् ।

एकदेशकर्मसंसर्गलक्षण निर्गम ॥ १९ ॥
संक्षयलक्षणा निर्गम । निर्गम इत्येव । एतद् मतेनैव तद्विपरीतत्वत्वात् ।
प्रद । तथा सविद्यायत्नि चित्तिसंज्ञात्प्राप्तत्वात् ।

कृन्तकर्मविषयोऽन्यत्वं ।
कर्मणश्चतुर्विधत्वमिति नैव । इत्येव । एतद् मतेनैव तद्विपरीतत्वत्वात् ।
ऽभिप्रेतप्रदेशान्तरं कृन्त कर्म । एतद् मतेनैव तद्विपरीतत्वत्वात् ।

तद्विपरीतत्वत्वात् ।
कल्पित-
म्यानादिदर्शनेन युक्तिग्राम्याश्च ।

तद्विपरीतत्वत्वात् ।
कल्पित-
म्यानादिदर्शनेन युक्तिग्राम्याश्च ।

प्रमिद्धिर्भवति । अतस्तत्समीपे आस्रवग्रहण ।

तत्पूर्वकृत्वाद्ग्रहस्य ततः परं वधवचनं ॥ २४ ॥ यत आस्रवपूर्वको वधस्ततः पर वचन तस्य क्रियते ।

संघृतेस्य वधाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संवरवचनं ॥ २५ ॥ यत सवृतस्यात्मनो बज्रो नास्ति ततस्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचन ।

सवरे सति निर्जरोपपत्तस्तदनन्तरे निर्जरावचनं ॥ २६ ॥ यत संवरपूर्विका निर्जरा ततस्तदतिके निर्जरावचन ।

अंते प्राप्तन्वान्मोक्षस्याते वचनं ॥ २७ ॥ निर्जीणेषु कर्मस्वते मोक्ष प्राप्यत इत्यते वचन ॥

पुण्यपापपदारथोपसंख्यानमिति चेत्तदाऽऽस्रवे वधे वाऽतर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेतत्पुण्यपापपदार्थयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं, अन्येष्वुक्तत्वादिति । तन्न किं कारण ? आस्रवे वधे वातर्भावात्, यत आस्रवो वधश्च पुण्यपापात्मक ।

तत्त्वशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः ॥ २९ ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यवचने सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते ।

न वाऽव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः ॥ ३० ॥ न वा एष दोष, किं कारण ? अव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः । न हि द्रव्यादव्यतिरिक्तो भावोस्ति अतस्तद्भावेनाऽप्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवात्मेति ।

यदि तद्भावोऽध्यारोप्यते तल्लिङ्गसंख्यानुवृत्तिं प्राप्नोति—

तल्लिङ्गसंख्यानुवृत्तौ चोक्तं ॥ ३१ ॥ किमुक्तं नोपात्तव्यक्त्वचनत्वादिति ॥

इति तत्त्वाथवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाह्निकं ॥ ४ ॥

एव सज्ञास्वालक्षण्यादिभिरुद्दिष्टानां जीवादीनां सव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यासः ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थं, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिधीयतेसाविति स्थापना । द्रोष्यते गम्यते गुणैर्द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्य । भजन भजतीति वा भजन । नामादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । नामस्थापनाद्रव्यभावैर्नामस्थापनाद्रव्यभावत आद्यादित्वात्, दृष्यतेऽन्यतोर्पाति वा तसि । न्यसन न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषां न्यासस्तन्यास । एतेषां नामादीनां किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

निमित्तांतानपेक्ष सज्ञाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यनिमित्तात्तरं तदनपेक्षं क्रियमाणा सज्ञानामेत्युच्यते । यथा परमेश्वर्यलक्षणैर्दानक्रियानिमित्तातरानपेक्षं कस्यचिद्दिद्रं इति नाम । तथा जीवन्क्रिया नपेक्षं श्रद्धानक्रियानपेक्षं वा कस्यचिज्जीवः सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसंबधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमेश्वर्यलक्षणो य शचीपतिरिंद्र, सोयमित्यन्यवस्तुप्रतिनिधीयमानं स्थापना भवति । एवं जीव इति वा सम्यग्दर्शनमित्यलक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ।

अनागतं परिधीयमानं प्रति गृहीताभिमुख्यं द्रव्यं ॥ ३ ॥ यद्भाविपरिणामं प्राप्तिं प्रति योग्यतामादधानं तद्रव्यमित्युच्यते ।

अतद्भवं वा ॥ ४ ॥ अथयाऽतद्भाव वा द्रव्यमित्युच्यते । यथेन्द्रार्थमानीत काष्ठमिन्द्रप्रति-
मापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखमिन्द्र इत्युच्यते । तथा जीवनसम्यग्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्य
द्रव्यजीवो द्रव्यसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । युक्तं तावत् सम्यग्दर्शनप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति ।
अतत्परिणामस्य जीवस्यासत्तत्त्वात्, इदत्त्वयुक्तं जीवनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, कुत सदा तत्परि-
णामो यदि न स्यात्प्रागजीव प्राप्नोति ? नैव दोष मनुष्यजीवादिनिश्चयोपेक्षया स व्यपदेशो वेदितव्य ।

तद्द्विविधमिन्द्रमनोभागमभेदात् ॥ ५ ॥ तदेतद्द्रव्यं द्विविधं, कुत ? आगमनोआगमभेदात् ।
आगमद्रव्यजीवो नोआगमद्रव्यजीव । आगमद्रव्यसम्यग्दर्शनो नोआगमद्रव्यसम्यग्दर्शनमिति च ।

अनुपयुक्तः प्राभृतज्ञाय्यात्मागम ॥ ६ ॥ अनुपयुक्तं प्राभृतज्ञाय्यागमद्रव्यमित्युच्यते ।

इतरत् त्रिविधं ज्ञायकशरीरभावितद्द्रव्यतिरिक्तभेदात् ॥ ७ ॥ इतरन्नोआगमद्रव्यं त्रैवि-
ध्यमास्करिणं, कुत ? ज्ञायकशरीरभावितद्द्रव्यतिरिक्तभेदात् । शत्रुचरं त्रिकाण्डगोचरं तज्ज्ञायकशरीरं ।
जीवनसम्यग्दर्शनपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख्यं द्रव्यं भावीत्युच्यते । तद्व्यतिरिक्तं कर्मनो कर्मविकल्प ।

वर्तमानतत्त्वपर्यायोपलक्षित-द्रव्य-भेदात् ॥ ८ ॥ वर्तमानेन तेन तेन जीवनसम्यग्दर्शनपर्या-
येणोपलक्षितं द्रव्यं भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । यथेन्द्रनामकर्मोदयापादितैर्देनक्रियापर्या-
यपरिणत आत्मा भावेन्द्र ।

स द्विविधं पूर्ववत् ॥ ९ ॥ स एव भावो द्विविधो वेदितव्यः पूर्ववदागमनोआगमभेदात् ॥

तत्प्राभृतविपर्ययोपयोगविष्ट आत्मागमः ॥ १० ॥ जीवादिप्राभृतविपर्ययोपयोगेनाविष्ट आ-
त्मागमतो भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते ।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्य ॥ ११ ॥ जीवनादिपर्यायेणाऽऽपिष्ट आत्माऽन्यो नोआगमतो भाव
इत्युच्यते ।

नामस्थापनयोगे कृत्व सज्ञाकर्माऽविशेषादिति चेन्नादरानुग्रहाकाक्षित्वात्स्थापनाया ॥ १२ ॥
स्यान्मत, नामस्थापनयोगेकत्वं, कुत सज्ञाकर्माविशेषात् । यतो नाम्नि स्थापनाया च सज्ञाकरणं समानं, नद्व-
कृते नाम्नि स्थाप्यत इति ? तच्च न कुत ? आदरानुग्रहाकाक्षित्वात् स्थापनाया । यथाऽर्हदिन्द्रस्केदेन्द्रादिप्रतिमा
स्वादरानुग्रहाकाक्षित्वं जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते ततोऽन्यत्वमनयो ।

द्रव्यभावयोरैतत्त्वव्यतिरेकादिति चेन्न रूपचित्तसंज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेदात्सिद्धिः ? ३
स्यादारंका द्रव्यभावयोस्तर्ह्येकं प्रसज्यते कुतस्तद्व्यतिरेकात्, नहि द्रव्यव्यतिरेकेण भाव उप-
लभ्यते भावव्यतिरेकेण वा द्रव्यं, अतोऽनयोरैकत्वमिति । तच्च न कुत ? सज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेद-
सिद्धेः । इह ययो सज्ञास्वालक्षण्यादिकृतो भेदस्तयोर्नात्वमुपलभ्यते तथा द्रव्यभावयोरपीति । कश्चिदाह-
द्रव्यस्यादौवचनं न्याय्यतत्पूर्वकत्वात्तन्नामादीना ॥ १४ ॥ द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यं कुत-
स्तत्पूर्वकत्वात्तन्नामादीना । सतो हि सज्जिनो नामादिभिर्भूतव्यमिति, नैव दोष ।

सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचनं ॥ १५ ॥ सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचनं क्रियते ।
सर्जो हि लोकसव्यवहारं सज्ञापूर्वकस्तदात्मकत्वात्, तदनात्मकत्वे वस्तुव्यवहारविच्छेदः । तदात्मकत्वाच्च
स्तुतिनिन्दयोरगद्वेपप्रवृत्तिः सिद्धा ।

ततः स्थापनावचनमाहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः ॥ १६ ॥ तत परं स्थापना वि-
धीयते कुत ?, आहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । प्राहितनामकस्य सोयमिति किञ्चित्प्रतिनिधीयते ।

द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यासः पूर्वोत्तरकालव्यतिरेकात् ॥ १७ ॥ द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यास

प्रसिद्धिर्भवति । अतस्तत्समीपे आसन्नवप्रहण ।

तत्पूर्वकृत्वाद्बधस्य तत परं वधवचनं ॥ २४ ॥ यत आसन्नपूर्वको वधस्तत पर वचन तस्य क्रियते ।

संवृतस्य वधाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संवरवचनं ॥ २५ ॥ यत सवृतस्यात्मनो बधो नास्ति ततस्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनंतरं संवरवचनं ।

सवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदनंतरे निर्जरावचनं ॥ २६ ॥ यत सवरपूर्विका निर्जरा ततस्तदतिके निर्जरावचनं ।

अंतं प्राप्तत्वान्मोक्षस्याते वचनं ॥ २७ ॥ निर्जीणेषु कर्मस्वते मोक्ष प्राप्यत इत्यते वचनं ॥

पुण्यपापपदार्थोपसख्यानमिति चेन्नाऽऽसन्नवे वधे वाऽतर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेतत्पुण्यपापपदार्थयोरुपसख्यानं कर्तव्यं, अन्यैरप्युक्तत्वादिति । तत्र किं कारणं ? आसन्नो बधे वातर्भावात्, यत आसन्नो बधश्च पुण्यपापात्मकः ।

तत्त्वशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः ॥ २९ ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यमचने सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते ।

न वाऽव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः ॥ ३० ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ? अव्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः । न हि द्रव्यादव्यतिरेको भावोस्ति अतस्तद्भावेनाऽध्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवात्मेति ।

यदि तद्भावोऽध्यारोप्यते तल्लिङ्गसख्यानवृत्तिं प्राप्नोति—

तल्लिङ्गसख्यानवृत्तौ चोक्तं ॥ ३१ ॥ किमुक्तं नोपात्तव्यक्त्वचनत्वादिति ॥

इति तत्त्वाथवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमोऽध्याये चतुर्थमाह्निकं ॥ ४ ॥

एव सज्ञास्वालक्षण्यादिविरुद्धिदाना जीनादीनां सव्यग्रहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तद्व्यासः ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थं, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिधायतेसापिति स्थापना । द्रोष्यते गम्यते गुणैर्द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्यं । भजनं भजतीति वा भावः । नामादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । नामस्थापनाद्रव्यभाजनार्थमस्थापनाद्रव्यभाजनत आद्यादित्वात्, दृष्यतेऽन्यतोर्पति वा तसि । न्यसनं न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषां न्यासस्तन्व्यासः ॥ एतेषां नामादीनां किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

—निमित्तान्तरमन्मेषः सज्ञाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यनिमित्तातरं तदनपेक्षं क्रियमाणा सज्ञा नामेत्युच्यते । यथा परमेश्वर्यलक्षणोदनक्रियानिमित्तातरानपेक्षं कत्यचिर्दिद्र इति नाम । तथा जीवनक्रिया नपेक्षं श्रद्धानक्रियानपेक्षं वा कत्यचिज्जावः सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्याभिमबंधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमेश्वर्यलक्षणो यः शचीपतिरिन्द्रः, सोऽयमित्यन्यस्तुप्रतिनिधायमानः स्थापना भजति । एवं जीव इति वा सम्यग्दर्शनमित्यक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ।

—अनागतविरिधामविशेषं प्राति गृहीताभिमुख्यं द्रव्यं ॥ ३ ॥ यद्वायुपरिणामप्राप्तिं प्रति योग्यतामादधानं तद्रव्यमित्युच्यते ।

नामादिव्यवहारो न निवर्तते कुत । उपचारात्, माणवके सिंहशब्दव्यवहारवदिति । तन्न किं कारण ? तद्गुणाभावात् । युज्यते माणवके सिंहशब्दव्यवहार श्रौयशौर्यादिगुणैकदेशयोगात् । इह तु नामादिषु जीवनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यस्तौत्युपचाराभावाद् व्यवहारनिवृत्तिः स्यादेव ।

मुख्यसंप्रत्ययसमाश्रय ॥ २८ ॥ यदुपचारात्नामादिव्यवहारः स्यात्, “गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय” इति मुख्यस्यैव संप्रत्ययः स्यात् नामादीना । भवत्सर्वधर्मप्रकरणादिविशेषलिङ्गामात्रे सर्वत्र संप्रत्यय अनिश्चितः कृतसंगतेर्भवत्यतो न नामादिपुपचारादव्यवहारः ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवतीति लोके ॥ २९ ॥ तद्यथा गोपालकमानय कटे-जकमानयेति, यस्यैषा सज्ञा भवति स आनीयते । न यो गा पालयति यो वा कटे जात । एवमिहापि यस्यैषा जीवादिरिति सज्ञा कृता तस्यैव संप्रत्यय स्यान्नैतरेषामिति । तन्न किं कारण ? उभयगतिदर्शनात् । लोके ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा कृत्रिमे संप्रत्यय स्यात् अर्थात्वाऽस्यैव सज्ञके न भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति इदमेव सज्ञके न कर्तव्यमिति । अतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रत्ययो भवति । अगहि भवान् प्राप्य पाशुल खुर पादकमप्रकरणक्षमागतं व्रीतु-गोपालकमानय कटेजकमानयेति उभयगतिस्तस्य भविष्यति । किंच—

अनेकांतात् ॥ ३० ॥ नायमेकात् कृत्रिममेवेद, न कृत्रिममेवेति किं तर्हि ? अनेकातो नाम सामान्यापेक्षया स्यादकृत्रिम विशेषापेक्षया कृत्रिम । एव स्थापनादयश्चेति । ततः किं “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय” इत्यस्याभावः । किंच—

नयद्वयविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ द्वौ नयौ द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकश्च । तयोर्विषयो नामादिन्यासस्तत्र नामस्थापनाद्रव्याणि, प्राच्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाश्चात्यस्य भावः, परिणतिप्रधानत्वात् । ततः किं “गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय” “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय” इति च न भवति, प्रतिनिषय नयभेदात् ।

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकांतर्भावात्नामादीनां तयोश्च नयशब्दाभिधेयत्वात्परिणरुक्तसंग ३२ यतो नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यायार्थिकस्येत्युक्तं । ततो नामादीनां नयातर्भावात्प्रत्ययविकल्पानां च वक्ष्यमाणत्वात्परिणरुक्तं प्राप्नोति ।

न वा विनयेमतिभेदाधीनत्वाद् व्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य ॥ ३३ ॥ न या एष दोषः, किं कारण ? विनयेमतिभेदाधीनत्वाद् व्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य । ये सुमेधसो विनयास्तेषां द्वाभ्यामेव द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाम्ब्यां सर्वनयवक्तव्यार्थप्रतिपत्तिस्तदतर्भावात् । यत्वेतो मदमेधस्तेषां व्यादिनयविकल्पनिरूपणमतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनामपुनरुक्तं ।

तच्छब्दाऽग्रहणं प्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेव नामादिन्यासाभिसंबन्धः । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थकं ।

प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसंग इति चेन्न सम्यग्दर्शनविषयत्वात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतच्छब्दादिना प्रत्यासन्ना जीवादयस्तेषामेव न्यासाभिसंबन्धो भवेन्न सम्यग्दर्शनादीनां, कुत ? “अनतरस्य निधिर्नामनन्ति प्रतिषेधोनेति” । तन्न किं कारण ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनोपदेशस्तदर्थत्वाच्छास्त्रारभस्य । सम्यग्दर्शनादिविषयत्वेन तु जीनादीनां गुणभूतत्वेनोपदेशः । अतस्तच्छब्दादृतेषु सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्यात्नामादिन्यासेनाभिसंबन्धो युक्तः ।

निश्शेषातिदिष्टत्वाच्च ॥ ३६ ॥ जीवादयः सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषेणातिदिष्टा, प्रकृतं सम्यग्दर्शनादित्रयं न बाधियते “विशेषातिदिष्टा प्रकृतं न बाधत” इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु ॥ ३७ ॥ सर्वेषां भावानां जीनाजीवादीनामप्रधानानां प्रधानानां च सम्यग्दर्शनादीनामधिगमार्थं तर्हि तच्छब्दग्रहणं । इतरथा हि प्रधानाभिसंबन्ध एव स्यात् । एवमजीवादिषु

क्रियते, किं कारण ? पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् । पूर्वकालविषय हि द्रव्य । उत्तरकालभावी भाव इति ।

तत्रप्रत्यासत्तिप्रकर्षाऽप्रकर्षभेदाद्वा तत्क्रमः ॥ १८ ॥ अथवा तत्त्वप्रत्यासत्ते प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तेषां नामादीनामुद्दिष्ट क्रमो वेदितव्यः । तत्त्व भाव प्रधान तदर्थानीतराणि, तत्र प्रत्यासत्तेस्तासमीपं द्रव्य प्रयुक्त तद्भावपत्ते । तत पूर्व स्थापनोपादानमतद्भावविपि तद्भाव प्रति प्रधानहेतुत्वात्तत् पूर्व नामोपादान भाव प्रति निप्रकृष्टत्वात् ।

नामादिचतुष्टयाभावो विरोधात् ॥ १९ ॥ अत्राह नामादिचतुष्टयस्याभावः, कुतो ? विरोधात् । एकस्य शब्दार्थस्य नामादिचतुष्टय विरुध्यते । यथा नामैक नामैव, न स्थापनः । अथ नाम स्थापना इष्यते न नामेद नाम । स्थापना, तर्हि नचेय स्थापना नामेद । अतो नामार्थ एको, विरोधाद्वा स्थापना । तथैकस्य जीवादेरर्थस्य सम्यग्दर्शनादेर्वा विरोधान्नामाद्यभाव इति ।

न वा सर्वेषां संव्यवहारं प्रत्यविरोधात् ॥ २० ॥ न वैप दोषः, किं कारण ? सर्वेषां संव्यवहार प्रत्यविरोधात् । लोके हि सर्वैर्नामादिभिर्दृष्ट संव्यवहार । इन्द्रो देवदत्त इति नाम । प्रतिमादिषु चैत्र इति स्थापना । इन्द्रार्थे च काष्ठे द्रव्ये इन्द्रसंव्यवहारः. "इन्द्र आनीत" इति वचनात् । अनागतपरिणामे वार्थे द्रव्यसंव्यवहारो लोके दृष्ट, द्रव्यमय माणवक, आचार्य. श्रेष्ठी वैयाकरणो राजा वा भविष्यतीति व्यवहारदर्शनात् । शचीपतौ च भावे इन्द्र इति न च विरोधः । किं च-

अभिहितानवबोधत्वात् ॥ २१ ॥ यथा नामैक नामैरेष्यते न स्थापनेत्यचक्षणाणेन त्वयाऽभिहितानवबोध प्रकटीक्रियते । यतो नैवमाचक्ष्महे नामैव स्थापनेति, किञ्चेकस्यार्थस्य नामस्थापना-द्रव्यभावैर्न्यास इत्याचक्ष्महे ।

अनेकांताच्च ॥ २२ ॥ नैतदेकातेन प्रतिजानीमहे नामैव स्थापना भवतीति । न वा स्थापना वा नाम भवति नैति च । कथ-

मनुष्यब्राह्मणवत् ॥ २३ ॥ यथा ब्राह्मण स्यान्मनुष्यो ब्राह्मणस्य मनुष्यजाल्यात्मकत्वात् । मनुष्यस्तु ब्राह्मण स्यान्नवा, मनुष्यस्य ब्राह्मणजाल्यादिपर्यायात्मकत्वदर्शनाच्च । तथा स्थापना स्यान्नामाऽऽकृतनाम्न स्थापनानुपपत्ते । नाम तु स्थापना स्यान्नवा, उभयथा दर्शनात् । तथा द्रव्य स्याद्भाव भावद्रव्यार्थदिशात् । न भाव पर्यायार्थदिशाद्द्रव्य । भावस्तु द्रव्य स्यान्नवा, उभयथा दर्शनात् । किं च-

अतस्तत्सिद्धे ॥ २४ ॥ यत एव नामादिचतुष्टयस्य विरोधं भवानाच्छे अत एव नामभाव । कथमिह योय सहानवस्थानलक्षणो विरोधो वक्ष्यधातकवच्च सतामर्थाना भवति नाऽसता । काकोल्लक वच्छयातपवत् । न काकदतखरविप्राणयोर्विरोधाऽसत्त्वात् । किं च-

नामाद्यात्मकत्वानात्मकत्वे विरोधस्याऽविरोधकत्वात् ॥ २५ ॥ यो नामादिचतुष्टयस्य विरोधः स नामाद्यात्मको वा स्यान्न वा, उभयथा च विरोधाभावः । यदि नामाद्यात्मको नासौ विरोधको नामाद्यात्मनत् । अथ तदात्मकोपि विरोधो नामादीनां विरोधकः, नामाद्यात्मापि विरोधकः स्यात् । ततो नामादीनाम् भावाद्विरोध एव न स्यात् । अथ न नामाद्यात्मक, एवमपि नामादीनां नासौ विरोधकोऽर्थोत्तरत्वात् । अर्थोत्तर भावेपि विरोधकत्वमिष्यते ! सर्वेषां पदार्थानां परस्परतो नित्य विरोधः स्यात् । न चासावस्तीति । अतो विरोधाभावः ।

ताद्गुण्याद्भावस्य प्रामाण्यमिति चेन्नेतरव्यवहारनिवृत्ते ॥ २६ ॥ स्यादेतत्ताद्गुण्याद्भाव एव प्रमाण न नामादिः । स जीवनादिगुणो यस्य स तद्गुण, तस्य भावस्ताद्गुण्य । अतो भाव एव प्रमाण न नामादिस्ताद्गुण्याभावादिति । तन्न किं कारण ? इतरव्यवहारनिवृत्ते । एव हि सति नामाद्याश्रयो व्यवहारो निवर्तत । स चास्ति । इत्यत्रे न भावस्यैव प्रामाण्यः ।

उपचारादितिचेन्न तद्गुणाभावात् ॥ २७ ॥ स्यादेतत्, यद्यपि भावस्यैव प्रामाण्यं तद्यपि

तस्मिन् प्रत्युत्पन्नविषये रूपादिसमुदये परस्पोपकारवर्तिनि पृथुबुभावाकार स्वात्मा । इतर परात्मा । तेन पृथुबुभावाकारेण स घटोस्ति । नेतरेण । घटव्यवहारस्य तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् । यदि हि पृथुबुभावात्मनापि घटो न स्यात् एव न स्यात् । अथेतरात्मनापि घट स्यात्तदाकारशून्येपि घटव्यवहार प्राप्नुयात् । अथवा रूपादिसनिवेशे सस्थान । तत्र चक्षुषा घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुखेन घटो गृह्यत इति, रूप स्वात्मा । रसादि परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणमाहत्वात् । अथ हि चक्षुषा घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत । सर्वेषा रूपत्वप्रसंगे ततश्च करणातरकल्पनाऽनर्थिका । यदि वा रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत, चक्षुर्विषयताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्रुवोर्ध्व भेद इति घटकुटादिशब्दानामप्यर्थभेद । घटनाद् घट कौटिल्याल्लुट इति तत्क्रियापरिणतिक्षण एव तस्य शब्दस्य वृत्तिर्मुक्ता । तत्र घटनक्रियाविषयकर्तृभाव स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्रायेन घट । नेतरेण, तथार्थसमभिरोहणात् । यदि च घटनक्रियापरणतिमुखेनाप्यघट स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्ति स्यात् । यदि चैतरव्यपेक्षयापि घट स्यात्, पटादिष्वपि तत्क्रियाविरहितेषु तच्छब्दवृत्ति स्यात्, एकशब्दवाच्यत्व वा वस्तुन । अथवा घटशब्दप्रयोगानन्तरमुपयमान उपयोगाकार स्वात्मा, अहेयत्वादतरगत्वाच्च । बाह्यो घटाकार परात्मा, तदभावेपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगाकारेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मनाप्यघट स्यात् वक्तृश्रोतृहेतुफलभूतोपयोगघटाकाराभावात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमाप्नुयात् । इतरोऽसन्निहितोपि यदि घट स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसंग । अथवा चैतन्यशक्तेर्द्वैवाकारौ ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च, अनुपपुक्तप्रतिविंबाकारादर्शतलवत् ज्ञानाकार । प्रतिविंबाकारपरिणतादर्शतलवज्ज्ञेयाकार । तत्र ज्ञेयाकार स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकार परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारेणास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघट स्यात्तदाश्रयेपि कतव्यतानिरास स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घट स्यात्पटादिज्ञानकालेपि तत्सन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्ति प्रसज्येत । उक्तै प्रकारैरपि तदघटत्वमघटत्व च परस्परतो न भिन्न । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्येन तद्व्यवहारविधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरेतराविनाभावे उभयोरप्यभावात्तदाश्रयव्यवहारापह्नव कृत स्यात् । अतस्तदुभयात्मकोसौ क्रमेण तच्छब्दवाच्यतामास्कन्दन् स्याद् घटश्चाघटश्चेत्युच्यते । यदि तदुभयात्मक वस्तु घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासप्रहादतत्त्वमेव स्यात् । अथाघट एवेत्युच्येत घटात्मानुपादानादनृतमेन स्यान्न वस्तु तावदेवेति । नचान्य शब्दस्तदुभयात्मावस्यतत्त्वाभिधायी नियतेऽतोसौ घटो यचनगोचरातीतत्वात्स्यादवक्तव्य इत्युच्यते । घटात्मापिणामुखेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिश्यमान स एवार्थ इति स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च । निरूपिताऽघटभगसंगेन प्रदर्शितावक्तव्यवर्त्मना चापदेश्य स एवार्थ इति स्याद्घटश्चावक्तव्यश्च । तदुभयाभिधानक्रमाक्रमार्पणावशादाविभूततद्व्यपदेश स एवार्थ स्याद् घटश्चाघटश्चावक्तव्यश्च भवति । एवमिय सप्तभगी जीनादिषु सम्यग्दर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयार्पणाभेदाद्योजयिष्या । तत्र द्रव्यार्थिकेकातोऽनिश्चिततत्त्व, अतत्तदेवेलवधारणादुन्मत्तवत् । पर्यायार्थिकेकातोपि तथैवाऽतद्वस्तु तदेवेलवधारणादुन्मत्तवत्, स्याद्वादो निश्चितायोऽपेक्षितयाथातथ्यवस्तुवादित्वादनुन्मत्तवचनवत् । अवक्तव्येकातोऽप्यसद्वाद स्ववचनविरोधात् सदा मौनवृत्तिकवत् । अमृपार्थ स्यादवक्तव्यवादो वक्तव्यावक्तव्यवादित्वात्सत्येतरवचनविशेषज्ञवादवत् ।

अनेकांति तदभावादव्याप्तिरिति चेन्न तत्रापि तदुपपत्ते ॥ ३५ ॥ स्यादेतदनेकाते सा विधि प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद्यदाऽनेकातो न भवति, तदैकातदोपानुसंगो भवेत् । अनवस्थाप्रसंगश्च । ततस्तत्रानेकातत्वमेव, इति सा सप्तभगी व्याप्तिमती न भवतीति । तन्न किं कारणे तत्रापि तदुपपत्ते स्यादेकात स्यादनेकात स्यादुभय स्यादवक्तव्य स्यादेकातश्चावक्तव्यश्च स्यादनेकातश्चावक्तव्यश्च स्यादेकातश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—

अनेकातो द्विविधः । एकः सम्यग्दर्शनादिकृतो द्विविधः । अन्यः सम्यग्दर्शनादिकृतो निश्चयेकातो इति । अनेकातो द्विविधः सम्यग्दर्शनादिकृतो निश्चयेकातो इति । तत्र सम्यग्दर्शनादिकृतो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्ष प्रमाणरूपपिताधिकदेशादेश ।

ज्ञानचारित्रयोश्च नामादिन्यासविकल्पो योजयितव्यः ।

अधिकृतानामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीना पदार्थाना अभिधानाभिधेयसव्यवहाराऽव्यभिचाराय नामादिभिर्निक्षिप्ताना तत्राधिगमहेतुर्वक्तव्य इत्यत आह-

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयास्तैरधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीना जीवादीना । प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणा । ननु च नयशब्दस्याल्पाक्षरत्वात्पूर्वनिपातेन भवितव्य ?

अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपात ॥ १ ॥ “अभ्यर्हितं पूर्वं निपाततीति” प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वेदितव्य । कथमभ्यर्हितत्व ?

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वाद्भ्यर्हः ॥ २ ॥ यत प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नान्येष्वतोऽस्याभ्यर्हितत्व ।

समुदायाऽव्ययविषयत्वाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा समुदायविषय प्रमाणमनयविषया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्व ॥ तथाचोक्त-“सकलदेश प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन” इति ।

अधिगमहेतुर्द्विविध स्वाधिगमहेतुः पराधिगमहेतुश्च, स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मक प्रमाणनयविरूप, पराधिगमहेतुर्वचनात्मकस्तेन श्रुताख्येन प्रमाणेन स्याद्वादनयसंस्कृतेन प्रति पर्यायं सप्तभगीमतो जीवाद्य. पदार्था अधिगमयितव्याः ॥ ४ ॥ अत्राह केय सप्तभगी त्यत्रोच्यते ।

प्रश्नवशादेकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभगी ॥ ५ ॥ एकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन प्रश्नवशाद् दृष्टेनेष्टेन च प्रमाणेनाऽविरुद्धा विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभगी विक्षेया । तद्यथा-स्याद् घट (१) स्यादघट (२) स्यादघटश्चाऽघटश्च (३) स्यादघटव्य (४) स्यादघटश्चाऽनक्तव्यश्च (५) स्यादघटश्चावक्तव्यश्च (६) स्यादघटश्चाऽघटश्चाऽनक्तव्यश्च (७) इत्यर्पितानर्पितनयसिद्धेर्निरूपयितव्या । तत्र स्वात्मना स्यादघट । परात्मना स्यादघट । को वा घटस्य स्वात्मा ? को वा परात्मा ? घट बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिलिङ्ग स्वात्मा । यत्र तयोः प्रवृत्तिः, स परात्मा पटादि । स्वपरात्मोपादानापोहनव्यनस्थापाद्य हि वस्तुनो वस्तुत्व । यदि स्वस्मिन् पटव्यात्मव्यावृत्तिपरिणतिर्न स्यात्सर्वात्मना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परात्मना व्यावृत्तावपि स्वात्मोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविषाणनटवस्त्वेव स्यात् । अथवा नामस्थापनाद्रव्यभावेषु यो विनक्षित स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र विवक्षितात्मना घट, नेतरात्मना । यदीतरात्मनापि घट स्यात्, विवक्षितात्मना वाऽघट । नामादिव्यनारोहणं घट स्यात् । अथवा तत्र विवक्षितघटशब्दवाच्यसादृश्यसामान्यसवधिषु कस्मिंश्चिद् घटविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो य सस्थानादि, स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घट, नेतरण । यदीतरात्मक स्यात्, एकघटमात्रप्रसंग । सामान्याश्च यो व्यवहारो विनश्येत् । अथवा तस्मिन्नेव घटविशेषे कालातरानस्यापिनि पूर्वोत्तरकुशलातकपालाद्यनस्थाकलाप परात्मा । तदतरालवर्ता स्वात्मा । स तेनेन घट, तत्कर्मगुणव्यपदेशदर्शनात् । नेतरात्मना । यदि हि कुशलातकपालाद्यामनापि घट स्यात् । घटावस्थायामपि तदुपलब्धिर्भवेत् । तदुत्पत्तिविनाशार्थं पुरुषप्रयत्नफलाभाजनानुपपद्येत । अथातरालवर्तिपर्यायात्मनाप्यघट स्याद्, घटकृत्य फल नोपलभ्येत । अथवा प्रतिक्षण द्रव्यपरिणामोपचयापचयभेदादर्थोत्तरोपपत्तेः ऋजुसूत्रनयापेक्षया प्रत्युत्पन्नघटत्वभाव स्वात्मा । घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परात्मा । तेन प्रत्युत्पन्नत्वभावेन सता स घट, नेतराणासता, तयोपलब्ध्यनुपलब्धिसद्भावात् । इतरथा हि प्रत्युत्पन्नवदतीतानागतात्मनापि घटत्वे, एकसमयमात्रमेव सर्वं स्यात् । अतीतानागतवद्वा प्रत्युत्पन्नाभावे घटाश्रयव्यनहाराभावात् आपचते, विनष्टानुत्पन्नघटत्वान्नारोहणं भावते । अथवा

तस्मिन् प्रत्युत्पन्नविषये रूपादिसमुदये परस्पोपकारवर्तिनि पृथुवुष्माद्याकार स्वात्मा । इतर परात्मा । तेन पृथुवुष्माद्याकारेण स घटोस्ति । नेतरेण । घटव्यवहारस्य तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् । यदि हि पृथुवुष्माद्यात्मनापि घटो न स्यात्स एव न स्यात् । अथेतरात्मनापि घट स्यात्तदाकारशून्येपि घटव्यवहार प्राप्नुयात् । अथवा रूपादिसनिवेश सत्त्वान । तत्र चक्षुषा घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुखेन घटो गृह्यत इति, रूप स्वात्मा । रसादि परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणप्राह्यत्वात् । अथ हि चक्षुषा घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत ! सर्वेषां रूपत्वप्रसंगे ततश्च करणातरकल्पनाऽनर्थिका । यदि वा रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत, चक्षुर्विषयताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्रुवोर्ध भेद इति घटकुटादिशब्दानामप्यर्थभेद । घटनाद् घट कौटिल्याकुट इति तत्क्रियापरिणतिक्रम एव तस्य शब्दस्य वृत्तिर्युक्ता । तत्र घटनक्रियाविषयककर्तृभावात् स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्राद्येन घट । नेतरेण, तथार्थसमभिरौहणात् । यदि च घटनक्रियापरणामुखेनाप्यघट स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्ति स्यात् । यदि चैतरव्यपेक्षयापि घट स्यात्, पटादिष्वपि तत्क्रियाविरहितेषु तच्छब्दवृत्ति स्यात्, एकशब्दवाच्यत्ववावस्तुन । अथवा घटशब्दप्रयोगानंतरमुत्पद्यमान उपयोगाकार स्वात्मा, अह्येत्वादतरगत्वाच्च । बाह्यो घटाकार परात्मा, तदभावेपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगाकारेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मनाप्यघट स्यात् वक्तृश्रोतृहेतुफलभूतोपयोगघटाकाराभावात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमाप्नुयात् । इतोऽसन्निहितोपि यदि घट स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसंग । अथवा चैतन्यशक्तेर्द्वावाकारौ ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च, अनुपयुक्तप्रतिविंबाकारादर्शतलवत् ज्ञानाकार । प्रतिविंबाकारपरिणतादर्शतलवज्ज्ञेयाकार । तत्र ज्ञेयाकार स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकार परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारेणास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघट स्यात्तदाश्रयेपि कतर्क्यतानिरास स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घट स्यात्पटादिज्ञानकालेपि तत्सन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्ति प्रसज्येत । उक्ते प्रकारैरपितघटत्वमधटत्व च परस्परतो न भिन्न । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्येन तदुद्बुद्धभिधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरेतराविनाभावे उभयोरप्यभावात्तदाश्रयव्यवहारापह्नव कृत स्यात् । अतस्तदुभयात्मकोसौ क्रमेण तच्छब्दवाच्यतामास्कन्दन् स्याद् घटश्चाघटश्चेत्युच्यते । यदि तदुभयात्मक वस्तु घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासप्रहादतत्त्वमेव स्यात् । अथाघट एवेत्युच्यते घटात्मानुपादानादवृत्तमेव स्यान्न वस्तु तापदेवेति । नचान्य शब्दस्तदुभयात्मावस्थतत्त्वाभिधायां नियतेऽतोसौ घटो वचनगोचरातीतत्वात्स्यादवक्तव्य इत्युच्यते । घटात्मार्षणामुखेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिश्यमान स एवार्थ इति स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च । निरूपिताऽघटभगसंगेन प्रदर्शितावक्तव्यवर्त्मना चापदेश्य स एवार्थ इति स्यादघटश्चावक्तव्यश्च । तदुभयाभिधानक्रमाक्रमार्पणानशादविभूततदव्यपदेश स एवार्थ स्याद् घटश्चाघटश्चावक्तव्यश्च भवति । एवमपि सप्तभगी जीवादिषु सम्यग्दर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयार्पणाभेदाद्योजयिव्या । तत्र द्रव्यार्थिकैकांतोऽनिश्चिततत्त्व, अतच्चेदेवेत्यवधारणादुन्मत्तचत् । पर्यायार्थिकैकांतोपि तथैवाऽतद्वस्तु तदेवेत्यवधारणादुन्मत्तवत्, स्याद्वादो निश्चितार्थोऽपेक्षितयाथातथ्यवस्तुवादित्वादनु मत्तचचनवत् । अवक्तव्यैकांतोप्यसद्वाद स्ववचनविरोधात् सदा मौनवृत्तिकवत् । अमृषार्थ स्यादवक्तव्यवादो वक्तव्यावक्तव्यवादित्वात्सत्येतरवचनविशेषज्ञवादवत् ।

अनेकाति तदभावाद्द्व्याप्तिरिति चेन्न तत्रापि तदुपपत्ते ॥ ३५ ॥ स्यादेतदनेकाते सा विधि प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्यात्तदाऽनेकातो न भवति, तदैकांतदोषानुसंगो भवेत् । अनवस्थाप्रसंगश्च । सतस्तत्रानेकातत्वमेव, इति सा सप्तभगी व्याप्तिमती न भवतीति । तत्र किं कारणं तत्रापि तदुपपत्ते स्यादेकात स्यादनेकात स्यादुभय स्यादवक्तव्य स्यादेकातश्चावक्तव्यश्च स्यादनेकातश्चावक्तव्यश्च स्यादेकातश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—

असाधारण्यार्पणभेदेकातो द्विविधः । सम्यगेकातो मिथ्यैकातो इति । अनेकातो द्विविधः सम्यगनेकातो मिथ्यानेकातो इति । तत्र सम्यगेकातो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्ष प्रमाणप्ररूपितार्थिकदेशादेश ।

ज्ञानचारित्रयोश्च नामादिन्यासविकल्पो योजयितव्यः ।

अधिकृतानामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीना पदार्थाना अभिधानाभिधेयसव्यवहाराऽव्यभिचाराय नामादिभिनिक्षिप्ताना तच्चाधिगमहेतुर्वक्तव्य इत्यत आह-

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयास्तैरधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीना जीवादीना । प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणा । ननु च नयशब्दस्याल्पाक्षरत्वात्पूर्वनिपातेन भवितव्य ?

अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपात ॥ १ ॥ “अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति” प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वेदितव्य । कथमभ्यर्हितत्व ?

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वाद्भ्यर्हः ॥ २ ॥ यत प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नान्येष्वतोऽस्याभ्यर्हितत्व ।

समुदायाऽवयवविषयत्वाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा समुदायत्रियय प्रमाणमत्रयविषयया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्व ॥ तथाचोक्त-“सकलदेश प्रमाणाधीनो निकलदेशो नयाधीन” इति ।

अधिगमहेतुर्द्विविध स्वाधिगमहेतुः पराधिगमहेतुश्च, स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मक प्रमाणनय विकल्प, पराधिगमहेतुर्वचनात्मकस्तेन श्रुताख्येन प्रमाणेन स्याद्वादनयसंस्कृतेन प्रति पर्याय सप्तभंगीमतो जीवादयः पदार्था अधिगमयितव्याः ॥ ४ ॥ अत्राह केय सप्तभंगी सत्रोच्यते ।

प्रश्नवशादेकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभंगी ॥ ५ ॥ एकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन प्रश्नवशाद् दृष्टनेष्टेन च प्रमाणेनाऽविरुद्धा विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभंगी विज्ञेया । तद्यथा-स्याद् घट (१) स्यादघट (२) स्याद्घटश्चाऽघटश्च (३) स्यादवक्तव्य (४) स्याद्घटश्चाऽनक्तव्यश्च (५) स्यादघटश्चानक्तव्यश्च (६) स्याद्घटश्चाऽघटश्चाऽनक्तव्यश्च (७) इत्यर्पितानिर्पितनयसिद्धे निरूपयितव्या । तत्र स्वात्मना स्याद्घट । परात्मना स्यादघट । को वा घटस्य स्वात्मा ? को वा परात्मा ? घट बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिर्लिङ्ग स्वात्मा । यत्र तयोरप्रवृत्ति, स परात्मा पटादि । स्वपरात्मोपादानापोहनव्यवस्थापाय हि वस्तुनो वस्तुत्व । यदि स्वस्मिन् पटद्यात्मव्यावृत्तिविपरणतिर्न स्यात्सर्वात्मना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परात्मना व्यावृत्तावपि स्वात्मोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविपाणनदवस्त्वेव स्यात् । अथवा नाम स्थापनाद्रव्यभोजेषु यो विनक्षित स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र विवक्षितात्मना घट, नेतरात्मना । यदीतरात्मनापि घट स्यात्, विवक्षितात्मना वाऽघट । नामादिव्यवहारोऽत्रेदं स्यात् । अथवा तत्र विवक्षितघटशब्दवाच्यसादृश्यसामान्यसद्वधिषु कस्मिंश्चिद् घटविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो य सस्थानादि, स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घट, नेतरेण । यदीतरात्मक स्यात्, एकघटमात्रसग । सामान्याश्रयो व्यवहारो विनश्येत् । अथवा तस्मिन्नेव घटविशेषे कालातरानस्थायिनि पूर्वोत्तरकुशलातकपालाद्यवस्थाकलाप परात्मा । तदतरालवर्ती स्वात्मा । स तेनेन घट, तत्कर्मगुणव्यपदेशदर्शनात् । नेतरात्मना । यदि हि कुशूटातकपालाद्यात्मनापि घट स्यात् । घटानस्थायामपि तदुपलब्धिर्भवेत् । तदुपलब्धिनिनाशार्थं पुरुषप्रयत्नफलाभावनश्चानुपप्येत । अथातरालवर्तीपर्यायात्मनाप्यघट स्याद्, घटकृत्य फल नोपलभ्येत । अथवा प्रतिक्षणं द्रव्यपरिणामोपचयापचर्यभेदादर्थोत्तरोपपत्तेः क्रतुसूत्रनयापेक्षया प्रत्युत्पन्नघटस्वभावात् स्वात्मा । घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परात्मा । तेन प्रत्युत्पन्नस्वभावेन सता स घट, नेतराणासता, तयोपलब्ध्यनुपलब्धिःसद्भावत् । इतरथा हि प्रत्युत्पन्नदतीतानागतात्मनापि घटत्वे, एकसमयमात्रेणैव सार्धं स्यात् । अतीतानागतवद्वा प्रत्युत्पन्नभावे घटाश्रयव्यवहारभावात् आपद्यते, विनष्टानुत्पन्नवदयत्नभावात् । अथवा

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधक । न तयो सकरो निरोधो वा । एव सर्वार्थेषु विरोधदोषमनुहति विसर्पत्यनेकातप्रक्रियेति ।

सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसवदत्ते, एकमनेकात्मकमिति । केचित्सावदाहु — सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानमिति तेषां प्रसादलाघनशोपतापावरणसादनादिभिन्नस्वभावाना प्रधानात्मना मिथश्च न विरोध । अथ मन्येथा न प्रधान नामेक गुणेष्वेवार्थातरभूतमस्ति, किन्तु स एव गुणा साम्यमापन्ना प्रधानाख्या लभत इति । यथेन भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषा समुदाय प्रधानमेकमिति । अत एवाविरोध सिद्ध गुणानामनयनाना समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनिवृत्तिबुद्ध्यभिधानलक्षण सामान्यविशेष इति । तेषा च सामान्यमेव विशेष सामान्यविशेष इति । एकस्यात्मन उभयात्मक न विरुच्यते ।

अपर आहु चर्णादिपरमाणुसमुदयोरूपपरमाणुरिति । तेषा काकूवडत्वादिभिन्नलक्षणाना रूपात्मना मिथश्च न विरोध । अथ मत न परमाणुनामैकोस्ति बाह्य, किन्तु निज्ञानमेव तदाकारपरिणत परमाणुव्यपदेशार्हमित्युच्यते । अत्रापि ग्राहकविषयाभाससवित्तिशक्तित्रयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमाच्च विरोध । किंच सर्वेषामेव तेषा पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थाविशेषोपार्पणाभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पदमित्यविरोध सिद्ध ॥ एव प्रमाणनयैरधिगताना जीवादीना पुनरप्यधिगमोपायातरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादय १ निर्देशोऽर्थोत्पन्नधारण । स्वामित्वमाधिपत्य । साधन कारण । अधिकरण प्रतिष्ठा । स्थिति कालकृताव्यनस्था । विधान प्रकार । अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगम पूर्ववत्तसि । केषामाधिगम २ जीवादीना, सम्यग्दर्शनादीना च । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य १ न कर्तव्योऽर्थवशाद्धिभक्तिपरिणामो भवति । तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामत्रयस्त्वेन देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थमादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचनं ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतस्यार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तिर्भवति । अतोस्य निर्देशस्यादौ वचन क्रियते ।

इतरेषां प्रश्नवशात्क्रमः ॥ २ ॥ इतरेषा स्वामित्वादीना प्रश्नवशात्क्रमो वेदितव्य । यथेव स एव तावदुच्यते को जीव इति १

औपशामिकादिभावपर्यायो जीव पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशामिकादिभावपर्यायो जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशान्नामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।

तद्बुभयसग्रहः प्रमाण ॥ ५ ॥ तस्योभयस्य सग्रह प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीव स्वामी १

तत्परिणामस्य भेदादग्नेरौष्ण्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽय तत्परिणामस्तस्यासौ व्यपदिश्यते, कुत १ कथंचिद्भेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासद्भावात् अग्नेरौष्ण्यवत् । तद्यथा— औष्ण्यात्मकस्याग्नेर्देहनपचनस्वेदनादिक्रियासामर्थ्यमौष्ण्य भेदेनोच्यते ।

व्यवहारनयवशात्सर्वेषां ॥ ७ ॥ जीवादीनां सर्वेषा पदार्थाना व्यवहारनयवशाज्जीव स्वामी । किंसाधनो जीव १

परिणामिकभावसाधनो निश्चयतः ॥ ८ ॥ योसौ जीवात्मपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्चयनयेन, तेन ह्यमात्रात्मान सर्वकाल लभत इति ।

एकात्माधारेणेत अन्याशेपनिराकरणप्रवणप्रणिधिभिर्द्यैकात् । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्तागमाम्यामविरुद्ध सम्यगनेकात् । तददत्त्वभाववस्तुशून्य परिकल्पितानेकात्मक केवल वागि ज्ञान मिय्यानेकात् । तत्र सम्यगेकातो नय इत्युच्यते । सम्यगनेकात् प्रमाण । नयार्पणादेकातो भवत्येकनिश्चयप्रवणत्वात् । प्रमाणापणादनेकातो भवत्यनेकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यनेकातोऽनेकात् एव स्यान्नैकातो भवेत्, एकाताभानात्तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभाव स्यात्, शाखाद्यभावे वृक्षाद्यभाववत् । तदविनाभावि विशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोप स्यात् । एवमुत्तरे च भगा योजयितव्या ।

छलमात्रमनेकात् इति चेन्न छललक्षणाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत तदेवास्ति तदेव नास्ति, तदेव नित्य, तदेवानित्यमिति चानेकात्प्ररूपण छलमात्रमिति । तन्न कुत ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षणमुक्त " यच्चनविधातोऽर्धविकल्पोपपत्त्या छलमिति " यथा नव कवलोयमित्यविशेषाभिहितेऽर्थे वस्तुभिप्रायादर्थतरकल्पन, नवास्य कवला न चत्वार इति नवो वास्य कवलो न पुराण इति नवकवल । न तथानेकात्तवाद् । यत् उभयगुणप्रधानभावापादितापितानर्पितव्यवहारसिद्धिविशेषवदलाभप्रापितयुक्तिपुष्कलार्थोऽनेकात्तवाद् ।

संशयहेतुरिति चेन्न विशेषलक्षणोपलब्धे ॥ ८ ॥ स्यान्मत संशयहेतुरनेकात् वाद्, कथं ? एकत्राधारे विरोधिनोनेकस्यासभवात् । आगमश्चैव प्रवृत्त - " एक द्रव्यमनतपर्यायमिति " । किमागमं प्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्य वाऽनित्य चेति ? । तच्च न कस्माद्विशेषलक्षणोपलब्धे । इह स्यान्न प्रत्यक्षोद्दिष्टेयाप्रत्यक्षोद्दिष्टेयसंज्ञितं संशयः । तद्यथा स्याणुपुरोचिते देशे नातिप्रकाशाधकारकलुपायां वेलायामूर्ध्वत्वमात्र सारूप्य पश्यतो वक्रकोटरविशेषवर्षोऽनिलयनादीन् स्याणुगतान् विशेषान् । वस्त्रसप्तयन शिर कङ्कयनशिखावधनादीन् पुरुषगताश्वाऽनुपलभमानस्य तेषां च स्मरत संशय उत्पद्यते । नच तद्वदनेकात्तवादे विशेषानुपलब्धिर्यत् स्वपराद्यादेशवशीकृता विशेषा उक्ता व्यक्ता प्रत्यर्थमुपलभ्यते । ततो विशेषोपलब्धेर्न संशयहेतुरिति यदगदिष्म तत्सम्याग्निरवेष्म । एवमपि संशय, कथमिदं तावदस्ति प्रष्टव्य ? एयामस्तित्वादीनां धर्माणां साधका प्रतिनियता हेतव सति न वा । यदि न सति विप्रतिपन्नप्रतिपादनासभव अथ सत्येकत्र विरुद्धसाधनहेतुसन्निधाने सति भवितव्य संशयेनेत्युच्यते-

विरोधाभावात्संशयाभावः ॥ ९ ॥ यदि विरोधोऽभिव्यक्तसंशयोऽजनिष्यत् । नच विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति कुत -

अपेक्षाभेदादविरोध पितृपुत्रादिसंबन्धवत् ॥ १० ॥ उक्तादर्पणाभेदादेकत्राऽविरोधेनावरोधो धर्माणां, पितृपुत्रादिसंबन्धवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिबुलरूपसज्ञाव्यपदेशविशिष्टस्य पिता-पुत्रो भ्राता भागिनेय इत्येव प्रकारां स्वभा जन्मजनकत्वादिशक्यदर्पणाभेदान्न विरुध्यते । नह्येकोपेक्षया पितेति, शेषापेक्षयापि पिता भवति । शेषापेक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशार्ह इत्युक्तपेक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशभाक् न च पिता, पुत्रादिकृत स्वधनहुत्व देवदत्तस्यैकत्वे न विरुध्यते । तद्वदस्तित्वादयो न याति विरोधमेकत्र ।

सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वासत्त्वादिभेदोपचितैकधर्मवद्वा ॥ ११ ॥ अथवा सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितानां सत्त्वासत्त्वादीनां भेदानामाधारेण पक्षधर्मैकेन तुल्य सर्वद्रव्य निरपेक्षयोर्लोकत्रवादिप्रतिनादिप्रयोगापेक्षया संशय उक्त, इतरथा हि पक्षधर्मैपि संशय कल्पेत ।

सपक्षस्य हेतोः साधकद्रूपकताविसत्त्वाद्ब्रह्मा ॥ १२ ॥ अथैवमुपपत्त्या विरोधे प्रतिपादितेपि मिय्यादर्शनाभिनिवेशात्तत्त्व न प्रतिपद्यते यस्त प्रति सार्वलौकिकहेतुवादमाश्रितोच्यते—इह स्वपक्षमर्मादानतिक्रमेण न्यायधर्ममनुपालयता वादिनाऽभिप्रेतप्रतिज्ञार्थसिद्धिमाशसता हेतुमुपदेशे सर्वाभिलषितार्थसिद्धि प्रतिज्ञामात्रादेव माप्रापदिति । अतिप्रसंगदोपनिवृत्तये यो हेतुरुपदिश्यते स साधको द्रूपकश्च । स्वपक्ष साधयति परपक्ष द्रूपयति न तौ साधनद्रूपणार्थौ हेतोरन्यौ भवतः । नचानन्यत्वमस्तीति कृत्या येन

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधक । न तयो सकरो निरोधो वा । एव सर्वार्थेषु विरोधदोषमनुहति विसर्पत्यनेकातप्रक्रियेति ।

सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसवदते, एकमनेकाल्मकमिति । केचित्तावदाहु — सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानमिति तेषां प्रसादलाघनशोपतापावरणसादनादिभिन्नस्वभावाना प्रधानात्मना मिथश्च न निरोध । अथ मन्येथा न प्रधान नामैक गुणेश्चोर्थातरभूतमस्ति, किंतु स एव गुणा साम्यमापन्ना प्रधानाख्या लभत इति । यथेव भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषा समुदाय प्रधानमेकमिति । अत एवाविरोध सिद्ध गुणानामवयवाना समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनिवृत्तियुद्धव्यभिधानलक्षण सामान्यविशेष इति । तेषा च सामान्यमेव विशेष सामान्यविशेष इति । एकस्यात्मन उभयात्मक न विरुच्यते ।

अपर आहु — यणादिपरमाणुसमुदायरूपपरमाणुरिति । तेषा काकूनडत्वादिभिन्नलक्षणाना रूपात्मना मियश्च न निरोध । अथ मत न परमाणुनामैकोस्ति बाह्य, किन्तु विज्ञानमेव तदाकारपरिणत परमाणुव्यपदेशार्हमित्युच्यते । अत्रापि ग्राहकत्रिपयाभाससवित्तिशक्तित्रयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमान्न निरोध । किंच सर्वेषामेव तेषा पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थाविशेषोपापणाभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पदमित्यविरोध सिद्ध ॥ एव प्रमाणन्यैरधिगताना जीवादीना पुनरप्यधिगमोपायातरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादय १ निर्देशोऽर्थोत्पन्नधारण । स्वामित्वमाधिपत्य । साधन कारण । अधिकरण प्रतिष्ठा । स्थिति कालरूताव्ययस्या । विधान प्रकार । अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगम पूर्ववत्तसि । केयामधिगम २ जीवादीना, सम्यग्दर्शनादीना च । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य २ न कर्तव्योऽर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामत्रयस्यैव देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थमादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचनं ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतस्यार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तिर्भवति । अतोस्य निर्देशस्यादौ वचन क्रियते ।

इतरेषां प्रश्ववशात्कमः ॥ २ ॥ इतरेषा स्वामित्वादीना प्रश्ववशात्कमो धेदितव्य । यथेव स एव तावदुच्यते को जीव इति १

औपशमिकादिभावपर्यायो जीव पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावपर्यायो जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशान्नामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।

तदुभयसग्रहः प्रमाण ॥ ५ ॥ तस्योभयस्य सग्रह प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीव' स्वामी १

तत्परिणामस्य भेदादग्नेरौष्ण्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽय तत्परिणामस्तस्यासौ व्यपदिश्यते, कुत १ कथंचिद्भेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासद्भावत्वात् अग्नेरौष्ण्यवत् । तद्यथा— औष्ण्यात्मकस्याग्नेर्दहनपचनस्येदनादिक्रियासामर्थ्यमौष्ण्य भेदेनोच्यते ।

व्यवहारनयवशात्सर्वेषां ॥ ७ ॥ जीवादीना सर्वेषा पदार्थाना व्यवहारनयवशाज्जीव स्वामी । किंसाधनो जीव १

परिणामिकभावसाधनो निश्चयत' ॥ ८ ॥ योसौ जीवात्मपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्चयनयेन, तेन ह्यसात्प्रमाण सर्वकाल लभत इति ।

औपशमिकादिभावसाधनश्च व्यवहारात् ॥ ९ ॥ व्यवहारनयवशादौपशमिकादिभावसाधनश्चेति
न्यपदिश्यते । च शब्देन शुक्रशोणिताहारादिसाधनश्च । किमधिकरणो जीव १

स्वप्रदेशाधिकरणो निश्चयतः ॥ १० ॥ योसौ स्वप्रदेशोऽसंख्यातस्वरूप कर्मकृतशरीरपरि-
माणानुविधायित्वेऽपरिप्राप्तहीनाधिकभाजनस्तदाधिकरणो जीव स्वात्मप्रतिष्ठाकाशवत् ।

व्यवहारतः शरीराद्यधिष्ठानः ॥ ११ ॥ कर्मोपात्त शरीरमेतच्चाधिकरणमात्मा व्यवहारनयवशा-
दधितिष्ठतीत्युच्यते । किं स्थितिको जीव १

स्थितिस्तस्य द्रव्यपर्यायापेक्षानाद्यवसाना समयादिका च ॥ १२ ॥ तस्य जीनस्य स्थितिर्द्र-
व्यपर्यायापेक्षा द्विधा कल्प्यते । द्रव्यापेक्षाऽनाद्यवसाना, जीवद्रव्य हि चैतन्यजीवद्रव्योपयोगाऽसंख्येयप्रदे-
शादिसामान्यादेशाच्च प्रच्यवते सर्वकालमिति । पर्यायस्त्वन्यश्चान्यश्च भवति तदपेक्षा समयादिका कल्प्यते ।
किमस्य विधान १

नारकादिसंख्येयासंख्येयानंतप्रकारो जीव ॥ १३ ॥ नारकादय संख्येया असंख्येया
अनंतप्रकारा भिद्यते जीवस्य ।

तथेतेरेपामागमाविरोधानिर्देशादिवचनं ॥ १४ ॥ तेनैव प्रकारेणागमाविरोधेनेतरेयामजीवा-
दीना निर्देशादयो वक्तव्या । तद्यथा—अजीनस्तावदशभ्राणपर्यायरहित, नामादिश्चाजीवाभैव, अजीनस्य
स्वामी जीवो वा भोक्तृत्वात् । पुद्गलानामणुत्वादिसाधन भेदादि, तन्निमित्त वा कालादि । धर्माधर्मकालाका-
शाना गतिस्थितिवर्तनावगाहहेतुता पारिणामिकी, अगुरुलघुगुणानुगृहीता, स्वात्मभूतसत्तासवधाजीनपुद्गला वा
तदपेक्षत्वाद्गत्यादिहेतुताभिष्यक्ते । स्वात्मैवाधिकरण सर्वद्रव्याणां, स्वात्मव्यवस्थितत्वात्, आकाशसाधारणम-
साधारण च घटादिर्जलादीना । स्थितिर्द्रव्यापेक्षानाद्यवसाना, पर्यायापेक्षा समयादिका । विधान धर्मादित्त्रिक
प्रतिनियतानादिपारिणामिकद्रव्यार्थादेशादेकैक पर्यायार्थिकनयादेशादनेक । संख्येयासंख्येयानतानां
द्रव्याणां गतिस्थित्यवगाहनाद्युपकारपर्यायादेशात्स्यादेक स्यादनेक स्यात्संख्येयं स्यादसंख्येय स्यादनत ।
काल संख्येयोऽसंख्येयोनतश्च भवति परप्रत्ययात् । पुद्गलद्रव्य रूपस्पर्शादि पारिणामिकद्रव्यार्थादेशा-
त्स्यादेक प्रतिनियतैकानेकसंख्येयासंख्येयानतप्रदेशपर्यायादेशात्स्यादनेक स्यात्संख्येय स्यादसंख्येय स्या-
दनत । आश्रवनिर्देश कायवाङ्मन क्रियापरिणामो नामादिर्वा । जीवोस्य स्वामी, कर्म वा तन्निमित्तत्वात् ।
स्वात्मैव साधन, शुद्धस्य तदभावात् । कर्म वा सति तस्मिन्प्रवृत्ते । अधिःकरणमात्मैव तत्र तत्फलदर्शनात् ।
कर्मणि, कर्मकृते च कायादाद्युपचारत । स्थितिर्वाङ्मनसाश्रवयोर्जघन्येनैकसमय, उत्कर्षेणातर्मुहूर्त ।
कायाश्रवस्य जघन्येनातर्मुहूर्त, उत्कर्षेणानतकाल । असंख्येया पुद्गलपरिवर्ता । विधान वाङ्मनसाश्रवयो-
श्चतुर्विकल्पसस्य, सत्यमृपोभयानुभयभेदात् । कायाश्रवः सत्तविध औदारिकवैक्रियिकाहारकमिश्रकार्माण
भेदात् । औदारिकौदारिकमिश्रकौ मनुष्यतिरश्च । वैक्रियिकवैक्रियिकमिश्रकौ देवनारकाणां । आहारकाहारक
मिश्रकौ स्यतानाशुद्धिप्राप्ताना । कर्मणकायाश्रवो विप्रहापन्नानां केवलिना चासमुद्गातगताना । अधवा
श्रवस्य प्रकार शुभाशुभ । तत्र कायिको हिंसावृत्तस्तेयानह्लादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्ग । वाचिकः परुषक्रो-
शपिण्डुनपरोपघातादिषु वचस्तु प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्ग । मानसो मिथ्याश्रुतेर्य्यासूयादिषु मनस प्रवृत्तिनिवृत्ति-
सङ्ग । बधनिर्देश जीवकर्मप्रदेशान्योन्यसंख्येयो बध, नामादिर्वा । स जीवस्य तत्र तत्फलदर्शनात्, कर्मणश्च
तस्य द्विष्टत्वात् । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बधस्य साधन, तत्परिणतो वाऽऽत्मा । स्वामिसबधार्ह-
मेव वस्तुधिकरण भवति, विवक्षात कारकप्रवृत्ते । स्थितिर्जघन्योत्कृष्टा च । तत्र जघन्या वेदनीयस्य द्वादश-
मुहूर्त । नामगोत्रयोरेष्टौ । शेषाणामतर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा ज्ञानदर्शनावरणेदेदनीयातरायाणां त्रिंशत्सागरोपम
कोटीकोट्य । मोहनीयस्य सप्तति । नामगोत्रयोर्विंशति । त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाप्यायुष । अधवा बधसतान-

पर्यायादेशात्स्यादनादिरनिधनश्चाभ्यानां । भ्यानां च केपाचिद्येऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ज्ञानाव-
रणादिकर्मोत्पादविनाशात्स्यात्सादि सनिधन । विधान, बध सामान्यादेशात्स्यादेक द्विविध शुभाशुभभेदात् ।
त्रिधा द्रव्यभावोभयनिकल्पात् । चतुर्धा प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् । पञ्चधा मिथ्यादर्शनादिहेतुभेदात् ।
षोढा नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभ्रमै । सप्तधा तैरेव भावाधिके । अष्टधा ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतिभेदात् ।
एव सरयेया असह्येया अनतविकल्पाश्च भवति हेतुफलभेदात् । सररनिर्देश आश्रवनिरोध, नामादिर्वा
जीवोस्य स्वामी, कर्म वा निरुध्यमानविपयत्वात् । निरोधस्य साधन, गुप्तिमितिधर्मादय । स्वामिसबधार्ह-
मेनाधिकरणमित्युक्त । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा पूर्वकोटीदेशोना । विधानमेकादिरष्टोत्तरशतनिध
स्तत उत्तरदच सह्येयादिविकल्पो निरोध्यनिरोधकभेदाद्वेदितव्य (तत्राष्टोत्तरशतनिध उच्यते तिस्रो गुप्तय ।
पञ्च समितय । धर्मो दशनिध अनुप्रेक्षा द्वादश । परीपहा द्वाविंशति । तपो द्वादशविध । प्रायश्चित्त नव-
विध । विनयश्चतुर्विध । वैपाहृत्य दशविध । स्वाध्याय पञ्चविध । व्युत्सर्गो द्विविध । धर्मव्यान दशविध । शुक्र-
प्यान चतुर्विधमिति । निर्जरा निर्देशो यथाविपाकात्तपसो वा, उपभुक्तार्थं कर्म निर्जरा, नामादिर्वा, सा
आत्मन कर्मणो वा द्रव्यभावभेदात् । साधन, तपो यथाकर्मविपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जरात्मन वा ।
विधान, सामान्यादेका निर्जरा । द्विविधा यथाकालप्रक्रमिकभेदात् । अष्टधा मूलकर्मप्रकृतिभेदात् । एव सह्ये-
सह्येयानतविकल्पा भवति कर्मरसनिर्हरणभेदात् । मोक्षनिर्देश कृत्कर्मसक्षयो मोक्ष, नामादिर्वा तस्य
स्वामी परमात्मा मोक्षाल्मैन वा । साधन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । स्वामिसबधार्हमेवाधिकरण तद्विपय-
त्वात् । स्थितिस्तस्य सादिरनिधना । विधान, सामान्यादेकोमोक्ष । द्रव्यभावमोक्तव्यभेदादनेक । सम्यग्दर्शन-
निर्देश तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शन । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन स्वस्यैव वा । दर्शनमोहोपशमादिसाधन, बाह्यं
चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसबधभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पदपृष्ठिसागरोप-
माणि सातिरेकाणि । अथवा सादि सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिक, सायानिधन क्षायिक । विधान सामा-
न्यादेक द्विधा निसर्गजाधिगजभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । एव सरयेयानतविकल्प
च अवल्यप्यवसानभेदात् । ज्ञाननिर्देश, जीवादिदत्त्वप्रकाशन ज्ञान । नामादिर्वा । तदात्मन स्वाकारस्य वा ।
ज्ञानवरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधन । स्वाधिर्भावशक्तिर्वा । अधिकरणमात्मा स्वाकारो वा तत्र प्रतिष्ठा-
नात् । स्थिति, सादिसनिधन क्षायोपशमिक ज्ञान चतुर्विकल्प । सायानिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक
ज्ञान । प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद् द्विधा । द्रव्यगुणपर्यायविपयभेदात् त्रिधा । नामादिविकल्पाच्चतुर्धा । मत्यादिभेदात्पञ्चधा ।
इत्येव सह्येयासह्येयानतविकल्प च भवति हेयाकारपरिणतिभेदात् । चारित्रनिर्देश, कर्मोदानकारण-
निवृत्तिश्चारित्र । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन स्वरूपस्य वा । चारित्रमोहोपशमादि साधन, स्वशक्तिर्वा । स्वामि-
सबधभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पूर्वकोटीदेशोना । अथवा सादि सपर्यवसान औप-
शमिकक्षायोपशमिक साधपर्यवसान क्षायिक । शुद्धिव्यक्त्यपेक्षया साधनिधन । विधान सामान्यादेक ।
द्विधा बाह्यान्तरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । चतुर्धा चतुर्थमभेदात् ।
पञ्चधा सामायिकादिविकल्पात् । इत्येव सह्येयासह्येयानतविकल्प च भवति परिणामभेदात् । किमेतैरेव
जीवदीनामधिगमो भवति उतान्योप्यधिगमोपायोस्ति इति, परिपृष्ट, अस्तीत्याह-

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावात्पवहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

अधिगम इत्यनुवर्तते ।

प्रशसादिषु सच्छब्दवृत्तेरिच्छातः सद्भावग्रहणं ॥ १ ॥ सच्छब्द प्रशसादिषु वर्तते तथथा-
प्रशसाया तावत् "सत्पुरुष सदश्वधेति" । कचिदस्तिले "सद्वट सत्पट" इति । कचिदप्रतिज्ञायमाने "प्रत्र-
जित सन् कथमनृत म्यात्, प्रत्रजित इति प्रतिज्ञायमान इत्यर्थ" । कचिदादरे "सत्कृत्यातिथीन् भोजय-
तीति" आदयेत्यर्थ । तत्रेहेच्छात सद्भावो गृह्यते ।

अव्यभिचारात्सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचनं ॥ २ ॥ सत्त्व ह्यव्यभिचारि सर्वपदार्थविषयत्वात्,

नहि काश्चित्पदार्थः सत्ता व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्वाग्विज्ञानगोचरातीत स्यात् । गुणास्तु रूपादयः ज्ञानादयश्च केषु चित्सति केषुचिन्न सति । क्रिया च परिस्पदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्यभिचरति । सर्वेषां च विचाराहानामस्तित्वं मूलं । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उच्यते अतस्तस्यादेव वचनं क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः संख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुनः संख्यातासंख्याताऽनंतपरिणामोपलब्धेः संख्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं संख्या भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्घातसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्योर्ध्वावस्तिर्यग्निनासविप्रतिपत्तेरूर्ध्वान्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्याच्चिकालविषयोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो विचित्रस्वस्वचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविषयमुपश्लेषणं स्पर्शनं । कस्य चित्तक्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्द्रव्यमेव कस्यचिद्भ्रमणं पड्यै वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,—

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदोऽव्य इति कालोपादानं क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेरिदं द्रमध्यविरहेऽन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्ट प्रयोगः क्वचिच्छेदे वर्तते 'सातर काष्ठ सच्छिद्रमिति' । क्वचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यातरमारभत' इति क्वचिन्मध्ये हिमवत्सागरातर इति । क्वचित्ताम्ये "स्फटिकस्य शुक्लरक्तस्यतरस्थस्य तद्वर्णतेति शुक्लरक्तसमीपस्येत्येति गम्यते । क्वचिद्विशेषे" ।

"वाजिवारणलोहानां काष्ठपापाणवाससा । नारीपुरुमतोयानामतरं महदतरं" इति ।

महान् विशेष इत्यर्थः । क्वचिद्विद्योने 'भ्रामस्यातरे कूपा' इति क्वचिदुपसंव्याने 'अतरे शाटका' इति । क्वचिद्विरहेऽनभिप्रेतश्रोतृजनानतरे मन्त्र मन्त्रयते । तद्विरहे मन्त्रयत इत्यर्थः । तत्रैव जिद्रमध्यविरहेऽन्यतमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य निमित्तवशात्कस्य चित्पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तातरात्तस्यैवाभिर्भावदर्शनात्तदतरमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादिः परिणामप्रकारो निर्णेतव्य इति भाववचनं क्रियते ।

संख्याताद्यन्यतमनिश्चयेऽन्योन्याविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ संख्यातादिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्याविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते । इमे एवोऽल्पा इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वप्रसिद्धेरसद्ग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्वं सिद्धं न ह्यसतो निर्देश इति तस्मादसद्ग्रहणं । अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणं ।

न वा क्वास्ति क्व नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्थानविशेषणार्थत्वात् ॥ १२ ॥ नवेष दोषः, किं कारणं नानेन सम्यग्दर्शनादेः सामान्येन सत्त्वमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशसु मार्गणास्थानेषु क्वास्ति सम्यग्दर्शनादिः, क्व नास्तीत्येव विशेषणार्थं सद्ग्रहणं ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अप्रकृतानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने नास्तित्वमाधिगतं स्यात्, येननधिकृता जीवपर्याया क्रोधादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषामस्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनर्युक्तमेवा ग्रहणमिति । तन्न किं कारण सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहण भवति ।

विधानग्रहणात् सख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव सख्यासिद्धिरिति । तन्न किं कारण भेदगणनार्थत्वात् । प्रकारगणन हि तत् । भेदगणनार्थमिदमुच्यते । उपशमसम्यग्दृष्टय इयत् । क्षायिकसम्यग्दृष्टय एतावत् इति ।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्येवार्थिकरण तदेव क्षेत्र, अतस्तयोर्भेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तन्न किं कारण उक्तार्थत्वाद्भुक्तमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरंबुघटवत्पृथग्ग्रहण ॥ १७ ॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽबुनोवस्थानात्तन्नि-यमाद्धतस्पर्शनं, नह्येतदस्ति घटेषु अवतिष्ठते, नच घट स्पृशतीति । तथाकाशक्षेत्रे जीवावस्थाना नियमादा-काशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थक ।

न वा विषयवाचित्वात् ॥ १८ ॥ नवैष दोष किं कारण ? विषयवाचित्वात् । विषयवाची क्षेत्रशब्द । यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽनतिष्ठते, नच क्लृप्त जनपद स्पृशति । स्पर्शन तु क्लृप्तविषयमिति ।

त्रैकाल्यगोचरत्वाच्च ॥ १९ ॥ यथा साम्प्रतिकेनाबुना साम्प्रतिक घटक्षेत्रे स्पृष्ट, नातीतानागत । नैवमात्मन साम्प्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्राय । स्पर्शनस्य त्रिकालगोचरत्वात् ।

स्थितिकालयोरर्थांतरत्वाभाव इति चेन्न मुख्यकालासितत्वसप्रत्ययार्थ ॥ २० ॥ स्यादेतत् स्थितिरेव काल काल एव स्थितिरित्यतो नास्त्यनयोरर्थांतरभाव इति । तन्न किं कारण ? मुख्यकालास्तित्वसप्रत्ययार्थं पुन कालग्रहण । द्विविधो हि कालो मुरयो व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकाल । पर्यायिपर्यायाधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । उक्तच-किमुक्त ? सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहण कृत तेनैव सिद्धत्वात्पुनर्भावग्रहणमनर्थकमिति तन्न किं कारण ? औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहण द्रव्य न भवतीत्येव पर । इद त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्ष । किं सम्यग्दर्शनमौपगमिक, क्षायिकमित्यादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविरूप ॥ २२ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहार विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविरूपो वेदितव्य । केचित्सक्षेपेण प्रतिपाद्या केचिद्विस्तरण, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धेरितरेषामधिगमोपायाना ग्रहणमनर्थक स्यादिति ।

इतितत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पचमभाष्येक समाप्त ॥ ५ ॥

एव सम्यग्दर्शनस्यादाबुद्धिदृष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिनिषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टास्तत्सन्धेन च जीवादीना सज्ञापरिणामादि निर्दिष्ट तदनतरमिदानां सम्यग्ज्ञान विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं ॥ ९ ॥

मत्यादय इति क एते शब्दा ?

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥ १ ॥ अय मतिशब्दो भावकर्तृकरणेष्वयतमसाधनो वेदितव्य । मनेर्भाजसाधने कि । तदावरणकर्मक्षयोपशमे सतीन्द्रियानिन्द्रियापेक्षमर्थस्य मनन मति । औदासीन्येन तत्त्वकथनाद्बहुलापेक्षया कर्तृसाधन, करणसाधनो वा, मनुतेर्था मन्यतेनेनेति वा मति भेदाभेद-नियक्षोपपत्तेः ।

नहि काश्चित्पदार्थं सत्ता व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्भागिभूतानगोचरातीतं स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केषु चित्सति केषुचिन सति । क्रिया च परिस्पदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्ति मती । सर्वेषां च विचारार्हाणामस्तित्वं मूलं । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उच्यते अतस्तस्यादौ वचनं क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः संख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुन सख्यातासंख्याताऽनंतपरिणामोपलब्धेः सख्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं सप्तया भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्तेः क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्योर्ध्वाधस्तिर्यग्निवासविप्रतिपत्तेरूर्ध्वासन्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्याच्चिकालविपर्ययोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो विचित्रस्त्र्यस्रचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविपर्ययोपश्लेषणं स्पर्शनं । कस्य चित्क्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्द्रव्यमेव कस्यचिद्रज्ज्वल पडद्यौ वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,—

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोर्धस्यावधिपरिच्छेत्तव्य इति कालोपादनं क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेरिन्द्रमध्यविरहेऽप्यन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्ट प्रयोगः क्वचिच्छेदे वर्तते 'सातर काष्ठ सञ्जिग्रमिति' । क्वचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यातरमारमत' इति क्वचिन्मध्ये हिमम् त्सागरांतरं इति । क्वचित्ताम्राप्ये "स्फटिकस्य शुक्लरक्तार्थंतरस्थस्य तद्वर्णतेति शुक्लरक्तसमीपस्थस्येति गम्यते । क्वचिद्विशेषे" ।

"वाजिवारणलोहानां काष्ठपापाणवाससा । नारीपुरुषतोयानामतरं महदतरं" इति ।

महान् विशेष इत्यर्थं । क्वचिद्विधेयो 'ग्रामस्यातरे कृपा' इति क्वचिदुपसन्नाने 'अतरे शटका' इति । क्वचिद्विदेऽनभिप्रेतश्रोतृजनातरे मन्त्र मन्त्रयते । ताद्विरहे मन्त्रयत इत्यर्थं । तत्रेह उद्दिश्यविरहेष्वन्यतमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य निमित्तनशाक्तस्य चित्पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तातरात्तस्यैवाविर्भावदर्शनात्तदतरमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादि परिणामप्रकारो निर्णेतव्य इति भाववचनं क्रियते ।

संख्याताद्यन्यतमनिश्चयेष्वन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ सख्यातादिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते । इमे एभ्योऽल्पा इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वप्रसिद्धेरसद्ग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्वं सिद्धं न ह्यसतो निर्देश इति तस्मादसद्ग्रहणं । अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणं ।

न वा क्वास्ति क्व नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्यानविशेषणार्थत्वात् ॥ १२ ॥ नवैव दोष, किं कारणं नानेन सम्यग्दर्शनादेः सामान्येन सत्त्वमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशमार्गणास्यानेषु क्वास्ति सम्यग्दर्शनादि, क्व नास्तीत्येव विशेषणार्थं सद्ग्रहणं ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अविकृतानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने नास्तित्वमधिगतं स्यात्, येन अधिकृता जीवपर्याया क्रोधादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषामस्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनर्युक्तमेवा ग्रहणमिति । तन्न किं कारण सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहण भवति ।

विधानग्रहणात् संख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव संख्यासिद्धिरिति । तन्न किं कारण भेदगणनार्थत्वात् । प्रकारगणन हि तत् । भेदगणनार्थमिदमुच्यते । उपशमसम्यग्दृष्टय इयत् । क्षायिकसम्यग्दृष्टय एतावत् इति ।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यदेवाधिकरण तदेव क्षेत्र, अतस्तयोरभेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तन्न किं कारण उक्तार्थत्वात्कमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरंबुघटवत्पृथग्ग्रहण ॥ १७ ॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽबुनोवस्थानात्तन्नियमाद्दत्तस्पर्शनं, नक्षेतदस्ति घटेषु अतिष्ठते, नच घट स्पृशतीति । तथाकाशक्षेत्रे जीवावस्थानां नियमादाकाशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थक ।

न वा विषयवाचित्वात् ॥ १८ ॥ नैवैप दोष किं कारण विषयवाचित्वात् । विषयवाची क्षेत्रशब्द । यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽनतिष्ठते, नच कृत्स्न जनपद स्पृशति । स्पर्शन तु कृत्स्नविषयमिति ।

त्रैकाल्यगोचरत्वाच्च ॥ १९ ॥ यथा साम्प्रतिकेनाबुना साम्प्रतिक घटक्षेत्रे स्पृष्ट, नातीतानागत । नैवमात्मन साम्प्रतिकेक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्राय । स्पर्शनस्य त्रिकालगोचरत्वात् ।

स्थितिकालयोरर्थांतरत्वाभाव इति चेन्न मुख्यकालास्तित्वसप्रत्ययार्थ ॥ २० ॥ स्यादेतत् स्थितिरेव काल काल एव स्थितिरित्यतो नास्त्यनयोरर्थांतरभाज इति । तन्न किं कारण मुख्यकालास्तित्वसप्रत्ययार्थं पुन कालग्रहण । द्विविधो हि कालो मुख्यो व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकाल । पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । उक्तच किमुक्त सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहण कृत तेनैव सिद्धत्वात्पुनर्भावाग्रहणमनर्थकमिति तन्न किं कारण औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहणं द्रव्यं न भवतीत्येव पर । इदं त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्ष । किं सम्यग्दर्शनं मौपशमिक, क्षायिकमित्यादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्प ॥ २२ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहार विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्य । केचित्सक्षेपेण प्रतिपाद्या केचिद्विस्तरेण, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धेरितरेषामधिगमोपायानां ग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

इतितत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पञ्चममाह्निक समाप्त ॥ ५ ॥

एव सम्यग्दर्शनस्यादाबुद्धिदृष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्त्वामिनिपयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टास्तत्सन्धेन च जीवादीनां सज्ञापरिणामादि निर्दिष्ट तदनतरमिदानीं सम्यग्ज्ञान त्रिचाराहर्मिल्याह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञान ॥ ९ ॥

मत्यादय इति क एत शब्दा २

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥ १ ॥ अयं मतिशब्दो भावकर्तृकरणेष्वन्यतमसाधनो वेदितव्य । मनेर्भावसाधने क्ति । तदावरणकर्मक्षयोपशमे सर्वाद्रियांनिद्रियापेक्षमर्थस्य मनन मति । औदासीन्येन तत्त्वकथनाद्बहुलापेक्षया कर्तृसाधनं, करणसाधनो वा, मनुतेर्यान्मन्यतेनेनेति वा मति भेदाभेदविशदोपपत्तेः ।

नहि काक्षिप्यदार्थं सत्ता व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्वाग्निज्ञानगोचरातीत स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केषु चित्ताति केषुचिन सति । क्रिया च परिस्पदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्ति मती । सर्वेषा च विचारार्हाणामस्तित्व मूल । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चित्ता युज्यते अतस्तस्यादौ वचन क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः सरूपोपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुन संख्यातासंख्याताऽनंतपरिणामोपलब्धेः सत्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं सरूपा भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसंख्यस्य निवासविप्रतिपत्ते क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्यो-
र्ध्वाधस्तिर्यग्निनासविप्रतिपत्तेरूर्ध्वाद्यन्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधान ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्याच्छिकालविषयोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो विचित्रस्यन्त्रचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविषयमुपश्लेषणं स्पर्शनं । कस्य चित्ताक्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्भवमेव कस्यचिद्भ्रज्जन पट्टौ वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,-

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेत्तव्य इति कालोपादन क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेरिच्छिद्रमध्यचिरहेष्वन्यतमग्रहण ॥ ७ ॥ बहुष्वर्येषु दृष्ट प्रयोगः क्वचिच्छिद्रे वर्तते 'सातर काष्ठ सच्छिद्रमिति' । क्वचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यातरमारमत' इति क्वचिन्मध्ये हिमवत्सागरांतर इति । क्वचित्तामीप्ये "स्फटिकस्य शुक्लरक्ताद्यतरस्थस्य तद्वर्णतेति शुक्लरक्तसमीपस्थस्येति गम्यते । क्वचिद्विशेषे" ।

"वाजिनारणलोहाना काष्ठपापाणवाससा । नारीपुरुस्तोयानामतर महदतरं" इति ।

महान् विशेष इत्यर्थं । क्वचिद्द्विहोमि 'ग्रामस्यातरे कृपा' इति क्वचिदुपसव्याने 'अतरे शाटका' इति । क्वचिद्विरेहेऽनभिप्रेतश्रोतृजनातरे मन्त्र मन्त्रयते । ताद्विरेहे मन्त्रयत इत्यर्थं । तत्रेह छिद्रमप्यविरहेष्वन्यतमो वेदितव्य ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य निमित्तवशात्कस्य चित्पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तातरात्तस्येवाविर्भावदर्शनात्तदतरमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादि परिणामप्रकारो निर्णेतव्य इति भाववचन क्रियते ।

सरूपाताद्यन्यतमानिश्चयेष्वन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ सरूपाता-
दिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचन क्रियते । इमे एभ्योऽप्या इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वप्रसिद्धेरसद्ग्रहण ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्व सिद्ध न ह्यसतो निर्देश इति तस्मादसद्ग्रहण । अनर्थक सद्ग्रहणमसद्ग्रहण ।

न वा कास्ति क नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्थानविशेषणार्थत्वात् ॥ १२ ॥ नवैव दोष, किं कारण नानेन सम्यग्दर्शनादे सामान्येन सत्त्वमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशसु मार्गणा-
स्थानेषु कास्ति सम्यग्दर्शनादि, क नास्तीत्येव विशेषणार्थं सद्ग्रहण ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अधिकृताना सम्यग्दर्शनादीना जीवादीना च निर्देशवचने नास्तित्वमधिगत स्यात्, येननधिकृता जीवपर्याया क्रोधादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषाम-
स्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचन ।

वृत्त्व, तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलक्षणजन्मना कर्तृशब्देन कथमुच्यते । कथं वाऽयमेकक्षणे सन्वाचक स्यात् । सतानावस्थानाद्वाच्यत्वाच्चकभावसंबन्ध इति चेन्न । तस्य प्रतिविहितत्वात् । अथ मतेमतत्—खात्पतिता नो रत्न-वृष्टि, अवाच्यमेव हि तत्त्वमिष्यते । अन्यापारेषु हि सर्वधर्मेषु वाग्व्यवहारो नास्त्येवेति, तदपि नोपपद्यते । स्ववचनविरोधात्, तत्त्वप्रतिपत्त्युपायापन्ह्वप्रसगाच्च । किं च—जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व नोपपद्यते । कुत ? विशेषानुपलब्धे । येन हि कर्तृसाधनत्वमवगत । करणादिसाधनत्व, च तेनेद युज्यते वक्तु कर्तृसाधन-मिदं न करणादिसाधनमिति । नच क्षणिकवादिन प्रत्यर्थवशवर्तिज्ञानविकल्पनायामनवधारितोभयस्व-भानस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति । न हि शुक्लेतरविशेषानभिज्ञस्य शुक्लमिदं न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते ।

अस्तित्वेष्याविक्रियस्य तदभावोनभिसवधात् ॥ ११ ॥ आत्मन अस्तित्वेपि ज्ञानस्य करणा-द्यभाव, कुत ? अनभिसवधात् । यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्माच्चार्थांतरभूत, 'आत्मैन्द्रियमनोर्य-सन्निकर्पात् यन्नियमयते तदन्यदिति वचनादिति' तस्य ज्ञान कारण न भवितुमर्हति । कुत ?—

पृथगात्मलाभाभावात् ॥ १२ ॥ दृष्टो हि लोके, छेतुर्देवदत्तादार्थांतरभूतस्य परशोस्तैश्चक्ष्णगौरवका-ठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य सतः कारणभाव । नच तथा ज्ञानस्य स्वरूप पृथगुपलभामहे । किं च—

अपेक्षाभावात् ॥ १३ ॥ दृष्टो हि परशोर्देवदत्ताधिष्ठितोद्यमननिपतनापेक्षस्य कारणभाव । न च तथा ज्ञानेन किञ्चिर्कर्तृसाध्य क्रियातर समपेक्ष्यमस्ति । किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियाया साचिष्ये, नियुज्य-मान परशु-करणमित्येतद्युक्तं । न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणत ।

अर्थोत्तरत्वे तस्याज्ञत्वात् ॥ १५ ॥ इह यज्ज्ञानादन्यद्भवति तदज्ञ, दृष्ट । यथा घटादिद्रव्य । तथा च ज्ञानादन्य आत्मा, इत्यज्ञत्वप्रसंग । ज्ञानयोगाज्ज्ञत्व, दृष्टत्वात् दण्डवदिति चेन्न । तत्त्वभावाभावे संबन्धनियमा-नुपपत्तिरिन्द्रियमनोवत् । ज्ञत्वभावाभावे सत्यात्मन्येव योगो, न मनसैन्द्रियेण वेति नियमाभाव । युतसिद्ध-योश्च दण्डदण्डिनो संबन्ध, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिता-हितविचारणाविक्रियोपपत्तेरसाम्य । उभयोश्चाज्ञयो संबन्धेऽज्ञत्वप्रसंगो दृष्टत्वात्, जाल्यधयो संबन्धे दर्शन-ज्ञक्यभानवत् । किं च—इन्द्रियमन प्रसंगाद्यदि ज्ञायतेनेन ज्ञानमिति कारणमभ्युपगम्यते, तेनेन्द्रियाणां मनसश्च ज्ञानत्वप्रसंग, विशेषाभावात्तेरपि ज्ञायत इति । किं च—उभयोर्निष्क्रियत्वान्, सर्वगतस्य तावदात्मन क्रिया नास्ति । नापि ज्ञानस्य क्रियावत्त्व । द्रव्यस्यैव लक्षणमिति वचनात् । तत् क्रियाविरहितस्य कथं कर्तृत्व-करणत्व वा स्यात् । यस्यापि मतमन्यत, गुणव्यतिरेकाच्छुद्ध पुरुषो नित्यश्च निर्णिकारत्वादिति । तस्य ज्ञान कारण न भवितुमर्हति । कुत ? अनभिसवधात् । या बुद्धिरिन्द्रियमनोहकारमहद्बुत्त्युपनीतो, लोचनसकल्पाभिमानाध्य-वसायरूपा, सा प्रकृति । पुरुष पुनरविक्रिय, शुद्धश्च । तस्य सा कारण कथं स्यात् ? क्रियापरिणतस्य हि देवदत्तस्य लोके करणसंप्रयोगो दृष्ट । इत्येवमादि योज्य । नापि कर्तृसाधनत्व युज्यते । लोके हि कारणत्वेन प्रसिद्धस्यासे, तत्पशसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षिताया, तैश्चक्ष्णगौरवकाठि-याहितविशेषोपयमेव, छिन-क्तीति कर्तृधर्मोप्यारोप क्रियते । न च तथा ज्ञान कारणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वदोषोपपत्ते, अतोस्य कर्तृत्वम-युक्तं । नच भानसाधनत्वमुपपत्तिमत्, अविक्रियस्य तत्परिणामाभावात् । विक्रियाख्यभाजस्य हि वस्तुनसङ्गुलदे-विह्वेदादिदर्शनात्, पचन पाक इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्त, नाकाशस्येति । किं च—फज्जभावात् । ज्ञान हि प्रमाणमिष्ट, प्रमाणेन च फलवता भवितव्य, नचावज्ञेयधनमतेरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मादन्येन ज्ञानेन भवितव्य, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरवबोध फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भावसाधनत्व । अधिगमश्चात्र न भाजातरमिति, फले प्रामाण्योपचार, इति चाऽयुक्तं मुखाभावात् । आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना वा युक्त । आकाराकारवतोर्भेदाभेदयोरनेकदोषोपपत्ते । निर्णिकल्पत्वाच्च तत्रस्याकारकल्पनाभाव । बाह्यनस्या-कारापोहेऽतरमाकारानुपपत्तिश्चेति । जनेन्द्राणा तु परमर्षितसर्वज्ञप्रणीतनयभगगहनप्रपञ्चविपश्चिता स्याद्-प्रकाशोन्मीलितज्ञानचक्षुषामेकस्मिन्नप्यर्थेऽनेकपर्यायसमवायुपपद्यते इति विमृष्टार्थमेव तत् ।

श्रुतशब्द कर्मसाधनश्च ॥ २ ॥ किं च पूर्वोक्तप्रियसाधनश्चेति वर्तते । श्रुतावरणक्षयोपशम-
पतरंगनहिरंगहेतुसन्निधाने सति श्रूयतेस्मेति श्रुत । कर्तुरे श्रुतपारिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुत । भेदवि-
क्षायां श्रूयतेनेनेति श्रुते श्रवणमात्र वा ।

अत्रपूर्वस्य दधानतः कर्मादिसाधनः किं ॥ ३ ॥ कर्मादिषु साधनेष्वन्यतमे किरत्य वेदितव्य
अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमाशुभयहेतुसन्निधाने मत्प्रधीयतेऽवाग्दधाल्यवाग्धानमात्र वावधि । अवधि-
शब्दोऽध. पर्यायवचन, यथाऽध. क्षेपणमत्रक्षेपण, इत्यधोगतभूयोद्भव्यनिपयोह्यवधि । अयं वावधिर्मर्यादा
अवधिना प्रतिबद्ध ज्ञानमवधिज्ञान । तथाहि-यक्ष्यते रूपिष्ववधेरिति । सर्वेषां प्रसंग इतिचेन्न । रूढिवशाद्भव्य-
स्थोपपत्तेर्गोशब्दप्रवृत्तिरत ।

मन प्रतीत्य प्रतिसंधाय वा ज्ञानं मन पर्ययः ॥ ४ ॥ तदावरणकर्मक्षयोपशमादित्त्रित्त-
निमित्ततरशात्परकीयमनोगतार्थज्ञान मन. पर्यय । भावादिसाधनत्व पूर्ववेदितव्यं । कथं मन प्रतीत्य
प्रतिसंधाय वा ज्ञानमित्यत्रोच्यते-परकीयमनसि गतोर्थो मन इत्युच्यते तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति । स च क-
मनोगतोर्थो भावघटादिस्तमर्थं समतादेत्यालम्ब्य वा प्रसादादात्मनो ज्ञान मन. पर्यय ।

मतिज्ञानप्रसंग इति चेन्नापेक्षामात्रत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतन्मन पर्ययज्ञान मतिज्ञान प्राप्त
कुतो मनोनिमित्तत्वादेव द्वार्या प्रक्रिया मनसा मन. सपरिचिन्त्येति । तन्न किं कारणमपेक्षामात्रत्वात् स्व-
परमनोपेक्षामात्र तत्र क्रियते यथाऽधे चद्रमस पश्येति । न तत्कार्यं मतिज्ञानवत् । आत्मशुद्धिनिमित्तत्वादे-
तस्येति ।

वाह्याभ्यंतरक्रियाविशेषात् यदर्थं केचन तत्केवलं ॥ ६ ॥ तप क्रियाविशेषात् वाह-
मानसकार्याश्रयान् वाह्यान्यतरांश्च यदर्थमर्थन केवते सेयते तत्केवल ।

अव्युत्पन्नेद्वाऽसहायार्थः केवलशब्दः ॥ ७ ॥ यथा केवलमत्र मुक्ते देवदत्त इति । अस-
हाय व्यजनरहित मुक्ते इति गम्यते । तथा क्षायोपशमिकक्षानासपृक्त असहाय केवलमित्यव्युत्पन्नोयं शब्दो
दृष्टव्य ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अयं ज्ञानशब्द करणादिसाधन इति
व्याख्यात पुरस्तात् ।

इतरेषां तदभावः ॥ ९ ॥ इतरेषामेकातवादिना तस्य ज्ञानस्य करणादिसाधनत्व नोपपद्यते ।
तत्कथमिति चेदुच्यते—

आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वाज्जुपपत्तिः कर्तुरभावात् ॥ १० ॥ येषामात्मा न विद्यते
तेषां ज्ञानस्य करणादित्वं नोपपद्यते, कुत २ कर्तुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्रि परशो करणत्व दृष्ट ।
तथा चात्मन्यसति नास्य करणत्व । तत एव भावसाधनत्वमपि नोपपद्यते, ज्ञातिज्ञानमिति । न ह्यसति भाव-
वति भाव इति । स्यादेतज्जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व, इति तन्न निरीहकत्वात् । न हि निरीहको
भावं कर्तृत्वमास्कदति निरीहकाश्च सर्वे भावा । किंच-पूर्वोत्तरापेक्षस्य लोके कर्तृत्वं दृष्ट । नच तस्य
ज्ञानस्य पूर्वोत्तरापेक्षास्ति क्षणिकत्वादतो निरपेक्षस्य कर्तृत्वाभावं । किंच-करणव्यापारापेक्षस्य लोके कर्तृ-
त्व दृष्ट । नच ज्ञानस्यान्यत्करणमस्ति । अतोस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमितिचेन्न । शक्ति-
शक्तिमद्भेदाभ्यामुपगमे आत्मास्तित्वसिद्धे, अभेदे च स दोषस्तदवस्थ एवेति । सतानापेक्षया कर्तृकरणभेदोत्पत्त्वा

तृत्व, तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलक्षणजन्यना कर्तृशब्देन कथमुच्यते । कथं वाऽयमेकक्षणे सन्वाचक स्यात् । सतानविस्थानाद्वाच्यवाचकभाजसंबध इति चेन्न । तस्य प्रतिविहितत्वात् । अथ मतेमतत्-खात्पतिता नो रत्न-वृष्टि, अवाच्यमेव हि तत्त्वमिष्यते । अन्यापारेषु हि सर्वधर्मेषु वाग्यवहारो नास्त्येवेति, तदपि नोपपद्यते । स्वमचनविरोधात्, तत्रप्रतिपर्युपायापन्हनप्रसगाच्च । किं च-जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व नोपपद्यते । कुत ? विशेषानुपलब्धे । येन हि कर्तृसाधनत्वमगत । करणादिसाधनत्व, च तेनेद युज्यते वक्तु कर्तृसाधन-मिद न करणादिसाधनमिति । नच क्षणिकवादिन प्रत्यर्थवशावर्तिज्ञानविकल्पनायामनवधारितोभयस-भानस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति । न हि शुक्लेतरविशेषानभिज्ञस्य शुक्लमिद न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते ।

अस्तित्वेष्वप्यविक्रियस्य तदभावोनभिसवधात् ॥ ११ ॥ आत्मन अस्तित्वेपि ज्ञानस्य करणा-द्यभाव, कुत ? अनभिसवधात् । यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्मान्नाच्चार्यातरभूत, 'आत्मैन्द्रियमनोर्ध-सन्निकर्षात् यन्निष्पद्यते तदन्यदिति वचनादिति' तस्य ज्ञान कारण न भनितुमर्हति । कुत ?—

पृथगात्मलाभाभावात् ॥ १२ ॥ दृष्टो हि लोके, छेतुर्देवदत्तादथातरभूतस्य परशोसैक्ष्यगौरवका-ठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य सत करणभाव । नच तथा ज्ञानस्य स्वरूप पृथगुपलभामहे । किं च—

अपेक्षाभावात् ॥ १३ ॥ दृष्टो हि परशोर्देवदत्ताधिष्ठितोयमननिपतनपक्षस्य करणभाव । न च तथा ज्ञानेन किंचित्कर्तृसाध्य क्रियातर समपेक्ष्यमस्ति । किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियाया साचिव्ये, नियुज्य-मान परशु-करणमित्येतद्युक्त । न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणत ।

अर्थांतरत्वे तस्याज्ञत्वात् ॥ १५ ॥ इह यज्ज्ञानादन्यद्भवति तदज्ञ, दृष्ट । यथा घटादिद्रव्य । तथा च ज्ञानादन्य आत्मा, इत्यज्ञत्वप्रसग । ज्ञानयोगाज्ज्ञान, दृष्टत्वात् दण्डवदिति चेन्न । तत्त्वभावाभावे संबधनियमा-नुपपत्तिरिन्द्रियमनोवत् । इत्यभावाभावे सत्यात्मन्येव योगो, न मनसैन्द्रियेण वेति नियमाभाव । युतसिद्ध-योश्च दण्डदण्डिनो संबध, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिता-हितविचारणाविक्रियोपपत्तेरसाम्य । उभयोश्चाज्ञयो संबधेयज्ञत्वप्रसगो दृष्टत्वात्, जात्यधयो संबधे दर्शन-शक्यभाववत् । किं च—इन्द्रियमन प्रसगाद्यादि ज्ञायतेनेन ज्ञानमिति कारणमभ्युपगम्यते, तेन्द्रियाणां मनसश्च ज्ञानत्वप्रसग, विशेषाभावाच्चैरपि ज्ञायत इति । किं च—उभयोर्निष्क्रियत्वान्, सर्वगतस्य तावदात्मन क्रिया नास्ति । नापि ज्ञानस्य क्रियात्व । द्रव्यत्वेन लक्षणमिति वचनात् । तत क्रियाविरहितस्य कथं कर्तृत्व करणत्व वा स्यात् । यस्यापि मतमन्यत, गुणव्यतिरेकाच्छुद्ध पुरुषो नित्यश्च निर्विकारत्वादिति । तस्य ज्ञान कारण न भनितुमर्हति । कुत ? अनभिसवधात् । या बुद्धिरिन्द्रियमनोहकारमहद्बुत्सुपनीता, लोचनसकल्पाभिमानाप्य-वसायरूपा, सा प्रकृति । पुरुष पुनरविक्रिय, शुद्धश्च । तस्य सा करण कथं स्यात् ? क्रियापरिणतस्य हि देवदत्तस्य लोके करणप्रयोगो दृष्ट । इत्येवमादि योज्य । नापि कर्तृसाधनत्व युज्यते । लोके हि करणत्वेन प्रसिद्धस्यासे, तत्प्रशसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षिताया, तैक्ष्यगौरवकाठिन्यादिताविशेषोपेयमेव, छिन-क्तीति कर्तृधर्मायारोप क्रियते । न च तथा ज्ञान कारणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वदोषोपपत्ते, अतोस्य कर्तृत्वम-युक्त । नच भावसाधनत्वमुपपत्तिमत, अगिक्रियस्य तत्परिणामाभावात् । निःक्रियास्वभाजस्य हि वस्तुनस्तदुलादे निःक्रेदादिदर्शनात्, पचन पाक इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्त, नाकाशस्येति । किं च—फलाभावात् । ज्ञान हि प्रमाणमिष्ट, प्रमाणेन च फलनता भवितव्य, नचावबोधनमत्तरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मादन्येन ज्ञानेन भवितव्य, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरवबोध फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भाजसाधनत्व । अधिगमश्चात्र न भाजातरमिति, फले प्रामाण्योपचार, इति चाऽयुक्त मुल्याभावात् । आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना वा युक्ता । आकाराकारवतोर्भेदाभेदयोरनेकदोषोपपत्ते । निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्याकारकल्पनाभाव । बाह्यनस्त्वा-कारापोहेऽतरगाकारानुपपत्तिश्चेति । जैनेन्द्राणा तु परमपिसर्वज्ञप्रणीतनयभगाहनप्रपचीनपधित्वा स्यात्-प्रकाशोन्मीलितज्ञानचक्षुषामैकास्मिन्नप्यर्थेऽनेकपर्यायसमयादुपपद्यते इति विमृष्टार्थमेव तत् ।

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादेकत्व । मतिज्ञान तावदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति प्रतीत । श्रुतमपि वक्तृश्रोतृजिह्वाश्रवणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति । तन्न किं कारणमासिद्धत्वात् । जिह्वा हि शब्दोच्चारक्रियाया निमित्त, न ज्ञानस्य । श्रवणमपि स्वविषयमतिज्ञाननिमित्त, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्ध । सिद्धो हेतु साध्यमर्थसाधयेनासिद्ध । किं निमित्तं तर्हि श्रुत ?

अनिन्द्रियनिमित्तोर्धात्रागमः श्रुतं ॥ ३१ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियप्रलाधानात्पूर्वमुपलब्धेर्धे मोद्द्रिय-
प्राधान्याद्यदुत्पद्यते ज्ञान तत्, श्रुत ।

ईहादिप्रसंग इति चेन्नावग्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतद्रीहादीनामपि श्रुतव्यपदेश-
प्राप्त, तेष्यनिन्द्रियनिमित्ता इति । तन्न किं कारण अवग्रहीतमात्रविषयत्वात्, इन्द्रियेणावग्रहीतोऽर्थस्तन्मात्र-
विषया ईहादय । श्रुत पुनर्न तद्विषय । तर्हि ? श्रुतमपूर्वविषय, एक एतदिन्द्रियानिन्द्रियान्यानिन्द्रियानाम् घट-
इति तज्जातीयमन्यमनेकदेशकालरूपादिभिरलक्षणमूर्ध्निमन्त्रित यत्तच्छ्रुत । चान्निप्रकारार्थरूपणपर-
युक्तश्रुतः अत्रा इन्द्रियानिन्द्रियान्यामिक्त जीवमजीव चोपलभ्य तत्र सत्सर्वादिभिरुत्पत्तिनकालातर-
भावाल्पबहुत्वादिभिः प्रकारैरर्थप्ररूपण-कृतव्य यत्तमर्थ-तच्छ्रुत ।

श्रुत्वावधावणाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानमसंगत् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा यदवधाययति तच्छ्रुतमिति-
केचिन्मन्यते । तन्न युक्त । कुत ? मतिज्ञानप्रसयात् । तदपि शब्द श्रुत्वा गोशब्दोपमिति प्रतिपद्यतेऽसाधार-
णेन नाम लक्षणेन भवितव्य । श्रुत पुनस्तस्मिन्निन्द्रियानिन्द्रियगृहीतागृहीतात्पर्यायसमूहात्मनि शब्दे तद-
भिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमतरेण जीवादौ नयादिभिरधिगमोपार्थार्थधात्वेनाऽऽवबोध ।

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्त । प्रमाण केषांचिज्ज्ञानमभिमत केषांचित्सन्निकर्ष इत्यतोऽधिकृतानामेव
मत्यादीना प्रमाणत्वल्यापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

प्रमाणशब्दस्य कोर्थ ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्ते प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्थार्थध्यवसाय ॥ १ ॥
अय प्रमाणशब्द, भावे कर्तरि करणे च वर्तते । तत्र भावे, तावत्प्रमेयार्थ प्रति निवृत्तव्यापारस्य तत्त्वकथनात्
प्रमाणमिति । कर्तरि प्रमेयार्थ प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वान् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाण ।
करणे प्रमातृप्रमेययो प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति प्रमाण ।

अनवस्थेति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतामिदमिह सप्रधायी । प्रमाणासिद्धिः परतो वा
स्यात्स्वत एव वेति ? यदि यथा प्रमेयासिद्धि प्रमाणाधीना एव प्रमाणासिद्धिरपि प्रमाणातरार्धनेति, तस्याप्यन्यत्
तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अय स्वत एव सिद्धि । एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तथा प्रमेयस्यापि
प्रमेयात्मन एव सिद्धिरिति, प्रमाणव्यवस्थाकल्पना न घटते । इच्छामात्रविशेषहेतुश्च न चेत । तन्न किं कारण
दृष्टत्वात्प्रदीपवत् । दृष्टो हि प्रदीपो, घटादीना प्रकाशक स्वस्य च । तन्ना प्रमाणमपि इति । अथनायमप-
रोर्थ यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधनः प्रमाणशब्दः, अनवस्था प्राप्नोति नहोकास्मिन्नर्थानि निरुद्ध-
शक्यवस्थानमिति । तन्न किं कारण ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत् । यथेकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपन, प्रदीपयति, प्रदी-
प्यतेनेनेति वा, भावादिशक्यनिरोध । तथा प्रमाणस्यापि, इति ।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभावात् ॥ ३ ॥ यदि प्रमाण स्वस्याप्रकाशक स्यात्, परमनेदात्वात्,
अस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदात्मनि ज्ञाने, यदि त्याकारपरिच्छेदो
न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने निषयाकाररूपतैवेति तयोरविशेषः स्यात् ।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसंबंधो भुजिवत् ॥ १६ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरु-
दत्ता भोव्यतामिति, देवदत्तादीना, भुजिना प्रत्येकमभिसंबधो भवति । एवमिहापि प्रत्येकमभिसंबधः, मतिज्ञान
श्रुतज्ञानमवधिज्ञान मन पर्ययज्ञान केवलज्ञानमिति । सत्यपि तत्सामानाधिकरण्ये उपात्तार्थिगसख्यत्वात्त-
ल्लिङ्गसख्योपादान नास्तीत्युक्त पुरस्तात् ।

श्वतत्त्वादल्पात्तरत्त्वादल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणमादाँ ॥ १७ ॥ मतिरित्येतत् पर्द श्वतम-
ल्पाक्षर च, अवध्यादिभ्यो विषयश्चास्याल्प, चक्षुरादीना प्रतिनियतविषयत्वात् । तस्मादस्यादौ ग्रहण क्रियते ।

तदनंतर श्रुतं ॥ १८ ॥ तत्पूर्वं हि श्रुतमिति वक्ष्यते । ततस्तदनतर श्रुत क्रियते । इतश्च—

विषयनिबंधनतुल्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ 'मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति' वक्ष्यते । अत-
स्तुल्यत्वाच्च तदनतर श्रुत ।

तत्सहायत्वाच्च ॥ २० ॥ यथा नारदपर्वतयो' सहायत्वाच्चत्र नारदस्तत्र पर्वत, यत्र पर्वतस्तत्र
नारद. परस्परापरित्यागात् । तथा मतिश्रुतयो परस्परापरित्याग । यत्र मतिस्तत्र श्रुत यत्र श्रुत तत्र मतिरिति ।

प्रत्यक्षत्रयस्यादाववधिवचन विशुद्धभावात् ॥ २१ ॥ सत्यपि मतिश्रुताभ्या प्रत्यक्षत्वाद्भिश्च-
द्धत्वेऽवधेरोपदिष्ट प्रत्यक्षज्ञानमपेक्ष्यावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य प्रागुपन्यास ।

ततो विशुद्धतरत्वान्मनःपर्ययग्रहणं ॥ २२ ॥ ततोऽवधेर्मन पर्ययज्ञान विशुद्धतर । किं कृतोऽयं
विशुद्धिप्रकर्ष २ समयगुणसन्निधानकृत । अतोऽस्य तदनतर ग्रहण ।

अंते केवलग्रहणं ततः पर ज्ञानप्रकर्षाभावात् ॥ २३ ॥ सर्वेषा ज्ञानाना परिच्छेदने केवलसा-
मर्थ्यात्, अस्य चान्येन ज्ञानेनाऽपरिच्छेद्यत्वान्नातोऽन्यत्प्रकृष्ट ज्ञानमस्तीति, तत पर ज्ञानप्रकर्षाभाव ।

तेनैव सह निर्वाणाच्च ॥ २४ ॥ यतश्च केनलेनैव सह निर्वाण न क्षायोपशमज्ञानै सह, अतोते
केवलग्रहण । कश्चिदाह—

मतिश्रुतयोरेकत्व साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ॥ २५ ॥ मतिश्रुतयोरेकत्व प्रामो-
ति कुत साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ।

नातस्तत्सिद्धेः ॥ २६ ॥ नाविशेष । कुत, अतस्तत्सिद्धि । यत एव मतिश्रुतयो साहचर्यमेकत्रा-
वस्थान चोच्यते । अत एव विशेष सिद्ध । प्रतिनियतविशेषसिद्धयोर्हि साहचर्यमेकत्रावस्थान च युज्यते ।
नान्यथेति ।

तत्पूर्वकत्वाच्च ॥ २७ ॥ 'मतिपूर्वं श्रुतमिति' वक्ष्यते । ततश्चानयोर्निशेष । यत्पूर्वं यच्च पश्चात्तयो,
कथमविशेष २ ।

तत्र एवाविशेषः, कारणसदृशत्वाद्युगपद्वृत्तेश्चेतिचेन्नात एव नानात्वात् ॥ २८ ॥ स्यादेत-
द्यतो मतिपूर्वकत्वमत एवाविशेष । कुत, कारणसदृशत्वात् कार्यस्य । कथ, तत्रुपटवत् । यथा शुक्लादित्तु-
कार्यं पटद्रव्य, शुक्लादिगुणमेव । तथा मति कार्यत्वाच्चूतस्यापि मत्यात्मकत्व । युगपद्वृत्तेश्च । यथाग्नौ-
ष्ण्यप्रकाशनयोर्द्युगपद्वृत्तेरग्न्यात्मकत्व । तथा सम्यग्दर्शनाभिर्नादानतर युगपन्मतिश्रुतयोर्ज्ञानव्यपदेश-
इति । तत्र किं कारण २ अत एव नानात्वात् । यत एव कारणसदृशत्व युगपद्वृत्तिश्च चोच्यते । अत एव नाना-
त्व सिद्ध । द्वयो, हि सादृश्य युगपद्वृत्तिश्चेति ।

विषयान्निशेषादिति चेन्न ग्रहणभेदात् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्विषयान्निशेषात्, मतिश्रुतयोर्निबंधो
द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति । तत्र किं कारण ग्रहणभेदात् । अन्यथा हि मत्या गृह्यते अन्यया श्रुतेन । यो हि
मयते विषयाभेदादनिशेष इति । तस्यैकपटविषयदर्शनस्पर्शान्निशेष स्यात् ।

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वदिकत्व । मतिज्ञान तादृदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति प्रतीत । श्रुतमपि वक्तृश्रोतृजिह्वाश्रवणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति । तन्न किं कारणमासिद्धत्वात् । जिह्वा हि शब्दोच्चारकियाया निमित्त, न ज्ञानस्य । श्रवणमपि स्वनिपयमतिज्ञाननिमित्त, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्ध । सिद्धो हेतु साध्यमर्थ साधयेनासिद्ध । किं निमित्त तर्हि श्रुत ?

अनिन्द्रियनिमित्तोर्ध्वान्तरगमः श्रुतं ॥ ३१ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियनलाधानात्पूर्वमुपलब्धेर्धे मोद्द्रिय-प्राधान्याद्यदुत्पद्यते ज्ञान तत्, श्रुत ।

ईहादिप्रसंग इति चेन्नावग्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतद्रीहादीनामपि श्रुतव्यपदेश प्राप्त, तेष्यनिन्द्रियनिमित्ता इति । तन्न किं कारण अवग्रहीतमात्रविषयत्वात्, इन्द्रियेणानग्रहीतोऽर्थस्त मात्र विषया ईहादय । श्रुत पुनर्न तद्विषय । तर्हि ? श्रुतमपूर्वविषय प्रकृतमिन्द्रियासिन्द्रियान्यां निश्चिन्तोऽर्थे वेद-इति तज्जातीयमन्वमनेकदेशकारुण्यविभिन्नक्षणमपूर्वमधिगच्छति यत्तच्छ्रुत । चानभिप्रकारार्थप्ररूपणपर-यत्तद्व्यश्रुत-1, अत्रा इन्द्रियानिन्द्रियान्यामेक जीनामजीन चोपलब्धत्वात् सत्सुर्याक्षेत्रस्पर्शनकालातर भावाल्पबहुत्वादिभिः प्रकारैरर्थप्ररूपण-कतैव्ये यत्समर्थ-तच्छ्रुत ।

श्रुत्वावधावणाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानप्रसंगात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा यदवधाययति तच्छ्रुतमिति-केचिन्मन्यते । तन्न युक्त । कुत ? मतिज्ञानप्रसयात् । तदपि शब्द श्रुत्वा गोशब्दोयमिति प्रतिपद्यतेऽसाधार णेन नाम लक्षणेन भवित्तव्य । श्रुत पुनस्तस्मिन्निन्द्रियानिन्द्रियगृहीतागृहीतपर्यायसमूहात्मनि शब्दे तद-भिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमतरेण जीनादो नयादिभिरधिगमोपर्यर्थात्वेनाऽवबोध ।

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्त । प्रमाण केपाचिज्ज्ञानसामिमत केपाचित्तनिकर्ष इत्यतोऽधिकृतानामेव मन्यादीना प्रमाणनरयापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

प्रमाणशब्दस्य कोर्थे ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्ते प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्थोध्यवसाय ॥ १ ॥ अय प्रमाणशब्द, भाने कर्तरि करणे च वर्तते । तत्र भाने, तानग्रमेयार्थ प्रति निवृत्तव्यापारस्य तत्त्वकथनात् प्रमाणमिति । कर्तरि प्रमेयार्थ प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वात् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाण । करणे प्रमातृप्रमेययो प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति प्रमाण ।

अनवस्थेति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतमिदमिह सप्रमार्थं । प्रमाणासिद्धिः परतो वा स्यात्स्वत एव वेति ? । यदि यथा प्रमेयासिद्धि प्रमाणाधीना एव प्रमाणासिद्धिरपि प्रमाणातराधीनेति, तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथ स्वत एव सिद्धि । एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तत्र प्रमेयस्यापि प्रमेयात्मन एव सिद्धिरिति, प्रमाणव्यस्थाकल्पना न घटते । इच्छामात्रविशेषहेतुश्च तन्न चेत । तन्न किं कारण दृष्टत्वात्प्रदीपवत् । दृष्टो हि प्रदीपो, घटादीना प्रकाशक स्वस्य च । तत्रा प्रमाणमपि इति । अथनायमप-रोर्थे यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधनः प्रमाणशब्द, अननस्या प्रामोति नहोकास्मिन्नर्थोत्तमनि निरुद्ध-शक्यवस्थानमिति । तन्न किं कारण ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत् । ययैकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपन, प्रदीपयति, प्रदी-प्यतेनेनेति वा, भ्रमादिशक्यनिरोध । तथा प्रमाणस्यापि, इति ।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभावात् ॥ ३ ॥ यदि प्रमाण स्वस्याप्रकाशक स्यात्, परसरेयत्वात्, स्वस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदात्मनि ज्ञाने, यदि स्वाकारपरिच्छेदो न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने विषयाकाररूपतेवेति तयोरविशेषः स्यात् ।

स्मृत्यभावप्रमगश्च ॥ ५ ॥ न ह्यनुपलब्धपूर्वैरेव स एवायमिति स्मृतिर्भवति । यदि च विज्ञान स्वात्मानं न विजानीयादुत्तरकालमनधिगतस्वात्मविज्ञानं कथं ब्रूयात् ? श्लोऽहमिति । ततः स्मृतेरभावः स्यात् ।

फलाभाव इति चेन्नाऽर्थावरोधे प्रीतिदर्शनात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्भावसाधने प्रमाणे प्रमेय प्रमाणमिति, न फलमन्यदुपलभ्यत इति फलाभावात् इति । तत्र किं कारणं ? अर्थावरोधे प्रीतिदर्शनात् । इत्यन्वयस्यात्मनः कर्ममर्लमसत्य करणालवनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते सा फलमित्युच्यते ।

विप्रेक्षाऽज्ञाननाशोऽत्र ॥ ७ ॥ रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ।

ज्ञातृप्रमाणयोर्न्यत्वमिति चेन्नाऽज्ञत्वप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं प्रमिणोत्यात्मानं परं वा प्रमाणमिति कर्तृसाधनत्वमुक्तं, यस्मादन्यत्प्रमाणं ज्ञानं, स च गुणः । अन्यश्च प्रमाताऽऽत्मा, स च गुणी । गुणिगुणयोश्चाऽन्यत्वद्रव्यरूपतया । तथाचात्मैन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्युक्तिपथते, तदन्यदिति वचनात्, अन्यत्प्रमाणमन्यं प्रमाता । ततः कारणसाधनत्वमेव युक्तमिति । तत्र किं कारणमज्ञत्वप्रसंगात् । यदि ज्ञास्वभावात्मा तस्याऽज्ञत्वं प्राप्नोति । घटतः ।

ज्ञानयोगादिति चेन्नाऽतस्त्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावाच्च प्रदीपसंयोगवत् ॥ ९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानयोगाज्ज्ञातृत्वं भवतीति । तत्र किं कारणमतस्त्वभावात्वे ज्ञातृत्वाभावात् । कथं ? अधप्रदीपसंयोगवत् । यथा जाल्यप्रस्य प्रदीपसंयोगेपि न दृश्यते । तथा ज्ञानयोगेपि अज्ञत्वभावात्स्वात्मनो न ज्ञातृत्वं ।

प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं अन्यत् प्रमाणमन्यत्प्रमेयं । कुत ? लक्षणभेदात्, दीपघटवत् इति । तत्र किं कारणमनवस्थानात् । यदि यथा बाह्यात्प्रमेयाकारात्प्रमाणमन्यत्तथा अन्यतरप्रमेयाकारादन्यत्स्यात् ।

अनवस्थास्य स्यात्प्रकाशवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ तत्रैतत्स्यात् नानप्रत्यादोषः । कथं ? प्रकाशवत् । यथा प्रकाशस्य घटादीनामात्मनश्च प्रकाशस्य नानवस्थादोष एवमिहापीति । तत्र किं कारणं प्रतिज्ञाहानेः । प्रकाशो हि स्वात्मनोः स्वपरप्रकाशने समर्थः प्रदस्यमानः प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वप्रतिज्ञाहापयति ।

अनन्यत्वमेवेति चेन्नोभयाभावप्रसंगात् ॥ १२ ॥ यदन्यत्वे दोषोऽनन्यत्वः । तर्हि ज्ञातृप्रमाणयोः प्रमाणप्रमेययोश्चेति । तत्र किं कारणं उभयाभावप्रसंगात् । यदि ज्ञातृरन्यत्प्रमाणं, प्रमाणाच्च प्रमेयं, अन्यतराभावे तदत्रिनाभाविनोऽवशिष्टस्याप्यभावात् इत्युभयाभावप्रसंगः । कथं तर्हि सिद्धिः ?—

अनेकानात्सिद्धिः ॥ १३ ॥ स्यादन्यत्वं स्यादनन्यत्वमित्यादि । सज्ञालक्षणविभेदात्स्यादन्यत्वं । व्यतिरेकणानुपलब्धे स्यादनन्यत्वमित्यादि । ततः सिद्धमेतत्प्रमेयं, नियमात्प्रमेयं । प्रमाणं तु स्यात्प्रमाणस्यात्प्रमेयमिति ।

वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्वित्वनिर्देशः ॥ १४ ॥ आद्ये परोक्ष प्रत्यक्षमन्यदिति, वक्ष्यते । तदपेक्षया प्रमाणे इति, द्वित्वनिर्देशः क्रियते ।

तद्वचनं सन्निकर्षादिनिवृत्त्यर्थं ॥ १५ ॥ तन्मत्यादि ज्ञानं वर्णितं, प्रमाणव्यपदेशं लभते न सन्निकर्षादीनि । अथ सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वे को दोषः ?—

सन्निकर्षे प्रमाणे सकलपदार्थपरिच्छेदाभावस्तद्भावात् ॥ १६ ॥ यस्य मतं सन्निकर्षं प्रमाणं, अर्थाधिगम फलमिति, तस्य सकलपदार्थपरिच्छेदो नास्ति । कुत ? तदभावात्तस्य सन्निकर्षस्याभावात् । कथं ? इति चेदुच्यते—येन केनचित्सर्वज्ञेन भवितव्यं । तस्यार्थपरिच्छेदहेतुर्न यदि सन्निकर्षः ? स चतुष्टयत्रयद्वयत्रिपय स्यात् । तत्र चतुष्टयविषयस्त्रयविषयश्च न सम्भवति । मनस इन्द्रियाणां चाऽयुगपत्प्रवृत्तित्वात्, प्रतिनियतविषयत्वाच्च । अनेनो हि द्वैतकालविषयं, सूक्ष्मातरितविकृष्टरूपं, स कथमिह ते सन्निकृष्यते ?

असन्निरुद्धे, न तत्फलमत्रोद्य प्रवर्तते । अत सर्वज्ञाभाव स्यात् । तत एव द्वयसन्निकर्षोपि न भवति ।

सर्वगतत्वादात्मन सकलेनार्थेन सन्निकर्ष इति चेन्न तस्य परीक्षायामनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

यदि हि सर्वगत आत्मा स्यात्, तस्य क्रियाभावात्पुण्यपापयो कर्तृत्वाभावे तत्पूर्वकससारस्तदुपरितरूपश्च मोक्षो न योक्ष्यते इति । करणग्रामस्य ससार इति चेन्न तस्याचेतनत्वात्, तस्यैव मोक्षप्रसक्तेश्च ।

सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावश्च चक्षुर्मनसो प्राप्यकारित्वाभावात् ॥ १८ ॥ सर्वेन्द्रियवियय

सन्निकर्षो न सम्भवति । प्राप्यकारित्वाभावात्क्षेत्रपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

सर्वथा ग्रहणप्रसगश्च सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् ॥ १९ ॥ यान्तीन्द्रियाणि प्राप्यकाराणि, तैरपि सर्वार्थस्य ग्रहणं प्राप्नोति कुत सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसगः स्त्रीपुरुषसयोगवत् ॥ २० ॥ तस्य सन्निकर्षस्य प्रमाणस्य,

याफलमर्गबोधन, तेन च साधारणेन भवितव्यं । कथं ? स्त्रीपुरुषसयोगवत् । यथा स्त्रीपुरुषसयोगज सुखमुभयोरपि साधारणं । तथेन्द्रियाणां मनसोर्धस्य भावबोधनं प्राप्नोति ।

शय्यावदिति चेन्नाचेतनत्वात् ॥ २१ ॥ स्यान्मतं यथा शय्यादीनां, पुरुषस्य च, सयोगे साधा-

रणेपि, तत्फलं सुखं न शय्यादीनां भवति । किं तर्हि पुरुषस्यैवेति । तथेहापीति । तत्र किं कारणं अचेतनत्वात्, अचेतनानां शय्यादीनां सत्यपि सयोगे, सुखं न भवति ।

इहापि तत एवेति चेन्नाविशेषात् ॥ २२ ॥ स्यादेतन्मन प्रभृतीनां, सत्यपि सन्निकर्षे, न तत्फ-

लमवबोधनं भवति कुत । अचेतनत्वादेवेति । तत्र किं कारणमविशेषात्, अज्ञस्वभावत्वं तावत्सर्वेपामात्मादीनामविशिष्टं, तत्र किं कृतोय विशेषः । सन्निकर्षफलमवबोधनमर्थोत्तरभूतमपि, सदात्मनैव सवध्यते । न मन प्रभृतिभिरिति । ज्ञस्वभावत्वे चात्मनः प्रतिज्ञाहानि ।

समनायादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्समवायो नामाद्युत्सिद्धिलक्षणं, सवधोस्ति ।

तत्कृतोय विशेष इति तत्र । किं कारणं ? अविशेषात् । समनायो हि सर्वगत, ज्ञानशून्यत्वे समानेपि, आत्मनैव ज्ञानं योजयति, न मन प्रभृतिभिरिति वचनं, न विषयिन्मन प्रीतिकर । एवमिन्द्रियेपि योऽयं ।

अनुमानौपम्ययोरनुमानागमयोरनुमानप्रत्यक्षयोरौपम्यप्रत्यक्षयोरौपम्यागमयोरौपम्यप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च निपर्ययप्रसगे मत्यादीनामविशेषेण प्रमाणद्वयासक्तेरवधारणार्थमाह—

आद्ये परोक्षं ॥ ११ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षात्. प्राथम्यार्थसग्रहः ॥ १ ॥ अयमादिशब्देनेकार्थ-

वृत्तिः, क्वचित्प्राथम्ये वर्तते । अकारादयो वर्णा, ऋपभादयस्तीर्थकरा, इति । क्वचित्प्रकारे 'भुजगादय परिहर्तव्या, इति । क्वचिद्व्यनस्याया, सर्वादि' सर्वनामेति । क्वचित्सामीप्ये 'नद्यादीनि क्षेत्राणीति । क्वचिदवयवे, 'दिदादिरिति' । तत्रेहादिशब्दस्य विवक्षात् प्राथम्यार्थो वेदितव्यः । आदौ भवमाद्य, किं पुनस्तत् ? मति श्रुतं च ।

श्रुताग्रहणमप्रथमत्वात् ॥ २ ॥ श्रुतस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । कुत ? अप्रथमत्वात्, नहि सूत्रे श्रुतं प्रथमं

उत्तरागपक्षयादित्वमिति चेन्नातिप्रसगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं अन्याद्युत्तरमपेक्ष्य, श्रुतस्यादि-

त्वमिति । तन्न किं कारणं ? अतिप्रसगात् । उत्तरमपेक्ष्य, यथादित्वं फल्यते, केवलं व्युत्स्य, सर्वस्यादित्वं प्राप्नोति ?

द्वित्वनिर्देशादितिचेन्न तदवस्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद् द्वित्वनिर्देशेन, सर्वग्रहणं न भवति ।

अतो नातिप्रसग इति । तन्न किं कारणं ? तदवस्थत्वात्, एवमप्यतिप्रसग एव भवति । कयोर्द्वयोः ग्रहणमिति ?

न वा प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं ॥ ५ ॥ न वैपदोप किं कारणं ? प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं भवति । द्वित्व-

निर्देशाद्गृह्यमाणं यदायस्य प्रत्यासन्नं, तदेव गृह्यते । तस्य हि सामीप्यादौपचारिकं प्राथम्यमस्तीति तथा सामीप्यश्रुतेरर्थाच्च ।

उपात्तानुपात्तपरप्राधान्यादवगमः परोक्षं ॥ ६ ॥ उपात्तानीन्द्रियाणि, मनश्च । अनुपात्त प्रकाशो पदेशादि, तत्प्राधान्यादवगम परोक्ष । यथा गतिगत्कस्योपेतस्यापि स्वयमेव गतुमसमर्थस्य यष्याद्यत्रलवन-प्राधान्य गमन । तथा मतिश्रुतावरणक्षयोपशमे सति अस्वभावत्वात्मन स्वयमेवार्थानुपलब्धुमसमर्थस्य पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधान ज्ञान, परायत्तत्वात्तदुभय परोक्षमित्युच्यते ।

अत एव प्रमाणत्वाभाव इत्यनुपालभ ॥ ७ ॥ अत्रान्ये उपालभते । परोक्ष प्रमाण न भवति, प्रमीयतेऽनेनेति हि प्रमाण, नच परोक्षेण किंचित्प्रमीयते परोक्षत्वादेवेति सोऽनुपालभ । कुत ? अत एव यस्मात्, परायत्त परोक्ष इत्युच्यते नानत्रबोध इति ॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अन्यत्रिविध प्रत्यक्षमित्युच्यते । किमिदं प्रत्यक्ष नाम ?

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षं ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च, अग्निद्रिय मन, तेष्वपेक्षा यस्य न विद्यते । 'अतस्मिस्तदिति ज्ञान व्यभिचार' सोऽतीतोस्य । आकारो विकल्प यत्सहाकारेण वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमिति विशेषण मतिश्रुतनिवृत्त्यर्थं । अतीतव्यभिचारमित्येतद्विभगज्ञाननिवृत्त्यर्थं । तद्धि सिध्यादर्शनोदयाद् व्यभिचरतीति । साकारग्रहणमित्येतदवधिक्तेरुल्लक्षणव्युदासार्थं । अनाकार हि तदिति । किं, गतमेतदियतासूत्रेण ? आहोस्विदेव वक्तव्यमिति गत प्रतिपन्न कथमिति चेदुच्यते—

अक्षं प्रतिनियतमिति परापेक्षानिष्टीच ॥ २ ॥ अक्षोति व्याप्नोति जानातीति, अक्ष आत्मा, प्राप्तक्षयोपशम । प्रक्षीणारणे वा तमेव प्रतिनियत प्रत्यक्षमिति, विग्रहात्परापेक्षानिष्टीच कृता भवति ।

अधिकारादनाकारव्यभिचारव्युदास ॥ ३ ॥ अधिकृतमेतज्ज्ञान, सम्यक्, इति च, ततोऽनाकारस्य दर्शनस्य, व्यभिचारिणो ज्ञानस्य, च व्युदास कृतो भवति ।

करणात्यये ग्रहणाभाव इति चेन्न दृष्टत्वादीशवत् ॥ ४ ॥ स्फुटतत्करणात्ययेऽर्थस्य ग्रहणं न, प्राप्नोति । नह्यकरणस्य कस्यापि ज्ञान दृष्टमिति । तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वात् । कथं ? ईशवत् । यथा रथस्य वर्ता अनीश, उपकरणपेक्षो रथ करोति । स तदभावे न शक्य । य पुनरीश, तपोविशेषात्परिप्रासर्द्धिविशेष । स बाह्योपकरणगुणानपेक्ष स्वशक्त्यैव रथ निर्वर्तयन् प्रतीत । तथा कर्ममलीमस आत्मा, क्षायोपशमिकेंद्रियानिन्द्रियप्रकाशाद्युपकरणपेक्षोऽर्थान् सनेत्ति । स एव, पुन क्षयोपशमविशेषे क्षये, च सति करणात्पेक्ष स्वशक्त्यैवार्थान्वेत्ति । इति को विरोध ?

ज्ञानदर्शनस्वभावत्वाच्च भास्करादिवत् ॥ ५ ॥ यथा भास्करादय, प्रकाशस्वभावनत्वात्प्रकाशातरानपेक्षा, प्रकाशानर्थान्प्रकाशयति । तथा ज्ञानदर्शनस्वभावन आत्मा, तदावरणक्षयक्षयोपशमविशेषे सति, स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्ध ।

इन्द्रियनिमित्तं ज्ञान प्रत्यक्ष तद्विपरांत परोक्षमित्यविसंवादि लक्षणमिति चेन्नाप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत्तमिन्द्रियव्यापारजनित ज्ञान प्रत्यक्ष, व्यतीतेन्द्रियविषयव्यापार परोक्षमित्येतदविसंवादि लक्षण । तथाचोक्त ।

प्रत्यक्ष कल्पनापोढ नामजात्यादियोजना । असाधारणहेतुत्वाद्दक्षैस्तद्भवपदिश्यते ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमन्यपदेऽय, अव्यभिचारि व्यवसायात्मकमालेंद्रियमनोर्थासन्निकर्षाद्यनिष्पद्यते तदन्वयज्ञानादिवृत्ति प्रत्यक्ष । सत्सप्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणा बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति वा । तत्प्रत्यक्षमिति च सर्वैरन्युपगम्यते । अतएव तल्लक्षणमविसंवादि निश्चेतव्यमिति । तन्न किं कारणमाप्तस्य प्रत्यक्षाभावप्रसंगात् ।

यदाद्रियनिमित्तमेव ज्ञान प्रत्यक्षमिष्यते, एव सत्यासत्य प्रत्यक्षज्ञान न स्यात् । न हि तस्यैद्रियपूर्वार्थाधिगम । अथ तस्यापि कारणपूर्वकमेव ज्ञान कल्प्यते ? तस्मात्सर्वज्ञत्व पुरस्तादुक्त ।

आगमादिति चेन्न तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदागमादतीन्द्रियार्थाधिगमे व्याहृतशक्ते सर्वार्थावबोधे इति । तन्न किं कारण ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् । आतेन हि क्षीणदोषेण, प्रत्यक्षज्ञानेन प्रणीत आगमो भवति न सर्व । यदि सर्व स्यात् ? अविशेष स्यात् । स च नास्तीत्यागमस्य प्रमाणाभावात् ।

अपौरुषेयादिति चेन्न तदसिद्धे ॥ ८ ॥ स्यादेतदपौरुषेय आगमोस्ति, अनादिनिधनोऽत्यन्त-परोक्षेष्वप्यर्थेष्वप्रतिहतगतिस्तत् सर्वाार्थाधिगम इति । तन्न किं कारण ? तदसिद्धे । न च कश्चिदागमोऽपौरुषेय सिद्धोस्ति, हिंसादिविधायिन प्रामाण्यासिद्धे ।

अतीन्द्रिय योगिप्रत्यक्षमिति चेन्नार्थाभावात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत योगिनोऽतीन्द्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान-भक्ति आगमविकल्पातीत । तेनासौ सर्वार्थान् प्रत्यक्षं वेत्ति । उक्तं च—योगिना गुरुनिर्देशाद्यतिभिन्नार्थमा-श्रद्धक इति । तन्न किं कारण ? अर्थाभावात् । अक्षमक्ष प्रति वर्तते इति प्रत्यक्ष । नचायमर्थो योगिनि त्रिद्यते-अक्षाभावात् । अथवा न सति सर्वे भावा, स्वपरोभयहेत्वहेतुन्य उत्पत्त्यायभावात् । सामान्यविशेषाश्वेकानेकयो-र्द्वयसम्भवादिदोषोपपत्ते । अतीर्थाभावान्निरालम्बन योगिनो ज्ञान कथं स्यात् ? । परिकल्पितात्मना न सति भावा निर्निकल्पात्मना सतीति च्यायुक्त । तदधिगमोपायाभावात् । न हि निर्निकल्पोर्थास्ति । तद्विषय ज्ञान चेति प्रतिपादयितुं शक्य । लक्षणाभावात् ।

तदभावाच्च ॥ १० ॥ तस्य योगिनोभावाच्च । न हि कश्चित्परिकल्पितो योगी विद्यते विशेषलक्षण-विरहात्, सर्वविरहाच्च । निर्वाणप्राप्तो तत्रेतत्स्यात्, निर्वाण द्विविध ?, सोपधिविशेष, निरुपधिविशेष चेति । तत्र सोपधिविशेषे निर्वाणे बोद्धास्तीति । तत्रापि यथा बाह्यस्याभावात् कल्प्यते, तथाभ्यन्तरस्यापीति बोद्धुरभावा-एव । योगजधर्मानुप्रहादात्मा कारणविरहितोप्यनैतीति चेन्न । तस्य नि क्रियस्य नित्यस्य सतस्तन्क्रियतदनुग्रह-विकाराभावात् ।

तल्लक्षणानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् ॥ ११ ॥ तस्य प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणमपि नोपपद्यते, कुत ? स्ववचनव्याघातात् । अन्यापोहकप्रतिनिहितान्येवाशेषप्रमाणलक्षणानि । ततस्तत्र नो नातितरा प्रतिनिधाना-दर । किं तु तत्प्रमाणलक्षणगुणसमाधनतिरस्कारार्थं किञ्चिद्वाप्रियामहे । यदुक्तं कल्पनापोढ प्रत्यक्षमिति । कल्पना हि जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकृतो वाग्युद्धिविकल्पस्ततोऽपोढ । किं तत् ? सर्वथाकल्पनापोढ, उताहो कथंचिदिति ? यदि सर्वथास्ति प्रमाण ज्ञान कल्पनापोढमित्येवमादि कल्पनाभ्योप्यपोढमित्यस्यादि-वचनव्याघात । अथास्यादिकल्पनाभ्योऽनपोढमिष्यते सर्वथाकल्पनापोढमिति वचनव्याघात । अथ कथं चित्कल्पनापोढ, एकातत्रादत्यागात् पुनरपि स्ववचनव्याघात एव । अथ मत नास्माकमेकात् कल्पना-पोढमेवेति । किमर्थं तर्हि विशेषण, परमतापेक्ष विशेषण । परमते हि नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्ता । ततोपोढ न स्वविकल्पादिति । उक्तं च

सवितर्कनिचारा हि पञ्च विज्ञानधातव । निरूपणानुस्मरणाविकल्पनविकल्पका इति

अत्रोच्यते—आलम्बने वितर्कस्तत्रैवानुमर्शन निचारास्तस्य नामादिभिः प्रकल्पना निरूपण । पूर्वानुभूता-नुसारेण विकल्पनमनुस्मरणमित्येते धर्मा लक्षणमात्रानस्थानेष्वक्षीणप्रयतिज्ञानेषु निरन्वयेषु नोपपद्यते । युगप-दुत्पत्तरनवस्थानाच्च, अतो प्राक्षप्रहणमात्राभावश्च स्यात् । सव्यतरगोनिषाणवत् । क्रमवृत्तित्वे च तेषा स्वार्था भावप्रसंगश्चेति । सतनाद्यपेक्षया तदुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परीक्षाक्षमन्वात् । अत सर्वस्मिन्नसति विकल्पे, अयं विकल्पोऽस्त्वय नास्तीति विज्ञानस्य विवेको नोपपद्यते । सर्वविकल्पविरहाच्च नास्तित्वमेवास्य स्यात् । अनुस्म-रणाद्यभ्युपगमे चैकस्यानेकलक्षणवर्तिनो वस्तुनोस्तित्व सिद्ध । अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्ट नानन भूतस्य नान्यानुभूतस्येति । तथा मानसमपि प्रत्यक्ष नोपपद्यते । अपि च पण्णामनतरातीत विज्ञान

तन्मन इत्यतीतमसत्कथ विज्ञानस्य कारण स्यात् । अथ पूर्यात्तरनाशोत्पत्त्योर्युगपद्भूते कार्यकारणभाव फलस्यते । भिन्नसतानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयो कार्यकारणभाव स्यात् । एकसताने शक्यनुगमाम्भुपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् ।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्ते ॥ १२ ॥ अपूर्वाधिगमलक्षण प्रमाणमित्येतच्च नोपपद्यते । कुत ? सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्ते । प्रमीयतेनेनेति प्रमाण । सर्वेण च ज्ञानेन प्रमीयते । यथाधकारेऽवस्थितानामुत्पत्त्यनतर प्रकाशक प्रदीप, उत्तरकालमपि न त व्यपदेश जहाति, तदवस्थानकारणत्वात् । एष ज्ञानमुत्पत्त्यनतर घटादीनामवभासक भूत्वा प्रमाणत्वमनुभूयोत्तरकालमपि न त व्यपदेश त्यजति, तदर्थत्वात् । अथ मत क्षणे क्षणेन्य एव प्रदीपोऽपूर्वमेव प्रकाशकत्वमनलवत इति । एव सति ज्ञानमपि तादृशेति, क्षणे क्षणेऽन्यत्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमपिशिष्टमिति । तत्र यदुक्त स्मृतीच्छब्देपादिवत् पूर्वाधिगतविषयत्वात् पुन पुनरभिधान ज्ञान प्रमाणमिति तद्व्याहन्यते ।

स्वसवित्तिफलानुपपत्तिश्चाऽर्थांतरत्वाभावात् ॥ १३ ॥ प्रमाण लोके फलवदुपलब्ध । अत्र च प्रमाणस्य केनचित्फलेन भवितव्यमिति । कश्चिदाह-द्व्याभास हि ज्ञानमुपपद्यते, स्वाभास विषयभास च । तस्योभयाभासस्य यत्सवेदन तत्फलमिति । तत्रोपपद्यते, कुत ? अर्थांतरत्वाभावात् । लोके प्रमाणात् फलमर्थांतरभूतमुपगम्यते । तद्यथा-छेतुछेतव्यछेदनसन्निधाने द्वैधीभाज फल । नच तथा स्वसवेदनमर्थांतरभूतमस्ति । तस्मादस्य फलत्व नोपपद्यते सत्यमेवमेतत् । अत एव तस्मिन्निधिगमरूपे फले सव्यापारप्रतीततामुपधाय प्रमाणोपचार इति ।

प्रमाणोपचारानुपपत्तिर्गुण्याभावात् ॥ १४ ॥ सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते । यथा सति सिंहे विशिष्टतिर्गमतापिचेंद्रियजातिनखदंष्ट्रासटाटोपभासुरकपिलनयनतारकाचयवविशिष्टेऽन्यत्राँर्यशौर्यादिगुणसाधर्म्यात्सिंहोपचार क्रियते । नच तथैह मुख्य प्रमाणमस्ति तदभावात्फले प्रमाणोपचारो न युज्यते ।

आकारभेदाद्भेद इति चेन्नैकांतवादात्यागात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्वाहकविषयाभाससपितिशक्तित्रयाकारभेदात्प्रमाणप्रमेयफलरूपनाभेद इति । तत्र किं कारणमेकांतवादात्यागात् । एकमनेकाकारमित्येतज्जिनैर्द्रदर्शन, तत्कथमेकांतवादे युज्यते ? यदि हेवमभ्युपगम्येत, द्रव्ये कोऽपरितोष ? , रूपाद्यनेकात्मकमेक परमाणुद्रव्य, ज्ञानाद्यनेकात्मकमात्मद्रव्यमिति । अथ द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति आकारा एव, न ज्ञानमिति कल्प्यते । एव सति कस्य ते आकारा ? इति तैवाम्यभाज स्यात् । किंच तेपामाकाराणा यौगपद्येन वा उत्पत्ति स्यात् ? क्रमेण वा ? यदि यौगपद्येन, हेतुहेतुमद्भावो विरुध्यते । अथ क्रमेण, क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणा, कथं क्रम ? , यदि स्यात् ? , अधिगमश्चात्र न भावांतरमिति व्याहन्यते । अपि च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभावे, अतरगाकारत्रयकल्पनाया, प्रमाणप्रमाणाभासौ नोपपद्येते । अतरगाकारभेदादसद्वस्तु यत्सदिति कल्पयति, तत्रप्रमाणाभास । असदेवेति यत्प्रतिपाद्यते तत्रप्रमाण इत्यस्ति विशेष । इति चेत्प्रमेयद्वयव्यवस्थापितप्रमाणद्वयकल्पनाव्याघात । स्वलक्षणविषय हि प्रत्यक्ष । सामान्यलक्षणानुपपत्तिमनुमान । स्वलक्षणमसाधारणोर्ध्व विकल्पातीतत्वादिदत्तदित्यव्यपदेश्य । तद्विपरीत सामान्यलक्षणमिति, सर्वस्यासत्वे किं कृतोय विशेष ? असत्य हि न स्वतो भिद्यते सन्धीभेदात्स्याद्भेद घटस्यासत्त्वपटस्यासत्त्वमिति, तेपाघटादीना सबधिनामभावे तद्विशेषाभाव इति । स्यान्मत खात्पतिता नो रत्नवृष्टिरिष्टमेनाप्रतर्कितमुपस्थित अत एव सर्वं विज्ञानाभिधानमयथार्थं परिकल्पितार्थस्वानिर्विकल्पार्थगोचरमाल्मीयमेव विज्ञानप्रमाणमिति । उक्तं—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविधैरोपवर्ण्यते । अनागमनिकल्पा हि स्वयं विद्या प्रवर्तत इति ॥

एतच्चानुपपन्न तदधिगमोपायाभावात् । उक्तं—

प्रत्यक्षबुद्धि क्रमते न यत्र तर्हिगम्य न तदर्धलिंग ।

वाचो न वा तद्विषयेण योग का तद्गतं कष्टमशृण्वतस्ते ॥

इत्याहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थातरं ॥ १३ ॥

इति शब्दस्यानेकार्थसम्भवे विवक्षावशादाद्यर्थसप्रत्यय ॥ १ ॥ इति शब्दोनेकार्थ सम्भ-
ति । कचिद्देती वर्तते, 'हतीति पलायते' 'वर्षतीति धाति' कचिदेवमित्यस्यार्थे वर्तते, इति स्म उपाध्याय । कथ-
यत्वेव स्म इति गम्यते । कचिदप्रकारे वर्तते, यथा 'गौरश्च शुद्धो नील , चरति घ्नते जिनदत्तो देवदत्त इति' एव
प्रकारा इत्यर्थ । कचिद्भवन्त्याया वर्तते, यथा 'ज्वलितिकसताण्ण , इति । कचिदर्थविपर्यासे वर्तते । यथा
'गौरित्यपमाह, गौरिति जानात इति, । कचित्समाप्तौ वर्तत इति 'प्रथममाहिकमिति' । द्वितीयमाहिकमिति ।
कचिच्छब्दप्रादुर्भावे वर्तते इति, श्रीदत्तमिति सिक्तसेनमिति । तत्रेह विवक्षानशादादिशब्दार्थो वेदितव्य ।
मति स्मृति सज्ञा चिन्ताभिनिबोधादय इत्यर्थ । के पुनस्ते प्रतिभाबुद्ध्युपलब्ध्यादय । प्रकारे वा एव प्रकारा ,
इति । कथमेषां शब्दानामनर्थोत्तरत्व ।

मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धिविषयत्वादनर्थातरत्व रूढिवशात् ॥ २ ॥

एतेषां मत्यादीना शब्दाना मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तायामर्थोपलब्धौ वृत्तेरनर्थोत्तरत्व वेदितव्य ।
कथ पुनर्मनन मन्यत इति वा मति इत्येवमार्थनिपयाणामेषामनर्थोत्तरत्व ^१, इत्यत आह, रूढिवशादिति ।
यथा गच्छतीति गोरित्यर्गाकृतमपि गमन न शब्दवृत्तिनियमकारण रूढिवशात्कचिदेव वर्तते । तथा
मत्यादय शब्दा व्युत्पत्तिकर्मणि सत्यप्यर्थाश्रयेण भेदे कचिदेव वर्तत इत्यनर्थोत्तरत्वमवसीयते ।

शब्दभेदादर्थभेदो गवाश्चादिवदिति चेन्नतः सशयात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्मत्यादीनां
शब्दानां परस्परतोर्थातरत्वमस्ति । कुत ^१ शब्दभेदात्, गवाश्चादिवदिति । तत्र किं कारण अत सशयात् ।
यत एव मत्यादीना शब्दभेदादन्यत्वमाह भवान्, अत एव सशय । कथ ^२—

इद्रादिवत् ॥ ४ ॥ यथेद्रशक्तपुरदरादिशब्दभेदेपि नार्थभेद । तथा मत्यादिशब्दभेदेऽप्यर्थाभेद इति ।
न हि यत एव सशयस्तत एव निश्चय । किं च—

शब्दाभेदेऽप्यथैकत्वप्रसगात् ॥ ५ ॥ यस्य शब्दभेदोर्धभेदे हेतुरिति मत, तस्य वागादिनवार्थेषु
गोशब्दाभेददर्शनाद्वागाद्यर्थानमेकत्वमस्तु । अथ नैतदिष्ट, न तर्हि शब्दभेदोऽन्यत्वस्य हेतु । किं च—

आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथेद्रादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादेकत्व, प्रतिनियतपर्यायादेशाच्च
स्यादन्यत्व, इदनादिद्र , शकनाच्छक , पूर्वार्णत्पुरदर, इति । तथा मत्यादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादे-
कत्व । प्रतिनियतार्थपर्यायादेशाच्च स्यान्नानात्व । मनन मति । स्मरण स्मृति । सज्ञान सज्ञा । चिन्तन चिन्ता ।
आभिमुख्येन नियत बोधनमभिनिबोध इति ।

पर्यायशब्दो लक्षण नेति चेन्न ततोऽनन्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यामत मत्यादय अभिनिबोधपर्याय-
शब्दा नाभिनिबोधस्य लक्षण मनुष्यादिवत् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय पर्यायशब्दा मनुष्यस्य
लक्षण न भवति । तत्र किं कारण ततोऽनन्यत्वात् । इह पर्यायिणोऽनन्यपर्यायशब्द , स लक्षण । कथ ^१

औष्ण्याग्रिवत् ॥ ८ ॥ यथा पर्यायशब्द , औष्ण्यमग्रे पर्यायिणोऽनन्यत्वाद्ग्रेऽङ्गण भवति । तथा
पर्यायशब्दा मत्यादय अभिनिबोधिकज्ञानपर्यायिणोऽनन्यत्वेनाभिनिबोधस्य लक्षण । अथवा ततोऽनन्य-
त्वात् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय असाधारणत्वादन्यत्वादिद्रव्यासत्त्वधिनो मनुष्यादनन्यत्वात्स्य
लक्षण । अन्यथा हि मनुष्यादिपर्यायालक्षणवान्मनुष्याभावो भवेत्, यतो न मनुष्यादिलक्षणव्यतिरेकेणास्या-
न्यलक्षणमस्तीति । नचाभाव इष्ट, अत पर्यायशब्दो लक्षण । तथा मतिस्मृत्यादयोऽसाधारणत्वादन्यज्ञाना-
समविनोऽभिनिबोधादनन्यत्वात्तल्लक्षण । इतश्च पर्यायशब्दो लक्षण । कस्मात् ^२—

गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात् ॥ ९ ॥ कथ ^१—

अग्न्युत्पन्नव ॥ १० ॥ यथाग्निरिति गत्वा ज्ञात्वा, बुद्धिरूपपर्यायशब्द गति, कोयमग्नि ^१ य उष्ण

इति । उष्ण इति च गत्वा बुद्धिं प्रत्यागच्छति । कोपमुष्ण , ^२ योमिरिति । तथा मतिरिति गत्वा बुद्धिं स्मृतिं गच्छति । का मति , ^२ या स्मृतिरिति । तत्त स्मृतिरिति, गत्वा बुद्धिं प्रत्यागच्छति का स्मृति , ^३ या मतिरिति । एवमुत्तरेष्वपि । तस्माद्गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात्परस्यामः पर्यायशब्दो लक्षणमिति । किं च—

पर्यायद्वैविध्यादग्रिवत् ॥ ११ ॥ यथाग्रेरात्मभूत उष्णपर्यायो लक्षणं, न घूम, तस्य बाह्येधन-निमित्तत्वे कादाचित्कत्वात्, तथा आन्ध्रतरो मत्यादिपर्याय, आत्मभूतत्वाल्लक्षणं, नानात्मभूतो बाह्यो मत्यादि-शब्द पुद्गल तत्प्रत्यायनसमर्थः, तस्य बाह्यकरणप्रयोगनिमित्तत्वादिति ।

करणस्य वाभिधेयार्थत्वात् ॥ १२ ॥ इति करणोयमभिधेयार्थं प्रयुज्यते । मति स्मृति-सज्ञा चिन्ताभिनिबोध इति योर्थोभिधीयते, तन्मतिज्ञानमिति । ततो लक्षणत्वमुपपद्यते ।

श्रुतादीनाभेदैरनभिधानात् ॥ १३ ॥ न हेतैर्मत्यादिभिः श्रुतादीन्त्वभिधीयते ।

वक्ष्यमाणलक्षणसद्भावश्च ॥ १४ ॥ श्रुतादीना हि लक्षण वक्ष्यते । ततः, तेषां मन्यप्रसंगः । यदेव लक्षण मतिज्ञानमवध्रियते अथास्यात्मलाभे किं निमित्तं ^२, इत्यत आह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं ॥ १४ ॥

अथयात्मप्रसादाविशेषात्सर्वज्ञानानामेकत्वप्रसंगे, निमित्तभेदान्नानात्व प्रतिपिपादयिष्यन् ब्रवीति । सत्यपि अमुष्मिन्विशेषे प्रथक्त्वमेवामवेम । कुत ^२ यस्मात्तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति । किमिदमिन्द्रिय नाम ^२—

इद्रस्यात्मनोऽर्थोपलब्धिर्वालिगार्मिन्द्रियं ॥ १ ॥ इद्र आत्मा, तस्य कर्ममलीमसस्य स्वयमर्थान्ग्रहातु-मसमर्थस्याऽर्थोपलभने यल्लिङ्ग, तदिन्द्रियमित्युच्यते । अथ किमिदमनिन्द्रिय ^२

अनिन्द्रियं मनोऽनुदरावत् ॥ २ ॥ मनोऽतः करणमनिन्द्रियमित्युच्यते । कथमिन्द्रियप्रतिषेधेन मन उच्यते ^२ । यथायमब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणत्वरहित्वे कस्मिंश्चित्सत्प्रत्ययो भवति । तथा इद्रलिङ्गविरहितेऽन्यस्मि-न्ननिन्द्रियमिति सप्रत्यय स्यात् । न तु इद्रलिङ्ग एव मनसि । नैप दोष ईपत्वप्रतिषेधात् । कथं ^२ अनुदरावत् यथानुदरा कन्या इति नास्या उदर न विद्यते, किंतु गर्भभारोद्ग्रहनसमर्थोदराभावादनुदरा । तथानिन्द्रियमिति नास्येन्द्रियत्वाभावः । किंतु चक्षुरादिवत्प्रतिनियतदेशविषयावस्थानाभावादानिन्द्रिय मन इत्युच्यते ।

अतरंगं तत्करणमिन्द्रियानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ नास्येन्द्रियेष्वपेक्षास्तीतीन्द्रियानपेक्षः । न ह्यस्य गुण-दोषविचारस्वविषयप्रवृत्तौ इदियापेक्षास्ति ततोऽतरंग तत्करणमिति, वेदितव्य । तद्बुभयमवष्टभ्य यदुत्पद्यते तन्मतिज्ञानमिति ।

तदित्यग्रहणमन्तरत्वादिति चेन्नोत्तरार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्मतिज्ञानस्यानंतरत्वाद्नेना-भिसंबन्धो भवतीति तदित्येतद्ग्रहणमनर्थकमिति । तन्न किं कारणमुत्तरार्थत्वात् । उत्तरार्थं ह्येतत् । इतरस्या हि अवग्रहेहावायधारणा मतिज्ञानभेदा इति विज्ञातुमशक्या , तद्ग्रहणे पुन क्रियामाणे तन्मतिज्ञानमवग्रहादय ह्यति संबन्ध सुगमो भवति ।

यदेतस्मिन्निमित्तद्वयसनिधाने सत्यात्मलाभ प्रत्यागूर्णमनिर्वाणितभेदमिति, तद्वेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्ननिपातसमन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः ॥ १ ॥ विषयविषयिसन्ननिपाते दर्शन भवति । तदनंतरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः ।

अवग्रहीतेर्धे-तद्विशेषाकांक्षणामीहा ॥ २ ॥ यथा पुरुष इत्यनगृहीते, तस्य भाषानयोरूपादिविशे-षैराकांक्षणामीहा ।

विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः ॥ ३ ॥ भाषादिविशेषनिर्ज्ञानात्तस्य याथात्म्येनावगम-नमवायः । दाक्षिणात्सोऽय, युवा, गौर , इति वा ।

निर्ज्ञातार्याऽविस्मृतिप्रारणा ॥ ४ ॥ भापावयोरूपादिविशेषैर्याध्यात्म्येन निर्णतस्य पुरुषस्यो-
त्तरकाल स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिज्ञानभेदा । अत्राहेदमानुपूर्व्यं
किं कृतमेया ? उच्यते ।

अवग्रहः।दीनामानुपूर्व्यमुत्पात्तिक्रियापेक्ष ॥ ५ ॥ अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादावग्रह
क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योग्य । अत्राह—

अवग्रहहेयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाद्युत्पूर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय,
सत्येव तस्मिन् किमय स्यात्पुराहोस्वित्पुरुष इति सशयदर्शनात् । तथाऽग्रेहेपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्,
ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नत्वीहैव निर्णय । यश्च निर्णयो न भवति, स सशयजातीय
इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न सशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रह सशय । कुतो-
ऽग्रहवचनात् । यत उक्तः पुरुषोयमिति अवग्रहस्तस्य भापावयोरूपादिनिशेषाकाक्षणमीहेति । सशयस्यप्रति-
पत्तिरेवेति । तन्न किं कारण ? सशयानतिवृत्ते । कथं ? आलोचनवत् । यथोर्ध्वार्थालोचने किमयमूर्ध्वार्थं स्यात्-
रुत पुरुष इति सशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वोयमर्थ इत्यवग्रहे ईहायपेक्षात्वात्सशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्वमग्निजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलयोर्देहनप्रकाशनादिद्रव्यतामेहनादिप्रति-
नियतलक्षणभेदादन्यत्व । तथाऽग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्व । कसौ लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापर्युदासात्मकः सशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्यात्पुरुषायने-
कार्थालंबनसन्निधानादनेकार्थात्मक सशय । एकपुरुषाद्यन्यतमात्मकोऽवग्रह । स्यात्पुरुषानेकधर्मानि-
श्चितात्मक सशय । यतो न स्यात्पुरुषान् पुरुषधर्माश्च निश्चिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषाद्यन्यतमैकधर्मनिश्चया-
त्मक । स्यात्पुरुषानेकधर्माऽपर्युदासात्मक सशय । यतो न प्रतिनियतान् स्यात्पुरुषधर्मान् पर्युदस्यति
सशय । अवग्रह पुन पर्युदासात्मक । सन्नान्यान् भावादीन् पर्यायान् पर्युदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालंबन ।

सशयपुरुषत्वमपर्युदासादिति चेन्न निर्णयनिरोधत् सशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतत्सशय-
तुल्योऽवग्रह, कुत ? अपर्युदासात् । यथा सशय स्यात्पुरुषविशेषापर्युदासात्मक । तथाऽवग्रहोपि पुरुष इति
भापावयोरूपाद्यपर्युदासात्मक । अतश्चैतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारण ?
निर्णयनिरोधात्, सशयस्य । सशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्ववग्रह ।

निर्णयदर्शनादीहायाऽतत्प्रसंग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्तदि निर्णयविरो-
ध्यग्रह इति न सशय । ननु ईहाया निर्णयनिरोधित्वात्सशयत्वप्रसंग इति । तन्न किं कारण ? अर्थोदा-
नात्, अग्रगृहार्थं तद्विशेषलब्ध्वर्थमर्थादानमीहा । सशय पुनर्नार्थविशेषालंबन ।

सशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथं ? इह पुरुषमवगृह्य, किमय
दाक्षिणात्य उत ओदीच्य ? इत्येनाम्यप्रतिपत्तौ सशय, एव सशय । तस्योत्तरकाल विशेषोपलिप्तां प्रति
यत्नमीहेति, सशयादर्थांतरत्व ।

अत एव सशयावचनमर्थगृहीते ॥ १३ ॥ अत एव सूत्रे सशयो नोक्त । कुत, अर्थगृहीते । सति
सशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतावाय इत्युभयथा न दोषोऽन्यतरवचनेऽन्यतर-
स्यार्थगृहीतत्वात् । यदा न दक्षिणात्योयमित्यपाय त्याग करोति तदीदीच्य इत्यवायोधिगमोर्थगृहीत । यदा-
वादीच्य इत्यन्यय करोति तदा न दक्षिणात्योयमित्यपायोर्थगृहीत । कथिदाह—यदुक्तं भगवता विषय-
विषयिसन्निपाते दर्शनं भवति, तदनंतरमग्रह इति । तदयुक्तमवैलक्षण्यात् । नवग्रहहाद्विलक्षण दर्शनमस्ती-
ति । अत्रोच्यते—न, वैलक्षण्यात् । कथं इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावरणीयवीर्यांतरायक्षयोपशमामोपागनामावग्रहमाद-
विभावितविशेषसामर्थ्येन किंचिदेतद्विस्मृत्यालोकनमनाकारं दर्शनमित्युच्यते बालवत् । यथा जातमात्रस्य

बालस्य, प्राथमिक उन्मेषोऽसावविभावितरूपद्रव्यविशेषालोचनादर्शन विवक्षित । तथा सर्वेषा । ततो द्वित्र्यादि समयभाविपून्मेषेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणवीर्यतीतरायक्षयापेशमागापागनामावष्टभाद्रूपमिदमिति विभावित विशेषोऽवग्रह । यत्प्रथमसमयोन्मेषितस्य बालस्य दर्शन तद्यद्यवग्रहजातीयत्वाज्ज्ञानमिष्ट, तन्मिथ्याज्ञान वा स्यात् सम्यग्ज्ञान वा ? मिथ्याज्ञानत्वेपि, सशयविपर्ययानध्यवसायात्मक ? स्यात् । तत्र न तावत्सशय, विपर्ययात्मक वा चैष्टितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् । प्राथमिकत्वाच्च नास्तीति । नवानध्यवसायरूप, जात्यध-
यधिरूपशब्दवत् वस्तुमात्रप्रतिपत्ते । न सम्यग्ज्ञानमर्थकारानुलबनाभावात् । किं च—

कारणानात्वात्कार्यानात्त्वसिद्धेः ॥ १४ ॥ यथा मृत्तुत्कारणभेदात् घटपटकार्यभेदस्तथा

दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्, तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति । अस्ति प्राक् अवग्रहादर्शन । तत शुक्लकृष्णा-
दिरूपविज्ञानसामर्थ्येपेतस्यात्मन किं शुक्लमुत कृष्ण ? इत्यादिविशेषाप्रतिपत्ते सशय । तत शुक्लविशेषा-
काक्षण प्रतीहनमीहा । तत शुक्लभेदे न कृष्णमित्यवायनमवाय । अवेतस्यार्थस्याविस्मरण धारणा । एव
श्रोत्रादिषु मनस्यपि योज्य, तदावरणकर्मक्षयोपशमनिकल्पात्प्रत्येकमनग्रहादिज्ञानावरणभेद इत्यते । कथं ?
ज्ञानावरणमूलप्रकृते पचोत्तरप्रकृतयस्तासामप्युत्तरोत्तरा प्रकृतिविशेषा सति । 'ज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतय
असल्येयलोका इति वचनात् । आह—ईहादीनाममातिज्ञानप्रसग । कुत ? परस्परकार्यत्वात् । अवग्रह कारण,
ईहा कार्य । ईहा कारण, अवाय कार्य । अवाय कारण धारणा कार्य । नचेहीदानामिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वम-
स्तीति । नैप दोष ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वान्मतिज्ञानव्यपदेश । यद्येव श्रुतस्यापि प्राप्नोति इन्द्रियगृह्णातविषय-
त्वात् । ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते । न तु श्रुतस्याय विधिरस्ति तस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्या-
प्रसग । यद्येव चक्षुरिन्द्रियेहादिव्यपदेशाभाव इति चेन्नैन्द्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेन्द्रियत्वे तद्व्यापारका-
र्यत्वात् । इन्द्रियभावपरिणतो हि जीवो भावेन्द्रियमिष्यते तस्य विषयाकारपरिणामा ईहादय इति चक्षुरिन्द्रियेहादि-
व्यपदेश इति । इमेऽनग्रहादयो मतिज्ञानप्रभेदा उक्तास्ते ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्ता केषा भवति ? । इत्युच्यते-

बहुवहुविधक्षिप्रानि सतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥ १६ ॥

संरूपाधैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १ ॥ बहुशब्दो हि धैपुल्यवाची सख्यावा-
ची च । तस्योभयस्यापि ग्रहण कस्मात् विशेषात् । सख्यायामेको द्वौ बहव इति । धैपुल्ये बहुरोदोनो बहु सूप इति ।

बहवग्रहाद्यभावः प्रत्यर्थवशवर्तित्वादिति चेन्न सर्वदैकप्रत्ययप्रसगात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्र-
त्यर्थवशवर्ति विज्ञान नानेकमर्थं गृहीतुमलमतो बह्वनग्रहादीनामभाव इति । तत्र किं कारण ? सर्वदैकप्रत्यय
प्रसगात् । यथाऽरण्याटव्या कश्चिदेकमेव पुरुषमवलोकयन्नानेक इत्येति । मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्रानेक
बुद्धिर्यदि भवेत् । तथा नगरवनस्कधावाराणगाहिनोपि तस्यैकप्रत्यय स्यात्सार्वाकालिक । अतश्चानेकार्थप्राहि
विज्ञानस्यात्यतासभ्रानगरवनस्कधावारप्रत्ययनिवृत्ति । नैता सजा ह्येकार्थनिधेशिन्यस्तस्माद्दोषकसन्वव-
हारनिवृत्ति । किं च नानात्वप्रत्ययाभावाद्यस्यैकार्थमेव नियमाज्ज्ञान, तस्य पूर्वज्ञाननिवृत्तावुत्तरज्ञानोत्पत्ति
स्यादनिवृत्तौ बोभयथा च दोष । यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोत्पत्तिकालेस्ति । यदुक्त 'एकार्थमेकमनस्त्वात्, इत्यदो विरु-
ध्यते । यथैक मनोऽनेकप्रत्ययारभक तथैकप्रत्ययानेकार्थो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककालसमवात्
नत्वनेकार्थोपलब्धिरुपपत्त्यते, तत्र यदभिमतमेव, एकस्य ज्ञानमेक चार्थमुपलभते इत्यमुष्य व्याघात । अथ पुन
निवृत्ते पूर्वस्मिन्नुत्तरज्ञानोत्पत्ति प्रतिज्ञायते, ननु सर्वैकार्थमेकमेव ज्ञानमित्यत इदमस्मादन्यदित्येव व्यवहारो
न स्यात्, अस्ति च स, तस्मान्न किंचिदेतत् । किं च—

आपेक्षिकसव्यनहारनिवृत्ते ॥ ३ ॥ यस्मैकज्ञानमनेकार्थनिषय न त्रिचते, तस्य मध्यमप्रदे-
शिन्योर्द्युगपदनुपलभात्तद्विषयदीर्घस्वव्यवहारो विनिवर्तेत । आपेक्षिकोद्घासो न वापेक्षास्ति । किं च—

सशयाभावप्रसगात् ॥ ४ ॥ एकार्थनिषयवर्तिनि विज्ञाने स्थाणौ पुरुषे वा प्राक्प्रत्ययजन्म स्यात्
नोमयो, प्रतिज्ञातविरोधात् । यदि स्थाणौ पुरुषाभावात्स्थानुबध्यापुत्रन्त् सशयाभावात् स्यात् । अथ पुरुषे
तथा स्थाणुद्रव्यानपेक्षत्वासशयो न स्यात्, तत्पूर्वत् । नत्वभाव इष्ट, अतोनेकार्थप्राहिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति ।

किं च—ईप्सितनिष्पत्ति, अनियमात्, मिज्ञानस्येकार्थावलम्बित्वे चित्रकर्मणि निष्णातस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमा लिखत तत्किंयाकलशतत्प्रकारग्रहणविज्ञानभेदादितरेतरविषयसक्रमाभावात् अनेकविज्ञानोत्पादननिरोधक्रमे सत्यनियमेन निष्पत्ति स्यात् । दृष्टा तु सा नियमेन सा चेकार्थप्राहिणि विज्ञाने विरुध्यते । तस्मान्नानार्योपि प्रत्ययोऽभ्युपेय ।

द्वित्र्यादिप्रत्ययाभावाच्च ॥ ५ ॥ एकार्थनिष्यवर्तिनि मिज्ञाने द्वाविमौ इमे त्रय इत्यादि प्रत्ययस्याभाव । यतो नैक विज्ञान द्वित्र्याद्यर्थानां ग्राहकमस्ति ।

सतानसस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्ति ॥ ६ ॥ सताने सस्कारे च कल्पमाने विकल्पयोरनुपपत्ति । स सतान सस्कारश्च ज्ञानजातीयो वा स्यादज्ञानजातीयो वा १ यद्यज्ञानजातीयो न तत किंचित्प्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेपि एकार्थप्राहित्व स्यादनेकार्थप्राहित्व वा २ यथेकार्थप्राहित्व दोषविधिसत्त्ववत्स । अथानेकार्थप्राहित्व १, प्रतिज्ञा नि प्रसज्यते ।

विधग्रहण प्रकारार्थं ॥ ७ ॥ विधयुक्तगतप्रकारा समानार्था इति प्रकारार्थो विधशब्द । बहुविध बहुप्रकारमित्यर्थ ।

क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ अचिरप्रतिपत्ति कथं स्यात् इति १ क्षिप्रग्रहण क्रियते ।

अनि स्रुतग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थं ॥ ९ ॥ अनि स्रुतग्रहण क्रियते, असकलपुद्गलोद्गमार्थं ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्ते ॥ १० ॥ अभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति, इत्यनुक्तग्रहण क्रियते ।

ध्रुव यथार्थग्रहणात् ॥ ११ ॥ ध्रुवग्रहण क्रियते, यथार्थग्रहणमस्तीति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः ॥ १२ ॥ अल्पमल्पविध चिर नि स्रुतमुक्तमध्रुवमित्येतेषामवरोधो भवति, सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसवधात्कर्मनिर्देशः ॥ १३ ॥ बह्वादीनामिति कर्मनिर्देशोऽनग्रहाद्यपेक्षो वेदितव्य ।

बह्वादीनामादौ वचन विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥ १४ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशुद्धिप्रकर्षयोगे सति बह्वादीनामग्रहादयो भवति, इति तेषां ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियेषु द्वादशविकल्पा नैयाः ॥ १५ ॥ तद्यथा प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणधीर्यांतरायक्षयोपशमागोपागनामोपष्टभात्सामिन्नश्रोतान्यो वा युगपत्ततविततघनसुपिरादिशब्दश्रवणाद्बहुशब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा, ततशब्दादीनामन्यतममल्प शब्दमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने सति, ततादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणस्यानग्राहकत्वात् बहुविधमवगृह्णाति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारण आत्मा ततादिशब्दानामेकनिधावग्रहणादेकविधमवगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्र शब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामिकत्वाच्चिरेण शब्दमवगृह्णाति । सुविशुद्धिश्रोत्रादिपरिणामात्साकल्येनानुच्चारितस्य ग्रहणादिनि स्रुतमवगृह्णाति । नि स्रुत प्रतीति । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारणादेकवर्णनिर्गमेपि अभिप्रायेणैवानुच्चारित शब्दमवगृह्णाति । इम भनार शब्द वक्ष्यतीति । अथवा स्वरसंचारणात्प्राक्तत्रैन्द्रिन्यातोयाधामर्शनेनैव यादितमनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणानुगृह्याऽऽचष्टे भनानिम शब्दवादयिष्यति इति । उक्त प्रतीति । सङ्क्षेपपरिणामनिरस्तुकस्य यथानुरूपश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामकारणावस्थितत्वात् यथा प्राथमिक शब्दग्रहण, तथावस्थितमेव शब्दमवगृह्णाति । नोन नाम्यधिक । पौन पुन्येन सङ्क्षेपाविशुद्धिपरिणामकारणापेक्षस्यात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेन्द्रियसामिष्येपि तदावरणस्येपदीपदाविर्भावोपापौन पुनिक प्रकृष्टवक्रश्रोत्रेन्द्रियावरणादिक्षयोपशमपरिणामत्वाच्चाध्रुवमवगृह्णाति । शब्द कचिद्बहु कचिदेकवत् कचिद्बहुविध कचिदेकविध कचिच्च क्षिप्र कचिच्चिर कचिदनि स्रुत कचिचिस्रुत कचिदुक्त कचिदनुक्त ।

आह—बहुबहुविधयो क प्रतिविशेषो यानतोभयत्रापि ततादिशब्दप्रहणमविशिष्टमस्ति 'उच्यते, न, विशेषदर्शनात् । यथा कश्चित्, बहूनि शास्त्राणि मौनेन सामान्यार्थानां निशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थैः । कश्चिच्च तेषामेव बहूनां शास्त्राणां बहुभिरर्थैः परस्परातिशययुक्तैर्वहुकल्पैर्व्याख्यानं करोति । तथा ततादिशब्दप्रहणाविशेषेपि यत्प्रत्येकं ततादिशब्दानामेकद्वित्रिचतुः सङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयाऽनतगुणपरिणतानां प्रहणं तद्बहुविधप्रहणं । यत्ततादीनां सामान्यप्रहणं तद्बहुप्रहणं ।

आह—उक्तानि सूत्रयो क प्रतिविशेषः ? । यत् सकलशब्दनि सरणानि सूत्रमुक्तमप्येवमिधमेव । उच्यते अन्योपदेशपूर्वकं शब्दप्रहणं, उक्तं । गोशब्दोपमिति । स्वत एव प्रहणं नि सूत्रं । चक्षुषा तु विशुद्धचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लपृष्ठपरक्तनीलपीतरूपपर्यायं बहुमवगृह्णाति । अल्पं पूर्ववत् । प्रकृष्टनिशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिकक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लादिपचतयरूपगुणस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुः सङ्ख्येयासङ्ख्येयानतगुणपरिणामिनोऽऽप्राहकत्वसामर्थ्याद्बहुविधरूपमवगृह्णाति, एकविधं पूर्ववत् । क्षिप्रचिरयोरप्युक्तं एव क्रमः । पचवर्णरत्नकबलचित्रपाटीनां सङ्ख्येकदेशविषयपचवर्णप्रहणात्कृत्स्नपचवर्णेष्वष्टेष्वपि सूत्रेष्वपि तद्वर्णविष्करणसामर्थ्यादनि सूत्रमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्य पचवर्णपरिणतैकवस्त्रादिकथनात्साकल्येनाऽकथितस्याप्येकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपचवर्णप्रहणादनि सूत्रं । नि सूत्रं प्रतीतं । सुविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिकक्षयोपशम आत्मा शुक्लपृष्ठादिवर्णमिश्रीकरणदर्शनात्परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यते । भवानिम वर्णमेतद्वर्णद्वयमिश्रणात्करिष्यतीत्येव प्रहणादनुक्तं रूपमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्यपचवर्णैकद्रव्यकथने तात्वादिकरणसत्त्वेपात्राकं सङ्ख्येकद्रव्यकथितमेव द्रव्यमाचष्टे भवानेन विधमस्माकं पचवर्णं व्यतिकरिष्यतीत्यनुक्तं रूपमवगृह्णाति । परकीयाभिप्रायानपेक्षामालीयचक्षुरिन्द्रियपरिणामसामर्थ्यादेवोक्तं रूपमवगृह्णाति । सङ्ख्येयपरिणामिनिरुक्तस्य यथानुरूपं चक्षुरिन्द्रियानरणक्षयोपशमपरिणामकारणावस्थितत्वाद्यथा प्राथमिकं रूपप्रहणं तथावस्थितमेव रूपमवगृह्णाति । नोन नाभ्यधिकं । पौन पुन्येन सङ्ख्येयविशुद्धिपरिणामोपेक्षस्याऽऽत्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तचक्षुरिन्द्रियसान्निध्येपि तदावरणस्येपदीपदाविर्भावात् पौन पुनिकं प्रकृष्टवक्त्रचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्चाधुनमवगृह्णाति रूपं । कचिद्बहु कचिदल्पं कचिद्बहुविधं, कचिदेकविधं, कचिच्च क्षिप्रं, कचिच्चिरेण, कचिदनि सूत्रं, कचिन्नि सूत्रं, कचिदनुक्तं, कचिदुक्तं, एव प्राणाद्यवप्रहेष्वपि योग्यं । तथेहावायधारणा अपि बह्नादिभिः सेतैरैवसेत्या । कश्चिदाह—श्रोत्रघ्राणस्पर्शनरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वादिनि सूत्रानुक्तशब्दाद्यवप्रहेहावायधारणा न युक्ता । इत्युच्यते—अप्राप्तत्वात् । कथं ? पिपीलिकादिवत् । यथा पिपीलिकादीनां घ्राणरसनदेशप्राप्तेपि गुडादिद्रव्ये गधरसज्ञानं, तच्च यैश्च यावद्विश्वास्मदाद्यप्रत्यक्षसूक्ष्मगुडावयवैः पिपीलिकादिघ्राणरसनेन्द्रिययोः परस्परानपेक्षावृत्तिततो न दोषः ।

अस्मदादीनां तदभाष इति चेन्न श्रुतापेक्षत्वात् ॥ १६ ॥ यथा भूगृहसंबधितोत्थितस्य पुमश्चक्षुरादिभिरवभासितेष्वपि घटादिषु घटोय रूपमिदमित्यादि यद्विशेषपरिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं परोपदेशापेक्षत्वात् । तथास्मदादीनामप्यनि सूत्रानुक्तमपि ज्ञानयिकत्वशब्दाद्यनप्रहादिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं । किं च—

लब्धयस्तरत्वात् ॥ १७ ॥ श्रुतज्ञानप्रभेदप्ररूपणाया लब्धयस्तरत्वात् श्रुतकथनं षोढा प्रविभक्तं । तद्यथा—चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनो लब्धयस्तरत्वात् उपदेशः । अतश्चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनैन्द्रियमनो लब्धयस्तरत्वात् सान्निध्यादेतत्सिध्यति, अनि सूत्रानुक्तानामपि शब्दानां अवग्रहादिज्ञानं । यद्यवग्रहादयो बह्नादीनां कर्मणामाक्षेसारो बह्नादीनि पुनर्विशेषणानि कस्य ? इत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयार्थस्तस्य बह्नादिविशेषणविशिष्टस्याऽवग्रहादयो भवति ।

इयति पर्यायानर्थे वा तैरित्यर्थो द्रव्यं ॥ १ ॥ प्रत्यात्मसंबधिनं पर्यायानुभवानिमित्तवशाद्दुत्पत्तिप्रत्यागूर्णानिवर्ति गच्छत्यर्थे गम्यते वा तैरित्यर्थः, क । पुनरसौ ? द्रव्यं । किमर्थमिदमुच्यते—

अर्थवचन गुणग्रहणानिदृश्यर्थं ॥ २ ॥ केचिद्रूपादयो गुणा एवेंद्रियै सनिकृष्यते । ततस्तदग्रहणमिति मन्यते । तन्मतनिदृश्यर्थमर्थस्येत्युच्यते । न हि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियसन्निकर्षमापद्यते इति । तत्रप्रचयविशेषे सति सन्निकर्षसमयः । इति चेन्न, गुणादीना प्रचयानुपपत्ते । सत्यपि वा प्रचयेऽर्थोत्तरप्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्मानुस्थानतिक्रमादग्रहणमैवैया स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति रूप मया दृष्ट गधो वा घ्रातः इति । भवति च । अर्थग्रहणात् तदव्यतिरेकात्तेषामपि ग्रहणोपपत्ते ।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात्सप्तमीप्रसंग ॥ ३ ॥ यतो नियमेषु सत्सु मतिज्ञानमाविर्भवति अतोर्थः इति वाच्य । न, अनेकांतात् । नायमेकांतोस्ति सत्यर्थे मतिज्ञान भवतीति । यत सत्यप्यर्थेऽननितलभवनसमूतस्य कुमारस्योत्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभावात् । अथवा नायमेकांतोस्त्यधिकरणस्य सत्त्वात्सप्तमीप्रसंग इति । कस्मात्तस्यापि निश्चितत्वात् । विषयज्ञानादि कारकाणि भवति ।

क्रियाकारकसवधस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ अग्रहदाय क्रियाविशेषा उक्तास्तेषामग्रस्य केन चित् कर्मणा भवितव्यमिति बह्वादिनिकल्पस्यार्थस्येत्युच्यते ।

बह्वादिसामानाधिकरण्याद्बहुत्वमसंग ॥ ५ ॥ यतो बह्वादिरेवार्थं नातोन्वयस्ततो बह्वादिसामानाधिकरण्यादर्थानामिति बहुत्व प्राप्नोति ।

न वानभिसवधात् ॥ ६ ॥ न धैय दोषः । किं कारणः, अनभिसवधात् । नह्यस्य बहुत्वादिभिरभिसवध क्रियते । केन तर्हि ।

अवग्रहणादिभिः ॥ ७ ॥ कस्येत्युक्तेऽर्थस्येतीह सप्रच्यते । तद्विशेषण बह्वादिग्रहण ।

सर्वस्य चाऽर्थमाणत्वात् ॥ ८ ॥ अथवा सर्वस्यार्थमाणस्यार्थत्वमतो जातिप्रधानत्वान्निर्देशस्यार्थस्येत्येकत्वनिर्देशो युक्तः ।

प्रत्येकमभिसवधाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा प्रत्येकमभिसवध क्रियते । बहोरर्थस्य बहुविधस्यार्थस्येति । किममी अवग्रहदाय सर्वस्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थस्य भवत्युत कश्चिद्विषयविशेषोस्ति, इत्यत आह—

व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यंजनमव्यक्त शब्दादिजात । तस्यावग्रहो भवति किमर्थमिदं नियमार्थं । अवग्रह एव नेहादय इति । स तर्होवकार कर्तव्यः ।

न वा सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरन्भक्षवत् ॥ १० ॥ न वा कर्तव्य । किं कारणः, सामर्थ्यादवधारणप्रतीति । कथं ? अन्भक्षवत् । यथा न कश्चिदपो न भक्षयतीति सामर्थ्यादवधारण प्रतीयते, अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वेषामग्रहदीनां प्रसिद्धौ अग्रहवचनमवधारणार्थं निज्ञायते ।

तयोरभेदो ग्रहणाविशेषादिति चेन्न व्यक्ताव्यक्तभेदादभिनवशराववत् ॥ २ ॥ स्यादेतत्तयोरर्थानग्रहव्यंजनाग्रहयोर्नास्तिभेदः, ग्रहणाविशेषात् । न हि शब्दादिग्रहण प्रति विशेषोस्तीति । तन्न किं कारणं ? व्यक्ताव्यक्तभेदात् । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रह । अव्यक्तग्रहण व्यंजनाग्रह । कथं ? अभिनवशराववत् । यथा सूक्ष्मजलकणद्वित्रिसिक्त शरावोभिनवो नार्दी भवति । स एव पुन पुन सिच्यमान शनैस्तिम्यति । तथात्मनः शब्दादीना व्यक्तग्रहणात्प्राक् व्यंजनाग्रह । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रह ।

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यंजनावग्रहप्रसंगे यत्रासन्नस्तदर्थं प्रतिषेधमाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यंजनावग्रहो न भवति । कुत ? व्यंजनावग्रहाभावश्चक्षुर्मनसोरमाप्यकारित्वात् ॥ १ ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक युक्त सन्निकर्षविषयेऽनस्थित बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते । चक्षुर्मनश्चाऽप्राप्त, ततो नानयोर्व्यंजनाग्रहोस्ति ।

इच्छामात्रमिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिच्छामात्रमिदमाप्तार्थावमाहि चक्षुरिति, तन्न किं कारण ? सामर्थ्यात् । कथं सामर्थ्यं ?

आगमतो युक्तितश्च ॥ ३ ॥ आगमस्तान्त-गाथा

पुष्ट सुगोदि सद अपुष्ट पुणवि पस्तदे रूव । गध रस च पास पुष्ट पुष्ट विजाणादि ॥ इति

युक्तितोपि अप्राप्यकारि चक्षु स्पृष्टाननप्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वर्गिन्द्रियवत्स्पृष्टमजन गृह्णीयात् । न च गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेय । अत्र केचिदाहुः, प्राप्यकारि चक्षुरावृतानवप्रहात् त्वर्गिन्द्रियवदिति । अत्रोच्यते— काचाभ्रस्फटिकावृतार्थावग्रहे सत्यव्यापकत्वादसिद्धो हेतु । वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् । तथा सशयहेतु, अप्राप्यकारिण्यवस्कातोपले साध्यविपक्षेपि दर्शनादिति । भौतिकत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरभिवदिति चेन्न । अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । बाह्येन्द्रियत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरिति चेन्न । द्रव्येन्द्रियोपकरणस्य भावेन्द्रियस्य प्राधान्यात् । अप्राप्यकारित्वे व्यवहितातिविप्रकृष्टप्रहणप्रसग इति चेन्न अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । अयस्कातोपलमप्राप्य लोहमाकर्ष्यदपि न व्यवहितमाकर्षति नातिविप्रकृष्टमिति । सशयावस्थमेतदित्यप्राप्यकारित्वे सशयविपर्यभाव इति चेत्, तत्प्राप्यकारित्वेपि, तदविशेषात् । कश्चिदाह— रश्मिवच्चक्षु, तैजसत्वात्तस्मात्प्राप्यकारीत्यभिवदित्वेत्तच्चायुक्तमनभ्युपगमात् । न हि वयमभ्युपगच्छामस्तैजस चक्षुरिति । तेजोऽक्षगणमौष्ण्यमिति कृत्वा चक्षुरिन्द्रियस्थानमुष्ण स्यात् । न च तदेश स्पर्शनेन्द्रियमुष्णस्पर्शोपलभि दृष्टमिति । इतश्चातैजस चक्षुर्भासुरत्वानुपलब्धे । अदृष्टप्रशादनुष्णाभासुरत्वमिति चेन्नादृष्टस्य गुणात्वात्, अक्रियस्य भावस्य भावनिग्रहासामर्थ्यात् । नक्तचररश्मिदर्शनाद्रश्मिवच्चक्षुरिति चेन्नातैजसोपि पुद्गलद्रव्यस्य भासुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति । किं च— गतिमद्वैधर्म्यादिह यद्गतिमद्भवति न तत्सन्निकृष्टविप्रकृष्टावभिन्नकाल प्राप्नोति । न च तथा चक्षु । चक्षुर्हि शाखाचद्रमसामभिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखा प्राप्नोति तावता चद्रमसमिति स्पष्टे गतिमद्वैधर्म्ये तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति । यदि च प्राप्यकारि चक्षु स्यात्तमिश्राया रात्रौ दूरेग्नौ प्रज्वलति समीपगतद्रव्योपलभन भवति कुतोनातरालगतद्रव्यालोचन । प्रकाशाभावादिति चेन्न तैजसत्वादन्यादिवत् सहायातरापेक्षत्वप्रसगान् । किं च यदि प्राप्यकारि चक्षु स्यात्सातराधिकप्रहण न प्राप्नोति । नहीन्द्रियाणां निरतरे विषये गधादौ सातरप्रहण दृष्ट । नाप्यधिकप्रहण । अथ मत बहिरधिष्ठानाहृत्तिरिन्द्रियस्य अत उपपन्न तद्विषयस्य सातराधिकप्रहणमिति तदयुक्त— यस्मान्न बहिरधिष्ठानादिन्द्रिय तत्र चिकित्सादिदर्शनादन्यथाधिष्ठानपिधानेपि प्रहणप्रसगो मनसश्चाबहिर्भावात् । मनसाधिष्ठित हि इन्द्रिय स्वविषये व्याप्यते न च मनोबहिरधिष्ठानमस्ति तदभानादप्रहणप्रसग अनुवृत्तौ च सभवाभावाद्धिप्रकीर्णं चक्षुरस्मिसमूह, कथमणुमनोधिष्ठस्येति । कश्चिदाह— श्रोत्रमप्राप्यकारि विप्रकृष्टविषयप्रहणादिति । एतच्चयुक्त असिद्धत्वात् । साध्य तापदेतद्विप्रकृष्टशब्द गृह्णाति श्रोत्र ? उतप्राणैन्द्रियरदवगाढ स्वविषयभावरिणत पुद्गलद्रव्य गृह्णातीति ? विप्रकृष्टशब्दप्रहणे च स्वकर्णतातर्विलगतमशकशब्दो नोपलभ्यते नहीन्द्रिय किंचिदेक दूरस्पष्टविषयमाहि दृष्टमिति । आकाशगुणत्वाच्छब्दस्य स्पर्शवद्गुणत्वाभाव इति चेन्नाऽर्मुतगुणस्यात्मगुणवर्दिन्द्रियविषयत्वादर्शनादिति । प्राप्तावग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदनिशिष्टविषयप्रहणामान इति चेन्न शब्दपरिणतविसर्पत्पुद्गलव्येगशक्ति विशेषस्य तथामानापत्ते । सूक्ष्मत्वाप्रतिवातात्समतत प्रवेशश्च । सिद्धमेतच्चक्षुर्मनसो वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यजनावग्रह । सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थ्यावग्रह इति ।

मनसोऽर्निन्द्रियव्यपदेशाभाव स्वविषयग्रहणे करणांतरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् ॥ ४ ॥ यथा चक्षुरूपग्रहणे करणांतर नापेक्षत इति इन्द्रियव्यपदेश लभते तथा मनोपि गुणदोषविचारादित्स्वव्यापारे करणांतर नापेक्षत इतीन्द्रिय प्राप्नोति नानिन्द्रियमिति ।

न वाप्रत्यक्षत्वात् ॥ ५ ॥ नैव दोष किं कारण ? अप्रत्यक्षत्वात् । यथा चक्षुरादिपरस्परैर्द्रियकत्वात्प्रत्यक्ष न तथा मन ऐन्द्रियक । कुत ? सूक्ष्मद्रव्यपरिणामात्तस्मादनिन्द्रियमित्युच्यते । अत्राह— कथमवगम्यते प्रत्यक्ष तदस्तीति ?

अनुमानात्तस्याधिगम ॥ ६ ॥ अप्रत्यक्षानामप्यधीनां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा, आदित्यस्य गति । वनस्पतीनां च वृद्धिहासौ । तथा मनसोऽप्यस्तित्वमनुमानादयमभ्यते । कोसायनुमान ।

(युगपज्ज्ञानक्रियाणुत्पत्तिर्मनसो हेतुः) ॥ ७ ॥ सत्सु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमत्सु च बाधेषु रूपादिषु, सति चानेकस्मिन् प्रयोजने, यतो ज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुत्पत्तिः, तदस्ति मन इत्यनुमीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ यत् सच्छृष्ट श्रुतं वानुस्मर्यते । अतस्तद्दर्शनात्तदस्तित्वमवसेप । अत्राह—एकस्यात्मन कुतः करणभेदः ।

ज्ञस्यभावस्यापि करणभेदोऽनेककलाकुशलदेवदत्तवत् ॥ ९ ॥ यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्ति-युक्तस्यापि देवदत्तस्य करणभेदो दृश्यते । चित्रकर्मणि वर्तमानस्य वर्तिकाखेखनीकूर्चिकाद्युपकरणपेक्षा । काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य वासीघटमुखशृङ्गादानादिकरणापेक्षा । तथात्मनोपि क्षयोपशमभेदात् ज्ञानक्रिया-परिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणपेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् ॥ १० ॥ स एष करणभेद नामकर्मसामर्थ्याद्विदितव्यः । कथं इह यदेत-च्छरीरनामकर्मोदयायापादितं यन्नालिकासस्थानं श्रोत्रेन्द्रियं, एतदेव शब्दोपलब्धिसहिष्णु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेन्द्रियं अतिमुक्तकचद्रकसस्थानं, एतदेव गन्धायगमसमर्थं नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेन्द्रियं क्षुरप्रा-कृति, एतदेव रसावगमे नान्यानि । तथा यदेतस्पर्शनेन्द्रियमनेकाकृति तदेव स्पर्शोपलभने नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षुरिन्द्रियं मसूरिकाकारं कृष्णताराधिष्ठानं, तदेव रूपाधिष्करणेषुऽल नेतराणि । इत्येवमाभिनिबोधिकं द्रव्यक्षेत्रकालभावेरवसेपः । द्रव्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायाण्युपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्र विषयः । चक्षुषः क्षेत्रं सत्तत्त्वार्थिज्ञोऽयमसहस्राणि त्रिपञ्चयधिके च द्वे योजनशते योजनस्य चैकविंशतिपष्टिभागाः । श्रोत्रस्य क्षेत्रं द्वादशयोजनानि । प्राणरसनस्पर्शनानां नव-योजनानि । कालत उपदेशेन सर्वकालं जानाति । भागत उपदेशेन जीवादीनामोदयिकादीन् भावाच्च जानाति । तत्सामान्यादेक, इन्द्रियानिन्द्रियभेदाद्द्विधा, अवग्रहादिभेदाच्चतुर्धा, तैरिन्द्रियगुणितैश्चतुर्विंशतिविधं, तैरेव व्यजनाप्रहाधिकरण्याविंशतिविधं । तैरेव मूलभगाधिकेर्द्रव्यादिसहितैर्वा द्वात्रिंशद्विधं । त एते त्रयो-विकल्पा बह्वादिभिः पृथग्विरतरानपेक्षैर्गुणिताश्चतुश्चत्वारिंशच्छत, अष्टपष्टयुत्तरं शतं, द्वात्रिंशदधिकं शतमिति च भवति । त एव बह्वादिभिर्द्वादशगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणिशतानि पदत्रिंशानि, चतुरशीत्य-धिकानि त्रीणिशतानि च भवति । आह—व्यजनाप्रग्रह बह्वाद्यभावः कस्मात् ? अन्यत्कत्वात् । उच्यते, अवग्रहवत् तत्सिद्धिः । यथाऽन्यत्प्रग्रहणमवग्रहस्तथा बह्वादिनिकल्पोऽन्यत्करूपेण वेदितव्यः । अधानि सूते कथं ? तत्रापि ये च यातश्च पुद्गला सूक्ष्मानि सूता सति, सूक्ष्मास्तु साधारणैर्न गृह्यते ? तेषामिन्द्रियस्थानायगाहन-अनि सूतं व्यजनाप्रग्रहः । परोक्षद्वैत्रिध्ये सत्युपकृतलक्षणविकल्पमतिज्ञानविधर्मि, यद् द्वितीयमुपदिष्टं तत्किंनिमित्तं कतिविधं च ? इत्युच्यते—

श्रुतं मतिपूर्वं ध्यनेकद्वादशभेद ॥ २० ॥

श्रुतशब्दो जहत्स्वार्थवृत्ती रुदिवशात् कुशलशब्दवत् ॥ १ ॥ यथा कुशलशब्दं कुशलवन-क्रिया प्रतीत्य व्युत्पादितं तादृश्या सर्वत्र पर्यवदाते वर्तते । तथा श्रुतशब्दोपि श्रवणमुपादाय व्युत्पादितो रुदिवशात् कस्मिंश्चिदज्ञानविशेषे वर्तते ।

कार्यप्रतिपालनात् पूरणान्ना पूर्वं कारण ॥ २ ॥ कार्यं पालयति पूरयतीति वा पूर्वं कारणं लिङ्गं निमित्तमित्यनर्थातरं । मतिज्ञानं व्याख्यातं तत्पूर्वमस्येति । पूर्वं, मतिकारणकमित्यर्थः ।

मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य तदात्मकत्वप्रसंगो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वाभावः ॥ ३ ॥ कश्चिदाह मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्यात्मकं प्राप्नोति । कारणगुणानुविधानं हि कार्यं दृष्टं । यथा मृत्निमित्तो घटो मृदात्मकः । अथाऽतदात्मकत्वमिष्यते तत्पूर्वकत्वं तर्हि तस्य हीयते इति ।

न वा निमित्तमात्रत्वाद्दडादिवत् ॥ ४ ॥ न वैप दोष । किं कारण ? निमित्तमात्रत्वाद्दडादिवत् । यथा मृद स्वयमेतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्र भवति । यत सत्स्वपि दडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्राचितो मृत्पिंड स्वयमतर्घटभवनपरिणामनिरुसुकत्वान घटाभवति । अतो मृत्पिंड एव बाह्यदडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यन्तरपरिणामसान्निध्याद् घटो भवति, न दडादय, इति दडादीनां निमित्तमात्रत्व । तथा पर्यायिपर्याययो स्यादन्यत्रादात्मन, स्वयमत श्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञान निमित्तमात्र भवति । यत सत्यपि सम्यग्दृष्टे श्रोत्रैर्द्रियबलाधाने बाह्याचार्यपदाधिपदेशानिधाने च श्रुत-ज्ञानावरणोदयवशीकृतस्य स्वयमत श्रुतभवननिरुसुकत्वादात्मनो न श्रुत भवति । ततो बाह्यमतिज्ञानादि-निमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यन्तरश्रुतज्ञानानरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति । न मतिज्ञानस्य श्रुतभजनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात् ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ नाप्येकातोस्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति । कुतस्तत्रापि सप्तभगीसप्तमथात्, कथं ? घटवत् । यथा घट कारणेन मृत्पिंडेन स्यात्सदृश, स्यान्न सदृश इत्यादि । इति मूद्रव्याजीनानुपयोगा-घादेशात्स्यात्सदृश । पिंडघटसस्थानादिपर्यायादेजान सदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या । यस्यैकातेन कारणानुरूपं कार्यं, तस्य घटपिंडशिनिकादिपर्याया न उपलभ्यते । किं च—घटेन जलधारणादिव्यापारो न क्रियेत मृत्पिंडे तददर्शनात् । अपि च मृत्पिंडस्य घटत्वेन परिणामवद्, घटस्यापि घटत्वेन परिणाम स्यात्, एकातसदृशत्वात्, नचैव भवति । अतो नैकातेन कारणसदृशत्व । तथा श्रुत सामान्यादेशात्सैवाकारणस-दृश यतो मतिरपि, ज्ञान, श्रुतमपि । अव्यवहिताभिमुखग्रहणनानाप्रकारार्थप्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशात्स्यान्न कारणसदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसंगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्-वस्यैव श्रुतत्व प्राप्नोति । कुत ? तदर्थत्वात् । श्रुत्वावधारणाद्धि श्रुतमित्युच्यते । तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्व न प्राप्नोति । तन्न किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेव श्रुतशब्दोय रूढिशब्द इति । रूढिशब्दाश्च स्वोत्पत्तिकि-यानपेक्षा प्रवर्तत, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽतवत्वाच्छ्रुतस्याऽनादिनिधनत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धे ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदिमत्वमभ्युपगत, मतिपूर्वमिति वचनात् । आदिमतश्च लोकेऽतवत्त्व दृष्ट । तत आद्यतसप्तमवादानादिनिधन श्रुतमिति व्याहन्यते । ततश्च पुरुषकृतित्वाद्प्रामाण्य स्यादिति । नैप दोष । द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धि । द्रव्यक्षेत्रकालभावाना निशयस्याविवक्षाया श्रुतमनादिनिधनमित्युच्यते । न हि केनाचित्पुरुषेण कश्चित् कदाचित्कथंचिदुत्प्रेक्षितमिति । तेनामेन विशेषापेक्षया आदिरतश्च समवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते । यथाकुरो धीजपूर्वक । स च सतानापेक्षयानादिनिधन इति । न वा पुरुष-कृतित्वमप्रामाण्यकारण चौर्थाद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसगात् । अनित्यस्य च प्रत्यक्षादे प्रामाण्ये को विरोध ।

सम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभाव इति चेन्न सम्यक्त्वस्य तदपेक्ष-त्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयो प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्व श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तन्न किं कारण सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोर्हि सम्यक्त्व, सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति । आत्मलाभस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्व युक्त, पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्छ्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदात्तद्भेदासिद्धे ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेषां प्राणिना श्रुतमविशिष्ट प्राप्नोति । कुत ? कारणानिशेषात् । मतिपूर्वत्व हि कारणमिष्ट, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति । तन्न किं कारण कारणभेदात्तद्भेदासिद्धे । प्रतिपुरुष हि मतिश्रुतानरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नस्तद्भेदाद्बाह्य निमित्तभेदाच्च श्रुतस्य प्रकर्याप्रकर्षयोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेपि ।

श्रुताच्छ्रुतमतिपत्तेर्लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न तस्योपचारतो मतित्वसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यात्, यदा शब्दपरिणतपुद्गलस्वधादाहितवर्णपदवाक्यादिभाषाचक्षुरादिविषयाच्चाऽऽश्रुतविषयभावमापनादविनाभाविन कृतसंगतिर्जनेन घटाञ्जलधारणादिकार्यं सन्न्यतर प्रतिपद्यते । धूमादेर्वाग्यादिद्रव्य । तदा श्रुताच्छ्रुतमतिपात्तिरिति क्लृवा मतिपूर्वैर्लक्षणमन्यापीति । तन्न किं कारणं तस्योपचारतो मतित्वसिद्धेः । मतिपूर्व हि श्रुतकचिन्मतिरित्युपचर्यते । अथवा व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा पूर्वं मथुरायाः पाटलीपुत्रमिति । ततः साक्षात्मतिपूर्वं परपरया या मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते ।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भूजिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यतामिति भुजि प्रत्येक परिसमाप्यते । तथेहापि भेदशब्द प्रत्येकमभिसंबध्यते । द्विभेदमनेकभेद द्वादशभेद चेति ।

तत्रागमविष्टमगवाक्ष चाति द्विविधमगमविष्टमाचारादिद्वादशभेद बुद्ध्यतिशयद्विभुक्तगण धरानुस्मृतप्रथरचन ॥ १२ ॥ भगवद्दर्शनसंज्ञहिमन्निर्गततागंगाऽर्धविमलसलिलप्रक्षालितां करणैर्बुद्धयतिशयद्विभुक्तैर्गणधैरनुस्मृतप्रथरचन, आचारादिद्वादशविधमगमविष्टमित्युच्यते । तद्यथा-आचार, सूत्रकृत, स्थान, समवायो, व्याख्याप्रज्ञप्ति, ज्ञातुधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अतकृद्दश, अनुत्तरोपपादिकदश, प्रश्नव्याकरण, विपाकसूत्र, दृष्टिवाद, इति । आचारे, चर्चाविधान शुद्धयष्टकपचसमितिगुतिगिकल्प कथ्यते । सूत्रकृते, ज्ञानविनयप्रज्ञापना कल्प्याकल्प्यच्छेदोपस्थापना व्यवहारधर्मक्रिया प्ररूप्यते । स्थाने, अनेकाश्रयाणामर्थाना निर्णय क्रियते । समवाये, सर्वपदार्थानां समनायक्षित्यते । स चतुर्विध द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्पैः । तत्र धर्माधर्मोस्तिकायलोकाकाशैकजीवानां तुल्या सद्येयप्रदेशत्वादेकेन प्रमाणेन द्रव्याणां समवायनाद् द्रव्यसमवाय । जबुद्धीपसर्वार्थसिद्धयर्थप्रतिष्ठाननरकनदीस्त्रैरेकवापीना तुल्ययोजनशतसहस्रविष्कभप्रमाणेन क्षेत्रसमनायनात् क्षेत्रसमनाय । उत्सर्पिष्वसर्पिष्योस्तुल्यदशसामारोपमकोटाकोटीप्रमाणात् कालसमनायनात्कालसमवाय । क्षायकसम्यक्त्वकेनलज्ञानकेनलदर्शनयथाख्यातचारित्राणां योभाव तदनुभवस्य तुल्यानतप्रमाणत्वाद्भाससमवायनाद् भावसमवाय । व्याख्याप्रज्ञप्तौ, पठिव्याकरणसहसापि, किमस्तिजीव, ' नास्ति ' इत्येवमादीनि निरूप्यते । ज्ञातुधर्मकथाया, आख्यानाोपाख्यानां बहुप्रकाराणां कथनं । उपासकाध्ययने, श्रावकधर्मलक्षणं । सत्सारस्यात कृतो यैस्तैरकृत नमिमतगमोमिलरामपुत्रमुदर्शनयमवास्मीकवलीकानिष्कब्रलपालाब्रपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतीर्थकरतीर्थे । एवमृपभादीना त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्येन्ये च दश दशानगारा दारुणानुपसर्गाञ्जित्य कृत्स्नकर्मक्षयादतकृत दश, अस्यां वर्ण्यते इति अतकृद्दश अथवा, अतकृता दश, अतकृद्दश तस्यामहदाचार्यविधि सिध्यतां च । उपपादो जम प्रयोजनयेपां त इमे औपपादिका, विजयत्रैजयतजयतापराजितसर्वार्थसिद्धाख्यानि पचानुत्तराणि । अनुत्तरेष्वोपपादिका अनुत्तरोपपादिका । ऋषिदास-धन्य-सुनक्षत्र-कार्तिक-नन्द-नन्दन-शातिभद्र-अभय वारिषेण-चिलातपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतीर्थकरतीर्थे । एवमृपभादीना त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्येऽन्ये च दश दशानगारा दश दश दारुणानुपसर्गाञ्जित्य विजयाद्यनुत्तरोपपन्ना इत्येवमनुत्तरोपपादिका दशास्या वर्ण्यते इत्यनुत्तरोपपादिकदश । अथानुत्तरोपपादिकानां दश अनुत्तरोपपादिकदश तस्यामायुर्भूतिक्रियाकानुबन्धविशेष । आक्षेपविशेषेर्हेतुनयाश्रितानां प्रश्नानां व्याकरण, प्रश्नव्याकरण तस्मिन्लौकिकवेदिकानामर्थाना निर्णया । विपाकसूत्रे सुकृतदृष्टकृतानां विपाकश्चित्यते । द्वादशमग दृष्टिवाद इति कौकलकाडे विद्धि । कौशिक-हरिश्मथु माळयिक रोमसहारीत मुद्गाक्षलायलादीनां क्रियावाददृष्टीनामशीतिशत । मरीच-कुमार-ऋषिलोत्क-गार्ग्य-व्याघ्रभूति-वाद्दल्लि-माठर-मौद्गल्यायनादीनामक्रियानाददृष्टीना चतुरशीति । शकल्प-नाकल-कुथुमिसाल्यमुद्गि-नारायणकठ-माध्यदिन-मौद-पैपलाद-वादरायणावष्टी-कृदौरिकायन-वसु-जैमिन्यादीनामज्ञानकुदृष्टीना सप्तपष्टि । वशिष्ठ-पाराशर-जतुकीर्ण-श्यामोकि-रोमर्षि-सत्यदत्त व्यासैलापुत्रोपमन्यवैर्ब्रह्मदात्तायश्रूणादीना वैनयिकदृष्टीनां त्र्यंशिश-देपा दृष्टिशतानां त्रयाणा त्रियन्त्र्यत्तराणां प्ररूपण निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते । स पञ्चविध परिकर्म, सूत्र प्रथमानुयोग-पूर्वगत-चूलिकांचेति । तत्र पूर्वगत चतुर्दशप्रकार-उत्पादपूर्वं अग्रायण वार्यप्रवाद अस्ति नास्तिप्रवाद ज्ञानप्रवाद सत्यप्रवाद आत्मप्रवाद कर्मप्रवाद च प्रत्याख्याननामधेय वियानुवाद कल्याणनाम-

न वा निमित्तमात्रत्वाद्दडादिवत् ॥ ४ ॥ न चैव दोष । किं कारणं ? निमित्तमात्रत्वाद्दडादिवत् । यथा मृद स्वयमेतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्र भवति । यत सत्त्वपि दडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्राचितो मृत्पिंड स्वयमतर्घटभवनपरिणामानिरुसुकवान्न घटीभवति । अतो मृत्पिंड एव बाह्यदडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यतरपरिणामसान्निध्याद् घटो भवति, न दडादय, इति दडादीनां निमित्तमात्रत्व । तथा पर्यायिपर्याययो स्यादन्यत्वादात्मन, स्वयमत श्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञान निमित्तमात्र भवति । यत सत्त्वपि सम्यग्दृष्टे श्रोत्रैर्द्रियबलाधाने बाह्याचार्यपदार्थोपदेशसनिधाने च श्रुतज्ञानावरणोदयवशीकृतस्य स्वयमत श्रुतभवननिरुसुकत्वादात्मनो न श्रुत भवति । ततो बाह्यमतिज्ञानादिनिमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यतरश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति । न मतिज्ञानस्य श्रुतभवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात् ।

अनेकांताश्च ॥ ५ ॥ नायमेकातोस्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति । कुतस्तत्रापि सप्तभगीसमभ्यात्, कथं घटयत् । यथा घट कारणेन मृत्पिंडेन स्यात्सदृश, स्यान्न सदृश इत्यादि । इति मृद्व्याजीवानुपयोगाद्यादेशात्स्यात्सदृश । पिंडघटसस्यानादिपर्यायादेशान्न सदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या । यस्यैकातेन कारणानुरूपं कार्य, तस्य घटपिंडशिनिकादिपर्याया न उपलभ्यते । किं च—घटेन जलधारणादिव्यापारो न क्रियेत मृत्पिंडे तददर्शनात् । अपि च मृत्पिंडस्य घटत्वेन परिणामवद्, घटस्यापि घटत्वेन परिणाम स्यात्, एकातसदृशत्वात्, नचैव भवति । अतो नैकातेन कारणसदृशत्व । तथा श्रुत सामान्यादेशात्स्यात्कारणसदृश यतो मतिरपि, ज्ञान, श्रुतमपि । अव्यवहिताभिमुखप्रहणानानाप्रकारार्थप्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशात्स्यान्न कारणसदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वमसगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्व प्राप्नोति । कुत ? तदर्थत्वात् । श्रुतावधारणाद्धि श्रुतमित्युच्यते । तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्वं न प्राप्नोति । तन्न किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेव श्रुतशब्दोय रूढिशब्द इति । रूढिशब्दाश्च स्वोत्पत्तिक्रियानपेक्षा प्रवर्तत, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽतवत्वाच्च्रुतस्याऽऽदिनिधनत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदिमत्वमभ्युपगत, मतिपूर्वमिति वचनात् । आदिमतश्च लोकेऽतवत्त्व दृष्ट । तत आद्यतसमवादानादिनिधन श्रुतमिति व्याहन्यते । ततश्च पुरुषकृतित्वादप्रामाण्य स्यादिति । नैव दोष । द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धि । द्रव्यक्षेत्रकालभावाना विशयस्याविवक्षाया श्रुतमनादिनिधनमित्युच्यते । न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित् कदाचित्क्वचिदुद्येक्षितमिति । तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरतश्च समवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते । यथाकुरो बीजपूर्वक । स च सतानापेक्षयानादिनिधन इति । न वा पुरुषकृतित्वमप्रामाण्यकारण चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसगात् । अनित्यस्य च प्रत्यक्षादे प्रामाण्ये को विरोध ।

सम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभाव इति चेन्न सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयो प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्व श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तन्न किं कारणं सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोर्हि सम्यक्त्व, सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति । आत्मलाभस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्व युक्त, पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्च्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदात्तद्देदसिद्धे ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेषां प्राणिनां श्रुतमविशिष्ट प्राप्नोति । कुत ? कारणानिशेषात् । मतिपूर्वकत्व हि कारणमिष्ट, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति । तन्न किं कारणं कारणभेदात्तद्देदसिद्धे । प्रतिपुरुष हि मतिश्रुतावरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नस्तद्देदाद्वाह्य निमित्तभेदाच्च श्रुतस्य प्रकर्षाप्रकर्षयोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेपि ।

अभ्युत्ताते पद् । आलोकात्सप्त । तथा लोकमभ्यादधो यावच्छर्करापृथिव्यतस्तावदेका रज्जु । ततोऽथ पृथिवीमा पचाना प्रत्येकमतेऽते रज्जुरेकैवा द्वा ततोऽऽस्तमस्तम प्रभाया आलोकातादेका रज्जु । एन सप्ताधो रज्जव । घनोदधिवनानिलतनुनातवलयानि त्रीणि धैर्यपरिक्षित सर्व समताह्लोक । त्रयाणामधोलोकदिग्नि- दिक्पार्श्वभाविनां प्रत्येक विस्तारो निशतियोजनसहस्राणि । तत उपरि क्रमतो हानियशात्तिर्यग्लोकभावि दिग्निदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि, पचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि वृद्धिवशाद्ब्रह्म- लोके दिग्निदिक्पार्श्वेष्वष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि सप्तपचचतुर्षोजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानिवशाह्लो- कामेऽष्टास्वपि दिग्निदिक्पार्श्वेषु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि पचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि दृढवलयानि पुनरु परि अधश्च त्रीण्यपि । उपरि लोकाग्रे घनोदधेर्द्विगन्व्यूती, पनानिलस्य क्रोश, तनुवातस्य देशेन क्रोशो विस्तार । अथ कलकलपृथिवीपर्यन्ते घनोदधे सप्त, घनानिलस्य पच, तनुवातस्य चत्वारि योजनानि विस्तार । अ लोकमूले दिग्निदिक्षु निष्कभ सत्तरज्जव । तिर्यग्लोके रज्जुरेका । ब्रह्मलोके पच । पुनर्लोकामे रज्जुरेका लो मभ्यादधोरज्जुमनगाह्य शर्कराते अष्टास्वपि दिग्निदिक्षु विष्कभ रज्जुरेका । रज्ज्वाश्च पदसप्तभागास्त रज्जुमनगाह्य बालुकाते द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्च पचसप्तभागा । ततो रज्जुमनगाह्य पकाते तिस्रो रज्जव, रज्ज्वा त्वार सप्तभागा । ततो रज्जुमनगाह्य धूमाते चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमनगाह्य तम प्रभाते पचरज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागी । ततो रज्जुमनगाह्य तमस्तम प्रभाते पद् रज्जव, रज्ज्वा सप्त भागश्चैक । ततो रज्जुमनगाह्य कलकलाते निष्कभ सत्तरज्जव । वज्रतलाद्दुपरि रज्जुमुत्क्रम्य विष्कभो रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततोर्ध्वरज्जुमुत्क्रम्य रज्जव पच । ततोर्ध्वरज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जव रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुत्क्रम्य लोकाते रज्जुरेका विष्कभ । एष रज्जुविधि ।

हृतेर्गैमिक्रियात्वात्सभूयात्मभदेशाना च बहिरुद्गमन समुद्घात । स सप्तविध । वेदनाकपायमारणाति क्रमेणैविक्रियाऽऽहारककेश्वलिविषयभेदात् । तत्र वातिकारिदोगविपादिद्रव्यसंबन्ध सतापापादितोपेदनाकृतो वेदनासमुद्घात । द्वितीयप्रत्ययप्रकर्षोत्पादितक्रोधादिकृत कपायसमुद्घात । औपन्यनिकानुपक्रमाद्यु क्षयाविर्भूतमरणातप्रयोजनो मारणातिकसमुद्घात । जीवानुप्ररोहघातप्रयोजन शरीरनिर्वृतनार्थस्तेजस- समुद्घात । एकत्वपृथकत्वनानिधनिक्रियाशरीरवाक्प्रचारप्रहरणादिविक्रियाप्रयोजनो वैकिक्रियसमुद्घात । अधोक्तविधिनाऽऽपसप्तान्यसूक्ष्मार्थप्रहणप्रयोजनाऽऽहारकशरीरनिर्वृत्यर्थ आहारकसमुद्घात । वेदनीयस्य बहुलादल्पत्वाच्चायुषो नाभोगपूर्वकमायु समकरणार्थं द्रव्यस्वभावत्वात् सुराद्रव्यस्य फेनवेगबुद्बुदाविर्भावोप- शमनबहेहस्थान्प्रदेशानां ऋषि समुद्घातन केवलिसमुद्घात । आहारकमारणातिकसमुद्घातावेकदिक्कौ । यत आहारकशरीरमात्मा निर्वर्तयन् श्रेणिगतित्वादेकदिक्कानात्मदेशानसह्याताभिर्गम्य—आहारकशरीरमरन्निमात्र निर्वर्तयति । अन्यक्षेत्रसमुद्घातकारणाभावात्, यत्रानेन नरकादाबुत्पत्तव्य तत्रैव मारणातिकसमुद्घातेना- ऽऽत्मप्रदेशा एकदिक्का समुद्गम्यते नान्यक्षेत्रे, अतस्तावेकदिक्कौ । शेषा पच समुद्घाता पद्दिक्का । यतो वेदनादिसमुद्घातवशाद्बहिर्नि सतानामात्मप्रदेशाना पूर्वापरदक्षिणाचरोर्ध्वाधोदिक्षु गमनामिष्ट श्रेणिगतित्वा- दात्मप्रदेशाना । वेदना-कपाय-मारणातिक तेजो-वैकिक्रियाऽऽहारकसमुद्घाता पद् सत्त्वयसमायिका । केवलिसमुद्घात अष्टसमयिक । दृढ कपाट प्रतर लोकपूरणानि चतुर्षु समयेषु, पुन प्रतर कपाट दृढ स्वशरीरानुप्रवेशाश्चतुर्षु इति । रनिशशिप्रहनक्षत्रतारागणाना चारोपपादगतिनिर्षयफळानि शकुनव्याहृत, अर्हद्वलदेव-वामुदेव-चक्रधारादीना गर्भान्तररणदिमहाकल्याणानि च यत्रोक्तानि तत्कल्याणनामधेय । काय- चिकित्साद्यष्टाग आयुर्वेद भूतिकर्मजागुलिप्रक्रम प्राणापानविभागोपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तत्प्राणानाय । लेखादिका कला, द्वासप्ततिगुणाश्च, चतु पाँधे स्रैण्या, शिल्पानि कान्यगुणदोषक्रियाद्यदोषविचिंतिक्रिया क्रियाफलोपभोक्तारश्च यत्र व्याख्यातास्तक्रियाविशाल । यत्राद्यै न्यवहारश्चत्वारि वर्णानि परिकर्मराशि- क्रियाविभागश्च सर्वश्रुतसपदुपादिष्टा तत्त्वल्लु लोकविदुसार ।

भेय प्रणवाय क्रियाविज्ञान लोकाविदुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीना यदा यत्र यथा च पर्यायेणो
 त्पादो वर्धते, तदुत्पादपूर्व । क्रियावादादीनां प्रक्रिया अप्रायणी चांगादीनां स्वसमवायविषयश्च यत्र ह्यापित-
 स्तदप्रायण । छत्रस्यकेवलाना वीर्यं, सुरैर्द्रैस्त्रयाधिपाना ऋद्धयो, नरैर्द्रचक्रधरबलदेवानां च वीर्यलोभो द्रव्याणा
 सम्यक्त्वलक्षणं च यत्राभिहितं च तद्दीर्घप्रवाद । पचानामस्तिकायानामर्थो नयानां चानेकपर्यायैरिदमस्तीद
 नास्तीति च कारस्त्वेन यत्रायभासितं तदस्तिनास्तिप्रवाद । अथवा पण्णामपि द्रव्याणा भावाभावापर्यायविधिना
 स्वपरपर्यायान्यामुभयनयवशां कृताभ्यामर्पितानर्पितसिद्धाभ्या यत्र निरूपणं तदस्तिनास्तिप्रवाद । पचाना-
 मपि ज्ञानानां प्रादुर्भावविषयायतनानां ज्ञानिना अज्ञानिनामिन्द्रियाणां च प्रधान्येन यत्र विभागो विभाषित
 स्तज्ज्ञानप्रवाद । वाग्गुणिसंस्कारकारणप्रयोगो द्वादशधा भाषा वक्तारश्चानेकप्रकारमृपाभिधानं दशप्रकारश्च
 सत्यसद्भावो यत्र प्ररूपितं तत्सत्यप्रवाद । गुतिर्वक्ष्यमाणा । वाक्संस्कारकारणानि शिर कठादीनि अष्टौ
 स्थानानि । वाक्प्रयोगं शुभेतरलक्षणो वक्ष्यते । अभ्याख्यानकलहैपुन्यासवद्वप्रलापरत्यरत्युपधिनिष्कृत्य
 प्रणतिमोषसम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनामिक्रा भाषा द्वादशधा । हिंसादे कर्मण कर्तुर्विरतस्य विरताविरतस्त्व
 वाऽयमस्य कर्तेत्यभिधानमभ्याख्यान । कलहं प्रतीति । घृष्टतो दोषाविष्करणं पैशुन्यं । धर्मार्थकाममोक्षा
 सबद्धा वाग्, असवद्वप्रलाप । शब्दादिविषयदेशादिषु रत्युत्पादिका रतिवाक् । तेभ्यवारत्युत्पादिका, अरतिवाक् ।
 यां याच श्रुत्वा परिग्रहार्जनरक्षणादिभ्यास्यते सोपधिवाक् । वणिगुण्यनहारे यामनधार्थं निष्कृतिप्रवणं आत्मा
 भयति सा निष्कृतिवाक् । या श्रुत्वा तपोविज्ञानाधिकेष्वपि न प्रणमति सा प्रणतिवाक्, । यां श्रुत्वा स्तेये
 वर्तते सा मोषवाक् । सम्यग्मार्गस्योपदेष्ट्री सा सम्यग्दर्शनवाक् । तद्विपरीता मिथ्यादर्शनवाक् । वक्तारश्चा-
 ऽऽविष्कृतवचनत्वपर्याया द्वौद्रियादय । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारममृतं । दशविधं सत्यसद्भाव —
 नाम-रूप-स्वापना-प्रतीत्य-सृष्टि-सयोजना-जनपद-देश-भाव-समय-सत्यभेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यस्या-
 सत्यप्यर्थं यद्भववहारार्थं सज्ञाकरणं तन्नामसत्य, इद्र इत्यादि । यदर्थासन्निधानेपि रूपमात्रेणोच्यते तद्रूपसत्व ।
 यथा चित्रपुरुषादिषु असत्यपि चैतन्योपयागादावर्थं पुरुष इत्यादि । असत्यप्यर्थं यत्कार्यार्थं स्थापितं दृताक्ष
 निक्षेपादिषु तत्स्वापनासत्य । आदिमदनदिमदौपशामिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्बचनं तत्प्रतीत्यसत्य ।
 यल्लोके सृष्ट्यानीतं वचस्तत्सृष्टिसत्य, यथा पृथिव्याद्यनेककारणत्वेपि सति, पके जातं पकजमित्यादि । घृण
 चूर्णवासानुलेपनप्रवर्षादिषु पद्म-मकर-हंस-सर्वतोभद्र-कौंचव्यूहादिषु वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भाग-
 विधिसनिवेशाविर्भावकं यद्बचस्तत्सयोजनासत्य । द्वात्रिंशत्सहस्रजनपदेष्वार्यानाथभेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणा
 प्रापकं यद्बचस्तत्जनपदसत्य । ग्रामनगरराजगणपाखडजातिकुलादिधर्माणामुपदेष्टुं यद्बचस्तद्देशसत्य ।
 छत्रस्यज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेपि सयतस्य सयतासयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुक-
 मित्यादि यद्बचस्तद्भावसत्य । प्रतिनियतपदत्तयद्रव्यपर्यायाणांमागमगम्याना याथात्म्याविष्करणं तद्बच
 स्तत्समयसत्य । यत्रात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वनित्यत्नानित्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो धर्मा पञ्जीवनिकायभेदाश्च
 युक्तितो निर्दिष्टा, तदात्मप्रवाद । ब्रह्मोदयोपशमनिर्जरापर्याया अनुभनप्रदेशाधिकरणानि स्थितिश्च जयन्य
 मध्यमोत्कृष्टा यत्र निर्दिश्यते तत्कर्मप्रवाद । व्रत-नियम-प्रतिरुमण-प्रतिलेखन-तप-फलप्राप्तार्गाचार-प्रतिमा
 विराधनाराधनविशुद्धयप्रकृता श्रामण्यकारणं च परिमितापरिमितद्रव्यभावप्रत्याख्यानं च यत्राप्यात, तत्प्र-
 त्याख्याननामधेय । समस्ता विद्या, अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषयो रञ्जुराशिविधि क्षेत्र श्रेणी लोकप्रतिष्ठा
 सस्थानं समुद्रवातश्च यत्र कथ्यते तद्विद्यानुवाद । तत्रागुष्टप्रसेनादीनामत्यविद्यानां सतगतानि रोहिण्यादीना
 महाविद्यानां पचशतानि । अतरिक्ष-भौमाग-स्वर स्वम लक्षण-व्यजन छिन्नानि-अष्टौ-महानिमित्तानि तेषां विषयो
 लोक क्षेत्रमाकाश पटसूत्रवच्चर्माजयनवद्वानुर्वेणोद्धुधस्तिर्यग्यवस्थिता असख्याता आकाशप्रदेशभूमय
 श्रेणय उक्ता । अलोकाकाशस्थानतस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठकस्थानो लोक । ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्दुग्दगवेना-
 सनस्रद्धर्षाकृति । तनुनातवलयपरिक्षिप्तमूर्धास्तिर्यक्षु प्रतरवृत्तश्चतुर्दशरज्यायामो मेरुप्रतिष्ठनज्जैर्हृषपट-
 लांतरद्वचकसस्थिता अष्टावाकाशप्रदेशा लोकमभ्य । लोकमध्याद्यावदेशानातस्तावदे फारञ्जुसुर्धं च । माहेंद्राते
 तिस्र । ब्रह्मलोकातेऽर्धचतुर्था । कापिष्टाते चतस्र । महाशुक्रातेऽर्धपचमा । सहस्राते पच । प्राणतातेऽर्धपष्टा ।

प्रसंग स्यात् १ इष्यते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्ति । कथं पुनर्भवी हेतु, २ इतिचेन्नतानियमाद्यभावात् । यथा तिरश्चा मनुष्याणां चाऽर्हिसादिव्रतनियमहेतुकोवधिर्नि तथा देवानां नारकाणां चाऽर्हिसादिव्रतनियमाभिसधि रस्ति । कुतो भव प्रतीत्य कर्मोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसंग इतिचेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्, देवनारकाणामित्यविशेष वचनान्मिथ्यादृष्टीनामप्यवधिप्रसंग इति । तन्न किं कारणं सम्यगधिकारात् । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्सबधात्सम्यग्दृष्टीनामवधि, मिथ्यादृष्टीना विभगो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणाभिसबधान सर्व प्रसंग । वक्ष्यते हि एतन्मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चेति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे प्रसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्य । कुत १ आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादिसदादि ध्वन्युयोगद्वारेणाऽऽदेशवचने नारकाणामनादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तन्न किं कारणं उभयलक्षणप्राप्तत्वाद्देवशब्दस्य । देवशब्दो हि अत्याजम्यर्हितश्चेति वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्ह । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियम । आहोक्तं भवत्येते प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथं इति चेदुच्यते—देशेषु तावद्भवनवासिना दशप्रकाराणामपि जघन्योवधि पञ्चविंशति योजनानि । उत्कृष्टोऽ सुराणामसख्याता योजनकोटिकोटयोध । ऊर्ध्वमृजुविमानस्योपरि पर्यते । नामादिकुमाराणां नवविधानामत्युत्कृष्टोवधि, अधोऽसख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वं मदिरचूळिकाया उपरिपर्यतस्तिर्यगसख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामष्टनिधाना जघन्योवधि पञ्चविंशतियोजनानि । उत्कृष्टोप्यसख्यातानि योजनसहस्राणि, अध । ऊर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । ज्योतिषा जघन्योवधिरथ सख्येयानि योजनानि । उत्कृष्टश्चाऽसख्येयानि योजनसहस्राणि । उर्ध्वमात्म्य विमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । वैमानिकेषु सौधर्मशानीयाना जघन्योवधिज्यो- तियामुत्कृष्ट । रत्नप्रभाया अधक्षरम उत्कृष्ट । सानत्कुमारमार्हद्वाणा जघन्योवधि रत्नप्रभाया अधक्षरम उत्कृष्ट । शर्कराप्रभाया अधक्षरम । ब्रह्मरत्नोत्तरलातयनापिष्ठाना जघन्योवधि । शर्कराप्रभाया अधक्षरम उत्कृष्ट, वालुकाप्रभाया अधक्षरम । शुक्रमहेशुकसतारसहस्राणा जघन्योवधि, वालुकाप्रभाया अधक्षरम, उत्कृष्ट । पकप्रभाया अधक्षरम ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽन्यताना जघन्योवधि पकप्रभाया अधक्षरम उत्कृष्ट । धूमप्रभाया अधक्षरम । नवानां प्रैरेयिकाना जघन्योवधिधूमप्रभाया अधक्षरम उत्कृष्ट । तम प्रभाया अधक्षरम । नवानामनुदिशाना पचानुत्तरविमानवासिना च लोकनालिपर्यतोऽवधि । सौधर्मदीनामनुत्तरातानामूर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यत, तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । अथेया कालद्रव्यभावेषु कोवधि १ इत्युच्यते—योस्य यावत्क्षेत्रावधि स्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिच्छिन्ने कालद्रव्ये भवत । तानस्तु अमयेष्यतीतेष्वनागतेषु च ज्ञानं वर्तते तावद्- सख्यातभेदेषु अनतप्रदेशेषु पुद्गलक्षधेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भावत स्वविषयपुद्गलक्षधाना रूपादिविक- ल्येषु जीवपरिणामेषु चौदयिकोपशमिकक्षयोपशमिकेषु वर्तते । कुत २ पौद्गलिकत्वादेया । नारकेषु योजनमर्ध- गम्युतहीनमागम्युतात् । तद्यथा रत्नप्रभाया योजनमवधि, अध । द्वितीयायामध, अर्धचतुर्थानि गम्युतानि । तृती- यायामध त्रीणि गम्युतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धचतुर्थीयानि गम्युतानि । पञ्चम्यां द्वे गम्युते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिक गम्यु- त सप्तम्यामधो गम्युत । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामत्रिहपरि आत्मीयनरकावासोत्तस्तिर्यगसख्याता योजन- कोटीकोटय । कालद्रव्यभावपरिमाणं पूर्ववद्देदितव्य । यदि भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामथ क्षयोपशमहे- तुक केषा १ इत्यतः आह—

क्षयोपशमनिमित्तपद्दविकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्शकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्शकानामुदयामात्र क्षय । तेना

आरातीयाचार्यकृतागार्थप्रत्यासन्नरूपमंगवाहं ॥१३॥ यद्गणधराशिष्यै प्रशिष्यैरारातीयैरधिग-
तश्रुतार्थतत्त्वै कालदोषादल्पमेधायुर्वलाना प्राणिनामनुमहार्थमुपनिबद्ध सक्षिप्तागार्थवचनविन्यास तदगवाहः ।

तदनेकविधं कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् ॥१४॥ तदगवाहमनेकविध कालिकमुत्पादि-
मित्येवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकाल कालिका । अनियतकालमुत्कालिका । तद्देहा उत्तराध्ययन-
दयोऽनेकविधा । अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः किमर्थः ?

अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः श्रुतावरोधात् ॥ १५ ॥ यस्मादेतान्यनुमानादीनि
तस्मात्तेषां पृथगनुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यते
चेति । तत्र येनाग्नेर्नि सरन् पूर्वं धूम दृष्ट, स प्रासिद्धाग्निधूमसवधाहितसस्कार इत्युपपन्नमपि
पूर्ववदग्निं गृह्णातीति पूर्ववदनुमान । तथा येन पूर्वविषाणविषाणिनो सबधउपलब्ध, तस्य विषाणरूप-
द्विषाणिन्यनुमान शेषवत् । तथा देवदत्तस्य देशातरप्राप्तिं गतिपूर्विका दृष्ट्वा सबधत्तरे सवितरि दे-
प्रासिदर्शनाद्गतेरत्यंतपरोक्षया अनुमान सामान्यतो दृष्ट । तदेतन्नित्यमपि
परप्रपिपात्तिकालेऽक्षरश्रुत् । यथा गौस्तथागवय केवल साकाराहित इत्युपपन्नमपि
यत्वादक्षरानक्षरश्रुतेऽतर्भवति । तथा शब्दमपि प्रमाण श्रुतमेव । ऐतिहास्य चेतीह स भगवान्
इति परपरीणपुरुषागमाद्गृह्यते इति श्रुतेतर्भाव । प्रकृतिपुरुषो दिवा न भुक्ते, अथ च जीवती-
रात्रौ भुक्ते इत्यर्थापत्ति । चत्वार प्रत्या आढकामिति सति ज्ञाने आढक दृष्ट्वा सभवत्यर्थाढक
प्रतिपात्तसंभव । तृणगुल्मादीनां क्लेहपर्णफलाद्यभाव दृष्ट्वानुमीयते नूनमत्र न वृष्ट पर्जन्य
एतेषामव्यर्थापत्त्यादीनामनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववच्छ्रुतातर्भाव ।

व्याख्यात परोक्ष प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्य । तद्देहा देशप्रत्यक्ष सर्वप्रत्यक्ष च । देशप्रत्यक्ष, अ-
पर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्ष केवल । यथेवमिदमेव तावदवाधिज्ञान त्रिप्रकारप्रत्यक्षाऽऽद्य व्याक्रियता
च्यते—व्याख्यातमस्य लक्षण । आत्मप्रसादविशेषे सत्यन्वर्थसज्ञाकरणादवधीयते तदि-
तस्येदानीं भेदो वक्तव्य । उच्यते—द्विविधोऽनाधि, भवगुणप्रत्ययभेदात् । देशसवविधिभेदाद्वा । यद्ये-
नोपपद्यते, देशावधि परमावधि सर्वावधिक्षेति ? नैप दोष सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचित्वात्सर्व-
परमावधेर्देशावधित्वमेवेति वक्ष्याम । तत्र योसौ भवप्रत्ययस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते को नाम भव ?

आद्युर्नामकर्मादयविशेषापादादितपर्यायो भवः ॥ १ ॥ आत्मनो य पर्याय, आयुषो
दयाविशेषाच्छेषकारणापेक्षादाविर्भवति साधारणलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षातो निमित्तार्थगतिः ॥ २ ॥ अयं प्रत्ययशब्दोऽने-
कचित्ज्ञाने वर्तते 'यथार्थाभिधानप्रत्यया' इति । क्वचिच्छपथे वर्तते यथा परद्रव्यहरणादियु-
प्रत्ययोऽनेन कृत इति । क्वचिद्देवतौ वर्तते, यथाऽविद्याप्रत्यया सस्कारा इति । तत्रेह विवक्षातो निमित्त-
वेदितव्य । भवप्रत्ययो भवनिमित्त इति ।

स्योपशमाभाव इति चेन्न तस्मिन् सति सज्जावात्सेर्ष पतत्रिगतिवत् ॥ ३ ॥ स्यादेतार्था-
त्तत्र भवनिमित्तोवाधि कर्मण क्षयोपशमोऽनर्थक इति । तत्र किं कारणं । तस्मिन् सति तद्भवत् । वे पतन्नि-
गतिवत् । यथाकाशे सति पक्षिणो गतिर्भवति तथावधिज्ञानावरणक्षयोपशमोऽंतरंग हेतौ सत्यवधेर्भो-
भवस्तु बाह्यो हेतु ।

इतरथा अवशिेषप्रसंग ॥४॥ यदि भव एव हेतु स्यात्सर्वथा देवनारकाणां तुल्य इत्यन्येवविशेष-

सख्येयगुणवृद्धिरसख्येयगुणवृद्धिरनतगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
रवसंया । हानिरपि तथैव । योंगुलसख्येयभागक्षेत्रोपधिस्तस्यावलिकाया सख्येयभाग काल । अगुलसख्येय-
भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाण द्रव्य । भाव पूर्वादिनतो वा स्यादसख्येयो वा स्यात्सख्येयो वा स्यात् । योंगुलमात्र
क्षेत्रोपधिस्तस्येयदूना आवलिका काल । द्रव्यभावात् पूर्वंवत् । योंगुलपृथक्क्षेत्रोपधिसत्याऽऽवलिकाकाल । द्रव्यभा-
वौ पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोपधिसत्याऽऽवलिकापृथक्त्व काल । द्रव्यभावात् पूर्वंवत् । यो गम्बूतिमात्रक्षेत्रोपधि
स्तस्य साधिकोऽप्युक्त काल । द्रव्यभावात् पूर्वंवत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोपधिसत्याऽऽवलिकापृथक्त्व काल द्रव्य-
भावात् पूर्ववत् । य पचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोपधिसत्येयदूनो दिवस काल, द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो
भरतक्षेत्रमात्रोपधि, तस्य अर्धमास काल । द्रव्यभावौ पूर्ववत् । यो जन्वुद्वीपमात्रक्षेत्रोपधि, तस्य साधिको-
मास काल । द्रव्यभावात् पूर्वंवत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोपधि, तस्य सन्त्सर काल । द्रव्यभावात् पूर्ववत् ।
यो रुचकांतप्रमाणक्षेत्रोपधि, तस्य सवत्सरपृथक्त्व काल । द्रव्यभावात् पूर्वंवत् । य सख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोपधि,
तस्य सख्येया सवत्सरा काल । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । योऽसख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोपधि तस्याऽऽसख्येया सव-
त्सरा काल । द्रव्यभावात् पूर्वंवत् । एव ज्वन्योत्कृष्टस्तिर्षद्भूतराणा देशावधिरुक्त । अथ तिरश्चासुत्कृष्टदेशा-
वधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीपसमुद्रा । कालोप्यसख्येया सवत्सरा । तेजशरीरप्रमाण द्रव्य कियच्च १
तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसख्येयाभिस्तेज शरीरद्रव्यवर्गणाभिर्निर्वर्तित तावदसख्येयस्क-
भाननतप्रदेशान् जानातीत्यर्थे । भाव पूर्ववत् तिरश्चा । मनुष्याणां च जघन्यो देशावधिर्भवति । तिरश्चा तु
देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधि । अथ मनुष्याणामुत्कृष्टो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीप-
समुद्रा । कालोप्यसख्येया सवत्सरा । द्रव्य कार्माणद्रव्य कियच्च २ तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-
च्छिन्ना असख्येया ज्ञानावरणादिकार्माणद्रव्यवर्गणा । भाव पूर्ववत् । एष देशावधिरुत्कृष्टो मनुष्याणां
सयतानां भवति । परमावधिरुच्यते—जघन्यस्य परमावधे क्षेत्र, देशाधिको लोक । काल प्रदेशाधिक-
लोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणा अविभागिन समयास्तेचाऽऽसरयाता सवत्सरा । द्रव्य प्रदेशाधिकलोका-
काशप्रदेशावधृतप्रमाण । भाव पूर्ववत् । अत पर क्षेत्रवृद्धिर्नार्जावैकजीवानामविशेषेण विशुद्धिवशादस-
ख्येया लोका । एव तावदसख्येया लोका वृद्धिर्यादुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्र । कियतश्च ते असख्येया, ३ आव-
लिकाया असख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्यभावा पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमावधे क्षेत्र सलोकोलोकप्रमाणा अस-
ख्येया लोका । कियतस्ते ४ अग्निजीवतुल्या । कालद्रव्यभावा पूर्ववत् । एष त्रिविधोपि परमावधिरुत्कृष्टचारित्र-
युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमान । अत्रतिपाती न प्रतिपाती । यस्य यावति स लोके
लोकप्रमाणासख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्यवस्थानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धि प्रति न हानि ।
ऐहलौकिकदेशातरगमनादनुगामि पारलौकिकदेशातरानुगमनाभावादानुगामि । सर्वावधिरुच्यते—अस-
ख्येयानामसख्येयभेदत्वाद्दुत्कृष्टपरमावधिक्षेत्रमसख्येयलोकगुणितमस्य क्षेत्र । कालद्रव्यभावा पूर्ववत् । स एष
न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्सयतभन्नक्षयादवस्थितोऽप्रतिपाति भवातर प्रत्यन-
नुगामि, देशांतर प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकल्यनाचिवाद्द्रव्यक्षेत्रकालभावै सर्वावधेरत पातिपरमावधि
रत परमावधिरपि देशावधिरवैति द्विविध एवावधि सर्वावधिर्देशावधिश्च । उक्तायां वृद्धौ यदा कालवृद्धि-
स्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या स्यात्कालवृद्धि स्यान्नेति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नि-
यता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धि पुनर्भाज्या स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता
क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या स्याद्वा न वेति । स एषोऽधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
श्रीवृषभस्वस्तिकनद्यावर्तोद्यन्मतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्र । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्र । यद्येव
परायत्तत्वात्परोक्षत्वप्रसंग १ न, इन्द्रियेषु परत्वरूढे । इन्द्रियाणि पराध्याहुरिन्द्रियेभ्य पर मनो मनस्तस्य पर
बुद्धिर्बुद्धे परतरो हि स । इत्येव बहुधा व्याख्यातमधिज्ञान ।

मन पर्ययस्येदानीमवसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सर लक्षण व्याचिख्यासुरिदमाह—

ऋजुविपुलमती मन-पर्यय- ॥ २३ ॥

प्रहणानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन गञ्जूतिपृथक्त्रस्याभ्यतर न वहि- । उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यतर न वहि ।

द्वितीयः षोडश ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ १० ॥ द्वितीयो विपुलमति षोडश भिद्यते । कुत ? ऋजुवक्रमनोवाक्कायविषयभेदात् । ऋजुविकल्पा पूर्वोक्त वक्रविकल्पाश्च तद्विपरीता योग्या । तथा ऽऽत्मन परेषा च चिंताजीवितमरणसुखदुःखलाभालाभादीन् अव्यक्तमनोभिर्व्यक्तमनोभिश्च चिन्तितान् अचिन्तितान् जानाति विपुलमति । कालतो जघन्येन सप्ताष्टानि भ्रमप्रहणानि । उत्कर्षेणाऽस्तव्येयानि गत्यागतिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्व । उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैल्यभ्यंतर न वहिः । एव द्विभेदो मन पर्ययो वर्णित । तस्य किं परस्परतो विशेषोऽस्त्युत नास्ति ? अत आह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदानरणकर्मक्षयोपशमे सति आत्मन प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपतन प्रतिपात । उपशांतकपायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रव्युत्सयमशिक्षरस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकपायस्य प्रतिपातकारणभानादप्रतिपात । विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातात् ताम्यां विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषस्तद्विशेष । पूर्वसूत्र एव तयोर्विशेषो निर्ज्ञात किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्वचन ॥ १ ॥ य पूर्वसूत्रे विशेष उक्त. तावतास्य न परितोप-
स्ततो विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते ।

च शब्दप्रसंग इति चेन्न प्राथमकरूपभेदाभावात् ॥ २ ॥ यथा मन पर्ययस्य ऋजुविपुल-
मती भेदौ तथा विशुद्ध्यप्रतिपातावपि तस्यैव भेदौ यदि स्यातां युक्तशब्द स्यात् । यतस्तु विशुद्ध्य-
प्रतिपातो ऋजुविपुलमत्योर्विशेषै न भेदौ, अतश्चशब्दाऽप्रसंग । तत्र विशुद्ध्यया तावद्व्युत्सयतेर्विपुलमतिर्द्र-
व्यक्षेत्रकालभौविशुद्धतर । कथं ? इह य कार्माणद्रव्यानतभागोऽस्य सर्वाधिना ज्ञातस्तस्य पुनरन-
तभागोऽस्तस्य मन पर्ययज्ञेयोऽनंतभागोऽनतस्याऽनतभेदत्वात् । ऋजुमतिकर्मणद्रव्याऽनतभागोऽनिरुद्धो-
ल्पीयाननतभाग । विपुलमतेर्द्रव्यक्षेत्रकालविशुद्धिरुक्ता । भागतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव
वेदितव्या । प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धिभाययोगादप्रतिपातनापि विपुलमतिर्विशिष्टा । स्वामिनां प्रवर्धमानचा-
रित्रोदयत्वात् । ऋजुमति पुन प्रतिपाती स्वामिनां कपायोद्रेकाद्दीयमानचारित्रोदयत्वात् । यद्यस्यमन-
पयस्य प्रत्यात्मनमप्य विशेष' अथानयोरधिमन'पर्यययो कुतो विशेष ? इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽनधिमन पर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धि प्रसाद । क्षेत्र यत्रस्थान् भागान् प्रतिपद्यते । स्वामी प्रयोक्त । विषयो ज्ञेय ।

अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्ध्यभावोऽल्पद्रव्यविषयत्वादिनि चेन्न भूय'पर्याय-
ज्ञानात् ॥ ? ॥ स्थान्तमत्रधिज्ञानान्मन पर्ययो विशुद्धतर । कुत ? अल्पद्रव्यविषयत्वात् । यत सर्वा-
वधिरूपिद्रव्यानतभागो मन पर्ययद्रव्यमिति । तत्र किं कारण भूय पर्यायज्ञानात् । यथा कश्चिद्ब्रह्मनि-
शास्त्राणि व्याचष्टे एकदेशेन न साकल्येन तद्वतमर्थं शक्नोति वक्तु, अपरस्त्येकं शास्त्र साकल्येन व्याचष्टे यानत-
स्तस्यार्थास्तान् सर्वान् शक्नोति वक्तु, अय पूर्वस्माद्विशुद्धतरनिज्ञानो भवति । तथाऽनधिज्ञानविषयानतभाग-
ज्ञेयि मन पर्ययो विशुद्धतर । यतस्तमनतभाग रूपादिभिर्ब्रह्मि पर्ययै प्ररूपयति । क्षेत्रमुक्त । विषयो
वक्ष्यते । स्वामित्व प्रत्युच्यते—

विशिष्टस्यमगुणैकार्थसमवायी मन पर्ययः ॥ २ ॥ विशिष्ट संयमगुणो यत्र विनते

तत्रैव वर्तते मन पर्यय । तथाचोक्त मनुष्येषु मन पर्यय आविर्भवति, न देननारकतेर्यग्योनेषु । मनुष्येषु ।
चोत्पद्यमान गर्भजेपूत्पद्यते न समुच्छ्रंजेषु । गर्भजेपूत्पद्यमान कर्मभूमिजेपूत्पद्यते नाकर्मभूमिजेपु । कर्म-
भूमिजेपूत्पद्यमान पर्यायकेपूत्पद्यते नापर्यायकेषु । पर्यायकेपूत्पद्यमान् सम्यग्दृष्टिपूत्पजायते न मिथ्या-

ऋजूनी निर्वर्तिता प्रगुणा च ॥ १ ॥ कस्मात् निर्वर्तिता १ वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात् । ऋजूनी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमति ।

अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला ॥ २ ॥ कस्मात् अनिर्वर्तिता १ वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात्, विपुला मतिरस्य स विपुलमति । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य मतिशब्दस्य गतार्थत्वात्प्रयोग । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले ऋजुविपुले मती ययोस्तौ ऋजुविपुलमती इति । स एव मन पर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति । अत्रोक्तो भेद । लक्षणमभेदानां वक्तव्यमित्यत्रोच्यते—

मन संबन्धेन लब्धवृत्तिर्भनःपर्ययः ॥ ३ ॥ वीर्यातरायमन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमागोपागनामलाभोपष्टभादात्मीयपरकीयमन संबन्धेन लब्धवृत्तिरुपयोगो मन पर्यय ।

मतिज्ञानमसंग इति चेन्नाऽन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात्तत्र चंद्रव्यपदेशवत् ॥ ४ ॥ स्यान्मत यथा मनश्चक्षुरादिसवधाच्चक्षुरादिज्ञानमाविर्भवति तन्मतिज्ञान । तथा मन पर्ययोपि मन सवधाल्लब्धवृत्तिरिति मतिज्ञान प्राप्नोतीति । तत्र किं कारण १ अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात् । कथं १ अत्रे चंद्रव्यपदेशवत् । यथा ऽत्रे चंद्रमस पश्यति अत्रमपेक्षाकारणमात्र भवति न च चक्षुरादिव्यभिर्नैर्तेक चंद्रज्ञानस्य । तथाऽन्यदीयमनोप्यपेक्षाकारणमात्र भवति परकीयमनसि व्यग्रस्थितमर्थं जानाति मन पर्यय इति । ततो नास्य तदायत्त प्रभव इति न मतिज्ञानप्रसंग ।

स्वमनोदेशे वा तदावरणकर्मक्षयोपशमव्यपदेशाच्चक्षुष्यवाधिज्ञानानिर्देशवत् ॥ ५ ॥ अथवा चक्षुर्देशस्थानामात्मप्रदेशानामवध्यावरणक्षयोपशमावथवा चक्षुष्यधिज्ञानव्यपदेश इष्ट । नचाऽवधिर्मतिर्वति तथा मन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनोदेशस्थानामात्मप्रदेशाना मनःपर्ययव्यपदेश, नचास्य मतिवत् ।

मन प्रतिबंधज्ञानादनुमानमसंग इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत यथा घूमप्रतिबंधाद्भूमसंपृक्तेऽग्नावनुमान तथा अन्यदीयमनःप्रतिबंधात्तन्मन संपृक्तानर्थान् जानन्मन पर्ययोऽनुमानमिति । तत्र किं कारण प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् । यत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्त (इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमतीतव्यभिचार साकारग्रहण प्रत्यक्षमिति) तेनाऽविरोधो न मन पर्ययोऽनुमान । अनुमान हि तेन निरुच्यते ।

उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वाद्धानुमानस्य ॥ ७ ॥ उपदेशाद्धि अयमग्निरय घूम इत्युपलभ्य पश्चाद्भूमदर्शनाद्गानुमान करोति । चक्षुरादिकरणसवधाच्च । ततोऽस्योक्त प्रत्यक्षलक्षण निरुच्यते । न च तथा मन पर्यय उपदेशचक्षुरादिकरणसवध चाऽपेक्षते ।

स द्वेषा सूत्रोक्तविकल्पात् ॥ ८ ॥ स मन पर्ययो द्वेषा । कुत १ सूत्रोक्तविकल्पात् । ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति ।

आद्यत्वे धार्जुमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ ९ ॥ आद्य ऋजुमतिमन पर्ययत्वेधा । कुत १ ऋजुमनो वाक्कायविषयभेदात् । ऋजुमनस्कृतार्थज्ञ ऋजुनाकृतार्थज्ञ ऋजुकायकृतार्थज्ञश्चेति । तद्यथा मनमार्थं व्यक्त सचिन्त्य वाच वा धर्मादियुक्तामसकीर्णामुच्चार्य कायप्रयोग चोभयलोकफलनिष्पादनार्थमगोपागप्रत्यगनिपातनाकुचनप्रसारणादिलक्षण कृत्वा पुनरनन्तरे समये कालतरे वा तमेवार्थं चिंतितमुक्त कृत वा, विस्मृतत्वात् शक्तोति चिंतयितु । तमेवनिधर्मं ऋजुमतिमन पर्यय पृष्टोऽपृष्टो वा जानत्ययममावधं अनेन विधिना स्वया चिंतित उक्त कृतो वेति । कथमयमर्थोलभ्यते १ आगमाविरोधात् । आगमे ह्युक्त मनसा मन परिच्छिद्य परंपां सज्ञादीन् जानाति इति मनसाऽऽत्मनेत्यर्थ । परमन समताद्विदित्वा परमनसा चिंतितस्य सचेतनेतरस्याऽऽस्य मनस्यवस्थानमनोव्यपदेश । मच्चस्थाना पुरुषाणा मच्चव्यपदेशवत् । तमात्मना आत्माऽनुप्याऽऽमन परंपां च चिंता जीवितमरणमुखदुःखलामालामादीन् विजानाति । व्यक्तमनसा जीवितमार्थं जानाति नाऽव्यक्तमनसा । व्यक्त स्फुटीकृतोऽर्धक्षितया सुनिर्वर्तितो यैस्ते जीवा व्यक्तमनसस्तर्यं चिंतित ऋजुमतिर्जानाति नेतरे । कालतो जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्विर्णीण, उत्कर्षेण सप्ताष्टानि भव-

तद्रूपलक्षणार्थत्वात् । सद्बिनाभाविरसादिग्रहणं ॥ ३ ॥ तद्रूपद्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते अतस्तद्बिनाभाविनो रसादयोपि गृह्यते । यद्येन तद्रूपेण सर्वेष्वनतपर्यायेषु अवर्धेर्विषयनिवध प्राप्नोतीत्यत आह—

असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः ॥ ४ ॥ असर्वपर्यायेष्वित्येतद्ग्रहणमनुवर्तते । यथा—
देवदत्ताय गौर्दीयता, जिनदत्ताय कनक इति दीयतामित्याभिसंबध्यते । एवमिहाप्यसर्वपर्यायेष्वित्याभिसंबधान्न सर्वगतिर्भवति । ततो रूपिषु पुनरुपेण प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु, जीवपर्यायेषु औदयिकोपशमिकक्षायोपशमिकेषूपपत्तेऽपिज्ञान । रूपिद्रव्यसंबधान्न क्षायिकपारिणामकेषु । नापि धर्मास्तिकाया-
दिषु तत्संबधाभावात् । अथ मनःपर्यायस्य को विषयनिवध ? इत्यत आह—

तदनंतभागे मनःपर्यायस्य ॥ २८ ॥

यद्रूपिद्रव्यस्य सर्वाविज्ञानस्य विषयत्वेन समर्थित तस्यानतभागीकृतत्वैकस्मिन्भागे मनःपर्याय प्रवर्तते । अथात यन्निर्दिष्टं कनकज्ञानं तस्य को विषयनिवध ? इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

अत्राह—किं द्रव्य ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रूपते वा तैरिति द्रव्यं ॥ १ ॥ आत्मनः पर्यायान् द्रवति गच्छतीति द्रव्यं । बहुलापेक्षया कर्तारि साधुत्व । द्रूपते वा तैरिति द्रव्यं ॥

कथंचिद्भेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथंचिद्भेदे सत्युक्तं कर्तृकर्मव्यपदेशं सिद्ध्यति ॥

इतरथा हि तदप्रसिद्धेरत्यताव्यतिरेकात् ॥ ३ ॥ यद्येकातेनैकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः स्यात् । कुत ? अत्यताव्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्विशेषमेकं शक्यतरापेक्षया विना कर्तृकर्म च भवितुमर्हति । अथ कः पर्यायस्तस्य ?

मिथोभवन प्रतिविरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभनिमित्तत्वादिर्पितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः पर्यायः ॥ ४ ॥ मिथोभवन प्रति केचिद्धर्माविरोधिनः । केचिदाविरोधिनः । तत्र जीनस्य तावदनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यमभ्यामव्योर्ध्वगतिस्वभावास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भावा यथासंभव युगपद्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च नारकतैर्यग्योन देवमनुष्यस्त्रीपुनपुंसकएकद्वित्रिचतुःपंचेंद्रियवात्यकौमारकोपप्रसादादयः, सहानवस्थानात् । तथा पौद्गलिका अनादिपारिणामिका रूपरसगंधस्पर्शशब्दसामान्यास्तित्वादयः शुक्लादिपचकतित्तादिपचक गंधद्वयस्पर्शाद्येकशब्दपदकपर्यायैः प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुःपंचादिसंख्येयानतगुणपरिणामिभिर्यथासंभव युगपद्भावादविरोधिनः । विरोधिनश्च शुक्लकृष्णनीलतित्तकटुकसुरभेतरगंधादयः प्रायोगिका वैश्रसिकाश्च परमाणुषु स्क्वेषु च सहानवस्थानात् । एव धर्मास्तिकायादिष्वप्यमूर्तत्वाऽचेतनत्वाऽसंख्येयप्रदेशत्वगतिकारणत्वभावाऽस्तित्वादयोऽनतभेदागुरुषुगुणहानिदृष्टिविकारैः स्वप्रत्ययैः परप्रत्ययैश्च गतिकारणत्वविशेषादिभिरविरोधिनः परस्परविरोधिनश्च ज्ञेयाः । तेषु केचिदुपात्तहेतुका द्रव्यक्षेत्रकालभाननिमित्ता औदयिकादयः । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालेष्वनिकारिणः पारिणामिकाश्चैतन्यादयः । तेषां विरोध्यविरोधिना धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभस्य निमित्तत्वाच्चेतनो नारको बालक इत्यर्पितव्यवहारविषय इति व्यवहारः ऋदुसूनशब्दत्रिविधनयात्मकः, द्रव्यार्थिकानर्पणात्पर्यायार्थिकेनार्पितः, तस्य द्रव्यस्याऽवस्थाविशेषः पर्याय इत्युच्यते ।

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वयः ॥ ५ ॥ तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वयो वेदितव्यः । द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

दृष्टिसात्तानसम्पद्यदृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टिषु । सम्पद्यदृष्टिपूजयायमान सयतेपूजयायते नाऽसयतसम्पद्यदृष्टि सयतासयतेषु । सयतेपूजयायमान प्रमत्तादिषु क्षीणकयापातेपूजयायते नोत्तरेषु । तत्र चोपजायमान प्रवर्ध मामचारित्रेपूजयायते न हीयमानचारित्रेषु । सप्रवर्धमानचारित्रेपूजयायमान ससविधान्यतमद्विप्रतेषु जायते नेतरेषु । ऋद्धिप्रतेषु च केपुचिन्न सर्वेष्विति विशिष्टसयमग्रहण वाक्ये कृत । अथधि. पुन चातुर्गतिकेष्विति । स्वामिभेदादप्यनयोर्विशेष । इदानीं केवलज्ञानलक्षणामिधान प्राप्तकाल तदुल्लुप्य ज्ञानानां विषयनिबध परीक्ष्यते । कुतः ? तस्य, मोहक्षयाज्ञानदर्शनावरणातरायक्षयाच्च केवलमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । यथेवमाद्ययोरेन तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबध उच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतयोर्निबन्धोद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबधन निबध. । कस्य ? मतिश्रुतविषयस्य । तत्तर्हि निषयग्रहण कर्तव्य न कर्तव्य ॥

प्रत्यासत्तेः प्रकृतविषयग्रहणाभिसंबन्धः ॥ १ ॥ प्रकृत निषयग्रहणमस्ति । क प्रकृत ? विशुद्धि क्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इति । तत्र प्रत्यासत्तेर्विषयग्रहणमिहाभिसंबन्ध्यते । ननु च स विभक्त्यतरमिदिष्टो न शक्यते इह सबहु । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रेयस्वैन देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽह्निदण्यमाद्यो वैधवेयो देवदत्त इति गम्यते । एवमिहापि निबध । कस्य ? विषयस्यैवभिसंबन्ध्यते । अथ द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देश किमर्थ ?—

द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देश सर्वद्रव्यपर्यायसंग्रहार्थ ॥ २ ॥ जीवधर्माऽधर्माकाशकालपु-
द्गलाभिधानानि पञ्च द्रव्याणि तेषा सर्वेषा सप्रहार्थः द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देश क्रियते ॥

तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं ॥ ३ ॥ तेषां द्रव्याणामविशेषेण मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपर्यैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कदति न सर्वपर्यायैरनतैरपीति । तत्कथं ? इह मतिश्रुत्यादिकरणनिमित्ता रूपाद्यालवना । सां यस्मिन् द्रव्ये रूपादयो वर्तते न तत्र सर्वाण्य पर्यायानवगृह्णाति चक्षुरादिविषयानेनाऽऽलवते श्रुतमपि शब्दलिंग शब्दाश्च सर्वे सख्येया एव, द्रव्यपर्याया पुनरसख्येयानतभेदा न ते सर्वे विशेषाकारण तैर्विषयीक्रियते । उक्तच—

पणवणिज्जा भाना अणतभागो दु अणभिलम्पाण । पणवणिज्जाण पुण अणतभागो सुदणिवद्धो ॥

अतीन्द्रियेषु मतेऽभावात्सर्वद्रव्यासंप्रत्यय इति चेन्न नोद्द्रियविषयत्वात् ॥ ४ ॥ स्यात्तः धर्मास्तिकायादिषु मतेरभावोतीन्द्रियत्वान् । ततो मति सर्वद्रव्यविषयनिबधेति लक्षणमनुक्तमिति । तत्र किं कारण ? नोद्द्रियविषयत्वात् । नोद्द्रियावरणक्षयोपशमलब्ध्यपेक्ष नोद्द्रिय, तेषु व्याप्रियते । अथ हि तत्र न वर्तेताऽनधिना सह निर्दिश्येत् रूपिष्वेव वृत्ते । अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशाहस्यावधे को विषयनिबध ? इत्यत आह—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सामर्थ्याच्छुक्लादिग्रहण ॥ १ ॥ अय रूपशब्दोऽनेकार्थ । कचिच्चा-
क्षुपे वर्तते यथा—रूपरसगन्धस्पर्शा इति । कचित्स्वभावे वर्तते यथा अनतरूपमनतस्वभावमिति । तत्रेह सामर्थ्याच्छुक्तिरप्ये शुक्लादौ वर्तमानो गृह्यते । यदि स्वभावनाचिना ग्रहण स्यादनर्थक स्यात्, न हि कस्यचि-
स्वभावो नास्तीति ॥

भूमाद्यनेकार्थसम्भवे नित्ययोगोऽभिधानवशात् ॥ २ ॥ यद्यपि मत्वर्थी यस्य भूमादयोऽर्था बहव सम्भवति । इहाभिधानवशान्नित्ययोगो वेदितव्य । नित्य हि पुद्गला युक्ता रूपेणैति, यथा क्षीरिणो वृक्षा इति । यथेवमनाधिज्ञानस्य पुद्गला रूपमुखेनैव विषयभाव प्रनिषेधेन न रसादिमुखेन नैव दोष —

सुख्यवन्मुत्तमस्येति वृत्तानेकस्य सुखशब्दस्य निश्चि, एयमिहापि एकादिरादिर्येषा तानीमान्येकादीति इत्येक-
स्यादिशब्दस्य निश्चि ।

अत्रपनेन विग्रहः समुदायो वृत्तर्यः ॥६॥ अत्रपनेन विग्रह क्रियते, वृत्तर्यं समुदायो भवति ।
तेनैकादीन्यन्वयतरीकृत्य भाग्यान्पथितव्यानीत्यर्थ । किं सर्वाणि । नेत्याह आचतुर्थ्यं । कुत एतत् ?-

केवलस्याऽसहायत्वादितरपां च क्षयोपशमनिमित्तत्वाद्योगपद्यभाव ॥७॥ यत केवल ज्ञान
तदसहाय, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अतो विरोधाद्युगपदसभक्तस्मादुच्यते आ चतुर्थ्यं इति ।

नाभावोऽभिभूतत्वाद्दहनि नक्षत्रादिति चेन्न क्षायिकत्वात् ॥८॥ स्यादेतन्नाभाव क्षयोप-
शमिकानां ज्ञानानां केवलनि, किंतु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजनेन व्याप्रियते । भास्करप्रभाभि-
भिभूतनक्षत्रादिति । तन्न किं कारण क्षायिकत्वात् सक्षीणमकलज्ञानावरणे भगवत्सहति कथं क्षयोपशमि-
कानां ज्ञानानां सभव । न हि परिप्राप्तसर्वशुद्धी पदे प्रदेसाऽशुद्धिरस्ति ।

इन्द्रियत्वादिति चेन्नाऽऽर्थावधानवचोधात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदेवमगम प्रवृत्त । पंचेन्द्रिया असञ्चि-
पंचेन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलनि इति । अत इन्द्रियत्वात्कार्येणापि ज्ञानेन भवितव्यमिति । तन्न किं
कारण आर्थावधानवचोधात् । आर्षे हि सयोग्ययोगिकेवलनि पंचेन्द्रियत्व द्रव्येन्द्रिय प्रत्युक्त न भावेन्द्रिय
प्रति । यदि हि भावेन्द्रियमभिरिष्यत्, अपि तु तर्हि असक्षीणमकलवारणत्वात्सर्वज्ञतास्य न्यवर्तिष्यत । तस्मा-
देतदुक्त भवति एकस्मिन्नामनि द्वे मतिश्रुते, क्वचिन्त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमन पर्ययज्ञानानि वा
क्वचिन्व्यतिरि मतिश्रुतावधिगन पर्ययज्ञानानि, न पंचेकस्मिन् युगपत्सभवति ।

सख्यावचनो वैकशब्दः ॥ १० ॥ अथवा सख्यावचनोऽयमेकशब्द । एकमादिर्येषा तानीमान्ये-
कादीनि, कथं मतिज्ञानमेकरिभन्नात्मनि एक यदभरश्रुत द्वयनेकदादशभेदमुपदेशपूर्वकं तद्गजनीय स्याद्वा न-
धेति । इतरपूर्वम् । पर आह-असख्यासहायप्रधान्यवचने एकशब्दे सति एकादीनि केवलदीनीत्यर्थ ।
एकस्मिन्नामन्येक केवलज्ञान क्षायिकत्वात् । द्वे मतिश्रुते इत्यादिपूर्वम् । अधोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेश
भेद उभत उतायथापीत्यत आह-

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययोऽन्यथा । कुत । सम्यगधिकारात् । चशब्द समुच्चयार्थं विपर्ययश्च सम्यक् चेति । कुत
पुनरेषां विपर्यय ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्ययः ॥ १ ॥ योसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शन
परिणाम तेन सहेकार्थसमयाया मत्यादीनां विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीना वचोर्गृहगताना-
मपि स्वभावनानाशो न भवति तद्म मत्यादीमपि स्यात् ? नैप दोष —

सरजसकटुकाळांबुगतदुग्धवत्स्वगुणविनाश ॥ २ ॥ यथा सरजसकटुकाळांबुभाजने निहित
दुग्ध स्वगुणं परित्यजति । तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यतीति । आधारस्य दोषाद्भि आधे-
यस्य दोषो जायते । ननु च नायमेकात् उक्तमेतन्मणिकनकादयो वचोर्गृहगता अपि स्वभाव न त्यजतीति
तत्र कथमेतदवसीयते अलांबुदुग्धवदुष्यति मत्यादीनि न पुनर्मथ्यादिवन्न दुष्यतीति ?

पारिणामिकशक्तिविशेषात् ॥ ३ ॥ पारिणामिकस्य हि वस्तुन शक्तिविशेषादन्यथामावो
भवति । यथाळांबुद्वयं दुग्धं विपरिणामयितुं शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मत्यादीनामन्यथाव कर्तुमल ।
तदुदयेऽन्यथानिरूपणदर्शनात् । वचोर्गृहं तु मथ्यादीना विकार नोत्पादयितुमल निपरिणामकद्रव्य
सनिधाने तेषामपि भवेत्येवान्यथाव । यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूतं तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात्तेषा
मत्यादीनां सम्यक्त्व अत सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शिनोदयविशेषात्तेषा त्रयाणा द्विधा क्लृप्तिर्भवति । मतिज्ञान

द्वैदऽन्यत्वं पृक्षन्प्रोधवदिति चेन्न तस्य कथंचिद्भेदेऽपि दर्शनाद्गोत्वगोपिडवत् ॥ ६ ॥
स्यान्मत यदि द्वद्व १, पृक्षन्प्रोधनदन्यत्व द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं तस्य कथंचिद्भेदे
दर्शनात् । गोत्वगोपिडवत् । यथा गोत्व च गोपिडश्च गोत्वगोपिडानियन्त्यत्रेऽपि द्वद्वो भवति तथा द्रव्य-
पर्यायेऽपि । ननु सामान्यप्रियोरन्यत्वात्साध्यसममेतदिति । नैष दोषः उक्तमेतदन्यत्वं सामान्य-
विशेषयो ।

द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणं चेन्नानर्थक्यात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद् द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति
द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणमिति । तन्न किं कारणं आनर्थक्यात् । एवं सति द्रव्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्य-
व्यस्य पर्याया सतीति ।

द्रव्याज्ञानप्रसंगाच्च ॥ ८ ॥ केवलेन पर्याया एव ज्ञायते न द्रव्याणीति द्रव्याज्ञानं प्राप्नोत्युत्तर-
पदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतमेतत् सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किञ्चिदज्ञातमस्ति ततो व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्या-
भावात् । यथेन द्रव्यग्रहणमनर्थकमित्युक्तं पुरस्तात् । तस्मात्साध्युक्तं द्वद्वोयमिति । ननु च द्वद्वेऽपि द्रव्यग्रहणम-
नर्थकं पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेरिति । नैष दोषः सज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदापपत्तेः । अथ सर्वग्रहण-
किमर्थं ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसंप्रत्ययसिद्धेः ।

सर्वग्रहणं निरवशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ ये लोकालोकभेदभिन्नास्त्रिकालत्रिपया द्रव्यपर्याया
अनन्तास्तेषु निरवशेषेषु केवलज्ञानविषयनिबन्ध इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहणं । यानाहोऽलोकान्भवानोऽनन्त-
तावतोऽनन्तानता यद्यपि स्युस्तानपि ज्ञातुमस्य सामर्थ्यमस्तीत्यपरिमितमाहात्म्यं केवलज्ञानं वेदितव्यं । आह-
विषयनिबन्धोऽप्युक्तो मत्यादीनां, इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसन्निधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि
योगपद्येन कति भवति ? इत्यत आह—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्थ्यः ॥ ३० ॥

एक इति कोय शब्द ?

अनेकार्थसंभवे विवक्षात् प्राथम्यवचन एकशब्दः ॥ १ ॥ अयमेकशब्दोऽनेकस्मिन्नर्थे दृष्ट-
प्रयोगः । क्वचित्सहयाया वर्तते, एको द्वौ ब्रह्म इति । क्वचिदन्यत्वे, एके आचार्या अन्ये आचार्या इति ।
क्वचिदसहाये, एकाकिनस्ते विचरति वीरा इति । क्वचिप्राथम्ये, एकमागमनं प्रथममागमनमिति । क्वचित्प्रा-
धान्ये एकहता सेना करोमि प्रधानहतां सेनां करोमीत्यर्थं । तत्रेह विवक्षात् प्राथम्यवचनं एकशब्दो
वेदितव्यः ।

आदिशब्दश्चावयववचनः ॥ २ ॥ आदिशब्दश्चावयववचनार्थसंभवे, विवक्षात् इहावयववचनो
वेदितव्यः । क्वचिद्व्ययस्यायां वर्तते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्राह्मणव्ययस्थाः ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्ब्राह्म-
इत्यर्थः । क्वचित्प्रकारे भुजगादयः परिहर्तव्याः, भुजगप्रकारा विषवत इत्यर्थः । क्वचित्सामीप्ये नद्यादीनि
क्षेत्राणि नदीसमीपानीत्यर्थः । क्वचिदवयवे ऋगादिमर्धाते ऋगवयवमर्धाते इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति एक-
स्यादिरेकादि प्रथमावयव इति । कस्य ? प्रथमस्य परोक्षस्य । कः पुनरवयव ? मतिज्ञानः ।

सामीप्यवचनो वा ॥ ३ ॥ अथनाऽयमादिशब्दः सामीप्यवचनो दृष्टव्यः । तेन प्रथमस्य मतिज्ञानस्य
श्रुतं समीपमित्युक्तं भवति ।

मतेर्बहिर्भावप्रसंग इति चेन्नाऽनयो सदाऽन्यभिचारात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदेव सति मतेर्बहिर्भाव-
प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणमनयो सदाऽन्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते सर्वकालमन्यभिचारिणी, नारद-
पर्वतवत् । तस्मादन्योरन्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहणं सन्निहितं भवति ।

ततोऽन्यपदार्थं वृत्तावेकस्मादिशब्दस्य निवृत्तिरुद्गुह्यवत् ॥ ५ ॥ यथोद्गस्य सुखमुद्गस्य, उद्ग-

मल्यज्ञान श्रुतज्ञान श्रुताज्ञान अवधिज्ञान विभगज्ञामिति । अत्राह—रूपादि विषयोपलब्धिव्यभिचारामात्राद्विपर्ययाभाव यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मल्यज्ञानेन । यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चन्वत्युपदिशति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्धानैवयति तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्थानेकार्थसंभवे विवक्षात. प्रसशार्थग्रहणं ॥ १ ॥ अय सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यात । तस्येह विवक्षात प्रशसार्थस्य ग्रहण वेदितव्य प्रशस्त तत्त्वज्ञमित्यर्थ । असदज्ञान । तयो सदसतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेर्विपर्ययो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहर्तेन्द्रियमति विपरीतप्राही भवति सोश्च गौरित्यप्ययस्यति । गावाऽश्व, इति । लोष्ट सुवर्णं, सुवर्णं लोष्टमिति । लोष्ट लोष्टमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवविशेषेणाप्यन्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनेपहर्तेन्द्रियमतेर्मति श्रुतावधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्यर्थग्रहणं वा ॥२॥ अथवा सच्छब्दोय भवत्यर्थवेदितव्य । साद्विद्यमानमित्यर्थ असदविद्यमान, तयोराविशेषेण यदृच्छोपलब्धे विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचिषु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहु —द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहु रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शन अन्यदृश्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेवा विपर्ययग्रह' ? उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय, लक्षणा भावात्तद्व्यापनवधारणप्रसग । किञ्चिद्विद्येण सनिकृष्यमाण द्रव्य रूपाद्यभावे सर्वात्मना सनिकृष्येत तत' सर्वात्मना ग्रहणप्रसग । करणभेदाभावप्रसगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अत्र रूपादय एव न द्रव्य, एव मपि निराधारत्वादभावाप्रसग । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीना समुदयेपि सति एकानर्थातरभावात् समुदस्य सर्वाभावा परस्परतोर्थातरभूतत्वात् । अथ द्रव्यदृश्य अन्ये रूपादय, एवमपि तेषा लक्ष्यलक्षण भावाभाव परस्परतोर्थातरत्वात् । दडिदडवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वैपम्यात् । पृथक्सतोरलक्ष्य लक्षणभावो युक्तो नासतोरिति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थातरभूतेषु नैन्द्रियसनिकर्षो युक्तस्ततश्च ज्ञानाभाव । न चार्थातरभूत द्रव्य कारण भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविप्रतिपत्तेः ॥ ४ ॥ एषा घटरूपादीना मूलकारणे प्रवादिना विप्रतिपत्ति । तद्यथा केचित्तावदाहु अव्यक्तान्महदहकारतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतमूर्तिपडादिनिर्बृत्तिक्रमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उत्पाद । इति तदयुक्त न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिर्व्वयत्वनि ऋण्यत्वाऽतीन्द्रियत्वानत्यनित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादि कार्यो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसन्नक्रमो युक्त । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वात् महदादिसर्गार्थं प्रधान प्रयुक्ते । स्वय च निष्क्रियत्वात्प्रधान नात्मान महदादिसर्गार्थं प्रयोक्तुमर्हति । न हि स्वय गतिविकल पगुरात्मानमेवा वष्टम्योत्थाय गच्छन्दृष्ट । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमान् । पुरुषभोग प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य विभोरात्मन भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽचेतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैत्र ओदनार्था क्रियाफलसाधनश्च तदर्थेष्वग्निसधुक्षणादिषु प्रवर्तमानो दृष्ट । न च तथा प्रधान चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसन्नक्रमाभाव । नच पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहु. परमाणुभ्य प्रतिनियतपार्थिवादिजातिविशिष्टेभ्योऽदृष्टादिसनिधाने सति सहतेभ्योऽर्थातरभूतघटादिकार्यात्मलाभ इति तदप्ययुक्त—नित्यत्वादणूना कार्यारभशक्यभावात् । सति चारभे नित्यत्वहानि । नचार्थातरभूतस्य कार्यस्यारभो युक्त व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्त्वाभाव । न च जातिप्रतिनियमोस्ति भिन्न-

जातीयानामप्यारभदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेतुल्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंग । न चात्मनो घटाचारमे कर्तृत्वमुपपन्न निष्क्रियत्वानित्यत्वाच्च । नाप्यात्मगुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽर्थोत्तरे क्रियाहेतुर्दृष्टः । अन्ये मन्यते वर्णादिपरमाणुसमुदायात्मका रूपपरमाणुतोऽतीन्द्रिया समुदिता सत इन्द्रियप्राहात्मननुभूय घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्व प्रतिपद्यत इति, तदयुक्त प्रत्येकरूपपरमाणूनामतीन्द्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसंगात् ततश्च दृश्यविषयप्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभाव । कार्याभावाच्च ताह्लङ्गिकारणस्याप्यभाव । किं च क्षणिकत्वानिष्क्रियत्वाच्च कार्याभावाभाव । विविकृतशक्तीनां परस्पराभिसंबन्धाभावश्च । न चान्योर्थश्चेतनस्तेषां सत्रयस्य कर्तास्ति तदभावात्संबन्धाभाव । एवमन्येष्वपि प्रवादेषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनोदयवशाद्देदितव्य । पित्तोदयाकुलितरसनेन्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्त रूपादिविषयेषु लब्धिव्यभिचाराभावात् मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानत्रयमज्ञानमिति तदसम्भवं । व्याख्यात ज्ञान लक्षणादिभिः । इदानीं चारित्र निर्देष्टव्यं तदुल्लेख्य नया उच्यते कस्मात् ? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुत पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते ? इति चेन्मोक्ष प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृत प्राधान्यं ? कृत्वकर्मैधननिर्देहनकृत । यत आत्मा व्युपरतक्रियाध्यानाविर्भूतात्मबल कृत्वकर्मैधननिर्देहन समर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्पत्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककेवलज्ञानोत्पत्त्यनतरमेव कृत्वकर्मक्षय स्यात् । व्युपरतक्रियाध्यानोत्पत्त्यनतरमेव भवति तच्चोत्तम चारित्र, ' कर्मोदानहेतुक्रियाव्युपरति श्यारित्रमिति वचनात् ' । यदाह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरव स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यते । प्रमाण व्याख्यात प्रमाणैकदेशा नया । 'प्रमाणनयैराधिगम ' इति वचनात् । तदनतरवचनाहर्हा नया । यदेव के ते नया ? इत्यत आह-

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दोपेक्षयेकादिसंख्येयनिकल्पा नया । तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्ति, अतिविस्तरे चाल्पप्रक्षानामननुग्रह इति मध्यतया प्रतिपरया सप्तनया अत्रोच्यते । तेषा सामान्यविशेषलक्षण वक्तव्य । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नय ॥ १ ॥ प्रकर्षेण मान प्रमाण सकलादेश इत्यर्थ, तेन प्रकाशिताना न प्रमाणाभासपरिगृहीतानामित्यर्थ, तेषामर्थानामस्तिवनास्तिवनित्यत्वाद्यतात्मना जीवादीना ये विशेषा पर्यायास्तेषा प्रकर्षेण रूपाक प्ररूपक निरुद्धदोषानुसंगद्वारेणेत्यर्थ, एव लक्षणो नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिक पर्यायास्तिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यभवनमेव नातोन्धे भावविकारा नाप्यभवास्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिक । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादिभावविकारमात्रमेव भवन न ततोऽन्यद्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिक । अथवा द्रव्यभेवार्थोस्य न गुणकर्मणो तदवस्थारूपादिति द्रव्यार्थिक । पर्याय एवार्थोस्य रूपाद्युत्पेणादिलक्षणो न ततोऽन्यद्रव्यमिति पर्यायार्थिक । अथवाऽर्थेते गम्यते निष्पाद्यत इत्यर्थ । कार्यं द्रवति गच्छतीति द्रव्य कारण । द्रव्यमेवार्थोस्य कारणमेव कार्यं नार्थोत्तर, न च कार्यकारणयो कश्चिद्रूपभेद तद्द्रव्यमेवाकारमेव पूर्वागुलितद्रव्यवदिति द्रव्यार्थिक । परि समतादाय पर्याय । पर्याय एवार्थ कार्यमस्य न द्रव्यमतीतानागतयोर्निष्ठानुत्पन्नत्वेन व्यवहारभावात् स एवैक कार्यकारणव्यपदेशमागिति पर्यायार्थिक । अथवाऽर्थेनमर्थप्रयोजन द्रव्यभेवार्थोस्य प्रन्यायाभिधानानुप्रवृत्तिलिगदर्शनस्य निहोतुमशक्त्यादिति द्रव्यार्थिक । पर्यायोर्थप्रयोजनमस्य वाग्विज्ञानव्यावृत्तिनिबन्धव्यवहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिक । तद्वेदा नैगमादय । एषां विशेषपटक्षणमुच्यते—

अर्थसरूपमात्रग्राही नैगम ॥ २ ॥ निगच्छत्यस्मिन्निति निगमनमात्र वा निगम, निगमे कुशलो भवो वा नैगमस्तस्य लोके व्यापार । अर्थसकल्पमात्रग्रहण प्रत्येद्रुहगम्यादिषु । तद्यथा—कचि-व्यगृह्य परशु पुरुष गच्छतमभिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति भवानिति स तस्मै व्याप्ये प्रत्यार्थमिति । एव-

मत्यज्ञानं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं अवधिज्ञानं विभगज्ञानमिति । अत्राह—रूपादि विपर्ययोलब्धिव्यभिचाराभा द्विपर्ययाभाव यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चन्वत्युपदिशति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्धानैवयं तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षात् प्रसशार्थग्रहण ॥ १ ॥ अयं सच्छब्दोनेकार्थ इत्याह्यात् । तस्येह विवक्षात् प्रशसार्थस्य ग्रहणं वेदितव्यं प्रशस्तं तत्त्वज्ञमित्यर्थः । असदज्ञानं । तयो सदसतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेरविपर्ययो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहर्तैद्रियमविपरीतप्राही भवति सोऽथ गौरित्यच्यनस्यति । गायाऽथ, इति । लोष्टं सुवर्णं, सुवर्णं लोष्टमिति । लोष्टं लोष्टमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाप्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनेऽपहर्तैद्रियमतेर्माश्रुतावधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्यर्थग्रहणं वा ॥२॥ अथवा सच्छब्दोयं भवत्यर्थे वेदितव्यः । सद्विद्यमानमित्यर्थः । असदविद्यमानं तयोराविशेषेण यदृच्छोपलब्धे विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति कदाचित्तु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तानदाहुः—द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहुः रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरैः दर्शनेन अन्यदृश्यमस्ये च रूपादय इति । कथमेवं विपर्ययग्रह उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय, लक्षणभावात्लक्ष्यानन्तरणप्रसगः । किञ्चोद्विषेण सनिष्कृष्यमाणं द्रव्यं रूपाद्यभावे सर्वात्मना सनिष्कृष्येत तत् सर्वात्मना ग्रहणप्रसगः । कारणभेदाभावप्रसगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्यं, एवमपि निराधारत्वादभावात्प्रसगः । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीनां समुदयेऽपि सति एकानर्थात्तरभावात् समुदस्य सर्वाभावात् परस्परतोर्थात्तरभूतत्वात् । अथ ह्यन्यदृश्यं अन्ये रूपादय, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षणभावाभावात् परस्परतोर्थात्तरत्वात् । दडिदडवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वैपम्यात् । पृथक्स्तोर्लक्ष्यलक्षणभावो युक्तो नासतीरिति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थात्तरभूतेषु नैद्रियसन्निकर्षो युक्तस्ततश्च ज्ञानाभावः । न चार्थात्तरभूतं द्रव्यं कारणं भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविप्रतिपत्तेः ॥ ४ ॥ एषा घटरूपादीनां मूलकारणे प्रवादिना विप्रतिपत्तिः । तद्यथा

केचिदाहुः- अव्यक्तान्महदहकारतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतमूर्तिपडादिनिवृत्तिक्रमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उत्पादः । इति तदयुक्तं न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिरवयवत्वनिष्क्रियत्वाऽर्थाद्रियत्वानत्यनित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादि कार्यो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसवक्रमो युक्तः । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वान्न महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुक्ते । स्वयं च निष्क्रियत्वात्प्रधानं नात्मानं महदादिसर्गार्थं प्रयोक्तुमर्हति । न हि स्वयं गतित्रिकलं पशुरात्मानमेवावष्टोत्थाय गच्छन् दृष्टः । किञ्चाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमान् । पुरुषभोगं प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य विभोरात्मनः भोगपरिणामाभावाच्च । किञ्चाऽचेतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैत्र ओदनार्थी क्रियाफलसाधनश्च तदर्थेष्वग्निसधुक्षणादिषु प्रवर्तमानो दृष्टः । न च तथा प्रधानं चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसवक्रमाभावात् । न च पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहुः परमाणुभ्यः प्रतिनियतपारिवादिजातिविशिष्टेभ्योऽदृष्टादिसनिधाने सति सहतेभ्योऽर्थोत्तरभूतघटादिकार्यात्मलाभ इति तदप्ययुक्तं—नित्यत्वादनूना कार्यात्मशक्त्यभावात् । सति चारभे नित्यत्वहानिः । नचार्थात्तरभूतस्य कार्यस्वारभो युक्तं व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्त्वाभावः । न च जातिप्रतिनियमोस्ति भिन्न-

सर्गास्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्विनष्टानुपपन्नत्वेन व्यवहाराभावात् समनायमात्रमस्य निर्दिधिक्षित । कषायो भैषज्यमित्यत्र च सजातरस कषायो भैषज्य न प्राथमिककषायोऽल्पोऽनभिन्ध्यत्तरसत्वादस्य विषय । पच्यमान पक्व पक्षस्तु स्यात्पच्यमान स्यादुपरतपाक इति । असदेतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमान पक्व इत्यतीतस्तयोरेकस्मिन्नवसोभो विरोधीति । नैप दोष पचनस्यादाव विभागसमये कश्चिदशो निर्दृत्तो वा न वा । यदि न निर्दृत्तस्तद्धित्यादिष्वप्यनिर्दृत्ते पाकाभाव स्यात् । ततोभिनिर्दृत्तेस्तदपेक्षया पच्यमान . पक्व इतरथा हि समयस्य त्रैविध्यप्रसंग स एवौदन पच्यमान पक्व स्यात्पच्यमान इत्युच्यते पक्वमिप्रायस्यानिर्दृत्ते । पक्वर्हि सुविशदसुखिन्नौदने पक्वाभिप्राय स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्पक्तुस्तान्तैव कृतार्थत्वादेव क्रियमाणकृतसुच्यमानमुक्तवच्यमानबद्धसिध्यस्तिद्वादयो योज्या । तथा प्रतिष्ठ तेऽस्मिन्निति प्रस्थ . यदैव मिमीतेऽतीतानागतधान्यमानासभवात्कुम्भकाराभावः । शिविकादिपर्यायकरणे तदभिधानाभावात्कुम्भपर्यायसमये च स्वावयवेभ्य एव निर्दृत्ते । स्थितिप्रश्ने च कुतोद्यागच्छतीति न कुतश्चिदित्यय मन्यते तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेनाकाशमगगाढ समर्थ आत्मपरिणाम वा तत्रैवास्य वसति । कृष्ण काक उभयोरपि स्वात्मकत्वात्कृष्ण कृष्णात्मको न काकात्मक । यदि काकात्मक स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसंग काकश्च काकात्मको न कृष्णात्मक । यदि कृष्णात्मकं शुक्रकाकाभाव स्यात् पचवर्णत्वाच्च पिचास्थिरत्वादिना पीतशुक्रत्वादिर्नान्वात्तद्व्यतिरेकेण काकाभावाच्च) न सामानाधिकरण्यमेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वात्पर्याया एव निविक्रशक्तयो द्रव्य नाम न किंचिदस्तीति । कृष्णगुणप्राधान्यादिति चेन्नास्थिरत्वादिष्वतिप्रसंगात्कषायमधुरे च मधुनि विरोधात् अप्रत्यक्षे चाख्यायमाने सशयदर्शनात् । कृष्णकाकविशेषज्ञेन केनचिद्द्वीपातरनिनासिन्यनुपलब्धकृष्णकाकविशेषे पुरे प्रतिपद्यमाने सशयो जायते किमप काकस्य काष्ण्यं गुणप्राधान्यादाच्चेद द्रव्यस्वेन वा तथा परिणामादित्यत पलाडादिदाहाभावः । प्रतिविशिष्टकालपरिहादस्य हि नयस्याविभागो वर्तमानसमयो निषय । अग्निसवधनदीपवनज्वलनदहनान्यसङ्ख्येयसमयातरालानि यतोस्य दहनाभाव । किं च यस्मिन् समये दाह न तस्मिन् पलाड भस्मताभिनिर्दृत्ते यस्मिंश्च पलाड न तस्मिन् दाह इति । यत्पलाड तदहतीति चेन्न सावशेषात् । समुदायाभिधाधिना शब्दानामवयवेषु श्रुतदर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदेशदाहाभावस्योक्तत्वात्निरवशेषदाहासभनादिति चेन्न वचनविरोधात् तदवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावत्तद्वि निरवशेषस्य पलाडस्य दाहस्यासभव इत्येकदेशदाहात्पलाडदाहो नादाह । ननु भवद्बचनस्य निरवशेषपरपक्षदूपकत्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूपकत्वमत , एकदेशदूपकत्वात्कृत्स्नमर्याद दूपकमेवैत्यस्य साधकत्वसामर्थ्याभाव इति तदवस्थमप्येकसमयदाहाभावा इत्युक्तत्वादवयवानेकत्वे यद्यनयदाहात्सर्वत्र दाहोऽनयनातरादाहात् ननु सर्वदाहाभाव । अथ दाह सर्वत्र कस्मान्नादाहोऽतो न दाह' । एव पानभोजनादिव्यग्रहाराभावात् । न शुक्र कृष्णी भवत्युभयोर्भिन्नस्तालावस्थत्वात्प्रत्युत्पन्ननिषये निश्चितपर्यायानभिस्तत्रधात्सर्वसव्यग्रहारेण इति चेन्न निषयमात्रप्रदर्शनात् पूर्वनयवक्तव्यात्सव्यग्रहरसिद्धिमवति ।

शपत्यर्थमाहयति प्रत्याययतीति शब्द ॥ ८ ॥ उचरित शब्द कृतसगते पुरयस्य स्वाभिधेये प्रत्ययमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिंगसख्यासाधनादिव्यभिचारनिश्चितपरः ॥ ९ ॥ लिंग स्त्रीयपुंसनपुंसकानि । सख्या एकत्वद्वित्वत्रद्वयानि । साधनमसंदादि । एषमादीना व्यभिचारो न्याय्य इति तन्निवृत्तिपरोऽय नय । तद्यथा—लिंगव्यभिचारस्तात्रल्लिंगे पुल्लिगाभिधान तारका स्वातिरिति । पुल्लिगे स्त्र्यभिधानमत्रगमो विवेति । स्त्रीत्वे नपुंसकाभिधान षीणाऽऽतोद्यमिति । नपुंसके स्त्र्यभिधानमायुध शक्तिरिति । पुल्लिगे नपुंसकाभिधान पटो वस्त्रमिति । नपुंसके पुल्लिगाभिधान द्रव्य परशुरिति । सख्याय्यभिचार , एकत्वे द्वित्व , नक्षत्र पुनर्वसू इति , एकत्वे बहुत्व नक्षत्र शतभिषज इति । द्वित्वे एकत्र गोदौ प्राम इति । द्वित्वे बहुत्व पुनर्वसू पचतारका इति । बहुत्वे एकत्वमात्रा वनमिति । बहुत्वे द्वित्व देवमनुष्या उभौ राशी इति । साधनव्यभिचार—एहि मन्ये रथेन पात्यसि नहि यात्यसि यातस्ते पितेति । आदिशब्देन आदिष्यामि

भिद्रगृहादायपि तथा कतरोत्र गमीत्युक्ते आचष्टे अह गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यवहार । एव प्रका-
रोन्योपि नेगमनयस्य नियम ।

भाविसंज्ञाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासंनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नाय नैगमनयविषयो
भाविसंज्ञाव्यवहार इति तन्न । किं कारण ? भूतद्रव्यासंनिधानात् । भूत हि कुमारात्कुलादिद्रव्यमाश्रित्य
राजौदनादिका भाविनी सज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनयविषये किञ्चित्द्रूत द्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी
सज्ञा विज्ञायेत ।

उपकारानुपलंभात्सव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनय-
वक्तव्ये उपकारो नोपलभ्यते भाविसंज्ञाविषये तु राजादावुपलभ्यते ततो नाय युक्त इति तन्न । किं कारण-
अप्रतिज्ञानात् नैतदस्माभि प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवितव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषय. प्रदर्शयते
अपि चोपकार प्रत्यभिमुखत्वादुपकारवानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात्समस्तग्रहणं संग्रह ॥ ५ ॥ बुद्ध्याभिधानानुप्रवृत्तिर्लिङ्ग सा-
दृश्य स्वरूपानुगमो वा जाति सा चेतनाचेतनाधात्मिका शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमात्सार्थव्यप
देशभाक् । स्वा जाति स्वजाति । अप्रच्यवनमविरोध, स्वजातेरविरोध स्वजात्यविरोधस्तेन स्वजात्यानि-
रोधेनैकत्वोपनयात् । केपा ? भेदाना समस्तग्रहण समग्रो यथा सद्रव्य घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासव-
धाहाणा द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदानां द्रव्यत्वाविरोधात्तेनैकत्वेन संग्रह । घट इति चोक्ते नामादिभेदान्मुत्सवर्णादि-
कारणविशेषाद्दर्पसंस्थानादिविकाराच्च भिन्नाना घटशब्दवाच्याना तदव्यतिरेकादेकत्वेन संग्रह । एवमितरे-
ष्वपीति । तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविशेषाभावात् । आह सत्ताद्यर्थांतरभूतमस्ति तदभिसव-
धात्सदादिव्यपदेश इति तन्न । उभयथानुपपत्ते इदमिह संग्रहार्थं सत्तासवधात्प्राग् द्रव्यादिषु सदित्यभिधान
प्रत्ययश्च स्याद्वा नयेति ? यदि स्यात् ? सत्तासवधवैयर्थ्यं । प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् सत्ताद्वयप्रसंगश्च ।
एकाभ्यतरी अपरा वाधेत्यतश्च समयविरोध । सल्लिगाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भाव इति । अय नास्ति
खरविषाणादिव्यतिप्रसंग । समवायकृतोय विशेष इति चेन्न तस्य प्रतिपिद्धत्वात् । किं च सत्ताया सदिति-
व्यपदेशस्य सत्तातरहेतुकत्वाहेतुकत्वयोरनवस्था प्रतिज्ञाहानिदोप्रसंग । अथ पदार्थशक्तिप्रतिनियमाद्द्रव्या-
दिषु सदिति व्यपदेशो निमित्तातरहेतुक, सत्ताया स्वत एवेति चे ससर्गादत्याग इच्छामात्ररूपन्याप्रसंगश्च ।
किं च सत्तादे पदार्थांतरस्य द्रव्यादिषु वृत्ति सोऽस्येति वा स्यात्सोयमिति वा ? यदि सोस्येति वृत्तिमत्वर्थी येन
भनितव्य सत्ताद्व्यमिति यथा गोमान् यवमानित्यतो मत्वर्थस्य भावार्थस्य च निवृत्तिर्नक्तव्या । अथ
सोयमित्यभिसंग्रहेन वृत्ति सत्ताद्व्यमिति प्राप्नोति । यथा यष्टि पुरुष इति न सद्रव्यमिति तत्र भावार्थस्य
निवृत्तिर्नक्तव्या । किञ्च दृष्टताभावात्सङ्गेक किञ्चिदनेकसंग्रहे दृष्ट यदभिसमीक्ष्य सत्तैकाऽनेकसंग्रहेनी
गम्येत । नीलीद्रव्यवदिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नीलित्ववदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

अतो विधिपूर्वकमवहरण व्यवहारः ॥ ६ ॥ एतस्मादत, कुन । संग्रहात् संग्रहनयाक्षितानाम-
र्थाना विधिपूर्वकमवहरण व्यवहार । को विधि संग्रहगृहीतोर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवहार प्रवर्तते इत्यय
त्रिषिस्तथया—सर्वसंग्रहेण सत्संग्रहीत तच्चानपेक्षितविशेष नाळ सव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते ।
यत्सत्तद् द्रव्य गुणो वेति । द्रव्येणापि च संग्रहाक्षितेन जीवाजीवानिशेषानपेक्षेण न शक्य सव्यवहार इति
स्वीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवानपि च संग्रहाक्षितौ नाळ सव्यवहारायेति
प्रत्येक देवनारकादिघटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । कपायो भैषज्यमित्युक्ते च सामान्यस्य विशेषात्मरूपा-
नैयमोधादिनिशेषमामर्थ्यं नहि शक्य प्रमुणापि चक्रभूता सर्व कपायसमाहार कर्तुं । नामस्थापनाद्द्रव्याणि
च संग्रहोपात्तानि नाळ व्यवहारायेति भाव एव गृह्यते । एतमय नयस्तान्द्वर्तते यात्रपुनर्नास्ति विभाग ।

सूत्रपातेऽनुसूत्रः ॥ ७ ॥ यथा ऋजु सूत्रपातस्तथा ऋजु प्रगुण सूत्रयति तत्रयति ऋजुसूत्र ।

सर्वास्त्रिकालविषयानतिशय्य धर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् समनायमात्रमस्य निर्दिधिक्षित । कषायो भैषज्यमित्यत्र च सजातरस कषायो भैषज्य न प्राथमिक-कषायोऽप्येवमिष्यत्तरसत्वात् इत्यस्य विषय । पच्यमान पक्व पक्षस्तु स्यात्पच्यमान स्यादुपरतपाक इति । अस-देतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमान पक्व इत्यतीतस्तयोरेकस्मिन्नवरोधो विरोधीति । नैप दोष पचनस्यादाव विभागसमये कश्चिदशो निर्वृत्तो वा न वा । यदि न निर्वृत्तस्तद्वितीयादाविव्यप्यनिर्वृत्ते पाकाभाव स्यात् । ततो-भिनिर्वृत्तेस्तदपेक्षया पच्यमान पक्व इतरथा हि समयस्य त्रैविध्यप्रसंग स एवौदन पच्यमान पक्व स्या-त्पच्यमान इत्युच्यते पक्वमिष्यायस्यानिर्वृत्ते । पक्वर्हि सुनिशदसुस्विन्नौदने पक्वमिष्याय स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्पक्वत्वात्तैव कृतार्थत्वादेव त्रियमाणकृतमुच्यमानमुक्तव्यमानवद्वासिच्यत्सिद्धादयो योज्या । तथा प्रतिष्ठ तैऽस्मिन्निति प्रथ-यदैव मिमीतेऽतीतानागतधान्यमानासम्भावकुम्भकाराभावः । शिविकादिपर्यायकरणे तदभिधानाभावात्कुम्भपर्यायसमये च स्वावयवस्यैव एव निर्वृत्ते । स्थितिप्रश्ने च कुतोदागच्छसीति न कुतश्चिदित्यय मन्यते तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेवाकाशमग्नाद् समर्थ व्यात्मपरिणाम वा तत्रैवास्य वसति । न कृष्ण काक उभयोरपि स्वात्मकत्वात्कृष्ण कृष्णामको न का-कात्मक । यदि काकात्मक स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसंग काकश्च काकात्मको न कृष्णात्मक । यदि कृष्णात्मकं शुक्लाकाभाव स्यात् पचवर्णत्वाच्च पित्तास्थिरुधिरादीनां पीतशुक्लरक्तादिवर्णत्वात्तद्व्यतिरे-केण काकाभावाच्च न सामानाधिकरण्यमेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वात्पर्याया एव निविक्रशक्तयो द्रव्य नाम न किञ्चिदस्तीति । कृष्णगुणप्राधान्यादिति चेन्नास्थिररक्तादिव्यतिप्रसंगात्कषायमधुरे च मधुनि विरोधात् अप्रत्यक्षे चाख्यायमाने सशयदर्शनात् । कृष्णकाकविशेषज्ञेन केनचिद्द्वीपातरनिवासिन्यनुपलब्धकृष्णकाक-विशेषे पुरे प्रतिपद्यमाने सशयो जायते किमप्य काकस्य काष्ण्यं गुणप्राधान्यादाच्छेद द्रव्यस्यैव वा तथा परि-णामादित्यत पलालादिदाहाभाव । प्रतिविशिष्टकालपरिहादस्य हि नयस्याविभागो वर्तमानसमयो विषय । अग्निसबधनदीपवनज्वलनदहनान्यसह्येयसमयातरालानि यतोस्य दहनाभाव । किं च यस्मिन् समये दाह न तस्मिन् पलाळ भस्मताभिनिर्वृत्ते यस्मिंश्च पलाळ न तस्मिन् दाह इति । यत्पलाळ तद्दहतीति चेन्न सानशो-पात् । समुदायमिधायािना शब्दानामवयवेषु शब्ददर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदेशदाहाभाव-स्योक्तत्वात्निरवशेषदाहासम्भवादिति चेन्न वचनविरोधात् तदवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावद्यदि निरवशप-स्य पलाळस्य दाहस्यासम्भव इत्येकदेशदाहात्पलाळदाहो नादाह । ननु भद्रवचनस्य निरवशेषपरपक्षदूषक-त्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूषकत्वमत, एकदेशदूषकत्वात्कृष्णमर्याद दूषकमेवेत्यस्य साधकत्वसामर्थ्याभावात् इति तदवस्थमथ्येकसमयदाहाभाव इत्युक्तत्वादेवयनानेकत्वे यद्यवयवदाहात्सर्वत्र दाहोऽन्यथातरदाहात् ननु सर्वदाहाभाव । अथ दाह सर्वत्र कस्मान्नादाहोऽतो न दाहः । एव पानभोजनादिव्यनहाराभावात् । न शुक्ल कृष्णी भवत्युभयोर्भिन्नरालावस्थत्वात्प्रत्युपपन्नविषये निवृत्तिपर्यायानभिसन्धात्सर्वसव्यवहारद्वेष इति चेन्न विषयमात्रप्रदर्शनात् पूर्वजनयत्कल्यात्सव्यवहारसिद्धिर्भवति ।

शपत्यर्थमाहयति प्रत्यापयतीति शब्द ॥ ८ ॥ उचरित शब्द कृतसगते पुरुषस्य स्वा-भिधेये प्रत्ययमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिंगसख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः ॥ ९ ॥ लिंग स्त्रीरपुसुवनपुसकानानि । सख्या एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । साधनमस्मादि । एवमादीना व्यभिचारो न न्याय्य इति तन्निवृत्तिपरोऽय नय । तथा-लिंगव्यभिचारस्तान्स्त्रीलिंगे पुल्लिंगाभिधान तारका स्वातिरिति । पुल्लिंगे स्त्रीभिधानमत्रगमो-विधेति । स्त्रीत्वे नपुसकाभिधान धीणाऽऽतोयमिति । नपुसके स्त्रीभिधानमायुध शक्तिरिति । पुल्लिंगे नपुसकाभिधान पटो वस्त्रमिति । नपुसके पुल्लिंगाभिधान द्रव्य परशुरिति । सख्याव्यभिचार, एकत्वे द्वित्व, नक्षत्र पुनर्वसू इति, एकत्वे बहुत्व नक्षत्र शतभिजय इति । द्वित्वे एकत्व गौदी ग्राम इति । द्वित्वे बहुत्व पुनर्वसू पञ्चतारका इति । बहुत्वे एकत्वमात्रा यनमिति । बहुत्वे द्वित्व देवमनुष्या उभौ राशौ इति । साधन-व्यभिचार-एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति । आदिशब्देन ॥ ९ ॥

भिद्रगृहादायपि तथा कतरोत्र गमीत्युक्ते आच्छे भह गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यनहार । एव प्रका-
रोन्योपि नेगमनयस्य विषय ।

भाविसंज्ञाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासंनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नार्य नैगमनयविषयो
भाविसंज्ञाव्यवहार इति तन्न । किं कारणं ? भूतद्रव्यासंनिधानात् । भूत हि कुभारतडुळादिद्रव्यमाश्रित्य
राजौदनादिका भाविनी सज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनयविषये किञ्चित्तद्भूत द्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी
सज्ञा विज्ञायेत ।

उपकारानुपलंभात्सव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनय-
यक्तव्ये उपकारो नोपलभ्यते भाविसंज्ञाविषये तु राजादावुपलभ्यते ततो नाय युक्त इति तन्न । किं कारण-
प्रतिज्ञानात् नैतदस्माभि प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवितव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषय प्रदर्श्यते
अपि चोपकार प्रत्यभिमुखत्वादुपकारवानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात्समस्तग्रहणं संग्रहं ॥ ५ ॥ बुद्ध्यभिधानानुप्रवृत्तिर्लिङ्ग सा-
दृश्य स्वरूपानुगमो वा जाति सा चेतनाचेतनाद्यात्मिका शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमात्सार्थव्यप
देशभाक् । स्वा जाति स्वजाति । अप्रव्यवनमविरोध, स्वजातेरविरोध स्वजात्यविरोधस्तेन स्वजात्यवि-
रोधेनैकत्वोपनयात् । केपा ? भेदानां समस्तग्रहण संग्रहो यथा सङ्ख्य घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासव-
धारणा द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदानां द्रव्यत्वाविरोधात्तेनैकत्वेन संग्रह । घट इति चोक्ते नामादिभेदा मृत्सुवर्णादि-
कारणनिशेषाद्वर्णसंस्थानादिविकाराच्च भिन्नाना घटशब्दवाच्याना तदव्यतिरेकादेकत्वेन संग्रह । एवमितरे-
ष्वपीति । तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविशेषाभावात् । आह सत्ताद्यर्थांतरभूतमस्ति तदभिसव-
धात्सदादिव्यपदेश इति तन्न । उभयथानुपपत्तेः इदमिह संग्रहार्थं सत्तासवधात्प्राग् द्रव्यादिषु सदित्यभिधान
प्रत्ययश्च स्याद्वा नेपेति ? यदि स्यात् ? सत्तासवधवैयर्थ्यं । प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यं न सत्ताद्वयप्रसगश्च ।
एकाग्र्यतरी अपरा वाटेल्यतश्च समयविरोध । सङ्खिगाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भाव इति । अथ नास्ति
खरविपाणादिष्वतिप्रसग । समनायकृतोय विशेष इति चेन्न तस्य प्रतिपिद्वत्वात् । किं च सत्ताया सदिति-
व्यपदेशस्य सत्तातरहेतुकत्वाहेतुकत्वयोरनवस्था प्रतिज्ञाहानिदोषप्रसग । अथ पदार्थशक्तिप्रतिनियमाद्द्रव्या-
दिषु सदिति व्यपदेशो निमित्ततरहेतुक, सत्ताया स्वत एवेति चे ससर्गादत्याग इच्छामात्रकल्पनाप्रसगश्च ।
किं च सत्तादे पदार्थांतरस्य द्रव्यादिषु वृत्ति सोऽस्येति वा स्यात्सोयमिति वा ? यदि सोस्येति वृत्तिर्नैकत्वार्थी येन
भनितव्य सत्ताद्रव्यमिति यथा गोमान् यवमानित्यतो मत्वर्थस्य भावार्थस्य च निवृत्तिर्वक्तव्या । अथ
सोयमित्यभिसवधेन वृत्ति सत्ताद्रव्यमिति प्राप्नोति । यथा यष्टि पुरुष इति न सङ्ख्यमिति तत्र भावार्थस्य
निवृत्तिर्वक्तव्या । किंच दृष्टताभावान्नहोक् किञ्चिदनेकसंबन्धि दृष्ट यदभिसमीक्ष्य सत्तैकाऽनेकसंबन्धिनी
गम्येत । नीलीद्रव्यवदिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नीलित्ववदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

अतो विधिपूर्वकमग्रहणं व्यनहारः ॥ ६ ॥ एतस्मादत, कुन । संग्रहात् संग्रहनयाक्षिमानाम-
र्याना विधिपूर्वकमग्रहण व्यनहार । को विधि संग्रहगृहीतोर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यनहार प्रवर्तते इत्यय
विधिस्तद्यथा—सर्वमग्रहेण सत्सगृहीत तच्चानपेक्षितविशेषेण नाळ सव्यनहारायेति व्यनहारनय आश्रीयते ।
यस्तत्तद् द्रव्य गुणो वेति । द्रव्येणापि च संग्रहाक्षितेन जीवाजीवाविशेषानपेक्षेण न शक्य सव्यनहार इति
जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि च संग्रहाक्षितौ नाळ सव्यनहारायेति
प्रलेक देननारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । कपायो भैषज्यमित्युक्ते च सामान्यस्य विशेषात्मकाना-
भैषज्यप्रोधादिविशेषसामर्थ्यं नहि शक्य प्रभुणापि चक्रभूता सर्ग कपायसमाहार कर्तुं । नामस्थापनाद्द्रव्याणि
च संग्रहोपात्तानि नाळ व्यवहारायेति भाव एव गृह्यते । एवमय न्यस्तान्द्वैतेतं यान्पुनर्नास्ति विभाग ।
सूत्रपातवद्भुसूत्रः ॥ ७ ॥ यथा ऋजु सूत्रपातस्तथा ऋजु प्रगुण सूत्रयति तत्रयति ऋजुसूत्र ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह भोक्षमार्गव्याख्याप्रसंगेन सम्यग्दर्शनादीन्सुपदिश्यते । तेषां च लक्षणोत्पत्तिविषयनिबन्धा । दीनिं व्याख्यातानि तत्र तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमुद्दिष्टं तत्त्वार्थश्च जीवाद्यस्तत्रादाबुद्दिष्टस्य जीवस्य किं श्रद्धातन्वयं यदवधारणप्रतिपत्त्युपासनादिम्यत्तन्निष्पद्यत इत्युच्यते तत्त्वमात्मनः स्वभावात्-श्रद्धेयः । यद्येव सुच्यता तदीय किं तत्त्वमित्यत उत्तरं पठति-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च

अथवा प्रमाणनया अनन्तरं विनिर्दिष्टा । स्ते च प्रमेयाधिगमरूपा प्रमेयाश्च जीवाद्यः, पदार्था इदानीं निर्देष्टव्याः । यद्येवमस्येव तात्रदाबुपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमित्यत आह-औपशमिकादीनि ।

कर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तितोपशमोऽधःप्रापितपक्ववत् ॥ १ ॥ यथा सकलपस्याभस कतकादिद्रव्यसपर्कादिषु प्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात्प्रसाद उपलभ्यते । तथा कर्मणः कारणवशादनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तित्वात् आत्मनो विशुद्धिरुपशमः ।

क्षयो निवृत्तिरात्यतिकी ॥ २ ॥ यथा तस्यैवामसोऽधः शमितपक्वस्य शुचिभाजनान्तरसन्नातस्य प्रसाद आत्यतिकः, स्तथात्मनोऽपि कर्मणोऽत्यतविनिवृत्तौ विशुद्धिरात्यतिकी क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्भववत् ॥ ३ ॥ यथा प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य कोद्भवद्रव्यस्य द्विधा वृत्तिः तथा यथोक्तक्षयहेतुसनिधाने सति कर्मण एकदेशस्य क्षयादेकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलप्राप्तिरुदय ॥ ४ ॥ द्रव्यादिनिमित्तं प्रतीत्य कर्मणो विपच्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्या लभते ।

द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुक परिणाम ॥ ५ ॥ यस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति नान्यन्निमित्तमस्ति स परिणाम इति परिभाष्यते ।

तदप्रयोजनत्वाद् वृत्तिवचनं ॥ ६ ॥ ते उपशमादयः प्रयोजनमस्येति वृत्तिः, क्रियते स उपशमप्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः, क्षय प्रयोजनमस्येति क्षायिकः, उदय प्रयोजनमस्येत्यौदयिक परिणाम प्रयोजनमस्येति पारिणामिकः । ते भावा जीवस्य स्वतत्त्वं स्व तत्त्वं स्वतत्त्वं स्वो भावोऽसाधारणो धर्मः ।

व्याप्तैरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादाविति चेन्न भव्यजीवधर्मविशेषरूपपानार्थत्वादादावौपशमिकादि भाववचनं ॥ ७ ॥ स्यादेतत्सर्जनीयसाधारणत्वाद्वाप्तैरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादौ न्याय्यमिति । तत्र किं कारणं भव्यजीवधर्मविशेषरूपपानार्थत्वाद्भव्यस्य मोक्षप्रतिपादनार्थो ह्ययं प्रयासः । अतोऽस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाव आदाबुच्यते ।

तत्र चादावौपशमिकवचनं तदादिच्चात्सम्यग्दर्शनस्य ॥ ८ ॥ सम्यग्दर्शनस्य हि आदिरेऽपशमिको भानस्तत् क्षायोपशमिकस्तत्, क्षायिक इत्यत औपशमिकस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

अल्पत्वाच्च ॥ ९ ॥ अल्पशौपशमिको भाव क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च कुतोऽल्पत्वः सचय-क्कालस्याल्पत्वात् तद्यथा-उपशमसम्यग्दर्शनस्य कालोत्तर्मुहूर्तं सौतर्मुहूर्तोऽसल्येया समया तत्र समये समये नैरतयेण सचोपमानो उपशमसम्यग्दृष्टय आभतमुहूर्तसमातेः, पत्योपमाऽसल्येयभागप्रमाणा इति सर्वेभ्योऽस्ये ।

गृह्यते, विश्वदृशास्य पुत्रो जनिता भावि कृत्यमासीदिति कालव्यभिचार । सतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमं
सुप्रप्रहव्यभिचार । एवमादयो व्यभिचारा अयुक्ता, कुतः ? अन्यार्थस्याऽन्यार्थेन सवधाभावात् । यदि
स्यात् ? घटः पटो भवतु पटो प्रासाद इति तस्माद्यथा—छिग यथासख्य यथासाधनादि च म्याप्यमभिधान् ।
छोकसमपविरोध इति चेद्विरूप्यतां तच्च भीमास्यते सुहृत्सूपचार ।

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ १० ॥ यतो नानार्थान् समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन
रूढस्ततः समभिरूढ । कुतः ? वस्त्वतरासक्रमेण तन्निष्ठत्वात् कथं ? अवितर्कध्यानवत् । यथा तृतीयशुद्ध
सूक्ष्मक्रियमवितर्कमर्गाचार ध्यानमर्थव्यजनयोगसकाल्यभावात्सूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात् । तथा गौरित्यत्र शब्दो
बागादिषु वर्तमानो गन्वधिरूढ । एव शेषेष्वपि रूढिशब्दोऽस्य विषय । अथयार्थगत्स्य शब्दप्रयोग
इति तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतत्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्य-
मिति । नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ इदनादिद्र शकनाच्छक प्रद्वारणात्पुरदर इत्येव सर्वत्र । अथरा
यो यत्राभिरूढ स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहात्समभिरूढ । यथा क भवानास्ते स्वात्मनीति । कुतः ? वस्त्वतरे
दृश्यभावात् यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्ति स्याज्ज्ञानादीना रूपादीना चाकाशे वृत्ति स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽध्यवसाययतीत्येवंभूतः ॥ ११ ॥ येनात्मना येनाभिधेयेन भूत शब्द-
स्तेनैवाऽध्यवसाययति । यथेद्रशब्द परमेश्वरत्वाभिधेय स परिणामो यत्र यदा वर्तते तत्र तदैव युक्तो न
नामस्यापनाद्रव्येषु तत्परिणामाभावात् । इत्येवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभिधेयक्रियापरणतितक्षण एव युक्ति-
नान्यदेति । अथवा येनात्मना येन स्वरूपेण भूतोर्थस्तेनैवाध्यवसाययति यथा गच्छतीति गौरिति यदैव
गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति । पूर्वोत्तरकालयोस्तदर्थभावाद्भवत् । एवमितरेष्वपि ।
अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूत परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति यथेद्राभिज्ञानपरिणत आत्मैवेद्रोऽग्निधे-
त्येवभूतार्थप्रत्यायनाच्छब्द एवभूत तत्कार्यात्ताच्छब्दसिद्धे ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसंग इति चेत्तदव्यतिरेकादप्रसंग इति ॥ १२ ॥ स्यादेतदग्न्यादिव्यपदेशो
यथात्मनि क्रियते दाहकत्वाद्यतिप्रसज्यते ? इत्युच्यते तदव्यतिरेकादप्रसंगस्तानि नामादीनि येन रूपेण
व्यपदिश्यते ततस्तेपामव्यतिरेक प्रतिनियतार्थवृत्तित्वाद्दर्माणा । ततो नो आगमभावात् नो वर्तमान दाहकत्व
कथमागमभावात् नो वर्तते । उक्ता नैगमादयो नया उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेया क्रम पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ।
एयमेते नया पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलाल्पविषया द्रव्यस्यास्ततश्चे प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहु-
विकल्पा जायते । एते गुणप्रधानतया परस्परतया सम्यग्दर्शनहेतु पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्तत्त्वा-
दय इव यथोपाय विनिवेश्यमाना पटादिसंज्ञा, स्वतत्राश्वाऽसमर्था । तत्त्वादिबदेव विषम उपन्यासस्तत्त्वा
दयो निरपेक्षा अपि काचिदर्थमात्रा जनयति । भवति हि काश्चित् प्रत्येक तत्तुस्व-रूपाणै समर्थ एकश्च क्लृ-
लो बवने समर्थ । इमे पुनर्नया निरपेक्षा सत न काचिदपि सम्यग्दर्शनमात्रा प्रादुर्भावयतीति । नैष-
दोषः । अभिहितानबोधात् अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतद्रुक्त निरपेक्षेषु तत्त्वादिषु पटा-
दिकार्यं नास्तीति यत्तु तेनोपदर्शितं न तत्पटादिकार्यं किं तर्हि तत्त्वादिकार्यं तत्त्वादिकार्यमपि तत्त्वाद्यवयवेषु
निरपेक्षेषु नास्त्येतेऽस्मत्प्रक्षसिद्धिरेव । अथ तत्त्वादिकार्यं शक्यतेपेक्षयास्तीत्युच्यते नयेष्वपि निरपेक्षेषु सुख-
मिधानरूपेषु कारणवशात् सम्यग्दर्शनहेतुत्वमिपरिणतिसंज्ञावाच्छक्यत्वात्तनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ।
ज्ञानदर्शनयोस्तस्य नयानां चैव लक्षण । ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमध्यायेऽस्मिन्निरूपितमिति ॥

जीयाचिरमकलकप्रक्षा लघुहव्वत्तुपतिवरतनय ।

अनवरतनिखिलविद्भज्जननुतयिद्य प्रशस्तजनहृद्य ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स्वभावपरित्यागापरित्यागयोः शून्यतानिमोक्षप्रसंग इति चेन्नाऽऽदेशवचनात् ॥ २३ ॥ इदमिह सप्रधाय आत्मा औपशमिकादिभानपरित्यागी वा स्यादपरित्यागी वा । किं चातो यदि तात्परित्यजति शून्यता प्रामोल्यात्मन स्वभावानाभादाग्नेरौष्यस्वभानपरित्यगेऽभानतत् । अथाऽपरित्यागी क्रोधादिस्व-
भावापरित्यागादात्मनोऽनिर्मोक्ष प्रामोतीति । तन्न किं कारणं ? आदेशवचनात् । अनादिपारिणामिकचै-
तन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात्स्वभानाऽपरित्यागी आदिमदौदयिकादिपर्यायार्थादेशात् स्यात्स्वभानपरित्यागी
इत्यादि सप्तभगी पूर्वतत् । यस्यैकातेन स्वभावपरित्याग स्यादपरित्यागो वा तस्य यथोक्तदोष स्यान्नानेकात-
वादिन ।

अप्रतिज्ञानात् ॥ २४ ॥ नैतत्प्रतिजानीमहे स्वभावपरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्ष किं तर्हि अष्ट-
त्यकर्मपरिणामशीकृतस्यात्मन द्रव्यादिवाद्गनिमित्तसनिधाने सत्याभ्यतरसम्पदर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षानासौ
कृत्स्नकर्मसक्षया मोक्षो निरक्षिणस्ततो न दोष , न चाग्नेरुष्णस्वभानपरित्यागोप्यभाव कस्माद्द्रव्यार्थानस्थानात्
पुद्गलद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभानस्तस्याभावेपि सदचेतनत्वादिभिरवस्थान । किं च—

कर्मसंनिधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्धेर्नेत्रवत् ॥ २५ ॥ यथा नेत्र रूपोपलब्धि-
स्वभान यदा रूप नोपलभते तदा रूपोपलब्धिस्वभानपरित्यागान्नास्त्वभावो यथा वा क्षायोपशमिकत्वे रूपो-
पलब्धिस्वभावस्य नेत्रस्य सक्षीणसकलावरणे केरलिनि मतिज्ञानाभावात्नेत्रात्मकस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य
परित्यागेपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावस्तथा कर्मनिमित्तानामौदयिकादीनामभावेपि क्षायिकभावसनिधाना-
दात्मनो नाऽभावो विशेषोपलब्धिरित्यत्र । आह तस्यात्मनो ये भाना औपशमिकादयस्ते किं भेदवत् उता-
ऽभेदा इति । अत्रोच्यते भेदवत् यद्येव ते उच्यता कतिभेदा इत्यत उत्तर पठति—

दिनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमं ॥ २ ॥

कोय निर्देश ?

ब्यादीनां कृतद्वद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ द्वौ च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च
द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वे कृते पक्षाद्भेदशब्देन वृत्तिरिय वेदितव्या । ननु चेतरेतरयोगे द्वद्व स
च तुल्ययोगे भवति न चात्र तुल्ययोगोस्ति कथं ब्रह्मादय शब्दा सख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्द सख्यान-
प्रधान इति ? नैप दोष सख्याशब्दानाममीया सख्येयप्रधानत्वेपि निमित्तानुविधानात् सख्यानेपि वृत्तिर्भवति
प्रधान हि किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्यगुणमनुविधत्ते । यथा प्रधानभूतोपि राजा मन्त्रिण गुणमाश्रयते तत्प्रयुक्त-
क्रियाफलायित्वात् तस्य प्रागान्यमप्यनुजानातीति । अस्त्यय तर्काश्रयसमाधि लक्षणशास्त्रेण तु विरुध्यते
एव हि तत्रोक्तमेनादय प्राग्विशते सख्येयप्रधाना विंशत्यादियस्तु कदाचित्सख्यानप्रधाना कदाचित्स-
ख्येयप्रधाना इति । यदि ब्रह्मादय सख्यानेपि वर्तेरन् विंशत्यादिभिस्तुल्या स्यु तत्र को दोष सत्राधिना
व्यतिरेकेनिमित्तविभक्तिश्रमण स्यात् स्वतश्च सख्यानस्यैकत्वादेकवचन श्रूयते विंशतिर्गनामिति यथा । ननु
च तत्रैव सख्याने वृत्तिरुपलभ्यते द्वेकयोरिति नासौ सख्याने प्रयोग किं तर्ह्युपसर्जनावयवे समुदाये
प्रयोग यथा बहुशक्तिर्नीटकामिति । सख्याप्रधानत्वेपि तद्विषयत्वमेवातरेणापि भावप्रत्यय गुणप्रधानो भव-
ति निर्देश इत्येव तर्हि ब्रह्मादय शब्दा सख्येयप्रधाना एव । एकविंशतिशब्दोपि सख्येयवृत्ति परिगृह्यत
इति तुल्ययोगोपपत्तेर्युक्तो द्वद्वो भेदशब्देन किं स्वपदार्था वृत्तिराहोस्विदन्यपदार्था स्वपदार्थप्रधाना कथं “विशे-
षण विशेष्येपेति” द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति । ननु च द्विय-
मुनमित्येवमादिषु पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति ब्रह्मादीना विशेष्यत्वमुक्त तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति
पूर्वनिपात प्रामोति ? नैपदोष सामान्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्त के द्वे यमुने इति श्लुक् द्विशब्द
प्रयोग एयानर्थक इति । इह तु बहुत्वात्सदेह । भेदा इत्युक्ते कर्ताति द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति
चोक्ते के ते इत्यत उभयव्यामिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् । ब्रह्मादीना गुणशब्दत्वाच्च विशेषणव विन

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् क्षायिकः ॥ १० ॥ औपशमिकाद्धि क्षायिक प्ररुष्टशुद्ध्युपेतो
मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वाना साकश्येन सक्षयात् तत औपशमिकात्पर क्षायिकवचन ।

बहुत्वाच्च ॥ ११ ॥ बहो हि क्षायिकसम्यग्दृष्टय औपशमिकसम्यक्त्वेष्य । कुत ? गुणकार-
विशेषात् को गुणकार ? आत्रलिकाया असह्येयभाग सोऽसरेया समया, कुतोऽसह्येयस्य शशेरस-
ह्येया एव इति । तत आत्रलिकाया असह्येयभागेन गुणिता उपशमसम्यग्दृष्टय क्षायिकसम्यग्दृष्टीन्प्रा-
प्नुवति । कुत सचयकालस्य महत्वात् । ईह क्षायिकसम्यग्दृष्टेयस्त्रिशस्तागरोपमाणि सातिरेकाणि कालस्तस्य
प्राथमिकसमयादारम्य समये समये सचयमाना आतत्कालपरिसमातेर्बहो भवति ।

तदसंख्येयगुणत्वाच्चदनंतरं मिश्रवचन ॥ १२ ॥ क्षायिकादसह्येयगुण क्षायोपशमिक
द्रव्यतो न भावत क्षायोपशमिकाद्धि क्षायिको भावतोऽनतगुण, विशुद्धिप्रकर्षयोगान्, स्माद्द्रव्यतोऽसह्येय-
गुण क्षायिकाक्षायोपशमिक । कुत ? गुणकारविशेषात् । को गुणकार ? आत्रलिकाया असह्येयभाग ।
कुत सचयकालस्य महत्वात् । ईह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टेः पदप्रतिज्ञागरोपमाणि पूर्णानि कालस्तस्य प्रथम-
समयादारम्य समये समये सचयमानाः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय आतत्कालपरिसमातेर्भूयासो भवति ।

तदनंतगुणत्वादेतं द्वयवचनं ॥ १३ ॥ तेषां सर्वेषामेवानतगुणा औदयिका पारिणामिकाश्च
ततोते तेषा वचन क्रियते ।

तैरेव चात्मनः समधिगमात् ॥ १४ ॥ अतीन्द्रियत्वादात्मनो मनुष्यैर्यग्योनादिभिरौदयिकै-
पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभि समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच्च ॥ १५ ॥ सर्वेषा हि जीवाना तुल्या औदयिका, पारिणामिकाश्च ततस्तेषा-
मते वचनं न्याय्य ।

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसंग इति चेन्न भावस्यैकत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदौपशमिकादिपचतय-
भावसामानाधिकरण्यात्तत्रस्य बहुवचन प्राप्नोतीति तत्र । कि कारण भावस्यैकत्वात्त्वमित्येष एको भाव ।

फलभेदान्नानात्वमिति चेन्न स्वात्मभावभेदस्याऽविबक्षितत्वाद्भावो धनमिति यथा ॥ १७ ॥
स्यादेतदौपशमिकादिपचतयत्वफलभेदान्नानात्वमिति तन्न । कि कारण स्वात्मभावभेदस्याऽविबक्षित-
त्वाथथा गात्रो धनमिति । धिनोतेर्धन तच्चैकत्वेन विनक्षित तथा तत्रमिति ।

प्रत्येकमभिसंबंधाच्च ॥ १८ ॥ एकत्वमुपपचते औपशमिको भाव स्वतत्त्वमित्यादि ।

द्वंद्वनिर्देशो युक्त इति चेन्नोभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्थान्त द्वद-
निर्देशोत्र युक्त, औपशमिकक्षायिकमिश्रोदयिकपारिणामिका इति । तत्रायमप्यर्थो द्विश्वशब्दो न कर्तव्यो
भवतीति । तन्न कि कारणमुभयधर्मव्यतिरेकेणान्यभावप्रसंगात् । उभाभ्या भावाभ्या व्यतिरेकेणान्योभाव-
प्राप्नोति चशब्दे पुन सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो युक्तो भवति ।

क्षायोपशमिकग्रहणमिति चेन्न गौरवात् ॥ २० ॥ यद्येव क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमन्य-
भावनिवृत्त्यर्थं तन्न कि कारण गौरवात् गौरव स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचन क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं ॥ २१ ॥ मध्ये मिश्रवचन क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं
किमपेक्षाया प्रयोजन ? भव्यानामौपशमिकक्षायिकौ भावौ सम्यक्त्वचारित्राह्यौ क्षायोपशमिकाश्च ज्ञान
दर्शनचारित्रभावा । औदयिकपारिणामिका अभव्यानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभव्याना
भव्याना च मिथ्यादृष्टीना चारित्रादृष्टे क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पा ।

जीवस्येतिवचनमन्यद्रव्यनिवृत्त्यर्थं ॥ २२ ॥ जीवस्येद स्वतत्त्व नान्यस्येति ।

स्वभावपरित्यागापरित्यागयोः शून्यतानिमोक्षप्रसंग इति चेन्नाऽऽदेशवचनात् ॥ २३ ॥
इदामिह सप्रार्थ्य आत्मा ओपशमिकादिभानपरित्यागी वा स्यादपरित्यागी वा । किं चातो यदि तात्परित्यजति
शून्यता प्राप्नोत्यात्मन स्वभावाभावादनैरौष्यस्वभावपरित्यागेऽभानवत् । अथाऽपरित्यागी क्रोधादिस्व-
भावापरित्यागादात्मनोऽनिर्मोक्ष, प्राप्नोतीति । तत्र किं कारण ? आदेशवचनात् । अनदिपरिणामिकचै-
तन्यद्रव्यार्थदिशात् स्यात्स्वभावाऽपरित्यागी आदिमदौदयिकादिपर्यायाथदिशात् स्यात्स्वभावरित्यागी
इत्यादि सप्तभगी पूर्ववत् । यस्यैकातेन स्वभावरित्याग स्यादपरित्यागो वा तस्य यदोक्तदोष स्यान्नानेकात-
वादिन ।

अप्रतिज्ञानात् ॥ २४ ॥ नैतत्प्रतिजानीमहे स्वभावरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्ष किं तर्हि अष्ट-
त्यकर्मपरिणामवशीकृतस्यात्मन द्रव्यादिवाहनिमित्तसनिधाने सत्याभ्यतरसम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षोऽसौ
कृत्स्नकर्मसंक्षया मोक्षो विरक्षितस्ततो न दोष, न चाग्नेरुष्णस्वभावरित्यागेऽप्यभाव कस्माद्द्रव्यार्थानुष्ठानात्
पुद्रलद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभावरित्यागोऽप्यभावोऽपि सदचेतनत्वादिभिरवस्थान । किं च—

कर्मसनिधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्धेर्नैववत् ॥ २५ ॥ यथा नेत्र रूपोपलब्धि-
स्वभाव यदा रूप नोपलभते तदा रूपोपलब्धिस्वभावरित्यागात्स्वभावात् यथा वा क्षायोपशमिकत्वे रूपो-
पलब्धिस्वभावरित्यागस्य नेत्रस्य सक्षीणसकलावरणे केरलिनि मतिज्ञानाभावात्नेत्रात्मकस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य
परित्यागेऽपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावस्तथा कर्मनिमित्तानामौदयिकादीनामभावोऽपि क्षायिकभावसनिधाना-
दात्मनो नाऽभागे विशेषोपलब्धिपरित्यागः । आह तस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवत् उता-
ऽभेदा इति । अत्रोच्यते भेदवत् यद्ये ते उच्यता कतिभेदा इत्यत उत्तर पठति—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमं ॥ २ ॥

कोय निर्देश ?

व्यादीनां कृतद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ द्वौ च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च
द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वे द्वे कृते पक्षाद्भेदशब्देन वृत्तिरिय वेदितव्या । ननु चेतरेतरयोगे द्व द्व स
च तुल्ययोगे भवति न चात्र तुल्ययोगोक्ति कथं ह्यादय शब्दा सख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्द सख्यान-
प्रधान इति ? नैप दोष सख्याशब्दानामपीषा सख्येयप्रधानत्वेऽपि निमित्तानुविधानात् सख्यानेऽपि वृत्तिर्भवति
प्रधान हि किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्यगुणमनुविधत्ते । यथा प्रधानभूतोऽपि राजा मन्त्रिण गुणमाश्रयते तत्प्रयुक्त-
क्रियाफलार्थित्वात् तस्य प्राधान्यमप्यनुजानातीति । अस्यय तर्काश्रयसमाधि लक्षणशास्त्रेण तु निरुच्यते
एव हि तत्रोक्तमेकादय प्राविंशते सख्येयप्रधाना विशत्यादिभिस्तुल्या स्यु तत्र को दोष सत्राधिनां
न्यतिरेकनिमित्तविभक्तिश्रयण स्यात् स्वतश्च सख्यानस्यैकत्वादेकचन श्रूयते विंशतिर्गणमिति यथा । ननु
च तत्रैव सख्याने वृत्तिरुपलभ्यते द्वेकयोरिति नासौ सख्याने प्रयोग किं तर्ह्युपसर्जनानयने समुदाये
प्रयोग यथा बहुशक्तिकौटकमिति । सख्याप्रधानत्वेऽपि तद्विषयत्वमेतरेणापि भावप्रत्यय गुणप्रधानो भव-
ति निर्देश इत्येव तर्हि ह्यादय शब्दा सख्येयप्रधाना एव । एकविंशतिशब्दोऽपि सख्येयवृत्ति परिगृह्यत
इति तुल्ययोगोपपत्त्युक्तौ द्वद्वो भेदशब्देन किं स्वपदार्था वृत्तिराहोस्विदन्यपदार्था स्वपदार्थप्रधाना कथं “विशे-
षण विशेष्येणेति” द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति । ननु च द्विय-
मुनमित्येवमादिद्व पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति ह्यादीना विशेष्यत्वमुक्त तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति
पूर्वनिपात प्राप्नोति ? नैपदोष सामान्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्त के द्वे यमुने इति ह्युक्ते द्विशब्द
प्रयोग एवार्थः इति । इह तु बहुवात्सदेह । भेदा इत्युक्ते कर्तव्येति द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति
चोक्ते के ते इत्यत उभयव्यभिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्पथेष्टत्वात् । ह्यादीना गुणशब्दत्वाच्च विशेषणत्व विन

क्षित । अथ पुनरस्वव्यर्ण्यपदार्था वृत्ते, द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां त इमे द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेपि सर्वनामसरथेयोरुपसख्यानमिति सख्यायाः पूर्वनिपात । पूर्वस्मिन्नर्थशब्दाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकमादीनामित्यभिसवध उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतांमिति प्रत्येक भुजि परिसमाप्यते । एव भेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्विदितव्या द्विभेद ननुभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंन्यार्थं व्यादिक्रमवचनं ॥ ३ ॥ क्रम. आनुपूर्व्यं यो य क्रमो यथाक्रम यदौपशमिकादयो भावा निर्दिष्टास्तथैव ह्यादिभिरभिसवध । कथं स्याद् ? इति यथाक्रममित्युच्यते तत्रानिर्धारित सख्येयाना ह्यादीना सख्याशब्दाना प्रतिनिशिष्टाभिधेयनिर्देश प्राप्तकाले सति योगपचासभवात् । योऽसावादनुपदिष्ट औपशमिको भावस्तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्व कथमिति चेदुच्यते—

सप्तमकृत्युपशमादौपशमिक सम्यक्त्वं ॥ १ ॥ अनन्तानुपधिन कथायां क्रोधमानमाया-लोभाश्चत्वार चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहस्य । आसा ससाना प्रकृतानामुपशमादौपशमिक सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादष्टैर्भवस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुतस्तदुपशम २

काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशम ॥ २ ॥ काल लब्ध्यादीन्प्रत्ययानैर्पेक्ष्य तासां प्रकृतानामुपशमो भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्-कर्मविष्ट आत्मा भव्य कालेऽर्धपुद्गलपरिवर्तनारूपेऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीय काललब्धिरेका । अपरा कर्मस्थितिका काललब्धिः कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति । क तर्हि भवति ? अत कोटीकोटिसागरोपम स्थितिकेषु कर्मसु बधमापद्यमानसु विशुद्धपरिणामशक्तं स्वर्गसु च तत सख्येयसागरोपम सहस्रोनाया मत कोटीकोटिसागरोपमस्विततो स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्मात्रापेक्षा सा वक्ष्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादय परिगृह्यते । स पुनर्भव्य पचेंद्रिय सङ्गी मिथ्यादृष्टि पर्याप्तक सर्वनिशुद्ध प्रथम सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्नसावत्सुहृत्तमेव वर्तयति अनर्ग्यं च मिथ्यात्वरुमं निधा विभजते सम्यक्त्व मिथ्यात्व सम्यङ्मिथ्यात्व चेति दर्शनमोहनीय कर्मोपशमयन् कोपशमयति चतसृषु गतिषु । तत्र नारका प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चात्सुहृत्तस्योपरि उत्पादयति नाधस्तात् । एव सप्तसु पृथिवीषु । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभि कारणै सम्यक्त्वमुपजनयति केचिज्जाति स्मृत्या केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्धेदनाभिभूता । अवस्ताच्चतसृषु पृथिवीषु द्वाभ्या कारणभ्या केचिज्जाति स्मृत्या अपरे वेदनाभिभूता । तिर्यचश्चोत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नाधस्तादेव सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु तिरश्चा त्रिभि कारणै सम्यक्त्वस्योत्पत्ति केचिज्जाति स्मृत्या अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिनविव दृष्ट्वा । मनुष्या उत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चात्सुहृत्तस्योपरि नाधस्तादेवमर्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु तेषा त्रिभि कारणै सम्यक्त्वस्योत्पत्ति । केपाचिज्जातिस्मरणादपरंपा धर्मश्रवणादन्यथा जिनविवदर्शनात् । देवा सम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चात्सुहृत्तस्योपरि नाधस्तादेवमा उपरिमप्रेत्रेयकेभ्य देवा भवननास्यादय आसहस्रारकल्पाच्चतुर्भि कारणै प्रथमसम्यक्त्व लभते केचिज्जातिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमाहिमावेक्षणानान्ये देवर्द्धिनरीक्षणेन । आनतप्राणतारणाप्युत्तैषु तैरेव देवर्द्धिविरहिते । नवसु प्रैत्रेयकेषु द्वाभ्या कारणभ्या जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । उपरि देवा नियमेन सम्यग्दृश्य ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादौपशमिक चारित्र ॥ ३ ॥ अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविकल्पा षोडशकपाया हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्ता छापुनपुसकवेदा नव नोकपाया इत्येव चारित्रमोह पचविंशतिविकल्प । मिध्यात्वसम्यक्मिध्यात्वसम्यक्त्वभेदा त्रितयो दर्शनमोह । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादोपशमिक चारित्र ।

सम्यक्त्वस्यादौ वचन तत्पूर्वकत्वाचारित्रस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्यक्त्वे पर्यायिणाविर्भाव आत्मनस्तत क्रमाचारित्रपर्याय आरिभवेतीति सम्यक्त्वस्यादौ ग्रहण क्रियते । य क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुच्चीयते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मण दर्शनावरणस्य च कृत्स्नस्य च क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवत ।

अनंतप्राणिगणानुग्रहकर सरुद्धदानांतरायक्षयादभयदान ॥ २ ॥ दानांतरायस्य कर्मणोऽत्यतसक्षयादाविर्भूत त्रिकालगोचरानतप्राणिगणानुग्रहकर क्षायिकमभयदान ।

अशेषलाभांतरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभ ॥ ३ ॥ लाभांतरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तबलाहारक्रियाणा केवलाना यत शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणा परमशुभा सूक्ष्मा अनता प्रतिसमय पुद्गला सबधमुपयाति स क्षायिको लाभ । तस्मादौदारिक्रशरीरस्य किञ्चिन्न्यूनपूर्वकोटिवर्षयति कनलाहारमतरेण कथं सम्भवतीति यद्वचन तदशिक्षितकृत विज्ञापते ।

कृत्स्नभोगांतरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोग ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगांतरायस्य तिरोभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननतो भोग क्षायिको यत्कृता पचवर्णसुराभिकुसुमवृष्टिविधिविद्यगधचरणनिक्षेपस्थानसप्तपद्मपक्तिसुगन्धिघूपसुखशीतमारुतादयो भावा ।

निरवशेषोपभोगांतरायप्रलयादनतोपभोगः क्षायिकः ॥ ५ ॥ निरवशेषस्योपभोगांतरायकर्मण प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनंत उपभोग क्षायिको यत्कृता सिंहासनबालव्यजनाशोकपादपक्षत्रयप्रभामङ्गलभीरस्निग्धस्वरपरिणामदेवदुर्धुभिप्रभृतयो भावा ।

वीर्यांतरायात्यतसक्षयादनतवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मन सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिनो वीर्यांतप्यकर्मणोऽत्यतसक्षयाद्ब्रूतवृत्ति क्षायिकमनतवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषक्षयात् सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकस्य चारित्रमोहस्य च पचविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे भवत । यद्यनतदानलब्ध्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानांतरायादिसक्षयाद्भवति सिद्धेऽपि तत्प्रसंग नैपदोप शरीरनाम कर्मोदयाद्यपक्षत्वात्तेषा तदभावे तदप्रसंग । परमानताव्यावाधिरूपेणैव तेषा च तत्र वृत्ति केवलज्ञानरूपेणानतवीर्यवृत्तिरत् । सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपदिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यं न कर्तव्यं, विशेषेण निर्दिष्टेषु तद्विषयसामान्यमनुक्तसिद्धमेव पूर्वोदिनिर्देशेगुलिसिद्धिरत् । सिद्धत्वं हि सर्वेषां क्षायिकाणां मानाना साधारणमिति । य उक्त क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासयमाश्च ५

चतुरादीनां कृतद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पच च चतुस्त्रि

क्षित । अथ पुनरस्त्वन्यंपदार्था वृत्तिः, द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां त इमे द्विनवाष्टादशैकविंश-
तित्रिभेदा । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेपि सर्वनामसख्येयोरुपसख्यानमिति सख्यायाः पूर्वनि-
पातः । पूर्वस्मिन्नर्थप्रशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यभिसंबध उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यता-
मिति प्रत्येक भुजिः परिसमाप्यते । एव भेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद नवभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंबधार्थं व्यादिक्रमवचनं ॥ ३ ॥ क्रम आनुपूर्व्ये यो यः
क्रमो यथाक्रमं यथौपशमिकादयो भावा निर्दिष्टास्तथैव ह्यादिभिरभिसंबध । कथं स्यात् ? इति यथाक्रम-
मित्युच्यते तत्रानिर्धारित सख्येयाना ह्यादीना सख्याशब्दाना प्रतिविशिष्टाभिधेयनिर्देशे प्राप्तकाले सति
योगपद्यासभवात् । योऽसावादायुपदिष्ट औपशमिको भावस्तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्व कथमिति चेदुच्यते—

सप्तप्रकृत्युपशमादौपशमिक सम्यक्त्वं ॥ १ ॥ अनतानुवचिन कपायां क्रोधमानमाया-
लोभाश्रवण चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यक्त्वमिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहस्य । आसा सप्ताना
प्रकृतीनामुपशमादौपशमिक सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादृष्टेर्भोग्यस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुत-
स्तदुपशमः ?

काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशमः ॥ २ ॥ काल लब्ध्यादीन्प्रत्ययानपेक्ष्य तासां प्रकृतीनामुपशमो
भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्-कर्मविष्ट आत्मा भव्य कालोऽर्धपुद्गलपरिवर्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्व-
ग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीय काललब्धिरेका । अपरा कर्मस्थितिका काललब्धिरुत्कृष्टस्थितिकेषु
कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति । क तर्हि भवति ? अत कोटीकोटिसागरोरपम
स्थितिकेषु कर्मसु ब्रजमाप्येमानपु विशुद्धपरिणामवशात् संकर्मसु च तत् सख्येयसागरोरपम सहस्रोनाया
मत नोटीनोऽटिसागरोरपमस्थितो स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्भोग्यपेक्षा
सा वक्ष्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादयः परिगृह्यते । स पुनर्भग्य पचेन्द्रिय सङ्गी मिथ्यादृष्टे पर्याप्तक
सर्पेशुद्ध प्रथम सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्नस्तावत्सुहृत्मेव वर्तयति अपरत्वं च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा
विभजते सम्यक्त्व मिथ्यात्व सम्यक्त्वमिथ्यात्व चेति दर्शनमोहनीय कर्मोपशमयन् कोपशमयति चतसृषु
गतिषु । तत्र नारका प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयत पुर्यात्तकाल- उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चात्सुहृत्-
स्योपरि उत्पादयति नाभस्तात् । एव सप्तसु पृथिवीषु । तत्रोपरि- तिस्रसु पृथिवीषु नारकास्त्रिभिः कारणै
सम्यक्त्वमुपजनयति केचिज्जातिं स्मृत्या केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्देवानाभिभूता । अवस्ताच्चतसृषु पृथिवीषु
द्वाभ्यां कारणभ्यां केचिज्जातिं स्मृत्या अपरे येदनाभिभूता । तिर्यचश्चात्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति
नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नाभस्तादेव सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु तिरश्चा त्रिभिः कारणे सम्य-
क्त्वस्योत्पत्तिं केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिनविंश दृष्ट्वा । मनुष्या उत्पादयत पर्याप्तका
उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चात्सुहृत्स्योपरि नाभस्तादेवमर्धत्तृतीयद्वीपसमुद्रेषु तेषा
त्रिभिः कारणै सम्यक्त्वस्योत्पत्तिः । केपाचिज्जातिस्मरणादपरेया धर्मश्रवणादन्यथा जिनविंशदर्शनात् ।
देवा सम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चात्सुहृत्स्योपरि नाभस्तादेवमा
उपरिभोग्येयकेभ्य देवा भवननास्यादय आसहस्रारकल्पाच्चतुर्भिः कारणै प्रथमसम्यक्त्व लभते केचिज्जा-
तिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमाहिमावेक्षणानान्ये देवर्द्धिनरीक्षणेन । आनतप्राणतारणाच्युतेषु
सैरेव देवर्द्धिविरहितै । नवसु भोग्येयकेषु द्वाभ्यां कारणभ्यां जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । उपरि देवा नियमेन
सम्यग्दृष्टयः ।

अष्टाविंशतिमोहविरूपोपशमादौपशमिक चारित्र ॥ ३ ॥ अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविकल्पा योऽशकयाया हास्यरत्नरतिशोकभयशुण्पा ह्यंशुनपुसकवेदा नव नोकयाया' इत्येव चारित्रमोह पचविंशतिविकल्प । मिथ्यात्वसम्बन्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वभेदा त्रितयो दर्शनमोह । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादौपशमिक चारित्र ।

सम्यक्त्वस्यादौ वचन तत्पूर्वकत्वाचारित्रस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्यक्त्वे पर्यायेणाविर्भाव आत्मनस्तत क्रमाचारित्रपर्याय आनिर्मेततीति सम्यक्त्वस्यादौ प्रहण क्रियते । य क्षायिको भावो नमपिब उद्दिष्टस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुच्चयिते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मण दर्शनावरणस्य च कृत्स्नस्य च क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवत ।

अनंतप्राणिगणानुग्रहकर सकलदानांतरायसप्तयादभयदान ॥ २ ॥ दानांतरायस्य कर्मणोऽत्यतसक्षयादाविर्भूत त्रिकालगोचरानतप्राणिगणानुग्रहकर क्षायिकमभयदान ।

अशेषलाभांतरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभ ॥ ३ ॥ लाभानंतरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तकृत्वलाहारीकृपाणां केवलिना यत शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणा परमशुभा सुखमा अनता प्रतिसमय पुद्गला सत्रयमुपयाति स क्षायिको लाभ । तस्मादौदात्तशरीरस्य किंचिन्न्यूनपूर्वकोटिवर्षस्थिति कत्रलाहारमतरण कथ समनतीति यद्वचन तदशिक्षितकृत्न विज्ञायते ।

कृत्स्नभोगांतरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोग ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगांतरायस्य तिरोभावात् दारिद्र्यभूतोऽतिशयवाननतो भोग क्षायिको यत्कृता पचवर्णसुराभिकुसुमशृष्टिनिविधिरिद्विगंधचरणनिक्षेपस्थानसप्तपद्मपक्तिस्तुगधिषूपसुखशीतमाहतादयो भावा ।

निरवशेषोपभोगांतरायप्रलयादानतोपभोगः क्षायिकः ॥ ५ ॥ निरवशेषस्योपभोगांतरायकर्मण प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनंत उपभोग क्षायिको यत्कृता सिंहासनजालज्वजनाशोकपादपक्षत्रयप्रभामङ्गलभीरस्त्रिध्वरपरिणामदेवदुद्भुमिप्रभृतयो भावा ।

वीर्यांतरायत्यतसक्षयादनतवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मन सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिनो वीर्यांतरायकर्मणोऽत्यतसक्षयात्प्रादुर्भूतवृत्ति क्षायिकमनतवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहमकृतिनिरवशेषस्यत्वात् सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहविकल्पस्य चारित्रमोहस्य च पचविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे भवत । यद्यनतदानलब्ध्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानानंतरायदिसक्षयाद्भवति सिद्धेष्वपि तत्प्रसंगे नैपदोप शरीरनाम कर्मोदयाद्योपेक्षत्वात्तेषा तदभावे तदप्रसंग । परमानतान्याभावरूपेणैव तेषा च तत्र वृत्ति केवलज्ञानरूपेणानतवीर्यवृत्तिवत् । सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपदिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यं न कर्तव्यं, विशेषेण निर्दिष्टेषु ताद्विषयसामान्यमनुक्तसिद्धमेव पर्यादिनिर्देशेणुल्लिखितवत् । सिद्धत्वं हि सर्वेषा क्षायिकाणां भावानां साधारणमिति । य उक्त क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासयमाश्च ५

चतुरादीनां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चतुराश्च त्रयश्च त्रयश्च पच च चतुस्त्रि

पञ्च ते भेदा यासा ताश्चतुस्त्रिपञ्चभेदा इति द्वद्द्वर्गा वृत्ति । त्रिशब्दस्य द्वापवाद एकशेष कस्मान्न भवति । सख्यया अर्थासप्रत्ययादस्यापदार्थत्वाच्चानेकशेष । पृथगभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च । यथाक्रमवचन ज्ञानादिभिरानुपूर्व्यसंबन्धार्थं । इह यथाक्रममिति वक्तव्य । किं प्रयोजनं चतुर्भेदं ज्ञानमित्येवमाद्यभिसंबन्धार्थं तस्माद्भि वक्तव्य । न वक्तव्य यथाक्रममित्यनुवर्तते । क्व प्रकृतं ? दिनवाष्टादशैकविंशतिभिर्भेदा यथाक्रममिति । कस्य क्षयात्कस्य चोपशमात्क्षायोपशमिको भावो भवतीत्युच्यते—

सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमादेशघातिस्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको भाव ॥ २ ॥ द्विनिध स्पर्धक देशघातिस्पर्धक सर्वघातिस्पर्धक चेति । तत्र यदा सर्वघातिस्पर्धकस्योदयो भवति तदेपदप्यात्मगुणस्याभिष्यक्तिर्नास्ति तस्मात्तदुदयस्याभावात् क्षय इत्युच्यते । तस्यैव सर्वघातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सदवस्था उपशम इत्युच्यते । अनुद्भूतस्वर्वीर्यवृत्तित्वादात्मसाद्भावितसर्वघातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशघातिस्पर्धकस्य चोदये सति सर्वघात्यभावादुपलभ्यमानो भाव क्षायोपशमिक इत्युच्यते । किमिदं स्पर्धकं नाम ? उच्यते—

अविभागपरिच्छिन्नरूपप्रदेशसभागप्रचयपंक्तिक्रमवृद्धि क्रमहानि स्पर्धकं ॥ ३ ॥ उदयप्राप्तस्य कर्मण प्रदेशा अभव्यानामनतगुणा सिद्धानामनतभागप्रमाणा । तत्र सर्वजघन्यगुण प्रदेशपरिगृहीतस्तस्यानुभाग प्रज्ञाच्छेदेन तापद्वा (२) परिच्छिन्न यावत्पुनर्विभागो न भवति ते अविभागपरिच्छेदा सर्वजीवानामनतगुणा एको राशि कृत । एव तत्प्रमाणा सर्वं तथैव परिच्छिन्ना पक्तीकृता वर्गा वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिक प्रदेश परिगृहीतस्तथैव तस्याविभागपरिच्छेदा कृता स एको राशिर्वर्ग । तथैव समगुणा पक्तीकृता वर्गा वर्गणा । एव पक्त्य कृता यावदेकाविभागपरिच्छेदाधिकलाभ । तदंलाभेनतर भवत्येवमेतासा पक्तीनां विशेषहीनाना क्रमवृद्धिक्रमहानियुक्ताना समुदय स्पर्धकमित्युच्यते । तत्र उपरि द्वित्रिचतुःसख्येया सख्येयगुणरसा न लभ्यते अनतगुणरसा एव तत्रैकप्रदेशो जघन्यगुण परिगृहीतस्तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदा पूर्ववत्कृता । एव समगुणा वर्गा समुदिता वर्गणा भवति । एकाविभागपरिच्छेदाधिका पूर्ववद्विरलीकृता वर्गा वर्गणाश्च भवति यावदतर भवति तावदेकस्पर्धकं भवति । एवमनेन क्रमेण विभागे क्रियमाणेऽभव्यानामनतगुणानि सिद्धानामनतभागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवति । तदेतत्समुदितमेकमुदयस्थान भवति ।

तत्र ज्ञान चतुर्विध क्षायोपशमिकमाभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं चेति ॥ ४ ॥ वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणाना सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्सदुपशमाच्च देशघातिस्पर्धकानामुदये सति मतिज्ञान श्रुतज्ञान च भवति । देशघातिस्पर्धकाना रसस्य प्रकर्षप्रकर्षयोगाद् गुणघातस्यातिशयानतिशयवत्त्वात्तज्ज्ञानभेदो भवति । एवमवधिमन पर्ययज्ञानयोरपि स्वावरणक्षयोपशमभेदात्क्षायोपशमिकत्व वेदितव्य ।

अज्ञानं त्रिविधं मन्यज्ञान श्रुताज्ञान विभग चेति ॥ ५ ॥ तेषा क्षायोपशमिकत्व पूर्ववत् । ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्वकर्मोदयानुदयापेक्ष ।

दर्शनं त्रिविधं क्षायोपशमिकं चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं चेति ॥ ६ ॥ एताभ्रितयमपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्ष दृष्टव्य ।

लब्धय पच क्षायोपशमिकाः दानलब्धिर्लाभलब्धिर्भोगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिश्चेति ॥ ७ ॥ दानातरायादिसर्वघातिस्पर्धकक्षयोपशमे देशघातिस्पर्धकोदयसद्भावे ता पचलब्धयो भवति । सम्पत्त्वप्रहणेन वेदकसम्पत्त्वमिह परिगृह्यते । अनतानुबधिकपायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्पत्त्वमिथ्यात्वयोश्चोद्यक्षयात्सदुपशमाच्च सम्पत्त्वस्य देशघातिस्पर्धकस्योदये सति तत्त्वार्थश्रद्धान क्षायोपशमिकसम्पत्त्व । अनतानुबन्धप्रत्यारथानप्रत्याप्यानद्वादशकपायोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्पत्त्वपायचतु-

एषान्यतमदेशातिस्पर्धकोदये सति नोकप्रायनवकस्य यथासमरोदये च निवृत्तिपरिणाम आत्मन
क्षायोपशमिक चारित्र । अनतानुबन्धप्रत्याख्यानकपायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकपायोदये
सञ्चलनकपायस्य देशघातिस्पर्धकोदये नोकप्रायननकस्य यथासमरोदये च निरतानिरतपरिणाम क्षायो-
पशमिक सयमासयम ।

सञ्चितसम्पद्भिर्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यानमिति चेन्न ज्ञानसम्पक्त्वलब्धिग्रहणेन गृही-
तत्वाद् ॥ ८ ॥ स्यादतत् सञ्चितसम्पद्भिर्मिथ्यात्वयोगोपसंख्यान कर्तव्यं तेऽपि हि क्षायोपशमिका
इति । तन्न, किं कारण ? ज्ञानसम्पक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् । सञ्चित हि मतिज्ञानेन गृहीत सम्पद्
मिथ्यात्व सम्पक्त्वग्रहणेन । नोद्दिश्यावरणक्षयोपशमापेक्षत्वाद्दुभयात्मकस्य एकात्मपरिग्रहाच्चोदकन्यामिश्रक्षी-
रव्यपदेशप्रयोगश्च, त्र्यैक्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति । अथवा चशब्देन समुच्चयो वेदितव्य । अथ पर्चेदियत्वे
समाने नोद्दिश्यावरणक्षयोपशम, कस्यचिद्भवे भवति कस्यचिन्नेति कुतोऽयं विकल्प ? उच्यते—सञ्जिजा-
तिनामकर्मविशेषोदये बललाभे सति नोद्दिश्यावरणक्षयोपशमो भवति तदभावे न भवतीत्ययं विशेष ।
एकेन्द्रियजातिनामागुदयविशेषापेक्षया, एकेन्द्रियादिक्षयोपशमो भवति । य एकविंशतिविकल्प ओदयिको भाव
उदिष्ट तस्य भेदसंज्ञाकर्तनार्थमिदमारभ्यते—

गतिकपायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेख्याश्चतुश्चतु- स्यैकैकैकैकपद्भेदाः ॥ ६ ॥

गत्यादीनामितरेतरयोगो द्वद् चतुरादीना च द्वद्गर्भाज्ज्यपदार्थप्रधाना वृत्ति पूर्ववदेकशेषाभावात् ।
गतिनामकर्मोद्दयादात्मनस्तद्भावपरिणामाद्गतिरौदयिकी ॥ १ ॥ येन कर्मणा आत्मनो
नारकादिभानानाभिर्भवति तद्गतिनाम चतुर्विधं नरकगतिनाम तिर्यग्गतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगति-
नाम चेति । तत्र नरकगतिनामकर्मोद्दयान्नारको भावो भवताति स औदयिक । एव तिर्यग्गतिनाम-
कर्मोद्दयात्तिर्यग्भावा औदयिक । मनुष्यगतिनामकर्मोद्दया मनुष्यभावा औदयिक, । देवगतिनामकर्मो-
द्दयादेवभावा औदयिक ।

चारित्र्यमोहोदयात्कल्पभावः कपाय औदयिकः ॥ २ ॥ चारित्र्यमोहस्य कपायनेदनीय-
स्योदयादात्मन काल्प्यं क्राधादिरूपमुत्पद्यमान कपत्यात्मानं हिनस्तीति कपाय इत्युच्यते स ओदयिकश्च-
तुर्विधः, क्रोधो मानो माया लोभश्चेति । तद्भेदा अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविकल्पाः ।

वेदोदयापादितोभिलापविशेषो लिंग ॥ ३ ॥ लिंगं द्विविधं द्रव्यलिंगं भावश्च । तत्र यद्द्रव्य-
लिंगं नामकर्मोद्दयापादित तदिह नाधिष्णुतमात्मपरिणामप्रकरणम् । भावलिंगमात्मपरिणामं स्त्रीपुनपुसकान्यो-
न्याभिलाषलक्षणम्- स पुनश्चारित्र्यमोहविकल्पस्य नोकप्रायस्य स्त्रीपुनपुसकनेदस्योदयाद्भवतीत्यौदयिक ।

दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थश्चज्ञानपरिणामो मिथ्यादर्शनः ॥ ४ ॥ तत्त्वार्थरुचिस्वभावात्स्वाम्न-
स्तत्प्रतिवृत्तकारणस्य दर्शनमोहस्योदयात्तत्त्वार्थेषु निरुप्यमाणेष्वपि नः श्रद्धानमुत्पद्यते तन्मिथ्यादर्शन-
मौदयिकमित्याख्यायते ।

ज्ञानावरणोदयाद्ज्ञान ॥ ५ ॥ ज्ञानभावात्स्वाम्नस्तदावरणकर्मोदये सति नात्रयोगो भवति
तद्ज्ञानमौदयिक । घनसमूहस्यगतिदिनकरो तेजोनभिव्यक्तिवत् । तद्यथा—एकेन्द्रियस्य रसनघ्राणश्रोत्र
चक्षुष्यामिन्द्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधिकज्ञानावरणस्यः सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्दसगधशब्दरूपाज्ञानं यत्त-
दौदयिक । एव द्वित्रिचतुर्विद्विषेषु शेषेन्द्रियत्रिपयाज्ञानं वायं पचेन्द्रियतिर्यक्तुं शुक्रसारिकादिवर्जितेषु
मनुष्येषु च केषुचिदक्षरश्रुतावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयादक्षरश्रुतनिर्वृत्तभावाद्दक्षरश्रुतज्ञानमौदयिक ।
नोद्दिश्यावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्विज्ञानाहितपरीक्षा प्रत्यसामर्थ्यमसञ्जिगमोदयिक तदप्यत्रातर्भवति ।

एवमवापिमन-पर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात्प्रत्येकमज्ञानमौदयिक वाच्यमिति ।

चारित्रमोहोदयादनिवृत्तिपरिणामोऽस्यतः ॥ ६ ॥ चारित्रमोहोदयस्य सर्वातिस्पर्धकस्यो-
दयात्प्राण्युपघातैर्द्रियविषये द्वेषाभिलाषनिवृत्तिपरिणामरहितोऽस्यत औदयिक ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः ॥ ७ ॥ अनादिकर्मसन्धसतानपरतत्रस्यात्मन कर्मोदयसामान्ये
सति असिद्धत्वपर्यायो भवतीत्यौदयिक' स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यादिषु सूक्ष्मसापरायिकतेषु कर्मोदयोदयापेक्ष-
शातक्षीणकपाययो सप्तकर्मोदयापेक्ष सयोगिकेत्ययोगिकेवलिनोरघातिकर्मोदयापेक्ष ।

कपायोदयरंजिता योगप्रवृत्तिर्लेश्या ॥ ८ ॥ द्विविधा लेश्या । द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति । तत्र
द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृहात आत्मनो भानप्रकरणात् । भानलेश्या कपायो-
दयरजिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते । ननु च योगप्रवृत्तिरामप्रदेशपरिस्पदिक्रिया सा वीर्य-
लब्धिरिति क्षायोपशमिकी व्याख्याता कपायश्चौदयिकी व्याख्यातस्तातो लेश्यानर्थोत्तरभूतेति ' नैपदोप
कपायोदयतीव्रमदावस्थापेक्षाभेदादर्थोत्तरत्व । सा पञ्चविधा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोललेश्या तेजो-
लेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽशुद्धिप्रकर्षोपेक्षया कृष्णादिशब्दापचार क्रियते ।
ननु चोपशान्तकपाये क्षीणकपाये सयोगकेत्रलिनि च शुक्ललेश्यास्ति इत्यागमस्तत्र कपायानुरजनाभावादौ-
दयिकत्व नोपपद्यते ' नैपदोप पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया यासौ योगप्रवृत्ति कपायानुरजिता सैपमि-
त्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगिकेवल्यलेश्य इति च निश्चयते । अत्र चोच्यते यथाऽज्ञानमौदयि-
कमेवमदर्शनमपिदर्शनावरणोदयाद्भवतीत्यौदयिक निदाननिद्रादयश्चौदयिका वेदनीयोदयात् सुखदुःखमौद-
यिक नोकपायाश्च हास्यरत्यादय पडौदयिका आयुरुदयाद्गन्धारण भन्त्यौदयिकमुच्चैर्नीचेर्गोत्रकर्मोदयाद्दुःख-
नीचगोत्रपरिणामो भन्तीत्यौदयिको नामकर्मणि च जात्यादय औदयिका एतेषामपरिग्रहान्म्यून लक्षण-
मिति ' अथ मतमात्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छरीरादीनामौदयिकत्वेपि पुद्गलविपाकि वाचेयामसमग्र इति । एवमपि
ये जीवविपाकिनस्तेषा ग्रहण कर्तव्य जात्यादीनामत उत्तर पठति—

मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधः ॥९॥ मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधो भवति निदाननिद्रादीनामपि दर्शने-
सामान्यावरणत्वात्तत्रैवातर्भाव । ननु च तत्त्वार्थाश्रद्धान मिथ्यादर्शनमित्युक्त सत्यमुक्त सामान्यनिर्देशे
विशेषातर्भावात् । सोप्येको विशेषोऽयमपरो विशेषोऽदर्शनमप्रतिपत्तिर्मिथ्यादर्शनामिति ।

लिंगग्रहणे हास्यरत्याद्यंतर्भावः सहचारित्वात् ॥ १० ॥ लिंगग्रहणे हास्यरत्यादीनामतर्भावो
भवति कुत सहचारित्वात् पर्वतग्रहणेन नारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमघात्युपलक्षणं ॥ ११ ॥ अघातिकर्मोदयापादिता ये भावा तेषा गतिग्रहणमुप-
लक्षण यथा काकेभ्यो रक्षता सर्पिरिति काकग्रहणमुपघातकोपलक्षण । तेन जात्यादयो भावा नामकर्मनिर्देशे-
पोदयापादिता वेदनीयायुर्गोत्रोदयकृताश्च गृह्यते । इह यथारुममिति वक्तव्य गतिश्चतुर्भिधेत्येवमाद्यानुपूर्व-
सप्रत्ययार्थं । न वक्तव्य यथाक्रमित्यनुवर्तते । य पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्विकल्पस्वरूपप्रति-
पादनार्थमाह—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्त्रयः पारिणामिकाः ॥ १ ॥ जीवत्व भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते पारिणामि-
का आत्मनस्त्रयो भावा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्या । कुत पुनरेषा पारिणामिकत्व ?

कर्मोदयक्षयोपशमक्षयोपशमानपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न ह्येवविध कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात् क्षायो-
पशमाद्वा जीवो भव्योऽभव्यो वेति चोच्यते । तदभावादनादिद्रव्यभवनसबधपरिणामनिमित्तत्वात्पारिणामिका
इति व्यपदिश्यते ।

आयुर्द्रव्यापेक्ष जीवत्वं न पारिणाभिकमिति चेन्न पुद्गलद्रव्यसवधे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्या-
भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदायुर्द्रव्योदयाजीवतीति जीवो नानापारिणाभिकत्वादिति चेन्न किं कारण
पुद्गलद्रव्यसवधे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् । आयुर्हि पौद्गलिक द्रव्य यदि च तत्सत्रधाजीवत्व स्यान्नत्वेन-
मन्यद्रव्यस्यापि धर्मादेरायु सवधाजीवत्व स्यात् । किं च—

सिद्धस्याजीवत्वप्रमगात् ॥ ४ ॥ यथायु सत्रधापेक्ष जीवत्व ननु सिद्धस्यायुरभावादजीवत्व
प्रसज्येत । ततस्तदनपेक्षत्वाजीवत्व पारिणाभिकमेव ।

जीवे त्रिकालविषयविग्रहदर्शनादिति चेन्न रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत
जीवत्वजीवजीविष्यतीति त्रिकालविषयो विग्रहो दृश्यते तत प्राणधारणार्थत्वात्कर्मापेक्षत्वेन पारिणाभिक-
त्वमिति १ तच्च न । कस्माद् १ रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् । रूढिशब्देऽपि हि क्रियोपात्तकाला व्युत्पत्त्यर्थैव
न तत्र यथा गच्छतीति गारिति ।

चैतन्यमेव वा जीवशब्दस्यार्थ ॥ ६ ॥ अथवा चैतन्य जीवशब्देनाभिधीयते तच्चानादिद्रव्य-
भवननिमित्तत्वात् पारिणाभिक ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामेन भविष्यतीति भव्यः ॥ ७ ॥ भव्यादीना प्रायेण भवि-
ष्यत्कालविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादिपरिणामे य आत्मा भविष्यति स भव्य इतीमं व्यपदेशमास्कदति ॥

तद्विपरीतोऽभव्यः ॥ ८ ॥ यो न तथा भविष्ययसानभव्य इत्युच्यते । किं कृतोऽय विशेष १
द्रव्यस्वभावरुतोऽत पारिणाभिकत्वमनयो ।

योऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यत्यसावभव्य एवेति चेन्न भव्यराश्यतर्भावात् ॥ ९ ॥
स्यादेतदनतकालेनापि यो न सेत्स्ययसानभव्यतुल्यत्वादभव्य एव । अथ सेत्स्यति सर्वो भव्यस्तत उत्तरकाल
भव्यशून्य जगत् स्यादिति १ तन्न, किं कारण १ भव्यराश्यतर्भावात् यथा योऽनतेनापि कालेन कनकपापाणो
न कनको भविष्यति न तस्याधपापाणत्व कनकपापाणशक्तियोगात् । यथा वाऽऽगाभिकाले योऽनतेनापि
कालेन नागमिष्यति न तस्यागामित्व हीयते । तथा भव्यस्यापि स्वशक्तियोगादसत्यामपि व्यक्तो न भव्य
त्वहानि ।

भावस्यैकत्वनिर्देशो युक्त इति चेन्न द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धे ॥ १० ॥ स्यादेतज्जीवश्च भ-
व्यश्चाऽभव्यश्च जीवभव्याभव्या इति द्वे कृते तेषा भावे विवक्षिते एकत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्याना
भावो जीवभव्याभव्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण १ द्रव्यभेदाद्भावभेदसिद्धे । नहि भाव एकत्वेन वक्तव्य इति
नियमोऽस्ति । ततो द्रव्यभेदाद्भेदे सति बहुत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्याना भावा जीवभव्याभव्यत्वानीति ।
पुन प्रत्येकमभिसवधो भवति जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति ।

द्वितीयगुणग्रहणमार्पोक्तत्वादिति चेन्न तस्य नयापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥ अथ मत द्वितीय-
गुणग्रहणमिह कर्तव्यं । कोऽसौ द्वितीयगुण सासादनसम्पद्यदृष्टि सोऽपि जीवस्य साधारण पारिणाभिक एव
धार्पे उक्त सासादनसम्पद्यदृष्टिरिति । को भाव १ पारिणाभिको भाव इति । न कर्तव्यं कुतस्तस्य नयापेक्ष-
त्वान् । मिथ्यात्वकर्मण उदय क्षयमुपशम वा नापेक्षत इत्यार्षे पारिणाभिक इह पुनरसौदयदिक इत्येव
गृह्यतेऽनतानुपधिकपायोदयात्तस्य निर्हृते । चशब्द किमर्थ १

अस्तित्वान्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वपर्यायवत्त्वाऽसर्वगतत्वाऽनादिसततविवधनबद्धत्वप्रदेश-
वत्त्वारूपत्वनित्यत्वादिसमुच्चयार्थेश्वशब्दत ॥ १२ ॥ अस्तित्वादयोपि पारिणाभिका भावा सति
तेषां समुच्चयार्थेश्वशब्द । यदि तेषि पारिणाभिका सूत्रे तेषा ग्रहण कस्मान कृत १

अन्यद्रव्यसाधारणत्वादमूर्त्रिता ॥ १३ ॥ अस्तित्वादयो हि धर्मा अचेयामपि द्रव्याणा

साधारणास्ततस्ते न सूत्रिता । तथा-अस्तित्व तावत्साधारणं पद्द्रव्यत्रिपयत्वान् । तत्कर्मोदयक्षयक्षयो-
पशमानपेक्षत्वात्पारिणामिक । अन्यत्वमपि साधारण सर्वद्रव्याणां परस्परतोऽन्यत्वात् कर्मोदयाद्यपेक्षा-
भावात् तदपि पारिणामिक । कर्तृत्वमपि साधारण क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातंत्र्यात् । ननु च जीव-
पुद्गलानां क्रियापरिणामयुक्तानां कर्तृत्व युक्त धर्मादीनां कथं ? तेषामपि अस्यादिक्रियाविशेषप्रभिमयकम-
स्ति कर्तृत्व कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । ननु चात्मप्रदेशपरिस्पष्टस्य योगसङ्गकस्य यत्कर्तृत्व न
तत्साधारणमिति असाधारणेषूपसङ्ख्येयं न तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् यदस्य पुण्यपापयो कर्तृत्व तद-
न्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्नपारिणामिक । कस्माद् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमो-
होदयनिमित्तमविरतिप्रमादकपायाश्चारित्रमोहोदयनिमित्ता योगाश्च क्षायोपशमिका इत्यन्यद्रव्यासाधारणा-
नादिपारिणामिकचैतन्यसनिधाने पुण्यपापयो कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेन्न सर्वकालिककर्तृत्व
प्रमगात् । मुक्तानामपि चैतन्यमस्तीति पुण्यपापयो कर्तृत्व स्यात्ससारिणा चाप्रिशिष्ट स्यात् । चैतन्यकार-
णस्याभेदाद्भोक्तृत्वमपि साधारण । कुत ? तल्लक्षणोपपत्तेर्यथैतत्परद्रव्यीर्योदानसामर्थ्यं भोक्तृत्वलक्षण-
यथात्माहारादे परद्रव्यस्यापि वीर्यात्मसात्करणाद्भोक्ता । तथापि त्रिपस्याचैतनस्य वीर्यप्रकर्षात् कीदृशद्रव्या-
दिसारसप्रहाद्भोक्तृत्व । लवणादीनां च वीर्यप्रकर्षात्काष्ठाद्यादिव्यलणकरणद्भोक्तृत्व कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि
पारिणामिक यच्चात्मन शुभाशुभकर्मफलस्योपभोक्तृत्व न तत्साधारणं न च पारिणामिक तस्य क्षयोपशमनि-
मित्तत्वात् । वीर्यातरायक्षयोपशमागोपगनामल्लाभावप्रभाटात्मन शुभाशुभकर्मफलोपभोगे सामर्थ्याभिर्भवति ।
आहारादिवीर्यात्मसात्करणलक्षणोपभोगश्च भोगातरायक्षयोपशमादुपात्तस्य च जरण वीर्यातरायक्षयोपशमा-
त्कर्मांतरेण विषादीनां कर्म भोक्तृत्वमिति चेत्प्रतिनिवृत्तशक्तित्वाद्द्रव्याणां भास्करप्रतापत्वात् । पर्यायवाच्यमपि
साधारण सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायोपपत्ते कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिक । असर्गगतत्वमपि
साधारण परमाण्वादीनामभिभूत्वाद्भर्मादीनां च परिमितसाह्यातप्रदेशत्वात्कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारि-
णामिक । यदस्य कर्मोपात्तशरीरप्रमाणानुविधायित्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिक कर्मनिमित्तत्वात् ।
अनादिसत्ततिवधनबद्धत्वमपि साधारण । कस्माद् ? तस्यसर्वद्रव्याणां स्वात्मीयसत्तानवबंधनबद्धत्वप्रत्यनादित्वात् ।
सर्गाणि द्रव्याणि जीवधर्मधर्माकाशकालपुद्गलाह्वयानि प्रतिनियतानि पारिणामिकचैतन्योपयोगगतिस्थित्य-
यकाशदानवर्तनापरिणामवर्गगंधरसपर्शादिपर्यायसत्तानवबंधनबद्धानि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणा-
मिक । यदस्यानादिकर्मसत्ततिवधनबद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिक कर्मोदयनिमित्तत्वाद्भवत्येते हि
अनादिसवधे च सर्वस्येति । प्रदेशत्वमपि साधारण सख्येयाऽमख्येयानतप्रदेशोपेतत्वात्सर्वद्रव्याणां तदपि
कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । अरूपत्वमपि साधारण जीवधर्मधर्मकालाकाशानां रूपयोगाभावात्
तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । नित्यत्वमपि साधारण द्रव्यार्थदेशात्सर्वद्रव्याणां व्ययोदययोगा-
भावान् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । ऊर्ध्वगतित्वमपि साधारणमग्यादीनामूर्ध्वगतिपारिणामि-
कत्वात् तच्च कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकमेव । अन्ये चात्मन साधारणा पारिणामिका योज्या ।

अनंतरमूत्रनिर्दिष्टोपसप्रहार्थशब्द इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतमनेतर-
सूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसप्रहार्थशब्दो नास्तित्वादिसमुच्चयार्थ इति, तन्न—किं कारण अनिष्टत्वात् ।
नहिं गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तल्लक्षणाभावात् ।

त्रिभेदपारिणामिकभावप्रतिज्ञानाच्च ॥ १५ ॥ यतश्चोपशमिकादिभास्करसाह्याविधायिनि सूत्रे
त्रिभेद पारिणामिक इति प्रतिज्ञातमतो न गत्यादिसमुच्चयार्थशब्द ।

गत्यादीनामुभयवचनं क्षायोपशमिकभाववदिति चेन्नाऽन्वर्थसंज्ञाकरणात् ॥ १६ ॥ अथ
मतमेतत् यथा क्षायोपशमिकभावस्य क्षयोपशमात्मकत्वाद्भयजनं तथा गत्यादीनामुभयनत्वादौदयिक-
पारिणामिकश्च त्रिभेद इति सिद्धमिति । तन्न, किं कारण ? अन्वर्थसंज्ञाकरणात् । परिणाम स्वभावं प्रयो-
जनमस्येति पारिणामिक इत्यन्वर्थसंज्ञा । न चासौ स्वभावे गत्यादिषु नियते कर्मोदयनिमित्तत्वात् । किं च-

तथानभिधानात् ॥ १७ ॥ यथोभयत्रजाज्ञानादय क्षायोपशमिका इत्यभिधीयते तथा गत्यादय औदयिकपारिणामिका इत्यभिधीयेरन् । न चाभिधीयते तथानभिधानात् क्षायोपशमिकान्नद्रव्यादयो नोभयत । किं च—

अनिर्गोक्षप्रसगात् ॥ १८ ॥ गत्यादीनामुभयवत्त्वात्पारिणामिकत्वे सत्यनिर्गोक्षप्रसग सातत्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतदस्तित्वादिस्समुच्चयार्थ एव चशब्द इति ।

आग्निग्रहणमत्र न्याय्यमिति चेन्न त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहाने ॥ १९ ॥ स्यादेतज्जीवभन्याभन्यत्वानीत्यत्रादिग्रहण न्याय्य । अस्तित्वादीनामपीष्टवादिति । तन्न, किं कारण ? त्रिविधपारिणामिकभावनप्रतिज्ञाहाने । आदिग्रहणे हि क्रियमाणे जीवभन्याभन्यत्वास्तित्वादाना पारिणामिकभावत्वात्त्रिविध इति यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञात तस्य हानि स्यात् ।

समुच्चयार्थेपि चशब्दे तुल्यमिति चेन्न प्रधानापेक्षत्वात् ॥ २० ॥ स्यान्मत समुच्चयार्थेपि चशब्देऽस्तित्वादीना पारिणामिकत्वेन समुच्चयान्निभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति । तन्न, किं कारण ? प्रधानापेक्षत्वात् । कठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि तदपेक्षा त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोध । अस्तित्वादानि तु साधारणत्वाच्चशब्देन योतितानीति तेषां गुणभाज । आदिशब्दे हि क्रियमाणेऽस्तित्वादीना प्राधान्य स्यात् जीवत्वादीनामुपलक्षणार्थत्वादप्राधान्य । तद्गुणसन्निधाने चोभयेषां प्राधान्य प्रसज्येत ।

सान्निपातिकभावोपसंख्यानमिति चेन्नाऽभावात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदप्ये सान्निपातिकभाव उक्त स इहोपसंख्यानतय इति । तन्न, किं कारण ? अभानान्निहि पट्टो भावेऽस्ति ।

मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥ २२ ॥ यद्यप्यसौ विद्यते मिश्रशब्देनासाक्षात्क्षिप्त । ननु च मिश्रशब्द क्षायोपशमिकसप्रहायों न सान्निपातिकमहणार्थ इत्युच्यते—

चशब्दवचनात् ॥ २३ ॥ औपशमिकक्षायिको भावो मिश्रो जीवस्य स्वतन्त्रमौदयिकपारिणामिकौ चेति सिद्धे यन्मिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरणेन ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च क क्षायोपशमिको भावः सान्निपातिकश्चेति इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं ? यद्यस्ति सान्निपातिकोभावोऽभावात्तदिति निरुच्यते । अथ नास्ति, कथमर्थे सान्निपातिको भावो नास्तीत्यत्रादित्युच्यते सयोगभगापेक्षयास्तीत्यर्थे यचन । तत्राभावपक्षे आदिसूत्रे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तो भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्द पूर्वोक्तानुकर्षणपेक्षया वेदितव्य । अथापेक्षे सान्निपातिकभाज कतिनिध इत्यत्रोच्यते—

पङ्क्तिशतविध पङ्क्तिशद्विध एरुचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्तः ॥ २४ ॥ तत्र-
दुग तिग चट्टु पचे वय सजोगा होंति सन्निवादेसु । दस दस पचय एक्य भाजा छवीस विंडेण । द्विभा वनयोगेन दशौदधिक परिगृह्योपशमिकसाक्षिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । द्वितीय औदयिकक्षायिक सान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्य क्षीणरूपाय । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिक जीव भावो नाम मनुष्य पचेंद्रिय । चतुर्थ आदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो जीव द्वितीयद्विभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभाजनस्यैकैकल्यागेन त्रयो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभ क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमान आभिनिनेधिक ज्ञानी । तृतीय औपशमिकपरिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशातमायो भव्य । तृतीयद्विभावसयोगे औपशमिक परित्यज्य क्षायिकपरिग्रहात्क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरैकैकल्यागाद्धौ भवौ । तत्रैक क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि श्रुतगानी । द्वितीय क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणरूपायो भव्य । चतुर्थद्विभाजनसयोगे क्षायिकपरित्यगादेक क्षायोपशमिकसान्निपातिक

जीवभावो नामाऽत्रधिज्ञानी जीवः । त एते द्विभावसयोगभगा समुदिता दश । प्रथमत्रिभावसयोगे औदयिकौपशमिको परिगृह्य क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकभावपरिग्रहाद्यो भगा । तत्रैक औदयिकोपशमिकक्षायिकसाग्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औदयिकोपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोधो वाय्पोगी । तृतीय औदयिकोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमानो जीव । द्वितीयत्रिभावसयोगे औपशमिकपरित्यज्यौदयिकक्षायिको परिगृह्य क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकस्य परिग्रहाद् द्वौ भगौ । तत्रैक औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य, क्षीणकपाय श्रुतज्ञानी । द्वितीय औदयिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणदर्शनमोहो जीव । तृतीयत्रिभावसयोगे औदयिकपरिग्रहादौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यमनोयोगी जीव । चतुर्थत्रिभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकदिभावचतुष्टयस्यैकैकत्यागे चत्वारो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमान क्षीणदर्शनमोह, काययोगी । द्वितीय औपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातवेद क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भव्य । तृतीय औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमानो मतिज्ञानी जीव । चतुर्थ, क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोह पचेन्द्रिय भव्य । त एते त्रिभाजसयोगभगा समुदिता दश । चतुर्भावसयोगेन पञ्चभगा औदयिकादीनामैकैकत्यागात् । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभ क्षीणदर्शनमोह पचेन्द्रियो जीव । द्वितीय औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपायो मतिज्ञानी भव्य । तृतीय औदयिकोपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातवेद श्रुतज्ञानी जीव । चतुर्थ औदयिकोपशमिकक्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातराग क्षीणदर्शनमोहो जीव । पञ्चम औदयिकोपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टिरधिज्ञानी । पञ्चभाजसयोगेनैक औदयिकोपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि पचेन्द्रियो जीव । एव पांडुशक्तिविध सान्निपातिकभाव ।

पद्त्रिंशद्विध उच्यते—द्वयोरौदयिकयो सन्निपातादौदयिकस्यौपशमिकादिभि चतुर्भिरकश, सन्निपातात्पच भगा । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्रोधी शात । द्वितीय औदयिकोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । तृतीय औदयिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय । चतुर्थ औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्रोधी मतिज्ञानी । पञ्चम औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भव्य । द्वयोरौपशमिकयो सन्निपातादौपशमिकस्यौदयिकादिभिरकश सन्निपातात्पच भगा । तत्रैक औपशमिकोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशमसम्यग्दृष्टिरुपशातकपाय । द्वितीय औपशमिक औदयिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातकपायो मनुष्य । तृतीय औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातक्रोध क्षायिकसम्यग्दृष्टि । चतुर्थ औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातकपाय अवधिज्ञानी । पञ्चम औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातदर्शनमोहो जीव । द्वयोर्क्षायिकयो सन्निपातात् क्षायिकस्य चौदयिकादिभि चतुर्भिरकश सन्निपातात्पच भगा । तत्रैक क्षायिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि क्षीणकपाय । द्वितीय क्षायिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मनुष्य । तृतीय क्षायिकोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिरुपशातवेद । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मतिज्ञानी पञ्चम क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो भव्य । द्वयोर्क्षायोपशमिकयो सन्निपातात्क्षायोपशमिक-

कस्य चौदयिकादिभिश्चतुर्भिरकश सन्निपातात् पचभगा । तत्रैक क्षायोपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकर्जा
वभाजो नाम सयतोऽनधिशानी । द्वितीय क्षायोपशमिकचौदयिकसान्निपातिकर्जावभाजो नाम सयतो मनुष्य ।
तृतीय क्षायोपशमिकोपशमिकसान्निपातिकर्जावभाजो नाम सयत उपशातकपाय । चतुर्थ क्षायोपशमिक
क्षायिरूपन्निपातिकर्जावभाजो नाम सयतासयत क्षायिकसम्यग्दृष्टि । पचम क्षायोपशमिकपारिणामिक
सान्निपातिकर्जावभाजो नाम अप्रमत्तसयतो जीव । द्वयो पारिणामिकयो सन्निपातात् पारिणामिकत्वात्
पारिणामिकस्य चोदयिकादिभि चतुर्भिरकश सान्निपातात्पच भगा । तत्रैक परिणामिकपारिणामिक
सान्निपातिकर्जावभाजो नाम जीवो भव्य । द्वितीय परिणामिकोदयिकसान्निपातिकर्जावभाजो नाम जीव,
क्रोधी । तृतीय परिणामिकोपशमिकसान्निपातिकर्जावभाजो नाम भव्य उपशातकपाय । चतुर्थ परि-
णामिकक्षायिकसान्निपातिकर्जावभाजो नाम भव्य क्षाणकपाय । पचम परिणामिकक्षायोपशमिक
सान्निपातिकर्जावभाजो नाम सयतो भव्य । ततस्त एते द्वाभावसयोगा पचर्चिशक्तिस्त्रिभावसयोगभगा
दश पूर्वोक्ता पचभाजसयोगेन चैक । एते संपिंडिता पद्त्रिंशत्पूर्वोत्पन्नचतुर्भावसयोगात्पच पच भगस-
क्षेपादेत एव पद्त्रिंशदेकचत्वारिंशद्भगा भवति । एवमादयोऽन्ये च विकल्पा नेतव्या आगमाविरोधेन ॥

औपशमिकाद्यात्मतत्त्वानुपपाचिरतद्भावादिति चेन्न तत्परिणामात् ॥ २५ ॥ स्यान्मत य
एत औपशमिकोदयो भाजा एतेषामात्मतत्त्वव्यपदेशो नोपपद्यते कुतोऽतद्भावात् । सर्वे हि ते पौद्गलिका
कर्मवधोदयनिर्जरोपेक्षत्वादिति ? तन्न, किं कारण ? तत्परिणामात् । पुद्गलद्रव्यशक्तिविशेषवशात्कृत आत्मा
तद्रजन सस्तन्निमित्त य य परिणाममास्कदति यदा तदा तमयत्वात्लक्षण एव भवति । उक्त च-परि
णामदि जेण दव्व तक्काल तम्मयत्ति पण्णत्त तह्हा धम्मपरिणदो आदा धम्मो मुण्णेयव्वो इति ॥ स परिणामो-
ऽन्यद्रव्यासाधारणत्वादात्मतत्त्वमित्याख्यायते ॥

अमूर्तत्वादभिभवानुपपत्तिरिति चेन्न तद्द्विद्विषयसामर्थ्यापलब्धेश्चैतन्यवत् ॥ २६ ॥
अथ मतमेतन्मूर्तिरात्मा कर्मपुद्गलेर्नाभिभूयते ततस्तत्परिणामाभाव इति ? तन्न, किं कारण ? तद्द्विद्विषय
सामर्थ्यापलब्धे । मोत्यानादिकर्मवधसतानोस्तीति तद्वास्तद्वतो निशेषसामर्थ्यं । कथं चैतन्यवत् । यथाऽना
दिपारिणामिकचेतन्यवशीकृत आत्मा तद्धान् तस्य तद्वत्तत्त्वैतन्यवत् नारकादिमत्यादिपर्यायविशेषवृत्ति-
रपि चेतना । तथाऽनादिकार्माणशरीराशक्तत्वात्कर्मवत् आत्मनो मूर्तिमत्त्वाद्गत्यादिपर्यायविशेषसामर्थ्यो-
पलब्धिरपि मूर्तिमत्तित्थेय सति नामूर्तिरात्मा । किं च—

अनेकातात् ॥ २८ ॥ अनादिकर्मवधसतानपरतत्रस्यात्मन अमूर्तं प्रत्यनेकातो बधपर्याय
प्रत्येकत्वात्स्या मूर्ति । तथापि ज्ञानादिस्वल्भणापरित्यागात्स्यादमूर्तिरित्यादि पूर्ववत् । यस्यैकातेनाऽमूर्ति-
रेवात्मा भजेत्तस्याय दोषो चाहृतस्य । किं च—

सुराभिवददर्शनात् ॥ २८ ॥ मदमोहविभ्रमकरी सुरा पीत्वा नष्टसृष्टिर्जन काष्ठयदपरिष्यद
उपलभ्यते । तथा कर्मैष्टियाभिभवादात्मा नाविर्भूतस्वलक्षणो मूर्त इति निश्चायते ।

करणमोहकर मन्त्रमिति चेन्न तद्विधिवकल्पनाया दोषोपपत्तेः ॥ २९ ॥ स्यादाकृत चक्ष-
रादीना करणाना व्यामोहकारण मय पृथिव्यादिभूतप्रसादात्मकत्वाद्विद्वियाणा नात्मगुणस्याऽमूर्तत्वादिति ।
तन्न, किं कारण ? तद्विधिवकल्पनाया दोषोपपत्ते । इदमिह सप्रधार्यं तानि करणानि चेतनानि वा स्युरचे-
तनानि वा ? यच्चेतनानि, अचेतनत्वात्तेषा न मद्कर मय यदि स्यात्प्रयोग स्वभाजनाना मद्कर स्यात् ।
अ चेतनानि पृथगनुपलब्धचतन्यस्वभावाना पृथिव्यादीना चेतनाद्रव्यसमत्वादेव चैतन्यव्यपदेश
इत्यात्मगुणत्वेन मोहकरत्व सिद्ध । अथ मतमेतत्पृथिव्यादीनामेव सयोगान्निशेषे सति पिष्टकृष्णोदकादि
समाहारे मद्शक्तित्वात् सुखदुःखाद्यभिभ्यक्तिरिति नैतद्युक्त रूपादिवैधर्म्यात् । रूपादयो हि पृथिव्या-
दिगुणा सतो निभक्तेष्वभिभक्तेषु च क्रमेणैव हनिमास्कदति । न च तथा शरीरायनेषु विभक्तेष्वभिभक्तेषु

च सुखादीना क्रमेणैव हानिर्युगपच्चोपलभ्यते तस्मान्न पृथिव्यादिगुणाः । किंच यदि पृथिव्यादिगुणा सुखा-
दयो नव शवशरीरावस्थायामप्युपलभ्यन्ते रूपादिवत् । सूक्ष्मभूतापगमान्नापलब्धिरेति चेद् भूयसा स्थूलाना
सभयात् तदुपलब्धि स्यात् । किं च— तदपाये तदनुपलब्धेस्तेषामेव ते गुणा इति समुदायधर्मत्वाभावा
न्मद्यद्यतायुक्ति । किं च भूतसूक्ष्मास्तित्वसिद्धिर्नादात्मसिद्धिरपि स्यात् । अथवा तान्यत ऋणानि वा सु
बहि करणानि वा ? यदि बहि करणानि तेषामचेतनत्वात् व्यामोहाभावः । अथात करणानि तेषामपि
चेतनत्वमचेतनत्व वा । स्यादचेतनत्व पूर्ववन्मोहाभावात् । चेतनत्वे विज्ञानरूपत्वाद् व्यामोहो युक्तो न युक्तम-
मूर्तत्वादभिभवाभाव इति । यद्येव कर्मोदयमद्यवेशवशीकृतस्य तस्यास्तित्व दुरुपलक्ष्य ? नैपदोप, तदवदेशेपि
स्वलक्षणत्वेनोपलब्धिर्भवति । उक्त च—त्रय पडि एयत् लक्ष्णपदो होदि तस्स पाणत् । तह्मा अमुत्तिभाणे
णेयतो होदि जीवस्स । यद्येव तदेव तावदुच्यता लक्षण यत्सनिधानाद्बधपरिणाम प्रत्याविनेकेपि सति विभागोव-
गृह्यते जीवस्येत्यत आह—

उपयोगो लक्षणं ॥ ८ ॥

उपयोग इत्युच्यते । क उपयोगो नाम ?

वाह्याभ्यन्तरहेतुद्वयसंनिधाने यथा संभवमुपलब्धुश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उप-
योगः ॥ १ ॥ द्विविधो हेतुर्नाह्य आभ्यन्तरश्च । द्वाववयवो यस्य स द्वय । ननु च स्वरूपनिर्देशादेव
द्विविधप्रतीतिर्द्वयत्रयचनमनर्थक ? नानर्थक प्रत्येक द्वैविध्यसप्रत्ययार्थं बाह्यो हेतुर्द्वय आभ्यन्तरश्चेति । तत्र
बाह्यो हेतुर्द्विविध आत्मभूतोनात्मभूतश्चेति । तत्रात्मना सबधमापान्नाविशीष्टनामकर्मोपात्तपरिच्छिन्नस्थानपरि-
णामनिर्माणश्चक्षुरादिकरणप्राप्त आत्मभूत । प्रदीपादिरनात्मभूत । आभ्यन्तरश्च द्विविध । अनात्मभूत
आत्मभूतश्चेति । तत्र मनोवाक्कायजर्मणालक्षणो द्रव्ययोगश्चित्ताद्यालम्बनभूतोरभिनिविष्टत्वादाभ्यन्तर इति
व्यपदिश्यमान आत्मनोऽन्यत्वादानात्मभूत इत्यभिधीयते । तन्निमित्तो भावयोगो वीर्यांतरायज्ञानदर्शनावरण
क्षयक्षयोपशामीनिमित्त आत्मनः प्रसादश्चात्मभूत इत्याख्यामर्हति । तस्यैतस्य हेतुनिकल्पस्य यथासंभवमुप-
लब्धुः संनिधानं भवति । तद्यथा—प्रदीपादेस्तावत् केपाचित्सनिधानं तेन विना चक्षुरादिनिज्ञानाप्रवृत्ते
केपाचित्तु द्वीपिमाज्जारादीना तमत्तरेणाप्युपलब्धेरनियम । चक्षुरादीनामपि पचेद्रियविकलेंद्रियैर्केन्द्रिय
त्रियत्वेन संनिधानं प्रत्यनियम । अतः करणमपि असंज्ञिना मनोवर्जित । सदिना त्रितय । एकेन्द्रियाणां विग्रह
गतिमुपगतानां समुद्भातगतानां च सयोगकेवलिनोमेक एव काययोग भावयोगश्च तत्कृतं तच्च तत्र
नियतं श्रेयोपशमश्चाक्षीणकपायात् । अत ऊर्ध्वं क्षय इत्येव यथा संभव संनिधाने सति चैतन्यमात्मनः
स्वभावोऽनादि तमनुविधदातीत्येव शीलश्चैतन्यानुविधायी सुवर्णभावानुविधायी कटकागदकुडलादिकारि-
रवत् । स एव प्रकार आत्मनः परिणाम उपयोगइत्युपदिश्यते । अत्र कश्चिदाह—चैतन्यं सुखदुःखमोहरूपं
तदनुविधायिना परिणामेन सुखदुःखक्रोधादिना भवितव्य उत्तरत्र च उपयोगप्रकारा ज्ञानदर्शननिकारा
वक्ष्यते तदिदं पूर्वापरविरुद्धमालक्ष्यत इति ? नैप दोष चैतन्यं नामात्मधर्मं सामान्यभूतो यस्याऽसंनिधाना
दितरेषु द्रव्येषु जीवस्य जीवव्यपदेशो नास्ति यद्वेदाश्चैते ज्ञानदर्शनादयस्तेषां समुदाये वर्तमानश्चैतन्यशब्द-
कचिदयवेषु सिद्धादौ वर्तते इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तते इति । इह पुनः समुदाय एव
वर्तमानं परिगृहीत । उत्तरत्र च तद्वेदा ज्ञानदर्शननिकारा वक्ष्यते इति नास्ति विरोधः । अथ किं लक्षणं ?

पस्परव्यतिकरे सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तद्व्यकरणं ॥ २ ॥ बधपरिणामानुविधानात् पस्परप्र-
वेशाद्व्यतिकर्षस्वभावात्पि सत्यन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणमिति समाख्यायते । यथा सुवर्णरजतयोः सत्यपि
बध प्रत्येकत्वे वर्णप्रमाणादिरसाधारणो धर्मः ॥

अलक्षणस्य उपयोगो गुणगुणिनोरन्यत्वमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदौष्य गुणोऽपि

गुणी तथा वाऽऽभा गुणी ज्ञानादिगुण इति । तयोश्च लक्षणभेदादन्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण २ उक्तं त्वात् । उक्तेमतत्—अत स्वभाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवदित्यादि ॥

लक्ष्यलक्षणभेदादिति चेन्नाऽनवस्थानात् ॥ ३ ॥ अयमेतमतत् लक्ष्यो गुणी गुणो लक्षणं लक्ष्याच्च लक्षणेनार्थांतरभूतेन भवितव्यमित्यतोऽनयोरन्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण २ अनवस्थानात् येन लक्षणेन लक्ष्यं लक्ष्यते तत्सदृश्यणमलक्षणं वा १ यदि तदलक्षणं मङ्गलशिक्षणवदवधानमापेयत । असति च तस्मिन् लक्षणानवधारण । अथ सदृश्यणं तदपि ततोऽन्यत्तदपि ततोऽन्यदित्यनवस्था स्यात् । किंच—

आदेशावचनात् ॥ ४ ॥ लक्ष्यलक्षणयोर्व्यतिरेकात्सादेकत्वं सद्भादिभेदत्वाच्च स्थानानात्मिन्यादेशानवचनादेकातदेवानुपगमाभावात् ॥ कश्चिदाह—

नोपयोगलक्षणो जीवस्तदात्मरूपात् ॥ ५ ॥ इह लोके यद्यदात्मकं न तत्तेनोपयुज्यते यथा क्षीरं क्षीरात्मकं न तत्तेनैवात्मनोपयुज्यते । एवमात्मनोपि ज्ञानाद्यात्मकत्वाच्च तेनैवोपयोग इति जीवस्योपयोगाभावात् । कुतश्च—

विपर्ययप्रसंगात् ॥ ६ ॥ सति चानन्यत्वे उपयोगमिच्छतोऽनिच्छित्तश्च कस्यचिद्विपर्ययं प्राप्नोति कथमविपर्ययम् । तथा— जीव एव ज्ञानादनन्यत्वे सति ज्ञानात्मनोपयुज्यते इति मन्यसे न क्षीरादयं क्षीराद्यात्मभिरेव क्षीरादयं एव क्षीराद्यात्मभिः परिणमेयुः । ननु जीवो ज्ञानात्मना नोपयुज्यतेऽनिष्टं चेत्तत् १

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ नैतद्युक्तं कुतोऽतस्तत्सिद्धिर्यत एवानन्यत्वमत एवोपयोग सिद्धः । नह्यत्यतमन्यत्वे उपयोग सिध्यति आकाशस्य रूपाद्युपयोगाभावात् । ननु चोक्तं यथा क्षीरं क्षीरात्मकं न तत्तेनात्मनोपयुज्यते इति नातस्तत्सिद्धेरित्येव । यथा तृणजलदिकारणजज्ञात् क्षीरं भाज्यात्प्रत्यभिमुखं क्षीरं क्षीरव्यपदेशभाक् तद्व्यत्यव्यतिरेकात्क्षीरात्मना परिणमति इत्युच्यते । तथात्मापि ज्ञानादिस्वभावशक्तिप्रत्ययवशात् घटपटाशकारानुग्रहरूपेण परिणमतीत्युपयोग सिद्ध इतरथा ह्यतद्भावे तद्भावाऽभावाद्युपयोगाभावात् स्यात् । किंच—

उभयथापि त्वद्भचनासिद्धेः ॥ ८ ॥ अनेकातवादप्रणयमाहंत्वन्यायमत्रिज्ञाय यदुपादि-
क्षत् भवान् यद्यदात्मकं न तस्य तेनैव परिणाम इति नन्वेवमुभयथापि त्वदीयस्य वचसोऽसिद्धिस्ताद्यथा तदात्मकानुपयोगादिनि स्ववचसः स्वपरपक्षसाधनदूषणात्मकस्य स्वपक्षपरपक्षयो साधकत्वदूषक-
तापरिणामाद्यनोपदिष्टे तत्रासाधकस्तेऽयं हेतुर्यथा क्षीरस्य दधित्वेन परिणाम इष्यते न क्षीरत्वेनैव तर्धेन त्वद्भचनासिद्धेः स्वपक्षसाधनात्मकस्य तेनेनोपयोगात् दूषकत्वेन परिणाम एषितव्यो न साधकत्वेन । अस्येव च परपक्षदूषकात्मकस्य तेनेनोपयोगात् साधकत्वेन परिणाम एषितव्यो न दूषकत्वेनातस्त-
दात्मकत्वेनोपयोगादिति त्वद्भचनासिद्धिः । अथ त्वद्भचनं स्वपरपक्षसाधकदूषकात्मकमपि सत् स्वपर-
पक्षयो साधकदूषकपर्यायाभ्यां परिणमति । नन्वेवमपि यद्योच्यद्भनास्तदात्मकत्वेनोपयोगान्न तस्य तेनैव परिणाम इति तदसत् । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ ९ ॥ यदि यद्यदात्मकं न तत्तेनैव परिणमतीष्टं व । ननु पृथिव्य-
स्तेजोऽयुमहाभूतानां रूपाद्यात्मकत्वाद्द्रवाद्यात्मना विपरिणाम स्यादित्येते च शुक्लादिरूपादिविशेष-
परिणाम । अत स्वसमयविरोधः । किंच—

केनचिद्विज्ञानात्मरूपात् ॥ १० ॥ यस्येकातेन ज्ञानात्मकं आत्मा स्यात्तस्य ज्ञानात्मना परिणामाभावात् परिणतत्वादाहृतस्य तु केनचिद्विज्ञानात्मकस्तत्पर्यायादेशात् केनचिदन्यात्मक इतरपर्या-
यादेशादिति कथञ्चित्तदात्मकत्वात्केनचिदतदात्मरूपात्परिणामासिद्धिः । यदि चेकातेन ज्ञानात्मक एव स्यादितरामक एव वा तद्भानाविराम स्याद्विरामे चात्मनोपि निराम प्रसक्त । किंच—

तदात्मकस्य तेनैव परिणामदर्शनात् क्षीरवत् ॥ ११ ॥ यथा क्षीरं द्रवमधुरादिक्षीर-
स्वभावमजहद्गुडादिद्रव्यसन्नधाद् गुडक्षीरादिपरिणामांतरमास्कदति गत्रादे स्तनातरनिर्गतमात्रं चोष्ण
पुन शीतं भवति पुनश्चाग्निद्रव्यसन्नधादुष्णं घनं च भवति तदभावे च शीतमिति क्षीरजाति-
मजहद्गुष्णक्षीरादिव्यपदेशमिति क्षीरं क्षीरात्मनैव परिणतं । यदि क्षीरं क्षीरात्मना न परिणमेत्तत्र
तत्र क्षीरव्यपदेशमात्रं स्यात् । तथोपयोगात्मकं आत्मा उपयोगस्वभावमजहद्ब्रह्मज्ञानात्मा परिणामविष-
यतीति नास्ति विरोधः ।

अतश्चैतदेवं यदि हि न स्यान्निःपरिणामत्वप्रसंगोऽर्थस्वभावसंकरो वा ॥ १२ ॥
यदि यद्यदात्मकं तस्य तेनापरिणामं स्याद्भ्रान्तानां निष्परिणामत्वप्रसंगस्ततश्च सर्वथा नित्यत्वे क्रिया-
कारकव्यवहारलोपः स्यात् । परिणामत्वे च परात्मना परिणामात्सर्वपदार्थस्वभावात्संकरप्रसंगः स्यात् ।
अथैतदुभयेनेष्यते सिद्धं स्वेनात्मना परिणामः । काश्चिदाह—

उपयोगलक्षणानुपपत्तिर्लक्ष्याभावात् ॥ १३ ॥ इह लोके सतो लक्ष्यस्य लक्षणं भवति
यथा सतो देवदत्तस्य दडानि न चासत् शशयिपाणादे किंचिल्लक्षणमस्ति । तथा स एवात्मा लक्ष्यो
दुरुपपदस्तदभावात्कुत उपयोगस्य लक्षणत्वमिति । तत्कथं ? इति चेद्दुच्यते—

तदभावश्चाकारणत्वादिभिः ॥ १४ ॥ तस्य लक्ष्यस्यात्मनोभावः कुत अकारणत्वादे
मङ्कशिशखडवत् ।

सत्यपि लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानात् ॥ १५ ॥ सत्यात्मनि लक्ष्य उपयोगस्य लक्ष-
णं च नोपपद्यते कुतोऽनवस्थानात् । उपयोगो हि ज्ञानदर्शनस्वभावः स चानवस्थितं क्षणिकत्वात्
न चानवस्थितं लक्षणं भवति । तदपाये तदनुपलब्धेर्यथाकारणत्वेदेवदत्तस्य गृहमधो यत्रासौ काक इत्यु-
त्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति तथा ज्ञानादिलक्षणस्यात्मनस्तदभावेऽभावः प्राप्नोति इत्यत्रोच्यते—

आत्मनिह्नवो न युक्तः साधनदोषदर्शनात् ॥ १६ ॥ इहात्मनो निह्नवो न युक्तः
कुत साधनदोषदर्शनात् । यत्तावदुक्तं नास्यात्मा अकारणत्वान्मङ्कशिशखटवदिति—

हेतुरयमसिद्धो विरुद्धोऽनैकांतिकश्च ॥ १७ ॥ कारणत्वानेवात्मा इति निश्चयो न नर-
कादिभयव्यतिरिक्तद्रव्यार्थाभावात्तस्य च मिथ्यादर्शनादिकारणत्वादसिद्धता । अत एव द्रव्यार्थाभावा-
त्पर्यायस्य च पर्यायातरानाश्रयत्वादाश्रयाभावादाप्यसिद्धताकारणमेव हास्ति सर्वं घटादि तेनायं द्रव्यार्थ-
कस्य विरुद्ध एव सतोऽकारणत्वात् यदस्ति तन्नियमेनैवाकारणेन हि किंचिदास्ति च कारणवच्च यदि
तदसत्येव किमस्य कारणेन नित्यनिवृत्तत्वात् कारणत्व चासत् एव कार्यार्थत्वात्कारणस्येति विरुद्धार्थता ।
मङ्कशिशखडकार्दानाममत्प्रत्ययहेतुत्वेन परिच्छिन्नसत्त्वानामभ्युपगमात्तेषां च कारणाभावात् । उभय
पक्षवृत्तेरनैकांतिकत्वं । दृष्टांतोपि साध्यसाधनोभयधर्मात्रिकलं कर्मविशेषज्ञानानाजातिसवधमाप-
न्नवतो जीवतो जीवस्य मङ्ककभवावात्तौ तद्व्यपदेशभाजः । पुनर्युंतिजन्मन्यवाप्ति यं शिखडकं स
एवामित्येकजीवसत्त्वध्वान्मङ्कशिशखड इत्यस्ति पुद्गलद्रव्यस्याप्यनाद्यनतपरिणामस्य युवतिभुक्ता-
हारादिकेऽभावपरिणामान्निःखडनिष्पत्ते कारणत्वमिति नास्तित्वाकारणत्वधर्माभावात् । एव ब्रह्मा
पुत्रशशविपणादिव्यपि योज्यं । आकाशकुसुमे कथं ? तत्रापि यथा वनस्पतिनामकमोदयापादितं
विशेषस्य वृक्षस्य जीवपुद्गलसमुदायस्य पुष्पमिति व्यपदिश्यते । अन्यदपि पुद्गलद्रव्यं पुष्पभावनं
परिणतं तेन व्यासत्वादेवमाकाशेनापि व्यासत्वं समानमिति तत्तस्यापीति व्यपदेशो युक्तः । अथ तत्क-
त्तोपकारोपेक्षया तस्येत्युच्यते आकाशकृतावगाहनोपकारोपेक्षया कथं तस्य न स्याद् वृक्षात्प्रयुतमप्या-
काशात् प्रयवते इति नित्यं तत्संबन्धि अर्थांतरभावात्तस्य न स्यादिति मतं वृक्षस्यापि न स्यात्सर्वत्रै-
मात्रं नामाथोपेक्षया संबन्धो योजयितव्यः । बहिरगर्भाकारपरिणतविज्ञानविषयत्वापेक्षया वा दोषो-

ज्ञावनभूितव्य । यदप्युच्यते नास्यात्मा ऽप्रत्यक्षत्वाच्छाश्रृगनदिव्यमपि न हेतु । अस्तद्धिविरुद्धानैकाति-
कताप्रच्युते । सकलविषयकेवलज्ञानप्रत्यक्षत्वाद्बुद्धात्मा प्रत्यक्ष । कर्मनोकर्मबधपरतन्त्रपिंडात्मा च अवधि-
मन पर्ययज्ञानयोरपि प्रत्यक्ष इत्यप्रत्यक्षत्वादित्यसिद्धो हेतु । इद्रियप्रत्यक्षत्वात्मावाद्प्रत्यक्ष इति चेन्न तस्य
परोक्षत्वान्मुपगमात् । अप्रत्यक्षा घटादयोऽप्राहकनिमित्तप्राहत्वाद् धूमाद्यनुमितानिबद्धप्राहकमिद्रिय तद्विगमेपि
गृहीतस्मरणाद्गवाक्षवत् । किं च प्रत्यक्षादन्यो प्रत्यक्ष इति पर्युदासो वा स्यात् । प्रत्यक्षो न भवतीत्यप्रत्यक्ष इति
प्रसज्यप्रतिषेधो वा । यदि पर्युदासोऽन्यत्वस्य द्विष्टत्वाद्भस्तुत्वसिद्धे नास्तिव्यविरोध्यस्तित्वसाधनाद्विरुद्ध ।
अथ प्रसज्यप्रतिषेध सति प्रतिषेधे प्रतिषेधसिद्धे विधिविषयसिद्धिरिति कथंचित्प्रत्यक्षत्वोपपत्ते पुनरप्यसिद्धता ।
असति च शाश्रृगादौ सति च विज्ञानादौ अप्रत्यक्षत्वस्य वृत्तेरनैकातिकता । अथ विज्ञानोद स्वसवेदत्वात्,
योगिप्रत्यक्षत्वाच्च हेतोरभाव इति चेदात्मनि कोऽपरतिषेध । दृष्टातोपि साध्यसाधनोभयधर्मविकल पूर्वोक्तन
विधिनाऽप्रत्यक्षत्वस्य नास्तित्वस्य चासिद्धे । किं च सर्वस्य वागर्थस्य विधिप्रतिषेधात्मकत्वात्, न हि किंचिद्भस्तु
सर्वनिषेधगम्यमस्ति । अस्तित्वे तद्बुभ्यात्मक यथा कुरवका रक्तभेदव्युदासेपि नावर्णा भवति नापि रक्ता एव
श्वेता एव वा प्रतिषिद्धत्वात् । एव यस्वपि परात्मना नास्तीति प्रतिषेधेपि स्वात्मनानास्तीत्यसिद्ध । तथा चोक्त,—
अस्तित्वमुपलब्धिश्च कथंचिदसत् सृतेर्नास्तितानुपलब्धिश्च कथंचित्तत् एव ते ॥ १ ॥

सर्वधैव सतो नेमौ धर्मौ सर्वात्मदोपत सर्वधैवाऽसतो नेमौ याचा गोचरताऽव्यप्यादिति ॥ २ ॥

नास्तित्वात्प्रत्यक्षत्वान्मामपि रहित तदवस्थिति धर्म्यऽसिद्धिश्च । एवमन्येपि हेतव एकातयादिभिरुपनीता-
दोषवत्तयोत्प्रेक्ष्या । तदास्तित्व च साध्यते—

ग्रहणविज्ञानासंभविफलदर्शनाद्गृहीतृसिद्धिः ॥ १८ ॥ यान्यमूनि ग्रहणानि पूर्वकृतकर्म

निर्वर्तितानि हि रूढतत्त्वभावसामर्थ्यजनितभेदानि रूपरसगंधस्पर्शशब्दप्राहकाणि चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्राणि ।
एतानि च ज्ञानानि तत्सनिर्कर्षजनितानि तेष्वसंभविफलमुपलभ्यते । किं पुनस्तदात्मस्वभावस्थानज्ञान विषय-
सम्प्रतिपत्ति । तदेतद्ग्रहणाना तानत्र सभबवत्यचेतनत्वा लक्षणिकत्वाच्च । विज्ञानाना च न सभबवत्येकार्थप्राहिव्यादुत्प-
त्यनतरनिरोधाच्च । दृश्यते चेदमकस्माच्च न भवतीति तत्प्रतिपत्तिपरुना ततो व्यतिरिक्तं केनचिद्भवितव्यमिति
गृहीतृसिद्धि । किं च—

अस्मदात्मास्तित्वप्रत्ययस्य सर्वविकल्पेष्विष्टसिद्धेः ॥ १९ ॥ योयमस्माकमात्मास्तीति

प्रत्यय स सशयानप्यनसायिपर्ययसाम्यक्प्रत्ययेषु य कश्चित्स्यात् सर्वेषु विकल्पेष्विष्टसिध्यति । न तावत्सशय
निर्णयात्मकत्वात् सत्यपि सशयं तदात्त्वनात्मासिद्धे । न हि अवस्तुविषय सशयो भवति । नाप्यनप्यवसायो
जात्यधरधिररूपशब्दन्त अनादिसप्रतिपत्ते । स्याद्विपर्यय एवमप्यात्मास्तित्वसिद्धि । पुरुषे स्थाणुप्रतिपत्तौ
स्थाणुसिद्धिवत् स्यात्साम्यक्प्रत्यय । अनिवादेभेददात्मास्तित्वमिति सिद्धे न पक्ष ।

संतानादिति चेन्न तस्य सृष्टिसत्त्वाद्द्रव्यसत्त्वे वा सङ्गाभेदमात्रं ॥ २० ॥ स्यामत्तं
सतानो नाम कश्चिदर्थोक्ति एकोनेकक्षणवृत्ति तदाश्रय ग्रहणविज्ञानात्मस्वभावस्थानादिसप्रतिपादनमिति ।
रुन्न किं कारणं तस्य सृष्टिसत्त्वात् । स हि सतानं सृष्टि सन् तस्मिन्नसति कल्पितात्मनि कथ स्याद्वि-
शेषप्रत्यय । अथ द्रव्यमत्वमस्यावर्सायते । सङ्गाभेदमात्रमात्मसतान इति नार्थविप्रतिपत्ति । यदुक्त सत्यपि
लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानादिति । कथंचिद्वस्थानादुपयोगस्य लक्षणत्वोपपत्ति । न हि सर्वथा विनाशोऽवस्थान
धोपयोगस्याभ्युपगम्यते, किं तर्हि कथंचिद्विनाश कथंचिदवस्थान च । पर्ययार्थदेशात्सतोर्थस्यानुपलब्धेर्विनाशो
द्रव्यार्थदेशादवस्थानमिति असकृत्परीक्षित । तस्मादुपयोगस्य लक्षणत्वमुपपद्यते ।

तदुपरमाभावाच्च ॥ २१ ॥ कस्य चिदुपयोगस्त्योत्पाद कस्यचिद्विनाश इत्युपयोगपरपर नोपर-

भतीति तस्य लक्षणत्वमवश्येय ।

सर्वथाविनाशे पुनरनुस्मरणाभावः ॥ २२ ॥ यदि सर्वथोपयोगस्य विनाशो स्यादनुस्मरणं न स्यात् । अनुस्मरणं हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य नाननुभूतस्य नान्येनानुभूतस्य तदभावात्तन्मूलं सर्वलोकसव्यवहारो विनाशमुपगच्छेत् ।

उपयोगमबंधो लक्षणमिति चेन्नाऽन्यत्वे संवधाभावात् ॥ २३ ॥ स्यान्मतमुपयोगो लक्षणमात्मनो नोपपद्यते कुतोऽन्यत्वात् । किं तर्हि ? तत्संबधो लक्षण । यथा देवदत्तस्य न दंडो लक्षणं किं तर्हि संबधः, यदि हि दंडो लक्षणमसक्तोपि लक्षणं स्यादेव च कृत्वोक्तं क्रियावद्गुणतत्समायिकारणं द्रव्यलक्षणमिति ? तत्र किं कारणमन्यत्वे तत्रधाभावाद् द्रव्याद् गुणोऽर्थांतरभूतो यदि स्यात्तस्य संबधाभाव इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्मादात्मभूत उपयोगो लक्षणमिति न कश्चिदोप । य उक्त उपयोगस्तद्वेददर्शनार्थमाह-

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

कथं द्विविधः ?

साकारानाकारभेदाद् द्विविधः ॥ १ ॥ साकार उपयोगोऽनाकार उपयोगश्चेति द्विविधः । साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनं ।

अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानग्रहणमादौ ॥ २ ॥ ज्ञानं ह्यभ्यर्हितमर्थानां विभावकत्वाद्दर्शनमालोचनामात्रमत्तस्मात्पूर्वकालमायिनोपि दर्शनाज्ज्ञानं प्राग्वृत्ते । कथं पुनर्भावितं ज्ञानग्रहणमादौ क्रियते इति ?—

सख्याविशेषनिर्देशात्तन्निश्चयः ॥ ३ ॥ यत् सख्याविशेषनिर्देशं क्रियतेऽष्टभेदश्चतुर्भेद इति तत्तस्मात् निश्चयो वेदितव्यः । ननु च चतुःशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं “सख्याया अर्लीयस्या” इति वचनात् यथा चतुर्देशेति? नेपदोप उक्तमेतदभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपात इति । तत्र ज्ञानोपयोगोऽष्टविधो मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमनुभूतज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं मल्यज्ञानं श्रुताऽज्ञानं विभगज्ञानं चेति । दर्शनोपयोगश्चतुर्विधश्चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति । एषा च लक्षणादीनि व्याख्यातानि । अत्रप्रहानान्यदर्शनमिति चेद्व्याख्यातमन्यत्वं । छद्मस्थेषु तयोः क्रमेण वृत्तिर्निरावरणेषु युगपत् । यथोक्तानेनाहितपरिणामेन सर्वात्मसाधारणेनोपलब्धिरा उपयोगिनः, ते द्विविधा —

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ १ ॥ आत्मोपचितं कर्माष्टविधं प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदाभिन्नं तद्वशादात्मनो भवांतरावाप्तिः संसार इत्युच्यते । द्विरात्मग्रहणं किमर्थं ? आत्मैव कर्मणः कर्ता तत्फलस्य चाऽऽत्मैव भोक्तव्येतस्य प्रदर्शनार्थं । अन्ये तु त्रैगुण्यं कर्तुं, परमात्मा भोक्तव्ये मन्यते तदयुक्तमचेतनस्य पुण्यपापविषयकर्तुं तानुपपत्तेर्घटादिवत् । परकृतफलभोगे वा निर्मोक्षप्रसंगः स्यात् कृतप्रणाशश्चेति तस्माच्च कर्ता स एव भोक्तव्ये युक्तः । संसारः पंचविधो द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतो भवतश्चेति ।

स येषामस्ति ते संसारिणः ॥ २ ॥ निरस्तद्रव्यभाववधा मुक्ताः ॥ ३ ॥ बधो द्विविधो द्रव्यबधो भावबधश्चेति । तत्र द्रव्यबधः कर्मनो कर्मपरिणतः पुद्गलद्रव्यविषयः । तच्छ्रुतं क्रोधादिपरिणामवशीकृतो भावबधः स उभयोपि निरस्तो यैः ते मुक्ताः ।

द्वन्द्वनिर्देशो लघुत्वादिति चेन्नाऽर्थांतरप्रतीतिः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं द्वन्द्वनिर्देशोत्र युक्तं, कुतो लघुत्वात् द्वन्द्वे हि सति उक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगे लाघवः भवति इति । तत्र किं कारणमर्थांतरप्रतीतिः संसारिणश्च मुक्ताश्चेति । द्वन्द्वे सति अल्पाक्षरत्वाद्भ्यार्हितत्वाच्च मुक्तशब्दस्य पूर्वनिपाते सति मुक्तसंसारिण इति प्राप्नोति । तथा च संसर्गांतरं प्रतीयेत मुक्तं संसारो येन भावेन मुक्तसंसारस्तद्वत्, मुक्तसंसारिण इति तथा सति मुक्तानामेवोपयोगात्मुक्तं स्यात् संसारिणामतो वाक्यमेव क्रियते ।

समुच्चयाभिग्व्यमृत्यर्थं च शब्दोन्वय इति चेन्नोपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ॥५॥
स्यामत च शब्दोन्वयं कुत 'अर्थभेदात्समुच्चयसिद्धे । भिन्ना हि ससारिणो मुक्ताश्च तथा विशेषणविशेष्यत्वा-
नुपपत्ते समुच्चय सिद्ध यथा पृथिव्यन्तेजोनाशुरिति । तत्र किं कारणमुपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ।
नाप च शब्द समुच्चये किं तर्तन्वाचये । तत्र श्लोक प्रधानभूत इतरे गुणभूता । यथा भक्ष चर देवदत्त चानयेति
प्रधानाशिष्ट भैक्ष्यचरण, देवदत्तानयनमप्रधानशिष्ट । तथा समरिण प्राधान्येनोपयोगिनो मुक्ता गुणभावेनेत्ये-
तस्य प्रदर्शनार्थ । कथं ससारिण्यु मुच्य उपयोग कथं वा मुक्तेषु गोण ?—

परिणामांतरसक्रमाभावाद् ध्यानवत् ॥ ६ ॥ यथाकाप्रचितानिरोपे ध्यानमिति छद्मस्थे ध्यान-
शब्दात्सो मुच्यक्षिताभिधेयत तन्निरोधोपपत्ते । तदभावात्केनलिन्युपचरित फलदर्शनात् । तत्रोपयोगशब्दार्थोपि
ससारिण्यु मुच्य परिणामांतरसक्रमात् । मुक्तेषु तदभावाद्गण कल्प्यते उपलब्धिसामान्यात् ।

ससारिग्रहणमादौ बहुविकल्पत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्च स्वसवेयत्वाच्च ॥७॥ ससारिग्रहणमादौ
क्रियते नृहिकल्पत्वात् । बहवो हि ससारिणा विकल्पा गत्यादय । किं च तत्पूर्वकत्वात् । ससारिपूर्वका हि
मुक्ता, पूर्वा ससारिण इति । स्वसवेयत्वा च स्वसवेया हि ससारिणो गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात् । मुक्ता
पुनरत्यतपरोभास्तदनुभवस्याप्राप्तत्वात् । तत्र यदेते शुभाशुभकर्मफलानुभवनसद्वधवशीकृतस्वभावा अप्रयुत-
सत्तरणा पूर्वेकतनामकर्मनिमित्तजनितविशेषा प्राणिनस्ते खलु—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

मन सनिधानान्मनिगानापेक्षया द्विनिधा ससारिण । मनो द्विविध द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र पुद्गल-
विपाकिकर्मोदयापेक्ष द्रव्यमनो वीर्यातरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षा आत्मनो त्रिभुद्धिर्भोजन । तेन मनसा-
सह वतंत इति समनस्का । न नियते मनो येषा तेऽमनस्का इति द्विनिधा ससारिणो भवति । अत्राह—

द्विविधजीवप्रकरणाद्यथासंख्यप्रसंगः ॥ १ ॥ द्विनिधा हि जीवा प्रकृता ससारिणो मुक्ताश्च ।
तत्र ससारिण समनस्का मुक्ताश्चाऽमनस्का इति यथासंख्य प्राप्नोति ।

इष्टमिति चेन्न सर्वसंसारिणा समनस्कत्वप्रसगात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेद ससारिण
ममनस्का मुक्ताश्चामनस्का इति । तन्न किं कारणं सर्वसंसारिणा समनस्कत्वप्रसगात् । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया-
णा पंचेन्द्रियेषु च केपाचि मनोविषयविशेषव्यवहारभावात् अमनस्कत्वेष्टा तव्याघातोत स्यादत्रोच्यते—

प्रथमयोगप्रक्रमे संसारिसप्रत्ययः ॥ ३ ॥ यदिद पृथग्योगकरण तेन ज्ञायते ससारिणोऽत्र सब्रयत
इति । इतरथाहि एक एव योग क्रियते ससारिणो मुक्ताश्च 'समनस्कामनस्का' इति ।

उपरिष्टससारिवचनप्रत्यासत्तेश्च ॥ ४ ॥ उपरिष्टमस्ति ससारिवचन तस्य प्रत्यासत्तराभिसवधाश्च
ससारिसप्रत्ययो भवति ॥

अत्राह तदभिसत्तरे यथासंख्यप्रसंगः ॥ ५ ॥ यदि तदभिसत्तरे क्रियते तत्तत्र त्रसस्थावरग्रह-
णमस्ति तेन यथासंख्य प्राप्नोति समनस्कास्त्रसा अमनस्का स्थावरा इति ।

इष्टमेवेति चेन्न सर्वत्रसाना समनस्कत्वप्रसगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेद त्रसा समनस्का स्या
वरा अमनस्का इति । तन्न किं कारणं सर्वत्रसाना समनस्कत्वप्रसगात् । द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिपंचेन्द्रि-
याणामपि समनस्कत्व प्रसज्येत । अनिष्ट चेतदत्रोच्यते—नानभिसवधात् ससारिग्रहणमात्रमत्राभिसत्त-
रश्चेत् न त्रसस्थावरग्रहण । इच्छावशेन हि सबधो भवति एकयोगाकरणात् । यदि त्रसस्थावरग्रहणेनापि
सबध इष्ट स्यादेक एव योग क्रियते समनस्कामनस्का ससारिणस्त्रसथावरा इति नत्वेव कृत तेन ज्ञायते
त्रसस्थावरग्रहण न सबध्यत इति । अर्थवैक्योगाकरणात्मन्यामहेऽतातस्य ससारिमुक्तग्रहणस्य वक्ष्यमाण-
स्य च त्रसस्थावरग्रहणस्य "समनकामनस्का" ग्रहणेनाभिसवधो न भवतीति ।

इतरथान्यतरत्र संसारिग्रहणे सतीष्टार्थत्वादुपरिसंसारिग्रहणमनर्थकं ॥ ७ ॥ इतरेण प्रकारेणेतथा कथं ? यदि संसारिमुक्तग्रहणेन च त्रसस्थावरग्रहणेन चास्याभिसंबध स्यादेक एव योग क्रिये त संसारिमुक्ता समनस्कामनस्कास्त्रसथावराश्चेति । तथा सत्यन्यतरत्र संसारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् कान्यतरत्र ? समनस्कामनस्का सूत्रस्यादावते वैव सतीष्टार्थस्य सिद्धत्वात्संसारिण त्रसस्थावरा इत्यत्र संसारिग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

आदौ समनस्कग्रहणमभ्यर्हितत्वात् ॥ ८ ॥ आदौ समनस्कग्रहणं क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्वं ? तत्र हि समप्राणि करणानीति । य एते स्वकृतकर्मफलापेक्षपरिपूर्णापरिपूर्णकरणामाहितद्वैविध्यविशिष्टा कर्मणशरीरप्रणालिकापादितनियतावस्थाविशेषास्ते खलु—

संसारिणस्त्रसथावराः ॥ १२ ॥

अत्राह के त्रसा के सथावरा इत्युच्यते—

त्रसनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसाः ॥ १ ॥ त्रसनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयापादितवृत्तिविशेषा, त्रसा इति व्यपदिश्यते ।

त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रसा इति चेन्न गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यान्मत त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रस्यतीति त्रसा इति ? तत्र किं कारणं गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् । गर्भाडजमूर्च्छितसुपुसादीनां त्रसानां बाह्यभयनिमित्तोपनिपाते सति चलनाभावादत्र सत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिस्त्रस्यतीति त्रसा इति ? व्युत्पत्तिमात्रमेव नार्थं प्राधान्येनाश्रित्ये गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषाः स्थावराः ॥ ३ ॥ स्थावरनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयेनोपजनितविशेषा स्थावरा इत्याख्यायते ।

स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न वाग्वादीनामस्थावरत्वप्रसंगात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्तिष्ठतीत्येव शीला स्थावरा इति ? तत्र किं कारणं वाग्वादीनामस्थावरत्वप्रसंगात् वायुतेजोभसा हि देशतरप्रासितर्गनादस्थावरत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिः ? स्थावरा इत्येव रूढिविशेषवललाभात् कचिदेव वर्तते ।

इष्टमेवेति चेन्न समयार्थानवबोधात् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदिष्टमेव वाग्वादीनामस्थावरत्वमिति ? तत्र किं कारणं समयार्थानवबोधात् । एव हि समयोवस्थित सत्परूपणाया कायानुवादे त्रसानां द्वीन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेजलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्ष त्रसस्थावरत्व कर्मोदयापेक्षमेवेति स्थित ।

त्रसग्रहणमादावल्पात्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च ॥ ६ ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते कुत ? अल्पात्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वं । सामान्यविशेषसज्ञाहितभेदमात्रविज्ञाने सति विशेषेणाऽनिर्जातानां त्रसस्थावराणां निर्जानि कर्तव्ये एकोन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावाद्दिग्भ्यानुपूर्वीस्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

नामकर्मोदयानिमित्ताः पृथिव्यादयः संज्ञाः ॥ १ ॥ स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादय संति तद्दुदयनिमित्ता ज्विपृथिव्यादय संज्ञा वेदितव्या । प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रयनाबन्धेनपेक्षा वर्तन्ते । एषा पृथिव्यादीनामार्थं चातुर्विध्यमुक्त । प्रत्येक तत्कथमितिचेदुच्यते—पृथिवी पृथिवीकायः पृथिवीकायिक पृथिवीजीवइत्यादि । तत्राऽचेतना वैश्रसिकपरिणामनिवृत्ता काठिन्यादिगुणामिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायिकनामकर्मोदये प्रथनक्रियोपलक्षितवेद्ये । अथवा पृथिवीसमान्यं, उत्तरत्रयं सम्भवात् । काय, शरीर पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः, दृत्तमनुष्यादिकायवत् । पृथिवी काया-

ऽस्यास्तीति पृथिवीकायिकं तत्कायसम्बन्धवशीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवीकायिकनामोदय कार्माणकाययोगस्थ, यो न तावत्पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीव । एवमाप, अप्त्नाय, अप्त्नायिक, अप्त्जीव । तेज, तेजस्काय, तेजस्कार्थिक, तेजोजीव । वायुप्राणिकायो वायुकार्थिको वायुजीव । वनस्पतिर्वनस्पतिकाम्यो वनस्पतिकायिको वनस्पतिजीव इति योज्य ।

सुखग्रहणहेतुत्वात्सूलमूर्तित्वादुपकारभूयस्त्वाच्चादौ पृथिवीग्रहणं ॥ २ ॥ पृथिव्यां हि सत्यामपा कुमादिभिरग्नेश्च शरणादिभिर्वायोश्च चर्मवटादिभि मुलेन ग्रहण क्रियते । स्थूलमूर्तिश्च पृथिवी विमानभवनप्रस्तारादिभानपरिणामात् । क्लृप्ताद्युपकारादपा, पाकशोषप्रकाशनाद्युपकाराच्चाग्ने, खेदत्वेदापनोदोपकाराच्च वायोर्भूयानुपकार पृथिव्या अशनाज्जदननसनादिभानो वनस्पते । अवादीना यश्चेत्त उपकार प्रतिनियत इति स सत्या पृथिव्या समनति, इतरथा हि कावस्थिताना स उपकार स्यादत्त पृथिव्या ग्रहणमादौ क्रियते ।

तदनंतरमपा वचनं भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च ॥ ३ ॥ तदनंतरमपा वचन क्रियते कुत ? भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च । भूमेर्हि तेजोविरोधि, विनाशकत्वादतोऽङ्गिर्व्यवधान क्रियते । भूरपामाधार आधेया आप इति च ।

ततस्तेजोग्रहण तत्परिपाकहेतुत्वात् ॥ ४ ॥ पृथिव्या अपा च परिपाकहेतुस्तेजस्तदनतर तस्य ग्रहण क्रियते ।

तेजोऽन्तरं वायुग्रहणं तदुपकारकत्वात् ॥ ५ ॥ वायुर्हि तिर्यक्पचनकर्मा तेजस प्रेरणेनोपकरोतीति तदनंतर गृह्यते ।

अंत वनस्पतिग्रहणं सर्वेषां तत्प्रादुर्भावे निमित्तत्वादनंतगुणत्वाच्च ॥ ६ ॥ वनस्पतिप्रादुर्भावे हि पृथिव्यादय सर्वे निमित्ततामुपपन्नजति । सर्वेषां तेषा वनस्पतिकायिका अनंतगुणास्ततोते वनस्पतिग्रहण क्रियते । एते पचनिधा प्राणिन स्यान्त । कति पुनरेषा प्राणा चत्वार, स्पर्शनैर्द्रियप्राण कायचलप्राण उच्छ्वासनिश्वासाप्राण आयु प्राणश्चेति । अथ के त्रसा ? इत्यत्रोच्यते—

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्यत्वे विवक्षातो व्यवस्था ॥ १ ॥ प्रकारसामीप्यादिष्वचनत्वात्तत्र विवक्षात इह व्यनस्याया गृह्यते । आगमे हि ते व्यनस्थिता द्वीन्द्रियद्वीन्द्रियश्चतुर्द्रिय पचन्द्रियश्चेति । कोऽस्य विग्रह ? द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽय द्वीन्द्रिय स आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादय इति । यत्रेन—

अन्यपदार्थनिर्देशाद्द्वीन्द्रियाग्रहणं ॥ २ ॥ अन्यपदार्थोत्र प्राधान्येनाश्रित, द्वीन्द्रियग्रहणमुपलक्षण अतस्त्रसग्रहणे द्वीन्द्रियस्य ग्रहण न प्राप्नोति यथा पर्वतादीनि क्षेत्राणीति न यत्रतः क्षेत्रग्रहणेन गृह्यते ।

न वा तद्गुणसविज्ञानात् ॥ ३ ॥ न वैपदोष, किं कारण ? तद्गुणसविज्ञानात् यथा शुक्रवासस मानयेति तद्गुणमाननीयते तथेहापि द्वीन्द्रियस्याप्यतर्भावो भवति ।

अवयवेन चिद्वे सति समुदायस्य वृत्त्यर्थत्वाद्वा ॥ ४ ॥ अथ वाऽयवेन विग्रह समुदायो वृत्त्यर्थ इति द्वीन्द्रियस्योपलक्षणस्यापि त्रसत्वेतर्भाव, यथा सर्वादि सर्वनाम इति । कथं तर्हि पर्वतादीनि क्षेत्राणीति पर्वतस्य बहिर्भावं, पर्वतस्य क्षेत्रत्वसमवाभावाद् व्युदास । ते, एते चतुर्निधाः प्राणिनस्त्रसा । कति पुनरेषा प्राणा ?— द्वीन्द्रियस्य तावत्पटप्राणा, स्पर्शनरसनैर्द्रियप्राणौ, वाक्कायचलप्राणौ उच्छ्वासनिश्वासाप्राणः आयु प्राणश्चेति । त्रीन्द्रियस्य सप्त त एष प्राणा प्राणाधिका । चतुर्द्रियस्याष्टौ, त एव चक्षुरधिका । पचन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंज्ञिनो नव प्राणास्त एव श्रोत्राधिका । सङ्घिपचन्द्रियतिर्यग्भ्रमनुप्यदेवनारकाणां दश प्राणा मनोबन्धाधिकास्त एव । आदिशब्देन निर्दिष्टानामिन्द्रियाणामनिर्ज्ञातसरयानामियत्तावधारणार्थमाह—

इतरथान्यतरत्र संसारिग्रहणे सतीष्टार्थत्वादुपरिसंसारिग्रहणमनर्थकं ॥ ७ ॥ इतरेण प्रकारेणेतरथा कथं ? यदि संसारिमुक्तग्रहणेन च त्रसस्थावरग्रहणेन चास्याभिसवध स्यादेक एव योग क्रिये त संसारिमुक्ता समनस्कामनस्काह्रसस्थावराश्चेति । तथा सत्यन्यतरत्र संसारिग्रहण कर्तव्यं स्यात् कान्य-तरत्र ? समनस्कामनस्का सूत्रस्यादावते वैव सतीष्टार्थस्य सिद्धत्वात्संसारिण त्रसस्थावरा इत्यत्र संसारिग्रहणमन-र्थकं स्यात् ।

आदौ समनस्कग्रहणमभ्यर्हितत्वात् ॥ ८ ॥ आदौ समनस्कग्रहण क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्व ? तत्र हि समप्राणि करणानीति । य एते स्वकृतकर्मफलापेक्षपरिपूर्णापरिपूर्णकरणप्राप्ताहित-द्वैविच्यविशिष्टा कर्मणशरीरप्रणालिकापादितनियतावस्थाविशेषास्ते खलु—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

अत्राह के त्रसा के स्थावरा इत्युच्यते—

त्रसनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसाः ॥ १ ॥ त्रसनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयापादित-वृत्तिविशेषा, त्रसा इति व्यपदिश्यते ।

त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रसा इति चेन्न गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् ॥ २ ॥ स्यान्मत त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रसतीति त्रसा इति ? तत्र किं कारण गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसगात् । गर्भाडजमूर्च्छितसुपुतादीना त्रसाना बाह्यभयनिमित्तोपनिपाते सति चलनाभावादत्र सत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिस्त्रसतीति त्रसा इति ? व्युत्पत्तिमात्रमेव नार्थं प्राधान्येनाश्रियते गोशब्दप्रवृत्तित्व ।

स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषाः स्थावराः ॥ ३ ॥ स्थावरनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयेनोपजनितविशेषा, स्थावरा इत्यास्यायते ।

स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न वाग्वादीनामस्थावरत्वप्रसंगात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्तत्तत्प्रती-त्येव शीला स्थावरा इति ? तत्र किं कारण वाग्वादीनामस्थावरत्वप्रसंगात् वायुतेजोभसा हि देशातरप्राप्ति-दर्शनादस्थावरत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्ति ? स्थावरा इत्येव रूढिविशेषवललाभात् कश्चिदेव वर्तते ।

इष्टमेवेति चेन्न समयार्थानवबोधोत् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदिष्टमेव वाग्वादीनामस्थावरत्वमिति ? तत्र किं कारण समयार्थानवबोधोत् । एव हि समयोवस्थित सत्वरूपणाया कायानुवादे त्रसाना द्वीन्द्रियादा-रभ्य आ अयोगिकेनलिन इति । तस्मान्न चलनाचेलनापेक्ष त्रसस्थावरत्व कर्मोदयापेक्षमेवेति स्थित ।

त्रसग्रहणमादावल्पात्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च ॥ ६ ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते कुत ? अल्पाञ्ज-तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्व । सामान्यविशेषसङ्घाहितभेदमात्रविज्ञाने सति विशेषेणाऽनि-र्जाताना त्रसस्थावराणा निर्जाने कर्तव्ये एकोन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावाद्विभज्यानुपूर्वीस्थावरभेदप्रतिपत्त्य-र्थमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

नामकर्मोदयानिमित्ताः पृथिव्यादयः सङ्गाः ॥ १ ॥ स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादय सति तद्दयनिमित्ता जीवेषु पृथिव्यादय सङ्गा वेदितव्या । प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रयनाब-नपेक्षा वर्तते । एषा पृथिव्यादीनामार्थे चातुर्यियमुक्त । प्रत्येक तत्कथमितिचेदुच्यते—पृथिवी पृथिवीकाय पृथिवीकायिक पृथिवीजीवइत्यादि । तत्राऽचेतना वैश्रसिकपरिणामनिष्ठा काठिन्यादिगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकार्यिकनामकर्मोदये प्रथमक्रियोपलक्षितवैयं । अथवा पृथिवीसामान्यं, एसरत्रयं संभवात् । काय, शरीर पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकाय, घृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवी कायो-

लब्धियुपयोगौ भावेन्द्रियं ॥ १८ ॥

लब्धिरिति ? कोय शब्द ? लामो लब्धि । यद्येव पित्वादङ् प्रामोति ? अनुचरकृतमनित्यमिति न भवति यथा वर्णानुपलब्धौ वा तदर्थगतैरिलेखमादिषु । अथवा स्त्रिया क्ति लमादिभ्यश्चेति क्तिर्भवति, इष्टाश्च लभादय इति । अथ कोऽस्यार्थ ?

इन्द्रियनिर्घृष्टहेतुः क्षयोपशमविशेषो लब्धिः ॥ १ ॥ यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्घृष्टिं प्रति व्याप्रियते स ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषो लब्धिरिति विज्ञायते ।

तन्निमित्तः परिणामविशेष उपयोगः ॥ २ ॥ तदुक्त निमित्त प्रतीत्य उत्पद्यमान आत्मनः परिणाम उपयोग इत्युपादिश्यते तदुभय भावेन्द्रियमिति ।

उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न कारणमर्मस्य कार्यानुवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियफलमुपयोग स कथमिहैन्द्रियव्यपदेशमापद्यत इति ? तत्र किं कारण कारणमर्मस्य कार्यानुवृत्ते । कार्यं हि लोके कारणमनुवर्तमान दृष्ट यथा घटाकारपरिणत विज्ञान घट इति । तथैन्द्रियनिमित्त उपयोग इन्द्रियमिति व्यपदिश्यते ।

शब्दार्थसंभवाच्च ॥ ४ ॥ य शब्दार्थ इद्रस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा स उपयोगे प्राधान्येन विद्यत इतीन्द्रियव्यपदेशो युक्त । उक्ताना पचानामिन्द्रियाणां सज्ञानुपलब्धिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

स्पर्शनादीनां करणसाधनत्वं पारतंत्र्यात् कर्तृसाधनत्वं च स्वातंत्र्याद्बहुलवचनात् ॥ १ ॥ इमानि स्पर्शनादीनि करणसाधनानि । कुत ? पारतंत्र्यात् इन्द्रियाणां हि लोके पारतंत्र्येण विप्रक्षा विद्यते, आत्मन स्वातंत्र्यविप्रक्षायया यथानेनाऽक्षणा मुष्णु पश्यामि, अनेन कर्णेन मुष्णु शृणोमीति । ततो वीर्योत्तरायप्रति नियतेन्द्रियावरणक्षयोपशमागोपागनामत्प्रभात् स्पर्शल्यनेनात्मेति स्पर्शनं, रसयत्यनेनात्मेति रसनं, जिघ्रस्यनेनात्मेति घ्राणं, चष्टेनेनात्पित्वात्तदर्थनिप्रक्षायया चष्टेऽर्जं पश्यत्यनेनात्मेति चक्षुः शृणोत्यनेनात्मेति श्रोत्रं । कर्तृसाधनत्व च भवति स्वातंत्र्यविप्रक्षायया, इन्द्रियाणां हि लोके स्वातंत्र्येण विप्रक्षा, यद्येद मेऽक्षिमुष्णु पश्यति, अय मे कर्णं मुष्णु शृणोति इति । तेन पूर्वोक्तहेतुसन्निधाने सति स्पृशत्यात्मेति स्पर्शनं ? कथं ? कर्तारि युद् बहुलवचनात् । रसयतीति रसनं, जिघ्रतीति घ्राणं, चष्टे इति चक्षुः, शृणोतीति श्रोत्रमिति । अत्रेन्द्रियाणीति केषाचित्पाठो नास्ती युक्त । कुत ?

अधिकृतत्वादिन्द्रियाणीत्यवचनं ॥ २ ॥ पचेन्द्रियाणीत्यत इन्द्रियग्रहणमनुवर्तते तेनेहैन्द्रियाणीति वचनमनर्थकं ।

स्पर्शनग्रहणमादौ शरीरव्यापित्वात् ॥ ३ ॥ यतो वितत्य शरीरमवतिष्ठते स्पर्शनमतोस्य ग्रहणमादौ क्रियते “वनस्पत्यतानामेकमिति” । तत्र स्पर्शनस्य ग्रहणार्थमादौ वचनं ।

सर्वसंस्तारिपुपलब्धेश्च ॥ ४ ॥ सर्वेन्द्र ससारिषु स्पर्शनमस्त्यतो नानाजीवापेक्षया व्यापित्वाच्चादौ ग्रहणं क्रियते ।

ततो रसनघ्राणचक्षुषां क्रमवचनमुचरोचारात्पत्त्वात् ॥ ५ ॥ तत पश्चाद्रसनादीनां त्रयाणां क्रमवचनं क्रियते, कुत, उत्तरोत्तराल्पत्वात्, तद्यथा— सर्वत- स्तोकाश्चक्षुःप्रदेशः । श्रोत्रेन्द्रियप्रदेशा सरयेयगुणा । घ्राणेन्द्रिये विशेषाधिके जिह्वायामसल्लयेयगुणा, स्पर्शनेऽनतगुणा इति । यद्य चक्षुषोर्ते ग्रहणं कर्तव्यं सर्वेभ्योऽल्पीयस्त्वात् ? सत्यमेवमेतत् तथापि—

श्रोत्रस्याते वचनं बहुपकारित्वात् ॥ ६ ॥ यत श्रोत्रत्रलाधानादुपदेशं श्रुत्वा हिताहितप्राप्ति परिहारार्थमादिन्द्रियतेऽत श्रोत्रं बहुपकारीति, अते गृह्यते ।

पंचेंद्रियाणि ॥ १५ ॥

अथना स्वा प्रक्रिया, आचिख्यासनः केचित् पच पडेकादश चेंद्रियाणि इत्यप्यवस्यति तत्रानिष्टनिवृत्त्यर्थं नियमयन्नाह पंचेंद्रियाणि नाधिकानीति—

इंद्रस्यात्मनो लिगमिंद्रियं ॥ १ ॥ उपभोक्तुरात्मनोऽनिवृत्तकर्मत्रयस्यापि परमेश्वरत्वशक्तियोगादिद्रव्यपदेशमर्हत् स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्यापयोगोपकरणं लिगमिंद्रियमित्युच्यते ।

इद्रेण कर्मणा सृष्टमिति वा ॥ २ ॥ अथना स्वकृतकर्मनिपाकनशादात्मा देवैर्द्रादिषु तिर्यगादिषु चेष्टानिष्टमनुभवतीति कर्मन तत्रेदं, तेन सृष्टमिंद्रियमित्याख्यायते । तत्रेदा स्पर्शनादय पच वक्ष्यमाणा ।

मनोपीन्द्रियमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत मनोपीन्द्रियमि युपसरयेय, कर्ममलीमस-स्यात्मनोऽसहायस्य स्वयमेवार्थचिंतन प्रत्यसहिष्णोर्वलाद्यान भवति मन, कर्मकृत चेति ? तन्न । किं कारण ? अनवस्थानात् । यथा चक्षुरादीनि प्रतिनियतदेशावस्थानानि न तथा मन इत्यनीन्द्रिय तत् ।

इंद्रियपरिणामाच्च प्रारू तभ्यापारात् ॥ ४ ॥ चक्षुरादीना रूपादिप्रिययोपयोगपरिणामात्प्राम् मनसो व्यापार । कथं ? शुद्धादिरूप दिदृक्षु प्रथम मनसोपयोग करोति । एवविध रूप पश्यामि रसमास्वाद-यामि इति तनस्तद्वलाधानीत्य्य चक्षुरादीनि प्रियेषु व्याप्रियते ततश्चास्याऽनिन्द्रियत्व ।

कर्मिंद्रियोपसंख्यानमिति चेन्नोपयोगप्रकरणात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कमेन्द्रियाणि वागादीनि वचनादिक्रियानिमित्तानि सति तेषामिहोपसंख्यान कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणमुपयोगप्रकरणादुपयो-गोऽत्र प्रकृत, तदुपकरणार्नाहेंद्रियाणि गृह्यते, तेन कर्मिंद्रियाणामप्रसंग ।

अनिंद्रियत्व वा तेषामनवस्थानात् ॥ ६ ॥ न वागादीनामिंद्रियत्वमस्ति उपयोगसाधनेषु हींद्रियव्यपदेशो युक्तो न क्रियासाधनेषु । यदि च क्रियासाधनेष्वपि स्यादनस्था प्रसज्येत सर्वाणि ह्यगो पागादीनि मूर्खादीनि क्रियासा प्रनानीति । इष्टानिष्टविषयोपलब्धवार्थानि भोक्तुरात्मनो यान्यमूर्खीन्द्रियाणि तेषामु-क्तसामर्थ्यविशेषादुपनियतभेदाना प्रत्येक भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दस्य प्रकारवाचिनो ग्रहणं ॥ १ ॥ अय विधशब्द. प्रकारवाची गृह्यते विधयुक्तगत प्रकारा नमानार्था इति । द्वौ विधो येषा तानि द्विविधानि द्विप्रकारणीत्यर्थं कौ च द्वौ प्रकारौ ? द्रव्येन्द्रिय भावेंद्रियमिति । तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपनिर्णानार्थमाह—

निवृत्त्युपकरणे द्रव्येंद्रियं ॥ १७ ॥

निवृत्त्यर्थ इति निवृत्तिः ॥ १ ॥ कर्मणा या निवृत्त्यर्थ निष्पाद्यते सा निवृत्तिरित्युपदिश्यते । सा-द्वेधा बाह्याभ्यतरभेदात् ॥ २ ॥ तत्र विशुद्धात्मप्रदेशवृत्तिराभ्यंतरा ॥ ३ ॥ उल्लेधायु-लस्याऽसल्लेख्यभागप्रमिताना विशुद्धानामात्मप्रदेशाना प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानमानावमानावस्थिताना वृत्तिराभ्यतरा निवृत्ति ।

तत्र नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयो बाह्या ॥ ४ ॥ तेष्व्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रि-यव्ययदेशभाक् य प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेष पुद्गलप्रचय, स बाह्या निवृत्ति ।

उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं ॥ ५ ॥ येन निवृत्तेरुपकार क्रियते तदुपकरण—

तद्वद्विविधं पूर्ववत् ॥ ६ ॥ तदुपकरण द्विविध पूर्ववद्वाह्याभ्यतरभेदात् ।

तत्राभ्यतरं शुक्लकृष्णमङ्गलं बाह्यमक्षिपत्रपद्मद्वयादि ॥ ७ ॥ एव शेषेष्वपीन्द्रियेषु ज्ञेय । भावेंद्रियमुच्यते—

लब्धुपयोगौ भावेन्द्रियं ॥ १८ ॥

लब्धिरिति ^१ कोय शब्द ^२, लाभो लब्धि । यद्येव पित्वाद्द प्राप्नोति ^३ अनुत्पन्नकृतमनित्यमिति न भवति यथा वर्णानुपलब्धौ वा तदर्थगतैरित्येवमादिषु । अथवा खिपा किं लभादिभ्यश्चेति किर्भवति, इष्टाश्च लभादय इति । अयं कोऽस्यार्थ ^४ ?

इन्द्रियनिर्वृत्तिहेतुः क्षयोपशमविशेषो लब्धिः ॥ १ ॥ यत्सन्निभानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिं प्रति व्याप्रियते स ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषो लब्धिरिति विज्ञायते ।

तन्निमित्तः परिणामविशेष उपयोगः ॥ २ ॥ तदुक्तं निमित्तं प्रतीत्य उत्पद्यमान आत्मन परिणाम उपयोग इत्युपादिश्यते तदुभय भावेन्द्रियमिति ।

उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियफलमुपयोग स कथमिहेंद्रियव्यपदेशमापद्यत इति ^१ तत्र किं कारण कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः । कार्यं हि लोके कारणमनुवर्तमान दृष्टं यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति । तर्नेन्द्रियनिमित्त उपयोग इन्द्रियमिति व्यपदिश्यते ।

शब्दार्थसंभवाच्च ॥ ४ ॥ य शब्दार्थ इद्रस्य लिंगमिद्रेण स्पृष्टमिति वा स उपयोगे प्राधान्येन विद्यत इतीन्द्रियव्यपदेशो युक्त । उक्ताना पचानामिन्द्रियाणां सज्ञानपूर्वविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

स्पर्शनादीनां करणसाधनत्वं पारतत्र्यात् कर्तृसाधनत्वं च स्वातत्र्याद्बहुलवचनात् ॥ १ ॥ इमानि स्पर्शनादीनि करणसाधनानि । कुत ^१ पारतत्र्यात् इन्द्रियाणां हि लोके पारतत्र्येण विवक्षा विद्यते, आत्मन स्वातत्र्यविवक्षाया यथानेनाऽक्षणां सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । ततो वीर्यातरायप्रति नियतेन्द्रियावरणक्षयोपशमगोपागनामलभापद्यत्मात् स्पर्शत्यनेनात्मेति स्पर्शनं, रसयत्यनेनात्मेति रसनं, जिघ्रस्यनेनात्मेति घ्राणं, चष्टेरेकार्थत्वात्सदर्शनार्थविवक्षाया चष्टेऽर्थान् पश्यत्यनेनात्मेति चक्षुः शृणोत्यनेनात्मेति श्रोत्रं । कर्तृसाधनत्वं च भवति स्वातत्र्यविवक्षाया, इन्द्रियाणां हि लोके स्वातत्र्येण विवक्षा, यथेदं मेऽक्षि सुष्ठु पश्याति, अयं मे कर्णं सुष्ठु शृणोति इति । तेन पूर्वोक्तहेतुसन्निधाने सति स्पृशत्यात्मेति स्पर्शनं ^२ कथं ^३ कर्नरि युद्दं बहुलवचनात् । रसयतीति रसनं, जिघ्रतीति घ्राणं, चष्टे इति चक्षुः, शृणोतीति श्रोत्रमिति । अत्रेन्द्रियाणीति केषाचित्पाठो नासौ युक्त । कुत ^४

अधिकृतत्वादिन्द्रियाणीत्यवचनं ॥ २ ॥ पचेन्द्रियाणीत्यत इन्द्रियग्रहणमनुवर्तते तेनेहेंद्रियाणीति वचनमनर्थकं ।

स्पर्शनग्रहणमादां शरीरव्यापित्वात् ॥ ३ ॥ यतो वितत्य शरीरमवतिष्ठते स्पर्शनमतीत्य ग्रहणमादां क्रियते “नरस्य नानामेकमिति” । तत्र स्पर्शनस्य ग्रहणार्थमादौ वचनं ।

सर्वसत्सारिपुलब्धेश्च ॥ ४ ॥ सर्वेषु सत्सारिषु स्पर्शनमस्यतो नानाजीवापेक्षया व्यापित्वाच्चादां ग्रहणं क्रियते ।

ततो रसनघ्राणचक्षुषा क्रमवचनमुत्तरोच्चारत्वात् ॥ ५ ॥ ततः पश्चाद्दसनादीनां त्रयाणां क्रमवचनं क्रियते, कुत, उत्तरोच्चारत्वात्, तद्यथा— सर्वतः स्तोकाश्चक्षुःप्रदेशा । श्रोत्रेन्द्रियप्रदेशा मरयेयगुणा । घ्राणेन्द्रिये विशेषाधिकारः जिह्वायामसह्येयगुणा, स्पर्शनेऽनतगुणा इति । यद्यं चक्षुषोते ग्रहणं कर्तव्यं सर्वेभ्योऽस्पर्शयत्वात् ^१ सत्यमेवमेतत् तथापि—

श्रोत्रस्याते वचनं बहुपकारित्वात् ॥ ६ ॥ यत् श्रोत्रनलाधानादुपदेशं श्रुत्वा हिताहितप्राप्तिं परिहारार्थमािन्द्रियतेऽतः श्रोत्रं बहुपकारितीति, अतः गृह्यते ।

रसनमपि वक्तृत्वेनेति चेन्नाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्रसनमपि बहुपकारि, कथं ! वक्तृत्वेन यतो रसनमभ्युदयनि श्रेयसार्थोच्चारणाऽव्ययनादिषु प्रमाणमतो रसनमेवाते वाच्यमिति ? तत्र किं कारणं ? अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्य श्रोत्रस्य बहुपकारित्वं रसनस्यापि बहुपकारित्वं वर्णयता भवता तदभ्युगतमिति अवसितोभिमतो वाद । अनभ्युपगमे वा ? प्रमगनिवृत्ति, रसनमपि बहुपकारीति । किं च—

श्रोत्रमणालिकापादीतोपदेशात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रप्रणालिकयोपदेशमुपश्रुत्य रसनं वक्तृत्वं प्रति व्याप्रियते श्रोत्रमेव बहुपकारि ।

सर्वज्ञे तदभाव इति चेन्नद्रियाधिकारात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं न हि सर्वज्ञ श्रोत्रेन्द्रियत्रलाधानात् परत उपश्रुत्य वक्तृत्वमास्कदति किं तु सकलज्ञानावरणसक्षयाविर्भूतातीन्द्रियकेन्द्रज्ञान रसनाद्यप्यभामात्रादेव वक्तृत्वेन परिणतं सकलान् श्रुतिविषयानर्थानुपदिश्यति अतो रसनमेव बहुपकारीति ? तत्र किं कारणमिन्द्रियाधिकारोपगतो येष्विन्द्रियरुतो हिताहितोपदेशा साकल्येनास्ति तान्प्रत्येतदुक्तं, न सर्वज्ञ प्रतीति नास्ति दोषः ।

एकैकवृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादिवचनं ॥ १० ॥ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमुष्पादीनामेकैकवृद्धानीति वक्ष्यते तत्र वृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादीनामानुषुष्यं वेदितव्यं ।

एषां च स्वतस्तद्वत्तैकत्वपृथक्त्वप्रत्यनेकातः ॥ ११ ॥ एषां च स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां स्वतस्तद्वत्तैकत्वपृथक्त्वप्रत्यनेकातो वेदितव्यं । स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । तद्यथा स्वतस्ताज्ज्ञानावरणक्षयोपशमशक्तेरभेदवित्रक्षाया स्पर्शनादीनां स्यादेकत्वं, नमुद्रायव्यतिरेकाभावात् समुदायिनां समुदायस्थैकत्वात्तत्रयवानामप्येकत्वमिति वा स्यादेकत्वं । प्रतिनियतक्षयोपशमलक्षित्रिशेषोपेक्षया स्यान्नानात्वं, अवयवभेदवित्रक्षाया वा स्यान्नानात्वं । इन्द्रियबुद्धयभिधानः नुत्तिव्यापनार्पणाभेदाद्वा स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वं च । तद्वतोपि चैतन्यापरित्यागेनोभयपरिणामकारणोपेक्षान्येन्द्रियपरीयात्मलाभे सति निष्प्रायपिडवत् तथा परिणामात्तद्व्यतिरेकेणोन्द्रियस्यानुपलब्धिरिति स्याद्विद्विष्येति तत्रैकत्वं । इतरथैकान्तान्यत्वेऽनिन्द्रिय आत्मा स्यात् घटवत् तथा न्यतमेन्द्रियनिवृत्तौ तद्वतोवस्थानात् स्यान्नानात्वं । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यान्नानात्वं । सज्ञाभेदाभेदविशेषोपपत्तेश्च स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं वाऽनस्य पूर्ववदुत्तरे च भगा नेतव्या । तेषामिन्द्रियाणां विषयप्रदर्शनार्थमाह—

स्पर्शसगंधवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविशेषोपपत्तेः ॥ १ ॥ स्पर्शादीनां कर्मसाधनत्वं भावसाधनत्वं च भवति । कुत ? द्रव्यपर्यायविशेषोपपत्ते । यदा द्रव्यं प्राधान्येन निश्चितं तदैन्द्रियेण द्रव्यमेव सन्निकृष्यते ततो न व्यतिरिक्ता स्पर्शादयः केचन सतीति । एतस्यां वित्रक्षायां कर्मसाधनत्वं स्पर्शादीनां भवतीत्यते, स्पृश्यत इति स्पर्शः, रस्यत इति रसः, गन्धत इति गंधः, वर्णत इति वर्णः, शब्दत इति शब्दः । यदा तु पर्याय प्राधान्येन विवक्षितस्तदा भेदोपपत्तेरोदासीन्यात्स्थितभावकथनाज्ञानसाधनत्वं स्पर्शादीनां युज्यते । तत स्पर्शनं स्पर्शः, रसनं रसः, गंधनं गंधः, वर्णनं वर्णः, शब्देन शब्द इति । यद्येन सूक्ष्मेषु परमाण्वादिषु स्पर्शादिव्यवहारो न प्राप्नोति ? नैव दोषः सूक्ष्मेषु ते स्पर्शादयः सति तत्कार्येषु स्थूलेषु दर्शनादनुभवीयमाना । न ह्यत्यंतमसता प्रादुर्भावोस्तीति । किंन्द्रियग्रहणयोग्या न भवत्ययोन्येरेषु तेषु स्पर्शादिव्यवहारो रुद्विवशाद्भवति । तदर्था इति कोय शब्दः ? तेषामर्थास्तदर्था इति तेषां केषामिन्द्रियाणां । यद्येन—

तदर्था इति दृश्यनुपपत्तिरसमर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदा इति वृत्तिर्नोपपद्यते कुतोऽसमर्थत्वात् समर्थावयवानां हि वृत्त्या भवितव्यं । नचात्र सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवति । इन्द्रियाणि ह्यत्रापेक्ष्यते ?

न वा गमकत्वादित्यसापेक्षेषु संबंधिशब्दवत् ॥ ३ ॥ न वैषदोष, किं कारणं गमकत्वाद् वृत्ति-
र्भवति । गमकत्व च नित्यसापेक्षेषु । कथं सवप्रसन्दवत् । यथा सन्नधिशब्देषु देवदत्तस्य गुरुकुल, देवदत्तस्य
गुरुपुत्र, इत्येवमादिषु वृत्तिर्भवति गुरुशब्दो हि नित्यशिव्यमपेक्षत इति । एवमिहापि तच्छब्द सामान्यनच-
नोऽविशेषाकांक्षी सन् प्रकृतानीन्द्रियाण्यपेक्षमाणोऽपि वृत्तिं लभते ।

स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देश इन्द्रियक्रमाभिसंघातः ॥ ४ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च
घर्षश्च शब्दश्च स्पर्शरसगन्धघर्षाद्वा इत्यानुपूर्व्येण निर्देशः स्पर्शनादिभिरिन्द्रियै क्रमेणाभिमन्वधो यथा स्यात्,
इति एते पुद्गलद्रव्यस्य गुणा अत्रिशेषेण वेदितव्या । अत्र केचिद्विशिव्य तान् कल्पयति—रूपरसगन्धस्पर्श-
वती पृथिवी । रूपरसस्पर्शन्य आपो द्रवा किंवाध । तेजो रूपस्पर्शवत् । वायु स्पर्शानिति तदयुक्त—रूपादि-
मान् वायु स्पर्शान्त्वादटन्त् । तेजोऽपि रसगन्धद्रव्यत्वाद्गुडवत् । आपोऽपि गन्धरस रसवत्त्वाद्वाप्रकलवत् ।
किंचाऽयादियु गन्धादीनां साक्षाद्गुणलब्धेश्च । पार्थिवपरमाणुसंयोगाद्गुणलब्धिरिति चेन्न विशेषहेत्वभावात् । नात्र
विशेषहेतुरस्ति पार्थिवपरमाणुनामते गुणा ससर्गात्स्वयत्रोपलभ्यते नत्ववादीनामिति । वयं ब्रह्मे तद्गुण
तत्रोपलब्धेरिति । यदि हि संयोगाद्गुणलब्धि कथ्यते रसाद्युपलब्धिरपि संयोगादेव कल्पयता । नच पृथिव्यादीना
जातिभेदोऽस्ति पुद्गलजातिमजहत परमाणुस्वयविशेषा निर्मित्तनशाद्विभक्त्युपलब्धतामापद्यत इति दर्शनात् । दृश्यते
हि पृथिव्या कारणरशाद्द्रवता । द्रवणां चापां करकालभावेन घनभावो दृष्ट, घनश्च द्रवभावात् । तेजसोऽपि
महीभावात् । वायोऽपि दृष्टा रूपाद्य । कथं गम्यत इति चेत्परमाणुषु तेषां रूपादीनां कथं गतिः, तत्कार्येषु
दर्शनादनुमानमिति चेदिहापि तत्र एव वेदितव्यम् ।

तेषां च स्वतस्तद्गतैकत्वं पृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ५ ॥ तेषां च स्पर्शादीनां स्वतस्तद्गत-
श्चेकत्वपृथक्त्व प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । स्यादेकत्व स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । अत्रान्ये एकत्व पृथक्त्व चैकातेना-
ध्ययस्यति । तदयुक्तं कथं यथैकातेनैकत्व स्यात्स्पर्शनेन स्पर्शोपलब्धौ रसादीनामप्युपलब्धि स्यात् । तत्रतोऽपि
तेषामपृथक्त्वे तदेव वा स्यात् एव वा तदेव चैकत्वभावात् । अथ त एव निराधारत्वात्तेषामन्यभावात् ।
अथैकातेन प्रथक्त्व, घटरूपोपलब्धौ घटानुस्वानुपलब्धिनात् स्पर्शोपलब्धौ रूपादीनामनुपलब्धे स्पृष्टो घटोऽपि
मिति न ज्ञायते स्पर्शानामात्मरूपात् तस्मात्तद्गतोऽप्यत्यंतप्रथक्त्वे, उभयेषामभावात् स्यात् । ग्रहणभेदात्स्पर्शादी-
नामन्यत्वमिति चेन्न । ग्रहणाभेदेऽपि नानात्वोपलब्धे शुक्लरूप्यादियु सख्यापरिमाणप्रथक्त्वसंयोगविभाग
परत्वापरत्वरूपसत्तागुणान्नां रूपसमवायाच्च भ्रुवाणां नानात्वोपलब्धेश्च । सज्ञा स्वतत्त्वमिति लक्षणभेदा-
ज्ञानात्त्वमिति चेन्न । तदभेदेऽपि द्रव्यगुणरूपज्ञानानात्वोपलब्धे । अनानात्वमिति चेन्न । प्रतिज्ञाविरोधात् । यदि होत्रे
स्यान्मन्त्रादिपरिणतानां सत्त्वरजस्तममा व्यतिरेकेणाऽनुपलब्धमानानामपि प्रतिज्ञातमन्यत्व हीयते । यदि हि तत्रा
प्यनन्यत्वमेव स्यात् व्यक्तव्यत्वं उच्यते । अत्राह— यन्मनोऽनस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्कि-
मुपयोगस्योपकारकमुत नेति । तदप्युपकारोऽयं तेन निर्देशायां विनयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् । किमस्यैषा सह
कारित्वमात्रमेव प्रयोजनमुतान्यदपीयत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोर्धं श्रुतं स नियमोनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मन श्रुतापेनिन्द्रि-
यालम्बनज्ञानप्रवृत्ते । अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थं प्रयोजनमिति यावत् तादृशकत्वात्तस्य । इत्ययमनि-
न्द्रियस्यैन्द्रियव्यापारनिमित्तोर्धं ।

श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इति चेन्न श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे श्रुतस्य मतिज्ञानव्यपदेशान् ॥ १ ॥
स्यात्त न श्रुतमनिन्द्रियस्य विषय, कस्य तर्हि श्रोत्रेन्द्रियस्येति, तत्र । किं कारणं श्रोत्रेन्द्रियग्रहणात् श्रुतस्य मति-

रसनमपि वक्तृत्वेनेति चेन्नाभ्युपगमात् ॥७॥ स्यादेतद्रसनमपि बहुपकारि, कथं ! वक्तृत्वेन यतो रसनमभ्युदयनि श्रेयसार्थोच्चारणाऽव्ययनादिषु प्रमाणमतो रसनमेवाते वाच्यमिति ^१ तन्न किं कारण ^२ अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्य श्रोत्रस्य बहुपकारिण रसनस्यापि बहुपकारिण वर्णयता भ्रता तदभ्युपगतमिति अवसितोभिमतो वाद । अनभ्युपगमे वा ^३ प्रसंगनिवृत्ति, रसनमपि बहुपकारीति । किं च—

श्रोत्रमणालिकापादितोपदेशात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रप्रणालिकयोपदेशमुपश्रुत्य रसन वक्तृत्व प्रति व्याप्रियते श्रोत्रमेव बहुपकारि ।

सर्वज्ञे तदभाव इति चेन्नैन्द्रियाधिकारात् ॥ ९ ॥ स्यान्मन न हि सर्वज्ञ श्रोत्रेन्द्रियबलाधानात् परत उपश्रुत्य वक्तृत्वमास्कदति किं तु सकलज्ञानानरणसक्षयाविभूतातीन्द्रियकेवलज्ञान रसनाष्टपभमात्रादेव वक्तृत्वेन परिणतं सकलान् श्रुतिविषयानर्थानुपदिश्यति अतो रसनमेव बहुपकारीति ^१ तन्न किं कारणमिन्द्रियाधिकारोयमतो येष्विन्द्रियकृतो हिताहितोपदेश साकल्येनास्ति तान्प्रत्येतदुक्त, न सर्वज्ञ प्रतीति नास्ति दोष ।

एकैकवृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादिवचनं ॥ १० ॥ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति वदयते तत्र वृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादीनामानुपूर्व्यं वेदितव्य ।

एषां च स्वतस्तद्रतश्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ११ ॥ एषा च स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणा स्वतस्तद्रतश्चैकत्वपृथक्त्व प्रत्यनेकांतो वेदितव्य । स्यादेकत्व स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । तद्यथा स्वतस्तावग्नानावरणाक्षयोपशमशक्तेरभेदविश्रक्षाया स्पर्शनादीना स्यादेकत्व, समुदायव्यतिरेकाभावात् समुदायिनां समुदायस्यैकत्वादन्यवयवानामप्येकत्वमिति वा स्यादेकत्व । प्रतिनियतक्षयोपशमलक्षिविशेषोपेक्षया स्यान्नानात्व, अवयवभेदविश्रक्षाया वा स्यान्नानात्व । इन्द्रियबुद्ध्यभिधानानुवृत्तिव्यापनार्पणाभेदाद्वा स्यादेकत्व स्यात्पृथक्त्व च । तद्वतोपि चैतन्यापरिस्यागेनोभयपरिणामकारणापेक्षायैन्द्रियपर्यायात्मलाभे सति निष्ठताय पिंडवत् तथा परिणामात्तद्व्यतिरेकेणैन्द्रियस्यानुपलिख्यरिति स्याद्विद्विष्येति तत्रेकत्व । इतरथैकातान्यत्वेऽनिन्द्रिय आत्मा स्यात् घटवत् तथान्यतमोन्द्रियनिवृत्तौ तद्वतोवस्थानात् स्यान्नानात्व । पर्याधिपर्यायभेदाच्च स्यान्नानात्व । सज्ञाभेदाभेदत्रिकोपपत्तेश्च स्यादेकत्व स्यान्नानात्व वाऽऽनेय पूर्व्यादुत्तरे च भग्ना नेतव्या । तेषामिन्द्रियाणा निषयपूर्वदर्शितार्थमाह—

स्पर्शरसगंधवर्णशब्दारतदर्थाः ॥ २० ॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः ॥ १ ॥ स्पर्शादीना कर्मसाधनत्व भावसाधनत्व च भवति । कुत ^१ द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्ते । यदा द्रव्य प्रधान्येन विवक्षित तदैन्द्रियेण द्रव्यमेव सतिक्वप्यते ततो न व्यतिरिक्ता स्पर्शादय केचन सतीति । एतस्या विवक्षाया कर्मसाधनत्व स्पर्शादीना भवतीपत्ते, स्पृश्यत इति स्पर्श, रस्यत इति रस, गन्धत इति गंध, वर्णत इति वर्ण, शब्द्यत इति शब्द । यदा तु पर्याय प्राधान्येन विवक्षितस्तदा भेदोपपत्तेरोदासीन्यानास्थितभावनकथनाज्ञानसाधनत्व स्पर्शादीनां सुज्यते । तत स्पर्शनं स्पर्श, रसनं रस, गंधनं गंध, वर्णनं वर्ण, शब्देन शब्द इति । यत्रैव सूक्ष्मेषु परमाश्रयादिषु स्पर्शादिव्यग्रहारो न प्राप्नोति ^२ नैव दोष सूक्ष्मेषुपि ते स्पर्शादय सति तत्कार्येषु स्थूलेषु दर्शनादनुभयमाना । न ह्यस्यतमसता प्रादुर्भागेस्तीति । किंविन्द्रियग्रहणयोग्या न भवत्ययोग्येषु तेषु स्पर्शादिव्यग्रहारो रुद्धिनशाद्भवति । तदर्था इति कोय शब्द ^३ तेषामर्यास्तदर्था इति तेषां केयामिन्द्रियाणा । यद्येव—

तदर्था इति दृश्यनुपपत्तिरसमर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदा इति वृत्तिर्नोपपद्यते कुतोऽसमर्थत्वात् समर्थोपवयवानां हि वृत्त्या भवितव्य । नचात्र सामर्थ्यमस्ति कुत ^४ सापेक्षमसमर्थं भवति । इन्द्रियाणि ह्यत्रापेक्ष्यते ?

१ श्रोत्रमणालिकायामित्यपि रापस्वके पाठः ।

न वा गमकत्वान्नित्यसापेक्षेषु संबंधिशब्दवत् ॥३॥ न वैपदोप, किं कारणं गमकत्वात् न वृत्ति-
र्भवति । गमकत्व च नित्यसापेक्षेषु । कथं ? सत्राधिशब्दवत् । यथा सत्राधिशब्देऽपु देवदत्तस्य गुरुकुल, देवदत्तस्य
गुरुपुत्र, इत्येवमादिषु वृत्तिर्भवति गुरुशब्दो हि नित्यशिव्यमपेक्षत इति । एवमिहापि तच्छब्द सामान्यत्र-
नोऽविशेषाकाक्षी सन् प्रकृतानीन्द्रियाण्यपेक्षमाणोऽपि वृत्तिं लभते ।

स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देश इन्द्रियक्रमाभिसंबंधार्थः ॥ ४ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च
घर्षश्च शब्दश्च स्पर्शरसगन्धघर्षशब्दा इत्यानुपूर्व्येण निर्देशं स्पर्शनादिभिरिन्द्रियै क्रमेणाभिमन्वधो यथा स्यात्,
इति एते पुद्गलद्रव्यस्य गुणा अनिशेषेण वेदितव्या । अत्र केचिदिन्द्रियं तान् कल्पयति—रूपरसगन्धस्पर्श-
नती पृथिवी । रूपरसस्पर्शत्रय आपो द्रवा अग्निश्वाश्च । तेजो रूपस्पर्शवत् । वायु स्पर्शवानिति तदयुक्त—रूपदि-
मान् वायु स्पर्शवत्त्वादवत् । तेजोऽपि रसगन्धद्रव्यत्वाद्गुडवत् । आपोऽपि गन्धत्रय रसत्रयादाश्रयत्ववत् ।
किंचाऽद्यादिषु गन्धादीनां साक्षाद्गुणलक्षणेऽपि । पाथिरपरमाणुसंयोगाद्गुणलक्षितिरिति चेन्न विशेषहेत्वभावात् । नात्र
विशेषहेतुरस्ति पाथिरपरमाणुनामैते गुणा ससर्गात्तन्पत्रोपलभ्यते नत्वनादीनामिति । वयं ब्रह्महे तद्गुण
तत्रोपलब्धेरिति । यदि हि सयोगाद्गुणलक्षिते कथ्यते रसायुपलब्धिरपि सयोगादेव कल्पयतां । नच पृथिव्यादीनां
जातिभेदोऽस्ति पुद्गलजातिमजहत परमाणुस्त्वविशेषा निमित्तप्रशाद्विश्वरूपतामापद्यत इति दर्शनात् । दृश्यते
हि पृथिव्या कारणप्रसादद्रवता । द्रवाणां चापा करकात्मभावेन घनभावो दृष्ट, घनश्च द्रवभाव । तेजसोऽपि
महीभाव । वायोऽपि दृष्टा रसादयः । कथं गम्यते? इति चेत्परमाणुषु तेषां रूपादीनां कथं गतिः, तत्कार्येषु
दर्शनादनुमानमिति चेदिहापि तत्र एव वेदितव्य ।

तेषां च स्वतस्तद्गतैश्चैकैव पृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ५ ॥ तेषां च स्पर्शादीनां स्वतस्तद्गत-
श्चैकैवपुत्रकत्व प्रत्यनेकांतो वेदितव्य । स्यादेकत्व स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । अत्रान्ये एकत्व पृथक्त्व चैकातेना-
प्यत्रस्यति ? तदयुक्तं कथं ? यथैकातेनैकत्व स्यात्स्पर्शनेन स्पर्शोपलब्धौ रसादीनामप्युपलब्धि स्यात् । तद्वतोऽपि
तेषामपृथक्त्वे तदेव वा स्यात् एव वा ? तदेव चेत्लक्षणाभावात्संज्ञाभावः, अथ त एव ? निराधारत्वात्तेषामप्यभावः ।
अथैकातेन प्रत्यक्त्व, घटरूपोपलब्धौ घटानुरूपानुपलब्धिवत् स्पर्शोपलब्धौ रूपादीनामनुपलब्धे स्पृष्टो घटोऽपि
मिति न ज्ञायते स्पर्शाद्यनात्मकत्वात् तस्मात्तद्वतोऽप्यत्यंतप्रथक्त्वे, उभयेषामभावः स्यात् । ग्रहणभेदात्स्पर्शादी-
नामन्यत्वमिति चेन्न । ग्रहणभेदेऽपि नानात्वोपलब्धे शुक्रकृष्णादिषु सख्यापरिमाणप्रथक्त्वसंयोगविभाग
परत्वापरत्वं कर्मसत्तागुणत्वानां रूपसमवाया च क्षुराणां नानात्वोपलब्धेऽपि । सज्ञा स्वतत्त्वमिति लक्षणभेदा-
न्नानात्वमिति चेन्न । तदभेदेऽपि द्रव्यगुणकर्मणां नानात्वोपलब्धे । अनानात्वमिति चेन्न । प्रतिज्ञाविरोधात् । यदि ह्येव
स्यान्मत्त्वादिपरिणतानां सत्त्वरजस्तममा व्यतिरेकेणानुपलभ्यमानानामपि प्रतिज्ञातमन्यत्व हीयते । यदि हि नत्र
प्यनन्यत्वमेव स्यात् ? एव न व्यक्त उक्षणभेदकल्पनाऽनर्थिका स्यात् तस्मात्स्यादेकत्व स्यात्प्रत्यक्त्व चान्युपगतं व्य-
द्व्यार्पणादेकत्व पर्यायापेक्षा नानात्वमिति । अत्राह— यमनोननस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यात तत्कि-
मुपयोगस्योपकारकमुत नेति ? तदप्युपकारेण तेन विनेन्द्रियाणां नियेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावत्वात् । किमस्यैषा सह
कारित्वमात्रमेव प्रयोजनमुतान्यदपीयत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थं श्रुतं स विषयोनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मन श्रुतार्थेऽनिन्द्रि-
यात्प्रज्ञानप्रवृत्ते । अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थं प्रयोजनमिति यावत् तत्पूर्वकत्वात्तस्य । इत्ययमनि-
न्द्रियस्येन्द्रियव्यापारनिर्मुक्तोऽर्थः ।

श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इति चेन्न श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे श्रुतस्य मतिज्ञानव्यपदेशात् ॥ १ ॥
स्यामत न श्रुतमनिन्द्रियस्य विषय, कस्य तर्हि ? श्रोत्रेन्द्रियस्येति, तत्र । किं कारणं श्रोत्रेन्द्रियग्रहणात् श्रुतस्य मति-

ज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा सन्मतिज्ञानमग्रहादि व्याख्यात, तत उत्तरकाले यत्-
सूर्यक जीवादिपदार्थस्वरूपात्रिय तद्गुतमनिद्रियस्येत्यवसेय । उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतत्रिययाणां स्वाभि-
त्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमगृहीत स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यंतानामेकं ॥ २२ ॥

अंतशब्दस्याऽनेकार्थत्वे विवक्षातोवसानगतिः ॥ १ ॥ अयमतशब्देनेकार्थं, क्वचिदवयवे, यथा
वज्रातो वसनात । क्वचित्स्वाम्ये, यथोदकात गत उदकसमीपे गत इति । क्वचिदवसाने वर्तते यथा ससारात
गत ससारावसान गत इति । तत्रेह विवक्षातोवसानगतिर्येदितव्या । वनस्पत्यताना, वनस्पत्यवसानानामिति ।

सामीप्यवचने हि वायुत्रसंस्रत्ययमसंगः ॥ २ ॥ वनस्पत्यंताना वनस्पतिसमीपाना-
मित्यर्थे गृह्यमाणे वायुकायिकानां वसाना च सप्रत्यय प्रसज्येत ?

अंतशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ अयमत शब्द सप्तशब्दत्वात्
काश्चित् पूर्वानपेक्ष्य वर्तते, ततोर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते, पृथिव्यादीनां वनस्पत्यतानामेक
मिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैर्केन्द्रियमसंगोऽविशेषात् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादीनां वनस्पत्यताना स्पर्शनादिषु चाविशिष्टमेकमि-
न्द्रियं प्राप्नोति । कुत ? अत्रिशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्त्वनेनेकेन भवितव्यमिति । सख्यायाचीं ह्ययमेकशब्दः ?

न वा प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् ॥ ५ ॥ न वैप दोष । किं कारणं ? प्राथम्यवचने स्पर्शनं
संप्रत्ययात् । अयमेकशब्द प्राथम्यवचन । सूत्रगटे च प्राथम्यमाश्रित, तत स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च
लोके प्राथम्यवचन, एको गोत्रे प्रथमो गोत्र इति । तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते— वीर्यांतरास्पर्शनमिन्द्रियावरण-
क्षयोपशमे शैथिल्यसर्जनातिस्पर्धकोदये च शरीरागोपागलाभोपपद्ये, एकैन्द्रियजातिनामोदयनशक्तिताया च
सत्या, स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाभिर्भवति । इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीर्यान्निर्देशः ॥ १ ॥ एकैकमिति शब्दो वीर्याया दृष्टव्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः ॥ २ ॥ सर्वाणीन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकवृद्ध-
मेवा ताव्येकैकवृद्धानीति । तत्र किं पूर्वमुत्तरं ? इति सदेह —

असंदिग्धं स्पर्शनमेकैकेन वृद्धमित्यादिविशेषणात् ॥ ३ ॥ स्पर्शनमित्यनुवर्तते तत्परम्येकै-
केन वृद्धमित्यादि विशेषणात् नास्ति सदेह । तत्कथं ?

वाक्यांतरोपलवात् ॥ ४ ॥ अस्मान्निवृद्धनस्नानाद्वाक्याद्वाक्यातराण्युपपन्नते यथा— अक्ष इत्ये-
तस्मादक्षो भक्ष्यता, अक्षो भज्यता, अक्षो दीव्यतामिति वाक्यांतरोपपन्नं क्रियते । एवमिहापि स्पर्शनं रसनदृष्ट-
कृम्यादीनां स्पर्शनरसने प्राणवृद्धे पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसनप्राणानि चक्षुर्वृद्धानि भ्रमरादीनां । तानि श्रोत्र-
वृद्धानि मनुष्यादीनामिति वाक्यातराण्युपपन्नते ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ॥ ५ ॥ यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमि-
प्रकारा कृम्यादय इति । यदा त्वागमोऽपेक्षते तदा व्यवस्थाया, आगमे हि ते व्यपस्थिता इति तेषां निश्चिति
स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता, उत्तरोत्तरसर्वथातिस्पर्धकोदयेन । एवमेतेषु ससारिषु द्विभेदेभ्यो द्वियभेदात्पचने-
धेषु ये पचेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यात सह तेन ये यतन्ते ते सञ्ज्ञिनः । अत्र चोगते—

समनस्कविशेषणमनर्थकं सञ्ज्ञिगच्छेन गतन्वात् ॥ १ ॥ सञ्ज्ञिन इत्यनेनैव विशेषणैः गतन्वात्समास्ता इति विशेषणमन्वयक । कथमिति शङ्क्यो—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्युगलेपरिचाराणात्मिका संज्ञा ॥ २ ॥ इदं हितमिदमहितमस्य प्राप्ते परिहारे चाप्य गुणोऽप्य दाप इति च विचाराणामिका मते यु यते ।

वीक्षादिपाठादिनि, तिद्धिः ॥३॥ तस्मान्मज्ञानाद्वाद्वादिपाठादिनि सति सञ्ज्ञिन इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ सम्यग्शब्दार्थो हि व्यभिचरति तत्र को दोष सज्ञानाः, इति चेन्निरर्थ्याभावे (१) यदि सज्ञानमिति अभियुज्यते सा सर्वेषां प्राणिनां प्रतिगियतास्वीत्यसाक्षिनामभावाच्चैत्रत्यर्थाभाव स्यात् । सज्ञानं सज्ञा ज्ञानमिति चेतुःस्य को निरर्थ्याभावः, सर्वेषां प्राणिना ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादिसंभेति चेन्नाजनिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदाहार-भय-भैथुन-परिमहविषया सञ्ज्ञेति तत्र किं कारणमनिष्टत्वात् । सर्वे हि ससारिण आहार-भय-भैथुन-परिमह सज्ञासञ्ज्ञिगानात्साञ्ज्ञिनः स्युः । अनिष्ट भेतसत्समात्मनस्का इति विशेषणार्थवत् । एव च कृत्वा गर्भोद्-मूर्च्छित-सुषुम्नाचरन्त्यासु हिताहितपरीक्षा-भोगेषु मन सन्निधानात् सञ्ज्ञित्यमुपपन्नं भवति । यस्य ससारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतु परिस्पदो मनःकारणमनिधाने सति भवति । अथाभिनयशरीर प्रत्यापूर्णस्य विशीर्णयूर्तमूर्तगात्मनो निर्भेनस्कस्य यत्कर्म तत्सुतः इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा यदि सप्रधाय समनस्का प्राणिन क्रिया प्रारभते भिन्नदेहस्याऽसति मनस्युपपादक्षेत्र प्रत्याभिसुरवेन या प्रवृत्तिर्विग्रहार्था सा कुतो भवतीत्यत आह विग्रहगतौ कर्मयोग इति—

विग्रहो देहमन्तर्दर्या गतिर्विग्रहगतिः ॥ १ ॥ औदारिकादिशरीरानामोदयात्तन्निवृत्तिसमर्थान् चिन्त्रिधान् गृह्णाति विग्रह्यते वासो ससारिणेति विग्रहो देह, विग्रहाय गतिर्विग्रहगति । ननु निरुक्तिप्रकृत्यभिसन्धे सति तादार्थ्ये वृत्ति, इह निरुक्तिप्रकृत्यसन्ध्याभावाद्दृष्टिर्न प्राप्नोति । नैव दोष अश्वघासादिवद्वृत्तिर्वेदितव्या तादार्थ्यं चतुर्थ्या वास्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा ॥ २ ॥ अथवा निरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात पुद्गलाधाननिरोध इत्यर्थः ।

विग्रहेण गतिविग्रहगतिः ॥ ३ ॥ आधाननिरोधेन गतिरित्यर्थः ।

कमेति सर्वशरीरप्ररोहणसमर्थं कर्मण ॥ ४ ॥ सर्वाणि शरीराणि यत् प्ररोहति तद्विजभूतं कर्मण शरीरं कमेयुयते ।

योग आत्मप्रदेशपरिस्पदः ॥५॥ कात्यादिदर्शनात्मिकत्वात् आत्मप्रदेशपरिस्पदः योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः ॥ ६ ॥ तस्या विग्रहगतौ कार्माणशरीरकृतो योगो भवति यत्कृतं कर्मादानं । यदुपपादितं चाऽमनस्कस्यापि विग्रहार्थं गति । अथाकाशप्रदेशेषु परमाणुप्रतिष्ठासन्धेनोपचरितेष्वधिषया जीनपुद्गला देशातरप्राप्तिं प्रत्यभिमुखा किं निराकृतप्रदेशशक्त्या ब्रज्यामभिनिर्वर्तयति, उताक्रातप्रदेशशक्त्यामिति निचारे सति तन्निर्धारणार्थमाह—

अनुश्रेणिगतिः ॥ २६ ॥

आकाशप्रदेशपांक्तिः श्रेणिः ॥ १ ॥ लोकमध्यादारम्भोर्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमाकाशप्रदेशानां (क्रम-
सन्निविष्टानां) पक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ।

अनोरानुपूर्व्ये वृत्ति ॥ २ ॥ अनुशब्दस्यानुपूर्व्ये वृत्तिर्भवति श्रेणिरानुपूर्व्येणानुश्रेणिरिति ।

जीवाधिकारात्पुद्गलासंनत्यय इति चेन्न गतिग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतज्जीवाधिकारात्पुद्ग-
लानामनुश्रेणिगतिसप्रत्ययो न भवतीति ? तन्न किं कारण ? गतिग्रहणात् । यदि हि जीनस्यैव गतिरिहेष्टा स्याद्
गत्याधिकारे पुनर्गतिग्रहणमनर्थकं स्यात्ततो ज्ञायते सर्वेषां गतिमता गतिर्गृह्यते ।

क्रियांतरे निवृत्त्यर्थं गतिग्रहणाभितिचेन्नावस्थानाद्यसंभवात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत गतिग्रहण
क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं गतिरेव नान्या क्रियेति ? तन्न किं कारणमनस्थानाद्यसंभवात् । न विग्रहगतिमापन्नस्य जतोरव-
स्थानशयनादयः क्रियाः संभवति ।

उत्तरसूत्रे जीवग्रहणाच्च ॥ ५ ॥ “अधिग्रहा जीवस्य” इत्युत्तरं जीवग्रहणाच्च मन्यामहे इहो-
भयगतिराश्रितेति ।

विश्रेणिगतिदर्शान्नियमायुक्तिरितिचेन्न कालदेशनियमात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्विश्रेणिगति-
रपि दृश्यते चक्रादीनां ज्योतिषा च मेरुप्रदिक्षिणगतीनां मडलिकवायूनां विद्याधराणां च मेरुदिप्रदक्षिण-
काले, ततोऽनुश्रेणिगतिरिति नियमो नोपपद्यते ? तन्न किं कारणं कालदेशनियमात् । कालनियमस्तान्जी-
वानां मरणकाले भवांतरसक्रमे । मुक्तानां चोर्ध्वगमनकालेऽनुश्रेण्येव गतिः । देशनियमोऽपि चोर्ध्वलोकादधोगति-
रधोलोकाच्चोर्ध्वगतिस्तिर्यग्ग्लोकाच्चाधोगतिरुर्ध्वं वायुश्रेण्येव । पुद्गलानामपि च या लोकात्प्रापणी सा निय-
मादनुश्रेणिगतिः । यात्वन्या सा भजनीया । ततो भ्रमणरेचनादिगतिः सिद्धा । पूर्वभावप्रज्ञापकनयावभासित
व्यवहारमतर्नायं रूढविश्वादा विनिर्मुक्तकर्मवधनस्यापि जीवत्वमवधृत्वेदमुपादिक्षत्—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यनर्थोतरं स यस्या न विद्यतेऽसावविग्रहा गतिः, कस्य ? जीवस्य । कौटशस्य ?
मुक्तस्य । कथं गम्यते ?—

उत्तरं संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिः ॥ १ ॥ उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिर्विज्ञायते
किमर्थमिदमुच्यते ? ननु श्रेण्यंतरसप्रहो विग्रहस्तस्याभागेऽनुश्रेणिगतिरित्यनेनैव सिद्धं, नार्थोऽनेन ? इदं प्रयोजन
पूर्वं सूत्रे जीनपुद्गलानां कचिद्विश्रेणिरपि गतिर्भवनित्येतस्य ज्ञापनार्थं । ननु तत्रैवोक्तं कालदेशनियमादनुश्रेणिर्भ-
वति न सर्वत्रेति, न अतस्तस्मिन्ने । यद्यसंगत्यात्मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकांतादनुश्रेण्यन्तकाला प्रतिज्ञायते सदेहस्य
पुनर्गतिः किं प्रतिग्रहिन्युत मुक्तात्मनोऽदिति परिग्रहे सतीदमुच्यते—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालपरिच्छेदार्थं प्राक्चतुर्भ्य इति वचनं ॥ १ ॥ समयो वक्ष्यते चतुर्भ्यं समयेभ्यः प्राक्
विग्रहवती गतिर्भवतीति कालपरिच्छेदार्थं प्राक्चतुर्भ्यं इत्युच्यते । ऊर्ध्वं कस्मान्नेतिचेत् ? विग्रहनिमित्ताभावात् ।
सर्वोत्कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कृष्टक्षेत्रे उत्पित्सु प्राणी निष्कृष्टक्षेत्रानुपूर्व्यं श्रेण्यभावात्, इपुगावभावे निष्कृष्ट-
क्षेत्रप्रापणनिमित्ता मित्रिग्रहा गतिमारभते नोर्ध्वं तथाधिधोपपादक्षेत्राभावात् । तेनेन च कालेनोपपादक्षेत्रप्राप्ते
पट्टिकाद्यात्मलाभवत् । यथा पट्टिकादीनां व्रीहीणां परिच्छिन्नकालावधिपरिपाको च न्यूनैः नाम्यधिकैर्नह
तयान्तरभवे कालनियमो वेदितव्यः ।

चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्द उपपादक्षेत्रं प्रति ऋञ्जी गतिरिगृहा, कुटिला निगृह्यती ।

आङ्ग्रहण लघ्वर्थमिति चेन्नाभिविधिप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाङ्ग्रहणं कर्तव्यं लघ्वर्थ-
मिति । तन्न किं कारणं । अभिविधिप्रसंगात् । तेन चतुर्थसमयमभिव्याप्य निगृहं प्रवर्तते स चानिष्ट ॥

उभयसमभेदे व्याख्यानान्मर्यादासंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ ४ ॥ स्यात्तत्
मर्यादाभिविध्योराङ् तत्र व्याख्यायान्तो विशेषप्रतिपत्तिरिति मर्यादासंप्रत्यय इत्याद्यपि सति न दोष इति ।
तन्न किं कारणं । प्रतिपत्तेर्गौरवात् । एव सति प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात्, तस्माद्विस्पष्टार्थं प्राग्ग्रहणं क्रियते ।
आसां चतसृणां गतीनामार्थोक्ता सज्ञा—इषुगति, पाणिमुक्ता, लागलिका, गोमूत्रिका, चेति । तत्रानिगृहा
प्राथमिकी, शेषा निगृह्यन्त्य । इषुगतिरिषुगति, क उपमार्थः । यथेष्टोर्मतिरालक्ष्यदेशाह-नी, तथा ससारिणां
सिष्यता च जीवानां ऋञ्जी गतिरेकसमयिकी । पाणिमुक्तेन पाणिमुक्ता, क उपमार्थः । यथा पाणिना तिर्यक्
प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेकविगृहा तथा ससारिणामेकविगृहा गति पाणिमुक्ता द्वैसमयिकी । लागलमि
लागलिका, क उपमार्थः । यथा लागल द्विवक्ति, तथा द्विनिगृहा गतिरलागलिका त्रैसमयिकी । गोमूत्रिकेव
गोमूत्रिका, क उपमार्थः । यथा गोमूत्रिका बहुवृत्ता, तथा त्रिनिगृहा गतिर्गोमूत्रिका चातु समयिकी । यद्यमुष्या
निगृह्यत्या क्रियायाधातु समयिक्यनस्था निधीयते परित्यक्तव्यायाधा पुनर्गति कियत्काला भवतीत्यत आह-

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २६ ॥

अधिकृतगतिसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिंगनिर्देशः ॥ १ ॥ गतिरधिकृता तत्सामानाधि-
करण्यादत्र स्त्रीलिंगनिर्देशो दृष्टव्यः, एक समयोऽस्या एकसमया, न नियते निगृहोऽस्याऽविग्रहेति ।
गतिमता हि जीवपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिरालोकातादपीति ।

आत्मनोऽक्रियावत्त्वसिद्धेरयुक्तमिति चेन्न क्रियापरिणामहेतुसद्भावाद्योषुवत् ॥ २ ॥
स्यादेतत्सर्गगतत्वात्क्रियत्क्रियस्यामन क्रियावत् नास्ति ततो गतिरुत्पन्नमयुक्तमिति । तन्न किं कारणं । क्रिया
परिणामहेतुसद्भावात्, कथं । लोष्टवत् । यथा लोष्ट स्वयं क्रियापरिणामित्वाद्वात्स्याम्यतरकारणापेक्षो देशातर-
प्राप्तिसमर्था क्रियाभारभमाणो दृष्ट । तथात्मा कर्मनशा उरीरपरिणामानुनिधायी तद्विधेया क्रियाभास्कदति ।
तदभावे च प्रदीपशिखागतत्वाभावात् नैकमिति नास्ति दोषः । सर्गगतत्वे तु । ससाराभान । यदि च सर्गगत
आत्मा स्यात् । क्रियाभावात्ससाराभान स्यात् । बधसतति प्रत्यनादौ कर्मोपचयवृत्तिसन्धेन चादिमति पचनिधेयि
द्रव्यक्षेत्रकालभरणे मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसनिधाने च सत्युपयोगात्मकोऽयमात्मा सातत्येन कर्मोप्यादधानो
विगृह्यतात्प्राहारकं प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

एकं द्वौ त्रीन्वाज्जाहारकः ॥ ३० ॥

समयसम्यक्तयः प्रत्यासत्तेः ॥ १ ॥ एकसमया निगृहा इत्यत्र समयशब्द उक्तस्तेनेह प्रत्यासत्ते-
रभिसवत्रो वेदितव्यः । एक समय, द्वौ समयौ, त्रीन्समयान् इति । ननु च तत्र समयशब्द उपसर्जनीभूत
कथमिहाभिसर्जयते । अन्यस्यासम्भवात् सामर्थ्यात्सन्धो दृष्टव्यः ।

वा शब्दोत्र विकल्पार्थो ज्ञेयः ॥ २ ॥ विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गं, एक वा द्वौ वा त्रीन्वेति ।

सप्तमीप्रसंग इति चेन्नात्यंतसयोगस्य विवाक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाहरणक्रियाया
अधिकरण काल इति सप्तमी प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं । अत्यंतसयोगस्य विवक्षितत्वात् । अत्यंतसयोगे
हि तदपनादा द्वितीया विधीयते ॥

त्रयाणां शरीराणा पण्णां पर्याप्तीनां धीग्यपुदलग्रहणमाहारः ॥ ४ ॥ तेजसकार्मण

शरीरे हि आससारातान्त्रित्यमुपचीयमानस्ययोग्यपुद्गले, अत शेषाणा त्रयाणां शरीराणामौदारिकनैक्रियिका-
हारकाणामाहाराद्यभिलाषकारणाना पण्णा पर्याप्ताना योग्यपुद्गलग्रहणमाहार इत्युच्यते ।

विग्रहगतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ ऋद्धिप्राप्तानामृषीणामाहारकशरीरमाविर्भवति
इति विग्रहगतौ तस्यासंभवान्निवृत्ति ।

शेषाहाराभावो व्याघातात् ॥ ६ ॥ विग्रहगतौ शेषस्याहारस्याभावात्, कुतश्च १ व्याघातात्, अष्ट-
विधकर्मपुद्गलमूढमपरिणतोपचितमूर्तिकर्मणशरीरवशात् प्रादुर्दकालपरिणतजलधरनिर्गतसलिलग्रहणसमर्थ
निक्षिप्ततप्तस्यससायकवत् पूर्वदेहनिवृत्तिसमुद्घातं दु खोष्मत्वाद्भ्रजन्प्रयाहारकः, वक्रगतिप्रशादेक द्वौ त्रीन्वा
समयाननाहारको भवति । तत्रैकसमयिक्यामिपुगतौ उक्तमाहारमनुभवन्नेव गच्छति । पाणिमुक्तायामेकविप्र-
हाया द्विसमयाया प्रथमसमयेऽनाहारक । लागलिकाया द्विविग्रहाया तिसमयाया प्रथमद्वितीयो समययोरनाहा-
रकस्तृतीये आहारक । गोमूत्रिकाया त्रिविग्रहाया चतु समयाया चतुर्थसमये आहारक इतरेष्वनाहारक । तस्य
खलु ससारिण शुभाशुभफलप्रदकर्मणशरीरानुगृहीतक्रियाविशेषस्यानुश्रेण्यास्कटत पूर्वोपात्तानुभवन प्रति
कर्मभिरापूर्वमाणस्यानिगृहनिगृहवद्भ्रमनद्वयाक्षितदेशातरस्याभिनयमूर्त्यतरनिवृत्तिप्रकारप्रतिपादनार्थमिदमाह—

समूर्द्धनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

समंततो मूर्द्धनं समूर्द्धनं ॥ १ ॥ त्रिषु लोकेष्वर्धमधस्तिर्यक् च देहस्य समंततो मूर्द्धनमयवप्रकल्पन ।
शुक्रशोणितगरणाद्गर्भः ॥ २ ॥ यत्र शुक्रशोणितयोगेरण मिश्रण भवति स गर्भ ।
मात्रोपभुक्ताहारात्मसात्करणाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा मात्रोपभुक्त्याहारस्यात्मसात्करणाद्गर्भोपाद्गर्भ ।
उपैत्युपपद्यतेऽस्मिन्नित्युपपादः ॥ ४ ॥ हल इत्यधिकरणसाधनो घञ् । देवनारकोत्पत्तिस्यान
विशेषस्य सञ्ज्ञेति । एतं त्रय ससारिणा जीवाना जन्मप्रकारा ।

समूर्द्धनग्रहणमादौ अतिस्थूलत्वात् ॥ ५ ॥ समूर्द्धनज हि शरीरमतिस्थूलमतोस्य ग्रहणमादौ
क्रियते । ननु गर्भजशरीरमपि वैक्रियिकशरीरादतिस्थूल तयो कस्यादौ वचन न्याय्यमित्युच्यते—

अल्पकालजीवित्वात् समूर्द्धनं ॥ ६ ॥ गर्भोपपादिकजीवित्य समूर्द्धनजा प्राणिनोऽल्पकाल
जीविनस्तत समूर्द्धनस्यादौ न्याय्य । किं च—

तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वात् ॥ ७ ॥ गर्भोपपादजन्मनो कार्यकारणेऽप्रत्यक्षे यत्पुन समूर्द्धन-
जन्मन कारण मासादि तत्कार्यं च शरीर तदुभयलोके प्रत्यक्ष ततश्चास्यादौ ग्रहण क्रियते ।

तदनंतरं गर्भग्रहणं कालप्रकर्षनिष्पत्तेः ॥ ८ ॥ गर्भजन्म हि समूर्द्धनजन्मन कालप्रकर्षेण
निष्पद्यते ततस्तदनतर तस्य ग्रहण न्याय्य ।

उपपादग्रहणमंते दीर्घजीवित्वात् ॥ ९ ॥ समूर्द्धनजन्मो गर्भजन्मश्चोपपादिका दीर्घजीविन
इत्येते ग्रहण क्रियते । किं कृतोय जन्मनिकल्प १ इत्युच्यते—

अध्यवसायविशेषात्कर्मभेदे तत्कृतो जन्मनिकल्पः ॥ १० ॥ अध्यवसाय परिणाम सो
ऽसह्येयलोकनिकल्प तद्भेदात्तत्कार्यकर्मवधनिकल्पस्ततस्तत्काल जन्मनिकारो वेदितव्य । कारणानुरूप हि
लोके दृश्यते कार्यं । शुभाशुभलक्षण कर्म तद्रूपमेव जन्म प्रादुर्भास्यति ।

भ्रकारभेदाज्जन्मभेद इति चेन्न तद्विषयसामान्योपादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्प्रकारा बहव
स्तत्सामानाधिकरण्याजन्मनोपि बहुल्य प्राप्नोति यथा जीवादय पदार्था इति १ तन्न । किं कारण १ तद्विषय
सामान्योपादानात् तत्प्रकारविषयमिह सामान्य जन्मशब्देनोपादीयते, तत एकत्वनिर्देश, यथा जीवादयस्त-
न्मिति । अवाधिकृतस्य ससारिण्योपभोगलब्धविग्रानप्रणयस्य जन्मनो योनिकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

१ द्वितीयातमेतत् । २ दु खोष्मत्वादित्यपि ग पुस्तके पाठ ।

सच्चित्तशीतसवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनः परिणामविशेषश्चित्तं ॥ १ ॥ आत्मनश्चैतन्यस्य परिणामविशेषश्चित्तं, तेन सह वर्तते इति सच्चित्ता ।

शीत इति स्पर्शविशेषः ॥ २ ॥ शीत इत्यनेन स्पर्शविशेषो गृह्यते, शुक्लादिवदुभयवचनत्वात्तद्युक्त द्रव्यमप्याह ।

सवृतो दुरूपलक्षः ॥ ३ ॥ सम्यग्वृत सवृत इति दुरूपलक्ष प्रदेश उच्यते ।

सेतराः सप्रतिपक्षाः ॥ ४ ॥ सह इतरै सेतरा सप्रतिपक्षा इत्यर्थं के पुनरितरे ? अचित्तोष्णनिवृत्ता ।

मिश्रग्रहणमुभयात्मकसग्रहार्थं ॥ ५ ॥ मिश्रग्रहणं क्रियते उभयात्मकसग्रहार्थं सच्चित्ताचित्तशीतोष्णसवृत्तनिवृत्ता इति ।

चशब्द प्रत्येकसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ मिश्राश्चेति च शब्द क्रियते प्रत्येकसमुच्चयार्थं । इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् । तेन सच्चित्त-शीत-सवृता सेतरा यदा मिश्रास्तदा योनयो भवतीत्ययमर्थो लभ्येत । चशब्दे पुन सच्चित्तादय प्रत्येकं च योनयो भवती मिश्राश्चेत्ययमर्थो लभ्य । नै चैतरेणापि तत्प्रती-ते । नैतत् प्रयोजनमस्ति कुतोऽतरेणापि तत्प्रतीतिरतरेणापि हि चशब्द समुच्चयार्थं प्रतीयते यथा पृथिव्यास्ते-जोनासुरिति । ननु चोक्तमितरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यादिति नैप दोष विशेषणस्य समुच्चयस्य चै सभवे समुच्चय इति व्याख्यायते ।

इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु ॥ ७ ॥ सूत्रेऽनुक्ताना योनिभेदाना समुच्चयार्थस्तर्हि चशब्द । के पुनस्ते ? उत्तरत्र वक्ष्यते ।

एकशो ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ एकैक, एकश इति वीप्साया शस्, तस्य ग्रहणं क्रम-मिश्रप्रतिपत्त्यर्थं । यथैव विज्ञायेत सच्चित्तश्चाऽचित्तश्च शीतश्चोष्णश्च सवृतश्च निवृतश्चेति । मैव विज्ञापि सच्चित्त शीतश्चेत्यादि ।

तद्ग्रहणं क्रियते प्रकृतापेक्षया ॥ ९ ॥ तेषा योनयस्तद्योनय केषा समूर्त्तनादीनामिति ।

यूयत इति योनि ॥ १० ॥ सच्चित्तादिद्वन्द्वे पुं वद्भावाभावो भिन्नार्थत्वात् ॥ ११ ॥ योनि शब्दोय स्त्रीलिंगस्तदपेक्षास्तच्चित्तादय शब्दा स्त्रीलिंगास्तेषा द्वन्द्वे पुनद्भ्रमो न प्राप्नोति सच्चित्ताथ शीताथ सवृताथ सच्चित्तशीतसवृता इति । कुत ? भिन्नार्थत्वादेकाश्रये हि पुनद्भ्रान उक्त ? ।

न वा योनिशब्दस्योभयलिंगत्वात् ॥ १२ ॥ न वैप दोष, किं कारण ? उभयलिंगत्वाद्योनिश-ब्दस्य, इह पुल्लिंगो वेदितव्य ।

योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्नाऽऽभाराधेयभेदाद्विशपोपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत योनिजन्म-नोरविशेष ? यत आर्ग्येव देवादिजन्मपर्यायादौपपादिक इत्युच्यते तत्र च योनिरिति ? तत्र किं कारण ? आधा-राधेयविशेषोपपत्ते । आर्ग्ये हि योनिराधेय जन्म, यत सच्चित्तादियोन्याधिष्ठान आत्मा समूर्त्तनादिजन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते ।

सच्चित्तग्रहणमादौ चेतनात्मकत्वात् ॥ १४ ॥ सच्चित्तग्रहणमादौ क्रियते कुनश्चेतनात्मकत्वात्, चेतनात्मको लोके ह्यर्थं प्रधान ।

तदनन्तर शीताभिधानं तदाप्यायनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ तदनन्तर शीताभिधानं क्रियते कुत-स्तदाप्यायनहेतुत्वात् सचेतनस्य ह्यस्य शीतमाप्यायनकारणं भवति ।

शरीरे हि आमसारातानित्यमुपचीयमानस्वयोग्यपुद्गले, अत शेषाणा त्रयाणां शरीराणामौदारिकवक्रियिका-
हारकाणामाहाराद्यभिलाषकारणाना पण्णा पर्याप्ताना योग्यपुद्गलगृहणमाहार इत्युच्यते ।

विगृह्यतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ ऋद्धिप्राप्तानामृषीणामाहारकशरीरमात्रिर्भवति
इति विगृह्यतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः ।

शेषाहाराभावो व्याघातात् ॥ ६ ॥ विग्रहगतौ शेषस्याहारस्याभान, कुतश्च^२ व्याघातात्, अष्ट-
निधकर्मपुद्गलसूक्ष्मपरिणतोपचितमूर्तिकार्षणशरीरवशात् प्रावृद्कालपरिणतजलधरनिर्गतसलिलग्रहणसमर्थ
निक्षिप्ततत्तायससायकवत् पूर्वदेहनिवृत्तिसमुदात्तं दुःखोष्मत्वाद्ब्रजन्प्याहारक, चक्रगतिवशादेक द्वौ त्रीन्वा
समयाननाहारको भवति । तत्रैकसमयिक्यामिपुगतौ उक्तमाहारमनुभवन्नेव गच्छति । पाणिमुक्तायामेकविप्र-
हाया द्विसमयाया प्रथमसमयेऽनाहारक । लगलिकाया द्विप्रहाया तिसमयाया प्रथमद्वितीयो समययेरनाहा-
रकस्तृतीये आहारक । गोमूत्रिकाया त्रिप्रहाया चतु समयाया चतुर्थसमये आहारक इतरेष्वनाहारक । तस्य
खलु ससारिण शुभाशुभफलप्रदकार्मणशरीरानुगृह्यतक्रियाविशेषस्यानुश्रेण्यास्कदत पुत्रोपात्तानुभवन प्रति
‘कर्मभिरापूर्वमाणस्याविगृह्यविगृह्यद्रमनद्वयाक्षितदेशातरस्याभिनवमूल्यतरनिवृत्तिप्रकारप्रतिपादनार्थमिदमाह—

समूर्द्धनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

समंततो मूर्द्धनं समूर्द्धनं ॥ १ ॥ त्रिपु लोकेषूर्द्धमघस्तिर्यक् च देहस्य समततो मूर्द्धनमत्रयप्रकल्पन ।

शुक्रशोणितगरणाद्गर्भः ॥ २ ॥ यत्र शुक्रशोणितयोगरिण मिश्रण भवति स गर्भ ।

मात्रोपशुक्ताहारात्मसात्करणाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा मात्रोपशुक्तस्याहारस्यात्मसात्करणाद्गर्भोपपादाद्गर्भः ।

उपैत्युपपद्यतेऽस्मिन्नित्युपपादः ॥ ४ ॥ हल इत्यधिकरणसाधनो घञ् । देवनारकोत्पत्तिस्यान
विशेषस्य सञ्ज्ञेति । एते त्रय ससारिणा जीवाना जन्मप्रकारा ।

समूर्द्धनग्रहणमादौ अतिस्थूलत्वात् ॥ ५ ॥ समूर्द्धनज हि शरीरमतिस्थूलमतोस्य ग्रहणमादौ
क्रियते । ननु गर्भजशरीरमपि वैक्रियिकशरीरादतिस्थूल तयो कस्यादौ वचन न्याय्यमित्युच्यते—

अल्पकालजीवित्वात् समूर्द्धनं ॥ ६ ॥ गर्भोपपादिकजीविभ्य समूर्द्धनजा प्राणिनोऽल्पकाल
जीविनस्तत समूर्द्धनस्यादौ न्याय्य । किं च—

तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वात् ॥ ७ ॥ गर्भोपपादजन्मनो कार्यकारणेऽप्रत्यक्षे यत्पुन समूर्द्धन-
जन्मन कारण मासादि तत्कार्यं च शरीर तदुभयलोके प्रत्यक्ष ततश्चास्यादौ ग्रहण क्रियते ।

तदनंतरं गर्भग्रहणं कालप्रकर्षनिष्पत्तेः ॥ ८ ॥ गर्भजन्म हि समूर्द्धनजन्मन कालप्रकर्षेण
निष्पद्यते ततस्तदनंतर तस्य ग्रहण न्याय्य ।

उपपादग्रहणमंते दीर्घजीवित्वात् ॥ ९ ॥ समूर्द्धनजभ्यो गर्भजभ्यश्चोपपादिका दीर्घजीविन
इत्यंते ग्रहण क्रियते । किं कृतोय जन्मविकल्प ? इत्युच्यते—

अध्यवसायविशेषात्कर्मभेदे तत्कृतो जन्मविकल्पः ॥ १० ॥ अध्यवसाय परिणाम सो
ऽसह्येयलोकनिकल्प तद्देदात्तकार्यकर्मत्रयनिकल्पस्ततस्तत्फल जन्मनिकारो वेदितव्य । कारणानुरूप हि
लोके दृश्यते कार्यं । शुभाशुभलक्षण कर्म तद्रूपेण जन्म प्रादुर्भावयति ।

प्रकारभेदाज्जन्मभेद इति चेन्न तद्विषयसामान्योपादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्प्रकारा ब्रह्म
स्तत्सामानाधिकरण्याज्जन्मनोपि बहुत्र प्राप्नोति यथा जीवादय पदार्था इति ? तन्न । किं कारण ? तद्विषय
सामान्योपादानात् तत्प्रकारविषयमित् सामान्य जन्मशब्देनोपादीयते, तत एकत्वनिर्देश, यथा जीवादयस्त-
त्त्वमिति । अथाधिकृतस्य ससारिणोपपोषभोगलब्धधिष्ठानप्रणयस्य जन्मनो योनिनिकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

१ द्वितीयांतमेतत् । २ दुःखोष्मत्वादित्यपि ग पुस्तके पाठ ।

सचित्तशीतसवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनः परिणामविशेषश्चित्तं ॥ १ ॥ आत्मनश्चेतन्यस्य परिणामविशेषश्चित्त, तेन सह वर्तते इति सचित्ता ।

शीत इति स्पर्शविशेषः ॥ २ ॥ शीत इत्यनेन स्पर्शविशेषो गृह्यते, शुष्कादिनदुभयवचनत्वात्तद्युक्त द्रव्यमप्याह ।

सवृतो दुरुपलक्षः ॥ ३ ॥ सम्यग्वृत सवृत इति दुरुपलक्ष प्रदेश उच्यते ।

सेतराः सप्रतिपक्षाः ॥ ४ ॥ सह इतरैः सेतरा सप्रतिपक्षा इत्यर्थं के पुनरितरे ? अचित्तोष्णविवृत्ता ।

मिश्रग्रहणमुभयात्मरुसंग्रहार्थं ॥ ५ ॥ मिश्रग्रहण क्रियते उभयात्मकसंग्रहार्थं सचित्ताचित्तशीतोष्णसवृत्ताविवृत्ता इति ।

चशब्द प्रत्येकसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ मिश्राश्चेति च शब्द क्रियते प्रत्येकसमुच्चयार्थं । इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषण स्यात् । तेन सचित्त-शीत-सवृता सेतरा यदा मिश्रास्तदा योनयो भवतीत्ययमर्थो लभ्येत । चशब्दे पुन सचित्तादय प्रत्येक च योनयो भवती मिश्राश्चेत्ययमर्थो लभ्य । न चोत्तरेणापि तत्प्रतीते । नैतत् प्रयोजनमस्ति कुतः । इतरेणापि तत्प्रतीतेरितरेणापि हि चशब्द समुच्चयार्थं प्रतीयते यथा पृथिव्यास्तेजोनायुरिति । ननु चोक्तमितरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषण स्यादिति नैव दोष विशेषणस्य समुच्चयस्य चै सभवे समुच्चय इति व्याख्यायते ।

इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु ॥ ७ ॥ सूत्रेऽनुक्ताना योनिभेदाना समुच्चयार्थस्तर्हि चशब्द । के पुनस्ते ? उत्तरत्र वक्ष्यते ।

एकशो ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ एकैक, एकश इति वीप्साया शस्य, तस्य ग्रहण क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं । यथैव विज्ञायेत सचित्तश्चाऽचित्तश्च शीतश्चोष्णश्च सवृतश्च निवृतश्चेति । मैव विज्ञायि सचित्तशीतश्चेत्यादि ।

तद्ग्रहणं क्रियते प्रकृतापेक्षायाम् ॥ ९ ॥ तेषा योनयस्तद्योनय केया समूर्धनादीनामिति ।

यूयत् इति योनिः ॥ १० ॥ सचित्तादिद्वन्द्वे पुंवद्भावाभावो भिन्नार्थत्वात् ॥ ११ ॥ योनि शब्दोय स्त्रीलिङ्गास्तदपेक्षास्तचित्तादय शब्दा स्त्रीलिङ्गास्तेषा द्वन्द्वे पुंवद्भावो न प्राप्नोति सचित्ताश्च शीताश्च सवृताश्च सचित्तशीतसवृता इति । कुत ? भिन्नार्थत्वादेकाश्रये हि पुंवद्भाव उक्त ? ।

न वा योनिशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् ॥ १२ ॥ न वैप दोष, किं कारण ? उभयलिङ्गत्वाद्योनिशब्दस्य, इह पुल्लिङ्गो वेदितव्य ।

योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्नाऽऽधाराधेयभेदाद्विशेषोपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत योनिजन्मनोरविशेष ? यत आत्मैव देहादिजन्मपर्यायादौपपादिक इत्युच्यते सैन च योनिरिति ? तन्न किं कारण ? आधाराधेयविशेषोपपत्ते । आधारे हि योनिराधेय जन्म, यत सचित्तादियोन्याधिष्ठान आत्मा समूर्धनादिजन्मना शरीराहारोद्रियादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते ।

सचित्तग्रहणमादौ चेतनात्मरुत्वात् ॥ १४ ॥ सचित्तग्रहणमादौ क्रियते कुतश्चेतनात्मकत्वात्, चेतनात्मको लोके ह्यर्थ प्रधान ।

तदनतर शीताभिधान तदाप्यायनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ तदनतर शीताभिधान नित्यते कुतस्तदाप्यायनहेतुत्वात् सचेतनस्य ह्यस्य शीतमाप्यायनकारण भवति ।

१ ग पुस्तके तार्तिकस्वरूपे पठितमिद वाक्य । २ चशब्दमत्तरेणापीत्यर्थ । ३ नाय ग पुस्तके चकार ।

अतै संवृतग्रहणं गुप्तरूपत्वात् ॥ १६ ॥ अते सवृतग्रहण क्रियते, कुतः? गुप्तरूपत्वात् । गुप्तरूप हि लोके कर्मप्राह्य भवति ।

एक एव योनिरिति चेन्न प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनहेतुसद्भावात् ॥ १७ ॥ स्यामत मेक एव योनिरस्तु सर्वेषा जीवानामिति ? तन्न । किं कारण ? प्रत्यात्म सुखदुःखानुभवनसद्भावात् । शुभाशुभ परिणामा हि प्रत्यात्म भिन्नास्तज्जनितश्च कर्मबन्धो विचित्र , अतस्तेन सुखदुःखानुभवनकारण बहुनिधमारभ्यते ।

तत्राऽचित्तयोनिका देवनारकाः ॥ १८ ॥ देवाश्च नारकाश्चाऽचित्तयोनिकास्तेषा हि योनिरुपपादप्रदेशपुद्गलप्रचयोऽचित्त ।

गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ १९ ॥ गर्भजा ये जीवास्ते मिश्रयोनयो वेदितव्यास्तेषा हि मातुरुदरे शुक्रशोणितमचित्त, तदात्मना चित्तवता मिश्र ।

शेषास्त्रिविकल्पाः ॥ २० ॥ शेषा समूर्द्धनजास्त्रिविकल्पा भवति । केचित्सचित्तयोनय , अन्येऽचित्तयोनय , परे मिश्रयोनय इति । तत्र सचित्तयोनय साधारणशरीरा । कुत ? परस्पराश्रयत्वात् । इतरेऽचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ।

शीतोष्णयोनयो देवनारकाः ॥ २१ ॥ देवा नारकाश्च शीतयोनयो भवति । उष्णयोनयश्च, तेषा चोपपादनस्थानानि कानि चिदुष्णानि कानि चिच्छीतानीति ।

उष्णयोनिस्तेजस्कायिकः ॥ २२ ॥ अग्निकायिको जीव उष्णयोनिर्दृष्टव्य ।

इतरे त्रिप्रकाराः ॥ २३ ॥ इतरे जीवास्त्रिप्रकारयोनयो भवति केचिच्छीतयोनयोऽन्ये, उष्णयोनय , अपरे मिश्रयोनय इति ।

देवनारकैर्कोद्रियाः संवृतयोनयः ॥ २४ ॥ देवनारका एकोद्रियाश्च संवृतयोनयो भवति ।

विकर्लोद्रिया जीवा विवृतयोनयो वेदितव्याः ॥ २५ ॥

मिश्रयोनयो गर्भजा . ॥ २६ ॥ गर्भजा जीवा मिश्रयोनयोऽवगतव्या ।

तद्भेदाश्च शब्दसमुच्चिताः प्रत्यक्षज्ञानिदृष्टा इतरेषामागमगम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्याः ॥ २७ ॥ तेषा नवाना योर्नाना भेदा कर्मभेदजनितविकृतवृत्तय प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दिव्येन चक्षुषा दृष्टा , इतरेषा छद्मस्थानामागमेन श्रुतास्येन गम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आख्यायते । तद्यथा— नित्यनिगोताना सप्तशतसहस्राणि, अनित्यनिगोताना च सप्तशतसहस्राणि । के पुनर्नित्यनिगोता ? केचाऽनित्यनिगोता ? । त्रिष्वपि कालेषु त्रसभावयोग्या येन भवति ते नित्यनिगोता त्रसभावमवाप्ता अवाप्स्यति च ये तेऽनित्यनिगोता । पृथिव्यस्तेजोवायूना सप्तशतसहस्राणि, वनस्पतिकायिकाना दशशतसहस्राणि, विकर्लोद्रियाणा प सहस्राणि, देवनारकपंचेंद्रियातिरश्वा प्रत्येक चत्वारिंशत्सहस्राणि, मनुष्याणा चतुर्दशशतसहस्राणि तान्येतानि समुदितानि चतुरशीतिशतसहस्राणि आख्यायते ॥ उक्त च— “ णिच्चिदरधादुसचप तरदस वियलिंदिएसु छच्चेन सुरणिरयतिरियचउरो चोइसमणुए सदसहस्ता इति ” । एवमेतास्मिन्नयोनिभेदसकटे त्रिविधे जन्मनि सर्वप्राणिभूतामनियमेन प्रसक्तेऽवधारणार्थमाह—

जरायुजांडजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

जालवत्प्राणिपरिवरणं जरायुः ॥ १ ॥ यजालवत्प्राणिपरिवरण विततमासशोणित तज्जरायुरित्युच्यते ।

शुक्रशोणितपरिवरणमुपात्तकाठिन्यं नखत्वकसदृशं परिमंडलमंड ॥ २ ॥ यत्र खलु नखत्वकसदृशमुपात्तकाठिन्य शुक्रशोणितपरिवरण मडल तदडमित्याख्यायते ।

संपूर्णावयव* परिस्पदादिसामर्थ्योपलक्षितः पोतः ॥ ३ ॥ किंचित् परिवरणमतरेण परि-
पूर्णावयवो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पदादिसामर्थ्योपेत पोत इत्युच्यते । जरायौ जाता जरायुजा, अडे जाता
अडजा, जरायुजाश्चाऽडजाश्च पोताश्च जरायुजाडजपोता ।

पोतजा इत्युक्तमर्थभेदाभावात् ॥४॥ केचित्पोतजा इति पठति तदुक्त । कुत ? अर्थभेदाभावात्
न हि पोते कश्चिदन्यो जातोस्ति ॥

आत्मा पोतज इति चेन्न तत्परिणामात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतमात्मा पोते जात पोतज इत्यर्थ-
भेदोस्तीति ? तत्र किं कारणं ? तत्परिणामादात्मैव पोतपरिणामेन परिणत पोत इत्युच्यते न पृथगत्मन
पोतो नाम कश्चिदस्ति । जरायुत्पोतोऽजनिष्ट पोतज इति चेदर्थविशेषो नास्ति ॥

जरायुजगृहणमादावभ्यर्हितत्वात् ॥ ६ ॥ जरायुजगृहणमादौ क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात्
कथमभ्यर्हितत्व ?

क्रियारंभशक्तियोगात् ॥७॥ अडजपोतासाधारण्यो हि भाषाप्ययनादय क्रिया जरायुजेषु दृश्यते ।
केषां चिन्महाप्रभावत्वात् ॥ ८ ॥ तत्र हि जाता केचन चक्रधरवासुदेवादयो महाप्रभावा
भवति । किं च—

मार्गफलाभिसंबंधात् ॥९॥ सम्यग्दर्शनादिमार्गफलेन मोक्षमुखेनाभिसंबन्धो नान्येषामित्यभ्यर्हितत्व ।
तदनंतरमंडजग्रहणं पोतेभ्योभ्यर्हितत्वात् ॥ १० ॥ तदनंतरमंडजग्रहणं क्रियते । कुत ? पो-
तेभ्योभ्यर्हितत्वात् । अडजेषु हि केषुचित् शुक्रसारिकादयोऽक्षरोच्चारणादिषु क्रियासु कुशला भवतीत्यभ्य-
र्हिता पोतेभ्यः ।

उद्देशवन्निर्देश इति चेन्न गौरवप्रसंगात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतमुद्देशवन्निर्देशेन भवितव्यमिति
समूर्छनजाना प्राग्ग्रहणं कर्तव्यमिति ? तत्र किं कारणं ? गौरवप्रसंगात् । यदि हि समूर्छनजनिर्देश आदौ
क्रियते शास्त्रगौरव स्यादेकद्विनिचतुरिन्द्रियाणां पंचेन्द्रियाणां तिरश्चा मनुष्याणां च केषांचित्समूर्छन, इत्यतो
गर्भजोपपादिकानुक्त्वा शेषाणां समूर्छनमिति लघुनोपायेन निदेक्ष्यामीत्युद्देशकमोऽस्तिनात् ।

सिद्धे विधिरवधारणार्थः ॥ १२ ॥ जरायुजादीनां सामान्येन सिद्धे गर्भजन्मसंबन्धे पुनर्विधि-
रारम्यमाणो नियमार्थः, जरायुजाडजपोतानामेव । गर्भ एवेति नियमः कस्मान्न भवति ? उत्तरत्र शेषाणामिति वच-
नात् । यद्यमीया जरायुजाडजपोतानां गर्भानुप्रियते, अधोपपादः खलु केषां भवतीत्यत आह—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवादिगल्पदय एवास्य जन्मेति चन्न शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् ॥ १ ॥ स्यान्मत
मनुष्यस्तीर्यमनो न उच्छिन्नायुः कर्मणकाययोगस्थो देवादिगल्पदयाद्, देवादिदिव्यपदेशमिति कृत्वा तदेवास्य
जन्मेति मतमिति ? तत्र । किं कारणं ? शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् । देवादिशरीरनिर्वृत्तौ हि देवादिजन्मेष्ट
तस्या चानुसूयायामनाहारकत्वान्न देवादिशरीरनिर्वृत्तिरस्ति तत उपपादो जन्म युक्त, तच्च देवनारकाणामिति ।
निर्दिष्टजन्मभेदेभ्यो जरायुजादिभ्योऽन्येषां किं जन्म ? इत्यत आह—

शेषाणां समूर्छन ॥ ३५ ॥

उभयत्र नियमः पूर्ववत् ॥१॥ उभयोरपि यागया धर्मनियमो धारित्य, देवनारकाण्यभेदे
पपादः, शेषाणामेव समूर्छनं नोक्तानामिति । कथं पुनर्ज्ञायि । धर्म जन्मनियमो न जन्मनियम
शेषग्रहणाज्जायते पूर्वत्र जन्मनियम इति । जरायुजाडजपोतानामेव गर्भां देवनारकाणामेवोपपाद
गभोपपादजन्मनी नियते, जरायुजाण्यो न नियमाभ्यर्थं समूर्छनार्थां प्राप्तमत शेषग्रहणं चिरे

समूर्द्धन नोक्तानामित्यनधारणार्थं । यदि हि जन्ममता नियम स्याज्जरायुजाडजपोताना गर्भ एव देयनार-
काणामुपपाद एवेति गर्भोपपादयोरनधारणात् यत्र समूर्द्धन चान्यच्चास्ति तत्र समूर्द्धनमेवेति नियमाच्छेप-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । आहृद सूत्रमनर्थकं कथं ? पूर्वयोर्योगयोरुभयतो नियमे सति जरायुजादीना गर्भोपपाद-
योश्चाऽसति व्यभिचारे, शेषाणामेव समूर्द्धनमुत्सर्गोऽतिष्ठते इति । उच्यते स एवोभयो नियमो दुर्लभ, यत्तस्यै-
कत्वात्, अतोऽन्यतरनियम एवाश्रयितव्यस्तस्मिन् च सति सूत्रमिदमारब्धव्यं । तेषां पुनः ससारिणा त्रिनिधजन्मना
माहितबहुविकल्पनवयोनिभेदानां शुभाशुभनामकर्मनिर्णयित्तानि निबन्धफलानुभवनधिष्ठानानि शरीराणि
कानीत्यत आह—

औदारिकवैक्रियिकाहारकृतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

शीर्यत इति शरीराणि घटाद्यानिप्रसंग इति चेन्न नामभ्रंशनिमित्तत्वाभावात् ॥ १ ॥
यदि शीर्यत इति शरीराणि घटादीनामपि निशरणमस्तीति शरीरत्वमिति प्रसज्येत ? तन्न । किं कारणं ? नाम-
कर्मनिमित्तत्वाभावात् । शरीरं नामकर्मोदयाच्छरीरं न च घटादिषु सौस्तीति नास्त्यतिप्रसंगः ।

विग्रहभाव इति चेन्न रूढिशब्देष्वपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यदि
शरीरनामकर्मोदयाच्छरीरव्यपदेशं शीर्यत इति शरीराणीति विग्रहो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ?
रूढिशब्देष्वपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् । यथा गच्छतीति गौरिति विगृह्यते, एव शीर्यत इति शरीराणि इति
विग्रहो भवति ।

शरीरत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं शरीरत्व नाम सामान्यविशेषोस्ति । तद्यौ-
गाच्छरीरं न नाम कर्मोदयादिति ? तन्न । किं कारणं ? तदभावात् तत्त्वभावेऽनवधारणप्रसंगोऽभिवदित्येवमादि-
नार्थांतरभूतजातिसम्बन्धकल्पना प्रतिविहितेति नास्ति शरीरत्वम् ।

उदारात्स्थूलवाचिनो भवे प्रयोजने वा ठञ् ॥ ४ ॥ उदारस्थूलमिति यावत्, ततो भवे प्रयो-
जने वा ठञि, औदारिकमिति भवति ।

विक्रियाप्रयोजनं वैक्रियिकं ॥ ५ ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरण वि-
क्रिया सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ।

अद्रियते तदित्याहारकं ॥ ६ ॥ सूक्ष्मपदार्थनिर्ज्ञानार्थमसयमपरिजिहीर्षया च प्रमत्तसयतेना-
हियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकम् ।

तेजोनिमित्तत्वात्तेजसं ॥ ७ ॥ धत्तेजोनिमित्तं तैर्जसमिदं तेजसि भव वा तैजसमित्याख्यायते ।
कर्मणामिदं कर्मणा समूह इति वा कर्मणं ॥ ८ ॥ कर्मणामिदं कार्यं कर्मणा समूह इति
वा कथंचिद्भेदविवक्षोपपत्तेः कर्मणमिति व्यपदिश्यते ।

सर्वेषां कर्मणत्प्रसंग इति चेन्न प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं
यदि कर्मणामिदं कर्मणा समूह इति वा कर्मणमित्युच्यते सर्वेषामपि तत्तुल्यमित्यौदारिकादीनामपि कर्मणत्व-
प्रसंग इति ? तन्न । किं कारणं ? प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् । औदारिकशरीरनामादीनि हि प्रतिनियतानि
कर्माणि सति तद्दुभयभेदाद्भेदो भवति ।

तत्कृतत्वेऽप्यन्यत्तद्दर्शनाद्भटादिवत् ॥ १० ॥ यथा मृत्पिडकारणाविशेषेऽपि घटशरानादीनां
सञ्ज्ञासालक्षणयादिभेदाद्भेदस्तथा कर्मकृतत्वाविशेषेऽपि औदारिकादीनां सञ्ज्ञादिभेदाद्भेदोऽन्यस्येव ।

तदवणालिङ्गान्नाभिनिष्पत्तेः ॥ ११ ॥ कार्मणशरीरप्रणाष्टिरुया चौदारिकादीनामभिनियत्ति
रत कार्यकारणभेदान् संज्ञा कार्मणत्व । किं च—

विस्रसोपचयेन व्यवस्थानात् क्रिद्गुडरेणुश्लेषवत् ॥ १२ ॥ यथा वैस्तसिकपरिणामात्
श्लिङ्गुडे रेणुनामुपस्थानामप्रस्थान तथा कर्मण्यप्यौदारिकादीना वंन्सिकोपचयेनाप्रस्थानमिति नानात्व सिद्ध ।

कार्मणमसन्निमिताभावादिति चेन्न निमित्तनिमित्तिभावात्तस्यैव प्रदीपवत् ॥ १३ ॥
स्यादेतन्न कार्मण नाम शरीरमस्ति कुत ? निमित्ताभावात् । यस्य च निमित्त नास्ति तदसत् यथा एतन्निपाणमिति ?
तत्र । किं कारण ? तस्यैव निमित्तनिमित्तिभावात्प्रदीपवत् यथा प्रदीपात्प्रैवात्मप्रकाशनात्प्रकाश्य प्रकाशकश्च
तथा कार्मणमेवात्मनो निमित्त निमित्ति चेति सिद्ध ।

मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च ॥ १४ ॥ न कार्मणस्य निमित्त नास्ति, किं तर्हि निमित्त ? मि-
थ्यादर्शनादि, ततो ऽनिदमेतन्निमित्ताभावादिति ।

इतरथा ह्यनिर्भोक्षप्रसंगः ॥ १५ ॥ यदि कार्मणमनिमित्तमिति गृहेत अनिर्भोक्ष स्यात्, अहेतुकस्य
विनाशहेतुत्वाभावात् ।

अशरीरं विशरणाभावादिति च्त्रोपचयापचयप्रवृत्त्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतच्चयौदारिका-
दि शीर्यत इति शरीरं न तथा कार्मण शीर्यत इत्यशरीरत्वमस्येति ? तन्न । किं कारण उपचयापचयप्रवृत्त्वात् ।
निमित्तप्रशाद्धि कर्मण्यव्ययी सतत स्त इति विशरणमस्येव ।

तद्गृहणमादाविति चेन्न तदनुमेयत्वात् ॥ १७ ॥ स्यादेतत्कार्मणप्रगृहणमादौ कर्तव्य कुतस्तद-
भिधानत्वादितरेपामिति ? तन्न । किं कारण ? तदनुमेयत्वात्, यथा घटादिकार्योपलब्धे परमाध्यायनुमान
तथौदारिकादिकार्योपलब्धे कार्मणानुमान । कार्यलिंग हि कारणमिति ।

तत एव कर्मणो मूर्तिमत्त्वं सिद्धं ॥ १८ ॥ यस्मा मूर्तिमदस्य कार्यं तत एव कर्मण कारणस्य
मूर्तिमत्व सिद्ध । न एवमूर्तेनात्मगुणेन निःक्रियेणाऽऽद्येन मूर्तिमत क्रियानतो द्रव्यस्वारभो युक्त इति ।

औदारिकप्रगृहणमादावितिस्थूलत्वात् ॥ १९ ॥ अतिस्थूलमिदमौदारिकमिन्द्रियप्राज्ञत्वात्ततोस्य
प्रगृहणमादौ क्रियते ।

उत्तरेषा क्रमः सूक्ष्मक्रमप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २० ॥ उत्तरेषा वैक्रियिकादीना पाठक्रम सूक्ष्मक्रम-
प्रतिपत्त्यर्थो वेदितव्य । वक्ष्यते हि पर पर सूक्ष्ममिति । यथौदारिकस्यैदिधैरपलब्धिस्तथेतरेषा कस्मान् भव-
तान्यत आह—

पर परं सूक्ष्मं ॥ ३७ ॥

परशब्दस्योपकार्यत्वे विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः ॥ १ ॥ परशब्दोयगनेकार्थवचन , क-
चिद्भ्रजस्थायी वर्तते यथा पुं पर इति । क्वचिदन्यात्र वर्तते यथा परपुत्र परभाष्येति अन्यपुत्रोन्वयमायैति
गम्यते । क्वचित्प्राप्त्ये वर्तते यथा परमिय कन्याऽस्मि कुटुम्बे प्रज्ञानमिति गम्यते । क्वचिदिष्टार्थे वर्तते यथा
पर धाम गत इष्ट धाम गत इत्यर्थ । तत्रेह निवक्षातो व्यवस्थार्थो गृह्यते ।

पृथग्भूताना शरीराणा सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः ॥ २ ॥ सज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादिभि
पृथग्भूताना शरीराणा सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देश क्रियते पर परमिति । यदि पर पर सूक्ष्म प्रदेशतोपि नून
पर पर हीनमिति निरपेक्षप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

बहुद्रव्योपचितत्वात्तदुपलब्धिप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्बहुद्रव्योपचित-
तत्वात्तैजसकार्मणयोरुपलब्धि प्रामेताति १ तन्न । किं कारणमुक्तमेतत्प्रचयविशेषात्सूक्ष्मपरिणाम इति । तत्रैत
स्याच्छल्यकान्मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्ससारिणो जीनस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसंग इति तन्न । किं कारण १
यस्माद्गुणे अध्येते—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

प्रतीघातो मृत्युतरेण व्याघातः ॥ १ ॥ मूर्तिमतो मूल्यतरेण व्याघात प्रतीघात इत्युच्यते ।

तदभावः सूक्ष्मपरिणामादयःपिंड तजानुप्रवेशवत् ॥ २ ॥ यथाऽय पिंडस्यात सूक्ष्मप-
रिणामात्तेजोनुप्रवेशो दृष्टस्तथा तैजसकार्मणयोरपि नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघात इत्यप्रतीघाते इत्युच्यते ।

वैक्रियिकाहारऋयोरप्यप्रतिघात इति चेन्न सर्वत्र विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत वै-
क्रियिकाहारकयोरपि प्रतिघातो नास्ति सूक्ष्मपरिणामादेव, तत्र किमुच्यते तैजसकार्मणे एवाप्रतीघाते इति १
तन्न । किं कारण १ सर्वत्र विवक्षितत्वात् । आलोकात्तात्मनः तैजसकार्मणयोर्नास्ति प्रतिघात इत्यय विशेषो
विवक्षित । वैक्रियिकाहारकयोस्तु न तत्रास्ति प्रतिघात । आह किमेतावानेव विशेष आहोस्वित्कश्चिदन्योप्य-
स्ति १ इत्यत आह—

अनादिसवधे च ॥ ४१ ॥

अथनानादित्वादात्मन शरीरस्यादिमत्वाद्धिकरणस्यादिशरीरसवध किं कृत १ इत्यत आह—अनादिस-
वधे चेति । च शब्द किमर्थ —

चशब्दो विकल्पार्थः ॥ १ ॥ च शब्दो विकल्पार्थो वेदितव्य, अनादिसवधे सादिसवधे चेति ।
कथमिति चेदुच्यते—

बंधसंतत्यपेक्षयानादि मवधः सादिश्च विशेषतो वीजवृक्षवत् ॥ २ ॥ यथा वृक्षो वीजा-
दुत्पन्न, तच्च वीजमपरस्माद्बृक्षात्, स चापरस्माद्बीजादिति कार्यकारणसंबन्धमामान्यापेक्षयाऽनादिसवध ।
अस्माद्बीजादय वृक्षोऽस्माच्च वृक्षादिद वीजमिति विशेषापेक्षया सादि । एव तैजसकार्मणयोरपि पौनर्भनिक-
निमित्तनैमित्तिकसतत्यपेक्षयाऽनादिसवध, विशेषापेक्षया सादिरिति ।

एकातेनादिमत्वेऽभिनवशरीरसत्राभावो निर्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ यस्येकातेनादिमान्
शरीरसत्रप्रस्तस्य प्रागात्यक्तिकी शुद्धिमादधतो जीनस्याभिनवशरीरसत्रधो न स्यात् कुत १ निर्निमित्तत्वात् ।

मुक्तात्माभावप्रसंगश्च ॥ ४ ॥ यद्येकातेन सादिसवधो यथा सादिशरीरमकस्मात्सत्रयते एव
मुक्तात्मनोप्याकस्मिन्शरीरसत्रध स्यादिति मुक्तात्माभावप्रसंग स्यात् ।

एकातेनानादित्वे चानिर्मोक्षः प्रसंग ॥ ५ ॥ अथैकातेनानादित्वात् कल्प्यते एवमपि यस्या-
नादित्व तस्यातोपि नास्तीत्याकाशत्रकार्यकारणसत्राभावात् ततश्चानिर्माक्ष प्रसजति । ननु चानादेरपि
वीजवृक्षसतानस्याभिनवसवधे सत्यतो दृष्ट न तस्यैकातेनाऽनादित्वाभावात् । वीजवृक्षो हि विशेषापेक्षया-
ऽऽदिमताविति । तस्मात्साधुक्त केनचित्प्रकारेण, अनादिसत्रध केनचित्प्रकारेणादिमानिति । ते एते तैज-
सकार्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताऽविशेषेणेत्यत आह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥१॥ निरवशेषस्य ससारिणो जीनस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्य १ ।
ससरणधर्मसामान्यादेकवचननिर्देशः ॥ २ ॥ ससरणधर्मसामान्ययोगादेकवचननिर्देश

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशाः परमाणवः ॥ १ ॥ प्रदिश्यते इति प्रदेशा परमाणवस्ते हि घटादिष्ववयवत्वेन प्रदिश्यते, प्रदिश्यते एभिरिति वा प्रदेशास्तैर्हि आकाशादीना क्षेत्रविभागः प्रदिश्यते ।

प्रदेशेभ्यः प्रदेशतः ॥ २ ॥ अपादाने हीयरुहाविति तसिः ।

प्रदेशैर्गं प्रदेशनः ॥ ३ ॥ तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसख्यानमिति तसि ।

संख्यानातीताऽसंख्येयः ॥ ४ ॥ सख्यान गणनमतीतो यः सोऽसख्येयः, असख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसख्येयगुण ।

परंपरमित्यनुवृत्तेः प्राक् तैजसादिति वचनं ॥ ५ ॥ परंपरमित्यनुवर्तते तेन आकर्मणाद-सख्येयगुणत्वे प्राप्ते मर्यादानिर्णयार्थं प्राक् तैजसादित्युच्यते ।

प्रदेशत इति विशेषणमवगाहक्षेत्रनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ प्रदेशत परंपरमसख्येयगुण नावगाह-क्षेत्रत इत्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रदेशत इति विशेषणमुपादीयते । तेनैतदुक्तं भवति—औदारिकाद्वैक्रियिकमसख्ये-यगुणप्रदेश वैक्रियिकादाहारकमसख्येयगुणप्रदेशमिति । को गुणकार पत्योपमस्यासख्येयभागः ।

उत्तरोत्तरस्य महत्वप्रसंग इति चेन्न प्रचयविशेषादयःपिंडतूलनिचयवत् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं यद्युत्तरोत्तरमसख्येयगुणप्रदेश परिमाणमहत्वेनापि भवितव्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? प्रचयविशेषा-दयःपिंडतूलनिचयवत् । यथाऽयःपिंडस्य बहुप्रदेशत्वेपि अल्पपरिमाणत्वं तूलनिचयस्य चाल्पप्रदेशत्वेपि महापरिमाणत्वं प्रचयविशेषात् । तत्रोत्तरस्य शरीरस्यासंख्येयगुणप्रदेशत्वेपि अल्पपरिमाणत्वं यद्यविशेषाद्भे-दितव्यं । उक्तं प्राक् तैजसात्पर परमसख्येयगुणमिति, अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेषः ? अस्तीत्याह-

अनंतगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसंबध क्रियते आहारकात्तैजस प्रदेशतोऽनंतगुण तैजसात्कार्मणं प्रदेश-तोनंतगुणमिति । को गुणकारः अभव्यानामनंतगुण सिद्धानामनंतभाग ।

अनंतगुणत्वाद्भयोस्तुल्यत्वमिति चेन्नानंतस्यानंतविकल्पात् ॥ १ ॥ स्यादेतदनंतगु-णत्वाद्भयोस्तैजसकार्मणयोस्तुल्यत्वमिति । तन्न । किं कारणमनंतस्यानंतविकल्पादनतोऽनंतविकल्पसख्ये-यस्य सख्येयविकल्पवत् ।

आहारकाद्भयोरनंतगुणत्वमिति चेन्न परं परमित्यभिसंबधात् ॥ २ ॥ स्यान्मतमाहा-रकाद्भयोरनंतगुणत्वमेव गम्यते न तैजसात्कार्मणस्यानंतगुणत्वमतस्तयोस्तुल्यप्रदेशत्व प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? परंपरमित्यभिसंबधत्वात्पर परमनंतगुणमिति गम्यते ।

परस्मिन्स्त्यारातीयस्यापरत्वात् परापर इति निर्देशः ॥ ३ ॥ परं कार्मणं तस्मिन् सति तैजसमपरं भवत्यत परापरे इति निर्देशो न्याय्यः ।

न वा बुद्धिविषयःपापागात् ॥४॥ न वैषदोषः किं कारणं ? बुद्धिविषयव्यापारात् । न शब्दोच्चारण क्रमेण तैजसकार्मणयोः परव्यपदेशः किं, तर्हि ? बुद्ध्या तैजसकार्मणे तिर्यग्व्यवस्थाप्याहारकात् परे इति व्यपदेशः ।

व्यवहिते वा परशब्दप्रयोगात् ॥ ५ ॥ अथवा व्यवहिते परशब्दप्रयोगो दृश्यते यथा परा, पाठलिपुत्रा मथुंगेति तथाहारकात्तैजसस्य परत्वं तैजसेन व्यवहितस्यापि कार्मणस्य परत्वमिति ।

बहुद्रव्योपचितत्वात्तदुपलब्धिप्रसंग इति चन्तोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्बहुद्रव्योपचित-
त्वात्तैजसकार्मणयोरुपलब्धि प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणमुक्तमेतदप्रचयविशेषा मूर्ध्मपरिणाम इति । तत्रैत-
त्स्या उच्यते न मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वानुसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसंग इति तत्र किं कारणं
यस्माद्भवे अध्येते—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

प्रतीघातो मृत्यतरेण व्याघातः ॥ १ ॥ मूर्तिमतो मूर्ध्मतरण व्याघात प्रतीघात इयुज्यते ।
तदभावः मूर्ध्मपरिणामादयः पिंड तजानुपवेशत् ॥ २ ॥ य गऽय पिंडस्यात मूर्ध्मप-
रिणामात्तेजोपवेशो दृष्टस्तथा तैजसकार्मणयोरपि नास्ति घनपटगादिषु व्याघात इत्यप्रतीघाते इत्युच्यते ।

वैक्रियिकाहारकयोरप्यप्रतीघात इति चेन्न सर्वत्र विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्म धे-
क्रियिकाहारकयोरपि प्रतिघातो नास्ति सूक्ष्मपरिणामादिव, तत्र किमु यो तैजसकार्मणे एवाप्रतिघाते इति ।
तत्र किं कारणं सर्वत्र विवक्षितत्वात् । आलोकांतामत्र तैजसकार्मणयोर्नास्ति प्रतिघात इत्यय विशेषो
निरक्षितः । वैक्रियिकाहारकयोस्तु न तथास्ति प्रतिघातः । आह किमेतानेव विशेष आहोस्त्विक्षिद्व्योप्य-
स्ति इत्यत आह—

अनादिसवधे च ॥ ४१ ॥

अथानादित्वाद्यमान शरीरस्यापि मन्वादिकरणान्यादिशरीरस्य किं कृत इत्यत आह—अनादिस-
वधे चेति । च शब्द किमर्थं—

चशब्दो विकल्पार्थः ॥ १ ॥ च शब्दो विकल्पार्था वेदितव्य, अनादिसवधे सादिसवधे चेति ।
कथमिति चेदुच्यते—

बंधसंतत्यपेक्षयानादि सवधः सादिश्च विशेषतो वीजश्रवत् ॥ २ ॥ यथा वृक्षो वीजा-
दुत्पन्न, तत्र वीजमपरस्माद्गुक्षात्, च चापरस्माद्बीजादिनि कार्यकारणमत्र नामान्यापेक्षयाऽनादिसवध ।
अस्माद्बीजादय वृक्षोऽस्माच्च वृक्षादिनि वीजमिति विशेषापेक्षया नादि । एव तैजसकार्मणयोरपि पौनर्भविक-
निमित्तनैमित्तिकमतत्यपेक्षयाऽनादिसवध, विशेषापेक्षया सादिरिति ।

एकातेनादिमत्त्वेऽभिनयशरीरस्यथाभावो निर्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ यस्यकानेनादिमान्
शरीरमत्रस्तस्य प्रागात्यतिकीं शुक्तिमादधतो जीवस्याभिनयशरीरस्यथो न स्यात् कुत । निर्निमित्तत्वात् ।

मुक्तात्माभावप्रसंगश्च ॥ ४ ॥ यथैकातेन सादिसवधो यथा सादिशरीरमकस्मात्सवध्यते एव
मुक्तात्मनोप्याकस्मिन्शरीरस्य स्यादिति मुक्तात्माभावाप्रसंग स्यात् ।

एकातेनानादित्वे चानिर्माक्षः प्रसंग ॥ ५ ॥ अथैकातेनानादित्व कथ्यते एवमपि यस्या-
नादित्व तस्यातोपि नास्तीत्याकाशकार्यकारणमत्राभावात् ततश्चानिर्माक्ष प्रसजति । ननु चानादेरपि
वीजवृक्षमतानस्याग्निमत्रे मलयतो दृष्ट न तस्यैकातेनाऽनादित्वाभावात् । वीजवृक्षो हि विशेषापेक्षया-
ऽऽदिमतातिरिति । तस्मात्साधूक्त केनचित्प्रकारेण, अनादिसवध केनचित्प्रकारेणादिमानिति । ते एते तैज-
सकार्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताऽविशेषेणेत्यत आह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥ १ ॥ निरवशेषस्य ससारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थ ।

ससरणधर्मसामान्यादेकचननिर्देशः ॥ २ ॥ ससरणधर्मसामान्ययोगादेकचननिर्देश

क्रियते । यदि हि कस्यचित्ससारिणस्ते न स्याता ससारित्वमेवास्य न स्यात् । अत्रिशेषामिधानात्तैरीदारिकादिभिः सर्वस्य ससारिणो यौगपद्येन सबधप्रसंगे समविशरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

तद्ग्रहणं प्रकृतशरीरद्वयप्रतिनिदेशार्थं ॥ १ ॥ प्रकृते द्वे शरीरे तैजसकार्मणे, तत्प्रतिनि-
देशार्थं तदित्युच्यते ।

आदिशब्देन व्यवस्थावाचिना शरीरविशेषणं ॥ २ ॥ पूर्वसूत्रे व्यवस्थिताना शरीराणा-
मानुपूर्व्यप्रतिपादनेनाऽऽदिशब्देन विशेषणं क्रियते, ते आदिर्येषा तानीमानि तदादीनीति ।

पृथक्त्वादेव तेषां भाज्यग्रहणमनर्थकमिति चेन्न, एकस्य द्वित्रिचतुःशरीरसंबन्धविभागो-
पपत्ते ॥ ३ ॥ भाज्यानि, पृथक् कर्तव्यानीत्यर्थं । तान्यौदारिकादीनि परस्परत आत्मनश्च पृथग्भूतान्येव
लक्षणभेदादतो भाज्यग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न, किं कारणं ? एकस्य द्वित्रिचतुःशरीरसबन्धविभागोपपत्ते
कस्यचिदात्मनो द्वे तैजसकार्मणे, अपरस्य त्रीण्यौदारिकतैजसकार्मणानि, वैक्रियिकतैजसकार्मणानि वा, अन्यस्य
चत्वार्यौदारिकाऽऽहारकतैजसकार्मणानीति विभागं क्रियते ।

युगपदिति कालैकत्वे ॥ ४ ॥ युगपदित्यय निपात कालैकत्वे दृष्टव्य एकस्मिन् काले, कालभेदे
तु पचापि भवत्येन ।

आहभिध्यर्थः ॥ ५ ॥ आह्वयमभिविध्यर्थो दृष्टव्य, तेन चत्वार्यपि कस्यचिद्भवति । मर्यादायां
सत्यां चत्वारि न स्युः । अथ पच युगपत्कस्मान्न भवतीति ।

वैक्रियिकाहारकयोर्युगपदसंभवात् पचाभावः ॥ ६ ॥ यस्य सयत्स्याहारकं न तस्य वैक्रि-
यिक, यस्य देवस्य नारकस्य वा वैक्रियिकं न तस्याहारकमिति युगपत्पचानामसंभवः । पुनरपि तेषां शरी-
राणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

निरुपभोगमंत्यं ॥ ४४ ॥

सूत्रक्रमापेक्षयात्तेभवमस्य कार्मण, निरुपभोगमिति वचनात् अर्थादापन्नमेतदितराणि सोपभोगानीति ।
कर्मादानानिर्जरासुखदुःखानुभवनहेतुत्वात् सोपभोगमिति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ १ ॥
स्यान्मतं कार्मणकाययोगेन कर्मादत्ते निर्जयति च, सुखदुःखं चानुभवति, ततः सोपभोगमेव न निरुपभोग-
मिति ? तन्न, किं कारणं ? विवक्षितापरिज्ञानात् । विवक्षितमुपभोगमपरिज्ञाय परेणैव चोदितं । कोऽसौ
विवक्षित उपभोगः ?

इन्द्रियनिमित्तशब्दाद्युपलब्धिरुपभोगः ॥ २ ॥ इन्द्रियप्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरुप-
भोग इत्युच्यते । विग्रहगतौ सत्यामपीन्द्रियोपलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्यभागाच्छब्दादिपिपयानुभवनानामानिरुप-
भोग कार्मणमिति कथ्यते । ननु तैजसमपि निरुपभोगं तत्र किमुच्यते निरुपभोगमस्य ? इत्यत आह—

तैजसस्य योगनिमित्तत्वाभावादनधिकारः ॥ ३ ॥ तैजस शरीर योगनिमित्तमपि न भवति
इतोऽस्योपभोगविचारेऽनधिकारस्ततो योगनिमित्तेषु शरीरेष्वन्य निरुपभोगः । सोपभोगानीतरणीत्ययमर्थोत्र
विवक्षितः । तत्राघातलक्षणेपु जन्मस्वभूनि शरीराणि प्रादुर्भावमापद्यमानानि किमत्रिशेषेण भवति उत कश्चि
दस्ति प्रतिविशेषः ? अस्तीत्याह—

गर्भसंमूर्द्धनजमाद्यं ॥ ४५ ॥

सूत्रक्रमापेक्षयाऽऽदी भग्नाद्यमौदारिकमित्यर्थः । यद्गर्भजं यच्च समूर्द्धनजं तत्सर्वमौदारिकं दृष्टव्यं ।
तदनन्तरं यन्निर्दिष्टं तत्कस्मिन् जन्मनीत्यत आह—

औपपादिकं वैक्रियिकं ॥ ४६ ॥

उपपादे भनगौपपादिक । अध्यात्मादित्वादिक , तत्सर्वं वैक्रियिक वेदितव्य । यदौपपादिक वैक्रियिकमनौ-
पपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभावात् इत्यत आह—

लब्धिप्रत्यय च ॥ ४७ ॥

वैक्रियिकमित्यभिसवच्यते—

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातः कारणगतिः ॥ १ ॥ अयं प्रत्ययशब्दोऽनेकार्थं कचि-
ज्ज्ञाने वर्तते, यथार्थाभिधानप्रत्यया इति । कचिस्तस्यताया वर्तते, प्रत्यय कुरु सत्य कुर्वित्यर्थ । कचिल्लंकारणे
वर्तते मित्यादर्शानातिप्रमादकायायोगा प्रत्यया इति । तत्रैव विवक्षात कारणपर्यायताची वेदितव्य ।

तपोविशेषाद्धिप्राप्तिर्लब्धिः ॥ २ ॥ तपोविशेषाद् ऋद्धिप्राप्तिर्लब्धिरित्युच्यते, लब्धि प्रत्ययो यस्य
तद्विधिस्यप्रत्यय । अथ लब्धुपपादयो को विशेष १

निश्चयकादाचित्कीकृतो विशेषो लब्धुपपादयोः ॥ ३ ॥ उपपादो हि निश्चयेन भवति
जन्मनिमित्तत्वात् १ लब्धिस्तु कादाचित्कीति जातस्य सत उत्तरकाल तपोविशेषाद्यपेक्षत्वात्, इत्ययमनयोर्विशेषो

सर्वशरीराणां विनाशित्वाद् वैक्रियिकविशेषानुपपात्तिरिति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥४॥
स्यान्मत विक्रिया विनाश, सा च सर्वशरीराणां साधारणी मुहुर्मुहुर्बुभुक्षयापचयधर्मत्वाद्बुद्धेद्राद्य, ततो न वैक्रि-
यिके कश्चिद्विशेषोऽस्तीति १ तन्न, किं कारण १ विवक्षितापरिज्ञानात् । नात्र विक्रियेति विनाशो विवक्षित,
किं तर्हि १ विविधकरण विक्रियाः सा द्वेषा— एकत्वविक्रिया पृथक्त्वविक्रिया चेति । तत्रैकत्वविक्रिया स्वशरीराद-
पृथग्भावेन सिंहन्याग्रहसकुरादिभावेन विक्रिया । पृथक्त्वविक्रिया स्वशरीरादन्यत्वेन प्रासादमडपादि
विक्रिया । सा, उभयी च विद्यते भजनवासिभ्यतज्योतिष्कल्पवासिना । वैमानिकाना आसर्वार्थसिद्धे प्रशस्तरू-
पैकत्वविक्रियैः । नारकाणां तिसूत्रकवासिमुद्रपरशुभिडिमालाद्यनेकायुधैकत्वविक्रिया न पृथक्त्वविक्रिया ।
आ पृथ्या सतम्या महागोपीतप्रमाणलौहितकुथुरूपैकत्वविक्रिया, नानेकप्रहरणविक्रिया, न च पृथक्त्ववि-
क्रिया । तिरथा मयूरादीनां कुमारादिभाव प्रति विशिष्टैकत्वविक्रिया, न पृथक्त्वविक्रिया । मनुष्याणां तपोविद्या-
दिप्राप्त्यान्वाप्रतिविशिष्टैकत्वपृथक्त्वविक्रिया । किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्ति १ इत्यत आह—

तैजसमपि ॥ ४८ ॥

ननु च वैक्रियिकानतरमाहारक उक्तन्यमकालप्राप्त तैजस किमर्थमिहोच्यते १

लब्धिप्रत्ययापेक्षार्थं तैजसग्रहण ॥ १ ॥ लब्धिप्रत्ययमित्यनुवर्तते, तदभिसमीक्ष्येह तैजसग्रहण
क्रियते । वैक्रियिकानतर यदुपनिष्ट तस्य स्वरूपनिर्धारणा १ स्वामिनिर्देशनार्थं चाह—

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशोऽन्नप्राणवत् ॥ १ ॥ यथा प्राणकारणेष्वन्नेषु प्राणव्यपदेश, “अन्न
वै प्राणा इति” तथा शुभकर्मण आहारकाययोगस्य कारणत्वादाहारक शरीर शुभमित्युच्यते ।

विशुद्धकार्यत्वाद् विशुद्धाभिधान कार्पासतनुवत् ॥ २ ॥ यथा कार्पासकार्येषु तनुषु कार्पास
व्यपदेश कार्पासस्तत इति । तथा विशुद्धस्य पुण्यकर्मणोऽज्ञानलस्य निरवयस्य कार्यत्वाद् विशुद्धमित्याख्यायते ।

उभयतो व्याघाताभावादव्याघाति ॥ ३ ॥ न ह्यहारकशरीरेणान्यस्य व्याघातो नाप्यन्येना-
हारकस्येत्युभयतो व्याघाताभावाद् व्याघातीति व्यपदिश्यते ।

चशब्दस्त प्रयोजनसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थश्चशब्द क्रियते । तद्यथा—

कदाचिद्विप्रविशेषसद्भावज्ञानार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्धारणार्थं, सयमपरिपालनार्थं च भरतैरावतेषु केन-
लिप्रिरे जातसशयस्तनिर्णयार्थं महाविदेहेषु केवल्लिकाश जिगमिपुरौदारिकेण मे महानसयमो भवतीति
विद्वानाहारक निरर्तयति ।

आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ ५ ॥ एव प्रकारमाहारकमित्येतस्य प्रतिपादनार्थं
पुनस्तस्य प्रत्यामाय क्रियते ।

प्रमत्तसंयतग्रहणं स्वामिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यदाहारकशरीर निर्वर्तयितुमारभते तदा
प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसयतस्येत्युच्यते ।

इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानं ॥ ७ ॥ यथैव विज्ञायते प्रमत्तसयतस्यैवाहारक नान्यस्येति ।
मैत्र विज्ञायते प्रमत्तसयतस्याहारकमेवेति माऽभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ।

एषां शरीराणां परस्परतः सज्ञास्वालक्षण्यस्वकारणस्वामित्वसामर्थ्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शन-
कालांतरसंख्याप्रदेशभावालपवहुत्वादिभिविशेषोवसेयः ॥ ८ ॥ उक्तानुक्तार्थसप्रहार्थमिदं वाक्यं ।
तत्र सज्ञातोऽन्यत्वमौदारिकादीनां घटपटादिवत् । स्वालक्षण्यान्नात्वात्, स्थौल्यलक्षणमौदारिक । विनिर्धाद्विगु-
ण्युक्तविकरण वैक्रियिक, । दुरधिगमसूक्ष्मपदार्थतत्त्वनिर्णयलक्षणमाहारक । शुद्धवैकल्यात्प्रसालक्षण तैजस ।
तद्विनिधे नि सरणात्मकमितरत्त । औदारिकवैक्रियिकाहारकदेशान्यतरस्य देहस्य दीप्तिहेतुरिति सरणात्मक ।
यतेक्यचारित्रस्यातिक्रान्तस्य जीवप्रदेशसप्तुक्त वहिर्निष्क्रम्य दाह्य परिवृत्यात्रतिष्ठमान निष्पावकहरितपरिवर्णं
स्थालीमग्निरिव पचति पक्त्वा च निरर्तते, अथ चिरमवतिष्ठते अग्निसादाहोर्धो भवति तदेतन्निःसरणात्मक ।
सर्वकर्मशरीरप्ररोहलक्षणं कर्मण । स्वकारणतोऽन्यत्व- औदारिकशरीरनामकरणमौदारिक, वैक्रियिकशरीर
नामकारण वैक्रियिक, आहारकशरीरनामकरणमाहारक, तैजसशरीरनामकारण तैजस, कर्मणशरीरनामकार-
ण कर्मण । स्वामिभेदादन्यत्व- औदारिक तिर्यङ्मनुष्याणां, वैक्रियिक देवनारकाणां, तेजो वायुकायिक, पचै-
न्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणां च केया चित् । आह चैदेक जीवस्थाने योगभगे सप्तविधकाययोगश्च तिर्यङ्मनुष्याणां,
वैक्रियिककाययोगो वैक्रियिकमिश्रकाययोगश्च देवनारकाणामुक्त, इह तिर्यङ्मनुष्याणामपीत्युच्यते- तदिद-
मार्पणिक, इत्यत्रोच्यते न, अन्यत्रोपदेशात् । व्याख्याप्रज्ञसिद्धकेषु शरीरभगे वायोरौदारिकवैक्रियिकतैजसकर्म-
णानि चत्वारि शरीराण्युक्तानि मनुष्याणां च एवमप्यार्थयोस्तयोर्विरोधं, न निरोध आभिप्रायकत्वाज्जीवस्थाने
सर्वदेवनारकाणां सर्वकालवैक्रियिकदर्शनात् तद्योगनिविरित्यभिप्राय नैव तिर्यङ्मनुष्याणां लब्धिप्रत्यय
वैक्रियिक सर्वेषां सर्वकालमस्ति नादाचित्कत्वाद्ब्रह्माख्याप्रज्ञसिद्धकेष्विस्तत्वमात्रमभिप्रत्येयत् । आहारक
प्रमत्तसयतस्य । तैजसकर्मणं सर्वसत्तारिणां । सामर्थ्यतोऽन्यत्व-औदारिकैकस्य सामर्थ्यं द्वेषा भगुणप्रत्ययः जातः,
तिर्यङ्मनुष्याणामिहाष्टपदचक्रधरवासुदेवादीनां प्रकृतविकृष्टीर्यदर्शनाद्भवत्ययं । तपोवलानामृपीणा यच्छरीर
विकरणसामर्थ्यं तद्गुणप्रत्यय । तपःसामर्थ्यं तदिति चैन्नौदारिकशरीरादृते तपस केनलस्य शरीरविकरण-
सामर्थ्याभावाद् । वैक्रियिकस्य सामर्थ्यं मेरुप्रचलनसकलमहीमडल्लोद्धर्तनादि । आहारकस्य सामर्थ्यमप्रतिह-
तवीर्यता । वैक्रियिकस्याप्यप्रतिहतसामर्थ्यं वज्रपटलादिष्वप्रतिघातदर्शनात् ? इति चैन्नैवसामानिकादीनां प्रकर्ष
दर्शनादनतरीर्ययतिना चैदवीर्यस्य प्रतिघातश्रुते सप्रतिघातसामर्थ्यं वैक्रियिक । सर्वाणि चाहारकशरीराणि
तुल्यनार्थत्वाद्प्रतिहतत्वाच्चाऽप्रतिघातवीर्याणि । तैजसस्य सामर्थ्यं कोपप्रसादापेक्ष दाहानुग्रहरूप । कर्मणस्य
सामर्थ्यं सर्वकर्मनाशदान । प्रमाणतोऽन्यत्व । सर्वजघन्येनागुलासत्प्रेयभागप्रमाण सूक्ष्मनिगोतौदारिक,
उत्कर्षेण साविकयोजनसहस्रप्रमाण नदीश्वरवापीपचाँदारिक । वैक्रियिक मूत्रशरीरतो जघन्येनारत्निप्रमाण
सर्वाथिसिद्धिदेनस्य, उत्कर्षेण पचधनु शतप्रमाण, तमस्तम प्रभाया नारकस्य विक्रियेत्योत्कर्षणं जबुद्धीप-
प्रमाण, वैक्रियिकं शरीर विकरोति देव । आहारकमरत्निप्रमाण । तैजसकर्मणे जघन्येन यदोपात्तौदारिकशरीर

प्रमाणे, उत्कर्षेण केवलिसमुद्घाते सर्वलोकप्रमाणे । क्षेत्रतोऽन्यत्व- औदारिकवैक्रियिकाहारकाणि लोकस्या-
सरयेनभागक्षेत्रे । तैजसकार्मणे लोकस्यासत्येयभागेऽऽसत्येयेषु भागेषु सर्वलोके वा प्रतरल्लेकपूरणयो ।
स्पर्शनतोऽन्यत्व- औदारिकादानामेकजीव प्रति वक्ष्याम । औदारिकेण तिर्यग्भि सर्वलोक स्पृष्ट । मनुष्ये
लोकस्यासरयेयभाग । मूलवैक्रियिकशरीरेण लोकस्यासत्येयभागा उत्तरवैक्रियिकेणाऽष्टौ चतुर्दशभागा
देशाना, कथ ? सौधर्मदेवा स्वपरप्रधान्यादारणाच्युतविहारात् पद्मरञ्जुर्गच्छति स्वप्रधान्यात्, अथ आ
वालुकपृथिव्या द्वे रञ्जु इति । आहारकेण लोकस्यासत्येयभाग स्पृशति, तैजसकार्मणाभ्या सर्वलोक ।
कालतोऽन्यत्व- एक जीव प्रति वक्ष्याम । मिश्रक वर्जयित्वादारिकस्य तिर्यङ्मनुष्याणा जघन्येनातर्मुहूर्त,
उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमान्यतर्मुहूर्तानानि, स चातर्मुहूर्तोऽपर्याप्तकाल । वैक्रियिकस्य देवान्प्रति मूलवैक्रि-
यिकदेहस्य जघन्येन दशवर्षसहस्राण्यपर्याप्तकालातर्मुहूर्तानानि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्तागरोपमाण्यपर्या-
प्तकालातर्मुहूर्तानानि, उत्तरवैक्रियिकस्य जघन्य उच्छ्रद्धाऽतर्मुहूर्त । तैजसकार्मण्येनानाश्रवाहदायतनादि-
पूजासु कथमिति चेत् पुन पुनर्विकरणात्सातत्यानच्छेद । आहारकस्य कालो जघन्यउच्छ्रद्धायातर्मुहूर्त,
तैजसकार्मणयो सतत्यादेशादभयान्प्रत्यनादिरपर्ययसान काल । भयान्नाश्वाक्षाश्चिप्रति येऽनतेनापि कालेन
न सेत्स्यति । ये सेत्स्यति तान् प्रत्यनादि सपर्ययसान एकसमयिक । निपेक प्रति तैजसस्य पदपृष्टि-
सागरोपमाणि । कार्मणस्य कर्मस्थिति सप्ततिसागरोपमकोटिकोव्य । अतरेऽन्यत्वमौदारिकादीनामेकजीव
प्रति वक्ष्यामि- मिश्रक वर्जयित्वादारिकस्यातर्मुहूर्तांतर जघन्य, कतरोतर्मुहूर्त ? औदारिकमिश्रकालोत-
र्मुहूर्त । कथ ? इह चातुर्गतिक तिर्यङ्मनुष्येपूष्यन्नोतर्मुहूर्तमपर्याप्तको भूत्वा पर्याप्तकत्व प्राप्यातर्मुहूर्त
जीवित्वा मृत, पुनस्तिर्यङ्मनुष्योरन्यतरत्रोत्पन्न अपर्याप्तिकीमातर्मुहूर्तकीमनुभूय पर्याप्तको जात, लब्धमौ-
दारिकातर । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्तागरोपमाणि सातिरेकाणि । कथ ? यो मनुष्यस्त्रयस्त्रिंशत्तागरोपमाण्येषु
देवेपूष्य स्थितिक्षये प्रच्युत पुनर्मनुष्येपूष्यद्यते तस्य यो पर्याप्तिकालस्तेनाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्तागरोपमाणि ।
वैक्रियिकस्य जघन्यमतरतर्मुहूर्त, कथ ? मनुष्यस्तिर्यग्ना मृत, दशवर्षसहस्राण्युक्तेदेवेपूष्य च्युत मनुष्येषु
तिर्यक्षु चोत्पद्याऽपर्याप्तिकालमनुभूय पुनर्देवायुर्द्ध उत्पद्यते लब्धमतर, वैक्रियिकस्योत्कर्षेणातरमनतकाल,
कथ ? देवत्वान्च्युतोऽनतकाल तिर्यङ्मनुष्येष्वटित्वा देवो जात, अपर्याप्तिकालमनुभूय वैक्रियिकशरीरो दृष्ट
लब्धमतर, आहारकस्यातर जघन्यतर्मुहूर्त प्रमत्तसयत आहारक निर्वर्त्यातर्मुहूर्तामाहारकेण स्थित प्रकृ-
ताहारकशरीरकार्यमुपसहस्य पुनर्लभिसनिधानादतर्मुहूर्तमनस्थाय निर्वर्तयतीति लब्धमतर । उत्कर्षेणा-
पुद्गलपरिवर्त अतर्मुहूर्तान, कथ ? योऽनादिमिथ्यादर्शनमोहमुपशम्योपशमसम्यक्त्व सयम च युगप्रतिपन्न
उपशमसम्यक्त्वाच्युतो वेदक सम्यक्त्वेनोत्पद्यातर्मुहूर्तस्थित सन्नप्रमत्तसयतस्थाने आहारक बध्वा तत
प्रमत्तसयतो निर्वर्त्य मूलशरीर प्रविश्य मिथ्यात्व गत सोऽर्धपुद्गलपरिवर्त देशोनमटित्वा मनुष्येपूष्य पूर्वनि-
विना सम्यक्त्वमुत्पाद्याऽसयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतयोऽन्यतरत्र दर्शनमोह क्षययित्वा सयम प्रतिपद्याप्रमत्ता-
हारस्य बधक प्रमत्तो निर्वर्तयतीति लब्धमतर । अत्र ये क्षयोपशमप्रामिकाश्चत्वारोतर्मुहूर्तोस्ते कतरे ?
प्रमो दर्शनमोहोपशमसम्यक्त्वसमानकालसयमातर्मुहूर्त । द्वितीयो वेदकसम्यक्त्वातर्मुहूर्त । तृतीय
आहारकन्यातर्मुहूर्त । चतुर्थ आहारकनिर्वृत्यतर्मुहूर्त । एते चत्वार आया अतर्मुहूर्तो उत्तरकालमाहारकशरीर
निर्वृत्यतर्मुहूर्त पचमो मूलशरीर प्रविश्य प्रमत्ताप्रमत्ताभ्या बहून्वाराननुभवतो बहवोतर्मुहूर्तो अतोथ प्रवृत्त-
कारणविशुद्धया विशुद्धो मिश्रात । अपूर्वतरणानिर्वृत्तिसूक्ष्मसापरायक्षीणकपायसयोग्ययोगिनामेकैकोऽतर्मुहूर्त
इयता कालेन हीनोर्धपुद्गलपरिवर्त । तैजसकार्मण्योनारित्यतर सर्वससारिषु सर्वकाल सनिधानात् । सरया-
तोऽन्यत्व- औदारिकाण्यसत्येया लोका, वैक्रियिकाण्यसग्याता श्रेणयो लोकप्रतरस्यासत्येयभाग, आहा-
रकाणि सत्येयानि चतु पचाशत, तैजसकार्मणान्यनतानि अनतानतलोका । प्रदेशतोऽन्यत्व- औदारि-
कस्यानता प्रदेशा अभयानामनतगुणा सिद्धानामनतभागा । एष देशाणा चतुर्णामपि शरीराणामनन-
स्यानतविकल्पत्वाद्दुत्तरोत्तराण्यधिकानि, आधिक्यपरिमाण प्रागुक्त । भावतोऽन्यत्व- औदारिकादित्यशरीर-

नामोदयात्सर्वाण्यौदयिकभावा । अल्पबहुत्वतोऽन्यत्व- सर्वात् स्तोकात्याहारकाणि, त्रैकियिकाण्यसरेयेयगुणानि को गुणकार असख्याता १ श्रेणयः, लोकप्रतरस्यासख्येयभाग, तत औदारिकाणि असख्येयगुणानि । को गुणकार २ असख्येया लका । तजैसकामर्णानामनतगुणानि को गुणकार सिद्धानामनतगुणा । आत्माधि- श्रितकार्मणनिमित्तविज्ञभितानि शरीराणि निभ्रता ससारिणा चातुर्विध्यवतामिन्द्रियसवधप्रतिविकल्पभाजा प्रतिप्राणिन किं त्रिलिंगसन्निधानमुतलिंगनियम कश्चिदस्तीत्यत उत्तर पठति—

नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

२^३ धर्मार्थकाममोक्षकार्यनरणात्राः ॥ १ ॥ धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणति नयतीति नरा ।

नरान् कायंतीति नरकाणि ॥ २ ॥ शीतोष्णासद्द्वयोदयापादितवेदनया नरान् कायति शब्दा यत इति नरकाणि ।

नृणंतीति वा ॥ ३ ॥ अथवा पापकृत प्राणिन आत्यतिक दु ख नृणति नयतीति नरकाणि । औणादिक कर्तर्यकः ।

नरकेषु भवा नारकाः ॥ ४ ॥

संमूर्च्छन संमूर्च्छ सः एपामस्तीति संमूर्च्छिनः ॥ ५ ॥ नारकाश्च संमूर्च्छिनश्च नारकसंमूर्च्छिनः ।

नपुंसकवेदाशुभनामोदयान्नपुंसकानि ॥ ६ ॥ चारित्रमोहविकल्पनोक्तपायभेदस्य नपुंसकवेद- स्याशुभनामोदयान्न खियो न पुमास इति नपुंसकानि भवति । नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकान्येवेति नियम । तत्र हि स्त्रीपुंसत्रिपया मनोज्ञशब्दगधरूपसस्पर्शसवधनिमित्ताऽल्पापि सुखमात्रा नास्ति । यथैवमत्रप्रियते- ऽर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योन्ये ये ससारिणः, तेया त्रिलिंगत्वमिति । यत्रायतनपुंसकलिंगस्याभावस्तत्प्रातिपाद- नार्थमाह—

न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुंसविषयनिरतिशयसुखानुभवनादेवेषु नपुंसकाभावः ॥ १ ॥ स्त्रीण पौष च यन्नि- रतिशय सुख शुभगतिनामोदयोपक्ष तदेवानुभवतीति न तेषु नपुंसकानि सति तच्चोपरि वक्ष्यते । अथेतेरे कियद्विगा इत्यत आह—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

- त्रयो वेदा येना ते त्रिवेदा के पुनस्ते ? स्त्रीत्व पुस्त्व नपुंसकत्वमिति । कथं तेया सिद्धि १

नामकर्मचारित्रमोहनोक्तपायोदयाद्देवत्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ नामकर्मणश्चारित्रमोहः विकल्पस्य नोक्तपायस्य चोदयाद्देवत्रयस्य सिद्धिर्भवति । त्रयत इति वेदो लिंगमित्यर्थं तद्विद्यं द्विविधं द्रव्यं लिंगं भावलिंगं चेति । नामकर्मोदयाद्योनिमेहनादि द्रव्यलिंगं भवति । नोक्तपायोदयाद्भावलिंगं । तत्र स्त्रीवेदो- दयात्स्यात्पत्यस्या गर्भे इति स्त्री, पुत्रवेदोदयात्सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान्, नपुंसकवेदोदयात्तदुभयशक्ति- विकल नपुंसकः । रूढिशब्दाश्चैते । रूढिषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेन, यथा गच्छतीति गौरिति । इतरथा हि गर्भ- धारणादिक्रियाप्राधान्ये बालवृद्धाना तिर्यग्भ्रनुपाणा देवाना कर्मणकार्ययोगस्थाना च तदभावात्स्त्रीत्वादि- व्यपदेशो न स्यात् । तत्र हि स्त्रीवेदोऽगारवत् पुत्रवेदस्तृणामिनत् इष्टकामिनश्च नपुंसकवेदस्त एते त्रयोपि वेदा- शेषाणा गर्भजाना भवति । य इमे जन्मयोनिशरीरलिंगसंबन्धाहितविशेषा प्राणिनो निरदिश्यत देवादयो विचित्रधर्मधर्मत्रयीकृताश्चतस्तृण गतिषु शरीराणि धारयत किं यथाकालमुपशुक्तायुषो मूर्त्यंतराण्यास्कादति उतायथाकालमपीत्यत उत्तर पठति—

औपपादिकचरमोत्तमदेहा संख्येयवर्षायुपोऽनपवर्त्यायुपः ॥ ५३ ॥

औपपादिका उक्ता ॥ १ ॥ उक्ता व्याख्याता औपपादिका देवनारका इति ।

चरमशब्दस्यांतनाचित्वात्तज्जन्मानि निर्वाणं ह्यग्रहणं ॥ २ ॥ चरमशब्दोऽत्यपर्यायनाची चरमो देहो येषां त इमे चरमदेहा इति परितस्तसारास्तज्जगन्निर्वाणार्हा गृह्यते ।

उत्तमशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वाच्चक्रधरादिग्रहणं ॥ ३ ॥ अयमुत्तमशब्द उत्कृष्टाची उत्तमो देहो येषां त इमे उत्तमदेहा इति चक्ररादिग्रहणं प्रेदितव्यम् ।

उपमाप्रमाणगम्यायुपोऽसंख्येयवर्षायुपः ॥ ४ ॥ अतीतसंख्यानामुपमाप्रमाणेन पत्यादिना गम्यमायुर्वेषां त इमेऽसंख्येयवर्षायुपस्तिर्यञ्चनुष्याणामुत्तरकुर्जादिषु प्रमृता ।

वाद्यमत्ययवशादायुषो हासोपवर्तः ॥ ५ ॥ वाद्यस्योपवातनिमित्तस्य विपश्चादे सति सन्धिधाने हासोऽपवर्त इत्युच्यते । अपवर्त्यमायुर्वेषां त इमेऽपवर्त्यायुपः, नापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुपः, एते औपपादिकादय उक्ता अनपवर्त्यायुषो न हि तेषामायुषो वाद्यनिमित्तनशादपवर्तोऽस्ति ।

अत्यचक्रधरवासुदेवादीनामायुषोपवर्तदर्शनादव्याप्ति ॥ ६ ॥ उत्तमदेहाश्चक्रधरादयोऽनपवर्त्यायुप इत्येतत् लक्षणमव्यापि । कुत ? अतस्य चक्रधरस्य ब्रह्मदत्तस्य वासुदेवस्य च कृष्णस्य अन्येषां च तादृशानां वाद्यनिमित्तनशादायुषपवर्तदर्शनात् ?

न वा चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् ॥ ७ ॥ न वैपदोप किं कारणं ? चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् । चरम उत्तमो देह एषां ते चरमोत्तमदेहा इति ।

उत्तमग्रहणमेवेति चेन्न तदनिवृत्ते ॥ ८ ॥ स्यादेतदुत्तमग्रहणमेनास्तु उत्तमदेहा इति ? तन्न किं कारणं ? तदनिवृत्ते, यो दोष उक्तोऽव्याप्तिरिति स तदवस्थ एव तेषामयुत्तमदेहत्वात् ।

चरमग्रहणमेवेति चेन्न तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत चरमग्रहणमेनास्तु चरमदेहा इति नार्थ उत्तमग्रहणेनेति ? तन्न किं कारणं ? तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । स हि चरमो देह सर्वेषामुत्तम इत्यर्थं प्रतिपाद्यते । चरमदेहा इति केषाचित्पाठे एतेषां नियमेनायुरनपवर्त्यामितरेषामनियमः ।

अप्राप्तकालस्य मरणानुपलब्धेरपवर्ताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादाद्यफलादिवत् ॥ १० ॥ यथाधारितपाककालात्प्राक् सौपायोपक्रमे सत्यान्नफलादीनां दृष्ट पाकस्तत्र परिच्छिन्नमरणकालात् प्रागुदीरणाप्रत्यय आयुषो भवत्यपवर्तः ।

आयुर्वेदसामर्थ्याच्च ॥ ११ ॥ यथाष्टमायुर्वेदनिर्दिष्टपक् प्रयोगेतिनिपुणो यथाकालनाताद्युदः याल्प्राग्मनमनिरिवनादिनायुदीर्णमेव श्लेष्मादि निराकरोति । अकालमृत्युदुदासार्थं रसायन चोपदिशत्यन्यथा रसायनोपदेशस्य वेयर्थं न वादोमिति ? अत आयुर्वेदसामर्थ्यादस्यकालमृत्युः ।

दुःखप्रतीकारार्थं इति चेन्नोभयथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत दुःखप्रतीकारार्थं आयुर्वेदस्येति ? तन्न किं कारणं ? उभयथा दर्शनात् । उत्पन्नवेदनयोर्हि चिकित्सादर्शनात् ।

कृतप्रणाशप्रसंग इति चेन्न दत्तैव फलं निवृत्ते ॥ १३ ॥ स्यान्मत यद्यकालमृत्युरिति कृतप्रणाश प्रसज्यते इति ? तन्न किं कारणं ? दत्तैव फलं निवृत्तेनाकृतस्य कर्मणः फलमुपभुज्यते नच कृतकर्मफलनिनाश, अनिमोक्षप्रसंगात्, दानादिक्रियारभाभानप्रसंगाच्च । किंतु कृत कर्म कर्त्रे फल दत्तैव निवर्तते निततार्द्रपटशोषणत् अयथाकालनिवृत्त पाक इत्यय विशेषः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालकारे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोध्यायः ।

ओंनमः सिद्धेभ्यः ।

मोक्षमार्गे त्रिविधे कृते आदावुददिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य निपयप्रदर्शनार्थं जीनादिपदार्थोपदेशे कर्तव्ये जीवा निर्दिष्टा । इदानीं तदधिष्ठानव्याख्यानप्रसंगेन लोकनिर्माणो वक्तव्यः स पुनस्त्रि-विधः अधोलोकस्तिर्यग्लोक ऊर्ध्वलोक । तत्र क्रमप्राप्तस्याऽबोलोकस्त वर्णनार्थमुच्यते । अथवा सवेगहेतुत्वात् स नारका शीतोष्णनिमित्ता सुतीव्रेठना श्रुत्वाऽथ कथं सविन्नं स्यादिति प्रथममधोलोक उच्यते । अथ-वा भवप्रत्ययोऽधिदैवनारकाणामित्येवमादिषु नारका श्रुता, ततः पृच्छति के ते नारका ? इति तत्प्रतिपादनार्थं तदधिकरणनिर्देशं क्रियते—

**रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनांबुवाता-
काशप्रतिष्ठाः सप्ताधोधः ॥ १ ॥**

रत्नादीनामितरेतरयोगे द्रंढः ॥ १ ॥ रत्नं च शर्करा च वालुका च पक्वश्च धूमश्च तमश्च महातमश्च रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमासीति इतरेतरयोगे द्वद्वो दृष्टव्यः ।

प्रभाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्ताजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यता-मिति प्रत्येकं भुजि परिसमाप्यते । एव प्रभाशब्दस्यापि प्रत्येकं परिसमाप्तिर्वेदितव्या । रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पक्वप्रभा धूमप्रभा तम प्रभा महातम प्रभा चेति ।

साहचर्यात्तच्छब्दासिद्धिर्यष्टिवत् ॥ ३ ॥ यथा यष्टिसहचरितो देवदत्तो यष्टिरित्युच्यते तथा चित्र-वज्र-वैदूर्य-लोहित-क्षमसार-गन्ध-गोमेद-प्रवाल-ज्योती-रसाजन-मूलकाक-स्फटिक-चदन-वर्षक-बकुल-शिलामयाह्वयपोडशधापरिलङ्घितरत्नप्रभासहचरितत्वाद्भक्तप्रभा भूमिः । शर्कराप्रभासहचरिता शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभासहचरिता वालुकाप्रभा, पक्वप्रभासहचरिता पक्वप्रभा, धूमप्रभासहचरिता धूमप्रभा, तम प्रभासहचरिता तम प्रभा, महातम प्रभासहचरिता महातम प्रभेति ।

तमःप्रभेति विरुद्धमिति चेन्न स्वात्मप्रभोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यन्मत तमोधिकार, प्रभा प्रकाश इति विरुद्धवेतावर्थी यदि तमो न प्रभा, अथ प्रभा न तमस्तमप्रभेत्वभिधानमनुपपन्नमिति ? तन्न किं, कारण ? स्वात्मप्रभोपपत्तेः । न दीप्तिरूपेण प्रभा किं तर्हि द्रव्याणां स्वामैव मृजा प्रभा यत्सनिधानान्मनु-ष्यादीनामयं स्वयंवहारो भवति क्षिप्रकृष्णप्रभमिदं रूक्षकृष्णप्रभमिति ततस्तमःप्रभेति ।

भेदे रूक्षिशब्दानामगमकत्वमवयवार्थाभावादिति चेन्न सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतद्यचेते नैमित्तिका रूक्षिशब्दा भेद गमनात्वमेवा नास्ति कुतोऽन्यार्थाभावादिति ? तन्न किं, कारण सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् तेषां सज्ञाशब्दानां प्रतिपादनोपायभूतमिदमस्मान्निवन्स्थानाच्छब्दातराण्युप-प्लवते यैरर्थां सज्ञायते ।

भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्याश्रित्यतानि न तथा नारकास्ताः किं तर्हि ? भूमिरश्रित्यं व्यस्यिता इत्यधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं भूमिग्रहण ।

घनांब्वादिग्रहणं तदालंबननिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ तासां भूमीनामालंबननिर्ज्ञानार्थं घनांब्वादिग्रहणं क्रियते घनमेवांबु घनांबु घनांबु च वातश्चाकाशं च घनांबुनाताकाशानि तानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयो यासां तां घनांबुवाताकाशप्रतिष्ठा । सर्वा एता भूमयः घनोदधिःश्लयप्रतिष्ठा, घनोदधिःश्लयः घननातवलयप्रतिष्ठा, घनवात वलय तनुनातवलयप्रतिष्ठा, तनुवातवलयमाकाशप्रतिष्ठाकाशमात्मप्रतिष्ठा, तस्यैवाधाराधेयत्वात् । नोपप्येतानि

वलयान्यन्वर्धसन्नानि प्रत्येक विंशतियोजनसहस्रानुल्यानि । तत्र घनोदधयो मुद्गसन्निभा, घनवाता गोमूत्रपर्णा, अव्यक्तपर्णास्तनुवाता । तत्र रत्नप्रभाया बाहुल्यमेकयोजनशतसहस्रमशीतिश्च योजनसहस्राणि । तस्यास्त्रयोभागा खरपृथिवीभाग, पक्वहुल, अव्यहुलश्चेति । तत्र चित्रादिषोडशधाप्रकृतस्रत्वाचित खरपृथिवीभाग षोडशयोजनसहस्रनहुल । पक्वहुल चतुरशीतियोजनसहस्रनहुल । अव्यहुलोऽशीतियोजनसहस्रनहुल । तत्र खरपृथिवीभागस्योपर्यधैकैक योजनसहस्र परित्यज्य मध्यमभागेषु चतुर्दशसु योजनसहस्रेषु किंनरार्कं पुरुषमहोरगमर्धर्यक्षराक्षसभूतपिशाचाना सप्ताना व्यतराणा, नागविद्युत्सुपर्णाग्निमातस्तानितोदाधिद्वीपदिक्कुमाराणा नवानां भवनवासिना चानासा । पक्वहुलभागोऽमुराक्षमानामाजासा । अव्यहुलभागे नरकाणि । शर्कराप्रभाया बाहुल्य द्वारिंशद्योजनसहस्राणि ततोधोपस्तानि चतुर्भिश्चतुर्भिर्याजनसहस्रोनानि बाहुल्यानि वेदितव्यानि आपष्या । सप्तम्या अष्टौ योजनसहस्राणि । सर्वासा तासामतराणि तिर्यक् चासरयेया योजनकोटीकोट्य ।

सप्तग्रहणमित्यन्तावधारणार्थं ॥ ८ ॥ यथा गम्येत सती नरकाधारभूमयो नाद्यो न पदं चेति सग्यातरनिवृत्त्यर्थं । सति हि केचिच्चतारतीया अनतेषु लोकधातुष्वनता पृथिवीप्रस्तारा इत्यप्यवसिता । कथं तेषां निवृत्तिर्याद्वादादनीतिनिरूपितकर्मफलसंबन्धादियुक्तिसद्भावात् । अर्हत्स्यागमस्य प्रामाण्य न शेषाणा तदभावादिति ।

अधोधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ यथा गम्येताधोध एव सतापि भूमयो न तिर्यक्प्रचयेनागमिता इति प्रतिपत्त्यर्थमधोधोप्रहण ।

सामीप्याभावाद् द्वित्वानुपपत्तिरिति चेन्नातरस्याविवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मतप्रत्येक भूमानामतराण्यनरयातयोजनकोटाकोटिपरिमाणानि तत सामीप्याभावाद् द्वित्वाभावा इति ? तत्र किं कारणं ? अतरस्याविवक्षितत्वात् । कथमविवक्षा सत ? सतोप्यविवक्षा भवति यथा लोमिकाडका अनुदरा कान्येति ।

तुल्यजातीयेनाव्यवधानं सामीप्यमिति वा ॥ ११ ॥ अथवा यदतर तत्पूर्वोत्तरभागांतपातिर्यासामाप्यमिति तद्द्योतनार्थं द्वित्वं ।

पृथुतरा इति केपाचित्पाठः ॥ १२ ॥ केचिदत्र पृथुतरा इति पठति अत्र तरनिर्देश, कुत ? प्रकर्षाभावात् । द्वयोर्द्वयोर्वाभिमतये सति महत्त्वविशेषप्रत्यापनार्थस्तरणव्यं । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो ग्रासि प्रतियोग्यभावादपि च शर्कराप्रभादीना प्रकर्षाभावाऽधोधोहीनपरिमाणत्वात् तस्मादधोध पृथुतरा इति व्यपदेशो नोपपद्यते । स्यादेतदधोलेकस्य क्षेत्रासनसस्थानस्याधोध पृथुत्रप्रकर्षात् पृथुतरा इति व्यपदेश इति तत्र न भूमिभ्यो ऋहस्तपृथुत्रमेव ह्युक्त स्वयभूरमणसमुद्गातादत्र गमिता रज्जु सप्तम्या भूमेरस्राने पूर्वदिदिग्भिन्नाभागाग्राहिकालमहाक्वालरोरत्रमहारौराते पततीति । अथापि कथंचित्स्यात्प्रकर्षे तिर्यक् पृथुतरा इति वक्तव्य स्यान्नाधोध इति । अथापि कचिदनेन विशेषणार्थ एवग्राह्यमधोधो वेदनाप्रकर्षप्रकर्षयोगादायुषोतिशयाद्वा तन्निमित्तस्य तद्व्यपदेशदर्शनात् तत्सन्नाद्धा भूमय पृथुतरा इति व्यपदिश्यते । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नोपपद्यत एव । अत्राह किं ता भूमयो नारकाणा सर्वत्राजासा आहोस्वित् क्वचित् कचिदिति ? तन्निर्धारणार्थमाह—

तासु त्रिंशत्पंचविंशतिपचदशदशत्रिपचोनैकनरकशतसहस्राणि
पच चैव यथाक्रम ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाप्यनेन सख्यायते ।

त्रिंशदादीनां परस्पराभिसंबंधे वृत्तिः ॥ १ ॥ त्रिंशदादीना पदाना परस्पराभिसंबन्धे सति शक्तिर्वेदितव्या । पचभिर्रुने पचोन पचोन च यदेक च तत्पचोनैक त्रिंशच्च पचविंशतिश्च पचदश च दश च त्रयश्च पचोनैकं च त्रिंशत्पचविंशतेपचदशदशत्रिपचोनैकानि, शताना सहस्राणि शतसहस्राणि नरकाणां शतसहस्राणि नरकशतसहस्राणि, त्रिंशत्पचविंशतिपचदशदशत्रिपचोनैकनरकशतसहस्राणि । यथाक्रमनचन यथासह्याभिसंबन्धार्थं । यो य क्रमो यथाक्रम, तस्य वचन रत्नप्रभादिभिः त्रिंशतादीना यथासह्यमभिसंबन्धो यथा स्यादिति । तद्यथा— रत्नप्रभाया त्रिंशत्नरकशतसहस्राणि । शर्कराप्रभाया पचविंशतिनरकशतसहस्राणि । बालुकाप्रभाया पचदशनरकशतसहस्राणि । पकप्रभाया दशनरकशतसहस्राणि । घूमप्रभाया त्रीणि नरकशतसहस्राणि । तम प्रभाया पचोनमेकनरकशतसहस्र । महातम प्रभाया पचनरकाणि । तत्र रत्नप्रभाया अब्बहुलमागे उपर्यधश्चैकैक योजनसहस्र वर्जयित्वा मध्ये नरकाणि भवति । तानि त्रिधा वर्ण्यते, इन्द्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकविभागेन । तत्र रत्न भाया त्रयोदशनरकप्रस्तारा, त्रयोदशवैन्द्रकनरकाणि-सीमतक-निरय-रौरव-उभ्रात-उद्गात-सभ्रात-असभ्रात-निभ्रात-तप्त-त्रस्त-व्युत्क्रात-अवक्रात-विक्रातनामानि । शर्कराप्रभायामेकादश नरकप्रस्तारा एकादशवैन्द्रकनरकाणि, सप्तन-वनक-मनक-घाट-सघाट-जिह्व-उज्जिह्विक-अलोल-लोलुक-स्तनलोलुकाख्यानि । बालुकाप्रभाया नव नरकप्रस्तारा नववैन्द्रकनरकाणि तप्त-त्रस्त-तपन-आतपन-निदाघ ज्वलित-जाज्वलित-सज्वलित-समाज्वलितसज्ञकानि । पकप्रभाया सप्तनरकप्रस्तारा सप्तवैन्द्रकनरकाणि आर-मार-तार-वर्चस्क-वैमनस्क-खाट-अखाटाख्यानि । घूमप्रभाया पच नरकप्रस्तारा पचवैन्द्रकनरकाणि तम-अम-शप-अध-तमिश्रभिधानानि । तम प्रभाया त्रयो नरकप्रस्तारा, त्रीण्येन्द्रकनरकाणि हिम, वर्दल, लल्लरुनामधेयानि । महातम प्रभायामेको नरकप्रस्तार, एकमेन्द्रकनरकमप्रतिष्ठानाख्य । तत्र सीमतनरकस्य चतसृषु दिक्षु चतस्रो नरकश्रेण्यो निर्गतास्तथा त्रिदिक्ष्वपि । तदतरेषु पुष्पप्रकीर्णकनरकाणि । तत्रैकैकस्या दिङ्गुलकश्रेण्यामेकान्तपचाशदेकोनपचाशन्नरकाणि तथैकैकस्या त्रिदिङ्गुलकश्रेण्यामष्टचत्वारिंशदष्टचत्वारिंशन्नरकाणि । एव निरयादिष्वप्येकैक परिहाय्य नेतव्यानि— तत्र प्रथमाया पृथिव्या श्रेणीद्रकनरकाणां सख्या चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशानि । पुष्पप्रकीर्णकानामेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनवतिश्च सहस्राणि पचशतानि सप्तपञ्च्यधिकानि । एतावुभावापि राशी सपिंडितौ त्रिंशत्नरकशतसहस्राणि । द्वितीयाया श्रेणीद्रकनरकसख्या पचविंशति शतानि पचनवत्युत्तराणि । पुष्पप्रकीर्णकानां सख्या चतुर्विंशति शतसहस्राणि सप्तनवति सहस्राणि त्रीणि शतानि पच च, एतावुभावापि राशी सपिंडितो पचविंशतिनरकशतसहस्राणि । तृतीयाया श्रेणीद्रकनरकसख्या चतुर्दशशतानि पचाशीत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकसख्या चतुर्दशशतसहस्राणि अष्टानवति सहस्राणि पचशतानि पचदशाधिकानि एतावुभावापि राशी सपिंडितौ पचदशनरकशतसहस्राणि । चतुर्थ्यां श्रेणीद्रकनरकसख्या सप्ताधिकानि सप्तशतानि । पुष्पप्रकीर्णकसख्या नवनरकशतसहस्राणि नवनवतिश्च सहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्युत्तरे । एतावुभावापि राशी सपिंडितौ दशनरकशतसहस्राणि । पचम्या श्रेणीद्रकनरकसख्या द्वे नरकशते पचपञ्च्यधिके । पुष्पप्रकीर्णकसख्या द्वे शतसहस्रे नवनवतिश्च सहस्राणि सप्तशतानि पचत्रिंशानि च एतावुभावापि राशी त्रीणि नरकशतानि । पचम्या श्रेणीद्रकनरकसख्या त्रिप-

चत्वार । सप्तम्यां सर्वैद्रकनरकवाहुल्य स्वैद्रकवाहुल्य स्वत्रिभागपरिवर्धित तच्चेष्ट्या श्रेणीद्रकवाहुल्यसहित ज्ञेय प्रकीर्णरूप्य । तान्येतानि नरकाणि उष्णकाचशुभसस्थानानि शोचनरोदनाक्रुदनाचशुभनामानि वेदि-
तन्यानि । अथ तेषु सीमतकादिषु नरकेषु पापकर्मनाशत्प्रादुर्भवत प्राणिन किंलक्षणा ? इत्यत आह—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादिशब्दा उक्तार्थाः ॥ १ ॥ लेश्यादय शब्दा उक्तार्था वेदितव्या । लेश्या च परिणामश्च
देहश्च वेदना च विक्रिया च लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । लोके प्रतियोग्यतरापेक्षया प्रकर्षो दृष्ट, इहा
ऽशुभतरा इति किमपेक्ष्य प्रकर्षनिर्देश ? उच्यते—

तिर्यग्यपेक्षोऽतिशयनिर्देशः ॥ २ ॥ तिरश्चामप्यशुभा लेश्यादयो नारकाणा च । तत प्रकर्षेण
नारकाणामित्यशुभतरा ।

ऊर्ध्वापेक्षो वाऽधोगताना ॥ ३ ॥ अथवा ऊर्ध्वनरकाशुभतरलेश्याद्यपेक्षयाऽधोगतानां
प्रकर्षा दृष्टव्य ।

नित्यग्रहणांलेश्याद्यनिवृत्तप्रसंग इति चेन्नाभीक्ष्ण्यवचनत्वात् नित्यग्रहसितवत् ॥ ४ ॥

स्यादेतन्नित्यशब्दोय कूटस्येष्वविकल्पे भवेषु दृष्ट, यथा नित्या द्यो नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति तथा
लेश्यादीनामपि व्ययोदयाभावात्प्रित्ये सति नरकादप्रच्यव स्यादिति ? तत्र किं कारणमाभीक्ष्ण्यवचनानि-
त्यग्रहसितवत् । यथा नित्यग्रहसितो देवदत्त इत्युच्यते योऽर्भाक्ष्ण्यग्रहसति नच तस्य ग्रहसनानिवृत्ति ?
कारणे सति भावात् । तथा शुभकर्मोदयनिमित्तनशात् लेश्यादयोऽनारत प्रादुर्भवतीति आभीक्ष्ण्यवचनो
नित्यशब्द प्रयुक्त । नित्यमशुभतरा नित्याशुभतरा सुसुप्तेति वृत्तिर्मयूरव्यसकादित्वाद्वा । नित्याशुभतरा
लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषा त इमे नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । तत्राशुभतरलेश्या
इति, प्रथमद्वितीययो कापोतलेश्या । तृतीयायामुपरिष्ठात्कापोती अधोनीला । चतुर्थ्या नीला । पचम्यामुपरि नीला-
ऽध कृष्णा । षष्ठ्या कृष्णा । सप्तम्या परमकृष्णा । एतेषा नारकाणा स्वायु प्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ता,
भारलेश्यास्तु षडपि प्रत्येकमतमुद्धृतपरिवर्तित्व । अशुभतरपरिणामा इति स्पर्शरसगंधधर्णशब्दपरिणामा क्षेत्र
विशेषनिमित्तनशादतिदु खहेतवोऽशुभतरा । अशुभतरदेहा इति तेषा शरीराप्यशुभनामप्रत्ययादशुभा-
गोपांगस्पर्शरसगंधधर्णस्वराणि हुडसस्थानानि छनाडजशरीराकृतीनि नृकरणधीभस्तप्रतिभयदर्शनानि, यथैह
श्लेष्ममूत्रपुरीषमलरूधिरवसाभेद प्रयवमनभूतिमासकेशास्थिचर्माद्यशुभमौदारिकगत ततोप्यतीनाशुभत्व वैकि-
यिकशरीरत्वेपि । तत्र रत्नप्रभाया नारकशरीरोत्सेध सतधनुषि त्रयोहस्ता पद चागुल्य । अधोधो द्विगुण-
द्विगुण उत्सेध । अशुभतरवेदना इति अभ्यतरासद्देहोदये सत्यनादिपारिणामिकशीतोष्णवाहानिमित्तजनि-
ता मुतीववेदना भवति नारकाणा । तद्यथा— निदाघे मय्याहे व्यञ्जे नभसि पदुतपनकिरणसतसादिगतराले
दूरीकृतशीतवाते दवाग्निदाहोद्वाहिष्यसमीरणे रूक्षदेशे सर्पतो दीप्ताग्निशिखापरीतस्य तृष्णातस्य पित्तज्वर
सतापितशरारस्य निष्प्रतीकारस्य यादगुण्यज दु ख ततोप्यनतगुणमुणनरकेषु दु ख भवति । माघमासे हि-
मानीपतनव्याप्तशीतदिगतराले नभसि, प्रसपदजलाप्लुतकदर्महीतले, रात्रौ शीतनातपातप्रस्फुरितगात्रकृत-
दतनीणस्य शीतज्वराभिभूततनोर्निरस्ताश्रयप्रावरणस्य यादक् शीतसमुद्भव दु ख ततोप्यनतगुण कष्ट शीत-
नरकेषु दु ख भवति । अथवा हिमन्मानस्ताम्रगिरिरुष्णनरकेषु यदि निक्षिप्येत क्षिप्रमेव हि द्रवीभवेत् । स
एका द्रवीभूत शीतनरकेषु यदि निक्षिप्येत अक्षिनिमेषमात्र एव घन स्यादित्येवमनुमीयमान शीतोष्ण तत्र
वेदितव्य । प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीषूष्णवेदान्येव नरकाणि । पचम्यामुपरि उष्णवेदाने द्वे नरक-
शतसहस्रे, अध शीतवेदानामेक शतसहस्र, षष्ठीसप्तम्यो शीतवेदानान्येव सर्वसमुदायेन द्वाशीतिनरकशत-
सहस्राणि उष्णवेदानानि, द्वे नरकशतसहस्रे शीतवेदाने । अशुभतरविक्रिया इति शुभ करिष्याम इत्यशुभतर-

षण्णार । सप्तम्यां सर्वैद्रकनरकबाहुन्य षेन्द्रकनाहुत्य स्वत्रिभागपरिवर्धित तन्त्रेण्या श्रेणीद्रकनाहुन्यसरित शेष प्रकीर्णकर । तान्येतानि नरकाणि उष्णकायशुभसस्थानानि शोचनरोदनाप्रदनायशुभनामानि वेदित्तन्यानि । अथ तद्यु संमतकादिषु नरकेषु पापकर्मवशात्प्रादुर्भवत प्राणिन किल्क्षणा ? इत्यत आह—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया ॥ ३ ॥

लेश्याद्विशन्दा उक्तार्थाः ॥ १ ॥ ऐन्द्रादय शन्दा उक्तार्था वेदित्तन्या । ऐश्या च परिणामश्च देहश्च वेदना च विक्रिया च ऐश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । ङोके प्रतियोग्यतरापेक्षया प्रकर्षो दृष्टः, इहाऽशुभतरा इति किमपेक्ष्य प्रकर्षनिर्देशः उच्यते—

तिर्यग्यपेक्षोऽतिशयनिर्देशः ॥ २ ॥ तिरभामप्यशुभा ऐश्यादयो नारकाणां च । तत प्रकर्षेण नारकाणामित्यशुभतरा ।

ऊर्ध्वपेक्षो वाऽधोगतानां ॥ ३ ॥ अथवा ऊर्ध्वनरकाशुभतरऐश्यापेक्षयाऽधोगतानां प्रकर्षो दृष्टव्यः ।

नित्यग्रहणाद्येऽयायनिवृत्तप्रसंग इति चेन्नाभीक्ष्ण्यवचनत्वात् नित्यग्रहसितवत् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नियन्तरोप नृत्स्वेष्यविचलेषु भाष्येषु दृष्टः, यथा नित्याद्यो नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति तथा ऐश्यादानामपि व्योदयभाषायास्त्रिन्येव सति नरकादप्रप्यय स्यादिति ? तन्न किं कारणमाभीक्ष्ण्यवचनानित्यग्रहितवत् ? यथा नित्यग्रहितो देवदत्त इत्युच्यते योऽर्भादण्य ग्रहसति नच तस्य ग्रहमनानिवृत्तिः ? कारणे मति भावात् । तथा शुभकर्मोदयनिमित्तत्वात् ऐश्यादयोऽनारत प्रादुर्भवतीति आभीक्ष्ण्यवचनो नित्यग्रह प्रयुक्तः । नित्यग्रहतरा नित्याशुभतरा मुष्पेति वृत्तिर्मूरुल्यसकादित्याद्वा । नित्याशुभतरा ऐश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषां त इमे नित्याशुभतरऐश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । तत्राशुभतरऐश्या इति, प्रथमद्वितीययो कपोतऐश्या । तृतीयायामुपरिष्ठात्कार्येती अधोनीला । चतुर्थ्यां नीला । पचम्यामुपरि नीलाऽथ कृष्णा । षष्ठ्या कृष्णा । सप्तम्यां परमकृष्णा । एतेषां नारकाणां स्यायु प्रमाणाभ्युता द्रव्यऐश्या उक्ता, भावऐश्यास्तु पडपि प्रयेकमतमुद्भूतपरिवर्तिन्यः । अशुभतरपरिणाम इति एषोऽरसगधर्षणन्दपरिणामा क्षेत्र विशेषनिमित्तत्वादिति दुःखोत्तरवोऽशुभतरा । अशुभतरदेहा इति तेषां शरीराण्यशुभनामप्रत्ययादशुभगोपांगस्पर्शरसगधर्षणस्वराणि हुडसस्थानानि छन्नाङ्गशरीराकृतानि शरकरणाभिस्तप्रतिमयदर्शनानि, यथैश्वर्यमयुषीपमलरुधिरवसाभेद भूययमनपूर्तिमांसकेशास्थिचर्माद्यशुभमौदारिकगत ततोऽप्यतीवाशुभत्व वैक्रियिकशरीरत्वेपि । तत्र रत्नप्रभायां नारकशरीरोत्सेध सप्तधन्वी प्रयोहस्ता पद चांगुल्य । अधोऽधो द्विगुणद्विगुण उत्सेध । अशुभतरवेदना इति अम्यतरासद्वेद्योदये सत्यनादिपारिणामिकशीतोष्णानाद्यनिमित्तजनित्ता मुर्तावेदना भवति नारकाणा । तद्यथा— निदाघे मण्णाह् वैभ्ये नभसि पटुतपनकिरणसतत्तादिगततराले दूरीकृतशीतताते दवाभिदाहोद्वाहियसमीरणे रूक्षदेशे सर्वतो दीप्ताग्निशिलापरीतस्य तृष्णार्तस्य पित्तज्वरसतापितनरीरस्य निष्प्रतीकारस्य यादृगुज्ज्वल दुःख ततोऽप्यनतगुणमुष्णनरकेषु दुःख भवति । माघमासे हिमानीपतनव्यासशीतदिगततराले नभसि, प्रसपदजलापटुतकदमर्मातले, रात्रौ शीततातपातप्रस्फुरितगात्रकृतदतनीणस्य शीतज्वराभिभूततनोर्निरस्ताश्रयप्रावरणस्य यादृक शीतसमुद्भव दुःख ततोऽप्यनतगुण कष्ट शीतनरकेषु दुःख भवति । अथवा हिमनमात्रस्ताम्रगिरिरिण्यनरकेषु यदि निक्षिप्येत क्षिप्रमेव हि द्रवीभवेत् । स एको द्रवीभूत शीतनरकेषु यदि निक्षिप्येत अक्षिनिमयमात्र एव घन स्यादित्यनमनुमीयमान शीतोष्ण तत्र वेदित्तव्य । प्रथमाद्वितीयावृत्तीयाचतुर्थीष्णवेदान्येव नरकाणि । पचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकाशतसहस्रे, अथ शीतवेदानामेक शतसहस्र, षष्ठीसप्तम्यो शीतवेदान्येव सर्वसमुदायेन द्व्यशीतिनरकशतसहस्राणि उष्णवेदानानि, द्वे नरकाशतसहस्रे शीतवेदने । अशुभतरविक्रिया इति शुभ करिष्याम इत्यशुभतर-

मेव त्रिकुर्वति । दु खामिभूतमनमश्च दु खप्रतीकारचिन्तयिष्या गरीयस एव दु खहेतून् त्रिकुर्वति । एते भावा अधोधोऽशुभतरा वेदितव्या । किमेवा नारकाणा शंताणजनितमेव दु खमुत्पत्त्यापि भवत्यात्यत आह—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखत्व ?

निर्दयत्वात्परस्परदर्शने सति कोपोत्पत्तेः भवत् ॥ १ ॥ यथा श्वान शार्भनिष्कारणा-
नादिकालप्रवृत्तजातिरूतनरापादितनिर्दयत्वात्परस्परभक्षणभेदनडेदनाद्याहितदुःखा भवति, तथा नारका अपि
भयप्रत्ययेनावधिज्ञानेन मिथ्यादर्शनोदयाद्विभगव्यपदेशभाजा च दूरादेव दु खहेतून् नगम्योत्पन्नदुःखा प्रत्या-
सत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्रय स्वनिरूतासिवासीपरशुभिडिपाळादिभि परस्परदेहतृक्षणभेद-
नडेदनीडनादिभिरुदीरितदुःखा भवति । किमेतावानेव दु खोत्पत्तिकारणप्रकार उतान्येपि कश्चिद-
स्तान्यत आह—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

पूर्वभवसंक्लेशपरिणामोपात्ताशुभकर्मोदयात्सतत विल्लष्टाः संक्लिष्टाः ॥ १ ॥ पूर्वज-
न्मनि भानितेनातिसंक्लेशपरिणामेन यदुपाजित पापकर्म तस्योदयात्सततमविरतं क्लिष्टा संक्लिष्टा ।

असुरनामकर्मोदयादसुराः ॥ २ ॥ देवगतिनामकर्मनिकल्पस्यासुरत्वसन्वर्तनस्य कर्मण उ-
दयादस्यति परानित्यसुरा ॥

संक्लिष्टविशेषणमन्यासुरनिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ न सर्वेऽसुरा नारकाणा दु खमुत्पादयति किं
तर्हि ? अत्रात्रपादय एव केचनेति प्रदर्शनार्थं संक्लिष्टविशेषण ।

असुराणा गतिविषयनियमप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति वचनं ॥ ४ ॥ तेषा संक्लिष्टाना-
मसुराणा वेदनेदीरणकारणाना त्रिषु पृथिवीषु गतिर्नात परमिति प्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इत्युच्यते ।

आडो ग्रहण लक्ष्यमिति चेन्न सदेहात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतमाडत्र प्रयोक्तव्य, लक्ष्यं स एव
मर्यादा गमयतीति ? तन्न किं कारण ? सदेहादभिनिधात्रपि आड वर्तते मर्यादायामपि तत सदेह स्यात्
किं सह चतुर्थ्या उत तत प्रागित्यतोऽसदेहार्थं प्राग्गचनमेव युक्त ।

च शब्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च पूर्वोक्तेहेतूदीरितदुःखा-
श्चेति समुच्चार्यार्थश्चशब्द इतरथा हि तिसृषु भूमिषु पूर्वोक्तेहेत्वभावा प्रतीयते ।

अनंतरत्वाद्दुदीरितग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतम-
नंतरमुदीरितग्रहणमस्ति तैवेवात्राभिसंबन्ध कर्तव्य, अनर्थक पुनरुदीरितग्रहणमिति ? तन्न किं कारण ?
तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । न ह्युदीरितशब्द वृत्तौ परार्थे सव्यवस्थित इह सन्नदुमशक्य ।

वाक्यवचनमिति चेन्नोदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्वाक्यमेव वक्तव्य
परस्परोदीरितदुःखा संक्लिष्टासुरेश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ? तन्न किं कारण ? उदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थ-
त्वात् पुनरुदीरितग्रहणेनादीरणकारणप्रकारा प्रदर्श्यते तद्यथा— तप्तायोरसपायननिष्ठसायस्त्रभाळिगन-
कूटशाल्मल्यारोहणावतरणायोधनाभिघातत्रासिधुरतक्षणक्षारतप्ततैलायसेचनाय कुभीपाकावरीपभर्जनयत्रपील-
नै श्लशलाकाव्यधनक्रकचपाटनगारशानीवाहनसूचीशाङ्गुलावकर्पणै, व्याप्रार्थद्वीपिश्वशृगालवृककोकमा-
जरीरनकुलासुसर्पत्रायसगृध्रककोष्ठरूपेनादिव्यादने तस्यालुकाविचरणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरण्यवतारणपर-
स्परचोदनादिभिश्च ते संक्लिष्टासुरा दु खमुदीरयति नारकाणा, किमर्थं त एवं कुर्वतीति चेत्
पापकर्माभिरतत्वात्, यथा गोमहिपमेपवराहकुण्डवर्तिकालापकान् मच्छाश्च युद्धयमानान् परस्पर घतश्च

दृष्ट्वा रागद्वेषमोहाभिभूताना अकुशलानुग्रधिपुण्याना नराणा प्रीतिरूपयते । तथा तेषामसुराणा नारका-
स्तथा कारयतामन्योन्य च घ्नत पश्यता परा प्रीतिरूपयते । तेषा सत्यपि देवत्वे मायानिदानमिध्यादर्शन-
शक्त्यतीव्रकायोपहतस्यानालोचितभानदोषस्याप्रत्यनमर्शस्याकुशलानुग्रधस्य पुण्यस्य कर्मणस्तपसश्च भावदो-
षानुकार्पिणस्तत्फल यत्सत्यपि अनेकेषु प्रीतिहेतुषु अशुभा एव प्रीतिहेतव इति । एव छेदभेदादिभि शक-
लीकृतमूर्तिनामपि तेषा न मरणमकाले नियते, कुत ? औपपादिका अनपत्न्यायुष इति वचनात् । तेष हि जघा-
न्यमच्यमोत्कृष्टभेदभिन्न यापदायुरवग्रह तावद्यथाकालमेव निपच्यते नोदीरणाभ्यवयवशादपत्न्यते । यथेव
तदेव तावदुच्यता नारकाणा कियदायुरित्यत आह—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

सागरोपमेति कोय शब्द ? सागर उपमा यस्या सेय सागरोपमा क उपमा ?

सागरस्योपमात्व द्र यभूयस्त्वात् ॥ १ ॥ यथा सागरो जलसमूहेन भूयसा युक्तस्तथायु कर्मो
पि भवधारणपुद्गलद्रव्यसमूहेन महता योगात्सागरोपोपमायते ।

एकादीना कृतद्वद्धाना सागरोपमाविशेषणत्व ॥ २ ॥ एकादय शब्दा कृतद्वद्वा सागरोप-
माशब्दस्य विशेषणत्वेन नियुज्यते एका च तिस्रश्च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशच्च एकत्रिस-
प्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सता एव सागरोपमा एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा ।
कथमेकशब्दस्य पुवद्धान ननु भिन्नाधिकरणत्वान्न प्राप्नोति ? नाय पुनद्धान उत्तरपदिक हस्यत्व, यथैकक्षीर-
मिति । अथवा सागर उपमा यस्य तन्मागरोपममायुरेक च त्रीणि च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंश-
तिश्च त्रयस्त्रिंशच्च एकत्रिसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुर्यस्या सैकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-
स्त्रिंशत्सागरोपमेति स्थित्यपेक्ष स्त्रीलिंगनिर्देश ।

रत्नप्रभादिभिरानुपूर्व्येण सवधो यथाक्रमानुवृत्ते ॥ ३ ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते ततो रत्न-
प्रभादिभिरेकादीनामानुपूर्व्येण सप्तमो वेदितव्य । रत्नप्रभायोभक्तसागरोपमा स्थिति, शर्कराप्रभाया त्रिसागरोप-
मा स्थिति, वालुकाप्रभाया सप्तसागरोपमा स्थिति, पकप्रभाया दशसागरोपमा स्थिति, धूमप्रभाया सप्तदश-
सागरोपमा स्थिति, तम प्रभाया द्वाविंशतिसागरोपमा स्थिति, महातम प्रभाया त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिरिति ।

नरकप्रसगस्तोष्विति वचनादिति चेन्न रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् ॥४॥ स्यान्मत तेष्विति-
वचनान्नरकाभिसंबध प्राप्नोति, तत किं, ? रत्नप्रभाया त्रयोदशेद्रकनरकसज्जानि तत्रारादेव सीमतकादिष्वि-
द्रकनरकेषु स्थितिरिय परिसमाप्येत नेष्यते च तस्मात्तेष्विति वचनमयुक्तमिति ? तन्न किं कारण ? रत्नप्रभा-
द्युपलक्षितत्वात् यानि रत्नप्रभाद्यधिकरणत्वेनोपलक्षितानि त्रिंशच्छतसहस्राद्यनधृतपरिमाणानि तेष्वेकत्रिसा-
गरोपमादिका स्थितिरिति नास्ति दोष ।

साहचर्याद्वा ताच्छब्दसिद्धिः ॥ ५ ॥ अथवा नरके सहचरिता भूमयोपि नरकाणीत्युच्यतेऽत-
स्तेषु रत्नप्रभादिषु नरकेषु प्रादुर्भूयता सत्वानामेकसागरोपमादिका स्थितिरित्यभिसंबध, एव च कृत्वा तथ्वि-
ति वचनमर्थवत्, इतरथा हि व्यवधानाद् भूमिभिरनभिसंबध स्यात् ।

नरकस्थितिप्रसग इतिचेन्न सत्वानामिति वचनात् ॥६॥ स्यादेतद्यदि पृथिव्युपलक्षितनर-
काभिसंबध इष्ट, ननु नरकाणामेकसागरोपमादिस्थितिसंबध प्राप्नोति न नारकाणामिति ? तन्न किं का-
रण ? सत्वानामिति वचनात्, तेषु नरकेषु सत्वानामिय स्थितिर्न नरकाणामिति ।

परोत्कृष्टेति पर्यायौ ॥७॥ परा उत्कृष्टेति पर्यायशब्दाविनौ तेन नरकाणामुक्ता स्थितिरुच्छ्रया । रत्न-

प्रभादिषु प्रतिप्रस्तार जघन्यापि स्थितिरुच्यते- सीमतकेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या-
 रिप्रतिर्दशवर्षसहस्राण्युत्कृष्टा नवतिवर्षसहस्राणि, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । निरयेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि
 नारकाणां जघन्या नवतिवर्षसहस्राणि, "दशवर्षसहस्राणीति क्वापि पाठः" उत्कृष्टा नवतिवर्षसहस्राणि अजघ-
 न्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । रोरुकेन्द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या एका पूर्वकोटी, उत्कृष्टेना स-
 ष्याता पूर्वकोट्य, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । भ्रातेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या अस-
 ष्याताः पूर्वकोट्यः, उत्कर्षेण सागरोपमस्यैकोदशभाग, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । उद्गातेंद्रके तच्छ्रे-
 णिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्यैको दशभाग, उत्कृष्टा सागरोपमस्य द्वौ दशभागौ, अजघन्यो-
 त्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । सभ्रातेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागौ उत्क-
 र्षेण सागरोपमस्य त्रयोदशभागा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा, असभ्रातेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि ना-
 रकाणां जघन्या सागरोपमस्य त्रयोदशभागा, उत्कृष्टा सागरोपमस्य चत्वारो दशभागा अजघन्योत्कृष्टा मध्ये
 समयोत्तरा । त्रिभ्रातेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य चत्वारो दशभागा उत्कृष्टा
 सागरोपमस्य पचदशभागा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । ततेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां ज-
 घन्या सागरोपमस्य पचदशभागा, उत्कृष्टा सागरोपमस्य षड्दशभागा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा ।
 त्रस्तेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य षड्दशभागा, उत्कृष्टा सागरोपमस्य सप्त-
 दशभागा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । व्युत्क्रातेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सा-
 गरोपमस्य सप्तदशभागा । उत्कृष्टा सागरोपमस्याष्टौ दशभागा । अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । अवक्रातें-
 द्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्याष्टौ दशभागा, उत्कृष्टा सागरोपमस्य नवदशभागा
 अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । विक्रातेंद्रके तच्छ्रेणिषु चाष्टास्वपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य नवद-
 शभागौ, उत्कृष्टा सागरोपमा, अजघन्योत्कृष्टा मध्ये समयोत्तरा । शर्कराप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारमुत्कृष्टा स्थिति-
 क्रमणक्रमेण वेदितव्या कथमिति चेदुच्यते । 'आर्या' उपरिस्थितेर्विशेष स्वप्रतरिभाजितेष्टसगुणिन उपरिधुधि
 वीस्थितियुत स्वेष्टप्रतरस्थितिर्महती । ? । उपर्युत्कृष्टाऽधो जघन्या सर्वत्रसमयाधिका अजघन्योत्कृष्टा मध्यमा
 समयोत्तरा अथैतेन नारकाणामुत्पादविरहकाल कियानित्यत्रोच्यते-सर्वामु पृथिवीषु जघन्य एकसमय,
 उत्कृष्टाश्चतुर्विंशतिमुहूर्ता, सतरात्रिंदिवाणि, पक्ष, मास, द्वौ मासौ, चत्वारो मासा, षण्मासा इति रत्नप्रभादिषु
 क्रमेण ज्ञेया । अधोत्पाद क कियानित्यत्रोच्यते-प्रथमायामसज्ञिन उत्पद्यते । प्रथमाद्वितीयायो सरासृपा । तिस्रु
 पक्षिण । चतस्रुपूरगा । पचसु सिंहा । पदसु स्त्रिय । सप्तसु मत्स्यमनुष्या । न च देवनारका वा नरकेषु उत्पद्यते ।
 प्रथमायामुत्पद्यमाना नारका मिथ्यात्वेनाधिगता केचिन्मिथ्यात्वेन निर्याति । मिथ्यात्वेनाधिगता केचित्सांसा-
 दनसम्यक्त्वेन निर्याति । मिथ्यात्वेनाधिगता केचित्सम्यक्त्वेन । केचित्सम्यक्त्वेनाधिगता सम्यक्त्वेनैव निर्याति ।
 क्षाधिकसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया द्वितीयादिषु पचसु नारका मिथ्यात्वेनाधिगता केचिन्मिथ्यात्वेन निर्याति । मिथ्या-
 त्वेनाधिगता केचित् सांसादनसम्यक्त्वेन निर्याति । मिथ्यात्वे प्रविष्टा केचित् सम्यक्त्वेन निर्याति । सप्तम्या ना-
 रका मिथ्यात्वेनाधिगता मिथ्यात्वेनैव निर्याति । षड्म्य उपरि पृथिवीभ्यो मिथ्यात्वसासादनसम्यक्त्वाम्यामुद्-
 र्तिताः केचित्तिर्यङ्मनुष्यगतिमायाति । तिर्यक्ष्वायाता पचेद्रियगर्भजसज्ञिपर्याप्तकसह्येयवर्षायुष्पूष्यते, नेत-
 रेषु । मनुष्येष्वयाता गर्भजपर्याप्तकेषु सह्येयवर्षायुष्पूष्यते नेतरेषु । नारका सम्यक्मिथ्यादृष्ट्यस्तेन गुणेन नो-
 द्दर्तते । नारका सम्यग्दृष्ट्य सम्यक्त्वेनोद्दर्तिता एकोमेन मनुष्यगतिमायाति, मनुष्येष्वयाता गर्भजपर्याप्तक-
 सह्येयवर्षायुष्पूष्यते नेतरेषु । सप्तम्या नारका मिथ्यादृष्ट्यो नरकेभ्य उद्दर्तिता एकोमेन तिर्यग्गतिमायाति
 तिर्यक्ष्वायाता पचेद्रियगर्भजपर्याप्तकसह्येयवर्षायुष्पूष्यते नेतरेषु । तत्र चोत्पन्ना सर्वे मतिश्रुतावधिप्तसम्यक्त्व
 सम्यङ्मिथ्यात्वसयमासयमानोत्पादयति, पश्चा उद्दर्तिता नारकास्तिर्यङ्मनुष्येषु जाता केचिन्मतिश्रुतानधि-
 सम्यक्त्वसम्यक्मिथ्यात्वसयमासयमान् षडुत्पादयति न सर्वे नाप्यतोन्वत्, पचम्या उद्दर्तितास्तिर्यङ्मुत्पन्ना

केचित्पडुत्पादयति न सर्वे नाप्यतोन्वत्, मनुष्येपूपन्ना केचिन्मतिश्रुताप्रधिमन, पर्ययसम्यक्त्वसम्यङ्मि-
ध्यात्वसयमासयमसयमानुत्पादयति न सर्वे नाप्यतोन्वत् । चतुर्थ्या उद्धर्तितास्तिर्यक्षूपन्ना केचिन्मत्यादीन्
पडुत्पादयति न सर्वे नाप्यतोन्वत्, मनुष्येपूपन्ना केचिन्मतिश्रुतावधिमन पर्ययनेत्रलसम्यक्त्वसम्यङ्मिध्यात्व
सयमासयमसयमानुत्पादयति, न च बलदेवनासुदेवचक्रधरतीर्णकरान्युत्पादयति, केचित्कर्माष्टकातकरा
सिध्यति । उपरि तिसृष्य उद्धर्तितास्तिर्यक्षु जाता केचित्पडुत्पादयति । मनुष्येपूपन्ना केचिन्मतिश्रुताप्रधिमन -
पर्ययकेवलसम्यक्त्वसम्यङ्मिध्यात्वसयमासयमसयमानुत्पादयति न च बलदेवनासुदेवचक्रधरत्वान्युत्पादयति
केचितीर्थकरत्वमुत्पादयति, अपरे कर्माष्टकातकरा सिध्यति । उक्तं सप्तानिनिस्तीणाऽधोलोक । इदानीं
तिर्यग्लोकोवसरप्रातो व्याख्येय । तत्रैतत्स्यात्किमत्र व्याख्येय, द्वीपसमुद्राधिष्ठातृधरणाधरणाधरानक्षेत्रातरपरि-
माणादि । यद्येवं तदवतिष्ठतामिदमेव तावद्भ्याक्रियता कुत पुनरिय तिर्यग्लोकसज्ञा प्रवृत्ता ? इत्युच्यते यतोऽस-
ह्येया स्वयभूरमणपर्यतास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्तत तिर्यग्लोक इति, यद्येव के पुनस्तिर्यगव-
स्थिता इत्यत आह—

जंबूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

आह कुत पुनरिय जंबूद्वीपसज्ञेत्युच्यते—

प्रतिविशिष्टजंबूद्वीपसाधारणाधिकरणत्वाज्जंबूद्वीपः ॥ १ ॥ अयं हि द्वीप प्रतिविशि-
ष्टस्य जंबूद्वीपस्य सपरिवारस्याधारणाधिकरणत्व निर्भर्ति नान्ये धातकीखड्गदादयो द्वीपास्ततोस्य तत्साहच-
र्यात् जंबूद्वीप इति सज्ञाऽनादिकालप्रवृत्ता । तद्यथा— उत्तरकुरुमध्ये जगती पचयोजनशतायामविष्कभा तन्नि-
गुणसातिरेकपरिक्षेपा तत प्रदेशान्या वहि परिहीयमाणा मध्ये द्वादशयोजनबाहुल्या, अते क्रोशद्वयबाहुल्या
सा चैक्या पद्मवरनेदिक्या जाबूनदमया परिक्षिप्ता, तस्या बहुदेशमध्यभागे नानारत्नमयमेक पीठमष्टयोजना-
याम चतुर्थायामविष्कभ तावदुत्प्लव्य द्वादशभिः पद्मनेदिकाभिः परिक्षिप्त, तासा च पद्मनेदिकाना प्रत्येक
चत्वारि तोरणानि श्वेतानि वरकनकस्तूपिकानि, तस्योपरि मणिमयमुपपीठं योजनायामविष्कभ क्रोशद्वयो-
च्छ्रय, तन्मध्ये जंबूद्वीप सुदर्शनाख्यो योजनद्वयोच्छ्रितस्कन्ध पद्मयोजनोत्सेधविटप, मध्ये पद्मयोजनविष्क-
भपरिमडलं अष्टयोजनायाम तदर्धमुच्छ्रिताना जंबूनामष्टशतेन परिवृत्तं मुरवनिताः प्रातस्तयोगाज्जंबूद्वीप ।

लवणरसाबुयोगाल्लवणोटः ॥ २ ॥ लवणरसेनाबुना योगात्समुद्रो लवणोद इति सज्ञायते उदक्
शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य उत्तरपदभूतस्य च सज्ञायामुदभावोन्वाख्यात । जंबूद्वीपश्च लवणोदश्च जंबूद्वीपलव-
णोदो तानादी येषां ते जंबूद्वीपलवणोदादयः । द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीपसमुद्रा यथासह्यमभिसम्प्रथ । जंबू-
द्वीपादयो द्वीपा लवणोदादयः समुद्रा इति । किं नामानस्ते शुभनामाना, यानि लोके शुभानि नामानि तान्येषा
नामानि तद्यथा— जंबूद्वीपो लवणोद धातुकीखड्ग कालोद पुष्करवर पुष्करोद वारुणीर वारुणोद क्षीर-
वर क्षीरोद घृतवर घृतोद इक्षुवर इक्षुद नदीश्वरवर नदीश्वरोद इत्येवमादयोऽसह्येया द्वीपसमुद्रा
स्वयभूरमणद्वीपस्वयभूरमणोदपर्यता । कियदसह्येया ? अर्धतृतीयतागरोपमसमयसरया । अमीया वि-
ष्कभसन्निवेशस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थाह—

द्विद्विर्विष्कभाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो बलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विद्विरिति वीप्साभ्या वृत्तिवचन विष्कभद्विगुणत्वन्पाप्पर्यं ॥ १ ॥ आद्यस्य द्वीपस्य यो
विष्कभस्तद्विगुणो जलधिस्तद्विगुणविष्कभो द्वितीयो द्वीप तद्विगुणविष्कभो द्वितीयो जलधिरिति द्वैगुण्य
व्याख्यर्थं द्विद्विरित्युच्यते । द्विद्विर्विष्कभो येषां ते द्विद्विर्विष्कभा ननु च वृत्त्याम्यावृत्तिरुच्यते द्विदश द्विदश
इति वीप्सा च क्वचिदुच्यते सप्तपर्ण इति तद्विद्वि वीप्साभ्यावृत्त्योवृत्त्योक्तत्वात् द्विवस्य सुचक्षाप्रयोग प्राभो
ति ? नैप दोष यत्र गम्यते न तत्र प्रयुज्यते, इह तु द्विविष्कभा इत्युक्ते तदर्थागतोद्विद्विरित्युच्यते ।

अनिष्टविनिवेशन्यादृश्यर्थं पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ॥ २ ॥ ग्रामनगरादिवदनिष्टविनिवेशो
मा निज्ञायीति पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण इत्युच्यते । तेनोत्तरोत्तरानतर्यसिद्धिर्भवति । पूर्वं पूर्वं परिक्षेपतीत्येव गीला
पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण , अत्राप्यगमकत्वाद् द्वित्व ।

चतुरस्रादिनिवृत्त्यर्थं वलयाकृतिवचनं ॥ ३ ॥ आकृतिस्मस्थान , वलयस्येवाकृतियेपा ते
वलयाकृतयः एतेन चतुरस्रादिस्मस्थानातरनिवृत्ति कृता भवति । ततो मिथ्यानादिप्रमाणितस्मस्थानातरप्रति-
कल्पना न तत्र । अत्राह जबूद्धीपस्य प्रदेशस्मस्थानविष्कभा वक्तव्या , तन्मूलत्वादितरविष्कभादिनिज्ञान-
स्येत्यत आह—

तन्मध्ये मेरुनाभिवृत्तो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः ॥६॥

तच्छब्दः पूर्वद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तानामसंख्येयाना द्वीपसमुद्राणा निर्देशार्थं
स्तच्छब्दो दृष्टव्यः तेषामध्ये नाभिरिव नाभि , मेरुनाभिरस्य स भवति मेरुनाभि , वृत्त आदित्यमण्डलोपमान श-
ताना सहस्र शतसहस्र योजनाना शतसहस्र योजनशतसहस्र विष्कंभो यस्य सोय योजनशतसहस्रनिष्कंभ
स्तस्य परिक्षेप । त्रीणि शतसहस्राणि षोडशसहस्राणि द्वे शते , सप्तविंशतिश्च योजनाना , त्रीणि गव्यूतानि
शत धनुषामष्टाविंशत्युत्तर , त्रयोदशगुण्य अर्धांगुल सातिरेक तस्य समतात् परिक्षेत्री जगलेकाऽर्धयोज-
नानगगाहाऽष्टयोजनोत्सेधा मूलमध्यातेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कंभा वज्रमयमूला वैद्व्यमयाता सर्वरत्ननि-
र्मितमध्या गन्नाक्षघटामुक्ता हेममणिकिंकिणीरूपधरत्नकनकरत्नसर्वरत्नजालैर्नवभिरुपर्युपरिस्थितै प्रत्येकम-
र्धयोजनोच्छ्रायै पचधनुशतविष्कंभजगती समायामै रलकृता । तस्या पूर्वदक्षिणापरोत्तराशु चतसृषु दिक्षु नि-
जयनैजयतजयतापराजितसज्ञानि चत्वारि महाद्वाराणि , यथाक्रम तानि चतुर्योजनविष्कंभाण्यष्टयोजनो-
त्सेधानि विष्कंभसमप्रदेशानि । तत्र निजयनैजयतयोरतरमेकोनाशीतिसहस्राणि द्विपचाशयोजनान्यर्धयोजन
योजनचतुर्भाग अर्धगव्यूत गव्यूतचतुर्भाग द्वाविंशच्च वनूपि तिस्रोऽगुण्य अगुलचतुर्भागेऽर्धांगुलचतुर्भागश्च
सातिरेक । एवमितरेयामप्यतराणा प्रमाण वेदितव्य । तत्र जबूद्धीपे पद्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्तक्ष-
त्राणि कानि तानीत्यत आह—

भरतहैमवतहरिविदेहर्म्यकहैरण्यवतैरावतवर्षा . क्षेत्राणि ॥१०॥

भरत इति सज्ञा , कुत ?

भरतक्षत्रिययोगाद्वर्षे भरतः ॥१॥ विजयार्धस्य दक्षिणतो जलधेरुत्तर गगासिन्धोर्बहुमध्य-
देशभागे विनीता नाम नगरी द्वादशयोजनायामा , नवयोजनविस्तारा , तस्यामुपन्न सर्वराजलक्षणमपको
भरतो नामाद्यक्षक्रधर पदखडाधिपति , अवसार्पण्या राज्यविभागकाले तेनादौ मुक्तत्वात् तद्योगाद्भरत इत्या-
ख्याते वर्ष ।

अनादिसंज्ञासंबंधाद्वा ॥ २ ॥ अथवा जगतोनादित्वादहेतुकाऽनादिसवप्रपरिणामिका भरत-
सज्ञा । अथ क्व भरत इत्यत्रोच्यते—

हिमवत्समुद्रत्रये मध्ये भरतः ॥ ३ ॥ हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणा समुद्राणा पूर्वदक्षिणपराणा मध्ये
भरतो वेदितव्य । स पुनर्गंगासिन्धुभ्या विजयार्धेन च पद्भागसन्निभक्त । कोसो विजयार्धे नाम ?

पंचाशद्योजनविस्तारस्तदर्थोत्सेधः सक्रोशपद्मयोजनावगाहो रजताद्रिविजयार्धोऽन्व-
र्थः ॥ ४ ॥ चक्रभूर्द्धिजयार्धकरत्वाद्रिजयार्ध इति गुणत कृताभिधानो रजताद्रिस्तस्य पंचाशद्योजनानि
विस्तार पचविंशतियोजनान्युत्सेध सक्तोशानि पद्मयोजनावगाह पूर्वपरकोटिभ्याममौ पूर्वापरजलधि
स्पृशति । तस्य पूर्वापरपार्श्वानाह चत्वारि योजनशतानि अष्टाशीत्यधिकानि षोडश धैकोनविंशतिभाग

योजनस्यार्धभागश्च सातिरेक । विजयाधोत्तरपार्श्वज्या दशयोजनसहस्राणि सप्त च शतानि विंशतियोजना-
ना द्वादश चैकोनविंशतिभागा योजनस्य किञ्चिद्विशेषोना । अस्या ज्याया धनुष पृष्ठ दशयोजनाना सहस्राणि
सप्तशतानि त्रिचत्वारिंशानि पचदश चैकान्विंशतिभागा योजनस्य सप्तशेषा । विजयार्धदक्षिणपार्श्वज्या नव-
सहस्राणि सप्तशतान्यष्टचत्वारिंशानि योजनाना द्वादशभागा किञ्चिद्विशेषाधिका । अस्या ज्याया ध-
नुष पृष्ठ नवसहस्राणि सप्तशतानि पदपृष्ठयुत्तराणि योजनानामेकश्च भाग, सप्तशेष । तस्योभयो पार्श्वयोर-
र्धयोजनविष्कम्भपर्यन्तसमानायामान्यार्धयोजनोच्छ्रयपचधनु शतविष्कम्भजनसमायामाभ्या क्वचित्क्वचित्कनकस्तू-
पिकाभ्यामलकृतनहुतोरणोपेतपद्मवरवेदिकाभ्या प्रत्येक परिक्षिप्तौ सर्नतुजफलकुमुमतस्वरमडितौ वनखडौ ।
तस्य द्वे गुहे तमिश्रखडप्रपातसज्ञे पचाशयोजनोदग्दक्षिणायते, प्राक्प्रत्यक्द्वादशयोजनविष्कम्भे, अष्ट-
योजनोत्सेधोत्तरदक्षिणद्वारद्वये, पदक्रोशपद्योजनविष्कम्भोशत्राहुल्याष्टयोजनोच्छ्रययज्जमयकपाटे । याम्या
चक्रवर्ती उत्तरभरतविजयार्धं याति । यतश्च गगासिधू निर्गते । तत्र चाम्यतैर विजयार्धप्रभवे प्रत्येक द्विनद्यौ
गगासिधू अनुप्रविष्टे, उन्मग्नजला निमग्नजला चान्यर्थसज्ञे । तृणादे पतितस्य द्रव्यस्याहल्योपरितलप्रक्षेपणादुन्मग्न-
जला । तथा तृणादे पतितस्याधस्तलप्रक्षेपणान्निमग्नजला । तस्यैनाद्रेभूमितलाद्दशयोजनायुत्प्लुत्योभयो
पार्श्वयोर्दशयोजनविस्तारे पर्यन्तसमायामे द्वे विचारश्रेण्यौ भवत । तत्र दक्षिणश्रेण्या रथनूपुरचक्रनालादीनि
पचाशद्विधाधरनगराणि । उत्तरश्रेण्या गगनगह्वभादीनि पष्टिर्विंशतिधरनगराणि । तन्निवासिनो विचारधरा भरतयत्
पदकर्मजीविन केवल प्रज्ञप्त्यादिविचारणमात्रादेव विशिष्टा । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्योभयो पार्श्वयोर्द-
शयोजनविस्तारे पर्यन्तसमायामे द्वे व्यतरश्रेण्यौ भवत । तत्र शक्रलोकपालाना सोमयमरुण्यैश्वर्याना
अभियोग्यव्यतरदेवाना निनासा भवति । तत पचयोजनान्युत्प्लुत्य शिखरतल भवति दशयोजनविष्कम्भ-
पर्वतसमायाम । तत्र प्राच्या दिशि पद्योजनक्रोशाधिकोच्छ्रयविष्कम्भ सिद्धायतनकूट पद्मवरवेदिकापरिवृत्त
तस्योपर्युदग्दक्षिणाग्राम प्राक्प्रत्यग्निम्तार क्रोशायाम क्रोशार्धविष्कम्भ देशोनक्रोशोच्छ्रय पद्मवरवेदिकापरि-
वृत्त अर्हदायतन पूर्वोत्तरदक्षिणद्वार अर्हदायतनगर्णनोपेत । तस्य पश्चाद्दक्षिणार्धभरतलूट-खडकप्रपातकूट-माणि-
कभद्रकूट-विजयार्धकूट-पूर्णाभद्रकूट-तमिन्नागुहाकूट-उत्तरार्धभरतकूट-वैश्रवणकूटनामान्यष्टौकूटानि सिद्धायतन
कूटसमोच्छ्रयविष्कम्भायामानि । तेषामुपरि दक्षिणार्धभरतदव-वृत्तमाल्यदेव-माणिभद्रदेव विजयार्धगिरिकुमारदे-
व-पूर्णाभद्रदेव-कृतमालदेव-उत्तरार्धभरतदेव-वैश्रवणदेवाना यथाक्रम प्रासादा सिद्धायतनसमायामविष्कम्भोच्छ्रय-
या । सोय विजयार्धपर्यन्तो नमभि कूटैर्मुकुटैरिवोद्गतैर्गिरिराजत्व प्राप्त इवाभाति । अथो हैमवत इति कथ सज्ञा २

हिमवतो दूरभवः सोऽस्मिन्नस्तीति वा हैमवतः ॥ ५ ॥ हिमनाज्जाम पर्यन्त तस्यादूरभन सो
स्मिन्नस्तीति वाऽणि साति हैमवतो वर्ष । क पुनरसौ ?

क्षुद्रहिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये ॥ ६ ॥ क्षुद्रहिमवतमुत्तरण दक्षिणेन महाहिमवत पूर्वपरसमु-
द्रयोर्मध्ये हैमवत ।

तन्मध्ये शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ ७ ॥ तस्य हैमवतस्य मध्ये शब्दवानाम पटहाकार वृत्तत्वाद्
वृत्तवेदाढ्य इत्यन्वर्थसज्ञ योजनमहलोच्छ्राय अर्धतृतीययोजनशताग्रहाह उपरि मूले च योजनसहस्रायाम-
विष्कम्भस्तात्रिगुणसातिरेकपरिक्षेप पर्यन्त, अर्धयोजनविष्कम्भाद्रिपरिक्षेपायामयुक्तया पूर्वोद्दिग्धिभागानिनि-
वेशित्तुत्तोरणविभक्तया पद्मवरवेदिकयालकृत । तत्तलमध्ये सक्रोशद्वयद्विपरिष्ठेयोजनोत्सेध सक्रोशैकविंश-
द्योजनविष्कम्भ स्वातिदेवविहार । अथ कथ हरिवर्षसज्ञा २

हरिवर्षमनुष्ययोगाद्धरिवर्ष ॥ ८ ॥ हरि सिंहस्तस्य शुद्धरूपपरिणामित्वात्तद्दर्शनमुप्यायु
पितत्वाद्धरिवर्ष इत्याख्यायते । क पुनरसौ २

निपथमहाहिमवतोरतराले ॥ ९ ॥ निपथस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरत पूर्वापरसमुद्र-
योरंतराले हरिवर्ष ।

तन्मध्ये विकृतवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १० ॥ तस्य हरिवर्षस्य मध्ये विकृतवानाम् वृत्तवेदाढ्य शब्द
वद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यार्णन । तस्योपर्यरुणदेऽग्निहारः । अथ कथं विदेहसज्ञा ?

विदेहयोगाज्जनपदे विदेहव्यपदेशः ॥ ११ ॥ 'विगतदेहा' विदेहा । के पुनस्ते ? येषां देहो
नास्ति, कर्मनभसतानोऽच्छिद्ये वा सत्यपि देहे विगतशरीरसस्कारास्ते विदेहास्तद्योगाज्जनपदे विदेहव्यप-
देशः । तत्र हि मुनयो देहोऽदार्थं यतमाना निदेहत्वमास्फुरन्ति । ननु च भरतैराजतयोरपि विदेहा ? सत्य
सति कदाचिन्न तु सर्वकाल, तत्र तु सतत धर्माच्छेदाभावाद्दिदेहा सतीति प्रकर्षापेक्षो विदेहव्यपदेशः ।
कः पुनरसौ ?

विपथनीलवतोरंतराले तत्सन्निवेशः ॥ १२ ॥ निपथस्योत्तरात् नीलवतो दक्षिणात्पूर्वापरसमुद्र-
योरन्तरे तस्य विदेहस्य सन्निवेशो दृश्यते ।

स चतुर्विधः पूर्वविदेहादिभेदात् ॥ १३ ॥ स निदेहश्चतुर्विधः, कुत ? पूर्वविदेहादिभेदात् ।
पूर्वविदेहः, अपर विदेहः, उत्तरकुरयो देवकुरवश्चेति । कुत पुन पूर्वविदेहादिव्यपदेशः ? मेरो प्राक्
क्षेत्र पूर्वविदेह उत्तर क्षेत्रमुदक्कुरवः, अपर क्षेत्रमपरविदेह दक्षिणक्षेत्र देवकुरव इति नैप युक्तो व्यपदेशः ।
पूर्वविदेहे हि सन्निता नीलादुदेति, निपथेऽस्तमुपैति । तत्र प्राङ् नीलः प्रत्यङ् निपथः अपाङ् समुद्रः, मेरुद-
ङ् । अपरविदेहे तु निपथे उदयः नीलेऽस्तमय इति । अत्र प्राङ् निपथः, प्रत्यङ् नीलः, अपाङ् समुद्रः,
उदङ् मेरुः । उदक्कुरो गधमादनादुदयो माल्यवतोस्तमयः । तत्र गधमादनः प्राङ्, माल्यवान् प्रत्यङ्, नीलः
अपाङ्, मेरुः-उदङ् । देवकुरो नामनसादुदयः विद्युत्प्रभेऽस्तमयः । तत्र सौमनसः प्राङ्, विशुक्प्रभः प्रत्यङ्,
निपथोऽपाङ् मेरुदङ्घ्रिः ? सत्यमेतत्तद्यदि तत्रत्यो दिग्भिर्भाग आश्रियेत । इह भरतक्षेत्रं दिग्भिर्भागमाश्रित्य
मेरो पूर्वोदिव्यपदेशो युक्तः । तत्र विदेहमध्यभागे मेरुः । तस्मादपरोत्तरदिशि गधमालिनी । त्रिपथसमीपदेवारण्या-
त्प्राक् गधमादनाख्यो वक्षारपर्यन्त उदकदक्षिणायाम् प्राक्प्रत्यङ्कविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरकोटिन्या मेरुनी-
लाद्रिस्पर्शा द्वाम्यामर्धयोजनविष्कभपर्यन्तसमायाभ्या वनखड्याभ्यामलङ्कृतं, मूलमध्याग्रेषु सुवर्णमय नीला-
द्रिपर्यन्तचतुर्थोयोजनशतांशकृतं, योजनशतावगाहं प्रदेशशृङ्गा वर्धमानं मेरुपर्यन्ते पचयोजनशतांशेऽथ
पचविंशतियोजनशतावगाहं, पचयोजनशतविष्कभः । तत्र प्रदेशहान्या हीयमाना नीलातेऽर्धतृतीययो-
जनशतविष्कभः । त्रिंशत्सहस्राणि द्वे च ननोत्तरे शते योजनाना पद् चैकान्नविंशतिभागा सात्तिरिका
आयाम् । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते पचविंशतियोजनशतोऽश्रयमूलविष्कभसिद्धायतनकूटः । तस्योत्तरतः क्रमेण
व्यवस्थितानि पद् कूटानि गधमादन-उदक्कुरु-गधमालि-स्फटिक-लोहिताक्ष-आनदकूटनामानि । तत्र सिद्धा
यतनकूटे जिनायतनः । स्फटिककूटस्योपरि प्रामादे भोगधरी देवी पल्योपमस्थितिका । लोहिताक्षकूटस्योपरि
प्रासादे पल्योपमस्थितिका टिकुमारी भोगानती वसति । शेषेषु चतुर्षु कूटेषु स्वकूटनामानो देवा वसति ।
मेरोरुदङ् प्राच्या दिशि नीलादपाच्या कच्छविपयात्पतीच्या माल्यवान् वक्षारपर्यन्तं मूलमध्याग्रेषु वैदूर्यमय
विष्कभायामोऽश्रायावगाहसंस्थानैर्गधमादनेन समः । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटं यथोक्तपरिमाणं । तस्यो
पर्यन्तं दायतनः । तस्योत्तरतो यथाक्रमं माल्यवत्-उदक्कुरु-कच्छ-विजय-सागर-रजत-पूर्णभद्र-सिता-हरिमहाकूट-
नि नव भवति । सागरकूटे सुभगा दिक्कुमारी, रजतकूटे भोगमालिनी दिक्कुमारी वसति । शेषेषु सप्तसु कूटेषु
कूटममनामानो देवा वसति । मेरोरुदङ्, गधमादनात्प्राक्, नीलादपाङ्, माल्यवतः प्रत्यङ्, उदक्कुरवः प्राक्प्रत्य-
ङ्गायता, उदक्प्रार्गावस्तीर्णा यमकाद्रिद्वयपचसरोवरकान्चनगिरिशतोपशोभिता । एकादशसहस्राणि अष्टौ
शतानि द्वाचत्वारिंशानि योजनाना द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ उदक्कुरुविष्कभः । नीलसमीपे त्रिपचाशयो-
जनसहस्राणि ज्यापट्टिसहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टादशानि योजनाना द्वादश चैकान्न
विंशतिभागा साधिका धनुः । तत्र संताया प्राग्दिग्भागे जंबूदक्षो वर्णितः, तस्योत्तरस्या दिशि

शाखायामर्हदायतन क्रोशायामार्कक्रोशविष्कभदेशोनक्रोशोत्सेध । प्राच्या दिशि शाखाया तत्तुल्यप्रासाद, तत्र जवूश्रीपाधिपतिव्यतरेभरो नावृतनामा वसति । दक्षिणस्या दिशि शाखाया प्रतीच्या च प्रासादयो शयनीयानि रमणीयानि । तत पूर्वोत्तरापरोत्तरामु दिक्षुनावृतदेवसामानिकाना चत्वारि जवूसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्या दिशि अम्यतरपरिपदेनाना द्वात्रिंशत्सहस्राणि । दक्षिणस्या मध्यमपरिपदेनाना चत्वारिंशत्सहस्राणि । दक्षिणापरस्या दिशि बाह्यपरिपदेनानामष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि । प्रतीच्यामनीकमहत्तराणा सप्ताना सप्तजव्व, चतसृणामप्रमहिषीणा सपरिवाराणा जव्व, चतस्र । पूर्वोत्तरापरोत्तरामु षोडशसहस्रात्मरक्षदेनाना च षोडशसहस्राणि । एते सुदर्शनजवूश्रीक्षस्य परिवारभूता पूर्वोत्तराश्रयतेन समुदिता एक शतसहस्र चत्वारिंशत्सहस्राणि शतचैकान्विशति । एते सर्व एव जवूश्रीक्षा पद्मवरेदिकापरिवृता सर्वरत्नकाचनपरिणामा मुक्तामणिहमघटाजालमाल्यदामरजपताकाउरादिउपरिभूयिता । सुदर्शानारयोसौ जवूश्रीक्ष पद्मवरेदिकापरिक्षैस्त्रिभिर्नखडैः परिक्षित । प्राथमिकनखडै चतसृषु दिक्षु क्रोशायामक्रोशार्कविष्कभदेशोनक्रोशोत्सेधानि चत्वारि भवनानि । त्रिदिक्षु चतस्र पुष्करिण्यो दशदशयोजनागगाहा पचाशद्योजनायामा तदर्धीविष्कभा चतुष्कोणा आयतचतुरस्रा शुचिमुग्धभिसल्लिखूर्णा । तेषा भवनाना पुष्करिणीना चाष्टसु दिक्षु श्वेतान्युर्जुनसुवर्णनिर्वृत्तानि प्रत्येकमष्टौ कूटानि । तेषामुपरि प्रत्येक क्रोशायामक्रोशार्कविष्कभदेशोनक्रोशोत्त्रया चत्वार प्रासादा । नीलहृदक्षिणस्या दिश्येक योजनसहस्र तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या उभयो पार्श्वयो पचयोजनशतातारौ सप्रणिधी द्वौ यमकाद्री योजनसहस्रोत्त्रयायौ अर्धतृतीययोजनशतातारगाहौ मूलमध्यप्रेषु योजनैकसहस्रार्धाष्टमयोजनशतपचयोजनशतविष्कभौ । तयोरुपरि योजनद्विपञ्चम्ययोजनोत्त्रयायौ सन्नोशैकारिंशद्योजनविष्कभौ तात्रप्रवेशौ प्रासादौ । तत्र यमकनामानौ देवौ वसत । प्राच्या दिशि द्वेऽर्हदायतने यमकाभ्यामनाम्पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या योजनसहस्रोदगपागायत पचयोजनशतप्राक्प्रत्यग्निष्कभ दशयोजनावगाह नीलो नाम महाह्रदो भवति । ह्रदमध्ये जलस्योर्षयर्धयोजनोत्त्रयाणि दशयोजनागगाहनालानि मध्ये योजनविष्कभाणि क्रोशायतपत्राणि द्विक्रोशक्रीर्णकान्यप्रमूलयोर्द्विक्रोशविस्तराणि पद्मानि पद्मह्रदजपद्मवर्णनोपेतानि । तत्र नीलसङ्गो नागेंद्रकुमारो वसति । तस्य पद्मानि जवूश्रीक्षसमसख्यानि । नीलहृदात्प्रागदूरे दश काचनाद्रय सप्रणिशयो योजनशतोत्सेधा पचनिशतियोजनावगाहा मूलमध्यप्रेषु शतपचसप्ततिपचाशद्योजनविष्कभा काचनपरिणामा । तेषामुपरि सन्नोशैकारिशयोजनोत्सेधा सन्नोशपचदशयोजनविष्कभा प्रासादा काचनसङ्गदेनानामासा । तादृशा एव प्रत्यङ्-दशकाचनाद्रय । नीलहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्योत्तरकुह्रदो भवति उत्तरसङ्गनागेंद्रकुमारारास । नीलहृदतुल्यवर्णना, प्राक् प्रत्यङ्-दशदशकाचनाद्रय । उदकपुरहृदादपाक् पचयोजनशतान्यतीत्य चद्रहृद, चद्रनागेंद्रकुमारारास । पूर्वोत्तरात्काचनाद्रयश्च । चद्रहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्यैरावतहृदो भवति ऐरावतनागेंद्रकुमारारास । पूर्वोत्तरात्काचनाद्रयश्च । ऐरावतहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्य माल्यपन्नान्नाम हृदो भवति माल्यपन्नान्नागेंद्रकुमारारास । पूर्वोत्तरात्काचनाद्रिशते पूर्वोद्विजनिवेशी जिनायतनशत । मेरोरपाक् प्राच्या दिशि मगलात्रद्विपयात् प्रत्यङ्, निपघादुदङ्, सीमनसो नाम वक्षारगिरि सर्वस्फटिकपरिणाम, गधमादनेन विष्कभायामोत्त्रयायगाहसस्थानैस्तुल्य । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालकूट पूर्वोक्तपरिमाण । तस्य दक्षिणतो यथाक्रम सीमनस-देवकुरु-मगलावत्-पूर्वनिदेह-कनक-काचन-शिरीष्ट-उज्वलकूटान्यष्टौ गधमादनकूटसमानानि । तत्र कनककूटस्योपरि प्रासादे मुवत्सा दिक्कुमारी, काचनकूटस्योपरि प्रासादे वत्समिना दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटनामानो देवा । मेरोरपाक् प्रतीच्या दिशि निपघादुदङ् पद्मवद्विपयात् प्राङ् विद्युत्प्रभो नाम वक्षारगिरिस्तपनीयपरिणामो गधमादनसमवर्णन । तस्योपरि मेरुपर्यन्ते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालकूट । तस्य दक्षिणतो यथाक्रम विद्युत्प्रभ-देवकुरु-पद्मवद्विपय-अपरनिदेह-स्वस्तिक शतजाल-सीतोदा-हरिनामान्यष्टौकूटानि गधमादनकूटसमानानि । तत्र पद्मद्विपयकूटस्योपरि प्रासादे वारिषेणा नाम दिक्कुमारी, स्वस्तिककूटस्योपरि प्रासादे बला नाम

दिनकुमारी, शोपेषु स्वकूटनामानो देवा । मेरोरपाक् सौमनमात्प्रत्यक् निपधादुदक् नियुत्प्रभात्प्राक् देवकु-
 रव । तेषा ज्याधनुरिपुगणना उत्तरकुरुगणनया एयाता । मेरोर्दक्षिणापरस्या दिशि निपधादुदक् सीतोदाया
 प्रत्यङ् नियुत्प्रभात्प्राक् मध्ये सुप्रभा नाम शाल्मलि मुदरुनया जन्ना एयातवर्णना । तस्या उत्तरशा-
 खायामर्हदायतन । पूर्वदक्षिणापरामु शाखासु प्रासादेषु गुरुमान् वेणुदेवो वसति । तस्य परिवार सर्वोऽनावृत्त-
 देवपरिवारेण तुल्य । निपधादुदगेकयोजनसहस्र तिर्यगतीत्य सीतोदाया महानद्या उभयो पार्श्वयोश्चित्रकूट-
 विचित्रकूटौ गिरी । यमरूपर्पात्मा तुल्यवर्णनौ निपध-देवकुरु-सूर्य-सुलस-नियुत्प्रभहृदाया पचहदा । उत्तर
 कुरुपु हृदेव्या एयातवर्णना । काचनगिरिशत च तद्भेदेव ज्ञेय । सीतया महानद्या पूर्वदिदेहो द्विधा विभक्त
 उत्तरो दक्षिणश्चेति । तत्रोत्तरो भागश्चतुर्भिवक्षारवर्षतेःसिस्तुभिर्भिजमगनदीभिश्च विभक्तोऽथ मित्र अष्टाभिश्च
 चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र चित्रकूट पद्मकूटौ नलिनकूट एकाशिलश्चेति वक्षारारोपामतरेषु प्राहावती-हृदा-
 वती-पकावती चेति विभगनय । तत्र चत्वारोपि वक्षारका दक्षिणोत्तरकोटिभ्या सीतानीलस्पृशो नीलते
 चतुर्योजनशतोत्सेधा योजनशताग्रगाहा प्रदेशवृद्ध्या वर्षमाना शीतानद्यते पचयोजनशतोत्सेधा पच-
 योजनशताग्रगाहा अश्वत्थकाकारा सर्पत्र पचयोजनशतविष्कभा । षोडशसहस्राणि पचशतानि द्वानयत्य-
 धिकानि योजनाना द्वौ चेकान्निशतिभागी तेषामायाम । तत्र चित्रकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि-सिद्धायतन-
 चित्र-कच्छविजय-सुकाञ्जनिजयकूटाएयानि । पद्मकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-पद्म-महाक-
 क-उग्रद्विजयकूटाभिधानानि । नलिनकूटस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-नलिन-नलिनामर्त लगला-
 वर्तकूटसञ्जानि । एकाशिलस्योपरि चत्वारि कूटानि सिद्धायतन-एकाशिल पुष्कल पुष्कलामर्तकूटनामानि ।
 सर्वाण्येतानि हिमप्रदक्षिणकूटतुल्यपरिमाणानि तद्गताहृदायतनप्रासादतुल्यवर्णनजिनायतनप्रासादानि सत्रत्र
 सीतावर्तसिद्धायतनकूटानि तेषु कूटसमनामानो देवा । तिषोपि विभगनय स्वतुल्यनामकुटेश्चो निशति-
 योजनशतविष्कभायामेभ्यो वरवज्रतलेभ्य सुवृत्तेभ्य स्वतुल्यनामदेवीनिवासालकृतदशयोजनद्विगव्यूतो ज्ञा-
 यपोटशयोजनाविष्कभायामद्वीपोपेतेभ्य नीलाद्रिनितबनिवेशिभ्यो निर्गता, प्रभवे द्वित्रोशाधिकद्रादशयो-
 जनविष्कभा गव्यूताग्रगाहा, मुखे पचविंशतियोजनशतविष्कभा दशगव्यूतावगाहा, प्रत्येकमष्टाविंशतितनी-
 सहस्रपरिवृत्ता सीता प्रविशति । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा कच्छ-सुकाञ्ज-महाकञ्ज कञ्जक-कञ्जकार्त-
 लागलावर्त-पुष्कल-पुष्कलावर्ताख्या । तेषा मध्ये राजधान्य-क्षेमा क्षेमपुरी अरिष्टा अरिष्टपुरी खड्गा मज्जा
 औपधि पौंटीरीकिणी चेति नगर्यः । तत्र सीताया उदक् नीलादपाक् चित्रकूटाप्रत्यक् माल्यनत्समीप-
 देवारण्यात्प्राक् कच्छविपय चित्रकूटसमायाम द्वे सहस्रे द्वे शते त्रयोऽश योजनाना केन चिद्विशेषेणोत्त-
 प्राक्प्रत्यग्निस्तोर्ण । तस्य बहुदेशे मध्यभागे निजयार्धतुल्यो ग्याग्रगाहविष्कभ कञ्जविपयिस्तार-
 समायाम । तत्रोभयोर्यथाधरश्रेण्यो, प्रत्येक पचपचाशन्नगराणि । न्यतरश्रेण्यो ऐशानस्य देवराजस्य
 लोकपालाना सोमयमरुणवैश्रवणानामाभियोग्यदेवनगराणि । प्राप्यसिद्धायतनादिकूटनमके च दक्षिणाधि
 कच्छोत्तरार्धकच्छकूटे वाच्ये विजयार्धादुदक् नीलादपाक् सिद्धकूटाद्वृषभमाद्रेश्च प्राक् चित्रकूटात् प्रत्यक्
 त्रिपण्डितयोजनविष्कभायाम तन्निगुणसातिरेकपरिक्षेप दशयोजनावगाहा वरवज्रतल गगाकुड । अस्य बहुमध्य
 देशभयो द्वीपोऽष्टयोजनविष्कभायामो दशयोजनद्विगव्यूतोऽप्य पद्मवरवेदिकाचतुस्तोरणालकृत सुवृत्तो
 गगादेवीनिवास । ततो दक्षिणतोरणाद्रिनि सूता अपाङ्मुखी भरतक्षेत्रगगातुल्यनिष्कभाग्रगाहा विपयस-
 मायामा निजयार्धखड्गप्रपातगुहातोरणनिर्गता चतुर्दशनदीसहस्रपरिमाणे गगा महानदी सीता प्रविशति ।
 विजयार्धादुदक् नीलादपाक् वृषभमाद्रे
 धूदेवीनिवासालकृत । ततो विनिस्तु
 यारा निधूमहानदी सीता प्रविशति ।
 क्षमा नाम राजधानी । एवमितरे सत

गगाकुडतुल्यवर्णन सि-
 ता चतुर्दशनदीसहस्रपरि-
 माणसिद्धमध्यदे मानेना

प्रत्यक् पुष्कलायत्ना प्राक् सीताया उदक् नीलादपाक् देवारण्य नाम वन, तस्य द्वे सहस्रे नम च शतानि द्वाविंशतियोजनाना सीतामुखे निष्कम । पोटशसहस्राणि पचशतानि द्वानवत्यधिकानि योजनाना द्वौ चैकान्विश्रुतिभागौ आयाम । सीताया अपाक् निपधादुदङ् वत्सविपयात्प्राक् लणसमुद्रवेदिकाया प्रत्यक् पूर्वदेवारण्य । सीताया दक्षिणत पूर्वनिदेहध्वतुर्भिक्षारपर्यतैस्तिस्सुमिश्च विभगनदीभिर्विभक्तो-
 ष्ठा भिन्न अष्टभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र त्रियाटो वैश्रण्ण्ट अजन* आत्माजनश्चेति वक्षारा । तेषामतरेषु तप्तजला मत्तजला उन्मत्तजला चेति तिस्रो विभगनय । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा -
 वत्सा-सुनत्सा-महानत्सा-वत्सवती-रम्य-रम्यक-रमणीय-मगलान्त्य । तेषा मध्ये राजधान्य- मुसीमा-कुटला-
 अपराजिता-प्रभाकरी-अकारती-पद्मानती-शुभा-रत्नसचयाती-नगर्य । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्तारक्तोदासङ्गे । एकौ विजयार्ध । तेषा सर्वेषा निष्कभायामादिर्गर्णना पूर्वद्वेदितव्या* । वक्षारपर्यंतपु प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतन-स्वनाम-पूर्वापरदेशनामानि । सीताया उत्तरतटे दक्षिणतटे च प्रतिजनपद त्रीणि त्रीणि तीर्थानि मागध-वरदा-प्रभाससज्ञानि, तानि समुदितानि अष्टचत्वारिंशत्तीर्थानि, पूर्वनिदेहे । सीतोदया महानद्या अपरनिदेहो द्विजा विभक्तो दक्षिण उत्तरश्चेति । तत्र दक्षिणो भागश्चतुर्भि-
 वक्षारपर्यतैस्तिस्सुमिश्च विभगनदीभिर्विभक्तोऽष्टा भिन्न । अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र शब्दवत्-निकृतायत्-
 आशीविप-सुखाग्रहसञ्ज्ञात्वारो वक्षारादय । तेषामतरेषु क्षीरोदा-सीतोदा धंतोऽतर्वाहिनी चेति तिस्रो विभ-
 गनय । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा पद्म-सपद्म-महापद्म-पद्मान्त-शख नलिन-कुमुद सरिदाख्या । तेषा मये रा-
 जधान्य* अश्वपुरी सिंहपुरी महापुरी अरजा निरजा अशोका वीतशोका चेति नगर्य । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यौ रक्तारक्तोदासङ्गे । एकौ विजयार्धश्च । तेषा सर्वेषा निष्कभायामादिर्गर्णना पूर्वद्वेदितव्या । वक्षारपर्य-
 तेषु प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतन स्वनाम पूर्वापरदेशनामानि । देवारण्ये द्वेऽपि पूर्वद्वेदितव्ये । उत्तरो विभागश्चतुर्भिर्विभक्तोऽष्टा भिन्न । अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र चद्र-
 सूर्य-नाग-देवसञ्ज्ञात्वारो वक्षारपर्यन्तान् । तेषामतरेषु गभीरमालिनी फेनमालिनी धर्ममालिनी चेति तिस्रो विभगनय । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा वप्र-सुनप्र-महानप्र-वप्रायत्-वल्लु-सुनल्लु-गधिल-गधिमालिसजा ।
 तेषा मध्ये राजधान्य विजया वेजयती जयती अपराजिता चक्रपुरी खड्गपुरी अयोया अय्या चेति नगर्य । तेषु जनपदेषु गमासिधूसङ्गे द्वे नद्यौ । एकौ विजयार्धश्च । तेषा सर्वेषा निष्कभायामादिर्गर्णना पूर्व-
 वद्वेदितव्या । वक्षारपर्यंतेषु प्रत्येक चत्वारि कटानि-सिद्धायतनस्वनामपूर्वापरदेशनामानि । सीतोदाय अपि तीर्थानि, सीताया इषाष्टचत्वारिंशत् । निदेहस्य मये मेरुर्नवनप्रतियोजनसहस्रोत्मेध धरणीतले सहस्राग्राह दशसहस्राणि नरतिश्च योजनाना दश चैकादशभागा । अधस्तलेस्य विस्तार एकत्रिंशत्सहस्राणि नरति-
 शतान्येकादश च योजनानि किञ्चित्-न्यूनानि । अधस्तलेऽस्य परिधि, दशसहस्राणि योजनाना । भूतलेस्य निष्कम एकत्रिंशत्सहस्राणि षट्शतानि त्रयोविंशानि योजनानि किञ्चित्-न्यूनानि । तत्रास्य परिधि सचतुर्भुज त्रिखड त्रिश्रेणि । चत्वारि वनानि भद्रशालवन नदन सोमनस पाहुक चेति । भूमितले भद्रशालवन पूर्वा-
 परदिशोऽर्द्धाविंशतियोजनसहस्राण्ययत । दक्षिणोत्तरदिशोऽर्धतृतीययोजनज्ञतान्यायत । एकयार्धयोज-
 नोऽत्रयपचशतधनुर्विष्कमवनसमायामया बहुतोरणविभक्तया पद्मपरवेदिकया परिवृत । मेरोश्चतस्रु दिक्षु भद्रशालवने पद्मोत्तर-नील-स्वस्तिक-अजन-कुमुद-पलाश अतस राचनसञ्ज्ञान्यष्टौ कटान्येकैकस्या दिशि द्वे द्वे कटे भवत । तत्र मेरो प्रागुदककूले सीताया पद्मोत्तरकट । मेरो प्राक्, अपाककूले सीताया नीलकूट । मेरोरपाक् सीतोदाया प्राक्कूले स्वस्तिककट । मेरोरपाक् सीतोदाया प्रत्यक्कूले अजनकूट । मेरो प्रत्यक् सीतोदाया दक्षिणकूले कुमुदकूट । मेरो प्रत्यक् सीतोदाया उत्तरकूले पलाशकूट । मेरोरुदकूले सीताया प्रत्यक्कूलेऽनतसकूट । मेरोरुदकूले सीताया प्राक्कूले रोचनकूट । तान्येतानि सर्वाणि कूटानि पचविंशतियोजनानाग्राहनानि योजन-

शतमूलविस्ताराण पचसप्ततियांजनमध्यविष्कभाणि पचाशद्योजनाप्रविस्ताराणि पञ्चरवेदिकापरिवृतानि ।
 तेषामुपरि मध्यदेशभाजः सक्रोशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधा पचदशयोजनद्विगुण्युत्तायामविष्कभा अष्टा प्रासादाः ।
 तेषु स्वकूटनामान सोमयमवरुणेश्रयणाणा लोकपालानामाभियोग्यानेकैराजतरूपनिकरणसमर्था दिग्गजैर्द्रा
 देवा वसति । तत्र पञ्चोत्तरनीलस्वस्तिकाजनकूटेषु शक्रलोकपालाना भौमानिहारा । कुमुदपलाशान्तसरोचनकू-
 टेषु ऐशानलोकपालाना भौमविहाराः । मेरो. प्राङ् सीताया प्रत्यङ् पचाशद्योजनावष्कभाणि षोडशयोजनो-
 ऽश्रयतदर्धविष्कभतावप्रवेशप्रगुदग्दक्षिणद्वाराणि नानामणिकाचनरजतपरिणामानि सहस्रजिह्वेनापि वर्ण-
 यितुमशक्यानि, यानि सहस्राक्ष सहस्रमक्षणा विस्तीर्य निलोकमानोपि सतत न तृप्तिमुपयाति । तेषा पुरस्ता-
 योजनशतायामतदर्धविष्कभसातिरेकषोडशयोजनोऽश्रया मुखमडपा । तेषा पुरस्ताद्योजनशतायामतदर्ध
 विष्कभसातिरेकषोडशयोजनोऽश्रया प्रेक्षागृहाः । तेषा पुरस्ताच्चतु षष्ठियोजनायामविष्कभास्तत्रिगुणसातिरे-
 कपारधय स्तूपाः । तेषा पुरस्ताच्चैत्यवृक्षपीठानि षोडशयोजनायामानि तदर्धविष्कभाणि तानद्दुस्तेधानि
 प्रत्येक चतुस्तोरणविभक्ताना पञ्चरवेदिनाना चतुर्विंशत्या परिवृतानि । तेषा मध्ये सिद्धार्थनामका-
 चैत्यवृक्षा सिद्धार्थतीर्थफरप्रतिकृतपवित्रीकृता षोडशयोजनोऽश्रया चतुर्थयोजनोत्सेधयोजनविष्कभस्तथा
 द्वादशयोजनोऽश्रयतायद्वाहुल्यविटपा । तेष्य प्राङ् नानामणिरत्नमयीठानिनेशिन षोडशयोजनोऽश्रयगव्यु-
 तविष्कभायामहेन्द्रध्वजा । तत प्राङ् नदाख्या पुष्करिण्य योजनशतायामतदर्धविष्कभदशयोजना
 वगाहाः अर्हदायतनमध्यदेशनिवेशिन षोडशयोजनायामतदर्धविष्कभोऽश्रया रत्नमया देवउद्रा । तत्र
 पचधनुःशतोत्सेधा कनकमयदेहास्तपनीयहस्तपादतलतालुजिह्वा लोहिताक्षमणिपरिक्षिप्ताकस्फाटिकम-
 णिनयना अरिष्टमणिमयनयनतारका रजतमयदत्तपक्तय विद्रुमऽयाधरपुटा अजनमूलमयपद्मभूतला
 नीलमणिनिरचितासिनाचितकेशा प्रगृहीतसितनिमलवरचामराप्रहस्तोभयपार्धस्थवित्रिधमणिकनकनिकृताभ-
 रणालङ्कृतयक्षनागमिथुनाः । सुस्निग्धासहस्रलक्षणव्यजनाकिता वैदूर्यदडमणिहेममुक्ताजाललङ्कतरत्नशलाका
 शतकाचनतुर्नवैरजतच्छदद्रादिकऽन्ना भव्यजनस्तवननदनपूजनावर्हा अर्हप्रतिमा अनायनिधना अष्ट-
 शतसख्या विशिष्टगुणवर्णितगुणा अष्टशतकलशभृगाराद्युपकरणपरिवारा वर्णनातीतत्रिभया मूर्ता इव
 जिनधर्मा विराजते । ततो भूमिजलापचयोजनशतान्युत्प्लव्य 'उत्सृज्येति वा पाठ' पचयोजनशतविष्कभ
 मेरुसमायाममडल पञ्चरवेदिकापरिक्षिप्त वृत्तत्रयपरिधि नदनवन । तत्र बाह्यगिरिविष्कभ नवसहस्राणि
 नव च शतानि चतु पचाशानि योजनाना पद् चैकादशभागा । तत्परिधिरेकत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि
 शतानि एकान्नाशान्यधिकानि सातिरेकाणि योजनाना । अन्यतरगिरिविष्कभोष्टौ सहस्राणि नवशतानि
 चतु पचाशानि योजनाना पद् चैकादशभागाः । तत्परिधिरेकविंशतिसहस्राणि त्रीणि शतानि षोडशानि
 योजनानामष्टौ चैकादशभागा । चतसृषु दिक्षु चतस्रो गुहा-प्रच्या दिशि मणिगुहा, अपाच्या गधर्वगुहा,
 प्रतीच्या चारणगुहा, उदीच्या चद्रगुहा । ता एतास्त्रिंशद्योजनविष्कभायामा साधिकनरतियांजनपरिधय
 पचाशद्योजनागगाहा । तासु यथासख्य सोमयमवरुणखचराणा विहारा । मेरो पूर्वोत्तरदिक्षि नदनवने
 बलभद्रकूट योजनसहस्रोऽश्रय मूलमध्याग्रेषु योजनसहस्रान्यष्टयोजनशतपचयोजनशतपरिस्तार । तत्रिगुण-
 सातिरेका परिधिस्तयोपरि मदरापिपतेरावासा । मेरोश्चतसृषु दिक्षु द्वे द्वे कूटे-प्राच्या दिशि तान्न-
 दनमदिरे । अपाच्या निषधईमनते । प्रतीच्या रजतरुक्के । उदीच्या सागरचित्ररजे । अष्टान्येतानि कूटानि
 पचयोजनशतोऽश्रयानि मूलमध्याग्रेषु पचशतपचसप्तत्यधिकशतत्रयार्धतृतीयशतयोजनविष्कभाणि । तेषामुपरि
 द्विषष्टियोजनद्विगुण्युत्तायामा सक्रोशैकत्रिंशद्योजनविष्कभास्तान्प्रवेश एनाष्टौ प्रासादा । तेषु मेघकरा-
 मेघवती-सुमेघमालिनी-तोयधरा-निचित्रा-पुष्करमाला-अनिदिता-स्रजा अष्टौ दिक्कुमार्य यथाक्रम परिवसति ।
 मेरोर्दक्षिणपूर्वस्या दिशि उत्पलगुल्मा नलिन-उत्पल-उत्पलोज्जलाख्याश्वतत्सो गय्य । दक्षिणारपस्या भृगा-भृग-
 निभा-कज्जलप्रभाश्वतस्य पुष्करिण्य । अपरोत्तरस्या दिशि शंकाता-श्रीचन्द्रा श्रीनिलया श्रीमहिताश्वतसो

वाप्य । उत्तरपूर्वस्या दिशि पश्चात् पद्मगुल्मा कुमुदा कुमुदप्रभाध्वनसो वाप्य । ता सर्वा पञ्चाशद्यो-
जनायामतदर्धविष्कभदशयोजनायगाहा चतु कोणा आयतचतुरस्रा । तासा मध्ये प्रत्येकमेकैक प्रासाद
द्विपट्टियोजनार्धयोजनोत्सेध सगव्यूतैकत्रिंशद्योजनविष्कभस्तात्प्रदेश । तत्र दक्षिणस्या दिशि विदिशो-
प्रासादा शक्यस्य भौमविहारा । उत्तरस्या दिशि विदिशोरैशानस्य भौमविहारा । मेरोध्वतस्यु दिक्षु
नदनरने चत्वारि जिनायतनानि पट्ट त्रिंशद्योजनोत्सेधानि पञ्चाशद्योजनायामतदर्धविष्कभाणि तावत्प्रवेशानि
अष्टयोजनोच्छ्रायतदर्धविष्कभायामप्राग्द्वाराणि 'प्राग्दगपाग्द्वाराणीत्यपिपाठ ' अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।
नदनात्समभूमिभागाद्विपट्टियोजनसहस्राणि पचशतान्युल्लस्य वृ वलयपरिधिपचयोजनशतविष्कभ पञ्चरवे-
दिकापरीक्षित सौमनसवन । तत्र बाह्यगिरिविष्कभध्वत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिश्च योजनानामष्टौ
चैकादशभागाः । तत्परिधिष्वयोदशसहस्राणि पचशतान्येकादशानि योजनाना पट्टचैकादशभागा । अन्ध-
तरगिरिविष्कभस्त्रीणि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततियोजनानामष्टौ चैकादशभागा । तत्परिधिर्दशसहस्राणि
श्रीणि शतान्येकान्नपचाशानि योजनाना त्रयश्चैकादशभागा किञ्चिद्विशेषोना । बलभद्रकूटदिवकुमारीकू-
टाष्टकहीन सौमनस । षोडशत्र वाप्य नदनरपासिदृशायामविष्कभायगाहास्तन्मध्यदेशे भवनानि । पचा-
शद्योजनायामतदर्धविस्तारपट्टत्रिंशद्योजनोच्छ्रायाणि । चतुर्दिश चत्वार्यर्हदायतनानि अष्टयोजनोच्छ्रिततदर्ध-
विस्तारतावत्प्रवेशप्राग्दगपाग्द्वाराणि जिनायतनवर्णनोपेतानि । सौमनसात्समाद् भूभागात्पट्टत्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य
योजनानि वृत्तवलयपरिधिपाङ्कजन चतुर्नयुत्तरचतु शतविष्कभ प वरेदिकापरिवृत्त चूलिका परीत्य
स्थित । शेखर मेरोरेकयोजनसहस्रविष्कभ तत्परिधिष्वीणि सहस्राणि पञ्चधिक शत योजनाना साधिक ।
पाङ्कजनवद्भूम्यदेशभाविनी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया मूलमध्याग्रेषु द्वादशाष्टचतुर्षोऽयनविष्कभा मुष्टता
चूलिका । तस्या प्राच्या दिशि पाङ्ककशिला उदक्दक्षिणायामा प्राक्प्रत्यग्रेस्तारा । अपान्या पाङ्ककजलशिला
प्राक्प्रत्यगायामा उदग्दक्षिणविस्तारा । प्रतीच्या रक्तकजलशिला उदगपाग्निस्तीर्णा । उदीच्या अतिरिक्तकजल-
शिला प्राक्प्रत्यगायता उदगपाग्निस्तीर्णा । तत्रार्जुनसुवर्णमयी पाङ्ककशिला । रजतपरिणामा पाङ्ककजलशिला ।
विद्रुमवर्णा रक्तकजलशिला । जाबूनदसुवर्णमयी अतिरिक्तकजलशिला एताश्चतस्रोपि पचयोजनशतायामतदर्धवि-
ष्कभाश्चतुर्षोऽयनवाहुल्या अर्धचद्रसस्थाना अर्धयोजनोत्से उपचधनु शतविष्कभशिलासमायामै रूपपञ्चरवेदिका-
परिवृत्ता श्वेतवरकनकस्तूपिकाळकृतचतुस्तोरणद्वारजिजाता । तासामुपरि बहुमध्यदेशभावीनि पचधनु-
शतोत्सेधायामतदर्धविष्कभाणि प्राङ्मुखानि सिंहासनानि । पौरस्ये सिंहासने पूर्वनिदेहजान्, अपाच्ये भरत-
जान्, प्रातीच्ये अपरनिदेहजान्, उदीच्ये ऐरावतजास्तीर्थकराश्चतुर्निकायदेवाधिपा सपरिवारा महत्या विभूत्या
क्षीरोदवारिपरिपूर्णाष्टसहस्रकनककलशैरभिषिञ्चति । अत्रापि षोडशपुष्करिण्य पूनद्वेदितव्या । चूलिकायाश्च-
तस्यु महादिक्षु सप्तोशत्रयार्धत्रिंशद्योजनायामानि द्विगव्यूताधिकपाटशयोजनविष्कभाणि पचत्रिंशतियोजनोच्छ्रा-
याणि योजनोत्सेप्रतदर्धविष्कभतान्प्रदेशप्राग्दगपाग्द्वाराणि चत्वार्यर्हदायतनानि अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।
भद्रशालज्जनभाविनि भूतले लोहिताक्षकल्पपरिक्षेप । तत ऊर्ध्वमधमसदशयोननसहस्राण्यारुह्य द्वितीय पञ्च-
वर्ण । ततोऽप्यधमसदशयोजनसहस्राण्यारुह्य तृतीयस्तपनीयवर्ण । ततोऽप्यधमसदशयोजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्षो
वैदूर्यवर्ण । ततोऽप्यधमसदशयोजनसहस्राण्यारुह्य पचमो नीलवर्ण । ततोऽप्यधमसदशयोजनसहस्राण्यारुह्य षष्ठो
हरितालवर्ण । ततोऽप्यधमसदशयोजनसहस्राण्यारुह्य जवूनदसुवर्णवर्णा भवति । अधोभूम्यगगाही योजनसह-
स्रायाम प्रदेशे पृथिव्युपलब्धकाशकैराचतुर्विधपरिणाम उपरि वैदूर्यपरिणाम मध्यमकाड । सपरिणमय
द्वितीय काड । जाबूनदमय तृतीय काड । चूलिका वैदूर्यमयी । मेरुरय त्रयाणा लोकाना मानदड ।
अस्याधस्तलादधोलोक । चूलिकामूलादूर्ध्वमूर्ध्वलोक मध्यमप्रमाणस्तिर्यग्विस्तीर्णस्तिर्यग्लोक । एव च कृत्वा-
ऽन्वर्धनिर्वचन क्रियते । लौकत्रय मिनातीति मेरुरिति । तस्य भूमितलादारभ्याऽऽशिक्षरादैकादशिकी प्रदे-
शानि । एकादशसु प्रदेशेषु एकप्रदेशो हीयते । एकादशसु गव्यूतेषु एकगव्यूत हीयते । एकादशसु योजनेषु

एकयाजनं ह्येत एव सर्वात्र शिखराद् भूमितलस्याध एकादशमु प्रदेशेषु एक प्रदेशो वर्धते । एकादशस्य योजनेषु एक योजनं वर्धते । एव सर्वात्र अधस्तलात् । अथ कत्र रम्यकसज्ञा ?

रमणीयदेशयोगाद्रम्यकाभिधानं ॥ १४ ॥ यस्माद्रमणीयदेशं सरित्पर्वतकाननादिभिर्बुक्तस्त-
रमादेशौ रम्यक इत्यभिधीयते । अन्यत्रापि रम्यकदेशयोग समानः ? इति चेन्न रूढिनिशेपनललाभाद्गोशब्दवृ-
त्तिनत् । अत एव सज्ञाया को विहितः । क पुनरसौ ?

नीलरुक्मिणोरंतराले तत्सन्निवेशः ॥ १५ ॥ नीलादुदक् रुक्मिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरत-
राले तस्य रम्यकस्य सन्निवेशो दृष्टव्यः ।

तन्मध्ये गंधवानृत्तवेदाढ्यः ॥ १६ ॥ तस्य रम्यकस्य मध्ये गंधवानाम वृत्तवेदाढ्य शब्दवद-
वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनस्तस्योपरि प्रासादे पद्मेदो वसति । अथ कथं हैरण्यतसज्ञा ?

हैरण्यवतोऽदूरभक्त्याद्वैरण्यवतव्यपदेशः ॥ १७ ॥ हैरण्यवान् रुक्मिणामा पर्वतस्तस्याऽदूर-
भक्त्याद्वैरण्यवतव्यपदेशः । क पुनरसौ ?

रुक्मिशिखरिणोरंतराले त्रिद्विस्तारः ॥ १८ ॥ रुक्मिण उदक् शिखरिणोऽपाक् पूर्वापरसमु-
द्रयोरंतराले तस्य हैरण्यतस्य विस्तारो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १९ ॥ तस्य हैरण्यतस्य मध्ये माल्यवानाम वृत्तवेदाढ्य
शब्दवद्वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णन । तस्योपरि प्रासादे प्रभासदेवो वसति । अथ कथमैरानतसज्ञा ?

ऐरावतक्षत्रिययोगादैरावताभिधानं ॥ २० ॥ रत्नारक्तयो ब्रह्ममध्यदेशभाषिणी अयोध्या
नाम नगरी । तस्यामुत्पन्न ऐरावतो नाम राजा, तपरिपालितत्वाज्जनपदस्यैरावताभिधानं । क पुनरसौ ?

शिखरिसमुद्रत्रयातरे तदुपन्यासः ॥ २१ ॥ शिखरिणो गिरिस्त्रयाणां पुर्वापरोत्तराणां समुद्राणां
मध्ये तस्यैरानतस्य उपन्यासो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये पूर्ववद्विजयार्थः ॥ २२ ॥ तस्यैरानतस्य मध्ये विजयार्थो रजतगिरिः पुर्वद्वेदितव्यः ।
वैर्विभक्तानि सप्तक्षेत्राणि व्याख्यातानि । के पुनस्ते कथं व्यनस्थिता ? इत्यत आह—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमन्महाहिमवन्निपधनीलरुक्मिशिखरिणो
वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि विभक्त्येव शीला तद्विभाजिनः पर्वतराम्यामायता पूर्वापरायता, पूर्वापरकोटिभ्यां लव-
णजलधिस्पर्शिन इत्यर्थं तद्विभाजित्वादेव तेषां वर्षधरव्यपदेशोऽसकरोण भरतादिनर्णना धारणात् । कथं
विभक्तानि सज्ञा ?

हिमाभसवधाद्धिमन्व्यपदेशः ॥ १ ॥ हिममस्यास्तीति हिमनानिति व्यपदेशः । अन्यत्रापि
तत्सवधः ? इतिचेत् रूढिनिशेपवललाभात्तत्रैव वृत्तिः । कासौ हिमनानित्युच्यते—

भरतहैमवतयोः सीमनि स्थितः ॥ २ ॥ भरतस्य हैमवतस्य च सीमनि व्यनस्थित क्षुद्र-
हिमवान् वेदितव्यः । कत्र पुनरस्य क्षुद्रत्वः ? महाहिमवदपेक्षया । सुत्रेऽनुक्तं कथं गम्यते ? इति चेन्महा-
हिमवत्प्रयोगादेव । सति हि क्षुद्रे महत्त्वमित्यर्थात्क्षुद्रत्व गम्यते । स पचविंशतियोजनाग्राह योजनशतोऽंशस्य
योजनसहस्रं द्विपचाशयोजनानां द्वादशकान्निशतिभागा तस्य त्रिष्कभ । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या चतुर्विंश-
तिसहस्राणि नवशतानि द्वाविंशतानि योजनानामेकश्चेकान्निशतिभागा देशोनः । अस्या ज्याया धनु
पचविंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशच्चत्वारश्चेकान्निशतिभागा साधिकाः । तस्य पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येक
पचमहस्राणि त्रीणि शतानि पचाशयोजनानि पचदश चैकान्निशतिभागा साधिकाधभागश्च । तस्योपरि

प्राचीदिशि सिद्धायतनकुट पचयोजनशतोऽत्रायमूत्रविष्कभ पचसप्तत्यधिकरातत्रयमप्यत्रिष्कभ अर्धतृतीय-
शताप्रविष्कभ । तत्रिगुणमातिरेकपरिधि, तस्यापरि पटत्रिंशद्योजनोऽत्राय पचाशद्योजनोद्वादक्षिणायाम पच-
विततिव्योजनप्राक्प्रयागिस्तार तान्प्रवेशमष्टयोजनोल्मेधतदर्थविष्कभ तान्प्रवेशोद्वादक्षिणपूर्वद्वारमहंनय-
तन । द्वारत्रये मातिरेकाष्टयोजनोऽत्रायपचाशद्योजनायामतदर्थविष्कभाष्टयोर्युगमडपा । सारिकेकाष्टयोज-
नोऽत्रायपचाशद्योजनायामविष्कभाणि ध्राणि प्रेक्षागृहकाणि । परिस्यप्रेक्षागृहाप्रान्त् स्तूपादय पूर्वेका ।
चैव्यालयाभ्यतरणना पूर्ववदेदितन्या । तेषां सनयामेन परिक्षेप्त्वा चतुस्तोरणद्वारविभक्ता पञ्जरवेदिका ।
तत प्रतीच्या दिशि दशकूटानि । हिमवद्भरते त्र्यगंगा ध्रोगोहितास्या त्रिधु-सुर ईमवतत्रैश्रवणकूटाभिमानानि
यथाक्रम वेदितव्यानि सिद्धायतनकूटतुल्यानि । तेषामुपरि प्रासादा दशेन सक्रोपद्वयद्विपट्टियोजनोत्सेधा
सक्रोपैकविंशद्योजनविष्कभास्तान्प्रवेशा । तेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । हिमवद्भरतईमवतत्रै-
श्रवणकूटेषु देवा इतरेषु देव्य । अथ कथ महाहिमवत्सज्ञा ?

महाहिमवति चोक्तं ॥ ३ ॥ किमुक्त ? हिमाभिसनयान्निमवदभिमान । महाचानी हिमनाथ
महाहिमवानित्यमन्यपि हिमे हिमवदारया । इद्रगोपवत् । क पुनरसौ ?

ईमवतहरिवर्षयोर्विभागकरः ॥ ४ ॥ ईमवतादुदृढ हरिर्नर्पादाद्दृ तयोर्विभागकरो महाहिमवान्
वेदितव्य । स द्वियोजनशतोऽत्राय पचाशद्योजनायगाह चत्वारि योजनसहस्राणि द्वे च शते दशोत्तरे
दश चैकान्नविंशतिभागा तस्य विष्कभः । पूर्वापरपार्श्वनाहू प्रत्येक नवयोजनसहस्राणि द्वे च शते
पटसप्तत्यधिके योजनाना नव चैकान्नविंशतिभागा अर्धभागश्च साधिक । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या त्रिपचाशद्यो-
जनसहस्राणि नव च शतानि एकत्रिंशानि पटचैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्या ज्याया धनु सप्तपचाशद्यो-
जनसहस्राणि द्वे शते त्रिनयुत्तरे दश चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्योपर्यप्यष्टौ कूटानि सिद्धायतन-महा-
हिमवत्-ईमवत रोहित्-हरि-हरिकाता-हरिवर्ष-त्रैदुर्ब्यूटाभिधानानि । क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि
जिनायतनप्रासादास्तु तुल्या एव । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथ निपथसज्ञा ?

निपीथंति तस्मिन्निति निपथः ॥ ५ ॥ यस्मिन् देवा देव्यश्च ऋडार्थं निपीथति स निपथ
पृषोदरादिपाठवत् सिद्ध । अन्यत्रापि तत्तुल्यकारणत्वात्प्रसग ? इति चेत् रुद्धिनिशेषपरत्वात् । क पुनरसौ ?

हरिविदेहयोर्मयाद्वाहेतु ॥ ६ ॥ हरिवर्षादुदृढ विदेहादपारु तयोर्मर्पादाहेतुनिपथ इत्याख्यायते ।
स चतुर्थयोजनशतोत्सेध, योजनशतावगाह पौडशयोजनसहस्राण्यष्टौ च शतानि द्वाचत्वारिंशानि द्वौ
चैकान्नविंशतिभागो तस्य विष्कभ । पूर्वापरपार्श्वनाहू प्रत्येक विंशतियोजनसहस्राणि पचपष्टयधिकमेक
च शत द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ अर्धभागश्च साधिक । उत्तरपार्श्वज्या चतुर्नवतिसहस्राणि पटपचाशमेक
च योजनशत द्वौ चैकान्नविंशतिभागौ साधिकौ । तस्या धनुरेक योजनशतसहस्र चतुर्विंशतिसहस्राणि
श्रीष्पि च शतानि पटचत्वारिंशानि नव चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-
निपथ—हरिवर्ष-पूर्विदेह-हरिधृति-सीतोदा-अपरविदेह—रुचकनामानि, क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि ।
तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथ नालसज्ञा ?

नीलवर्णयोगाक्षीलव्यपदेशः ॥ ७ ॥ नीलेन वर्णेन योगात्परतो नील इति व्यपदिश्यते । सज्ञा-
वास्य, वासुदेवस्य कृष्णव्यपदेशवत् । क पुनरसौ ?

चिदेहरम्यकविनिवेशविभागी ॥ ८ ॥ स नीलारय पर्वत विदेहस्य रम्यकस्य च विनिवेश
निभजते । स निपथेन व्याख्यातप्रमाण । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-नील-पूर्विदेह-सीता-कीर्ति-नारी
कात-अपरविदेह-रम्यक-आदर्शक-कूटसज्ञानि, क्षुद्रकहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादा
तत्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथ रुचिमसज्ञा ?

- १ ग पुस्तके तत्रिगुणसातिरेकपरिधि, इति पाठ । २ नाय पाठ ग पुस्तके ।

रुक्मसद्भावाद्भ्रुकमीत्यभिधानं रुक्ममस्यास्तीति रुक्मीत्यभिधानं ॥ ९ ॥ अन्यत्रापि तत्स-
भवाद्भ्रुवशाद्विशेषे वृत्ति । करिवत् । क पुनरसौ ?

रम्यकहैरण्यवतविवेककरः ॥ १ ॥ रम्यकस्य हैरण्यवतस्य च विवेक करोत्यसौ । स महाहिमनता
तुल्यप्रमाण । तस्योपरि अष्टौ कूटानि सिद्धायतन-रुक्मि-रम्यक-नरकाता-बुद्धि-रूप्यकूल-हैरण्यवत-मणिकाचन-
कूटाख्यानं क्षुद्रहिमव-कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो
देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं शिखरिसज्ञा ?

शिखरसद्भावाच्छिखरीति संज्ञा ॥ ११ ॥ शिखराणि कूटान्यस्य सतीति शिखरीति सज्ञायते ।
अन्यत्रापि तत्सद्भावे रूढिवशाद्विशेषे वृत्ति शिखडिवत् । क पुनरसौ ?

हैरण्यवतैरावतसेतुबंधः स गिरिः ॥ १२ ॥ हैरण्यवतस्यैरावतस्य च सेतुबंध इव स गिरि-
रवस्थितः क्षुद्रहिमनतुल्यप्रमाण । तस्योपर्येकादश कूटानि सिद्धायतन-शिखरि हैरण्यवत-रसदेवी-रक्तावली-
श्लक्ष्णकूला-रुक्मी-गंधदेवी-पैरावत-मणि-काचनकूटनामानि क्षुद्रहिमनतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायत-
नप्रासादास्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । तेषा वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमनदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या । मयः प्रत्येक परिसमाप्यते यथाक्रम हिमवदा-
दयः सव्यव्यते । हेममयो हिमजान् चीनपट्टवर्णः, अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्रः, तपनीयमयो निपथ तरुणा-
दित्यवर्णः, वैडूर्यमयो नील मयूरश्रीनाभः, रजतमयो रुक्मी शुक्रः, हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्ण इति पडपि
चैतेऽद्रयः प्रत्येक उभयपार्श्वगताथेयोजनविष्कभाद्रिसमायामाम्या बहुतोरणप्रभक्तैकपत्रवरवेदिकापरिवृत-
वनखडाम्यामुपेता । पुनरपि तद्विशेषणार्थमेनाह—

मणिविचित्रपार्श्वान् उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभजादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि विचित्राणि, मणिविचित्राणि पार्श्वानि येषा त इमे
मणिविचित्रपार्श्वान् ।

अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं ॥ १ ॥ अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते
च शब्दो मध्यसमुच्चयार्थः । यो येषा मूलविस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः । तेषा मध्ये लब्धास्पदा हृदा उच्यते—

पद्ममहापद्मतिगिंल्लकेसरिमहापुंडरीकपुंडरीकाः इदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मादिभिः सहचरणाद्भ्रदेषु पद्मादिव्यपदेशः ॥ १ ॥ पद्म महापद्म तिगळ केसरि महापुंडरीक
पुंडरीकमिति पद्मनामानि तैः सहचरणात् हृदेषु पद्मादिसज्ञावृत्तिर्भवति । तेषा हिमनदादीनामुपरि यथाक्रम ते
हृदा वेदितव्याः । तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो हृदः ॥ १५ ॥

प्राक् प्रत्यक् योजनसहस्रायाम उदगपार्श्व पचयोजनशतविस्तार वज्रमयतल, त्रिनिधमणिकनक-
रजतत्रिचित्रतट श्वेतवरकनकस्तूपिकालकृतचतुस्तोरणविभक्तार्थेयोजनोत्सेधपचधनु शतविष्कंभहृदसमाया-
मैकपद्मवरवेदिकापरिवृत चतुर्दिग्गतचतुर्थनखडमडित विमलस्फटिकमणिस्वच्छगमीराक्षयवारी विवि-
धजैलजकुसुमपरिभ्राजित शरदि प्रसन्नचद्रताराराजिधिराजितपर्वतपरीतविचित्रपयोधरपटल, विपर्यस्तो
नभोभाग इव विभाति पद्मनामा हृदः । तस्यैवावगाहप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

१ रसवतीत्यपि पाठ । २ ग पुस्तके कृतद्वन्द्व इमे हृदाः । ३ ग पुस्तके जलकुमपरिभ्राजित इति पाठ ।

दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगारोऽथ प्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाहः ।

तन्मध्ये योजन पुष्करं ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं श्रोशायामपत्रत्वात्, क्रोशद्वयविष्कभकर्णिकत्वाच्च । योजनायामविष्कभजलतलात् क्रोशद्वयोऽप्यनाल तावद्बहुलपत्रप्रचय यन्नमयमूलमरिष्टमणिकद रजतमणिमृडाल वैदूर्यसुप्रतिष्ठनात्, तस्य बाह्यपत्र तपनीयपरीक्षिष्ट जांबूनटाम्ब्यतरदल तपनीयकेसर नानामणित्रिचित्रसुवर्णकर्णिक पुष्करमवगतव्य तदर्धेत्सेधेरष्टशतसद्व्यै पद्मे परिभूत । तस्मात्पूर्वोत्तरापरोत्तपुस्तिस्यु दिक्षु श्रिय सामानिकदेवाना चत्वारि पद्मसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्यां दिग्दम्यतरपरिपदेवानां द्वारिशायपद्मसहस्राणि । दक्षिणस्या मध्यमपरिपदेवानां चत्वारिशायपद्मसहस्राणि । दक्षिणापरस्यां बाह्यपरिपदेवानामष्टचत्वारिशायपद्मसहस्राणि । अपरस्या सप्तानामनीकमहत्तराणां सप्तपद्मानि । चतस्युप महादिक्षु आत्मरक्षदेवानां षोडशपद्मसहस्राणि । तान्येतानि सर्वाणि परिवारपद्मानि तदर्धेत्सेधानि एक शतसहस्र चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं च पचाशत् । इतरेषां हृदानां पुष्कराणां चायामादिज्ञापनार्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणाः हृदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तद्य ते तयोर्द्विगुणद्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणा ।

द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्यर्थं ॥ १ ॥ द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्व उच्यते । किमर्थं ? व्यप्यर्थं । द्विगुणेनोत्तरेणा व्याप्तिर्यथास्यादिति । केन द्विगुणा ? आयामादिना, पद्महृदस्य द्विगुणायामविष्कभानवगाहो महापद्महृद । महापद्महृदस्य द्विगुणायामविष्कभानवगाहस्तिर्गिच्छहृद । पुष्कराणि च किं ? द्विगुणानि इत्यभिसम्पत्ते ।

द्वित्वाच्चतयोर्बहुवचनाभाव इति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ २ ॥ स्यादेत्तयोर्हृदयो पुष्करयोश्च द्वित्वाद्बहुवचनं नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? विवक्षितापरिज्ञानात् । आयताभ्यां पद्मपुडरीकहृदाभ्यां तुल्यप्रमाणाभ्यामन्ये हृदा दक्षिणत उत्तरतश्च द्वैगुण्येन निर्दिष्टा इति विवक्षितोऽत्रायमर्थः । अतो बहुवचनमुपपद्यते । कथं पुनस्तच्छब्दे पूर्वनिर्दिष्टापेक्षे सत्यनिर्दिष्टार्थो गृह्यते ?

बहुवचननिर्देशाच्चद्गृहण ॥ ३ ॥ बहुवचननिर्देशात्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । बहुवचननिर्देशात् केसर्पादय कथं न गृह्यते ?

व्याख्यानतो वक्ष्यमाणसंबंधाच्चानिष्टनिष्टतिः ॥४॥ “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण”मित्यनिष्टस्य निवृत्तिर्भवति । अथवा वक्ष्यत एतत् उत्तरा दक्षिणतुल्या इति तदभिसंबन्धेष्ट सप्रत्यय कर्तव्य । तद्यथा—महाहिमवत उपरि बहुमध्यदेशभावी महापद्महृद यो द्वियोजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कभो त्रिशतियोजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोच्छ्रय योजनबहुलपत्रप्रचय द्विक्रोशायामपत्रत्वाद् योजनायामकर्णिकत्वाच्च द्वियोजनविष्कभ पुष्करः । तत्परिवारपद्मसहस्राणां पूर्वोक्तैः । निपथस्योपरि बहुमध्यदेशभाक् तिर्गिच्छहृद चतुर्थयोजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कभ, चत्वारिशायोजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोद्गम द्वियोजनबहुलपत्रप्रचय योजनायामपत्रत्वाद् द्वियोजनायतकर्णिकत्वाच्चतुर्थयोजनायामविष्कभ पुष्करः । तत्परिवारपद्मसहस्राणां पूर्वोक्तैः । नीलस्योपरि बहुमध्यदेशभावी केसरिहृद निर्गिच्छहृदतुल्य पद्मानि च ततुल्यप्रमाणानि । रुनिमण उपरि बहुमध्यदेशभाक् महापुडरीको हृद महापद्महृदतुल्य, पद्मानि च तुल्यप्रमाणानि । शिखरिण उपरि बहुमध्यदेशभावी पुडरीको हृद पद्महृदतुल्य । पुष्कराणि च तद्गतपद्मप्रमाणानि । अत्र चोद्यते तच्छब्दस्य यदि द्विगुणशब्देन वृत्तिं क्रियते द्वित्वं सचातस्य प्राप्नोति । अथ कृतद्वित्वेन तच्छ-

व्यस्य ऋत्ति' क्रियते समुदायस्याऽमुनतत्वाद्, वृत्तिर्न प्राप्नोति । वीप्साया द्वित्वे सति वाक्यमेवातिष्ठत इति १
नैप दोष तदित्यय निपात अपादानार्थं वर्तते । तद्विगुणास्ततो द्विगुणा द्विगुणा इत्यर्थः । तन्निवासिनीना
देवीना सज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीद्वीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः

ससामानिकपरिपत्का ॥ १६ ॥

तेषु पुष्करेषु कार्णिकामध्यमैकदेशमिनिवेशिन शरद्विमलपूर्णचन्द्रशुतिहरा क्रोशायामक्रोशार्धविष्कम्भ-
देशोत्सेधा प्रासादास्तेषु निजसतीत्येव शीला देव्यस्तन्निवासिन्य' ।

श्रयादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्वः ॥ १ ॥ श्रीश्च हीध धृतिश्च कीर्तिश्च बुद्धिश्च लक्ष्मीश्च श्रीहीधृ-
तिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्य इतीतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । तेषु पद्मादिषु हृदेषु यथाक्रमं देव्यः श्रयादयो वसति ।

स्थितिविशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योपमवचनं ॥ २ ॥ देवीसामान्यस्थितौ विशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योप-
मास्थितिरासा ता पल्योपमस्थितय इति ।

परिवारनिर्ज्ञानार्थं सामानिकपरिपत्कवचनं ॥ ३ ॥ परिवारप्रतिपत्त्यर्थं सामानिकपरिपद-
ग्रहणं क्रियते । समाने स्थाने भया सामानिकाः । समानस्य तदादेश्च' इति ठञ् । सामानिकाश्च परिपदश्च
सामानिकपरिपद , अन्यर्हितत्वात्सामानिकपदस्य पूर्वनिपातः सह सामानिकपरिपद्विर्गतं इति ससामानिकपरि-
पत्का । तेषां पद्मानि निर्दिष्टानि तन्मध्यमार्तिषु प्रासादेषु वसति । यकाभि' सरद्विस्तानि क्षेत्राणि निभक्तानि उच्यते-

गंगासिधूरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकांतासीतासीतोदानारीनरकांतासुवर्ण-

रूप्यकूलारक्तारक्तोदा. सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

गंगादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्व उदकस्य उदभाव उक्तः सरितो न वाप्य । ता किमतरा उत समीपा १
इत्यत आह—तन्मध्यगा इति । तेषां क्षेत्राणां मध्ये मध्येन वा गच्छतीति तन्मध्यगा । एकत्र सर्वासा प्रसग-
निवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोरेकक्षेत्रं विषय इत्यभिसंबंधादेकत्र सर्वासां प्रसगनिवृत्तिः ॥ १ ॥ विकल्प्यो
हि यान्यशेष , वाक्य वक्तव्यधीन हीतीच्छातो वाक्यशेषप्रकल्पे , द्वयोर्द्वयोरेकक्षेत्रं विषय इत्यभिसंग्रहात्सर्वासा
सरिता एकस्मिन् क्षेत्रे प्रसगो निवर्तितो भवति ।

पूर्वाः पूर्वगा इतिवचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ तत्र पूर्वगा सरितस्ता पूर्वगा पूर्व-
समुद्रं गच्छतीति पूर्वगा । किमपेक्ष पूर्वत्व सूत्रनिर्देशापेक्ष । यद्येव गंगासिध्वादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्त १
नैप दोष द्वयोर्द्वयोरित्यभिसंबंधाद्द्वयोर्द्वयो पूर्वा पूर्वगा वेदितव्या । ननु च यद्द्वयोर्द्वयोरिति ग्रहणं, अन्या-
र्थमुक्तं, अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । इतरासा दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोरवशिष्टा यास्ता अपरगा वेदितव्या अपरं समुद्रं गच्छंतीत्यपरगाः तत्र पद्म-
हृदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गंगा ॥ १ ॥ क्षुल्लकहिमनत उपरि पद्महृदो यणितश्चतुस्तोरणद्वार-
मण्डित । तत्र पूर्वतोरणद्वारेण निर्गता पचयोजनशतानि प्राङ्मुखी गत्वा गंगाकूटं स्रोतसा स्फाल्य । पचयोजन-

शतानि त्रयोविंशतिपदचैकान्विशतिभागान् अपाङ्गुली गत्वा स्थूलमुक्तागलीन साधिकयोजनशतप्रमाण धाराप्रपाता सक्रोशपद्मयोजनविस्तारा योजनार्धग्राह्यत्वात् । पृष्ठियोजनायामनिष्कमे दशयोजनाग्राहे वज्रमय तले श्रंदिवीप्रहप्रमाणप्रासादमडितमध्ये सद्भिक्रोशदशयोजनोऽत्राप्रयोजनायामनिष्कमद्वीपालकृतातरे कुण्डे पतिता दक्षिणतोरणद्वारेण विनि सृता अर्धगव्यूतानग्राहा सक्रोशपद्मयोजनविस्तारा क्रमेण वर्धमाना भुजग कुण्डिलगामिनी खडकप्रपातगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य दक्षिणमुखा दक्षिणार्धभरतमध्य प्राप्य प्राङ्मुखी सती मुखे सक्रोशयोजनाग्राहा सार्धद्विपृष्ठियोजनविस्तारा लण्णोदधि मागधातीर्थेन प्राविशत् ।

अपरतोरणद्वारनिर्गता सिंधुः ॥ २ ॥ पाश्चात्यतोरणद्वारनिर्गता पचयोजनशत गत्वा सिंधुकुट वीचीनाहूपगुहेनाऽऽस्ताप्य । गगापत्तिंधुकुडे पतिता तमिश्रगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य प्रभासतीर्थेनापरसमुद्र प्राविशत् । तत्र गगाकुडद्वीपप्रासादे गगादेनी वसति । सिंधुकुडद्वीपप्रासादे सिंधुदेवी वसति । हिमनत उपरि किञ्चित्प्राक् प्रत्यन् चातीत्य गगासिन्धोर्मध्ये द्वे पद्माकारे कृते वैडूर्यपरिणामनाले जलस्योपरि क्रोशमुचि कृते क्रोशद्वयायामनिष्कमे लोहिताक्षमणिमयार्धगव्यूतायतपत्रे तपनीयकेसरेऽर्कमणिनिर्दृप्तगव्यूतायनकार्णिके । तयो कार्णिकयोर्मध्ये रत्नमयमेकैक कूट । तत्र चैकैक प्रासाद । प्राच्यकूटप्रासादे पत्योपमस्थितिका लण्ण नाम देनी वसति । प्रतीन्यमासादकृते पत्योपमस्थितिका लण्णा नाम देनी वसति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या ॥ ३ ॥ पद्महृदस्येन उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता द्वे योजनशते पदसप्तत्युत्तरे पदचैकान्विशतिभागान् हिमनत उपरि उदङ्मुखी गत्वा गगातुल्यायामगाराप्रपातार्धत्रयोदशयोजनविस्तारा योजनग्राह्यत्वात् । विंशतियोजनशतायामनिष्कमे विंशतियोजनाग्राहे वज्रतले श्रंदिनीग्रहप्रमाणप्रासादमडितमध्ये सद्भिक्रोशदशयोजनोऽत्राप्रयोजनायामनिष्कमद्वीपालकृतातरे कुण्डे पतिता । तत कुडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता उदङ्मुखी शन्दवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्यार्धयोजनेनाऽप्रासादप्रत्यङ्मुखी सती प्रभवे क्रोशाग्राहाऽर्धत्रयोदशयोजननिष्कमा मुखेऽर्धतृतीययोजनाग्राहा पचविंशतियोजनशतनिष्कमा रोहितास्या अपरलण्णोदधि प्राविशत् । रोहितास्याकुटप्रासादे रोहितास्या देनी वसति ।

महापद्महृदप्रभवाऽप्याच्यतोरणद्वारेण निर्गता रोहिन् ॥ ४ ॥ महाहिमनत उपरि महापद्मल्लादपा यतोरणद्वारेण निर्गता षोडशयोजनशतानि पचोत्तराणि पचैकान्विशतिभागान् अपागागम्य पतितेत्यादि रोहितास्या तुल्य । अय तु विशेष साधिकद्वियोजनशतायामगारा । रोहितकुडप्रासादनिवासिना रोहिदेवी । सा रोहिन्महानदी पूरार्णव प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकाता ॥ ५ ॥ तत एव महापद्महृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता हरिकाता नाम महानदी रोहिदिनाद्रितले गत्वा उदङ्मुखी साधिकाद्वियोजनशतधाराप्रपातद्वियोजनवाहुल्या पचविंशतियोजनविस्तारा श्रीदेवीगृहस्तुल्यप्रासादमडितमध्ये सद्भिक्रोशयोजनोऽत्राप्रयोजनायामनिष्कमद्वीपालकृतातरे चत्वारिंशद्योजनाग्राहे चत्वारिंशद्द्विशतयोजनायामनिष्कमे वज्रतले कुण्डे पतिता । तत कुडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता प्रभवेऽर्धयोजनाग्राहा पचविंशतियोजननिष्कमा निकृतनद्वृत्तवेदाढ्यमर्धयोजनेनाऽप्राप्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यङ्मुखी सती मुखे पचयोजनाग्राहाऽर्धतृतीययोजनशतनिष्कमा पाश्चात्याऽर्णव प्राविशत् । हरिकाताकुडप्रासादे हरिकातादेवी वसति ।

तिर्गिच्छद्दप्रभवा दक्षिणद्वारनिर्गता हरिन् ॥ ६ ॥ निपधस्योपरि तिर्गिच्छद्दाद् दक्षिणतोरणद्वारेण विनि सृता हरिन्महानदी सप्तसहस्राणि चत्वारि शतान्येकविंशानि योजनानामेक चैकान्विशतिभागमद्रितले प्राङ्मुखी गत्वा पतितेत्यादि सर्वं हरिकातातुल्य । अय तु विशेष साधिकचतुर्योजनशतायामधारा । हरिच्छद्दप्रासादनिवासिनी हरिदेवी । सा प्राच्यमुदधि प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा ॥ ७ ॥ तत एव तिर्गिच्छद्दादुदीच्यतोरणद्वारेण

अधिकरणनिर्देशो वा ॥ २ ॥ अथवा भरतैरानतथोरिख्याधिकरणानिर्देशोय स चाधेयमाकाक्ष-
तीति भरते ऐरावते च मनुष्याणा वृद्धिहासौ वेदितव्यौ । किं कृतौ पुनस्तौ ?

अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ वृद्धिहासौ ॥ ३ ॥ अनुभव उपभोगपीरभोगसपत्, आयु-
जीवितपरिमाण, प्रमाण शरीरोत्सेध इत्येवमादिकृतौ मनुष्याणा वृद्धिहासौ प्रत्येतव्यौ । किं हेतुकौ पुनस्तौ ?

कालहेतुकौ सच कालो द्विविध उत्सर्पिणी अवसर्पिणी चेति तद्भेदाः पट् ॥ ४ ॥ प्रत्ये-
कमन्वर्थसञ्ज्ञोच्यते—

अनुभवादिभिरवसर्पणशीलाऽवसर्पिणी ॥ ५ ॥ अनुभवादिभि पूर्वोक्तैरवसर्पणशीला हानि
स्वाभाविकाऽवसर्पिणीसमा ।

तद्विपरीतोत्सर्पिणी ॥ ६ ॥ तद्विपरीतैरोत्सर्पणशीला वृद्धिस्वाभाविकोत्सर्पिणीत्युच्यते । तत्र
वसर्पिणी पद्धिद्या सुपमसुपमा सुपमा सुपमदु पमा दु खमसुपमा दु पमा अतिदु पमा चेति । उत्सर्पिण्यपि
अतिदु खमाद्या सुपमसुपमाता पद्धिधैव भवति । अवसर्पिण्या परिमाण दशसागरोपमकोटीकोट्य, उत्सर्पि-
ण्यपि तावत्येवं । सोभयी कल्प इत्याख्यायते । तत्र सुपमसुपमा चतस्र सागरोपमकोटीकोट्य । तदादौ
मनुष्या उत्तरकुरुमनुष्यतुल्या । तत क्रमेण हानौ सत्या सुपमा भवति तिस्र सागरकोटीकोट्य । तदादौ
मनुष्या हरिवर्षमनुष्यसमा । तत क्रमेण हानौ सत्या सुपमदु पमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ तदादौ
मनुष्या हैमवतमनुष्यसमाना भवति । तत क्रमेण हानौ सत्या दु पमसुपमा भवति एकसागरोपमकोटी-
कोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना, तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवति । तत क्रमेण हानौ सत्या दुपमा
भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि । तत क्रमेण हानौ सत्या अतिदु पमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ।
एवमुत्सर्पिण्यपि निपरीतक्रमा वेदितव्या । अथेतरासु भूमिषु काग्रस्थितिरत आह—

ताभ्यामपरा भूमयोवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्या भरतैरानताभ्यामपरा भूमय अवस्थिता भवति न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्त । किं तासु भूमिषु
मनुष्यास्तुल्यायुष आहोश्चित् कश्चिदस्ति प्रतिनिशेष ? इत्यस्तीत्याह—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरुवकाः ॥ २९ ॥

हैमवतादिभ्यो भवार्ये बुक् मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ हैमवतभवा इत्येवमादिना विग्रहेण
बुभि कृते हैमवतकादिसिद्धिर्भवति स किमर्थ ? मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थ । तत्र भवा मनुष्या प्रतिपद्येन्निति ।

एनादीना हैमवतकादिभिर्यथासंख्यं संबन्धः ॥ २ ॥ हैमवतकादयस्त्रय एकादयस्त्रय तत्र
यथासंख्य संबन्धो भवति । एकपल्योपमस्थितयो हैमवतका । द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षा । त्रिपल्योपमस्थितयो
दैवकुरुवका इति । तत्र पचसु हैमवतेषु सुपमदु पमा सदावस्थिता । तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनु
सहस्रोत्पिःत्राश्वतुर्वभक्ताहारा नीलोत्पलवर्णा । पचसु हरिवर्षेषु सुपमा सदानस्थिता तत्र मनुष्या द्विपल्यो-
पमस्थितय चतुश्वापसहस्रोत्सेधा पष्टभक्ताहारा शतवर्णा । पचसु देवकुरुषु सुपमसुपमा सदावस्थिता
तत्र मनुष्यास्त्रिपल्योपमायुष पडधनु सहस्रोत्सेधा अष्टमभक्ताहारा कनकवर्णा । अथोत्तरेषु कविस्थिति
रित्यत आह—

अथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा दक्षिणा, तथोत्तरा वेदितव्या । हैरण्यवतका हैमवतकैस्तुल्या । रम्यका हरिवर्षकैस्तुल्या । दैवकुरु-
वकैरुत्तरकुरुवका व्याख्याता । अथ विदेहेष्ववस्थितेषु का स्थितिक्रिया अत उच्यते—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु निदेहेषु सङ्ख्येयकाला मनुष्या । तत्र काल सुप्रमदुपमात्पम सदावस्थित । मनुष्याश्च पच-
धनु शतोत्सेधा नित्याहारा उत्कषण पूर्वकोटिस्थितिका जघन्येनातर्मुहुर्तायुप ।

भरतस्य विष्कभो जवूद्धीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

किमभिदमुच्यते ननु पुरस्ताद्भरतस्य विष्कभो व्याख्यात ? ।

पुनर्भरतविष्कभवचन प्रकारात्तरप्रतिपत्त्यर्थ ॥ १ ॥ पुनर्भरतविष्कभ उच्यते प्रकारात्तरेण
प्रतिपत्ति कथं स्यादिति । भरतविष्कभप्रमाणे खड्डे छिद्यमानो जवूद्धीप । नवत्युत्तरेण खड्डशतेन परिच्छि-
द्यत इत्यर्थ ।

उत्तरागिसवधार्थं वा ॥ २ ॥ अधना-उत्तरत्र वक्ष्यते 'द्विर्धातर्काखड्डे' 'पुष्करार्थे च' इति तद-
भिमवधार्थं पुनर्वचन क्रियते ।

तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्तारो लवणोदः ॥ ३ ॥ समे भूमितले द्वियोजनशतसहस्रवि-
ष्कभ इत्युक्त पुरस्तात्, तस्य गोतार्थमनुभवतोऽर्धं क्रमेण हान्या मूले दशयोजनसहस्रविस्तार तावद्विष्कभ-
जलतल योजनसहस्रावगाह समाद् भूमितलादूर्ध्वं षोडशयोजनसहस्रजलोत्सेध यवराशिरिवोच्छ्रितजल
मृदगसस्थान, लणोदो वेदितव्य ।

तन्मध्ये दिक्षु महापातालानि योजनशतसहस्रावगाहानि ॥ ४ ॥ तस्य लणोदस्य मध्ये
चतस्रसु दिक्षु रत्नोदिकाया पचनयतियोजनसहस्राणि तिर्यगतीत्य क्षितित्रिरणानि वज्रमयतल्पार्धानि,
अञ्जनसस्थानानि प्रत्येकमेकयोजनशतसहस्रावगाहानि तावन्मध्येविष्कभाणि तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रवि-
स्ताराणि महापातालानि वेदितव्यानि चत्वारि पाता-वडवामुख-यूपकेसर-कलबुकसज्ञानि । तत्र प्राच्या दिशि
पाताल, प्रतीच्या वटनामुख, उदीच्या यूपकेसर, अपाच्या कलबुक । तेपामैकैकस्त्रिभागस्त्रिंशत्सहस्राणि योज-
नाना त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनत्रिभागश्च साधिक । तेपामधस्त्रिभागे वातस्तिष्ठति । मध्यत्रिभागे
वायुतोये । उपरित्रिभागे तोय । रत्नप्रभाखरपृष्ठीभागसन्निवेशिभयनालयनातकुमारतद्वनितानीक्रीडाजनिता-
ऽनिलसक्षोभकृतपातालोन्मीलननिमीलनहेतुकौ चायुतोपानिष्क्रमप्रवेशौ भवत । तत्कृता दशयोजनसहस्र-
विस्तारमुखजलस्योपरि पचाशयोजनानधृता जलवृद्धि । तत उभयत आ रत्नोदिकाया सर्वत्र द्विगव्यूतप्रमा-
णा जलवृद्धि । पातालोन्मीलनप्रेगोपशमेन हानि । पातालाना चतुर्णामप्यतराणि प्रत्येक द्वे शतसहस्रे सप्तविं-
शतिसहस्राणि सप्ततिशत च योजनाना त्रीणि च गव्यूतानि साविकानि ।

विदिक्षु क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि ॥ ५ ॥ तन्मध्ये चतस्रसु विदिक्षु चत्वारि
क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि तावन्मध्येविष्कभाणि मुखमूलयोर्योजनसहस्रविस्ताराणि वेदित-
व्यानि । तेपामैकैकस्त्रिभागस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशानि योजनाना योजनत्रिभागश्च साधि-
क । अधस्त्रिभागे वात, मध्यत्रिभागे वायुतोये, उपरि त्रिभागे तोय ।

तदंतरेषु क्षुद्रपातालाना योजनसहस्रावगाहाना सहस्रं ॥ ६ ॥ तेपा दिग्निदिग्निभागाना
पातालाना अतरेष्वष्टास्वपि योजनसहस्रावगाहाना तावन्मध्येविष्कभाणा मुखमूलयोस्तदूर्ध्वविस्ताराणा क्षुद्रपा-
तालाना सहस्र प्रत्येतव्य । तेपा त्रिभागा पूर्ववद्वेदितव्या । तत्रैकैकस्त्रिभ्रते क्षुद्रपातालाना मुक्तामलीनदव-
स्थिताना शतपचत्रिंशमन्यान्यपि पातालानि सति । अतरालेषु सप्तसहस्राण्यष्टौ शतान्यशीतिश्च पातालसमुदाय ।

दिक्षु वेलधरनागाधिपतिनगराणि चत्वारि ॥ ७ ॥ रत्नोदिकायास्तिर्यग्द्वारचत्वारिंशद्योजन
सहस्राणि गत्वा चतस्रसु दिक्षु द्वाचत्वारिंशद्योजनसहस्राणामत्रिष्कभाणि चत्वारि वेलधरनागाधिपतिनगराणि
भवति । तेषु वेलधरनागाधिपतय पत्योपमायुप दशकार्मुकोत्सेधा प्रत्येक चतस्रभिरप्रमहिषीभि परिच-

ता वेलाधरनागाश्च निवसति । तत्र द्वाचत्वारिंशन्नागसहस्राणि लवणोदाम्यतरवेला धारयति । द्वासप्तातिनाग सहस्राणि बाह्या वेला धारयति । अष्टाविंशतिनागसहस्राणि अम्रोदक धारयति । तान्येतानि समुदितान्येक शतसहस्रं द्वाचत्वारिंशच्च सहस्राणि ।

द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमद्वीपश्च ॥ ८ ॥ रत्नवेदिकायास्तिर्यग्द्वादशयोजनसहस्राणि गत्या द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमस्य समुद्राधिपतेर्द्वीपश्च तत्र भवति । रत्नवेदिकायास्तिर्यक्पचनवतिप्रदेशेषु गतेषु एकप्रदेशावगाह , पचनवतिहस्तेषु गतेष्वेकहस्तावगाह , पचनवतियोजनेषु गतेष्वेकयोजनावगाह , पचनवतियोजनशतेषु गतेष्वेकयोजनशतानगाह , पंचनवतियोजनसहस्रेषु गतेष्वेकयोजनसहस्रावगाह । लवणोदस्याते यथा वेला तथा बहिरपि, विजयादीनि द्वाराणि च । अत्र लणोदस्यैव वेला नान्योदधीना, तत्रैव च पातालानि नान्यत्र । सर्वे च लवणोदादय स्वयभूरमणपर्यता एकयोजनसहस्रावगाहा । द्वीपोदधिपर्यंते चोभे वेदिके । या द्वीपाते ता द्वीपाना या समुद्राते ता समुद्राणा । लणोद उच्छ्रितसलिल , शेषा प्रसारजला । भिन्नसाधत्वार , त्रय उदकरसा , शेषा इक्षुरसा सागरा । लणोदो लवणरसजल । वारुण्यदो वारुणीरसजल । क्षीरोद क्षीररसजल । घृतोदो घृतरसजल । कालोदपुष्करोदस्वयभूरमणोदा उदकरसा । लवणोदकालोदस्वयभूरमणोदा मत्स्यकूर्मादिजलचरावासा , नेतरे । लणोदे नदीमुखे नवयोजनशरीरा मत्स्या , सागराम्यतरेऽष्टादशयोजनशरीरा । कालोदे नदीमुखेऽष्टादशयोजनशरीरा मत्स्या , सागराम्यतरे षड्विंशद्योजनशरीरा । स्वयभूरमणोदे नदीमुखे पचशतयोजनशरीरा मत्स्या , सागराम्यतरे एकयोजनसहस्रशरीरा मत्स्या । योऽय वर्षवर्षधरहृदपुष्करादीना सत्याविष्कम्भादिविधिरुक्तो जबूद्वीपे, तद्विगुणो धातकीखडे इति प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

द्विधातकीखडे ॥ ३३ ॥

द्रव्याभ्यावृत्तौ सुजभाव इति चेन्न क्रियाध्याहाराद् द्विस्तावानिति यथा ॥ १ ॥ स्यान्मत भरतादीनि द्रव्याणि अत्राभ्यावर्तते न तु क्रिया ततो न सुजिति ? तन्न, किं कारण ? क्रियाध्याहारात् । यथा द्विस्तावानय प्रासाद इति मीयते इत्येवमाचम्याह्वियमाणक्रियापेक्षया सुश्रुत्यप्ति , एतमिहापि धातकीखडे भरतादयो द्वि सत्यायते इत्येव सामर्थ्यप्रापितक्रियापेक्षया सुज्जेदित्यव्य । तच्च सख्यान द्विधा स्वरूपभेदेन विष्कम्भादिभेदेन च । तत्र स्वरूपसख्यान द्वौ भरतौ द्वौ हिमवतात्रिल्येवमादि । विष्कम्भादिसख्यान जबूद्वीपे हिमनदादीना वर्षधराणा यो विष्कम्भ तद्विगुणो धातकीखडे हिमनदादीनामिति ।

अथ धातकीखडे भरतस्य को विष्कम्भ ? उच्यते—

पदपष्ठिशतानि चतुर्दशानि योजनानां धातकीखडभरताभ्यन्तरविष्कम्भः एकात्रिंशच्च भागशत ॥ २ ॥ पदसहस्राणि पदशतानि चतुर्दशोत्तराणि योजनाना योजनस्य द्वादशद्विशतभागा एकात्रिंशच्च भागशत धातकीखडभरताभ्यन्तरविष्कम्भ ।

सैकाशीति पंचशताधिकद्वादशसहस्राणि मध्यविष्कम्भः षड्विंशच्च भागाः ॥ ३ ॥ द्वादशसहस्राणि योजनाना पचशतान्येकाशीत्युत्तराणि षड्विंशच्च भागा धातकीखडभरतमध्यविष्कम्भ ।

सप्तचत्वारिंशत्पंचशताष्टादशसहस्राणि बाह्यविष्कम्भः पंचपंचाशच्च भागशतं ॥ ४ ॥ अष्टादशसहस्राणि योजनाना पचशतानि सप्तचत्वारिंशानि पचपंचाशच्च भागशत बाह्यभरतविष्कम्भ ।

वर्षार्द्धपश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् ॥ ५ ॥ वर्षार्द्धपश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् इत्यव्य । भरताच्चतुर्गुणविष्कम्भो हेमवत । हेमवताच्चतुर्गुणविष्कम्भो हरिवर्ष । हरिवर्षाच्चतुर्गुणविष्कम्भो विदेह इति । तथा च भरततुल्यविस्तार ऐरावत । ऐरावताच्चतुर्गुणविस्तारो हेरप्यवत , हेरप्यवताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यक । धातकी-

खडग्रलयनिष्कमश्वत्वारि योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिरेकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नन योजनशतानि विशेषोनैकपृथगुत्तराणि एकशतसहस्र अष्टसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशानि योजनानि । धातकीखडे वर्षपररुद्धक्षेत्र । तत्परिविमपनीयावशिष्ट द्वादशद्विंशतभागद्वय लब्ध । भरतविष्कम उक्त ।

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदाढ्यानां हृदानामन्येषां च तान्येवावगाहादीनि ॥६॥

वर्षधरा हिमनदादय उक्तोत्सेधावगाहा द्विगुणविस्ताराश्वत्वारोपि वृत्तवेदाढ्या उक्तोत्सेधावगाहसमा द्वि-योजनसहस्रविस्तारः । यमकाद्री च व्याख्यातोत्सेधावगाहौ द्वियोजनसहस्रमूलनिस्तारौ पचदशयोजनशत-मध्यविष्कमौ उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारौ । काचनाद्रयश्च व्याख्यातोत्सेधावगाहा द्विगुणविस्तारः । हृदाश्च पद्मादय पडपि द्विगुणायामविष्कमभागगाहा । द्वीपा पद्मानि च द्विगुणायामनिष्कमभावगाहानि ।

भरतैरावतविभाजनाविष्वाकारगिरी ॥७॥ भरतैरावतयोर्विभागहेतू कालोदलयणोदस्पर्शिनौ

योजनशततावगाहौ चतुर्योजनशतोत्सेधौ अथ उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारौ काचनपरिणामौ इष्वाकारगिरी भवत । तत्र धातकीखडे द्वौ मेरु पूर्वापरौ योजनसहस्रानगाहौ पचनत्रतियोजनशतमूलविष्कमौ धरणीतले चतुर्भ्रतियोजनशतनिस्तारौ चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्रनिस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणभूतलिकौ । समाद् भूमितलाप्यचयोजनशतान्युत्प्लव्य नदननन भवति, पचयोजनशतविस्तार पचपचाशद्योजनसह-स्राणि पचशतानि च योजनानि । तत उत्प्लव्य सौमनस नाम वन पचशतयोजनविष्कम भवति । ततो-ऽष्टाविंशत्योजनसहस्रान्युत्प्लव्य पाडुकवन भवति । तयोर्दशसु प्रदेशेष्वेकप्रदेशशृङ्खिः । जंबूद्वीपे यत्र जंबू-शृङ्ख तत्र धातकीखडे धातकीशृङ्ख- । परिवाराश्च पूर्वोक्तनर्णना । तन्निर्मसी द्वीपाधिप्रतिस्तत एव द्वीपस्य धातकीखड इति नाम वेदितव्य । तत्र चक्रारातरसस्थाना वर्षा वर्षधराश्च चक्राराकारा उभयजलधिस्पर्शिन । तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्र टक्छिन्नतीर्थ अष्टयोजनशतसहस्रत्रयविष्कम एकनवतिशतसहस्राणि सप्ततिश्च सहस्राणि साधिकपचोत्तराणि षट्शतानि योजनाना तत्परिधि । कालोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीप षोडशयोजन-शतसहस्रत्रयनिष्कमः । तत्र द्वीपाभेन्निधिद्विगुणपरिकल्पितवत् धातकीखडवर्षादिद्विगुणविधिप्रमाणविशेषाव धारणार्थमाह—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

च शब्द किमर्थ ?

सख्याभ्यावृत्त्यनुवर्तनार्थश्चशब्दः ॥ १ ॥ द्विरित्येतस्या सख्याभ्यावृत्तेरनुवर्तनार्थश्चशब्द ।

क्रियते, पुष्करार्धे च द्विर्भरतादयः सख्यापयत इति । किं जंबूद्वीपभरतादिसख्या द्विरावर्त्यत इत्यभिसवध्यते आहोस्वित् धीतकीखडभरतादिकसंख्येति जंबूद्वीपभरतादिसरथैव सप्रच्यते । अनतरा कस्मान्नाभिसवध्यत इति इच्छतो विशेषणसवध इत्यतश्चेतदेव धातकीखडे हिमनदादीनामपि विष्कम । पुष्करार्धे च हिमनदा-दीना द्विगुण इष्यत इति । नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कम ?

एकान्नाशीत्युत्तरपचशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यंतरविष्कमः स त्रि-सप्ततिभागशतं च ॥ २ ॥ एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पचशतान्येकान्नाशीत्युत्तराणि योजनाना त्रिसप्त-त्युत्तरभागशतं च भरताभ्यंतरविष्कमो वेदितव्य ।

द्वादशपंचशतौत्तरत्रिपचाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कमो नवनवत्यधिकं च भागशत । ३ । त्रिपचाशत्सहस्राणि योजनाना पचशतानि द्वादशानि नवनवत्याधिकं च भागशत मध्यभरतविष्कम ।

द्वाचत्वारिंशच्चतुःशतौत्तरपचपष्टिसहस्राणि बाह्यविष्कमस्रयोदश च भागाः ॥ ४ ॥ पचपष्टिसहस्राणि योजनाना चत्वारिं शतानि त्रयोदशभागा बाह्यभरतविष्कम ।

वर्षाद्वर्षतुर्गुणाविस्तार आ विदेहाष्टप्रच्यः ॥ ५ ॥ भरताच्चतुर्गुणनिष्कमो ह्रमवत, हैमवता-

चतुर्गुणविष्कभो हरिवर्ष , हरिवर्षाच्चतुर्गुणविष्कभो विदेह इति । तथा भरतुल्यविस्तार ऐरावत , ऐरावताच्चतुर्गुणविस्तारो हरिष्यवत , हरिष्यवताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यक इति । एककोटिद्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते योजनाना सविशेष चैकान्नपचागात् । पुष्करावांत परिधि त्रीणि शतसहस्राणि पचपचाशत्सहस्राणि पदशतानि चतुरशीतिश्च योजनानि पुष्करार्धे परंतत्सहस्रेष्वमपनीयाऽवशिष्ट द्वादशद्विंशतभागान्मूढतु लब्ध । भरतविष्कभ उक्त , वर्षधरविजयार्धवृत्तनेदाद्यादय जंबूद्वीपवर्णनाया विहितोत्सेधानगाहा विहितद्विगुणविस्तार पुष्करार्धे च वेदितव्या । इष्वाकारौ मदरी च तावत्परिमाणेन । यत्र जंबूद्वीपस्य पुष्कर सपरिवार वेदितव्य तन्निनासिद्वीपाधिपतितस्त एवाऽस्य द्वीपस्य नाम रूढ पुष्करद्वीप इति । अथ कथं पुष्करार्धसज्ञा ?

मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात्पुष्करार्धसंज्ञा ॥ ६ ॥ पुष्करद्वीपस्य बहुमध्यदेशभागी बलवत्तौ मानुषोत्तरनामशैलस्तेन विभक्तार्धत्वात् पुष्करार्धसंज्ञा वेदितव्या । सप्तदशयोजनशतान्येकविंशत्यस्योच्छ्राय । चत्वारि योजनशतानि त्रिंशानि सप्तोशान्यगगाह । द्वाविंशत्ययोजनसहस्रं मूलविस्तार । सप्तयोजनशतानि त्रयोविंशानि मध्यविस्तार । चतुर्विंशानि चत्वारि योजनशतान्युपरि विस्तार । सौयमभ्यतरमुखनिपण्णासिहाकृतिरथयवराशुपमानमानुषोत्तराद्रि । तस्यांपरि चतसृषु दिक्षु पचाशद्योजनयामतदर्धविस्तारसार्धयोजनसप्तत्रिंशद्योजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कभतावत्प्रवेशद्वाराण्यर्धायात्नवर्णनोपेतानि चतुर्दशविंशत्ययतनानि प्राग्दिक्षु दिक्षु प्रदक्षिणावृत्तानि । वैदूर्य-अश्मगर्भे सौगधिक-रुचक-लोहिताक्ष-अजनक-अजनमूलकनक-रजत-स्फटिक-अक-प्रवाल-यज्ञ-तपनीय-शूटसंज्ञानि चतुर्दशकूटानि पचयोजनशतोच्छ्रायाणि पचयोजनशतमूलविष्कभाणि पचसप्तत्युत्तरत्रियोजनशतमध्यविष्कभाणि अर्धतृतीययोजनशतोपरिविष्कभाणि । तत्र चतसृषु दिक्षु त्रीणि त्रीणि कूटानि-पूर्वोत्तरस्या दिश्येक पूर्वदक्षिणस्या दिश्येक । तेषु यशस्वदादय पत्योपमस्थितय सुपर्णकुमाराणा राजानो निवसति । प्राच्या दिशि वैदूर्ये यशस्वान्, अश्मगर्भे यशश्कात, सौगधिके यशोधर । अपाच्या रुचके नदन, लोहिताक्षे नदोत्तर, अजनकेऽशानिवोप । प्रतीच्यामजनमूले सिद्धार्थकनके क्रमण, रजते मानुष । उदीच्या स्फटिके मुदर्शन, अकेऽमोघ, प्रनाले सुप्रबुद्ध । पूर्वोत्तरस्या बजे हनूमान् । पूर्वदक्षिणस्या तपनीये स्वाति । चतसृषु विदिक्षु पुनरिमानि चत्वारि कूटानि रत्न-सर्वरत्न-बल्य-प्रभजननामानि पूर्वकूटपरिमाणानि । निपधाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वदक्षिणस्या रत्ने पन्नगेंडो वेणुदेव । नीलाद्रिस्पृष्टभागे पूर्वोत्तरस्या सर्वरत्ने सुपर्णेन्द्रो वेणुनीत । निपधाद्रिस्पृष्टभागेऽपरदक्षिणस्या पैल्यकूटे वातेन्द्रो वैल्व । नीलाद्रिस्पृष्टभागेऽपरोत्तरस्या प्रभजनकूटे वातेन्द्र प्रभजनो निवसति । अत्राह किमर्थं जंबूद्वीपधराधरादिसख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते न पुन कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे इत्यत्रोच्यते—

प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

यस्मात् प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्या न बहि, ततो न बहि पूर्वोक्तक्षेत्रनिभागोस्ति । अथवा उक्तमिन्द्रियनिकल्पाधिकारे 'क्षमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामैकवृद्धानीति' तत्र न ज्ञायते क्व मनुष्या ? इत्यतस्तदधिकरणनिशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते—जंबूद्वीपादारम्य प्राङ् मानुषोत्तरान् मनुष्या न बहिरिति । व्याख्यातो मानुषोत्तराद्रि, नास्मादुत्तर कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मानुषा गच्छति अन्यत्रोपपादसमुद्घाताभ्यां, ततोऽस्याऽन्वर्थसंज्ञा । एत द्विगुणद्विगुणपत्यविष्कभेषु द्वीपसमुद्रेषु गतेष्वधमो नदीधरो द्वीपस्तस्य बल्यविष्कभ कोटिशत त्रिपाटोत्थं चतुरशीतिश्च योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिद्वं कोटिसहस्रे द्विसप्ततिकोटय त्रयस्त्रिंशच्छतसहस्राणि चतु पचाशत्सहस्राण्येक शत नवतियोजनानि गन्व्यूत च साधिक । तद्बहुमध्यदेशभाविनश्चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽजनगिरय योजनसहस्रावगाहाध्वतरशीतियोजनसहस्रान्तेना मूलमध्याप्रेपूर्त्सेधसमानविष्कभा पटहाकारा । तेषा चतसृषु दिक्षु तिर्यगेक योजनशतसहस्रमतीत्य प्रत्येक चतुर्बो धाप्यो भवति । तत्र पौरस्याजनगिरिनदा-नदवती-नदाचरा-नदिघोषासज्ञा योजनसहस्रावगाहा योजनशतसहस्रायामविष्कभा-

श्वतु कोणा मत्स्यकच्छपादिजलचरविरहिता पशोःपलादिजलरुहकुमुमसऽादितस्फटिकमणिस्रग्गर्भारनीरा । प्राच्या दिशि नदा शक्रस्य, अपाच्या नदवती ऐशानस्य, प्रतीच्या नदोत्तरा चमरस्य, उदीच्या नदिघोषा वेरोचनस्य । दागिास्याजनगिरेर्विजया वैजयती जयती अपराजिता चेति चतस्रो वाप्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना शकलोकपालाना । प्राच्या दिशि विजया वरुणस्य, अपाच्या वैजयती यमस्य, प्रतीच्या जयती सोमस्य, उदीच्यामपराजिता वैध्रवणस्य । पाश्चात्याजनगिरेरेशोका सुप्रबुद्धा कुमुदा पुडरीकिणी चेति चतस्रो वाप्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना । पूर्वस्या दिशि अशोका वेषुदेवस्य, दक्षिणस्या सुप्रबुद्धा (सुप्रसिद्धा) वेषुताळस्य, अपरस्या कुमुदा वरुणस्य, उत्तरस्या पुडरीकिणी भूतानदस्य । उदीच्याजनगिरे' प्रभकरा सुमना आनदा सुदर्शना चेति चतस्रो वाप्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना , ऐशानलोकपालाना । प्राच्या दिशि प्रभकरा वरुणस्य, अपाच्या सुमना यमस्य, प्रतीच्या नदा सोमस्य, उदीच्या सुदर्शना वैध्रवणस्य । षोडशानामप्यासामभ्यतरातराणि पचपष्ठिसहस्राणि योजनानां पचशतानि पचचत्वारिंशानि । मयातराणि एक शतसहस्र योजनाना चत्वारिंशत्सहस्राणि पदशतानि द्वियोजनोत्तराणि । बाह्यातराणि द्वे शतसहस्रे योजनाना त्रयोविंशतिसहस्राणि पदशतान्येकपञ्च्युत्तराणि । षोडशानामपि तासा मध्येषु सहस्रावगाहा' मूलमध्यामेषु दशयोजनसहस्रायामविष्कभा तावदुत्सेधा पटहाकारा जावूनदमया, अर्जुनसुपर्णशिखरत्वाद्दधिमुखा इति कृतान्यर्थसज्ञा षोडशानगवरा । परितस्ता वाप्य । चत्वारि वनानि प्रत्येकमशोक-सप्तपर्ण-चपक चूतनामानि वापीसमायामानि तदर्धविष्कभाणि ।

पूर्वेणाऽशोकजन दक्षिणत सप्तपर्णवनमाहु अपरेण चपकजनमुत्तरतश्चूतवृक्षजन । १ ।

एतद्वापीकोणसमीपस्था' प्रत्येक चत्वारो नगा रतिकराऽया अर्धतृतीययोजनशतानगाहा एकयोजनसहस्रोत्सेधा मूलमध्यामेषु तानदायामविष्कभा पटहाकारा काचनमणिपरिणामा । सर्वे ते समुदिताश्चतु-पष्टि । तत्र योऽभ्यंतरकोणस्था द्वात्रिंशन्नगा देवानामाक्रोडनस्थानैरलकृता । ये बाह्यकोणस्था द्वात्रिंशद्रतिकरा अजनाद्रयो दधिमुखाश्च तेषा द्विपचाशदुपरि बहुमध्यदेशभागीनि प्राड्मुखानि योजनशतायामतदर्धविष्कभाणि पचसप्ततियोजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविस्तारतान्प्रवेशपूर्वोत्तरदक्षिणद्वाराणि द्विपचाशदर्हदायतनान्यर्हदायतनवर्णनोपेतानि चातुर्मासिकमहामहिमाऽर्हाणि । पूर्वोक्तचतु पष्टिनखड्वड्ढुमध्यदेशभाषिन द्विपष्टियोजनोत्सेधा एकत्रिंशद्योजनायामविष्कभा अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविस्तारद्वाराश्चतु पष्टिरेव प्रासादा । एतेष्वशोकनगरान्तसकादय पल्योपमायुष दशकार्मुकोत्सेधा स्वस्वजननामानो देवा निवसति । एव द्विगुणवलयविष्कभेषु द्वापसमुद्रेषु गतेष्वेकादशम कुडल्वरद्वीप । तद्बहुमध्यदेशभाविवलयाकार सपूर्णयवराशुपमान कुडल्वरग योजनसहस्रावगाह द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रोत्सेध द्वाविंशदशसहस्रयोजनमूलविस्तार त्रयोविंशसप्तसहस्रयोजनमध्यविस्तार चतुर्विंशचतुर्वीजयनसहस्रावनिस्तार । तस्योपरि पूर्वादिद्विगुणभाषीनि वज्र-वज्रप्रभ-कनक-कनकप्रभ-रजत-रजतप्रभ-सुप्रभ-महाप्रभ-अक-अकप्रभ-मणि-मणिप्रभ-स्फटिक-स्फटिकप्रभ-हिमनत्-महेंद्रकूटसज्ञानि षोडशकूटानि मानुषोत्तरकूटतुल्यप्रमाणानि। एकैकस्या दिशि चत्वारि चत्वार्यन्तसेयानि, पूर्वस्या दिशि वज्रे त्रिशिरा, नज्रप्रभे पचशिरा , कनके महाशिरा , कनकप्रभे महाभुज । अपाच्या रजते पन्न , रजतप्रभे पन्नोत्तर , सुप्रभे महापन्न महाप्रभे वासुकि । अपरस्यामके स्थिरहृदय , अकप्रभे महाहृदय मणिकूटे श्रीवृक्ष , मणिप्रभे स्वस्तिक । उदीच्या स्फटिके सुदर , स्फटिकप्रभे विशालाक्ष , हिमवति पाडुर , महेंद्रे पाडुक । एते त्रिशिरप्रभृतय पाडुकाता षोडशापि नागेंद्रा पल्योपमायुष पूर्वापरयोर्दिशो कुडल्वरगे एकयोजनसहस्रोत्सेधे-तावन्मूलविष्कभे अर्धाष्टमशतमध्यविष्कभे पचशताप्रविष्कभे कुडल्वरद्वीपाधिपेतरावाप्तौ द्वे कूटे । तस्यैवोपरि पूर्वादिदिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि अजनाद्रिजिनयतनतुल्यप्रमाणानि । कुडल्वरद्वीप-द्विगुणवलयविष्कभ कुडल्वरोद , तद्द्विगुणवलयविष्कभ शखवरद्वीप , तद्द्विगुणवलयविष्कभ शखरोद तद्द्विगुणवलयविष्कभ रुचकनरद्वीप । तद्बहुमध्यदेशभाषीवलयकार रुचकवरनग एकयोजनसहस्रावगाह श्वतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेध , मूलमयापेषु द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रविस्तार । तस्योपरि पूर्वादिषु दिक्षु चत्वा

रि कूटानि नद्यावर्तक-स्वस्तिक श्रीवृक्ष-वर्धमानसज्ञानि पचयोजनशतोत्सेधानि मूलमध्याग्रेषु योजनसहस्राया-
मविष्कभाणि । प्राच्या दिशि नद्यावर्ते पञ्चोत्तर, अपाच्या स्वस्तिके सुहस्ती, प्रतीच्या श्रीवृक्षे नील, उदीच्या
वर्धमानेऽजनगिरि । त एते पञ्चोत्तरादय चत्वारो दिग्गजेंद्रा पत्योपमायुष । तस्यैवोपरि पूर्वस्यां दिशि वैड्य-
र्य-काचन-कनक-अरिष्ट-दिक्स्वस्तिक-नदन-अंजन-अजनमूलकनामान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि ।
वैड्ये विजया, काचने वैजयती, कनके जयती, अरिष्टेऽपराजिता, दिक्स्वस्तिके नदा, नदने नदोत्तरा, अजने
आनदा अजनमूलके नादी वर्धमाना^१ । एता दिक्कुमार्य तीर्थंकरजन्मकाले इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे
भृगारान् गृहीत्वाऽवतिष्ठते । दक्षिणस्याममोघ-सुप्रबुद्ध-मदिर-निमल-रुचक-रुचकोत्तर-चद्र-सुप्रतिष्ठसज्ञान्यष्टौ
कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । अमोघे सुस्थिता, सुप्रबुद्धे सुप्रणिधिः, मदरे सुप्रबुद्धा, विमले यशोधरा,
रुचके लक्ष्मीमती, रुचकोत्तरे कीर्त्तिमती, चद्रे वसुधरा, सुप्रतिष्ठे चित्रा । एता दिक्कुमार्यः इहाऽऽगत्या-
ऽर्हन्मातृसमीपे आदर्शधारिण्योऽवतिष्ठते । अपरस्या लोहिताक्ष-जगत्कुसुम-पद्म-नलिन-कुमुद-सौमनस
यश - भद्राख्यान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । लोहिताक्षे इलादेवी, जगत्कुसुमे सुरादेवी, पद्मे
पृथिवी, नलिने पद्मावती, कुमुदे कानना, सौमनसे नवामिका, यशसि यशस्विनी, भद्रकूटे भद्रा । एता दिक्कु-
मार्य इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे छत्राणि धारयत्य गायत्य आसते । उदीच्या स्फटिक-अक-अजन-काचन-
रजत-कुडल-रुचिर-सुदर्शनसज्ञान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । स्फटिकेऽलभूषा, अके मिश्रकेशा,
अजने पुडरीकिणी, काचने वारुणी, रजत आशा, कुडले ही, रुचिरे श्री, सुदर्शने धृतिरिति । एता दिक्कु-
मार्य प्रगृहीतचामरा अर्हन्मातृ सेवते । पूर्वादेषु दिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि विमल-नित्यालोक
स्वयप्रभ-नित्योद्योतसज्ञानि । पूर्वस्या दिशि विमले चित्रा, दक्षिणस्या नित्यालोक कनकचित्रा, अपरस्यां स्वय
प्रभे त्रिशिगा, उत्तरस्या नित्योद्योते सूत्रमणिः । एता विद्युत्कुमार्य इहाऽऽगत्या जिनमातृसमीपे भास्करवदु-
द्योत कुर्वत्य आसते । विदिक्षु चत्वारि कूटानि वैड्य-रुचक मणिप्रभ-रुचकोत्तमनामानि । पूर्वोत्तरस्या वैड्ये
रुचका, पूर्वदक्षिणस्या रुचके रुचकाभा, अपरदक्षिणस्या मणिप्रभे रुचकाता, अपरोत्तरस्यां रुचकोत्तमे रुच-
कप्रभा एता दिक्कुमारीमहत्तरिका । विदिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि रत्न-रत्नप्रभ-सर्जरत्न-रत्नोच्चया-
ख्यानि । पूर्वोत्तरस्या रत्ने विजया, पूर्वदक्षिणस्या रत्नप्रभे वैजयती, अपरदक्षिणस्या सर्जरत्ने जयती, अपरोत्तर-
स्या रत्नोच्चये अपराजिता । एता त्रियुत्कुमारीमहत्तरिका । एता अष्टावपि महत्तरिका आगत्य तीर्थंकराणा
जातिकर्माणि कुर्वति । तान्येतानि त्रियुत्कुमारीणा च कूटानि द्वादशाप्येकयोजनसहस्रोत्सेधानि मूलमध्याग्रेषु
एकसहस्राऽर्धाऽष्टमशतपचशतानिस्ताराणि । रुचकनगस्योपरि चतसृषु दिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि प्राङ्मुखान्य-
न्यजनाद्रिजिनालयतुल्यप्रमाणानि । एव द्विगुणद्विगुणत्रयविविष्कभा असह्येया द्वीपसमुद्रा वेदितव्या । यो
मानुषोत्तराद्बहिरुक्त तस्मात्प्राग्भवत गतिनामापेक्षाभिधाना पूर्वोदिता द्विविधा. कथं ? इति चेदुच्यते—

आर्यां स्तेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

आर्यां द्विविधा ऋद्धिप्राप्तेतरविकल्पात् ॥ १ ॥ गुणैर्गुणैर्द्विर्वा अयंते सेव्यते इत्यार्यां
ते द्विविधा ऋद्धिप्राप्तार्या, अर्द्धिप्राप्तार्याश्चेति ।

अर्द्धिप्राप्तार्याः पंचविधाः क्षेत्रजातिकर्मचारित्रदर्शनभेदात् ॥ १ ॥ येऽर्द्धिप्राप्तार्यास्ते
पंचविधा भवति क्षेत्रार्यां जाल्यार्यां कर्मार्यां चारित्रार्यां दर्शनार्याश्चेति । तत्र क्षेत्रार्यां काशीकोशला-
दिषु जाता । इक्ष्वाकुजातिभोजादिषु^२ कुलेषु जाता जाल्यार्या । कर्मार्याश्च सावद्यकर्मार्या अल्प-
सावद्यकर्मार्या असावद्यकर्मार्याश्चेति । सावद्यकर्मार्या योदा असि-मसि कृषि-विद्या-शिल्प-वणिगकर्मभेदात् ।
असिधनुरादिप्रहरणप्रयोगकुशला असिकर्मार्या । द्रव्यायन्ययादिलेखननिपुणा मपिकर्मार्या । हलकुलिशद-
तालकादिकल्पुपकरणविधाननिदं कृषित्रया कृषिकर्मार्या । आलेख्यगणितादिद्विसप्ततिकलायादता विद्या-

कमार्या । चतुवर्णाश्च रजकनापिताऽयस्कारकुलालसुवर्णकारादयः शिल्पकर्माया । चदनादिगधघृतादि-
रसशाल्यादिधान्यकार्पासाघाच्छादनमुक्तादिनानाद्रव्यसमग्रहकारिणो बहुनिधा वणिक्कर्माया । पटव्यंतेऽनिरति
प्रवणत्वास्तावद्यककर्माया । अल्पसायककर्मायाश्च श्रावका । रतिविरतिपरिणतत्वाद्दासावद्यककर्माया सयता ।
कर्मक्षयार्थोद्यतविरतिपरिणतत्वाच्चारित्र्यार्था द्वेषा-अभिगतचारित्र्यार्था अनभिगतचारित्र्यार्थाश्चेति । तद्वेद , अनु-
पदेशोपदेशापेक्षभेदकृत । चारित्रमोहस्योपशमात् क्षयाच्च बाह्योपदेशानपेक्षा आत्मप्रसादादेव चारित्रपरिणा-
मास्फुटिन उपशांतकयाया क्षीणकयायाश्चाऽभिगतचारित्र्यार्था । अतश्चारित्रमोहक्षयोपशामसद्भावे सति बा-
ह्योपदेशनिमित्तविरतिपरिणामा अनभिगतचारित्र्यार्था । दर्शनार्था दशधा आज्ञामार्गोपदेशसूत्रजीजसक्षेपवि-
स्तारार्थावगाढपरमावगाढरुचिभेदाच्च । तत्र भगवद्दर्हत्सर्वज्ञप्रणीताज्ञामात्रनिमित्तश्रद्धाना आज्ञारुचय । नि-
संगमोक्षमार्गश्रवणमात्रजनितरुचय मार्गरुचय । तीर्थकरवल्देवादिशुमचरितोपदेशहेतुकश्रद्धाना उपदेश-
रुचय । प्रव्रज्यामर्यादाप्ररूपणाचारसूत्रश्रवणमात्रसमुद्भूतसम्पद्दर्शना सूत्ररुचय । बीजपदग्रहणपूर्वकसूक्ष्मा-
र्धतत्त्वार्थश्रद्धाना बीजरुचय । जीनादि र्दार्यसामान्यसबोधनसमुद्भूतश्रद्धाना सक्षेपरुचय । अगपूर्ववि-
षयजीवावार्धविस्तारप्रमाणनयादिनिरूपणोपलब्धश्रद्धाना विस्ताररुचय । वचनविस्तारनिरहितार्थग्रहणजनि-
तप्रसादा अर्धरुचय । आचारादिद्वादशागाऽभिनिविष्टश्रद्धाना अवगाढरुचय । परमावधिकेवलज्ञानदर्शनप्र-
काशितजीवावार्धविषयप्रसादा परमानगाढरुचय । ऋद्धिप्राप्त्यार्था अष्टविधाः शुद्धि-क्रिया-विक्रिया-तपः-
बल-औषध-रस-क्षेत्रभेदात् । ऋद्धिप्राप्त्यार्था अष्टविधा भवति बुद्धधादिनिरूपात् । तत्र बुद्धिवगमे ज्ञान त-
द्विषया अष्टादशत्रिधा ऋद्धय-केवलज्ञानमनधिज्ञान मन पर्ययज्ञान बीजबुद्धि कोष्टबुद्धि पदानुसारित्व सभिन्न-
श्रोतृत्व दूरादास्यादनदर्शनस्पर्शनप्राणश्रवणसमर्थता दशपूर्वित्व चतुर्दशपूर्वित्व अष्टागमहानिमित्तज्ञता प्रज्ञाश्रव-
णत्व प्रत्येकबुद्धता वादित्व चेति । तत्र केनलाऽनधिमत पर्यया व्याख्याता । सुकृष्टसुमथान्विते (सुमथि-
ते) क्षेत्रे सारवति कालादिसहायोपेक्ष बीजमकमुत्त यथानेकबीजकोटिप्रद भवति तथा नोद्दिश्या-
वरणश्रुतानरणनीर्यातितरायक्षयोपशामप्रकर्षे सति एकबीजपदग्रहणादनेकपदार्थप्रतिपत्तिर्वाजबुद्धि । कोष्ठा-
गारिकस्यापितानामसकीर्णानामविनष्टानां भूयसां धान्यबीजानां यथा कोष्ठेऽवस्थान तथा परोपदेशादनव-
धारिताना अर्थप्रथबीजाना भूयसामन्यतेकीर्णाना बुद्धाववस्थान कोष्टबुद्धि । पदानुसारित्व तेषा अनुश्रोत
प्रतिश्रोत उभयथा चेति । एक पदस्यार्थ परत उपश्रुत्यादौ अते च मध्ये वा शेषप्रथार्थावधारण पदानुसारि-
त्व । द्वादशयोजनायामे नवयोजनविस्तारे चक्रधरस्कधारारे गजवाजिखरोध्मस्तुष्यादीनां अक्षरानक्षररू-
पाणां नानाविधशब्दाना युगपदुपपन्नानां तपोविशेषवललाभापादितसर्वजीवप्रदेशश्रोत्रेण्यदिपरिणामात् सर्वे-
पामेककालग्रहण सभिन्नश्रोतृत्व । तप शक्तिविशेषानिर्भावितासाधारणरसनैन्द्रियश्रुतावरणवीर्यतरायक्षयोप-
शामागोपागनामलाभापेक्षस्याऽनश्रुतनवयोजनक्षेत्राद्बहिर्बहुयोजनविप्रकृष्टक्षेत्रादायातस्य रसस्याऽऽस्वादनसा-
मर्थ्य, एव शेषेण्वपि इन्द्रियविषयेषु, अवधृतक्षेत्राद्बहिर्बहुयोजनप्रकृष्टदेशायातेषु ग्रहणसामर्थ्यं योग्य । महारोहिण्या-
दिभिस्त्रिभिरागताभि प्रत्येकमात्म्यरूपसामर्थ्याविष्करणकथनकुशलभिर्भेगवतीभिर्विद्यादेवताभिराविचलितचा-
रित्रस्य दशपूर्वदुस्तरसमुद्रोत्तरण दशपूर्वित्व । सपूर्णश्रुतकेनलित चतुर्दशपूर्वित्व । अष्टौ महानिमित्तानि अत-
रिक्ष-भौम-अग-स्वर-व्यजन-लक्षण छिन्न स्वप्ननामानि । तत्र रविशशिग्रहक्षेत्रभगणोदयास्तमर्यादिभिरतीताना-
गतफलप्रतिभागदर्शनमतारिक्ष । भुजो घनशुपिरस्त्रिगुरुक्षादिनिभावनेन पूर्वादितिक्सूत्रनिवासेन वा वृद्धिहानि-
जयपराजयादिविज्ञान भूमेरतर्निहितसुवर्णरजतादिससूचन च भौम । अगप्रत्यगदर्शनादिभिस्त्रिकालभा-
विसुखदुःखादिविभाजनमग । अक्षरानक्षरशुभाशुभशब्दश्रवणेनेष्टानिष्टकलाभिर्भावन महानिमित्त स्वर । शि-
रोमुखध्रीनादिषु तिलकमशकलश्मब्रह्मणादादिवीक्षणेन त्रिकालहिताहितवेदन व्यजन । श्रोत्रक्षवस्तिकभृगारकल-
शादिलक्षणबीजणात्रैकालिकत्यानमानैश्वर्यादिविशेषज्ञान लक्षण । वस्त्रशस्त्रजोपानदासनशयनादिषु देवमा-

नुपराक्षसादिभिर्भागे शस्त्रकटकमूर्षिकादिकृतछेदनदर्शनात् कालत्रयविषयलाभालाभसुखदुःखादिसू-
 चन उच्च । वातपित्तश्लेष्मदोषोदयरहितस्य पश्चिमरात्रिभागे चद्रसूर्यधरादिसमुद्रमुखप्रवेगनमकलमहामह-
 लोपगूहनादिशुभघृततैलाक्ताम्बीयदेहखरकरभारूढानदिग्गमनाद्यशुभस्यप्रदर्शनाद्वागामिजीवितमरणसुखदु-
 खाद्याग्निर्भाजक स्वप्न । एतेषु महानिमित्तेषु कौशलमष्टागमहानिमित्तज्ञता । अतिसूक्ष्मार्थतत्त्वनिर्धारणहे
 (गाहेन) चतुर्दशपूर्वनि एव निययेऽनुयुक्तेऽनर्थातद्वात्प्रागचतुर्दशपूर्वस्य प्रकृष्टश्रुतावरणनीयांतरायक्षयो-
 पशमानिर्भूताऽसाधारणप्रज्ञाशक्तिलाभान्नि सशय निरूपण प्रज्ञाश्रमणत्वं । परोपदेशमत्तरेण स्वशक्तिनिशेषा-
 देव ज्ञानसयमनिधाननिपुणत्व प्रत्येकबुद्धता । शक्तादिष्वपि प्रतिप्रधिषु सत्त्वप्रतिहततया निरुत्तराभिधान
 पररुपेक्षणं च वादित्वं । क्रियाविषया ऋद्धिर्द्विविधा चारणत्वमाकाशगामित्वं चेति । तत्र चारणा अनेक-
 विधा जलजघाततुषुपपनश्रेण्यग्निग्निखाद्यालनगमना । जलमुपादाय ध्यायतिष्वप्यायान् जीवानिप्राययत
 भूमानि न पादोद्धारनिक्षेपकुशल जलचारणा । भुज उपर्याकाशे चतुरगुलप्रमाणे जघोक्षेपनिक्षेपशीघ्रकरण-
 पटवो बहुयोजनशतासु गमनप्रणया जघचारणा । एवमितरे च वेदितव्या । पर्यंकावस्थानिपण्णा वा का-
 योत्सर्गशरीरा वा पादोद्धारनिक्षेपविधिमत्तरेणाऽऽकाशगमनकुशल आकाशगामिन । विक्रियगोचरा
 ऋद्धिरनेकविधा—अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वशित्वमप्रतिघातोऽतर्धान काम-
 रूपित्वमित्येवमादि । तत्राणुशरीरनिकरणमणिमा विसृष्टिद्रमपि प्रनिश्याऽऽसित्वा तत्र च चक्रवर्तिपरिवार-
 निभूतिं सृजेत् । मेरोरपि महत्तरशरीरविकरण महिमा । वायोरपि लघुतरशरीरता लघिमा । वज्रादपि गुरु-
 तरशरीरता गरिमा । भूमा स्थित्वाऽगुल्येण मेरुशिखरदिवाकरादिस्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्ति । अप्सु भूमाविन
 गमन भूमौ जल इवोन्मज्जनकरण प्राकाम्य । त्रैलोक्यस्य प्रभुता ईशित्व । सर्वजीववशांकरणलब्धिवशित्व ।
 अद्रिमध्ये नियतीव गमनागमनप्रतीघात । अदृश्यरूपशक्तिताऽतर्धान । युगपदनैकाकाररूपनिकरणशक्ति
 कामरूपित्वमिति । तपोतिशयार्द्धि सतनिधा उग्र-दीप्त-तप्त-महाघोर-तपोघोर-पराक्रमघोर-वृद्धचर्यभेदात् । चतु-
 र्यपष्टाष्टमदशमद्वादशपक्षमासाद्यनशनयोगेभ्वन्यतमयोगमारभ्याऽऽभरणादनिवृत्तका उग्रतपस । महोपवास-
 करणेपि प्रवर्धमानकायान्भानसत्रया निगधरहितनदना पद्मोत्पलादिमुरभिनिश्वासा अप्रच्युतमहादांति-
 शरीरा दांसतपस । तसायसकटाहपतितजलकणनदाशुष्कात्पाहाहतरया मलरुधिरादिभानपरिणामानि-
 हिताभ्यन्तरा तप्ततपस । सिंहनि क्रीडितादिमहोपनासानुष्ठानपरायणयतयो महातपस । वातपित्तश्लेष्म
 सनिपातसमुद्भूतज्वरकासश्वासाक्षिशूलकुप्रमेहादिविनि-प्रोगसतापितदेहा अष्यप्रच्युताऽनशनकायक्लेशादि
 तपसो भीमश्मसानाद्रिमस्तकगुहादरीकदरशून्यप्रामादिषु प्रदुष्टयक्षराक्षसपिशाचप्रवृत्तवेतालरूपनिकारेषु परु-
 षशिवास्तानुपरसिंहव्याघ्रादिव्यालभृगुभांपणखनपौरचोरादिप्रचरितेष्वभिरुचितावासाश्च घोरतपस । त एव
 गृहीततपोयोगवर्धनपरा घोरपराक्रमा । चिरोपिताऽस्वलितवृद्धचर्यवासा प्रकृष्टचारित्र्यमोहनीयक्षयोप-
 शमात् प्रणष्टु स्वप्ना घोरवृद्धचारिण । बलाबना ऋद्धिद्विविधा मनोवाक्कायभेदात् । तत्र मन श्रुतावरण-
 र्वायांतरायक्षयोपशमप्रकर्षे सत्यतर्मुहूर्ते सकलश्रुतार्थचिंतनेऽवदाता मनोबलिन । मनोजिह्वाश्रुतावरणवीर्यात-
 रायक्षयोपशमातिशये सत्यतर्मुहूर्ते सकलश्रुतोच्चारणसमर्था सततमुच्चैरुच्चारणे सत्यपि श्रमनिरहिता अही-
 नकठञ्च वागबलिन । वीर्यांतरायक्षयोपशमानिर्भूताऽसाधारणकायनलनान्मासिकचातुर्मासिकसान्त्सरि-
 कादिप्रतिमायोगधारणेपि श्रमक्लमनिरहिता कायबलिन । औषद्धिरष्टविधा असायानामप्यामयाना सर्वेषा
 निवृत्तिहेतुरामर्शक्षेपजलमलवितसर्वापधिप्राप्तास्याविषदृष्टिविषविकल्पात् । आमर्शन सस्पर्श यदीयहस्त
 पादाद्यामर्शौषधिप्राप्तो यैस्ते आमर्शौषधिप्राप्ता । क्षेपो निष्ठिवनमौषधियेषां ते क्षेपौषधिप्राप्ता स्वेदालन-
 नो रजोनिचयो जल्ल स औषधि प्राप्तो येषां ते जलौषधिप्राप्ता । कर्णदतनासाक्षिसमुद्भव मल औषधि
 प्राप्त येषां ते मलौषधिप्राप्ता । निडुच्चार औषधियेषां ते विडौषधिप्राप्ता । अगप्रत्यगनखदतकेशादिरवय-
 व तत्सस्पर्शां व्याप्तादिसर्व औषधि प्राप्तो येषां ते सर्वौषधिप्राप्ता । उग्रनिपसपृक्तौष्याहारो येषामास्य-
 गतो निर्निधी भवति यदास्यानिर्गतनच श्रणग्राह्य महाविषपरीता अपि निर्निधी भवति ते आस्याविषा

येषामालोकनमात्राद्देवातितीव्रविपदूपिता अपि सतः प्रिगतविषया भवति ते दृष्टिविषया । रसद्विप्राप्तार्था पङ्क्तिधा आस्यत्रिषया दृष्टिविषया क्षीरास्त्रविण मध्यास्त्रविण सर्पिरास्त्रविण अमृतान्त्रविणश्चेति । प्रकृष्टतपो-
यत्न यतयो य हुवते त्रियस्येति स तत्क्षण एव महाविपपरीतो त्रियते, ते आस्यत्रिषया । उल्कृष्टतपसो यतय
क्रुद्धा यमीक्षते स तद्द्वेषोप्रत्रियपरीतो त्रियते ते दृष्टिविषया । विरसमप्यशन येषा पाणिपुटत्रिक्षिप्त क्षीररस
गुणपरिणामि जायते, येषा वा वचनानि क्षीरवक्षीणाना सतर्पकाणि भवति ते क्षीरास्त्रविण । येषा पाणि-
पुटपतित आहारो नारसोपि मधुररसवीर्यपरिणामो भवति, येषा वचासि श्रोतृणा दु खार्दितानामपि मधुगुण
पुष्पाति ते मध्यास्त्रविण । येषा पाणिपात्रगतमन रूक्षमापि सर्पिरसवीर्यविषाकानामोति, सर्पिरिव वा येषा भापि-
तानि प्राणिना सतर्पकाणि भवति ते सर्पिरास्त्रविण । येषा पाणिपुटप्राप्त भोजन यत्किंचिदमृततामास्क-
दति, येषा वा व्याहृतानि प्राणिना अमृततदनुग्राहकाणि भवति तेऽमृतास्त्रविण । क्षेत्रद्विप्राप्तार्था द्वेषा
अक्षीणमहानसा अक्षीणमहालयाश्चेति । लाभातरायक्षयोपशमप्रकर्षप्रतिभ्यो यतिभ्यो यतो मिक्षा दीयते
ततो भाजनाच्चरुधरस्कधावारोपि यदि भुजीत तद्विसे नान्न क्षीयते ते अक्षीणमहानसा । अक्षीणमहालय-
लम्बिप्राप्ता यतयो यत्र वसति देवमनुष्यैर्यग्योना यदि सर्वेपि तत्र निवसेयु परस्परमग्राधमाना सुखमासते
त एते सर्वे ऋद्धिप्राप्तार्था ।

म्लेच्छाः द्विविधाः अंतरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ ४ ॥ म्लेच्छा द्विविधा वेदितव्या
अतरद्वीपजा कर्मभूमिजाश्चेति । तत्रातरद्वीपा लवणोदधेरष्टासु दिक्ष्वष्टौ, तदतरे चाष्टौ । हिमवन्दिश्वरिणो-
रुभयोश्च त्रिजयार्थयोरतेष्वष्टौ । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्त्रियेकपचयोजनशतानि प्रविश्य भवति । त्रि-
दिक्ष्वतरेषु च द्वीपा पचाशेषु पचयोजनशतेषु गतेषु भवति । शैलातेषु द्वीपा पदेषु योजनशतेषु गतेषु
भवति । दिक्षु द्वीपा शतयोजनविस्तीर्णा, विदिक्ष्वतरेषु च द्वीपा तदर्धत्रिभुजा । शैलातेषु पचविशतियो-
जनविस्तारा । तत्र पूर्वस्या दिक्षि एकोरुका । अपरस्या लंगूलिन । उत्तरस्यामभायका । दक्षिणस्या विपाणिन ।
शशरुर्णशकुलीकर्णकर्णप्रानरणल्यकर्णा । विदिक्षु अश्व-सिंह-श्व-महिय-वराह-व्याघ्र-उद्धरु-कपिमुखा । अतरेषु
मेत्रिद्युन्मुखा । शिखरिण उभयोरतयोर्मत्स्यमुखा कालमुखा । हिमवत उभयोरतयोर्हस्तिमुखादगर्भुखा । उत्तर
विजयार्थस्योभयोरतयोर्गोमुखमेपमुखा । दक्षिणत्रिजयार्थस्योभयोरतयोरेकोरुका मृदाहारा गुहानासिन, येषा
पुष्पफलाहारा वृक्षवासिन, सर्वे ते पत्योपमायुषु । ते चतुरिंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधा, तथा
कालोदेऽपि वेदितव्या । एते अतरद्वीपजा म्लेच्छा । कर्मभूमिजाश्च शरु-यनन शर-पुल्लिदादय । का पुन
कर्मभूमय इत्यत आह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुतरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

अथवा मोक्षमार्गस्त्रितय प्रकृत स किं सर्वेषु^१क्षेत्रेषु भवति ? न इत्याह कर्मभूमिष्वेव । बुत एतत् ?
भोगभूमिषु हि यद्यपि मनुष्याणा ज्ञानदर्शने स्त चारित्र तु नास्ति अविरतभोगपरिणामित्वात् । यद्येव कास्ना
कर्मभूमय ? इत्यतस्तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

कर्मभूमय इति विशेषणानुपपत्तिः सर्वत्र कर्मणोऽव्यापारात् ॥ १ ॥ अद्यत्रिस्य कर्मणो
बधस्तत्कलानुभवन च सर्वेष्वेव मनुष्यक्षेत्रेषु साधारण-अत कर्मभूमय इति विशेषण नोपपद्यत ?

न वा प्रकृष्टशुभाशुभरूपोपार्जननिर्जराधिष्ठानोपपत्तेः ॥ २ ॥ न वा एष दोष किं का

यत प्रकृष्ट शुभकर्म सर्गार्थसिद्धिसौख्यप्रापक तीर्थकरत्वमहर्द्धिनिर्गतक चासाधारण । ७

पृथिनीमहादुःखप्रापक अप्रतिष्ठाननरकगमन च कर्मभूमिष्वेवोपाप्यते द्रव्य-भ-दे
कर्म-यस्य । स्रल च नसारकारणनिर्जराकर्म वात्रैव प्रवर्तते अतो भरतादिष्वेव ५

१ कलकलसकल्पपृथिनीमहादुःखप्रापकमिति ख पुस्तके पाठ ।

पटकर्मदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ यण्णा कर्मणा असि-कृपि-मपि-विद्या-यणिक्-शिल्पानामत्रैव दर्शनाच्च
कर्मभूमिव्यपदेशो युक्तिमान् ।

अन्यत्रशब्दः परिवर्जनार्थः ॥ ४ ॥ यथा न क्वचित्सर्वदा सर्वविक्रमभगमन नय अन्यत्र धर्मो-
र्धस्य, अन्योमार्ग एव न विद्यते इति धर्मं वर्जयित्वा र्थकामयोरविक्रमभगमन नय धर्मेषु विक्रम एव कार्य इति,
एवमिहापि विदेहा कर्मभूमय इत्युक्ते विदेहान्यतरत्वादेव कुरूत्तरकुरूणामपि कर्मभूमित्वप्रसंगेऽन्यत्रवचनादेव-
कुरूत्तरकूरुण्योऽन्ये विदेहा कर्मभूमय । देवकुरूत्तरकुरवो हैमवतादयश्च भोगभूमय इति वेदितव्या । सर्व-
स्वेव भूमिषु मनुष्याणा स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

नृस्थितौ परावरे त्रिपल्योपमांतमुद्दृते ॥ ३८ ॥

यथासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ त्रिपल्योपमांतमुद्दृतेयोर्यथासख्यमभिसंबन्धो वेदितव्य । परा नृ-
स्थिति त्रिपल्योपमा, अपराऽतमुद्दृता इति । त्रीणि पल्यानि उपमा यस्या स्थिते सा त्रिपल्योपमा । अत-
र्गर्भोमुद्दृतो यस्या सा अतमुद्दृता । अत्राह किमिव पल्य नाम ? इत्युच्यते— तत्परिच्छेद प्रमाणविधिनिर्णयपुर-
स्सर इति प्रमाणविधिरेव तादृच्यते—

प्रमाणं द्विविधं लौकिकलोकोत्तरभेदात् ॥२॥ लौकिक लोकोत्तरमिति प्रमाण द्वेषा विभज्यते—

लौकिकं षोडश मानोन्मानावमानगणनाप्रतिमानतत्प्रमाणभेदात् ॥ ३ ॥ लौकिक

मान षोडश विभज्यते-मानमुन्मानमनमान गणना प्रतिमान तत्प्रमाण चेति । तत्र मान द्वेषा-रसमान व्रजमान
चेति । घृतादिद्रव्यपरिच्छेदक षोडशिकादि रसमान । कुडवादि वीजमान । कुष्ठतगरादिभाड येनेक्षिप्य मीयते
तदुन्मान निवर्तनादि । विभागेन क्षेत्र येनावगाह्य मीयते तदवमान दडादि । एकाद्वित्रिचतुरादिगणितमान
गणनामान । पूर्वमानापेक्ष मान प्रतिमान प्रतिमल्लनत् । चत्वारि महाधिकतृणफलानि श्वेतसर्प एक, पो-
डशसर्पफलानि धान्यमापफलमेक, द्वे धान्यमापफले गुजाफलमेक, द्वे गुजाफले रूष्यमाप एक, षोडशरूष्य-
मापका धरणमेक, अर्धतृतीयधरणानि सुवर्णानि सुवर्ण, स च कस, चत्वार कसा पल, पलशत तुला,
अर्धकस त्रीणि च पलानि कुडव, चतु कुडव प्रस्थ, चतु प्रस्थमाढक, चतुराढक द्रोण षोडशद्रोण
खारी, विशालार्यो वाह इत्यादि नागरिकप्रमाण । मणिजाल्यश्वादेर्द्रव्यस्य दीप्युच्छ्रायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाण-
करणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाण । तद्यथा— मणिरत्नस्य दीप्तियार्थं क्षेत्रमुपरि व्याप्नोति तात्प्रमाण सुवर्णकूट
मूल्यमिति । अश्वस्य च यात्रानुच्छ्रायस्तावत्प्रमाण सुवर्णकूट मूल्य । यावता रत्नस्वामिन परितोप तावद्गतमूल्य-
मेवमन्येषामपि द्रव्याणा ।

लोकोत्तरं चतुर्धा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् ॥ ४ ॥ लोकोत्तर प्रमाण चतुर्धा भिद्यते, कुत ?
द्रव्यक्षेत्रकालभावाभेदात् । तत्र द्रव्यप्रमाण जघन्यमध्यमोल्कृष्ट एकपरमाणु द्वित्रिचतुरादिप्रदेशात्मकमामहा-
स्कधात् । क्षेत्रप्रमाण जघन्यमध्यमोल्कृष्टमेकाकाशद्वित्रिचतुरादिप्रदेशनिष्पन्नमासर्वलोकात् । कालप्रमाण
जघन्यमध्यमोल्कृष्टमेकाद्वित्रिचतुरादिसमयानिष्पन्नमा अनतकालात् । भावप्रमाणमुपयोग साकारानाकारभेद,
जघन्य सूक्ष्मनिगोतस्य, मध्यमोऽन्यजीवाना, उत्कृष्ट केनलिन ।

तत्र द्रव्यप्रमाणं द्वेषा सख्योपमाभेदात् ॥ ५ ॥ सख्याप्रमाणमुपमाप्रमाण चेति द्वेषा द्रव्य-
प्रमाण विभज्यते ।

तत्र सख्याप्रमाणं त्रिधा सख्येयासंख्येयानंतभेदात् ॥ ६ ॥ तत्र सख्येयप्रमाण त्रेधा इतरे
द्वे ननथा ज्ञेये । जघन्यमजघन्योत्कृष्टमुत्कृष्ट चेति सख्येय त्रिविध । सख्येयप्रमाणावगमार्थं जन्तुर्द्रव्यतुल्यायाम-

विष्कभा योजनसहस्रावगाहा बुद्ध्या कुशूलाश्वात्वार कर्तव्या, शलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकाख्यात्र-
योवस्थिता चतुर्थानवस्थिता । अत्र द्वौ सर्पयो निक्षिप्तौ जघन्यमेतत्सख्येयप्रमाण तमनवस्थित सर्पे पूर्णं
गृहीत्वा कश्चिदेव एकैक सर्पपमेकैकस्मिन् द्वीपे समुद्रे च प्राक्षिपेत् तेन विधिना स रिक्तः । रिक्त इति श-
लाकाकुशले एक सर्पं प्रक्षिपेत् । यत्र अल्पसर्पयो निक्षिप्तस्तर्माधि कृत्वा अनवस्थित कुशूल परिकल्प्य
सर्पे पूर्णं कृत्वा तत परेषु द्वीपसमुद्रेष्वेकैकसर्पप्रदानेन स रिक्त कर्तव्य । रिक्त इति शलाकाकुशले
पुनरेक प्राक्षिपेत् । अनेन विधिनाऽनवस्थितकुशूलपरिवर्धनेन प्रतिशलाकाकुशले परिपूर्णं, पूर्णइति एक
सर्पयो निक्षिप्तव्य । एव तावत्कर्तव्यो यावत्प्रतिशलाकाकुशूल परिपूर्णो भवति । परिपूर्ण इति शलाकाकुशले एक
सर्पं प्रक्षिप्तव्य सोऽपि तथैव परिपूर्ण । एवमेतेषु चतुर्व्यपि पूर्णेषु उत्कृष्टसख्येयमतीत्य जघन्यपरीतासख्येय
गत्वैक रूप पतित, तत एकस्मिन् रूपेऽऽपनीते उत्कृष्टसख्येय भवति । मध्यमजघन्योत्कृष्टसख्येय यत्र सरयेयेन
प्रयोजन तत्राजघन्योत्कृष्टसख्येय ग्राह्य । यदसख्येय तत्रिविध परीतासख्येय युक्तासख्येय असख्यासख्येय
चेति । तत्र परीतासख्येय त्रिविध जघन्योत्कृष्टमध्यममेदात् । एवमितरे चाऽसख्येये भिद्येते । तथाऽनतमपि
त्रिविध परीतानत युक्तानत अनतानत चेति । तदपि प्रत्येक पूर्वत्रिधा भेद्य । यज्जघन्यपरीतासरयेय तद्विर-
लीकृत्य मुक्तावलीकृता अत्रैकैकस्या मुक्ताया जघन्यपरीतासख्येय देय । एवमेतद्वर्गित प्राथमिकीं मुक्तावली-
मपनीय यान्येकैकस्या मुक्ताया जघन्यपरीतासख्येयानि दत्त्वाणि तानि सर्पावली मुक्तावली कार्या । ततो यो
जघन्यपरीतासरयेयसपीडनानिष्पन्नो राशि स देय । एकैकस्या मुक्ताया एवमेतत्सवर्गित उत्कृष्टपरीतास-
ख्येयमतीत्य जघन्ययुक्तासख्येय गत्वा पतितमेकरूप । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टपरीतासख्येय भवति । मध्यम-
जघन्योत्कृष्टपरीतासख्येय यत्रात्रालिकाया कार्ये तत्र जघन्ययुक्तासख्येय ग्राह्य यज्जघन्ययुक्तासख्येय तद्विरलीकृत्य
मुक्तावली रचिता । तत्रैकैकमुक्ताया युक्तासख्येयानि देयानि एवमेतत्सकृद्गर्गितमुक्तासख्येयमतीत्य जघ-
न्याऽसख्येयाऽसख्येय गत्वा पतित, तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्ट युक्तासख्येय भवति । मध्यमजघन्योत्कृष्ट-
युक्तासख्येय भवति । यज्जघन्याऽसख्येयासख्येय तद्विरलीकृत्य पूर्वविधिना त्रीन्वारान् वर्गितसवर्गित उत्कृ-
ष्टासख्येय न प्राप्नोति ततो धर्माधर्मकजीवलोकाकाशप्रत्येकशरीरजीवनादरीनेगोतशरीरगणि पड्यतेतान्य-
सख्येयानि स्थितिब्रध्वाध्ययस्यानान्यनुभागब्रध्वाध्ययसायस्थानानि योगनिभागपरिच्छेदरूपाणि चाऽस-
ख्येयलोकाप्रदेशपरिमाणान्युत्सर्पिण्यसर्पिणीसमयाश्च प्राक्षिप्य पूर्वोक्तशौ त्रीन्वारान् वर्गितसवर्गित कृत्वा
उत्कृष्टाऽसख्येयाऽसख्येयमतीत्य जघन्यपरीतानत गत्वा पतित । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टाऽसख्येयाऽस-
ख्येय भवति, मध्यमजघन्योत्कृष्टाऽसख्येयाऽसख्येय भवति । यत्रासख्येयाऽसख्येयेन प्रयोजन तत्रा-
ऽजघन्योत्कृष्टाऽसख्येयाऽसख्येय ग्राह्य । यज्जघन्यपरीतानत तत्पूर्ववद्गर्गितमुक्तासख्येयपरीतानतमतीत्य जघन्ययु-
क्तानत गत्वा पतित । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टपरीतानत तद्भवति । मध्यमजघन्योत्कृष्टपरीतानत अभ-
व्यराशिप्रमाणमार्गणे जघन्ययुक्तानत ग्राह्य । यज्जघन्ययुक्तानत तद्विरलीकृत्यात्रैकरूपे जघन्ययुक्तानत
दत्त्वां सकृद्गर्गितमुक्तासख्येययुक्तानतमतीत्य जघन्यमनतानत गत्वा पतित । तत एकरूपेऽपनीते उत्कृष्टयुक्तानत
भवति । मध्यमजघन्योत्कृष्टयुक्तानत यज्जघन्याऽनताऽनत तद्विरलीकृत्य पूर्ववत्त्रीन्वारान् वर्गितसवर्गितमु-
क्ताऽनताऽनत न प्राप्नोति तत सिद्धनिगोतजीववनस्पतिकायातीताऽनागतकालसमयसर्वपुद्गलमर्था-
ऽऽकाशप्रदेशधर्माधर्मस्तिकायाऽगुरुलघुगुणाननतान् प्राक्षिप्य प्राक्षिप्य त्रीन् वारान् वर्गितसवर्गिते कृते उ-
त्कृष्टाऽनताऽनत न प्राप्नोति ततोऽनन्ते केवलज्ञाने दर्शने च प्राक्षिप्ते उत्कृष्टाऽनताऽनत भवति । तत एक-
रूपेऽपनीतेऽजघन्योत्कृष्टाऽनताऽनत भवति । यत्राऽनताऽनत मार्गण तत्राजघन्योत्कृष्टाऽनताऽनत ग्राह्य ।

उपमाप्रमाणमष्टविध पत्यसागरसूचीप्रतरचनागुलजगच्छ्रेणीलोकप्रतरलोकभेदात् ॥७॥

अतादिमव्यहीन' अविभागोऽतीन्द्रिय एकरसगधवर्ण द्विस्पर्श गरमाणु' अनतानतपरमाणुसघातपरिमाणादा-

षट्कर्मदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ पण्णा कर्मणा असि-कृषि-मपि-विद्या-वणिक्-शिल्पानामत्रैव दर्शनात् कर्मभूमिव्यपदेशो युक्तिमान् ।

अन्यत्रशब्दः परिवर्जनार्थः ॥ ४ ॥ यथा न क्वचित्सर्वदा सर्वविघ्नभगमन नय अन्यत्र धर्मा र्थस्य, अन्योमार्ग एव न विद्यते इति धर्मं वर्जयित्वा र्थकामयोरविघ्नभगमन नय धर्मेणु विलम्ब एव कार्य इति, एवमिहापि विदेहा कर्मभूमय इत्युक्ते विदेहान्यतरत्वादेव कुरूत्तरकुरूणामपि कर्मभूमित्वप्रसंगेऽन्यत्रयचनादेव- कुरूत्तरकुरूभ्योऽन्ये विदेहा कर्मभूमय । देवकुरूत्तरकुरवो हैमवतादयश्च भोगभूमय इति वेदितव्या । सर्वा- स्वेव भूमिषु मनुष्याणा स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

नृस्थितौ परावरे त्रिपल्योपमातर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

यथासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ त्रिपल्योपमातर्मुहूर्तेयोर्यथासख्यमभिसंबधो वेदितव्यः । परा- नृस्थिति त्रिपल्योपमा, अपराऽतर्मुहूर्ता इति । त्रीणि पल्यानि उपमा यस्या स्थिते सा त्रिपल्योपमा । अत- र्गर्भोमुहूर्तो यस्या सा अतर्मुहूर्ता । अत्राह किमिदं पल्य नाम ? इत्युच्यते— तत्परिच्छेद प्रमाणविधिनिर्णयपुर- स्सर इति प्रमाणविधिरेव तादृच्यते—

प्रमाणं द्विविधं लौकिकलोकोत्तरभेदात् ॥ २ ॥ लौकिक लोकोत्तरमिति प्रमाण द्वेधा विभज्यते—

लौकिकं षोढा मानोन्मानावमानगणनाप्रतिमानतत्प्रमाणभेदात् ॥ ३ ॥ लौकिक

मान षोढा विभज्यते-मानमुन्मानमवमान गणना प्रतिमान तत्प्रमाण चेति । तत्र मान द्वेधा-रसमान बीजमान चेति । घृतादिद्रव्यपरिच्छेदक षोडशिकादि रसमान । कुडवादि बीजमान । कुष्टतगरादिभाड येनेत्क्षिप्य मीयते तदुन्मान निवर्तनादि । विभागेन क्षेत्र येनावगाह्य मीयते तदवमान दडादि । एकद्वित्रिचतुरादिगणितमान गणनामानं । पूर्वमानापेक्ष मान प्रतिमान प्रतिमल्लनत् । चत्वारि महाधिकतृणफलानि श्वेतसर्प एक, षो- डशसर्पफलानि धान्यमापफलमेक, द्वे धान्यमापफले गुजाफलमेक, द्वे गुजाफले रूथ्यमाप एक, षोडशरूथ्य- मापका धरणमेक, अर्धतृतीयधरणानि सुवर्णानि सुवर्णं, स च कस, चत्वार कसा पल, पलशत तुला, अर्धकस त्रीणि च पलानि कुडव, चतु कुडव प्रस्थ, चतु प्रस्थमाडक, चतुराडक द्रोणः षोडशद्रोण खारी, विंशखार्यो वाह इत्यादि नागरिकप्रमाण । मणिजालश्वादेर्द्रव्यस्य दीप्त्युच्छ्रायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाण- करणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाण । तद्यथा— मणिरत्नस्य दीप्तियानुक्लेत्रमुपरि व्याप्नोति तावत्प्रमाण सुवर्णकूट मूल्यमिति । अथस्य च यानानुच्छ्रायस्तावत्प्रमाण सुवर्णकूट मूल्य । यावता रत्नत्वामिन परितोय तावद्द्रव्यमूल्य- मेवमन्येप्रामपि द्रव्याणा ।

लोकोत्तरं चतुर्धा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् ॥ ४ ॥ लोकोत्तर प्रमाण चतुर्धा भिद्यते, कुत ? द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । तत्र द्रव्यप्रमाण जघन्यमध्यमोल्कष्ट एकपरमाणु द्वित्रिचतुरादिप्रदेशात्मकामहा- स्कधात् । क्षेत्रप्रमाण जघन्यमध्यमोल्कष्टमेकाकाशद्वित्रिचतुरादिप्रदेशनिष्पन्नमासर्वलोकात् । कालप्रमाण जघन्यमध्यमोल्कष्टमेकद्वित्रिचतुरादिसमयानिष्पन्नमा अनतकालात् । भावप्रमाणमुपयोग साकारानाकारभेद, जघन्य सूक्ष्मनिगोतस्य, मध्यमोऽन्यजीवाना, उल्कष्ट केत्रलिन ।

तत्र द्रव्यप्रमाणं द्वेधा संख्योपमाभेदात् ॥ ५ ॥ सख्याप्रमाणमुपमाप्रमाण चेति द्वेधा द्रव्य- प्रमाण विभज्यते ।

तत्र सख्याप्रमाणं त्रिधा संख्येयासंख्येयानंतभेदात् ॥ ६ ॥ तत्र सख्येयप्रमाण त्रेधा इतरे द्वे नत्रधा ज्ञेये । जघन्यमजघन्योल्कष्टमुल्कष्ट चेति सख्येय त्रिविध । संख्येयप्रमाणानुगमार्थं जंबूद्वीपतुल्यायाम-

घायगतिपरिणतस्य परमाणो स्वावगाडप्रदेशव्यतिरामकाल परमनिषिद्धो निनिभाग समय असस्येया समया आवलिकाऽसस्येयागलिका एक उच्छासस्ताजानेय निश्वस ताबुभानुपहतस्य पुस प्राण एक । सप्तप्राणा श्लोक, सप्तस्तोका लय, मत्त सप्ततिश्रमा मुहूर्त, त्रिंशन्मुहूर्ता अहोरात्र, पचदशाऽहोरात्र । पक्ष, द्वौपक्षौ मास, द्वौ मासौ ऋतु, ऋतुष्वयोऽयनं, द्वेऽयने सप्तसरं, चतुरशीतितरपशतसहस्राणि पूर्वोऽंग, चतुरशीतिपूर्वोऽंगशतसहस्राणि पूर्ण । एवमनयेन वृद्धया पूर्वोऽंगपूर्वनयुतागनयुतकुमुदागकुमुदपद्मागपद्मनलिनागनलिनकमलागकमलतुत्र्यागतुत्र्यअटटांगअटटअममागअममहूहूअगहूहूलतागलतामहालताप्रभृतिसज्ञा । कालो वर्षगणनागम्य सस्येयो वेदितव्यः, तत परोऽसस्येय पत्योपमसागरोपमप्रमित, तत, परोऽनत कालोऽर्तातो ऽनागतश्च सर्वज्ञप्रत्यक्ष ।

भावप्रमाण पंचविध ज्ञान ॥९॥ पुरस्ताद्धताख्यात । यथैते उच्छृण्वन्त्ये स्थिती चृणा तथै-

तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३६ ॥

तिरथा योनिस्तिर्यग्योनि का पुनरसी ?

तिर्यहनामरुमोदयापादितजन्म तिर्यग्योनिः ॥ १ ॥ तिर्यग्यतिनाम्न कर्मण उदयेनाऽऽपादित जन्म तिर्यग्योनिरिति व्यपदिश्यते तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजा । तेपा तिर्यग्योनिजाना उत्कृष्टा भनस्थिति त्रिपत्योपमा, जघन्याऽतर्मुहूर्ता । मध्ये विकल्प -तत्प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

तिर्यचः त्रिविधाः एकेंद्रियविकलेंद्रियपंचेंद्रियभेदात् ॥ २ ॥ एकेंद्रिया विकलेंद्रिया पचेन्द्रियाश्चेति त्रिविधा तिर्यचो वेदिव्या ।

द्वादशद्वाविंशतिदशसप्तत्रिर्वर्षसहस्राणि एकेंद्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्यथासभवं त्रीणि रात्रिदिवानि च ॥ ३ ॥ एकेंद्रिया पचत्रिधा पृथिवीकायिका अप्कायिका तेजस्कायिका वायुकायिका वनस्पतिकायिकाश्चेति-तत्र पृथिवीकायिका द्वित्रिधा शुद्धपृथिवीकायिका खरपृथिवीकायिकाश्चेति । तत्र शुद्धपृथिवीकायिकाना उत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षसहस्राणि । खरपृथिवीकायिकाना द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि । वनस्पतिकायिकाना दशवर्षसहस्राणि अप्कायिकानां सप्तसहस्राणि वायुकायिकाना त्रीणि वर्षसहस्राणि तेज कायिकाना त्रीणि रात्रिदिवानि ।

विकलेंद्रियाणां द्वादशवर्षा एकात्रपंचाशद्वात्रिदिवानि पण्मासाश्च ॥ ४ ॥ द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षा । त्रीन्द्रियाणा एकात्रपंचाशद्वात्रिदिवानि । चतुरिन्द्रियाणा पण्मासा ।

पचेन्द्रियाणां पूर्वकोटिनवपूर्वांगानि द्विचत्वारिंशद्वासप्तनिवर्षसहस्राणि त्रिपत्योपमा च ॥ ५ ॥ पचेन्द्रिया तिर्यग्योना पचत्रिधा जलचरा, परिसर्पा, उरगा, पक्षिण, चतु पादश्चेति । तत्र जलचराणामुत्कृष्टा स्थिति मत्स्यादीना पूर्वकोटी । परिसर्पाणा गोधानकुवादीना नवपूर्वांगानि । उरगाणा द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि । पक्षिणा द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि । चतु पदा त्रीणि पत्योपमानि । सर्वेषां तेषां जघन्या त्रिंशतिवर्षमुहूर्ता । किमर्थो योगविभाग ?

पृथग्योगकरण यथासंख्यानियुच्यर्थ ॥ ६ ॥ प्रत्येकमुपयया स्यातामिति यथासख्यनिवृत्त्यर्था योगविभाग क्रियते । अथैतेषा भवस्थिति कायस्थिति का ? का पुनरनयोर्निशेष ? एकभनविषया भनरिति कायस्थितिरिककायापरित्यागेन नानाभवग्रहणविषया । यचेनमुच्यता कस्य का कायस्थिति ? उच्यते-पृथिव्यसे-जोनायुकायिकाना कायस्थितिरुत्कृष्टा असरयेया लोका । वनस्पतिकायिकस्याऽनत काल असख्येया पुद्गल्पपरिवर्ता आत्रलिकाया असख्येयभागमात्रा । विकलेंद्रियाणा असख्येयानि वर्षसहस्राणि । पचेन्द्रियाणा तिर्यहमनुष्याणा तिष्ठ पत्योपमा पूर्वकोटीपृथक्त्वेनाऽम्यधिका । तेषा सर्वेषा जघन्या कायस्थितिरतर्मुहूर्ता । देवनारकाणा भनस्थितिरैव कायस्थितिरिति ।

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालकारे तृतीयोप्याय समाप्त ।

विभूता उत्सृज्यासन्नैका । अष्टावुत्सृज्यासन्नैका सज्ञासन्नैका । अष्टौ सज्ञासन्ना एकस्त्रुटिरेणु । अष्टौ तुटिरेणव सहता एकस्त्रुटिरेणु । अष्टौ त्रसरेणव सहता ऐको रथरेणु । अष्टौ रथरेणव सहता एका देवकुसुमचक्र-कुसुमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ समुदिता एका रम्यकहरिवर्षमनुजकेशाप्रकोटी भवति । अष्टौ ता सहता. हैरण्यवतहेभवतमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ सर्पिडिता भरतैरावतनिदेहमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ सहता एका लिखा भवति । अष्टौ लिखा सहता एका यूका भवति । अष्टौ यूका एक यवमध्य । अष्टौ यत्रमध्यानि एकमगुलमुत्सेधास्य । एतेन नारकतिर्यग्योनाना देत्रमनुष्याणामङ्गत्रिमजिनालय प्रतिमाना च देहोत्सेधो मातव्य । तदेव पञ्चशतगणित प्रमाणागुल भवति । एतदेव चाऽवसर्पिण्या प्रथम-चक्रधरस्याऽऽत्मागुल भवति । तदानीं तेन ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेय । इतरेषु योगेषु मनुष्याणा यदाऽऽत्मागुल तेन तेन तदा ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेय । यत्तद्यमाणागुल तेन द्वीपसमुद्र-जगतीनेदिकापर्वतानिमाननरकप्रस्ताराद्यङ्गत्रिमद्रव्यायामविष्कभादिपरिच्छेदोवसेय । तत्र पङ्गुल पाद । द्वादशागुलो नितस्ति । द्विनितस्ति हस्त । त्रिहस्त किष्कु । द्विकिष्कुर्देड । द्वे दडसहस्रे गव्यूत । चतुर्ग-व्यूत योजन ।

पल्यं त्रिविधं व्यवहारोद्धारोद्धारविकल्पादन्वर्थात् ॥८॥ व्यवहारपल्य उद्धारपल्य अद्धारपल्य-मिति त्रिधा पल्य विभज्यते । अन्वर्थथाय विकल्प, आद्य व्यवहारपल्यमुत्तरपल्यव्यवहारवीजत्वान्नेन किंचि-त्परिच्छेद्यमस्ति । द्वितीयमुद्धारपल्य तत् उद्धृतैर्लोमच्छेदैर्द्वीपसमुद्रसङ्ख्यानिर्णय इति । तृतीयमद्धारपल्य अद्धा-काल इत्यर्थ, अतो हि स्थिते परिच्छेद इति । तद्यथा— प्रमाणागुलपरिमितयोजनायामविक्रभावगाहानि त्रीणि पल्यानि कुशूला इत्यर्थ । एकादिमत्ताहोरोत्रिजातौविकलोमाप्राणि तावच्छिन्नानि यावद्द्वितीय कर्त्त-रिच्छेद नावाप्नुवति । तादृशैर्लोमच्छेदैः परिपूर्णं घनीकृत व्यवहारपल्यमित्युच्यते ततो वर्षशते वर्षशतेऽपैनी-ते एकैकलोमापकर्षणविधिना यात्रता कालेन तद्विक्त भवेत् तावत्काल व्यवहारपल्योपमास्य । तै-रेव रोमच्छेदैः प्रत्येकमसख्येयर्षकोटिसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपल्य । तत् समये समये एकैकस्मिन् रोम-च्छेदे प्रकृष्यमाणे यावता कालेन तद्विक्त भवेत् तावत्काल उद्धारपल्योपमास्य । एषामुद्धारपल्याना दश-कोटीकोष्य एकमुद्धारसागरोपम । अर्धतृतीयसागरोपमाणा यात्रतो रोमच्छेदास्तावतो द्वीपसमुद्र । पुनरु-द्धारपल्यरोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्धारपल्य । तत् समये समये एकैकस्मिन् रोमच्छेदे प्रकृष्यमाणे यावता कालेन तद्विक्त भवति तावत्काल अद्धारपल्योपमास्य । एषामद्धारपल्याना दशकोटीकोष्य एकमद्धारसा-गरोपम । दशाद्धारसागरोपमकोटीकोष्य एकाऽवसर्पिणी, तावत्येवोत्सर्पिणी । अनेन अद्धारपल्येन नारकतिर्यग्योनाना देत्रमनुष्याणा च कर्मस्थितिर्भगस्थितिरागु स्थिति कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या । अद्धारपल्यस्याऽर्धच्छेदेन शलाकात्रिरीकृत्य प्रत्येकमद्धारपल्यर्षदान कृत्वा अन्योन्यगुणिते कृते यावत्तद्देस्तावद्दिशकाशप्रदेशोमुत्तानली कृता सूच्यगुलमित्युच्यते । तदेवाऽपरेण सूच्यगुलेन गुणित प्रतरागुल । तत्रप्रतरागुलमपरेण सूच्यगुलेनाऽभ्यस्त घनागुल । असंख्येयाना वर्षाणा यात्रत समयास्तावत्खडमद्धारपल्य कृत ततोऽसख्येयान् खडानपनीयाऽसख्ये-यमेक भाग बुद्ध्या विरलीकृत्य एकैकस्मिन् घनागुल दत्त्वा परस्परं गुणिता जगच्छेणी, सा अपरया जगच्छे-ण्याऽभ्यस्ता प्रतरलोका, स एवाऽपरया जगच्छेण्या सर्गितो घनलोका ।

क्षेत्रप्रमाण द्विविध अवगाहक्षेत्र विभागनिष्पन्नक्षेत्रं चेति ॥ ८ ॥ तत्रात्रगाहक्षेत्रमनेक-विध एकाद्वित्रिचतु सख्येयाऽसख्येयाऽनतप्रदेशगुणलब्धव्यावगद्येकाद्यसख्येयाऽऽकाशप्रदेशभेदात् । विभाग-निष्पन्नक्षेत्रं चाऽनेकविध असख्येयाकाशश्रेणय, क्षेत्रप्रमाणागुलस्यैकोऽसख्येयभाग, असख्येया क्षेत्रप्रमाणा-गुलाऽसख्येयभाग, क्षेत्रप्रमाणागुलमेकं भवति । पादवितस्थादि पूर्ववद्वेदितव्य । कालप्रमाणमुच्यते—सर्वज-

१ योगेषु । २ मेघलोमानीत्यर्थ । ३ अर्तते इति पाठांतर । ४ प्रमाणमिति ग पुस्तके पाठ ।

पौक्तत्वात् कल्पेपुपपन्ना कल्पोपपन्ना कल्पोपपन्ना पर्यता येना ते इमे कल्पोपपन्नपर्यता । कल्पोपपन्ना इति कथं वृत्ते ? साधन ? कृतेति वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा वा । पुनरपि तद्विशेषप्रतिपर्यर्थमिदमाह—

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशत्पारिपदात्मरत्नलोकपालानीकप्रकीर्ण काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

परमैश्वर्यादिद्रव्यपदेशः ॥ १ ॥ अन्यदेवाऽसाधारणाणिम दिग्रहणयोगादिद्रा ।

तत्स्थानार्हत्वात्सामानिकाः ॥ २ ॥ तेषामिन्द्रामाणामाज्ञेश्वर्यवर्जितं यत् स्थान आयुर्वीर्यप-
रिवारभोगोपभोगादितस्तेषा समान, समाने भवा सामानिका “समानस्य तदादेश्च” इति ठञ् । महत्तरपि-
त्तुगुरूपाध्यायतुल्या ।

मन्त्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशः ॥ ३ ॥ यथेह राज्ञा मन्त्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा
तत्रेन्द्राणा त्रायस्त्रिंशा वेदितव्या । कथ त्रायस्त्रिंशा ? त्रयस्त्रिंशति जाता त्रायस्त्रिंशा “दृष्टे नान्नि च जाते च
अण्डिद्वा विधीयते” इत्यभिधानमस्तीति अण्डिद्भवति । ननु च भेदाभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ? तत्स्थानसत्त्वेय
भेदविवक्षाया आधाराधेयत्वापपत्तेर्वृत्तिर्भवति । स्वार्थकेऽण्, त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंशा इति ह्रत् इति बहुत्वनि-
देशादतसादिवत् ।

वयस्यपीठमर्दसदृशाः पारिषदाः ॥ ४ ॥ परिषदि जाता भवा वाभारिषदा ते वयस्यपीठ-
मर्दसदृशा वेदितव्या ।

आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमा ॥ ५ ॥ आत्मान रक्षतीति आत्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमा । आवृ-
त्तावरणा प्रहरणोद्यता रौद्रा पृष्ठतोवस्थायिन । अपायाभावात्तत्कल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न ऋद्धिनिशेषस्थापना-
र्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वात् च ।

आरक्षकार्यचर (वर) समा लोकपालाः ॥ ६ ॥ लोक पालयतीति लोकपाला अर्थचरा
(वरा) रक्षकसमा ते वेदितव्या ।

दंडस्थानीयान्यनीकानि ॥ ७ ॥ पदात्यादीनि सप्तानीकानि दंडस्थानीयानि वेदितव्यानि ।

प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ॥ ८ ॥ यथेह राज्ञा पौरा जानपदाश्च प्रीतिहेतव तथा तत्रे-
न्द्राणा प्रकीर्णका प्रत्येतव्या ।

आभियोग्याः दाससमानाः ॥ ९ ॥ यथेह दासा वाहनादिव्यापार कुर्वेति तथा तत्राऽऽभि-
योग्या वाहनादिभावनेपकुर्वति । आभिसुख्येन योगोऽभियोग अभियोगे भवा आभियोग्या तत स्वार्थे
चातुर्वर्ष्यादिवद्यण् । अथवा अभियोगे साधन आभियोग्या अभियोगमर्हतीति वा ।

अंत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः ॥ १० ॥ किल्बिष पाप तदेपामस्तीति किल्बिषिका
तेऽत्यत्रासिस्थानीया मता ।

एकश इति वीप्सार्थे शस् ॥ ११ ॥ एकैकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे चोत्थे शस् प्र-
युज्यते । एत इन्द्रादयो दश निकल्याश्चतुर्षु निकायेषु, उत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यतरेषु ज्योतिष्केषु त्रायस्त्रिंशान् लोकपालाश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा दृष्टव्या । अथ तेषु
निकायेषु किमेकैकस्येन्द्र उताऽन्य प्रतिनियम कारिचदस्तीत्याह—

१ जैनैर्द्रीयसूत्रमिद । २ ह्रत् इति जैनैर्द्रीयसूत्र ‘तद्धिता इति पाणिनीयसूत्रस्थाने ।

* अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारभ्यते । *

असकृद्देवशब्द उक्त भवप्रत्ययोरधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु तत्र न ज्ञायते के देवा ? कियतो वा ? इति तन्निश्चयार्थमित उत्तर प्रक्रम्यते । अथवा सम्यग्दर्शनत्रियथजानभेदत्रसंस्थावनिर्णयाय तदधिकरणभूता-
धस्तिर्यग्लोकनिवेशक्रमो व्याख्यात इतस्तद्विशेषप्रतिपत्तये ऊर्ध्वलोकत्रिभागो वक्तव्य तत्र बहुवक्तव्यसद्भा-
वेप्यधिपतिप्रतिपादनपुरस्सरस्तदधिकरणत्रिभागनिर्णय इतीदमुच्यते—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सति द्युत्याद्यर्थावरोधाद्देवाः ॥ १ ॥ अतरगहेतौ देवगतिनामकर्मो-
दये सति बाह्यद्युत्यादिक्रियासंबन्धमतनीय दीव्यतीति देवा इति व्यपदिश्यते । एकत्वेन निर्देश कर्तव्य देव-
श्चतुर्णिकाया इति सजात्यभिधानाद्बहूनामर्थाना प्रतिपादको भवति ? इत्यत उत्तर पठति—

बहुत्वनिर्देशोऽतर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ इद्रादिकृता स्थित्यादिजनितार्थाऽतर्गता बहुभे-
देवभेदा सति तेषा तेषा प्रतिपत्त्यर्थं बहुत्वनिर्देश क्रियते ।

स्वधर्मविशेषापादितसामर्थ्यात् निचीयंत इति निकायाः ॥ ३ ॥ तस्य देवगतिनामक-
र्मोदयस्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयंत इति निकाया सघाता इत्यर्थ । चत्वारो निकाया येषा
ते चतुर्णिकाया । के पुनस्ते ? भवनवासिनो व्यतरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्चेति । तेषा लेश्यावधारणार्थमुच्यते

आदितस्त्रिषु पीतांतलेश्याः ॥ २ ॥

आदित इति वचन विपर्यासनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अते अन्यथा वा ग्रहण मा विज्ञायीति आदित
इत्युच्यते । आदौ आदित

द्वयेकानिवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं ॥ २ ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहण क्रियते । अथ चतुर्णां निवृ-
त्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? आदित इति वचनात् ।

लेश्यावधारणार्थं पीतांतवचनं ॥ ३ ॥ पदलेश्या उक्ता तत्र चतसृणा लेश्यानामवधारणार्थं
क्रियते पीतांतग्रहणं पीत तेज इत्यर्थ । पीता अते यासा ता पीताता , पीताता लेश्या येषा ते पीतांतलेश्या ।
तेनैतदुक्त भवति—आदितस्त्रिषु निकायेषु भवनवासिण्यतरज्योतिष्कानामसु देवाना कृष्णा नीला कापोता पीतंति
चतस्रो लेश्या भवतीति । तेषा निकायानामतर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां दशादिभिर्विधासंख्यमभिसंधः ॥ १ ॥ चतुर्णां देवनिकायाना दशादिभि सख्या-
शब्दे यथासंख्यमभिसंधो वेदितव्य । दशविकल्पा भवनवासिन , अष्टविकल्पा व्यतरा , पंचविकल्पा-
ज्योतिष्का , द्वादशविकल्पा वैमानिका इति । सर्वेषा वैमानिकाना द्वादशविकल्पात् पालित्वे प्रसक्ते तद्व्य-
पोहार्थमाह—

कल्पोपपन्नपर्यंतवचनं त्रैवेयकादिव्युदासार्थं ॥ २ ॥ त्रैवेयकादयो वक्ष्यते तेषा द्वादशविक-
ल्पेष्वतर्भागे मा विज्ञायीति विशेषणमुपादीयते । अथ कथ कल्पा ?

इद्रादिविकल्पाधीनकरणत्वात्कल्पा रूढिवशात् ॥ ३ ॥ इद्रादय प्रकारा वक्ष्यमाणा दश
पेषु कल्प्यते इति कल्पा । भवनवासिषु च दशविकल्पसद्भावात् कल्पप्रसंग इति चेन्न रूढिवशादिति विशेष-

पोक्तत्वात् कल्पेपपन्ना कल्पोपपन्ना कल्पोपपन्ना पर्यता येना ते इमे कल्पोपपन्नपर्यता । कल्पोपपन्ना इति कथं वृत्ते ? साधनं कृतेति वा मयूरव्यमकादित्वाद्वा वा । पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह—

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशत्पारिपदात्मरत्नलोकपालानीकप्रकीर्ण काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

परमैश्वर्यादिद्रव्यपदेशः ॥ १ ॥ अयदेवाऽसाधारणाणिम दिग्रहणयोगादिद्रा ।

तत्स्थानार्हत्वात्सामानिकाः ॥ २ ॥ तेषामिद्रामाणामाज्ञैश्वर्यंर्जित यत् स्थान आयुर्नार्यप-
रिहारभोगोपभोगादितस्तेषां समान, समाने भवा सामानिका "समानस्य तदोदेश्च" इति ठञ् । महत्तरपि-
त्तुरूपाप्यापतुल्या ।

मंत्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशाः ॥ ३ ॥ यथेह राज्ञा मन्त्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा
तत्रैद्राणां त्रायस्त्रिंशा वेदितव्या । कथं त्रायस्त्रिंशा ? त्रयस्त्रिंशति जाता त्रायस्त्रिंशा "दृष्टेनाग्निं च जाते च
अण्डिद्वा विधीयते" इत्यभिधानमस्तीति अण्डिद्भवति । ननु च भेदाभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ? तत्स्थानसत्त्वेय
भेदविवक्षायां आधाराधेयत्वापपत्तेर्नृत्तिर्नति । स्वार्थकेऽण्, त्रयस्त्रिंशदेन त्रायस्त्रिंशा इति हृत इति बहुत्वनि-
देशादतसादिवत् ।

वयस्यपीठमर्दसदृशाः पारिपदाः ॥ ४ ॥ परिपदि जाता भवा वाभ्यारिपदा ते वयस्यपीठ-
मर्दसदृशा वेदितव्या ।

आत्परक्षाः शिरोरक्षोपमा ॥ ५ ॥ आत्मान रक्षतीति आत्परक्षास्ते शिरोरक्षोपमा । आहृ-
तावरणा प्रहरणोद्यता रौद्रा पृष्ठतोवस्थापिन । अपायामानात्तत्कल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न ऋद्धिमिशेषस्थापना-
र्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वात् च ।

आरक्षकार्थचर (वर) समा लोकपालाः ॥ ६ ॥ लोकं पालयतीति लोकपाला अर्थचरा
(वरा) रक्षकसमा ते वेदितव्या ।

दंडस्थानीयान्यनीकानि ॥ ७ ॥ पदात्यादीनि सप्तानीकानि दंडस्थानीयानि वेदितव्यानि ।
प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ॥ ८ ॥ यथेह राज्ञा पौरा जानपदाश्च प्रीतिहेतव तथा तत्रै-
द्राणा प्रकीर्णका प्रत्येतव्या ।

आभियोग्याः दाससमानाः ॥ ९ ॥ यथेह दासा वाहनादिव्यापार कुर्वन्ति तथा तत्राऽऽभि-
योग्या वाहनादिभावेनोपकुर्वन्ति । आभिमुख्येन योगोऽभियोग अभियोगे भवा आभियोग्या तत स्वार्थे
चातुर्वर्ण्यादिवद्यण् । अथना अभियोगे साधनं आभियोग्या अभियोगमर्हतीति वा ।

अत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः ॥ १० ॥ किल्बिष पाप तदेपामस्तीति किल्बिषिकाः
तेऽत्यवासिस्थानीया मता ।

एकश इति वीप्सार्थे शस्त्र ॥ ११ ॥ एकैकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे घोले शस्त्र प्र-
युज्यते । एत इद्रादयो दश विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषु, उत्सर्गण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यतरेषु ज्योतिष्केषु त्रायस्त्रिंशान् लोकपालाश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा दृष्टव्या । अथ तेषु
निकायेषु किमकैकस्येन्द्र उताऽन्य प्रतिनियम कश्चिदस्तीत्याह—

१ जैनैर्द्रीयसूत्रमिद । २ हृत इति जैनैर्द्रीयसूत्र 'तद्धिता इति पाणिनीयसूत्रस्थाने ।

* अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारभ्यते । *

असकृदेवशब्द उक्त भवप्रत्ययोत्रधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु तत्र न ज्ञायते के देवा ? कियतो वा ? इति तन्निश्चयार्थमित उत्तर प्रकम्यते । अथवा सम्यग्दर्शनत्रिषयजोऽभेदत्रसस्थावरनिर्णयाय तदधिकरणभूता-
धस्तिर्यग्लोकनिवेशक्रमो व्याख्यात इतस्तद्विशेषप्रतिपत्त्ये ऊर्ध्वलोकविभागो वक्तव्य तत्र बहुवक्तव्यसद्भा-
वेप्यधिपतिप्रतिपादनपुरस्सरस्तदधिकरणविभागनिर्णय इतीदमुच्यते—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्णोदये सति द्युत्याद्यर्थावरोधाद्देवाः ॥ १ ॥ अतरगहेतो देवगतिनामकर्णो-
दये सति बाह्यद्युत्यादिक्रियासवधमतनीय दीव्यतीति देवा इति व्यपदिश्यते । एकत्वेन निर्देश कर्तव्य देव-
श्चतुर्णिकाय इति सजात्यभिधानाद्ब्रह्मनामार्थाना प्रतिपादको भवति ? इत्यत उत्तर पठति—

बहुत्वनिर्देशोऽतर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ इद्रादिकृता स्थित्यादिजनितारुचाऽतर्गता बहवो
देवभेदा सति तेषा तेषा प्रतिपत्त्यर्थं बहुत्वनिर्देश क्रियते ।

स्वधर्मविशेषापादितसामर्थ्यात् निचीयंत इति निकायाः ॥ ३ ॥ तस्य देवगतिनामक-
र्णोदयस्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयत इति निकाया सञ्जाता इत्यर्थ । चत्वारो निकाया येषा
ते चतुर्णिकाया । के पुनस्ते ? भवनवासिनो व्यतरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्चेति । तेषा लेश्यावधारणार्थमुच्यते

आदितस्त्रिषु पीतांतलेश्याः ॥ २ ॥

आदित इति वचनं विपर्यासनिश्चयर्थं ॥ १ ॥ अते अन्यथा वा ग्रहण मा विज्ञायीति आदित
इत्युच्यते । आदौ आदित

द्वयेकनिश्चयर्थं त्रिग्रहणं ॥ २ ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं विग्रहण क्रियते । अथ चतुर्णां निवृ-
त्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? आदित इति वचनात् ।

लेश्यावधारणार्थं पीतांतवचनं ॥ ३ ॥ पदलेश्या उक्ता तत्र चतसृणां लेश्यानामवधारणार्थं
क्रियते पीतातग्रहण । पीत तेज इत्यर्थ । पीता अते यासा ता पीताता , पीताता लेश्या येषा ते पीतांतलेश्या ।
तेनैतदुक्त भवति—आदितस्त्रिषु निकायेषु भवनवासिन्यतरज्योतिष्कनामसु देवाना कृष्णा नीला कापोता पीतेति
चतस्रो लेश्या भवतीति । तेषा निकायानामतर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां दशादिभिर्धयासख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ चतुर्णां देवनिकायाना दशादिभि सख्या-
शब्दे यथासख्यमभिसंबंधो वेदितव्य । दशविकल्पा भवनवासिन , अष्टविकल्पा व्यतरा , पंचविकल्पा
ज्योतिष्का , द्वादशविकल्पा वैमानिका इति । सर्वेषा वैमानिकाना द्वादशविकल्पात् पातित्वे प्रसक्ते तद्व्य-
पोहार्थमाह—

कल्पोपपन्नपर्यंतवचनं त्रैवेयकादिव्युदासार्थं ॥ २ ॥ त्रैवेयकादयो वक्ष्यते तेषा द्वादशविक-
ल्पेष्वतर्भातो मा विज्ञायीति विशेषणमुपादीयते । अथ कथं कल्पा ?

इद्रादिविकल्पाधीनकरणत्वात्कल्पा रूढिवशात् ॥ ३ ॥ इद्रादय प्रकारा वक्ष्यमाणाना दश
षु कल्पन्ते इति कल्पा । भवनवासिषु च दशविकल्पसद्भावात् कल्पप्रसंग इति चेन्न रूढिवशादिति विशेषे-

पोक्तत्वात् कल्पोपपन्ना कल्पोपपन्ना कल्पोपपन्ना पर्येता येना ते इमे कल्पोपपन्नपर्येता । कल्पोपपन्ना इति कथं श्रुते 'साधन' श्रुतेति वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा वा । पुनरपि तद्विशेषप्रतिपर्यर्थमिदमाह—

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिशपारिपदात्परत्तलोकपालानीकप्रकीर्ण काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

परमैश्वर्यादिद्रव्यपदेशः ॥ १ ॥ अन्यदेवाऽसाधारणाणिमदिप्रहणयोगादिद्रवा ।

तत्स्थानानिर्वात्सासामानिकाः ॥ २ ॥ तेषामिन्द्रामाणामाङ्गैश्वर्ययुजितं यत् स्थान आयुर्विषय-
रिवारभोगोपभोगादितस्तेषां समान, समाने भवा सामानिका "समानस्य तदादेश्च" इति षञ् । महत्तरपि-
चतुरूपपाप्यायतुल्या ।

मत्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रयस्त्रिंशः ॥ ३ ॥ यथेह राज्ञ मत्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा
तत्रेन्द्राणां त्रयस्त्रिंशो वेदितव्या । कथं त्रयस्त्रिंशो त्रयस्त्रिंशति जाता त्रयस्त्रिंशो "द्वैष्टे नाम्नि च जाते च
अण्डिद्वा विधीयते" इत्यभिधानमस्तीति अण्डिद्भवति । ननु च भेदाभावाद्दृष्टिर्न प्रामोति 'त्तरयानसत्प्येय
भेदरिजक्षायां आधाराधेयत्वापपत्तेर्दृष्टिर्भवति । स्वार्थकेऽण्, त्रयस्त्रिंशदेव त्रयस्त्रिंशो इति द्वैष्ट इति बहुत्वनि-
देशादतसादिवत् ।

वयस्यपीठमर्दसदृशः पारिपदाः ॥ ४ ॥ परिपदि जाता भवा वाभ्यारिपदा ते वयस्यपीठ-
मर्दसदृशा वेदितव्या ।

आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमा ॥ ५ ॥ आत्मानं रक्षतीति आत्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमा । आवृ-
त्तानरणां प्रहरणोद्यता रौद्रां पृष्टतोवस्यायिनः । अपायामावाचत्कल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न 'तद्विनिशेषस्थापना-
र्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वात् च ।

आरक्षकार्थचर (चर) समा लोकपालाः ॥ ६ ॥ लोकपालयतीति लोकपाला अर्थचरा
(चरा) रक्षकसमा ते वेदितव्या ।

दृढस्थानीयान्यनीकानि ॥ ७ ॥ पदाल्यादीनि सप्तानीकानि दृढस्थानीयानि वेदितव्यानि ।

प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ॥ ८ ॥ यथेह राज्ञा पौरा जानपदाश्च प्रीतिहेतवः तथा तत्रे-
न्द्राणां प्रकीर्णका प्रत्येतव्या ।

आभियोग्याः दाससमानाः ॥ ९ ॥ यथेह दासा वाहनादिव्यापार कुर्वन्ति तथा तत्राऽऽभि-
योग्या वाहनादिभावेनोपकुर्वन्ति । आभियोग्येन योगोऽभियोग अभियोगे भवा आभियोग्या तत स्वार्थे
चातुर्वर्ण्यादिवद्यण् । अथवा अभियोगे साधन आभियोग्या अभियोगमर्हतीति वा ।

अत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः ॥ १० ॥ किल्बिष पाप तदेपामस्तीति किल्बिषिका
तेऽत्यवासिस्थानीया मता ।

एकश इति वीप्सार्थे शस्त्र ॥ ११ ॥ एकैकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे घोले शस्त्र प्र-
युज्यते । एत इन्द्रादयो दश विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषु, उत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिशलोकपालवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यतरेषु ज्योतिष्केषु त्रयस्त्रिंशान् लोकपालाश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा दृष्टव्याः । अथ तेषु
निकायेषु किमेकैकस्यैव उताऽन्य प्रतिनियम काश्चिदस्तीत्याह—

१ जैनेद्रीयसूत्रमिद । २ द्वैष्ट इति जैनेद्रीयसूत्र 'तद्विज्ञा इति पाणिनीयसूत्रस्थाने ।

पूर्वयोर्द्वीद्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोरिति वचनं प्रथमद्वितीयनिकायप्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ प्रथमस्य द्वितीयस्य च निकायस्य प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वयोरिति द्विचन क्रियते । कथं पूर्वशब्दो द्वितीय गमयति ? तृतीयापेक्षया पूर्वोपपत्ते । चतुर्थापेक्षया तृतीयस्यापि पूर्ववत्प्रमग्न इति चेन्न प्रत्यासत्तेर्द्वितीयस्यैवोपादानात् । अथ कथमत्र भेद ? ननु व्यतिरेकाभावाद्भेदेन निर्देशो न्याय्यः, उच्यते—

समूहसमूहिनोः कथंचिदर्थतरत्वोपपत्तेर्भेदविवक्षा ॥ २ ॥ सञ्जालक्षणप्रयोजनादिभिः कथंचिदर्थतरत्व समूहसमूहिनोर्लोकं दृष्ट । यथा व्रीहीणां राशिः, आश्रमाणां वनमिति । तथा देवानां निकायैश्च भेदविवक्षायां अधिकरणत्वेन सम्बन्धित्वेन वा निर्देशः ।

द्वीद्रा इत्यन्तर्नीतवीप्सार्थो निर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ द्वाविद्वौ येषां ते द्वीद्रा इति वीप्सार्थमन्तर्नीय निर्देशः क्रियते यथा द्विपदिका त्रिपदिका इति युज्यते । तत्र वीप्सागतिर्वीप्सायां तुनो विधानात्, इह तु न विधानमस्ति यथा तर्हि सप्तपर्णाष्टापदमिति चोच्यते वीप्सायामिति गम्यते, तद्येहापि वीप्सासप्तप्रत्ययः । के पुनस्तद्वित्ववीप्साविपत्येन विपक्षिता ? इत्यत्रोच्यते— भजनवासिषु तावत् द्वावसुरकुमाराणामिद्वौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानदश्च । विद्युःकुमाराणां हरिसिंहो हरिकातश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुद्वो वेणुधारी च । अग्निःकुमाराणां अग्निशिखोऽग्निमाणश्च । वातकुमाराणां वैल्वः प्रभजनश्च । स्तनितकुमाराणां सुयोपो महावीपश्च । उदधिकुमाराणां जलकातो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्टश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतिरमितनाहनश्चेति । न्यतरेष्वपि द्वौ किन्नराणामिद्वौ किन्नरः किंपुरुषश्च । किंपुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्च । महोरगाणां अतिकार्यो महाकायश्च । गधर्षाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च । अथ एषा देवानां सुख कीदृशमित्युक्ते सुखावबोधार्थमुच्यते—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचार इति कोय शब्दः ?

मैथुनोपसेवनं प्रवीचारः ॥ १ ॥ प्रविपूर्वाच्चरे सज्ञाया घञ् । प्रविचरणं प्रवीचारः मैथुनव्यवहार इत्यर्थः । कायं प्रवीचारो येषां ते इमे कायप्रवीचाराः ।

आङ्ग्रहणमभिधिधयर्थं ॥ २ ॥ आङ्ग्रहणमभिधिधयर्थो वेदितव्य ईशानोधिपति "तस्येदम्" इत्यादि, ऐशान कल्पः । आ एतस्मादधो ये देवास्ते कायप्रवीचाराः सक्लिष्टकर्मत्वान्मनुष्ववत्स्त्रीविषयसुखमनुभवतीत्यर्थः । प्राग्ग्रहणे हि क्रियमाणे ऐशाने कल्पे देवान्वर्जयित्वेत्ययमर्थः सप्रतीयेत ।

असंहितानिर्देशोऽसंदेहार्थः ॥ ३ ॥ आ ऐशानादित्यसहितया निर्देशः क्रियतेऽमदेहार्थः । ऐशानादित्युच्यमाने सदेह स्यात् किमाङ्गतभूतं दिवशब्दोऽप्याहार्य इति, अथवा विमुच्यते ? सशयमनिष्टकल्प्यते पूर्वयोरित्यधिकारात् ऐशानात्पूर्वयोरित्यवधिग्रहणात् । इतरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

शेषग्रहणं किमर्थं ?

उक्तावशिष्टसंग्रहार्थं शेषग्रहणं ॥ १ ॥ उक्तानामवशिष्टानां सप्रहार्थं शेषग्रहणं क्रियते । के पुनस्ते ? सन्तकुमारादिकल्पनिवासिनः, इतरथा हि प्रैयेयकादिभ्यः सप्रत्ययः स्यात् परेऽप्रवीचारा इति वक्ष्यमाणमनवधारितविषयः स्यात् । स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनासि स्पर्शरूपशब्दमनःसु प्रवीचारा येषां त इमे स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः । अत्र चोचते—

विषयविवेकापरिज्ञानादनिर्देशः ॥ २ ॥ इमे स्पर्शप्रतीचारा इत्यादिविषयविवेकापरिज्ञानाद-
यमनिर्देश, अगमको निर्देश ।

द्वयोर्द्वयोरिति वचनात्सिद्धिरिति चेन्नाऽऽर्षविरोधात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत द्वयोर्द्वयोरिति वक्तव्य
तेन विषयविनेकसिद्धिर्भवति इति १ तन्न किं कारण २ आर्षविरोधात् । आर्षेणुक्त सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्देवा
स्पर्शप्रतीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातयकापिष्टेषु रूपप्रतीचारा । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु शब्दप्रवाचारा । आ-
नतप्राणताऽऽरणाऽऽच्युतेषु मन प्रतीचारा ।

इंद्रापेक्षयेति चेन्नाऽऽनतादिषु दोषात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदिंद्रापेक्षया द्वयोरिति वचन नार्षविरोधि १
तद्यथा- सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्द्वानिंद्रौ तयोर्देवा स्पर्शप्रतीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोरेक इद्र, लातयकापिष्टयो-
प्येक, तयोर्देवा रूपप्रतीचारा । शुक्रमहाशुक्रयोरेक इद्र, सतारसहस्रारयोरेकस्तयोर्देवा शब्दप्रतीचारा
इति १ तन्न किं कारण २ आनतादिषु दोषात् । आनतादिषु चत्वार इद्रा । कथं तर्हि निर्देश कर्तव्य १ यथा-
गममिति स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य १

न वा पुनःप्रतीचारग्रहणादिप्रार्थनैः ॥ ५ ॥ कथं प्रतीचारग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृत १ “काथ-
प्रतीचार इति” । ननु च तद्बृहत्तावुपसर्जनीभूतमशक्यमनुवर्तयितु १ अर्थवशात् अनुवर्तते इति व्याख्यायते ।
एव उक्तव्य शेषा स्पर्शरूपशब्दमन स्विति । एवमप्यनुवर्तमान प्रतीचारशब्द भावसाधनो वृत्तिमतेरेण शेषा
इत्यनेन सामानाधिकरूप्य न प्रतिवचते १, शेषाणामिति तर्हि निर्देश कर्तव्य, एव सिद्धे यत्पुन प्रतीचारग्रहण
तस्यैतत्प्रयोजन, इष्टप्रतीचारसिद्धि कथं स्यात् इति । क पुनरिष्ट १ आर्षविरोधी सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्हि देवान्
मैथुनसुखप्रेम्सयोत्पन्नेच्छान् विदित्वा देव्य उपतिष्ठते, तदगस्पर्शनमात्रादेव प्रीतिमुपलभते विनिवृत्तेच्छाश्च
भवति तथा देव्योपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातयकापिष्टेषु देवा दिव्यागनास्वभावसुभगशृंगाराकारविलासचतुरमनो-
ग्यपेरूपालोकनमात्रादेव पर सुखमयानुवर्तते । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु देवा सुखनिताना मधुरसगी-
तभृदुहसितकधनभूषणरवोपदर्शनश्रवणरसायन पीत्वेन परा प्रीतिमास्कदति । आनतप्राणताऽऽरणा-
ऽऽच्युतकल्पेषु देवा स्वागनामन सकल्पमात्रादेव पर सुखमनुभवति । अथोत्तरेषा किं प्रकार सुख १ इत्युक्ते
तन्निश्चयार्थमाह—

परेऽप्रतीचाराः ॥ ६ ॥

पर इति किमर्थमप्रतीचारा इत्येव सिद्ध उत्तरेषा ग्रहण १—

परवचन कल्पातीतसर्वदेवसंग्रहार्थ ॥ १ ॥ कल्पातीताना सर्वेषा देवाना सप्रहार्थ परवचन
क्रियते इतरथाऽनिष्टमपि कल्पयितु शक्येत ।

अप्रतीचारग्रहण प्रकृष्टसुखप्रतिपत्त्यर्थ ॥ २ ॥ प्रतीचारो हि वेदानाप्रतीकारस्तदभावे तेषा
परमसुखमनवरतमित्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थमप्रतीचारा इत्युच्यते । उक्तमादिनिकायदेवा दश विकल्पा इति तेषा
सामान्यविशेषसंज्ञानिर्ज्ञानार्थमाह—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिवक्त्रुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसनशीला भवनवासिनः ॥ १ ॥ भवनेषु वसताल्येनशाला भवनवासिन इति प्रथ-
मनिकायस्येय सामान्यसंज्ञा ।

असुरादयस्ताद्विकल्पा ॥ २ ॥ भवनवासिनामसुरादयो दश विकल्पा द्रष्टव्या ।

सर्वे नामकर्महेतुकाः ॥ ३ ॥ सर्वे ते नामकर्मोदयापादिता वेदितव्या ।

अस्यति देवैः सहासुरा इति चेन्नाऽऽर्षवादात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत युद्धे देवे सहास्यति प्रह-

रणादीनित्यसुरा इति ? तत्र, किं कारणं अवर्णनादात् । अवर्णवाद एष देवानामुपरि मिथ्याज्ञाननिमित्तः । कुतः

महाप्रभावत्वात् ॥ ५ ॥ ते हि सौधर्मादयो देवा महाप्रभावा, न तेपामुपरि इतरेषा निष्कृष्टलाना मनसापि प्रातिलोभ्येन वृत्तिरस्ति । अपि च—

वैरकारणाभावात् ॥ ६ ॥ तेषा प्रतिनिशिष्टशुभकर्मोदयापादितप्रिभावानामहःपूजाभोगानुभवात् नमात्रतन्त्राणा परदारहरणादिनिमित्त न वैरमस्ति ततो नासुराः सुरैर्युज्यते । अथ ते कथं कुमारा ?

कौमारवयोविशेषविक्रियादियोगात्कुमाराः ॥ ७ ॥ सर्वेषा देवानामवस्थिततय स्वभावत्वे कौमारवयोविशेषस्वभावस्वरूप विक्रियावत्कुमारवदुद्धतत्रेयभाषाऽऽभरणप्रहरणावर्णयानवाहनत्व च उल्लङ्घनरागक्रोडने प्रियत्व चेत्येत्यौगात् कुमारा इति व्यपदिश्यते ।

प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥ तस्य कुमारशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते—असुरकुमारा नाम कुमारा इति एवमादि । अत्राह क्व तेषा भजनानि ? इत्यत्रोच्यते—

अस्या रत्नप्रभायाः पंकवहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि चतुःषष्टिशतसहस्राणि ॥९॥
अस्माज्जम्बूद्वीपात् तिर्यगपागसन्ध्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य पकवहुलभागे चमरस्याऽसुरैद्रस्य चतुःषष्टिशतसहस्राणि, चतुःषष्टि सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत्, तिष्ठ परिपद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाला, पचाग्रमहिष्य, चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मरक्षसहस्राणि, एव विभवपरिवार दक्षिणाधिपति दिव्यान् भोगान् अनुभवति । तद्योत्तरस्या दिशि वैरोचनस्य त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि, चतुःषष्टिसामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत्, तिष्ठ परिपद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाला, पचाग्रमहिष्य, चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मरक्षसहस्राणि, एव विभवपरिवार उत्तराधिपति दिव्यान् भोगान् अनुभुक्ते ।

खरपृथ्वीभागे उपर्यधैर्कैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषे नवानां कुमाराणां भवनानि भवन्ति ॥ १० ॥ तद्यथा— अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगपागसन्ध्येयान् द्वीपसमुद्रानतीत्य धरणस्य नागराजस्य चतुश्चत्वारिंशत् भवनशतसहस्राणि, षष्टि सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत्, तिष्ठ परिपद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाला, षडग्रमहिष्य, षड्आत्मरक्षसहस्राण्याख्यायते । तथाऽस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगुदगसन्ध्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य भूतानदस्य नागैद्रस्य चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि, अवशिष्ट धरणैद्रवज्ज्ञेय । तान्येतानि नागकुमाराणा चतुरग्रीति भवनशतसहस्राणि । तथा सुपर्णकुमाराणा द्विसप्तति भवनशतसहस्राणि । तत्र वेणुदेनस्य दक्षिणाधिपते अष्टत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । इतरद्वरणैद्रवज्ज्ञेय । उत्तराधिपतेऽर्षुधारिण चतुस्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । अत्रशिष्ट धरणैद्रवज्ज्ञेय । विष्णुदंभिस्तनितोदाधिद्वीपदिक्कुमाराणा पण्णामपि प्रत्येक पट्सप्ततिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र दक्षिणैद्राणा हरिसिंहाग्निशिखसुघोषजलकात पूर्णामितगतीना प्रत्येक चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि हरिकाताग्निगणवमहाघोषजलप्रभवशिष्टामितवाहनाना उत्तराधिपतीना प्रत्येक पट्सत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । धातकुमाराणा पण्णत्रतिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र वैल्नस्य दक्षिणैद्रस्य पचाशद्भवनशतसहस्राणि । उत्तराधिपते प्रभजनस्य पटचत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि । सर्वेषा एषा धरणैद्रवज्ज्ञेय । तान्येतानि भवनानि समुदितानि सप्तकोट्यो द्विसप्ततिश्च शतसहस्राणि । द्वितीयनिकायसामान्यविशेषसज्ञाधारणार्थमाह—

व्यंतराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगंधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

- विविधदेशैर्निवासित्वाद् व्यंतराः ॥ १ ॥ निविधदेशातराणि येषा निवासस्ते व्यतरा इत्यन्वयः । सामान्यसन्ध्येयमष्टानामपि निकल्पाना ।

किनरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ तेषा व्यतराणामष्टौ विकल्पा किनरादयो दृष्टव्या ।

नामकर्मोदयविशेषतस्तद्विशेषसंज्ञाः ॥ ३ ॥ देवगतिनाम्नो मूलस्य उत्तरोत्तरप्रकृतिभेदस्यो-
दयाद्विशेषसज्ञा भवति । किन्नरनामकर्मोदयात् किन्नरा, किंपुरुषनामकर्मोदयात् किंपुरुषा इत्यादि ।

क्रियानिमित्ता एवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्रियानिमित्ता एवेता सज्ञा, किन्नरान्
कामयत इति किन्नरा । किंपुरुषान् कामयत इति किंपुरुषा । पिशिताशनात् पिशाचा इत्यादि १ तन्न,
किं कारण १ उक्तत्वात् । उक्तमेतत् अवर्णवाद एष देवानामुपरीति । कथं १ न हि ते शुचिवैक्रियिकदेहा
अशुच्यौदारिकशरीरान् नरान् कामयति नापि पिशितमश्नति । मासमदिरादिषु दृष्टा लोके प्रवृत्तिरिति चेन्न
क्रीडासुखनिमित्तत्वात्, मानसाहाराणि च । क्व पुनस्तेपामावासा १ इत्यत्रोच्यते- अस्माज्जम्बूद्वीपातिर्यगपाग-
सख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य उपरिदृष्टरपृथिवीभागे किन्नरस्य किन्नरैद्रस्य असख्येयानि नगरशतसह-
स्राणि वर्ण्यते, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि, तिष्ठ. परिषद, सप्तानाकानि, चतस्रोप्रमहिष्य षोडशात्म-
रक्षसहस्राणि । उदीच्या दिशि पूर्ववदेव किन्नरैद्र. किंपुरुषस्तादृग्विभवपरिवार । एव शेषाणा षण्णा दक्षि
णेंद्राणा सत्पुरुषातिशयगीतिरतिपूर्णभद्रस्वरूपकालाख्याना दक्षिणे भागे आवासा । तथा महापुरुष-
महाकायगीतयशोमाणिभद्राऽप्रतिरूपमहाकालानां तु उत्तराधिपतीना तु उत्तरभागे आवासास्तावत् एव वे-
दितव्या । राक्षसैद्रस्य भीमस्य दक्षिणस्या दिशि पक्वहुलभागेऽसख्येयानि नगरशतसहस्राणि, आख्याय-
ते । उत्तरस्या दिशि महाभीमस्य राक्षसैद्रस्य पक्वहुलभागेऽसख्येयानि नगरशतसहस्राणि वर्ण्यते । षोडशाना
मपि एषा व्यतराणा सामानिकादिपरिवारास्तुल्या । भूमितलेपि द्वीपाद्रिसमुद्रदेशप्रामनगरत्रिकचतुष्कच-
त्वरगृहागणख्याजलाशयोद्यानदेवकुलादीनि असख्येयानि, आगसशतसहस्राणि तेषाम्नाख्यायते । तृतीय-
निकायस्य सामान्यविशेषसंज्ञासकीर्तनार्थमाह—

ज्योतिष्काः सूर्याचद्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

द्योतनस्वभावत्वाज्ज्योतिष्काः ॥ १ ॥ द्योतन प्रकाशन तत्त्वभाजत्वादेया पचानामपि विक-
ल्पाना ज्योतिष्का इतीयमन्वर्था सामान्यसज्ञा । तस्या सिद्धि —

ज्योतिःशब्दात्स्वार्थे के १ निष्पत्तिः ॥ २ ॥ ज्योतिः शब्दात्स्वार्थे के सति ज्योतिष्का इति निष्प-
द्यते । कथं स्वार्थे क १ यनादिषु पाठात् ।

प्रकृतिर्लिङ्गानुवृत्तिप्रसग इति चेन्नातिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत यदि स्वार्थिकोय क
ज्योतिः शब्दस्य नपुसकालिङ्गत्वात् कातस्यापि नपुसकालिङ्गता प्रामातीति १ तन्न । किं कारण, अतिवृत्तिदर्श-
नात् । प्रकृतिर्लिङ्गातिवृत्तिरपि दृश्यते यथा कटीर सर्मारशुब्बर इति ।

तद्विशेषा' सूर्यादयः ॥ ४ ॥ तेषा ज्योतिष्काणा सूर्यादय पच विकल्पा दृष्टव्या ।

पूर्ववचननिवृत्तिः ॥ ५ ॥ तेषा सज्ञाविशेषाणा पूर्ववचननिवृत्तिर्देदितव्या देवगतिनामकर्मविशेषोदयादिति ।

सूर्याचद्रमसावित्यानञ् देवताद्वन्द्वे ॥ ६ ॥ सूर्यश्च चद्रमाश्च द्वन्द्वे कृते पूर्वपदस्य १ देवताद्वन्द्वे
इत्यानञ् भवति ।

सर्वत्र प्रसग इति चेन्न पुनर्द्वन्द्वग्रहणादिष्टे वृत्तिः ॥ ७ ॥ स्यादेतत् यदि "देवताद्वन्द्वे" इत्यानञ्
भवति इहापि प्रामोति ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारा किन्नरकिंपुरुषादय असुरनागादय इति तन्न किं कारण १
आनञ् द्वन्द्व इत्यत द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्ववृत्तिर्जायते इति ।

पृथग्ग्रहण प्राधान्यख्यापनार्थ ॥ ८ ॥ सूर्याचद्रमसोर्ग्रहादिभ्य पृथक् ग्रहण क्रियते प्राधा-
न्यख्यापनार्थ । ज्योतिःकेषु हि सर्वेषु सूर्याणा चंद्रमसा च प्राधान्य । किं कृत पुनस्तत् १ प्रभानादिकृत ।

१ के प्रत्यये इत्यर्थ । २ जैनैद्राय सूत्र । ३ पुनर्द्वन्द्वग्रहणे इष्टे वृत्तिर्जायते पाठोऽय ख- पुस्तके ।

सूर्यस्यादौ ग्रहणं अल्पाक्षतरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च ॥ ९ ॥ सूर्यशब्द आदौ प्रयुज्यते कृत अल्पाक्षतरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च सर्वाभिभवसमर्थाद्धि अभ्यर्हित सूर्य ।

ग्रहादिपु च ॥ १० ॥ किमल्पाक्षतरत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपात २ इति वाक्यविशेष । ग्रहशब्दस्तावत् अल्पाक्षरतोऽभ्यर्हितश्च तारकाशब्दान्नक्षत्रशब्दोऽभ्यर्हित । क्व पुनस्तेषां निवास २ इत्यत्रोच्यते—अस्मात् समात् भूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराणि उत्प्लुत्य सर्गज्योतिषा अधोभाविन्यस्तारकाश्चरति । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्य सूर्याश्चरति । ततोऽशीतिर्योजनान्युत्प्लुत्य चद्रमसो भ्रमति । ततस्त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य नक्षत्राणि । ततस्त्रीणि योजनानि उत्प्लुत्य बुधा । ततस्त्रीणि योजनानि उत्प्लुत्य शुक्रा । तत त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य बृहस्पतय । तत चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य अगारका । तत चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य शनैश्चरति । स एष ज्योतिर्गणगोचर नमोऽवकाश दशाधिकयोजनशतवहुल तिर्यगसख्यातद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदधिपर्येत । उक्त च—

णवदुत्तरसप्तसया दससीदिच्चदुतिगं च दुगचदुककं ।

तारारविससिरिकखा बुहभग्गावगुरुअंगिरारसणी ॥ १ ॥

तत्राभिजित् सर्वाभ्यतरचारी, मूल सर्ववहिशचारी, भरण्य सर्वाधक्षारिण्य, स्वाति सर्वोपरिचारी । तप्ततपनीयसमप्रभाणि छोहिताक्षमणिमयानि अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपष्ठिभागविष्कभायामानि तत्रिगुणाधिकपरिधीनि चतुर्विंशतियोजनैकपष्ठिभागवाहुल्यानि अर्धगोलकाकृतीनि षोडशभिर्देवसहस्रैरूढानि सूर्यप्रमानानि, प्रत्येक पूर्वदक्षिणोत्तरान् भागान् क्रमेण सिंहकुजरशुभतुरगरूपाणि विकृत्य चत्वारि चत्वारि देवसहस्राणि वहति । एषामुपरि सूर्याद्या देवास्तेषां प्रत्येक चतस्रोऽग्रमहिष्य । सूर्यप्रभा सुसीमा अर्चिमालिनी प्रभकरा चेति । प्रत्येक देवीचतु सहस्रविकरणसमर्था । ताभि सह दिव्यसुखमनुभवतोऽसख्येयशतसहस्राधिपतय सूर्या परिभ्रमति । त्रिमलमृणालवर्णान्यकमयानि चद्रप्रमानानि पदपचाशद्योजनैकपष्ठिभागविष्कभायामानि अष्टाविंशतियोजनैकपष्ठिभागवाहुल्यानि, प्रत्येक षोडशभि देवसहस्रे । पूर्वादिपु दिशु क्रमेण सिंहकुजराश्वरूपभरूपविकारिभिरूढानि । तेषामुपरि चद्राख्या देवा । तेषां प्रत्येक चतस्रोऽग्रमहिष्य चद्रप्रभा सुसीमा अर्चिमालिनी प्रभकरा चेति, प्रत्येक चतुर्द्वीवरूपविकरणपटवस्ताभि सह सुखमुपभुजतश्चद्रमसोऽसख्येयप्रमानशतसहस्राधिपतयो निहरति । अजनसमप्रभाणि अरिष्टमणिमयानि राहुप्रमानान्येकयोजनायामविष्कभाण्यर्धचतुर्तीयधनु शतवाहुल्यानि । नवमल्लिकाप्रभाणि रजतपरिणामानि शुक्रप्रमानानि गन्धूतायामविष्कभाणि, जात्यमुक्ताशुतीनि अकमणिमयानि बृहस्पतिविमानानि देशोनगन्धूतायामविष्कभाणि, कनकप्रयान्यर्जुनवर्णानि बुधप्रमानानि, तपनीयमयानि तप्ततपनीयामानि शनैश्चरविमानानि, छोहिताक्षमयानि तप्तकनकप्रभाण्यगारकाधिमनानि, बुधादिविमानान्यर्धगन्धूतायामविष्कभाणि । शुक्रादिप्रमानानि राहुप्रमानतुल्यवाहुल्यानि । राह्यादिप्रमानानि प्रत्येक चतुर्भि देवसहस्ररूढते । नक्षत्रविमानानां प्रत्येक चत्वारि देवसहस्राणि बाहकानि । तारकाविमानानां प्रत्येक द्वे देवसहस्रे बाहके । राह्याधामियोग्यानां रूपविकाराश्वदधन्नेया । नक्षत्रविमानानां उत्कृष्टे विष्कभ क्रोश । तारकाविमानानां वैपुल्य जघन्य क्रोश-चतुर्भाग । मध्यम साधिक क्रोशचतुर्भाग । उत्कृष्ट अर्धगन्धूत । ज्योतिष्काविमानानां सर्वजघन्यवैपुल्य पचधनु शतानि । ज्योतिषार्मिश्वा सूर्या चद्रमसस्ते चाऽसत्प्याता । ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्धमाह-

मेरुप्रदिक्षणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरुप्रदक्षिणवचन गत्यंतरनिवृत्त्यर्थ ॥ १ ॥ मेरो प्रदिक्षणा मेरुप्रदिक्षणा इत्युच्यते । किमर्थं २ गत्यंतरनिवृत्त्यर्थं विपरीता गतिर्माभूत् ॥

गतैः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् नित्यत्वाभाव इति चेन्नाऽऽभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥

अयं नित्यशब्द कूटस्थेष्वन्यिच्छेषु भावेषु वर्तते, गतिश्च क्षणे क्षणेऽन्या, ततोऽस्या नित्येति निशेषेण नोपपद्यत इति चेन्न । किं कारणं ? आभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् । यथा नित्यप्रवृत्तितो नित्यप्रवृत्तिपत इति आभीक्ष्ण्य गम्यत इति । एवमिहापि नित्यगतय अनुपरतगतय, इत्यर्थः ।

अनेकाताश्च ॥ ३ ॥ यथा सर्वभावेषु द्रव्यार्थादेशात् स्यान्नित्यत्व, पर्यायार्थादेशात् स्यादनित्यत्व तथा गतावपीति नित्यत्वमनिरुद्धमनिच्छेदात् ।

नृलोकप्रहृष्टं विपर्ययं ॥ ४ ॥ ये अर्धतृतीयेषु द्वेषेषु द्वयोश्च समुद्रयोज्योतिष्कास्ते मेरुप्रदिक्षणा नित्यगतय नान्ये इति विपर्ययधारणार्थं नृलोकप्रहृष्टं कियते ।

गतिकारणाभावादयुक्तिरिति चेन्न गतिरताभियोग्यदेवचहनात् ॥ ५ ॥ स्यामत इत्येके भवान्ना गति कारणतः दृष्टा न च ज्योतिष्कप्रमाणानां गत कारणमस्ति ततस्तदयुक्तिरिति तन्न । किं कारणं ? गतिरताभियोग्यदेवचहनात् । गतिरता हि अभियोग्यदेवा बहतीत्युक्तं पुरस्तात् ।

कर्मफलविचित्रभावाच्च ॥ ६ ॥ कर्मणा हि फल वैचित्र्येण पत्यते ततस्तथा गतिपरिणतिमुखेनैव कर्मफलमत्रोद्भव्य । एकादशभि योजनशतैर्कनिशैर्मैरमप्राप्य ज्योतिष्का प्रदक्षिणाश्चरति । तत्र जबुद्ध्रापे द्वौ सूर्यौ, द्वौ चद्रमसौ, पट्पचाशन्नभ्राणि, पट्ससत्यत्रिकं ग्रहशत, एक कोटीकोटिशतसहस्रं त्र्यक्षिशकोटिकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पचाशच्च कोटीकोट्यस्तारकाणां । एरणोदे चत्वार सूर्या, चत्वारश्चन्द्रा, नक्षत्राणां शत, द्वादश प्रहाणा, त्रीणि शतानि द्वापचाशानि द्वे कोटीकोटिशतसहस्रे सप्तपाष्ट कोटीकोटिसहस्राणि नव च कोटीकोटिशतानि तारकाणां । धातुकांखे द्वादश सूर्या, द्वादश चन्द्रा, नक्षत्राणां त्रीणि शतानि, पट्त्रिंशानि प्रहाणा, सहस्रं पट्पचाश अष्टौ कोटीकोटिशतसहस्राणि सप्तत्रिंशच्च कोटीकोटिशतानि तारकाणां । काठोदे द्वाचत्वारिंशदादिस्या, द्वाचत्वारिंशच्चन्द्रा, एकादश नक्षत्रशतानि, पट्ससत्यधिकानि पट्त्रिंशत् प्रहणतानि पण्णत्रयधिकानि अष्टत्रिंशति कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वादशकोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पचाशत्कोटीकोट्यस्तारकाणां । पुष्कराध द्वासप्तति सूर्या, द्वासप्ततिश्चन्द्रा, द्वे नक्षत्रसहस्र, षोडशत्रिंशत् प्रहणतानि, पट्त्रिंशानि अष्टचत्वारिंशत्कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वित्रिंशति काटीकोटिसहस्राणि द्वे कोटीकोटिशते तारकाणां । बाह्ये पुष्करार्धे च ज्योतिषामियमेव सख्या ततश्चतुर्गुणा पुष्करवरोदे, तत परा द्विगुणाद्विगुणा ज्योतिषा सख्या अत्रसेया । जघन्य तारकातर गन्वूतसप्तभाग । मध्य पचाशत् गन्वूतानि । उच्छृष्ट योजनसहस्रं जघन्य सूर्यातर चद्रातर च नवनवति सहस्राणि योजनानां पट्शतानि चत्वारिंशदाधिकानि । उत्कृष्टमेक योजनशतसहस्रं पट्शतानि पञ्च्युत्तराणि । जबुद्ध्रापादिषु एकेकस्य चद्रमस पट्पच्छिकोटीकोटिसहस्राणि नवकोटीकोटिशतानि पचसप्ततिश्च कोटीकोट्य तारकाणां । अष्टाशीतिर्महाप्रहा, अष्टात्रिंशतिर्नक्षत्राणि । परित्रार सूर्यस्य चतुरशीतिमटलशत । अशीति योजनशत जबुद्ध्रापस्य अतरमत्रगाह्य प्रकाशयति । तत्र पचपष्टिरभ्यतरमटलानि । एरणोदस्यातस्त्राणि त्रिंशानि योजनशतान्यत्रगाह्य प्रकाशयति । तत्र मडलानि त्रिगान्येकानां त्रिंशतिशत, द्वियाजनमेकैकमडलातर, द्वे योजने अष्टचत्वारिंशद्योजनं त्रिंशत्प्रभागश्च एककमुदायतर, चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्रं अष्टाभिश्च शतैस्त्रिंशत्प्रभाग्य मेरु सूर्याभ्यतरमडल सूर्य प्रकाशयति । तस्य त्रिंशत्तमो नवनवति सहस्राणि पट्शतानि चत्वारिंशानि योजनानां । तदाहनि मुहूर्तं अष्टादश भवति । पचसहस्राणि द्वे शते एकपचाशद्योजनानां एकात्रिंशद्योजनपच्छिभागश्च मुहूर्तगतिक्षेत्र । सर्वगाह्यमडले चरन् सूर्य पचचत्वारिंशत्सहस्रं त्रिभिश्च शतैस्त्रिंशद्योजनानां मेरुमपाय भासयति । तस्य त्रिंशत् एक शतसहस्रं पट्शतानि च पञ्च्यधिकानि योजनानां । तदा त्रिंशत्स्य

द्वादश मुहूर्ता । पचमहर्षाणि त्रीणि शतानि पचोत्तराणि योजनाना पचदशयोजनपष्ठिभागाश्च मुहूर्तगति-
क्षेत्र । तदा एकत्रिंशद्योजनसहस्रेषु अप्तुम च योजनशतेषु अर्धे द्वात्रिंशेषु स्थितो दृश्यते । सर्वाभ्यन्तरमडल
दर्शनत्रिपयपरिमाण प्रायुक्त । मध्ये हानिवृद्धिक्रमो यथागम वेदितव्य । चद्रमडलानि, पचदशद्वीपावगाह,
समुद्रानगाहश्च सूर्यवेदितव्य । द्वीपाभ्यन्तरे पच मडलानि । समुद्रमध्ये दश । सर्वबाह्याभ्यन्तरमडलविष्कभ-
विधि, मेरुचद्रातरप्रमाण च सूर्यन्त प्रयेतव्य । पचदशाना मडलानामतराणि चतुर्दश । तत्रैकैकस्य
मडलातरस्य प्रमाण पचत्रिंशद्योजनानि योजनैकपष्टिभागास्त्रिंशत् तद्भागस्य चत्वार सप्तभागा ३५-३०-४।
सर्वाभ्यन्तरमडले पचसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि योजनाना ६१-७ सप्तसप्ततिर्भागशतानि चतुश्चत्वारिंशा-
नि मडल त्रयोदशभिर्भागसहस्रै सप्तभिश्च भागशतै पचविंशै स्थित्वा अवशिष्टानि । चद्र
एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति सर्वबाह्यमडले पचसहस्राणि शत च पचविंश योजनाना एकान्नसप्ततिर्भागशतानि
नवत्यधिकानि मडल त्रयोदशभिर् भागसहस्रै सप्ताभिश्च भागशतै पचविंशै स्थित्वाऽवशिष्टानि ।
चद्र एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति दर्शनविषयपरिमाण सूर्यवेदितव्य । हानिवृद्धिविधान च यथागम अवसेय ।
पचयोजनशतानि दशोत्तराणि सूर्याचद्रमसोश्चारक्षेत्रविष्कभ । गतिमज्ज्योति सबन्धेन व्यवहारकालप्रति-
पर्यर्षमाह—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तदिति किमर्थ ?

गतिमज्ज्योतिःभतिनिर्देशार्थं तद्गचनं ॥ १ ॥ गतिमता ज्योतिषा प्रतिनिर्देशार्थं तदित्यु-
च्यते । न हि केवलगत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भि काल परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च । ज्योति परिर्त
नलभ्यो हि कालपरिच्छेद । कालो द्विप्रियो व्यावहारिको मुख्यश्च । तत्र व्यावहारिक कालविभाग तत्कृत
सययान्तिकादिव्याख्यात क्रियाविशेषपरिच्छिन्न अन्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतु । मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणल-
क्षण । आह— न मुख्य कालोस्ति सूर्यादिगतित्यतिरिक्तो लिंगाभावात् अपि च कालाना ममूह काल
कलाश्च क्रियानयनया, किं च पचास्तिकायोपदेशात् पचैवास्तिकाया आगमे उपदिष्टा न पष्ठ ततो न
मुख्य कालोस्ति इत्यपरीक्षिताभिधानमेतत्-यत्तानुक्त लिंगाभावान्नास्ति मुख्य काल इत्यत्रोच्यते क्रियाया
काल इति गौणव्यन्तारदर्शनात् मुख्यसिद्धि । योयमादित्यगमनादौ क्रियेति रूढे काल इति व्यन्तार काल-
निर्वर्तनापूर्वक मुख्यस्य कालस्यास्तित्व गमयति । नहि मुख्ये गन्वसति वाहीके गौणे गोशब्दस्य व्यव-
हारो युज्यते ॥

अत एव न कलासमूह एव कालः ॥ २ ॥ अत एव, कुत एव ? मुख्यस्य कालस्यास्तित्वादेव,
कालानां समूह एव काल इति व्यपदेशो नोपपद्यते । कल्प्यते क्षिप्यते प्रेष्यते येन क्रियान्नून्य स कालस्तस्य
विस्तरेण निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

प्रदेशप्रचयाभावादस्ति कायेष्वनुपदेशः ॥ ३ ॥ प्रदेशप्रचयो हि काय स एवामस्ति ते
अस्तिकाया इति जायदय पचैव उपदिष्टा । कालस्य त्वेकप्रदेशत्वादास्तिकायत्वाभावात् । यदि हि अस्ति-
त्वमेव अस्य न स्यात् पृष्टद्रव्योपदेशो न युक्त स्यात् । कालस्य हि द्रव्यत्वमस्त्यागमेऽपरलक्षणाम्भावात्
स्वलक्षणोपदेशसद्भावात् । इतरत्र ज्योतिषामनस्थाप्रातिपादनार्थमाह—

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते कुतो वहि ? नृलोकात् । कथमवगम्यते ? अर्थनशाद्धिभक्तिपरिणाम इति ॥

नृलोके नित्यगतवचनादन्यत्रावस्थानासिद्धिरिति चेन्नोभयांसिद्धेः ॥ १ ॥ स्यान्मत
नृलोके नित्यगतय इति वचनात् अन्यत्र अवस्थान ज्योतिषा सिद्ध अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थक,
इति तन्न । किं कारण ? उभयांसिद्धे । नृलोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामस्तित्वमवस्थान चाऽप्रसिद्ध अतस्तदुभय-
सिद्धयर्थे "बहिरवस्थिता" इत्युच्यते । अस्ति हि वचने नृलोके एव सति नित्यगतयश्च इत्यवगम्यते । तुरीयस्य
निकायस्य सामान्यसंज्ञाकीर्तनार्थमाह—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

वैमानिकग्रहणमधिकारार्थं ॥ १ ॥ इत ऊर्ध्वं ये वक्ष्यते तेषु वैमानिकसप्रत्यय कथं स्यात् इत्यधि-
कार क्रियते । विशेषेण आत्मस्थानु सुकृतिनो मानयतीति विमानानि विमानेषु भवा वैमानिका । तानि
विमानानि त्रिविधानि-इद्रक-श्रेणि-पुष्पप्रकीर्णकभेदेन । तत्रेद्रकविमानानि इद्रवन्मध्येऽवस्थितानि । तेषा
चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिजदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवत् अवस्थानात्
पुष्पप्रकीर्णकानि । तेषां वैमानिकाना भेदानबोधनार्थमाह—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताः । ग्रैवेयकादिषु नवादिक्ल्पना-
संभवात् कल्पत्वप्रसंगः इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत नवग्रैवेयका नवानुदिशा पञ्चानु-
चरा इति च कल्पनासम्भवात् तेषामपि कल्पत्वप्रसंग इति तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतद्दिद्रादि-
दशतया कल्पनसद्भावात् कल्पा इति । नवग्रैवेयकादिषु इद्रादिकल्पना नास्ति तेषामहमिद्रत्वात् । तेषामव-
स्थानविशेषनिर्णयार्थमाह—

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

उपर्युपरिवचनमतिर्यगसमस्थिति प्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ न ज्योतिष्कवत्तिर्यगवस्थिता नापि
व्यतरवदसमस्थितय इति प्रतिपत्त्यर्थमुपर्युपरीत्यते । कथमत्र द्वित्व ? सामीप्येऽधोच्युपरीति । ननु च
नात्र सामीप्यमस्ति असंख्येययोर्जैनोत्तरत्वात् तेषा, नैप दोष, तुल्यजातार्थेनाऽव्यवधान सामीप्यं नच तेषा
तुल्यजातीय व्यवधायक विवक्षित । इदं निचार्यते- किमत्राधे यत्वेन कल्प्यमाना देवा उत विमानानि
आहोस्वित् कल्पा इति किं वा कामचार ।

देवा इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ २ ॥ यदि देवा उपर्युपरीत्यनेनाभिसंबध्यते, तन्न, किं कारण, अ-
निष्टत्वात् देवाना हि उपर्युपरि अवस्थानमनिष्ट ।

विमानानि इति चेन्न श्रेणिप्रकीर्णकाना तिर्यगवस्थानात् ॥ ३ ॥ अथ विमानान्युपर्युप-
रीति कल्प्यते तदपि नोपपद्यते । श्रेणिप्रकीर्णकाना तिर्यगवस्थानात् । श्रेणिविमानानि पुष्पप्रकीर्णकविमा-
नानि च प्रतीदक तिर्यगवस्थितानि इति इहेष्यते ।

कल्पा इति चेददोषः ॥ ४ ॥ यदि कल्पा न दोषो भवति 'यथा न दोष तथास्तु' कल्पा हि
उपर्युपरि स्थिता इति ।

उपसर्जनत्वादनभिसंबध इति चेन्न दृष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कल्पोपपन्ना इत्यत्र कल्पग्रह-
णमुपसर्जनं तेनात्र सबन्धो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारण ? दृष्टत्वात् दृष्टो हि उपसर्जनभूतस्यापि अर्थस्य
बुद्ध्यापेक्षितस्य विशेषणेनाभिसंबध । राजपुरुषोय, कस्य ? राज इत्येवमिहापि प्रत्यासत्ते बुद्ध्या उपसर्जन-
मपि कल्पग्रहणमभिसंबधयते उपर्युपरि कल्पा इत्यर्थ । कल्पातीतिषु किमभिसंबध्यते ? विमानानि । यदेव
कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा भवति इत्यत आह—

१ युगसमस्थिति इत्यपि पाठात्तर । २ जैनेन्द्रीय सूत्र । ३ योजनान्तरत्वात् ।

सौधर्मेशानसानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठशुकमहाशुकश-
तारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाञ्च्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-
वैजयंतजयताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

कथमेषा मौधर्मादीना कल्पाभिधानं ?

चातुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा कल्पाभिधानं ॥ १ ॥ चातुरर्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा क-
ल्पस्याभिधानं भवति । अथ कथमिद्राभिधानं ?

स्वभावतः साहचर्यादिद्राभिधानं ॥ २ ॥ स्वभावतो वा साहचर्याद्वा इद्राभिधानं दृष्टव्यं ।
तत्कथमिति चेदुच्यते—सुधर्मा नाम सभा अस्मिन्नस्तीत्यण् सौधर्म कल्प, तद्दस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्कल्पसाह-
चर्यादिद्रोपि सौधर्म । ईशानो नाम इद्र स्वभावनत, ईशानस्य निवास कल्प ऐशान, “तस्य निवास”
इत्यण्, तत्साहचर्यादिद्रोपि-ऐशान । सनत्कुमारो नाम इद्र स्वभावत तस्य निवास कल्प सानत्कुमार,
तत्साहचर्यादिद्रोपि सानत्कुमार । महेंद्रो नाम इद्र स्वभावनत तस्य निवास कल्प महेंद्र, तत्साहचर्यात्
इद्रोपि माहेंद्र । ब्रह्मा इद्र तस्य लोको ब्रह्मलोक कल्प, एव ब्रह्मोत्तरश्च । ब्रह्मण इद्रस्य निवास ब्रह्म
इति कल्पाभिधानं भवति, तत्साहचर्याद्ब्रह्म इतीन्द्रस्याऽभिधानं । छातनस्य इद्रस्य निवास छातन कल्प
तत्साहचर्याद्वा इद्रोपि छातन । शुकस्य इद्रस्य निवास शौक कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि शौक, अथवा
शुक कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि शुक । शतारस्येंद्रस्य निवास शतार इति कल्प तत्साहचर्यादिद्रोपि
शतार, अथवा शतार कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि शतार । सहस्रारस्याप्येव । आनतस्येंद्रस्य निवास—
आनत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि आनत, अथवा आनत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यनत । प्राण-
तस्य इद्रस्य निवास प्राणत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोपि प्राणत, अथवा प्राणत कल्प तत्सहचरित
इद्रोपि प्राणत । आरणस्य इद्रस्य निवास आरण कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यारण । अथवा आरण कल्प
तत्सहचरित इद्रोप्यारण । अच्युतस्येंद्रस्य निवास अच्युत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यच्युत, अथवा
अच्युत कल्प तत्सहचरित इद्रोप्यच्युत । लोकपुरपस्य ग्रीवास्थानीयत्वात् ग्रीवा ग्रीवासु भवानि ग्रैवेय-
काणि विमानानि तत्साहचर्यात् इद्रा अपि ग्रैवेयका । विजयादयोऽन्वयसज्ञा अम्युदयविघ्नहेतुविजयात् ।
सर्वार्थानां सिद्धेश्च विजयादीनां विमानानि तत्साहचर्यात् इद्रा अपि विजयादिनामानि । अथ किमर्थं स-
र्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं न तै सह द्वंद्वं कर्तव्यं ?

सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ विजयादिषु चतुर्षु जघन्या
स्थितिर्द्वौत्रिंशत्सागरोपमा साधिका । उक्तृष्ठा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । सर्वार्थसिद्धे जघन्योक्तृष्ठा च त्रयस्त्रिंश-
त्सागरोपमा । य प्रभाव सर्वार्थसिद्धैकदेवस्य नासौ सर्वविजयादिदेवाना इत्येवमादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वि-
जयादिभ्यः सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं क्रियते ॥

ग्रैवेयकादीनां पृथग्रहणं कल्पातीतत्त्वनिर्ज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ सौधर्मादय अच्युताता द्वादश
कल्पा ततोन्वे कल्पातीता इत्येतस्य निर्ज्ञापनार्थं ग्रैवेयकादीनां पृथक् ग्रहणं क्रियते ।

नवशब्दस्य घृत्यकरणं अनुदिशसूचनार्थं ॥ ५ ॥ नवशब्दस्य ग्रैवेयकशब्देन वृत्ति कर्तव्या
नवग्रैवेयकोऽस्ति । तदकरणं अन्यान्यपि नव सति इत्येतस्य सूचनार्थं । तेन अनुदिशसग्रहं कृतो भवति ।
इतरथा हि लघ्वर्था वृत्ति क्रियते । किमिदमनुदिशमिति प्रतिदिशमित्यर्थं । दिक्शब्दस्य शरत्प्रभृतिषु उपा,
दानात् अनुदिश विमानानि । आकारातो वा दिशाशब्दो दिक् पर्यायवाची इति तेनानोर्गति ।

उपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबंधः ॥ ६ ॥ आगमाऽपेक्षया व्यनस्या भवति इति उपर्यु-

रीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसम्प्रो वेदितव्य । प्रथमो सौधर्मैशानकल्पो तयोरुपरि सानत्कुमारमहेंद्रौ । तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरो । तयोरुपरि लतवन्नपिष्टी । तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ । तयोरुपरि सतारसहस्रारौ । तयोरुपरि आनतप्राणतो । तयोरुपरि आरणाऽच्युता ।

प्रत्येकमिन्द्रसवधो मध्ये प्रतिद्वय ॥ ७ ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवधो वेदितव्य मध्ये प्रतिद्वय । सौधर्मैशानकल्पयोर्द्वौबिंदौ । सानत्कुमारमहेंद्रयोर्द्वौ । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरोरेक ब्रह्मनामा । लंतवन्नापिष्टयोरेको लतवाऽऽख्य । शुक्रमहाशुक्रयोरेक शुक्रसज्ञ । सतारसहस्रारयोरेक शतारनामा । आनतप्राणयोर्द्वौ । आरणाऽच्युतयोर्द्वौ ।

तथा चोत्तरयोः पृथग्बचनमर्थवत् ॥८॥ एव कृत्वा उत्तरयोः पृथग्बचनमर्थवत् भवति । आनतप्राणतयारणाऽच्युतयारिति । इतरथा हि लघ्वर्थे एक एव द्व्व क्रियते तद्यथा-अस्माद्धूमितलाञ्जव-नवतिथीजनसहस्राणि चत्वारिंशच्च योजनान्युत्कृत्य सौधर्मैशानकल्पौ भवत , तयोरेकत्रिंशद्द्विमानप्रस्तारा - ऋतु - चद्र - विमल - बल्यु - वीर - अरुण - नदन - नलिन - लोहित - काचन - वचन् - मारुतज्ञ - द्वीश - वैदूर्य रुचक - रुचिर - अक स्फटिक - तपनीय - मेघ - हारिद्र पद्म लोहिताक्ष - वज्र - नचावर्त प्रभकर पिष्टाक गज - मस्तक - चित्र - प्रभासज्ञा । मदरचूलिकाया उपरि ऋतुविमान, तयोरतर वालाप्रमात्र । ऋतुविमानाच्चतसृषु दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्या निर्गता , प्रत्येक द्विप्राष्टविमानसख्या । विदुक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि एव एकैकश्रेणीविमान हानिरा प्रभाविमानाद्देदितव्या । एकैकप्रस्तारातरमसख्येयानि योजनशतसहस्राणि, तत्र प्रभासज्ञादिद्रकवि-मानादक्षिणस्या दिशि श्रेण्या द्वात्रिंशद्विमानसख्यायामष्टादशश्रेणीविमान तत्कल्पविमान । तस्य स्वस्तिक-वर्धमान विश्रुताख्यास्त्रय प्रकारा । तत्र बाह्यप्राकारातरनिवासीनि अनीकानि पारिपदाश्च, मध्यप्रकारातरवा-सिनस्त्रायस्त्रिंशा , त्रिमानाम्यतरप्राकारनिवासी देवराज शक्र सौधर्म इति चोच्यते । तस्य निमानस्य षतसृषु दिक्षु चत्वारि नगराणि काचन-अशोकमंदिर मस्तार-गलनसज्ञानि । तस्य द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशा , चतुरशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, चतुरशीति सामानिकसहस्राणि, चत्वारो लोकपाला , पद्मा शिवा सुजाता सुलसा अजुका कालिंदी श्यामा भानुरित्येता अष्टाप्रमहिस्य । अन्यानि चत्वारिंशद्बहुभिकाना देवाना सहस्राणि । सर्वोद्धेता अप्रमहिस्यो बलभिकाश्च प्रत्येक पचपल्योपमस्थितिका षोडशदेवीसहस्रपरिषृता । एकैका चाऽप्रमहिषी बहुभिकाश्च षोडशदेवीरूप-सहस्रविकरणसमर्था । तत्र शक्रस्याम्यतरपरिपत् समिता नाम, द्वादशसहस्राणि देवाना पचपल्योपमायुषा । चद्रा नाम मध्यपरिपत् चतुर्दशसहस्राणि देवाना चतु पल्योपमायुषा । जातुर्नाम बाह्यपरिपत् षोडश सहस्राणि देवाना त्रिपल्योपमायुषा । आभ्यतरपरिपदि देवानामेकैकस्य देव्य सप्तशतसख्या अर्धतृतीय पल्योपमस्थितय । मध्यमपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्य पदशतसख्या द्विपल्योपमस्थितय । बाह्य-परिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्य पचशतसख्या अर्धपल्योपमस्थितय , तान्देवीरूपविकरणसमर्था । अष्टानामपि-अप्रमहिषीणामभ्यतरपरिपत् सप्तदशशतानि । मध्यमपरिपत्सद्देवीशतानि । बाह्यपरिपत्स-देवीशतानि । एतासु तिस्रसु अपि परिपत्सु देव्य , अर्धतृतीयपल्योपमस्थितय । पदातयश्च गजवृषभरथन र्तकीगधर्वास्यानि सप्तानीकानि पल्योपमस्थितानि । अनीकमहत्तराश्च पल्योपमायुष । तत्र वायुर्नाम पदा-त्यनीकमहत्तर सप्तभि कक्षाभि परिवृत । प्रथमा कक्षा चतुरशीति पदातिशतसहस्राणि । द्वितीया तद् द्विगुणा । एत द्विगुणा द्विगुणा पदातिसख्या आ सप्तम्या । हरिरश्यानीकमहत्तर । एरावतो गजानीकग-हत्तर । दामपस्तिवृषभानीकमहत्तर । मातुली रथानीकमहत्तर । नीलाजना नर्तकी गणमहत्तरिका । अरिष्ट-यशस्को नाम गधर्वानीकमहत्तर । एषा पण्णामप्यनीकाना सख्या पदातिसख्या तुल्या, सैषा विक्रियाकृता । प्राकृती तु एकैकस्यानीकस्य पदद्वयसख्या । तेषा प्राकृताना देवाना प्रत्येक पदद्वयसख्यानामेकैकस्य देवस्य पददेवीशतानि । एकैका चात्र देवी पददेवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । सप्तानामप्यनीकमहत्त-राणामेकैकस्य पददेवीशतानि एकैका चात्र देवी देवीपद्भूपतिकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । आम-

रक्षाणां चतुरद्रीतिसहस्रासख्यानां पत्योपमायुषामकैकस्य द्वे द्वे देवीशते, एकैका चात्र देवी पद्देवीरूपकिरणसमर्था अर्धपत्योपमास्थितिका । शक्रस्य बालको नामाऽऽभियोग्य पत्योपमायुः, जंबूद्वीपप्रमाणविमानविक्रियासमर्थ, तस्य पद्देवीशतानि एकैका चात्र पद्देवीरूपत्रिकरणसमर्था अर्धपत्योपमास्थितिका । प्राच्यां दिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपाल अर्धतृतीयपत्योपमायुः, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूषि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूषि । चतुर्णामपि लोकपालानां चतस्रोऽप्रमहिष्य अर्धतृतीयपत्योपमायुषु । सोमस्याभ्यतरपरिपत् ईषा नाम पचाशदेवा सपादपत्योपमायुषु । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपत्योपमायूषि । चतुरता नाम बाह्यपरिपत् पचदेवशतानि सपादपत्योपमायूषि । अपान्या दिशि वरज्येष्ठे विमाने यमो नाम लोकपाल शेष सोमवत् । प्रतीच्यां दिशि अजने विमाने वरुणो नाम लोकपाल पदानत्रिपत्योपमायुः । ईषा नाम तस्याऽभ्यतरपरिपत् षष्ठिदेवा अध्वर्धपत्योपमायुषु । मध्या दृढा पचद्वेशतानि देशोनाध्यर्धपत्योपमायूषि । बाह्या चतुरता पद्देवशतानि देशाधिकार्यध्वर्धपत्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । उदीच्या दिशि वन्यु-विमाने वैश्रवणो नाम लोकपाल त्रिपत्योपमायुः, तस्याऽभ्यतरपरिपत् ईषा सप्ततिदेवा अध्वर्धपत्योपमायुषु । मध्या दृढा पद्देवशतानि देशोनाध्यर्धपत्योपमायूषि । बाह्या चतुरता सप्तदेवशतानि सपादपत्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थित्यर्धस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । चतुर्णां लोकपालानामकैकस्याऽर्धचतुर्थकोटीसख्या अप्सरस । सौधर्मैद्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि एकसप्तत्यविकानि । पुष्पप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनवति सहस्राणि पचशतान्यष्टनवत्यविकानि । तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि भवतीत्युक्त सौधर्मकल्पः । तथा तस्मात् प्रभाविमानात् उदक्त्रेष्या द्वात्रिंशद्विमानविरचितायां यदद्यादश तत्कल्पविमान, तस्य परिधारवर्णना पूर्ववद्देदितव्या । तस्य पति-ऐशानो देवराजः, यस्याऽऽग्निशतिर्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत् देवा, अशीति सामनिकसहस्राणि, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, अशीतिरात्परक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपाला । श्रीमती सुसीमा सुमित्रा वसुधराजया जयसेना अमला प्रभा चेत्यष्टावप्रमहिष्य सप्तपत्योपमास्थितय । द्वात्रिंशद्ब्रह्मिकासहस्राणि सप्तपत्योपमायूषि । अभ्यतरपरिपत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमायूषि । चद्रा मध्यमा परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पदपत्योपमायूषि । जातुर्बाह्यपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पचपत्योपमायूषि—लघुपराक्रम पदाल्यनीकमहत्तर, अमितगति अश्वानीकमहत्तर, द्रुमकातो वृषभानीकमहत्तर, किन्नरो रथानीकमहत्तर, पुष्पदतो गजानीकमहत्तर, गीतयशा गधर्षानीकमहत्तर श्वेता नर्तकी गणमहत्तरिका । तत्र पदाल्यनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिदेवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, एत द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । एत शेषाणामथ्यनीकानां विक्रिया सख्याता । एते सर्वे अनीकदेवा तन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमायुषु । ऐशानस्य दक्षिणस्या दिशि सप्ते विमाने सोमो नाम लोकपाल, अर्धपचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत् षष्ठिदेवा । मध्यपरिपत् पचदेवशतानि । बाह्यपरिपत् पद्देवशतानि सप्त च देवा । अपरस्यां दिशि सर्गतोभद्रे यमो लोकपाल अर्धपचपत्योपमायुः, शेष सोमवत् । उत्तरस्यां दिशि सुभद्रे वरुणो लोकपाल पचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपदशीतिदेवा । मध्यमपरिपत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिपदष्टौ देवशतानि । पूर्वास्या दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो लोकपाल पादोनपचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत् सप्ततिदेवा । मध्यमपरिपत् पद्देवशतानि । बाह्यपरिपत्सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुष्पको नाम आभियोग्यो देव बालकतुल्य जंबूद्वीपप्रमाणपुष्पकयानविमानविकरणसमर्थ, शेष शक्रवनेषु । एवमुत्तरेण विमानपुष्पकप्रकीर्णकाधिपतीशानो वर्णित । प्रभाविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उत्प्लव्य सानकुम्भारुर्गह्वरकल्पौ भवत । तयोः सप्तविमानप्रस्तारा-अजन वनमाल-नाग-गरुड-लागल-बलभद्र-चक्राभिधाना । तत्राजनविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि । तत्रैकैकस्या विमानश्रेण्यां एकत्रिंशद्विमानानि एव श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रात् । तेषामतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । चक्राख्यादत्तविमानादक्षिणश्रेण्या पचविंशतिविमानविराजिताया पचदशकल्पविमान सौधर्म-

फल्यविमानसदृश । तस्याधिपति सानकुमारो देवराज -यस्य द्वादशविमानशतसहस्राणि, त्रयांशिशाल्यात्रिंशद्देवाः, द्विसप्तति सामानिकसहस्राणि, तिस्र परिपद, सप्तानीप्लानि, द्विसप्तति आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपाला । अष्टानप्रमहिष्य शक्रप्रमहिषीसमाना ननपत्योपमायुष । एकैका चाऽऽष्टदशभि देवीसहस्रं परिवृता द्वात्रिंशद्देवीसहस्रनिकरणममर्था । अष्टानन्यानि बह्भिकानां सहस्राणि तावदायुर्विकरणममर्थानि । समिताम्यतरपरिपदद्वौ दशसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । चन्द्रा मध्यपरिपदशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि जातुर्ब्रह्मपरिपत् द्वादशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । अम्य तरपरिपदेवानां-एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पचपत्योपमायुषि । मध्यमपरिपदेवानां एकैकस्य पद्देवीशतानि पचपत्योपमायुषि । बाह्यपरिपदेवानां एकैकस्य पचदेवीशतानि पचपत्योपमायुषि । सर्वाणि च तानि तावद्विक्रियासमर्थानि । तस्यानीकमहत्तरा शकानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुष । पदातीनां प्रथम कक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पचपत्योपमायुषि । आत्मरक्षदेवाना एकैकस्य देवीशतानि पचपत्योपमायुषि । बालकविमानाभियोग्यदेवस्याऽऽयु, अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । त्रीणि देवीशतानि पचपत्योपमायुषि । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयप्रभ-यरज्येष्ठ स्वयजन-वत्सुविमानवासिन सोमयमवरुणवैश्रवणा, चत्वारो लोकपाला । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽप्रमहिष्य, निस्त्र परिपद । सागरोपमस्थिती सोमयमौ । पादाधिकतावदायुर्वरुण । अर्धाधिकतावदायुर्वैश्रवण । सोमयमयोरम्यतरपरिपद्यत्वारिंशद्देवा । मध्यमपरिपत् त्रीणि देवशतानि । बाह्या परिपद्यत्वारि देवशतानि । वरुणस्याऽभ्यतरपरिपत्पचाशद्देवा । मथ्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पचदेवशतानि । वैश्रवणस्य अभ्यतरपरिपत् पष्टिर्देवा । मथ्या पचदेवशतानि । बाह्या परिपत् पद्देवशतानि । चतसृष्वपि अभ्यतरपरिपत्सु देवानामायु, त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य देवीशतं । चतसृष्वपि मध्यमपरिपत्सु देवानामायु देशोनानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्ततिर्देव्य । चतसृष्वपि बाह्यपरिपत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुष । एकैकस्य पचाशद्देव्य । तस्मान्चक्रविमानाहुत्तरस्यां दिशि, श्रेण्यां पचविंशतिविमानमडितथां पचदशकल्पविमान पूर्वोक्तगर्जन । तस्येश्वरो महेंद्रो देवराज । यस्याऽष्टौ विमानशतसहस्राणि । त्रयांशिशाल्यात्रिंशद्देवा, सप्तति सामानिकसहस्राणि, तिस्र परिपद । सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । ऐशानाप्रमहिषीतुल्यसज्ञा अष्टानप्रमहिष्य एकादशपत्योपमायुष । अष्टौ चास्य बह्भिकानां सहस्राणि तावदायुषि । शेष सानकुमारप्रमहिषीबह्भिक्यावत् । समिताम्यतरपरिपत् पद्देवसहस्राणि । चन्द्रा मध्यमपरिपत् अष्टौ देवसहस्राणि । जातुर्ब्रह्मपरिपत् दशदेवसहस्राणि । तिसृष्वपि परिपत्सु देवानां सानकुमारपरिपदेवस्थितेरधिका स्थिति । शेषो देवीगणपरिमाणायु, विक्रियासामर्थ्यादिविधि सानकुमारपरिपद्वत् । अनीकमहत्तराणामाख्या ऐशानवद्वेदितान्या । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणा एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽन सप्तपत्योपमास्थितिका । आत्मरक्षाणामायु साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपत्योपमायुषा देवीना शत । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्गतोभद्र सुभद्र-समितविमानवासिन सोमयमरणवैश्रवणलोकपाला । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्सख्या देव्य, चतस्रोप्रमहिष्य, तिस्र परिपद । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिरुण, तदूनस्थितिर्धनद, ततोप्यूनस्थिती सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यतरपरिपत् पचाशद्देवा । मथ्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पचदेवशतानि । वैश्रवणस्याऽभ्यतरपरिपत् पष्टिर्देवा । मथ्या पचदेवशतानि । बाह्या षड्देवशतानि । वरुणस्याभ्यतरपरिपत्सप्ततिर्देवा । मथ्या षड्देवशतानि । बाह्या सप्तदेवशतानि । लोकपालचतुष्टयाभ्यतरपरिपदेवानामेकैकस्य देवीशत । मध्यमपरिपदेवाना एकैकस्य सप्ततिर्देव्य । बाह्यपरिपदेवाना एकैकस्य पचाशद्देव्य । आयुश्च तेषा यथामह्य । साधिकानि समानि देशोनानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुत्रकथानविमानाभियोग्यदेव साधिकार्धचतुर्सागरोपमायु, तस्य देवाना साधिकद्विसागरायुषा शत । शक्रविमानादूर्वे ब्रह्मनि योजनशतसहस्राणि उच्छ्रय प्रह्लोकनह्योत्तरकल्पा स्त । तयोश्चत्वारि विमानप्रस्तारा अरिद्यो

देवसमितो ब्रह्म ब्रह्मोत्तर इति । अरिष्टविमानाश्च चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता । चतुर्विंशति-
विमानगणना विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकान्येव, एकैकश्रेणिविमानहान्यो नेतव्या आ ब्रह्मोत्तरात् । तेषां प्रस्ताराणां
मतराप्यपि बहुनि योजनशतसहस्राणि । ब्रह्मोत्तरविमानादक्षिणश्रेण्या एकविंशतिविराजितायां द्वादश-
कल्पविमान पूर्वोक्तवर्णन । तस्याधिपति ब्रह्मो देवराज, यस्य साधिके द्वे विमानशतसहस्रे । त्रयस्त्रिंशत्त्रा-
यस्त्रिंशत्सामानिकसहस्राणि । तिस्र परिपद । सप्तानीकानि । पञ्चत्रिंशदात्मरक्षसहस्राणि
चत्वारो लोकपाला । पद्मादय शक्राग्रमहिर्षातुल्यसज्ञा अष्टावग्रमहिष्य त्रयोदशपत्न्योपमस्थितय चतुर्देवी
सहस्रपरिवृता । द्वे च बह्वभिकासहस्रे त्रयोदशपत्न्योपमस्थितिने । एकैकाग्रमहिषी बह्वभिका चतुष्पष्टिदेवी
रूपसहस्रविकरूपसमर्था । समिताभ्यतरपरिपत् चत्वारि देवसहस्राणि अष्टसागरोपमायुषि । अभ्यतरपरिपदे-
वानामेकैकस्य पचाशदेव्य । मध्यमपरिपदेवाना चत्वारिंशदेव्य । बाह्यपरिपदेवाना त्रिंशदेव्य । वायव्यादय
सप्तानीकमहत्तर अर्धाष्टमसागरोपमायुष । तत्र वायो पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमकक्षा पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि,
द्वितीया ताद्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । सर्वेषामनीकमहत्तराणामेकैकस्य अर्धतृतीयानि देवी
शतानि चतस्रोग्रमहिष्य । आत्मरक्षदेवानामायु अर्धाऽष्टमानि सागरोपमाणि । एकैकस्य पचाशदेव्य ।
वालकाभियोग्यदेवोपि तावदायुर्वेदाक । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयप्रभन्तरज्येष्ठस्वयजनन्तुविमानवासिन सोम-
यमवरुणबैश्रवणा लोकपाला तेषामेकैकस्य पचसामानिकशतानि पचदेवीशतानि चतस्रोग्रमहिष्य । अर्धा-
ष्टमसागरोपमायुर्धनद, तदूनायुर्वरुण, ततोप्यूनस्थिती सोमयमौ । सोमयमयोरभ्यतरपरिपत्त्रिंशदेवा ।
मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि वरुणस्याभ्यतरपरिपत्चत्वारिंशदेवा । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या
चत्वारि देवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यतरपरिपत्पचाशदेवा । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पचशतानि ।
चतस्रपु अभ्यतरपरिपत्सु देवानामायुर्धनौ सागरोपमाणि । मध्यपरिपदेवाना देशोनान्येषौ सागरोपमाणि । बाह्य
परिपदेवानां तान्येवार्धाष्टमानि । तेषां देव्यो यथासख्य पचाशच्चत्वारिंशत्त्रिंशच्च वेदितव्या । ब्रह्मोत्तराद्दुत्तर-
श्रेण्यामेकविंशतिविमानाया द्वादश कल्पविमान पूर्ववत् । तस्याधिपति ब्रह्मोत्तर । यस्य न्यून द्वे विमानशतसह-
स्रे, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा, द्वात्रिंशत्सामानिकसहस्राणि, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, द्वात्रिंशदात्म-
रक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपाला । एशान्नेद्राग्रमहिर्षातुल्यसज्ञा अष्टावग्रमहिष्य पचदशपत्न्योपमायुष । द्वे च
बह्वभिकासहस्रे तावदायुषी, अशिश्व ब्रह्मोद्वत् । ब्रह्मोत्तरस्याभ्यतरपरिपत् समिता द्वे देवसहस्रे । चद्रा मध्या
चत्वारि देवसहस्राणि । जातुर्वाह्या पद्देवसहस्राणि । अवशिष्ट ब्रह्मोद्वपरिपदत् । पुष्पकाभियोग्योपि तद्वदेव ।
पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा द्वात्रिंशदेवसहस्राणि इतरद् ब्रह्मोद्वत् । आत्मरक्षाश्च तद्वदेव । दक्षिणादिदिक्षु
सोमादयो लोकपाला ब्रह्मोद्वन्नेया । ब्रह्मोत्तरविमानादूर्ध्वं बहुयोजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य छात्रकापिष्टौ
कल्पौ भवत । ययोर्द्वौ विमानप्रस्तारौ ब्रह्महृदयलातवालयौ । तत्र लातवाविमानादक्षिणश्रेण्या एकान्त्रविंशति
विमानविराजितायां नवम कल्पविमान पूर्वोक्तपरिवार । तस्याधिपतिर्लातवो नाम देवराज । यस्याधिकानि
पचविंशतिविमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा । चतुर्विंशति सामानिकसहस्राणि । तिस्र परिपद-
सप्तानीकानि चतुर्विंशतिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । शक्राग्रमहिर्षीसमानसज्ञा अष्टावग्रमहिष्य
सप्तदशपत्न्योपमायुष । प्रत्येक द्वाभ्या देवीसहस्राभ्या परिवृता । अन्यानि च बह्वभिकानां तावदायुषा
पचशतानि, एकैका चाग्रमहिषी बह्वभिका च एकदेवीशतसहस्र अष्टाविंशति च देवीसहस्राणि विकरोति ।
समित्ताभ्यतरपरिपत् एक देवसहस्र । तत्रैकैकस्य साधिकानि दशसागरोपमाणि आयु, सप्ताशीतिश्च देव्य ।
मध्या चद्रा द्वे देवसहस्रे । अत्रैकैकस्य देवो नानि दशसागरोपमाण्यायुष, पचसप्ततिश्च देव्य । जातुर्वाह्या चत्वारि
देवसहस्राणि तत्रैकैकस्य मध्यपरिपदेवायुष किञ्चिन्न्यूनमायु, त्रिपष्टिश्च देव्य । वालकाभियोग्यो बाह्यपरिपत्स-
मायु षष्टिश्चास्य देव्य । अनीकाना तन्महत्तराणां चायु मध्यमपरिपदायुष किञ्चिन्न्यूनमायु । सर्वेषां प्रथमकक्षा
चतुर्विंशति सहस्राणि, ततो द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या, तत्रैकैकस्य देवस्य महत्तरस्य च षष्टिदेव्य । पूर्वादिषु
दिक्षु स्वयप्रभन्तरज्येष्ठ-स्वयजनन्तुविमानवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तत्रैकैकस्य चत्वारि नामानि-

कशतानि, अर्धतृतीयानि देवीशक्तानि चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्र परिपद, जातुपरिपत्सदृशायुर्वैश्रवण, ततो न्यूनायुर्वरुण, ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । सोमयमयोरम्यतरपरिपद्विंशतिर्देवा, मध्या देवशत, बाह्या द्वे देवशते । वरुणस्याम्यतरपरिपद्विंशदेवा । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपद्विंशतिर्देवा । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या चत्वारि देवशतानि । सर्वाभ्यतरपरिपदेवानामायुरेकादशसागरोपमाणि । मध्यमपरिपदेवानां तायेव किञ्चिन्मूनानि । बाह्यपरिपदेवानां ततोपि किञ्चिन्मूनानि । तेषां यथाक्रम पचविंशति विंशति पचदशदेव्य । छातनमिमानादुत्तरश्रेण्या, एकात्रविंशतिमिमानपिराजितायां नवम कल्पमिमान पूर्वोक्तवर्णन । तस्याधिपति फापिष्ठ । यस्योनानि पचविंशति मिमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंश-
 भायस्त्रिंश देवा । द्वाविंशति सामानिकसहस्राणि । तिस्र परिपद । सप्तानीकानि । द्वाविंशतिरात्मरक्षसह-
 स्राणि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोऽष्टाप्रमहिष्य पचशतसख्याथ वट्टभिका एकात्रविंशतिप-
 ल्योपमायुष । अत्राष्टौ लोतैर्द्वेषत् । परिपदश्च सर्वेषामनीकाना प्रथमकक्षा द्वाविंशति सहस्राणि, इतर-
 द्वातर्द्वेनत् । आमरक्षादिविधिक्ष तथैव ज्ञेय । अय तु विशेषेण लातर्द्वेजातुपरिपत्सदृशायुर्वरण । तत
 ऊनायु -वैश्रवण' । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । छातनमिमानाद्बह्वनि योजनशतसहस्राणि उच्छ्रुत्य महाशुक्रो
 नाम मिमानप्रस्तारो भवति । शुक्रमहाशुक्रौ स्त । ततो महाशुक्रमिमानात् दक्षिणश्रेण्या अष्टादशविमान
 परिमडितायां द्वादश कल्पमिमान पूर्वोक्तपरिवार । तस्याधिपति शुक्रो नाम देवराज । यस्याधिकानि
 विंशति मिमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्रयस्त्रिंश देवा । चतुर्दशसामानिकसहस्राणि । तिस्र परिपद । सप्ता-
 नीकानि । चतुर्दशाऽऽत्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । पद्मादयोऽष्टाप्रमहिष्य, एकैक चात्र दशभिर्देवी-
 सहस्रैः परिहृता वट्टभिकाश्च अर्धतृतीयशतसख्या । एकैका यत्राप्रमहिषी वट्टभिका चैकविंशतिपल्योप-
 मायुषी द्वे देवीरूपशतसहस्रे पद्मचाशत च देवीरूपसहस्राणि विकरोति । समिताम्यतरपरिपत् पचदेवश-
 तानि चतुर्दशसागरोपमायुषि । तत्रैकैकस्य त्रिचत्वारिंशदेव्य । चद्रा मध्या एक देवसहस्र देशोनचतुर्दश-
 सागरोपमायु, तत्रैकैकस्याऽष्टाविंशदेव्य । जातुबाह्या द्वे देवसहस्रे मध्यमपरिपदूनायुषी, अत्रैकैकस्य पच
 विंशदेव्य । अनीकानां महत्तराणां च जातुनदायु । मध्या प्रथमकक्षा चतुर्दशदेवसहस्राणि एकैकस्य
 पचाशदेव्य । बाह्यकामियोग्योपि ताजदायुर्वैधिक । आत्मरक्षाश्च पूर्वादिदिक्षु स्वयप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयजन-वल्पु-
 विमानवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । धनदस्य जातुनदायु, ततो न्यूनायुर्वरुण, ततो न्यूनायुषौ सोम-
 यमौ । तयोरम्यतरपरिपदद्वेदेवा । मध्या पचाशत् । बाह्या देवशत । वरुणस्याम्यतरपरिपत् विंशतिर्देवा, मध्या
 देवशत । बाह्या द्वे देवशते । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपद्विंशतिर्देवा । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि ।
 सर्वाभ्यतरपरिपदेवानामायु पचदशसागरोपमाणि । मध्यपरिपदेवानामायुस्तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवाना-
 मायु सार्धचतुर्दशसागरोपमाणि । तेषां यथाक्रम विंशति पचदश दश च देव्यो भवति । महाशुक्रमिमाना-
 दुत्तरश्रेण्यां अष्टादशमिमानशोभितायां द्वादश कल्पमिमान । तस्याधिपति महाशुक्र यस्योनानि विंशति
 मिमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्रयस्त्रिंश देवा । द्वादशसामानिकसहस्राणि । तिस्र परिपद । सप्तानीकानि । द्वाद-
 शात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोऽष्टाप्रमहिष्य अर्धतृतीयशतसख्याथ वट्टभिका त्रयोविं-
 शतिपल्योपमायुष । शेष शुक्रन्त् । तिस्रोपि परिपद शुक्रन्देव वेदितव्या । अनीकाना प्रथमकक्षा द्वादश-
 देवसहस्राणि । शेष शुक्रन्त् । आत्मरक्षणो पुष्पकामियोग्यस्य च तथेव त्रिधि । दक्षिणादिपु दिक्षु सम-सर्ग
 तोभद्र मुभद्र, समितमिमाननिवसिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । शुक्रजातुपरिपत्समस्थितिवरण । तत
 ऊनायुर्वैश्रवण ततो न्यूनायुषो सोमयमौ शेष शुक्रन्त् । महाशुक्रमिमानादूर्ध्व बह्वनि योजनशतसहस्राणि
 उच्छ्रुत्य सहस्रार एकमिमानप्रस्तारो भवति । यत्र दक्षिणोत्तरी शतारसहस्रारकल्यो तत्र सहस्रारमिमाना
 दक्षिणश्रेण्या सप्तदश मिमानगणनाया नवक कल्पमिमान । तस्याधिपति शतारा नाम देवराज । यस्याधिकानि
 त्रीणि मिमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्रयस्त्रिंश देवा । चत्वारि सामानिकसहस्राणि । तिस्र परिपद । सप्तानीकानि ।
 चत्वारि आत्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । पद्मादयोऽष्टाप्रमहिष्य पचविंशतिपल्योपमायुष । एकैका चात्र
 पचभि देवीशते परिहृता पचदेवीरूपशतसहस्राणि द्वादशदेवीरूपसहस्राणि विकरोति, द्विपष्टैर्वट्टभिकास्ता-

वदायुर्विक्रिया । समिताम्यतरपरिपदधृतृतीयानि देवशतानि साधिकपोडशसागरोपमायूपि । तेषामेकैकस्यैक
विंशतिर्देव्य । चद्रा मध्या पचदेवशतानि देशोनपोडशसागरोपमायूपि तेषा, एकैकैस्याऽष्टादशदेव्य ।
जातुर्बाह्या एक देवसहस्रं चद्रायुरूनायु तेषामेकैकस्य पचदशदेव्य । सर्वेषामप्यनीकानां महत्तराणां च
जातुवदायु । प्रथमकक्षा चत्वारि देवसहस्राणि एकैकस्य चत्वारिंशदेव्य । पूर्वादिदिक्षु स्वयप्रभादिविमान-
निवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । जातुपरिपत्समायुर्नश्रवण, तत ऊनायुर्वरुण, ततोप्यूनायुषौ सो-
मयमौ । तयोरम्यतरपरिपत्पचदेवा मध्या पचविंशतिर्देवा । बाह्या पचाशदेवा । वरुणस्याम्यतरपरिपदेवा
मध्या पचाशदेवा । बाह्या देवशत । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपत् पचदशदेवा । मध्या देवशत बाह्या द्वे देवशते ।
सर्वाम्यतरपरिपदेवानामायु सप्तदशसागरोपामाणि । मध्यपरिपदेवानामायु तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवा-
नामायु सार्धानि पोडशसागरोपामाणि । तेषा यथाक्रम पचदशदशपचदेव्यो भवति । सहस्रारविमानादुत्तर-
श्रेण्या सप्तदशविमानभूपितायां नवम कल्पविमान । तस्याधिपति सहस्रारः यस्यानानि त्राणि विमान-
सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा, द्वे सामानिकसहस्रे, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, द्वे आत्तरक्ष
सहस्रे, चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोऽष्टाप्रमहिष्य सप्तविंशतिपत्योपमायुष । शेष शतार्द्रेवत् । परिप-
दात्तरक्षाऽनीकाभियोग्यवर्णना च शतार्द्रेवत् । अयं तु विशेष — अनीकानां प्रथमकक्षे द्वे देवसहस्रे ।
दक्षिणादिदिक्षु सम-सर्गतोभद्र-मुभद्र-समितविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तेषामेकैकस्य द्वे
सामानिकशते, षष्टिर्देव्य, चतस्रोप्रमहिष्य, तिस्र परिपद । शेष शतार्द्रेवत् । शतार्द्रेजातुपरिपत् सहस्रा-
युर्वरुण । ततो न्यूनायुर्धनद । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । शेष शतार्द्रेवत् । सहस्रारविमानादूर्ध्वं बहूनि योज-
नशतसहस्राणि उत्सृज्य आनतप्राणताऽऽरणाच्युतकल्पा सति । तत्र षड्विमानप्रस्तार आनत-प्राणत-
पुष्पक-सातक-रारण अच्युतसज्ञाका । तत्रानताधिमानाचतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता । विदिक्षु
पुष्पकपर्णिकानि । तत्रैकैकस्या विमानश्रेण्या पोडशश्रेणिविमानानि । एवमैपरिष्टेय पचसु विमानप्रस्तारेऽ
एकश्रेणिविमानहानिर्देदितव्या । तत्रारणाच्युतविमानादक्षिणश्रेण्या एकादशविमानविरचिताया षष्ठ कल्प-
विमान । तस्याधिपतिरारणो नाम देवराज यस्याधिकान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा
देवा, दशसामानिकशतानि, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, दशात्तरक्षशतानि, चत्वारो लोकपाला । पचादयो-
ष्टावप्रमहिष्य अष्टचत्वारिंशत्पत्योपमायुष । एकैका चानाऽर्धतृतीयै देवांशते परिष्टता दशदेवीरूपशतसह-
स्राणि विकरोति । बल्लभिकाश्च पचदश तावदायुर्विक्रिया । समिताम्यतरपरिपत् पचविंशतिर्देवशत, तत्रैकैकः
साधिकविंशतिसागरोपमायुर्दशदेवीक । चद्रा मध्या अर्धतृतीयानि देवशतानि, तत्रैकैक देशोनविंशति-
सागरोपमस्थितिरष्टदेवीक । जातुर्बाह्या पचदेवशतानि तत्रैकैक अर्धविंशतिसागरोपमस्थिति पद्देवीक ।
अनीकानां प्रथमकक्षा एकदेवसहस्रं । सर्वेषां देवानां तन्महत्तराणां च एकैकस्य त्रिंशदेव्य । आत्तरक्षाणां
च त्रिंशत्बाह्याभियोग्यस्य चद्रायुष ऊनमायुः, त्रिंशदेव्य । पूर्वादिदिक्षु दिक्षु स्वयप्रभादिविमाननिवासिन-
सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तेषामेकैकस्य सामानिकशत । द्वात्रिंशदेव्य । चतस्रोप्रमहिष्य । तिस्र परि-
पद । जातुसमानायुर्नश्रवण । ततो न्यूनायुर्वरुण । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोरम्यतरपरिपत्पचयो देवा ।
मध्या द्वादश । बाह्या पचविंशति । वरुणस्याम्यतरपरिपत्पचदेवा । मध्या पचविंशति । बाह्या पचाशत् । वैश्र-
वणस्याम्यतरपरिपत्पद्देवा । मध्या पचाशत् । बाह्या शत तेषा यथाक्रम एकविंशतिसागरोपामाणि तान्येव
देशोनानि तान्येव चार्धोनान्यायुरगतव्य । सप्त पच तिसृश्च देव्यो ज्ञेया । आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्या
एकादशविमानभूपिताया षष्ठ कल्पविमान । तस्याधिपतिरच्युतो नाम देवराज । यस्यानान्यर्धचतुर्थानि वि-
मानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा । दश सामानिकशतानि । तिस्र परिपद । सप्तानीकानि । दश आत्त-
रक्षशतानि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोऽष्टावप्रमहिष्य पचपचाशत्पत्योपमायुष, बल्लभिकाश्च पचदश
तावदायुष, अवाशिष्ट-आरण्द्रेवत् । परिपदादित्रिधैश्च तर्धेव नैव । अयं तु विशेष वरुणोऽधिकायु । ततो
न्यूनायुर्धनद । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । त एते लोकानुयोगापदेशेन चतुर्दश उक्ताः ।

पूर्वोक्तं क्रमेण ब्रह्मात्तरकापिष्ठमहाशुकसहस्रारिद्राणां दक्षिणैर्द्रानुर्गन्तव्यात् ॥ ॥

त्वात् । सौधर्मविमानसप्त्या प्रागुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि । श्रेणिविमानानि चतुर्दशशतानि सप्तपचाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशति शतसहस्राणि अष्टनवति सहस्राणि पचशतानि त्रिचत्वारिंशानि । सानत्कुमारे द्वादशविमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां पचशतानि पचनवत्यधिकानि प्रकीर्णकानां एकादशशतसहस्राणि नवनवति सहस्राणि चत्वारि शतानि पचोत्तराणि । माहेंद्रेऽष्टौ विमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां, एक शत पण्णवत्यधिक, प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवतिसहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरत्तराणि । ब्रह्मलोकनद्योत्तरकल्पयो चत्वारि विमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि चतु पञ्च्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतसहस्राणि नवनवति सहस्राणि । षट्शतानि षट्त्रिंशानि । ज्ञातवकापिष्टयो पचाशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां शत अष्टपचाश प्रकीर्णकानामेकान्नपचाशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशानि । शुक्रमहाशुक्रयो चत्वारिंशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रिसप्तति । प्रकीर्णकानां एकात्रचत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि सप्तविंशानि । शतारसहस्रारकल्पयो षड्भिमानसहस्राणि श्रेणिविमानानां एकान्नसप्तति । प्रकीर्णकानां एकान्नषष्टिशतानि एकत्रिंशानि । आरणाच्युतकल्पयो सप्तविमानशतानि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि त्रिंशानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतानि सप्तत्यधिकानि । चतुर्दशत्वपि कल्पविमानेषु विमानसप्त्या चतुरशीति शतसहस्राणि पण्णवति सहस्राणि सप्त च विमानशतानि, आरणाच्युतविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राण्युत्प्लव्य सति । तत्राधो-भ्रैवेयकविमानानि, येषु त्रयां विमानप्रस्तारा-मुदर्शनामोघसुप्रबुद्धा । तत्र सुदर्शनोद्भास्यतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो-विमानश्रेण्यः । तत्रैकैकस्या विमानश्रेण्या दश विमानानि । सुदर्शनादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लव्याऽस्ति अमोघो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता अत्रैकस्यां विमानश्रेण्या नवविमानानि । अमोघादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य अस्ति सुप्रबुद्धो नामा विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो विनिर्गता । एकैकस्या विमानश्रेण्या अष्टौ विमानानि, त्रिष्वप्येतेषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि न सति । तान्येकादशोत्तरविमान शत सुप्रबुद्धविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्र मध्यमभ्रैवेयकविमानानि येषु त्रय प्रस्तारा यशाधरसुभद्र-विशाला, पूर्ववदत्रापि एकैकश्रेणिविमानहान्या पचसप्तति श्रेणिविमानानि, पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशत्, तान्येतानि सप्तोत्तर शत सुविशालविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्रोपरिमभ्रैवेयकविमानानि येषु त्रय प्रस्तारा सुमना सौमना प्रीतिकर इति पूर्ववदत्राप्येकैकविमानहान्या एकात्रचत्वारिंशत् श्रेणिविमानानि द्वापचाशपुष्पप्रकीर्णकानि, तान्येतानि समुदितानि एकनवतिर्विमानानां प्रीतिकरविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्राऽनुदिशविमानानि येष्वक एवाऽऽदित्यो नाम विमानप्रस्तारः तत्र दिक्षु त्रिदिक्षु चत्वारि चत्वारि श्रेणिविमानानि । प्राच्या दिशि अर्चिर्विमान, अपाच्यामर्चिमाळी, प्रतीच्या वैरोचन, उदीच्या प्रभास, मध्ये आदित्याह्वय । त्रिदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि चत्वारि । पूर्वदक्षिणस्या मर्चिप्रभ । दक्षिणापरस्या अर्चिर्मध्य । अपरोत्तरस्यां अर्चिरावर्त । उत्तरपूर्वस्यामर्चिर्विशिष्ट । तान्येतानि नयादित्यविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लव्य सति । तत्रानुत्तरविमानानि यत्रैक एव सर्वार्थसिद्धि-सङ्गो विमानप्रस्तारः । दिक्षु प्रदक्षिणानि विजयवैजयतजयतापराजितविमानानि चत्वारि मध्ये सर्वार्थसिद्धि-सङ्ग, पुष्पप्रकीर्णकानि न सति । सोधर्मेशानयोर्विमानानि सप्तविंशैकयोजनशतग्राह्यत्वानि पचयोजनशतोच्छ्रयाणि । सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्ब्रह्मलोकत्रहोत्तरलातर्नकापिष्टेषु शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतेषु नवसु भ्रैवेयकेषु अनुदिशाऽनुत्तरेषु च विमानानां बाहुल्यमेकैकयोजनविहीन । उच्छ्रयथ एकैकयोजनशताधिको यथाक्रम वेदितव्यः । तान्येतानि श्रेणीद्रप्रकीर्णकविमानानि कानि चित् सख्येययोजनविस्ताराणि कानिचिदसख्येययोजनविस्ताराणि । यानि सख्येयविस्ताराणि तानि सख्येययोजनशतविस्ताराणि यान्यसख्येयविस्ताराणि तानि, असख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि । सोधर्मेशानयोर्विमानानि पचनर्णानि कृष्णनीलरक्तहारिद्रशुक्लरर्णानि । सनत्कुमारमाहेंद्रयोश्चतुर्वर्णानि कृष्णहीनानि । ब्रह्मलोकत्रहोत्तरलातर्नकापिष्टेषु त्रिपर्णानि विमानानि कृष्णनीलरार्जितानि । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारऽऽनतप्राण-

ताग्णाद्युतेषु द्विवर्णानि विमानानि हारिद्रशुक्रवर्णानि । भ्रमेयकानुदिज्ञानुत्तरविमानानि शुक्रवर्णान्यिव, परम-
शुक्र सर्वार्थसिद्धिविमान । एषामधिकृतानां वेमानिकानां देवानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

स्वोपात्ताद्युप उदयात् स्थानं स्थितिः ॥ १ ॥ स्वोपात्तस्य देवाद्युप उदयात्तस्मिन्मधे तेन
शरीरेण स्थान स्थितिरुच्यते ।

शापानुग्रहलक्षणः प्रभावः ॥ २ ॥ शापोऽनिष्टापादन, अनुग्रह इष्टप्रतिपादन तद्दृक्षण, प्रवृद्धो
भान प्रभाव इत्याख्यायते ।

सद्वेद्योदये सति इष्टविषयानुभवनं सुखं ॥ ३ ॥ सद्वेद्योदयमूलहेतौ सति वास्तव्येष्टविषयस्य
उपनिपाते तद्विषयमनुभवनं सुखमिति कथ्यते ।

शरीरवसनाभरणादिदीर्घद्युतिः ॥ ४ ॥ शरीरस्य वसनस्याऽऽभरणादीनां च दीप्तिं द्युतिरिति
उपाख्यायते ।

लेश्याशब्द उक्तार्थः ॥५॥ लेश्याशब्द उक्तार्थ एव वेदितव्यं लेश्याया विशुद्धिं लेश्यानिशुद्धि ।
इन्द्रियावधिभ्यां विषयाभिसंबंधः ॥ ६ ॥ विषयशब्दस्य इन्द्रियानविष्यामभिसंबन्धो भवति ।
इन्द्रियं चाऽऽधिश्च इन्द्रियावधी तयोर्विषय इन्द्रियावधिविषय इति ।

इतरथा हि तदाधिनयप्रसंगः ॥ ७ ॥ अक्रियमाणे हेतुमभिसंबन्ध उपर्युपरि देवेषु इन्द्रियाणा-
माधिक्यं प्रसज्यते ।

स्थितिग्रहणमादौ तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥ ८ ॥ स्थितिग्रहणमादौ क्रियते तत्पूर्वकत्वादितरेषां
प्रमानादीनां । स्थितिमता हि प्रमानादयो नाऽस्थितस्येति ।

तेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति तसिः ॥ ९ ॥ तेभ्य स्थित्यादिभ्य अधिका इति 'अपादानेऽहीय-
रुहारिति' तसि । तैर्वाधिका इति तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसख्यानमिति तसि' उपर्युपरि वैमानिका
इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसंबन्धयते उपर्युपरि वैमानिका प्रतिकल्पं प्रति प्रस्तारं च स्थित्यादिभिरधिका इति ।
तत्र स्थिति उच्छ्रय जघन्या च । सा उपरिष्टाद्वक्ष्यते । इह तु वचनं येषां समा भवति तेषामपि गुणतो-
धिकत्वज्ञापनार्थं । य प्रमानं सौधर्मरूपदेवानां निग्रहानुग्रहनिक्रियापराभियोगादिषु, उपर्युपरि ततोऽन-
तगुणं । मदाभिमानतया अल्पसंख्येत्वाच्च न प्रवर्तते । एव मुखादयोपि प्रत्येतव्या । लेश्यानियम उपरि-
वक्ष्यते इह तु वचनं यत्र विधानं समानं तत्रापि कर्मनिशुद्धितोधिका भवति इति प्रतिपादनार्थं । यथा
स्थित्यादिभिरुपर्यधिका एव गत्यादिभिरपि इत्यतिप्रसंगे तन्निरूप्यर्थमाह—

• गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

देशांतरप्राप्तिहेतुर्गतिः ॥ १ ॥ उभयनिमित्तनशात् उत्पद्यमानं कायपरिपदो गतिरित्युच्यते ।

शरीरमुक्तलक्षणं ॥ २ ॥ औदारिकवैक्रियिकाऽऽहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि, इत्यत्र शरीर-
मुक्तलक्षणं ।

लोभकपायोदयान्मूर्छा परिग्रहः ॥ ३ ॥ लोभकपायवेदनीयस्य उदयान्मूर्छासकल्पं परिग्रहं
इत्याख्यायते ।

मानकपायोदयापादितोभिमानः ॥ ४ ॥ मानकपायवेदनीयस्य उदयापादितोऽहकार अभि-
मान इति कथ्यते । गतिश्च शरीरच परिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमाना ते गतिशरीरपरि-

प्रहाभिमानते । तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसख्यान, इति तसि । यदि हि अपादानविवक्षा स्यात्
अहीयरुहोरिति प्रतिषेध स्यात् ।

गतिग्रहणमादौ लक्षणद्वययोगात् ॥ ५ ॥ गतिग्रहणमादौ कियते कुत ? लक्षणद्वययोगात्
द्वे द्वे सुधिस अल्पात्तर, इति ॥

ततः शरीरग्रहणं तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्ते ॥ ६ ॥ तत परशरारग्रहण कियते कुत ?
तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्ते । सति शरीरे परिग्रहो ममेद बुद्धिरुपजायते ।

तद्वत्त्वेपि केवलिन परिग्रहेच्छाभाव इति चेन्न देवाधिकारात् ॥७॥ स्यादेतत्-शरीरवत्त्वेपि
केवलिन ममेदमिति सकल्यो न विद्यते ततोऽय हेतुव्यभिचार इति तन्न, किं कारण ? देवाधिकारात् ।
देवा हि रागादिमत-अधिकृता, तेषामवश्य सति शरीरे परिग्रहाभिलाषेण भवितव्यमिति नास्ति व्यभिचार ।

तन्मूलत्वात्तदनतरमभिमानग्रहण ॥ ८ ॥ परिग्रहमूलो हि लोकेऽभिमानो दृष्ट ततोऽय तद-
नतर ग्रहण कियते । उपर्युपरात्यनुवर्तते तेनोपर्युपरि देवाना उक्ता गत्यादयो हीना वेदितव्या । तद्यथा-
सौधर्मेशानयोर्देवा श्रीढादिनिमित्ता गतिं महात्रिपयत्वेन मुहुर्मुहुर्दृष्ट्या वाऽधिकामास्कदति न तयोपरि देवा
विषयामिभ्वगोद्रेकाभावात् । ततस्तान्निमित्ता गतिरपि क्रमेण हीयते । शरीरमपि सौधर्मेशानयोर्देवानां
सप्तरात्रिप्रमाण । सनत्कुमारमार्हेदयो षड्रत्निप्रमाण । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलातनकापिष्टेपु पचारति । शुक्र-
महाशुक्रशतारसहस्रादि च चतुररति । आनतप्राणतयोरर्धचतुर्यरति । आरणाच्युतयोररतिप्रितयप्रमाण ।
अधोम्रेयकेषु अर्धवृत्तीयारति, मध्यमम्रेयकेषु अरतिद्वयमात्र, उपरिमम्रेयकेषु अनुदिशविमानेषु च
अधोम्रेयारति, अनुत्तरेष्वरतिप्रमाणमात्र । परिग्रहोपि विमानपरिवारादिलक्षण उपर्युपरि हीन इत्युक्त पुर-
स्तात् । कुत पुनरुपर्युपरि परिग्रहाभिमानहानिरित्युच्यते—

प्रतनुकषायत्वात्सकेशवधिविशुद्धितत्त्वावलोकरनसंवेगपरिणामानामुत्तरोत्तराधिक्याद्
भिमानहानिः ॥ ९ ॥ प्रतनुकषायत्वात्सकेशो भवति, ततोऽवधिविशुद्धिर्जायते, सकेशवशाद्देवाधि-
र्हीयते इत्युक्त पुरस्तात् । ततोऽवधिविशुद्धे उपर्युपरि देवा शरीरमानसदु खपरीतान् नारकतेर्यग्येनमा-
नुषान् प्ररुषेणाऽवलोकयति । ततस्तान्निमित्तसंवेगपरिणाम ससाराद्भीरुता, उपजायते । ततो दु खहेतुषु
दुरतेषु परिग्रहेषु अभिमानो हीयते । किं च—

विशुद्धपरिणामप्रकर्षनिमित्तत्वाच्च उपर्युपर्युपपत्तेः ॥ १० ॥ इह विशुद्धपरिणामभेदनिमित्त
पुण्यकर्मव्रथविकल्प, तत्पूर्वको देवेषु उपपाद इति उपर्युपरि अभिमानहानि । कारणसदृश हि कार्य दृष्टमिति ।
तद्यथा—तैर्यग्येनैष असन्निर पर्याप्ता पचेद्विया सख्येयनर्षायुष, अल्पशुभपरिणामवशेन पुण्यव्रधमनुभूय
भवननासिषु व्यतरेषु च उत्पद्यते । त एव सन्निनो मिथ्यादृष्टय, सासादनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽसहस्राण्यदुत्पद्यते
त एव सम्यग्दृष्टय सौधर्मादिषु अच्युतातेषु जायते । असख्येयनर्षायुष, तिर्यङ्मनुष्या मिथ्यादृष्टय सासा
दनसम्यग्दृष्टयश्च आ उयोतिष्केभ्य उपजायते । तापमाथोक्त्या त एव सम्यग्दृष्टय सौधर्मेशानयोर्ज मानुभवति ।
मनुष्या सख्येयवर्षायुष मिथ्यादर्शना सासादनसम्यग्दर्शनाश्च भवननासिप्रभृतिपूरिमम्रेयकातेषु उप-
पादमास्कदति । परित्राजकाना देरेषूपपाद आ ब्रह्मलोकात् । आजीवकाना आ सहस्राणात् । तत ऊर्ध्वमन्यलिंगानां
नास्त्युपपाद । निर्ग्रथलिंगधराणामेव-उरुष्टतपोनुष्ठानोपचितपुण्यवधाना । असम्यग्दर्शनानामुपरिमम्रेयका-
तेषु उपपाद तत ऊर्ध्वं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणप्रकर्षयोगादेव कल्पस्थानातिशये योगोत्सेय । पुरस्तात्त्रिषु
निकायेषु देवानां लेश्याभिधिरुक्त इदानीं वैमानिकेषु लेश्याभिधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

किमर्थं पृथग्लेश्याविधानं क्रियते ननु यत्रैवान्यो लेश्याविधि तत्रैवैद वक्तव्यः अत उत्तर पठति—
 पृथग्लेश्याभिधानं लघ्वर्थं ॥ १ ॥ पृथग्लेश्याभिधानं क्रियते लघ्वर्थं तत्र हि पाठे क्रियमाणे
 वैमानिकानां स्वामिना भेदेन निर्देशं कर्तव्यं स्यात् । अथ कोऽयं निर्देशः पीतपद्मशुक्लेश्या इति । पीता च
 पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्ला ता लेश्या येषां त इमे पीतपद्मशुक्लेश्या इति । यद्येव द्वे पुत्रदभावात् निर्देशो
 नोपपद्यते ? नैष दोषः औत्तरपादिक हस्तत्व, यथाकार्यनिपरिणामाद्वा सिद्धः । “द्रुताया तपरकरणे मन्थमनिवृ-
 त्तयोरुपसख्यानमि” त्यत्रौत्तरपादिक हस्तत्वमेवमिहापि चेदित्यम् ।

तत्र कस्य फा लेश्या इत्यत्रोच्यते—

सौधर्मेशानीयाः पीतलेश्याः ॥ २ ॥ सौधर्मेशानीया देवाः पीतलेश्या दृष्टव्याः ।

सानत्कुमारमार्हेद्रीयाः देवाः पीतपद्मलेश्याः ॥ ३ ॥ सानत्कुमारे मार्हेदे ५ देवा पीतपद्म-
 लेश्या प्रत्येतव्याः ।

ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्टेषु पद्मलेश्याः ॥ ४ ॥ चतुर्व्येषु देवा पद्मलेश्या दृष्टव्याः ।

शुक्रपदाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्लेश्याः ॥ ५ ॥ चतुर्व्येषु देवा पद्मशुक्लेश्या विज्ञेयाः ।

आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः ॥ ६ ॥ आनतादिषु शेषेषु देवा शुक्लेश्याः प्रत्येतव्याः ।
 तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्लेश्याः ।

शुद्धमिश्रलेश्याविकल्पानुपपत्तिः सूत्रेऽनभिधानादिति चेन्न मिश्रयोरन्यतरग्रहणात् यथा-
 लोके ॥७॥ स्यान्मत-उक्तो लेश्याविकल्पः शुद्धो मिश्रश्च नोपपद्यते, कुत ? सूत्रेऽनभिधानात् इति तत्र,
 किं कारणं ? मिश्रयोरन्यतरग्रहणात्, यथा लोके । तद्यथा—छत्रिणो गच्छन्तीत्यल्लत्रिष्वपि छत्रिव्यपदेश एवमिहापि
 मिश्रयोरप्यन्यतरग्रहणेन ग्रहणं भवति इति पीतपद्मलेश्या पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यते, एव पद्मशुक्ल-
 लेश्या अपीति नास्ति दोषः ।

द्वित्रिशेषग्रहणादग्रहणमिति चेन्नैच्छातः संबंधोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतमेवमपि ग्रहणं नोप-
 पद्यते कुत ? द्वित्रिशेषग्रहणात् सूत्रे ह्येव पठ्यते द्वयोः पीतलेश्या, त्रिषु पद्मलेश्या, शेषेषु शुक्लेश्या इति
 तच्चानिष्टमिति, तत्र किं कारणं ? इच्छातः संबधोपपत्तेः । एव हि संबधः क्रियते द्वयोः कल्पयुगलयोः पीत-
 लेश्या, सानत्कुमारमार्हेद्रीयो पद्मलेश्याया अनिवक्षात् । ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्या शुक्रमहा-
 शुक्रयोः शुक्लेश्याया अविक्षात् । शेषेषु शतारादिषु शुक्लेश्या पद्मलेश्याया अनिवक्षात्, इति नास्त्यापविरोधः ।

पार्वांतराश्रयाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा पाठांतरमाश्रियते किं पुनः तत् पीतमिश्रपद्ममिश्रशुक्लेश्या ? द्वि-
 द्विचतुश्चतुः शेषेष्विति, ततो न काश्चिदापविरोधः ।

निर्देशार्णपरिणामसकामकर्मलक्षणगतिस्वामित्वसाधनसख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावा-
 ल्यवहुत्वैश्च साध्या लेश्याः ॥ १० ॥ एतैर्निर्देशादिभिः षोडशभिरनुयोगद्वारैः लेश्या साधयितव्याः ।
 तत्र निर्देशस्तावत्—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्लेश्या चेति । वर्णो भ्रमरम-
 यूरकठकपोततपनीयपद्मशखवर्णा यथाक्रमं लेश्याः । वर्णांतरमासां अनतत्रिकल्प, एकद्वित्रिचतुःसद्व्येयाऽ-
 सख्येयाऽनतकृष्णगुणयोगात् कृष्णलेश्याऽनतविकल्पः । एवमितरा अपि । परिणाम-सद्व्येयलोकप्रदेश
 प्रमाणेषु असद्व्येयगुणेषु कपायोदयस्थानेषु लङ्कृतमध्यमजघन्यांशकेषु सङ्केशहान्या परिणामात्मन अशुभा-
 स्तिषु कृष्णनीलकपोतलेश्या परिणमते तथा जघन्यमध्यमोल्कांशकेषु विशुद्धिद्वया तिस्रः शुभा तेजः
 पद्मशुक्लेश्या परिणमते । तयोल्काटमध्यमजघन्यांशकेषु विशुद्धिहान्या तिस्रः शुभा परिणमते । तथा जघ-
 न्यमध्यमोल्कांशेषु सङ्केशविद्वया तिस्रः, अशुभा परिणमते । एकैका चात्र लेश्या असद्व्येयलोकप्रदेशप्रमाण

घते । मध्यमकृष्णनीलकपोततेजोलेश्याशकपरिणामात् भवनवासिव्यतरज्योतिष्कपुयिव्यबुवनस्पतान्
 व्रजति । मध्यमकृष्णनीलकपोतलेश्याशकपरिणामात् तेजोवायुकाधिकेषु जायते । देवनारका सल्लेश्यामि
 तिर्यङ्मनुष्यानुयोग्याना याति । स्वामित्यमुच्यते — रत्नप्रभाशर्कराप्रभयो नारका कपोतलेश्य । बालुका-
 प्रभाया नीलकपोतलेश्या । पकप्रभाया नीललेश्या । धूमप्रभाया नीलकृष्णलेश्या । तम प्रभाया कृष्णलेश्या ।
 महातम प्रभाया परमकृष्णलेश्या । भवनवासिव्यतरज्योतिष्का कृष्णनीलकपोततेजोलेश्या । एकद्वित्रिच-
 तुरिन्द्रिया सकृष्टत्रिलेश्या । असन्नपचेन्द्रियतिर्यच सकृष्टचतुलेश्या । सन्नपचेन्द्रियतिरक्षा मनुष्याणा च
 मिथ्याद्यष्टिसासादनसम्यगद्यष्टिसम्यङ्मिथ्याद्यष्टसयतसम्यदृष्टीना पडपि लेश्या । सयतासयतप्रमत्तसयताऽ-
 प्रमत्तसयताना तिस शुभा । अपूर्णकारणादीना सयोगकेवल्यताना शुक्ललेश्यैव । अयोगकेवल्लिनोऽलेश्या ।
 सौधर्मेशानीया तेजोलेश्या । सानुकुमारमहर्द्रीया तेज पद्मलेश्या । रत्नरत्नोत्तरलातःकापिष्टेपु देवा पद्मले-
 श्या । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेपु पद्मशुक्ललेश्या । आनतादिष्वसर्वाधिसिद्धात् शुक्ललेश्या । सर्वाधिसिद्धा पर-
 मशुक्ललेश्या । साधनमुच्यते—द्रव्यलेश्या नामकर्मोदयनिमित्ता । भावलेश्या कषायोदयक्षयोपशमप्रशमप्रक्षय-
 कृता । सख्या कथ्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्या एकशो द्रव्यप्रमाणेनाऽनताऽनता । अनतानताभिर्हस्तसि-
 ष्यससर्पिणीभिर्नापहियते कालेन । क्षेत्रेणाऽनतानतलोकास्तेजोलेश्या । द्रव्यप्रमाणेन ज्योतिर्देवा, साधिका
 पद्मलेश्या । द्रव्यप्रमाणेन सन्नपचेन्द्रियतिर्यग्योनीना सख्येयभागा शुक्ललेश्या पत्योपमस्याऽसख्येयभागा ।
 क्षेत्रमुच्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्या एकश स्वस्थानसमुद्घातोपपादं सर्वलोके वर्तते । तेज पद्मलेश्या
 एकश स्वस्थानसमुद्घातोपपादैकलोकस्याऽसख्येयभागे शुक्ललेश्या स्वस्थानोपपादाभ्या लोकस्यासख्येय-
 भागे समुद्घातेन लोकस्यासख्येयभागे ' असख्येयेषु भागेषु ' सर्वलोके वा । स्पर्शनमुच्यते—कृष्णनीलकपो-
 तलेश्यै स्वस्थानसमुद्घातोपपादै सर्वलोक. स्पृष्ट । तेजोलेश्यै स्वस्थानेन लोकस्यासख्येयभाग, अष्टौ चतु-
 र्दशभागा वा देशेना । समुद्घातेन लोकस्याऽसख्येयभाग—अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशेना । उपपा-
 देन लोकस्यासख्येयभागा अर्धचतुर्दशभागा वा देशेना । पद्मलेश्यै स्वस्थानसमुद्घाताभ्या लोकस्या-
 सख्येयभाग अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशेना । उपपादेन लोकस्यासख्येयभाग पचचतुर्दशभागा वा देशे-
 ना । शुक्ललेश्यै स्वस्थानोपपादाभ्या लोकस्यासख्येयभाग, स्पृष्ट पदचतुर्दश भागा वा देशेना । समुद्घा-
 तेन लोकस्याऽसख्येयभाग पदचतुर्दशभागा वा देशेना, असख्येया वा भागा सर्वलोको वा । काल
 उच्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्याना एकश जघन्येनाऽमुहूर्त, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधि-
 कानि सप्तदशसागरोपमाणि साधिकानि सप्तसागरोपमाणि साधिकानि । तेज पद्मशुक्ललेश्यानामेकश
 कालो जघन्येन, अतमुहूर्त, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके अष्टादश सागरोपमाणि साधिकानि त्रयस्त्रि-
 षत्सागरोपमाणि साधिकानि । अतरमभिधीयते—कृष्णनीलकपोतलेश्याना—एकश अतर जघन्येनाऽतमु-
 हूर्त, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तेज पद्मशुक्ललेश्यानामेकश, अतर जघन्येनाऽतमु-
 हूर्त, उत्कर्षेणानत कालोऽसख्येया पुद्गलपरिणता । भावो व्याख्यायते पडपि लेश्या औदयिकभाना
 शरीरनाममोहनीयकर्मोदयापादितत्वात् । अल्पबहुत्व वक्ष्यते—सर्वत. स्तोका शुक्ललेश्या पद्मलेश्या अस-
 ख्येयगुणा अलेश्या अनतगुणा कपोतलेश्या अनतगुणा नीललेश्या विशेषाधिका कृष्णलेश्या विशे-
 पाधिका । आह—कल्पोपपन्ना इत्युक्त तत्रेद न ज्ञायते के कल्पा ? इत्यत्रोच्यते—

प्राग्भवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

इदं ज्ञायते कुत आरभ्य कल्पा भवति इति सौधर्मादिप्रहणमनुवर्तते तेनायमर्थो लभ्यते सौधर्मादय
 कल्पा इति । यद्येव तदनतरमेवेद वक्तव्य ? अत उत्तर पठति—

सौधर्मादनतर कल्पाभिधाने व्यवधानप्रसंगः ॥ १ ॥ यदि सौधर्मादनतर कल्पाभिधान
 क्रियते व्यवधान प्रसज्येत । कस्य ? स्थितिप्रभावादिसूत्रत्रयस्य । सति च व्यवधाने तेन निर्वायमानोऽर्थ

कल्पेऽत्रैव स्यात् अनंतरत्वाद् प्रेयेयकादिषु न स्यात् व्यवहितत्वात् । इह पुन पाठे सति स्थित्यादिविशेष विधिरविशेषेण सिद्धो भवति । अथ के कल्पातीता ।

कल्पातीतसिद्धिः परिशेषात् ॥ २ ॥ कल्पातीतानां सिद्धिर्भवति । कुत ? परिशेषात् परिशिष्टा अमी प्रेयेयकादयोऽनुचरता ।

भवनवास्याद्यतिप्रसग इति चेत् उपर्युपरीत्याभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिशिष्टा यदि कल्पातीता भवनवास्यादीनामपि वंमानिकत्वमपि प्रसज्येत इति, किंकारण ? उपर्युपरीत्यभिसंबंधात् । उपर्युपरि वैमानिका नाधस्तात् इति, तेन कल्पातीता अहमिद्रा एव । कथं पुनस्तेषामहमिद्रव ? सामानिकादि विकल्पाभावात् ।

चतुर्णिकायोपदेशानुपपत्ति पदसप्तसभवादिति चेन्न तत्रैवांतर्भावात् लौकांतिकवत् ॥४॥ स्यात्ततश्चत्वारो देवनिर्वाया इत्युपदेशो नोपपद्यते इति । कुत ? पदसप्तसभवात् । पणिकाया सभवात् भवन पातालव्यतरज्योतिष्कल्पविमानाधिष्ठानात् । भवनवासिनो दशविधा उक्त । पाताल्यासिनो लक्षणोदादि समुद्रावासा मुक्षितप्रभासादय । व्यतरा अनाश्रुतप्रियदर्शनादय जंबूद्वीपाधिपतय । ज्योतिष्का पंचविधा व्याख्याता । कल्पोपपन्ना द्वादश वर्णिता । विमानानि प्रेयेयकादीनि उपदिष्टानि । अथवा सप्तदेवनिर्वाया त एवाऽऽकाशोपपन्नै सह, आकाशोपपन्नाश्चत्वारदशविधा पाशुतापि-लक्षणतापि-तपनतापि-भवनतापि-सोम-कायिक-यमकायिक-वरुणकायिक-चैत्रणकायिक-पितृकायिक-अनलकायिक रिष्टक-अरिष्ट-सभवा इति तत्र किं-कारण ? तत्रैवांतर्भावात्, लौकांतिकवत् । यथा लौकांतिकानां कल्पवासिष्वतर्भावात् न निकायातरत्वं । तथा पाताल्यासिना आकाशोपपन्नानां व्यतरेष्वंतर्भावात्, कल्पवासिनां च वैमानिकत्वात् न निकायातरत्वं । इति नास्ति चातुर्विध्यहानि । आह य एते दृष्टातत्वेनोपात्ता लौकांतिकास्ते कस्मिन् कल्पे भवतीत्यत्रोच्यते ।

ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः ॥ २४ ॥

एव्य तस्मिंश्चैयत इत्यालयः ॥ १ ॥ यत्र प्राणिन एव लीयते स आलयो निवास इत्यर्थं ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालया ।

मूर्ध्वब्रह्मलोकदेवानां लौकांतिकत्वप्रसग इति चेन्न लोकांतोपश्लेषात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्ब्रह्म-लोकालया इत्यविशेषाभिधानात्तेषां सर्वेषां लौकांतिकत्व प्रसज्येत इति ? तत्र किंकारण ? लोकांतोपश्लेषात् ब्रह्मलोकस्यातो लोकांत तस्मिन् भवा लौकांतिका । अथवा जातिजरामरणाकीर्णो लोक तस्यातो लोकात् तत्प्रयोजना लौकांतिका, तै हि परीतससारा ततश्च युता एक गभवास-अवाप्य परिनिर्वाति । तेषां सामान्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुपिताव्यावाधारिष्ठाश्च ॥२५॥

क इमे सारस्वतादयः ।

पूर्वोत्तरादिषु त्रिभु यथाक्रम सारस्वतादयः ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरादिषु अष्टासु अपि दिक्षु यथा क्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्या । तद्यथा अरुणसमुद्रभव मूलं सख्येययोजनरिस्तार तमस्कथ, समुद्रबद्धलयाकार अतितीव्राकारपरिणाम स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या गच्छन् मध्येऽन्त्ये च सख्येययोजनवाहुल्य अरिष्टविमानस्याधोभागे समेत कुक्कुटकुटीवदयास्थित तस्योपरि तमोराजयोष्टावृत्त्य अरिष्टैर्दकारिमानस-प्रणिधय । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु बद्ध गता तिर्यगालोकातात्, तदनतरेषु सारस्वतादयो देवा । तत्र पूर्वो-त्तरकोणे सारस्वतविमान, पूर्वस्यां दिशि आदित्यविमान, पूर्वदक्षिणस्यां बन्धिनिमान, दक्षिणस्यामरुणाग्निमान,

दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमान, अपरस्यां तुपितविमान, अपरोत्तरकोणेऽव्यावाधविमान, उत्तरस्यामरिष्टविमान ।

चशब्दसमुच्चिताः तदंतरालवर्तिनः ॥२॥ तेषामंतरालेषु चशब्दसमुच्चिताः द्वादशवृत्त्या देवगणा प्रत्येतव्या । तद्यथा—

अग्न्याभसूयाभचंद्राभसत्याभश्रेयस्करक्षेमकरवृषभेष्टकामवरनिर्माणरजोदिगंतरक्षितात्म-
रक्षितसर्वरक्षितमरुद्वस्वश्वविश्वारुत्या ॥ ३ ॥

एते अग्न्याभादय षोडश देवगणा लोकातिकभेदा कथ्यन्ते । सारस्वतादित्यांतर अग्न्याभसूयाभा, आदित्यवह्यतरं चद्राभसत्याभा, बन्द्यरुणांतराले श्रेयस्करक्षेमकरा, अरुणगर्दतोयांतराले वृषभेष्टकामचरा, गर्दतोयतुपितमध्ये निर्माणरजोदिगतरक्षिता, तुपिताव्यानाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिता, अव्यावाधारिष्ट-तराले मरुद्वसन, अरिष्टसारस्वतातरे अश्वविश्वानि, तान्येतानि विमानानि तन्निवासिना तद्योगात् तत्सा-रस्वता सप्तशतसख्या, आदित्याश्च सप्तशतगणना, वह्य सप्तसहस्राणि नवोत्तराणि, तुपिताश्च तावत् एव, अव्यावाधा एकादशसहस्राणि एकादशानि, आरिष्टा अपि तावत् एव । चशब्दसमुच्चितानां सख्येत्युच्यन्ते—अग्न्याभे देवा सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि । सूर्याभे सुरा नवसहस्राणि नवाधिकानि । चद्राभे सुरा एकादशसहस्राणि एकादशानि । सत्याभे विबुधा त्रयोदशसहस्राणि त्रयोदशानि । श्रेयस्करे देवा पचदशसहस्राणि पचदशाधिकानि । क्षेमकरे अमरा सप्तदशसहस्राणि सप्तदशानि । वृषभेष्ट सुरा एकान्विंशति सहस्राणि एकान्विंशतिश्च । कामरेऽमरा एकविंशति सहस्राणि एकविंशतिश्च । निर्माणरजसि देवा त्रयोविंशति सहस्राणि त्रयोविंशतिश्च । दिगतरक्षिते देवा पचविंशति सहस्राणि पचविंशतिश्च । आत्मरक्षिते सुरा सप्तविंशति सहस्राणि सप्तविंशतिश्च । सर्वरक्षिते विबुधा एकान्विंशत्सहस्राणि एकान्विंशत्सहस्राणि पचविंशत्सहस्राणि पचविंशत्सहस्राणि । वसुनि सुरा त्रयोविंशत्सहस्राणि त्रयोविंशत्सहस्राणि । अश्वे सुरा पचविंशत्सहस्राणि पचविंशत्सहस्राणि । विश्वे देवा सप्तविंशत्सहस्राणि सप्तविंशत्सहस्राणि । एते चतुर्विंशति लौकातिकगणा समुदिता चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टसप्ततिश्च शतानि पञ्चतराणि । सर्वे ते स्वतन्त्रा हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरविबिरहादेवर्षय, तत इतरेषा देवानामर्चनीया चतुर्दशपूर्वधरा सतत ज्ञानभावनागहितमनस ससारान्नित्यमुद्दिग्ना अनित्याशरणायनुप्रेक्षासमाहितमानसाः अति-विशुद्धसम्यग्दर्शना तर्धिकरानिष्क्रमणप्रतिबोधनपरा । नामकर्मणाऽसख्योत्तरप्रकृतिवात् ससारिणा जीवाना सज्ञा शुभाशुभनामकर्मोदयापादिता वदितव्या । एतस्य कर्मणशरीरप्रणालिक्रिया आश्रयापेक्षयापादितसुखदुःखाना भव्याभव्यभेदाहितद्वैविध्याना प्राणिना ससारोऽनादि, अपर्यवसान अन्यथा मोहोपशमप्रवृत्तस प्रथादृत्ताना अप्रतिपतितसम्यग्दर्शनाना परीतविषय सप्ताद्यानि भगवत्प्रणानि उत्कर्षेण वर्तन्ते । जघन्येन द्वित्राणि अनुबध्नाच्छिद्यन्ते । प्रतिपतितसम्यक्त्वाना तु भाग्य । आह—प्रतिपतितसम्यक्त्वेषु किमत्रिशेष एव आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशय । इत्यत्रोच्यते ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

विजयादिषु इति ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः ॥ १ ॥ अय आदिशब्द प्रकारार्थोदृष्टव्य तेन विजयत्रैजयंतजयताप-राजिताऽनुदिशविमानानामिष्टाना प्रहण सिद्ध भवति । क, पुनरत्र प्रकारार्थः अहर्निद्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपाद । सर्वार्थसिद्धप्रहणप्रसंग इति चेन्न तेषा परमोक्तत्वात् । सर्वार्थसिद्ध इत्यन्वर्थनिर्देशात् एकचरमत्वसिद्धेः ।

द्विचरमत्व मनुष्यदेहद्वयापेक्षं ॥ २ ॥ चरमशब्द उक्तार्थं द्वौ चरमौ देहौ येषा ते द्विचरमाः तेषा भावो द्विचरमत्व । एतन्मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगतव्य । विजयादिषु च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्व

मनुष्येषूप्य सयममाराप्य पुनर्विजयादिपूष्यद्युता मनुष्यभयमनाप्य सिष्यति इति द्विचरमदेहत्व । इतरथा हि द्वौ मनुष्यभयौ, एको देवभयश्चेति त्रिचरमन्व स्यात् न द्विचरमन्व । कुत पुन मनुष्यदेहस्य चरमन्वमिति चेदुच्यते—

मनुष्यदेहस्य चरमन्व तैर्नैव मुक्तिपारिणामोपपत्तेः ॥ ३ ॥ यतो मनुष्यभयमनाप्य देवनारक्तैर्यग्योना सिष्यति न तेभ्य एवेति मनुष्यदेहस्य चरमन्व ।

एकस्य चरमन्वमिति चेन्न औपचारिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यामत् एकस्य भयस्य चरमन्व, अतत्वात् न द्वयोस्ततो द्विचरमन्वमुक्त इति तन्न, किं कारण ? औपचारिकत्वात् येन देहेन साक्षात्सोऽनाप्यत स मुख्यधरम, तस्य प्रत्यासन्नो मनुष्यभय तत्प्रत्यासत्तेधरम इत्युपचयते । देवभवेन व्यवहितत्वात् प्रत्यासत्त्यभाव इति चेन्न 'येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेति वचनप्राण्यादिति' ।

आर्षविरोध इति चेन्न प्रश्नविशेषोपपत्त्वात् ॥ ५ ॥ स्यामत् विजयादिषु द्विचरमन्वमार्षे विरोधि । कुत, त्रिचरमन्वात् एव ह्यर्षे उक्तमतरविधाने—अनुदिशानुत्तरविजययतजयतापराजितविमानपासिनां, अतरं जघन्येन वर्षपृथक्त्व, उत्कर्षण द्वे सागरोपमे सातिरेके इति । तस्यायमर्थ तेभ्य च्युता मनुष्येषूप्य अष्टवर्षां सयममाराप्य अतर्मुहूर्तेन विजयादिषु भवमाप्नुवति इति जघन्येन वर्षपृथक्त्व । केचित्तेभ्यश्च्युता मनुष्येषूप्य सयममनाप्य सौधर्मेशानकल्पयो जनित्वा पुनरपि मनुष्यभयमनुभूय विजयादिषु जायते इति उत्कर्षण द्वे सागरोपमे साधिके इति ततो मनुष्यभयत्रयोपपत्तेर्द्विचरमनुक्तमिति तन्न, किं कारण ? प्रश्नविशेषोपपत्त्वात् । एवं हि व्याख्याप्रशंसिदडकेषु विजयादिषु देवा मनुष्यभयमास्कन्दत कियतीर्गत्यागती विजयादिषु कुर्वति इति गौतमप्रश्ने भगवतोक्त जघन्येनैको भव आगत्या उत्कर्षण गत्यागतिर्भ्यां द्वौ भयौ, सर्वार्थसिद्धौ च्युता मनुष्येषूप्य तैर्नैव भवेन सिष्यतीति न लौकातिकवदेकभयिका एवेति विजयादिषु द्विचरमन्व नार्षविरोधि कृत्वातरोत्पत्त्यनपेक्षत्वात् प्रशस्येति । आह उक्त भवति जीवस्य श्वादापिकेषु भयेषु तैर्यग्योनिगातिरौदायिकी, स्थितौ चोक्त तैर्यग्योनिजानां चेति । आश्रवविधाने च वक्ष्यते माया तैर्यग्योनस्येति । तद्वक्तव्य के तैर्यग्योनय इति अत्रोच्यते ।

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ १२७ ॥

अनुक्तोऽय निर्देश औपपादिकमनुष्येभ्य इति, कुत ? मनुष्यशब्दस्य अल्पात्रतरत्वात् पूर्वनिपात प्राप्नोति ? अभ्यर्हितत्वान्नप दोष औपपादिकस्य पूर्वनिपात । कथमभ्यर्हितत्व ? देवानामौपपादिकेष्वतर्भावात्, देवा स्थितिप्रभावादिभिरभ्यर्हिता इति व्याख्याता ।

वक्तव्य औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्ये शेषाः ॥ १ ॥ औपपादिका उक्ता । देवमारकमनुष्य व्याख्याता प्राह मानुषोत्तरान्मनुष्या इति । तेभ्योऽन्ये ये ते शेषा तैर्यग्योनय ।

सिद्धप्रसग इति चेन्न सांसारिकप्रकरणात् ॥ २ ॥ स्यामत् औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्यत्व सिद्धानामप्यस्ति इति तैर्यग्योनित्वप्रसग इति तन्न, किं कारण ? सासारिकप्रकरणात् । ससारिण प्रकृता तेन तेभ्योऽन्ये संसारिण एव तैर्यग्योनयो न सिद्धा । अथ केय तैर्यग्योनि ?

तिरोभावो तैर्यग्योनिः ॥ ३ ॥ तिरोभावोऽन्यभवात् उपनाहत्वमित्यर्थं तत कर्मोदयापादितभावा तैर्यग्योनिरित्यारव्याप्यते । तिरश्चि योनिर्यथा ते तैर्यग्योनय ते च त्रसस्थावरादिविकल्पा व्याख्याता ।

देवादिवत्तदाधारनिर्देश इति चेन्न सर्वलोकव्यापित्वात् ॥ ४ ॥ स्यामत् यथा देवाना मूर्धूलोक, मनुष्याणां तैर्यग्येक, नारकाणामधोलोक आधारविशेष उक्त तथा तिरश्चामपि आधारे निर्देष्टव्य इति तन्न, किं कारण सर्वलोकव्यापित्वात् । सर्वलोकव्यापित्व कथमेवामिति चेदुच्यते—

सूक्ष्मवाद्भेदात् ॥ ५ ॥ तैर्यग्यो द्विधा सूक्ष्मा बादराक्षेति । सूक्ष्मनामकर्मोदयापादितभावा तत्र

सूक्ष्मा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतय सर्वलोकन्यापिन । बादरा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतय विकर्षेन्द्रिया ,
पचेंद्रियाश्च कचिदेव वर्तते न सर्वत्र ।

द्वितीयेऽध्याये तन्निर्देश इति चेन्न कृत्स्नलोकभावात् ॥६॥ स्यादेतद्द्वितीयेऽध्याये एषा
तिरक्षा निर्देश कर्तव्य नोत्रेति ? तन्न किं कारणं ? कृत्स्नलोकभावात् अयमेव तन्निर्देशो युक्त सर्वालो-
कानुक्तातदाधारनिर्देश सुगम इति ।

शेषसप्रतिपत्तश्च ॥ ७ ॥ नारकादीन् सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्यच इति शेषसप्रतिपत्तिश्च
भनति इति इहैव तन्निर्देशो युक्त । स्थितिरिदानीं वक्तव्या सा नारकाणा मनुष्याणा तिरक्षा चोक्ता देवाना-
मुच्यते । तत्र चादो निर्दिष्टाना भवनवासिना स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णाद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपत्योपमार्धहीनमिताः ॥२८॥

असुरादीनां सागरोपभादिभिरभिसंबधो यथाक्रम ॥ १ ॥ असुरादीनां सागरोपमादिभि
र्यथाक्रममभिसंबधो वेदितव्य । इय स्थितिरुक्ता जघन्या प्युत्तरत्र वक्ष्यते । तद्यथा—असुराणा सागरोपमा स्थिति ,
नागाना त्रीणि पत्योपमानि, सुपर्णाणा अर्धतृतीयानि, द्वीपाना द्वे, शेषाणा पण्णा अध्वर्धपत्योपम । आदि-
देवानिकायस्थित्यभिधानानंतर व्यतरज्योतिष्कस्थितिबचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लस्य वैमानिकाना स्थितिरुच्यते
कृत. ? तयोदत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिबचनात् । तेषु च आदात्तुदियो स्थितिविधानार्थमाह ।

सौधमैशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥२९॥

द्विवचननिर्देशाद्द्वित्वामिति ॥१॥ सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद् द्वे सागरोपमे इति गम्यते ।
अधिके इत्यधिकार आ सहस्रारात् ॥ २ ॥ अधिके इत्यय अधिकारो दृश्यते । आ कुत् ?
आ सहस्रारात् । तेन सौधमैशानयोर्देवानामुक्त्वा स्थिति द्वे सागरोपमे सातिरके प्रत्येतन्ये । उचरयो
स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

सानत्कुमारमोहेंद्रयोः सप्त ॥३०॥

अधिकारात्सागराधिकमप्रत्ययः ॥ १ ॥ सागरग्रहण, अधिकग्रहण च अनुवर्तते तेनायमर्थो
लभ्यते सानत्कुमारमोहेंद्रयोर्देवानामुक्त्वा स्थिति सप्तसागरोपमाणि साधिकानि इति । ब्रह्मलोकादिष्व-
प्युक्तातेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

सप्तग्रहणस्य व्यादिभिरभिसंबध ॥ १ ॥ द्वयोर्द्वयो सप्तग्रहण प्रकृत तस्मै निर्दिष्ट त्र्यादि-
भिरभिसंबधो दृश्यते । सप्तत्रिभिरधिकानि सप्तसप्तभिरधिकानित्यादि ।

तुशब्दा विशेषणार्थ ॥ २ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थो दृश्यते । किं निशिनष्टि ? अधिकशब्दोनुष-
र्तमान चतुर्भिरिह सबध्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशेष्यते । तेनायमर्थो भवति ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयो
दशसागरोपमाणि साधिकानि । क्वातनकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमाणि साधिकानि शुक्रमहाशुक्रयो षोडश
सागरोपमाणि साधिकानि शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि । आनतप्राणतयोर्निशति
सागरोपमाणि । आरणाच्युतयोर्द्वौविंशति सागरोपमाणि उक्त्वा स्थितिरिति । ननु च तुशब्दोऽनर्थक.
अधिक इत्यधिकारे आसहस्रारादित्युक्तत्वात् ? न, अतस्तत्सिद्धे । तत ऊर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु भ्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकारादधिकसंबन्ध ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते तेनेह सन्नधो वेदितव्य एकैकेनाऽधिकार्नाति । किमर्षे नवसु भ्रैवेयकेषु विजयादिष्विति पृग्ग्रहण ।

भ्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसग्रहार्थं ॥ १ ॥ भ्रैवेयकविजयादिभित्युच्यमाने अनुदिशप्रिमानानामसग्रह स्यात् ततस्तत्सप्रहार्थं पृथग्ग्रहण क्रियते ।

प्रत्येकमेकैऋद्धराभिसत्रार्थं नवग्रहण ॥ ३ ॥ भ्रैवेयकोऽभिलुच्यमाने यथा विजयादिषु सर्वेषु एकमेव सागरोपममधिक तथा सर्वेषु भ्रैवेयकेषु एकमेव सागरोपममधिकमिति प्रतीयते तस्मान्नवग्रहण क्रियते । ननु प्रत्येकमेकैऋद्धरासागरोपमस्य आधिक्यं यथा स्यादिति । अथ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहण किमर्थं ?

सर्वार्थसिद्धपृथग्ग्रहण विकल्पनिवृत्त्यर्थं ॥ ४ ॥ यथाऽधस्ताजघन्योत्कर्षस्थितिविकल्पः तथा सर्वार्थसिद्धेर्माभूत् इत्येवमर्थं पृथग्ग्रहण क्रियते । तेनापमर्थो वेदितव्य अधोभ्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये पंचविंशतिः सागरोपमाणि । मध्यमभ्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये सप्तविंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये अष्टविंशतिः । उपरिमभ्रैवेयकेषु प्रथमे एकात्रिंशत् । द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकत्रिंशत् । अनुदिशनिमानेषु द्वाविंशत् । विजयादिषु तयस्त्रिंशत् । सागरोपमाणां उल्लूक्य स्थितिः । सर्वार्थसिद्धेर्ब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । अत्राह मनुष्यतिर्यग्योनिजानां परापरस्थितौ व्याख्याते । देवानां किं-उल्लूक्यैव न वेत्युच्यते—

अपरा पत्योपममधिकं ॥ ३३ ॥

अपरा जघ-येत्यर्थे स्थितिरित्यनुवर्तते व्याख्यातपरिमाणपरह्योपम । केपा ? देवानामपि जघन्या स्थितिः । सौधर्मेशानयोर्देवानां कथं गम्यते ?

पारिशेष्यात्सौधर्मेशानयोः परा स्थितिः ॥ १ ॥ भजनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्विद्यते सान्कुमारानीनां च परत परत पूर्वापूर्वान्तरेति ततः परिशेषात् सौधर्मेशानयोर्देवानां साधिकं पत्योपमं जघन्या स्थितिर्देदितव्या । तत ऊर्ध्वं जघन्यास्थितिप्रतिपादनार्थमाह ।

परतः परतः पूर्वापूर्वानंतराः ॥ ३४ ॥

परस्मिन् देशे परत तस्य वीप्साया द्वित्व । पूर्वशब्दस्यापि । किमुक्तं भवति पूर्वा पूर्वा या स्थितिरुल्लूक्य सा सा उपरि देवानां जघन्येत्वेतदुक्तं भवति । किमिशेषेण ? नेत्याह ।

आधिकग्रहणानुवृत्तेः सातिरेकसप्रत्यय ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते ? क प्रकृत । “अपरा पत्योपममधिक” इत्यत्र सातिरेकसप्रत्ययो भवति । सौधर्मेशानयोः परा स्थितिः द्वे सागरोपमे साधिके । सान्कुमारमाहेंद्रयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सान्कुमारमाहेंद्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरापमाणि साधिकानि, तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । आ कुतोऽयमधिकार ?

आ विजयादिभ्यां अधिकारः ॥ २ ॥ आ विजयादिभ्योऽनुत्तरेभ्यः, अयमधिकारो वेदितव्य । कथं गम्यते, सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणात् इत्युक्तं पुरस्तात् ।

अनन्तरेत्यवचन पूर्वोक्तैरिति चेन्न व्यवहिते पूर्वशब्दप्रयोगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत पूर्विति वचनात् आनन्तर्यप्रतीति अनन्तरेति वचनमन्वर्थकमिति तन्न, किं कारणं ? व्यवहितेपि पूर्वशब्दप्रयोगात् । अयं हि पूर्वशब्द व्यवहितेपि प्रयुज्यते तद्यथा पूर्वं मधुराया पाठलिपुत्रमिति । अतः सौधर्मेशानयोः या परा स्थिति सा ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलोकयोर्जघन्या स्थितिरित्येवमाद्यनिष्ठ प्रतीयते ततोऽनन्तरमुच्यते । नारकाणामुल्लूक्य स्थितिरुक्ता जघन्या सूत्रेऽनुक्ता तामप्राकृतामपि लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

चशब्द किमर्थं ?

चब्दशः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥१॥ शब्दाक्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थे । किं प्रकृतं ? परत परत पूर्वोपूर्वाऽनतरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थोल्लभ्यते रत्नप्रभाया नारकाणां परा स्थितिरैक सागरोप सा शर्कराप्रभाया जघन्या । शर्कराप्रभायामुल्लूष्टा स्थितिः श्रीणि सागरोपमाणि वायुकाप्रभाया जघन्येत्येवमादि तद्ब्यासो व्याख्यात पुरस्तात् । अयं प्रथमाया पृथिव्या का जघन्या स्थितिः ? इत्यत आह ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । अथ भवनासिना का जघन्या स्थितिरित्यत आह ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्द किमर्थं ? प्रकृतसमुच्चयार्थ इति, एतेन भवनवासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यभिसवध्यते । व्यतराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह ॥

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

च शब्द प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येव तेन व्यतराणामपरा स्थिति दशवर्षसहस्राणि इत्यवगम्यते ।

परा व्यतराणां प्रागाभिधातव्येति चेन्न छाद्यवार्थत्वात् ॥१॥ स्यादेतद्यथाऽन्येषां देवनिकायानां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा व्यतराणामपि परा प्रागाभिधातव्या इति ? तन्न । किं कारणं ? छाद्यवार्थत्वात् यदि परा स्थिति प्रागुच्यते पुन दशवर्षसहस्रग्रहण क्रियते तथा सति गोरव स्यात् । यथेव-अमीषा का परा स्थिति ? इत्येतदाह ।

परा पल्योपममधिकं ॥ ३९ ॥

स्थित्यभिसंबन्धात् स्त्रीलिंगनिर्देशः ॥ १ ॥ स्थितिरित्यनुवर्तते तेनाभिसन्धात् परेति स्त्रीलिंगनिर्देशो दृष्टव्यः । इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्नक्तव्येत्यत आह ।

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

च शब्द प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येव तेनैवमभिसवध्यते ज्योतिष्काणां च परा स्थिति पल्योपममधिकमिति । आह-अपरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरित्यत आह-

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः । अत्राह-ज्योतिष्काणां पल्योपममधिकं परा स्थिति इत्यनिशेषाभिधानेन ज्ञायते चद्रादाना किं स्थितिनिशेषः ? इत्यत्रोच्यते ।

चद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं ॥ १ ॥ चद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थिति ।

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं ॥ २ ॥ वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं सूर्याणां परा स्थिति ।

शुक्राणां शताधिकं ॥ ३ ॥ शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थिति ।

वृहस्पतीनां पूर्णा ॥ ४ ॥ वृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थिति साधिक ।

शेषाणामर्धं ॥ ५ ॥ शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्धं परा स्थिति ।

नक्षत्राणां च ॥ ६ ॥ नक्षत्राणां-अर्धपल्योपमं परा स्थिति ।

तारकाणां चतुर्भागः ॥ ७ ॥ पल्योपमस्य चतुर्भागस्तारकाणां परा स्थिति ।

तदष्टभागो जघन्योभयोपां ॥ ८ ॥ तस्य पत्न्योपमस्याष्टभागं जघन्या स्थिति उभयोपा तार-
काणा नक्षत्राणा च भवति ॥

शेषाणां चतुर्भागां ॥ ९ ॥ शेषाणा सूर्यादीना पत्न्योपमचतुर्भागो जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । अथ
लौकातिकदेवाना का स्थिति ? इत्यत्रोच्यते ।

लौकातिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषां ॥ ४२ ॥

अष्टसागरोपमस्थितयो लौकातिकाः ॥ १ ॥ एकेव लौकातिकाना स्थितिः । का ? अष्टौ
सागरोपमाणि । सर्वे ते शुक्लेश्याः पचहस्तोत्सेधशरीरा ।

व्याख्यातो जीवः ॥ २ ॥ सम्यग्दर्शनस्य निष्यप्रदर्शनमुखेनोपन्यस्तोपु जीवादिषु आद्यो जीव
पदार्थो व्याख्यात ।

सच एकोऽनेकात्मकः ॥ ३ ॥ स जीव एक अनेकात्मको भवति । कुत एकस्याऽनेकात्म
कत्वमिति चेत् अत्रोच्यते ।

अभावविलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥ अभूत नास्त्यैकरूपोभावः न हि अभाव अभावात्मना भिद्यते
तद्विसदृशस्तु नानारूपो भाव इतरथा हि तयोरविशेष एव स्यात् ।

स तु षोढा भिद्यते जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षयते विनश्यतीति ॥ ५ ॥ तत्र
उभयनिमित्तप्रशादात्मलाभमापद्यमानो भाव , जायत इत्यस्य निषय । यथा मनुष्यगतिनामकर्मोदयापेक्षया
आत्मा मनुष्यादित्सेन जायत इत्युच्यते । तस्यायुरादिनिमित्तवशादवस्थानमस्तित्व । सतोऽवस्थातरावातिरिप-
रिणाम । अनितृत्तपूर्वस्वभास्य भायातरेणाऽऽधिष्य वृद्धि । क्रमेण पूर्वभावैकदेशनिवृत्तिरपक्षय । तत्पर्या-
यसामान्यमिनिवृत्तिर्विनाशः । एव प्रतिक्षणवृत्तिभेदादनतस्या जायते इति नानात्मता भावस्य । अथवा सन्
श्रेयद्रव्यामूर्तातिसूक्ष्माभगाहनासख्येयप्रदेशाऽनादिनिधनचेतनत्वादिना । किं च-

अनेकवाग्बुद्धिज्ञानविषयत्वात् ॥ ६ ॥ इह लोके एकोऽर्थोऽनेकजन्मवाच्यो भवति । तथाभि-
धेयपरिणामे सति तेषा शब्दाना तत्र प्रयोगात् । प्रयोगो हि प्रतिपादनक्रिया तस्या शब्दार्थवुभावपि
साधको । शब्दस्तावद्व्यञ्जकत्वात्साधक । अर्थोपि व्यग्यत्वात् कर्मभावमापद्यमान तत्समकालमेव स्वातन्त्र्य
मनुभवति, तस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्ते, यथा तद्गुला कर्मरूपापन्ना एव कर्तृतामास्फुटति येनोच्यते
कर्मकारकमिति, अत तस्मिन् सति अनेक शब्द प्रयुज्यते यथा घट- पार्थिव मार्तक सज्जो नवो
महान् इत्यादि । एवमात्मकाना च मिज्ञानानामालम्बन भवति तैर्विना तस्याभावात् । सर्वे ते घटस्य
आत्मान तथाऽऽत्मन्यपि अनेकवाग्बुद्धिज्ञानालम्बनदर्शनादेकस्यानेकोऽऽत्मकत्वमनसेय । अपि च-

अनेकशक्तिप्रचित्त्वात् ॥ ७ ॥ यथा घृत क्षेहयति तर्पयति उपवृण्यतीति अनेकशक्ति । घटो वा
जलधारणाहरणादिलक्षणयाऽनेकया शक्त्या प्रचित । तथा आत्मनोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभाम्निमित्तवशादने
कप्रकारप्राप्तियोग्यमद्दुशक्तियोगादनेकोत्मकत्व । इतश्च-

वस्त्वतरसवभावनिर्भूतानेकस्यधिरूपत्वात् ॥ ८ ॥ यथैको घट- पूर्वपरांसारितदूरासन्ननवपुरा-
णसमर्गसमर्थदेवदत्तकृतचेतस्वामिकत्वसख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागादिभेदादनेकव्यपदेशभागवति स-
वधानामानत्यात् त सन्ननिमपेक्ष्य तस्य तस्य पर्यायस्य भावात् । अथवा-

पुद्गलानामानत्यात्तत्तुपुद्गलद्रव्यमपेक्ष्य एकपुद्गलस्थस्य तस्यैकस्यैव पर्यायस्याऽन्वत्त्व
भावात् ॥ ९ ॥ यथा प्रदेशिन्या मध्यमाभेदात् यदन्वत्त्व न तदेवानामिकाभेदात् । माभूत् मध्यमानामि-
क्यारेकत्व मध्यमाप्रदेशिन्य यत्वेहेतुत्वेनाऽविशेषादिति । नचैतत्परावधिकमेवार्थसत्त्वं । यदि मध्यमासामर्थ्यात्
प्रदेशिन्या हन्वत्य ज्ञेयत शशविभाषेपि स्याच्छकमुष्टौ वा । नापि स्वत एव परापेक्षाभव तद्व्यवस्यभावात् ।

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

चशब्द किमर्थ ?

चब्दशः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥१॥ शब्दाक्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थे । किं प्रकृत ? परत. परत पूर्वापूर्वाऽनन्तरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थोलम्ब्यते रत्नप्रभाया नारकाणां परा स्थितिरैक सागरोप सा शर्कराप्रभाया जघन्या । शर्कराप्रभायामुच्छ्रिता स्थितिः त्रीणि सागरोपमाणि बालुकाप्रभाया जघन्येत्येवमादितद्व्यासो व्याख्यात पुरस्तात् । अथ प्रथमाया पृथिव्या का जघन्या स्थिति ? इत्यत आह ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । अथ भवनासिना का जघन्या स्थितिरित्यत आह ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्द किमर्थ ? प्रकृतसमुच्चयार्थ इति, एतेन भवनासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यभिसवध्यते । व्यतराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह ॥

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

च शब्द प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येव तेन व्यतराणामपरा स्थितिः दशवर्षसहस्राणि इत्यवगम्यते ।

परा व्यतराणां प्रागभिधातव्येति चेन्न लाघवार्थत्वात् ॥१॥ स्यादेतच्चथाऽन्येषा देवनिकाषाणां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा व्यतराणामपि परा प्रागभिधातव्या इति ? तन्न । किं कारण ? लाघवार्थत्वात् यदि परा स्थिति प्रागुच्यते पुन दशवर्षसहस्रग्रहण क्रियते तथा सति गौरव स्यात् । यथेव—अमीया का परा स्थिति ? इत्येतदाह ।

परा पल्योपममधिकं ॥ ३९ ॥

स्थित्यभिसंबधात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥ स्थितिरित्यनुवर्तते तेनाभिसवधात् परेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो दृष्टव्य । इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह ।

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

च शब्द. प्रकृतसमुच्चयार्थ. इत्येव तेनैवमभिसवध्यते ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति । आह—अपरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरित्यत आह—

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थ । अत्राह—ज्योतिष्काणां पल्योपममधिकं परा स्थिति इत्यनिशेषाभिधानेन ज्ञायते चद्रादाना किं स्थितिनिशेष ? इत्यत्रोच्यते ।

चद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं ॥ १ ॥ चद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं ॥ २ ॥ वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं सूर्याणां परा स्थितिः ।

शुक्राणां शताधिकं ॥ ३ ॥ शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

वृहस्पतीनां पूर्णा ॥ ४ ॥ वृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थितिः साधिकं ।

शेषाणामर्धं ॥ ५ ॥ शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्धं परा स्थितिः ।

नक्षत्राणां च ॥ ६ ॥ नक्षत्राणां—अर्धपल्योपमं परा स्थितिः ।

तारकाणां चतुर्भागः ॥ ७ ॥ पल्योपमस्य चतुर्भागस्तारकाणां परा स्थितिः ।

ते च कालादिभिर्भेदाभेदार्पणात् ॥१५॥ ते च क्रमयौगपद्ये कालादिभिर्भेदाभेदार्पणाद्भवत् । यदा वक्ष्यमाणकालादिभिरस्तित्वादीनां धर्माणां भेदेन विवक्षा तदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्यभावात् क्रम । यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते तदैकत्वमापन्नस्य अनेकादोषरूपस्य प्रतिपादनसंभवान् यौगपद्य ।

तत्र यदा यौगपद्य तदा सकलादेशः ॥ १६ ॥ स एव प्रमाणमित्युच्यते । सकलादेश प्रमाणाधीन इति वचनात् ॥

यदा तु क्रम तदा विकलादेशः ॥१७॥ स एव नय इति व्यपदिश्यते । विकलादेशो नयाधीन इति वचनात् । कथं सकलादेशः ?

एकगुणमुखेनाऽशेषवस्तुरूपसंग्रहात् सकलादेशः ॥ १८ ॥ यदा अभिन्नमेक वस्तु एकगुणरूपेण उच्यते गुणिनां गुणरूपमतरेण विशेषप्रतिपत्तरसंभवात् । एको हि जीवोऽस्तित्वादिष्वेकस्य गुणरूपेणाऽभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा निरश समस्तो वक्तुमिष्यते निष्ठागनिमित्तस्य प्रतिबोगिनो गुणातरस्य तत्रानाश्रयाणात्, तदा सकलादेशः । कथमभेदवृत्तिं कथं वा अभेदोपचारः ? द्रव्यार्थत्वेनाश्रयणे तदव्यतिरेकादभेदवृत्तिः । पर्यायार्थत्वेनाश्रये परस्परव्यतिरेकेषु एकत्वाध्यारोपात्तत्वाऽभेदोपचारः ।

तत्राऽऽदेशवशात्सप्तभगी प्रतिपद ॥१९॥ तत्र तस्मिन् सकलादेश आदेशवशात् सप्तभगी प्रतिपद वेदितव्या । तद्यथा—स्यादस्त्येव जीव १ स्यान्नास्त्येव जीव २ स्यादवक्तव्य एव जीव ३ स्यादस्ति च नास्ति च ४ स्यादस्ति चाऽनक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च ७ इत्यादि । उक्त च-

पुच्छावसेण भगा सत्तेन दु संभवति जस्त जथा ।

सत्तूदित पञ्चदि सामण्णाण सदा णियदा ॥ १ ॥

इति । तत्र स्यादस्त्येव जीव इत्येतस्मिन् वाक्ये जीवशब्दो द्रव्यवचन विशेष्यत्वात् । अस्तीति गुणवचनो विशेषणत्वात् । तयोस्तामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबन्धानव्योतनार्थ एवकारः । तेनेतरानिगृहीतप्रसंगे तत्संभवप्रदर्शनार्थं स्याच्छब्दप्रयोगः, स च तिङतप्रतिरूपको निपातः । तस्यानेकाव्यविधिविचारादिषु बहुष्वप्यु समवायु इह निवक्षावशात् अनेकातार्थो गृह्यते । यद्यमनेकातार्थं तैव सर्वस्वोपादानात् इतरेषां पदानां आनर्थक्यं प्रसज्यते ? नैव दोषः समान्येनोपादानेपि विशेषार्थानां विशेषोऽनुप्रयोज्य । शृक्षशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् धवादिविशेषप्रतिपादने धवाद्युपादानवत् । अथवा स्याच्छब्दोऽयमनेकातार्थस्य द्योतकः । द्योतकश्च वाचकप्रयोगसंनिधिमतरेणाऽभिप्रेतार्थानव्योतनाय नाळमिति तद्द्योत्यधर्माधारत्वाभिधानायेतरपदप्रयोगः क्रियते । अथ केनोपात्तोऽनेकातार्थोऽनेन द्योत्यते ? उक्तमेतदभेदवशात् अभेदोपचारेण वा प्रयुक्तशब्दवाच्यतामिवाऽऽस्कदति इतरे धर्मा इति । एवमितरेष्वति वाक्येषु अर्थप्रकल्पेन प्रत्येतव्यं । यद्येव स्यादस्त्येव जीव इत्यनेनैव सकलादेशेन जीवद्रव्यभेदानां सर्वेषां धर्माणां समहात् उत्तरेषां भगानां मानर्थक्यमासजति ? नात्र दोषः गुणप्रधानव्यवस्थाविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सर्वेषां भगानां प्रयोगोऽर्थावत् । तद्यथा—द्रव्यार्थिकस्य प्रधान्ये पर्यायगुणभावे च प्रथम । पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये द्रव्यगुणभावे च द्वितीय । तत्र प्रधान्यं शब्देन विनाशितत्वाच्छब्दाधीनं शब्देनानुपात्तस्यार्थतो गम्यमानस्याऽप्राधान्यं । तृतीये तु युगपद्भावे उभयस्याप्राधान्यं शब्देनाभिधेयतयानुपात्तत्वात् । चतुर्थस्तु मयप्रधानं क्रमेण उभयस्यास्यादिशब्देन उपात्तत्वात् । तयोत्तरे च भगा वक्ष्यते । तत्रास्तित्वैकांतवादिन जीव एव अस्ति इत्यवधारणे अजीवनास्तित्वप्रसंगभयादिष्टतोवधारणनिधिरस्त्येव जीव इति नियच्छति तथाऽवधारणसामर्थ्यात् शब्दप्रापितादभिप्रायवशात्तर्तनं सर्वथास्य जीवस्याऽस्तित्वं प्राप्नोति । सर्वेणाऽस्तित्वेन व्याप्त इति पुद्गलास्तित्वेनापि जीवस्यास्तित्वं प्राप्तं शब्देन तथा प्रापितत्वात्, शब्दप्रमाणकाश्च वयमर्थाधिगमे । स्यान्मत-अस्तित्वसामान्येन न्यातिर्न चास्तित्वनिश्चये यथा-

तस्मात्तस्यानतपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिकारण प्रतीत्य तत्द्रूप वक्ष्यते । न तत् स्वत एव नापि परकृतेमव । एव जीवोपि कर्मनोर्कर्मविषयप्रकरणसवधभेदाविभूतजीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानविकल्पाऽनतर्यायस्य । प्रत्येतव्य । इतश्च—

अन्यापेक्षाभिव्यंग्याऽनेकरूपोत्कर्षार्पणपरिणतगुणसंबन्धित्वात् ॥ १० ॥ यथा एको घट एकद्वित्रिचतु सख्येयाऽसख्येयानतावस्योत्कर्षार्पणकर्षार्पणकारणादिपरिणतिप्रतियोगिद्रव्यापेक्षासहकारिकारणाभिव्यजनया आत्मीयानतनीलनीलतरादिपरिणाम । तथा जीवोपि परद्रव्यसवधापेक्षाभिव्यक्तनीलाद्यनस्थाविशेषक्रोधाद्यविभागपरिच्छेदाऽनतरूपत्वाद्देके । इतश्च—

अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धित्वात् ॥ ११ ॥ इह समुदायावयवप्रचसविषयेणातीतने कालेन, उत्पत्तिनिर्ज्ञानसभावनाविषयेण च अनागतेन कालेन, साधनप्रवृत्त्यविरामोचरेण च वर्तमानेन कालेन सवधात् मृदादिद्रव्य तस्मिन् तस्मिन् कालेऽनेकभेदमापद्यमान दृष्ट । वर्तमानमात्रत्वे पूर्वत्वात् अपरत्वाच्च । अवध्यभावे वर्तमानस्याप्यभावो वध्यापुत्रयुगत्ववत् । तथा जीवस्यापि अनाद्यतीतकालसवधपरिणतै-अनागतानतकालवशावर्तीभि वर्तमानकालोद्भूतवृत्तिभिश्च पर्यायैरर्थव्यजनभेदाद्द्वैविध्यमास्कदाद्भि अभिसवधादनतरूपता । इतश्च—

उत्पादव्ययध्रौष्ययुक्तत्वात् ॥ १२ ॥ उत्पादादीनामानत्य अनतकाले एकस्मिन्च काले । यथा घट एकस्मिन्नेव काले द्रव्यत पार्यवत्वेन उत्पद्यते न जलत्वेन । देशत इत्यत्वेन न पाटलीपुत्रकत्वेन । कालतो वर्तमानकालतया नातीतानागतार्थ्या । भावतो महत्त्वेन नाल्पत्वेन । एतेषा च एकैक उत्पाद सजातीयान्यपार्थिवानेकघटातरगतेस्य सौवर्णादीपद्विजातीयघटातरगतेभ्यो वा अत्यतविजातीयपटाद्यनेतमूर्तामूर्तद्रव्यातरापन्नेभ्यो वा उत्पादेभ्यो भिद्यमान तावद्भेदमुपयाति अन्यथा तैरविशिष्ट स्यात् । तथा तदैवानुपद्यमानद्रव्यसवधकृतोत्कर्षार्पणपरिणतानतरितैकारादिदिग्भेदमहदत्वादिगुणभेदरूपयुक्तकर्षार्पणपरिणतभेदत्रिलोकत्रिकालविषयसवधिवशाभिद्यमानरूपो वा उत्पादोऽनेको भवति । तथाऽनेकावयवात्मकस्वधप्रदेशभेददृष्टविषयोत्पादनानारूपतया वा अनेक उत्पाद । उदकादिधारणाहरणप्रदानाधिकरणभयहर्षशोकपरिणतभेदजननादिस्वकार्यप्रसाधनेन वा अनेक उत्पाद । तदैव तावत् एतत्प्रातिपक्षभूता विनाशा पूर्वेण विनष्टस्य उत्तरेणानुत्पादात् उभयविषयभूता स्थितयोपि तदैव तावत्य तदाधारभूता, अनवरिथतस्य वध्यापुत्रवदुत्पादविनाशसम्भवात् । अभावप्रसगाच्च । घट उत्पद्यत इति यदा वर्तमानकालता तदा अनभिनिवृत्तत्वात् पूर्वापरभूतसाध्यमानमात्राभिधानाच्चासत्त्व । उत्पत्त्यनतर तु विनाशेऽभ्युपगम्यमाने सत्प्रभूतायस्थाभिधायिफोत्पन्नशब्दवाच्यत्वाभावात्—उत्पादेभ्यभायो विनाशेभ्यभाव इति भावाभावात्ताश्रयो व्यवहारो विरोधमुपगच्छेत् । वीजशक्यभावाच्च उत्पादविनाशशब्दवाच्यताश्रैपश्च तत् उत्पद्यमानता उत्पन्नता विनाशश्चेति तिस्रोऽनस्या अन्युपगतव्या । तथा जीवस्याप्येकस्य द्रव्याधिकपर्यापार्थिकगोचरसामान्याविशेषानतशक्यपेक्षापरिस्थित्युत्पत्तिनिरोधानतरूपत्वात् अनेकत्व प्रत्येतव्य । इतश्च—

अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वाच्च ॥ १३ ॥ इह घट एकोप्यन्वयव्यतिरेकात्मतया अनेको दृष्ट-सदचेतननवपुराणत्वादिभि । तथा आत्मापि एकोऽन्वयव्यतिरेकात्मकतया अनेक प्रत्येतव्य । के पुनरन्वया बुद्ध्यभिधानानुवृत्तिलिङ्गेन अनुमीयमानाविच्छेदा स्मामभूताऽस्तित्वाऽऽत्मत्वज्ञातृत्वदृष्ट्यकर्तृत्वभोक्तृत्वाऽमूर्तत्वाऽसत्त्वात्प्रदेशत्वावगाहनातिसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वाहेतुकत्वाऽनादिसवधित्वोर्पगातिसवभावादय । अथ के व्यतिरेका १ चाग्निज्ञानव्यावृत्तिलिङ्गसमधिगम्यपरस्परविलक्षणा उत्पत्तिस्थितिविपरिणामवृद्धिहासविनाशधर्माण गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसयमदर्शनलेख्यासम्यक्त्वादय ॥

तस्य शब्देनाभिधानं क्रमयौगपद्याभ्यां ॥ १४ ॥ तस्यैकस्य जीवस्थानेकात्मकस्य प्रत्यायने शब्द प्रवर्तमानो द्वेषा व्यवतिष्ठते क्रमेण यौगपद्येन वा न तृतीयो वाक्यार्थोस्ति ॥

त्मनाऽस्ति नास्ति च नास्तित्वस्वात्मेनेति, स्यादस्ति स्यान्नास्ति इतरथा हि वस्त्वभाव स्यात् । कथ अभावो हि निरपक्षोऽत्यतशून्य च वस्तु प्रतिपादयेत् अन्यत् अवयुप्रतिलभात् । भावोपि वा अभावनिरपेक्ष सर्व-
रूपवस्तु प्रतिपादयेत् व्यतिरेकाप्रतिलभात् । न सर्वथा सत्ता सर्वाभारूपेण वा शक्य भवितु किं हि वस्तु
सर्वात्मक सर्वाभारूप वा दृष्टमिति ? तद्धि वस्त्वेव न स्यात् । सर्वाभारूपत्वात् खपुष्पवच्च । वस्तुत्व
सर्वात्मकत्वानाशक्य प्रतिपत्तु, असाधारणत्वात् वस्तुत्वे वा वस्तुत्वे वा दर्शनात् श्रावणत्ववत् अभावता हि
भावरूपत्वत्रैलक्ष्यणात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् अवतिष्ठते । भावतापि अभाववेलक्षण्यात् क्रियागुणव्यपदे-
शान्तरात् सिध्यतीति परस्परापेक्षे भावाभावरूपत्वेपि वाऽभाव स्वसद्भाव भावाभाव च अपेक्षमाण
सिध्यति । भावोपि स्वसद्भाव अभावाभावाच्च वाऽपेक्ष्य सिद्धिमुपयाति । यदि तु अभाव एकातेनाऽस्ति
इत्यभ्युपगम्येत तत सर्वात्मनाऽस्तित्वात् स्वरूपसद्भावत्वात्मापि स्यात् तथाच भावाभावरूपसकरादस्थित-
रूपत्वाद्बभोरप्यभाव । अथ एकातेन नास्ति इत्यभ्युपगम्येत ततोप यथा भावात्मना नास्ति तथाऽभावात्म
नापि न स्यात् । ततश्चाऽभावस्याऽभावात् भावस्याऽप्रतिपक्षत्वात् भावमात्रमेव न स्यात् तथा खपुष्पादयोपि
भावा एव अभावाभावरूपत्वान् घटवत् इति सर्वाभावाप्रसंग । एव भावास्तित्वेकातेपि योज्य । तस्माद्भाव
स्यादस्ति स्यान्नास्ति तथा अभावोप्येव । जीवोपि स्यादस्ति स्यान्नास्तित्वनसेय । एव त्वात्मनि घटादिवस्तु-
सिद्धौ च भावाभावयो परस्परापेक्षत्वात् । यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद्वा घट अप्रसक्त्याया पटादिसत्ताया
किमिति निषेध क्रियते ? इति तदयुक्त किं तु घटे अर्थत्वात् अर्थसामान्यात् पटादिसर्वाधेप्रसंग सम्भवत्येव ।
तत्र विशिष्टघटार्थत्व अभ्युपगम्यमान पटादिसत्तारूपस्यार्थसामर्थ्यात् प्रापितस्य अर्थतत्त्वस्य निरासेनैव
आत्मान शक्नोति लब्धु । इतरथा हि असौ घटार्थ एव न स्यात् पटाद्यर्थरूपेणाऽनिवृत्तत्वात् पटाद्यर्थस्वरूप-
वद्विपरीतो वा । यश्चास्य पटादिरूपेणाभाव सोपि घटधर्म एव तदधीनत्वात् भाववत् अतोसौ स्वपर्याय एव,
परेण तु विशेष्यमाणत्वात् परपर्याय इत्युपचर्यते । स्वपरविशेषणायच हि वस्तुस्वरूपप्रकाशनमिति । अथा-
ऽस्त्येव जीव इत्यत्राऽस्तिशब्दवाच्यादर्थत्वात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दवाच्योऽर्थ स्यात् अभिन्नस्वभावो वा ?
यदि अभिन्नस्वभाव ततो यत् सदर्थस्य रूप जीवशब्दार्थस्यापि तदेव रूपमिति । ततोऽन्यधर्मनिवकाशत्वा-
दनिशिष्टार्थता स्यात् ततश्च सामानाधिकरण्याऽभावात् विशेषणनिशच्यत्वाभावात् घटकुटशब्दवत् अन्यतरा-
प्रयोगश्च स्यात् । किं च मत्त्वस्य सर्वद्रव्यपर्यायविषयत्वात् तदभिन्नस्वभावस्य जीवस्यापि तादात्म्यमिति सर्वस्य
तत्त्वस्याऽविशेष्यैकजीवनत्वप्रसंग । सत्त्वभावाच्च जीवस्वरूपचैतन्यतद्विकल्पज्ञानादिश्रोत्रादिनारकत्वादि
सर्वविशेषणत्वाभावत्वप्रसंगश्च स्यात् । जीवस्वभावात्वाद्वास्तित्वस्य आत्मनि पुद्गलादिषु च सत्प्रत्ययाभिधान-
हेतुत्वाभावो जीवत्ववत् । अथाऽय दोषो माभूत् इति अस्तिशब्दत्राच्यात् अर्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दार्थ
प्रतिज्ञायेत् । एवमपि स्वतो जीनस्याऽसद्रूपत्वप्रसंग । ततश्च नास्ति जीनोऽस्तिशब्दवाच्यार्थविकल्पात्
खरविषाणवत् निपर्ययोवा ततश्च तदधीनत्वाच्च मोक्षादिव्यवहारभाव । अस्तित्वस्य च जीनादर्थातरत्ववत्,
इतरेभ्योपि भिन्नत्वात् निराश्रयत्वाद्भावा एतेति तदाश्रयव्यवहारभाव । किं च अस्तित्वाद्भिन्नस्वभावस्य
जीवस्य क स्वभाव इति वक्तव्य यश्चास्य स्वभाव इत्युच्यते स सर्वो न स्यात् असत्त्वभावात्वात् खपुष्पवत् ।
तस्मात् स्याद्विज्ञाथैव स्यादभिन्नार्थत्व वाऽभ्युपगतव्य । पर्यायार्थादशात् भवनजीवनभेदादस्तिजीवशब्दो
तद्व्यतिरेकेण तद्ग्रहणेनाग्रहणात् स्याद्विज्ञाथैव द्रव्यार्थादशात् तद्व्यतिरेकात् तद्ग्रहणेन ग्रहणात्
स्यादभिन्नार्थो । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्ध । इतश्च स्यादस्ति स्यान्नास्ति अर्थाभिधानप्रत्ययानां
तथाप्रसिद्धे । कश्चिदाह—जीवार्थो जीवशब्दो जीवप्रत्यय इत्येतन्नितय लोके विचारसिद्ध । तथाहि वर्णा-
श्रमिणः—अस्तित्वमेवाश्रित्य तासु क्रियासु प्रवृत्ता तस्मादस्येनेति । तमितर प्रत्याह नास्येवैतन्नितय-अर्थ-
स्तावन्नास्त्यनुपपन्थे निज्ञानमेव तथा परिणत स्वप्नत कल्पयति । प्रत्ययजीवोपि नास्त्य निज्ञानस्य ज्ञेय-
रूपेणाऽनाह्येयस्यात् । स्वतस्तु निज्ञान न जीवा नाप्यजीव प्रकाशमात्र केनचिदपि निरूपेण, अनिरूप्यत्वात्
यद्यपि निरूप्येत स्वप्नज्ञानवत् असदाकारणैव निरूप्येत । नास्ति ज्ञान असदाकारत्वान् खरविषाणवत् । अभि-
भावोपि नास्ति । तद्धि पदरूप वा स्यात् वाक्यरूप वा तत्रास्त्येव वा युगपत्कालावयवत्वात् । पशुनरेतज्जी-

ऽनित्यमेव कृतकमिति, अनित्यत्वस्याभावे कृतकत्वस्याप्यभाव एवेत्यनेधारणात् । यत्कृतक तत्सर्वमनित्य-
मिति, न हि सर्वप्रकारेणानित्यत्वेन सर्वप्रकार कृतकः व्याप्यते किं तु अनित्यत्वसामान्येन, न त्वनित्यत्वव्यक्त्या
घटपटरथादिगतयेति । एव तर्हि त्वयैवाभ्युपगत अवधारणानिष्कलत्व सामान्याऽनित्यत्वेनाऽनित्यत्वं न
विशेषाऽनित्यत्वेनेति । स्वगतेनापि विशेषेणानित्य भवत्येवेति चेन्न स्वगतेनेति विशेषेणानित्यत्वं न
विशेषाऽनित्यत्वं न भवतीति आपद्यते अनवधारण । किं वा वाक्य प्रयोक्तव्य-अनित्य कृतकमिति । तथा चाऽनि-
त्यस्याऽनवधृतत्वात् नित्यत्वप्रसंगोपि । एव यथास्तित्वसामान्येनास्ति जीव न तु पुद्गलादिगततयाऽस्तित्वव्य-
क्त्याऽतो न पुद्गलाद्यस्तित्वेन अस्तित्व जीवस्येति द्रुपता त्वयैवाभ्युपगत सामान्यरूप विशेषरूप चेति प्रकार
वदस्तित्वमिति । तथा सति सामान्यास्तित्वेनास्ति विशेषास्तित्वेन नास्तीति स्यान्नास्तीति प्राप्तमवधारण
निष्कलत्व सर्वेण हि प्रकारेणाऽस्तित्वभ्युपगमेनाऽस्तित्वनिरासेन अवधारणं फलवत् स्यात् । अनियमे तु
अव्यावृत्तत्वात् पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि प्राप्तिरित्यवश्य, एकातवादिनाऽवधारणमभ्युपगमनीय । तथा च सति
पूर्वोक्तो दोष स्यात् । एतद्यदस्ति तत्स्वायत्तद्रव्यक्षेत्रकालभावेन भवति नेतरेण तस्याऽप्रस्तुतत्वात् ।
यथा घटो द्रव्यत पार्थिवत्वेन क्षेत्रत इह्यतया कालतो वर्तमानकालसंबधितया, भावतोरक्तत्वादिना, न परा-
यत्तैर्द्रव्यादिभिस्तेषामप्रस्तुतत्वात्, इत्येव चेत् द्रव्यक्षेत्रकालमात्रंतरसंबधितया नास्तीत्यत स्यादस्ति
स्यान्नास्तीति सिद्ध । नियमानभ्युपगमे तु स घटो न स्यादेव असामान्यत्वेन तु नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसंबधि-
त्वेनाऽभूतत्वात् शशविषाणनत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ घट अनि-
यतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथ यदि हि असौ द्रव्यत पार्थिवत्वेन, अथोदकादित्वेनापि भवेत्
ततोसौ घट एव न स्यात् । पृथिव्युदकदहनपवनादिषु वृत्तत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा यथेह्यतयास्ति तथाभि-
रोधिदिगतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ घट एव न स्यात् निरोधिदिगताऽनियतसर्वदेशस्थत्वात्
आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानघटकालतयास्ति तन्नाऽतीतशिवकाद्यनागतकपालादिकालतयापि स्यात्
तथा चाऽसौ घट एव न स्यात् सर्वकालसंबधित्वात् मृद्भव्यत् । यथा चेह देशकालविशेषसंबधित्वेनापि-
अस्मत्प्रत्यक्षत्व स्यात् उदकाद्यानयनादिसव्यवहारपातित्वं च । तथा यथा नखेन तथा पुराणत्वेन सर्वरूप
रसगंधस्पर्शसंख्यासंस्थानादित्वेन वा स्यात् । तत्रा चासौ घट एव न स्यात् सर्वथाभाविनात् भवनवत् ।
यथा हि भवन रूपरसौ गंध स्पर्शश्च भवति पृथु महान् हृद्य पूर्ण रिक्तो वा भवतीति न कुतश्चित्
वस्तुनो वस्तुधर्माद्वा न्यावर्तते तच्च न घट, एव घटोपि स्यात् । एव जीवस्यापि मनुष्यत्वेनाऽर्धमाणस्य
स्वद्रव्यादिरूपत्वैनाऽस्तित्व नेतरथा । यदातरथापि स्यात् मनुष्य एव न स्यात् नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावस-
ंबधित्वेनाऽभूतत्वात्स्वरविषाणनत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ
मनुष्य अनियतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथ यदि हि असौ यथा जीवद्रव्यत्वेनास्ति एव
पुद्गलादित्वेनापि स्यात् ततोऽसौ मनुष्य एव न स्यात् । पुद्गलादिष्वपि दृष्टत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा
यथेह्यतयास्ति तथानिरोधिदिगतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ मनुष्य एव न स्यात् निरोधि-
दिगतानियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानकालतयास्ति तथाऽतीतनाराकाद्यनागतदेश-
वादि कालतयापि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात् सर्वकालसंबधित्वात् जीवत्ववत् । यथा च इह
देशकालविशेषसंबधितया अस्मत्प्रत्यक्षत्व तथाऽतीतनागतकालान्यदेशमत्रिकेनेनापि अस्मत्प्रत्यक्षत्व स्यात्
यथा यौनेन तथा वृद्धत्वेन अन्यद्रव्यगतरूपरसादिभिर्वा यदि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात्
सर्वथाभाविनात् भवनवत् । तस्मान् स्यादस्ति स्यान्नास्ति च स्वपरसत्ताभावाभागेभयाऽनित्यत्वात् जीवस्य ।
यदि परसत्ताया अभावे स जीव स्वात्मनि नापेक्षते अतः स जीवो न स्यात् सन्मात्र स्यात् । नासौ जीव
सत्ते सति विशेषरूपेण अनसत्थितत्वात् सामान्यवत् । तथा स्वपरसत्ताभावापेक्षायामपि जीवत्वे यदि स्वस-
त्तापरिणिति नापेक्षते तथापि तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात् जीवत्व वा । सद्भावापरिणतत्वं वा परमाभावमात्रत्वात्
स्वपुण्यवत् । अतः पराभावेपि एवसत्तापरिणत्यपेक्ष एव अस्तित्वस्वामनत् । यथास्तित्वस्वामा अस्तित्वस्वा-

स्यते—सर्गसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च ९ यथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्याऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तं श्रुतिमात्रप्रापितं श्रुतिगम्यं । अर्थप्रकरणसम्भवाभिप्रायादिशब्दन्यायात् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा अस्तीति सर्गप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्गसामान्येन वस्तुत्वेन अस्तीति प्रथमं । तद्व्यतिपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽनस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयं । आत्म्यामेव युगपदभेदनिवक्षया वाचकाभावात्ताभिधीयत इति तृतीयं । आत्म्यामेव क्रमेणार्पिताम्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थं । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्मन्येनाभिसंबन्धेन तत्त्वत्वत्वेनैव अस्त्यात्मा इति प्रथमं । यथाश्रुतप्रतियोगित्वात् अनात्मत्वेनेव नास्त्यात्मा इति द्वितीयं । युगपदुभयाम्ना आत्मानात्मत्वसदसत्त्वाम्यामनक्तव्यं । आत्म्यामेव क्रमेणार्पिताम्यामुभयरूपं वस्तुच्यते इति चतुर्थं । विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च यथाश्रुत्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथमं । अम्युपगमविराधभयात् वस्तुतरात्मना क्षित्युदकज्वलनघटपटगुणकर्मादिना सर्गेण प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयं । आत्म्यामेव युगपदात्मघटादिसदसत्त्वाम्यामनक्तव्यं । क्रमेण तु वाच्यत्वात् चतुर्थं । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण चात्मसामान्येनास्त्यात्मा । आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन नास्त्यात्मा । आत्मत्वमनुष्यत्वापेक्षाम्यां सदसत्त्वाम्या-एकत्वे युगपदवक्तव्यं । पर्यायणाभिधेयत्वाच्चतुर्थं । सामान्येन विशिष्टसामान्येन चाविशेषरूपेण द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्मत्वेन नास्त्यात्मा । ताम्या तु द्रव्यत्वानामत्वसदसत्त्वाम्या युगपदवक्तव्यं । क्रमेण ताम्या वक्तव्यत्वात् चतुर्थं । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा सम्भवात् ता ता निवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा तद्व्यतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताम्या तु द्रव्यत्वगुणत्वसदसत्त्वाम्यां युगपदवक्तव्यं । क्रमेण तद्द्रव्यवागोचरत्वाच्चतुर्थं । धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च त्रिकालगोचरानेकशक्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मस्ति । तद्व्यतिरेकेण नास्त्यनुपलब्धे । ताम्या युगपदवक्तव्यं । क्रमेण अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थं । धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबन्धविषयक्षयां यस्य कस्यचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्यानाश्रयेन नास्त्यात्मा । आम्नां युगपदवक्तव्यं । पर्यायेण तु तद्द्रव्यविशेष्यत्वात् चतुर्थं । धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च वाऽनेकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विपक्षेण चाविषयक्षया यथास्त्यात्मा । नित्यत्वेन निरवयवत्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा । युगपत्ताम्यामनक्तव्यं । क्रमेण तदभिधानविषयत्वाच्चतुर्थं । पचमो भग उच्यते—त्रिभि आत्मभिर्व्यंश जीवस्थानेकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायात्मकस्य च किंचिद्द्रव्यार्थविशेष पर्यायार्थविशेष वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते । एक आत्मा तस्येनाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्य पर्यायसामान्य तद्विशेषद्वयं वाऽंगीकृत्य युगपदनिर्भागाविषयक्षया वचनगोचरातीतं । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुररीश्रुत्य वस्तुत्सत्त्वमनस्तुत्वात् सत्त्वं च युगपदभेदविषयामवाच्यं विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वादि यत् सर्गेपि तस्यैकस्यैव ते आत्मनो विद्यते तदैवेति । तत् स्यादस्ति चाऽनक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलदेश, अंशाभेदविषयक्षया एकांशमूलेन सकलसप्रहात् । तथा षष्ठं त्रिभि आत्मभिर्व्यंश यतो वस्तुगत नास्तित्वमनक्तव्यरूपानुनिद्धनातेरात्मभेद शक्य कल्पयितुं वस्तुनन्तथापि, भावात् । तत्र नास्तित्व पर्यायश्रयः । स च पर्यायो युगपद्वत्त क्रमवत्तो वा सहवृत्तो वा जावस्य पर्याय अविरोधात् । सहान्स्थायी सहवृत्ते गतीन्द्रिकाययोगवेदकपायज्ञानसयमादि । क्रमवर्ती तु क्रोधादिदेवादिवाल्यादिलक्षणं । तत्र गत्यादिव्यतिरिक्तं क्रोधादिक्रमवृत्तधर्मरूपनैरतर्यमात्रादर्थतरभूत एक, अवस्थित । द्रव्यार्थो जीवो नाम नास्ति किं तु त एव धर्मोस्तथा सन्निगद्य जीवव्यपदेशमाज इति अस्या कल्पनाया नास्ति । यश्च वस्तुत्वेन सन्निहित

षशब्दग्रहण तत्परिकल्पितेर्णभागेरनुक्रमेणाऽऽहितशक्तिकासु बुद्धिः शक्तिपरिपाकप्राप्तौ प्रत्यस्तमितसकल वर्णभागत्रिपयविविज्ञान जीवशब्दत्वेनाऽऽध्यवसीयते नवभिधानर्जाव कश्चिदस्ति तदपि विज्ञान क्षणिकत्वात् प्रत्यर्थशशक्तिवाच्च । एकस्य पूर्वापरार्थभूतार्थप्रत्ययभासनासभवात्तास्त्व्येवेति । यद्येन वाच्यवाचकसवधोलोके रूढ प्रत्याख्यात स्यात् ततश्च लोकविरोध । तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च निफल स्यात् इत्यभ्युपगतव्य-
जीन स्यादस्ति स्यान्नास्तीति । अत द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकमात्ममात् कुर्वन् व्याप्रियते । पर्यायार्थिकापि द्रव्यार्थिकमिति उभापि इमो सकलादेशो तृतीयो विकल्प उच्यते । द्वाभ्यां-गुणान्यामेकस्यैवाऽभिन्नस्या-
भेदरूपेण युगपद्भक्तुमिष्टत्वात् । तत्र यथा प्रथमद्विताययोर्विकल्पयोरकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्या-
र्थस्य समस्तस्यैव एकेन गुणरूपेणाभिधान क्रमादेव यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिन्या गुणान्यामनधारणात्मकाम्भ्यां युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवाभेदरूपेणाभिधित्वा तदा अवाच्य तद्विधार्थस्य शब्दस्य वा भावात् तत्र युगपद्भावो गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां वृत्ति नच तत्रभेदोत्र समवति । के पुनस्ते कालादय ?

काल आत्मरूपमर्थसंबन्धः उपकारो गुणिदेशः ससर्गः शब्दः ॥ २० ॥ इति तत्र येन कारणेन विरुद्धा भवति गुणास्तेपामेकस्मिन् काले कश्चिदेकस्मिन्वृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचक शब्द तथावृत्त्यभावान् । अत एकस्मिन्नात्मनि सदसत्त्वे प्रविभक्ते अससर्गात्मरूपे अनेकातरूपे न स्त । एककाले येनात्मा तयोव्येत ताभ्या विधित्त च परस्परत आत्मरूप गुणाना नान्योन्यात्मनि वर्तते । यत उभाभ्यां युगपदभेदेनोच्यते । नच विरुद्धत्वात् । सदसत्त्वादीनां एकांतपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यत अभिन्नाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भाव स्यात् । येन केनचित् शब्देन वा सदसत्त्व उच्येयातां । नच सवधतो-
ऽभिन्नता गुणाना समवति भिन्नत्वात् सवधस्य । यथा छत्रदेवदत्तसवधोऽन्य दृढदेवदत्तसजघात् कारणयो-
सवधिनोर्भिन्नत्वात् न ताजेकेन सवधेनाभिन्नो । एव सदसत्त्वयोराम्भ्या सह सवधस्य भिन्नत्वात् न सवधे-
नापि युगपद्भूतिसभव यत शब्देनोच्यते । समनाय इति चेन्न तेनापि भिन्नेन भवितव्य भिन्नाभिधानप्रत्य-
यहेतुत्वात् संयोगवत् । न च गुणा उपकारेणाऽभिन्ना यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्ताद्युपरजन-
ते च स्वरूपतो भिन्ना । यद्येतेपामात्मनि नीलरक्तत्वाद्यस्ति रूप यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्य रजयति-
अतस्तेपामुपकारोपि भिद्यत एव । एव सदसत्त्वयोर्भिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्त सदसत्त्वेनोपरक्त असन्नोपकारसा-
रूप्य यत तदभेदेन शब्दो वाचक स्यात् । नचैकदेशे गुणिन उपकारः समवति येनैकदेशोपकारेण सहभावो-
भवेत् । नीलादेर्गुणस्य कृत्स्नस्य हि गुणोपकारकत्व द्रव्यस्य च पटादे समस्तस्योपकार्यत्व । गुण उपकारको-
गुणी उपकार्य इति । नचैकदेशो गुणगुणिनो । अत कृत्स्नयो उपकार्योपकाररूपसिद्धिर्न भवेदेन यतो-
देशत सहभावान् कश्चिच्छब्दो वाचक कल्पेत् । नचैकांतपक्षे गुणानां ससृष्टमनेकात्मक रूपमस्ति-
अत्रधृतेकातरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादेर्गुणस्य । यथा शबलरूपव्यतिरिक्तौ परस्परविविक्तौ शुक्लकृष्णौ गुणो-
अससृष्टा नैकस्मिन्नर्थे सहवर्तितु समर्थौ अवधृतरूपत्वान् । अत ताभ्यां ससर्गाभ्यान् एकांतपक्षेन युग-
पदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितु शक्त्यभ्यान् । तद्विधिस्य च अर्थसवधस्याऽभ्यान् । नचैक शब्दो-
द्वयोर्गुणयो सहजाचकोस्ति । यदि स्यात् सच्छब्द स्वार्थवदसदपि सत्कुर्यात् नच तथा लोके सप्रत्ययोस्ति-
तयोर्निशेषशब्दत्वादेव मुक्तात् कालादियुगपद्भावासभवात् । शब्दस्य च एकस्य उभयार्थनाचिनोऽनुपलब्धे-
अवक्तव्य आत्मा । अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयो परस्परभिधानप्रतिबन्धे सति दृष्टिपरितनिर्गुण-
त्वापत्ते विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिधानान् अवक्तव्य अयमपि सकलादेशः परस्परानुधारितविविधरूपे-
कात्मकाम्भ्यां गुणान्यां गुणविशेषणत्वेन युगपद्भूतपक्षिताभ्यां अविवक्षितांशभेदस्य वस्तुन समस्तस्य एकेन-
गुणरूपेणाभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा विधातु प्रकातत्वात् । सच अवक्तव्यशब्देन अन्यथ पद्भिर्बन्धचनै पर्या-
यातरविवक्षया च वक्तव्यत्वात् स्यादक्तव्य । यदि सर्वथा अवक्तव्य इत्यपि वा वक्तव्य स्यात् कुतो यमभोक्षा-
दिप्रक्रियाप्ररूपाविधि ? । ताभ्यामेव क्रमेणाभिधित्वाया तथैव वस्तुसकलस्यरूपसमहात् चतुर्थीपि विकल्प-
सकलादेश अयमपि स्यादित्येवार्पयितव्य सर्वथोभयात्मकत्वे परस्परनिरोधात् उभयदोषप्रसगाच्च, क्यमेते निरू-

स्यते—सर्वसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च
 ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन
 च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन
 च ९ तथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थ श्रुतिगम्याऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनि
 मित्त श्रुतिमात्रप्रापित श्रुतिगम्य । अर्थप्रकरणसम्भवाभिप्रायादिशब्दन्यायात् कल्पितोऽर्थाधिगम्य । तत्र
 आत्मा अस्तीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन वस्तुत्वेन अस्ताति प्रथम । तत्प्रति
 पक्षेणाऽभावसामान्येनाऽनस्तुत्वेन नास्यात्मा इति द्वितीय । आत्म्यमेव युगपदभेदनिवक्ष्यायां वाचकाभावान्ना
 भिधायत इति तृतीय । आत्म्यमेव क्रमेणार्पितात्म्यामुभयरूप वस्तु-उच्यते इति चतुर्थ । विशिष्टसामान्येन
 तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्मन्येनाभिसंबन्ध ततश्चात्मत्वेनैव अस्यात्मा इति प्रथम । यथाश्रुत-
 प्रतियोगित्वात् अनात्मत्वेनैव नास्यात्मा इति द्वितीय । युगपदुभयान्या आत्मानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्य ।
 आत्म्यमेव क्रमेणार्पितात्म्यामुभयरूप वस्तुच्यते इति चतुर्थ । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रु-
 त्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथम । अभ्युपगमविराधभयात् वस्तुतरात्मना क्षित्युदकज्वलनघटपटगुणकर्मादिना
 सर्वेण प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीय । आत्म्यमेव युगपदात्मघटादिसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्य । क्रमेण
 तु वाच्यत्वात् चतुर्थ । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषण चात्मसामान्येनास्यात्मा । आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन
 नास्यात्मा । आत्मत्वमनुष्यत्वापेक्षाम्ना सदसत्त्वाभ्याम-एकत्वे युगपदवक्तव्य । पर्यायणाभिधेयत्वाच्चतुर्थ । सा-
 मान्येन विशिष्टसामान्येन चाविशेषरूपेण द्रव्यत्वेन अस्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्म-
 त्वेन नास्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्य । क्रमेण ताभ्यां वक्तव्यत्वात्
 चतुर्थ । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा सम्भवात् ता ता निवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण
 द्रव्यत्वेनास्यात्मा तत्प्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वगुणत्वसदसत्त्वाभ्यां
 युगपदवक्तव्य । क्रमेण तदुभयवागोचरत्वाच्चतुर्थ । धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च त्रिकालगोचरानेकश-
 क्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मास्ति । तद्व्यतिरेकेण नास्त्युपलब्धे । ताभ्यां युगपदवक्तव्य । क्रमेण
 अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थ । धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबन्धविवक्षायां
 यस्य कस्यांचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्यात्मा । न तु कस्यांचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्याना-
 श्रत्वेन नास्यात्मा । आभ्यां युगपदवक्तव्य । पर्यायेण तु तदुभयविशेषत्वात् चतुर्थ । धर्मविशेषसंबन्धेन
 तदभावेन च वाऽनेकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विशेषेण चाभिव्यक्त्या यथास्यात्मा । नित्यत्वेन निरवय-
 वत्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्यात्मा । युगपत्ताभ्यामवक्तव्य । क्रमेण तदभिधानविप-
 यत्वाच्चतुर्थ । पचमो भग उच्यते—त्रिभि आत्मभिर्व्यंश जीनस्थानेकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायात्मकस्य च
 किंचिद्द्रव्यार्थविशेष पर्यायार्थविशेष वा आश्रित्यास्तात्युच्यते । एक आत्मा तस्यैवाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्य
 पर्यायसामान्य तद्विशेषद्वय वाऽगीकृत्य युगपदनिर्भागविवक्षाया वचनगोचरातीत । यथा स्यादस्यात्मा
 द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुरीकृत्य वस्तुनसत्त्वनस्तुत्वा
 सत्त्वं च युगपदभेदाविवक्षायामवाच्य विशेषद्वय वा मनुष्यत्वादि यत् सर्वेपि तस्यैकस्यैव ते आमनो
 विद्यते तदैवेति । तत स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च जीव । अयमपि सकलदेश, अंशभेदीयवक्षाया एका-
 शमुखेन सकलसम्प्राहात् । तथा पृष्ठ त्रिभि आत्मभिर्व्यंश यतो वस्तुगत नास्तित्वमनक्तव्यरूपानुबिद्ध
 नातरेणात्मभेद शक्य कल्पयितु वस्तुनस्तथापि, भावात् । तत्र नास्तिव पर्यायाश्रय । स च पर्यायो युग-
 पद्वत् क्रमत्रतो वा सहृष्टतो वा जीवस्य पर्याय अविरोधात् । सहानस्थायी सत्त्वृत्ते गतीन्द्रिकाययोगत्रे-
 दकपायज्ञानसयमादि । क्रमत्रती तु क्रोधादिदेवादिवात्यादिलक्षण । तत्र गत्यादिव्यतिरिक्त प्रोधादि-
 क्रमवृत्तधर्मरूपनैरतर्यमात्रादथांतरभूत एक, अनस्थित । द्रव्यार्थो जीवो नाम नास्ति किं तु त एव
 धर्मास्तथा सन्निरग्न जीवव्यपदेशभाज इति अस्या कल्पनायां नास्तिव । यश्च वस्तुत्वेन सन्निति

वशब्दग्रहण तत्परिकल्पितैर्गणभौगैरनुक्रमेणाऽऽहितशक्तिकासु बुद्धिषु शक्तिपरिपाकप्रप्तौ प्रत्यस्तमितसकलवर्णभागत्रिपयवित्ज्ञान जीवशब्दत्वेनाऽध्ययसीयते नवभिधानजीष कश्चिदस्ति तदपि विज्ञान क्षणिकत्वात् प्रत्ययवशशक्तिवत्त्वाच्च । एकस्य पूर्वापरीभूतार्थप्रत्ययभासनासम्भवात्सास्येनेति । यद्येव वाच्यवाचकसबधोलोके रूढ प्रत्याख्यात स्यात् ततश्च लोकविरोध । तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च निष्फल स्यात् इत्यभ्युपगतव्य जीव स्यादस्ति स्यान्नास्तीति । अत द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकमात्ममात् कुर्वन् व्याप्रियते । पर्यायार्थिकापि द्रव्यार्थिकमिति उभापि श्मो सकलदेशो तृतीयो विकल्प उच्यते । द्वाभ्यां-गुणान्यामेकत्वेवाऽभिन्नस्याभेदरूपेण युगपद्वक्तुमिष्टत्वात् । तत्र यथा प्रथमद्विताययोरिदं कल्पयोरकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य समस्तत्वेव एकेन गुणरूपेणाभिधानं क्रमादेव यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिन्या गुणान्यामवधारणात्मकान्यां युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवभेदरूपेणाभिधित्वा तदा अवाच्य तद्विधार्थस्य शब्दस्य वा भावात् तत्र युगपद्भावो गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां शक्ति न च तैरभेदोत्तं सम्भवति । के पुनस्ते कालादयः ?

काल आत्मरूपमर्थसंबन्धः उपकारो गुणिदेशः ससर्गः शब्दः ॥ २० ॥ इति तत्र येन कारणेन विरुद्धा भवति गुणास्तेपामेकस्मिन् काले कश्चिदेकस्मिन्वृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचकशब्द तथावृत्त्यभावात् । अत एकस्मिन्नात्मनि सदसत्त्वे प्रविभक्ते अससर्गात्मरूपे अनेकातरूपे न स्त । एककाले येनात्मा तथोच्येत ताभ्यां विविक्तं च परस्परत आत्मरूप गुणानां नान्योन्यात्मनि वर्तते । यत् उभाभ्यां युगपदभेदेनोच्यते । नच विरुद्धत्वात् । सदसत्त्वादीनां एकांतपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यत् अभिन्नाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भाव स्यात् । येन केनचित् शब्देन वा सदसत्त्व उच्येयातां । नच सबधतोऽभिन्नता गुणानां सम्भवति भिन्नत्वात् सन्नधस्य । यथा छत्रदेवदत्तसबधोऽन्य दडदेवदत्तसन्नधात् कारणयोः सबधिर्नोभिन्नत्वात् न तादेकेन सबधेनाभिन्नौ । एव सदसत्त्वयोरान्मना सह सबधस्य भिन्नत्वात् न सन्नधेनापि युगपद्वृत्तिसम्भव यत् शब्देनोच्यते । समवाय इति चेन्न तेनापि भिन्नेन भवितव्य भिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वात् सयोगवत् । न च गुणा उपकारेणाऽभिन्ना यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्ताद्युपरजनते च स्वरूपतो भिन्ना । यद्य तेषामात्मनि नीलरक्तत्वाद्यस्ति रूप यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्य रजयति अतस्तेषामुपकारोपि भिद्यत एव । एव सदसत्त्वयोर्भिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्त सदसत्त्वेनोपरक्त असन्नोपकारसारूप्य यत् तदभेदेन शब्दो वाचक स्यात् । नचैकदेशे गुणिन उपकार सम्भवति येनैकदेशोपकारेण सहभावो भवेत् । नीलादेशुणस्य कृत्स्नस्य हि गुणोपकारकत्वं द्रव्यस्य च पटादे समस्तस्योपकार्यत्वं । गुण उपकारको गुणी उपकार्य इति । नचैकदेशो गुणगुणिनो । अत कृत्स्नयो उपकार्योपकारकरूपसिद्धिर्न भवेदेव यतो देशत सहभावात् कश्चिच्छब्दो वाचक कल्पेत् । नचैकांतपक्षे गुणानां ससृष्टमनेकात्मक रूपमस्ति अवधृतैकातरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादेशुणस्य । यथा शबलरूपव्यतिरिक्तौ परस्परविविक्तौ शुक्लकृष्णौ गुणौ अससृष्टा नैकस्मिन्नर्थे सहवर्तितुं समर्थौ अवधृतरूपत्वात् । अत ताभ्यां ससर्गाभावात् एकांतपक्षेन युगपदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितुं शक्त्यभावात् । तद्विधिस्य च अर्थसन्नधत्वाऽभावात् । नचैक शब्दो द्वयोर्गुणयोः सहवाचकोस्ति । यदि स्यात् सच्छब्द स्वार्थवदसदपि सत्कुर्यात् नच तथा लोके सप्रत्ययोस्ति तयोर्निशेषशब्दत्वादेव मुक्तात् कालादियुगपद्भावासम्भवात् । शब्दस्य च एकस्य उभयार्थवाचिनोऽनुपलब्धे अवक्तव्य आत्मा । अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयो परस्परभिधानप्रतिबन्धे सति दृष्टविपरीतनिर्गुणत्वापत्ते विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिधानात् अतक्तव्य अयमपि सकलादेशः परस्परवाधारितविधिभरूपैकात्मकान्यां गुणान्यां गुणविशेषणत्वेन युगपद्वृत्तिसाम्यां अविवक्षिताशब्देस्य वस्तुन समस्तस्य एकेन गुणरूपेणाभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा विधातुं प्रकृतत्वात् । स च अवक्तव्यशब्देन अन्यश्च पद्विभवेचनै पर्यायातरविशेषणं च वक्तव्यत्वात् स्यादक्तव्य । यदि सर्वथा अवक्तव्य इत्यपि वा वक्तव्य स्यात् कुतो यथभोक्षादिप्रक्रियाप्ररूपणविधिः । ताभ्यामेव क्रमेणाभिधित्वायां तथैव यस्तुसकलस्वरूपसंग्रहात् चतुर्थीपि विकल्प सकलादेश अयमपि स्यादित्येवार्पयितव्य सर्वयोभयात्मकत्वे परस्परविरोधात् उभयदोषप्रसंगाच्च, कथमेते निरू-

प्यते—सर्वसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च ९ तद्यथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्याऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तं श्रुतिमात्रप्रापितं श्रुतिगम्यं । अर्थप्रकरणसम्भवाभिप्रायादिशब्दव्याप्यात् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा अस्तीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन वस्तुत्वेन अस्तीति प्रथमः । तत्प्रतिपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽवस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । आत्म्यमेव युगपदभेदनिवक्ष्याया वाचकाभावात्त्वाभिधीयत इति तृतीयः । आत्म्यमेव क्रमेणार्पितात्म्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्म्येनाभिसंबन्धेन तत्त्वत्वेनैव अस्त्यात्मा इति प्रथमः । यथाश्रुतप्रतियोगित्वात् अनात्मत्वेनैव नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । युगपदुभयान्या आत्मानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यं । आत्म्यमेव क्रमेणार्पितात्म्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन सामान्येन च यथाश्रुतत्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथमः । अम्युपगमविराधभयात् वस्तुतरात्मना क्षित्युदकञ्जलनघटपटगुणकर्मादिना सर्वेण प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयः । आत्म्यमेव युगपदात्मघटादिसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यं । क्रमेण तु वाच्यत्वात् चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण चात्मसामान्येनास्त्यात्मा । आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन नास्त्यात्मा । आत्मत्वमनुष्यत्वापेक्षायां सदसत्त्वाभ्याम-एकत्वे युगपदवक्तव्यं । पर्यायणाभिधेयत्वाच्चतुर्थः । सामान्येन विशिष्टसामान्येन चाविशेषरूपेण द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्मत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वानामत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यं । क्रमेण ताभ्यां वक्तव्यत्वात् चतुर्थः । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा सम्भवात् ता ता विवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा तत्प्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वगुणत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यं । क्रमेण तदुभयवागोचरत्वाच्चतुर्थः । धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च त्रिकालगोचरानेकशक्तिक्रानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मास्ति । तद्व्यतिरेकेण नास्त्यनुपलब्धेः । ताभ्यां युगपदवक्तव्यं । क्रमेण अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थः । धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबन्धेन विशेषाद्यथा यस्य कस्यांचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यांचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्यानाश्रवत्वेन नास्त्यात्मा । आत्म्या युगपदवक्तव्यं । पर्यायेण तु तदुभयविशेष्यत्वात् चतुर्थः । धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च वाऽनेकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विपक्षेण चाविशेषाया यथास्त्यात्मा । नित्यत्वेन निरयवत्त्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा । युगपत्सामान्यवक्तव्यं । क्रमेण तदभिमानविषयत्वाच्चतुर्थः । पचमो भग उच्यते—त्रिभिः आत्मभिर्व्यंश जीवस्थानिकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायात्मकस्य च किंचिद्द्रव्यार्थविशेष पर्यायार्थविशेष वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते । एक आत्मा तस्यैवाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्य पर्यायसामान्य तद्विशेषद्वयं वाऽऽगच्छत्य युगपदविभागविशेषाया वचनगोचरातीतः । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुररीकृत्य वस्तुत्वसत्त्वमस्तुत्वात् सत्त्वं च युगपदभेदाविवक्षायामत्राव्य विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वादि यत् सर्वेपि तस्यैकस्यैव ते आत्मनो विद्यते तदैवेति । तत स्यादस्ति चाऽन्यवक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलादेशः, अशाभेदनिवक्ष्याया एकांशमुत्वेन सकलसंग्रहात् । तथा षष्ठं त्रिभिः आत्मभिर्व्यंश यतो वस्तुगत नास्तित्वमन्यत्वरूपानुबिद्धनातरेणात्मभेद शक्यं कल्पयितुं वस्तुनस्तथापि, भावात् । तत्र नास्तित्व पर्यायाश्रयः । स च पर्यायो युगपद्वृत्त क्रमवृत्तौ वा सहवृत्तौ वा जीवस्य पर्यायं अविशोधात् । सहानुस्थायी सहवृत्तौ गर्तीन्द्रिकाययोगवेदकपायज्ञानसयमादि । क्रमवृत्तौ तु क्रोधादिदेवादिनाल्यादिलक्षणः । तत्र गत्यादिव्यतिरिक्तं क्रोधादिक्रमवृत्तधर्मरूपनैरतर्कमात्रादर्थान्तरभूत एकः, अवस्थितः । द्रव्यार्थो जीवो नाम नास्ति किं तु त एव धर्मास्तथा सन्निवृत्ता जीवव्यपदेशभाज इति अस्या कल्पनाया नास्तित्वं । यश्च वस्तुत्वेन सञ्चितः

द्रव्यार्थोऽशः यश्च तत्प्रतियोगिना वस्तुत्वेनाऽऽसन्निति पर्यायाश । ताम्या युगपदभेदविवक्षायां भवत्कव्य इति द्वितीयोऽशः । तस्मान्नास्ति चानक्तव्यश्चाऽऽत्मा । अयमपि सकलादेश शेषान्गोचरस्वरूपसमूहस्याऽऽविनाभावात्, तत्रैतान्तर्भूतस्य स्याच्छब्देन द्योतित्वात् । तथा सप्तमो विकल्प चतुर्भिरात्माभि, त्रयश द्रव्यार्थविशेष क्वचिदाश्रित्याऽस्तित्व पर्यायविशेष च क्वचिदाश्रित्य नास्तित्वमिति समुच्चितरूप भवति । द्वयोरपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । द्रव्यपर्यायविशेषेण च केनचिद्द्रव्यपर्यायसामान्येन केन चित् युगपदवक्तव्य इति तृतीयोऽशः सतः स्यादस्ति च नास्तिचाऽऽनक्तव्यश्च आत्मा । अयमपि सकलादेश यत् सर्वान् द्रव्यार्थान् द्रव्यमित्यभेदादेक द्रव्यार्थं मन्यते । सर्वान् पर्यायार्थाश्च पर्यायजालभेदादेक पर्यायार्थं, अतो विवक्षितवस्तुजात्यभेदात्कस्त्वं वस्तु एकद्रव्यार्थाभिन्न एकपर्यायाभेदोपचरित वा एकमिति सकलसप्रहात् । अथ कथं विकलादेश ?

निरंशस्यापि गुणभेदादंशकल्पना विकलादेश ॥ २९ ॥ स्वेन तत्त्वेनाप्रतिष्ठभागस्यापि वस्तुनो निविक्त गुणरूप स्वरूपोपरजकमपेक्ष्य प्रकल्पितमश कृत्वा अनेकात्मकैकत्वव्यवस्थाया नरसिंहसिं ह्त्वनत् समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्य कालादिभिरन्योन्यविषयानुप्रवेशरहिताशकल्पन विकलादेश । ननु केवलसिंहे सिंहत्ववत् एकारमकैकत्वपरिग्रहात् यथा वा पानकमनेकखड्गडाडिमकर्पूरारिदिसानुविद्धमास्त्राद्याऽनेकरसामकत्व, अस्यानसाय पुन स्वशक्तिविशेषादिदमन्यस्तीदमन्यस्तीति विशेषनिरूपण क्रियते । तथा नैरात्म्यैकवस्त्वभ्युपगमपूर्वक हेतुविशेषतामर्थात् अर्पितसाध्यविशेषावधारण विकलादेश । कथं ? पुनरर्थस्याऽभिन्नस्य गुणो भेदक ? दृष्टो हि अभिन्नस्याप्यर्थस्य गुणस्तत्त्वभेद कल्पयन् । यथा पतत् भवान् पटुरासीत् पटुतर एष म इति गुणविवक्तुरूपस्य द्रव्यस्याऽसमवात् । गुणभेदेन गुणिनोपि भेद ।

तत्रापि तथा सप्तमंगी ॥ २० ॥ तत्रापि विकलादेशे तथाऽऽदेशवशेन सप्तमंगी वेदितव्या । कथं ? गुणिभेदकेष्वशेषे क्रमेण यौगपद्येन क्रमयौगपद्याभ्या वा विवक्षानशात् विकलादेशा भवति । तत्र प्रथमाद्वितीययोरप्रचित क्रम, तृतीयो यौगपद्य, चतुर्थे प्रचित क्रम, पचमे पष्ठे वा अप्रचितक्रमयौगपद्ये, सप्तमे प्रचितक्रमयौगपद्ये । तद्यथा सामान्यादिषु द्रव्यार्थविशेषे केन चिदुपलभ्यमानत्वात् स्यादस्त्येवात्मेति प्रथमो विकलादेश । अत्रेतरेषा वस्तुनि सतामपि कालादिभिर्भेदनिवक्षात् शब्दवाच्यत्वेनातन्मात्राभावाच्चिरासाभावाच्च न विविर्न प्रतिपेध । एव शेषभगोष्वपि विवक्षिताशमात्रप्ररूपणाया इतरेष्वौदासीन्येन विकलादेशकल्पना योज्या । ननु च सामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबन्धवद्योतनार्थे एवकारे सति तद्वधारणादितरेषा निवृत्ति प्राप्नोति ? नैप दोष अत्राप्यत एव स्याच्छब्दप्रयोग, कर्तव्य स्यादस्त्येव जीव इत्यादि । कोर्थ ? एवकारेणेतारनिवृत्तिप्रसंगे स्यात्तलोपात् सकलो लोपो मा विज्ञायोति वस्तुनि यथा- धस्थित धर्मस्वरूप तथैव द्योतयति । "स्याच्छब्द विवक्षितार्थवागमिति" वचनात् । एवमादेशवशात् सप्तमचन प्रकारा भवतीति त्रिविकल्पातरप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अथ च मार्ग, द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाश्रय । तौ च सप्रहाद्यात्मकौ । ते चार्थनयरूपेण शब्दनयरूपेण च प्रवृत्ता । तत्र सप्रहव्यवहारजुसूत्रा अर्थनया । शेषा शब्दनया । तत्र सप्रह सत्यविषय, सकल वस्तुतत्त्व सति अतर्भाव्यसप्रहात् । व्यन्हरोऽसत्त्वविषय विनिक्रमत्वाऽपरिग्रहादन्यापेक्षासत्त्वाप्रतिपत्ते । ऋजुसूत्रो वर्तमानविषय, अतीतानागतयो विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहारभावात् । एते त्रयोऽर्थनया एकैकात्मका सयुक्ताश्च सप्तमाक्षप्रकारान् जनयति । तत्राद्य- सप्रह एक, द्वितीयो व्यवहार एक, तृतीय सप्रहव्यवहारो विभक्तौ, चतुर्थे सप्रहव्यवहारो समुच्चिता, पच- म सप्रह सप्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । षष्ठो व्यन्हार सप्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । सप्तम सप्रहव्यवहारो प्रचितौ चाविभक्तौ । एव ऋजुसूत्रेपि योज्य । व्यजनपर्यायास्तु शब्दनया द्विविध वचन प्रकल्पयति । अनेदेनाभिधान भेदेन च यथा शब्दे पर्यायशब्दातरप्रयोगेपि तस्यैवार्थस्याभिधानाभेद । समभिरुद्धे वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य च धटस्याभिन्नस्य सामान्येनाभिधानात् । एवभूतेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य भिन्नस्यैकस्यैवार्थस्याभिधानात् । भेदेना

भिधान अथवा, अन्यथा द्वैनिध्यमेकास्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्तिः प्रत्यर्थं वा शब्दविनिवेश इति । यथा शब्दे अनेकपर्यायशब्द एक । समभिरूटे वा नैमित्तिकत्वात् शब्दस्यैकशब्दवाच्य एक । एवभूते वर्तमान-निमित्तशब्द एकवाच्य एक । अत्र चोद्यते कथमेते अस्तित्वनास्तित्वादयो धर्मा विशदरूपा एकस्मिन् वस्तुनि अविरोधमुपयातीत्युच्यते—

विरोधाभावस्तल्लक्षणाभावात् ॥ ३२ ॥ नास्त्येषामादेशवगादर्दमाणाणा विरोध कुतस्तल्लक्षणाभावात् । इह विरोध कल्प्यमान त्रिधा व्यवतिष्ठते वध्यघातकभावन वा सहानवस्थालम्बना वा प्रतिबध्य प्रतिबधकरूपेण वा । तत्र वयघातकभाव अहिनकुलाग्न्युदकादिनिपय , सत्वेकास्मिन् काले निघमानयो सति सयोगे भवति सयोगस्यानेकाश्रयत्वात् द्वित्ववत् । नासयुक्तमुकदमग्निं विच्यापयति सर्त्राग्न्यभावप्रसंगात् तत् सति सयोगे बलीयसोत्तरकालमितरद्वाच्यते नचैवमास्तित्वनात्वस्तियो क्षणमात्रमपि एकस्मिन् वृत्तिरस्ति इति भवताम्युपगम्यते यतो वयघातकभावरूपो विरोध तयो कल्प्येत । अथैकास्मिन् वृत्तिरभ्युपगम्येत तच्चुल्यबलहेतुसाध्यत्वात् तयोरन्यतरस्य बलीयस्त्वाभावात् वध्यघातकत्वाभाव अतस्तल्लक्षणाभावात् नासौ विरोध सम्भवति । नापि सहानवस्थानलक्षणे विरोध तल्लक्षणाभावात् । स ह्युपगपत्कालयोर्भवेति यथा आम्रफले श्यामतापीतयो । पीततोत्पद्यमाना पूर्णकालभाविनी श्यामतां निरुद्धि । न च तथा जीवस्यास्तित्वनास्तित्वे पूर्णोत्तरकालभाविनी । यदि स्याता । अस्तित्वकालेनास्तित्वाभावात् जीवसत्तामात्र सर्वं प्राप्नुवीत । नास्तित्वकाल वाऽस्तित्वाभावात्तदाश्रयो वधमोक्षादिव्यवहारो विरोधमुपगच्छेत् । सर्वथैवासत् पुन आम्रलाभाभावात् । सर्वथा च सत् पुनरभावप्राप्त्यनुपपत्ते नेतया सहानवस्थान युज्यते । तथा जीवादिषु प्रतिबध्यप्रतिबधकभावोपि न विरोध सम्भवति । यथा सति फलवृत्तसयोगे प्रतिबधकगौरव पतनकर्म नारभते प्रतिबधत् तदभावे तु पतनकर्म दृश्यते “सयोगामोव गुरुत्वात् पतन्नमिति” वचनात् । नच तथास्तित्व नास्तित्वस्य प्रयोजन प्रतिबध्नाति तस्मिन्नेव काले परद्रव्यादिरूपेणानुपपलब्धिबुद्ध्यत्यतिदर्शनात् । नास्तित्व वा सदस्तित्वप्रयोजन प्रतिबध्नाति तदैव स्वरूपाद्यपेक्षयोपलब्धिबुद्धिदर्शनात् । तस्मात् वाङ्मात्रमेव विरोध । एवमर्पणाभेदादविरुद्धेऽनेकात्मको जीव इति स्थितमेतत्—

इतितत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालकारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पंचमोऽध्यायः

इदानीं सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपक्षिप्तेषु जीवादिषु अजीवपदार्थो विचारप्राप्त तस्य भेदसङ्गा-संकीर्तनार्थमिदमुच्यते तत्पूर्वकत्वादितरस्येति—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

अजीवकाया इति समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ १ ॥ अर्जात्तत्त्वे ते कायाश्च ते अजीवकाया इति सामानाधिकरणलक्षणा वृत्तिरिय वेदितव्या । कथं वृत्ते विशेषेण विशेष्येणेति सति व्यभिचारे नीलोत्पलादिषु वृत्तिः इहाप्यस्ति व्यभिचार । कायशब्दस्य जीवेष्वपि वृत्ते, अजीवशब्दस्यापि काले । भिन्नाधिकरणवृत्तौ को दोषः ?

भिन्नाधिकरणत्वे हि अर्थांतरभावप्रसंगः ॥ २ ॥ यथा राज्ञ पुत्र्य राजपुत्र्य इति अर्थांतरभावे भिन्नाधिकरणत्व भवति । तथा अजीवानां काय अजीवकाय इति भिन्नाधिकरणत्वे गृहमाणेऽर्थांतरभाय प्रसज्येत ।

दृष्टत्वात्सुवर्णागुलीयकवादिति चेन्न तत्रान्यविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यात्त भिन्नाधिकरणत्वेपि नार्थांतरभाव, कुतः दृष्टत्वात् । कथं ? सुवर्णागुलीयकवत् । यथा सुवर्णागुलीयक

द्रव्यार्थोऽशः यश्च तद्व्रतियोगिना वस्तुत्वेनाऽऽस्मिन्नि प्रति पर्यायांशः । ताम्यां युगपदेभेदविषयक्षया अवक्तव्य इति द्वितीयोऽशः । तस्मान्नास्ति चावक्तव्यश्चाऽऽत्मा । अयमपि सकलादेशः शेषभागोचरस्वरूपसमूहस्याऽऽविनाभावात्, तत्रैवातर्भूतस्य स्याच्छब्देन द्योतितात् । तथा सप्तमो विकल्प चतुर्भिरात्मभिः, त्रयश्च द्रव्यार्थविशेष कीचदाश्रित्याऽऽस्तिव पर्यायविशेष च कीचदाश्रित्य नास्तित्वमिति समुचितरूप भवति । द्वयोरपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । द्रव्यपर्यायविशेषेण च केनचिद्द्रव्यपर्यायसामान्येन केन चित् युगपदवक्तव्य इति तृतीयोऽशः । ततः स्यादस्ति च नास्तिचाऽऽवक्तव्यश्च आत्मा । अयमपि सकलादेश यत् सर्वान् द्रव्यार्थान् द्रव्यमित्यभेदादेक द्रव्यार्थं मन्यते । सर्वान् पर्यायायाश्च पर्यायजात्यभेदादेक पर्यायाय, अतो विवक्षितवस्तुजात्यभेदात्कस्त्वं वस्तु एकद्रव्यार्थमिन्न एकपर्यायाभेदोपचरित वा एकमिति सकलसंग्रहात् । अथ कथं निकलादेशः ?

निर्देशस्यापि गुणभेदादंशकल्पना विकलादेशः ॥ २९ ॥ स्वेन तत्रेनाप्रविष्टभागस्यापि वस्तुनो विविक्त गुणरूप स्वरूपोपरजकमपेक्ष्य प्रकल्पितमश कृत्वा अनेकात्मकैकत्वव्यवस्थार्या नरसिंहसिंहत्वरत् समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्य कालादिभिरन्योन्यविषयानुपवेशरहिताशकल्पन निकलादेशः । ननु केवलसिंहे सिंहत्ववत् एकात्मकैकत्वपरिग्रहात् यथा वा पानकमनेकखड्गडाडिमकर्पूरादिरसानुविद्धमास्वाद्याऽनेकरसात्मकत्व, अस्यापसाय पुन स्वशक्तिविशेषादिदमप्यस्तीदमप्यस्तीति विशेषनिरूपण क्रियते । तथा नैरात्म्यैकवस्त्वभ्युपगमपूर्वक हेतुविशेषसामर्थ्यात् अर्पितसाध्यविशेषावधारण निकलादेशः । कथं ? पुनर्धस्याऽभिन्नस्य गुणो भेदक ? दृष्टो हि अभिन्नस्याप्यर्थस्य गुणस्तत्त्वभेद कल्पयन् । यथा पतत् भवान् पट्टरासीन् पट्टतर एष म इति गुणविवक्तरूपस्य द्रव्यस्याऽऽसमनात् । गुणभेदेन गुणिनोपि भेदः ।

तत्रापि तथा सप्तमंगी ॥ २० ॥ तत्रापि विकलादेशे तथाऽऽदेशवशेन सप्तमंगी भेदितव्या । कथं ? गुणभेदकेष्वशेषु क्रमेण यौगपद्येन क्रमयौगपद्याभ्या वा विनक्षानशात् विकलादेशा भवति । तत्र प्रथमद्वितीयोपरप्रचित क्रम, तृतीये यौगपद्य, चतुर्थे प्रचित क्रम, पचमे पष्ठे वा अप्रचितक्रमयौगपद्ये, सप्तमे प्रचितक्रमयौगपद्ये । तद्यथा सामान्यादिषु द्रव्यार्थविशेषेण केन चिदुपलम्बमानत्वात् स्यादस्त्येवात्मेति प्रथमो विकलादेशः । अत्रेतरेषा वस्तुनि सतामपि कालादिभिर्भेदनिवक्षात् शब्दान्यात्वेनातर्भावाभावाच्चिरासाभावाच्च न त्रिभिर्न प्रतिपेध । एव शेषभोगेष्वपि विरक्षितताशमात्ररूपणया इतरेष्वैदासीन्येन विकलादेशकल्पना योज्या । ननु च सामान्यार्थात्रिच्छेदेन विशेषणविशेष्यसन्धावचोतानार्थे एवकारे सति तदवधारणादितरेषा निवृत्ति प्राप्नोति ? नैप दोष अत्राप्यत एव स्याच्छब्दप्रयोगः कर्तव्य स्यादस्त्येव जीव इत्यादि । कोर्थः ? एवकारेणेतन्निवृत्तिप्रसंगे स्वात्मलोपात् सकले लोपो मा विज्ञायति वस्तुनि यथावस्थित धर्मस्वरूप तथैव द्योतयति । "स्याच्छब्द विवक्षितार्थवागमिति" वचनात् । एवमादेशनशात् सप्तवचन प्रकारा भवतीति त्रिविकल्पातरप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अथ च मार्ग द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाश्रयः । तौ च संग्रहाद्यात्मकौ । ते चार्थनयरूपेण शब्दनयरूपेण च प्रवृत्ताः । तत्र संग्रहव्यवहारसूत्रार्थनया । शेषा शब्दनया । तत्र संग्रह सत्त्वत्रियय, सकल वस्तुतत्र सति अतर्भाव्यसंग्रहात् । व्यवहारोऽसत्त्वत्रियय विविक्तमत्त्वाऽपरिग्रहादस्यापेक्षासत्त्वाप्रतिपत्ते । ऋजुसूत्रे वर्तमानविषय अतीतानागतयो विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । एते त्रयोऽर्थनया एकैकात्मकाः सयुक्ताश्च सप्तवाक्प्रकारान् जनयति । तत्राथ संग्रह एकः, द्वितीयो व्यवहार एकः, तृतीय संग्रहव्यवहारो विभक्तौ, चतुर्थ संग्रहव्यवहारो समुचितौ, पचम संग्रह संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । पष्ठो व्यवहारः संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ । सप्तम संग्रहव्यवहारो प्रचितौ चाविभक्तौ । एव ऋजुसूत्रेपि योज्य । व्यजनपर्यायास्तु शब्दनया । द्विविध वचन प्रकल्पयति । अभेदेनाभिधान भेदेन च यथा शब्दे पर्यायशब्दातरप्रयोगेपि तस्यैवार्थस्याभिधानाभेदः । समभिरूढे वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य च धटस्याभिन्नस्य सामान्येनाभिधानात् । एवभूतेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य भिन्नस्य कर्त्तव्यार्थस्याभिधानात् । भेदेना

धर्मः-कामग्रहणेन प्रदेशसख्यावधारणार्थमिति चेन्नातोप्यनिश्चयात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् 'असुरेया प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां' इति अनेन प्रदेशसरयानधारण क्रियते । कुत ? ज्ञयाणा सभूयप्रदे-
शासख्येयत्वप्रतिपत्ते । तत एकैकस्याऽसुरेयप्रदेशस्यापनार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारण ? अतोप्य-
निश्चयात् । कायग्रहणादपि नास्ति निश्चय प्रदेशप्रचयमात्रप्रतिपत्ते । कुतस्तर्हि तन्निश्चय ?

लोकाकाशेऽवगाह इत्यादि वचनात् तन्निश्चयः ॥ ११ ॥ यद्य लोकाकाशेऽवगाह इत्युक्त्वा
धर्माधर्मयो कृत्स्न इत्यादि वक्ष्यते । तेन तस्य प्रदेशपरिमाणस्य निश्चयो भवति ।

अप्रदेशैकद्रव्यत्वप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् कायग्रहणात् ऋतेऽप्रदेशैक-
द्रव्यता प्राप्नोति अतस्तन्नित्यर्थं कायग्रहणमिति ? तन्न किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् 'असख्येया
प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां' इति वक्ष्यते ॥

आर्पणुवादाद्यर्थमिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतत् आर्पमेव प्रवृत्त पचास्तिकाया
इत्यत तदनुवादार्थं कायग्रहणमिति तच्च न । कस्मात् ? तदवस्थत्वात् । असख्येया प्रदेशा इत्यनेनैवा-
ऽर्पणुवादस्य कृतत्वात् ।

स्वभावापरित्यागार्थमिति चेन्न नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः ॥ १४ ॥ स्यामत कायस्व-
भावापरित्यागार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारण ? नित्यावस्थितवचनात् सिद्धे । वक्ष्यते हि "नित्यानस्थिता
न्यरूपाणीति" तत एव स्वभावापरित्याग सिद्ध । तत्तर्हि कायग्रहण न कर्तव्य ? कर्तव्य । किं च प्रयोजन ?

तत्सिद्धावसरूपेयप्रदेशावधारणसिद्धेः ॥ १५ ॥ तस्य कायशब्दस्य पचस्वपि अस्तिकायेषु
प्रदेशावयवमनुल्ल्वार्थस्य सिद्धौ सत्या उत्तरवचनमवधारणार्थं युज्यते । असख्येया प्रदेशा न सख्येया
नाप्यनता इति विधिपूर्वकत्वादवधारणस्य ।

अद्धामदेशैर्मतिषेधार्थं च ॥ १६ ॥ अद्धा शब्दो निपात कालनाची स वक्ष्यमाणलक्षण
तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहण क्रियते । यथाणो प्रदेशमात्रत्वात् द्वितीयादयोऽस्य प्रदेशा न सती-
स्वप्रदेशोऽणु । तथा कालपरमाणुरपि एकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ।

धर्मादयः सज्ञा सामायिक्यः ॥ १७ ॥ धर्मादय सज्ञा सामायिक्यो दृष्टव्या । आर्हते हि
प्रवचनेऽनादिनिधनेऽर्हदादिभि यथाकाल, अभिव्यक्तज्ञानदर्शनातिशयप्रकाशैरवचोतितार्थसारे रूढा
एता सज्ञा ज्ञेया ॥

क्रियानिमित्ता वा ॥ १८ ॥ अथवा क्रियानिमित्ता एता सज्ञा वेदितव्या । कथमिति चेदुच्यते-
स्वयं क्रियापरिणामिना साक्षिव्यावधानाद्धर्म ॥ १९ ॥ स्वय क्रियापरिणामिना जीवपुद्ग-
लाना यस्मात्साक्षिव्य दधाति तस्माद्धर्म इत्याख्यायते ॥

तद्विपरीतोऽधर्मः ॥ २० ॥ तस्य विपरीतलक्षण अधर्म इत्याम्नायते ॥

आकाशतेजस्मिन् द्रव्याणि स्वय (वा) काशत इत्याकाश ॥ २१ ॥ जीवार्दीनि द्रव्याणि
स्वै स्वै पर्याये -अव्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशते प्रकाशते तदाकाश । स्वय चाऽऽत्मीयपर्यायमर्थादया आका-
शत इत्याकाश ॥

अवकाशदानाद्वा ॥ २२ ॥ अथवा इतरेषां द्रव्याणां अवकाशदानादाकाशमिति पृथोदरादिषु
निपातित शब्द ।

सुवर्णागुलीयकमिति । भिन्नाधिकरणत्वेपि नार्थभेद । तथा इहापि न दोष इति । तत्र किं कारणं ? तत्रान्याविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् तत्र हि सुवर्णशब्दप्रयोग रूपादेः प्रमाणातरस्य च निवृत्त्यर्थं, सुवर्णस्येदमगुलीयक न रूपादेर्न मापादेर्वेति, न तथेह अजीवस्य काया अजीवकाया इति विशेषणेन कदाचिदर्थान्तरनिवृत्तिरस्ति ॥

अस्तु वाऽविरोधात् ॥ ४ ॥ अथनास्तु भिन्नाधिकरणा वृत्ति । कुत ? अविरोधात् । यस्माज्जीवोपिकाय पचास्ति कायोपदेशात्, अतस्तान्निवृत्त्यर्थोऽत्राऽजीवशब्दप्रयोग । अजीवस्य कायो न जीवस्येति । किं च-

कथंचिद्भेदोपपत्ते ॥ ५ ॥ केनचित्प्रकारेण सज्ञालक्षणप्रयोजनाद् भेद उपपद्यते यथा सुवर्णस्य गुलीयकमित्यत्र सुवर्ण सामान्य तद्विशेषोऽगुलीयक तयो सामान्याविशेषयो संज्ञालक्षणादिभि कथंचि ज्ञानात्वं । यदि सर्वथैकत्व स्यात् सुवर्णसामान्यस्यागुलीयकवत् कुडलादिषु वृत्तिर्न स्यात् । सुवर्णसामान्यवद्वाऽगुलीय तस्य कुडलादिषु वृत्ति स्यात् । तत एवान्यनिवृत्त्यर्थं प्रयोगो युक्तः, सुवर्णस्येदमगुलीयक न रूपादेरिति । यदि सर्वथैकत्व स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् । तथा अजीवाना काया इत्यत्रापि कायशब्द प्रदेशान्नाच्चा । प्रदेशाश्च धर्मादीना वक्ष्यन्ते, ते च तेभ्य सज्ञालक्षणादिभि कथंचिद्भिन्ना । अन्यथा एकात्मिकत्वे धर्मादीनामेकत्ववत् प्रदेशानामप्येकत्व स्यात् । प्रदेशाना बहुत्ववत् धर्मादीनां बहुत्व प्रसज्येत, तत एव अन्य निवृत्त्यर्थं प्रयोगो युक्तः, अजीवानां कायो न जायस्यति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् ततो भेदोपपत्ते युक्ता भिन्नाधिकरणा वृत्ति । ननु चाभेदेपि लोके व्यपदेशो दृष्ट यथा शिलापुत्रकस्य शरीर, राहो शिर इति, न हि शिलापुत्रकान्यच्छरीरमस्ति नापि राहोरन्यच्छिर शिरामात्रत्वादिति । तत्राप्यस्ति भेद । कुत ? शक्तिः । योऽनेकक्रियानिष्पादनशक्तिभेदेन भिन्नरूप शिलापुत्रक तस्येद शरीर एकक्रिया विषयमिति शब्दप्रकल्पिताद्भेदाद्वा कथंचिद्व्यपदेशवत्प्रयोजनं कुतश्चैतदेव तदन्यानिवृत्त्यर्थं विशेषणं उपादीयते । शिलापुत्रकस्येद शरीर न मनुष्यादे, राहोरिद शिर नान्यस्य इत्येकात्मिकत्वे हि अन्यनिवृत्तिर्न स्यात् । यथा सुवर्णस्य सुवर्णं, घटस्य घट इति ॥

अजीव इत्यभावमात्रप्रसंग इति चेन्न भावांतरप्रतिपत्तेरनश्ववत् ॥ ६ ॥ स्यान्मत न जीवोऽजीव इत्युक्तेऽभावमात्र प्रमज्येत यथा न भाव अभाव इति, तन्न किं कारणं ? भावांतरप्रतिपत्तेः । कथं ? अनश्ववत् । यथा नायमश्व अनश्व इत्युक्ते नाभायसप्रत्यय किंतु नश्व युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ इति अन्यस्मिन् भाव एव तुल्योदरैकशफादिलक्षणे गर्दभे सप्रत्ययो भवति । एवमिहापि नाय जीव इति प्रतिपेधात् नामावि सप्रत्यय, किं तु अन्यस्मिन् भाव अनुपयोगलक्षणे धर्मादेः प्रतिपत्तिर्भवति । सादृश्याभावात् अप्रतिपत्तिरिति चेन्न सत्त्वद्रव्यत्वादिभि सादृश्यापपत्ते । अथाक्त यथा न भाव, अभावः इत्युक्ते अभावमात्रसप्रत्यय इति तदप्युक्त सत् एव पररूपत्वादिभि अभावशब्दोचरत्नोपपत्तेः ॥

अभ्यतरीकृतेवार्थः कायशब्दः ॥ ७ ॥ इवार्थमभ्यतरीकृत्य अत्र कायशब्द प्रयुक्त । काया इव काया इति । क उपमार्थ ? यथोदारिकादिशरीरनामकमोदयवशात् पुद्गलैर्ध्यायते काया । तथा धर्मादीना मनादिपारिणामिकप्रदेशचयनात्कायत्व ।

तद्ग्रहण प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थ ॥ ८ ॥ तस्य कायशब्दस्य ग्रहण क्रियते । किमर्थं ? प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं । मुख्यरूपेणाविद्यमानत्वेपि श्रोतृणा सुखावबोधार्थं प्रज्ञया द्रव्यपरमाण्ववगाहमात्रत्वेन प्रदिश्यत इति प्रदेशा, प्रदेशा एवावयवा प्रदेशानयवा तथा बहुत्वस्य ज्ञापनार्थं ॥

नासख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानामिति शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥ न तत्प्रयोजन उपपद्यते कुत ? अन्यत एव तत्सिद्धे । वक्ष्यते हि, असख्येया प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां इत्यत एवैया प्रदेशान्बहुत्व सिद्धं । नार्थ कायग्रहणेन

धर्मः-कायप्रहणेन प्रदेशसख्यावधारणार्थमिति चेन्नातोप्यनिश्चयात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् 'असंख्येया प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां' इति अनेन प्रदेशसंख्यावधारण क्रियते । कुत ? ज्ञायाणां समूहप्रदेशासंख्येयत्वप्रतिपत्ते । तत एकैकस्याऽसंख्येयप्रदेशख्यापनार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? अतोप्यनिश्चयात् । कायग्रहणादपि नास्ति निश्चयः प्रदेशप्रचयमात्रप्रतिपत्ते । कुतस्तर्हि तन्निश्चयः ?

लोकालोकेशेऽवगाह इत्यादि वचनात् तन्निश्चयः ॥ ११ ॥ यद्य लोकालोकेशेऽवगाह इत्युक्त्वा धर्माधर्मयो कृत्स्न इत्यादि वक्ष्यते । तेन तस्य प्रदेशपरिमाणस्य निश्चयो भवति ।

अप्रदेशैकद्रव्यत्वप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् कायग्रहणात् ऋतेऽप्रदेशैकद्रव्यता प्राप्नोति अतस्तन्निवृत्त्यर्थं कायग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् 'असंख्येया-प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां' इति वक्ष्यते ॥

आर्षानुवादाद्यर्थमिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतत् आर्षमेव प्रवृत्तं पचास्ति काया इत्यत तदनुवादार्थं कायग्रहणमिति तच्च न । कस्मात् ? तदवस्थत्वात् । असंख्येया प्रदेशा इत्यनेनेवाऽर्षानुवादस्य कृतत्वात् ।

स्वभावापरित्यागार्थमिति चेन्न नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः ॥ १४ ॥ स्यात्त कायस्वभावापरित्यागार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? नित्यावस्थितवचनात् सिद्धे । वक्ष्यते हि "नित्यावस्थिता न्यरूपाणीति" तत एव स्वभावापरित्यागः सिद्धः । तत्तर्हि कायग्रहणं न कर्तव्यं ? कर्तव्यं ? किं च प्रयोजनं ?

तत्सिद्धावसंख्येयप्रदेशावधारणसिद्धेः ॥ १५ ॥ तस्य कायशब्दस्य पचत्वमि अस्तिकायेषु प्रदेशावयवग्रहणत्वार्थस्य सिद्धौ सत्या उत्तरवचनमवधारणार्थं पुन्यते । असंख्येया प्रदेशा न संख्येया नाप्यनता इति विधिपूर्वकत्वादवधारणस्य ।

अद्वाप्रदेशभेदतिषेधार्थं च ॥ १६ ॥ अद्वा शब्दो निपातः कालवाची स वक्ष्यमाणलक्षण तस्य प्रदेशभेदतिषेधार्थमिह कायग्रहणं क्रियते । यथाणो प्रदेशमात्रत्वात् द्वितीयादयोऽस्य प्रदेशा न सतीत्यप्रदेशोऽप्यु । तथा कालपरमाणुरपि एकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ।

धर्मादयः सज्ञा सामायिक्यः ॥ १७ ॥ धर्मादयः सज्ञा सामायिक्यो दृष्टव्या । आर्हते हि प्रवचनेऽनादिनिधनेऽर्हदादिभि यथाकाल, अभिव्यक्तज्ञानदर्शनातिशयप्रकाशेरवचोतितार्थसारे रूढा एता सज्ञा ज्ञेया ॥

क्रियानिमित्ता वा ॥ १८ ॥ अथवा क्रियानिमित्ता एता सज्ञा वेदितव्या । कथमिति चेदुच्यते-स्वयं क्रियापरिणामिनां साचिन्व्यावधानाद्धर्मः ॥ १९ ॥ स्वयं क्रियापरिणामिना जीवपुद्गलाना यस्मात्साचिन्व्यं दधाति तस्माद्धर्म इत्याख्यायते ॥

तद्विपरितीऽधर्मः ॥ २० ॥ तस्य विपरितीलक्षणं अधर्म इत्याम्नायते ॥

आकाशातिग्रस्मिन् द्रव्याणि स्वयं (वा) काशत इत्याकाश ॥ २१ ॥ जीवादीनि द्रव्याणि स्वै स्वै पर्यायै-अन्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशते प्रकाशते तदाकाशः । स्वयं चाऽऽत्मैयपर्यायपर्यायदया आकाशत इत्याकाशः ॥

अवकाशदानाद्वा ॥ २२ ॥ अथवा इतरेषा द्रव्याणा अवकाशदानादाकाशमिति पृषोदरादिषु निपातितः शब्दः ।

सुवर्णागुणैक्यमिति । भिन्नाधिकरणत्वेपि नार्थभेद । तथा इहापि न दोष इति । तत्र किं कारणं ? तत्रान्याविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् तत्र हि सुवर्णशब्दप्रयोग रूपादेः प्रमाणातरस्य च निवृत्त्यर्थं, सुवर्णस्येदमगुलीयक न रूपादेर्न मापादेर्वेति, न तथेह अजीवस्य काया अजीवकाया इति विशेषणेन कदाधिदर्या-तरनिवृत्तिरस्ति ॥

अस्तु वाऽविरोधात् ॥ ४ ॥ अथवास्तु भिन्नाधिकरणा वृत्ति । कुत ? अविरोधात् । यस्माज्जीवोपि कायः पचास्ति कायोपदेशात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थोऽत्राऽर्जाऽर्जाशब्दप्रयोग । अजीवस्य कायो न जीवस्येति । किं च-

कथञ्चिद्भेदोपपत्ते ॥ ५ ॥ केनचित्प्रकारेण सज्ञालक्षणप्रयोजनाद् भेद उपपद्यते यथा सुवर्णस्यां गुणैक्यमित्यत्र सुवर्णं मामान्य तद्विधेयोऽगुलीयक तयोः सामान्याविशेषयोः सज्ञालक्षणादिभिः कथञ्चिन्नानात्व । यदि सर्वथैकत्व स्यात् सुवर्णसामान्यस्यागुलीयकवत् कुडलादिषु वृत्तिर्न स्यात् । सुवर्णसामान्यवद्वाऽगुलीय तस्य कुडलादिषु वृत्ति स्यात् । तत एवान्यनिवृत्त्यर्थं प्रयोगो युक्तः, सुवर्णस्येदमगुलीयक न रूपादेरिति । यदि सर्वथैकत्व स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् । तथा अर्जाऽर्जा काया इत्यत्रापि कायशब्दः प्रदेशवाची । प्रदेशश्च धर्मादीना वदयते, ते च तेभ्यः सज्ञालक्षणादिभिः कथञ्चिद्भिन्ना । अन्यथा एकातैकत्वे धर्मादीनामेकत्वन्तु प्रदेशानामप्येकत्व स्यात् । प्रदेशाना बहुत्ववत् धर्मादीनां बहुत्व प्रसज्येत, तत एव अन्य निवृत्त्यर्थं प्रयोगो युक्तः, अर्जाऽर्जा कायो न जायस्यति । यदि सर्वथैकत्व स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् ततो भेदोपपत्ते युक्ता भिन्नाधिकरणा वृत्ति । ननु चाभेदोपि लोके व्यपदेशो दृष्ट यथा शिलापुत्रकस्य शरीर, राहो शिर इति, न हि शिलापुत्रकादन्यच्छरीरमस्ति नापि राहोरन्यच्छिर शिरामात्रत्वादिति । तत्राप्यस्ति भेद । कुत ? शक्तिः । योऽनेकक्रियानिष्पादनशक्तिभेदेन भिन्नरूप शिलापुत्रकः तस्येदं शरीर एकक्रिया विषयमिति शब्दप्रकल्पिताद्भेदाद्वा कथञ्चिपृथक्त्वमध्यवसेयं कुतश्चेतदेव तदन्यान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणं उपादीयते । शिलापुत्रकस्येदं शरीर न मनुष्यादेः, राहोरिदं शिरः नान्यस्य इत्येकचित्कैकत्वे हि अन्यनिवृत्तिर्न स्यात् । यथा सुवर्णस्य सुवर्णं, घटस्य घट इति ॥

अजीव इत्यभावमात्रप्रसंग इति चेन्न भावांतरप्रतिपत्तेरनश्वत् ॥ ६ ॥ स्यामत न जीवोऽर्जा इत्युक्तेऽभावमात्र प्रसज्येत यथा न भाव अभाव इति, तत्र किं कारणं ? भावांतरप्रतिपत्तेः । कथं ? अनश्वन्तु । यथा नायमश्व अनश्व इत्युक्ते नामानसप्रत्यय किंतु नञिच युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ इति अन्यस्मिन् भाव एव तुल्योदरैकशफादिलक्षणे गर्दभे सप्रत्ययो भवति । एवमिहापि नाय जीव इति प्रतिपेधात् नामाने सप्रत्यय, किं तु अन्यस्मिन् भाव अनुपयोगलक्षणे धर्मादौ प्रतिपत्तिर्भवति । सादृश्याभावात् अप्रतिपत्तिरिति चेन्न सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः सादृश्यापपत्ते । अथाक्त यथा न भाव, अभावः इत्युक्ते अभावमात्रसप्रत्यय इति तदप्ययुक्तं सत् एव पररूपत्वादिभिः अभावशब्दोचरत्वापपत्ते ॥

अर्थतरीकृतेवार्थः कायशब्दः ॥ ७ ॥ इवार्थमन्यतराकृत्य अत्र कायशब्दः प्रयुक्तः । काया इव काया इति । क उपमार्थः ? यथोदारिकादिशरीरनामकर्मोदयवशात् पुद्गलैर्ध्यायते काया । तथा धर्मादीनां मनादिपारिणामिकप्रदेशचयनाकायात् ।

तद्ग्रहण प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थ ॥ ८ ॥ तस्य कायशब्दस्य ग्रहण क्रियते । किमर्थं ? प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं । मुख्यरूपेणाविद्यमानत्वेपि श्रोतृणां सुखावबोधार्थं प्रज्ञया द्रव्यपरमाण्ववगाहमानत्वेन प्रदिश्यत इति प्रदेशा, प्रदेशा एवावयवा प्रदेशावयवा तेषां बहुत्वस्य ज्ञापनार्थं ॥

नासरूपेयाः प्रदेशा धर्मोर्धर्मैकजीवानामिति शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥ न तत्प्रयोजन उपपद्यते कुत ? अन्यत एव तत्तसिद्धे । वदयते हि, असल्येया प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानां इत्यत एवैया प्रदेशावयवस्य सिद्धः । नार्थः कायग्रहणेन

अमूर्तत्वसाधर्म्याच्च ॥ ३२ ॥ यथा धर्माधर्मवर्तुतो रूपादिविरहादेवमाकाशमप्यमूर्तम् । अतश्चानतरमुक्तम् ।

तदवगाहित्वात् तत्समीपे पुद्गलवचनम् ॥ ३३ ॥ तदाकाशमत्रगाह्यं पुद्गला वर्तते इति तत्समीपे तेषां वचनं क्रियते ॥

आकाशग्रहणमादौ धर्मादीनामाधारत्वात् इति चेन्न लोकविनिवेशस्यानादित्वात् ३४ स्यान्मतं धर्मादीनां पचानामपि द्रव्याणामाकाश, आधार साधारण ततस्त्वनस्य ग्रहण सर्वेषामादौ न्याय्यमिति तन्न, किं कारणम् ? लोकविनिवेशस्यानादित्वात् । नायं नियमोऽस्ति लोकविनिवेशे आकाशमाधार इतराणि द्रव्याणि आधेयानि इति । किं तु लोकविनिवेशक्रम एवमयमनादिसिद्ध इति नाकाशमाधार, आदिमतां हि कुण्डलदरादीनां दृष्ट आधाराधेयभावः ।

आर्षविरोध इति चेन्न आदेशवचनात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतत् यथाधाराधेयभावो नेष्यते, युक्तमार्षे स्वप्रतिष्ठमाकाश आकाशप्रतिष्ठं तनुगातत्रलयं तनुवातत्रलयप्रतिष्ठं घनवातत्रलयं तत्प्रतिष्ठं धनोदाधिषल्य इत्यादि तद्विरोध इति तन्न । किं कारणम् ? आदेशवचनात् । यदि एकतिनाधाराधेयभावान्न स्यात् स्यादाप्यविरोध यदा तु स्यादाधाराधेयभाव इति स्यान्नाधाराधेयभाव इति आदेशवचनादित्येते ततोनास्त्यार्षविरोधः । कथमिति च द्रुच्यते—आकाशादीनां द्रव्यार्थोदेशात् स्यादाधाराधेयत्वाभावो यत् पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यात् प्रतिनियतानादिपरिणामिकद्रव्यार्थेनाऽधिष्ठानानामाकाशादीनां पण्यमाधाराधेयपर्यायभावः । द्रव्यार्थिकगुणभावे च पर्यायार्थिकप्रधान्यात् पण्यमपि द्रव्याणां आदिमत्त्वोपपत्तेराधाराधेयभावो युज्यते । ततस्तदपेक्षया आधाराधेयभावो अपि प्रणीत इति नास्ति विरोधः । अथवा व्यवहारनयादेशात् स्यादाधाराधेयता । यतोऽनादिपरिणामिकलोकविनिवेशोऽपि व्यवहार एव प्रवृत्त आकाशमाधार अन्यानि द्रव्याणि आधेयानि इति । एवमूतनयादेशात् स्यादनाधाराधेयता यतोऽनादिपरिणामिकलोकविनिवेशस्यैवभूतत्वात् स्वात्मप्रतिष्ठान्येव सर्वद्रव्याणि इति । न नुव्यवहारनयापेक्षया आधाराधेयभावाम्बुपगमेऽनवस्थाप्रसंगं धनोदाधिषल्यस्य घनवातत्रलयमाधारं घनवातत्रलयस्य तनुगातत्रलयं तनुवातत्रलयस्य आकाशमाकाशाऽन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् इति ? नेष दोष आकाशस्य सर्वगतत्वात् अनतत्वाच्च । यद्वि सर्वगत, अनतं च तस्य सर्वत्र साक्षि यात् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् इति व्यवहाराभावात् अनतस्था नास्ति । परिशेषादसवगतस्याततत भूतमितं साययस्यैर्द्रियकस्य स्यादनवस्था । यदि सवगतत्वात् अस्यानवस्था दृष्टा सोच्यते नैषोच्यते ततो निमुन्यतामनवस्थादापकल्पना । तस्मान्नि प्रतिद्व द्व पूर्णोक्त एवास्तु क्रमहेतुः

फालोपसंख्यानमिति चेन्न वक्ष्यमाणलक्षणत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यादेतत्कालोपि कश्चिदजीवपदार्थोऽस्ति अतश्चास्ति यद्वाच्ये बहुकृत्व पदद्रव्याणि इत्युक्तं अतोऽप्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं वक्ष्यमाणलक्षणत्वात् । वक्ष्यते हि तस्य लक्षणमुपरिष्टात् अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य इत्येवमादिषु द्रव्याण्युक्तानि कानि ताननीत्युच्यते—

द्रव्याणि ॥ १२ ॥

स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमपर्यायैः द्रव्यते द्रवति वा तानीति द्रव्याणि ॥ १ ॥ स्वश्च परश्च स्वपरी प्रत्ययौ ययो तौ स्वपरप्रत्ययौ । उत्पादश्च निगमश्चोत्पादविगमौ येषां तौ स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमौ । के पुनस्तौ ? पर्याया । द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणो बाह्य प्रत्यय परप्रत्यय तस्मिन् सत्यपि स्वयमतत्परिणामोऽर्थो न पर्यायातर आस्त्विति इति ? तत्समर्थं स्वश्च प्रत्ययः । तावुभौ सभूयभावानां उत्पादविगमयो हेतु भवत नान्यतराप्यापे कुण्डलस्यमापपच्यमानोदकस्यघोटकमापवत्, एवमुभयहेतुकोत्पादविगमौ तेसौ स्वपर्यायै द्रव्यते गम्यते द्रवति गच्छति तान् पर्यायानिति द्रव्याणीति व्यपदिश्यते । भेदनयवशात् कर्तृकर्मणोर्भेदं कृत्वा निर्देशं क्रियते स्वजात्यपरित्यागेनावस्थितिरन्वयैरुपलब्धस्वरूपाणां तु सुहृदुर्द्वारुपादा-

अलोकाकाशस्यावकाशदानाभावात्तदभाव इति चेन्न तत्तामर्थ्याविरहात् ॥ २३ ॥

स्यान्मत ? यद्यवकाशदानादाकाशमित्युच्यते अलोकाकाशे जीवाद्यत्रकाशदानामावात् आकाशव्यपदेशो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारण ? तत्तामर्थ्याविरहात् । यद्येष्यत्कालस्यातिदूरस्यापि वर्तमानप्राप्त्यर्हत्वात् तत्प्राप्त्यभावेऽपि भविष्यदव्यपदेशो भवति । एवमलोकाकाशस्यावगाहद्विव्याभावेऽपि अवगाहनशक्तिर-
विरुद्धा इत्यवकाशदानात् आकाशत्व युज्यते । अथवा क्रियानिमित्तत्वेऽपि रूढिविशेषवत्त्वात् गो-
शब्दवत् तदभावेऽपि प्रवर्तते ।

पूरणगलनान्वर्थसङ्गत्वात्पुद्गला ॥ २४ ॥ यथा मास करोति भास्कर इति भासनार्थमन्तर्नीच
भास्करसङ्गान्वर्थ्य प्रवर्तते तथा भेदात् सघातात् भेदसघातात्म्या च पूर्णते गलते वेति पूरणगलनात्मिका
क्रियामतर्भाव्य पुद्गलशब्दोन्वर्थे. पृषोदरादिषु निपातित । यथा शवशायन श्मशानमिति-

परमाणुषु तदभावात् पुद्गलत्वाभाव इति चेन्न गुणापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ २५ ॥
स्यान्मत-अणूना निरवयवत्वात् पूरणगलनक्रियाभावात् पुद्गलव्यपदेशाभावप्रसंग इति ? तन्न किं कारण ?
गुणापेक्षया तत्सिद्धेः । रूपरसगंधस्पर्शयुक्ता हि परमाणवः एकगुणरूपादिपरिणता द्वित्रिचतुस्रस्येयास-
स्येयानतगुणत्वेन वर्धते । तथैव हानिमपि उपयातीति गुणापेक्षया पूरणगलनक्रियापपत्ते परमाणुष्वपि
पुद्गलत्वमविरुद्ध । अथवा गुण उपचारात् कल्पन पूरणगलनयो भावित्वात् भूतत्वाच्च शक्यपेक्षया
परमाणुषु पुद्गलत्वोपचार ।

पुगिलानाद्वा ॥ २६ ॥ अथवा पुमासो जीना तै शरीराहारविषयकरणापकरणादिभावेन गिल्यत
इति पुद्गला । अण्वादिषु तदभावात्पुद्गलत्वमिति चेत् उक्तोत्तरेतेतत् ॥

बहुचनं स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ धर्माधर्माकाशपुद्गला इति बहुवचन स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं
दृष्टव्य । किं पुन स्वातंत्र्य धर्मादयो गत्याद्युपग्रहान् प्रति वर्तमाना स्वयमेव तथा परिणमते न परप्रत्यया-
धीना तेषा प्रवृत्ति इत्येतदधिनास्वित्वात् स्वातंत्र्य । ननु च बाह्यद्रव्यादिनिमित्तवशात् परिणामिना परिणाम
उपलभ्यते स च स्वातंत्र्ये सति विरुध्यत इति ? नैप दोष बाह्यस्य निर्मित्ततयात्, न हि गत्यादिपरिणामिने
जीवपुद्गला गत्याद्युपग्रहे धर्मादीना प्रेरका । ननु इतरेतरयोगलक्षणे द्वे न्यायप्राप्त बहुवचन तेन कथ
स्वातंत्र्य प्रतीयते ? समाहारे समुदायप्रदाने एकवचनन सिद्धे बहुवचन ज्ञापक स्वातंत्र्यस्य । यथा द्रुत इत्यत्र
एकवचनेन सिद्धे बहुवचनेन ज्ञापक अनुक्तस्यापि द्रुत उत्पत्तिर्यथा स्यात् इति तेन सिद्धे । अन्ते भव-
अन्तिम यमेन प्रोक्त याम्य धर्मशास्त्रमित्यादि ॥

प्रशस्तभिधानाद्धर्मग्रहणमादौ ॥ २८ ॥ धर्मशब्दोऽयं लोके प्रशस्तार्थे ततोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते
तदनन्तरमधर्मग्रहणं क्रियते कुतः लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् ॥ २९ ॥ तदनन्तर अधर्मग्रहण
क्रियते कुत ? लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् । पचास्ति काया कालश्च लोक अवतिष्ठते । पदार्था अनया आकृत्येव-
स्याविविधसान्निवेशा वनासनाद्याकारा इत्यर्थे । लोकस्य व्यवस्था तस्या हेतुत्वात् लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् ।
असति हि अधर्मास्तिकाये गतिमता द्रव्याणा गतिविषयानियमाभावात् । विष्वग्भावे सति लोकव्यवस्था
विशिष्टा न स्यात् अतोऽस्य धर्मानन्तर ग्रहणं न्याय्य ।

तत्प्रतिपक्षत्वाच्च ॥ ३० ॥ तस्य धर्मास्तिकायस्य प्रतिपक्षोऽधर्मास्तिकायः स्थितिकारणत्वात् ।
ततश्चानन्तर ग्रहणं क्रियते ।

तत्परिच्छेदत्वात्तदनन्तरं, आकाशग्रहणं ॥ ३१ ॥ ताभ्या धर्माधर्माभ्या आकाश परिच्छिद्यते ।
यत्र धर्माधर्मौ तल्लोकाकाश इतरदलोकाकाशमित्यत तदनन्तर आकाशग्रहणं क्रियते ।

द्रव्याभिधानानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥ यस्य यादिना द्रव्यत्वयोगात् द्रव्यमित्यभिमतं तस्य द्रव्यमित्यभिधान नोपपद्येत कथं ? इति चेत् उच्यते-इहाऽभेदेन वा व्यपदेशं स्यात् भेदेन वा ? यदि अभेदेन व्यपदेशं, यथा यष्टिसहचरितं पुरयो यष्टिरित्युच्यते तथा द्रव्यत्वसहचरितं द्रव्यत्वमिति व्यपदेश्यते न द्रव्यमिति । अथ मतं द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वमित्यभिधानमस्ति द्रव्यमिति च, तेन द्रव्यत्वेन द्रव्यमित्यभिधीयमानेन योगाद्द्रव्यमिति, तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यते । द्रव्यत्वस्य द्रव्यमित्यभिधानं कुत ? स्वत एवेति चेत् द्रव्ये कोऽपरितोषः । अर्थांतरादिति चेत् तत्रापि स एव दोषः । द्रव्यत्वाभिधानप्रसंगश्च । कुतो हेतत् उभयशब्दाव्याच्यत्वे द्रव्यत्वस्य तयोगात् द्रव्ये द्रव्यमित्यभिधानं भवति न द्रव्यत्वमिति । अथ भेदेन व्यपदेशं यथा यष्टिरस्यास्तीति यष्टिमानिति व्यदिश्यते, एव द्रव्यत्वमस्यास्तीति द्रव्यत्ववद्द्रव्यमित्यभिधानं प्रसज्यते न द्रव्यमित्यभिधानं प्रसज्येत । अथ मतमेतत् यथा शुक्रगुणयोगात् शुक्रं पट इति मत्त्वर्थीयस्य निवृत्तिः, एवमिहापि मत्त्वर्थीयस्याभाव इति निषम उपन्यासः । युज्यते तत्र मत्त्वर्थीयस्याभावं गुणवचनेभ्यो निवृत्तेरन्याख्यातत्वात् अनन्याख्याने वा उभयवचनेना शुक्रादय इति । व्याकरणाभ्युपगम्यमाने अथ तु द्रव्यत्वशब्दे न गुणवचनं तेनाऽस्मान्ततो निवृत्तिर्दुरुपपादा । किं च मत्त्वर्थस्यापि निवृत्तिर्नान्याख्याता ततो द्रव्यमित्यभिधानं नोपपद्येत ।

त्वोत्पत्त्यभावश्चोभयथा दोषात् ॥ ८ ॥ द्रव्यस्य भाषो द्रव्यत्वमिति त्वस्य चोत्पात्तं प्राप्नोति कुत ? उभयथा दोषात् । इदमिह सप्रथमं-असौ भावः द्रव्यस्याऽऽत्मभूतो वा स्यात् अनात्मभूतो वा ? यथा-त्मभूतः अनादिपारिणामिकद्रव्यस्य आत्मभूतेन तस्य विधानात्, नान्यद्द्रव्याद्द्रव्यत्वमिति ससर्गावाद्दहानि । अथ अर्थांतरभूतः ? द्रव्यस्य भाषो द्रव्यत्वमिति विग्रहो नोपपद्येत द्रव्यानात्मभूतत्वात् द्रव्यत्वस्य । न हि घटस्य भाव इति पटे वृत्तिरूपपद्यते । किं च द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति यथान्यो भावः, तथा द्रव्यत्वस्यान्यो भावः स्याद्वा न वा ? यदि नास्ति तस्य स्वभावामानादभावः स्यात् । अथास्ति तस्मिन्नाभिधेये त्वत्तोत्पत्तेः द्रव्यत्वत्वमिति प्राप्नोति तथा सति अनवस्था । अथ मतमतत् यथा अवेर्मांसमिति विग्रहः अविकशब्दाद्दुपत्तिर्भवति आधिक्यमिति । तथा द्रव्यत्वस्य भाव इति विग्रहः द्रव्यशब्दादेव त्वोत्पत्तिर्भवतीति ? नैतत् युक्तं अर्थांतरविषयत्वात् । युज्यते अवेर्मांसमतिकस्य मांसमिति केयले विग्रहभेदो नार्थभेद इति एकेन विग्रहे अपरस्मादुत्पत्तिरिति । इह तु द्रव्यद्रव्यत्वशब्दयोः पदार्थांतरविषयत्वात् विग्रहभेदे अर्थभेद इति नास्तीत्याय कल्पयितुं शक्यं ।

एकस्यानेकत्र वृत्त्यभावो बहुत्वप्रसंगो वा ॥ ९ ॥ तद्द्रव्यत्वमेकमित्युपगम्यते तद्वादिभिः । सात्त्विकमेकं निरवयव अनेकत्र पृथिव्यादौ वर्तितुमुत्सहते ? । अथ वर्तते ? बहुत्वमेवावयवस्य स्यात् अनेकत्र वृत्ते । रूपादिवत् । आकाशवदेकं सत् अनेकमत्रगाहत् इति चेत् न वैपन्यासः । युज्यते महापरिमाणं विषयवगाहते सकलमिति गुणार्तां तु द्रव्यपदार्थविषयत्वात् कथममत्र द्रव्यत्व क्लृप्तं वेवेष्टि । एकत्वसंख्यागुणवदुपचारतो महत्त्वमस्येति चेत् तदिदमसिद्धेन साध्यते । सिद्धसाध्यव्यवस्थाश्रयो हि कथामार्गः । उपचरितस्य मुख्यकार्यसाधनाशक्तेः । अस्यापि च द्रव्यत्वेन एकमाकाशप्रदेशभेदेन लवनतमितीष्टत्वात् दृष्टांताभावः ॥

नीलद्रव्यवदिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं यथा नीलद्रव्यं एकमनेकशाटीपटकबलसबधि दृष्टं तथैकं द्रव्यत्वमपि अनेकद्रव्यसबधीति ? तन्न । किं कारणं ? असिद्धत्वात् । नैतत् सिद्धं शाटीपटकबलेषु एकमत्र नीलद्रव्यमिति । यथा शाब्दादिभेदं तथा तद्व्यञ्जकस्य नीलद्रव्यस्यापि भेदोपपत्तेः । एकस्मिन्नपि पटे यन्मध्ये नीलद्रव्यं न तत्रातयो । यच्च प्रांतयो न तन्मध्ये इति भेदोऽप्युपगतव्यं किमुत भिन्नेषु द्रव्येषु । नीलत्ववदिति चेन्न तदपि साध्यसमं । अथ मतमेतत्-

दृष्टांताभावेपि एकत्वमस्य सिद्धं अग्निवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ यथाग्नेरन्यस्मिन्नुष्णे दृष्टांते असत्यपि उष्णः । एवमसत्यपि एकस्मिन् अनेकसबधीनं दृष्टांते द्रव्यत्वस्य द्रव्येषु वृत्तिः सिध्यतीति तदपि नोपपद्यते प्रतिज्ञाहानेः । ननु दृष्टांतो नास्तीति प्रतिज्ञाय दृष्टांतं भ्रूयते ते प्रतिज्ञा हीयते । किं च युक्त्यभावेपि यदि द्रव्यत्वमेकमनेकसबधीति मयते स्वत एव द्रव्यं द्रव्यत्वमिति कस्मान्न प्रतिपद्यते । समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्युक्तत्वात् ।

विगमवता च भेदोपपत्तेः । यदा द्रव्याणां कर्म विवक्षा तदा न्यायप्राप्तः कर्मणि य । यदा कर्तृविवक्षा तदा बहुलपेक्षया कर्तारि य । अथवा उत्पादकविनश्वरनानापर्यायोत्पादविनाशाविच्छेदेपि साततिकद्रव्यार्थदेश-
शनेन द्रवणात् गमनात् सप्रत्ययात् द्रव्याणि कुत एतत् ? गत्यर्थाना ज्ञानार्थत्वात् ।

द्रव्यार्थे वा निपातितो द्रव्यशब्दः ॥ २ ॥ अथवा द्रव्यं भव्य इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्य । द्रु इव भवतीति द्रव्य । क उपमार्थः ? द्रु इति दारु नाम यथा अग्रथि अचिन्हं दारु तत्क्षणे कल्प्यमान तेन तेन अभिलक्षणेनाकारिणाऽऽविर्भवति । तथा द्रव्यमपि आत्मपरिणामगमनसामर्थ्यं पाया-
णखननोदकवदविभक्तकर्तृकरणमुभयनिमित्तवशेषोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रु इव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते ॥

द्रव्यत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत यथा दडसवधात् दडौत्वभिधान प्रत्ययश्च देव-
दत्ते भवति तथा द्रव्यत्व नाम सामान्यविशेषास्ति पृथिव्यादिषु द्रव्यमिति प्रत्ययाभिधानाना प्रवृत्तिदर्शनात् ।
गुणकर्मभ्यो व्यावृत्त्युपलब्धेक्षानुमीयमानान्वयव्यतिरेक* तेन योगाद्रव्यं न पर्यायद्रवणादिति । तत्र किं कारण ?
तदभावात् यथा दडसवधात् प्राक् देवदत्तो जात्यादिभि सिद्ध । देवदत्तसवधाच्च प्राग्दडो दृत्तत्वद्राधिमादि-
भि प्रसिद्ध ततस्तयो सवधो युक्त । नच तथा द्रव्यत्वयोगात् प्राक् द्रव्यमुपलभ्यते यत्पुलभ्येत
सवधकल्पनमर्थक स्यात् । द्रव्यत्वमपि द्रव्यसवधात् प्राक् नोपलब्धस्वरूप, अत तयोरसतोर्न युक्त सवध ।
अस्तित्वे चाम्युपगम्यमाने पृथगनुपलभ्यमानशक्तिकयोः सवधेपि न तच्छक्तिप्रादुर्भासोस्ति, यथा जात्यन्धयोः
पृथग्दर्शनशक्तिरिहात्, न योगेपि रूपालोकनशक्तिसम्भव । तथा द्रव्यद्रव्यत्वयो- अपि द्रव्यप्रत्ययाभिधानो-
च्यसामर्थ्यात् तत्सवधेपि न सामर्थ्यं । तत्र द्रव्य तावत् प्राक् द्रव्यत्वसववायात् द्रव्यात्मैव नात्मनि द्रव्य-
प्रत्ययाभिधानयोस्तादक । यदि स्यात् ? द्रव्यत्वसवधस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तथा द्रव्यत्वमपि प्राग्द्रव्यसमवायात्
द्रव्यत्वात्मन्येव न द्रव्यत्वप्रत्ययाभिधाननिमित्तमास्ति । माभूद्द्रव्यत्वस्य द्रव्येण समवायस्य वैयर्थ्यमिति अतस्त-
यो पृथगनुपलभ्यमानसामर्थ्ययोः सवधेपि न तत्सामर्थ्यमस्ति इत्येवम न द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति । ननु च
द्रव्यत्वसवधात् प्राक् द्रव्यव्यपदेशानास्ति अस्ति तु तत् तत् सतो द्रव्यत्वस्य युक्त सवध नैव दोष । अस्ति
परिहार । कुत ? सतोऽसत्त्वात् नहि तद्रव्य स्वतोस्ति सत्तायोगादेव सत्स्यात् सच नास्तौत्युक्त । अथासता-
मपि सवध स्यात् खरत्रिपाणादीनामपि स्यात् । किंच द्रव्यत्व नाम सर्वगत पदार्थ स यदि अतदारम्भेन
सव्यते गुणकर्मभि खरत्रिपाणादिभिश्च सवधेत नचेष्यते सवध । अथ तदारम्भेनैव सव्यते द्रव्यत्वसवधो
व्यर्थ प्रागपि तदारम्भेनात् तत् स्वतो द्रव्यसिद्धि । आह समवायिकारणत्वाद्द्रव्यत्वेन द्रव्यमेव सवधेत
न गुणकर्माणि नापि खरत्रिपाणादीनि द्रव्यत्वस्य हि द्रव्यमेव समवायिकारणमिष्ट नेतराणि इत्युच्यते-

न स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ४ ॥ यदि द्रव्यत्वादन्यद्रव्य स्वत सिद्ध स्यात् अतस्तत्समवायिकारणमिति
व्यपदेशाह स्यात् नच तत्स्वत सिद्ध किंचिदस्ति अत स्वतोऽसिद्धत्वात् न तत्समवायिकारण अथ तत्स्व-
तोऽसिद्धमपि समवायि कारण खरत्रिपाणादिषु को मत्सर । अथाऽसत्तत्र समवायिकारण तानि नन्व-
सत्तत्राद्रव्यमपि द्रव्यत्वस्य न समवायिकारण । किंच—

अतस्तात्सिद्धेः ॥ ५ ॥ यत एव द्रव्यत्वस्यासमवायिकारण द्रव्यं न गुणकर्माणि अतस्ताद्रव्यत्व
द्रव्य एव समवेति न गुणकर्मादिषु इति विवक्षितं ननु, अत एव द्रव्यात्मैव द्रव्यत्व आभ्यतरार्थोऽनादि-
परिणामिकद्रव्यापारिणागी न द्रव्याद्दृष्टिस्य सामान्याविशेषात् इति एतत्सिध्यति । आह विशेषोपल-
ब्धिर्द्रव्यमेव समवायिकारण द्रव्यत्वस्य । को विशेष ? आश्रयभाव यस्माद्द्रव्यमितरेषा पदार्थानामाधार उच्यते

न द्रव्यमाश्रयः स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ लोके स्वत सिद्धे आधेयानामाश्रयो भवति यथा घटो
जलादीना न तथा द्रव्यत्वात् पृथक् द्रव्य स्वत सिद्धमस्ति यदाधारो द्रव्यत्वस्येति व्यपदिश्येत । किंच—

द्रव्याभिधानानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥ यस्य यादिना द्रव्यत्वयोगात् द्रव्यमित्यभिमतं तस्य द्रव्यमित्यभिधानं नोपपद्येत कथं ? इति चेत् उच्यते-इहाऽभेदेन वा व्यपदेशे स्यात् भेदेन वा ? यदि अभेदेन व्यपदेशः, यथा यद्विसहचरितं पुरुषो यद्विरित्युच्यते तथा द्रव्यत्वसहचरितं द्रव्यत्वमिति व्यपदिश्यते न द्रव्यमिति । अथ मतं द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वमित्यभिधानमस्ति द्रव्यमिति च, तेन द्रव्यत्वेन द्रव्यमित्यभिधीयमानेन योगाद्द्रव्यमिति, तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यते । द्रव्यत्वस्य द्रव्यमित्यभिधानं कुत ? स्वत एवेति चेत् द्रव्ये कोऽपरितोषः । अर्थांतरादिति चेत् तत्रापि स एव दोषः । द्रव्यत्वाभिधानप्रसंगश्च । कुतो हेतुत्वं उभयशब्दवाच्यत्वे द्रव्यत्वस्य तद्योगात् द्रव्ये द्रव्यमित्यभिधानं भवति न द्रव्यत्वमिति । अथ भेदेन व्यपदेशः यथा यद्विरित्यास्तीति यद्विरित्यास्तीति व्यदिश्यते, एव द्रव्यत्वमस्यास्तीति द्रव्यत्ववद्द्रव्यमित्यभिधानं प्रसज्यते न द्रव्यमित्यभिधानं प्रसज्येत । अथ मतमेतत् यथा शुक्लगुणयोगात् शुक्लं पट इति मत्त्वर्थीयस्य निवृत्तिः, एवमिहापि मत्त्वर्थीयस्याभाव इति निषेध उपन्यासः । युज्यते तत्र मत्त्वर्थीयस्याभावः गुणवचनेभ्यो निवृत्तेरन्वाख्यातत्वात् अनन्वाख्याने वा उभयवचनानां शुक्लादय इति । व्याकरणाभ्युपगम्यमाने अयं तु द्रव्यत्वशब्दो न गुणवचनतेनाऽस्मान्ततो निवृत्तिर्दुरुपपादा । किं च मत्त्वर्थस्यापि निवृत्तिर्नान्वाख्याता ततो द्रव्यमित्यभिधानं नोपपद्येत ।

त्वोत्पत्त्यभावश्चोभयथा दोषात् ॥ ८ ॥ द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति त्वस्य चोत्पात्तिर्न प्राप्नोति कुत ? उभयथा दोषात् । इदमिह सप्रधर्म्य-असौ भावः द्रव्यस्याऽऽत्मभूतो वा स्यात् अनात्मभूतो वा ? यथात्मभूतः अनादिपारिणामिकद्रव्यस्य आत्मभवेन तस्य विधानात्, नान्यद्द्रव्याद्द्रव्यत्वमिति ससर्गवादहानि । अथ अर्थांतरभूतः ? द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति विग्रहो नोपपद्येत द्रव्यानात्मभूतत्वात् द्रव्यत्वस्य । न हि घटस्य भाव इति पटे वृत्तिरुपपद्यते । किं च द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति यथान्यो भावः, तथा द्रव्यत्वस्यान्यो भावः स्याद्वा न वा ? यदि नास्ति तस्य स्वभावाभावाद्भावः स्यात् । अथास्ति तस्मिन्नाभिधेये त्वचोत्पत्ते द्रव्यत्वत्वमिति प्राप्नोति तथा सति अनवस्था । अथ मतमेतत् यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दाद्दुपत्तिर्भवति आपिकमिति । तथा द्रव्यत्वस्य भाव इति विगृह्य द्रव्यशब्दादेव त्वोपत्तिर्भवतीति ? नैतदुक्तं अर्थांतरविषयत्वात् । युज्यते अवेर्मांसमविकस्य मांसमिति केजलो जिमहभेदो नार्थभेद इति एकेन विग्रहे अपरस्मादुत्पत्तिरिति । इह तु द्रव्यद्रव्यत्वशब्दयोः पदार्थांतरविषयत्वात् विग्रहभेदे अर्थभेद इति नास्तीत्याय कल्पयितुं शक्यम् ।

एकस्यानेकत्र वृत्त्यभावो बहुत्वप्रसंगो वा ॥ ९ ॥ तद्द्रव्यत्वमेकमित्युपगम्यते तद्वादिभिः । तत्कथमेकं निरवयव अनेकत्र पृथिव्यादौ वर्तितुमुत्सहते ? । अथ वर्तेत ? बहुत्वमेनास्य स्यात् अनेकत्र वृत्ते । रूपादिवत् । आकाशवदेकं सत् अनेकमत्रगाहत् इति चेत् न वैभ्रम्यात् । युज्यते महापरिमाणं विषयदवगाहते सकलमिति गुणानां तु द्रव्यपदार्थविषयत्वात् कथममद्द्रव्यात् कृत्स्नं वेत्ति । एकत्वसङ्ख्यागुणरदुपचारतो महत्त्वमस्येति चेत् तदिदमसिद्धेन साध्यते । सिद्धसाध्यव्यवस्थाश्रयो हि कथामार्गः । उपचरितस्य मुक्त्यर्थसाधनाशक्तेः । अस्यापि च द्रव्यत्वेन एकमाकाश प्रदेशभेदेन त्वनतमितीष्टत्वात् दृष्टांताभावः ॥

नीलद्रव्यवदिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ १० ॥ स्यामत यथा नीलद्रव्यं एकमनेकशटीपटकवत्सबन्धि दृष्टं तथैकं द्रव्यत्वमपि अनेकद्रव्यसबन्धीति ? तन्न । किं कारणं ? असिद्धत्वात् । नैतत् सिद्धं शटीपटकवत्तेषु एकमत्र नीलद्रव्यमिति । यथा शाब्दादिभेदं तथा तद्व्ययजकस्य नीलद्रव्यस्यापि भेदोपपत्तेः । एकस्मिन्नपि पटे यन्मध्ये नीलद्रव्यं न तत्रातयो । यच्च प्रांतयो न तन्मध्ये इति भेदोऽभ्युपगतस्य किमुत भिन्नेषु द्रव्येषु । नीलत्ववदिति चेन्न तदपि साध्यसमम् । अथ मतमेतत्-

दृष्टांताभावेपि एकत्वमस्य सिद्धं अग्निवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ यथाग्नेरत्यसिन्नुष्णं दृष्टं तदपि असत्यपि उष्णम् । एवमसत्यपि एकस्मिन् अनेकसबन्धिनि दृष्टं द्रव्यत्वस्य द्रव्येषु वृत्तिः सिध्यतीति तदपि नोपपद्यते प्रतिज्ञाहानेः । ननु दृष्टांतो नास्तीति प्रतिज्ञाप्य दृष्टांतं मुषतं ते प्रतिज्ञा हीयते । किं च युक्त्यभावेपि यदि द्रव्यत्वमेकमनेकसबन्धीति मन्यते स्वत एव द्रव्यद्रव्यत्वमिति कस्मान्न प्रतिपद्यते । समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्युक्तत्वात् ।

विगमवता च भेदोपपत्ते । यदा द्रव्याणां कर्म विवक्षा तदा न्यायप्राप्तः कर्मणि य । यदा कर्तृविवक्षा तदा बहुलापेक्षया कर्तारि य । अथवा उत्पादकविनश्वरनानापर्यायोत्पादविनाशाविच्छेदेपि साततिकद्रव्यार्थदेश-
वशेन द्रवणात् गमनात् सप्रत्ययात् द्रव्याणि कुत एतत् ? गत्यर्थाना ज्ञानार्थत्वात् ।

द्रव्यार्थे वा निपातितो द्रव्यशब्दः ॥ २ ॥ अथवा द्रव्यं भव्य इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्य । द्रु इव भवतीति द्रव्य । क उपमार्थ ? द्रु इति दारु नाम यथा अमथि अचिन्ह दारु तत्क्षणे कल्पमान तेन तेन अभिलाषेनाकारेणाऽऽविर्भवति । तथा द्रव्यमपि आत्मपरिणामगमनसामर्थ्यं पापा-
णखननोदकवदविभक्तकर्तृकरणमुभयनिमित्तवशोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रु इव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते ॥

द्रव्यत्वादिति चेन्न तद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत यथा दडसबधात् दडीत्यभिधान प्रत्ययश्च देव-
दत्ते भवति तथा द्रव्यत्व नाम सामान्यविशेषास्ति पृथिव्यादिषु द्रव्यामिति प्रत्ययाभिधानाना प्रवृत्तिदर्शनात् ।
गुणकर्मभ्यो व्यावृत्त्युपलब्धेधानुमीयमानान्वयव्यतिरेक तेन योगाद्द्रव्य न पर्यायद्रवणादिति । तत्र किं कारण ?
तद्भावात् यथा दडसबधात् प्राक् देवदत्तो जात्यादिभि सिद्ध । देवदत्तसबधाच्च प्राग्दडो वृत्तत्वद्राधिमादि-
भि प्रसिद्ध ततस्तयो सबधो युक्त । नच तथा द्रव्यत्वयोगात् प्राक् द्रव्यमुपलभ्यते यद्युपलभ्येत
सबधकल्पनमर्थक स्यात् । द्रव्यत्वमपि द्रव्यसबधात् प्राक् नोपलब्धस्वरूप, अत तयोस्ततोर्न युक्त सबध ।
अस्तित्वे चाम्युपगम्यमाने पृथगनुपलभ्यमानशक्तिकयो सबधेपि न तच्छक्तिप्रादुर्भावोस्ति, यथा जात्यन्धयो
पृथग्दर्शनशक्तिविरहात्, न योगेपि रूपाखेकनशक्तिसभव । तथा द्रव्यद्रव्यत्वयो -अपि द्रव्यप्रत्ययाभिधानो-
च्यसामर्थ्यात् तत्सबधेपि न सामर्थ्यं । तत्र द्रव्य तावत् प्राक् द्रव्यत्वसत्त्वात् द्रव्यात्मनैव नात्मनि द्रव्य-
प्रत्ययाभिधानयोरुत्पादक । यदि स्यात् ? द्रव्यत्वसबधस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तथा द्रव्यत्वमपि प्राग्द्रव्यसमनायात्
द्रव्यत्वात्मन्येव न द्रव्यत्वप्रत्ययाभिधाननिमित्तमास्ति । माभूद्द्रव्यत्वस्य द्रव्येण समनायस्य वैयर्थ्यमिति अतस्त-
यो पृथगनुपलभ्यमानसामर्थ्ययो सबधेपि न तत्सामर्थ्यमस्ति इत्यवेम न द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यामिति । ननु च
द्रव्यत्वसबधात् प्राक् द्रव्यव्यपदेशोनास्ति अस्ति तु तत् ततो द्रव्यत्वस्य युक्त सबध नैप दोष । अस्ति
परिहार । कुत ? सतोऽसत्त्वात् नहि तद्द्रव्य स्वतोस्ति सत्तायोगादेव सत्त्यात सच नास्तीत्युक्त । अथासता-
मपि सबध स्यात् खरविषाणादीनामपि स्यात् । किंच द्रव्यत्व नाम सर्वगत पदार्थ स यदि अतटात्मकेन
सबध्यते गुणकर्मभि खरविषाणादिभिश्च सबध्येत नचेष्यते सप्रथ । अथ तदात्मकेनैव सबध्यते द्रव्यत्वसबधो
व्यर्थं प्रागपि तदात्मकत्वात् तत स्वतो द्रव्यसिद्धि । आह समनायिकारणत्वाद्द्रव्यत्वेन द्रव्यमेव सबध्यते
न गुणकर्माणि नापि खरविषाणादीनि द्रव्यत्वस्य हि द्रव्यमेव समवायिकारणमिष्ट नेतराणि इत्युच्यते-

न स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ४ ॥ यदि द्रव्यत्वादन्वद्द्रव्य स्वत सिद्ध स्यात् अतस्तत्समनायिकारणमिति
व्यपदेशाहं स्यात् नच तत्स्वत सिद्ध किंचिदस्ति अत स्वतोऽसिद्धत्वात् न तत्समनायिकारण अथ तत्त्व-
तोऽसिद्धमपि समवायि कारण खरविषाणादिषु को मत्सर । अथाऽसत्त्वान्न समनायिकारण तानि नन्व-
सत्त्वाद्द्रव्यमपि द्रव्यत्वस्य न समवायिकारण । किंच—

अतस्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥ यत एव द्रव्यत्वस्यासमनायिकारण द्रव्य न गुणकर्माणि अतस्तद्द्रव्यत्व
द्रव्य एव समनेति न गुणकर्मादिषु इति विवक्षित ननु, अत एव द्रव्यात्मैव द्रव्यत्व आम्ब्यतरार्थोऽनादि-
पारिणामिकद्रव्यापरित्यागी न द्रव्याद्बहिरन्व सामान्याविशेषात् इति एतत्सिध्यति । आह विशेषोपल-
ब्धिद्रव्यमेव समवायिकारणद्रव्यत्वस्य । को विशेष ? आश्रयभाव यस्माद्द्रव्यमितरेपां पदार्थानामाधार उच्यते

न द्रव्यमाश्रय* स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ लोके स्वत सिद्धे आधेयानामाश्रयो भवति यथा घटो
जलादीना न तथा द्रव्यत्वात् पृथक् द्रव्य स्वत सिद्धमस्ति यदाधारो द्रव्यत्वस्येति व्यपदिश्येत । किंच—

ऽन्यावा स्यादन यो वाऽवक्तव्यो वा । अन्यत्वानन्यत्वयोर्हि विहिता दोषा । यद्यवक्तव्य-स्ववचनविरोध प्रसज्यते यदि समुदायोऽस्ति नावक्तव्य अवक्तव्यो न समुदायोस्ति सत सज्ञोपपत्ते , अथक्तव्यस्य च सर्ववाग्योचाराण्ये निरतमकत्वप्रसगात् इति शिष्टेतरवचनवत् अन्यतोपपत्तेश्च । यदि दक्तव्यलक्षणगुणा समुदायो न यक्तव्यलक्षण , ननु च लक्षणभेदादन्यत्व सिद्ध । किं च रूपादिपरमणुसमुदायमात्रत्वे गुणादे धर्मांतरस्याऽप्रादुर्भावात्, अणुनामतीन्द्रियस्वभावव्यतिक्रमाभावात् इत्यमिदं भातिरूपं स्यात् । स एवे-
मिति चेत् प्रत्यक्षानुमानयो तदाभासयोश्च अविशेषप्रसगं स्यात् । द्रव्यं भव्य इति अयमपि द्रव्यशब्द-
एकातवादिना न सभनति स्वतोऽसिद्धस्य द्रव्यस्य भव्यार्थासभवात् । ससर्गवादिनस्तावत् गुणकर्ममत्ता-
द्रव्यत्वादिसामान्यनिशेषेभ्यो द्रव्यस्यास्यतमन्यत्वे स्वरनिपाणकल्पस्य स्वतोऽसिद्धत्वात् न भवनक्रियाया
कर्तृत्व युज्यते । परत सिद्धिरपि स्वतोऽसिद्धस्य न सभवति खरनिपाणवत् । गुणसमुदायमात्रत्वेपि समु-
दायस्य सवृत्त्या कल्पितस्याऽसत्त्वात् गुणानां प्रत्येकं अनुपलब्धत्वात्तद्व्यतिरेकाच्चाऽसत्त्वमिति भवनक्रि-
याया कर्तृता दुरुपपादा । अनेकातवादिनस्तु गुणसद्रावो द्रव्य, द्रव्यं भव्य इति चोपपद्यते । पर्यायिपर्या-
ययो कथचिद्भेदोपपत्तेरित्युक्तं पुरस्तात् ।

धर्मादिसामनाधिकरण्याद्बहुवचन ॥ १८ ॥ प्रकृता धर्मादयो बहव तत्सामानाधिकरण्याद्बहु-
वचनेन निर्देशं क्रियते ॥

धर्मादीन्येव द्रव्याणि नान्यानीति पुल्लिङ्गप्रसग इति चेन्न आविष्टलिङ्गत्वात् ॥ १९ ॥
स्यादेतत् यदि तत्सामानाधिकरण्याद्बहुवचनं क्रियते तत एव पुल्लिङ्गमपि प्राप्नोति इति । ते हि अजीवकाया
उक्ता पुल्लिङ्गा इति १ तन्न किं कारणं २ आविष्टलिङ्गत्वात् । आविष्टोक्षय द्रव्यशब्दं वचनादिवत् स्वलिङ्गं
न जहाति । अनतरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसगं अन्योपादानार्थमिदमुच्यते—

जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थ ॥

जीवत्वादिति चेन्न प्रतिपिद्धत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् जीवत्व नाम सामान्यनिशेषोस्ति तेन यो-
गाज्जीवा इति १ तन्न किं कारणं २ प्रतिपिद्धत्वात् । द्रव्यत्ववदस्य प्रतिषेधो वेदितव्यः । किं च—

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसगात् ॥ २ ॥ यो जीवत्वसयोगाज्जीव इति प्रत्ययाभिधाने कल्प-
यति स पृष्ठय -जीवत्वे केन योगात् प्रत्ययाभिधानवृत्तिरिति १ । तत्रापि अन्यत एवेति चेत् अनवस्थाप्रसगं ।
अथाऽनवस्थादोषो माऽक्लृपत् इति जीवत्वे स्वत एव वृत्तिरन्युपगम्यते ननु प्रतिज्ञाहानिस्तेऽर्थांतरसर्गात्
सर्वत्र वृत्तिरिति, तद्ब्रज्जीवेऽपि स्यात् । अथ मतमेतत् जीवत्वं प्रदीपवत् स्वत एव वृत्तिरिति जीवे कोऽपि
रितोप । आह पदार्थांतरत्वादेव जीवजीवत्वयो न जीवत्ववत् जीवे स्वत प्रत्ययाभिधानसिद्धि, यस्मात् न
पदार्थांतरधर्मं पदार्थांतरे भवितुमर्हति पदार्थांतरत्वादेव अन्यथा पदार्थसकरप्रसगं, स च नास्त्वतो नानत्र
स्थाप्रतिज्ञाहानिदोषो स्त इति । उच्यते—

न पदार्थांतरत्वासिद्धे ॥ ३ ॥ यदि जीवजीवत्वयो पदार्थांतरत्व अभविष्यत् अपि तर्हि धर्म-
सकराभावेऽसत्स्यत् ननु पदार्थांतरत्वमस्ति इयुक्तं पुरस्तात् स्वतोऽसिद्धत्वात् । किं च प्रतिज्ञाहानि-
स्ते प्रसजति यदि पदार्थांतरधर्मं पदार्थांतरे न भवेत्, सत्ताया सदिति प्रत्ययाभिधानहेतुत्वलक्षणो धर्म
द्रव्यगुणकर्मसु न स्यात् । अथ योगेपि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्व सत्ताया एवेति चेत् न सति द्रव्यगु-
णकर्मणि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वविरहान् खरविपाणवत् इत्यासक्त । ततः सिद्धमेतत् जीवनीक्रियोपलक्षित-
द्रव्यनिशेषविषयाऽनादिपारिणामिकी जीवसज्ञेति ॥

गुणसंद्रावो (संद्रावात्) द्रव्यमिति चेन्न एकांते दोषोपपत्तेः ॥१२॥ स्यादेतद् गुणसंद्रावो द्रव्यमित्येतल्लक्षणमनवद्य । गुण सद्रूपते प्राप्यते गुणान्वा सद्रवति प्राप्नोति इति द्रव्यमिति ? तत्र किं कारण ? एकांते दोषोपपत्ते । कथमिति चेदुच्यते गुणेश्चो द्रव्य अन्यद्वा स्यात् अन्यद्वा ? यद्यन्यत् कर्तृ-कर्मभेदाभावात् निर्देशो नोपपद्यते । अपि च एकांतान्यत्वे हि गुणा एव वास्यु द्रव्यमेव वा । यदि गुणा एव, द्रव्याभावे तदतिनाभावनिना गुणानामपि निराधारत्वादभावात् स्यात् । अथ द्रव्यमेव एवमपि अलक्षणत्वात्खर-विपाणत्वकल्पना द्रव्यस्य स्यात् । अधान्यत्वं गृह्यते एवमप्येकांतेन स्वरूपशून्यत्वस्यात् यस्माद्द्रव्यगुणयोश्चोते गुणैः सद्रूपते द्रव्यमिति लक्षणं नोपपद्यते गुणानां निष्क्रियत्वे द्रव्यं प्रत्याभिमुख्येन द्रवणाभावात् । दिक्का-लवाकाशश्च क्रियावद्द्रव्यो वैधर्म्यात् निष्क्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता । नि क्रिया इति वचनात् । गुणान् सद्रवति इति च लक्षणं नोपपद्यते नि क्रियद्रव्याणां गुणान् प्रति द्रवणाभावात् । किं च—

स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ यथावा द्विपरिक्षेपादिलक्षणान् प्रामादीन् स्वतः सिद्धान् देवदत्तः सिद्धः प्राप्नोति न तथा गुणा स्वतः सिद्धा सति यान् प्राप्नुयाद् द्रव्यं । आह—

पाङ्कजदर्शनात् तत्सिद्धिः ॥ १४ ॥ पार्यवेद्यु परमाणुषु अग्निसयोगात् औष्ण्यापेक्षात् श्यामा-शुष्ण्येदेन रक्ताधारभे च ननु प्राप्यते गुणैर्द्रव्यं । उच्यते—

ननु युतसिद्धत्वप्रसंगात् ॥ १५ ॥ यदि द्रव्यमवतिष्ठते रूपादयो विनश्यति प्रादुर्भवति ननु युतसिद्धा द्रव्यरूपादय इत्यासक्तं । अथाऽयुतसिद्धा समवायसबधात् इति मतं ? ननु द्रव्यवत्तिलकत्व-प्रसंगः । एव सति अयुतसिद्धिर्भवति यदा रूपादयस्तदा द्रव्यं यदा द्रव्यं तदा रूपादय इति ? नन्वेव सति यथा द्रव्यं नित्यं तथा रूपादयोपि नित्याः, यथा रूपादीनामनित्यत्वं तथा द्रव्यस्येति प्राप्तं तुल्य-वृत्तित्वं । किं च—

विरोधात् पंडितमूर्खवत् ॥ १६ ॥ यदि पंडितो न मूर्खः अथ मूर्खो न पंडितः तथा यदि समवायसबधात् द्रव्यादयुतसिद्धा रूपादयः न विनश्यति न धोत्वत्पद्यते, अथ विनश्यत्पद्यते च द्रव्यं नावतिष्ठत इति कुतस्त्योऽयं न्यायः । न तु गुणैर्द्रव्यते गम्यते उपलभ्यते तदिति द्रव्यं ? कस्मात् अर्थांतरत्वात् । न हि घटेन पट उपलभ्यते अनन्वयत्वात् । अथोपलभ्यते द्रव्यगुणलक्षणभेदेन कल्पनाविरोधः । आह भेदे एव उपलभ्योपलभकभावो दृष्टः अग्निधुमादिषु, नाऽभेदे स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नह्यगुण्यप्रमात्मानं रृशति इति उच्यते युज्यते अग्निधुमादिषु भिन्नेष्वेव लक्ष्यलक्षणभावः पृथक्सिद्धरूपत्वात् न च द्रव्यगुणानां पृथक् प्रसिद्धरूपता व्यतिरेकेण अनुपलब्धे । यच्चोक्तं स्वात्मनि वृत्तिविरोध इति तदप्येकांतप्रहणात् सूक्तं न भवति । दृश्यते हि स्वात्मन्यपि वृत्तिः यथा प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति न तस्य स्वरूपप्रकाशने प्रदीपं पांतरमपेक्षते । यद्यपेक्षते पटादिवदप्रकाशकत्वमेवाऽस्य स्यात् । किं च तस्य तत्त्वस्योपदेष्टा स्वात्मानं वेत्ति या नया ? यदि न वेत्ति स्ववचनविरोधः आत्मन्यात्मनसो सयोगविशेषात् आत्मप्रत्यक्षमिति वचनात् ।

धसर्वज्ञत्वप्रसंगश्च ॥ १७ ॥ यद्यात्मानमेवासां न वेत्ति कथं इतरद्विजानीयात् ततः स्वपरिविशेषान-भिज्ञत्वात् अस्मिन्नज्ञत्वप्रसंग्यते । अथ वेत्ति ननु स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् द्रव्यात्मका एव पर्याया द्रव्यं लक्ष-यतीति साधुक्तं । यो हि मन्यते गुणसमुदायमात्रं द्रव्यं नातोऽन्यत् किंचिदिति तस्यापि गुणसंद्रावो द्रव्यमिति तल्लक्षणं नोपपद्यते । कुत ? कर्तृकर्मभावोदवः । गुणसमुदायमात्रद्रव्यादीनां हिवादिनां, न गुणां पृथक् सति नापि समुदायं ततोऽन्योस्ति । येषां कुतश्चित् भेदात् कर्तृकर्मभावो भवेत् । ननु चाऽभेदेऽपि कर्तृकर्मभावो दृष्टः यथाऽऽत्मानं प्रदीपं प्रकाशयति इति तत्रापि कथंचित् भेदेन भवितव्यं, भासुरस्य रूपस्य द्रव्यस्य च स्यात् भेददर्शनात् । यदि सर्वथैवाऽभेदः स्यात् सर्वं द्रव्यं भासुररूपं स्यात् भासुरस्य च द्रव्यस्य सर्वदेव साद्रूप्यं प्रसज्येत दृश्यते च मापादिभावः । न च समुदायकल्पना युज्यते गुणानां पृथक्स्वरूपानुपलब्धे । दृश्यते । मापादीनां पृथक्पलम्ब्यमानरूपाणां समुदायः । नापि गुणकल्पनोपपद्यते गुण्यते विशश्यते चैर्यास्ति गुणां विभेदपणानीत्यर्थः । न च गुणिनं विशेषं य कचिदतरेण गुणानां गुणत्वं भवति । किंच समुदायो गुणेश्चो-

तद्भावाव्ययो नित्यत्वं ॥ २ ॥ येन भावेन उपलक्षितं द्रव्यं तस्य भावस्याऽव्ययो नित्यत्वमु-
च्यते । वक्ष्यते 'तद्भावाव्ययं नित्यमिति' । धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिनिशेपलक्षणद्रव्यार्थादेशान्
अस्तिवादितामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययतीति नित्यापि ।

इयत्त्वानतिवृत्तेश्चरिथतानि ॥ ३ ॥ धर्मादीनि पदपि द्रव्याणि कदाचिदपि पठिते इयत्त्वान्नाति-
वर्तते । ततोऽन्यतानित्युच्यते । अथवा धर्माधर्मलोकाकाशकजीवानां तुल्यामरूपेयप्रदेशत्वात् । अलोकाकाशास्य
पुद्गलानां चाऽनतप्रदेशत्व फालस्याप्येकप्रदेशत्वमित्येतादियत्त्वं, तस्यानतिवृत्ते अत्रस्थितानीति व्यपदिश्यते ।

गतार्थत्वात्तद्वक्तव्यमिति चेन्न परिणामानेकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यामत नित्यवचनेनैव गतार्थ-
त्वात् अत्रस्थितानीति वक्तव्यं न हि नित्यत्वमतिक्रम्यात्रस्थित्वमस्तीति । तन्न किं कारणं परिणामानेकत्वात् ।
धर्मादीनामेकगतपरिणामोऽस्ति गतिस्थित्युपमहृदिपर्यायोत्पादव्ययव्ययस्थितिलक्षण, अत किं 'अमुष्मिन्
परिणामानेकतेषु न मूर्तिमत्त्वेपयोगपरिणामो भवति धर्माधर्मकालाकाशानां, नापि जीवानामेवतनत्र
पुद्गलानां च अमूर्तत्वं अत्रस्थितवचनात् ।

विरोधादयुक्तमिति चेन्न उभयनयसद्भावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् परिणामानेकत्वं येषामिष्टमथ-
स्थितत्वमिति एतद्विरुद्धमिति तन्न किं कारणं उभयनयसद्भावात् । धर्मादीनां सर्वेषां द्रव्याणां द्रव्यार्थक-
पर्यायार्थकाऽन्यतरगुणप्रधानभावापेक्षाभेदात् स्थित्युपचितनिरोधामकमविरुद्धमवस्थितविशेषण, वा नित्यमह-
णमत्रस्थितविशेषण विशायते । यथा गमतागमनाद्यनेकपर्यायसद्भावेप्यर्थाक्षेपप्रजननसद्भावात् नित्यमत्रस्थि-
तो देवदत्त इत्युच्यते । तथोभयकारणशोपनीतोत्पादनिरोधसभवेपि अमुत्तत्वादिस्वभाव कदाचिदपि धर्मा-
धर्मादीनि न जहतीति नित्यात्रस्थितानीत्युच्यते ।

क्रियावस्त्वनिवृत्त्यर्थमत्रस्थितवचनमिति चेन्न निःक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्
परिस्पदात्मिकाया क्रियाया निवृत्त्यर्थमत्रस्थितवचनमिति । तन्न किं कारणं निष्क्रियाणीत्याम्नातत्वात् ।

अरूपग्रहणं द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ अरूपग्रहणं क्रियते द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं । न वि-
द्यते रूपं येषां तान्यरूपाणि । रूपव्युदासात्तदविनाभाविना रसादीनामपि व्युदासो वेदितव्यः । अरूपाणि
अमूर्तानीति यावत् ।

वृत्तौ पचत्ववचनात् पद्द्रव्योपदेशज्याघात इति चेन्न अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् ॥ ८ ॥
स्यान्मत वृत्तायुक्तमत्रस्थितानि धर्मादीनि न हि कदाचित्पचत्व व्यभिचरतीति तत पद्द्रव्याणीत्युपदेशस्य
व्याघात इति ? तन्न किं कारणं अभिप्रायापरिज्ञानात् । अयमभिप्रायो युक्तिकरणस्य—कालश्चेति पृथग्
द्रव्यलक्षणं कालस्य वक्ष्यते तदनपेक्षादिऋतानि पचैव द्रव्याणीति पद्द्रव्योपदेशाविरोधः । यथा सर्वेषां
द्रव्याणां नित्यात्रस्थितानि इत्येतत् साधारणं लक्षणं तथा अरूपत्वमपि प्राप्तमतस्तदपनादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे मूर्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ रूपशब्दोऽनेकार्थं
व्यञ्चिद्रव्ये वर्तते गोरूपाणि गोद्रव्याणि इत्यर्थः । क्वचित् स्वभावे वर्तते चैतय पुरुषस्य स्वरूप स्वभाव
इत्यर्थः । क्वचिदम्नासं वर्तते दशरूपमध्ययनं कार्यं दरावारान्म्यास, कार्यं इत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुती वर्तते
स्वरूप शब्दस्य स्या श्रुतिरित्यर्थः । क्वचिन्महाभूतेषु वर्तते रूप-चत्वारि महाभूतानि उपादाय रूपं चेति ।
क्वचित् गुणनिशेपे वर्तते चक्षुर्ग्रहणयोग्यो याऽयंस्तद्रूपमिति । क्वचिन्मूर्तिपर्यायवचनं रूपिद्रव्यं मूर्तिमद्रव्यं
मित्यर्थं तत्रैव मूर्तिपर्यायवचनो रूपशब्दा गृहीतव्यः । कुत ? शास्त्रसामर्थ्यात् । अहंभोक्ते हि गणधरावधारिते
श्रुते शास्त्रेऽभिहितं रूपिद्रव्यं मूर्तिमद्रव्यमिति । तस्मात् रूपिणं पुद्गलं मूर्तिमतं पुद्गलं इत्यर्थः । का
पुनः, मूर्ति ? स्यादिसत्त्वानपरिणामो मूर्ति । रूपमादिर्यथा त इमे रूपादयः के पुनस्ते ? रूपरसगंधस-

द्रव्यलक्षणयोगाप्रव्याणीति चेन्न नियमार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत उत्पान्ययदधौव्यदयुक्त स-
दिति द्रव्यलक्षण वक्ष्यते तेन योगात् धर्मादीनां द्रव्यत्व सिद्ध नार्थेनेन द्रव्यसङ्घ्यानेन इति १ तन्न । किं का-
रण १ नियमार्थत्वात् । नियमार्थोऽयमारभ धर्मोऽधर्मोऽऽकाशात्पुद्गला जीवाश्च वक्ष्यामाणलक्षणेन कालेन
सह पडेव द्रव्याणीति । तेनान्यवादिपारिकल्पितानां दिगादीना निवृत्ति सिद्धा । कथमिति चेत् उच्यते-प्रधि-
व्यमेजोवायुमनासि पुद्गलद्रव्येऽतर्भवति रूपसगघस्पर्शवत्त्वात् । वायोर्भनसश्च रूपादियोगाभाव इति चेन्न
रूपादिभत्वात् । वायुस्तावत् रूपादिमान् स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । चक्षुरादिकरणप्राह्यत्वाभावात् रूपाद्य-
भाव इति चेन्न परमाण्वादिषु अतिप्रसगात् । मनोपि द्विविध द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो
ज्ञान तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यतर्भाव । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात् पुद्गलद्रव्यनिकार । तद्योगाभावोऽनु-
पलभ्यमानत्वात् इति चेत् परमाण्वादिषु विधर्मस्वपि वृत्ते सशयहेतुत्व । रूपादिमन्मनो ज्ञानोपयोगकरणत्वात्
चक्षुरिन्द्रियवत् । अमूर्तेपि शब्दे ज्ञानोपयोगकरणत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्य पौद्गलिकत्वात्
मूर्तिमत्त्वोपपत्ते । परमाण्वादीनामर्तीन्द्रियत्वेपि रूपादिमत्कार्यदर्शनात् रूपादिमत्त्वमनुमीयते न तथा वायूना
ममतां च रूपादिमत्कार्ये उपलभ्यते यतोऽवसायते रूपादिमत्त्वमेवामिति चेन्न तेषामपि तदुपपत्ते । सर्वेषां
परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यताभ्युपगमात् न च केचित् पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ता परमा-
णव सति जातिसक्रेण आरभदर्शनात् । दिशोऽप्याकाशोऽतर्भाव आदित्योऽद्याद्यपेक्षया आकाशप्रदेशप-
क्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्ते ॥

जीवा इति बहुवचनं वैविध्यख्यापनार्थं ॥ ५ ॥ जीवा इति बहुवचन क्रियते वैविध्यख्याप-
नार्थं । विविधा हि जीवा ससारिणो मुक्ताश्चेति । ससारिणोपि गर्तीन्द्रियादिचतुर्दशमार्गणास्थानविकल्पात्
मिथ्यादृष्टयादिकचतुर्दशगुणस्थानभेदान् सूक्ष्मवादरादिचतुर्दशजीनस्थानविकल्पाच्च विविधा । मुक्ताश्च
एकद्वित्रि चतु सङ्ख्यासङ्ख्यानातसमयसिद्धपर्यायभेदाश्रयात् मुक्तिहेतुशरीराकारानुभेदादपि स्वक्षेत्रपरक्षेत्रा-
वगाहनादिभेदाच्च विविधा ।

एकयोग इति चेन्न जीवानामेव प्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत एक एव योग फलव्य द्रव्याणि
जीवा इत्येव चशब्दाकरणत्वात् लब्धिरिति तन्न किं कारण जीवानामेव प्रसगात् । तथा सति जीवा एव
द्रव्याणि न धर्मादीनि इत्यनिष्टमासज्यते ॥

बहुवचनादिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्द्रव्याणीति बहुवचनात् धर्मादीनां जीवानां च
द्रव्यसंज्ञा सिध्यतीति १ तन्न । किं कारण १ उक्तत्वात् । उक्तमेतत् जीवा इति बहुवचन वैविध्यख्यापनार्थं इति ।
सत्सामानाधिकरण्यात् द्रव्याणि इति बहुवचन न्यायप्राप्त इति न ततो धर्मादिगति ॥

अधिकारादिति चेन्न जीवाववद्धत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् 'अजीवकाया धर्माधर्माकाशापुद्गल्य'
इत्यजीवाधिकारात् एकयोगेपि जीवाजीवयोर्द्रव्यसंज्ञा सेत्स्यति इति १ तन्न किं कारण १ जीवाववद्धत्वात् ।
द्रव्यशब्दोऽय जीवाववद्ध इति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा प्राप्नोति ॥

सत्यप्यधिकारे यत्नाभावाच्च ॥ ९ ॥ अनुवर्तमाना अपि विधयो नचानुवर्तनादेव भवति किं
सार्हि यत्नाद्भवतीति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा स्यात् अजीवाना न स्यात् यत्नाभावात् । तत पृथक्योगमहण
न्याप्य । एव च कृत्वा च शब्दोप्यर्थवान् भवति । उक्तानां द्रव्याणा विशेषप्रतिपत्त्यर्थगाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यशब्दो ध्रौव्यवचनः ॥ १ ॥ अय नित्यशब्द ध्रौव्यवचनो वेदितव्य । नेर्धुवे ल्योऽन्याख्यात.
किं पुनरिह नित्यव १

स्य च संसारमोक्षक्रियाविस्तारस्य विरोधः स्यात् । आह कालद्रव्यं किं एकेमनेकमिति उत्तरप्राऽस्य निर्णयो
वक्ष्यते । अधिकृतानामप्रेकद्रव्याणां विशेषप्रतिपर्यर्थमिदमुच्यते—

निःक्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रिया ॥ १ ॥ अन्यतर क्रि-
यापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यं, बाह्यं च नोदनाभिघाताद्यपेक्ष्योत्पद्यमानं पर्यायविशेषः, द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतु
क्रियेत्युपदिश्यते । उभयनिमित्त इति विशेषणं द्रव्यस्वभावनितृत्त्यर्थं । यदि हि द्रव्यस्वभावः स्यात् क्रिया-
परिणामिनो द्रव्यस्याऽनुपरतक्रियत्वप्रसंगः । द्रव्यस्य पर्यायविशेष इति विशेषणं अर्थांतरभावनितृत्त्यर्थं ।
यदि हि क्रिया द्रव्यादर्थांतरभूता स्यात् द्रव्यनिश्चलत्वप्रसंगः । देशांतरप्राप्तिहेतुरिति विशेषणं ज्ञानादि-
रूपादिनितृत्त्यर्थं ।

तस्याः प्रादिवृत्त्याऽन्यपदार्थगतिः ॥ २ ॥ तस्या क्रियाया प्रादिवृत्त्या अन्यपदार्थगतिर्भवति
नि ज्ञातानि क्रियाया नि क्रियाणीति ।

निःक्रियत्वादुत्पादाभाव इति चेन्न अन्ययोपपत्तेः ॥३॥ स्यादेतद्दर्मादीनि द्रव्याणि यदि
नि क्रियाणि ततस्तेषा उत्पादो न भवेत् क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः । उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव
इति सर्वद्रव्याणां उत्पादादित्रितयरूपकल्पनाव्याघात इति तन्न किं कारणं ? अन्ययोपपत्तेः । क्रियानि-
त्तोत्पादाभावेऽपि एषां धर्मादीनामन्यथात्वाद कल्प्यते । तद्यथा द्वित्रिध उत्पाद स्वनिमित्त परप्रत्ययश्च । स्व-
निमित्तस्तान् अनतानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां पदस्थानपरितया वृद्ध्या हान्या
श्च वर्तमानानां स्वभावादेषामुत्पादो व्ययश्च । परप्रत्ययोपि अत्रादेर्गतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वान् । क्षणे क्षणे तेषां
भेदान् तद्वैतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्याहृतं ।

निःक्रियत्वात् गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्वाभाव इति चेन्न बलाधानमात्रत्वादिद्विध-
घत् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्यद्येतानि नि क्रियाणि गतिस्थित्यवगाहनक्रियाहेतुत्वं एषा नोपपद्यते ? क्रियागति
हि जलादीनि मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानि इति तन्न किं कारणं ? बलाधानमात्रत्वात् । इद्विधवत् ।
यथा दिदृक्षोश्चक्षुरिन्द्रिय रूपोपलब्धौ बलाधानमात्रमिष्टं न तु चक्षुष तत्सामर्थ्यं इन्द्रियांतरोपयुक्तस्य तद-
भावात् । यथा वाऽऽपु सक्षयात् आमनि शरीरानि ज्ञाते सदपीन्द्रिय रूपाद्युपलब्धौ समर्थं न भवति ततो
ज्ञायते आत्मन एतत्सामर्थ्यं इन्द्रियाणां तु बलाधानमात्रत्वमिति । तथा स्वयमेव गतिस्थित्यवगाहनपर्याय-
परिणामिना जीवपुद्गलानां धर्माधर्माकाशद्रव्याणि गत्यादिनिर्द्वैतौ बलाधानमात्रत्वेन निराक्षितानि न तु स्वयं
क्रियापरिणामिनि । कुत पुनरेतदेवमिति चेदुच्यते—द्रव्यसामर्थ्यात् । यथा—आकाशमगच्छत्सर्वद्रव्यै सन्नन्न
चास्य सामर्थ्यमन्यस्यास्ति । तथा च नि क्रियत्वेष्येषां गत्यादिक्रियानिर्गुतिं प्रति बलाधानमात्रत्वमसाधारणमनसेयं ।

चशब्दोऽभिहितसवधार्य ॥ ५ ॥ चशब्द क्रियते अभिहितानामेकद्रव्याणां सवधार्य ।
अतो धर्माऽधर्माकाशानां नि क्रियत्वनियमाजीवपुद्गलानां स्वतः परतश्च क्रियापरिणामित्वं सिद्धं । अत्र कश्चि-
दाह आत्मा सर्वगतत्वानि क्रिय क्रियाहेतुगुणसमजायात् परत्र क्रियाहेतुरिति तत्प्रतिविधानार्थमाह—

द्रव्यस्य क्रियापरिणामिनोऽर्थांतरे तत्परिणामसामर्थ्यं वायुवत् ॥६॥ यथा वायु स्वयं
क्रियापरिणतत्वात् वनस्पतौ क्रियानिमित्तः । तथात्मन क्रियापर्यायस्वभावरस्य वीर्यांतरायज्ञानावरणश्लेषक्षयो
पशामगोपागनामलाभापद्यमे सति विहायोगतिनामोदयापादितशक्तिविशेषे च सति ब्रज्यामनुतिष्ठत हस्ता-
दिषु क्रियोत्पत्तिर्युक्ता न तु नि क्रियस्यात्मन परत्र क्रियाहेतुत्व युक्तं । तत्र यदुक्त आत्मसयोगप्रयत्नान्यां
हस्ते कर्मत्येतदपाकीर्णं । कथमिति चेदुच्यते—

अतत्परिणामस्य तदभावो व्योमवत् ॥ ७ ॥ यथा व्योम्नो नि क्रियस्य घटादिषु सत्यपि
सयोगे न क्रियाहेतुत्व । तथाऽऽत्मनो नि क्रियस्य सत्यपि सयोगे हस्तादिषु न क्रियाहेतुत्व युक्तं । किं च—

शां । परिमण्डलत्रिकोणचतुरस्रायतचतुरस्रादिराकृति सस्थान । तै रूपादिभि संस्थानिश्च परिणामे मूर्ति रित्याख्यायते ।

गुणविशेषवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥ अथवा रूपमित्यनेन गुणविशेषो गृह्यते । चक्षुर्ग्रहणयोगो ।

रसाद्यग्रहणमिति चेन्न तदविनाभावात् तदतर्भावसिद्धे ॥ ३ ॥ स्यादेतत्- गुणविशेषग्रहणे सति रसादीनामग्रहण प्रसक्तमिति ? तत्र ? किं कारणं तदविनाभावात् तदतर्भावसिद्धे । रूपाविनाभावितो हि रसादयो रूपग्रहणेन गृह्यते ।

इनोन्तुत्पात्तिरभेदादिति चेन्न कथंचिव्यतिरेकसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादाकृतं सति भेदे इन् उत्पत्ति र्दृष्टा यथा दडोऽस्यास्तीति दडोति न च तथा रूपं द्रव्याङ्गिन्नमस्ति तस्यैव रूपादिपर्यायपरिणामात् । तत् इन् उत्पत्ति नोपपद्यते रूपमेयामस्ति ते रूपिण इति ? तत्र किं कारणं ? कथंचिव्यतिरेकसिद्धे । यद्यपि पुद्गल द्रव्यादनन्यद्रूपं तत्परिणामात् द्रव्यार्थादेशाद् व्यतिरेकेणाऽनुपलब्धे । तथापि पर्यायार्थिकनयविषयक्षान्ति- कृमिभेदे रूपाविनाशे पुद्गलावस्थानात् उत्पादानुत्पाद्यत्वादादिमदनादिमत्वात् अन्वयव्यतिरेकरूपनागूषिज्ञान वृत्तिहेतुत्वादित्येवमादिभि हेतुभि कथंचिव्यतिरेक सिध्यतीति तदपेक्ष इन् प्रादुर्भाव, सिद्ध । तैनेव व्यपदेशाच्च अनन्यत्वेपि लोके व्यपदेशो दृष्ट । आत्मनान् आत्मा सारवान् वृक्ष इति । नहि आत्मनोऽन्य आत्मास्ति । नापि वृक्षादन्य, सार तथापि व्यपदेशो दृश्यते । एवमिह अनन्यत्वेपि व्यपदेशो वेदितव्य ।

पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गला इति बहुवचनं क्रियते । किं प्रयोजनं ? भेदप्रतिपादनार्थं । भिन्ना हि पुद्गला परमाणुभेदान् स्तम्भभेदाच्च । तद्विकल्पा उपारिद्याद्भवते । अत्राह किं पुद्गलवद्भेदादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येक भिन्नानि ? इत्यत्रोच्यते ।

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिविधावाद् प्रयोम ॥ १ ॥ अभिविधिरभिव्याप्ति, तस्मिन्नर्थे अयमाह प्रयुज्यते तेनाऽऽ- काशास्यापि एकद्रव्यत्वसंकीर्तनं भवति । यदि हि मर्यादाया गृह्यते आकाशातर्भावो न स्यात् । सौत्री- मामुप्रींमाश्रित्य इदमुक्तं तेन धर्माधर्माकाशानि गृह्यते ।

एकशब्दः संख्यावचन ॥ २ ॥ अन्याऽसहायाद्यनेकार्थसंभवेऽप्यनेकशब्द सख्या- वचनो दृष्टव्य ।

तत्संबंधाद्द्रव्यस्यैकवचनप्रसंग इति चेन्न धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धे ॥ ३ ॥ स्यान्मूर्तं यद्यप्यनेकशब्द सख्यावचनं तेन समानाधिकरण्याद्द्रव्यशब्दस्याप्येकवचनमेव प्राप्नोतीति ? तत्र किं कारणं धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धे । धर्मादीनि बहूनि द्रव्याणि तदपेक्षया बहुवचनं युज्यते । एकास्यानेका- र्थप्रत्यायनशक्तियोगात् ।

एकैकमित्यस्तु लघुत्वात् ॥ ४ ॥ अत्र कश्चिदाह आ आकाशादेकमित्येवतावदस्तु सूत्रं कुतः लघुत्वात् । कथं द्रव्यगति ? प्रसिद्धत्वाद्द्रव्यगति । धर्मादीनि पद्द्रव्याणि इति प्रसिद्धमिति द्रव्यगतिर्भ- वति तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति ।

न वा द्रव्योपेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ न वानर्थकं । किं कारणं ? द्रव्यापेक्षया एकरूपख्या- पनार्थत्वात् । एकैकमित्युक्ते न ज्ञायते किं द्रव्यत क्षेत्रत कालत भावत इति ? अतोऽसंदिहार्थं द्रव्यग्रहणं क्रियते । तेनाऽयमर्थो गृह्यते-गतिस्थितिपरिणामिधीविधजावपुद्गलद्रव्यानेकपरिणामानिमित्तत्वेन सत्यपि भा- वतो बहुत्वे सति च प्रदेशभेदादसंबन्धेयक्षेत्रत्वे धर्मद्रव्यमर्धमद्रव्यं च द्रव्यत एकैकमेव, आवगाहनेकद्रव्यविवि- धानुगाहनीनमित्तत्वेन अनतभावेत्वेपि प्रदेशभेदात् सति चाऽनतक्षेत्रत्वे द्रव्यत एकमेवाकाशमिति न जीव- पुद्गलवदेवा बहुत्व । नापि धर्मादिवत् जीवपुद्गलानामेकद्रव्यत्व । यदि हि स्यात् दृष्टस्य क्रियाकारकभेदस्य द्रष्ट-

विशेषभावात् । यथाग्नेर्नान्यदौष्ण्य स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्यत्स्यात् ? अग्नेरभाजप्रसंग स्यात् अलक्षणत्वात् । तथा क्रियापि क्रियावतो नान्या स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्या स्यात् ? द्रव्यस्यास्पदत्व स्यात् क्रियायाश्चाऽभाज , तस्मादनन्या क्रिया ।

अर्थांतरत्वेऽपि योगाद्यपदेशो दृढदंडिवदिति चेन्न स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ अर्थांतरत्वेऽपि क्रियाया तद्योगाद्द्रव्यस्य क्रियावन्वपदेश दृढदंडिवदिति च यदि मत तदपि नोपपद्यते । कुत ? स्वतोऽसिद्धत्वात् । युज्यते स्वत सिद्धेन दंडेन योगात् देवदत्तस्य दंडिव्यपदेश । नच तथा क्रिया स्वत सिद्धा व्यतिरेकेणानुपलब्धे । तस्मात्तद्व्यपदेशो न युक्त ।

समवायादिति चेन्नाऽविशेषप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत सत्यमेतत् न दृढदंडिवयोग , स्वत सिद्धप्रभावात् । कथं तर्हि समवायो नामाऽयुतसिद्धिलक्षण सन्नधोस्ति तनैकत्रमित् नोतस्य द्रव्यस्य क्रियावन्वपदेशो भवतीति ? तन्न । किं कारण ? अविशेषप्रसंगात् । अयुतसिद्धिलक्षणश्चेत्सन्नध क्रियाक्रियावतोऽपि , यद्द्रव्यं सैव क्रिया या च क्रिया तदेव द्रव्यमित्यविशेष प्रामोति तथा सति पदार्थांतरकल्पनाभ्याघात । पदार्थांतरत्व चेदभ्युपगम्यते न नामाऽयुतसिद्धिलक्षण सन्नध ।

अनन्यत्वे द्वयोरैकात्म्यमिति चेन्न कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धे ॥ २० ॥ स्यादेतद्यदि क्रियाक्रियावतोरनन्यत्वमभ्युपगम्यते तयोरेकात्म्य प्रसज्यते दृष्टा च नानात्मता-द्रव्यमनस्थित, क्रिया क्षणिकात्मिका, द्रव्यमकारण, क्रिया कारणवतीति । यथैकात्म्य स्यात् द्रव्यस्यावस्थानवत् अकारणत्ववत् क्रियाया अप्यवस्थानमकारणत्व च स्यात् विपर्ययो वेति ? तन्न । किं कारण ? कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धे । अत एवाऽस्माभि कथंचिदन्यत्वमवसीयते ऐकात्म्य मा व्यज्ञायीति ।

क्रियावत्त्वे सत्यनित्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि क्रियावत्त्वमभ्युपगम्यते जीवस्यानित्यत्व प्रामोति । दृष्टा हि क्रियानता प्रदीपादीनामनित्यतेति ? तन्न । किं कारण ? व्यभिचारात् । महदहकारादीना परमाण्वादीना च क्रियावतामपि नित्यत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतु । अथ सर्वानित्यत्ववादी आत्मानित्यत्वे हेतु ब्रूयात् असिद्धो हेतु “सर्वे प्रत्ययजाश्चैव सर्वे चैव निरीहका ” इति क्रियावत्त्वनिन्द्यात् । किं च—

अभ्युपगमात् ॥ २२ ॥ अभ्युपगम्यतेऽस्माभि क्रियावता जीवादीना पर्यायार्थिकनयादेशात् अनित्यत्व ततो न बाधाकरोऽय हेतु ॥

असिद्धेश्च ॥ २३ ॥ नेद क्रियावत्त्वमस्मान् प्रति सिद्ध द्रव्यार्थिकनयादेशात् निष्क्रियत्वोपपत्ते ! एतेन प्रदीपादिदृष्टातासिद्धिश्च योज्या । किं च—

अनुत्पादव्ययोत्पादव्ययदर्शनात् ॥ २४ ॥ पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा अनुत्पादव्ययदर्शनात् निष्क्रिया नित्याश्च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा उत्पादव्ययदर्शनात् सक्रिया अनित्याश्चेति ।

अनेकांतोपपत्तेः ॥ २५ ॥ एकांतवादिविहिता दोषा नानेकांतप्रादे अत्रकाश लभते । अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणे प्रदेशास्तित्वमात्रव निर्ज्ञात नित्ययत्तावधारिता प्रदेशाना, अतस्तन्निर्धारणार्थमिदुच्यते—

असंख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानां ॥ ८ ॥

सख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ॥ १ ॥ सख्याय सख्या गणनेत्यर्थ । स्वलक्षणेन परस्परतो विशेष्यत इति विशेष । सख्याया संख्यैव वा विशेष सख्याविशेष तामतिक्रान्ता ये तेऽसंख्येया न केनचित् सख्यातु शक्यत इति यावत् ।

तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनाऽवसितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यदि ते न

उभयोः निःक्रियत्वात् ॥ ८ ॥ यथोभयोर्जात्यन्वयो' सवधेन दर्शनशक्तिप्रादुर्भावोऽस्ति । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नयो नि क्रियत्वात् क्रियाहेतुत्वमयुक्त । कथं नि.क्रियत्वमिति चेदुच्यते—दिकालावाकाश च क्रियावद्भयो वैधर्म्यात् नि क्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता । नि क्रिया इति वचनात् ।

सयोगप्रयत्नयोः गुणत्वात् निःक्रियत्व अग्निसंयोगवदिति चेन्नास्मादिष्टसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्यान्मत यथा अग्निसंयोग उष्णापेक्ष परत्र घटादौ पाकजान् रूपादीनारभते नात्माधरेऽग्नौ । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नयोरदृष्टापेक्षयो हस्तादौ क्रियाहेतुत्व युक्त नात्मनीति ? तन्न किं कारण अस्मादिष्टसिद्धे । यथा-अग्निसंयोगो रूपादिमद्द्रव्यगुण परत्र घटादौ रूपादिमति रूपाद्यतरोत्पत्तिहेतुर्भवति । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नावपि परत्र हस्तादौ क्रियामारभमाणो क्रियावद्द्रव्यगुणाविति क्रियात्रयत्वमात्मनोऽस्मादिष्ट सिद्ध ।

तत्सामर्थ्याभावाच्च ॥१०॥ य उक्तोऽग्निसंयोगो दृष्टात न तस्य तत्सामर्थ्यमस्ति । कुत ? अनुष्णाशी-सस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽप्राप्तस्य संयोगस्य रूपाद्युत्थेदोत्पत्त्योर्हेतुत्वात्समनात् । तस्मात् असौ—असिद्धो दृष्टांतो दाष्टांतिकार्थसिद्धये नाह ।

गुरुत्ववदिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यथा नि क्रिय गुरुत्व लोष्टे वर्तमानं तृणादौ क्रियाहेतु । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नौ नि क्रियात्रयपि सतौ हस्तादौ क्रियाहेतु इति ? तन्न किं कारण ? तुल्यत्वात् । अग्निसंयोगेन तुल्यमेतत् यथा क्रियापरिणामिनो द्रोष्टस्य गुणो गुरुत्व परत्र क्रियाहेतु । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नावपि क्रियापरिणामिद्द्रव्यगुणाविति क्रियात्रयत्वमात्मन सिद्ध । किं च नि क्रियस्य गुरुत्वस्याऽ-स्पर्शकस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽन्यत्र क्रियाहेतुत्व नोपपद्यते इति दृष्टांतोऽसिद्ध ।

द्रव्यमेष तथापरिणत क्रियाहेतुरिति धर्मास्तिकायवदिति चेन्न वैपम्यात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत यथा धर्मास्तिकाय नि क्रिय जीवपुद्गलाना गतिहेतु तथाऽऽत्मसंयोगादि नि क्रियोपि परत्र क्रियाहेतुरिति ? तन्न किं कारण ? वैपम्यात् । युष्यते धर्मास्तिकायस्य पुद्गलगतिं प्रत्यप्रेरकत्व, नि क्रियस्यापि बलाधानमात्र-त्वदर्शनात् । आत्मगुणस्तु अपरत्र क्रियारभे प्रेरको हेतुरिष्यते तद्वादिभिर्न च नि क्रियद्रव्यगुण प्रेरको भ-वितुमर्हति इति वैपम्य । किं च धर्मास्तिकायाख्ये द्रव्यमाश्रयकारण भवतु न तु नि क्रियात्मद्रव्यगुणस्य ततो व्यतिरेकेणऽनुपलभ्यमानस्य क्रियाया आश्रयकारणत्व युक्त अर्थांतरभावे च सत्त्वमिति वैपम्य । किं च—

शरीरे क्रियाभावो जीवस्य निःक्रियत्वात् आकाशप्रदेशवत् ॥ १३ ॥ यथाऽऽकाशप्रदेशो नि क्रिय शरीरे क्रियारभेहेतुर्न भवति तथात्मा तद्गुणश्च नि क्रियत्वात् क्रियाहेतुर्न भवेत् । किं च एकाते-नाऽमूर्तस्य नि क्रियस्य शरीरेण सह सप्रभाभावात् परस्परोकारो नोपपद्यते आकाशवदेव ।

शरीरवियोगे नि क्रियत्वप्रसंग इति चेन्न अभ्युपगमात् ॥ १४ ॥ स्यान्मत यस्य कर्मणशरीरसंबन्धे सति तत्प्रणालिकापादिता क्रिया आत्मनोभिप्रेता तस्याष्टविधकर्मसंक्षये शरीरवियोगात् अशरीर-स्यात्मनो नि क्रियत्व प्रसक्तमिति ? तन्न किं कारण ? अभ्युपगमात् कारणाभावात् कार्योभाव इति कर्मनोकार्मनिमित्ता या क्रिया सा तदभावे नास्तीति नि क्रियत्व मुक्तस्याभ्युपगम्यतेऽस्माभि । अथवा परनिमित्तक्रियानिवृत्तावपि स्वाभाविकी मुक्तम्योर्ध्वगतिरभ्युपगम्यते प्रदीपवत् । अथवा स्याच्छरीरवियोगे मुक्तस्य नि क्रियत्व यद्यनतवीर्यज्ञानदर्शनाच्चित्तसुखानुभवनादय क्रिया अभ्युपगम्येत् । अभ्युपगम्यते तु तस्मादयमदोष शरीरवियोगादात्मनो नि क्रियत्वप्रसंग इति ।

वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वप्रयोगादिभि ॥ १५ ॥ वक्ष्यते चोत्तरत्र मुक्तानां क्रिया । कथं ? पूर्वप्रयोगादिभि ।

पुद्गलानामपि द्विविधा क्रिया विसृता प्रयोगनिमित्ता च ॥ १६ ॥ पुद्गलानां द्विविधा क्रिया वक्ष्यते सा द्वित्वा भवति विसृता प्रयोगनिमित्ता चेति ।

साऽऽनन्या स्वात्मविशेषभावात् ॥ १७ ॥ सा क्रिया तद्वेतोरनन्या वेदितव्या । कुत ? स्वात्म-

विशेषभावात् । यथानेनान्यदौष्य स्वात्मनिशेषभावात् । यद्यन्यत्स्यात् ? अग्नेरभाप्रसग स्यात् अलक्षणत्वात् । तथा क्रियापि क्रियागतो नान्या स्वात्मनिशेषभावात् । यद्यन्या स्यात् ? द्रव्यस्यास्पदत्व स्यात् क्रियायाश्चाऽभाप्र, तस्मादनन्या क्रिया ।

अर्थांतरत्वेपि योगाद्यपदेशो दृढदडिवदिति चेन्न स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ अर्थांतरत्वेपि क्रियाया तद्योगाद्द्रव्यस्य क्रियावच्छपदेश दृढदडिवदिति च यदि मत तदीप नोपपद्यते । कुत ? स्वतोऽसिद्धत्वात् । युज्यते स्वत सिद्धेन दंडेन योगात् देवदत्तस्य दडिव्यपदेश । नच तथा क्रिया स्वत सिद्धा व्यतिरेकेणानुपलब्धे । तस्मात्तद्व्यपदेशो न युक्त ।

समवायादिति चेन्नाऽविशेषप्रसगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत सत्यमेतत् न दृढदडिवद्योग, स्वत सिद्धपभावात् । कथं तर्हि समवायो नामाऽयुतसिद्धिलक्षण सवधोक्ति तनैकत्वमिव नीतस्य द्रव्यस्य क्रियावच्छपदेशो भवतीति ? तन्न । किं कारण ? अविशेषप्रसगात् । अयुतसिद्धिलक्षणध्वेत्सन्न क्रियाक्रियावतोरिष्ट, यद्द्रव्य सैव क्रिया या च क्रिया तदेव द्रव्यमित्यविशेष प्राप्नोति तथा सति पदार्थांतरकल्पनान्याघात । पदार्थांतरत्व चेदभ्युपगम्यते न नामाऽयुतसिद्धिलक्षण मग्न ।

अनन्यत्वे द्वयोरैकात्म्यमिति चेन्न कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धे ॥ २० ॥ स्यादेतद्यदि क्रियाक्रियावतोरनन्यत्वमभ्युपगम्यते तयोरैकात्म्य प्रसज्यते दृष्टा च नानात्मता-द्रव्यमग्नस्थित, क्रिया क्षणिकामिका, द्रव्यमकारण, क्रिया कारणवतीति । यद्यैकात्म्य स्यात् द्रव्यस्याग्रहानग्न अकारणत्वन् क्रियाया अप्यवस्थानमकारणत्व च स्यात् विपर्ययो वेति ? तन्न । किं कारण ? कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धे । अत एवाऽस्माभि कथंचिदन्यत्वमवसीयते ऐकात्म्य मा व्यज्ञार्याति ।

क्रियावत्त्वे सत्यानित्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि क्रियावत्त्वमभ्युपगम्यते जीवस्यानित्यत्व प्राप्नोति । दृष्टा हि क्रियावता प्रदीपादीनामनित्यतेति ? तन्न । किं कारण ? व्यभिचारात् । महदहकारादीना परमाण्वादीना च क्रियावतामपि नित्यत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतु । अथ सर्वा-नित्यत्ववार्दा आत्मानित्यत्वे हेतु ब्रूयात् असिद्धो हेतु “सर्वे प्रत्ययजाश्चैव सर्वे चैव निरीहका ” इति क्रियावत्त्वनिन्द्यात् । किं च—

अभ्युपगमात् ॥ २२ ॥ अभ्युपगम्यतेऽस्माभि क्रियावता जीवादीना पर्यायार्थिकनयादेशात् अनित्यत्व ततो न बाधाकरोऽय हेतु ॥

असिद्धेक्ष ॥ २३ ॥ नेद क्रियावत्त्वमस्मान् प्रति सिद्ध द्रव्यार्थिकनयादेशात् निष्क्रियत्वोपपत्ते । एतेन प्रदीपादिदृष्टातासिद्धिश्च योग्या । किं च—

अनुत्पादव्ययोत्पादव्ययदर्शनात् ॥ २४ ॥ पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भाषा अनुत्पादव्ययदर्शनात् निष्क्रिया नित्याश्च । द्रव्यार्थिकगुणभोः पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भाषा उत्पादव्ययदर्शनात् साक्रिया अनित्याश्चेति ।

अनेकांतोपपत्तेः ॥ २५ ॥ एकांतनादिनिहिता दोषा नानेकातवादे अवकाश लभते । अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणे प्रदेशास्तित्वमात्रं निर्ज्ञात नखियत्तावधारिता प्रदेशाना, अतस्तन्निर्धारणार्थमिदुच्यते—

असंख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानां ॥ ८ ॥

सख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ॥ १ ॥ सत्त्वान सरया गणनेत्यर्थे । स्वलक्षणेन परस्परतो विशेष्यत इति विशेष । सख्याया सख्यैव नाविशेष सख्याविशेष तामात्मिकाता ये तेऽसंख्येया न केनचित् सख्यात् शक्यत इति यावत् ।

तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसग इति चेन्न तेनात्मनाऽवसितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यदि ते न

केन चिदपि सख्यात् शक्यते, प्राप्तं तर्हि तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वमिति ? तन्न । किं कारण ? तेनात्मनावसितत्वात् यथानतमनतात्मनोपलभमानस्य न सर्वज्ञत्व हीयते तथाऽसख्येयमसख्येयात्मनाऽवबुध्यमानस्य नास्ति सर्वज्ञत्वहानि । न हि अन्यथावस्थितमर्थमन्यथा वेत्ति सर्वज्ञोयथार्थज्ञत्वात् । अर्थस्य चाधिगमे त्रिविध मातृ व्याख्यात सख्येयमसख्येयमनतमिति तत्रेहाऽजघन्योत्कृष्टासख्येय परिगृह्यते ।

प्रदिश्यंते इति प्रदेशा ॥ ३ ॥ कथं प्रदिश्यते ? परमाण्वस्थानपरिच्छेदात् । वक्ष्यमाणलक्षणो-
द्रव्यपरमाणु स यावति क्षेत्रेऽवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवहियते । ते धर्माधर्मैकजीवा तुल्याऽसख्येयप्रदेशा । तत्र धर्माधर्मौ नि क्रिया व्याप्य स्थिता । जीवस्तावत् प्रदेशोपि सहरणविसर्पणस्वभावत्वात् कर्मनिर्वर्तित शरीर अणु बृहद्वाधितिष्ठस्तावदवगाह्य वर्तते । यदा तु लोकपूरण भवति तदा मदरस्याधश्चित्रवज्रपटलयोर्मध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशा व्यवतिष्ठते इतरे प्रदेशा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च कृन्म लोकाकाशमश्नुते ।

एकद्रव्यस्य प्रदेशकल्पनोपचारतः इति चेन्न मुख्यक्षेत्रविभागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतमेकद्रव्य-
स्य प्रदेशकल्पना उपचारतः स्यात् । उपचारश्च मिथ्योक्तिर्न तत्त्वपरीक्षायामविक्रियते प्रयोजनाभावात् । न हि मृगतृष्णिकया मृपार्थात्मिकया जलकृत्य क्रियते इति ? तन्न किं कारण ? मुख्यक्षेत्रविभागात् ? मुख्य एव क्षेत्रविभाग अन्यो हि घटावगाह्य आकाशप्रदेश इतरावगाह्यश्चान्य इति । यदि अन्यत्व न स्यात् व्याप्तिव व्याहृत्यते ॥

निरवयवत्वानुपपात्तिरिति चेन्न द्रव्यविभागाभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदि मुख्य एव वि-
भागोऽभ्युपगम्यते निरवयवत्व तर्हि नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारण ? द्रव्यविभागाभावात् । यथा घटो द्रव्यतो विभागवान् सावयव नच तथेपा द्रव्यविभागोस्तीति निरवयवत्वं प्रयुज्यते ॥

भेद्यत्वादात्मनामेकग्रहणं ॥ ६ ॥ भेद्या आत्मानो बहव इत्यर्थं तत् एकग्रहणं क्रियते नाना-
जीनापेक्षया हि अनतप्रदेशत्व स्यात् ॥

कथंचिन्प्रदेशभेदोपपत्तेः सबधानिर्देशः ॥ ७ ॥ एकश्चासौ जीवश्च एकजीव धर्मश्चाऽधर्मश्चैकजी-
वश्च धर्माधर्मैकजीवा तेपा धर्माधर्मैकजीवानां प्रदेशा इति सबधानिर्देशं क्रियते । कुत ? कथंचिन्प्रदेशभेदोपपत्तेः ।

अमख्येयप्रदेशा इत्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्नोत्तरार्थत्वात् भेदंकरणस्य ॥ ८ ॥ स्यान्मत-
मसख्येयप्रदेशा धर्माधर्मैकजीवा इत्यस्तु सूत्रं, कुत ? लघुत्वादिति ? तन्न किं कारण ? उत्तरार्थं । द्रव्य-
प्रधाने हि निर्देशे सति प्रदेशानामुपसर्जनत्वात् उत्तरत्राभिसंबधो न स्यात् । तत् प्रातिस्मूत्र प्रदेशग्रहणे क्रियमाणे गौरव स्यात् । कश्चिदाह—

प्रदेशकल्पना निरवयवत्वादौपचारिकी सिंहवत् ॥ ९ ॥ धर्मादीनां या प्रदेशकल्पना
सा औपचारिकी । कुत ? निरवयवत्वात् । कथं ? सिंहवत् । यथा विशिष्टपञ्चैन्द्रियतिर्यङ्मानमकर्मोदया-
पादितविशेषे क्रौर्यशौर्यादिगुणप्रकर्षाधिष्ठाने खरनखोप्रदष्ट्राभासुरकेसरकपिलनयनतारकाद्ययवविशिष्टे
केसरिणि सिंहशब्दोऽव्यवसित माणवके अतद्रूपे भक्त्याऽध्यारोप्यते । तथा पुद्गलेषु मुख्य प्रदेशशब्द-
धर्मादिषु भक्त्योपचर्यते इति ।

नवा प्रत्ययाभेदात् ॥ १० ॥ नवा औपचारिकी, कुत ? प्रत्ययाभेदात् । इह मुख्यप्रत्ययात् सिंह
विशेषात् अच्यनसानरूपात् माणवके सिंह इति गौणप्रत्ययोऽध्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते । नच तथा
पुद्गलेषु धर्मादिषु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति उभयत्रावगाहमेदतुल्यत्वात् इतश्च—

उभयत्र सोपपदत्वात् ॥ ११ ॥ सिंहत्वात् सिंहशब्दो निरूपपदो मुख्य गमयति सोपपदो गौण, सिंहो
माणवक इति, न तथा प्रदेशशब्दविशेषोऽस्ति पुद्गलेषु धर्मादिषु च, सोपपदत्वात्, घटस्य प्रदेशा धर्मादीनां
प्रदेशा इति ततो नास्त्यत्र विशेष । इतश्च हेत्वपेक्षाभावात् सिंहे प्रसिद्धं क्रौर्यादिधर्मं तदेकदेशसादृश्यं ।
माणवके गौणव्यवहारस्य हेतुरस्ति । न तथा पुद्गलेषु प्रसिद्धं हेतुमवेक्ष्य धर्मादिषु प्रदेशोपचारं क्रियते,
तेषामपि स्वाधीनप्रदेशत्वात् तस्मादुपचारकल्पना न युक्ता ।

स्वतोवधारणाभावात् नाजसा इति चेन्नाऽत्यतपरोक्षत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत यदि घटादि-
वत् धर्मादीना, आजसा प्रदेशा भवेयुर्ननु घटादिवदेव स्वतः प्रदिश्येरन् । घटादीना हि प्रदेशा भवावदय
आजसा स्वत एव प्रदिश्यते न द्रव्यातरत, न त्वेव धर्मादीना प्रदेशा स्वतः प्रदिश्यते परमाण्ववगाह-
परिच्छेद्यत्वात् अतो न मुख्या इति २ तत्र । किं कारणं २ अत्यतपरोक्षत्वात् । युज्यते घटादीना प्रत्यक्षत्वात्
स्वत एव प्रदेशावधारण । अत्यतपरोक्षास्तु धर्मादय तत एषा मुख्या अपि प्रदेशा न शक्या स्वात्मन्येवाव-
धारयितु न गौणप्रदेशत्वात् ।

अर्हदागमभामाण्यात् ॥ १३ ॥ युगपत् सकलपदार्थत्वावभासनज्ञानातिशयेनार्हता आविष्कृत
आगम गणधैरैरनुस्मृतनचनरचन श्रुताख्य, तच्छिष्यप्रशिष्यप्रज्ञानीधिपरपरासमुपनीतोस्ति । तस्य प्रामा-
ण्याद्धर्मादीनां क्षेत्रप्रदेशा मुख्या इत्येतदभ्युपगतव्य । तद्यथा एकैकस्मिन्नात्मप्रदेशेऽनतानता ज्ञानावर-
णादिकर्मप्रदेशा अतिष्ठते । एकैकस्मिन् कर्मप्रदेशे अनतानता औदारिकादिशरीरप्रदेशा । एकैकस्मिन्
शरीरप्रदेशे अनतानता वैभ्रसोपचयप्रदेशा क्रिन्गुडरेण्णाद्युपचयवदवतिष्ठते । तथा धर्मादिप्रदेशेष्वपि । किं च-

स्थितास्थितवचनात् ॥ १४ ॥ भावातरपरिणामे सुखदुःखानुभवने क्रोधादिपरिणामे वा जीव-
प्रदेशाना उद्भवनिधनपरिस्पदस्याप्रवृत्ति स्थिति । प्रवृत्तिरस्थितिरित्युच्यते । तत्र सर्वकाल जीवाद्यमध्य-
मप्रदेशा निरपवादा सर्वजीवाना स्थिता एव । केरलिनामपि अयोगिना सिद्धाना च सर्व प्रदेशा स्थिता
एव । व्यायामदुःखपरितापेद्रेकपरिणताना जीवानां यथोक्ताद्यमध्यप्रदेशवर्जितानां इतरे प्रदेशा अवस्थिता
एव । शेषाणां प्राणिनां स्थिताश्चाऽस्थिताश्चेति वचनान्मुख्या एव प्रदेशा । किं च—

इन्द्रियपरिणामवचनात् ॥ १५ ॥ इह वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपागनामलामो-
पष्टभात् उल्लेखानुल्लेखसख्येयभागप्रमितानां विशुद्धाना आत्मप्रदेशाना चक्षुरादीन्द्रियपर्यायपरिणाम उक्त
प्रतिविशिष्टप्रदेशत्वात् परस्परस्थानासक्रमेण साक्षाच्च दृश्यते तस्मात्मुख्या एवाऽऽत्मप्रदेशा । किं च—

द्रव्याणां प्रतिनियतप्रदेशावस्थानात् ॥ १६ ॥ इहान्येषु आकाशप्रदेशेषु पाटलिपुत्र स्थित
अन्येषु च मथुरा अतो नानाऽऽकाशप्रदेशा । यस्यैकानिनाऽप्रदेशमाकाश तस्य यदेशपाटलीपुत्र तदेशभा-
विन्मैव मथुरापि स्यात् । किं च—

वभयदोषप्रसगात् ॥ १७ ॥ ससारस्य पिंडस्य कर्णशष्कुल्यतरे अट्टाद्विशेषसंस्कृतमाकाश श्रोत्रमिति
यदाह्वयते तच्छस्त्रेन वाऽऽकाश स्यान्न वा २ यदि कृत्स्न ननुर्ध्वमधस्तिर्यगवस्थितस्पर्शवद्द्रव्याभिघातोत्प-
न्ना सर्वे शब्दा सदा सर्वे जीवैरुपलभ्या इत्यासक्त । अथैष दोषो मा प्रापत् इति प्रतिनियताकाशप्रदेशा
श्रोत्रमिताव्यते । नन्वाकाशप्रदेशाना बहुत्वात् यत्प्रतिज्ञात न सत्याकाशप्रदेशा मुख्या इति तद्धीन । अथवा
परमाणुराकाशेन कृत्स्नेन वा सयुज्यते न वा ? यदि कृत्स्नेन नन्वेवमणुमात्रमाकाशमाकाशमात्रोवाऽणु प्राप्नोति
अथ एकप्रदेशेन सयुज्यते ननु निरपवादमेतत् सिद्धं मुख्या एवाऽऽकाशप्रदेशा इति । किं च—

कर्माभावप्रसगात् ॥ १८ ॥ इहोत्पन्नकर्मसु आश्रय आश्रयातराद्वियोग्य आश्रयातरेण सयोजयति
इति एष कर्मण स्वभावे सत्येव प्रदेशवमाकाशस्य सिद्ध । इतरथा हि कर्माभावप्रसग प्रदेशावरस-
क्रमाभावात् । किं च—

पृक्तानेकप्रदेशत्व प्रत्यनेकांतात् पुरुषवत् ॥ १९ ॥ यथा सुसामान्यपौरुषेयशरीरद्रव्यार्थदेशात्
स्वादेकत्व । तस्यैव शिरःपृष्ठोरुदरपाणिपादागुलिपर्षाद्यगोपागपर्यायार्थदेशात् स्यादनेकत्व । अथवा पुरुष-
द्रव्यार्थदेशात्स्यादेकत्व । स्वजात्यपरित्यागेन पावकलावकादिपर्यायार्थदेशात् स्यादनेकत्व । पितृभाभिनेयभ्रातृ-
व्यभ्रातृलादिपर्यायार्थदेशात् वा स्यादनेकत्व । पञ्चद्विंशोत्पन्मैवाधिपुद्गु कुशलशीलत्वादिपर्यायार्थदेशाद्वा
स्यादनेकत्व । तथा धर्माधर्माकाशजीवानां आत्मीयद्रव्यार्थदेशात् स्यादेकप्रदेशत्व प्रतिनियतप्रदेशपर्यायार्थ
देशात् स्थानानात्व इत्यनकात् ।

ससारिणश्च व्यवहारत सावयनत्वात् ॥२०॥ व्यनहाराद्व्यवहारत व्यवहारनवार्पणादित्यर्थं
क पुनर्व्यवहार, अनादिकर्मविबन्धनयस्त्वत् । अतस्तदपेशात् तदनुविधायित्वे सति सावयनत्वोपपत्ते ससारिणो
जीवस्य प्रदेशत्व । शुद्धनयादेशात्तूपयोगस्वभावस्याऽऽत्मनोऽप्रदेशत्व । अथाकाशस्य कति प्रदेशा इत्यत आह-

आकाशस्याऽनन्ताः ॥ १ ॥

अनन्ता इत्यन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ अतोऽसानमित्यर्थं अनियामानोऽतो येषां त इमेऽनन्ता ।
अन्यपदार्थनिर्देशोऽयम् । के पुनस्ते ? प्रदेशा । कुत्र ? प्रत्यासत्तस्तदमित्यत्रोपपत्ते ।

असंख्येयानंतयोरविशेष इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत असंख्येयानंतयोर्नास्ति विशेष ।
कुतः । द्रव्येयत्तापरिच्छेदाभावनतुल्यत्वादिति तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तोऽर्थोर्भेदः नृस्थिता परानरे इत्यत्र ।

अनन्तत्वादपरिज्ञानमिति चेन्नातिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादतत् सर्वज्ञेयानत परिच्छिन्नं न
अपरिच्छिन्नं वा ? यदि परिच्छिन्न उपलब्धानसानत्वात् अनन्तत्वमस्य हीयते । अथापरिच्छिन्न तत्त्वरूपानवबो-
धान् अवसर्वज्ञत्व स्यादिति ? तन्न । किं कारण ? अतिशयज्ञानदृष्टत्वात् । यत्तत्केवलिना ज्ञान क्षायिक अतिशय-
यत् अनन्तानतपरिमाण तेन तदनन्तमनुभूयते साक्षात् । तदुपदेशादितरैरनुमानेनेति न सर्वज्ञत्वहानि । नच
तेन परिच्छिन्नमित्यर्थं सात अनन्तेनाऽनन्तमिति ज्ञातत्वात् । किं च—

सर्वेषामविप्रतिपत्तेः ॥ ४ ॥ नात्र सर्वे प्रवादिनो निप्रतिपद्यते । केचित्तानदाहु अनन्ता लोक-
धातव इति । अपरे मन्यन्ते दिक्कालात्माकाशाना सर्वगतत्वान् अनन्तत्वमिति । इतरे भ्रुवते प्रकृतिपुरुषयोरन-
तत्व सर्वगतत्वादिति नचैतेषामनन्तत्वादपरिज्ञान, नापि परिज्ञानत्वमात्रादेव तेषामनन्तत्व । तस्मान् नैतद्युक्त
अनन्तत्वादपरिज्ञानमिति ।

सर्वज्ञाभावप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यस्यार्थानामानन्त्यमपरिज्ञानकारण तस्य सर्वज्ञाभाव प्रसजति ।
अनतो हि ज्ञेय तस्यानत्यादेव नच कश्चिन् परिच्छेत्तास्तीति, अथातत्र न स्यात् ससारो मोक्षश्च नोपपद्यते ।
कथमिति चेदुच्यते—जीवाश्चेत्साता सर्वेषां हि मोक्षप्रप्तौ ससारोच्छेदं प्राप्नोति । तद्व्याप्त्युक्ताना पुनरावृत्त्य-
भ्युपगमे स मोक्ष एव न स्यात् अनात्यतिकत्वात् एकैकस्मिन्पि जीने कर्मादिभावेन व्यवस्थिता पुद्गला
अनन्तास्तेषां अतत्रैव सति कर्मनोर्कर्मविषयविकल्पाभावात् ससाराभावन तदभावात्मोक्षश्च न स्यात् । तवा-
तीतानागतकालयोरतवत्ये प्राक् पश्चाच्च कालव्यवहाराभावन, स्यात् । नचासौ युक्त ? असत्, प्रादुर्भावाभावात्
सतश्चात्यतविनाशानुपपत्तेरिति । तथाकाशस्यातत्राभ्युपगमे ततो बहिर्धनत्वप्रसंगः । नास्ति चेद्वनत्वमाका-
शेनापि भवितव्यमित्यनन्तत्वत्त्वाभाव । उक्तममूर्ताना प्रदेशपरिमाणमिदानीं मूर्ताना पुद्गलान् प्रदेशपरिमाण
निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानां ॥ १० ॥

चशब्दोऽनंतसमुच्चयार्थ ॥ १ ॥ अनन्ता पुद्गलास्तेषां समुच्चयार्थश्चशब्द क्रियते । संख्ये-
यासंख्येया, अनन्ताश्चेति । के पुनस्ते ? प्रदेशा इत्यनुवर्तते कस्यांचपुद्गलद्रव्यस्य व्युत्पादे, संख्येयाः
प्रदेशा कस्य चिदसंख्येया अनन्ताश्च ।

अनन्तानतोऽपसंख्यनिमित्ति चेन्नाऽनंतसामान्यात् ॥ २ ॥ स्यादतदनन्तानतप्रदेशाश्च पुद्गलाः
सति तदुपसंग्रहार्थं उपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न । किं कारण ? अनंतसामान्यात् । अनन्तप्रमाण त्रिविधमुक्त
परीतानत युक्तानत अनन्तानत चेति । तत्सर्वमनन्तसामान्यैतर्भावान् अनन्तग्रहणेन गृह्यत इति नोपसंख्यातव्य ।

अधिकरणविरोधादानत्याभाव इति चेन्न सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् ॥ ३ ॥
स्यान्मत असंख्यातप्रदेशो लोक, अनन्तप्रदेशस्य च स्वधस्याधिकरणमिति विरोध ततो नानत्यमिति ?
तन्न । किं कारण ? सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् । परमाण्यादयो हि सूक्ष्मभोवन परिणता एकैकस्मि

नन्याकाशप्रदेशे अनतानता अवतिष्ठते । अवगाहनसामर्थ्यमप्येवामन्याहृतमस्ति' येन एकैकारिभ्रमि प्रदेशे-
ऽनताऽनतानां अवस्थान न विरुष्यते । किं च—

अनेकांतात् ॥ ४ ॥ नायमेकात् २ अल्पाऽधिकरणे महद्द्रव्य नावतिष्ठते इति । कुत ।

प्रचयविशेषात् संघातविशेषः ॥५॥ सघातविशेष इत्यर्थं पुद्गलानां हि प्रचयविशेषात् । अल्पक्षेत्रे
बहुनामवस्थान दृष्ट । कथं २ सहस्रतिसर्पितचक्रकादिगघादिवत् । यथाल्पे कुड्मलवस्थे चपक सूक्ष्मप्रचय-
परिणामात् सहस्राक्षपकपुष्पगधावयवाः तव्यापिनो बहवोऽवतिष्ठमाना दृष्टा । तस्मिन्नेव विसर्पिते स्थूलप्रचय-
परिणामाद्विनिर्गताक्षपकगधानयवा सर्वदिग्ब्यापिनो दृष्टा । यथा विल्वे करीपपटले दारुपिंडे च प्रचयविशेष-
पावगाढा सत पुद्गला अग्निना दह्यमाना प्रचयविशेषेण धूमभागेन दिङ्मण्डलव्यापिनो दृष्टा । तथाल्पेपि
लोकाकाशेऽनतानताना च जीवपुद्गलानामवस्थानमिति नास्ति विरोध । पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्
परिमाणोरपि प्रदेशवधप्रसंगे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणो प्रदेशा न सतीति वाक्यशेष । कुतो न सतीति चेदुच्यते—

प्रदेशमात्रत्वात् ॥ १ ॥ यथाकाशप्रदेशस्यैकप्रदेशभेदाभावात् अप्रदेशवत्त्व । एवमणोरपि प्रदेशमा-
त्रत्वात् प्रदेशभेदाभावात् । किं च—

ततोऽल्पपरिमाणभावात् ॥ २ ॥ न हि अणोरल्पीयान् अस्ति यतोऽस्य प्रदेशा भिचरेन् । अत
स्वयमेवायतपरिमाणत्वादप्रदेशोणु । किं च—

अन्वर्थसङ्गत्वात् ॥ ३ ॥ यथा प्रदीपनात् प्रदीप इत्यन्वर्थसङ्गा तथाऽणुरितीयमप्यन्वर्थसङ्गा
अणुत्वात्सूक्ष्मत्वात् अणुरिति । यदि ह्यणोरपि प्रदेशाः स्युः २ अणुत्वमस्य न स्यात् प्रदेशप्रचयरूपत्वान् तत्प्रदे-
शानामेवाणुत्व प्रसज्येत ।

अप्रदेशत्वादभावः खराविषाणवदिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् यथा खराविषाणमप्रदे-
शत्वात्नास्ति तथाणुरपि भवेत् इति ? तन्न । किं कारणं २ उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रदेशमात्रोणु , न खराविषाण-
वदप्रदेश इति ॥

आदिमध्यांतव्यपदेशाभावादिति चेन्न विज्ञानवत् ॥ ५ ॥ स्यामत आदिमध्यांतव्यपदेश
परमाणोः स्यात् न वा २ यद्यस्ति प्रदेशवत्त्वं प्राप्नोति । अथ नास्ति खराविषाणवदस्याभाव स्यादिति २ तन्न
किं कारणं ? विज्ञानवत् । यथा विज्ञानमादिमध्यांतव्यपदेशाभावेव्यस्ति तथाणुरपि इति । उत्तरत्र च तस्या-
स्तित्त्वं वक्ष्यते । एषामनधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमाह—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अनतरत्वात्पुद्गलानामवगाहप्रसंग इति चेन्न समुदायोपेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतदनतरा
पुद्गला ततलोपामैव लोकाकाशेऽवगाहः इत्ययमर्थ आसक्त इति ! तन्न किं कारणं ? समुदायोपेक्षत्वात् ।
धर्मादीनि द्रव्याणि समुदितान्यन्नापेक्ष्यते तत्रानंतरमिदम्यनहितमिति विवेको नास्ति तत सर्वद्रव्याणामा-
धारगति, सिद्धा भवति ॥

आकाशस्यापि अन्याधाररूपनेति चेन्न स्वप्रतिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ स्यामत यथा धर्मादीनां
लोकाकाशमाधार तथाऽऽकाशस्याप्यन्येनाधारेण भवितव्यमिति तन्न । किं कारणं ? स्वप्रतिष्ठत्वात् । स्वस्मिन्
प्रतिष्ठाऽस्येति स्वप्रतिष्ठमाकाश । स्वात्मैवास्याधेय आधारश्चेत्यर्थ । कुत २

ततोऽधिकप्रमाणद्रव्यांतराधाराभावात् ॥ ३ ॥ न हि आकाशादधिकप्रमाण द्रव्यांतरमास्ति यत्र
काशमाधेय स्यात् तत सर्वतो विरहितांतस्याधिकरणांतरस्याऽभावात् स्वप्रतिष्ठमवसेय ।

तथाचानवस्थानिवृत्ति ॥४॥ एव च कृत्वाऽनवस्थादोषनिवृत्तिर्भवति । यत स्वप्रतिष्ठमाकाश
न तस्यान्यदधिकरण द्रव्यांतरमास्ति । अन्याधिकरणत्वे हि तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्य-
नवस्था प्रसज्यते । किं च—

परमार्थतयात्मवृत्तित्वात् ॥ ५ ॥ एवभूतनयादेशात् सर्वद्रव्याणि परमार्थतयाऽऽत्मप्रतिष्ठानी
स्वाधाराधेयाभावः कुतोऽनवस्था ।

अन्योन्याधारत्वाव्याघात इति चेन्न व्यवहारतस्तत्सिद्धे ॥ ६ ॥ स्यान्मत यदि सर्वाणि
द्रव्याणि परमार्थतया स्वात्मप्रतिष्ठानि ननु यदुक्त वायोरकाशमाधिकरण, उदकस्य वायु पृथिव्या उदक,
सर्वजीवानां पृथिवी, अजीवा जीवाधारा, जीवाश्चाऽजीवाधारा, कर्मणामधिकरण जीवा, जीवानां
कर्माणि, धर्माधर्मकाला आकाशाधिकरणा इत्येतस्याऽन्योन्याधारतया व्याघात इति ? तत्र किं कारण
व्यवहारत तत्सिद्धे । सर्वमिदमुक्त अन्योन्याधारत्व व्यवहारनयवक्तव्यबललाभादेशात्सिध्यति । व्यावहारि-
कमेतत् आकाशे वातादीनामवगाह इत्याधारांतरकल्पनायामनवास्थाप्रसंग इति । परमार्थतस्तु आकाशवत्
वातादीन्यपि स्वात्माधिष्ठानानि ताकथमिति चेदुच्यते ।

क्रियाविष्टकर्तृकर्माधारवत् ॥ ७ ॥ क्रिया द्विविधा कर्तृसमनायिनी कर्मसमनायिनी चेति ।
तत्र कर्तृसमनायिनी आस्ते गच्छतीति । कर्मसमनायिनी ओदन पचति कुशल भिनत्तीति । तदाविष्टस्य
कर्तु कर्मणश्चाधार भासनादि स्यात्यादिश्च । तत्र व्यवहारनयवशात् क्रियाया द्रव्यमधिकरण तदाविष्टस्य
द्रव्यस्य द्रव्यांतर । परमार्थस्तु एवभूतनयवशात् क्रिया क्रियात्मन्येव । द्रव्यमपि स्वात्मन्येव । तथा लोकाकरो
ऽवगाहो धर्मादीनामिति व्यवहारनयादेशादुक्त । परमार्थतस्तु सर्वद्रव्याणि स्वात्माधिकरणानि ।

आकाशधर्मादीनामाधाराधेयत्वात् कुडवदरवत् मसंग इति चेन्नाऽयुतसिद्धेपि तद्दर्श-
नात् शरीरे हस्तवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यथा कुडे वदराणि इत्याधार कुड, आधेयानि वदराणीति पूर्वा-
परकालत्व । युतसिद्धिश्च तेषां तथाधारत्वात् पूर्वमाकाश पश्चाद्दर्मादीन्याधेयत्वादिति युतसिद्धिरतोनादित्वव्या-
घात इति ? तत्र किं कारण ? अयुतसिद्धेपि तद्दर्शनात् । कथं ? शरीरे हस्तवत् । यथा हस्तशरीरयोर्युग-
पत् उत्पत्तौ पूर्वापरत्वेऽसति अयुतसिद्धस्य हस्तस्य शरीरमाधार । तथाकाशधर्मादीनामनादिपारिणामिक
यौगपद्यासिद्धावसति पूर्वापरीभावे भवत्याधाराधेयत्वं । किं च—

अनेकांतात् ॥ ९ ॥ नैतदैकातिक युतसिद्धस्यैवाधाराधेयत्व नायुतसिद्धस्येति । स्तभसारादिषु
कुडवदरादिषु च दर्शनात् । तस्मादनेकातान्नायमुपालभ । अथ लोकाकाश इत्युच्यते को लोकं नाम ?

यत्र पुण्यपापफललोकं स लोकः ॥१०॥ पुण्यपापयो कर्मणो फल सुखदुःखलक्षण यत्र-
लोक्यते स लोकः कः पुनरसौ ? आत्मा ।

लोकतीति वा लोकः ॥ ११ ॥ लोकति पश्यत्युपलभते अर्धानिति लोकः ।

इतरद्रव्यालोकप्रसंग इति चेन्न रूढौ क्रियाया व्युत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् द्विधाप्युक्तेन क्रमेण जीवस्यैव लोकत्व प्राप्त इतरेषा द्रव्याणा अलोकत्व ततश्च पदद्रव्यसमूहे
लोक इत्यार्षविरोध इति ? तत्र किं कारण ? रूढौ क्रियाया व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यथा गच्छति
इति गौरिति व्युत्पत्तौ स्थित्यादीना न गोत्वनिवृत्ति । तथा लोकनाल्लोक इति व्युत्पत्तौ धर्मादीनामपि
न लोकत्व हीयते ॥

लोक्यते इति वा लोकः ॥

तेन धर्मादीनामपि लोकत्व सिद्धं ॥

आत्मनो लोकत्वमसंगं

सपञ्चना

सिनेन लोक्यते यः स लोकः ।

यो लोकते आत्मा तस्य लोकत्व

प्राप्नोति लोक्यत्वाभावादिति तत्र किं स्वात्मलोकनात् । योसौ सर्वज्ञ बाह्य लोकमान स आत्मानमपि लोकते इति लोकत्वमस्य सिद्ध । इतरथा हि तस्य सर्वदर्शित्वाभाव आत्मानवलोकनात् । आत्मानमनवलोकमानस्य बाह्यलोकनासम्भवश्च घटादिवत् । यथा घटादिरात्मानमपश्यन्नपरान् पश्यति ।

अलोकस्यापि लोकत्वमसग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मत यदि लोक्यत इति लोक, अलोकस्यापि लोकत्व प्राप्नोति सर्वदर्शना लोक्यत्वात् । अधालोक न लोकते सर्वदर्शित्वमस्य हीयते नचैतद्दृष्ट तस्माद्भोकप्रसग इति ? तत्र किं कारण उक्तत्वात् रूढिविशेषनललाभात् विशेषे वृत्तिरिति ।

उभयविशेषणभावाद्वा ॥ १६ ॥ अथवा उभयविशेषणमिहोपादीयते । यत्रस्थेन सर्वज्ञेन लोक्यते य स लोक इति नचाऽलोकस्थेनाऽलोक्यते ततो नालोक्यस्य लोकत्वप्रसग ॥

तस्याऽऽकाश लोकाकाश जलाशयवत् ॥ १७ ॥ यथा जलस्य आशयस्थान जलाशय इत्युच्यते । तथा लोकस्याकाश लोकाकाशमिति स्थानापेक्ष सम्बोधसेय । धर्माधर्मपुद्गलकालजीवा यत्र लोक्यते स लोक इत्यधिकरणसाधनो घञ् । किं पुनरधिकरण ? आकाश । लोक एवाकाश लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्ति तस्मिन्वस्थान धर्मादीना द्रव्याणामत आकाश परप्रत्ययवशात् द्वेषा विभज्यते लोकाकाशमलोकाकाश चेति । लोकाकाश धर्माधर्मतुल्याऽसङ्ख्येयप्रदेश । बहि समतादनतमलोकाकाश । तत्रावधियमाणानामवस्थानभेदसम्भवान् विशेषप्रतिपत्त्यर्थाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

निरवशेषपण्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचन ॥ १ ॥ यथाऽगारैकदेशे घटस्यावस्थान न तथा धर्माधर्मयो लोकाकाशेऽगगाह । किं तर्हि ? तिलेषु तैलप्रदिति निरवशेषपण्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचन क्रियते । धर्माधर्मौ हि लोकाकाशमशेष नैरतर्येण व्याप्य स्थितौ । कथमेया परस्परप्रदेशाविरोध ?

अमूर्तित्वात्त्रयाणां परस्परप्रदेशाविरोधः ॥२॥ मूर्तिमतापि केचित्त जलभस्मसिकतादय एकत्र अविरोधेनाऽप्रतिष्ठते किमुताऽमूर्तानि धर्माधर्माकाशानि । तस्मादमूर्तित्वादेया परस्परविरोधो वेदितव्य ।

अनादिसवधपरिणामाच्च ॥ ३ ॥ भेदसघातपरिणामपूर्वकादिमत्सन्धाना स्वयिष्ठानां स्फधानां कैषां चित् प्रदेशविरोध स्यात् न तु धर्मादीना तद्वत् आदिमान् सम्बध । परिणामिकाऽनादिसवधात्तेषा, ततश्च अन्यान्यप्रदेशाविरोध सिद्ध । ततो विपरीताना मूर्तिमतां अप्रदेशसङ्ख्येयाऽनतप्रदेशाना पुद्गलानामवगाहन-विशेषप्रतिपत्त्यर्थाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां ॥ १४ ॥

एकप्रदेशादिष्वित्यवयवेन विग्रह समुदायो वृत्त्यर्थः ॥१॥ एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेश एक-प्रदेश अपूर्वर्येषां त इमे एकप्रदेशादय । के पुनस्ते ? प्रदेशा । कुत ? एतत्तुल्यजातयित्वात् उपलक्ष्योपलक्षणयो सोमशर्मादिवत् । प्रदेशमहणानुवृत्तेर्वा तेष्वेकप्रदेशादिषु इति निग्रह समुदायो वृत्त्यर्थ सर्वादिवत् । तैनेकप्रदेश उपलक्षणभूतोप्यतर्भवति । भाज्यो विकल्पो भजनीयो भाज्य पृथक् कर्तव्य विकल्पे भाज्य, इत्यनर्थातर । क पुनरसौ ? अवगाह इत्यनुवर्तते । तद्यथा—एकस्य परमाणोरैकत्रैव आकाशप्रदेशेऽवगाह द्वयोरैकत्रोभयत्र च बद्धयोरवद्ध्योश्च, त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामनद्धानां च । एव सङ्ख्येयासङ्ख्येयाऽनतप्रदेशानां स्फधानामेकसङ्ख्येयासङ्ख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशे अवस्थान प्रत्येतव्य ।

एकप्रदेशेनैकस्यावस्थानमयुक्तमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत भवतु ताषद्दर्मादीनां एकप्रदेशेऽवस्थान अमूर्तिस्वभावत्वात् । मूर्तिमतां पुद्गलानां एकप्रदेशेऽवस्थानमयुक्त भवति । युक्त चेत् प्रदेशस्य विभागवत्त्व प्रसक्त अनगाहिना चैकत्वमिति ? तत्र । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रचयविशेषादिति चैकत्रावस्थानमिति । किं च—

तथाचानवस्थानिवृत्तिः ॥४॥ एव च कृत्वाऽनवस्थादोपनिवृत्तिर्भवति । यतः स्वप्रतिष्ठमाकाशं न तस्यान्यदधिकरणं द्रव्यातरमस्ति । अन्याधिकरणत्वे हि तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदिस-
नवस्था प्रसज्यते । किं च—

परमार्थतयात्मवृत्तित्वात् ॥ ५ ॥ एवभूतनयादेशात् सर्वद्रव्याणि परमार्थतयाऽऽत्मप्रतिष्ठानि
स्याधाराधेयाभावः कुतोऽनवस्था ।

अन्योन्याधारताव्याघात इति चेन्न व्यवहारतस्तत्सिद्धे ॥ ६ ॥ स्यान्मत यदि सर्वाणि
द्रव्याणि परमार्थतया स्वात्मप्रतिष्ठानि ननु यदुक्तं वायोराकाशमधिकरणं, उदकस्य वायुं पृथिव्या उदकं,
सर्वजीवानां पृथिवी, अजीवा जीवाधारा, जीवाश्चाऽजीवाधारा, कर्मणामधिकरणं जीवा, जीवानां
कर्माणि, धर्माधर्मकाला आकाशाधिकरणा इत्येतस्याऽन्योन्याधारतया व्याघात इति ? तन्न किं कारणं
व्यवहारतः तत्सिद्धेः । सर्वमिदमुक्तं अन्योन्याधारत्वं व्यवहारनयवक्तव्यवल्लभादेशात्सिध्यति । व्यावहारि-
कमेतत् आकाशे वातादीनामवगाह इत्याधारांतरकल्पनायामनवास्थाप्रसंग इति । परमार्थतस्तु आकाशं न
वातादीन्यपि स्वात्माधिष्ठानानि तत्कथमिति चेदुच्यते ।

क्रियाविष्टकर्तृकर्माधारवत् ॥ ७ ॥ क्रिया द्विविधा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी चेति ।
तत्र कर्तृसमवायिनी आस्ते गच्छतीति । कर्मसमवायिनी भोदनं पचति कुशूलं भिनत्तीति । तदाविष्टस्य
कर्तृ कर्मणश्चाधार आसनादि स्यात्वादिश्च । तत्र व्यवहारनयवशात् क्रियायां द्रव्यमधिकरणं तदाविष्टस्य
द्रव्यस्य द्रव्यातरं । परमार्थस्तु एवभूतनयवशात् क्रिया क्रियात्मन्येव । द्रव्यमपि स्वात्मन्येव । तथा लोकाकशे
ऽवगाहो धर्मादीनामिति व्यवहारनयादेशादुक्तं । परमार्थतस्तु सर्वद्रव्याणि स्वात्माधिकरणानि ।

आकाशधर्मादीनामाधाराधेयत्वात् कुडवदरवत् मसंग इति चेन्नाऽयुतसिद्धेऽपि तद्दर्श-
नात् शरीरे हस्तवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यथा कुडे वदराणि इत्याधारं कुडं, आधेयानि वदराणीति पूर्वा-
परकाष्ठत्वम् । युतसिद्धिश्च तेषां तथाधारत्वात् पूर्वमाकाशं पश्चाद्दर्मादीन्याधेयत्वादिति युतसिद्धिरतोनादित्वव्या-
घात इति ? तन्न किं कारणं ? अयुतसिद्धेऽपि तद्दर्शनात् । कथं ? शरीरे हस्तवत् । यथा हस्तशरीरयोर्गुण-
पत् उत्पत्तौ पूर्वापरत्वेऽसति अयुतसिद्धस्य हस्तस्य शरीरमाधारः । तथाकाशधर्मादीनामनादिपारिणामिक
यौगपदासिद्धवसति पूर्वापरीभावे भवत्याधाराधेयत्वम् । किं च—

अनेकांतात् ॥ ९ ॥ नैतदैकात्मिकं युतसिद्धस्यैवाधाराधेयत्वं नायुतसिद्धस्येति । रूढभारादिषु
कुडवदरादिषु च दर्शनात् । तस्मादनेकातामायमुपात्तम् । अथ लोकाकाश इत्युच्यते को लोको नाम ?

यत्र पुण्यपापफललोकं न स लोकः ॥ १० ॥ पुण्यपापयोः कर्मणो फलं सुखदुःखलक्षणं यत्र-
लोक्यते स लोकः कः पुनरसौ ? आत्मा ।

लोकतीति वा लोकः ॥ ११ ॥ लोकति पश्यत्युपलभते अर्थानिति लोकः ।

इतरद्रव्यालोकप्रसंग इति चेन्न रूढौ क्रियायां व्युत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् द्विधाप्युक्तेन क्रमेण जीवस्यैव लोकत्वम् प्राप्तं इतरेषां द्रव्याणां अलोकत्वं ततश्च पदद्रव्यसमूहो
लोक इत्यर्थविरोध इति ? तन्न किं कारणं ? रूढौ क्रियायां व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यथा गच्छति
इति गौरिति न्युत्पत्तौ स्थित्यादीनां न गोलनिवृत्तिः । तथा लोकनाल्लोक इति व्युत्पत्तावपि धर्मादीनामपि
न लोकत्वं हीयते ॥

लोक्यते इति वा लोकः ॥ १३ ॥ सर्वज्ञेनाऽनताऽप्रतिहतकेवलदर्शनेन लोक्यते यः स लोकः ।
तेन धर्मादीनामपि लोकत्वं सिद्धम् ॥

आत्मनो लोकत्वप्रसंग इति चेन्न स्वात्मलोकनात् ॥ १४ ॥ यो लोकते आत्मा तस्य लोकत्वम्

प्राप्नोति लोक्यत्वाभावादिति तन्न किं स्वात्मलोकनात् । योस्तौ सर्वज्ञ बाष्पं लोकमान स आत्मानमपि लोकते इति लोकत्वमस्य सिद्धं । इतरथा हि तस्य सर्वदर्शित्वाभाव आत्मानवलोकनात् । आत्मानमनवलोकमानस्य बाष्पलोकनासंभवश्च घटादिवत् । यथा घटादिरात्मानमपश्यन्नपरान् पश्यति ।

अलोकस्यापि लोकत्वप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मत यदि लोक्यत इति लोक, अलोकस्यापि लोकत्व प्राप्नोति सर्वदर्शिता लोक्यत्वात् । अथालोक न लोकते सर्वदर्शित्वमस्य हीयते नचैतद्दृष्टं तस्माद्लोकप्रसंग इति ? तन्न किं कारण उक्तत्वात् रूढिविशेषणलज्जामात् विशेषे वृत्तिरिति ।

उभयविशेषणभावाद्वा ॥ १६ ॥ अथवा उभयविशेषणमिहोपादीयते । यत्रस्थेन सर्वज्ञेन लोक्यते य स लोक इति नचाऽलोकस्थेनाऽलोको लोक्यते ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसंग ॥

तस्याऽऽकाश लोकाकाश जलाशयवत् ॥ १७ ॥ यथा जलस्य आशयस्थान जलाशय इत्युच्यते । तथा लोकस्याकाशं लोकाकाशमिति स्थानापेक्षं सबोधवसेय । धर्माधर्मपुद्गलकालजीवा यत्र लोक्यते स लोक इत्यधिकरणत्वाधनो घञ् । किं पुनरधिकरण ? आकाश । लोक एवाकाश लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्ति तस्मिन्वस्थान धर्मादीनां द्रव्याणामत आकाश परप्रत्ययज्ञात् द्वेषा विभज्यते लोकाकाशमलोकाकाश चेति । लोकाकाश धर्माधर्मतुल्याऽसख्येयप्रदेश । बहि समतादन्तमलोकाकाश । तत्रावधि-यमाणानामवस्थानभेदसंभवान् विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचन ॥ १ ॥ यथाऽग्नौरेकदेशे घटस्यावस्थानं न तथा धर्माधर्मयो लोकाकाशेऽनगाह । किं तर्हि ? तिलेषु तैलत्रादिति निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं क्रियते । धर्माधर्मौ हि लोकाकाशमशेष नैरतर्येण व्याप्य स्थितौ । कथमेवा परस्परप्रदेशाविरोध ?

अमूर्तित्वात्त्रयाणां परस्परप्रदेशाविरोध' ॥२॥ मूर्तिमतोपि केचित् जलभस्मासिक्तादय एकाश्च विरोधेनाऽवतिष्ठते किमुताऽमूर्तानि धर्माधर्माकाशानि । तस्मादमूर्तित्वादेयां परस्पराविरोधो वेदितव्य ।

अनादिसवधपरिणामाच्च ॥ ३ ॥ भेदसघातपरिणामपूर्वकादिमत्सन्नानां स्थविष्ठानां स्फधानां केयां चित् प्रदेशविरोध स्यात् न तु धर्मादीनां तद्वन् आदिमान् सबध । परिणामिहानादिसवधात्तेषां, ततश्च अन्यान्यप्रदेशाविरोध सिद्ध । ततो निपरीतानां मूर्तिमतां अप्रदेशसख्येयाऽनतप्रदेशानां पुद्गलानामनगाहन-विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां ॥ १४ ॥

एकप्रदेशादिषु त्वयवेन विग्रह समुदायो वृत्त्यर्थः ॥१॥ एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेश एक-प्रदेश अप्रद्वेषो त इमे एकप्रदेशादय । के पुनस्ते ? प्रदेशा । कुत ? एतत्तुल्यजातीयत्वात् उपलक्ष्योपलक्षणयो सोमशर्मादिवत् । प्रदेशमहणानुवृत्तेर्वा तेष्वेकप्रदेशादिषु इति विग्रह समुदायो वृत्त्यर्थं सर्वोदिवत् । तैनेकप्रदेश उपलक्षणभूतोऽप्यतर्भवति । भाज्यो विकल्पो भजनीयो भाज्य पृथक् कर्तव्य विकल्पे भाज्य इत्यनर्थतर । क पुनरसी ? अवगाह इत्यनुवर्तते । तद्यथा—एकस्य परमाणोरैकत्रैव आकाशप्रदेशेऽवगाह द्वयोरैकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च, त्रयाणामेकत्र द्वयोरिति च बद्धानामवद्धानां च । एव सख्येयासख्येयाऽनतप्रदेशानां स्फधानामेकसख्येयासख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशे अस्थानं प्रत्येतव्य ।

एकप्रदेशेनैकस्यावस्थानमयुक्तमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत भवतु तावद्धर्मादीनां एकप्रदेशेऽनस्थानं अमूर्तिस्वभावत्वात् । मूर्तिमतां पुद्गलानां एकप्रदेशेऽनस्थानमयुक्तं भवति । युक्तं चेत् प्रदेशस्य विभागवत्त्व प्रसक्त अवगाहिना चैकत्वमिति ? तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रचयविशेषादिति चैकत्रावस्थानमिति । किं च—

एरूपवरकेऽनेरूपकाशावस्थानदर्शनादविरोधः ॥ ३ ॥ यथैकस्मिन्नपवरके बहवः प्रकाशा वर्तते नच क्षेत्रविभाग । नापि एकक्षेत्रावगाहित्वात् तेषां प्रकाशनामेकत्व तथैकस्मिन् प्रदेश अनता अपि सबद्धा सूक्ष्मपरिणामात् असकरणे व्यवतिष्ठत इति नास्ति विरोध । किंच—

द्रव्यस्वभावस्याऽचोदनाहर्त्वात् ॥ ४ ॥ द्रव्याणां हि स्वभावा प्रतिनियता सति न ते चोद-
नार्हा । एव भवतु मैत्र भूदिति । यथाऽभ्यादीनां दहनादथः तृणादीनां च दाहत्वाद्यस्तथा मूर्तिमत्त्वेपि
अवगाहनस्वभावात्प्रोदकस्मिन्नपि प्रदेशे बहूनां स्कधानामपरोधो न निरोधाय कल्प्यते । किं च—

आर्षोक्तत्वात् सूक्ष्मनिगोतावस्थानवत् ॥ ५ ॥ सर्वज्ञानगोतितार्थसार गणधरानुस्मृतत्रय-
रचन शिष्यप्रतिशिष्यप्रबधानुपरमादव्युत्तिष्ठन्नसतान आर्षमवितथमस्ति—

ओगाढगाढणिचिदो पोग्गलरूपेहि सत्प्रदो लोको सुहृमे हि वादरेहि अणताणतेहि विविहे हि ॥ १ ॥
इत्येवमादि । अतस्तत्प्रामाण्यादपि उक्तोपगोहोऽवसेय । यथैकनिगोतजीवशरीरेऽनतां निगोतजीवा
तिष्ठति । साधारणाऽऽहारश्राणापानजीवितमरणत्वात् साधारणा इत्यन्वयसंज्ञा इत्येतदागमप्रामाण्या-
दवसीयते तथैव भेदमपीति । अथ जीवानामत्रगाह कथमित्यत इदमुच्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानां ॥ १५ ॥

असंख्येयभागादिष्विति चोक्त । किमुक्त ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति ॥ १ ॥ असंख्येयानां भागानामेको भागोऽसंख्येय-
भाग असंख्येयभाग आदिर्येषां ते असंख्येयभागादयः । असंख्येयभागादिषु संख्येयभागादिषु किं भाज्यं ?
अत्रगाह इत्यनुवर्तते । अत्राह कस्याऽसंख्येयभागादिष्विति ?

लोकाकाशप्रकरणात्तदभिसंबंधः ॥ २ ॥ लोकाकाश इत्यनुवर्तते अतस्तदभिसंबंधोऽत्र वेदि-
तव्यः । ननु च असात्रविकरणनिर्देशः सर्वधानिर्देशे नचेहार्थः ।

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ ३ ॥ यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रयस्त्रैः देवदत्तमिति ।
गम्यते । एवमसंख्येयभागादिषु इत्यनेनाभिसंबन्धात् लोकाकाश इत्येव निर्देशः । लोकाकाशस्यैववशात्
विभक्ति परिणम्यते । तद्यथा—लोकस्य प्रदेशा असंख्येया भागा कृता तत्रैकस्मिन्नसंख्येयभागे एको
जीवोऽनतिष्ठते । तथा द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाह प्रत्येतद्यः । नानाजीवानां
तु सर्वलोक एव ।

असंख्येयत्वाविशेषादवगाहाविशेष इति चेन्नाऽसंख्येयस्याऽसंख्येयविकल्पत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मत एकस्मिन्नप्यसंख्येयभागे प्रदेशा असंख्येया द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येया एव ततो नास्ति जीवा-
नामत्रगाहविशेष इति ? तन्न । किं कारणं ? असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् । अजघन्योत्कृष्टासंख्येयस्य हि
असंख्येया विकल्पाः । अतोऽत्रगाहविकल्पो जीवानां सिद्धः ।

प्रमाणविरोधादवगाहायुक्तिरिति चेन्न जीवद्वैविध्यात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदैकस्मिन् लो-
कस्यासंख्येयभागे एको जीवोऽनतिष्ठते द्रव्यप्रमाणेनाऽनतानतो जीवराशिः लोकाकाशे प्रमाणाविरोधात् न
स्यात्तुमर्हति इति ? तन्न । किं कारणं ? जीवद्वैविध्यात् । जीनां वादरा सूक्ष्माश्च इति तत्र वादरा सप्रतिघा-
तशरीरा सूक्ष्मा जीवा सूक्ष्मपरिणामादेव सशरीरत्वेपि परस्परं वादैश्वर्यं न प्रतिहन्यत इत्यप्रतिघातश-
रीरा । ततो यत्रैकसूक्ष्मनिगोतजीवस्तिष्ठति तत्रानतानता साधारणशरीरा वसति । वादराणां च मनुष्या-
दीनां शरीरेषु सत्त्वेदजसमूर्च्छनजादीनां जीवानां प्रतिशरीरं बहूनामनस्थानमिति नास्त्यवगाहविरोधः । यदि
वादरा एव जीवा अभविष्यन्ति तर्हि अत्रगाहविरोधोऽजनिष्यत् ।

कथं सशरीरस्यात्मनोऽप्रतिघातत्वमिति च दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ दृश्यते हि बालाप्रकोटिमात्रछिद्र-
रहिते घनवहायसभित्तले वज्रमयकापाटे बहिः समतात् यज्जलेपकिते अपवरके देवदत्तस्य मृतस्य मूर्ति-

मग्धानानरणादिकर्मतैजसकार्माणशरीरसत्रधित्वेपि गृहमभिर्येन निर्गमन । तथा सूक्ष्मनिगोतानां अप्यप्रति
घातित्वं वेदितव्य । अत्रैह—लोककाशातुल्यप्रदेश एको जीव इत्युक्त तस्य कथं लोकस्यासख्येयभागादिपु
श्रुति ? ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

कार्माणशरीरवशात् उपात्तसूक्ष्मवादरशरीरानुवर्तन प्रदेशसंहारविसर्पः ॥ १ ॥ अमूर्तस्व-
भाजस्याप्यात्मन अनादिसत्रं प्रत्येकत्वात् कथंचि मूर्ततां विभक्त , ल्येकाकाशातुल्यप्रदेशस्यापि कार्माणशरी-
र्यशात् उपात्तसूक्ष्मशरीरमधितिष्ठत , शुष्कचर्मयत् सकोचन प्रदेशसंहार । वादरशरीरमधितिष्ठतो जले
सैलयत् विसर्पण विसर्प ।

साभ्यामसंख्येयभागादिषु धृतिः प्रदीपवत् ॥ २ ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशावश्रुतप्रकाश-
परिमाण प्रदीप शरानमनिकापापरकाद्यावरणशशात् तत्परिमाणप्रकाश उपलभ्यते । तथा ताभ्यां प्रदेशसहा
रविसर्पाभ्यां असख्येयभागादिषु परिच्छिन्ना श्रुतिरात्मनोऽवगतव्या ।

तद्द्वदनित्यत्वप्रसंग इति चेन्नेष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिहाराविसर्पणस्वभाज आत्मा प्रदी-
पादिदेवास्थानित्यत्व प्रसजतीति ? तत्र किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्टमेव तदात्मन कार्माणशरीरापादितप्रदे-
शसंहारविसर्पपर्यायादेशादनित्यत्व । अथवा इष्टत्वादिष्टमेवैतत्, प्रदीपादे सकोचविकाशस्वभावत्वेपि रूपि-
द्रव्यसामान्योदशान्नित्यत्व तथात्मनोपीति न बाधाकरं दृष्टात ।

सावयवत्वाद्द्विशरणप्रसंग इति चेन्न अमूर्तस्वभाजापरित्यागात् ॥ ४ ॥ स्यामत् प्रदीपा-
दिवत् यदि प्रदेशसंहारविसर्पानात्मा अत संसारिण घटादिवत् छेदभेदादिभि प्रदेशविशरणप्रसंग
ततश्च शून्यता प्राप्नोति इति ? तत्र किं कारणं ? अमूर्तस्वभावापरित्यागात् । बध प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षण-
भेदादन्यत्वमापद्यमान नामूर्तस्वभाव जहातीति घटादिवत् न प्रदेशविशरणमस्ति किंच—

अनेकांतात् ॥ ५ ॥ यो लोकात्तेन संहारविसर्पानेनात्मा सावयवश्चेति म्र्यात् तं प्रत्ययमुपालभो
घटामुपेयात् । यस्य त्वनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्योपयोगादिद्रव्यार्थादशात् स्यान्न प्रदेशसंहारविसर्प-
वान् । द्रव्यार्थादेशाच्च स्यान्निरवयव । प्रतिनियतसूक्ष्मवादरशरीरापेक्षनिर्माणनामोदयपर्यायार्थादेशात्
स्यात् प्रदेशसंहारविसर्पवान् । अनादिकर्मत्रधपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सावयव त प्रत्यनुपालभ । किं च—

तत्प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादेणुवत् ॥ ६ ॥ यस्यायवा कारणपूर्वका भवति तस्यावयवविश-
रण भवति । अवयुयते विश्लिष्यते इत्ययम । यथा पटादेरेकतत्त्वादिसघातकारणत्वात् तत्त्वादिश्लेषे
विशरण भवति न तथात्मन अन्यद्रव्यसघातपूर्वका प्रदेशा । कुत ? तत्प्रदेशाना अकारणपूर्वकत्वात् ।
यथाणो प्रदेश नान्यद्रव्यसघातपूर्वकं ततो नासावयवयवनिश्लेषपूर्वकमित्यस्वमास्कदति किंतु सघातेना-
ऽनित्य । तथात्मप्रदेशानामपि नान्यद्रव्यपूर्वकत्वमत प्रशवत्तत् आत्मा सावयवोपि नावयवनिश्लेषाद-
नित्य । किं तु गत्यादिपर्यायादेशादनित्य ।

तत एव प्रतिप्रदेश गुणविशेषाभावो घटवत् ॥७॥ कुत एव ? प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादेन ।
यथा घटस्य प्रदेशा अन्यद्रव्यसघातपूर्वका इति तेषु प्रतिप्रदेश रूपादिगुणविशेषो दृष्ट , न तथात्मप्रदेशा
अयद्रव्यसघातपूर्वका इति न तेषु प्रतिप्रदेश सुखादिगुणविशेषो भवति । यदि हि अन्यद्रव्यसघातपूर्वका
स्य आत्मन प्रदेशा तेषु घटवत् सुखादिनिशेषवृत्ति स्यात् ततश्चात्मनो बह्व्य प्रसज्येत । तथाणौ निर-
वयव एकजातीयो गुण शुक्लादिरैककाले भवति एक एव न भिन्नजातीयस्तथात्मनि निरवयवे एकजातीयगुण
सुखादिरैककाले भवति एक एव । अत्र काश्चिदाह—वर्षातपाम्या किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयो फल, चर्मोप-

मक्षेत् सोऽनित्यः खलुल्यक्षेदसत्कलामित्यत्रोच्यते—पिष्टपेषणमेतदमूर्तत्व प्रति नित्यानित्यत्व च प्रत्यक्षै-
कातिकत्वात् उपलभाभाव इति ।

पुद्गलवदेकपदेशादिषु वृत्तिप्रसंग इति चेन्न शरीरप्रमाणानुविधानात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत्
प्रदेशसहारविसर्पणाम्यामेव पुद्गलवदेकप्रदेशादिषु जीवस्य वृत्ति प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारण ? शरीरप्रमा-
णानुविधानात् । कार्मणशरीरवशाद्दुपात्त महदल्प वा शरीरमधिष्ठिति संसारी जीव इत्युक्त, नचैकप्रदेशादिक
शरीरमस्ति जघन्येनाऽऽगुल्यथाऽसह्येयभागप्रमाणत्वात् । अतो नास्त्यकप्रदेशादिषु वृत्तिरस्ति ।

मुक्तानामेतत्प्रसंग इति चेन्न देशानांत्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् ॥ ९ ॥ स्यादेतत् यदि शरी-
रप्रमाणानुविधानात् आत्मनो नैकप्रदेशादिषु वृत्ति मुक्तानां तर्हि तदभावात्तत्प्रसंग इति ? तन्न । किं कारण ?
देशानांत्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् । येन शरीरेण मुक्तिमवाप्तवान् जीवस्तत्प्रमाणमेव देशोनमवलम्ब्यावतिष्ठति,
न ततो वृद्धिर्नापि हानि पुन प्रदेशसहारविसर्पकारणाभावात् । अत्राह—

न धर्मादीनां नानात्व कृत देशसंस्थानकालदर्शनस्पर्शनावगाहनाद्यभेदात् ॥ १० ॥
देशस्तावदेवामभिन्न, यस्मिन् देशे धर्मोवास्थित तस्मिन्नेतरेणामनस्थानात् । सस्थानमप्यभिन्न यदेव धर्मस्य
सस्थानमाकार तदेवेतरेण । कालश्चाभिन्नास्त्रिषु कालेषु धर्मादीनां तुल्यवृत्तिर्यात् । दर्शनमप्यविशिष्ट येषु
यत्रैको धर्म प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दृष्ट तत्रैवेतरेणामपि दर्शनमप्यविशिष्ट । धर्मादीनि द्रव्याणि सर्वात्मनाऽन्योन्य
स्पृशतीत्यवगाहन चाऽभिन्नमेणं सर्वगतत्वात् तथा अरूपत्वद्रव्यत्वज्ञेयत्वादिभिरप्यविशयोऽवसेय ।
अत्रोच्यते—

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ११ ॥ यत् एव धर्मादीनां देशादिभि अविशेषस्त्वया चोच्यते अत एव नाना-
त्वसिद्धि, यतो नासति नानादेशविशेषसिद्धि । नह्येकस्यात्रिशेषोक्ति । किं च यथा रूपरसादीनां तुल्यदेशा
धिष्ठानत्वे नैकत्व तथा धर्मादीनामपि नानात्वमिति । आह रूपादीनां तुल्यदेशत्वेपि चाक्षुषत्वादि
विशिष्टलक्षणोपेतत्वात् नानात्व युक्त न तथा धर्मादीनां विशेषकर किंचिल्लक्षणमुक्त । स्यादेतत् यदि न
लक्षभेद आसि तु भिन्नलक्षण । किं पुनस्तत् ? इत्यत उत्तर पठति ।

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १२ ॥

अथवा अणुस्कन्धभेदात् पुद्गलानां, असह्येयप्रदेशत्वाच्च आत्मना अवगहिनां एक प्रदेशादिषु
पुद्गलानां असह्येयभागादिषु च जीवानां अवस्थानं युक्तमुक्त । तुल्ये पुन असह्येयप्रदेशत्वे कृत्स्नलोक-
व्यापितमेव धर्माधर्मयो न पुनरसह्येयभागादिवृत्तिरिति, एव तत्कथमनुपादिहेतुकमवसातु शक्यमित्यत्र
श्रुम्—अवसेयमसशय । यथा मत्स्यगमनस्य जलमुपग्रहकारणमिति नासति जले मत्स्यगमनं भवति । तथा
जीवपुद्गलानां प्रयोगविस्त्रता परिणामनिमित्ताहितप्रकारां गतिस्थितिलक्षणा क्रिया स्वत एवाऽऽरम्भमाणानां
सर्वत्र भावात् तदुपग्रहकारणाभ्यामपि धर्माधर्माभ्यां सर्वगताभ्यां भवितव्य नासतोस्तयोर्गतिस्थितिर्गतिरिति
व्योपित्वदर्शनार्थं इदमुच्यते—

द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतु परिणामो गति ॥ १ ॥ द्रव्यस्य बाधाम्यतरहेतुसन्निधाने सति
पारेणममानस्य देशांतरप्राप्तिहेतु परिणामो गतिरित्युच्यते ।

तद्विपरीता स्थिति ॥ २ ॥ द्रव्यस्य स्वदेशादप्रच्यधनहेतुर्गतिनिवृत्तिरूप स्थितिरवगतव्या ।

उपग्रहोनुग्रहः ॥ ३ ॥ द्रव्याणां शक्तपतराभिभावे च कारणभावोऽनुग्रह उपग्रह इत्याख्यायते ॥

गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेकविग्रहसभवादर्थानिश्चय ॥ ४ ॥ त्रिग्रहपूर्वको हि लोके वृत्तिपद-
स्वार्थनिश्चयो भवति गतिस्थित्युपग्रहौ इत्यत्र तु अनेकत्रिग्रहसभवात् नास्त्यर्थनिश्चय । तद्यथा—गतिश्च

स्थितिश्च गतिस्थिती गतिस्थिती उपग्रहौ ययोस्तौगतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ गतिस्थिती एव वा उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ इति ? नैप दोष ।

अन्यपदार्थवृत्तिभावो गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ॥ ५ ॥ नात्रान्यपदार्थवृत्तिः सम्भवति । कुत ? गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ।

न पृष्ठीवृत्तिर्द्विवचनानिर्देशात् ॥ ६ ॥ नैप पृष्ठी वृत्तिः गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुत ? द्विवचननिर्देशात् । यदि हि अत्र पृष्ठीवृत्तिः स्यात् उत्तरपदार्थस्य भावस्यैकस्य प्राधान्यात् लघुर्धर्म एकवचननिर्देशः क्रियते । भेदेन च प्रयोजनाभावात् ।

परिशेषात् समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ ८ ॥ परिशेषात् समानाधिकरणक्षणा वृत्तिर्वेदितव्या गतिस्थिती एव उपग्रहो गतिस्थित्युपग्रहाविति ।

तथा च द्वित्वोपपत्तिः ॥ ८ ॥ एव च कृत्वा द्वित्वमुपपन्नं भवति । गतिस्थित्योर्भेदात् तस्मात्समानाधिकरण्यात् भेदासिद्धे । कथं सामानाधिकरण्यं ? कर्मसाधनत्वात् उपगृह्यते इत्युपग्रहौ गतिस्थिती इति ।

धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ ९ ॥ धर्माधर्मयोरित्येव कर्तृनिर्देशो दृश्यः कथं ? कर्तारि पृष्ठीवृत्तियुक्तौ । कां क्रियामपेक्ष्य कर्तृत्वं विवक्षितं ? उपकार इत्युच्यते—उपकरोतिक्रियायां कर्तृत्वं उपकार इति । किं साधनोप शब्दः ? भावसाधन ।

उपकार इति भावसाधनशब्देत् पूर्वैर्ग सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरर्थोत्तरवृत्तेः ॥ १० ॥ यद्युपकरणमुपकार इति भावसाधनशब्दः, गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते कुत ? अर्थोत्तरवृत्ते । धर्माधर्मयोरुपकारो गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुत ? अर्थोत्तरवृत्ते । उपकारो हि धर्माधर्मयोर्वर्तते कर्तृत्वस्यक्रियत्वात् । करोते उपगृह्यमाणे तु गतिस्थिती जीवपुद्गलेष्विति । एव तर्हि कर्मसाधन ।

कर्मसाधनशब्देद्विवचनभेदानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ यदि कर्मसाधनं वचनभेदो नोपपद्यते सामानाधिकरण्यात् द्विवचनं प्राप्नोति ॥

नवा सामान्योपादानात् ॥ १२ ॥ नैप दोषः किं कारणं ? सामान्योपादानात् । यथा साधो कार्यं ततश्च्युते इति प्राक्सामान्यमपेक्ष्य लघ्वैकवचनं कार्यशब्दं पश्चाद्विशेषसन्निधानेनोपात्तं वचनं जहाति । तदिहापि उपकारशब्दोपात्तातरगैकवचनो भिन्नवचनपदातरापेक्षायामपि न वचनातरसंक्रमः करोति ।

पृष्ठीवृत्तिर्वा भावसाधनत्वोपपत्तेः ॥ १३ ॥ अथवा गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति पृष्ठी वृत्तिरियं । कुत ? भावसाधनत्वोपपत्तेः उपग्रहणमुपग्रह इति भावसाधनोप शब्दः । तथा उपकारशब्दश्च भावसाधन उपकरणमुपकार इति । ननु चोक्तं भावस्यैकत्वात् द्विवचननिर्देशो नोपपद्यते इति नैप दोषः—

यथास्वप्रतिपत्त्यर्थो द्विवचनप्रयोगः ॥ १४ ॥ धर्माधर्मौ द्वौ गतिस्थित्युपग्रहौ द्वौ तयोः सामान्यान् यथास्वस्य स्यात् इति द्विवचनप्रयोगः क्रियते । एकवचने हि सति यथा भूमिकैवाश्वादीनां गतिस्थित्योरुपग्रहं वर्तते । तथा धर्म एक एव जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरुपग्रहं कुर्यात् । तथाऽधर्मोपि इत्ययमर्थो गम्येत । अन्यतरस्य वैयर्थ्यमिति चेन्नानेकसहायकारणदर्शनात् । तेनैतदुक्तं भवति जीवपुद्गलानां स्वयमेव गतिपरिणामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानो धर्मास्तिकायः । तथा जीवपुद्गलानां स्वयमेव 'स्थितिपरिणामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानोऽधर्मास्तिकायः' इति सर्वत्र च तत्प्रयोजनदर्शनात् सर्वगतौ चैताविति ।

उपग्रहावचनमुपकारेण कृतत्वात् ॥ १५ ॥ उपग्रहवचनमनर्थकं । कुत ? उपकारेण कृतत्वात् । उपग्रह उपकार इत्यनर्थातरः । तेन गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्यस्तु लघुत्वात् ।

तयोः कर्तृत्वप्रसंग इति चेन्नोपकारवचनात् यच्छादिषु ॥ १६ ॥ स्यादेतत् गतिस्थित्यो

धर्माधर्मौ कर्तारौ इत्ययमर्थः प्रसक्त इति । तन्न किं कारण ? उपकारवचनात् । उपकारो बलाधान अवलम्बन इत्यनर्थतर तेन धर्माधर्मयो गतिस्थितिनिर्वर्तने प्रधानकर्तृत्वमपोदित भवति । यथाधस्येतरस्य वा स्वजघा बलाद्रच्छत यञ्चानुपकारक भवति न तु प्रेरक तथा जीवपुद्गलाना स्वशक्यैव गच्छतातिष्ठता च धर्माधर्मौ उपकारकौ न प्रेरकौ इत्युक्त भवति ।

गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्यनुपदेशाच्च ॥ १७ ॥ यदि धर्माधर्मौ गतिस्थित्यो प्रधानकर्तारौ स्यातां गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्युच्यते नत्वेनमुक्त ततश्च मन्यामहे न प्रधानकर्तारौ इति ।

नवा यथासंख्यनिष्टत्पर्यत्वात् ॥ १८ ॥ नवैपदोप । किं कारण ? यथासंख्यनिष्टत्पर्यत्वात् । गति स्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्युच्यमाने आत्मना गतिपरिणामोपकारो धर्मस्य न पुद्गलाना, स्थितिपरिणामोपकार इतरस्य नात्मनामिति यथासंख्य प्रतीयेत तन्निष्टत्पर्यमुपग्रहवचन क्रियते ॥

व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ १९ ॥ स्यादेतत् सर्वसदेहेष्विदमुपाति-
ष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्हि सदेहादलक्षणामिति' तत इष्टस्य संप्रत्ययो भवतीति ? तन्न । किं कारण प्रतिपत्तेर्गौरवात् । व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यये क्रियमाणे बुद्धिखेदो माभूत् इत्युपग्रहवचन कृत ।

सौखर्यादाकाशस्योपग्रह इति चेन्न धर्माधर्मकालात्मपुद्गलाधिकरणत्वात् नगरांतर्गतवेश्म-
वत् ॥ २० ॥ स्यादेतत् आकाश सर्वगतमस्ति तच्च सौखर्यगुणोपेतमत तस्यैव गतिस्थित्युपग्रहो युक्त , किमन्याम्या वृथा कल्पिताभ्या धर्माधर्मान्यमिति ? तन्न । किं कारण ? धर्माधर्मकालात्मपुद्गलाधिकरणत्वात् नभस , कथ ? नगरांतर्गतवेश्मवत् । यथा नगरांतर्गताना वेश्मना नगरमधिकरण तथा धर्मादीना पचाना आका-
शमधिकरण नचान्यस्य धर्मोऽन्यस्य भवितुमर्हति यदि स्यादन्नेजोगुणा द्रवदहनादय पृथिव्या एव कल्प्यता । किं च—

आकाशास्तित्वेऽनुगृहीतद्रव्यसंबन्धेन सामर्थ्याविर्भावदर्शनात् अनुमिषन्नज्यावत् ॥ २१ ॥
यथा अनुमिषस्य ब्रज्या जलोपग्रहाद्भवति, जलाभावे च भुवि न भवति, सत्यप्याकाशे यथाकाशोपग्रहात् मीनस्य गतिर्भवत् भुवि अपि भवेत् । तथा गतिस्थितिपरिणामिना आत्मपुद्गलाना धर्माधर्मोपग्रहात् गतिस्थिती-
भवतो नाकाशोपग्रहात् गतिस्थिती स्याता अलोकाकाशेपि भवेता । अतश्च लोकालोकाभिभागाभाव स्यात् । लोकव्यतिरिक्तेन चाऽलोकेन भवितव्य नञ्पदोपहितस्यार्थवत्त्वदर्शनात् अत्राज्ञानाधिधानत् ।

स्ववाह्यकारणभावाभावयोस्तद्वाभावावदर्शनात् तदभाव इति चेन्न साधारणकारणत्वा-
दाकाशवत् ॥ २२ ॥ स्यान्मत इह गतिमता स्थितिमतां च द्रव्याणा प्रतिनियतस्ववाह्यकारणसन्निताने
सति नियतगतिस्थित्योर्भासो दृष्ट यथा मत्स्यादीना जलादिसद्भावे । तदभावेचा भावो दृष्टः । तेषामेव जलाद्यभावे धर्माधर्मयो सतारपि गतिस्थित्यभावा तस्मात्तदाधाने गतिस्थिती इति धर्माधर्मयोरभाव इति ? तन्न । किं
कारण ? साधारणकारणत्वान् आकाशवत् । यथा सत्यपि भूम्यादावधिकरण सर्वेषा साधारणमधिकरणमाका-
शमिष्यते तथा मत्स्यादीना सत्त्वपि जलादिषु कारणेषु सर्वेषा गतिस्थित्योः साधारणकारणकौ धर्माधर्मौ
वस्युपगतव्यौ ।

आकाशमेव पर्याप्तमिति चेन्न सर्वतंत्रविरोधात् ॥ २३ ॥ स्यादेतदाकाशमेव विभुत्वात् सर्व-
द्रव्याणा गतिस्थित्यो साधारणकारणत्वेन पर्याप्तमिति ? तन्न । किं कारण ? सर्वतंत्रविरोधात् । आकाशमेव
पर्याप्त नान्यदिति नियच्छत सर्वतंत्रविरोधो भवति । तद्यथा—'कच्चिन्नावदाह - आकाशकालदिगामान
सर्वगता प्रतिनियतस्वलक्षणा' इति । तत्र हि दिङ्निमित्तो यो व्यवहार इत इदमिति, कालनिमित्तश्च
पैरोऽपरोयमिति नासावाकाशाद्वैतस्ति इत्याकाशस्यैवाद् सामर्थ्यं न दिक्कालयोरिति दिक्कालाभाव प्रसक्त ।

तथा च सर्वार्थानां चैक्यप्रसंग, यदि व्यापित्वादाकाशस्थैः गतिरित्युपग्रह कल्प्यते ननु यत्प्रत्यर्थ-
नियतबुद्धिसुखदुःखोत्पत्तिप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुणोपपत्तेर्व्यवस्थात शास्त्रसामर्थ्याच्च नाना आत्मान इति
व्ययस्थितं तद्विदुष्यते । अपर आहुः—पयो गुणा सत्त्वरजस्तमोभिधाना प्रसादलाघवशोपतापावरणसाद-
नादिभिन्नस्वभावा इति । यदि व्यापित्वादाकाशस्थैव गति स्थितिरित्युपग्रहायिष्ठौ ननु सत्त्वस्य व्यापित्वात्
शोषतापादयो रजोधर्मा सादनापरणादयश्च तमोधर्मा सत्त्वंस्यैरेपितव्या । तथेतरयोरपि प्रतिपक्षधर्म
इति सकरप्रसंग । तथा सर्वक्षेत्रज्ञानां चैक्यप्रसंग* धैतन्यस्वरूपाविशेषात् आदानभोगाविशेषाच्च । अन्ये
मयते—रूपणानुभवनिमित्तप्रहणसंस्कृताभिसंस्करणात्प्रवृत्तिसंस्कारप्रवृत्तिसंस्कारप्रवृत्तिसंस्कारप्रवृत्तिसंस्कार-
नाभिधाना पचस्कथा इति । तत्र यदेकस्थैव सर्वधर्मा कल्प्यते नासति विज्ञानेऽनुभवनादयः सभन्तौत्य-
नुभवाद्यो विज्ञानस्थैव कल्पेरन् । तथा सति शेषास्करधनवृत्तौ स्वनिवृत्तिरपि स्यात्, नचैतत् सर्वमिष्ट,
तस्मादभ्युपगम्यतामाकाशस्य विभुत्वेपि न धर्माधर्मयो प्रयोजन नास्तीति सिद्धौ धर्माधर्मोस्तिकापौ ।

उभयानुग्रहात् परस्परप्रतिषेध इति चेन्न स्वतः परिणामसामर्थ्यस्याऽनुग्रहाकाक्षित्वात्
कुटनयनयाष्टिप्रदीपवत् ॥ २४ ॥ स्यात्त यथा तुल्यजलाभ्यां शकुताभ्यामाकृत्यमाणो मांसपिंड-
यावत्क्षेत्रमेकेनाऽऽकृत्यते तावदितरेण अपकृत्येतेति नास्योत्कर्षापर्यवर्तित्वेति सम्भवति । तथा जगद्-
व्यापित्वात् धर्माधर्मयोर्धेदा धर्मोपग्रहात् आत्मपुद्गलानां गतिस्तदैवाधर्मोपग्रहात् स्थितिरिति गते प्रतिषेध ।
यथा वाऽधर्मोपग्रहात्स्थितस्तदैव धर्मोपग्रहात्स्थितिरिति स्थिते प्रतिषेध एवं तेषां न गतिर्न स्थितिरित्युभया
भाज इति ? तन्न । किं कारण ? सतः परिणामसामर्थ्यस्य अनुग्रहाकाक्षित्वात् । कथं ? कुटनयनयाष्टिप्रदीप-
वत् । यथा कुटस्य गतिपरिणामसमर्थस्य याष्टिरुपग्राहिका नतु सा तस्य गते कर्ता, यद्यसमर्थस्यापि कर्त्री
भवेत् मूर्च्छितसुपुत्तादीनामपि याष्टिसंज्ञाद्वयं स्यात् । यथा वा नयनस्य स्वतो दर्शनसमर्थस्य प्रदीप उप-
ग्राहक न तु प्रदीपो नेत्रस्य दर्शनशक्ते कर्ता । यद्यसमर्थस्यापि कर्ता स्यात् मूर्च्छितसुपुत्तजात्यधनामपि
दर्शनं कुर्यात् । तथात्मपुद्गलानामपि स्वयमेव गतिस्थितिपरिणामिनां धर्माधर्मावुपग्राहकौ गतिस्थित्योर्न
कर्तारौ । यदि कर्तारौ स्यातां स्यादात्स्थितिविरोध । अतोऽनुग्रहाकृत्यास्तिरिक्तं दोष । किं च—

कचिदुपग्राहकाभावेपि गतिस्थितिदर्शनात् पतत्रिवत् ॥ २५ ॥ यथा पतत्रिणं प्रकृत-
गतिस्थितिक्रियापरिणामसामर्थ्यान् जलतुल्यवाहोपग्राहकाभावेपि धर्माधर्मद्रव्यसद्भावात् गतिस्थितौ दृष्टे तथे-
तरेषामपि द्रव्याणां धर्माधर्मोपग्रहात् गतिस्थितिसिद्धिरिति तदुपपत्ति ।

तत्राप्याकाश निमित्तमिति चेदुक्तं ॥ २६ ॥ यदि तत्रापि पतत्र्यादिषु आकाशमुपग्राहकमस्ती-
ति कल्प्यते । उक्तमेतन्नाकाश गतिस्थित्युपग्रहकारण अवगाहनलक्षणत्वाच्चत्येति ॥

अनेकाताच्च समग्रविच्छेद्विषयवत् ॥ २७ ॥ यथा नायमेकात् सर्वक्षुष्माण्डान् बाह्यप्रकाशोपग्रहा-
त् रूपं गृह्णातीति, यस्मात् द्वीपिमाज्जरादयः स्वजातिविशेषोपात्तनयनबलादेव विनापि बाह्यप्रदीपाद्युपग्र-
हात् रूपग्रहणसमर्था । मनुष्यादयस्तु तथादर्शनशक्त्यभावात् प्रदीपाद्युपग्रहमेपेक्ष्यत इत्यनेकात् । यथा
वा नायमेकात् सर्व एव गतिमतो यथाद्युपग्रहात् गतिप्रारभते नवति यस्मात् समग्रविच्छेद्विषयो बाह्ययष्ट्या-
द्युपग्रहात् विनापि धर्मोपग्रहात्प्रतिमारभते नैव चक्षुर्विकल स तु समविपमादिभूप्रदेशादर्शनात् तद्विशपाविष्क-
रणसमर्था यष्टिमयस्य गतिप्रारभते इत्यनेकात् । तथा नायमेकात् सर्वेषां आत्मपुद्गलानां सर्वे बाह्योप-
ग्रहेहेतवः सतीति । किंतु केषांचित् पतत्रिप्रभृतीनां धर्माधर्माद्येव अपरेषां जलादयोपेत्यनेकात् ।

अनुपलब्धेरभाव इति चेन्न स्वतीर्थकराद्यभावप्रसंगात् ॥ २८ ॥ स्यान्मत नच धर्माधर्मौ
स्त अनुपलब्धे, खरविषाणवत् । सना हि यष्ट्यादीनां उपलब्धिरिति तदुपकारश्च निम्नोक्ततादिभूप्रदेशे
भेददर्शनं दृष्टं नच तथा धर्माधर्मौ वा लभ्येते नापि तदुपकार इत्यसत्प्रसिद्धि ? तन्न । किं कारण ? स्वतीर्थ-
कराद्यभावप्रसंगात् खरविषाणवत् । यथा खरविषाण अनुपलब्धेरसत् तथा स्वतीर्थकरपुण्यापुण्यपरलोका-
दीनामप्यसत्त्वमाक्षिप्तं, नचाऽसत्त्वमिष्टं ततो हेतोर्व्यभिचार । किं च—

अनुपलब्धसिद्धेः ॥ २९ ॥ भगवदहर्त्सर्वज्ञप्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रणतिपरमात्मप्रमाणगम्य-
त्वात् तदनुमारिस्वकार्यदर्शनाद्यनुमानानुपपत्त्याच्च धर्माधर्मयोरुपलब्धेरनुपलब्धिविषयत्वोक्तयोः न हेतुस्मत्प्रसिद्धिः ।
नच हेतु स्वयमसिद्ध साध्यमर्थ साध्यवितु अल ।

अत एव विवादात् ॥ ३० ॥ यत एव यद्यथादिनत् न प्रत्यक्षौ धर्माधर्मवित एव विवादः, किम-
नुपलब्धे खरविषयाणवदभावोऽनयोक्त एवाऽऽकाशमूलोदकादिवत् अभाव इति । न हि यत एव विवाद तत
एव निर्णयो भवितुमर्हति । किं च-

कार्यस्यानेकोपकरणसाध्यत्वात् तत्सिद्धेः ॥ ३१ ॥ इह लोके कार्यमनेकोपकरणसाध्यं दृष्ट-
यथा मृत्पिंडो घटकार्यपरिणामप्राप्तिं प्रति गृहीताभ्यतरसामर्थ्यं बाह्यकुलालदडचक्रसूत्रोदककालाकाशाद्यने
कोपकरणपेक्ष घटपर्यायेणाऽऽविर्भवति । नैक एव मृत्पिंड कुलालादित्राह्यसाधनसन्निधानेन विना घटा-
त्मनाविर्भवेत्तु समर्थ । तथा पतत्रिप्रभृतिद्रव्य गतिस्थितिपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख नांतरेण बाह्यानेकका-
रणसन्निधिं गतिं स्थितिं वा प्राप्तुमलमिति तदुपग्रहकारणधर्माधर्मास्तिकायसिद्धिः । तत किं अनुमानविरो-
धो वेदितव्य ।

संसर्ग एव हेतुरिति चेन्न कारणनियमाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मत नानेककारणसाध्यं
कार्यं किं तर्हि ? संसर्ग एव हेतु कार्यात्मलाभस्य, विनक्ताना तत्वादीना कार्याभिसामर्थ्याभावात् इति । तत्र
किं कारण ? कारणनियमाभावप्रसंगात् यस्मात्तस्माच्चित्कारणसंसर्गात् पटनिष्पत्तिरस्तु नोचेदेव प्रतिविशि-
ष्टतत्वादिकारणं (नियमाभावप्रसंगात्) विषयसंसर्गपेक्षत्वाद्नेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

एकस्य कारणस्य संसर्गाभावात् ॥ ३३ ॥ अनेककारणसाध्यत्वात् संसर्गस्य । संसर्गकारणत्व-
प्रतिज्ञाहानिरपि च संसर्गकारणाना सयोगविशेष सयोगिना बहुत्वाद्नेकः । तस्मात् साध्यत्वात् कार्यस्य
अनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

स्वसमयाविरोधात् ॥ ३४ ॥ नच वयमेवपक्षा यन्नोपलभ्यते प्रत्यक्षेण तन्नास्तीति । यस्य तु
यादिन एषोभिप्रायस्तस्य स्वसमयाविरोधः । तद्यथा-सर्वे हि यादिन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षार्थयादिन । केचित्तावदाहुः -
प्रत्येक रूपपरमाणुसोऽर्थाद्विधास्त समुदायोऽनेकपरमाणुक इन्द्रियमाद्यो नाम चित्चैतसिकविकल्पमतीन्द्रिय-
मिति । अपर आहुः—व्यक्तस्य पृथिव्यादे प्रधानपरिणामस्य प्रत्यक्षत्व, सत्त्वादीनां गुणाना परमात्मना
चाऽप्रत्यक्षमिति । अन्ये तु मन्यन्ते—महदनेकद्रव्यत्वात् रूपाद्योपलब्धिपरित्येनमादीनाऽनेकपरमाणुसमुदायभावेन
निष्पन्ना पृथिव्यादयस्ताद्विधयाश्च रूपादयस्तत्समवायिन सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागोदयश्च प्रत्यक्षा
अण्णाकाशादयोऽप्रत्यक्षा इति । यद्यथादिननुपलब्धे धर्माधर्मयोरभाव प्रतिज्ञायते ? ननु विज्ञानादीना सत्त्वा-
दीना अण्णादीना चाऽप्रत्यक्षत्वादभावः स्यादिति स्वसमयाविरोधः । अथैवा कार्यदर्शनात् अस्तित्वमनुमीयते धर्मा-
धर्मयो को मत्सरः । किं च-

त्वदीयजीवितपरणादिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३५ ॥ यथा त्वदीयजीविततमरणमुखदुःखादीना मनुष्य-
मात्राप्रत्यक्षाणा अतिशयज्ञानिभिरुपलभ्यमानस्वरूपाणा अस्तित्व । तथा तावकीनप्रमाणगोचरातीतयोरपि
परमार्थसर्पज्ञदृष्टयो धर्माधर्मयोरस्तित्वमिति को विरोधः । किं च—

ज्ञानादिवदिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यदेतत् ज्ञानादीनामात्मपरिणामानां च देव्यादीनां
निर्दृष्टिः परस्पराश्रया न धर्माधर्मास्तिकायस्यानीयद्रव्यातराश्रयात् । तथा जीवदुःखेषु गतिस्थितिपरिणामा
अपि अन्योन्याश्रया इति धर्माधर्माभाव इति ? तत्र किं कारणमुक्तव्यात् । उक्तमेतत् पतत्रिप्रभृतीना गति-
स्थितिकारणेन साधारणेन बाह्येन भवितव्यमिति । किं च—ज्ञानादिदेव्यादिविकाराणामपि निर्दृष्टे काले
हेतु बाह्योऽतीत्यस्युपगमादसमस्तमाधिः ।

अदृष्टहेतुके गतिस्थिती इति चेन्न पुद्गलेष्वभावात् ॥ ३७ ॥ स्यान्मतमदृष्टो नामाऽऽत्मगुणोऽस्ति पदेतुक सुखदुःखविपाक तत्साधनसन्निधान च । एव च कृत्योक्त अत्रैरुर्ध्वञ्जलन, वायोश्च तिर्यग्गमन अणु-मनसोश्चाद्य कर्मन्येतान्यदृष्टकारितानि उपमर्षणमपसर्पणमसितपीतसयोगा कार्यांतरसयोगाश्चेति अदृष्टकारि-तानि इत्यादि तद्वेतुके गतिस्थिती इति । तन्न । किं कारण ? पुद्गलेष्वभावात् । अचतनत्वात् पुद्गलाना पुण्या-पुण्यकारणाभावात् तत्कृतगतिस्थित्यभावदोष ।

यस्योपकारस्तादर्थ्या क्रियाप्रवृत्तिरिति चेन्नाऽन्यधर्मस्यान्यत्र क्रियारभे सामर्थ्याभावात् ३८
स्यादेतत् यस्य घटाद्य उपकरिष्यति तस्य पुसोऽदृष्टाद् घटादिकगतिस्थिती भवत इति ? तन्न । किं कारण
अन्यधर्मस्याऽन्यत्र क्रियारभे सामर्थ्याभावात् । न हि स्वाश्रये क्रियामनारभमाण अन्यत्र क्रियाहेतुरस्तीत्युक्त
पुरस्तात् । किं च—

पुण्यापुण्यात्ययेपि गतिस्थितिदर्शनात् ॥ ३९ ॥ विनिर्मुक्तपुण्यापुण्यवधानां सिद्धानां गति-
स्थिती इष्येते ततो नादृष्टहेतुके गतिस्थिती ॥

अमूर्तत्वाद्गतिस्थितिनिमित्तत्वानुपपत्तिरिति चेन्न दृष्टांताभावात् ॥ ४० ॥ स्यान्मत रूपा-
दिगुणविरहितत्वात् अमूर्तो धर्माधर्माऽन्युपगम्येते । ततस्तयोर्गतिस्थितिहेतुत्व नोपपद्यते इति ? तन्न ।
किं कारण ? दृष्टताभावात् । न हि दृष्टतोऽस्ति येनामूर्तत्वात् गतिस्थितिहेतुत्व निवर्तत । किं च—

आकाशप्रधानविज्ञानादिवचरिसद्देः ॥ ४१ ॥ यथाकाशमूर्तमपि सर्वपदार्थानामवगाहनप्रयो
जनमुपपादयति । यथा वा प्रधानममूर्तमपि पुरुषार्थप्रवृत्त्या महदादिविकारभाषणमान पुरुषस्योपकरोति ।
यथा वा विज्ञानममूर्तमपि सन्नामरूपोत्पत्तौ निमित्त 'विज्ञानप्रत्यय नामरूपमिति वचनात् । यथा वाऽपूर्वाख्यो
धर्म क्रियया अभिव्यक्त' सन्नमूर्तोऽपि पुरुषस्योपकारी वर्तते । तथा धर्माधर्मयोरपि गतिस्थित्युपग्रहोऽवसेय ।
अत्राह—यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसंबन्धेनास्तित्वमवधियते तदनतरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क
उपकारक इत्यत्रोच्यते—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

आकाशशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

अवगाहशब्दो भावसाधनः ॥ १ ॥ अवगाहनमवगाह इति भावसाधनोऽवगाहशब्दो वेदितव्य
अवगाहोऽनुप्रवेश इत्यर्थः ।

धर्माधर्मयोरवगाह प्रति कर्तृत्वादानादिसंबन्धनिवृत्तिरिति चेन्नौपचारिकत्वात् व्याप्तिस-
द्भावात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यथा जलमवगाहते हस इति न जलहसयोरनादिसंबन्ध । तथाकाश धर्माध-
र्मावगाहते इत्यनुपगमात् अनादिसंबन्धो निवर्तत इति ? तन्न । किं कारण ? औपचारिकत्वात् । औपचारिको-
ऽयमवगाहः । कुत क्रियाभावात् । कुतस्तर्हि उपचार ? व्याप्तिसद्भावात् । यथा गमनाभावेपि सर्वगतमाकाश-
मित्युच्यते व्याप्तिसद्भावात् । तथा मुख्याऽवगाहक्रियाभावेपि लोकाकाशेपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनात् व्यवहियते
धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाह इति ।

अयुतसिद्धानामाधाराधेयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापि दर्शनात् पाणिनेस्त्वात् ॥ ३ ॥
स्यादेतत् युतसिद्धाना लोके दृष्ट आधाराधेयभाव यथा कुडवदरादीनां । अयुतसिद्धानां आकाशधर्मा-
धर्मा अप्राप्तिपूर्वका प्राप्यभावात् तत आधाराधेयभावो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारण ? तत्रापि दर्शनात्
यथा युतसिद्ध्यभावे पाणौ लेखेति आधाराधेयभावो दृष्ट तथा लोकाकाशे धर्माधर्माधेयत्वाभावात् । सिद्धः ।

दृष्टत्वादीश्वरैश्वर्यवत् ॥ ४ ॥ यथेश्वरस्यैश्वर्यस्य वाऽयुतसिद्धेऽपि ईश्वरे ऐश्वर्यमिति व्यवहारो दृष्ट-
स्तथा लोकाकाश धर्माधर्मापिति व्यपदेशो युक्तः ।

अनेकांताच्च तत्सिद्धिः ॥ ५ ॥ नायमेकात अनादिसंबधौ धर्माधर्मौ अयुतसिद्धौ वेति । किं तर्हि ?
स्यादनादिसंबधौ स्यान्नाऽनादिसंबधौ स्यादयुतसिद्धौ स्यान्नाऽयुतसिद्धौनित्यादि । तद्यथा—पर्यायार्थिकगुण-
भावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् व्ययोदयाभावात् स्यादनादिसंबधौ अयुतसिद्धौ च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्याया-
र्थिकप्राधान्यात् पर्यायाणा व्ययोत्पादसङ्घातात् स्यान्नाऽनादिसंबधौ नायुतसिद्धौ चेत्यादि योज्य । ततः किं ?
कथंचित् अवगाह आधारावेयभावश्च सिद्धो भवति ॥

जीवपुद्गलानां मुख्योवगाह क्रियापरिणामात् ॥ ६ ॥ जीवानां पुद्गलानां च मुख्योवगाहो
वेदितव्य । कुत ? क्रियापरिणामात् । यथा हस्तो जलमग्राहते इति मुख्यो व्यपदेश तथा जीवपुद्गल आका-
शमग्राहते क्रियापरिणामात् इति मुख्यो व्यपदेशोऽवसेय ।

आकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यात् परस्पर प्रतिघाताभाव इति चेन्न स्थूलानामन्योन्य
प्रतिघातात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत यद्यत्रकाशदानसमर्थमाकाशं तस्य च सर्वत्र सन्निधानात् मूर्तानां परस्परप्र-
तिघातो न स्यात् । दृश्यते च वज्रादिभिर्लोहादीना भित्त्वादिभिश्च गवादीना ततोऽस्याऽवकाशदानसामर्थ्यं
हीयत इति ? तत्र । किं कारण ? स्थूलानामन्योन्यप्रतिघातात् । स्थूल हि परस्परत प्रतिहन्यते न सूक्ष्मास्ते-
षामन्योन्यप्रदेशशक्तियोगात् न तस्य तावता अवकाशदानसामर्थ्यं हीयते ।

असाधारणलक्षणत्वानुपपत्तेरिति चेन्न सर्वावगाहविशेषलक्षणोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यदि
सूक्ष्मभावात् इतरेपि पदार्था अन्योन्यावकाशदान कुर्वन्ति नाकाशस्य इद असाधारणलक्षण । असाधारणं
हि लक्षणेऽस्तित्वमनुमीयतेऽतस्तदभावादाकाशाभाव इति ? तत्र । किं कारण ? सर्वावगाहविशेषोपपत्तेः । यथा
भूम्यादिषु अश्वादिगतिस्थित्युपग्रहरूपेणासाधारणलक्षणेनानुमीयते धर्माधर्मौ । तथा सर्वद्रव्यावगाहनविशेष-
लक्षणोपपत्तेराकाशास्यास्तित्वमनुमीयते ॥

अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न स्वभावापरित्यागात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत यद्यत्रकाश-
दानलक्षणमाकाश अलोकाकाशेऽवगाहिनामभावात् तल्लक्षणाभावात् लक्ष्यानवधारणप्रसंग, इति ? तत्र
किं कारण ? स्वभावापरित्यागात् । यथा हस्तस्याग्राहकस्याभावेव्यवगाहान्न जलस्य न हीयते । तथा अग्रा-
हित्वाभावेपि नाऽलोकाकाशस्य अवकाशदानसामर्थ्यहानि ॥

अज्ञातत्वादभाव इति चेन्नासिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतत् नास्याकाशमजातत्वात् खरविषाणवत्
इति ? तत्र । किं कारण ? असिद्धे । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् स्वप्रत्ययागुरुलघुगुणवृद्धिहानि-
विकल्पापेक्षया अग्राहकजीवपुद्गलपरप्रत्ययाग्राहभेदविरक्षया च आकाशस्य जातत्वोपपत्ते हेतोरसिद्धि ।
अत्र वा व्ययोत्पादौ आकाशस्य दृश्यते यथा चरमसमयस्याऽसर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वेनोत्पादस्तथोपलब्धे ।
असर्वज्ञत्वे न व्ययस्तथानुपलब्धे । एव चरमसमयस्यासर्वज्ञस्य साक्षादनुपलम्ब्यमाकाश सर्वज्ञत्वोपपत्तौ-
उपलम्ब्यत इति उपलम्ब्यत्वेनोत्पन्नमनुपलम्ब्यत्वेन च विनिष्ट । यदि तेनाऽविनष्टमनुपपन्न च
स्यात् सर्वज्ञत्वमेनास्य न स्यात् । अतो व्ययोत्पाददर्शनात् असिद्धो हेतु । बुद्धिशब्दलक्षणस्य
खरविषाणस्य स्वकारणसन्निधाने सति जन्यत्वात् अस्तित्वाच्च साध्यसाधनधर्मासिद्धता दृष्टातस्य, खरो मृत
गौर्जात स एव इत्येकजीवविवक्षाया खरव्यपदेशभाजो जीवस्य गौजातिसकृते विषाणोपलब्धे । अथ
खरविषाणस्यापि जात्यास्तित्वसङ्घातात् उभयधर्मासिद्धता । निरन्ययविनश्वरत्वे तु स्मृत्यभावात् लोक-
सव्यवहारलोप स्यात् ।

अनायुत्तिराकाशमिति- चेन्न नामवत् तत् सिद्धेः ॥ ११ ॥ स्यादेतत् नाकाश नाम किं-

चिद्वस्त्वस्ति आरणाभाजमात्र हि तत् इति । तन्न किं कारण, नोमवत्तस्ति । यथा नामवचनादि अमूर्त-
त्वात् अनावृत्त्यपि सदस्तीत्यनुपगम्यते । तथा आकाशमपि यस्तुभूतमित्यनुसरेत् ।

शब्दलिङ्गत्वादिति चेन्न पौद्गलिकत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत नावगाहेन आकाशमनुमीयते
कुतस्त्वर्हि । शब्दलिङ्गत्वात् । शब्दो आकाशगुण घाताभिघातबाह्यनिमित्तवशात् सर्वत्र उत्पद्यमान इन्द्रिय-
प्रत्यक्ष अन्यद्रव्यासभर्मी गुणिनमाकाश सर्धगत गमयति ।

गुणानामाधारपरतन्त्रत्वादिति तन्न किं कारण पौद्गलिकत्वात् ॥ १३ ॥ पुद्गलद्रव्यवि-
कारो हि शब्द, नाकाशगुण तस्योपरिष्ठात् युक्तिर्वक्ष्यते ।

प्रधानविकार आकाशमिति चेन्न तत्परिणामाभावात् आत्मवत् ॥ १४ ॥ स्यान्मत
प्रधान नाम सत्परजस्तममा साम्यरूपमस्ति प्रसन्नस्वभावः । तद्विकारा महदादयस्ताद्विकारविशेष कश्चित्
आकाशमिति तन्न । किं कारण ? तत्परिणामाभावात् आत्मवत् । यथा परमात्मना नित्यत्वात् नि क्रियत्वात्
अनतत्वाद्यविशेषात् आविभावतिरोभावान् परिणामाभाव । तथा प्रधानस्यापि नित्यत्वनिष्क्रियत्वानतत्वाद्य-
विशेषान्नस्यात्तत्परिणाम तदभावात् प्रधानविकाराकाशकल्पनाव्याघात । किं च - यथा घटस्य प्रधानविकार-
स्याऽनित्यत्व मूर्तित्वमसर्गगतत्व च । तथा आकाशस्य स्यात् । विपर्ययो वा । उपकारभरणाभिसवधेनेदमुच्यते

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानां ॥ १९ ॥

शरीरे सत्युत्तरेषा प्रवृत्तिदर्शनात् आदौ तद्वचन ॥ १ ॥ सति शरीरेऽधिष्ठानभूते उत्तरेषा
वागादीनां आधेयानां प्रवृत्तिरिति कृत्वा शरीर प्रधानमतस्तस्यादौ ग्रहण क्रियते ।

तदनंतर वागुपादान पुरुषहितावासिमूलत्वात् ॥ २ ॥ तदनंतर वागुपादान क्रियते । कुत ?
पुरुषहितावासिमूलत्वात् । पुरुषस्य हि वाक् हिते प्रवर्तिका श्रोत्रेन्द्रियद्वारेण ।

अन्वेंद्रियोपसख्यानमिति चेन्न शब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत चक्षुरादीन्व-
पीन्द्रियाणि पुरुषस्योपकारकाणि सति, तेषामुपसख्यान कर्तव्यमिति । तन्न । किं कारण ? चशब्दस्येष्टसमु-
च्चयार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे वक्ष्यते चशब्द, स इष्टसमुच्चयार्थो भवति ।

आत्मप्रदेशाच्चक्षुराद्यग्रहणमिति चेन्न द्रव्येंद्रियस्य पौद्गलिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्न उल्ले-
षागुलासख्येयभागप्रमिता आत्मप्रदेशा ज्ञानाररणवीर्यांतरायक्षयोपशमनिमित्ताच्चक्षुरादिष्टपदेशभाजो न
पौद्गलिका इत्यनुपसख्यानमिति । तन्न । किं कारण ? द्रव्येंद्रियस्य पौद्गलिकत्वात् । अगोपागनामलाभनिमित्ता
हि द्रव्येंद्रियपरिणामा पौद्गलिका आत्मन उपकारे वर्तते ।

मनोगूहणप्रसगाच्च ॥ ५ ॥ यदि ज्ञानाररणवीर्यांतरायक्षयोपशमनिमित्तत्वाच्चक्षुराद्यग्रहण न्याय्यं
मन्यते मनसोऽप्यग्रहण प्राप्नोति मनोपि हि नो इन्द्रियावरणक्षयोपशमोपेक्ष ?

अनवस्थितत्वात् मनोगूहणमिति चेन्नाऽनवस्थानेपि तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत
यथा चक्षुरादिव्यपदेशभाज आत्मप्रदेशा अवस्थिता नियतदेशान् तन् तथा मनोवस्थितमस्ति । अत एव
तदनिन्द्रियमित्युच्यते ततोऽस्य न पृथग्ग्रहणमिति तन्न । किं कारण ? अनवस्थानेपि तन्निमित्तत्वात् । यत्र यत्र
प्रणिधानं तत्र तत्र आत्मप्रदेशा अगुलासख्येयभागप्रमिता मनोव्यपदेशभाज ।

वाग्गूहणप्रसगाच्च ॥ ७ ॥ यदि आत्मपरिणामाच्चक्षुराद्यग्रहण कल्प्यते वाचोप्यग्रहण, वागीप ज्ञाना
वरणवीर्यांतरायक्षयोपमोपेक्षजनितवृत्ति ।

वह्निर्विनिःसृतानामात्मपरिणामाभावाच्चन्द्रहणमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्वह्निर्विनि

सृता वाक्पुद्गला आत्मपरिणामा न भवति तदर्थे पृथग्ग्रहण इति 'तन्न । किं कारण । उक्तत्वात् । उक्तमेतदुत्पत्-
द्विरेवाऽस्माभिक्षुरादीनि द्रव्येन्द्रियाणि पौद्गलिकानीति । तस्मात् सूक्त चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वादिति ।

ततो मनोग्रहणं तद्वत्स्तन्सिद्धे ॥९॥ तत पश्चात् मनोग्रहणं क्रियते । कुत ' तद्वत्स्तत्सिद्धे ।
यस्या मनः शरीरमस्ति वाग्निवर्तनसामर्थ्यं च, तस्य हि तद्वत्तीति ।

अन्ते प्राणापानोपादनं सर्वससारिकार्यत्वात् ॥ १० ॥ अन्ते तु प्राणापानोपादानं क्रियते ।
कुत ' सर्वससारिकार्यत्वात् । सर्वेषां हि ससारिणा जीवानां प्राणापानलक्षणं कार्यमस्ति ।

पुद्गलद्रव्यलक्षणार्थमिति चेन्न वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतः शरीरवाद्मनः प्राणापानप्रह-
णमिदं पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणार्थं नोपकारप्रतिपादनार्थमिति ' तन्न । किं कारण ' वक्ष्यमाणत्वात् । वक्ष्यते
हि उत्तरत्र पुद्गललक्षणं व्यापि, इदं तु आत्मोपकारकत्वादुपग्रहप्रकरणे उच्यते ।

प्रत्यक्षत्वादानुपदेशः इति चेन्न केषांचिदप्रत्यक्षत्वात् ॥१२॥ स्यादेतत् धर्मादीनां गत्युप-
ग्रहादिप्रयोजनमुक्तं युक्तं तेषां अप्रत्यक्षाणामधिगमहेतुत्वात् । शरीराद्युपग्रहाभिधानं तु पुद्गलानामयुक्तं प्रत्य-
क्षत्वात् । यो हि ब्रूयात् पुरस्तात् आदित्य उदेति पश्चादस्त गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकः शोणितमिति किं
तेन कृतं स्यादिति ? तन्न । किं कारण ' केषांचित् प्रत्यक्षत्वात्, औदारिकवैकिक्रियकाहरकतेजसकार्माणश-
रीराणि सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादितवृत्तान्युपचयशरीराणि कानि चित् प्रत्यक्षाणि च । मनोऽप्रत्यक्ष-
मेव । वाक्प्राणापानां केचित् प्रत्यक्षा, केचिदप्रत्यक्षा, इन्द्रियगोचरातीतत्वात्-अतः पुद्गलोपकारस्फुटी-
करणार्थं शरीराद्युपदेशं क्रियते ।

शरीराण्युक्तानि ॥ १३ ॥ शरीराण्यौदारिकादीनि व्याख्यातानि पौद्गलिकानि ।

कार्मणमपौद्गलिकमिति चेन्न तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत्
कार्मणं पौद्गलिकं न भवति । कुत ? अनाकारत्वात् । आकारवता हि औदारिकादीनां पौद्गलिकत्वं युक्तं
कार्मणं तु अनाकारमिति ? तन्न । किं कारण ' तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् । यथा ब्रह्मादीनामु-
दकादिद्रव्यसंबन्धप्रापितपाकानां पौद्गलिकत्वं दृष्टं तथा कार्मणमपि गुडकटकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति
विपच्यमानत्वात् पौद्गलिकमित्यवश्यं । न हि अमूर्तं किंचिन्मूर्तिमत्संबन्धे सति विपच्यमानं दृष्टमिति ।

वाग् द्विधा अपि पौद्गलिकी तन्निमित्तत्वात् ॥ १५ ॥ द्विधा वाक् भाववाक् द्रव्यवागिति
सोभयी पौद्गलिकी, कुतस्तान्निमित्तत्वात् पुद्गलकार्यत्वादित्यर्थः । भाववाक् तावद्द्वैताराममतिश्रुतज्ञानावरण-
क्षयोपशमागोपामनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी, तदभावे तद्वृत्त्यभावात् । तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावतात्मना
प्रेर्यमाणा पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमत इति द्रव्यत्रागपि पौद्गलिकी श्रोत्रेन्द्रियनियमत्वात् । पुनः कुतो न
गृह्यते ? इति चेदुच्यते—

पुनरग्रहणं तद्विषयवदसंहरत्वात् ॥ १६ ॥ यथा तद्विषयं चक्षुषोपलब्धं विष्वग्निशीर्णत्वात्
पुनर्न दृश्यते तथा श्रोत्रेण उपलब्धा वाक् विष्वग्निशीर्णी पुनर्न श्रूयते । अथ कथं चक्षुरादिभिरसौ न गृह्यते ?

चक्षुरादिग्रहणाभावो घ्राणग्राह्यसाध्यनुपलब्धिवत् ॥ १७ ॥ यथा घ्राणप्राप्ते गन्धद्रव्ये तद-
विनाभावेन सतोपि रसादयो नोपलभ्यन्ते । तथा श्रोत्रेन्द्रियविषयोपि श्रोत्रेन्द्रियैर्न गृह्यते सूक्ष्मत्वात् ।

अमूर्तिरिति चेन्न मूर्तिग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् अमूर्तं शब्दं अमूर्तगुण-
त्वादिति ? तन्न । किं कारण ' मूर्तिमद्ग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् । मूर्तिमता इन्द्रियेण शब्दो गृह्यते नचामूर्तं
कश्चिदिन्द्रियप्राप्तोक्तिः । प्रेर्यते च मूर्तिमता पवनेन अर्कतुलराशिजत् दिगतरस्येन प्राक्षत्वात्, नचामूर्तस्य
मूर्तिमता प्रेरणं प्रयुज्यते । अवरुध्यते च शब्दं नलज्जिवादिभिः कुल्याजलवत्, नचामूर्तं किंचिन्मूर्तिमता-

ऽनरुध्यमान दृष्टमिति । अत्राह—नैते हेतव यस्ताऽनुरुध्यते इन्द्रियप्राप्त्यादिति श्रोत्रमाज्ञाशमयममूर्तस्य प्राहकमिति को विरोध । यश्चेत्यन्ते प्रेरणादिनासौ प्रेर्यते गुणस्य गमनाभावात् । देशांतरस्थेन कथं गृह्यते इति चेत् सयोगाद्भिभागात् शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति शब्दांतरारम्भान् ग्रहण । वेगप्रद्व्याभिघातात् तदना-
रम्भेऽग्रहण न प्रेरणामिति । योष्युच्यतेऽवरोधादिति स्पर्शप्रद्व्यादिभिघातादेव दिगतरं शब्दांतरानारम्भान् एकदिक्कारमे सति अपरोध इव लक्ष्यते न तु मुख्योस्तीत्यत्रोच्यते—नैते दोषा । श्रोत्रं तावदाकाशमय इति नोपपद्यते आकाशस्यामूर्तस्य कार्यांतरारम्भशक्तिरिहात् । अदृष्टप्रशादिति चेच्चैत्यमेतत्—किमसावदृष्ट आकाश सस्फुरति उतात्मानमाहोस्वित् शरीरैकदेशमिति ? न तावदाकाशे सस्फुरो युज्यते अमूर्तित्वात् अन्यगुण-
त्वादसंबन्धाच्च । आत्मन्यपि शरीरादत्यतमन्यत्वेन कल्पिते नित्ये निरवयवे सस्फुराधानन युज्यते तदुपार्जनफला-
दानाऽसम्भवात् । नापि शरीरैकदेशे युज्यते अन्यगुणात्वात् अनभिसंबन्धाच्च । किं च मूर्तिमत्संबन्धजनितत्रि-
पत्संपात्तिदर्शनात् श्रोत्रं मूर्तिमेत्यनसय यदप्युच्यते—स्पर्शप्रद्व्याभिघातात् शब्दांतरानारम्भ इति खात्पातिता नो
रत्नवृष्टि । स्पर्शप्रद्व्याभिघातादेव मूर्तिवमस्य सिद्ध । न हि अमूर्तं कश्चित् मूर्तिमता विहन्त्यते । तत एव
च मुष्यावरोधं सिद्धं स्पर्शप्रदनभिघाताभ्युपगमात् ।

अभिभवादिदर्शनाच्च मूर्तः शब्दः इत्यवगतव्य ॥१९॥ यथा तारकादयो भास्करप्रभाभिवान्-
मूर्तिमत । तथा सिंहगजभेरीदिशब्दैर्वृहद्भिः शकुनिरुतादयोऽभिभूयते । तथा कसादिषु पतिता घन्य-
तरारम्भे हेतवो भवति । गिरिगह्वरादिषु च प्रतिहता प्रतिशुद्धान्मास्फुरति । अत्राह—अमूर्तेरप्यभिभवा-
दृश्यते यथा विज्ञानस्य सुरादिभिः मूर्तिमद्भिस्ततो नाय निश्चयहेतु ? इत्युच्यते । नाय व्यभिचार विज्ञानस्य
क्षायोपशमिकस्य पौद्गलित्वाभ्युपगमात् । इतरथा हि आकाशवन्नाभिभूयते ।

मनश्च द्वितयं पौद्गलिकं तन्मयत्वात् ॥ २० ॥ द्विप्रकार मनो भावमनो द्रव्यमनश्चेति तदुभय-
मपि पौद्गलिकं । कुत ? तन्मयत्वात् । भावमनस्तावत् लब्धुपयोगलक्षण पुद्गलावलंबनत्वात् पौद्गलिकं ।
द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्राणिधानाभिमुखस्याऽऽत्मनो-
नुप्राहका पुद्गला वीर्यविशेषावर्जनसमर्था मनस्त्वेन परिणता इति कृत्वा पौद्गलिकं नाकाशमय ।

अर्थांतरमिति चेन्न अनेकांतात् इन्द्रियत्वं ॥ २१ ॥ स्यादेतत् अर्थांतर आत्मनो मन इति ?
तन्न । किं कारण ? अनेकांतात् इन्द्रियत्वं । यथा वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षस्य आत्मन एवाद्रिय
रिणामादेशात्स्यादनन्यादिन्द्रिय, इन्द्रियनिवृत्तापि आत्मनोऽवस्थानात् । स्यादनन्यत्वं तथाऽऽत्मन एव तत्क्षयो-
पशमापेक्षस्य मन परिणामादेशात् स्यादनन्यत्वं मनानिवृत्तात् आत्मनोऽवस्थानात् स्यादनन्यत्वं ।

अवस्थार्थमिति चेन्न अनतरसमयप्रच्युते ॥ २२ ॥ स्यादेतत् अवस्थार्थमिति मन, न तस्य निवृ-
त्तिरिति ? तन्न । किं कारण ? अनतरसमयप्रच्युते । मनस्त्वेन हि परिणता पुद्गला गुणदोषविचारस्मरणादि
कार्यं कृत्वा तदनतरसमय एव मनस्त्वात् प्रच्युते ।

आदेशवचनाच्च ॥ २३ ॥ नायमेकात् अवस्थार्थेन मन इति । कुत ? आदेशवचनात् । द्रव्या-
र्थादेशात् मन स्यादवस्थार्थमिति, यथाऽप्येतेषां स्यादनवस्थार्थमिति ।

एकद्रव्यमिति चेन्नाऽमामर्थ्यात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् एकद्रव्य मन प्रयात्म वर्तते इति, उक्त
च “प्रयत्नायोगपद्यत् ज्ञानाद्यैर्गण्यैक मन” इति ? तन्न । किं कारणमसामर्थ्यात् ? कथमसामर्थ्यं ?
परमाणुमात्रत्वात् । परमाणुमात्रं हि मन तदात्मनैन्द्रियेण च युक्तं सत् स्वप्रयोजनं प्रति व्याप्यते इत्यभिमतं ।
तत्रेदं विचार्यते तदात्मैन्द्रियाभ्यां सर्वात्मना वा संबध्यते तदेकदेशेन वा ? यदि सर्वात्मना तयोरात्मैन्द्रिययो-
रर्थांतरभावात् व्यतिरिक्तकारण्यतरेण सर्वात्मना संबध्यते स्यात्, अणो मनस नोभाम्या युगपद्विरोधत्वात् ।
अथाप्येन देशेनाऽऽत्मना संबध्यते अयदेशेनैन्द्रियेणैव सति प्रदेशवत्त्व मनस प्रसक्तं तच्चानिष्टमणुमात्रत्वात्
मनस । किंच यदात्मा मनसा सर्वात्मना संबध्यते मनसाणुत्वात् आत्मनोऽप्युत्तम, आत्मनो निशुत्वात् मनसो वा

विभुत्व प्रसज्यते । अथैकदेशेनाऽऽत्मा मनसा सयुज्यते ननु प्रदेशवत्त्वमात्मन प्रसक्त । ततश्चतुष्टयत्रयद्वयस-
भिकर्षजज्ञानसुखदुःखादीना प्रदेशवृत्तिवत्त्वात् आत्मन कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादियुक्त कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादिवि-
रहित इति । यत्र ज्ञानादिविरहितस्तत्रात्मलिङ्गाभावात् तद्भावा इति सर्वगतत्वाभावात् स्यात् । तयोर्द्वियेण मनो
यदि सर्वात्मना सयुज्यते इन्द्रियस्याणुमात्रत्वान्नाणुत्वं । अथैकदेशेन मन इन्द्रियेण सयुज्यते न तर्हि अणु
तत् । किं च गुणगुणिनोरन्यात्वानित्यत्वाच्च मनसः सयोगविभागपरिणामाभावात् नास्यात्मना नचैन्द्रियैः सयो-
गविभागौ स्त । अथ सयोगविभागाभ्यां मनः परिणमते न तर्हि नित्यत्वं । न च गुणगुणिनोरन्यत्व । अचेतन-
त्वाच्च मनसः 'अनेनैव इन्द्रियेणाऽनेनैव चात्मना सयोक्तव्यं नैन्द्रियातररिति विशेषज्ञानाभावात् । प्रतिनियतामै-
न्द्रियसयोगाभावात् कर्मवदिति चेन्न । पौरुषेयपरिणामानुरजित्वात् कर्मणः, स्याच्चैतन्यं, पुद्गलद्रव्यदेशाच्च स्याद-
चेतनत्वमिति विषयो दृष्टात् । सौक्ष्म्याच्च मनसश्चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणयोग्यत्वाभावात् अणुना मनसा
चक्षुरादेः कृत्स्नस्याऽनधिष्ठितत्वात् । यावान् देशश्चक्षुरादीनामणुना मनसाधिष्ठितस्तानता एव रूपादिग्रहणसा-
मर्थ्यं भवेत् । न कृत्स्नस्य, दृष्ट च कृत्स्नग्रहण तस्मान् नाणु ।

आशु संचारीति चेन्न अचेतनत्वात् ॥२५॥ स्यान्मत अणुमात्रमपि सन्मन आशु संचारित्वात्
कृत्स्नग्रहणहेतु इति । तन्न किं कारणमचेतनत्वात् । न हि अचेतनस्य मनस बुद्धिपूर्विका सर्वत्र व्यापृतिर्युक्ता ।

अदृष्टवशादिति चेन्न क्रियापरिणामाभावात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत् पुरुषेण प्रेर्यमाणमलात-
चक्रमाशु सचरणात् सर्वत्रोपलभ्यते, तथाऽदृष्टज्ञानमनसो भ्रमणमिति । तन्न । किं कारणं ? क्रियाप-
रिणामाभावात् । क्रियाप्रता हि पुरुषेण प्रेर्यमाण मलातचक्र सर्वत्रोपलभ्यते इत्येतद्युक्तं, अदृष्ट पुनरात्मगुण
स्वयमक्रियोऽन्यत्र क्रियाहेतुरित्येतदयुक्तमित्युक्तपुरस्तात् ।

अनादिसवधमिति चेन्न संयोगित्वात् ॥२७॥ स्यादेतत् अनादिसवध मनः स्वभावत् एवेति ।
तन्न । किं कारणं ? संयोगित्वात् । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्ति संयोग इत्यणुमनोनादिनाभ्युपयम्यते इति
मनोद्रव्यस्याऽऽत्मनाऽनादिसवध । क्षायोपशमिकत्वाच्च नार्हतस्य आत्मनाऽनादिसवध मन इति सिद्धमस्ति ।

तत्परित्यागविरोधाच्च ॥ २८ ॥ यदि अनादिसवध मनो भवेत् अतोऽस्य परित्यागविरोध-
स्यात् । अस्ति च परित्यागः, अतो नानादिसवध मनः ।

कर्मवदिति चेन्न अनेकातात् ॥ २९ ॥ स्यादेतत् यथा जीवकर्मणोरनादिसवधेषु कर्मपरित्यागा-
विरोध तथा मनसोपाति । तन्न । किं कारणं अनेकातात् । नायमेकात् जीवकर्मणोरनादिसवध इति, किं
तर्हि ? कर्मसवधसतत्यपेक्षया स्यादनादिसवध, मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययापादितसवधभेदापेक्षया स्यादादिमान्,
अतोऽस्य तत्प्रत्यनीकभावनाप्रकर्षसन्निधौ परित्याग इति नास्ति विरोधः ।

इन्द्रियसहकारिवेदनावगमादिति चेन्न चेतनास्वभावत्वात् ॥३०॥ स्यादेतदिन्द्रियाणां सहकारि-
कारणमनः । कुत ? चक्षुरादिभिरिष्टानिष्टरूपरसादिप्रयोज्योपलब्धौ तत्तान्नयाने सुखदुःखवेदनावगममात् आत्मैत्र
नान्योस्य व्यापारोस्ति इति ? तन्न । किं कारणं ? चेतनास्वभावत्वात् । निष्ठमाय पिंडवत् इन्द्रियपरिणामात्
इन्द्रियमनश्चेतनास्वाभावात् इन्द्रियाण्येव वेदनावगमं कुर्वति । अतश्चेतदेव यदि मनोऽस्तरेण इन्द्रियाणां वेदना-
वगमो न स्यात् एतेन्द्रियविकलेन्द्रियाणामसंज्ञिर्षेन्द्रियाणां च वेदनावगमो न स्यात् ।

पृथगुपकारानुपलभात् तद्भाव इति चेन्न गुणदोषविचारोपलब्धिनात् ॥ ३१ ॥ स्यान्मत
नास्ति मनः पृथगुपकारानुपलभात् इति ? तन्न । किं कारणं ? गुणदोषविचारोपलब्धिनात् मनसः । मन उप-
लब्धिमत आत्मना मनस्त्वेन परिणमिता पुद्गलाः । तिमिराधकारादिबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियप्रतिघातहेतुसंनिधानेषु
गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साच्चिन्मनुभजति अतोऽस्तत् करणमनः ।

विज्ञानमिति चेन्न तत्सामर्थ्याभावात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मत न मनो नामाऽन्यदस्ति किं तर्हि
विज्ञानमेव किञ्चिन्मन इति व्यपादिस्यते । उक्तं च-

षण्णामनतरातीत विज्ञानं यदि तन्मनः ।

इति तन्न किं कारणं ? तत्सामर्थ्याभावात् । वर्तमानमन विज्ञान बाह्यमर्थं नाप्यबुद्धमल किमप्यनुरतीत । वर्तमानं तादात्म्यज्ञानं क्षणिकं पूर्वोत्तरविज्ञानसम्बन्धनिरसुकं कथं गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साच्चिद्व्य कुर्यात् अनुस्मरणं हीद स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नानुभूतस्य । न च क्षणिककाले तत्समभवति । एकसत्तानपतितत्वात् तदुपपत्तिरिति चेन्न तदवस्तुत्वात् तदतीतमत्यन्तमसत् कथमिदं गुणदोषविचारस्मरणादौ सहायी भवेत् । आलम्ब्यविज्ञानं वीजशक्तिरूपं सदनास्थितमात्मनः भवतीति चेत्, तस्य एकस्य कालांतरावस्थापित्वाभ्युपगमे क्षणिकप्रतिज्ञाहानि । चेत्तदालम्बनाभावः ।

प्रधानविकार इति चेन्न अचेतनत्वात् ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् न पौद्गलिकमनः । किं तर्हि ? प्रधानविकारः, प्रधानस्य महदहकारादिभवेन परिणामिनः कश्चिद्विकारनिशेषो मन इत्याभ्यायते इति ? तन्न किं कारणं ? अचेतनत्वात् । प्रधानमचेतनं तद्विकाराश्च तदात्मका इति घटनदचेतनस्य तस्य गुणदोषविचारणादिव्यापारे साच्चिद्व्याभावः । किं च मनः कारणं निचारादेः कर्ता पुरुषः प्रधानं वा स्यात् ? न तावात् पुरुषनिर्गुणत्वात् । साच्चिका हि गुणदोषविचारादयो न च प्रधानं तस्याऽचेतनत्वात् । न हि लोके किंचिदचेतनगुणदोषविचारादेः कर्तृ दृष्टं । किं च —

तदव्यतिरेकसदभावः ॥ ३४ ॥ प्रधानत्वात् सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थानरूपात् महदहकारादयः परिणामा वैषम्यरूपा व्यतिरिक्ता वा स्युरव्यतिरिक्ता वा । यदि व्यतिरिक्ता कार्यकारणैकत्वेकातप्रतिज्ञाहानि । अथाव्यतिरिक्ता प्रधानमेव न परिणामा नाम केचन सतीति मनसो निवृत्तिः ।

कोष्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राणः ॥ ३५ ॥ वीर्यांतरायज्ञानानरणक्षयोपशमागोपांगनामोदयापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते ।

बाह्यो वायुरभ्यतरीक्रियमाणोऽपानः ॥ ३६ ॥ तेनैवाऽऽत्मना बाह्यो वायुरभ्यतरीक्रियमाणोऽपानः । निश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते । एतान्प्यात्मानुमाहिणो जीवितहेतुत्वात् ।

तन्मूर्तिमन्व प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ ३७ ॥ तयोः प्राणापानयोः तेषां बाह्यमनः प्राणापानानां वा मूर्तिमन्वमनगतव्य । कुत ? प्रतिघातादिदर्शनात् । प्रतिभयहेतुभिराशिशब्दादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते, सुरादिभिश्चाऽभिभवः । हस्तपुटादिभिरास्यस्वरणात् प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते, श्लेष्मणा चाभिभवः नचाऽमूर्तस्य मूर्तिमद्विरतिघातादयः स्युः ।

अत आत्मास्तित्वसिद्धिः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अत आत्मनोस्तित्वं प्राप्सिधत् । कुत प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् । यथा यत्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरस्तित्वं गमयति । तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावतमात्मानं साधयति । असाति तस्मिन्नप्रवृत्ते । नाकस्मात् नियमदर्शनात् । न विज्ञानादि कृतं, तेषाममूर्तत्वे प्रेरणशक्तिनिरहात् । न रूपस्कधकृतं तस्याचेतनत्वात् । सर्वेषां निरीहकत्वात् कर्माभावं इति चेन्न देशांतरप्राप्त्यभावप्रसंगात् । वायुधातुनिशेषात् देशांतरे प्रादुर्भावं क्रियेत्युपचयते न मुख्या क्रियास्ति । 'भूतिर्येषां क्रिया सैवेति' वचनान् इति चेन्न वायुधातुविशेषासामर्थ्यात् । वायुधातुरपि निःक्रियं स कथमिव देशांतरप्रादुर्भूतिहेतुः स्यात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितानां कर्माभाव इति चेन्न असिद्धत्वात् अयुक्तेषु ।

प्राण्यगत्वाद्द्वैतैकवद्भावप्रसंग इति चेन्नाऽगाग्निद्वे तदभावात् ॥ ३९ ॥ स्यात्ततः शरीरं च वाक्च मनश्च प्राणश्चाऽपानश्च शरीरवाद्मनः प्राणापाना इति द्वे कृतं एकवद्भावः प्राप्नोति । कुत ? प्राण्यगत्वात् इति ? तन्न । किं कारणं ? अगाग्निद्वे तदभावात् । प्राण्यगानामेव यो द्वे तस्यैकवद्भाव उक्तः अगमययं एकदेश इत्यनर्थांतरं, शरीरमत्रागि चास्तीत्येकवद्भावो न भवति । अथवा यागादानि नागानि दत्तादिवदनस्यित्वात् । अथवा द्वैतैकवद्भावः सर्वं समाहारनियमः समाहारश्चैकप्राणिनिपयाणां युक्तं, नानाप्राणिसाक्षैते निराक्षिता ततो नास्तीकवद्भावः ।

पुद्गलशब्दो निर्दिष्टार्थः ॥ ४० ॥ पुद्गलशब्दस्यार्थो निर्दिष्ट पुगिलनात् पूरणगलनाद्वा पुद्गला
 उपग्रहप्रकारणात्कर्तरि पृष्ठी ॥ ४१ ॥ उपग्रहशब्द प्रकृत स च कर्मसाधन- तेन कर्तुरनु-
 क्तत्वात् पुद्गलानामिति कर्तरि पृष्ठी द्रष्टव्या । तेन शरीरादिपरिणामैरात्मना पुद्गला उपग्रहीतार इत्युक्त-
 भवति । ते चात्मान सक्रिया कर्ममलीमसा सत शरीरादिकृतमुपकार तद्वधपूर्वक अनुभवतीत्यतदुक्त-
 एकातानि क्रियत्वे अत्यतशुद्धत्वे च शरीरादिभि बंधाभ्यात् तत्कृतोपकाराभाव तत्क्रियाहेतुत्वाभावश्चेत्
 ससाराभान तदभावात् कुतो मोक्ष ? । यथा चैतच्छतुष्टय गमनव्याहरणधितनप्राणनादिभावने परिणाम-
 विशेषाहितमनुप्राहक पौद्गलिकत्वात् तथाऽयमपि तत्कृत एवोपकार । इति प्रदर्शयन्नाह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

बाह्यप्रत्ययवशात् सद्देहोदयादात्मनः प्रसादः सुख ॥ १ ॥ यदात्मस्य सद्देव कर्म द्रव्यादि-
 बाह्यप्रत्ययवशात् परिपाकमुपयाति तदात्मन प्रसाद प्रीतिरूप सुखमित्याख्यायते ।

तथाऽमद्देहोदयात् आत्मपरिणामो यः सक्लेशमाय स दुःखमिति ॥२॥ तथा तेन प्रकारेण
 बाह्यप्रत्ययवशेनेत्यर्थ । असद्देहोदयादात्मपरिणामो य सक्लेशप्राय स दुःखमिति कथ्यते ।

भवस्थितिनिमित्तायुर्द्रव्यसंबन्धिनो जीवस्य प्राणापानलक्षणक्रियाविशेषाव्युपरमो जीवितं
 ॥ ३ ॥ भ्रूणधारणकारणमायुराख्य कर्म तदुदयापादित भवस्थिति आदधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तस्य प्राणा-
 पानलक्षणस्य क्रियाविशेषानिच्छेदो जीवितमिति प्रत्येतव्य ।

तदुच्छेदो मरणं ॥ ४ ॥ तस्य जीवितोच्छेदो जीवस्य मरण इत्यवसेय ।

सुखग्रहणमादौ तदर्धत्वात्परिस्पंदस्य ॥ ५ ॥ सर्वेषा प्राणिना परिस्पद सुखप्राप्त्यर्थं ततोऽस्य
 ग्रहणमादौ क्रियते ।

तदनन्तरं दुःखवचनं तत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ ६ ॥ सुरस्य हि प्रतिपक्षभूतं दुःखं अप्रीतिहेतुत्वात्
 ततोऽस्य वचनं तदनन्तरं क्रियते ।

जीविनस्तदुभयदर्शनात् तदनन्तरं जीवितग्रहणं ॥ ७ ॥ यत् तदुभयं सुखदुःखं जीविनो
 भवति तत् तदनन्तरं जीवितग्रहणं क्रियते ।

अते प्राण्यत्वान्मरणस्याते वचनं ॥ ८ ॥ आयु क्षयनिमित्तं मरणमते प्राणिभिरनाप्यत इति
 तदुपादानं अतः क्रियते । सुखं च दुःखं च जीवितं च मरणं च सुखदुःखजीवितमरणानि तान्येवोपग्रह-
 सुखदुःखजीवितमरणोपग्रह । केना ? पुद्गलानामिति प्रकृतं अभिसव्ययते ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्न स्वोपग्रहदर्शनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं प्रकृतमुपग्रहवचन-
 मस्ति तेन शरीरवाङ्मन प्राणापानै सुखदुःखजीवितमरणेश्च पुद्गला जीवान् उपग्रहति इत्यस्मिन्नर्थे
 प्रतिपादिते पुनरुपग्रहवचनमनर्थकमिति ? तन्न ? किं कारणं, स्वोपग्रहप्रदर्शनायत्वात् । यथा धर्मो धर्मोकाशानि
 परेषामेवोपग्रहं कुर्वति न तथा पुद्गला, स्वोपग्रहधेयामस्तीति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते । तद्यथा-
 कसादीनां भस्मादीनां जलादीनां कतकादीनां अयं प्रभृतीनामुदकादीनां उपकारं कुर्वति ।

मरणमात्मोपग्रहो नैति चेन्न निर्विण्णस्य तत्प्रियत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतन्न मरणमात्मोपग्रहो
 नोपपद्यते । कुत ? अनिष्टत्वात् । न हि कस्यचित् मरणमीप्सितमिति ? तन्न ? किं कारणं ? निर्विण्णस्य तत्प्रिय-
 त्वात् । व्याधिपीडाशोकादिभिर्जीवितान्निवृत्तादरस्य निर्विण्णस्य हि जनस्य मरणं प्रियं लोके दृश्यते ।

मयोजनमतिपादनार्थत्वात् च दुःखत्वं ॥ ११ ॥ यथा दुःखमनिष्टमपि जीवानां पुद्गलैः प्रति-
 पाद्य प्रयोजनमिति गृह्यते तथा मरणमपीति नास्ति दोषः ।

लघ्वर्थमेकसूत्रीकरणमिति चेन्नाऽऽशंका निवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत शरीरवाङ्मन प्राणापाना सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च पुद्गलानामित्येकमेव सूत्र कर्तव्य लघ्वर्थमिति ? तन्न । किं कारण ? आशंका निवृत्त्यर्थत्वात् । शरीरवाङ्मन प्राणापाना हेतवश्चत्वार सुखदुःखजायितमरणानि च फलानि चत्वारि तेषां यथासख्यमानिष्टमाशक्य तन्निवृत्त्यर्थं नानायोगकरण । उत्तरसूत्र सुखादिसत्रधनार्थं च ।

तदनुपपत्तिर्नित्या नित्यपक्षयोर्विकारावस्थानाभावात् ॥ १३ ॥ तेषां सुखादीना अनुपपत्ति क ? नित्यपक्षेऽनित्यपक्षे च । कुत ? विकारावस्थानाभावात् । तद्यथा—नित्यपक्षे तावत् । आत्मना पूर्व-परकालतुल्यत्वात् परिणामांतरमन्नातिलक्षणस्य विकारस्याभावात् सुखादिककल्पनमयुक्त । अनित्यपक्षे चावस्थानाभावात् सुखादिसंबन्धेऽनुपपन्न । अत्रस्थितस्य हि इष्टानिष्टशब्दस्पर्शादिसन्निपाते सति सुखादिप्रभव स्यात् स चाकस्मान्न भवति । किं तर्हि ? कुशलकुशलभाजनपूर्वक । कुशलकुशलभाजना च स्मृत्यभिसंबन्धित्वाभिर्निवृत्तिलक्षणा । स्मृत्यादयश्चानवस्थितस्य न सभवतीत्यतो नित्यानित्यात्मकस्य आत्मन सुखादि-निरूपण निरवयं । आह अजीवद्रव्यचतुष्टयस्य यथा परानुग्रह साततिक किमेवमात्मनामप्युत्पान्या विधि-रस्तीत्यत्रोच्यते—

परस्परोपग्रहो जीवानां ॥ २१ ॥

कर्मव्यतिहारविषयः परस्परशब्दः ॥ १ ॥ कर्मव्यतिहार क्रियाव्यतिहार इत्यर्थं तद्विषयोऽप्य परस्परशब्द ।

परस्परस्योपग्रह परस्परोपग्रह ॥ १ ॥ क पुनरसौ ? स्वामिभृत्यादिभावेन वृत्ति परस्परोपग्रह । स्वामी श्रुत्य आचार्य शिष्य इत्येवमादिभावेन वृत्ति परस्परोपग्रह इत्युच्यते । स्वामी तावत् वित्तत्या गादिना भृत्यादीनामुपग्रहे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेन आहितप्रतिपेधेन वा । आचार्य उभयलोकफलप्रदो-पदेशदर्शनेन तदुपदेशनिहिताक्रियानुप्रापनेन च शिष्याणां अनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदनुकूलवृत्त्या ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्नानतरचतुष्टयप्रतिनिर्देशार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतन् प्रकृत-मुपग्रहवचनमस्ति तदभिसंबन्धात् पुनरुपग्रहवचन अनर्थकमिति ? तन्न । किं कारण ? अनतरचतुष्टय-प्रतिनिर्देशार्थत्वात् । नायं कश्चित् परस्परोपग्रहो जीवानामस्ति, अनतरसूत्रे निर्दिष्ट सुखादिचतुष्टयो-पग्रह एतेति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचन ।

स्त्रीपुंसरतिवदनियमप्रदर्शनार्थं च ॥ ३ ॥ यत्र स्त्रीपुंसौ योगपथेन रतिक्रिया परस्परस्योप-ग्रहत्वं न तथा सुखाद्युपग्रहे नियम इति प्रदर्शनार्थं च पुनरुपग्रहवचन क्रियते । जीवा हि कश्चित् स्वस्य सुख कुर्वन् परस्यैकस्य सुख करोति कश्चिद्द्वयो कश्चिद्बहुना । कश्चिद्दुःखमात्मन कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयो बहुना वा करोति । कदाचिद्द्वौ बहवो वाऽऽमान सुख दुःखना कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयोर्यद्बहुना वा सुखदुःख सुखादयति । एवमितरत्रापि योग्य । आह—यदि अवश्य सतोपकारिणा भवितव्य सक्थ कालेऽभिमत स किमुपकार ? इत्यत्रोच्यते तस्य खलु वक्ष्यमाणस्वतत्त्वस्याऽमूर्ते —

वर्तनापरिणामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२१॥

अथवा यथा धर्मादीनामस्तित्वस्याऽऽभिर्मानक उपकार उक्तो गलादि तथा कालस्यापि प्रतिनियत उपकारोस्तित्वससूचकोऽस्ति उत नास्ति ? अस्त्युपकार । यथेव स उच्यता इत्यत आह वर्तनादर्शनीति ।

करणाधिकरणयोर्वर्तनेति चेत्पुटि सति ङीप्रसंगः ॥ १ ॥ स्यादेतत् वर्ततेऽनया अस्या चेति विगृह्य वर्तनाशब्दो नि पाद्यत इत्येव सति परत्वाद्युटि सति टित्त्वात् ङी प्रामोति कथं तर्हि सिद्धि ?

गिजताद्युचि वर्तना ॥ २ ॥ स्त्रीलिंगे कर्मणि भोगे वा गिजताद्युचि सति वर्तनेति भवति । वर्त्यते भूतनमात्रं वा वर्तनेति ॥

अनुदात्तेऽन्ताच्छीलिको वा ॥ ३ ॥ अथवा वृत्तिरयमनुदात्तेत्तस्ताच्छीलिको युच् वर्तनशील
वर्तनेति । का पुनर्वर्तना ।

प्रतिद्रव्यपर्यायमतर्नात्कसमया स्वसत्तानुभूतिवर्तना ॥ ४ ॥ द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्याय
द्रव्यपर्याय प्रति प्रतिद्रव्यपर्याय । अतर्नात् एक समयोऽनया साऽतर्नात्कसमया, पुनरसो स्वसत्तानुभूति,
उत्पादव्ययध्रोत्र्येक्यवृत्ति सत्ता न ततोऽन्या काचिदास्ति स्वसत्ताप्रतिनियता असाधारणीत्यर्थे बुद्धाभिधाना
नुप्रवृत्तिस्त्रिग्नानुमीयमाना सादृश्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्भेदप्रभेदे सत्रधमापचयमाना त्रिशिष्टशक्ति-
भिरवसत्प्रप्यते । तस्या अनुभूति स्वसत्तानुभूतिवर्तनेत्युच्यते एकस्मिन्नविभागिनि समये धमादीनि द्रव्याणि
पडपि स्वपर्यायेरादिमदनादिमद्विरुपाद्रव्ययध्रोत्र्यविकल्पेर्वर्तते इति कृत्वा तद्विषया वर्तना ।

सानुमानिकी व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ॥ ५ ॥ यथा व्यावहारिकस्य पाकस्य तदुल्लि-
खेदनलक्षणस्यौदनपरिणामस्य दर्शनादनुमीयते अस्ति प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृति प्रतिसमय-
मिति । यदि हि प्रथमसमयेऽग्न्युदकसन्निधाने कश्चित् पाकविशेषो न स्यात् । एव द्वितीये तृतीये च न
स्यात् इति पाकाभाव एव स्यात् । तथा सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वपर्यायाभिनिर्वृत्तौ प्रतिसमय दुरधिगमा
नि पत्तिरभ्युपगतव्या ।

तल्लक्षणः काल ॥ ६ ॥ सा वर्तना लक्षण यस्य स काल इत्यवसेय । समयादीनां क्रियाविशे-
षाणां समयादिनिर्वृत्त्यानां च पर्यायाणां पाकादीनां स्वात्मसद्भावानुभवेनेन स्वत एव वर्तमानानां निर्वृत्तवर्हि-
रगो हेतु समय पाक इत्येवमादिस्वसत्तारूढिसद्भावे काल इत्यय व्यवहारो कस्मान् भवतीति तद्द्रव्यव्यवहार-
तुनाऽन्येन भवितव्यमित्यनुमेय ।

आदित्यगतैरिति चेन्न तद्गतवपि तत्सद्भावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आदित्यगतिनिमित्ता द्रव्याणां
वर्तनेति ? तन्न किं कारणं ? तद्गतवपि तत्सद्भावात् । सत्तुरपि त्रय्याया भूतादिद्रव्यव्यवहारविषयभूतायां क्रिये
त्येव रूढाया वर्तनादर्शनात् तद्वतुनान्येन कालेन भवितव्य ।

आकाशप्रदेशनिमित्तेति चेन्न तां प्रत्यधिकरणभावाद्भाजनवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् आकाश-
प्रदेशनिमित्ता वर्तना नान्यस्तद्धेतु कालोऽस्तीति ? तन्न किं कारणं तां प्रत्यधिकरणभावात् भाजनवत् ।
यथा भाजन तदुलानामविकरणं नतु तदेव पचति तेजसो हि स व्यापारस्तथाकाशमप्यादित्यगत्यादिवर्त-
नायामधिकरणं न तु तदेव निर्वर्तयति कालस्य हि स व्यापार ।

सत्तात् इति चन्न तस्या अप्यनुग्रहात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत सत्तानाम सर्पपदार्थानां साधारण्यसि
तद्धेतुका वर्तनेति तन्न किं कारणं ? तस्या अप्यनुग्रहात् कालानुगृहीतवर्तना हि सत्तेति ततोऽन्येन कालेन
भवितव्य ।

द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोगविस्त्रसालक्षणो विकारः परिणाम ॥ १० ॥ द्रव्यस्य
चेतनस्येतरस्य वा द्रव्याधिकनयस्य अनिनशातो न्यगभूतानां स्वा द्रव्यजाति अजहत पर्यायार्थिकनयार्पणात्
प्राधान्य विभ्रता केन चित् पर्यायेण प्रादुर्भावं पूर्णपर्यायानिर्वासिपूर्वको विकार प्रयोगविस्त्रसालक्षण परिणाम
इति प्रतिपत्तव्य । तत्र प्रयोग पुद्बलविकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विस्त्रसा । तत्र परिणामो द्वित्रिध अना-
दिरादिमाश्च । अनादिर्लोकसस्थानमदराकारादि । आदिमान् प्रयोगजो वैस्त्रसिकश्च । तत्र चेतनस्य द्रव्य-
स्यौपशमिकादिर्भाव कमापशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वात् वैस्त्रसिक इत्युच्यते । ज्ञानशीलभावनादिलक्षण आचा-
र्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगज । अचेतनस्य च मृदादे घटसस्थानादिपरिणाम कुललादिपुरुष-
प्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगज । इन्द्रधनुरादिनानापरिणामो वैस्त्रसिक । तथा धर्मादेरपि परिणामो योग्य ।

परिणामाभावः सत्त्वासत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न पक्षान्तरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत नास्ति
परिणाम कुत सत्त्वासत्त्वयो दोषोपपत्ते । वज्रमकुरे स्याद्धानं वा ? यदि सदकुरे वज्रमकुराभावो बीजवत् ।

अथासत् न बीजमकुरत्वेन परिणत अकुरे तत्त्वभावाभावात् अत् परिणामाभावः इति । किं कारण ? पक्षांतरत्वात् । यथा सत्पक्षदोषो नाऽसत्पक्ष स्पृशति पक्षांतरत्वात् । असत्पक्षदोषोपि सत्पक्ष तत एव । तथा सदसदेकातपक्षदोषावप्यनेकातपक्ष न स्पृशत पक्षांतरत्वादेव, इतरथा हि पक्षसकरप्रसंग । उभय-
दोषप्रसंग इति चेन्न जाल्यतरत्वान्नरसिंहरूपवत् । शालिबीजादिद्रव्यादेशात् अकुरे स्याद्बीजमस्ति यद्यन्वयो
च्छेद स्यात्कलविशेषाभाव प्रसज्येत । शालिबीजादिपर्यायार्थादेशात् स्यादकुरे नास्ति बीज यद्यविपरि-
णाम स्यात् अन्यथा वृत्तिदर्शनमयुक्त स्यात् ।

प्रतिषेधाभावाच्च ॥ १२ ॥ इदमस्ति, त्व पृष्टव्य ? परिणाम सत्त्वाप्रतिषिध्यताऽसन्वेति उभयथा
च प्रतिषेधाभाव ? यदि सन् सत्त्वादेव न प्रतिषिध्येत । अथ सन्नपि प्रतिषिध्येत । ननु परिणामप्रतिषेधोपि
सत्त्वात् प्रतिषिष्यत इति प्रतिषेधाभाव । तदभावादप्रतिषिद्ध परिणाम । अथ प्रतिषेध सत्त्वादप्रतिषिद्ध
ननु परिणामोपि सत्त्वात् अप्रतिषिद्ध । अथाऽसन् परिणाम ? असत्त्वादेव खरविपाणयत् न प्रनिषिध्यते इति
प्रतिषेधाभाव । अथवा यस्य परिणामो नास्ति स धक्तृत्वेनापरिणत धाच्यास्यान्वर्थस्याभिधेयत्वेनापरिणाम
अभिधानस्य च वाचकत्वेनापरिणाम इति धक्तृत्वाव्यवचेनानामभावात् प्रतिषेधाभाव, तदभावादप्रति-
षिद्ध परिणाम स्थितः ।

अन्यानन्यत्वदोषादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मत नास्ति परिणाम कुत ?
अन्यानन्यत्वयोर्दोषात् । बीजादकुरोऽन्यो वा स्यात् अनन्यो वा ? यदि अन्यो बीजादकुरे ? न तर्हि बीजप-
रिणामोऽकुरे । अधानन्यो बीजादकुरे न तर्हि अकुरोस्ति बीजादनन्यत्वात् । उक्त च—स्याच्चेद्बीज परि-
णत नान्यो बीजाच्च सौऽकुरे तच्च नैव यदि ह्यन्यो न तस्माच्चेन्न सौऽकुरे ? तन्न । किं कारण ? उक्त-
त्वात् । उक्तमेतत् पक्षांतरत्वात् दोषाभाव इति । स्याद्बीजादकुरोन्य स्यादनन्य । यस्मात् प्रागकुरोत्पादात्
बीजेऽकुरपर्यायो नासीत् पक्षाच्च जात तस्मात् बीजादकुरे पर्यायार्थादेशान् स्यादन्यः । यस्माच्च शालिबी-
जजातिविशिष्टोऽन्योऽकुरोऽसस्तस्माच्छालिबीजजात्यात्मकद्रव्यार्थादेशात् बीजादकुरे स्यादनन्यः ।

स न च व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेन्नानेकातात् ॥ १४ ॥ स्यान्मत बीजेऽकुरत्वेन
परिणतेऽकुरे बीज व्यवस्थित वा स्यादव्यवस्थित वा ? यदि व्यवस्थित ? बीजस्य व्यवस्थानात् विरो-
धात् अकुराभाव । अथाव्यवस्थित न तर्हि बीजमकुरत्वेन परिणत तस्माद्भ्रमयत् दोषान्नास्ति परि-
णाम इति ? तन्न । किं कारण ? अनेकातात् । यथा मनुष्यायुर्नमकर्मोदयादगोपागपर्यायानास्कदन्
निष्ठसाय पिंडवत् अगुल्युपागपरिणामात् अगुलिरात्मा अतो वीर्यांतरायक्षयोपशमापेक्षोगुल्यात्मा सको-
चनप्रसारणपर्यायावास्कदन् अनादिपारणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सन्, पौद्गलिकपरिवृत्तावस्थि-
तागुल्युपागपर्यायार्थादेशात् न स्यात् सन्, अत एव स्यादनन्य स्यादवस्थित । सकोचनप्रसारणपर्यायार्था-
देशात्स्यादसन् अत एव स्यादनन्य स्यादनवस्थित । तथैकेंद्रियवननामायुरुदयानिष्कृत आत्मैव बीज-
पर्यायमास्कदन् निष्ठसाय पिंडवत् बीजपरिणामात् वाजव्यपदेशभाक् । अत किं ? अनादिपरिणामिकचैत-
न्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सत्, तत पौद्गलिकशालिजात्येकेंद्रियरूपपरसस्पर्शशब्दपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सत्,
तत एव स्यादनन्य स्यादनवस्थित । पौद्गलिकशालिबीजपर्यायार्थादेशात्, स्यादसन् अत एव स्यादनन्य
स्यादनवस्थित । इत्येवमनेकाताश्रयणादेकातपक्षदोषानुपगमाभावात् ।

वृद्ध्यभावप्रसंग इति चेन्नान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् नास्ति परिणाम । कुत ? वृद्ध्य-
भावप्रसंगात् । यदि बीजमकुरत्वेन परिणमेत बीजमात्र स एवाकुरे स्यात् । पय परिणामदभिनवः । ततो
वृद्ध्यभावः । उक्त च—

किंचान्ययदि तद्बीज गच्छेदकुरतामिह ।

निवृद्धिरकुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ॥ १ ॥

भौमोदकरसस्रधाद्भिरितिचेन् परिणामाभावप्रसंगात् । उक्त च—

अनुदात्तेत्यात्ताच्छीलिको वा ॥ ३ ॥ अथवा वृत्तिरयमनुदात्तेत्तस्ताच्छीलिको युच् वर्तनशीला वर्तनेति । का पुनर्वर्तना ।

प्रतिद्रव्यपर्यायमतर्नातैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना ॥ ४ ॥ द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्यायः । द्रव्यपर्याय प्रति प्रतिद्रव्यपर्याय । अतर्नात एक समयोऽनया सांऽनर्नातकसमया, पुनरसौ स्वसत्तानुभूति, उत्पादव्ययप्रोव्येक्यवृत्ति सत्ता न ततोऽन्या काचिदास्ति स्वसत्ताप्रतिनियता असाधारणीत्यर्थं बुद्ध्यभिधाना नुप्रवृत्तिर्गिनानुमीयमाना सादृश्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्भेदप्रभेदे सवधमापयमाना मिगिष्टशक्ति-भिरवसन्नप्यते । तस्या अनुभूति स्वमत्तानुभूतिर्वर्तनेत्युच्यते एकस्मिन्नविभागिनि समये धमादीनि द्रव्याणि पडपि स्वपर्यायैरादिमदनादिमद्भिरुपादव्ययप्रोव्याविकल्पेर्वर्तते इति कृत्वा तद्विषया वर्तना ।

सानुमानिकी व्यापहारिकदर्शनात् पाकवत् ॥ ५ ॥ यथा व्यावहारिकस्य पाकस्य तदुल्लि-
खेदनलक्षणस्योदनपरिणामस्य दर्शनादनुमीयते अस्ति प्रथमममयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्ति प्रतिसमय-
मिति । यदि हि प्रथमसमयेऽग्न्युदकसन्निधाने कश्चित् पाकप्रदेशो न स्यात् । एव द्वितीये तृतीये च न
स्यात् इति पाकाभाव एव स्यात् । तथा सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वपर्यायाभिनिर्वृत्तौ प्रतिसमयं दुरधिगमा
नि पत्तिरभ्युपगतव्या ।

तल्लक्षणः कालः ॥ ६ ॥ सा वर्तना लक्षण यस्य स काल इत्यवसेय । समयादीनां क्रियाविशे-
षाणां समयादिनिर्वृत्त्यानां च पर्यायाणां पाकादीनां स्वात्मसद्भावानुभवेन स्वत एव वर्तमानानां निर्वृत्तैर्वाहि-
रगो हेतु समय पाक इत्येवमादिस्वसत्तारूढिसद्भावे काल इत्यव्यवहारो कस्मान्न भवतीति तद्द्रव्यव्यवहारहे-
तुनाऽन्येन भवितव्यमित्यनुमेय ।

आदित्यगतेरिति चेन्न तद्भूतावपि तत्सद्भावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आदित्यगतिनिमित्ता द्रव्याणां
वर्तनेति ? तन्न । किं कारणं ? तद्भूतावपि तत्सद्भावात् । सन्तुरपि अग्न्यायां भूतादिव्यवहारविषयभूतायां क्रिये
त्येव रूढाया वर्तनादर्शनात् तद्भूतानान्येन कालेन भवितव्य ।

आकाशप्रदेशनिमित्तेति चेन्न तां प्रत्यधिकरणभावाद्भाजनवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् आकाश-
प्रदेशनिमित्ता वर्तना नान्यस्तद्धेतु कालोऽस्तीति ? तन्न किं कारणं तां प्रत्यधिकरणभावात् भाजनवत् ।
यथा भाजनं तदुल्लानामधिकरणं न तु तदेव पचति तेजसो हि स व्यापारस्तथाकाशमप्यादित्यगत्यादिवर्त-
नायामधिकरणं न तु तदेव निर्वर्तयति कालस्य हि स व्यापार ।

सत्तात् इति चन्न तस्या अप्यनुग्रहात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत सत्तानाम सर्वपदार्थानां साधारण्यसि
तद्धेतुना वर्तनेति तन्न । किं कारणं ? तस्या अप्यनुग्रहात् कालानुगृहीतवर्तना हि सत्तति ततोऽन्येन कालेन
भवितव्य ।

द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोगविज्ञसालक्षणो विकारः परिणाम ॥ १० ॥ द्रव्यस्य
चेतनस्यैतरस्य वा द्रव्याधिकनयस्य अनिन्दातो न्यग्रभूतानां स्वां द्रव्यजातिं अजहत पर्यायार्थिकनयार्पणात्
प्राधान्य विभ्रता केन चित् पर्यायेण प्राहुर्भाजं पूर्णपर्यायानिर्गतिपूर्वको विकार प्रयोगविज्ञसालक्षणः परिणाम
इति प्रतिपत्तव्य । तत्र प्रयोग पुद्गलविकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विज्ञता । तत्र परिणामो द्विविध अना-
दिरादिमांश्च । अनादिलोकसंस्थानमदराकारादि । आदिमान् प्रयोगजो वैज्ञसिकश्च । तत्र चेतनस्य द्रव्य-
स्यौपशमिकादिर्भाजं कर्मापशमायपेक्षोऽपौरुषेयत्वात् वैज्ञसिक इत्युच्यते । ज्ञानशीलभावनदिलक्षण आचा-
र्यादिपुरप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगज । अचेतनस्य च मृदादि घटसंस्थानादिपरिणाम कुलादिपुरप्र-
योगनिमित्तत्वात् प्रयोगज । इन्द्रधनुरादिनानापरिणामो वैज्ञसिक । तथा धर्मादिरपि परिणामो योग्य ।

परिणामाभावः सत्त्वासत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न पक्षात्सत्त्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत नास्ति
परिणाम कुत सत्त्वासत्त्वयो दोषोपपत्ते । वाजमकुरे स्याद्धानं वा ? यदि सद्कुरे योजमकुराभावो जीजवत् ।

अथासन् न बीजमकुरत्वेन परिणत अकुरे तत्त्वभावाभावात् अतु परिणामाभावः इति ? तन्न । किं कारणं ? पक्षांतरत्वात् । यथा सत्पक्षदोषो नाऽसत्पक्ष स्पृशति पक्षांतरत्वात् । असत्पक्षदोषोपि सत्पक्ष तत एव । तथा सदसदेकांतपक्षदोषाप्यनेकांतपक्ष न स्पृशत पक्षांतरत्वादेव, इतरथा हि पक्षसकरप्रसंग । उभय-
दोषप्रसंग इति चेन्न जाल्यतरत्वान्नरसिंहरूपवत् । शालिबीजादिद्रव्यादेशात् अकुरे स्याद्बीजमस्ति यद्यन्वयो
च्छेद स्यात्कलविशेषाभाव प्रसज्येत । शालिबीजादिपर्यायार्थादेशात् स्यादकुरे नास्ति बीज यद्यपिपरि-
णाम स्यात् अन्यथा वृत्तिदर्शनमयुक्तं स्यात् ।

प्रतिपेधाभावाच्च ॥ १२ ॥ इदमस्ति, त्वं पृष्टव्यं ? परिणाम सन्वा प्रतिपिच्येताऽसन्वेति उभयथा
च प्रतिपेधाभाव ? यदि सन् सत्त्वादेव न प्रतिपिच्येत । अथ सन्नपि प्रतिपिच्येत । ननु परिणामप्रतिपेधोपि
सत्त्वात् प्रतिपिच्येत इति प्रतिपेधाभाव । तदभावादप्रतिपिद्ध परिणाम । अथ प्रतिपेध सत्त्वादप्रतिपिद्ध
ननु परिणामोपि सत्त्वात् अप्रतिपिद्ध । अथाऽसन् परिणाम ? असत्त्वादेव खरविषाणवत् न प्रतिपिच्येत इति
प्रतिपेधाभाव । अथवा यस्य परिणामो नास्ति न वक्तृत्वेनापरिणत वाच्यास्यान्वर्थस्याभिधेयत्वेनापरिणाम
अभिधानस्य च वाचकत्वेनापरिणाम इति वक्तृवाच्यवचनानामभावात् प्रतिपेधाभाव, तदभावादप्रति-
पिद्ध परिणाम स्थित ।

अन्यानन्यत्वदोषादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मत नास्ति परिणाम कुत ?
अन्यानन्यत्वयोर्दोषात् । बीजादकुरोऽन्यो वा स्यात् अनन्यो वा ? यदि अन्यो बीजादकुर ? न तर्हि बीजप-
रिणामोऽकुर । अधानन्यो बीजादकुर न तर्हि अकुरोस्ति बीजादनन्यत्वात् । उक्तं च—स्याच्चेद्वीज परि-
णत नान्यो बीजाच्च सौऽकुर तच्च नैव यदि हान्यो न तस्माच्चेन्न सौऽकुर ? तन्न । किं कारण ? उक्त-
त्वात् । उक्तमेतत् पक्षांतरत्वात् दोषाभावात् इति । स्याद्बीजादकुरोऽन्यं स्यादनन्यं । यस्मात् प्रागकुरोत्पादात्
बीजेऽकुरपर्यायो नासीत् पक्षाच्च जात तस्मात् बीजादकुर पर्यायार्थादेशात् स्यादन्यं । यस्माच्च शालिबी-
जजातिविशिष्टोऽन्योऽकुरोऽन्यस्तस्मात्शालिबीजजात्यात्मकद्रव्यार्थादेशात् बीजादकुर स्यादनन्यं ।

स न च व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेन्नानेकातात् ॥ १४ ॥ स्यान्मत बीजेऽकुरत्वेन
परिणतेऽकुरे बीज व्यवस्थित वा स्यादन्यवस्थित वा ? यदि व्यवस्थित ? बीजस्य व्यवस्थानात् विरो-
धात् अकुराभाव । अथाव्यवस्थित न तर्हि बीजमकुरत्वेन परिणत तस्माद्बुभयत्र दोषान्नास्ति परि-
णाम इति ? तन्न । किं कारण ? अनेकातात् । यथा मनुष्यायुर्नामकर्मोदयादगोपागपर्यायानास्कदन्
निष्ठताम पिंडवत् अगुल्युपागपरिणामात् अगुलिरात्मा अतो वीर्यातरायक्षयोपशमापेक्षोऽगुल्यात्मा सको-
चनप्रसारणपर्यायावास्कदन् अनादिपारणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सन्, पौद्गलिकपरिवृत्तावस्थि-
तागुल्युपागपर्यायार्थादेशात् न स्यात् सन्, अत एव स्यादनन्यं स्यादवस्थित । सकोचनप्रसारणपर्यायार्था-
देशात्स्यादसन् अत एव स्यादन्यं स्यादनवस्थित । तथैकोद्वियवननामासुरुदयानिष्ठत आत्मैव बीज-
पर्यायमास्कदन् निष्ठताम पिंडवत् बीजपरिणामात् बीजव्यपदेशभाक् । अत किं ? अनादिपारणामिकचैत-
न्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सत्, तत पौद्गलिकशास्त्रालिजाल्येकोद्वियवरूपपरसस्पर्शशब्दपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सत्,
तत एव स्यादनन्यं स्यादनवस्थित । पौद्गलिकशास्त्रालिबीजपयायार्थादेशात्, स्यादसन् अत एव स्यादन्यं,
स्यादनवस्थित । इत्येवमनेकाताश्रयणादेकांतपक्षदोषानुपगमाभावात् ।

बृहत्त्वभावप्रसंग इति चेन्नान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् नास्ति परिणाम । कुत ? बृहत्त्व-
भावप्रसंगात् । यदि बीजमकुरत्वेन परिणमेत बीजमात्रं स एवाकुर स्यात् । पय परिणामदधिवत् । ततो
बृहत्त्वभाव । उक्तं च—

किंचान्यथादि तद्वीज गच्छेदकुरतामिह ।
विबृद्धिरकुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ॥ १ ॥

भौमोदकरससबधाद्बृद्धिरितिचेन्न, परिणामाभावप्रसंगात् । उक्तं च—

अथेष्ट तै रसैर्भौमैरौदकैश्च निवर्धते ।

नन्वेव सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥ १ ॥

भौमोदकरसद्रव्यांतरसचयात् वृद्धिरिति चेन्न द्रव्यांतरसयोगेपि वृद्ध्यभावात् । यदि भौमोदकरसद्रव्यांतराणि सयोगवृद्ध्या वर्धते ननु वृद्ध्यभाव जतुसयोगे काष्ठवृद्ध्यभाववत् । उक्तं च—

आलित जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति ।

तनु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र निवर्धते ॥ १ ॥

तथैव यदि तद्वीजमास्ते येनात्मना स्थित ।

रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किं ॥ २ ॥

इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यहेतुत्वात् । बीजमात्रं अकुरोभवेत् इति द्रव्यता त्रयैवाम्युगतं परिणामः । यस्तु भयता दोष उपन्यस्तं वृद्ध्यभावात्प्रसंग इति नास्ती युक्तः । कुत ? अन्यहेतुत्वात् । यथा मनुष्या-
युर्नामोदयाभ्यां जातो बालः बाह्यसाभिन्नकिरणादिसवधोपेक्षस्तन्यनर्नाताद्याहारमनुभवन् अभ्यतरवीर्या-
तरायक्षयोपशमाविर्भावित्वाहारजरणसामर्थ्यकायाग्निवलापेक्ष उपयुक्ताहाररसादिपरिणामानिर्माणानामकर्मोद-
यापेक्षो वर्धते । तथा घनस्पतिनिशेषायुर्नामोदयापेक्षो बीजाधिष्ठानो वाजोऽकुरो जातः भौमोदकरसाहार-
तसाय विड्वत् आत्मनाकुर्वन् बाह्यसाभिन्नकिरणसत्तापाभ्यतरवीर्यातरायक्षयोपशमाविर्भावित्वाहारकाया-
ग्निवलात् भौमोदकरसान् जरयन् स्वानुरूपनिर्माणकर्मोदयापेक्षो वर्धते । अथ तु वृद्ध्यभावादोष एकातवादि-
नामेव भवति । नित्यत्वैकाते तावद्विपरिणामाभावात् वृद्ध्यभावात् । क्षणिकेकातनादेपि प्रतीत्य समुत्पादाभ्यु-
पगमात् तावतोधिगमे तावत् एवोपगमात् वृद्ध्यभावः । किं च सर्वेषां क्षणिकत्वात् अकुरस्य तत्कारणाभि-
मतानां च भौमोदकरसादीनां युगपद्भावविनाशः स्यात् पौर्वापर्येण वा ? यदि युगपत् ? नास्ति तत्कृता
वृद्धिः, न हि वृद्धिहेतवो विनश्यंतोऽन्यस्य विनश्यतोर्धस्य वृद्धिं कुर्वन्ते दृष्टा । अथ पौर्वापर्येण ? विनष्टस्या-
कुरस्य भौमादयः किं कुर्वन्ति विनष्टा वा किं कुर्युः । अनेकातवादिना तु अकुरो भौमादयश्च द्रव्यार्थादेशात्
स्यान्नित्या पर्यायादेशाच्च स्यात्क्षणिका इति वृद्ध्युपपत्तिः ।

क्षणिकत्वे प्रवधभेदाभ्युपगमात् वृद्धिरिति चेन्न तदभावात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतं भावना क्षणिक-
त्वेपि वृद्धियुज्यते कुत प्रवधभेदाभ्युपगमात् । त्रिविधो हि प्रवधः सभागरूपः क्रमापेक्ष अनियतश्चेति
तत्र प्रदीपात् प्रदीपकश्च प्रबुध्यते स्रोतसः स्रोत एवेति सादृश्यात् सभागरूपः प्रवधः । स सततिपरिणाम-
क्रमोपलभान् बालकुमारवीजाकुराद्यविच्छेदः क्रमापेक्षः । कृतलासानेकवर्णप्रवधानियमो मेघेन्द्रधनुरादिध्वनियतः
ततोस्ति वृद्धिरिति ? तन्न । किं कारणं ? तदभावात् । इदमिह सप्रधार्यं सत्तोर्यां प्रवधः स्यात् सदसत्तारसत्तोर्यां ?
न तावदसतो प्रवधः बध्यामुताकाशकुसुमयोः । नापि सदसतो खरखरविपाणयोः । परिशेषात् सत्तोरिव ।
क्षणिकत्वादे तु पूर्वोत्तरस्फुटयोरैकस्मिन् क्षणेस्तित्वमिति प्रवधाभावात् । अस्तित्वे च क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः ।
आह क्षणिकत्वेपि तुल्यतनामोन्नामनत् युगपद्भुत्वादिनाशभावात् अर्धप्रवध इत्यस्ति वृद्धिरिति, उच्यते ।
यदि युगपद्भुत्वादिनाशयो वृद्धिः ? कार्यकारणभावाभावः सव्यतरगोविपाणवत् ।

ध्रौव्यैकाते परिणामाभावोऽनेकदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ ध्रौव्यैकाते य उक्तं परिणामं "व्यय-
स्थितस्य द्रव्यस्य धर्मांतरानिवृत्तौ धर्मांतरोपजनने च परिणामः, अनस्थितस्य हि ध्रौव्यादिलक्षणस्य द्रव्यस्य
क्षीरधर्ममात्रनिवृत्तौ दधिधर्ममात्रोत्पत्तौ परिणाम इति" स नोपपद्यते । कुत ? अनेकदोषप्रसंगात् । न हि तस्य
द्रव्यमनिरतमस्ति यस्य परिणामो भवेत् । अथास्ति समुदायव्यतिरिक्तं द्रव्यं ननु गुणसमुदायमात्रद्रव्य-
प्रतिज्ञाहानिः । किं च ।

उभयदोषप्रसंगात् ॥ १८ ॥ इहमिह मीमांस्य—यन्निरतते यच्चोत्पद्यते यच्च व्यवतिष्ठते तदे-

तन्निवृत्त गुणसमुदायमात्रं वा स्यात् ततोऽन्यद्वेति । यदि गुणसमुदायमात्रं ननु स एवासा प्राक् पश्चाच्च गुणममुदय कोत्र कस्य वा परिणाम ? अन्येन नाम निवृत्तेन अन्येनारिधतेनाऽन्येन वीत्यनेन भवितव्यमिति न्याय्य । अधान्यदिति गृह्यते एवमपि गुणसमुदायमात्रप्रतिज्ञाहानि किं च—ध्रौव्येकातनिरोधः एकश्वेद्रौमो निवर्तते एकश्वेदुत्पद्यतेऽनित्यताप्राप्तेरिति । किंच—समुदाय गुणेभ्यो वा अन्यो वा स्यादनन्यो वा ? यद्यनन्य ? गुणा एवेति समुदायकल्पनाव्याघातः, तदभावाच्च तदप्रतिज्ञाभाविना गुणानामन्यभावात् । अधान्य समुदाय ? पुनरत्र प्रतिज्ञानिरोधः परस्परानिनाभाविनो स्वरूपशून्यत्व च स्यात् । कुत्र परिणामकल्पना ? । यद्योक्तं पूर्वभाषस्यान्यभावात् परिणाम इति तदयुक्तं । कस्मात् ? उभयदोषप्रसगात् शब्दादीनां सुखादिसमन्वयभानानुपपत्ति शब्दादिभाषनिवृत्तिरिति, यदि पूर्वभावस्य अन्यभावापत्ति परिणाम ? सुखदुःखमोहानां शब्दादिभावापत्ते शब्दादिषु सुखादिसमन्वयभानानुपपत्ति । किं कारण ? पूर्वभाषस्यान्यभावापत्ति परिणाम इति प्रतिज्ञानात् । अथ पूर्वभाषस्य नान्यभावापत्ति सुखादिसमन्वयात् कथं तर्हि पूर्वभाषस्यान्यभावापत्ति परिणाम ? । तथैव सुखाद्यनस्यानात् शब्दादिभावानुपपत्ति प्रसजति, सा चानिष्टा, तस्मात् न पूर्वभाषस्यान्यभावापत्ति परिणाम । किं च ।

अभावस्यापरिणामात् ॥ १९ ॥ यथेनात्मना नास्ति न तस्य तद्भावापत्ति विद्यते । यथा अभावस्य अभावान्मनाऽभावान् तस्याभावापत्ति । एव गुणानां स्थूलत्वेन अभावात् तद्भावापत्तिरयुक्ता । अपास्ति तद्भावास्तत् परिणामानुपपत्ति तद्भावात् येनात्मना यद्विद्यते तस्य न पुनस्तद्भावापत्ति, नद्भावात् अभावात्मकत्वात्पुनरभावो भवति । एवमेकाते कारणस्योभयथा परिणामानुपपत्ते अनेकात आश्रयणीय । पर्यायार्थदेशात् स्यादन्यभावापत्ति । द्रव्योदशात् स्यान्नान्यभावापत्ति, परिणाम इति । तथा द्रव्यार्थादेशात् स्यादवस्थितस्य द्रव्यस्य परिणाम पर्यायार्थादेशात् स्यादनवस्थितस्येति । अथ का क्रियेत्यत्रोच्यते—

क्रिया परिस्पदात्मिका द्विविधा ॥ २० ॥ द्रव्यस्य द्वितयनिमित्तनशात् उत्पद्यमाना परिस्पदात्मिका क्रियेत्यनसीयते । सा द्विविधा पूर्ववत् प्रयोगविज्ञानानिभित्ता । प्रायोगिकी शकटादीनां । विज्ञानानिभित्ता मेघादीनां ।

स्थित्यग्रहणमिति चेन्न परिणामावरोधात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि परिस्पदात्मिका क्रिया इत्युच्यते स्थितेरग्रहणं प्राप्नोति गतिनिवृत्तिर्हि स्थितिरिति ? तन्न । किं कारण ? परिणामावरोधात् । स्थितिर्हि परिणामोऽतर्भवति ।

परिणामग्रहणमेकमेव नास्ति इति चेन्न भावद्वैविध्यव्यापनार्थत्वात् ॥ २२ ॥ स्यान्मतं यथा स्थिति परिणामैतर्भवति तथा क्रियापि तत्रैवानुच्यते इति परिणामग्रहणमेकमेव नास्ति इति ? तन्न । किं कारण ? भावद्वैविध्यव्यापनार्थत्वात् । द्रव्यस्य हि भावो द्विविधः परिस्पदात्मक अपरिस्पदात्मकश्च । तत्र परिस्पदात्मक क्रियेत्याख्यायते, इतरं परिणाम, इत्येतन्न व्यापनार्थं प्रथमं ग्रहणं ।

क्षेत्रप्रशंसा कालनिमित्तात् परस्वापरत्वानवधानामिति चेन्न कालोपकारप्रकरणात् ॥ २३ ॥ स्यान्मतं क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्ते परस्वापरत्वे । तत्र क्षेत्रनिमित्ते—परस्वापरत्वे तावदाकाशप्रदेशाल्पबहुनापेक्षे । एकस्यां दिशि बहुनाकाशप्रदेशानतीत्य स्थितं पर । तत् अल्पानतीत्य स्थितोऽपर । प्रशंसाकृते अहिंसादिप्रशस्तगुणयोगात् परो धर्मं तद्विपरीतोऽधर्मोऽपर इति । कालहेतुके शतवर्षं पर, शोडशवर्षोऽपर अतोऽर्थभेदात् परस्वापरत्वयोरनवपरणमिति ? तन्न । किं कारण ? कालोपकारप्रकरणात् । कालकृतेऽत्र परस्वापरत्वे गृह्यते दूरान्तदेशानस्थापिनो कुमारस्थनिरयो तपस्विचाडाल्यो सन्निकृष्टदेशे चाडाठे पर इति व्यवहारो दृश्यते । निप्रकृष्टे च तपस्विनि अपर इति ते एते परस्वापरत्वे कालकृते इह गृह्यते ।

वर्तनाद्युपकारलिङ्गः काल ॥ २४ ॥ उक्ता वर्तनादय उपकारा यस्याऽर्पस्य लिङ्गं स काल इत्यनुमीयते । तथा चोक्तं “येन मूर्तानामुपचयाथापचयाश्च लक्ष्यते स कात्र इति” ।

वर्तनाग्रहणपेवास्त्विति चेन्न कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपचस्य ॥२५॥ स्यान्मतं वर्तनाग्रहणमेवास्तु कालास्तित्वख्यापन तद्विकल्पत्वात् परिणामोदीनामिति * तन्न किं कारण * कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपचस्य । द्विविधः कालः परमार्थकाल व्यवहाररूपश्चेति । तत्र परमार्थकालं वर्तनालिंगगत्यादीनां धर्मादिनां वर्तनाया उपकारक । स किंस्वरूप इति चेत् उच्यते—यावतो लोकाकाशे प्रदेशस्तावत् कालाणव परस्पर प्रत्यवधा एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकदृष्ट्या लोकव्यापिनः मुख्योपचारकप्रदेशकल्पनाभावानिरवयवा । मुख्यप्रदेशकल्पना हि धर्माधर्मजीवाकाशेषु पुद्गलेषु च व्यपुकादिषु स्वधेषु । परमाणुपुष्पचारप्रदेशकल्पना, प्रचयशक्तियोगात् । उभयथा च कालाणूना प्रदेशकल्पनाभावात्, धर्मास्ति कायादिवत् कायत्वाभाव । अत एव विनाशहेतुत्वाभावात् नित्या । परप्रत्ययोत्पादविनाशसद्भानादनित्या । सूची सूत्रमार्गाकाशच्छिद्रवत् परिच्छिन्नमूर्तत्वेऽपि रूपादियोगाभावान् अमूर्ता । निष्क्रियाश्च प्रदेशांतरसंज्ञाभावात् । व्यवहारकाल परिणामादिलक्ष्य, कालवर्तनया लब्धकालव्यपदेश, कुतश्चित् परिच्छिन्न, अपरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः ।

कालत्रैविध्यसिद्धि परस्परापेक्षत्वात् ॥ २६ ॥ भूतो वर्तमानो भविष्यमिति त्रिविधः कालः सिद्धः । कुतः ? परस्परापेक्षत्वात् । यथा वृक्षपक्तिमनुसरतो देवदत्तस्य एकैकतरु प्रति प्राप्तः प्राप्नुवत् प्राप्स्यन् व्यपदेशस्तथा तात्कालाणूननुसरतो द्रव्याणां क्रमेण वर्तनापर्यायमनुभवतो भूतवर्तमानभविष्यव्यवहारसद्भाव । तत्र परमार्थकाले भूतादिव्यवहारो गौण । व्यवहारकाले मुख्यः । परस्परापेक्षत्वात् यद्रव्याक्रियापरिणत कालपरमाणु प्राप्नोति तद्रव्य तेन कालेन वर्तमानसमयस्थितिसवधवर्तनया वर्तमानकाल, कालाणुरपि वर्तमानसद्भव्यमनतिक्रान्तसवध वर्तनाद्यो भवति, तदेव कालज्ञात् अनुभूतवर्तनासवध भूत, कालाणुरपि भूत, तदेव वर्त्यत् स्थितिसवधवर्तनापेक्ष भविष्यदिति व्यपदिश्यते, कालाणुश्च भविष्यमिति । एव सन्निवृत्तसमयगतिप्रचयापेक्षया आवलि-मोच्छ्वासप्राणान्तोकलवनालिकामुहूर्ताऽहोरात्रपक्षमासवर्त्येनादिस विहृगतिपरिवर्तनकालवर्तनया व्यवहारकालो मनुष्यक्षेत्रे समवति इत्युच्यते तत्र ज्योतिषां गतिपरिणामात् । न बहि निवृत्तगतिव्यापारत्वात् ज्योतिषां । मनुष्यक्षेत्रसमुत्थेन ज्योतिर्गतिसमयावलिकालादिना परिच्छिन्नेन क्रियाकलापेन कालवर्तनया कालाख्येन ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् प्राणिना संख्येयासंख्येयानतानतकालगणनाप्रभेदेन कर्मभवकायस्थितिपरिच्छेदे सर्वत्र जघन्यमच्यमोल्कघानस्थ क्रियते ।

क्रियामात्रमेव कालस्तव्यतिरेकेणानुपलब्धिरिति चेन्न तदभावे कालाभिधानलोपप्रसंगात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं क्रियामात्रमेव कालं कुतस्तव्यतिरेकेणानुपलब्धे । सर्वोयं कालव्यवहारक्रियाकृत क्रिया हि क्रियातरं परिच्छिन्ना अन्यक्रियापरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या भवति । योपि समयो नाम निद्विरुच्यते स परमाणुपरिवर्तनक्रियासमय एव कालसामान्यसामानाधिकरण्यात्, न समयपरिमाणुपरिच्छेदकोन्य । ततः सूक्ष्मतर कश्चिदस्ति कालः, तत्समयक्रियाकलाप आवलिका, तत्प्रचय उच्छ्वास इत्यादि समयक्रियाकलापपरिच्छिन्ना आवलिका उच्छ्वासपरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या । एवमुत्तरत्रापि योऽयं । लोकेपि तथैव गोदोर्हृषनपाकादिरन्योन्यपरिच्छेदे वर्तमान कालाख्य इति क्रियैव काल इति * तन्न किं कारण तदभावे कालाभिधानलोपप्रसंगात् । * क्रियाकृत एवाय व्यवहार सर्व उच्छ्वास मात्रेण कृतं मुहूर्तेन कृतमिति । किं तु समय उच्छ्वासा निश्वासा मुहूर्त इति स्वसंज्ञाभिर्निरूढाना काल इत्यभिधानमकस्मान् भवति । यथा देवदत्तसद्भाव निरुद्धे पिंडे दड्धमिधानमकस्मान् भवतीति दड्धसवसिद्धिः । तथा कालसिद्धिरपि । इतरथा कालव्यवहाराभावप्रसंग स्यात् ।

वर्तमानाभावाप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यस्य क्रियामात्रमेव कालो नान्य कश्चिदस्ति वर्तनालक्षणस्य वर्तमानकालाभाव प्रसक्त । कथं ? उच्यते-पठ इति य प्रक्षिप्तस्तु सोतिकात् य-प्रक्षेप्यथे सोऽनपात् न च तथैवं रेरे काचिद्व्यनानतिक्रान्त्यानागतितव्य क्रियास्ते वर्तमानत्वेन परिप्रक्षते । वर्तमानापेक्षे च पुनरुत्तीतानागतताविष्यते तदभावे तयोऽप्यभावः स्यात् । यदुक्त आरमादिरपवर्गात् क्रियाकलापो वर्तमान

इति आरभ्य प्रभृता यस्मिन् काले भवति कर्तार कार्यस्यानिष्टात् तमध्यमकालमिच्छतीति तदप्युक्त । कुत ? अम्युपगमविरोधात् । पूर्वं क्रियाकाल इत्युक्त पश्चात् क्रियासमूह इति । क्षणिकानां क्रियावयवानां समूहाभावाच्च । यस्य पुनरन्योन्यलक्षण काल तस्य प्रथमसमयाक्रियावर्तनया आरभमुपादाय द्वितीयादिसमपक्रियाविशेषाणां द्रव्यार्थतयानस्थानमनुमनतां समुदायमुपचर्य तत्समूहसाध्यघटादिरापरिसमासेवेतेते घटादिक्रियेति वर्तमानकालसिद्धि कल्प्यते । यदि व्यतिरेकेणानुलब्धे कालो नास्त्युच्यते ? ननु क्रियाया क्रियासमूहस्य वाभाव । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न तस्य प्रवृत्तिर्व्यतिरिक्ता उपलभ्यते । यथा सर्पाम्लाम एव कौटिल्य न तु तत्तस्माद्व्यतिरिक्तमुपलभ्यते एव क्रियापीति । तथा क्रियानयेभ्यो व्यतिरिक्तो न तत्समूह उपलभ्यते तदात्मकत्वात् अतस्तयोरभावप्रसंगः स्यात् । किं च क्रिया क्रियांतरस्य परिच्छेदिका कालव्यपदेशभागित्यनुपपन्नमनवस्थानात् । स्थितो हि लोके प्रस्थादिः परिमाणविशेषः ब्रह्मादेरवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्ट । नच तथा क्रियावस्थितः स्थितिलक्षणमात्राबलनाम्युपममान् । न हि स्वयमनवस्थित कश्चिदनवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्ट । प्रदीपपरिस्पदवत् इतिचेत् यथा प्रदीपोऽनवस्थितः परिस्पदस्थानवस्थितस्य परिच्छेदे वर्तते तथा क्रियापीति एतच्चायुक्त असिद्धत्वात् प्रदीपपरिस्पदश्च क्षणिक इति नास्माभिरम्युपगम्यते स्वकार्यस्य प्रकाशवादेरनेकक्षणसाध्यत्वात् । समूहस्य परिच्छेदकभावादिति चेन्न क्षणिकानां समूहाभावात् । शब्दवदिति चेन्न । यथा क्षणिकानां वर्णेष्वनीनां समुदायः पदवाक्यरूप तथा क्रियावयवानामित्येतदप्यसांप्रत असिद्धत्वादेव । न हि वर्णेष्वन्यः क्षणिका, देशांतरस्थश्रेतुविषयभावापत्तिदर्शनात् । शब्दांतराभात् तत्प्रतिसिद्धिरिति चेन्न क्षणिकस्यारंभशक्तिरिहात् । यस्मिन् क्षण स्वयमात्मलाम्भापद्यते न नदान्यमुत्पादयति असत्त्वात् । उत्तस्क्षण च नारभते उत्पत्त्यनतराप्रवर्तित्वात् । आसन्नसदवस्थाको हि क्षण उत्पत्तिकाल इति व्यपदिश्यते । उत्तरकालमस्य सत्त्वं ? इत्युत्पत्तिव्यग्रहार एव न स्यात् । पूर्वविज्ञानाहितसंस्कारबीजाधारभूतायां बुद्धौ समुदायकल्पनेति चेन्न तस्या अपि तादात्म्यात् । यस्य तु द्रव्यार्थदिशात् स्थानित्या बुद्धिरपि तस्य वस्तुनि बुद्धौ च क्रियावयवसमूहस्य शक्तिव्यक्तिस्वरूपेण व्यवस्थितस्य कालवर्तनया प्रतिलब्धकालव्यपदेशस्य परिच्छिन्नस्यान्यपरिच्छेदे शक्तिरूपपद्यते इति व्यवहारकालसिद्धिः । तत्प्रसिद्धौ च मुख्यकालसिद्धिः इत्युक्त । अथ किमर्थं परत्वापरत्वयो पृथग्रहणं वर्तनापरिणामक्रियापरत्वापरत्वानीत्येव वक्तव्यं ?

परत्वापरत्वयोः पृथग्रहणं परस्परारोपेक्षत्वात् ॥ २९ ॥ परत्वापरत्वे पृथग्गृह्येते । कुत ? परस्परारोपेक्षत्वात् । परत्व व्यपदेश्यापरत्व भवति । अपरत्व व्यपेक्ष्य परत्वमिति । अथ किमर्थं वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते ?

वर्तनाग्रहणमादौ अभ्यर्हितत्वात् ॥ ३० ॥ वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते कुत ? अभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्वं ? वर्तनापूर्वकत्वात् परमार्थकालप्रतिपत्ते । तन्निमित्तत्वात् व्यवहारकाललिंगस्याप्राधाये । अत्राह उक्त भवता शरीरादीनि पुद्गलानामुपकार इति तत्रातरीयाजीनः परिभाषते तत्कथमित्यत्रोच्यते—

स्पर्शरसगंधवर्णवतः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् ॥ १ ॥ स्पर्शग्रहणमादौ क्रियते । कुत ? विषयबलदर्शनात् । सर्वेषु हि विषयेषु स्पर्शस्य बलं दृश्यत । स्पष्टमहिष्विन्द्रियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तिः, सर्वसत्तारिजीनग्रहणयोग्यत्वाच्च ।

रसप्रसंग इति चेन्न स्पर्शं सति तज्जावात् ॥ २ ॥ स्यान्नत यदि विषयबलात् आदौ स्पर्शोऽर्थात् ननु विषयबलत्वात् आदौ रस एवाप्येव । स्पर्शमुखनिरसुकेष्वपि रसव्यापारदर्शनात् इति । तत्र किं कारणं ? स्पर्शं सति तज्जावान् तत्रापि सति स्पर्शं रसव्यापार इति स्पर्शग्रहणमेवादौ व्याप । तत एव नंतरं रसनचन स्पर्शग्रहणानंतरभावितत्वात् रसग्रहणस्य । तदनंतरं तद्ग्रहणं क्रियते ।

वायौ तद्भावात् व्यभिचार इति चेन्न तत्राप्यभ्युपगमात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् वायु' स्पर्शयान् इति तदनंतर रसग्रहणामात्रान् व्यभिचार इति ? तन्न किं कारणं तत्राभ्युपगमात् । रूपादयो हि स्पर्शाग्निभात्रिन घटादिष्विन्द्रवायान्प्यभ्युपगम्यते । स्पर्शान्तर सता रूपादीनामपि, ग्रहण कस्मान्न ? इति चेत् स्थूलविषयप्राहिवाच्चक्षुरादीनां घ्राणोद्रियविषयत्वं । वायौ सतामपि रूपादीनामग्रहण ।

रूपात् प्राग् गधवचनं अचाक्षुपत्वात् ॥ ४ ॥ रूपात् प्राग् गधवचनं कियते । किं कारणं अचाक्षुपत्वात् ॥

अते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः ॥ ५ ॥ सर्वेषां अते वर्णग्रहणं कियते । कुत ? स्थौल्ये सति तदुपलब्धे ॥

नित्ययोगे मत्तुविधानं ॥ ६ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णस्ति येषां सति तं स्पर्शरसगन्धवर्णं तं इति नित्ययोगे मत्तुविधानं दृष्टव्यं । यथा क्षीरिणो न्यम्रोधा इति क्षारेण नित्ययोगात् मत्वर्थीयविधानं । तथा अनादिपारिणामिकस्पर्शादिगुणसामान्यनित्ययोगे मत्तुरिति स्पर्शादीनामनतपर्यायत्वेपि मौलभेदप्रसिद्धयर्थमितं कियते ।

मृदुकाठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षस्पर्शभेदाः ॥ ७ ॥ एते मृदादयोऽद्यै स्पर्शस्य मूलभेदा दृष्टव्या ।

तिक्तकटुकाम्लमधुरकपाया रसप्रकाराः ॥ ८ ॥ तिक्तादय एव रसप्रकारा वेदितव्याः ।

गन्धः सुरभिरसुरभिश्चः ॥ ९ ॥ गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति ।

वर्णाः पंचधा नीलपीतशुक्लकृष्णलोहितभेदात् ॥ १० ॥ नीलादिभि पंचभिः प्रकौर वर्णा भिद्यते एषां च स्पर्शादीनामेकैकस्य एकाद्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणपरिणामोपसेय । सकलरूपादिद्व्यधर्मनिर्देशात् अवशिष्टविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपो- द्योतवंतश्च ॥२४॥

शब्दादीनामाभिहितनिर्वचनानां परिपामद्वानां मत्तुना अभिसंबंधः ॥ १ ॥ शब्दादीनां निर्वचनेन प्रतिबन्धार्थानां परस्परापेक्षायां सत्यां द्वद्व कृत्वा मत्तुना सन्नमो योजयितव्यः । तद्यथा—शपल्य-धमाह्वयति प्रलययायति शप्यते येन शपनमात्रं वा शब्दः । वध्नाति बन्धयतेऽनौ बन्धयतेऽनेन बधनमात्रं वा वधः । लिंगेन आत्मानं सूचयति सूच्यतेऽसौ सूच्यतेऽनेन सूचनमात्रं वा सूक्ष्मं, सूक्ष्मस्य भावः कर्म वा सौक्ष्म्यं । स्थूलयते परिवृहयति स्थूल्यतेऽसौ स्थूल्यतेऽनेन स्थूलनमात्रं वा स्थूलः । स्थूलस्य भावः कर्म वा स्थौल्यं । सतिष्ठते सस्थायतेऽनेनिति नस्थितिर्वा सस्थानं । भिनत्ति भिद्यते भेदमात्रं वा भेदः । पुरोपाचा-शुभ्रकरोदयात् ताम्यति आत्मा तम्यतेऽनेन तमनमात्रं वा तमः । पृथिव्यादिघनपरिणाम्युपल्लेपात् देहादि-प्रकाशावरणतुल्याकारेण छिद्यते छिनत्वात्मानमिति वा छाया । असद्वेद्योदयात् आतपत्यात्मानं आतप्यतेऽनेन आतपनमात्रं वा आतपः । निरावरणमुद्योतयति उद्योत्यतेऽनेन उद्योतनमात्रं वा उद्योतः । शब्दश्च वधश्च सौक्ष्म्यं च स्थौल्यं च सस्थानं च भेदश्च तमश्च छाया च आतपश्च उद्योतश्च शब्दवधसौक्ष्म्यस्थौल्यतम-स्थानभेदतमश्छायातपोद्योता ते येषां सति ते शब्दवधसौक्ष्म्यस्थौल्यसस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवतश्च ।

शब्दो द्वेषा भापालक्षणविपरीतत्वात् ॥ २ ॥ शब्दो द्वेषा अवतिष्ठते । कुत ? भापालक्षण-विपरीतत्वात् भापालक्षणां विपरीतत्वेति ।

भापात्मक उभयया अक्षरीकृतेतरविकल्पात् ॥ ३ ॥ तत्र भापात्मक शब्द उभयथा

फल्यते कुत अक्षरीकृतेतरविकल्पात् । अक्षरीकृत शास्त्राभिव्यजक सस्कृतविपरीतभेदात् आर्यभट्टच्छ-
व्यनहारहेतु । अण्णामिको द्वीन्द्रियादानामातिशयघ्नानस्वरूपप्रतिपादनहेतुश्च । स एव सर्व प्रायोगिक ।

अभाषात्मको द्वेषा प्रयोगविस्त्रसानिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥ अभाषात्मक शब्दो द्वया विभज्यते ।
कुत प्रयोगविस्त्रसानिमित्तत्वात् ।

तत्र वैस्त्रासिको बलाहकादिप्रभय ॥ ५ ॥

प्रयोगश्चतुर्था ततश्चित्तघनसौपरिभेदात् ॥ ६ ॥ प्रयोगश्च शब्द चतुर्था भिद्यते । कुत तत-
चित्तघनसौपरिभेदात् । तत्र चर्मततनात्तत पुष्करभेरीदुर्दुरादिप्रभय । नितत तत्राकृतो वीणासुबोपादि-
समुद्भय । घनस्तालघटालालाघभिघातज । सौपरिरो वशशखादिनिमित्त । स शब्द आकाशगुण
इति केवाचित् दर्शन तदयुक्त इत्युक्त पुरस्तात् । अपरे मयते घनय क्षणिका क्रमजमान स्वरूपप्रति-
पादनदेवोपलक्षणशक्तिका नार्थांतरमररोधयितुमल । यदि समर्था स्यु पदेभ्य इव पदाथपु प्रतिवर्ण वर्णा
थेपु प्रत्यय स्यात् । एकेन चार्थे कृते वर्णांतरोपादानमनर्थक स्यात् । नापि क्रमजन्मना सहभाय सधा-
तोक्ति योऽर्थेन युज्यते । अतस्तेभ्योऽर्थप्रतिपादने समर्थ शब्दात्मा अमूर्तो नित्योऽतीन्द्रियो निरययो नि
क्रियो धनिभि अभिव्यग्य इति अभ्युपगमन्य इत्येतच्चानुपपन्न । कुतः ? व्यग्ययजकभायानुपपत्ते ।
व्यग्यस्तावत् शब्दात्मा स्वेन स्वरूपेणानस्थितो वा व्यज्येत अनवस्थितो वा । यदि स्वरूपेणानस्थितो व्यज्येत
तत्रापि द्वैत भवति । धनिसानिधे प्राक् पश्चाच्चानुपलब्धे । सौक्ष्म्य वा हेतु स्यान् प्रतिनधक वा किञ्चित् ।
यदि सोक्ष्म्यान्नोपलभ्येत सर्वकालमस्याप्रहणमेव स्यात् आकाशादिवत् । अथ धनिसानिधाने स्थाव्यमस्य
स्यात् । विकारप्राप्ते नित्यत्व हीयते । न हि किञ्चित् प्रतिनधकमस्ति घटोपलब्धौ तमोऽत् । प्रभाभायस्तामो
न वस्वतरामिति चेन्न अतिशययत्नत्वात् । (सपक्षत्वाच्च) सम्पन्नत्वाच्च नीलादिवर्णत्वात् । स्वरूपेणानस्थितश्चेत्
नासौ व्यग्य कार्य स्यात् धनिसानिधाने स्वरूपप्राप्तेस्तत एवैवा धनाना व्यजकत्वमयुक्त । किञ्च—
आद्यो वर्णध्वनि शब्दात्मा सकलस्य वा व्यजक स्यात् एकदेशस्य वा ? यदि सकलस्य इतरेषां
धनाना आनर्थक्य स्यात् । अथैकदेशस्य निरवययत्नमस्य हीयते । किं च स ध्वनिर्व्यजक स्फोटस्य
वा उपकार कुर्यात् श्रोत्रस्य उभयस्य वा ? न तत्रात् पृथिवीगणस्य जलसेचकवत् स्फोटस्य उपग्रहे वर्तते,
तस्य नित्यत्वात् विकारप्राप्त्यनभ्युपगमात् । नचामूर्तस्याभिव्यग्यस्य विक्रियोपपद्यते । नापि चक्षुषोजनवत्
श्रोत्रस्योपकारे वर्तते धधिरस्य गुणातरोत्पादनशक्त्यभावात् । युज्यते नेत्रस्याजनमुपकारकमिति तिमिरा-
दिदोषहननदर्शनात् न तथोपहतश्रणस्य धनिकृतमुपकारक किञ्चिदभ्युपलभामहे । अथ कर्णेन्द्रियस्य
उपग्रहे वर्तते न तत्रार्थानुपधानात् उपग्रहाऽन्योस्ति तदभ्युपगमेनैव कृतत्वात् स्फोटककल्पना अन-
र्थिका । नाप्युभयस्योपग्रहोपि युक्त प्रत्येकमयुक्तत्वादेन । किं च ते ध्वनय न स्फोटाभिव्यक्तिहेतवो
भवति उत्पत्तिक्षणाद्धर्मनवस्थानात् उत्पत्तिक्षणे वास्तवान् । अथ क्षणिका अपि सत अभिव्यक्तिहेतव
कक्षेशनी भवतो मत्सर ? अर्थप्रत्यायने तदभ्युपगमे च स्फोटककल्पना व्यर्था ।

प्रदीपवदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ नोत्पत्त्यनतरापरर्गा प्रदीप आत्मलाभे देशातरस-
धनिमित्तक्रियापरिणामाविक्रुष्टदेशव्यघटादिप्रकाशनदर्शनात् ।

कर्मवदिति चेत् असिद्धत्वादेव ॥ ८ ॥ कर्मव्यक्तय क्षणिका सत्य कर्मत्व जातिमभिव्यज-
यतीत्यसिद्धमस्मान् प्रति द्रव्यगुणकर्मविषयसामान्यनिशेषस्यार्थांतरभूतस्यानभ्युपगमात् । कर्मणोपि द्रव्यात्
अपृथग्भूतस्य द्रव्यार्थोवस्थानाभ्युपगमात् । किं च अभिव्यजकामिव्यग्यवैधर्मात् यथा मूर्त क्रियान्
प्रदीपोभिव्यजक तद्व्यग्याश्च घटादय क्रियावतो मूर्तिमतो दृष्ट । नच तथा ध्वनेर्मूर्ति क्रियानाश्च तद्व्य-
ग्य स्फोटोपि न तद्वर्म ततोऽभिव्यक्त्यभावात् । किं च स्फोट ध्वनेरन्यो वा स्यात् अनन्यो वा ? यद्यन्य
तादात्म्य प्राप्नोति व्यग्यत्वाभावश्च भेदाभावात् । अथान्य तस्य श्रोत्रोपलभ्यत्वाभाव । किं च व्यग्यत्वे सति
अनित्यत्व स्यात् स्फोटस्य घटादिवत् विज्ञानेन व्यग्यत्वात् । आकाशादेर्व्यभिचार इति चेन्न मूर्तिमता व्यग्य-

खादिति विशेषवचनात् । किं च यस्य व्यग्रात् तस्य कार्यत्वमपि दृष्ट यथा घटादेः न तथा स
कार्यत्वमस्ति । नित्यत्वाभ्युपगमादिति व्यग्यत्वाभाव ।

महदादिवदिति चेत् साध्यसमत्वात् ॥ ९ ॥ यथा महदादि व्यग्यमेव न कार्यं तय
टोपीति तन्न साध्यसमत्वात् । यथेद स्फोटमव्यग्यत्वं साध्यं तथा महदादिरपीति । किंच
ताभावात् । नचामूर्त्तं कश्चिन्नित्यो निरवयवो मूर्त्तिमत्ताऽनित्यत्वेन सावयवेन व्यग्यो दृष्ट, तदभावात्
सिद्धयभाव, तस्मात् ध्वनिरूप एव शब्दो द्विशक्तिरन्युपगतव्य' । स च पुद्गलद्रव्यार्थदेशात्ततोऽन-
स्यानित्य । श्रोत्रोपलम्भपर्यायसामान्यास्थित्यपेक्षया कालांतरस्याधिप्रतिसमयस्थितिभेदापेक्षया क्षणिक
च जैनेश्वरदर्शनमनवद्य ॥

बधोपि द्विधा विस्त्रसाप्रयोगभेदात् ॥ १० ॥ बधोऽपि द्वैविध्यमश्नुते । कुत ? विस्त्रसा
भेदात् । वैत्तसिक प्रायोगिकश्चेति ।

आद्यो द्वेषा आदिमदनादिविकल्पात् ॥ ११ ॥ आद्यो वैत्तसिको बधो द्विधा भिद्यते । कु
आदिमदनादिविकल्पात् । तत्रादिमान् किमिच्छुगुणनिमित्तविद्युत्कालधाराप्रीद्वधुनुरादिविषय ।
दिरपि वैत्तसिकबधो धर्माधर्माकाशानामिकश्च त्रैविध्यान्नविध । धर्मास्तिकायबध धर्मास्तिकायदेश
धर्मास्तिकायप्रदेशबध । अधर्मास्तिकायबध अधर्मास्तिकायदेशबध । अधर्मास्तिकायप्रदेशबध । अ
शास्तिकायबध आकाशास्तिकायदेशबध आकाशास्तिकायप्रदेशबधश्चेति । कृत्स्नो धर्मास्तिकायः
देश, अधर्मादेश, एवमधर्माकाशयोरपि । कालाणनामपि सतत परस्परविश्लेषाभावात् अना
एकजीवप्रदेशानां च सहरणवितर्पणस्वभावत्वेपि परस्परविद्योगाभावात् अनादिवध । धर्मो धर्मक
काशानां परस्परविद्योगाभावात् अनादिवध । नानाजीवानामपि सामान्यापेक्षया इतरद्रव्यै, सह
अनादि । पुद्गलद्रव्येष्वपि महास्फुर्धादां च सामान्यादनादिवध । एव सर्वद्रव्यविषयबधे सति पुद्गल
णात् तद्विषयो बध परिगृह्यते ।

विस्त्रसा विधिबिपर्यये निपात ॥ १२ ॥ पौरुषेयपरिणामापेक्षाविधि तद्विपर्यये विस्त्रसा
निपातो दृष्टव्य । विस्त्रसा प्रयोजना वैत्तसिको बध ।

प्रयोगः पुरुषकायवाह्मनःसयोगलक्षण ॥ १३ ॥ पुरुषस्य कायवाह्मनसयोग प्रय
इत्युच्यते । प्रयोगप्रयोजनो बध प्रायोगिक स द्वेषा अजीवीविषयो जीवाजीवविषयश्चेति । तत्राजीववि
जतुकाष्टादिलक्षण । जीवाजीवविषय कर्मनोकर्मबध । कर्मबधो ज्ञानावरणादिरष्टधा वक्ष्यमाण ।
कर्मबध औदारिकद्वैविध्य । स पुन पचविध आलपनाऽऽलेपनसंश्लेषशरीरशरीरिभेदात् । रथशकटादी
लोहरज्जुऽरन्नादिभिरालपनादाकर्षणात् बध आलपनबध । अनेकार्थत्वात् धातुनां लुपि आकर्षणक्रि
ज्ञेय । कुड्बप्रासादादीनां मूर्त्तिष्वेष्टकादिभि प्रलेपदानेन अन्योन्यालेपनात् अर्पणात् आलेपनबध । धातु
मनेकार्थत्वात् आह्वयूरस्य लिङ्ग अर्पणक्रियस्य ग्रहण । जतुकाष्टादि संश्लेषबध । शरीरबध पचधा औदा
कवैक्रियि-आहारकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मबधभेदात् । स प्रत्येक चतुश्चतुर्विंशतिकभगभेदात् पचदशाध । तत्र
दारिकशरीरनोकर्मप्रदेशानामीदारिकशरीरनोकर्मप्रदेशैरन्योन्यानुप्रवेशात् औदारिकौदारिकशरीरनोकर्मब
प्रथम । औदारिकतैजसशरीरनोकर्मप्रदेशानां अन्योन्यानुप्रवेश औदारिकतैजसशरीरनोकर्मबधो द्वितीय
औदारिककार्मणशरीरनोकर्मप्रदेशानामन्योन्यानुप्रवेश औदारिककार्मणशरीरनोकर्मबधश्चतुर्थ । अने
तैजसकार्मणशरीरनोकर्मप्रदेशानामन्योन्यानुप्रवेशः औदारिकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मबधश्चतुर्थ । अने
विधिना वैक्रियिकतैजसशरीरनोकर्मबध वैक्रियिकतैजसशरीरनोकर्मबध वैक्रियिककार्मणशरीरनोकर्म
बध । वैक्रियिक तैजसकार्मणशरीर नोकर्मबध । आहारकाहारकशरीरनोकर्मबध, आहारक तैजसशरी
रनोकर्मबध आहारककार्मणशरीरनोकर्मबध आहारकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मबध । तैजसतैजसशरीरनो

कर्मबन्ध तैजसकार्मणशरीरनोकर्मबन्ध । कार्मणकार्मणशरीरनोकर्मबन्धश्चेति योग्य । शरीरबन्धो द्वेषा
 अनादिरादिमांश । अष्टजीवमभ्यप्रदेशानामुपर्यधश्चतुर्णां रुचकवदवस्थितानां सर्वकालमन्योन्यापारत्यागात्
 अनादिसबन्ध । इतरेषां प्रदेशानां कर्मनिमित्तसहरणविसर्पणस्वभावत्वादादिमान् । अथवा यथा क्रोधप
 रिणत आत्मैव क्रोध तथा तप्ताय पिंडवत् शरीरेण सह बन्ध प्रत्यात्मन एकत्वादात्मेव शरीरमिति व्यप-
 देशात् पूर्वोक्ता पचदश विकल्पा शरीरविषयत्वेन योग्या । औदारिकादिशरीरभेदार्यणान् प्रागुक्ता विक-
 ल्पा । अत्राह—कर्मनोकर्मणो क प्रतिविशेष इत्युच्यते—आत्मपरिणामेन योगाभावलक्षणेन क्रियत
 इति कर्म तदात्मनां स्वतन्त्रीकरणे मूळकारण । तदुदयापादित पुद्गलपरिणाम आत्मन सुखदु खत्रलधान-
 हेतु , औदारिकशरीरादि ईषत्कर्म नोकर्मैत्युच्यते । किं च स्थितिभेदाद्भेद कर्मणां स्थितिरुत्तरत्र वक्ष्यते ।
 नोकर्मणां स्थितिरुच्यते । औदारिकैक्रियिकशरीरयो स्वायु प्रमाणस्थितिर्नियेक । तत्रौदारिकशरीरस्य
 त्रिपल्योपमा स्थिति । यस्मादेकसमयादारम्य आ त्रिपल्योपमसमाप्तेरवस्थान । वैक्रियिकशरीरस्य त्रय-
 ख्रिशत्सागरोपमा स्थिति , यस्मादेकसमयनिषेकादारम्य त्रयख्रिशत्सागरोपमात्यसमयादवस्थान । आहा-
 रकशरीरस्य अतमुद्गैतपरिणामा स्थिति । तैजसशरीरस्य पदपृष्ठिसागरोपमा स्थिति । कार्मणशरीरस्य
 कर्मस्थिति , ज्ञानावरणाद्येककर्मस्थितिसम्बन्धेऽप्यात्मैव कर्मस्थितिर्माहा । औदारिकैक्रियिकतैजसका-
 र्मणशरीरकर्मणामेकैकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोट्य स्थिति । आहारकशरीरकर्मणोऽन्ते कोटीकोट्य
 स्थिति ॥

सौक्ष्म्यं द्विविधं अंत्यमापेक्षिक च ॥ १४ ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं वेदितव्य । कुत ? अत्यमापेक्षिक
 चेति । तत्राऽन्य परमाणूनां । आपेक्षिक विद्यामलकवदरादीनां ।

तथा स्थौल्य ॥ १५ ॥ तेनैव प्रकारेणात्य आपेक्षिक चेति द्विविधं स्थौल्यमवगतव्य । तत्रात्य
 जगव्यापिनि महास्कन्धे । आपेक्षिक वदरामलकवित्त्वतालादिषु ।

सस्थान द्वेषेत्थलक्षण अनित्यलक्षण च ॥ १६ ॥ सस्थानमाकृतिर्द्वेषा भिद्यते इत्यल-
 क्षणमनित्य लक्षण चेति ।

दृक्चक्षुस्त्रचतुरस्रायतपरिमदलादित्यप्रतोन्यदनित्य ॥ १७ ॥ दृक् इत्यल चतुरस्रमायत परि-
 मदलमित्येवमादि सस्थानमित्यलक्षण । अतोऽप्यन्तेषादीनां सस्थान अनेकानिध, इयमिदमिति निरूपणा-
 भावान् अनित्यलक्षण ।

भेदः षोडशोत्करचूर्णसहचूर्णिकामप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ १८ ॥ भेद षोडश भिद्यते । कुत ?
 उत्करादिकल्पात् । तत्रोत्कर —काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करण । चूर्णो—यवगोधूमादीनां सक्नुकाणि-
 कादि । खडो—घटादीनां कषाळशर्करादि । चूर्णिका—मापमुद्गरादीनां । प्रतरोऽभ्यपटलादीनां । अणु-
 चटन तत्साय पिंडादिष्वयोधनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुल्लिगनिर्गम ।

तमो दृष्टिप्रतिबन्धकारण ॥ १९ ॥ दृष्टे प्रतिबन्धक वस्तु तम इति व्यपदिश्यते । यदपहरन्
 प्रदीप प्रकाशको भवति ॥

छाया प्रकाशावरणनिमित्ता ॥ २० ॥ प्रकाशावरण शरीरादि यस्या निमित्त भवति सा छाया

सा द्वेषा तद्वर्णादिविकारप्रतिबन्धमात्रग्रहणविरूपात् ॥ २१ ॥ सा छाया द्वेषा व्यधीतदृष्टे ।
 कुत ? तद्वर्णादिविकारान् प्रतिबिम्बमात्रग्रहणाच्च । आदर्शतलादिषु प्रसन्नद्रव्येषु मुखादिछाया तद्वर्णादिरिणता
 उपलभ्यते । इतत्र प्रतिबिम्बमात्रमेव । अत्राह—विपरीतग्रहण कुत ? प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुखो छाया दृश्यते ।
 इति प्रसन्नद्रव्यपरिणामविशेषाद्भवति । अत्र चोच्यते नादर्शतलादिछायासद्भाव , किं तर्हि ? नयननिर्गतेन
 रश्मिना घनद्रव्यात् प्रतिहतनिष्ठत्वेन स्वमुखस्यैव ग्रहण इति तदुक्त विपर्यासग्रहणाभावप्रसगात् ।
 कुब्जादिषु अतिप्रसगात्-ग्रहणशक्त्यभावाच्च । विपर्यासग्रहणाभावप्रसगात्तान् यदि प्रतिनिश्चिन्तेन नयन

रश्मिना स्वशरीरस्यैव प्रहण प्राङ्मुखस्य प्राङ्मुखमेव- प्रहण स्यात् । विपर्यासहेत्वभावात् कुल्यादिपु
वातिप्रसंग स्यात् । नयनरश्मे प्रतिघातस्य तत्रापि सङ्गात् । नाप्यसौ नयनरश्मि शरीराभिष्कात,
मनसाऽनधिष्ठितो प्रहीतु शक्नोति ॥

आतपः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ २२ ॥ आतप आदित्यनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः पुद्गलपरिणामः

उद्योतश्चद्रमणिस्रद्योतादिविषयः ॥ २३ ॥ चद्रमणिलेखोतादीना प्रकाश उद्योत उच्यते ।

क्रियावत्त्वसंख्यानं पुद्गलपरिणामादिति चेन्न धर्माधर्माकाशानां क्रियया प्रतिषेधसंबन्धे
नोक्तत्वात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् क्रिया उपसख्यातव्या । कुतः ? पुद्गलपरिणामात् इति ? तत्र किं
कारणं ? धर्माधर्माकाशानां क्रियाप्रतिषेधे संबन्धेनोक्तत्वात् ।

कालस्यापि क्रियावत्त्वप्रसंग इति चेन्न पूर्वत्रानभिधानात् ॥ २५ ॥ स्यान्मत यदि धर्माध-
र्माकाशानां क्रियापरिणामप्रतिषेधात् सामर्थ्यात् पुद्गलानां क्रियावत्त्वमनुमीयते । ननु कालस्यापि क्रियान्तर-
प्रसज्यत इति ? तत्र किं कारणं ? पूर्वत्र अनभिधानात् “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गला” इत्यत्र ।
तत्र हि पाठे ‘आ आकाशादेकद्रव्याणि नि क्रियाणि’ इत्यतः कालस्य बहिर्भावात् न पुद्गलवत् क्रियावत्त्व
भवेत् । अथवा पूर्वत्रानभिधानात्, कः ? द्रव्याणि जीवाः कालश्चेति । यदि कालस्य क्रियावत्त्वमिष्टं भवेत्
तत्र पठ्येत तथा सति जीवाश्चेति चशब्दाकरणात् लघुसूत्रं स्यात् । पुनः कालश्च इत्यनचनाच्च ।
अनतसमयार्थं पुनः कालश्च इति कर्तव्यमिति चेन्न आकाशस्यानन्तता कालस्य चेति सिद्धत्वात् । एव
लघीयसा न्यायेन सिद्धे यदुत्तरत्र निर्देशे कालश्चेति वचनं तेन ज्ञायते नास्ति कालस्य क्रियान्तरमिति । तत्र
नि क्रियत्व परिस्पदात्मिका क्रिया प्रत्यवसेय, नचास्त्यादिक्रिया प्रति । तस्मादनादिपारिणामिकास्त्यादिक्रि-
याद्रव्यार्थदेशात् स्यात् क्रियावान् कालः । देशातरप्रापणसमर्थपरिस्पदक्रियाविशेषपरिणामाभावाद्देशाच्च
स्यान्नि क्रिय ।

सा दशप्रकारा प्रयोगवधाभावच्छेदाभिघातावगाहनगुरुलघुसंचारसंयोगस्वभावनिधि-
त्तभेदात् ॥ २६ ॥ सैषा क्रिया दशप्रकारा वेदितव्या । कुतः प्रयोगादिनिमित्तभेदात् । तद्यथा—
इक्ष्वेरेऽधीजमृदगशब्दजतुगोलकनोद्रव्यपाषाणालुबुसुराजलदमारुतादीना इषुकककणयादीना प्रयोगग-
तिः । एरडतिडुकनीजाना वधाभावगतिः । मृदगभेरीशखादिशब्दपुद्गलानां छिन्नानां गतिः छेदगतिः ।
जतुगोलककदुदारुपिंडादीना अभिघातगतिः । नोद्रव्यपेतकादीना अवगाहनगतिः । पाषाणाय स्फालानां
गुरुगतिः । अलावुदुत्कार्कतूलादीना लघुगतिः । सुरासौमीरकांतीना संचारगतिः । जलधरमुगलादीनां
वायुप्राजिहस्त्यादीना संयोगगतिः । मारुतपात्रपरमाणुसिद्धज्योतिष्कादीना स्वभासगतिः । नाया केवलस्य
तिर्यग्गतिः । भस्त्रादियोगदानियता गतिः । अग्नेरुर्ध्वगतिः । कारणवशादिगतरगतिः । परमाणोरनियता ।
सिन्धुतामूर्च्छगतिरेव । ज्योतिषा नित्यभ्रमणं वृत्तंके ।

मत्त्वर्थीयप्रयोगादन्यत्त्वं शब्दादीनां दृढप्रदिति चेन्न अनेकातात् ॥ २७ ॥ स्यान्मत
यथाऽन्यत्रे सत्त्वे सति संबन्धे मत्त्वर्थीयो दृश्यते । दृढो देवदत्त इति तथा अत्रापि मत्त्वर्थीयदर्शनात् शब्दा-
दीना अन्यत्र तद्वद्भवोऽनुमीयत इति ? तत्र किं कारणं ? अनेकातात् । अनन्यत्वेपि लोके मत्त्वर्थीयो
दृश्यते सारवास्तभ, आत्मज्ञानं पुरुष इति । कथञ्चित् अन्यत्वापपत्तेश्च । शब्दादीनां पुद्गलेभ्यः भेदा-
धर्देशात् स्यादन्यत्त्वम् । शब्दादिपरिणामे च तत्राय पिंडान् तादात्म्यादेशात् स्यादनन्यत्त्वम् । अत्राह—यदि
स्पर्शादयश्च शब्दादयश्च पुद्गलपरिणामा किमर्थमेवा पृथग्ग्रहणं ननु एक एव योग कर्तव्यः ? इत्यत्रोच्यते ।

पृथग्ग्रहणं केपाचिदुभयपर्यायज्ञापनार्थं ॥ २८ ॥ स्पर्शादयः परमाणूनां स्फुटानां च भवति
शब्दादयस्तु स्फुटानामेव व्यक्तिरूपेण भवति । सौक्ष्म्यगर्ज्या इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं पृथग्-
योगकरणं । सौक्ष्म्यं तु अन्यमणुष्वेव आपेक्षिकं स्फुटेषु । यद्येन सौक्ष्म्यग्रहणं पूर्वसूत्रं एव कर्तव्यं ? इह
कारणं न्यूल्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थं ।

स्पर्शादीनामेकजातीयपरिणामरूपापनार्थं च ॥ २९ ॥ स्पर्शादीनां गुणानामेकजातीय इत्ये-
तस्यार्थस्य रूपापनार्थं च क्रियते पृथक् प्रहण । तद्यथा—स्पर्श एको गुण काठिन्यलक्षण स्वजात्यपरि-
त्यागेन पूर्वोत्तरस्वगतिभेदनिरोधोपजननसतत्या वर्तनात्, द्वित्रिचतु सरयेयासरयेयानतगुणकाठिनस्पर्श-
पर्यायेरेव परिणमते न मृदुगुरुल्घ्वादिस्पर्श । एव मृद्व्वादयोपि योज्या । रसश्च तित्क एक एव गुण रस-
जातिमजहत् पूर्वपन्नाशोत्पादावबुभवन् द्वित्रिचतु नखेयासखेयेयानतगुणतिकरसरेव परिणमते न कटुका-
दिसै । एव कटुकादयो वेदितव्या । गंधश्च सुरभिरेको गुण स्वजातिमजहत्पूर्वव्यादिगुणसुरभिगमपर्या-
येरेव परिणमते नासुरभिगन्धै । एवमसुरभिगन्धो वाच्य । वर्णश्च शुक्ल एको गुण रज्ज्जात्यपरित्यागेन पूर्व-
व्यादिशुक्लर्णरेव परिणमते न नीलादिभि । एव नीलादयोपि च नेतव्या । अत्र यदा काठिनस्पर्शो मृदु-
स्पर्शन, गुरुल्घुना, क्लिग्धो रूक्षेण, शीत उष्णेन, परिणमते । तित्कश्च कटुकादिभि सुरभिश्चेतरेण, शुक्लश्च
कृष्णादिभि, इतर चेतरे, सयोगे च गुणातरैस्तदा कथं । तत्रापि काठिनस्पर्शजातिमजहत् मृदुस्पर्शनव
विनाशोत्पादौ अनुभवन् परिणमते नेतरैरेवमितरत्रापि योज्य ।

नोदनाभिघाताद्युपसख्यानमिति चेन्न चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३० ॥ स्यान्मत नोद-
नाभिघातादय पुद्गलपरिणामा सति तेषामत्रोपसख्यान कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं चशब्दस्येष्टसमु-
च्चयार्थत्वात् । ये पुद्गलपरिणामा आगमे इष्टा तेषामिह चशब्देन समुच्चय क्रियते । अत्राह—यदेवमर्थं
पृथग्योगकरणमुच्यता तस्य स्पर्शादिपरिणामा पुद्गल के वा तद्बुभयभाज ? इत्यत्रोच्यते—

अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यते शब्द्यते इत्यणवः ॥ १ ॥ प्रदेशमात्र-
भाविभि स्पर्शादिभि गुणैस्ततत परिणमत इत्येव अण्यते शब्द्यते ये ते अणव । सौक्ष्म्यादात्मादय-
त्वात्तमध्या आत्माताश्च । उक्तच—

अतादि अतमञ्जे अतते णेय इदि ए गेञ्ज ।

ज दव्य अविभागी त परमाणु विजाणीहि ॥ १ ॥

स्थौल्याद्गृहणनिक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कंधाः ॥ २ ॥ स्थौल्यभावेन प्रहणनिक्षेपणा-
दिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धा इति सज्ञायते रूढा क्रिया क्वचित् सति उपलक्षणेनेनाश्रिता इति प्रहणा-
दिव्यापारायोग्येष्वपि व्रणुकादिषु स्कंधारूपा वर्तते ।

अभयत्र जात्यपेक्ष बहुवचन ॥ ३ ॥ अनंतभेदा अपि पुद्गला अणुत्वात्वा स्कंधत्वात्वा वा द्वैवि-
ध्यमापद्यमाना सर्वे गृह्यत इति तज्जात्याधारानतभेदसूचनार्थं बहुवचन क्रियते ।

अणुस्कंधा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न अभयसूत्रमवधार्यत्वात् भेदकरणस्य ॥४॥ स्यान्मत
अणव स्कंधा इति कारण युक्त लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? अभयसूत्रसवधार्यत्वात् भेदकरणस्य । स्पर्श-
रसगंधवर्णवतोऽणव शब्दनप्रसौक्ष्म्यस्थोव्यसम्यानभेदतमदृश्यातपोयोनतश्च स्कंधा इति । श्चौपुन सत्यां
समुदायस्यार्थत्वात् । अत्रयत्रार्थाभावात् भेदेनाभिसवध कर्तुं न शक्य ।

कारणमेव तदत्यमित्यमपीक्षिताभिधान कथंचित् कार्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणमेव तदवमिति
केचित् कथयति परमाणु, तदसमीक्षिताभिधान । कुत ? कथंचित् कार्यत्वात् । परमाणुर्हि केनचित्
प्रकारेण कार्यं “भेदादणु” इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

अविरोध इति चेन्नैवशब्देनाऽवधारणात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् कथंचित् कार्यनोपपत्तौ कारणस्य
अप्रतिषेधान् अविरोध इति ? तन्न । किं कारणं ? एवशब्देनावधारणात् । यत एवकारण ततोऽन्यथावधा-
रणमिति कारणमेव परमाणुर्न कार्यमिति कार्यत्वनिषेधात् ।

नित्य इति वायुक्तं ज्ञेहादिभावेनानित्यत्वात् ॥ ७ ॥ नित्य परमाणु' इति एतच्च वधन
अयुक्त । कुत ? ज्ञेहादिभावेन अनित्यत्वात् । ज्ञेहादयो हि गुणा परमाणौ प्रादुर्भवति च ततस्तत्पूर्वकम-
स्यानित्यत्वमिति ।

अनादिपरमाण्ववस्थमिति चेन्न तत्कार्याभावात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत अनाद्यणुत्वावस्य परमा-
णुरिति स व्यणुकादिकार्यहेतुत्वात् कारणमेव न कार्यं, न हि असौ भेदादुत्पद्यते इति ? तन्न । किं कारण ?
तत्कार्याभावात् । न हि तस्यानादिपरिणामिका एव वस्थस्य ' कार्यमस्ति तत्त्वभावाविनिवृत्ते सति च
कार्ये तद्भेदादप्युरिति कार्यत्वसिद्धि । ततः कार्यस्याभावात् कारणमिति व्यपदेशश्च नोपपद्यते । नहि
असति पुत्रेऽस्ति पितृव्यव्यपदेश इति ।

छायादि तत्कार्यमिति चेन्न स्कंधनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ यदि छायादिकार्यमनादिपरमाणोरिति
कस्यते तदपि नोपपद्यते । कुत ? स्कंधनिमित्तत्वात् । अनतनतप्रदेशस्कंधारन्धच्छायादि नानादिपरमाणुकार्यं ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न चाक्षुषत्वात् ॥ १० ॥ अथ मत प्रतिज्ञामात्रमेतत् स्कंधकार्यं छायादि
नाणुकार्यमिति तत्रायुक्त । कुत ? चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषहि छाया यदि, अचाक्षुषमणुकार्यं न भवतुमर्हति ।
न चानादिपरमाणुर्नाम कश्चिदस्ति भेदादप्युरिति वचनात् ।

नित्यवचन तदर्थमिति चेन्न तस्यापि स्नेहादिविपरिणामाभ्युपगमात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत
नित्यवचनमनादिपरमाणुपर्थमिति तन्न । किं कारण ? तस्यापि ज्ञेहादिविपरिणामाभ्युपगमात् । न हि नि-
ष्परिणाम कश्चिदर्थोऽस्ति । नयापेक्षमिति चेद्युक्त । अथ मत कारणमेव तदस्य नित्य इति वचन नयापेक्ष
व्यणुकादिवत् सवातकार्याभावात् कारणमेव । द्रव्यार्थतया व्ययोदयाभावात् नित्य., इत्येव सति
युक्तं हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षे अवधारणाविरोधात् । द्रव्यार्थतयावस्थानाच्च ।

एकरसवर्णगधोऽणु' निरवयवत्वात् ॥ १२ ॥ एकरस एकगधश्च परमाणुर्नैदित्यव्य । कुत ?
निरवयवत्वात् । सावयवाना हि मातुलिगादीनां अनेकरसत्वं दृश्यते । अनेकवर्णत्व च मयुरादीनां,
अनेकरसत्वं चानुलेपनादीनां च । निरवयवत्वात् एकरसवर्णगध ॥

द्विस्पर्शो विरोधाभावात् ॥ १३ ॥ द्विस्पर्शोऽणुरवयवगतव्य । कुत ? विरोधाभावात् । कौ पुन
द्वौ स्पर्शौ शीतोष्णस्पर्शयोरन्यतर स्निग्धरूक्षयोरन्यतरश्च । एकप्रदेशत्वात् विरोधिना युगपदनवस्थानं ।
गुरुलघुमृदुकठिनस्पर्शानां परमाणुष्वभावात् स्कंधविषयत्वात् । कथं पुन तेषां अणुनामव्यतपरोक्षाणां अस्ति-
त्वमवसीयत इति चेदुच्यते-

तदस्तित्व कार्यलिङ्गत्वात् ॥ १४ ॥ तेषामणुनामस्तित्व कार्यलिङ्गत्वादवगतव्य । कार्यलिङ्गं हि-
कारण नाऽसत्सु परमाणुषु शरीरैर्द्रियमहाभूतादिलक्षणस्य कार्यस्य प्रादुर्भाव इति ।

अनेकांतः कारणत्वादिविकल्पः ॥ १५ ॥ अणो'कारणत्वादित्रिकल्पोऽनेकातो योज्य । स्या-
त्कारण स्यात्कार्यमित्यादि । व्यणुकादिकार्यप्रादुर्भवननिमित्तत्वात् स्यात्कारणमणु । भेदादुपजायत इति स्या-
त्कार्यं । स्निग्धरूक्षत्वादिकार्यगुणाधिकरणत्वात् ततः पुनर्भेदाभावात् स्यादस्य । प्रदेशभेदाभावेपि पुनरपि
गुणभेदसद्भावान् स्वान्तां स्य । सूक्ष्मपरिणामसद्भावकालं स्यात्पूर्व ।
द्रव्यताऽपरिणामात् स्यान्नित्य । नक्षभदपर्यायादेः । नक्षभदपर्यायादेः । निष्प्रदे-
शत्वपर्यायापेक्षात् स्यादेकरसगधो द्विस्पर्शश्च । अन् । नेकरसादि ।
कार्यलिङ्गेनानुमीयमानसद्भावदेशात् स्यात्कार्यलिङ्गं । कार्य-

स्निग्ध. । उक्तं च-

सूक्ष्मो नि

के पुन स्कधा ?

परिप्राप्तवचपरिणामाः स्फुंभाः ॥ १६ ॥ यथो वक्ष्यते त परिप्राप्ता येऽणव ते स्कधा इति ष्यपदेशमर्हति । ते त्रिणिधा' स्कधा स्कधदेशा स्कधप्रदेशाश्चेति । अनतानतपरमाणुवधनिशेष स्कध । तदर्थं देश । अर्धार्थं प्रदेश । तद्गदा पृथिव्यत्तेजोनायन स्पर्शादिशब्दादिपर्याया । पृथिवी तावत् घटादि लक्षणा स्पर्शादिशब्दाद्यात्मिका सिद्धा । अथोपि तद्विकारत्वात् तदात्मक साक्षात् गधोपलब्धेक्ष । तत्संयोगिना पार्थिवद्रव्याणा गध तद्गुण इजोपलभ्यत इति चेन्न साध्यत्वात् तद्वियोगकालदर्शनात् तदविनाभावाच्च तद्गुणा एवेति निश्चय कर्तव्य । गधवदभ रसपत्न्यात् आन्नफलवत् । तथा तेजोपि स्पर्शादिस्वभावक तद्वाक्यार्त्वात् घटवत् । स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेज । किं च तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य हि आहारस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मनिपरिणाम । पित्त च जठराग्नि । तस्मात् स्पर्शादिमत्तेज । तथा स्पर्शादिशब्दादिपरिणामो वायु स्पशररात् घटादिनत् । किं च—तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मनिपरिणाम । वातश्च प्राणादि । ततो वायुरपि स्पर्शादिमान् इत्यवसेय । एतेन अन्ये च चतु स्त्रिद्वि एकगुणा पृष्टिव्यादय पार्थिनादिजातिभिन्ना इति तद्दर्शनं प्रत्युक्त । आह किमेया अणुस्कधलक्षण परिणामोनादि ? उत आदिमान् ? इत्युच्यते—स खल्वपत्तिमत्त्वादादिमान् प्रतिज्ञायते । यथेवमभिधीयतां कस्मान्निमित्ताद्दुत्पद्यत इति । तत्र स्कधाना तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसघातेभ्य उत्पद्यंते ॥ २६ ॥

सहतानां द्वितयनिमित्तवशात् विदारण भेदः ॥ १ ॥ बाढाम्भतरविपरिणामकारणसनिधाने सति सहताना स्कधाना विदारणनानात्व भेद इत्युच्यते ॥

धिविक्तानां एकीभाव सघातः ॥ २ ॥ पृथग्भूताना एकत्वापत्ति सघात । इति कथ्यते । ।

द्विन्वाद्द्विवचनप्रसग इति चेन्न बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् ॥३॥ स्यादेतत् भेद-सघातयोर्द्वित्वात् द्विनचनेन भवितव्यमिति ? किं कारण ? बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अतो-भेदेन सघात' भेदसघात इत्यस्याप्याविरोध कृतो भवति ।

उत्पूर्वं पदिज्ञात्यर्थ' ॥ ४ ॥ उत्पूर्वं पदिर्जात्यर्थो दृष्टव्य उत्पद्यते जायत इति यावत् ।

तदपेक्षो हेतुनिर्देशः ॥ ५ ॥ भेदसघातेभ्य इत्यय हेतुनिर्देश तदपेक्षो वेदितव्य । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रदर्शनात् इति भेदसघातेभ्य कारणेभ्य उत्पद्यते इति हेत्वर्थगते । तद्यथा—द्वयो परमाण्वो सघाताद्द्विप्रदेशस्कध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्य अणोश्च त्रयाणा वाऽणूना सघातान्निप्रदेश । द्वयो द्विप्रदेशयो त्रिप्रदेशयो त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वाऽणूना सघाताच्चतु प्रदेश । एव सख्येयाना असख्येयानामनताना च सघातात्तावत्प्रदेश । एवामेव भेदात् द्विप्रदेशपर्यंतात् स्कधा उत्पद्यते । एव भेदसघाताभ्या एकसमयिकाम्नां द्विप्रदेशादय स्कधा उत्पद्यते । अन्यतो भेदेन अन्यस्य सघातेनेत्येवमुक्तानामणुस्कधानामविशेषेण भेदादिहेतुकोत्पत्तिप्रसगे विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

भेदादणु ॥ २७ ॥

सामर्थ्याद्वधारणप्रतीतेरेवकारावचन अब्भक्ष्यवत् ॥१॥ यथा च कश्चित् अपो न भक्षयति इत्यन्मक्षणसिद्धे अब्भक्षणवचनात् अप एव भक्षयतीत्यन्धारण गम्यते । एव भेदसघातेभ्य उत्पद्यते इत्यनेनैरणोर्भेदाद्दुत्पत्तौ सिद्धाया पुनर्वचनमन्धारणार्थं भवति—भेदादेनाणु न सघातात् नापि भेदसघाताभ्यामिति । अत्राह सघातादेव स्कधानामात्मलाभसिद्धेर्भेदसघातप्रहणमनर्थकमिति तद्महणप्रयो ज्ञानप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसघाताभ्यां चाक्षुप. ॥ २८ ॥

अनतानतपरमाणुसमुदयनिष्पादोपि कश्चिच्चाक्षुप कश्चिच्चाऽचाक्षुप । तत्र योऽचाक्षुप' स कथं

चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते — भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषं न भेदादिति । कात्रोपपत्तिरिति चेद्भ्रम-सूक्ष्मपरिणा-
मस्य स्कधस्य भेदसौक्ष्म्यापरित्यागात् अचाक्षुषत्वमेव । सूक्ष्मपरिणतं पुनरपरं सत्यपि तद्वेदेऽन्यसंघाता-
तरसयोगान् सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्यौल्योत्पत्ता चाक्षुषो भवति । अत्राह — गतिःस्थित्यनगाहनवर्तनाशरीरादि-
परस्पररोपकाराद्यनुमितान्तिः धर्मादि पुरस्ताद्भव्यमित्याख्यात तत्कथं ? सद्भव्यलक्षणं, धर्मादिद्रव्यमित्यत्र ध्रियते
सत्त्वात् यत्सत्तद्भव्य । यद्येव प्राप्तमिदं मतं किं लक्षणं । इत्युच्यते यदिद्विषयप्राप्त्यमर्तद्विषयमपि बाह्याध्यात्मिक-
निमित्तापेक्ष, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सद्भेदितव्यमिति वाक्यशेष । अथवा धर्मादि सत्त्वात् द्रव्यमित्यवधृतं ।
सत्त्वात् अभिधीयता किं तत्सत्त इति ? तत् इदमुपादिक्षत —

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

अथवा यद्युपकारसद्भावात् धर्मादिद्रव्यं सद्भिरक्षितं तदा नोपकरोति तदा तदसत्प्रसंग इत्युच्यते—
अन्यमपि उपकारविशेषे यस्मात् सामान्ये द्रव्यलक्षणत्रये सन्निहिते उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्तद्भव्यं भविष्य-
तीत्यर्थ ।

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पादः ॥ १ ॥ चेतनस्य अचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वजाति-
मजहत. निमित्तवशात् भावांतरावाप्तिरुत्पादनमुत्पाद इत्युच्यते । मृत्पिंडस्य घटपर्यायत्वं ।

तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ॥ २ ॥ तेन प्रकारेण तथा स्वजात्यपरित्यागेन इत्यर्थे पूर्वभाववि-
गमो व्ययन व्यय इति कथ्यते । यथा घटोत्पत्तौ पिंडाकृते ।

ध्रुवे स्थैर्यकर्मणोर्ध्रुवतीति ध्रुव ॥ ३ ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावत्वेन व्ययोदयभावात्
ध्रुव स्थिरीभवति इति ध्रुव, ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रुव्य । यथा पिंडघटाद्यनस्यासु मृदाद्यन्वयात् ।

अन्येनान्यसंयोगे दंडिवदिति चेन्न अंतर्नातसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मत उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यं च उत्पादव्ययध्रौव्याणि । उत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त-
मिति निर्देशो नोपपद्यते । कुत ? अन्येनान्यस्य योगात् दंडिवदिति ? तन्न । किं कारणं ? अतर्नातसत्ताक्रियस्य
युजेराश्रितत्वात् । कथं पुन युजे सत्ताक्रियत्वं इति चेदुच्यते—सर्वे धातवो भावनचना भावश्च सत्ता
क्रिया इत्यनर्थतर । तामेव सर्वे शब्दाः स्वार्थोपनिधानेनावाच्छिद्यावच्छिद्य विषयीकुर्वन्ति । उत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सादिति यावत् तावदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति । सर्वधातूनां सत्तार्थत्वे एधादीनां बृह्णादिप्रातिनियता-
र्थत्वाभाव इति चेन्न सत्तार्थत्वे सत्येधादीनां बृह्ण्यार्थप्रवृत्तेर्नासत्ता खरनिपाणादीनां बृह्ण्यारिर्थासि ।

उत्पादव्ययध्रौव्यवदिति न्याय्यमिति चेन्न उपाळंभपरिहारतुल्यत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्त-
ययतर्नातसत्ता क्रिया युजि परिगृह्यते उत्पादव्ययध्रौव्यवदित्येतदेव न्याय्यमिति ? तन्न । किं कारणं ?
उपाळंभपरिहारतुल्यत्वात् । यथा गोभ्योऽन्यत्वे देवदत्तस्य गोमानिति व्यपदेशो भवति न तथा उत्पाद-
व्ययध्रौव्येभ्योऽन्यद्भव्यमिति मत्वर्थीयो नोपपद्यते इति उपाळंभो न निवर्तते । अत्रन्यत्रेपि लोके
मत्रर्थीयो दृश्यते—आत्मवान् आत्मा, सारवान् स्तम्भ इति परिहारश्च तुल्य ।

समाधिबचनत्वाद्वा ॥ ६ ॥ अथवा समाधिबचनोय युजि परिगृह्यते । युक्तं समाहित इत्यर्थ ।
समाधानं च तात्पर्यं तादात्म्यमिति यावात् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमित्यर्थ ।

कथंचिदत्रन्यत्वोपपत्तेर्वा ॥ ७ ॥ यथा वा पर्यायेभ्यः पर्यायेषु कथंचिदत्रन्यथाऽन्यत्वोपपत्ते ।
योगवचन एव ना युक्तशब्दे न्याय्य । यदि हि सर्वथा अनन्यत्व स्यात् उभयाभावप्रसंगः स्यात् ।

सच्छब्दस्य प्रशसाद्यनेकार्थसंभवे विवक्षातोऽस्तित्वसप्रत्ययः ॥ ८ ॥ सच्छब्द प्रशमा-
दिषु दृष्टप्रयोग । प्रशसायां तावत्-सत्पुरुष-प्रशस्त-पुरुष इत्यर्थ । कचिदादरे—सत्करोति आदर
करोतीत्यर्थ । कचिदक्षित्वे—सद्भूतमयमाह नियमानमाह इत्यर्थ । कचिद् प्रशयमाने—प्रशयितं सत्

कथमनृत श्रूयात् प्रमजित इति प्रहायमान इत्यर्थ । तत्रेह निवक्षात् अस्तित्ववचनो वेदितव्य ।

व्ययोत्पादाव्यतिरेकाद्रव्यस्य ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति चेन्नाभिहितानवबोधान् ॥ ९ ॥
 स्यादेतन् व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् द्रव्यस्य व्ययात्पादात्मकत्वात् ध्रुवत्व नोपपद्यते इति । तन्न किं
 कारण अभिहितानवबोधान् । द्रव्यार्थनिस्थानान् ध्रौव्यमभिहित व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् । यदि च
 व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् ध्रौव्यमभिहित स्यात् तदव्यतिरेकात् अध्रौव्य भवेत् । यदि वा व्ययोत्पादा-
 भ्यामव्यतिरेकात् द्रव्य ध्रुव द्रव्यादपि व्यतिरेकात् व्ययोत्पादायोर्ध्रौव्य प्रसज्येत । अथाऽऽभिहितानवबो-
 धान् नैकांतन व्ययोदयाम्भाव्यतिरेको द्रव्यस्याभिहित । यदि स्यात् तदन्यतव्यतिरेकात् तद्गानापत्ते-
 र्ध्रौव्याभावात् स्यात् । यतस्तु केनचित् प्रकारेण व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेक केनचिदव्यतिरेक । व्ययोत्पाद-
 काले द्रव्यार्थनिस्थात्वात् स्यादव्यतिरेक । द्रव्यजात्यपरिस्वामात् स्यादव्यतिरेक । तत एकांतपक्षोपाख्यभा-
 वान् एकांतव्यतिरेके हि द्रव्य प्रत्याख्याय अन्यत्र व्ययोदयानुपाख्यभेदात् । एकांतिकाव्यतिरेके च
 एकलक्षणत्वात् अन्यतराभिपेऽऽश्लेषस्याप्यभाव स्यात् ।

स्ववचनविरोधाच्च ॥ १० ॥ यदि व्ययोत्पादाव्यतिरेकान् द्रव्यस्य ध्रौव्य यस्तेन स्वपक्षसिद्धये
 हेतुर्व्यपदिश्यते स साधकत्वादेव्यतिरेक इति पक्षस्यापि साधक स्यात् । परपक्षस्य वा यो दूषक इति ततोऽव्य-
 तिरेकात् स्वपक्षस्यापि दूषक इति वचनविरोध ततश्च न युक्तमुक्त व्ययोत्पादाव्यतिरेकात् ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति ।

उत्पादादीनां द्रव्यस्य चोभयथा लक्ष्यलक्षणभावानुत्पत्तिरिति चेन्न अन्यत्वानन्यत्व
 प्रत्यनैकांतोपपत्तेः ॥ ११ ॥ स्वान्मन उत्पादव्ययध्रौव्याणि द्रव्यादधीतरभूतानि वा स्यु अनर्थातर-
 भूतानि वा । यद्यर्थातरमान कल्प्येत तानि सत्त्वानि ततोऽन्यत्वात् द्रव्यत्वाभाव स्यात् तदभावे च निरा-
 धारत्वात् उत्पादादीनामभावा इति लक्ष्यलक्षणभावो नोपपद्यते । नहि असता बंध्यापुत्राकाशकुसुमादीनां
 लक्ष्यलक्षणभावोऽस्ति । अथानर्थातरवमिष्येत । लक्ष्यमेव लक्षणमिति दृष्टविरोध स्यात् इति । तन्न किं कारण
 अन्यत्वानन्यत्व प्रत्यनैकांतोपपत्तेः । पर्यायिण पर्यायाणा च स्यादन्यत्व स्यादनन्यत्व । यथैकस्य मनुष्यस्य
 जातिकुलरूपदिभि अभिनिष्ठस्य अनेकमयत्रातराभिर्भूतापितृपुत्रभ्रातृमागिनेयादयो धर्मा परस्परतोऽभिनिष्ठ
 उपलभ्यन्ते न तेया भेदात्तस्य भेद । नापि तस्याभेदात्तयामभेद । तत पितृन्मादि शक्यपेक्षया नानामनु-
 ष्यपेक्षया न पृथक् । तथा द्रव्यस्यापि बाह्यान्पतरहेतुनिश्चयापादिता पर्याया क्रमचिद्विना द्रव्यार्पणात्
 क्रमचिदभिन्ना इति नासत्त्वं न लक्ष्यलक्षणभावान् । तस्मादुत्पादादिर्नयक्यवृत्ति सत्ता तद्युक्त द्रव्यमि-
 त्यसंभय । अत्राह—द्रव्यस्यात्मभूतोऽन्यथा धर्म तथा पर्यायोप्यात्मभूतो द्रव्यस्येति तन्निवृत्तिरद्रव्यनिवृत्ति-
 कल्पनायामुच्छेदप्रसंग इत्यत्र भ्रूमेहे स्यादेतदेव यदि क्रमेण पिंडघटकपालादिद्रूपिद्रव्याजीवानुपयोगत्वादि-
 लक्षण परिणाम कादाचित्क स्यात् । यत सत्यपि व्ययोत्पादवचने पर्यायाणा—

तद्भावाव्ययं नित्य ॥ ३० ॥

किं अध्ययस्याम । द्रव्यमिति वाक्यशेषे तद्भावा इत्युच्यते । कस्तद्भावा ।

प्रत्यभिज्ञानहेतुना तद्भावाः ॥ १ ॥ तदेवेदमिति स्मरण प्रत्यभिज्ञान तदकरमान भवति इति
 योस्य हेतु स तद्भावा भवन मान तस्य भावस्तद्भावा । येनात्मना प्राग्दृष्ट वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्
 तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते । यद्यन्यविरोधाभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव, स्मरणानुपपत्ते तदधीनलोकासव्यवहारो
 विरुध्यते । तत तद्भावेनाव्यय नित्यमिति निश्चीयते ।

विरोध इति चेद्धर्मांतराश्रयणात् ॥ २ ॥ स्यामत त्रियदेव न व्येति उत्पद्यमान एव नोपपद्यते
 इति विरोध, ततो न युक्तमिति तन्न । किं कारण धर्मांतराश्रयणात् यदि येन रूपेण व्ययोदयकल्पना तेनैव
 रूपेण नित्यता प्रतिज्ञायते स्याद्विरोध । जनकत्वापेक्षयेन पितापुत्रव्यपदेशवत् । ननु धर्मांतराश्रयणात्
 पुनरपि मिथ्यादर्शनाकुलितचेता निरूपितमपि त्रितयात्मकत्वमप्रतिपद्यमान आह—

चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते --भेदसघाताभ्या चाक्षुष न भेदादिति । कात्रोपपत्तिरिति चेद्भ्रम -सूक्ष्मपरिणा-
मस्य स्कधस्य भेदसोक्ष्म्यापरित्यागात् अचाक्षुषत्वमेव । सूक्ष्मपरिणतं पुनरपरं सत्यपि तद्वेदेऽन्यसघातां-
तरसयोगात् सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थूल्योत्पत्त्या चाक्षुषो भवति । अत्राह --गतिस्थियवगाहनवर्तनाशरीरादि-
परस्पोपकाराद्यनुमितास्तिः धर्मादि पुरस्ताद्भव्यमित्याख्यात तत्कथं ? सद्भव्यलक्षणं, धर्मादिद्रव्यमित्यनुभियते
सत्त्वात् यत्सत्तद्भव्य । यद्येन प्राप्तमिदं मतं किं लक्षणं । इत्युच्यते यदिद्रियप्राह्यमतीन्द्रियमपि बाह्याध्यात्मिक
निमित्तापेक्षं, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सद्भेदितव्यमिति वाच्यंशय । अथवा धर्मादि सत्त्वात् द्रव्यमित्यवधूतं ।
तस्मात् अभिधीयता किं तत्सत् इति ? तत् इदमुपादिक्षत --

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

अथवा यद्युपकारसद्भावात् धर्मादिद्रव्यं सद्भिरक्षितं तदा नोपकरोति तदा तदसत्प्रसंग इत्युच्यते--
असत्यपि उपकारविशेषे यस्मात् सामान्ये द्रव्यलक्षणत्रये सन्निहिते उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्तद्भव्यं भविष्य-
तीत्यर्थः ।

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पादः ॥ १ ॥ चेतनस्य अचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वजाति-
मजहत. निमित्तनशात् भावांतरावाप्तिरुत्पादनमुत्पाद इत्युच्यते । मृत्पिंडस्य घटपर्यायवत् ।

तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ॥ २ ॥ तेन प्रकारेण तथा स्वजात्यपरित्यागेन इत्यर्थं पूर्वभाववि-
गमो व्ययन व्यय इति कथ्यते । यथा घटोत्पत्तौ पिंडाच्छते ।

ध्रुवे स्थैर्यकर्मणोर्ध्रुवतीति ध्रुव ॥ ३ ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावत्वेन व्ययोदयभावात्
ध्रुव स्थिराभवति इति ध्रुव, ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यः । यथा पिंडघटाद्यनस्यासु मृदाद्यन्वयात् ।

अन्येनान्यसंयोगे दडिवदिति चेन्न अतर्नातसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मत उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यश्च उत्पादव्ययध्रौव्याणि । उत्पादव्ययध्रौवैर्युक्तं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त-
मिति निर्देशो नोपपद्यते । कुत ? अन्येनान्यस्य योगात् दडिवदिति ? तन्न । किं कारणं ? अतर्नातसत्ताक्रियस्य
युजेराश्रितत्वात् । कथं पुन युजे सत्ताक्रियत्वं इति चेदुच्यते--सर्वे धातवो भाववचना भावश्च सत्ता
क्रिया इत्यनर्थतर । तामेव सर्वे शब्दाः स्वार्थोपनिधानेनावच्छिद्यवाच्छिद्य विपयीकुर्वन्ति । उत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सति यथात् तादुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति । सर्वधातूनां सत्तार्थत्वे एधादीना वृद्ध्यादिप्रतिनियता-
र्थाभाव इति चेन्न सत्तार्थत्वे सत्येधादीना वृद्ध्याद्यर्थप्रवृत्तेनसिता खरविप्राणादीना वृद्ध्यादिरर्थोस्ति ।

उत्पादव्ययध्रौव्यवदिति न्याय्यमिति चेन्न उपालंभपरिहारतुल्यत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्-
यत्तर्नातसत्ता क्रिया युजे परिगृह्यते उत्पादव्ययध्रौव्यवदित्येतदेव न्याय्यमिति ? तन्न । किं कारणं ?
उपालंभपरिहारतुल्यत्वात् । यथा गोम्योऽन्यत्वे देवदत्तस्य गोमानिति व्यपदेशो भवति न तथा उत्पाद-
व्ययध्रौव्येभ्योऽन्यद्भव्यमिति मतवर्थायो नोपपद्यते इति उपालंभो न निवर्तते । अनन्यत्रेपि लोके
मत्वर्थीयो दृश्यते--आत्मवान् आत्मा, सारवान् स्तम्भ इति परिहारश्च तुल्यः ।

समाधिवचनत्वाद्वा ॥ ६ ॥ अथवा समाधिवचनोय युजि परिगृह्यते । युक्तं समाहित इत्यर्थः ।
समाधानं च तात्पर्यं तादात्म्यमिति यावात् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमित्यर्थः ।

कथंचिद्व्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ७ ॥ यथा वा पर्यायेभ्यः पर्यायेण कथंचिद्व्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमित्यर्थः ।
योगवचन एव वा युक्तशब्दो न्याय्यः । यदि हि सर्वथा अनन्यत्वं स्यात् उभयाभावाप्रसंगः स्यात् ।

सच्छब्दस्य प्रशंसाद्यनेकार्थसंभवे विवक्षातोऽस्तित्वसप्रत्ययः ॥ ८ ॥ सच्छब्दं प्रशंसा-
द्विषु दृष्टप्रयोगः । प्रशंसायां तान्त्र-सत्पुरुष- प्रशस्त- पुरुष इत्यर्थः । कचिदादरे--सत्करोति आदर
करोतीत्यर्थः । कचिदक्षित्वे--सद्भूतमयमाह विद्यमानमाह्वयर्थः । कचित् प्रशंसायामने--प्रशंसितं सत्

न जघन्यगुणानां ॥ ३३ ॥

शाखादित्वाद्देशाद्गतराजा जघन्यशब्दसिद्धि ॥ १ ॥ जघयमिष जघन्यमिति शाखादित्वात् सिध्यति । क उपमार्थे ' यथा शरीरावयवेषु जघन निरुष्ट । तथाऽन्योपि निरुष्टो जघय इत्युच्यते । अधम देवामनामिद्धि । जघने भा , जघय इव जघय । यथा जघने भयो निरुष्टस्तथाऽपि निरुष्टो जघन्य इति व्यपदिश्यते ।

गुणशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षावशाद्भागग्रहणं ॥ २ ॥ गुणशब्दो ऽनेकस्मिन्धे दृष्टप्रयोग । कश्चिद्रूपोऽपि वर्तत रूपादयो गुणा इति । कश्चिद्भागे वर्तते द्विगुणा यत्र इति । कश्चिद्रूपकोरगुणश्च साधु उपकार । इति यावत् । कश्चिद्रूप वर्तते—गुणवाच्य प्रदेश इत्युच्यते यस्मिन् गात्र शस्यानि च निष्पद्यते । कश्चित्तमेव रूपेषु द्विगुणा रञ्जुमिति । कश्चिद्रूपमर्जने गुणभूता ययमस्मिन्नामे उपसर्जतभूता इत्यर्थ । तत्रह भागे वर्तमान परिगृह्यत । जघन्यो गुणो येषां त जघयगुणास्तेषां जघयगुणानां नास्ति बध । एतदुक्तं भवति एकगुणस्मिन्स्य एकगुणोऽस्मिन् द्वितीयादिसरूपेयामरूपेयानतगुणस्मिन्बध वा नास्ति बध । तन्धेयेकगुणस्मिन्बधस्य एकगुणस्मिन् द्वयादिसरूपेयामरूपेयानतगुणस्मिन्बध वा नास्ति बध । तथा एक-गुणस्मिन्स्यपरि योऽयमिति । एते जघन्यगुणस्मिन्बधो वर्जयित्वा अन्येषां स्मिन्बधश्चाणा परम्परेण सवधो भवतीति अपिशेषेण प्रसंगे तत्रापि प्रतिषेधशपार्थमाह—

गुणसाम्ये सदृशानां ॥ ३४ ॥

सदृशग्रहण तुल्यजातीयसप्रत्ययार्थम् ॥ १ ॥ स्मिन्बधजात्या रूक्षजात्या च तुल्याना सप्रत्यय पत्य म्यादिति सदृशग्रहण क्रियते ।

गुणसाम्यग्रहण तुल्यभागसग्रहार्थम् ॥ २ ॥ तुल्यभागा येषां तेषां ग्रहणार्थं गुणसाम्यग्रहण क्रियत ।

सदृशग्रहणमनर्थकं गुणसाम्यवचनादिति चेन्न समानगुणकारयोः स्मिन्बधरूक्षयोः प्रतिषेधप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत्सदृशग्रहणमनर्थकं । कुत ? गुणसाम्यवचनात्सिद्धेरिति चेन्न, किं कारणं ? समानगुणकारयोः स्मिन्बधरूक्षयोः प्रतिषेधसंगात् । सदृशग्रहणे क्षमति द्विगुणस्मिन्बधानां द्विगुणरूक्षे त्रिगुण स्मिन्बधानां त्रिगुणरूक्षेर्गुणकारमाग्याद्वध प्रतिषिष्येत । सदृशग्रहणे पुन सति द्विगुणस्मिन्बधानां द्विगुण-स्मिन्बधैर्द्विगुणरूक्षणां द्विगुणरूक्षैरित्येवमादिसंबध कृतो भवति ।

नचेष्टत्वात् ॥ ४ ॥ १ वा एतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्यते द्विगुणस्मिन्बधानामपि द्विगुणरूक्षैर्बधप्रतिषेध । निमर्थं तर्हि सदृशग्रहणं ?

गुणत्रैपम्यवधप्रतिषेधार्थं ॥ ५ ॥ गुणत्रैपम्ये सदृशानां बधो भवतीत्येतत्प्रार्थस्य प्रतिषेधार्थं सदृशग्रहण क्रियते । अतो विपमगुणानां तुल्यजातीयानां चापिशेषेण प्रसक्तविधार्थसप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

द्व्यधिकश्चतुर्गुणं द्व्यभ्यः गुणाम्याधिको द्व्यधिक । क पुनरसी ? चतुर्गुणं ? ।

आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्पंचगुणादिसप्रत्यय ॥ १ ॥ द्व्यधिकादीत्ययमादिशब्द प्रकारार्थं । क पुनरसी प्रकार ? द्वाभ्यामोरकता । तेन पंचगुणादिसप्रत्ययो भवति । अयमेव निमह समुदायो वृत्त्यर्थ इति चतुर्गुणस्यापि ग्रहणं भवति । तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बध उक्तो भवति, नेतरेषां । तद्यथा—द्विगुणस्मिन्बधस्य परमाणो एकगुणस्मिन्बधेन द्विगुणस्मिन्बधेन त्रिगुणस्मिन्बधेन वा नास्ति बध । चतुर्गुणस्मिन्बधेन पुनरसीत बध । तस्यैव पुनर्द्विगुणस्मिन्बधस्य षट्सत्ताष्टनवदशसरूपेयास-

यद्येति उत्पद्यते च तत्सन्नित्य चेत्यतिसाहसमेतत् दूरुपपादत्वात् कथं श्रद्धीयत इत्यत्रोच्यते-श्रद्धे हि व्ययोत्पादवस्तु पर्यायेषु अव्यभिचारिणि सन्नित्यत्वे स्त इति । कुतः । यस्माद्ब्रह्मव्यार्थिकपर्यायार्थिकनय-सभवे अन्यतरविवक्षावशात् यथोक्ते उभे अपि—

अपितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

धर्मांतरविवक्षाप्रापितप्राधान्यमर्पित ॥ १ ॥ अनेकात्मकस्य वस्तुन प्रयोजनवशात् यस्य कस्य चिद्धर्मस्य विवक्षाया प्रापितप्राधान्य अर्थरूपमर्पितमुपनीतमिति यावत् ।

तद्विपरीतमर्पित ॥ २ ॥ प्रयोजनाभावात् सतोप्यविवक्षा भवति इत्युपसर्जनीभूतमर्पितमित्युच्यते अर्पितं चानर्पितं च अर्पितानर्पिते ताभ्या सिद्धे सन्नित्यत्वे अपितानर्पिताभ्या सिद्धे सन्नित्यत्वे अर्पितानर्पित-सिद्धि । तद्यथा—मृत्पिण्डः रूपिद्रव्यमित्यर्पितं स्यान्नित्यं तदर्थापरित्यागात् । अनेकधर्मपरिणामिनोऽर्थस्य धर्मांतरविवक्षाव्यापारान् रूपिद्रव्यात्मनानर्पणात् मृत्पिण्ड इत्येवमर्पितं पुद्गलद्रव्यं स्यादानित्यं तस्य पर्यायस्याश्रयत्वात् । तत्र यदि द्रव्यार्थिकनयविषयमात्रपरिमहं स्यात् व्यवहारलोपः तदात्मकवस्त्वभावात् । यदि पर्यायार्थिकनयगोचरमात्राम्युपगमः स्यात् लोकयात्रा न सिध्यति तथाविधस्य वस्तुनोऽसद्भावात् ताविकत्रोप-सद्भावे लोकयात्रासमर्थो भवेत् । तदुभयात्मकस्य वस्तुन प्रसिद्धेः । इत्येवमर्पितानर्पितव्यवहारासिद्धे सन्नित्यत्वे । आह—

सतोऽनेकनयव्यवहारतरत्वात् उपपन्ना भेदसघातेभ्यः सतां स्क्धात्मनोत्पाति' । इदं तु सद्विद्या किं स-घातं सयोगदिव न्यणुकादिलक्षणो भवति ? उत कश्चिद्विशेषोऽध्वनिप्रियते ? इत्युच्यते--सति सयोगे बधादे-कत्वपरिणामकान् सघातो निष्पद्यते । यद्येवमिदमुच्यता कुतो न खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे सयोगे च भवति केषांचित् बधोऽन्येषां नेति इत्युच्यते-यस्मात्तेषां पुद्गलात्माविशेषेपि अनतपर्यायाणां परस्पराविलक्ष-णपरिणामाहितसामर्थ्याद्बध प्रतीत —

स्निग्धरूक्षत्वाद्वधः ॥ ३२ ॥

स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निग्धते स्नेति स्निग्धः ॥ १ ॥ याद्वाभ्यंतरकारणवशात् स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निग्धते स्मेति स्निग्ध ।

रूक्षणाद्रूक्ष ॥ २ ॥ द्वितयनिमित्तपशात् रूक्षणात् रूक्ष इति व्यपादिश्यते । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्व । स्निग्धत्व चिह्नणत्वलक्षणं पर्यायं । तद्विपरीतं परिणामो रूक्षत्व । स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशः । तत्कृतो बधो ह्यणुकादिपरिणामः । द्वयोः स्निग्धरूक्षयोरण्वोः परस्पराभे-पलक्षणे बधे सति ह्यणुक स्क्धो भवति । एव सद्ध्येयासद्ध्येयानतप्रदेशश्चक्रयो योग्यः ।

एकगुणादिसंख्येयासंख्येयानतविकल्पः स्नेहः ॥ ३ ॥ अविभागपरिच्छेदैकगुण स्नेहः प्रथमः । एव द्वित्रिचतु सद्ध्येयाऽसद्ध्येयानतगुण स्नेहविकल्पः । एवगुणा परमाणव सति ।

तथा रूक्षः ॥ ४ ॥ यथा स्नेह उक्तस्तथा रूक्षोऽपि सद्ध्येयासद्ध्येयानतविकल्पो वेदितव्यः । एवगुणा परमाणव सति ।

तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु पांशुकाणिकाशर्करादिषु च प्रकर्षामकर्षदर्शनात्तदनु-मानं ॥ ५ ॥ यथा तोयादाक्षाीरघृते प्रकृष्टक्रेहे ततः प्रकृष्टक्रेहे गोक्षीरघृते ततश्चाधिकक्रेहे महिषीक्षीर-घृते ततोऽप्युक्तक्रेहे उष्ट्रीक्षीरघृते । पाशुभ्यः प्रकृष्टरूक्षगुणा तुपकणिकादयः ततो विप्रकृष्टरूक्षा शर्करा तथा परमाणुष्वपि प्रकर्षप्रकर्षवृत्त्या स्निग्धरूक्षगुणा सतीत्यनुमानं कियते । स्निग्धरूक्षगुणनि-मित्ते बधे अविशेषेण प्रसक्ते अनिष्टगुणानिवृत्त्यर्थमाह—

स्येयानतगुणास्निग्धेन वधो न विद्यते । एव त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन वधोऽस्ति, शेषे पूर्वोत्तरैर्न भवति । चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति वध, शेषे पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एव शेषेष्वपि योज्य । तथा द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति वध । चतुर्गुणरूक्षेण तस्ति वध, तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति वध । एव त्रिगुणरूक्षादीनामाप द्विगुणाधिकैर्ब्रह्मो योज्य । एव भिन्नजातीयेष्वपि द्विगुणस्निग्धस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति वध । चतुर्गुणरूक्षेण तस्ति वध । उत्तरै पञ्चगुणरूक्षादिभिर्नास्ति एव त्रिगुणस्निग्धादीना पञ्चगुणरूक्षादिभिरस्ति । शेषे पूर्वोत्तरैर्नास्ति वध इति योज्य ।

उक्तं च— णिद्वसत णिद्वेण दुराहिणण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहिणण ।

णिद्वसत लुक्खेणउवेदि वधो जहण्णवज्जो विम्ममे रांम वा ॥ १ ॥

एवमुक्तेन विधिना वधे सत्यणूना द्वयणुक्ताद्यनतानतप्रदेशानसानस्कन्धेष्वपि चित्तैर्न दितव्या ।

तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ तुशब्द क्रियमाण प्रतिपेय व्यावर्तयति—वध च विशेषयति । अत्राह किमर्थं सयोगजातीयपुद्गलाना वधो नाम धर्म कल्प्यते, न प्रातयाद्यामकत्वाद्देनेनैव सर्वसामूहिकव्यग्रहारसिद्धिरित्युच्यते—सयोगेऽपि सति प्राप्तिमात्रेण कृतार्थत्वात् परस्परानुप्रवेशनिरुसकौ स्निग्धरूक्षगुणो स्कन्धौ परमाणूना सयोगमात्रत्वात् पारिणामिकौ न स्याता, शुक्लकृष्णतन्तुसयगावस्था नवसत्तोऽयमारभ ।

बंधेऽधिको पारिणामिकौ च ॥ ३६ ॥

प्रकृतत्वाद्गुणसप्रत्ययः ॥ १ ॥ प्रकृत गुणग्रहण तदभिसंबन्धाद्गुणसंप्रत्ययो भवतीत्यधिकगुणाविति ।

भावांतरापादानं परिणामकत्वं क्लिन्नगुणवत् ॥ २ ॥ यथा क्लिन्नगुणो हि मधुररस पतिताना रेण्वादीना स्वगुणापादानात्परिणामक । तथाऽन्येषु अधिकगुण अल्पीयस परिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षपरिणामको भवतीति, तत पूर्वानस्थाप्रत्ययपूर्वक तातीर्थकमनस्यातर प्रादुर्भवतीत्येकस्फुटव्यमुपपद्यते, इतरथा हि शुक्लकृष्णतन्तुसयगावे मस्यप्यपरिणामकत्वात् सर्वविविक्तरूपेषु चान्वित्तयेत, दृश्यते हि श्लेषे सति वर्णरसगन्धस्पर्शानामनस्यातरमात्र शुक्लपीतादिमयोगे शुरुपत्रवर्णादि प्रादुर्भाववत् ।

समाधिकान्वित्यपरेषां पाठः ॥ ३ ॥ वधे समाधिकौ परिणामिकान्वित्यपरे सूत्र पठति, द्विगुण स्निग्धस्य द्विगुणरूक्षोपि परिणामक इति ।

तदनुपपत्तिरार्थविरोधात् ॥ ४ ॥ स पाठो नोपपद्यते, कुत ? आर्षविरोधात् । एव ह्युक्त मार्षे वर्णगाया ब्रह्मविवागे नोआगमद्रव्यग्रन्थिकल्पे सादिवैस्त्रसिक्ताग्रन्थनिर्देश प्रोक्त । विपमरूक्षताया च वध । समास्निग्धताया समरूक्षताया च भेद इति तदनुसारेण च सूत्रमुक्त । गुणसाम्ये सदृशानामित्यत समगुणाना वधप्रतिपदाद्वन्धे सम परिणामक इत्यार्थविरोधित्ये चो न विद्वद्ग्राह्य ।

विपमे समे वास्ति वध इति वचनाद्विरोध इति चेन्नार्थाज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत जघन्यवर्ज्यो विपमे समे वास्ति इति वचनात्समगुणस्यापि वध इत्यन्युपगमान्नास्ति विरोध इति चेन्न किं कारण ? आर्षाज्ञानात् । नायमस्यार्थं समगुणस्य बन्ध इति कस्तर्हि ? समस्तुल्यजातीय । विपमोऽस्तुल्यजातीय । समस्य चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति वध । विपमस्य चतुर्गुणरूक्षस्य षड्गुणस्निग्धेनास्तिवध इत्ययमार्थस्तत्रैतस्य किमर्थोऽयमारम्भ इत्युच्यते पौद्गलिक कर्मात्मस्थानतानतप्रदेश फापवाङ्मनोयोगनिमित्तत्रिस्तोषचित्तानतप्रदेशस्निग्धरूक्षपरिणत बन्धमायातमा मन ज्ञानावरणादिभावेन त्रिशत्सागरोपमकोटिकोव्यग्रनस्थानमात् तत्परिणामकापादितपरिणामाद्धनादिन्न विश्वभवतीति । अत्राह—उक्तं भवता द्रव्याणि जीनाजीनाथैत तत्र किमुदेशत एव द्रव्याणा प्रसिद्धिराहोस्विल्लक्षणतोऽपीत्यत्रान्यथे—लक्षणतोऽपि प्राप्तिदि । तत्कथमिति चेदुच्यते—

गुणपर्यायवद्द्रव्य ॥ ३७ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायास्ते यस्य सतीति तद्गुणपर्यायवदिति मतुर्नोपपद्यते अनर्थातरभा-
यात् । अर्थातरभावेऽभावाप्रसङ्ग इत उत्तर पठति-

अनन्यत्वेऽपि लोके सुपर्णागुलीयक्रूरद्वयपदेशदर्शनात्मत्वर्थीयसिद्धे ॥ १ ॥ अनन्य-
त्वेऽपि लोके व्यपदेशो दृश्यते, यथा सुपर्णागुलीयकमिति । तथा लक्षणत कथञ्चिद्द्रवोपपत्ते गुणपर्या-
येभ्योऽनन्यात्वे कथञ्चिद्देशसिद्धे मत्वर्थीयमुपपद्यते ।

गुणाभावादप्रयुक्तिरिति चेन्नाहत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् ॥ २ ॥ गुणा इति सज्ञा
संज्ञातराणां, आर्हतानां तु द्रव्य पर्यायश्चेति द्वितीयमेव तत्र अतश्च द्वितीयमेव तद्द्रव्यापदेशात् । द्रव्यार्थिक
पर्यायार्थिक इति द्वयेः मूलनये यदि गुणोऽपि काश्चिदस्यात्, तद्विषयेण मूत्रनयेन तृतीयन भवितव्यम् । न
चास्त्वसाधिन्यतो गुणाभावात्, गुणपर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते । तत्र किं कारणं ? अहं प्रवचनहृदया-
दिषु गुणोपदेशात् । उक्तं हि अहंत् प्रवचनं "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा" इति । अन्यत्र चोक्त—

गुण इति द्रव्यनिर्घाण द्रव्यवियारोपपञ्जयो भणितो ।

तेहि अणूण द्रव्य अनुदवसिद्ध इति णिघ ॥ १ ॥ इति

यदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्त-तद्विषयस्तृतीयो मूत्रनय प्रामोति ? नैव दोष द्रव्यस्य द्वा-
वात्मानो सामान्य विशेषश्चेति । तत्र सामान्यमुत्पन्नोऽन्वय गुण इत्यनर्थातर । विशेषो भेद पर्याय इति
पर्यायशब्द । तत्र सामान्यविषयो नया द्रव्यार्थिक । विशेषविषय पर्यायार्थिक । तदुभय समुदितमयुतसि-
द्धरूप द्रव्यमित्युच्यते । न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति, निकृपादेशत्वात्प्रधाना । तत्समुदायोऽपि
प्रमाणगोचर सकलदेशत्वात्प्रमाणस्य । गुणा एव पर्याया इति वा निर्देश । अथवा उत्पद्यद्व्ययधोव्यापि
न पर्याया । न तेभ्योऽन्ये गुणा सन्ति ततो गुणा एव पर्याया इति सति सामान्यिकरण्ये मतो सति
गुणपर्यायवदिति निर्देशो युज्यते ।

विशेषणानुपपत्तिर्वभिदादिति चेन्न मतातरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि गुणा एव
पर्याया विशेषणमप्युक्तं, कुत ? अर्थाभावात्तो गुणवदिति वा पर्यायवदिति वा उक्तव्यमिति तत्र किं
कारणं ? मतातरनिवृत्त्यर्थत्वात् । मतातर हि द्रव्यादन्ये गुणा परिकल्पिता, न ते सति ? अर्थातरभावे
सत्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् । अना द्रव्यस्य परिणामन परिवर्तन पर्याय । तद्देश एव गुणा न भिन्नजातीया
इति मतातरनिवृत्त्यर्थं वा विशेषणमर्थवत् । उक्तानां द्रव्याणां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्यव्यवसाय-
प्रसक्ते, अनुक्तद्रव्यसमूचना र्मिदिग्माह-

कालश्च ॥ ३८ ॥

यथोक्तद्रव्यलक्षणोपेतत्वादद्रव्य ॥ १ ॥ यथोक्तद्रव्यलक्षण उत्पादन्ययधोव्ययुक्तसत्, गुणपर्या-
यवद्द्रव्यमिति च तेन लक्षणोपेतत्वात् कालश्च द्रव्यमित्यनमन्यते । कथं लक्षणोपेतत्वमित्युच्यते ।

आकाशादिवत्तत्सिद्धि ॥ २ ॥ यथाकाशादीनां लक्षण तथा कालस्यापि सिध्यति । ध्रौव-
तावत्कालस्य स्वप्रत्यय र्भवाव्यवस्थानात् । व्ययादयौ परप्रत्ययौ अगुत्तुगुणश्चिह्नान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ
च । तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपा सति । तत्रासाधारण वर्तनाहेतुत्वं साधारणाश्चाच्चे-
तनत्वाभूतत्वंसूक्ष्मत्वागुरुत्वघुत्वादयः । पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः । तस्यास्तित्वात्सिद्धं सन्निवेशकमश्च
व्याख्यात ।

आह द्रव्यत्वे सति किमसौ काल आकाशावदेक उत सख्येयोऽसख्येयोऽनतो वेति ? अत्रोच्यते—

सोऽनतसमय ॥ ३९ ॥

व्यवहारकालप्रमाणसाधारणार्थं वचनम् ॥ १ ॥ मुख्या परमार्थकालाणव । धर्मस्तिकाय-

त्रैविध्यानुपपत्तिरात्मपरिणामाविशेषादिति चेन्न पर्यायत्रिविध्याव्यापाराद्रूपादिवत् ॥ ११ ॥
स्यान्मत योगस्य त्रेविध्य नापपद्यते कुत ? आत्मपरिणामाविशेषात् । आत्मा हि निरवयवद्रव्य तत्परिणामो
योग सोऽविशिष्ट इति तन्न, किं कारण पर्यायत्रिविध्याव्यापाराद्रूपादिनत् । यथा घटस्यैकत्रयमजहतश्चक्षुरादि
करणसम्बन्धनाद्रूपादिपरिणामभेद । तथात्मन एकत्रेऽपि पर्यायभेदात् योगस्य भेदो ज्ञेय ।

चक्षुरादिग्रहणनिमित्तत्वाद्रूपाध्यवसायस्येति चेन्नात्माभेदेऽपि कायादीनां पूर्वकृतक-
र्मापादितसामर्थ्योपलभात् ॥ १० ॥ स्यादेतद्युज्यते घटस्य रूपादिभेद, ध्वनसाय । कुत ? चक्षुरा-
दिग्रहणनिमित्तत्वात् । ग्रहणभेदाद्दि लोके ग्राह्यभेदो दृष्ट न तथात्मन इति, तन्न किं कारण ? आत्माभेदे-
ऽपि कायादीनां पूर्वकृतकर्मापादितसामर्थ्योपलभात् । तथाया पुद्गलविपाकिन शरीरनामकर्मण उदयापादिते
कायवाङ्मनोमर्गणान्यतमालम्बने सति धीर्यान्तरायमत्यक्षराद्याः प्रणक्षयोपशमापादिताम्यतरवाङ्मिथ्यसांनिध्ये
वाऽपरिणामाभिमुख्यस्यात्मन प्रदेशपरिस्पदो वाम्योग । अम्यतरवायान्तरायनोऽद्रियावरणक्षयोपशमात्मकमन
उपलब्धिसन्निधाने पूर्वोक्तग्राह्यनिमित्तालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मन प्रदेशपरिस्पदो मनोयोग ।
धीर्यान्तरायक्षयोपशमसङ्गाये च औदारिकादिसमाविधकायवर्गणान्यतमालम्बनापेक्षात्मप्रदेशपरिस्पद काययोग-
यदि क्षयोपशमलम्बित्-भ्यन्तरहेतु क्षये कथं ? क्षयेऽपि हि सयोगोक्तञ्चलित त्रिविधो योग इष्यते । अथ क्षय-
निमित्तोऽपि योग कल्प्यते अयोगकेऽलित्ना सिद्धाना च योग प्राप्नोति ? नैप दोष क्रियापरिणामिन आत्मन
स्त्रिविधवर्गणालम्बनापेक्ष प्रदेशपरिस्पन्द । सयोगकेऽलित्ना योमविधिर्विच्यते, तदात्मनाभावान् उत्तरेषा
योगविधिर्नास्ति ।

अनेकांताद्य लावकादिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तस्य जातिकुलरूपसञ्चालक्षणसम्बन्धाद्यविशेषा-
देकत्वमजहत वाद्योपकरणसम्बन्धोपनीतभेदलावकपावकादिपर्यायानास्कुन्दत स्यादेकव स्यादेनेकत्वमित्यने-
कान्तस्तथा प्रतिनियतक्षायोपशमिर्न-शरीरादिपर्यायार्थोदेशः स्यात्त्रैविध्य योगस्य, अनादिपारिणामिकात्मद्र-
व्यार्थोदेशात्सादैकविध्यमित्यनेकात् । ततो नाममुपलभ ।

ध्यान योग इति चेन्न तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्ध्यान योगशब्दार्थ न काय-
वाङ्मनस्कर्मेति तन्न किंकारण ? तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युजे समाधिवचनस्य योगः । समाधिः ध्यानमित्य-
नर्थान्तर स तु वक्ष्यते । इहास्त्रप्रतिपादनार्थत्वात् त्रिविध क्रियायोग इत्युच्यते ।

समुदाये योगव्यपदेशप्रसङ्ग इति चेन्न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत यथा
गर्गा शत दण्ड्यतामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवति न प्रत्येक दण्डयन्ति । कुत ? समुदाये वाक्य-
परिसमाप्ते, तथा कायवाङ्मनस्कर्मसमुदाये योगव्यपदेश प्रसक्त इति चेन्न किंकारण ? प्रत्येक वाक्यपरि-
समाप्ते । यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतामिति भुजि- प्रत्येक परिसमाप्यते । तथा योगव्यपदेशोपि
प्रत्येक त्रिषु कर्मसु वेत्तव्य ।

अत्राहान्युपम आहितत्रैविध्या क्रिया योग इति प्रकृत इदानीं निर्दिश्यता किञ्चक्षण आस्रव इत्यनोच्यते
यद्य योगशब्दाभिधेय ससारिण' पुरुषस्य प्रयोगस्त्रिविध —

स आस्रवः ॥ २ ॥

कायवाङ्मनस्कर्मास्रव इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न योगाप्रत्याख्यानात् ॥ १ ॥ स्यान्मत
कायवाङ्मनस्कर्मास्रव इत्यस्तु सूत्र, कुत लघुत्वादिति तन्न किं कारण ? योगाप्रत्याख्यानात् । योगशब्दो
हि आगमे प्रसिद्ध, तस्यार्थो प्रत्याख्यात स्यात् ।

कायवाङ्मनस्कर्मयोग आस्रव इति चेन्न सर्वयोगास्रवप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मतमेत-
त्कायवाङ्मनस्कर्म योग आस्रव इत्येकयोग कर्तव्यस्तथा सति तच्छब्दस्यावचनात्, योगविभागस्य चा
करणात् निर्देशश्च लघुर्भवति, योगशब्दार्थेऽप्राप्त्याख्यातो भवति इति । तन्न किं कारण ? सर्वयोगास्रवप्र-

सङ्गात् । केन्द्रलिसमुद्रातकाले हि दण्डकपाटप्रतरलेकपूर्णयोगस्याप्यास्तत्र प्रसज्येत । अस्त्यास्तत्रव को दोष ? सूक्ष्मयोगत्व तत्रेष्यते तन्निमित्तश्च बन्धाऽल्प, तद्विपरीतता प्राप्नोति । अपि च वर्गणालम्बन निमित्तो योग आस्तव इष्यते, नच दण्डादियोगस्तदालम्बनहेतुः, तस्मादस्यास्तत्र नेष्यते । यद्यदण्डादिव्यापारकाले नास्त्यलाटमधकव प्राप्नोति इष्यते च अत्र 'नेप दोष । न दण्डादियोगानिमित्तो बध किं तर्हि ? कायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दास्त तन्निमित्तस्तत्र बध ।

एकयोगेऽपि तत्प्रयोजनकारणात्तदप्रसङ्ग इति चेन्न योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्र प्रतीतेः ॥ ३ ॥ यथा केन्द्रलिन सत्स्वपीद्विधेषु तदव्यापारात्, उद्विजजर्मन-गभाज तथा दण्डादियोगे सत्यापि तापूर्वकत्र-धाभावान् आस्त्यत्रयमस्य । योगविभागप्रदक्रयागऽपि व्यावृत्त इति तत्र किं कारण ? योगविभागकरणसामर्थ्यात्प्रतीतेः । सति हि योगविभाग उद्दिष्टयाग स आस्त्यत्रो भवति नान्य इत्ययमर्थो ऽयमनु शक्यते तेनान्याऽपि योगोऽस्तीति सूच्यते । एकयोग पुन सति तस्यावस्थाप्रतीते सर्वस्य योगस्यास्तत्र प्रसज्यत एव । अधास्त्यभिधानं कुतो भवति ?

तत्प्रणालिकया कर्मास्तवणादास्तवधिधानम् ॥ ४ ॥ सल्लिख्यद्वार तदास्तत्रणकारणत्वात् आस्त्य इत्याख्यायते । तथा योगप्रणालिकया आत्मन कर्म आस्त्य इति व्यपदेशमर्हति ।

कपायविलस्यस्य तद्रुपश्लेषे आर्द्रवस्त्ररेणुवत् ॥ ५ ॥ यथाऽर्द्रास समात्ताद्वातानीत रेणु-मुपादत्ते, तथा कपायतार्द्र आत्मा योगानीत कर्म सर्वप्रदेशगृह्णाति । यथा वानिष्टया पिण्डोऽम्भसि प्रक्षिप्त अम्भ सम-तादात्मसात्करोति । तथा सकपायो जीवो योगानीत कर्म समन्तादादत्त ।

आह कर्म द्विविध पुण्य पाप चेति तस्य किमविशेषण योग आस्त्यणहेतुराहोस्विदस्ति कश्चित्प्रति-विशेष इत्यत्रोच्यते-

शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

प्राणातिपातानृतभाषणवधचितनादिरशुभ ॥ १ ॥ प्राणातिपातादत्तादानमैथुनप्रयोगादि रशुभ काययोग । अनृतभाषणपुरपासत्यत्रचनादिरशुभो वाययोग । वधचितनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोग ।

ततोऽनतविकल्पादन्यः शुभः ॥ २ ॥ तस्मादनतविकल्पादशुभयोगादन्य शुभयोग इत्युच्यते । तत्रथा अहिंसाऽस्तेयमद्वचर्यादि शुभकाययोग । सत्यहितमिताभिपणादि शुभो वाययोग । अर्हदादिभक्ति तपोहीचश्रुतविनयादि शुभो मनोयोग । आहाऽसख्येपलोकत्वादध्ययनसायानस्थानाना कथमनतविकल्पत्वं ? इत्युच्यते । अनतानतपुद्गलप्रदेशप्रचितज्ञानारणरीर्यातरायदेशसर्वातिद्विनिषर्षकक्षयोपशमादेशायो-गत्रयस्यानत्य । अनतानतप्रदशकर्मधानकारणत्वाद्वा, अनतानतनानाजीवनिषयभेदाद्वा नत । वध योगस्य शुभाशुभत्वम् ? ।

शुभाशुभपरिणामनिर्दृष्टत्वाच्छुभाशुभव्यपदेशः ॥ ३ ॥ शुभपरिणामनिर्दृष्टो योग शुभ । अशुभपरिणामनिर्दृष्टश्चाशुभ इति कथ्यते । न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन । यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् शुभयोगस्यापि ज्ञानारणादिवधहेतुत्वाम्युपगमात् ।

पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्य ॥ ४ ॥ कर्मण स्वातन्त्र्यविश्रक्षाया पुनात्यात्मानं प्रीणयतीति पुण्य । पारतन्त्र्यविश्रक्षाया कारणत्वोपापचे पूयतेऽनेनेति वा पुण्य तस्मिन्नेवाशुचरत्र वक्ष्यते ।

तत्प्रतिद्विद्विरूप पाप ॥ ५ ॥ तस्य पुण्यस्य प्रतिद्विद्विरूप पापमिति विज्ञायते । पाति रक्षत्यात्मानं यस्माच्छुभपरिणामादिति पापाभिधानं तदसद्वैद्याशुचरत्र वक्ष्यते ।

अभयमपि पारतन्त्र्यहेतुत्वादाविशिष्टमिति चेन्नैष्टानिष्टानिमिचभेदात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्यात्मतं यथा निगलस्य कनकमयस्यास्य स्वतन्त्रीकरण फल तुल्यमित्यत्रिशेष । तथा पुण्य पाप चारम्भ

पारतन्त्र्यनिमित्तमनिशिष्टमिति नात्र सकल्पभेदो युक्त इति तत्र, किं कारण ? इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्-
त्सिद्धे । यदिष्टगतिजातिशरीरैर्द्वियविषयादिनिर्वर्तक तत्पुण्य । अनिष्टगतिजातिशरीरैर्द्वियविषयादिनिर्वर्तक
यत्तत्पामित्यनयोस्य भद । तत्र शुभो योग पुण्यस्यास्त्व । अशुभ पापस्य ।

शुभपरिणामस्य घातिकर्मनिमित्तत्वाच्चदानिर्देश इति चेन्नैतरपुण्यपापापेक्षत्वात् ॥ ७ ॥
स्यादेतच्छुभ पुण्यस्यत्वानिर्देश अगमको निर्देश अनिर्देश कुत ? घातिकर्मवधस्य शुभपरिणामहेतुत्वा
दिति तत्र किं कारण ? इतरपुण्यपापापेक्षत्वात् । अघातिकर्मसु पुण्य पाप चापेक्षेदमुच्यते कुत ? घातिकर्म-
वधस्य स्वनिर्णये निमित्तत्वात् । अयम नैवमवधारण क्रियते शुभ पुण्यस्यैवेति कथं तर्हि ? शुभ एव
पुण्यस्येति तेनाशुभ पापस्यापि हेतुरित्यपिरोध । यद्येव शुभ पापस्यापि भवति अशुभ पुण्यस्यापि भवति
त्यभ्युपगम कर्तव्य , सर्वोत्कृष्टस्थिताना उत्कृष्टश्रेण्यहेतुकत्वात् । उक्त च-

सर्वद्विदीण मुक्कस गोदुउक्कस सकिंलेसेण ।

त्रिपरीदि दु जघण्णो आयुगतिगज्जेसाण ॥ इति

तत सूत्रद्वयमनर्थकमिति । नानर्थक अनुभागवध प्रत्येतदुक्त । अनुभागवधो हि प्रधानभूत
तन्निमित्तत्वात्सुखदु खनिपाकस्य । तत्रोत्कृष्टविशुद्धपरिणामनिमित्त सर्वशुभप्रकृतानामुत्कृष्टानुभागवध ।
उत्कृष्टसंज्ञेशपरिणामनिमित्त सर्वाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागवध । उत्कृष्ट शुभपरिणाम । अशुभज-
घन्यानुभागवधहेतुत्वेऽपि भूयस शुभस्य हेतुरिति शुभ पुण्यस्येत्युच्यते । यथात्पापकारहेतुरपि बहूपकार-
सद्भानादुपकार इत्युच्यते । एवमशुभ पापस्येत्यपि । उक्तच-

शुभपगदीण विसोधिण तिच्चमसुहाणसकिंलेसेण ।

विपरीदि दु जघण्णो अणुभागो सब्बपगदीण ॥ इति

आह किमयमास्त्र सर्वससारिसमानफलारम्भहेतुराहोस्वित्कश्चिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते-

सकपायाकपाययोः सांपरायिकेर्थापथयोः ॥ ४ ॥

आस्त्रवस्यो भयस्वामिकत्वाद्द्वयीप्रसिद्धि ॥ १ ॥ उभौ-आस्त्रस्य स्वामिनौ सकपायोऽकपाय-
श्चेति । तस्यास्त्रस्यान्येऽपि स्वामिनार्द्धविधकल्पनया द्वयीप्रसिद्धिरवसेया । कोऽत्र कपाय ?
कषत्यात्मानमिति कपाय ॥ २ ॥ क्रोधादिपरिणाम कपति हिनस्यात्मान कुगतिप्रापणा-
दिति कपाय ।

कपायचद्राश्लेषहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ अथ वा यथा कपायो गैयप्रोधादि श्लेषहेतुत्वात् क्रोधादिरप्या-
त्मन कर्मश्लेषहेतुत्वात्कपाय इत्युच्यते । सह कपायेण वर्तते इति सकपाय । न विद्यते कपायोस्यैत्यक-
पाय । सकपायश्चाकपायश्च सकपायाकपायौ तयो सकपायाकपाययो ।

समन्तात्पराभय आत्मनः सपरायः ॥ ४ ॥ कर्मभि समन्तादात्मन पराभवाऽभिभय सप-
राय इत्युच्यते ॥

तत्प्रयोजनं सांपरायिक ॥ ५ ॥ तत्प्रयोजन कर्म सांपरायिकमित्युच्यते यथा ऐंद्रमहिकमिति ।

ईरणमीर्या योगगतिः ॥ ६ ॥ ईरंत्थर्याद्वात्रे प्य । ईरणमीर्या योगगतिरिति यावत् । तद्वा-
रकमीर्यापय । सा ईर्याद्वार पन्था यस्य तदीर्यापथ कर्म । सांपरायिक च ईर्यापथ च सांपरायिकेर्थापथे तयो
सांपरायिकेर्थापथयो यथा मरुयमभिसंबधो भवति । सकपायस्यात्मन सांपरायिकस्य कर्मण आस्त्रवो भवति ।
अकपायस्य ईर्यापथस्येति । तद्यथा-सांपराय कपाय इत्यर्थ । मिथ्यादृष्ट्यादीनां सूत्रमसांपरायाताना कपायोदये
ऽपि तच्छीलपरिणामाना योगवशादानीत कर्म भावेनोपदिश्यमाण आर्द्रचर्माभितरेणुत्वं स्थितिमापद्यमान
संपरायिकमित्युच्यते । उपशातक्षीणकपाययो योगिनश्च योगवशाद्वापुत्तकर्मकपायाभावाद्वाभावे शुष्क-
कृडपतितकोष्ठवत् अन तरसमयवर्तमानमीर्यापथमित्युच्यते ।

अजाद्यदित्युभयत्र पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्नातिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हित-
त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदकपायशब्दस्येयापथशब्दस्य चाजाद्यदिति पूर्वनिपात प्राप्नोति १ तत्र किं कारण १
अतिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हितत्वात् सकपायशब्दस्य सापरायिकशब्दस्य चाभ्यर्हितत्वमिति पूर्वनिपातो
भयति । यदि सापरायिकास्तनो बहुवक्तव्य तस्य के भेदा १ इत्यत्रोच्यते

॥ इन्द्रियकपायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्या पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इन्द्रियादय उक्तलक्षणा द्वंद्वविषयाः ॥ १ ॥ इन्द्रियादीनामुक्तलक्षणानां द्वंदो वेदितव्य ।
इन्द्रियाणि च कषायाश्च अव्रतानि च क्रियाश्च इन्द्रियकपायाव्रतक्रिया इति स चाय द्वद्व इतरेतरयोगलक्षण
इति बहुवचन भवति ।

पचादीनां संख्याशब्दानां संख्यया वृत्ति ॥२॥ पचादीनां संख्याशब्दानां संख्याशब्देन सह
वृत्तिर्दृष्टव्या पचाधिका विंशति पचविंशति । पच च चत्वारश्च पच च पचविंशतिश्च पचचतु पच-
पंचविंशति सा सख्या येनां ते पचचतु पचपचविंशतिसंख्या ।

पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः ॥३॥ अय पूर्वशब्दो व्यवस्थावचन अतीतसूत्रे य प्राङ् निर्दिष्टस्तस्येति ।

भिद्यते इति भेदा ॥ ४ ॥ परस्परतो भिद्यते विशिष्यते इति भेदा प्रकारा इत्यर्थ ।

यथासख्यमभिसंबधो व्याख्यानत ॥ ५ ॥ यथासख्यमभिसंबधोऽत्र दृष्टव्य । कुत १ व्या-
ख्यानत । पचेन्द्रियाणि चत्वार कपाया , पचाव्रतानि पचविंशति क्रिया इति ।

इन्द्रियादीनामात्मनोऽनन्यत्वान्यत्व प्रत्यनेकात् ॥ ६ ॥ इन्द्रियादीनामात्मन अनन्य-
त्वान्यत्व प्रत्यनेकातो वेदितव्य । तद्यथा—अनादिपारिणामिरुचैतन्यद्रव्यार्थादेशादिन्द्रियादीना भेदाभा-
दनन्यत्व । कर्मोदयक्षयोपशमनिमित्तपर्यायार्थादेशाद्भेदोपपत्ते स्यादन्यत्वम् । इन्द्रियादिनिवृत्तौ द्रव्यावस्थानाश्च
स्यादन्यत्व तत एव पर्यायभेदात्पचादिसंख्यानिर्देश उपपन्नो भवति । तत्र पचेन्द्रियाणि स्पर्शादीन्युक्तानि ।
क्रोधादय कपाया अनतानुबन्धादिविकत्वा वक्ष्यते । हिंसादीन्यव्रतानि प्रमत्तयोगाः प्राणव्यपरोपण
हिंसेत्वेवमादिलक्षणानि वक्ष्यते । पचविंशति क्रिया उच्यते—

सम्यक्त्वमिथ्यात्वप्रयोगसमाधानेर्यापथक्रियाः पच ॥ ७ ॥ तत्र चैत्यगुरुप्रचनपूजादि
लक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्व-
क्रिया । गमनागमनप्रवर्तन कायादिभि प्रयोगक्रिया । वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति अगोपागो-
पष्टभादात्मन कायबाह्यनोयोगनिर्वृत्तिसमर्थपुद्गलग्रहण या सयतस्य सत अनिरति प्रत्यभिमुख समादान-
क्रिया । ईर्यापथकर्मनिमित्ता ईर्यापथक्रिया । एता पचक्रिया ॥

प्रदोषकायाधिकरणपरितापप्राणानिपातक्रियाः पच ॥ ८ ॥ क्रोधापेशात्प्रदोषिकी क्रि-
या सा क्रोधस्वभाविकेति क्रोधग्रहणेनैव गृहीते पौनरुक्त्यमिति चेन्न । क्रोत्रनिमित्तत्वात् । क्रोधो हि
प्रदोषहेतु, अत कार्यकारणभेदादपौनरुक्त्य । निमित्तनैमित्तिकभेदाच्च । इष्टद्वारनिसहरणादेर्निमित्तादि
नापि पिशुनस्वभावत एव कुर्याति । तथा दृष्टिनिपादयश्च । उक्तञ्च—

अणिमित्तमेव कोर्ई कम्मस्स सग्गुदो क्कसापाण ॥

उदय उवेदि जीवो च्चदइण महग्गह पने ॥

तथा मृगलोहिततीव्रलोकजिह्वैर्हरिशाईलवृकैर्निर्तर्गहिंसे भुजगैश्च सर्वैरजातरौपै समन्वाप्यसता
विचेष्टितानि इत्यनिमित्त क्रोध निमित्तान्प्रदोष । प्रदुष्टस्य सतोऽभ्युद्यम कायिकी क्रिया । हिंसोप-
करणदानादाधिकरणकी क्रिया । दु खोत्पत्तितत्रत्वात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिन्द्रियबलप्राणाना नियोगव-
रणात्प्राणातिपातिनी क्रिया एत, पचक्रिया ।

दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसंपतानुपातनाभोगक्रियाः पंच ॥९॥ रागाद्राकृतत्वात्प्रमादिन. रमणीयरूपावलो-
कनाभिप्रायो दर्शनक्रिया । प्रमादयशास्त्रपृष्ठव्यसचेतनानुबध. स्पर्शनक्रिया । ननु इन्द्रियग्रहणादेव सिद्धिर्दे-
र्शनग्रहणमनर्थकमिति नैप दोष । पूर्वत्रेन्द्रियविज्ञानग्रहण । इह तत्पूर्वपरिस्पदग्रहण । अपूर्वोधिकरणोत्पादा
नात्प्रात्ययिकी क्रिया । स्त्रीपुरुषशुसचातिदेशेऽतर्मलोत्सर्गकरण समान्तानुपातक्रिया । अभ्रमृष्टादृष्टभूमौ
कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया । एता पंचक्रियाः ।

स्वहस्तनिसर्गविदारणाज्ञान्यापादानानाकाक्षाक्रियाः पंच ॥ १० ॥ या परेण निर्धर्ष्या
क्रिया स्वय करोति सा स्वहस्तक्रिया । पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाम्यनुज्ञान निसर्गक्रिया । आलस्याद्वा प्रशस्त-
क्रियाणामकरण पराचरितसायद्यादिप्रकाशन विदारणक्रिया । ययोक्तामाज्ञामावश्यकादिषु चारित्रमोहोद-
यात्कर्तुमशमनुगतोऽन्यथापरूपणादाज्ञान्यापादिका क्रिया । शाठ्यालस्याभ्या प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्य
तानादारोऽनाकाक्षा क्रिया । ता एता पंचक्रियाः ।

आरंभपरिग्रहमायाभिध्यादर्शनाप्रत्याख्यानक्रिया पंच ॥ ११ ॥ छेदनभेदनविस्त्रसनादि-
क्रियापरत्व, अन्येन वारभे क्रियमाणे प्रहर्ष आरभक्रिया । परिग्रहापिनाशार्था पारिप्राहिकी क्रिया । ज्ञानदर्शना
दिषु निरुतिर्यचन मायाक्रिया । अन्य मिध्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्ट प्रशसादिभिर्दृश्यति यथा
साधु करोषीति सा मिध्यादर्शनक्रिया । समयवातिकर्मोदयवशादेनिवृत्तिरप्रत्याख्यानक्रिया ।

इन्द्रियकपायात्रतानां क्रियास्वभावानतिवृत्ते. क्रियावचनेनैव गतत्वात्प्रपंचमात्रसंग इति
चेन्नानेकांतात् ॥ १२ ॥ स्यन्मत इन्द्रियकपायात्रतान्यपि क्रियास्वभावानि ततस्तेषा क्रियाग्रहणेन
ग्रहणादनर्थकतुपादान, सति चोपादाने प्रपंचमात्रत्व प्राप्नोतीति तत्र किं कारण २—अनेकातात् । नायमे-
कात् इन्द्रियकपायात्रतानि क्रियास्वभानान्येति, कुत २ नामस्थापनाद्रव्येन्द्रियकपायात्रतेषु परिस्पदामावात् ।
यतो नानेन्द्रियादौ न क्रियारित नाममात्रत्वात् । स्थापनाया च न मुख्यक्रियास्ति तदेवेदमिति वागुद्धिप्रवृ-
त्तिमात्रनिमित्तत्वात् । द्रव्ये च प्रच्युतेन्द्रियकपायात्रतक्रियापरिणामे अनागतैन्द्रियकपायात्रतक्रियापरिणा-
मामिमुखे वा साप्रतिर्केन्द्रियकपायात्रतानामभानान् परिस्पदात्मिका क्रियास्ति । अथवा नायमेकात्,
इन्द्रियकपायात्रतानि क्रियास्वभावान्येति कुत २ आदेशत्रचनान् । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यत
इन्द्रियकपायात्रतानां स्यात् क्रियास्वभानाऽनतिवृत्ति । पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्स्यात्क्रियास्व-
भावातिवृत्तिरिति । किं च—

शुभेतरास्त्रवपरिणामाभिमुखत्वात् इन्द्रियकपायात्रतानां द्रव्यास्त्रवत्वात् ॥१३॥ शुभेतरास्त्रव
परिणामाभिमुखत्वादिन्द्रियकपायात्रताना द्रव्यास्त्रवत्व, भावास्त्रव कर्मादान तच्च पंचविंशतिक्रियाभिरास्त्रवति
कर्मस्येतदर्थमिन्द्रियकपायात्रतवचनम् ।

नवा प्रतिज्ञातविरोधात् ॥१४॥ नवा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारण २ प्रतिज्ञातविरोधात् । यद्यति-
ज्ञात कायनास्त्रनस्कर्मयोग आस्त्र इति तद्विरुध्यते । द्रव्यास्त्रव इत्यन्युपगमात् । कार्यकारणक्रियाकलाप
त्रिपये ज्ञापनार्थ वा . । निमित्तनैमित्तकविशेषज्ञापनार्थ (तर्हि) पृथगिन्द्रियादिग्रहण क्रियते तत्पृथगशादय
दृश्यत्वादय. हिमन्सादयश्च क्रिया आस्त्रव इमा पुनस्तत्प्रमाना पंचविंशतिक्रिया सत्त्वेतेषु त्रिषु प्राच्येषु
परिणामेषु भवति—यथा मुर्छा कारण परिग्रह कार्य तस्मिन्सति पारिप्राहिकी क्रिया । न्यासरक्षणविनाश
सत्करादिलक्षणा । तथा क्रोध कारण प्रदोषश्च कार्य तस्मिन् सति प्रादोषिकी क्रिया । मान कारण
कार्यमप्रणति तस्यां सत्यामपूर्वाधिकरणोत्पादनत्वात्प्रायिकी क्रिया । माया कारण कार्य कुटिलक्रिया तस्यां
सत्यां ज्ञानदर्शनचरित्रेषु मायाप्रवृत्तिक्रिया । प्राणातिपात कारण कार्य प्राणातिपातिकी क्रिया । मृषाना-
दादत्तानानास्त्रचर्याणि कारण कार्यमसयमोदयादाज्ञान्यापादिकी क्रिया एतमितरत्रापि योज्य ।

इन्द्रियग्रहणमेवास्त्विति चेन्न तदभावेऽप्यासन्नसद्भावात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्विद्रव्यग्रहणमेवास्तु
 कुत लघुत्वात् इन्द्रियैर्हि उपलभ्य निचार्य च कपायात्रतारुपासु प्रवर्तते प्रजा । अत इन्द्रियग्रहणेनैव गत-
 त्वात् कपायात्रतक्रियासु कपायात्रतक्रियाणामग्रहणमस्त्विति ? तन्न किं कारणं तदभावेऽप्यासन्नसद्भावात्
 यदि हिन्द्रियग्रहणमेव स्यात् प्रमत्तस्येव उक्तं स्यात् नाप्रमत्तस्य । प्रमत्तो हि चक्षुरादिभिः, रूपादिनिपया
 सेनन प्रत्यादत्त रूपादीन् सेनमानो वा अनतानुभयप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभहिंसादिकरणकपाया
 एकपरिणत हिंसादीन् कुर्नैककुर्न वा सातत्येनाविरत प्रमत्त कर्मादत्ते । अप्रमत्तस्तु पचदशप्रमादातीतोपि
 योगकपायनिमित्तमासन्नमश्नुते । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसंज्ञिपचेन्द्रियेषु च यथासभय चक्षुरादीन्द्रियमनोविचा-
 राभावेषु श्लोधादिहिंसापूर्वककर्मादान दृश्यते तस्मात् सवग्रहण क्रियते ।

कपायाणां सांपरायिकभावेऽपि पर्याप्तत्वात् अग्रहणमिति चेन्न सन्मात्रेऽपि तत्प्रसंगात् ॥ १६ ॥
 स्यात्मत नारक्तद्विष्टो रूपाधीनत्वात् चक्षुरादिभिरुपलभते वाऽरक्तद्विष्टो जीवान् हिनस्ति मृपानादादिषु वा
 वर्तते अत कपायग्रहणेनैव सांपरायिकासन्नस्य पर्याप्तत्वात् इन्द्रियात्रतक्रियाणां अग्रहणमस्तु इति ? तन्न
 किं कारणं ? सन्मात्रेऽपि तत्प्रसंगात् । उपशातकपायस्य कपायसन्मात्रासन्धानचक्षुरादिभीरूपादिग्रहणात्
 रागद्वेषहिंसाचात्मलाभप्रसंग । किं च चक्षुरादिभि रूपादिग्रहण वीतरागत्वात् अन्यथा मस्य चक्षुरादिभा
 रूपादिग्रहणमात्रत्वात् रक्तद्विष्टत्व तस्य वीतरागावाभावात् । तस्मात् कपायग्रहणमात्रमशुक्त ।

अग्रतत्त्वचनमेवेति चेन्न तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशाद्यत्वात् ॥ १७ ॥ स्यादेतत् अग्रतत्त्वचनमेव
 युक्त तन्नवेन्द्रियकपायक्रियापरिणामात्तर्भावनादिति ? तन्न किं कारणं ? तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशाद्यत्वात् । तस्य
 हि अग्रतत्त्वचनपरिणामात् प्रवृत्तिनिमित्तानि भवन्ति ततस्तदग्रहण न्याय्य । आह योगत्रयस्य एवान्वयत्वा-
 रिशत्प्रभेदा सर्वात्मकार्यत्वात् ससारिणा मर्त्यासाधारणा तत फलानुभवप्रत्यविशेष इति ? अत्रोच्यते नतदेव
 यस्मात् सत्यपि प्रत्यात्मसभने तेषा परिणामेभ्यः, अनतत्रिकल्पेभ्यः, विशेषोऽभ्यनुज्ञायते । कथमिति चेदुच्यते-

तीव्रमदज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

अनिमृद्धक्रोधादिवशात् तीव्रनात्तीव्रः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यन्तरेहेतूदीरणशशुद्धिक्त परिणाम
 तीव्रनात् स्थूलभावात् तीव्र इत्युच्यते ।

तद्विरीतो मदः ॥ २ ॥ अनुदीरणप्रत्ययमनिधानान् उत्पद्यमानोऽनुद्धिक्त परिणामो मदना
 मद इत्युच्यते ।

ज्ञातमात्र ज्ञात्वा वा प्रवृत्तेर्ज्ञातः ॥ ३ ॥ हिनस्ति इत्यसति परिणामे प्राणव्यपरोपणे ज्ञातमात्र
 मया व्यापदित इति ज्ञात । ना अय प्राणी हतव्य इति ज्ञाना प्रवृत्ते ज्ञातमित्युच्यते ।

मदात्ममादाद्वाऽनवबुध्यप्रवृत्तिरज्ञातः ॥ ४ ॥ सुरादिपरिणामकृतात् करणव्यामोहकारात् मदाद्वा
 प्रणिधाननिरहलक्षणात् प्रमादाद्वा अज्ञादिष्वनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातमिति व्यनसिष्यते ।

अधिक्रियतेस्मिन्नर्थे इत्यधिकरणः ॥ ५ ॥ अर्था प्रयोजनानि पुरुषाणा यत्राधिक्रियते प्रस्तूयते
 तदधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः ।

द्रव्यस्यात्मसाधुर्व्यं वीर्यं ॥ ६ ॥ द्रव्यस्य शक्तिविशेष सामर्थ्यं वीर्यमिति निश्चीयते ।

भावशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ७ ॥ यत्र देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतामिति
 भुजि प्रत्येक परिसमाप्यते तथाय भावशब्द प्रत्येक तीव्रादिभिरभिमतश्च्यते । तीव्रभाव मदभाव ज्ञात-
 भावः अज्ञातभाव इति ।

युगपदसंभवात् भावशब्दस्याशुक्त विशेषणमिति चेन्न बुद्धिविशेषव्यापारात् ॥ ८ ॥
 स्यान्मत भावो नाम द्रव्यस्य अहेयः परिणाम तस्यैकत्वात् सदात्मव्यापन युगपत्प्राप्तिविशेषण चानुपपन्न

यथा गोप्यमेकं न खड्गमुदादीना गोद्रव्याणा विशेषक गोप्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् तथा भाव' सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् न तीव्रादीना विशेषक इति ? तन्न किं कारण ? बुद्धिविशेषण्यपारात्, बौद्धीय व्यापार तीव्रादिपरिणामाना विशेषक. । कथ ?-

भावद्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ द्विविधो हि नोद्रव्याणां भाव. परिस्पदरूप इतरश्च । तत्रापरिस्पदो द्रव्याणा अस्ति वभाभेनादि । परिस्पदरूपस्तु व्ययोत्पादानमक भादिमान् । तत्र योऽपरिस्पद. स सामान्यमात्रगतोभाव नासौ तीव्रादीना विशेषक । यस्तु कःयादिक्रियालक्षणो भाव स कायादि-मत्वस्य युगपत्तीव्रादीना च विशेषक कायवाच्यनस्कर्म्मयोगाधिकारात् सोऽय विशेष बौद्धाव्यापारात् विभान्यते । अथवा भावचचनात् आत्मनोऽन्यतिरेकात् तीव्रादीनामपि भावसिद्धि । किं च—

भावभूयस्त्वात् ॥ १० ॥ असख्येयलोकपरिणामा हि भावा एकैकमिन्नपि कयायादिपरिणामे ततो भावबहुत्वोपपत्ते युगपदसभवात् एकस्य भावस्य, अयुक्त सवध इत्यवबोधयते, योपि त्वन्मत्याऽय भाव एक तथापि बौद्धाद् व्यापारात्सवध ।

वीर्यस्यात्मपरिणामत्वात् पृथग्रहणामिति चेन्न तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वास्त्वफलभेद ज्ञापनार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत पृथग् वीर्यग्रहणमनर्थक । कुत ? आत्मपरिणामत्वात्, जीवाधिकरणस्य हि परिणामो वीर्यमधिकरणग्रहणेनैव गृह्यत इति ? तत्र किं कारण ? तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वास्त्ववादि-ज्ञापनार्थत्वात् । वीर्यवतो हि आत्मन तीव्रतीव्रतरादिपरिणामविशेषो ज्ञायते ।

तथा च तीव्रादिग्रहणसिद्धिः ॥ १२ ॥ तेन प्रकारेण तथा आस्त्रफलभेदज्ञापनेनेत्यर्थ । तीव्रादीना पृथग्रहण सिद्ध भवति । इतरथा हि जीवाधिकरणस्वरूपत्वात् तीव्रादीना पृथग्रहणमनर्थक स्यात् ।

तन्निमित्तत्वाच्छरीराद्यानंत्यसिद्धिः ॥ १३ ॥ कार्यभेदेनायस्य कारणभेदपूर्वेण भवितव्य । उक्ताश्वानता आस्त्रभेदा अनुभागत्रिकल्पान् तत सत्कार्यमात्मन शरीराद्यानंत्य सिध्यति । कार्यनंत्य च कारणानंत्यस्यानुमान । अत्राह अधिकरणमुक्त तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेण अधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमिदमुच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

लक्षणा जीवाजीवा ॥ १ ॥ जीवानामजीवाना च लक्षण व्याख्यात पुनर्वचनमिदानीं किमर्थ ? पुनर्वचनमधिकरणविशेषज्ञापनार्थ ॥ २ ॥ पुनर्वचन क्रियते अधिकरणविशेषज्ञापनार्थ । जीवा-नामधिकरण इत्यर्थविशेषो ज्ञापयितव्य इति । क पुनरसौ हिंसाशुपकरणभाव ।

द्विवचनप्रसंग इति चेन्न पर्यायाणामधिकरणत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत्तन्मूलपदार्थयोर्द्वैत्वात् जीवश्चाजीवश्च जीवाजीवाविति द्विवचन प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारण ? पर्यायाणामधिकारत्वात् । न जीवा-जीवसामान्यमधिकरणत्व विभर्ति किं तर्हि पर्याया येन केनचित् पर्यायेण विशिष्ट द्रव्य अधिकरणमित्या-ख्यायते ततो बहुवचन न्यायप्राप्त ।

जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न वृत्तिद्वयेभ्यभिप्रेतार्थगत्यभावात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् जीवाजीवाधिकरणमित्येतत्सूत्रमस्तु कुत ? लघुत्वादिति तन्न किं कारण ? वृत्तिद्वयेभ्यभिप्रेतार्थगत्य भावात् । अत्र द्वितयी वृत्ति. स्यात् जीवाजीवावेवाधिकरण जीवाजीवयोर्वाधिकरण जीवाजीवाधिकरणमिति न तावत्सामानाधिकरण्यलक्षणा वृत्तिरुपपद्यते जीवाजीवत्वविशेषणाविशिष्टाधिकरणमात्रप्रतिपत्ते आस्त्रविशेष-ज्ञापनाभावात् अभिप्रेतार्थगत्यभावात् । नापि भिन्नाधिकरणा वृत्ति युज्यते तयोराधारमात्रप्रतिपत्ते अभिप्रे-तास्त्रविशेषार्थगत्यभावात् इति । न च तयोरधिकरण व्यतिरिक्तमुत्पन्न्यते तस्मादस्तु तयाराद्य एव पाठ । अथ जीवाजीवाधिकरण कस्य ? आस्त्र प्रकृत तस्येत्यभिसवध्यते । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य ? न कर्तव्य अर्थ-

वशाद्भिक्तिपरिणामोपपत्तेश्चारात्मनस्येयमित्यत्र । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रयस्यैर्न देयदत्तमिति अर्थवशाद्भिक्तिपरिणामो भवति । एवमिहाप्यधिकरणं जीजाजीयो कस्य ? आद्यत्रस्येत्यभिसम्प्रोऽर्पणशाब्देदित्यत्र । तदुभयमधिकरणं दशप्रकारं विपत्त्यणक्षारमधुकाष्ठस्नेहाग्निदु प्रयुक्तं कायशाब्दनोयोगभेदान् । किमेतावानेव भेद आहोस्वित् कश्चिदप्योऽप्यास्ति । अस्तीत्याह—यथेय आद्यस्यैव तावद्भेद कथ्यतामिन्द्रोऽयते—

आद्य सरंभसमारंभारभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैस्त्रि- स्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकजः ॥ ८ ॥

आद्याप्रवृत्तं सामर्थ्यात् सिद्धेरिति चेन्न विस्पष्टार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्वामतं आद्यमहणमनर्थकं कृतं सामर्थ्यात् सिद्धे । किं पुन सामर्थ्यं ? यक्ष्यमाणान्तरसूत्रे परवचनं तेनाद्यमिदं विशायते इति तन्न किं कारणं ? विस्पष्टार्थं ज्ञान् । आनुमानिके हि सति संप्रत्यये प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात् ।

मयत्नावेशं संरभः ॥ २ ॥ प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवत् प्रयत्नावेशं सरभ इत्युच्यते ।

साधनसमभ्यासीकरणं समारंभः ॥ ३ ॥ साध्याया क्रियाया साध्यानां समन्यासीकरणं समाहारं समारंभ इत्याख्यायते ।

प्रक्रम आरभः ॥ ४ ॥ प्रशब्दस्मादिकर्मणि प्रवृत्ते आदौ क्रम प्रक्रम आरभ इति विज्ञायते । ऋषि आदिकर्मणो द्योतयति ।

तत्त्वकथनात् सर्वे भारसाधनाः ॥ ५ ॥ सरभणं सरभं, समारंभणं समारंभं, आरंभणं आरंभं, इति ।

व्याख्यातार्थो योगशब्दः ॥ ६ ॥ योगशब्दस्यार्थो व्याख्यातं कायशाब्दनस्कर्तव्ययोग इति ।

कृतवचनं स्वातन्त्र्यमतिप्रत्यर्थं ॥ ७ ॥ स्वातन्त्र्यविशिष्टेनात्मना यत्प्रादुर्भाषितं तत्कृतमित्युच्यते ।

कारिताभिधानं परमयोगापेक्षं ॥ ८ ॥ परस्य प्रयोगमपेक्ष्य सिद्धिमापद्यमानं कारितमिति कथ्यते ।

अनुमतशब्दं प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थं ॥ ९ ॥ यथा मौनव्रतिकक्षत्रुष्मान् परस्य क्रियमाणस्य कार्यस्याप्रतिषेधात् अभ्युपगमात् अनुमता । तथा कारयिता प्रयोजकान्यात् तत्समर्थकारिणावहितमन परिणाम अनुमतेत्यगम्यते ।

अभिहितलक्षणाः कपायाः ॥ १० ॥ कपायाणां लक्षणमाभिहितं कपत्यात्मानं, अतः कपाया इति ।

विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेष ॥ ११ ॥ विशिष्यतेऽर्थार्थांतरादिति विशेषः । अध्यायं विशिष्टिर्वा विशेषः ।

तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः ॥ १२ ॥ स विशेषशब्दं प्रत्येकमभिसंबन्धयते—सरभविशेषं समारंभविशेषं इत्यादि ।

विशेषैरिति निर्देशानुपपत्तिं क्रियापदाभावात् ॥ १३ ॥ यथा देवदत्तेन मुक्तं पाणिना कृतमिति क्रियाप्रयोगे सति कर्तृकरणनिर्देश उपपद्यते न तथेह क्रियापदमस्तीति विशेषैरिति निर्देशो नोपपद्यते ?

न वा वाच्यशेषापेक्ष्यत्वात् ॥ १४ ॥ नवैष दोषः । किं कारणं ? वाक्यशेषापेक्ष्यत्वात्, क्रियापदमत्रोप-
स्क्रियते । सरभसमारंभारभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषभिद्यते इति । अप्रयुक्तक्रियापेक्षा हि कारकविपक्षा
दृश्यते शकुन्त्या रण्डं प्रविशतिर्पिडीमिति यथा ।

अधिकृताभिसंबंधाद्वा ॥ १५ ॥ अथवाधिकृतो भेदशब्द पूर्वस्य भेदा इत्यतः स इहाभिसवच्यत इति तदपेक्ष कारकनिर्देशो वेदितव्यः ।

त्रिस्त्रिस्त्रिचतुरिति सुजंतानां यथाक्रममभिसंबंधः ॥ १६ ॥ एते त्रयस्त्रिंशद्वाक्षतुशब्दश्च सर-
भादिभि यथाक्रममभिसवच्यते सुजता सरभसमारभारभास्त्रय योगास्त्रय कृतकारितानुमतास्त्रय
कपायाश्चत्वार इत्येतेषा गणनाभ्याश्रुति मुचा चोच्यते ।

एकश इति वीप्सार्थनिर्देश ॥ १७ ॥ एकशब्द वीप्सार्थचोतन 'सख्यैकाद्वीप्साया' इति शस्
एकमेक त्र्यादीन् भेदान्नयेदित्यर्थः ।

सरभादित्रयस्यादौ वचन वस्तुत्वात् ॥ १८ ॥ सरभादित्रयमिद वस्तु वस्तुतद्भेदहेतुत्वात्
इतरेषां, अतोस्यादौ वचन क्रियते ।

योगादीनामानुपूर्ववचन पूर्वापरविशेषणत्वात् ॥ १९ ॥ योगादीनामानुपूर्ववचन क्रियते
कुतः ? पूर्वापरविशेषणत्वात् । तस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतभेदात् कायादियोगाना सरभसमारभार-
रमा विशेष्या प्रत्येक पट्त्रिंशद्विकल्पा । तत्र सरभस्तानत् क्रोधकृतकायसरभ मानकृतकायसरभ माया-
कृतकायसरभ लोभकृतकायसरभ । क्रोधकारितकायसरभ मानकारितकायसरभ मायाकारितकायसरभ
लोभकारितकायसरभ । क्रोधानुमतकायसरभ मानानुमतकायसरभ मायानुमतकायसरभ लोभानुमतका-
यसरभश्चेति द्वादशधा सरभ । क्रोधकृतकायसमारभ मानकृतकायसमारभ मायाकृतकायसमारभ लोभकृत-
कायसमारभ । क्रोधकारितकायसमारभ मानकारितकायसमारभ मायाकारितकायसमारभ लोभका-
रितकायसमारभ । क्रोधानुमतकायसमारभ मानानुमतकायसमारभ मायानुमतकायसमारभ लोभानुमत-
कायसमारभश्चेत्येव समारभोपि द्वादशधा । क्रोधकृतकायारभ मानकृतकायारभ मायाकृतकायारभ
लोभकृतकायारभ । क्रोधकारितकायारभ मानकारितकायारभ मायाकारितकायारभ लोभकारितकाया-
रभ । क्रोधानुमतकायारभ मानानुमतकायारभ मायानुमतकायारभ लोभानुमतकायारभश्चेत्येवगारभोपि
द्वादशधा एते सर्पिडिता कायविकल्पा पट्त्रिंशत् । उक्त च—

सरभो द्वादशधा क्रोधादिकृतादिकायसयोगात् ।

आरभसमारभो तथैव भेदास्तु पट्त्रिंशत् ॥ १ ॥ इति ।

तथा वाङ्मानसयोरपि प्रत्येक पट्त्रिंशत् । त एते सर्पिडिता जीवाधिकरणास्त्रयभेदा' अष्टोत्तर-
शतसख्या भवति ।

चशब्द क्रोधादिविशेषोपसग्रहार्थ ॥ २० ॥ चशब्द क्रियते क्रोधादीना विशेषाणा उपसग्र-
हार्थ । तेनानतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनपोटशकपायभेदात् द्वात्रिंशदुत्तरचतु शतगणाना विकल्पो
वेदितव्या । कथमेषा, आस्रनत्प्रमिति चेदुच्यते—

सरभादीनां क्रोधाद्याविष्टपुरुषकर्तृकाणां तदनुरजनाधिकरणभावो नीलीपटवत् ॥२१॥
यथा नील्या प्रक्षिप्त पट नील्यनुरजनास्त्रीणी भवति तथा सरभादिक्रियाणामनतानुबन्ध्यादिकायायाविष्टाणा-
मनुरजनाञ्जीवाधिकरणत्व सिद्ध । निरूपितविरुल्यादाद्यादधिकरणाद्विलक्षणस्य सापराधिकनिमित्तविरुद्धदोषस्य
भेदप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगानिसर्गा द्विचतुर्द्विन्निभेदाः परं ॥ ९ ॥

निर्वर्तनादीनां कर्मसाधन भावो वा ॥ १ ॥ एते निर्वर्तनादय शब्दा कर्मसाधना वेदितव्या
निर्वर्त्यते इति निर्वर्तना । निक्षिप्यत इति निक्षेप । सयुज्यतेऽसौ सयोग । निमृज्यतेसौ निसर्ग इति ।
अथवा भावसाधना । निर्वर्तन निर्वर्तना, निक्षिप्तिर्निक्षेप, सयुक्ति सयोग, निमृष्टिर्निसर्ग इति ।

सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाधिकरणसत्रधः ॥ १ ॥ अधिकरणशब्दोऽनुवर्तते तस्येह सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाभिसत्रधा दृष्टव्य । यदा कर्मसाधना एते शब्दास्तदा सामानाधिकरण्येन सत्रध । निर्वर्तनं अधिकरणमित्यादि । यदा तु भावसाधनास्तदा वैयधिकरण्येन निर्वर्तनानिक्षेपसयोगनिसर्गलक्षणा भावा परमधिकरण त्रिदिव्यतीति अध्याहियमाणक्रियापदापेक्षया कर्मनिर्देश । निर्वर्तना निष्पादना, निक्षेप रजापत्ता, सयोगो मिश्रभावा, निसर्ग प्रवर्तन ।

द्विचतुर्द्वित्रिभेदा इति द्वद्वपूर्वोऽन्यपदार्थनिर्देश ॥ ३ ॥ द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च त्रयश्च द्विचतुर्द्वित्रय ते भेदा एषा ते द्विचतुर्द्वित्रिभेदा इति द्वद्वगमोन्यपदार्थ प्रत्येतन्न ।

परवचनमनर्थक पूर्वत्राद्यवचनात् ॥ ४ ॥ परवचनमनर्थक कुत ? पूर्वत्राद्यवचनात् ।

अस्मिन् सति पूर्वत्राद्यवचन अनर्थक अर्थापत्तिसिद्धेः ॥ ५ ॥ अस्मिन् परवचने सति पूर्वसूत्र आद्यवचनमनर्थक । कुत ? अर्थापत्तिसिद्धे ।

अर्थापत्तिरनैकांतीतीति चेन्न प्रयासमात्रत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् अर्थापत्तिरनैकांतीकी दृष्टा यथा हि असति मेघे वृष्टिर्नास्तीत्युक्ते अर्थादापन्न मति मेघ वृष्टिरस्तीति । सत्यपि मेघे कदाचिद्बृष्टिर्नास्तीत्यर्थापत्तिरनैकांतीकीति ? तन्न किं कारण ? प्रयासमात्रत्वात् । प्रयासमात्रमेतत् अर्थापत्तिरनैकांतीकीति । अहिसाधर्म इत्युक्ते अर्थापत्या हिसाधर्म इति न सिध्यति ? सिध्यत्येव । असति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे वृष्टिरित्यत्रापि सत्येव मेघ इति नास्ति दोष ।

असत्रधार्थत्वादिति चेन्न निवर्त्याभावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् असति परशब्दे असत्रधार्थमिदं स्यात् तत सत्रधार्थं परशब्दोपादागमिति ? तन्न किं कारण ? निवर्त्याभावात् । किमन्यन्निरत्यमस्ति येनेदमसत्रध स्यात् ? ननु सरभादिक जीवाधिकरण निरत्यमस्ति न तस्य सत्रधत्वादाद्यजीवाधिकरण सरभादिविशिष्टमिति । तत परिणेषात् अजीवाधिकरणभेदमिति व्यर्थं परवचन एतेन प्रकृष्टत्राचिल प्रत्युक्त । केन ? निवर्त्याभावात् इत्यनेन न हि निकृष्ट जीवाधिकरण यप्रकृष्टेन जीवाधिकरणेन निवर्त्येत ।

इष्टत्राचित्त्वमिति चेन्नात एव ॥८॥ स्यादेतत् इष्टत्राचिपरशब्द इति यत्र पर धाम गत इति इष्ट धाम गत इति ? तत्र किं कारण ? अत एव । कुत एव निवर्त्याभावात् इत्येव किमनिष्ट । यस्मिन् सति निवर्त्य इष्टत्राचिपरशब्दोऽर्थात् स्यात् ।

नचाऽन्यार्थत्वात् ॥ ९ ॥ नचानर्थक कुत अनर्थत्वात् परशब्दोऽन्यमन्यार्थं सरभादिम्योऽयत् निर्वर्तनादीत्यर्थं निर्वर्तनादीनामप्यामपरिणाममद्भाराजीवाधिकरणत्रिकल्पाविति विज्ञायेत । अथवा उक्तमेतत् विस्पष्टार्थत्वादिति ॥

इष्टार्थसप्रत्यायाद्वा ॥ १० ॥ अत्रा इष्टार्थं, तत्र परशब्देन सप्रत्याय्यते । क पुनरिष्टार्थं इति चेदुच्यते—

निर्वर्तनाधिकरण द्विविध मूलोत्तरभेदात् ॥ ११ ॥ अजीवाधिकरण निर्वर्तनालक्षण द्वेषा व्यवतिष्ठते । कुत ? मूलोत्तरभेदात् । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण चेति । तत्र मूल पचत्रियानि शरीराणि वाङ्मान प्राणापानाश्च । उत्तर काष्ठपुस्तत्रिकर्मादि ।

निक्षेपश्वत्पूर्वाऽप्रत्यवेक्ष्यद्दु प्रमार्जनसहसानाभागभेदात् ॥ १२ ॥ निक्षेपश्वत्पूर्वा भिद्यते कुत । अप्रत्यवेक्षितदु प्रमार्जनसहसानाभोगभेदात् अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरण दु प्रकृष्टनिक्षेपाधिकरण सहसानिक्षेपाधिकरण अनाभोगनिक्षेपाधिकरण चेति ।

सयोगो द्विधा भक्तपानोपकरणभेदात् ॥ १३ ॥ सयोगो द्विधा निभज्यते । कुत ? भक्तपानोपकरणभेदात् । भक्तपानसयोगाधिकरणमुपकरणसयोगाधिकरण चेति ॥

निसर्गस्त्रिधा कायादिभेदात् ॥ १४ ॥ निसर्गस्त्रिधा कल्प्यते कुत ? कायादिभेदात् । कायनि-
सर्गाधिकरण वाह्निसर्गाधिकरण मनोनिर्गर्गाधिकरण चेति । आह—आहितत्रैविध्यान्तपर्याय, काय
चाद्मनसा परिणाम आसन्नशब्दाभिलाष्य किमसौ सकलसापरायिकार्जनहेतुरैकध्वेन प्रणिधीयमान ?
नेत्युच्यते कश्चित् कस्याचित् कुतश्चित् कायिकादिव्यापाराविशेष सति यस्मान्नियमेनैव—

तत्प्रदोपनिह्ववमात्सर्यातरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

ज्ञानकीर्तनानतरमनभिव्याहरतोंतः पैशून्य प्रदोपः ॥ १ ॥ मत्यादिज्ञानपचकस्य मोक्षप्रापण
प्रति मूलसाधनस्य कीर्तने कृते कस्य चित् अनभिव्याहार अत पैशून्यपरिणामो यो भवति स प्रदोप
इति कथ्यते ।

पराभिसंधानतो ज्ञानव्यपलापो निह्व ॥ २ ॥ यत्किञ्चित् परनिमित्तमभिसंधाय नास्ति
न वेधीत्यादिज्ञानस्य व्यपलपन वचन निह्व इत्युच्यते ॥

यावद्यथावद्देयज्ञानाप्रदानं मात्सर्यं ॥ ३ ॥ कुतश्चित् कारणात् आत्मना भावितज्ञानदानार्ह-
मपि योग्याथ यतो न दीयते तमात्सर्यं ॥

ज्ञानव्यवच्छेदकरण अतराय ॥ ४ ॥ कल्पेणात्मना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमतराय इति
भण्यते ।

वाकायाभ्यां ज्ञानवर्जनमासादनं ॥ ५ ॥ कायेन याचा च परप्रकाशज्ञानस्य वर्जनमासादन
वेदितव्य ।

मशस्तज्ञानदूषणमुपघातः ॥ ६ ॥ स्वमते कल्पभावाद्युक्तस्याप्युक्तमत्प्रतीति दोषोद्भावन दूष-
णमुपघात इति विज्ञायते ॥

आसादनमेवति चेन्न सतोविनयाद्यनुष्ठानात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् एव सति उपघात आसादन
मेव प्रमोति ? तत्र किं कारण ? सतो विनयाद्यनुष्ठानात् । सतो हि ज्ञानस्य विनयप्रकाशनादिगुणकीर्त-
नानुष्ठानमासादन । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्ययमनयोर्भेद । तदित्यनेन किं प्रतिनि
दिश्यते ?

तदिति ज्ञानदर्शनप्रतिनिर्देश ॥ ८ ॥ तदित्यनेन ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिश्येते तयो प्रदोपनिह्व
मात्सर्यातरायासादनोपघाता तत्प्रदोपनिह्ववमात्सर्यातरायासादनोपघाता इति । कथ पुनरप्रकृतयोरसशब्दित
योस्तदित्यनेन परामर्श स्यात् ?—

सामर्थ्यात्तदभिसवध ॥ ९ ॥ सामर्थ्यात्तयोर्ज्ञानदर्शनयो अभिसवधो भवति । किंसामर्थ्यात्
ज्ञानदर्शनररणयोरसवध इति वचनसामर्थ्यात्तत्प्रदोपादय इति सवध क्रियते । अय ज्ञानदर्शनवस्तु तत्सा-
धनेषु च का प्रतिपत्तिस्तदासादनप्रदोपादयश्च तत्प्रदोपादिग्रहणेनैव गृह्यते तन्निमित्तत्वात् ।

तुल्यास्रवत्वादेकत्वमिति चेन्न वचनविरोधात् ॥ १० ॥ स्यान्मत तुल्यास्रवत्वादनयोरेकत्व
प्राप्नोति । तुल्यकारणाना हि लोके एकत्व दृष्टमिति ? तत्र किं कारण ? वचनविरोधात् । यदि तुल्यास्रव-
त्वात् ज्ञानदर्शनारणयारेकत्व ननु कथादिसयोगनिभागतुल्यहेतुत्वात् वचनसाधकदूषकत्वाविशेषे यत्रोप-
दिष्टतन्नासाधकत्वाद्बचनविरोध । अथ तुल्यत्वेपि वचन स्वपक्षस्य साधक, परपक्षस्य दूषकमेवेति न
साधकदूषकरूपयोरेकत्वमिति मत ननु युक्त तुल्यहेतुत्वादेकत्वमिति । तद्धि न

दृष्टागमव्याघातात् ॥ ११ ॥ दृष्टागमव्याघाताच्च नैतदुक्त यत् तुल्यहेतुकानां एकत्व तस्य सृष्टि-
डादितुल्यहेतुकानां घटशरावादीना नानात्व व्याहृत्यत इति दृष्टव्याघात । प्रधानतुल्यनिमित्तानां महद्
हकारादीनामनिश्चातुल्यप्रत्ययानां पुण्यापुण्यानेज्यसस्कारादीना चतुष्टयसन्निकर्षाविशिष्टकारणरूपादिज्ञान-
सुगन्धु खादीना चैकवमित्सागमव्याघात ।

आवरणाभावे साहचर्यात् ॥ १२ ॥ आवरणस्य तस्यैव केवलिनो युगपत् केवलज्ञानदर्शनयो साहचर्यं, भास्करे प्रतापप्रकाशसाहचर्यत् । तत्तत्त्वानयोस्तुल्यास्तत्रैव युक्त ।

इतरत्र क्रमवृत्तिर्जलसमवेताग्निप्रतापप्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ इतरस्मिन् सावरणे ज्ञान- दर्शनयो क्रमेण वृत्ति, यथा जलसमवायिनोऽग्नि प्रताप एव न प्रकाश । प्रदीपस्य च प्रकाश एव न प्रताप । तथा एतस्यैव च यदा ज्ञानोपयोग न तदा दर्शनोपयोग ।

अतीतानागतयोर्दर्शनाभावस्तल्लक्षणभावादिति चेन्न निरावरणत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मत नास्त्यतीतज्ञानगत च दर्शनं, कुत ? तद्व्युत्पत्त्याभावात् । असृष्टे विषये च ज्ञानमुत्पद्यते सृष्टे विषये च दर्शनं न ह्यतीतानागतयोऽपि ननुपपन्नत्वे सत्यसत्त्वात् सृष्टेऽपि विषये स्त इति । तत्र ज्ञानमेव दर्शनमिति केव- लिनतीतानागततदार्थत्वमयुक्तं । तत्र किं कारणं ? निरावरणत्वात् । यथा भास्करस्य निरस्तघनपटलावरणस्य यत्र प्रकाशस्तत्र प्रताप यत्र च प्रतापस्तत्र प्रकाश । तथा निरावरणस्य केवलिभास्करस्याऽचित्यमाहात्म्य विभूतिभिन्नोपस्य यत्र ज्ञान तत्रावश्य दर्शनं यत्र च दर्शनं तत्र च ज्ञान । किं च—

तद्द्रष्टृत्वे ॥ १५ ॥ यथा हि असद्रूपमनुपदिष्टं च जानाति तथा पश्यति किमत्र भवती हीयते । किं च—

विकल्पात् ॥ १६ ॥ यथा ह्यसृष्टे विषये च सावरणस्योपदेशाभावे न ज्ञानमस्ति केवलिनोपि किं तद्भवति । तथा सावरणस्य विषये सृष्टे च दर्शनप्रवृत्ते न केवलिनस्तद्व्युत्पत्ति इति सिद्धं केवलिनस्त्रि- फलागोचर दर्शनं । भवतु तावन्निरावरणत्वात् केवलिनोऽतीतानागतयोर्दर्शनप्रवृत्तिरवधिज्ञानिन सावरणस्य कथं दर्शनमित्यत्रोच्यते—

करणनिरपेक्षज्ञयोपशमशक्तिविशेषयोगादवधिज्ञानिन ॥ १७ ॥ यद्यप्यवधिज्ञानिन आ- रणमस्ति तथाप्यवधिदर्शानावरणज्ञयोपशमविशेषस्य करणनिरपेक्षत्वात् केवलदर्शनवत् अनुपदेशपूर्वक प्रवृत्ते अतीतानागतयोरसृष्ट्यानिपयत्वेपि अवधिदर्शनं प्रवर्तते ।

मनःपर्ययदर्शनमप्यस्ति चेन्न कारणाभावात् ॥ १८ ॥ यथावधिज्ञान दर्शनपूर्वकं तथा यत्र पर्ययज्ञानेनापि दर्शनपुरस्सरेण भवितव्यमिति चेन्न किंकारणं ? कारणाभावात् । न मनः पर्ययदर्शनाव- रणमस्ति दर्शनावरणचतुष्टयोपदेशात् । तदभावात् तत्क्षयोपशमाभावे तन्निमित्तं मनः पर्ययदर्शनोपयोगाभाव । किं च—

परकीयमन प्रणालिकया तदधिगमात् ॥ १९ ॥ मनःपर्ययज्ञान स्वविषयेऽवधिज्ञानवत् न स्वमुत्वेन वर्तते । कथं तर्हि ? परकीयमन प्रणालिकया । ततो यथा मनोतीतानागतानर्थोक्षितयति न तु पश्यति तथा मनः पर्ययज्ञानेनापि भूतभविष्यतो वेत्ति न पश्यति । वर्तमानमपि मनोविषये विशेषाकारे- ण प्रतिपद्यते ततः सामान्यपूर्वकदृष्टव्यभावात् न मनः पर्ययदर्शनाभाव । अलमितिप्रसंगिन्या कथया प्रकृत प्रस्तूयते ।

भिन्नास्तत्त्वं वा प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धे ॥ २० ॥ अथवा भिन्नास्तत्त्वं ज्ञानत्र- ज्ञानदर्शनानावरणयोर्वेदितव्यं । कुत प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धे ? ज्ञानविषया हि प्रदोषादयो ज्ञानावर- णस्यास्तत्रा । दर्शनविषयाश्च दर्शनानवरणस्येति । अपि चाचार्योपाध्यायप्रबन्धौ कल्पाकालाध्ययनश्रद्धाभावाभ्या- सात्स्यानादरार्थश्रवणतीर्थोपरोधबहुश्रुतगर्वमिष्योपदेशबहुश्रुताप्रमानस्वपक्षपरिमहपठितत्वस्वपक्षपरित्यागाबद्ध प्रलापोत्सृज्यादसाध्यपूर्वकज्ञानाधिगमशास्त्रविक्रियप्राणातिपातादयं ज्ञानावरणस्यास्तत्रा । दर्शनमात्स्यो- त्तरायनेत्रोपाटनेन्द्रियप्रबन्धौ कल्पदृष्टिगौरवायतत्वापितादिवाशयनालस्यनास्तीत्यपारिहृतसम्पद्यदृष्टिसद्वृणुकुती- र्थप्रशसाप्रानव्यपरोपणयतिजनजुगुप्सादयो दर्शनावरणस्यास्तत्रा, इत्यस्ति आलम्बभेद । यथा धनयो कर्मप्रकृत्योरास्त्रभेदस्तथा—

भाय । सतानादिति चेन्न तदभावादित्युक्तत्वात् । भावसाधनत्वमपि नोपपत्तिश्च भावप्रतमतरेण भावस्य दृश्यभावात् । द्रव्यमात्रवे च क्रियागुणविरहात् पुरतस्य निर्गुणत्व नि क्रियत्वा वा दमानस्य सुखदुःखादिपरिणामप्राप्तिं प्रति कर्तृत्वाभावात् । तदभावात् करणादीनामवभावात् । अथ कर्मादि-साधनभाव फल्यते न तर्हि निर्गुणत्वं निष्क्रियत्वं चान्मनावतिष्ठते । तथाऽचेतनस्यापि दुःखादिपरिणाम प्रति कर्तृत्वभावेनोपपन्न । दुःखादीनां घटादिष्वचेतनस्पर्शानाम् । यच्चैतनस्यापि दुःखादयोभ्युपगम्येरन् चेतनाचेतनयोरभिधेयत्वं स्यात् । नि क्रियत्वं चान्मनिमित्तात् पुरतस्य दुःखादय इति चेन्न निःक्रियस्य धर्माधर्मोपार्जनविध्यभावात् तत्फलानुभवनभावाच्च ।

तान्प्रात्मपरोभयस्थानि क्रोधाद्यावेशात् ॥ ११ ॥ तानि दुःखादीनि क्रोधाद्यावेशात् आत्मपरोभयस्थानि भवति । तद्यथा—यदा क्रोधाद्याविष्ट आत्मा स्वरिभन् दुःखादीन्युत्पादयति तदात्मस्थानि भवति । यदा पुनरीश्वर कषायप्रशात् परस्य दुःखादीनि जनयति तदा परस्थानि भवति । यदा तूत्तमर्णादय अधमणादिनिरोधे वर्तमाना तज्जनितानि क्षुत्पिपासादीनि चाप्नुवति तदोभयस्थानि ।

विद्यादीनामवगमनाद्यर्थत्वादिनिर्देश इति चेन्न विदेशचेतनार्थस्य ग्रहणात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत इमे चत्वारो निदय विदितिविदितिविद्यतय अवगमनलाभविचारसद्भावार्था एतेषां कस्यचिदपि समर्थेऽभिप्रेतस्यार्थस्यागनेरनिर्देश इति तन्न किं कारणं ? निदेशेत्तनार्थस्य ग्रहणात् । निदेशे चुरादिष्वेतस्य चेतनार्थस्येद वेचमिति ।

तदसद्वेद्यमप्रशस्तत्वात् ॥ १३ ॥ तद्वेद्यमसादिति विशेष्यते । कुत ? अप्रशस्तत्वात् । अनिष्टफलप्रादुर्भावकरणत्वादप्रशस्तमित्याह्यायते ।

दुःखाभिधानमादौ प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ दुःखग्रहणमादौ क्रियते । कुत ? प्रधानत्वात् । कुत पुनरस्य प्राधान्यं ? तद्विकल्पत्वात् । इतरेषां किमेतान्त एव निकल्पा ? नत्याह—

शोकादिग्रहणस्य विकल्पोपलक्षणत्वादन्यमग्रह ॥ १५ ॥ इमे शोकादय दुःखनिकल्पा दुःखविकल्पानामुपलक्षणाधुमुपादीयते ततोऽन्येषामपि समर्थो भवति । के पुनस्ते ? अशुभप्रयोगपरपरिणामपैशुन्यानुकषपाभावापरपरिणामगोपागच्छेदनेभ ननाडनत्रासनतर्जनमर्त्सततक्षणविशसनवयनरोधनमर्दनमननाहनविहे-रुनहेपणकायरीक्षपरनिदात्मप्रशसामकेशप्रादुर्भावानुयुर्हमानतानिर्दयत्वसत्त्वयपरोपणमहारभपरिग्रहविश्रमो-पघातप्रकशीलतापापकर्मजीवित्वानर्थदडविपमिश्रणशतजालपाशाशयगुरापरजरयत्रोपायसर्जनवलाभियोगशस्त्रप्रधानपापमिश्रभावात् । ते दुःखादय आत्मपरोभयस्या असद्वेद्यस्यात्राया वेदितव्या ।

स्वतीर्थरूपदेशविरोधादयुक्तिरिति चेन्न सर्वथा प्रश्नविनिवृत्तेः ॥ १६ ॥ स्यादेतत् यदि दुःखाधिकरणमसद्वेद्यहेतु । ननु नान्म्यानशानादितप करणं दुःखहेतुरिति तदनुष्ठानोपदेशान स्वतीर्थकरस्य विरुद्धं तदनिरोधे च दुःखादीनामसद्वेद्यास्त्रस्यायुक्तिरिति ? तन्न किं कारणं ? सर्वथा प्रश्नविनिवृत्ते न तावदाहितस्य प्रश्न उपपद्यत स्वतीर्थकरोपदेशव्याघातप्रसगात् । यस्य क्षणिकत्वात् तस्यापि न युज्यते । सर्वदुःखशून्यानामक्रान्त्युपगमे हिंसादिनत् दानादरस्यकुशलत्वं दुःखहेतुत्वव्यादिति । तथेत्तरेषामपि हिंसादीनां दुःखहेतुत्वं पापास्त्रहेतुनाभ्युपगच्छता यमनियमपरिपालनविधनेपापानुष्ठानदुःखरोपवासनस्य चर्यादीनां दुःखहेतुत्वात् तदनुष्ठानानिरोधप्रसगान्नोपपद्यते प्रश्न । किं च—

द्वेषासम्भवात् ॥ १७ ॥ यथानिष्टद्रव्यसपकोहोपापत्तो दुःखोत्पत्ति न तथा बाह्याभ्यन्तरतप प्रवृत्तौ भ्रमध्यानपरिणतस्य यत्तेरनशनकेशलचनादिकरणकारणापादितकायकेशेति द्वेषसम्भव । तस्मान्नासद्वेद्य-बधोस्ति । क्रोधाद्यावेशे हि सति स्वपरोभयदुःखादीनां पापास्त्रहेतुत्वमिष्टं न केवलाना । किं च—

आहितप्रसादत्वात् ॥ १८ ॥ यथा यतिरहिंसादिकरणकारणोत्पत्त्यादाहितप्रसादं तथायमुपवासादिकरणकारणोत्पत्त्यादाहितप्रसादं अनशननादितप करोतीति दुःखाद्यभावात् । किं च—

दुःखशोक्तापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेद्यस्य ११

पीडालक्षणः परिणामो दुःखं ॥ १ ॥ निरोधिद्व्योपनिपाताभिलषितवियोगानिष्टनिष्ठुरश्रवणा दिवाह्यसावनापेक्षादसद्वेद्योदाहृत्यचमान पीडालक्षण परिणामो दुःखमिन्याहयायते ।

अनुग्राहकसंबंधविच्छेदे वैकृच्यविशेष शोकः ॥ २ ॥ अनुग्राहकस्य बाधनादे सवधविच्छेदे तद्वृत्ताशयस्य चिंताखेदलक्षण परिणामो वैकृच्यविशेषो मोहकर्मविशेष शोकोदयोपक्ष शोक इत्युच्यते ।

परिवादादिनिमित्तादाविलात करणस्य तीव्रानुशयस्तापः ॥ ३ ॥ परिवाद परिभव परुषवचनश्रवणादिनिमित्तापक्षया कलुपात करणस्य तानानुशय परिणाम ताप इत्यभिधीयते ।

परितापजाश्रुपातमञ्चुरविलापाद्याभिन्पक्त क्रन्दनमाक्रन्दन ॥ ४ ॥ परितापानिमित्तेनाश्रु-
पातमञ्चुरविलापेनागविकारादिना चाभिव्यक्त क्रन्दनमाक्रन्दन प्रत्येतव्य ।

आयुरिन्द्रियवल्ग्राणावियोगकरण वधः ॥ ५ ॥ भवधारणकारणस्यायुष रूपादिग्रहणनिमित्तान्ना
इन्द्रियाणां कायादिवर्गणाखवनरत्नस्योच्छ्वासलक्षणस्य च प्राणस्य परस्परनियोगकरण वध इत्यवधार्यते ।

सक्लेशप्रवण स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकंपामाय परिदेवन ॥ ६ ॥ सक्लेशपरिणामाख-
मन स्वपरानुग्रहाभिलाषविषय अनुरुपाप्रचुर परिदेवनामिति परिभाष्यते ।

दुःखजातीयत्वात् सर्वेषां पृथगवचनमिति चेन्न कतिपयविशेषसवधेन तज्जात्याख्याना-
नात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत शोकादयो हि सर्वे दुःखजातीया, ततो दुःखग्रहणादव सिद्ध पृथगेपा वचनमन-
र्थकमिति ? तन्न किं कारण ? कतिपयविशेषसवधेन तज्जात्याख्यानात् यथा गौरित्युक्ते अनिर्ज्ञातविशेषे तद्य
तिपादननार्थ खड्मुडशुक्लकृष्णाद्युपादान क्रियते । तथा दुःखविषयान्नासहयेयलोकभेदसम्भावात् दुःख-
मित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात् कतिपयविशेषानिदर्शनेन, तद्विवेकप्रतिपत्ति कथं स्यादिति शोकाद्युपादान क्रियते ।
एते खलुपि त्रिधय सुपरिग्रहीता भवति । येषु लक्षण प्रपञ्चयेति ।

कथंचिदन्यत्त्वोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ यथा मृत्पिष्टवटकपालादीनां मूर्तिमद्रूपद्रव्यार्थादेशात् स्यादनन्यत्व ।
प्रतिनियतसस्थानादिपर्यायादेशात् स्यादन्यत्व । तथा दुःखशोक्तापाक्रन्दनवधपरिदेवनानामपीति सामा-
न्यादेशात् स्याद्दुःखपरिणामादनन्यत्व, प्रत्यर्थनियतहेतुभेदाहिताविशेषदुःखशोक्तापाक्रन्दनवधपरिदेवनपर्या-
यादेशात् स्यादन्यत्व ।

दुःखादीनां कर्त्रादिसाधनभाव पर्यायिपर्याययोर्भेदा भेदविवक्षोपपत्ते ॥ ९ ॥ दुःखा-
दीनां शब्दानां कर्त्रादिसाधनत्वमत्रसेय । कुत ? पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदविवक्षोपपत्ते । यदा पर्यायिपर्याययो-
रभेदविवक्षा तदा तस्मात् पिंडनत्परिणामादात्तैरदुःखयतीति दुःखमिति कर्तृसाधनत्व । यदा पर्यायिपर्याययो-
र्भेदविवक्षा तदा दुःखयत्यनेनास्मिन्निति वा दुःखमिति कारणादिसाधनत्व वस्तुस्वरूपमात्रकथनात् । दुःखन
दुःखमिति भावसाधनत्व वा । एव शोकादिष्वपि योग्य ।

तदेकांतावधारणेऽनुपपन्न अन्यतरैकांतमग्रहात् ॥ १० ॥ कर्त्रादिसाधनत्व दुःखादीनामे-
कांतावधारणेत्युपपन्न । कुत ? अन्यतरैकांतसम्राहात् । पर्यायमात्रत्वे तावदसत्यात्मनि विज्ञानादीनां करणादिसा-
धनत्वमयुक्त कर्तृरभावात् । स्वातंत्र्यशक्तिविशिष्टार्थोपक्षाणि हि शेषकारकाणि तदभावादमान्यत्कदेशु ।
कर्तृसाधनत्वमपि वा युक्त करणादिसाध्यव्यपेक्षाभावात् । न च तेपा विज्ञानादीनां परस्परं प्रति आचिन्व्यमास्ति
युगपदुपजायमानत्वात् सन्धेतरगोविषाणवत् । नाप्यतीतानागतानां वर्तमानं प्रति सहायभावोस्ति असत्त्वाद्दे-
व्यापुत्रवत् ।

क्षणिकत्वाच्च पूर्वानुभूतस्मरणाभावात् शोकादिपरिणामाभावः ॥ ११ ॥ पुर्वानुभूत-
दि अर्थं विनष्ट चित्तयत् । शोकादयो भवति । नच क्षणिकनादे स्मरणमस्ति तद्वानाञ्छोकाद्य-

धर्मप्रणिधानात्क्रोधादिनिवृत्तिं साति ॥ ९ ॥ क्रोधादे कयायस्य शुभपरिणामभावनापूर्विका निवृत्तिं क्षातिरियुच्यते । ननु क्षमूपिति, पित्वात् अङ्गि क्षमेति भवितव्य सत्यमेवमेतत् यदि भूनादिषु पठितस्य ग्रहण स्यात् । इदं दिवादिपठितस्य क्षमूप सहने इत्यस्य रूप ।

लोभप्रकाराणामुपरम शौच ॥ १० ॥ लोभप्रकारेभ्य उपरत शुचिरित्युच्यते तस्य भाव कर्म वा शौच । के पुनर्लोभप्रकारा ? स्वद्रव्यात्यागपरद्रव्यापहरणसान्त्वयित्वादिनिवृत्तयः । इति करण प्रकारार्थहेत्वेव प्रकारादिव्यनच्छेदादिषु दृष्टप्रयोग इति शब्द । तत्रेह प्रकारार्थो गृह्यते एवप्रकारा सद्व्यस्यमाना इति ।

लघुत्वसगो लघुत्वादिति चेन्नान्योपमग्रहार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत वृत्तिरत्र न्याय्या समयमादियोगक्षातिशोचनीति । कुत ? लघुत्वादिति ? तत्र किं कारण ? अन्योपसग्रहार्थत्वात् ।

इति करणानर्थक्यमिति चेन्नोपमग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् यद्यत्किंकरणमन्योपसग्रहार्थमिति शब्दोपादानस्यापि तदेव प्रयोजनमिति तस्यानर्थक्यमिति तत्र किं कारण ? उभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् । व्यक्त्यर्थमुभय गृह्यते । के पुनस्तुते गृह्यमाणो अर्हत्पुजाकरणपरतापतावाल्बृद्धतपस्विधेयाजृल्योयोगार्जननियमप्रधानतादय ।

व्रतिसग्रहणमनर्थकमिति चेन्न प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मत भूतग्रहणादेव सिद्धव्रतिसग्रहणमनर्थक सामान्यनिर्देशस्य सर्वविशेषव्यापित्वाविरोधादिति ? तत्र किं कारण ? प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् । भूतेषु यानुकपा तस्या व्रतिस्वनुकपा प्रधानभूतत्वयमर्थं ख्याप्यते ।

नित्यानिन्यात्मकत्वेऽनुकपादिसिद्धिर्नान्यथा ॥ १४ ॥ द्रव्यत्वाद्यन्वयदेशान्त्रित्यतामजहत नैमित्तिकपरिणाममुखेनानित्यतामस्कदत्त जीवस्यानुकपादय परिणामविशेषा युज्यते नान्यथा । यदि नित्यत्वमेव स्यात् विक्रियाभावात् अनुकपादिपरिणामात् तदभ्युपगमे च नित्यताव्याघात । क्षाणिकैकातेपि पूर्वोत्तरावप्राहकैकनिश्चानाभावात् अनुकपादिप्रच्यव । सस्करादेत चेन्न तस्याप्यनित्यत्वात् । ज्ञानाज्ञानभावेषानुपपत्ते । आह उक्ता सदसत्प्रकारस्य वेदनीयस्योपादानहेतुः । अथ अनतरस्यानतप्रवाहसारास्पद कारणस्य मोहस्यात्मलाभे को हेतुरित्यत्रोच्यते-

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

करणक्रमव्यवधानातिवर्तिज्ञानोपेता केवलिनः ॥ १ ॥ करण चक्षुरादि, कालभेदेन वृत्ति क्रम, कुब्धादिनाऽतर्धान व्यवधान एतान्यतस्य वर्तते । ज्ञानावरणस्यात्यतसक्षये आविर्भूतमात्मन स्वाभाविक ज्ञान तद्वत् अर्हती भगवत केवलिन इति व्यपादयते ।

तदुपदिष्ट बुद्धयतिशयार्द्धियुक्तगणधराधारित श्रुत ॥ २ ॥ तैर्व्यपगतगणद्वेषमोहैरुपदिष्ट बुद्धयतिशयार्द्धियुक्तं गणधरैरवधारित श्रुतमित्युच्यते तद्विस्तरतो व्याख्यात ।

रत्नत्रयोपेतः श्रवणगण सद्य ॥ ३ ॥ सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयभारनापराणा चतुर्विधाना श्रवणाणा गण सद्य इति कथ्यते ।

एकस्यासद्यत्वमिति चेन्नानेकत्रतगुणसङ्गनादेकस्यापि सद्यत्वसिद्धे ॥ ४ ॥ स्यादेतत् सद्यो गणो वृद्धमित्यनयोतर तस्य कथमेकस्मिन् वृत्तिरिति ? तत्र किं कारण अनेकत्रतगुणमहननादेकस्यापि सद्यत्वसिद्धे उक्तं च-

सद्यो गुणसद्यदो कम्माणनिमोखदो हवदि सद्यो ।

दसणणाणचरित्ते सद्यदित्तो हवदि सद्यो ॥ १ ॥

अहिंसादिलक्षणो धर्म ॥ ५ ॥ तस्मिन् जिनप्रवचने निर्दिष्टोऽहिंसादिलक्षणो धर्म इत्युच्यते ।

प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ १९ ॥ कादाचित्कान्यकारणाविभूतक्रोधादिपरिणामे च सति तदुत्सिस्त-
क्षार्थं प्रायश्चित्तविधानं क्रियते ततः, कथमिव यते.--अनशनादितपश्चरणे क्रोधादिपरिणामो भवेत् १ । किं च-

अनुग्रहबुद्ध्या तद्व्यापाराद्दृढपाटनवत् ॥ २० ॥ यथा भिपक् कर्णार्दीकृतचेता, सयतस्यो-
परि अनुग्रहबुद्ध्या गड पाटयस्त्रत्र क्रोधाद्यभावात् नापुण्य वध्नाति । तथा अनादिसासारिकजातिज्वरामरणेद
नाजिवाप्त प्रत्यागूणो यति तदुपाये प्रवर्तमान स्वपरस्यदु खाहेतुत्वे सत्यपि क्रोधाद्यभावात् पापस्यावधक ।
किं च—

मनोरत्या सौख्याभिधानात् ॥ २१ ॥ यथा दुखाभिभूतानामपि ससारिणा यत्र मनोरतिस्तत्र
सौख्यं तथानशनादिकरणस्य यत्तेर्मनोरतिसौख्यसान्निध्यात् अदोप । उक्तं च—

पुरे वने वा स्वजने जने वा प्रसादशुभे द्रुमकोटरे वा ।

प्रियांगनांऽकेऽथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरति ॥ १ ॥

इति । यद्यसद्वेद्यस्यामी प्रयोगा यथा द्वितीयस्य क आसन्न इत्युच्यते—

भूतवृत्त्यनुकंपादानसरागसयमादियोगः क्षान्तिःशौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

आयुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि ॥ १ ॥ तासु तासु योनिष्वायुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूता-
नि सर्वे प्राणिन इत्यर्थः ।

व्रताभिसंबन्धिनो व्रतिन ॥ २ ॥ व्रतानि वक्ष्यते अहिंसादीनि तदभिसंबन्धिनो ये ते व्रतिन ।
ते द्वेषा आरभ प्रति निवृत्तौत्सुक्या सयता गृहिणश्च सयतासयता ।

अनुरूपनमनुकंपा ॥ ३ ॥ अनुग्रहादीकृतचेतस परपीडाभात्मस्थामिन कुर्वतोऽनुकंपनमनुकंपा ।
भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिन भूतव्रतिष्वनुकंपा भूतव्रत्यनुकंपा । 'साधनं कृता बहुलामिति' वृत्तिं ।
यथा गलचोपक इति । मयूरव्यसकादित्याच्च ।

स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानं ॥ ४ ॥ आत्मीयस्य वस्तुन परानुग्रहबुद्ध्या अति-
सर्जनं दानमिति कथ्यते ।

संपरायनिवारणप्रवणोऽक्षीणाशयः सराग ॥ ५ ॥ पूर्वोपात्तकर्मोदयवशादक्षीणाशयं सन्
संपरायनिवारणं प्रत्यागूर्णमना सराग इत्युच्यते ।

प्राणीन्द्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरति सयम ॥ ६ ॥ प्राणेष्वेकैन्द्रियादिषु चक्षुरादीनिन्द्रियेषु चाऽशुभ-
प्रवृत्तेर्विरति सयम इति निश्चीयते । सरागस्य सयम सरागसयम । सरागो वा सयम सरागसयम ।

आदिशब्देन सयमासयमाऽकामनिर्जरावालतपोनुरोध ॥ ७ ॥ सयमानयम अकामनि-
जरा वालतप इत्येतेषामादिशब्देनानुरोधं क्रियते । तत्र सयमासयम अनात्यंतिकी विरति । विषयान-
निवृत्तिं च्छात्माभिप्रायेणाकुर्वत पारतन्त्र्याद्भोगनिरोधोऽकामनिर्जरा यथार्थप्रतिपत्त्यभावादज्ञानिनो वाला
मिथ्यादृष्ट्यादयस्तेषा तप वालतप अग्निप्रवेशकारीपसादनमिदप्रतीत ।

निरवद्यक्रियाविशेषानुष्ठान योगः ॥ ८ ॥ निरवद्यस्य क्रियाविशेषानुष्ठानं स योग समा-
धि । सम्यक् प्रणिधानमित्यर्थः । दृढभागेनिवृत्त्यर्थं च तस्य ग्रहणं क्रियते । भूतव्रत्यनुकंपादानं च सराग-
सयमादयश्च भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसयमादयस्तेषा योग भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसयमादियोगः ।

स्य । प्रचुरक्रोधमानमायालोभपरिणामगुह्योद्वेगव्यपरोपणस्त्रीपुसानगव्यसन्निवशीलव्रतगुणधारिप्रव्रज्यश्रित-
प्रथमपरागनायस्कदनरागतीव्रानाचारादिर्नपुसकभेदनीयस्य । आह—मोहनीयस्याने कवि कल्पस्यास्त्रभेदो
निर्दिष्ट । इदानीं आयुधतुष्टयस्यास्त्रभेदो वक्तव्य इति । तत्रायस्य नियतकालपरिपाकस्यायुप कारण-
प्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुपः ॥ १५ ॥

सरूपावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥१॥अथ बहुशब्द अस्वयं सरूपापद एक,
द्वौ बहव इति । अस्ति वैपुल्याची बहुरोदनो बहुसूप इति । तस्य द्विप्रकारस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यते ।
दुत विशेषात् ।

आरभो हैस्र कर्म ॥ २ ॥ हिंसनशीला हिंसा तेषां कर्म हैस्र आरभ इत्युच्यते । बहव आरभा
मह्वारभा बहुर्वा आरभो बह्वारभ ।

ममेदमिति सकल्प परिग्रहः ॥ ३ ॥ ममेद वस्तु अहमस्य स्वामीत्यात्मात्मीयाभिमान सकल्प
परिग्रह इत्युच्यते । बह्वारभा परिग्रहा यस्य स बह्वारभपरिग्रह तस्य भाव बह्वारभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुप
आस्त्रयो भवति । एतदुक्तं भवति—परिग्रहप्रणिधानप्रयुक्ता तीव्रतरपरिणामा हिंसापरा बहुशो विज्ञप्ताश्चानु-
मता भाविताश्च तत्कृतकर्मात्मसात् करणात् तेषां पिडयन् अहितक्रोधाद्यर्थो नारकस्यायुप आस्त्र इति
संक्षेप । तद्विस्तरस्तु मिथ्यादर्शनद्विष्टाचारतोऽकृष्टमानताश्लेषभेदसदृशरोपताप्रलोभानुरागानुकपादीनभाव-
परपरितापात् प्रणिधानबन्धनधनाभिनिवेशप्रणभूतजीवसत्त्वाजन्मोपचातपरिणामप्राणनधामकानृतनचनशील-
त्वपरस्परहणानिभूताभिभव्यपरिणाममथुनोपसेनानाविरतिमहारभनशीलैर्तेद्वियतानामभोगाभिलाषप्रवृद्धता नै-
शील्यपापनिमित्ताहाराभिप्रायस्थिरवैरनृशासासमीक्षितक्रदनकारितानिरनुग्रहस्वाभाव्ययातिसमयभेदतां रिकारासा-
दनकृष्णलेद्याभिजातरोद्रघ्यानमरणकालत्वादिलक्षणो विज्ञेय । आह उक्तो नारकस्यायुप आस्त्र तैर्य-
म्योनस्येदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहोदयात् कुटिलभावां माया ॥ १ ॥ चारित्रमोहकर्मोदयाभिर्भूत आत्मन कुटिल
स्वभावं मायेति व्यपदिश्यते । सा माया निकृतिस्तेर्यग्योनस्यायुष आस्त्र इति संक्षेप । प्रपचस्तु मि-
थ्यात्वोपपद्यमर्भदेशनानल्पारभपरिग्रहानिकृतिक्लृप्तकर्मानिभेदमदृशरोपनि शीलताशब्दालिंगनचनानिसधानप्रि-
यताभेदकरणानर्थोद्भावनवर्णमधरसस्पर्शान्यस्यापादनजातिकुलशालसकृष्णानिसबादनाभिसाभिमिथ्याजीवित्व-
सद्गुणव्यपलापासद्गुणरूपापननीलरूपोत्लेस्यापारिणामार्तघ्यानमरणकालत्वादिलक्षण प्रत्येतस्य । आह—
न्याख्याततैर्यग्योनस्यायुप आस्त्र । इदानीं मानुपस्यायुप को हेतुरित्यत्रोच्यते—

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुपस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्त्रवविपरीतो मानुपस्य ॥ १ ॥ नारकायुरास्त्रो व्याख्यात तद्विपरीतो मानुप-
स्यास्त्र इति संक्षेप व्यासस्तु—मिथ्यादर्शनालिंगितमतिनिर्नातस्वभावताप्रकृतिभद्रतामार्दाजर्जसमाचार-
सुखप्रज्ञापनीयतागालुकाराजिसदृशरोपप्रगुणव्यग्रहारप्रायताऽल्पारभपरिग्रहसत्तोपाभिरतिप्राण्युपचातनिरमणप्र-
दोषकर्मनिवृत्तिस्वागताभिभाषणामौर्ख्यप्रकृतिमधुरतालो रुयात्रानुग्रहौदासीन्यानुसूयान्पसकलेशताशुखदेवता—
तिथिपूजासविभागशीलताकपोतपीतलेऽयोपश्लेषधर्मघ्यानमरणकालत्वादिलक्षण । किमेतानेनेनायुषो मानुप-
स्यास्त्रव इत्युच्यते—

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

अपदेशानपेक्ष स्वभावनमार्दवं ॥२॥ मृदोर्भावं कर्म वा मार्दवं । स्वभावेन मार्दवं स्वभावनमार्दवं च ।

देवशब्दो व्याख्यातार्थ ॥ ६ ॥ देवाश्चतुर्णिकाया इत्यत्र देवशब्दो व्याख्यातार्थ ।

अत कलुषदोषादसद्भूतमलोज्जावनमवर्णवादः ॥ ७ ॥ गुणवत्सु महत्सु स्वमतिकलुषदोषात् असद्भूतमलोज्जावनमवर्णवाद इति वर्णयते । केवलश्रुतसंप्रधर्मदेवानामवर्णवादः केवलश्रुतसंप्रधर्मदेवावर्णवादः ।

पिंडाभ्यवहारजीवनादिवचन केवललिपु ॥ ८ ॥ पिंडाभ्यवहारजीविना केवलदशानिर्हरणा अलानुपात्तपरिग्रहा कालभेदवृत्तज्ञानदर्शना केवलिन इत्यादिवचन केवललिष्ववर्णवादः ।

मांसभक्षणानवद्याभिधान श्रुते ॥ ९ ॥ मांसप्रत्यभक्षण मधुसुरापान वेदनादित्तैथुनोपसेवारात्रिभोजनमित्येवमाद्यनवद्यमित्यनुज्ञान श्रुतेऽवर्णवादः ।

शूद्रत्वाद्युचित्वाद्याविभावन सद्ये ॥ १० ॥ एते श्रवणां शूद्रा अस्नानमलदिग्धमांशुचयो दिग्मन्वरा निरपत्रणा इहैवेति द्वयमनुभवति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादिवचन सद्येऽवर्णवादः ।

निर्गुणत्वाद्यभिधान धर्मे ॥ ११ ॥ जिनोपदिष्टो दशविकल्पो धर्म निर्गुण तदुपसेविनो ये ते चासुरा भवति । इत्येवमाद्यभिधान धर्मावर्णवादः ।

सुरामांसोपसेवाद्याघोषण देवावर्णवादः ॥ १२ ॥ सुरा मांस चोपसेवते देवा अहल्यादिप्यासक्तचेतस इत्याद्याघोषण देवावर्णवादः ॥

दर्शनं मोहयति मोहन वा दर्शनमोह ॥ १३ ॥ दर्शनमुक्तलक्षण तत्त्वार्थश्रद्धानमित्यत्र, दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोह दर्शनस्य मोहन व दर्शनमोह तस्य दर्शनमोहस्यैते आस्रना वेदितव्या । आह यदेते दर्शनमोहस्यापादका परिणामा निश्चीयते । क इदानीमनतरोदिष्टस्य चारित्रमोहस्यास्रय इत्यत्रोच्यते-

कपायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मपरिपाक उदयः ॥ १ ॥ प्रागुपात्तस्य कर्मण द्रव्यादिनिमित्तवशात् फलप्राप्ति परिपाक उदय इति निश्चीयते । कपायो निरुक्त । कपायस्य उदय कपायादय तस्मात् कपायोदयात् ।

तीव्रपरिणामशब्दावुक्तार्थौ ॥ २ ॥ तीव्रमद इत्यत्र तीव्रशब्दो व्याख्यातार्थ तद्भाक् परिणाम इत्यत्र परिणामशब्दो वर्णितार्थः ।

चारित्रं मोहयति मोहनं वा चारित्रमोह ॥ ३ ॥ चारित्रमुक्तलक्षण तन्मोहयति मोहन वा तस्य चारित्रमोह इति निर्दिश्यते तस्य चारित्रमोहस्य कपायोदयानिमित्त तीव्रपरिणामो य स आस्रव इति वेदितव्य । स किंस्वरूपः ? इति चेदुच्यते-जगदनुमहत्तत्रशीलव्रतभाविताः मत्पास्विजनगर्हणधर्मापेक्षसन्तदतरायकरणशीलगुणदेशसयतिरिति प्रच्यावनमधुमद्यमांसनिरतचित्तभ्रमापादानवृत्तसदूपणसाल्लिष्टलिंगव्रतधारणस्वपरकपायोत्पादनादिलक्षण कपायपेदनीयस्यास्रवः । उत्प्रहासदीनाभिहासित्वकदर्पोपहसनवहुप्रलापपहासशीलता हास्यपेदनीयस्य । निचित्रपरक्रीडनपरतौचिल्यावर्जनवहुविधपीडाभावदेशाद्यनौत्सुक्यप्रीतिसज्जवनादि रतिवेदनीयस्य । परारतिप्रादुर्भावनरतिविनाशनपापशीलससर्गताकुलाळक्रियाप्रोत्साहनादि, अरतिवेदनीयस्य । स्वशोकागमोदशोचनपरदुःखाविष्करणशोककष्टताभिनदनादि शोकवेदनीयस्य । स्वय भयपरिणामपरभयोत्पादननिर्देयत्वत्रासनादिभयवेदनीयस्य । सद्धर्मापन्नचतुर्वर्णविशिष्टवर्गकुलक्रियाचारप्रणयुगुप्तापरिवाददशीलत्वादिर्जुगुप्तावेदनीयस्य । प्रकृष्टक्रोधपरिणामातिमानितेत्प्यापाराळीकाभिधायितातिसंधानपरत्वप्रवृद्धरागपरागनागमनादरवामलोज्जावनाभावाभिष्वगतादि स्त्रीवेदस्य । स्त्रोकक्रोधजैस्त्वानिर्वृत्यानुत्सिक्तत्वालेभत्वगनासमवायात्परगात्वस्वदारसतोषिर्प्याविशेषोपरमस्नान्गधमात्याभरणानादरादि पुर्वेदनीय-

नातस्तत्सिद्धे ॥ ३ ॥ निप दोष । कुत ? अतस्तासिद्धे । यत एव सम्यक्त्वं सोधर्मादिव्रित्ति
नियम्यते तत एव तयोरपि नियमनिद्धि । नासति सम्यक्त्वे सरागसयमसयमासयमन्यपदेश इति । आह—
भासुभोगतर यान्निर्दिष्ट नाम तस्य क आद्यव इत्यत्रोच्यते—तत्र तद्विप्रियमशुभ शुभ वेति । तत्राशुभनामा-
द्यप्रतिपरवर्धमारभ्यते—

योगवक्रता विसवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाच्यनर्त्ता कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता ॥ १ ॥ कायवाच्यनासि व्याख्यातानि तेषां
कुटिलता योगवक्रता इत्युच्यते । अनार्जय प्रणिधानमिति यावत् ।

विसवादनमन्यथावर्तनं ॥ २ ॥ अनेन प्रकारेण प्रवर्तते प्रतिपादन विसवादनमिति विज्ञायते ।

योगकर्तृवेति चेत्सत्यमात्मातरेपि तद्वापप्रयोजकत्वान् पृथग्वचन ॥३॥ स्यादेतत् अथथा-
प्रवर्तते विसवादन तदेव योगवक्रतापीति पृथग्वरणमनर्थकमिति ? सत्यमेवमेतत् किंतु आत्मातरेपि तद्वाव
प्रयोजकत्वात् पृथग्वचन । सम्यग्युदयनि श्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमथ कायवाच्यमनोभिर्विसवाद्-
यति—मैत्र कार्परीय वृत्तिरिति कुटिलतया प्रवर्तन विसवादन । आमगता योगवक्रता, इत्ययमनयोर्धद ।

चशब्देनोक्तसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ चशब्द क्रियते अनुक्तव्याख्यानस्य समुच्चयार्थ । क पुनरसौ ?
मिथ्यादर्शनपिपुनताधिपचित्तस्वभावात् कृतमानतुलाकरणमुत्तर्णमाणिरत्नाचनुकृति कुटिलसाक्षित्वागोपागप्या-
वनर्णगधरत्सपर्शान्यथाभाजनयत्रपजरक्रियाद्रव्यातरपिपयसत्रधनि कृतिभूयिष्ठतापरनिदात्मप्रशसानुत्तपचन-
परद्रव्यादानमहारभपरिग्रहोवल्द्वेपरूपमदपरुयासत्यप्रलपाक्रोशमौखर्यसाभासयोपयोगवशी करणप्रयोगपरकु-
हलोत्पादनालकारदारचैत्यप्रदेशगधमाल्यधूपपादिमोपयणानिद्वनोपहासेष्टकापाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्र-
यारामोचानविनाशतीव्रक्रोधमानमायालोभपापकर्मापजीवनादिलक्षण । स एव सर्वोऽशुभस्य नाम्नः ।

आह—अथ शुभनामकर्मण क आस्य इत्युच्यते—

तद्विपरीत शुभस्य ॥ २३ ॥

ऋजुयोगोऽविसवादन च ॥ १ ॥ तद्विपरीत कायवाच्यनसत्ता ऋजुत्वमविसवादन च तद्विपरीत
मियुच्यते । चशब्देन धार्मिकदर्शनसभ्रमसद्वाज्ञानयनसमरणभारुताप्रमादवर्जनासभेदचरिततादयो यथो-
क्ताऽशुभविपरीता परिणामा शुभनाम आस्य प्रत्येतव्या । आह—किमतावानेव शुभनामास्यविधि ।
उत काश्चिदस्ति प्रतिविशेष ? इत्युच्यते—यदिद तीर्थकरनामकर्म अनतानुपमप्रभासमचित्त्वविभूतिवि-
शेषकारण प्रलोच्यविजयकर तस्यास्यविधिविशेषोस्तीति । यथेवमुच्यता तस्यास्य इत्यत इदमारभ्यते—

दर्शनविशद्विर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोग-

सवेगौ शक्तितस्त्यागतपर्सा साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदा-

चार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकपरिहाणिर्मार्गप्रभावना

प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनोपादिष्टे निर्ग्रन्थे मोक्षवर्त्मनि रुचिः निःशक्तित्वाद्यष्टांगा दर्शनविशुद्धिः ॥ १ ॥

जिनेन भगवताऽर्हता परमेष्ठिनोपादिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धि । तस्या अष्टावगानि-
नि शक्तित्व, नि काक्षता, विचिकित्मापिरह, अमूढदृष्टता, उपवृहण, स्थितिकरण, वात्सल्य, प्रभावन-
चेति । तत्रेहलोकपरलोक याधिमरणसायमारक्षणाकामिकसप्तविधभयाग्निमुक्तता—अर्हदुपादिष्टे वा प्रवचने
किमिदं स्याद्वा नरेति शकानिरासो नि शक्तित्व । उभयलोकाविपयोपभोगाकाशानिदृष्टि कुट्टम्बतराकाशा-

उपदेशानपेक्षमित्यर्थ । ननु पूर्वत्र व्याख्यातमिदं पुनर्ग्रहणमनर्थकं सूत्रेनुपात्तमिति कृत्वा पुनरिदमुच्यते—

एकयोगीकरणमिति चेन्नोत्तरापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत एको योग कर्तव्य -अल्पारभपरिग्रहत्व स्वभावमार्दव्य मानुषस्येति ? तत्र किं कारण ? उत्तरापेक्षत्वात् । दैनस्यायुष कथमयमास्य, स्यादिति पृथक्करण । किमेतदेव द्वितीयं मानुषस्यास्य ? नेत्युच्यते—

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां ॥ १९ ॥

च शब्दोपि कृतममुच्चयार्थं ॥ १ ॥ अल्पारभपरिग्रहत्व मानुषस्यायुषि निःशीलव्रतत्वं वेत्यपि कृत-समुच्चयार्थं शब्द क्रियते । शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि निःक्रात शीलव्रतेभ्यः, निःशीलव्रतं तस्य भावः निःशीलव्रतत्वं ।

सर्वेषां ग्रहणं सकलास्रवप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ सकलस्यायुष आस्रवप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति सर्वेषामित्युच्यते ।

देवायुषोपि प्रसंग इति चेन्नातिक्तातापेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ यदि सर्वेषां ग्रहणं सकलसमग्रार्थं क्रियते देवायुषोप्ययमास्रव, प्रसक्त ? नैष दोषः अतिक्रतातापेक्षत्वात् अतिक्रतातानामायुषां सर्वेषामास्रव इत्यपेक्षयते ।

पृथक्करणात् सिद्धेरानर्थक्यमिति चेन्न भोगभूमिजार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पृथक्करणा देवातिक्रतातायुच्चयापेक्षा सिध्यति यदि मानुषायुरास्रव एषेष्टं स्यात् तत्रैव क्रियते ततः सर्वेषां ग्रहणमनर्थकमिति तत्र किं कारण ? भोगभूमिजार्थत्वात् । भोगभूमिजापेक्षयः निःशीलव्रतत्वं दैनस्यायुष आस्रव इत्येतस्य प्रदर्शनार्थं सर्वेषामित्युच्यते । आह—त्रयाणामास्रवविविक्तं । इदानीं दैवस्यायुषो विभ्रियतामित्यत्रोच्यते—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालतपांसि दैवस्य ॥२०॥

व्याख्याताः सरागसयमादयः ॥ १ ॥ शुभपरिणामा सरागसयमादयः व्याख्याता ते देवस्यायुष आस्रव हेतवो भवतीति संक्षेपः । विस्तरस्तु कल्याणमित्रसंबन्धायतनोपसेवासद्धर्मश्रवणागारजदर्शनानयद्यप्रोपघोषासास्तपोभजनानादिषु अनधिगतजीवाजीनां वालतपस अनुपलब्धतरुस्वभावाज्ञानकृतमयमासक्लेशभावनिशेषात् केचिद्जननव्यतरादिषु सहच्यारपर्यतेषु मनुष्यतिर्थद्वयपि च । आकामानिर्जराक्षुत्तुष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामलधारणपरितापादिभिः परिखेदितमूर्त्यं नारका निरोधकवधनबद्धा दीर्घकालरोगिण असच्छ्रिता तरुगिरिशीघरपातिन अनशनज्वलनजलप्रवेशननिषेधभक्षणधर्मशुद्धय व्यतरमानुपतिर्यक्षु । निःशीलव्रताः सानुकपहृदया जलराजितुल्यरोषा भोगभूमिसमुत्पन्नाश्च व्यतरादिषु जन्म प्रतिपद्यते । इत्युक्तो दैवस्यायुष आक्रातभेद आस्रवः । किमेतानानेव देवायुरास्रवविधिराहोस्विदन्वोप्यस्तीत्यत्रोच्यते—

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

किं ? दैवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते ।

उक्तं सम्यक्त्वलक्षणं ॥ १ ॥

अविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगतिः पृथक्करणात् ॥ २ ॥ सम्यक्त्वं देवस्यायुष आस्रव इत्यविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगतिर्भवति । कुतः ? पृथक्करणात् यथाविशेषगतिरेवेष्टा स्यात् पृथक्करणमनर्थकं स्यात् पूर्वसूत्रे एवोच्यते । यद्येव पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवविधिः अविशेषेण प्रसक्तः तेन सरागसयममसयमासयमावपि भजनावास्याद्यायुष आस्रवो प्रसक्तौ ?

नातस्तस्मिन् ॥ ३ ॥ नैप दोष । कुत ? अतस्तासिद्धे । यत एव सम्यक्त्वं सौवर्मादिभित्ति
नियम्यते तत एव तयोरपि नियमसिद्धिः । नासति सम्यक्त्वे सरागस्यमसयमासयमव्यपदेश इति । आह—
भाग्युपोनतर यान्निर्दिष्ट नाम तस्य क आस्य इत्यत्रोच्यते—तत्र तद्विधिमशुभं शुभं वेति । तत्राशुभनामा-
स्यप्रतिपत्त्यर्थमारभ्यते—

योगवक्रता विसवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनसां कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता ॥ १ ॥ कायवाङ्मनासि व्याख्यातानि तेषां
कुटिलता योगवक्रता इत्युच्यते । अनार्जय प्रणिधानमिति यावत् ।

विसवादनमन्यथाप्रवर्तन ॥ २ ॥ अन्येन प्रकारेण प्रवर्तनं प्रतिपादनं विसवादनमिति विज्ञायते ।

योगकृतैवेति चेत्सत्यमात्मातरेपि तद्भावप्रयोजकत्वात् पृथग्प्रवचन ॥ ३ ॥ स्यादेतत् अन्यथा-
प्रवर्तनं विसवादनं तदेव योगवक्रतापीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? सत्यमेवमेतत् किंतु आत्मातरेपि तद्भाव
प्रयोजकत्वात् पृथग्प्रवचन । सम्यग्म्युदयनि श्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमयं कायवाङ्मनोभिर्विसवाद-
यति-मैव कार्परीव कुर्विति कुटिलतया प्रवर्तनं विसवादनं । आत्मगता योगवक्रता, इत्ययमनयोर्भेदः ।

चशब्दोक्तसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ चशब्दं क्रियते अनुक्तत्वात्तस्य समुच्चयार्थः । क पुनरसौ ?
मिथ्यादर्शनपिण्डनतास्थिरचित्तस्वभावात्कृतमानतुलाकरणसुवर्णमाणिरत्नाद्यनुकृतिकुटिलसाक्षित्वाभोगाभ्या-
वनर्णगधरसस्पर्शान्यथाभावनयत्रपजरक्रियाद्रव्यातरनिपयसवधनिर्कृतिभूयिष्ठतापरिनिदात्मप्रशसानृतवचन-
परद्रव्यादानमहारभपरिग्रहोच्चलेपरूपमदपरुषासत्यप्रलापाक्रोशमौखर्यसौभाग्योपयोगवशीकरणप्रयोगपरकुत्-
हलोत्पादनालकारदारचैत्यप्रदेशगधमाल्यधूपपादिमोषणविल्वनोपहासेष्टकापाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्र-
यारामोद्यानविनाशतीव्रक्रोधमानमायालोभपापकर्मापजीवनादिलक्षणः । स एष सर्वोऽशुभस्य नाम्नः ।

आह—अथ शुभनामकर्मणः क आस्य इत्युच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

ऋजुयोगोऽविसवादनं च ॥ १ ॥ तद्विपरीतं कायवाङ्मनसा ऋजुत्वमविसवादनं च तद्विपरीत-
मित्युच्यते । चशब्देन धार्मिकदर्शनसंभ्रमसद्भावानयनसंस्मरणभीरुताप्रमादवर्जनासभेदचरिततादयो यथो-
क्ताऽशुभविपरीता परिणामाः शुभनाम्ना आस्यया प्रत्येतव्याः । आह—किमेतावानेव शुभनामास्त्रविधिः ।
उत काश्चिदस्ति प्रतिशेषः ? इत्युच्यते—यदिदं तीर्थकरणमकर्म अनतानुपमप्रभाजमचित्यनिभूतिनि-
शेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्यास्त्रविधिनिशेषोस्तीति । यद्येवमुच्यता तस्यास्त्र इत्यत इदमारभ्यते—

दर्शनविशद्विर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोग-

सवेगौ शक्तितस्यागतपत्सा साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदा-

चार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकपरिहाणिर्मार्गप्रभावना

प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थे मोक्षवर्त्मनि रुचिः निःशक्तितत्वाद्यष्टांगा दर्शनविशुद्धिः ॥ १ ॥

जिनेन भगवताऽर्हता परमेषिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः । तस्या अष्टांगानि-
नि शक्तितत्वं, नि काक्षता, निचिकित्सातिरह, अमूढदृष्टिता, उपबृहण, स्थितिकरण, वासत्य, प्रभावन-
चेति । तत्रेहलोकपरलोकव्याधिभरणसायमारक्षणाकास्मिकसप्तविधभयानिर्मुक्तता—अर्हदुपदिष्टे वा प्रवचने
किमिदं स्याद्वा नचेति शकानिरासो नि शक्तितत्वं । उभयलोकाविययोपयोगात्काक्षानिवृत्ति बुद्ध्यंतराकाक्षा-

निरासो वा नि कांक्षता । शरीराद्यशुचिस्वभावनमवगम्य शुचीति मिथ्यासकल्पापनय , अर्हत्प्रवचने वा इदं मयुक्तं घोरं कष्टं न चेद्विदं सर्वमुपपन्नमित्यशुभभावनान्निह निर्विचिकित्सता । बहुविधेषु दुर्नयदर्शनवर्त्मसु तत्त्ववदाभासमानेषु युक्त्यभाव परीक्षाचक्षुषा व्यवसाय्य विरहितमाहता अमूढदृष्टिता । उत्तमक्षमादिभाव नयात्मनो धर्मपरिवृद्धिकरणमुपवृहण । कथायां दयादिषु धर्मपरिभ्रगकारणेषु उपास्थितेष्व्वात्मनो धर्मप्रथ्यनपरिपालन स्थितीकरण । जिनप्रणीतधर्माभूते नित्यानुशासिता वास्तस्य । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररत्नत्रयप्रभावेनात्मन प्रकाशन प्रभावेन ।

ज्ञानादिषु तद्वत्सु चादरः कथायनिवृत्तिर्वा विनयसपन्नता ॥ २ ॥ सम्यग्ज्ञानादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु गुणादिषु च स्वयोग्यदृश्या सत्कार आदर कथायनिवृत्तिर्वा विनयसपन्नता ।

चारित्र्यविकल्पेषु शीलव्रतेषु निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतिचारः ॥ ३ ॥ अहिंसादिषु व्रतेषु तत्परिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्तिः कायवाच्यनसां शीलव्रतेष्वनतिचार इति कथ्यते ।

ज्ञानभावनायां नित्ययुक्तता ज्ञानोपयोगः ॥ ४ ॥ मत्यादिकल्प ज्ञान जीवादिपदार्थस्वतन्त्रविविध प्रत्यक्षपरोक्षलक्षण अज्ञाननिवृत्त्यव्यवहितफल हिताहितानुभयप्राप्तिपरिहारोपेक्षाव्यवहितफल यत्तस्य भावनायां नित्ययुक्तता ज्ञानोपयोग ।

ससारदुःखान्निवृत्त्यर्था संधेगः ॥ ५ ॥ शारीर मानस च बहुत्रिकल्पं प्रियविप्रयोगाप्रियसयोगेप्सितालाभादिजनित ससारदुःखं यदतिकष्टं ततो नित्यभीरुता सवेग ।

परमप्रतीकरणातिसर्जनं त्यागः ॥ ६ ॥ आहारो दत्त पात्राय तस्मिन्नहनि तत्प्रीतिहेतुर्भवति, अभयदानमुपपादितमेकभवव्यसननोदनकर । सम्यग्ज्ञानदानं पुन अनेकभयशतसहस्रदुःखोत्तरणकारणमत्तत्त्रिविधं यथाधिधिप्रातिपद्यमान स्यागव्यपदेशभाग्भवति ।

अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकायक्लेशस्तपः ॥ ७ ॥ शरीरामेदं दुःखकारणमनित्यमशुचि, नास्य यथेष्टभोगविधिना परिपोषो युक्त , अशुच्यपीदं गुणरत्नसचयोपकारीति विचिंत्य विनिवृत्तविषयसुखाभिष्वगस्य स्वकार्यं प्रत्येतदद्वन्द्वतकामिव नियुजानस्य यथाशक्तिमार्गाधिरोधि कायक्लेशानुष्ठानं तप इति निश्चयते

मुनिगणतपःसंधारण समाधिः भांडागाराग्निपशमनवत् ॥ ८ ॥ यथा भांडागारे दहने समुत्थिते तत्प्रशमनमनुष्ठीयते बहूपकारेणात् तथानेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनिगणस्य तपसं कृताश्चित् प्रत्युह-समुत्थिते तत्संधारण समाधिरिति समाख्यायते ।

गुणवद्दुःखोपनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरण वैश्यावृत्त्यं ॥ ९ ॥ गुणवत् साधुजनस्य दुःखे सन्निहिते निरवद्येन विधिना तदपहरणं बहूपकारं धेयावृत्त्यमिति व्याख्यायते ।

अर्हदाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च भावविशुद्धियुक्तोत्तरागो भक्तिः ॥ १० ॥ अर्हदाचार्येषु केनश्रुतज्ञानादिदिव्यनयनेषु परहितकरप्रवृत्तेषु स्वपरसमयाविस्तरनिश्चयज्ञेषु च बहुश्रुतेषु प्रवचने च श्रुतदेवतासन्निधिगुणायोगदुरासदे मोक्षपदभवनारोहणसुरचितमोपानभूते भावविशुद्धियुक्तोत्तराग , भक्ति , त्रिविधा कल्प्यते ।

पण्णामावश्यक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकपारिहाणः ॥ ११ ॥ पडावश्यकक्रिया-सामायिक चतुर्विंशतिस्तव वदना प्रतिक्रमण प्रत्याख्यान कायोःसर्गश्चेति । तत्र सामायिक सर्वसावद्ययोगनिश्चितलक्षण चित्तैक्यत्वेन ज्ञाने प्रणिधानं । चतुर्विंशतिस्तव तीर्थकरगुणानुकीर्तनं, वदना त्रिशुद्धिं ह्यासना चतु शिरोवनति , द्वादशावर्तना । अतीतदोषानिर्जनं प्रतिक्रमण, अनागतदोषापोहनं प्रत्याख्यान, परिमितकालविषया शरीरे ममत्वनिश्चि कायोःसर्ग । इत्येतासां पण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालप्रवर्तनं अनौत्सुक्य आवश्यकापरिहाणिरिति परिभाष्यते ।

ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशन मार्गप्रभावन ॥ १२ ॥ ज्ञानरविप्रभया परसमय-
द्योतितरिस्कारिण्या, सत्तपसा महोपयासादिलक्षणेन सुरपतिविष्टरप्रकपनाहेतुना, जिनपूजया वा भव्यजन-
कमलवडप्रबोधनप्रभाकरप्रभया, सद्धर्मप्रकाशन मार्गप्रभावनमिति सभाव्यते ।

वृत्ते धेनुवत्सधर्माणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्व ॥ १३ ॥ यथा धेनुरस्मेऽकृत्रिमस्नेहमुत्पादयति
तथा सधर्माणमलोक्य तद्गतस्नेहार्द्राकृतचित्तता प्रवचनवत्सलरामित्युच्यते । य सधर्मणि स्नेह स एव
प्रवचनस्नेह इति । तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनाम-
कर्मास्त्रकारणानि प्रत्येतव्यानि । आह—नामानतरनिर्देशभाजो गोत्रस्योपादाने किं निवचनमिति प्रतिवि-
धीयते—तहैविष्ये सति आद्यस्य तावत्—

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावनं च नीचैर्गोत्रस्य ॥२५॥

दोषोद्भावनच्छा निंदा ॥ १ ॥ तथ्यस्य वाऽतथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रतीच्छा मन परिणामाव-
क्षेपो निदेत्युच्यते ॥

गुणोद्भावनमभिप्रायः प्रशंसा ॥ १ ॥ सद्गतस्यासद्गतस्य वा गुणस्योद्भावनं प्रत्यभिप्रायं प्रशंसे-
त्युपदिश्यते । परश्च आत्मा च परात्मानौ निंदा च प्रशंसा च निंदाप्रशंस परात्मनोनिंदाप्रशंसे परात्मनि-
दाप्रशंसे यथासद्यमभिसवध । परनिंदा आत्मप्रशंसेति यावत् ।

अनुद्भूतवृत्तितच्छादनं ॥ ३ ॥ प्रातिव्यकहेतुसमिधाने सति अनुद्भूतवृत्तित्ताविर्भावः,
छादनमित्यनस्यते ॥

प्रतिबंधकभावे प्रकाशितवृत्तितोद्भावनं ॥४॥ प्रतिव्यकस्य हेतोरभावे प्रकाशितवृत्तित्ता उद्भा-
वनमिति व्यपदेशमर्हति सत्त्वास्तथ सदसतौ तौ च तौ गुणौ च सदसद्गुणौ, छादनं चोद्भावनं च छादनोद्भा-
वने सदसद्गुणयोः छादनोद्भावनं सदसद्गुणच्छादनोद्भावनं, अत्रापि यथासध्यमभिसवध । सदगुणच्छाद-
नमदसद्गुणोद्भावनमिति ।

गूयते तदिति गोत्रं ॥ ५ ॥ गूयते शब्दते तदिति गोत्र उणादिकेन प्रदा निष्पत्तिः ।

नीचैरित्यधिकरणप्रधानः शब्दः ॥ ६ ॥ नीचैरित्यत्र शब्द अधिकरणप्रधानो दृष्टव्यः नीचै-
स्थाने येनात्मा क्रियते तन्नीचैर्गोत्रं तस्यास्त्रकारणान्येतानि परनिंदादीनि । तत्रापच उच्यते—जातिकुलबल-
रूपश्रुताक्षैर्धर्मतपोमदपराज्ज्ञानोद्ग्रहसनपरपरिधादशीलताधार्मिकजननिंदासोःकर्षोऽन्ययशोऽपि लोपास्तत्कीर्त्यु-
त्पादनगुरुपरिभवतद्गुणनदोषरूपापननिहेडनस्थानावमानभर्त्सनगुणानसादनाजलिस्तुत्यनभिप्रादानाम्युत्थाना-
करणतीर्थकारादिक्षेपादि । आहोपपादितं नीचैर्गोत्रस्यास्त्रं, इदानीमुच्चैर्गोत्रस्यास्त्रविधिः क इति ।
अत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

नीचैर्गोत्रास्त्रवप्रतिनिर्देशनार्थस्तच्छब्दः ॥ १ ॥ प्रत्यासत्तेस्तादित्यनेन नीचैर्गोत्रास्त्रं प्रति
निर्दिश्यते ।

विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः ॥ २ ॥ अन्येन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्यय इति व्यपदिश्यते तस्य विपर्ययः
तद्विपर्ययः । क पुनरसौ—आत्मनिंदा परप्रशंसे सदगुणोद्भावनमदसद्गुणोद्भावनं च ।

गुरुवचनतिर्नीचैर्वृत्तिः ॥ ३ ॥ गुणोद्गृहेषु विनयेन अपनतिर्नीचैर्वृत्तिरित्याह्वयते ।

अनहंकारतानुत्सेकः ॥ ४ ॥ विज्ञानादिभिरुद्गृह्यस्यापि सत् ताकृतमदनिरहोऽनहंकारतानुत्सेक
इत्युच्यते । तान्येतानि उचरस्मोच्चैर्गोत्रस्यास्त्रकारणानि भवति । प्रपचस्तु विप्रियते—जातिकुलरूपबलनीयं

परिधानैर्धर्मतपोविशेषत आत्मोक्त्याप्रणिधान परानज्ञानौद्धत्यनिर्दास्तपोपहासपरपरिवादनिवृत्ति त्रिनि-
हृतमानता धर्म्यजनपूजाऽभ्युत्थानाजलिप्रणतिरदना -ऐट्युगीनान्यपुरुषदुर्लभगुणस्याप्यनुत्सिक्तता । अहका-
रात्यये नीचैर्घृत्तिता भस्मान्नतस्यैव द्रुतभुज स्वमाहात्म्याप्रकाशन धर्मसाधनेषु परमसभ्रम इत्यादि । आहोक्त
सप्तविधकर्म प्रत्यासन्नविकल्प । इदानीमष्टमस्य कर्मणोत्तरायस्यासन्नविधि क. २ इत्यत्रोच्यते-

विघ्नकरणमंतरायस्य ॥ २७ ॥

दानादिविहनन विघ्नः ॥ १ ॥ दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र तेपा निह-
नन विघ्न इत्युच्यते ।

घञर्थे कविधान ॥ २ ॥ “स्थान्नापाव्यधिहनेर्युच्यर्थमिति” कविधि । विघ्नस्य कारण विघ्नकरणमंत-
रायस्यासन्न इति सक्षेप । तद्विस्तारस्तु त्रिविधे—ज्ञानप्रतिषेधसत्कारोपघातदानलाभभोगोपभोगवीर्यक्षा
नानुलेपनगधमात्याच्छादनत्रिभूषणशयनासनभक्ष्यभोग्यपेयलेह्यपरिभोगविघ्नकरणविभजसमृद्धिस्मयद्रव्याप-
रित्यागद्रव्यासप्रयोगसमर्थनाप्रमदावर्णनाददेवतानिर्वेद्यानिर्ग्रहणनिरञ्चोपकरणपरित्यागपरवीर्यापहरणधर्म-
व्यवच्छेदनकुशलाचरणतपस्विगुरुचेत्यपूजाव्याघातप्रमजितकृपणदीनानाधवस्तुपात्रप्रतिश्रवप्रतिषेधक्रियापर-
निरोधवधनगुह्यागच्छेदनकर्णनासिकौष्ठकर्तनप्राणितधादि. । अत्र चोच्यते सूत्रेणोक्त सर्वासन्नप्रपच कथ-
मेव गतु शक्यते ? इत्यत्रोच्यते —

इतिकरणानुवृत्तेः सर्वत्रानुक्तसग्रहः ॥ ३ ॥ इति करणोनुवर्तते । क प्रकृत ? क्षातिशौ-
चमिति सद्देवस्थेत्यत तेनानुकार्यसग्रह सर्वत्र वेदितव्य । प्रकारार्थो हि इतिकरण इति ।

स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो विकारः शौडातुरवत् ॥ ४ ॥ इवमुक्तेनासन्नविधिनापात्त कर्माष्ट-
विध ज्ञानावरणादिसन्नक वक्ष्यमाण मूलेत्तरप्रकृतिभेद यत्तन्निमित्त आत्मा ससाराविकारमनुपरतमनुभवति ।
यथा शौड स्वश्चिन्निशेषान्मदमोहनिभ्रमकर्त्री मदिरा पीत्वा तत्परिपाकत्रशात् अनेकनिकारमास्कदति ।
यथा वा आतुर अपथ्यभोजनकृत वातादिविकारमनाप्नोति ।

अनपदिष्टहेतुकत्वादास्रवानियम इतिचेन्न स्वभावाभिव्यंजकत्वाच्छास्त्रस्य ॥ ५ ॥
स्यान्मत य उक्त आस्रवनियमो ज्ञानावरणादीना तत्प्रदोपनिह्वरादि स नोपपद्यते कृत- अनपदिष्टहेतुत्वात् ।
नात्र हेतुरपदिष्ट येनास्रवनियम प्रतिषेधमहि । यच्च नाम सहेतुक तद्विदुषा प्राह्यमिति ? तत्र किं कारण ?
स्वभावाभिव्यंजकत्वात् शास्त्रस्य । यथा प्रदीपो घटादीना स्वभावनभिव्यनक्ति तथा शास्त्रमपि सतामेतार्थाना
प्रकाशक, तत्राय परिणाम इद वीर्यं द्रव्यावर्जनसमर्थ इति स्वभावन्याख्यानादुपालभाभाव ।

तत्सिद्धिरतिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ तस्य शास्त्रस्य सतामर्थानामभिव्यंजकत्व दृष्टं कुत अ-
तिशयज्ञानदृष्टत्वात् । भगवतामर्हतामतिशयज्ज्ञान युगपत्सर्वार्थावभासनसमर्थ प्रत्यक्ष तेन दृष्ट यच्छास्त्र
तदर्थोपदेशक, अतस्तत्रामाप्यात् ज्ञानावरणायास्रवनियमप्रसिद्धि ।

सर्वाविमवादाच्चोपालंभनिवृत्तिः ॥ ७ ॥ तत्र प्रवृत्तिने न पिसवदते-पृथिव्यादीना द्रव्याणां
कठिनद्रोष्णचक्षुनादिस्रभावाना रूपादीना च गुणाना चाक्षुषवादिप्रतिनियतस्वभावादीना चोक्षे-
पणादीना च संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वादिस्रभावानामभ्युपगमात् । तथा सत्त्वरजस्तमसा गुणानां
प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्वभावानामभ्युपेतत्वात् । तथा अविद्याना सत्कारादिप्रतिनियतकारणस्वभावानामिष्टत्वात्
ततो नायमुपालभ आस्रवनियमाभाव इति ।

तत्प्रदोपादीनां सर्वास्रवत्वान्नियमाभाव इतिचेन्न अनुभागविशेषनियमोपपत्तेः ॥ ८ ॥
स्यादेतत् यत्प्रदोपनिह्ववादय ज्ञानावरणादीनामास्रवा प्रतिनियता उक्ता, ते सर्वेषा कर्मणा आस्रवा
भवति । ज्ञानावरणे वध्यमाने युगपदिदरेयामपि वध इष्यते आगमे, तस्मादास्रवनियमाभाव इति ? तन्न

क कारण ? अनुभागविशेषनियमोपपत्ते । यद्यपि तत्प्रदोषादिभि ज्ञानान्तरणार्दानां सर्वासां प्रकृतीना प्रद-
दिनधनियमो नास्ति तथापि अनुभागविशेषनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिहनादय प्रविभज्यते ।

इति तत्प्राथम्यार्थजातिके व्याख्यानालंकारे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

आत्मन्यपदार्थो व्याख्याप्रतिज्ञयोक्तोऽष्टोत्तरशतभेदसंख्यो बहुविचारः स द्वेषा पुण्यपापलक्षणसापराधि-
निमित्तरात् । तत्र पुण्यात्मनो व्याख्येय प्रधानत्वात् तत्पूर्वकत्वात् मोक्षस्य । यथेनमुच्यता कैस्ते क्रिया-
विशेषा प्रारम्भमाणस्तस्यात्मना भवतीत्यत्रेत्युच्यते व्रतिभि तत्रनिर्धारिते यत्राविशेषलक्षणत्वात् (?) व्रतस्य
प्रसिद्धयर्थमिदमुच्यते । अथवा 'काययाद्मनस्कर्म योग स आद्यत्र शुभ पुण्यस्येति' सामायेनोक्त तद्वि-
षयप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते । अथवा उक्तमेतत् सद्द्वेषाद्यनियमिधने भूतव्यत्यनुपपत्ति तत्र न ज्ञायते किं व्रत ?
नोब्रवीति तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतं ॥ १ ॥

हिंसादयो निर्देक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ १ ॥ प्रमत्तपोगात् प्राणव्यपरोपण हिंसेत्येवमादिभि सूत्रै
हिंसादीना लक्षण निर्देक्ष्यते ।

विरमण विरतिः ॥ २ ॥ चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमनिमित्तौपशमिकादिचारिजाविर्भागात्
विरमण विरति ।

प्रतमभिसंधिकृतो नियमः ॥ ३ ॥ बुद्धिपूर्वकपरिणामोभिसंधि इदमेवेत्यमेव वा कर्तव्यमित्यन्य-
नेवृत्ति नियम । अभिसंधिना कृत अभिसंधिकृत सर्वत्र व्रतव्यपदेशमागभवति ।

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देश ॥ ४ ॥ हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्य-
पादाननिर्देशो दृष्टव्य ।

धुनत्वाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेन्न बुद्धयपाये ध्रुवत्वविपक्षोपपत्तेः ॥ ५ ॥ स्यान्मत नात्र
पादानत्वमुपपद्यते कुत धुनत्वाभावात् धुनत्वेन हि प्रसिद्धोर्ष अपादानसक्तो भवति यथा प्रामादागच्छति
इति, न तथा हिंसादय परिणामा ध्रुवा कारणत्वात्, तदपायेऽपादानाप्रतीति । अथ हिंसादिपरिणत आत्मन
हिंसादिव्यपदेशभागिति द्रव्यार्थादेशात् धुनस्य कल्प्यते । एवमपि ततो विरतिर्नोपपद्यते नित्यत्वात्तस्मादपा-
दानत्वमयुक्तमिति ? तन्न, किं कारण ? बुद्धयपाये धुनत्वविरक्षोपपत्ते । यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र य एष मनुष्य
समिन्नबुद्धि स पश्यति दुष्करो धर्म फल चास्य श्रद्धामात्रगम्यामिति स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते । एव
मिहापि य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारि स पश्यति य एते हिंसादय परिणामा पापहेतव पापकर्मणि च
प्रवर्तमानमिहैव राजानो दडयति परत्र च बहुविध दुःखमगान्मोतीति स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते ततो
बुद्ध्या धुनत्वविरक्षोपपत्ते अपादानत्व युक्त ।

अहिंसायाः प्रधानत्वादादौ तद्वचनमितरेषा तत्परिपालनार्थत्वात् ॥ ६ ॥ अहिंसा सर्वेषु
व्रतेषु प्रधानमतस्तद्वचनमादौ क्रियते । कुत पुन प्राधान्य ? इतरेषा तत्परिपालनार्थत्वात् । इतराणि हि
सत्यादीनि व्रतानि सत्यवृत्तिपरिक्षेपन्त अहिंसापरिपालनार्थानि ।

विरतिशब्दः प्रत्येक परिसमाप्यते ॥ ७ ॥ हिंसाया विरति, अनृताद्विरति, स्तेयाद्विरति,
अब्रह्मणो विरति, परिग्रहाद्विरति । यथेव—

विषयभेदाद्विरतिभेदे बहुत्वप्रसंगः ॥ ८ ॥ यथा गुडतिलोदनादीना पक्त्व्याना भेदात् पाको,

भियते । द्रौ पाको त्रय पाका इति । एव वक्तव्यहिंसादिभेदात्यागस्यापि भेदोपपत्तेः । विरतेर्नहुत्व प्राप्नोति इति ?

न वा तद्विषयविरमणसामान्योपादनात् ॥ ९ ॥ नवा एष दोष किं कारण । तद्विषयविरमण-सामान्योपादानात् । नात्र विषयभेदाद्भेदो विवक्षित । यथा गुडतिलौदनादीना पाक इति सामान्ये विवक्षिते एकत्रचन तथा विरमणसामान्यस्य विवक्षितत्वादिकत्रचन न्याय्यं तत एव सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणसामान्यिकापेक्षया एक व्रत, भेदपरतत्रच्छेदोपस्थापनापेक्षया पचत्रिध व्रत, अत्र काश्चिदाह—

हिंसादिभ्यो निवृत्तिवचनमनर्थकं सर्वरतर्भावात् ॥ १० ॥ हिंसादिभ्यो निवृत्तिर्व्रतमिति आ-
स्रवप्रकरणे विधानमिदमनर्थकं कुत सर्वरतर्भावात् ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न धर्माभ्यन्तरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत प्रतिज्ञामात्रमेतत् सर्वरतर्भावे इति ? तन्न किं कारण ? धर्माभ्यन्तरत्वात् । दशविधो हि धर्मो वक्ष्यते तत्र सयमे भावकायविनियेर्थापथभैक्ष्यशयनास-
न्नप्रतिष्ठापनवाक्याष्टत्रिधाविशुद्धिलक्षणे अहिंसादीनामन्तरभावः ।

सत्यादिषु च तत्प्रपंचार्थं उपन्यास इति चेन्न तत्रैवाकरणात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् तस्य सपमस्याय प्रपचो यथा स्यादित्यहिंसादीनां उपन्यास इति ? तन्न किं कारण ? तत्रैवाकरणात् । यदि तस्यैत्राय प्रपच तत्रैव क्रियेत प्रकरणोत्कर्षकरणे प्रयोजनाभावात् ।

न संवरो व्रतानि परिस्पददर्शनात् ॥ १३ ॥ व्रतानि संवरव्यपदेशं नार्हति कुत परिस्पद-
दर्शनात् । परिस्पदो हि दृश्यते अनृतादत्तादानपरित्यागे सत्यवचनदत्तादानक्रियाप्रतीते ।

गुप्त्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ १४ ॥ गुप्त्यादिलक्षण संवरो वक्ष्यते तस्येदं परिकर्म-
व्रतानि, कृतव्रतपरिकर्मा हि साधु सुखेन संवर करोतीति ततश्च पृथक्त्वमवसेय ॥

रात्रिभोजनविरत्युपसख्यानमित्तिचेन्न भावनातर्भावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमिह रात्रिभो-
जनविरत्युपसख्यानं कर्त्तव्यं तदपि पद्यमगुव्रतमिति ? तन्न किं कारण ? भावनातर्भावात् । भावनासु हि
अतर्भवति रात्रिभोजनविरमण ॥

अनिर्देशादित्तिचेन्न आलोकितपानभोजनवचनात् ॥ १६ ॥ अथ मतमेतत् भावनासु नि-
र्देशभावात्तदुक्तमिति ? तन्न किं कारण ? आलोकितपानभोजनवचनात् । वक्ष्यते अहिंसाव्रतपरिपालनायालौ-
कितपानभोजनभाषना कार्या इति ।

प्रदीपादिसंभवे सति रात्रावपि तत्प्रसग इतिचेन्नानेकारंभदोपात् ॥ १७ ॥ स्यान्मत
यथालोकनार्थं दिवाभोजन, प्रदीपचद्रादिप्रकाशाभिव्यक्त रात्रौ भोजनं कार्यमिति ? तन्न किं कारण अने-
कारंभदोपात् । अग्न्यादिसमारभकरणलक्षणो हि दोष स्यात् ।

परकृतप्रदीपादिसंभवे तदभाव इतिचेन्न चक्रमणायसंभवात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् परकृत-
प्रदीपादिसंभवे नारंभदोष इति तन्न किं कारण चक्रमणायसंभवात् । ज्ञानादित्यस्वोद्दिश्यप्रकाशपरीक्षितमा-
र्गेण युगमात्रपूनीपक्षी देशकाले पर्यट्य यति भिक्षां शुद्धामुपादीयतेत्याचारोपदेगः, नचाय विधि रात्रौ-
भवतीति चक्रमणायसंभव ।

दिवानीतस्य रात्रौ भोजनप्रसंग इतिचेन्नोक्तोत्तरत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत दिवा ग्राम-
पर्यट्य केनचिद्गाननेन भोजनायानीय रानाहुपयोग प्रसक्त इति ? तन्न किं कारण उक्तोत्तरत्वात् । उक्तो
चरमेतत् प्रदीपादिसमारंभ इति, नेद सयमनाधनमानीय भोक्तव्यमिति । नापि निस्सगस्य पाणिपात्रपुटा-
हारिण आनयनं सम्भवति । भाजनात्तरसमये अनेकान्यदर्शनादतिदीनचरितप्रनगादचिरादेव निवृत्तिपरि-
णामासंभवाच्च । भाजनेनानीतस्य परीक्ष्य भोजनं सम्भवतीतिचेन्न योनिप्राप्तृतज्ञस्य सयोगविभागगुणदोष
विचारस्य तदानानीतरोपपत्तेरानीतस्य पुनर्दोषदर्शनात् विसर्जनेऽनेकदोषोपपत्तेश्च ।

स्फुटाभिव्यक्तेश्च दिवाभोजनं युक्त ॥ २० ॥ यथा रतिप्रकाशस्य स्फुटार्थाभिव्यंजकत्वाद्भूमिदेशदातृजनचक्रमणायन्नपानादिपतितमितरश्च स्पष्टमुपलभ्यते । न तथा चद्रादिप्रकाशानामस्फुटार्थाभिव्यंजकत्वात् । स्फुटा भूत्याशुपलम्बिरस्तीति दिवाभोजनमेव युक्त तदेतदतिशेषचादित । पचतयविषयव्रत्ताभिधान निरत्याश्रयविवक्षाद्वयसम्भवादाभिधेयात्मभूतधर्मोपादानादभिधानानां व्यक्तिव्यपदेशवद्भविष्यमनुभवतीत्याह—

देशसर्वतोणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिद्विश्यते इति देशः ॥ १ ॥ कुतश्चिदवयवान् दिश्यत इति देश प्रदेश । एकदेश इत्यर्थ ।

सरत्यशेषानवयवानिति सर्वः ॥ २ ॥ सरति गच्छति अशेषानवयवानिति सर्व इत्युच्यते । देशश्च सर्वश्च देशसर्वी देशसर्वाभ्यां देशसर्वत । निरतिरित्यनुवर्तते । हिंसादेर्देशतो निरतिरणुवत् । सर्वतो निरतिर्महाप्रत । अणु च महच्च अणुमहती इति व्रतोपेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देश ।

आह न हिनस्मि नानृत यदामि नादत्तमाददे नागनां स्पृशामि न परिग्रहमुपाददे इति एयोऽभिसंधि । योऽत्राऽसमर्थमाननापर कथ यथाप्रतिज्ञाताभिघातभाक् स्यात् इत्यत्रोच्यते—यस्मादविहितनेमा भावयितव्या परमार्थोदितस्या ।

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पंच ॥ ३ ॥

भावनाशब्दः कर्मसाधनः ॥ १ ॥ अय भावनाशब्द कर्मसाधनो दृष्टव्य । वीर्यांतरायक्षयोपशमचारित्रमोहोपशमक्षयोपशमांगोपांगनामलाभापेक्षणाऽऽत्मना भाव्यं सता इति भावना ।

पच पचेत्यत्र वीप्सायां शस्प्सग इतिचेन्न कारकाधिकारात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् पचपचेत्यस्मिन् निर्देशे वीप्साविक्षिते वीप्सायां शसा भवितव्य पचश इति तथा सति लघुश्च निर्देशो भवतीति ? तन्न किं कारण ? कारकाधिकारात् । कारकादिति तत्र वर्तते नचाऽत्र कारकत्वमस्ति इति शसान भवितव्य ॥

क्रियाध्याहारात् कारकत्वमित्तिचेन्न विकल्पाधिकारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पच पच भावयेत् इत्येवमादि क्रियापदाध्याहारे कारकत्वोपपत्तौ शसा भवितव्यमिति तन्न किं कारण विकल्पाधिकारात् । वेत्यनुवर्तते तेनात्र शसा (?) [शस्] न भवति । ननु लघुत्वात् शसा निर्देश कर्तव्य ? प्रतिपत्ते गौरव माभूत् इति द्वित्वमेव कृत, वाक्यध्याहारे हि क्रियमाणे प्रतिपत्तेगौरव स्यात् इति । तस्य पचविधस्य व्रतस्य स्थैर्यार्थं एकैकस्य पंच पच भावना वेदितव्या ।

यचेनमायस्य अहिंसाव्रतस्य का इत्युच्यते—

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकित- पानभोजनानि पच ॥ ४ ॥

वाङ्गुप्तिर्नोगुप्तिरीयात्तमितिरादाननिक्षेपणसमितिरालोकितपानभोजनमित्येता पच अहिंसाव्रतस्य भावना ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का ?

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पंच ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यान लोभप्रत्याख्यान भीरुत्वप्रत्याख्यान हास्यप्रत्याख्यान अनुवीचिभाषण चेत्येता पच भावना सत्यव्रतस्य ज्ञेया । अनुवीचिभाषण अनुलोभभाषणमित्यर्थ । ननु अप्रशस्यक्रियस्यापि वचसोऽनुवीचिभाषणमापन्न ? नैप दोष पुण्याश्रयस्य प्रकृतत्वात् अप्रशस्ताक्रियानुवीचिभाषणस्यानधिकार । विचार्य भाषणमनुवीचिभाषणमिति वा । इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य भावना वक्तव्या —

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशु- द्धिसद्धर्माविसंवादाः पच ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वायास । परकीयेषु च मोचितेष्वावास । परेषा उपरोधाकरण ।
आचारशास्त्रमार्गेण भैक्ष्यशुद्धिर्ना । ममेद तवेदमितिसद्धर्माभि — आरिसंवाद इत्येता पच अदत्तादाननिर-
मणव्रतस्य भावना प्रत्येतव्या । अयेदानीं ब्रह्मचर्यस्य भावना कथ्यते—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्ये ष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंचः ॥ ७ ॥

स्त्रीरागकथाश्रवणवर्जनं तन्मनोहरागनिरीक्षणाधिरह पूर्व्वरतानुस्मरणपरित्याग वृष्येष्टरसानुभवन-
निरास स्वशरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्व्वव्रतस्य भावना पच निज्ञेया । अत पर पचमव्रतस्य भावना
निर्देष्टव्या —

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥ ८ ॥

पचानामिन्द्रियाणां स्पर्शादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषु उपनिषितेषु रागद्वेषवर्जनानि पचाऽस्य आर्कि-
चन्यस्य व्रतस्य भावना प्रत्येतव्या । किंचान्यद्यथामीषा व्रतानां दृढिमाथं भावना प्रतीयते तद्विपश्चिद्भिरिति
भावनोपदेश तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

हिंसादिष्विहामुत्रापयावद्यदर्शनं ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां नाशकोपायो भयं वा ॥ १ ॥ अभ्युदयनि श्रेयसार्थानां क्रियासा-
धनानां नाशकोऽनर्थ अपाय इत्युच्यते । अथवा ऐहलौकिकादिसप्तविध भयमपाय इति कथ्यते ।

अवद्य गर्ह्यं ॥ २ ॥ गर्ह्यमवद्यमिति यावत् । अपायश्च अत्र च अपायावद्यं । अपायावद्ययोर्दर्शनं
अपायावद्यदर्शनं भावयितव्यं । क्व ? इहामुत्र च । केषु ? हिंसादिषु । कथमिति चेदुच्यते—हिंसाया तावत्
हिंसो हि निलोद्वेजनीय सततानुवद्यवैरश्च । इहैव च वधवधपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभा गतिं
गर्हितश्च भवति इति हिंसाया व्युपरम श्रेयान् । तथा अमृततादी श्रेयसां न भवति इहैव च जिह्वाउदादीन्
प्रतिलभते । मिथ्याभ्याष्यानदु खितेभ्यश्च वद्वैरेभ्यो बहूनि व्यसनानि अवाप्नोति । प्रेत्य चाशुभा गतिं
गर्हितश्च भवति इति अमृतवचनात् व्युपरम श्रेयान् । तथा स्तेन परद्रव्याहरणासक्तमति सर्वस्वोद्वेज-
नीयो भवति । इहैवाभिघातबधबहस्तपादकर्णनाशोत्तरोष्ठेददनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभा
गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरम श्रेयान् । तथा अन्नहारादी मदविभ्रमोद्ग्रायिताचित्त वनगज
इव वनिताचित्तो त्रिपशो मधमधपरिक्लेशादीन् अनुभवति । मोहाभिभूतत्वाच्च कार्यानिभिज्ञा न किंचिदपि
कुशलमाचरति । परागनालिंगनासगुरुतरतिश्च इहैव वैरानुमधिन लिंगउदनवधवधसर्वस्वहरणादीन् अपा-
यान् प्राप्नोति । प्रेत्य वाऽशुभा गतिमश्नुते गर्हितश्च भवतीति । अतो निरतिरात्माहिता । तथा परिग्रहान्
शकुनिरिण गृहीतमासखड अन्येषा तदर्थानां पतत्रिणा, इहैव तस्करादीनामभिभवनीयो भवति । तदवर्जन-
रक्षणप्रक्षयकृताश्च दोषान् बहूनाप्नोति । नचास्य तृप्तिर्भवतीधनैरिणभि । लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याका-
र्यान्पेक्षो भवति प्रेत्य वाऽशुभा गतिमास्कदति । लुब्धोयमिति गर्हितश्च भवति इति तद्विरमण श्रेय । एव
हिंसादिष्वपयावद्यदर्शनं भावनीयं । हिंसादिषु भावनातरप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

अत्र चोच्यते दुःखमसद्वेद्योदयकृतं परितापं हिंसादयं क्रियाविशेषा । कथं दुःखमेव हिंसादयं ?
इत्युच्यते—

दुःखमेवेति कारणे कार्योपचारोऽन्नप्राणवत् ॥ १ ॥ यथात्र वै प्राणा इति प्राणकारणे
अन्ने प्राणोपचार तथा दुःखकारणेषु हिंसादिषु दुःखमेव इत्युपचारो वेदितव्य ।

कार्यकारणे वा धनप्राणवत् ॥ २ ॥ अथवा यथा द्रविणकारणमन्नपान, अन्नपानकारणा.
प्राणा इति प्राणकारणे द्रविणे प्राणोपचार । उक्तच—

यदेतद्द्रविणं माम प्राणा ह्येते बहिध्वरा

स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धन ॥ १ ॥ इति

तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकारण, असद्वेद्यकर्म दुःखकारणमिति दुःखकारणकारणेषु हिंसादिषु दुःख-
मेवेत्युपचार ।

तत्परत्र भावनमात्मसाक्षिक ॥ ३ ॥ तदेतद्दुःखमेवेति भावन परत्रात्मसाक्षिक अवगतव्य ।
तद्यथा—ममाऽप्रिय यथा वधपरिपीडन तथा सर्पसत्यानां । यथा मम मिष्याख्यापनकफदुकपरुपादीनि
वचांसि शृण्वत अतितीव्रदुःखमभूत्पूर्वमुत्पद्यते एव सर्वजीवानां । यथा च ममेष्टद्वयवियोगे व्यसन-
मूर्ध्निमुपजायते एव सर्पभूतानां । यथा च मम काताजनपरिभेदे परकृते सति मानसपीडातितीव्रा जायते
तथेतरेषां । यथा च मम परिग्रहेषु अप्राप्तेषु प्राप्तविनष्टेषु काक्षारक्षाशोकोद्भूतदुःख तथा सर्वप्राणिनामिति
हिंसादिभ्यो व्युपरम परम, हित ।

स्पर्शकृत सुखमिति चेन्न वेदनाप्रतीकारत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् न सर्वं दुःखमेव किं तर्हि
स्पर्शकृत सुखमभ्यस्ति धरामनामृदुसुभगगात्रसंश्लेषणात् रतिसुखमुपजायत इति १ तत्र । किं कारणं २
वेदनाप्रतीकारत्वात् । यथा एतद्ममासराधिरकलुषभात्रोरीर्णया कङ्का वाध्यमान नखसुखसकलशर्करादिभि
छिन्नगात्रो रुधिरार्द्रैनुपरत-रुद्ध्यो दुःखमपि तत्सुखमिति मन्यते । तथा मैथुनोपसेवी मोहादसुखमपि
सुखमिति मन्यते । दुःखयानित्वाच्च दुःखमेवेति भावनीय । यथैते क्रियाविशेषा तात्पर्येण भाव्यमाना
व्रतपूर्णा ना जनयति तयामुनि तादर्यात् ऐहिकप्रयोजनविनिवृत्तौऽसुक्येन अवहितचेतसाऽजल भाव्यमाना-
नि व्रतसपदमापादयतीत्याह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु ॥ १ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषा मैत्री ॥ १ ॥ स्वकायवाङ्मनोभि कृतकारितानुमतविशेषणै
परेषां दुःखानुत्पत्तौ, अभिलाष मित्रस्य भाव कर्म वा मैत्री ।

वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानांतर्भक्तिरागः प्रमोदः ॥ २ ॥ वदनप्रसादेन नयनप्र-
वहादनेन रोमाचाङ्गनेन स्तुत्यभीक्षणसज्ञाकीर्तनादिभिश्च अभिव्यज्यमानांतर्भक्तिराग प्रकर्षेण मोद
प्रमोद इत्युच्यते ।

दीनानुग्रहभावः कारुण्य ॥ ३ ॥ शरीरमानसदुःखान्पार्दिताना दीनाना प्राणिना अनुमहात्मक
परिणाम कारुण्यस्य भाव कर्म वा कारुण्यमिति कथ्यते ।

रागद्वेषपूर्वरूपक्षपाताभावो माध्यस्थ्य ॥ ४ ॥ रागद्वेषाच्च कस्य चित् पक्षे पतन पक्षपात
तदभावात् मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थ्यस्य भाव कर्म वा माध्यस्थ्य ।

अनादिकर्मवधवशात् सीदतीति सत्त्वाः ॥ ५ ॥ अनादिनाष्टविधकर्मसतानेन तीव्रदुःखयो-
निषु चतसृषु गतिषु सीदतीति सत्त्वा ।

सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः ॥ ६ ॥ सम्यग्ज्ञानदर्शनादयो गुणास्तै प्रकृष्टा गुणाः
धिका इति विशायते ।

असद्वेद्योदयापादितकेशाः क्लिश्यमानाः ॥ ७ ॥ असद्वेद्योदयापादितशरीरमानसदुःखसता-
पात् क्लिश्यत इति क्लिश्यमाना ।

तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्याससपादितगुणा अविनेयाः ॥ ८ ॥ तत्त्वार्थोपदेशश्रवणग्रहणाभ्या
निनीयते पात्रांक्रियत इति विनेया । न विनेया अविनेया । एतेषु सत्त्वादिषु मैत्र्यादीनि यथाक्रम भावयि-
तव्यानि । तद्यथा क्षमयामि सर्वजीवान्, क्षाम्यामि सर्वजीवेभ्यः, प्रीतिर्मे सर्वसत्त्वे, वैर मे न केनचित् इति
मैत्री सत्त्वेषु भावयितव्या । सम्यग्ज्ञानचारित्राधिक्येषु वदनास्तुतिवैयावृत्त्यकरणादिभिः प्रमोदो भावनीय ।
मोहाभिभूतेषु मतिश्रुताज्ञानविभगपारिगतेषु विषयतयाग्निना दह्यमानमानसेषु हिताहितविपरीतप्रवृत्तिषु
विनिधदुःखाभिभूतेषु दीनकृपणानाथबालवृद्धेषु क्लिश्यमानेषु कारुण्य भाव्य । अविनेयेषु ग्रहणधारणविज्ञानोहा
पोहाप्रियुक्तेषु महामोहाभिभूतेषु दुष्टव्युद्गाहितेषु च माध्यस्थ्य भावनीय । न हि तत्र वक्तुर्हितोपदेशस्य फलनस्य
भयतीत्येव भावयत परिपूर्णाणि अहिंसादीनि व्रतानि भवति । किमेतावानेव अभिनवाकुशलकर्मादान
निवृत्तिपरेण महाव्रतधारिणा क्रियाकलाप प्रणिघातव्यो नेत्याह—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थ ॥ १२ ॥

जगत्कायशब्दावुक्तार्थौ ॥ १ ॥ जगच्छब्दः कायशब्दश्च उक्तार्थौ दृष्टव्यौ ।

✓ स्वेनात्मना भवनं स्वभावः ॥ २ ॥ स्वेनात्मना असाधारणेन धर्मेण भवन स्वभाव इत्युच्यते
जगच्च कायश्च जगत्कायौ, जगत्काययो स्वभावौ जगत्कायस्वभावौ

✓ संसाराद् भीरुता संवेगः ॥ ३ ॥ संसाराद् विविधोदनाकराद् भीरुता संवेजन संवेग इत्युच्यते ।

✓ रागकारणभावात् विषयेभ्यो विरंजन विरागः ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदयाभावे तस्योपशमात्
क्षयात् क्षयेऽपशमाद्वा शब्दादिभ्यो विरंजन विराग इति व्यवसीयते । विरागस्य भावः कर्म वा वैराग्य । संवेगश्च
वैराग्य च संवेगवैराग्ये संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्याभ्यां जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ । तद्यथा—जग-
त्स्वभावस्तावत् आदिमदनादिमत्परिणामद्रव्यममुदायरूपं तालवृक्षसंस्थानं अनादिनिधनं । अत्र जीवा
चतसृषु गतिषु नानाविधेषु ख भोज भोज परिभ्रमति नचात्र किंचिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं जीवितं
वितुन्मेवादिनिकारवत् अफला भागसपद इत्येवमादि । कायस्य भावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्व नि सार-
ता अशुचित्वमित्येवमादि । एव भावयत संवेगं सजायते । तत आरभपरिग्रहदोषदर्शनाद्विरति धर्मे
बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे धार्मिकदर्शने च मन प्रसाद । उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति
वैराग्यं च भवति शरीरभोगोपभोगसंसारनिर्दोषक्षणं । एव भावनोपेतं सम्यग्गतानि परिपालयति । ता
एता सर्वा व्रतभावनानां सर्वेषु पदार्थेषु सर्वथा नित्येषु सत्सु निष्क्रियाभावात् नोपपद्यते, निष्क्रियाम्युपगमे
च नित्यताप्रतिज्ञाहानि । सर्वथैवानित्येषु चाऽनेकक्षणगृह्येकनस्य भावात् अनेकार्थविषयेकविज्ञानाभावाच्च
स्मरणानुपपत्तेर्भावनभावात्, अनेकत्वादिन पुन द्रव्यार्थिकनयादेशात् नित्यतामत्रलभ्यमानस्य उभय-
निमित्तनशात् उत्पत्तिनिरोधौ प्रत्याभिमुख्यमादधानस्य स्मरणोपपत्तेः विक्रियोपपत्तेश्च भावनासिद्धिः ।
अत्राह उक्तं भवता हिंसादिनिवृत्तिर्ब्रतमिति तत्र न जानाम के हिंसादयः क्रियाविशेषा इति ?

‘अत्रोच्यते युगपदशक्यत्वत्, तल्लक्षणनिर्देशस्य क्रमप्रसंगे यासारादौ चोदिता सैन तावत्—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

अनवगृहीतप्रचाराविशेषः प्रमत्तः ॥ १ ॥ इन्द्रियाणां प्रचारविशेष अनवधार्थं प्रवर्तते
य स प्रमत्तः ।

अभ्यतरीकृतेवार्थो वा ॥ २ ॥ अथवा अभ्यतरीकृतेवार्थं प्रमत्त इत्युच्यते । क. पुनरिदार्थः ?
यथा सुराप प्रवृद्धमदत्वात् कार्याकार्यवाच्यायनभिज्ञस्तथा जीवस्थानयोन्व्याश्रयविशेषानविद्वान् कषायो-
दयाविष्ट हिंसाकारणेषु स्थितः अहिंसायां सामान्येन यतत इति प्रमत्तः ।

पंचदशप्रमादपरिणतो वा ॥ ३ ॥ अथवा चतसृभि विक्थाभि कपायचतुष्टयेन पंचभि-
रिन्द्रिषु निद्राप्रणयाम्ना च परिणतो य स प्रमत्त इति कथ्यते ।

योगशब्दः संबधपर्यायवचनः ॥ ४ ॥ अय योगशब्द सन्धपर्यायवचनो दृष्टव्य । योजन
योग सन्ध इति यावत् । यद्येन भागप्रधानो निर्देश कर्तव्य प्रमत्तत्वयोगाद् इति, द्रव्यप्रवाने हि सति
सन्धप्रतीते ? नैष दोष आत्मपरिणाम एव कर्तृत्वेन निर्देश्यते प्रमाद्यतिस्म इति प्रमत्त परिणाम ।
तेन ग प्रमत्तयोगादिति ।

कायवाङ्मनस्कर्म्म वा ॥ ५ ॥ अथवा कायवाङ्मनस्कर्म्मयोग इत्युच्यते । प्रमत्तस्य योग
प्रमत्तयोग तस्मात्प्रमत्तयोगात् इति हेतुनिर्देश । प्रमत्तयोगाद्धेतो प्राणव्यपरोपणं हिंसेति ।

व्यपरोपणं वियोगकरण ॥ ६ ॥ वियोगकरण व्यपरोपणमित्युच्यते । प्राणा उक्ता तेषा व्यपरोपण ।
प्राणव्यपरोपण

प्राणग्रहण तत्पूर्वकत्वात् प्राणिव्यपरोपणस्य ॥ ७ ॥ प्राणग्रहण क्रियते तत्पूर्वकत्वात्
प्राणिव्यपरोपणस्य । प्राणवियोगपूर्वको हि प्राणिवियोग, स्वत प्राणिनो निरयत्नाद्वियोगाभावात् ।

अन्यत्वाद्धर्माभावः इति चेन्न दु खोत्पादकत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत प्राणम्योऽय आत्मा
अत प्राणवियोगेन आत्मन किञ्चिद्भवतीत्यधर्माभाव स्यात् इति १ तन्न किं कारण । तद्दु खोत्पादकत्वात् ।
प्राणव्यपरोपणे हि सति तत्सन्निधिनो जीवस्य दु खमुत्पद्यत इत्यधर्मसिद्धि

शरीरिणोऽन्यत्वात् दुःखाभाव इति चेन्न पुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात् ॥ ९ ॥
स्यादेतदन्य शरीरी प्राणेभ्य अतस्तत्पूर्वकदु खमस्य न युज्यते इति १ तन्न किं कारण १ पुत्रकलत्रादिवियोगे
तापदर्शनात् अन्यत्वेऽपि सति पुत्रकलत्रादिवियोगे तापो दृश्यते ।

वध प्रत्येकत्वाच्च ॥ १० ॥ यद्यपि शरीरिशरीरयो लक्षणभेदान्नातान् तथापि वध प्रत्येकत्वात्
तद्वियोगपूर्वकदु खोपपत्तेरधर्माभावात् इत्यनुपालभ ।

एकातवादिना तदनुपपत्तिर्वधाभावात् ॥ ११ ॥ ये नि क्रियत्वनित्यत्वशुद्धत्वसर्गगतत्वादिभि
एकातेन आत्मान कल्पयति तेषा शरीरेण सह वधाभावात् दु खादीनामनुपपत्तिर्भवति ।

उभयविशेषणोपादानमन्यतराभावे हिंसाभावज्ञापनार्थ ॥ १२ ॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरो
पणमित्येतदुभय विशेषणमुपादीयते । किमर्थं १ अन्यतराभावे हिंसाभावज्ञापनार्थं यदा प्रमत्तयोगा नास्ति
केवल प्राणव्यपरोपणमेव न तदा हिंसा । उक्तञ्च—“वियोजयति चसुभिर्नैच वधेन सयुज्यते”

उच्चालदम्भि पादे इरियासामिदस्स णिग्गमट्टाणे

आधादेज्ज कुल्लिगो मरेज्ज तज्जोगमासेज्ज ॥ १ ॥

णहि तस्स तण्णिमित्तो वधो सुत्तमापि देसिदो समये ।

मुच्छा परिग्गहोत्तिय अज्झणप पमाणदो भण्णिदो ॥ २ ॥ इति ।

ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंसेष्यते । उक्तं च—

मरदुत्त जियदुत्त जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।

पयदस्स णत्थि यधो हिंसामेत्तण समिदस्स ॥ १ ॥ इति ।

नैव दोष तत्रापि प्राणव्यपरोपणमस्ति भावलक्षण । तथा चोक्त—

स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्वात्मा प्रमादनात् ।

पूर्वं प्राण्यतराणां तु पश्चात्सदा न वा यध ॥ १ ॥

इत्येव कृत्वा वैश्यालभ क्रियते—

“ जले जंतु स्थले जतुराकाशे जतुरेव च ।

जंतुमालाकुले लोके कथ भिक्षुरहिंसक ॥ इति ॥”

सोत्रावकाश न लभते । भिक्षोर्ज्ञानध्यानपरायणस्य प्रमत्तयोगाभावात् । किंच स्थूलसूक्ष्मजीवाम्युपगमात् । सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यते प्राणिन स्थूलमूर्तय ।

ये शक्यास्ते विवर्ज्येते का हिंसा सयतामन ॥ १ ॥

अत्र कश्चिदाह—साधुक्त भवता प्राणव्यपरोपण हिंसिति । प्राणानां परस्परतो वियोगो हिंसा न काश्चित् प्राणी विद्यते इति । अत उत्तर पठति ।

प्राण्यभावे प्राणाभावः कर्तुरभावात् ॥ १३ ॥ यदि प्राणी न स्यात् प्राणानामभावात् । कुत ? कर्तुरभावात् । इह कुशलाकुशलात्मककर्मपूर्वका प्राणा तच्च कर्मासति कर्तारि न भ्रतीति प्राणाभाव स्यात् अत प्राणसद्भावे एव प्राणिनोस्त्वित्त्व गमयति । सदशादिकरणसद्भावेऽयस्कारससिद्धिवत् । किंचासति प्राणिनि रूपणानुभवनेऽपलभननिमित्तप्रहणसस्करणभिन्नलक्षणा रूपेदेनासद्भावविज्ञानसस्कारा विविक्तशक्तित्वात् परस्परोपकारप्रतिनिवृत्तौत्सुक्या क्षणिकत्वात् रमप्रयोजन प्रत्यप्यसमर्था । हिंसाविद्विष्टिहेतवो न भवन्ति । स्मृत्यभिसाधिकाचिताना व्यधिकरणवदेकाधिकरणेष्वनुपपत्ते । एकेनापि निकले प्राणातिपातान्म्युपगमात् । अपि च उत्पत्त्यनंतर विनाशाम्युपगमे त्रिरोधस्याहेतुकत्वात् प्राणातिपातलक्षणस्य विनाशस्य हिंसको हेतुर्न भवति इति तत्फलानभिसवध । अथाहेतोरपि तत्फलमिष्यते । अहिंसको नाम न कश्चिदस्ति भिन्नसतानोऽपिहेतुर्हिंसक इति चेन्नाऽसत् उत्पत्तेर्हेत्वभावात् । अथासत् उत्पत्तेर्हेतुरिष्यते सतो विनाशे हेतु स्यादिति को विरोध । आह—अभिहितलक्षणापहिंसानंतरोद्विष्ट अमृत किं-लक्षणमित्यत्रोच्यते—

असदविधानममृतं ॥ १४ ॥

असदिति नञासत्प्रतिषेधाच्छून्यार्थसप्रत्ययप्रसंगः ॥ १ ॥ न सदसदिति नञासत्प्रतिषेध क्रियते तेन शून्यार्थसप्रत्यय प्रसज्यते तेन नास्ति न किंचिदित्येवमाद्येवाच्यत स्यात् यदसत् सदिति त्र्यात् न तदमृतं स्यात् ।

न वा सच्छब्दस्य मशंसार्थवाचित्वात् ॥ २ ॥ न वैप दोष किं कारण सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् । न सदसत् अप्रशस्तमिति यावत् ।

अभिधानशब्द करणादिसाधन ॥ ३ ॥ अयमभिधानशब्द करणादिषु साधनेषु दृष्टव्य । अभिधीयते अनेन अभिधा वा अभिधानमिति । असतोर्धस्याभिधान असदभिधान ।

ऋत सत्यार्थे ॥ ४ ॥ ऋतमित्येतत् पद सत्यार्थे दृष्टव्य सत्सु साधु सत्य प्रत्यवायकारणानिष्पादकत्वात् । न ऋतममृतं ।

मिथ्यानृतमित्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्न विपरीतार्थमात्रसप्रत्ययप्रसंगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत मिथ्यानृतमित्येतत् सूत्रमस्तु । कुत ? लघुत्वात् । सूत्र हि नाम यल्लघु गमक च तत् कर्तव्यमिति ? तन्न । किं कारण ? विपरीतार्थमात्रसप्रत्ययप्रसंगात् । अयं हि मिथ्याशब्द विपरीतार्थे वर्तते । तेन भूतनिहने अभूतोद्भावे च यदभिधान तदेवाच्यत स्यात् नास्ति आत्मा नास्ति परलोक इति शामाकत-डुलमात्र आत्मा अगुष्टपरमात्र सर्वगतो निःक्रिय इति च ।

यत्तु विद्यमानार्थविषय परप्राणिपीडाकरण तन्न स्यात् । असदिति पुनरुच्यमाने अप्रशस्तार्थे यत् तत्सर्वममृतमुक्तं भवति । तेन विपरीतार्थस्य प्राणिपीडाकरस्य चाच्यतत्वमुपपन्नं भवति । अथाऽनृतानंतर उद्विष्ट यस्तेय तस्य किं लक्षण ? इत्यत आह—

अदत्तादान स्तेयं ॥ १५ ॥

आदान प्रहण अदत्तस्याऽऽदान अदत्तादान स्तेयमित्युच्यते ॥

सर्वमदत्तमाददानस्याऽकुशलकल्पनायां कर्मादियमात्मसात्कुर्वतः स्तेयप्रसंगः ॥ १ ॥
यद्यनिशेषण अदत्तस्य आदान स्तेयमित्युच्यते कर्माद्यनिधे अन्येनाऽदत्तमाददानस्य स्तेय प्राप्नोतीति । एते
न नोकर्मापि चोदित भवति ।

न दानादानयोर्व्यत्रैव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत्रैवोपपत्ते ॥ २ ॥ नैप दोष येषु मणिमुक्ताहिरण्या
दिषु दानादानयो प्रवृत्तिनिवृत्तिसमन तेष्वेव स्तेयस्योपपत्ते, तेन कर्माणि नास्ति प्रसंग ।

इच्छामात्रमिति चेन्न अदत्तादानग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् इच्छामानमिद यस्य दानादानस
भवस्तस्य ग्रहणमिति ? तत्र किं कारण ? अदत्तादानग्रहणात् । यस्य हि दानादाने समनत तस्य ग्रहणमकु-
शल यदि हि कर्मादानमपि स्तेय स्यात् अदत्तादानमियेतत् विशेषणमयुक्त स्यात्, प्रसक्तस्यादत्तमिति प्रति-
षेधोपपत्ते ।

कर्मापि हि किमर्थं कस्मैचिन्न दीयत इति चेन्न हस्तादिकरणग्रहणविसर्गासमवात्
सूक्ष्मत्वात् ॥ ४ ॥ अथ मतमेतत् किमर्थं कर्म न कस्मै चिदीयत इति गृह्यते ननु लोकवाद प्रसिद्ध आ-
रामविहारदिपादपाना फल अन्यस्मै जलसेकेन दीयते इति ? तन्न किं कारण ? हस्तादिकरणाविसर्गासमवात् ।
यथा वस्त्रपात्रादि हस्तादिकरणैरादीयते अयस्मै च दीयते न तथा कर्म हस्तादिभिरादीयते अन्यस्मै च
दीयते । कुत ? सूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्म हि कर्म हस्तादिग्रहणविसर्गयोग्य न भवति । कथं तर्हि तदादीयते ?

शरीराहारविषयपरिणामतस्तद्बन्धः ॥ ५ ॥ स्वपरकीयेषु शरीरेषु आहोरपु शब्दादिनिषेधेषु च
रागद्वेषरूपात्तीवादिविकल्पात् परिणामात् तस्य कर्मबन्धो भवति तत स्वपरिणामनशीकृतत्वाच्च नान्यस्मै
दीयते । यद्येन नित्यकर्मबन्ध प्राप्नोति ? नेपदोष ।

आसन्ननिरोधे सति संवृतत्वाद्बन्धाभावः ॥ ६ ॥ आसन्ननिरोधो वक्ष्यते गुण्यादिलक्षण
तस्मिन् सति संवृतत्वात् नास्ति बन्ध इति निरवबन्धाभाव । अतो यत्रैहलीकिञ्चोपकारविशेषादानाभिप्राय
स्तत्रैव अदत्तादानप्रवृत्ति ।

शब्दादिविषयपरिणामादाराद्यदत्तादानास्तेयप्रसंग इति चेन्न अप्रमत्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत्
शब्दादिविषयपरिणामादारादीन्यदत्तानि आददानस्य भिक्षो स्तेय प्राप्नोतीति ? तत्र किं कारण ? अप्रमत्तत्वात् ।
यत्नततो ह्यप्रमत्तस्य ज्ञानिन शाल्मल्यश्चा शब्दादिविषयपरिणामादाराद्यादानेपि निरतस्यास्तेयप्रसिद्धे, सामान्य-
तो मुक्तत्वात् दत्तमेव वा तत्सर्वं । तथा हि अय पिहितद्वारादीन् न प्रविशति ।

वदनादिनिमित्तधर्मादानात् स्तेयप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत वदनाकिया
संबन्धेन धर्मोपचये सति प्रशस्त स्तेय प्राप्नोति ? तत्र किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् दानादानसमनो
यत्र तत्र स्तेयप्रसंग इति ।

प्रमत्ताधिकाराच्चान्यत्राऽप्रसंगः ॥ ९ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणन्यपरोपण हिंसित्यत प्रमत्तयोगप्र-
हण अनुवर्तते । तेन प्रमत्तस्य स्तेय वदनादिषु योगत्रयेणाऽऽभिमुह्यत्वादात्मन प्रमत्तत्वं नास्ति । अत
सत्यपि धर्मोदानेऽस्य न स्तेय परिशेषात् प्रमत्तस्य सत्यसति च परकीयद्रव्यादाने त्रिधापि तदादानाद्यर्थो-
द्यतत्वात् स्तेय तदपि प्राणिपीडाकारणत्वात् पापासन्न इत्युच्यते । अत्राह व्याख्यात हिंसादित्रयलक्षण ।
अथाऽमह्य किंलक्षणामित्यत्रोच्यते—

मैथुनमत्रह्य ॥ १६ ॥

मैथुनमिति । किमिद ? मिथुनस्य भागो मैथुन ।

मिथुनस्य भाव इति चेन्न द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसगात् ॥ १ ॥ यदि मिथुनस्य भागे मैथुनमित्युच्यते नैनद्युक्त । कुत ? द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसगात् । एव सति औदासीन्यात्स्थितनिवृत्तरागस्त्रीपुसभननेपि मैथुनप्रसग ।

मिथुनस्य कर्मेति चेन्न पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसगात् ॥ २ ॥ यदि मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युच्यते नैतदुपपन्न कुत ? पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसगात् द्वयोः पुरुषयोः निर्वर्त्य यद्गारोद्गहनादिकर्म तत्रापि प्रसग स्यात् ।

स्त्रीपुंसयोः कर्म इति चेन्न पच्यादिक्रियाप्रसगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत न सर्वमिथुनमिह परिगृह्यते अनिष्टप्रसगात् तत स्त्रीपुसमिथुननिपयकर्मसमग्र इति ? तन्न किं कारण ? पच्यादिक्रियाप्रसगात् । ततश्च स्त्रीपुत्रजितयोर्नमस्काराद्यासिधेर्न मैथुनप्रसगदोष । अत उत्तर पठति—

स्त्रीपुसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे रागपरिणामो मैथुनं ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदये सति स्त्रीपुसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे सति सुखमुपलिप्समानयोः रागपरिणामो य स मैथुनव्यपदेशभाक् । ननु नायशब्दार्थं सत्यमेवमेतत् तथापि प्रसिद्धिशास्त्रात् अर्थाव्ययसाय इतीष्टार्थो गृह्यते ।

नवैकस्मिन्नप्रसगात् ॥ ५ ॥ नवैतद्युक्त कुत ? एकस्मिन्नप्रसगात् । हस्तपादपुद्गलसघटनादिभिरब्रह्म सेवमाने एकस्मिन्नपि मैथुनमिष्यते, तन्न सिच्यति ।

उपचारादिति चेन्न मुख्यफलाभावप्रसगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् यथा स्त्रीपुसयोः चारित्रमोहोदये वेदनापीडितयोः कर्म मैथुन तथैकस्यापि चारित्रमोहोदयोद्विक्तरागस्य हस्तादिसघटनेस्ति मैथुनमिति ? तन्न मुख्यफलाभावप्रसगात् । यन्मुख्य मैथुने कर्मात्मनफल तदत्र न प्रसज्येत । मुस्यसिंहगतक्रौर्यशौचैर्दिर्माणनकेऽपवृत्तिरत् । दृष्यते च मुख्यमतो नोपचारः ।

नवास्य स्पर्शवद्द्रव्यसयोगस्याविशेषाभिधानात् ॥ ७ ॥ यथा स्त्रीपुसयोरत्यर्थं सयोगे परस्परकृतस्पर्शाभिमानात् सुख । तथैकस्यापि हस्तादिसघटनात् स्पर्शाभिमानस्तुल्यस्तस्मान्मुख्य एव तत्रापि मैथुनशब्दलाभ रागद्वेषमोहाविष्टत्वात् । किंच—

एकस्य द्वितीयोपपत्तौ मैथुनत्वसिद्धेः ॥ ८ ॥ यथैकस्यापि पिशाचनशीकृतत्वात् सद्वितीयत्व तथैकस्य चारित्रमोहोदयापिष्कृतकामपिशाचनशीकृतत्वात् सद्वितीयत्वासिद्धेः मैथुनव्यनहारसिद्धि ।

प्रसिद्धवशाच्चार्यविशेषप्रतीतेः पूर्वोक्तानां चाऽनवद्यत्न ॥ ९ ॥ अयं मैथुनशब्द लोके शास्त्रे च स्त्रीपुसयोगजरतिविशेषे प्रसिद्ध । त्रैके ताजदगोपालादयोपि स्त्रीपुसरतिकर्म मैथुनमित्याचक्षते । शास्त्रेपि अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छाया इत्येवमादौ तदेव कर्माख्यायते तत प्रसिद्धिशास्त्रात् अर्थविशेषप्रतीतेः पुर्वोक्तानां च पक्षाणां अनवद्यत्नमनसेप । तथा—यत्तावदुक्तं मिथुनस्य भाव इति चेन्न द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसगादिति तदसन् अभ्यतरपरिणामाभावे बाह्यहेतोरफलत्वात् यथा ककडुरुचणकादीनां अभ्यतरपाककारणविक्रान्भागात् बाह्योदकाग्निसवत्रस्याफलत्व तथाभ्यतरचारित्रमोहोदयापादितल्लैणपौःस्नात्मकरतिपरिणामाभावात् बाह्यद्रव्यद्वयभननेपि न मैथुन । यद्योक्तं—मिथुनस्य कर्मेति चेन्न पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसगात् इति तच्च वार्ते, कुत कदाचिन् पुरुषद्वयेपि दर्शनात् । चारित्रमोहोदयाविष्टानां हि पुरुषाणां तादृशेषु पुरेषेषु मैथुन दृश्यते । उक्तं—

पुरुषा पुरुषेष्वेव यदानिष्टप्रयोजना ।

अत्यारूढस्य तत्सर्वं रागस्यैव विचेष्टित ॥ १ ॥

इति । यदप्युक्तं स्त्रीपुसयोः कर्मेति चेन्न पच्यादिक्रियाप्रसगात् इति तदसाम्रत-कुत तद्विषयस्यैव प्रहणात् तयोरेव यत्कर्म तदिह गृह्यते पच्यादिकर्म पुन अन्येनापि क्रियते । अपि च प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते

तत चारित्रमोहोदयात् प्रमत्तस्य मिथुनस्य कर्म मेथुनमित्युक्तं नमस्कारायुष्युक्तस्य चाऽप्रमत्तत्वात् चारित्र-
मोहोदयाभावात् सत्यपि धेदनादिमिथुनकर्मणि न मेथुन ।

अहिंसादिगुणवृद्धणाद्ब्रह्म ॥ १० ॥ अहिंसादयो गुणा यस्मिन् परिपाल्यमाने वृहति वृद्धि-
मुपयति तद्ब्रह्मेत्यु-यने । न ब्रह्म अब्रह्म किं तमेथुन । तत्र हिंसादया दोषा पुण्यति । य स्यान्मेथुनसेवन
प्रवण स्थाण्डूधरिष्णूर प्राणिनो हि नस्ति युगादादमाच्छेद अदत्तमादत्त सचेतनमितर च परिग्रह गृह्णाति ।
अत्राह उक्तं भवता हिंसादिचतुष्टयस्य विशेषलक्षणमिदानीमिदमुच्यते परिग्रहस्य किं लक्षणीमत्यत्राच्यते ।

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छेत्युच्यते । केय मूर्च्छा ?

बाह्याभ्यन्तरोपधिसरस्रणादिन्यापृतिमूर्च्छा ॥ १ ॥ बाह्यानां गोमादिप्राणिमुक्तादीना चेतना-
चेतानां अभ्यन्तराणा च रागादीनामुपधीना सरस्रणाजितसरस्रारादिलक्षणन्यापृति मूर्च्छति कथ्यते ।

वातपित्तश्लेष्माधिकारपूसग इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २ ॥ स्यामत् वातपित्तश्लेष्मणाम-
न्यतमस्य दोषस्य प्रकोपान् उपजायमानो विकारो मूर्च्छति ? तन्न किं कारण विशेषितत्वात् । मूर्च्छेरिय मोह-
सामान्ये वर्तमान बाह्याभ्यन्तरोपधिमरक्षणादिविषय परिगृहीत इति विशेषितत्वात् इष्टार्थसंप्रत्ययो भवति ।
सामान्यचोदानाश्च विशेषव्यतिष्ठत इति ।

बाह्यस्याप्रसग इति चेन्नाध्यात्मिकप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूर्च्छेयनेन आध्यात्मिक
परिग्रह परिगृह्यते । तेन चारास्य परिग्रहस्य न प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारण ? आध्यात्मिकप्रधानत्वात्
ममेति सकल्प आध्यात्मिक परिग्रह स प्रधानभूत इति तस्योपादान क्रियते तस्मिन् सप्रहाते तत्कारण-
स्याप्यनुपगोण प्रतीते । अथ यदा बाह्य प्राधायेन इष्यते कथं तस्य समह मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यस्य मूर्च्छा-
व्यपदेश । यथाज्ञे वै प्राणा इति प्राणकारणे अज्ञे प्राणोपचार । तथा मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यपरिग्रहो मूर्च्छे
ति व्यतीहयते ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु सगः परिग्रहः इति चेन्न प्रमत्तयोगाधिकारात् ॥ ४ ॥ स्यामत्
यथाध्यात्मिकेपि रागादात्मपरिणामे सग परिग्रह इत्यु-यत । ज्ञानदर्शनचारित्र्येष्वपि सग परिग्रह प्राप्नो-
तीति ? तन्न किं कारण ? प्रमत्तयोगाधिकारात् । तत ज्ञानदर्शनचारित्र्यतो प्रमत्तस्य मोहाभावात् न मूर्च्छा-
स्ति इति नि परिग्रहस्य सिद्ध । किंच तेषां ज्ञानादीना अहेयत्वात् आत्मस्वभावानतिवृत्तेरपरिग्रहस्य । रागा
दय पुन कर्मोदयतन्त्रा इत्यनात्मस्वभावत्वाद्देया ततस्तेषु सकल्प परिग्रह इति युज्यते ।

तन्मूलः सर्वदोषानुपगः ॥ ५ ॥ स परिग्रहो मूलमेवा ते तन्मूल । के पुनस्ते सर्वदोषानु-
पगा ममेदमिति हि सति सकल्पे रक्षणादय सजायते । तत्र च हिंसात्रय भाविनी तदर्थमनृत जल्पति
चौर्य चाचरति मेथुने च कर्मणि प्रतियतते तत्प्रभया नरकादिषु दुःखप्रकारा । इहापि अनुपरतव्यसन-
महार्णवावगाहन । एवमभूमिर्भानामि हि प्ररीकृतचेतसोपायावद्यदर्शिनो निरक्तस्य सप्तसारीक्रियाकलापा
दुःखबुद्ध्या निरस्तुकीकृतविषयबुद्धेः स्व मैत्रीप्रमोदकारणयमाध्यस्थप्रणिधानापादितसौहाद्रिस्य ज-म-
मरणपरिलेदितमतेरवलोकितशरीरस्वभावास्य मोक्ष प्रत्यवहितस्य यस्य सति व्रतानि स भवति—

नि शल्यो व्रती ॥ १८ ॥

अनेकधा प्राणिगणशरणाच्छ्रय ॥ १ ॥ विविधवेदनाशलाकाभि प्राणिगण श्रृणाति हिनस्ति
इति शल्य ।

आवाधकत्वाद्दुपचारासिद्धिः ॥ २ ॥ यथा शरारानुप्रवेशादिमहरण शरीरिणो वाधाकर शल्य
तथा कर्मोदयविकारोपि शारीरमानसवाधोदयत्वात् शल्यमिव शल्यमित्युपचर्यते ।

तत्रिविधं मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात् ॥ ३ ॥ तदेतच्छल्य त्रिविधं वेदितव्यं कुत मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात्, माया निकृतिर्वचनेत्यनर्थातर । विषयभोगाकाक्षा निदान, मिध्यादर्शनमत-
रप्रश्रद्धान । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यानि क्रातो नि शल्यो व्रतीत्युच्यते । अत्र कश्चिदाह—

विरोधाद्द्विशेषणानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ नि शल्यन्व व्रतित्प्रमित्येतदुभय विरुद्धं ततो न नि शल्य-
त्वाद्व्रती भवितुमर्हति न हि दडसत्रधाच्छत्री स्यात्, तस्मात् व्रताभिसवधादेव व्रतीति वक्तव्यं । शल्याभा-
वाच्च नि शल्य इति ।

आनर्थक्यं वाऽन्यतरेण गतार्थत्वात् ॥ ५ ॥ यदि व्रतित्त्वानि शल्यस्तस्मात् व्रतित्येतानद्वाच्यं,
न नि शल्य इति । यदि च नि शल्यत्वात् व्रती तस्मान्नि शल्य इत्येतानद्वाच्यं ?

न व्रतीति विरूपः इति चेन्न फलविशेषाभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् निकल्पोत्र गृह्यते नि-
शल्यो वा व्रती वा इति ततो न विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभासो दोष इति ? तन्न किं कारणं ? फलविशेषाभावात्
फलविशेष्यता हि लोके विकल्पो दृष्ट । यथा देवदत्त घृतेन वा सूपेन वा दध्ना वा भोजयेत् इति । न
तथेह फलविशेषोक्ति नि शल्यो वा व्रती वेति उभयविशेषणविशिष्टस्यैकस्येष्टत्वात् ।

नवांगांगिभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ न वा एष दोष किं कारणं ? अगांगिभावस्य विवक्षि-
तत्वात् न हिंसाद्युपरतिमात्रव्रतसन्धत्वात् व्रती भवति अतरेण शल्याभाव, सति शल्यापगमे व्रतसवधात्
व्रतीति विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते, बहुक्षीरघृताभावात् सर्तीष्यपि गोपु न गोमान्
तथा सशल्यत्वात् सत्त्वपि व्रतेषु न व्रती यस्तु नि शल्य स व्रती । तत्रैतन् स्यात् कथमेतदेव भविष्य-
तीत्युच्यते—

प्रधानानुविधानात् अग्रधानस्य ॥ ८ ॥ यथा तीक्ष्णेन परशुना छिनत्तीति तीक्ष्णगुणविशिष्ट-
परशुरग्रधानभूतं छेत्तु प्रधानस्योपकारे प्रवर्तते तथा नि शल्यत्प्रगुणविशिष्टानि व्रतानि गुणभूतानि तद्वत्
प्रधानस्य विशेषकाणि । आह—किमेव व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसाद्यभावात् यथोक्तक्रियासमूहविजृम्भित-
परिणाम परिग्रहे निरपेक्ष । सर्व एव अगारसन्ध प्रति निवृत्तौत्सुक्य प्रतिज्ञायते उत विरतोपि कश्चिन्
गृहीति निश्चीयत इति । अत्रोच्यते—अमीपामेव हिंसादीनां निरतिविशेषस्य भेदात् अधिकृतो व्रती द्वेषा-

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थित्यांगनादगार ॥ १ ॥ प्रतिश्रयार्थिभिर्जनैरग्यते गम्यते तदित्यगार वेदम इत्यर्थः ।
अगारमस्यास्तीत्यगारी न विद्यते अगारमस्येत्यनगार ।

अनियमप्रसंग इति चेन्न भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं शून्यागारदेवकुला-
द्यानासस्य मुनेरगारित्वं प्राप्तं अनिवृत्तनिषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणात् विमुच्यागारं वने वसत अनगारत्वं
चैत्यनियमप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ? भावागारस्य विवक्षितत्वात् । चारित्रमोहोदये सति अगारसन्ध
प्रत्यनिवृत्तपरिणाम अगारमित्युच्यते स यस्यास्यसौ वने वसन्नपि अगारीति व्यपदेश, अर्हति । तदभावा-
दनगार इति च भवति ।

व्रतिकारणसाकल्यात् गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न नैगमसग्रहव्यवहारव्यापारात् नग-
रावासवत् ॥ ३ ॥ यथा गृहापररकादिनगरैकदेशे निवास्तपि नगरानास इति शब्दयते । तथा असक-
लत्रतोपि नैगमसग्रहव्यवहारनयविनक्षापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ।

राजव्रता ॥ ४ ॥ यथा द्वात्रिंशज्जनपदसहस्राधिपति सार्वभौमो राजेति । एकजनपदपति तदर्धे-
श्वरो वा न राजा न भवति भनत्येव । तथाद्यादशशीलसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रधरत्वादनगार सप्-
णव्रत इति सयतासयतोऽनुव्रतधरत्वात् न व्रतीति न भवति भनत्येव । अत्राह हिंसादीनामन्यतमस्मात् य
प्रतिनिवृत्तं स खल्वगारी व्रती नैन, किं तीर्हि पचतय्या अपि निरतैर्वैकल्येन विवक्षितं इत्युच्यते—

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्द सूक्ष्ममचनो द्रष्टव्य । अणुनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रत । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते-
सर्वसावधानिवृत्त्यसम्भवात् । कुतस्तर्हि असौ निवृत्त ?

द्वीन्द्रियादिव्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्वीन्द्रियादीनां जगमानां प्राणिना व्यपरोपणात् त्रिधा
निवृत्त अगारीत्याद्यमणुव्रत ।

स्नेहद्वेषमोहावेशान् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चोद्रेकात्
यदसत्याभिधान सतो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रत ।

अन्यपीडाकाराद् पार्थिवभयाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् पूतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपी-
डाकर पार्थिवभयादिवशादवश्य परित्यक्तमपि यददत्त तत प्रतिनिवृत्तादर श्रापक इति तृतीयमणुव्रत ।

उपात्तानुपात्तान्यागनासगाद्विरतरति ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अन्यागनाया सगाद्वि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रत ।

परिच्छिन्नधनधान्यक्षेत्राद्यवधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीना इच्छावशात् कृतपरिच्छेद गृ-
हीति पचममणुव्रत । आह स्थर्थायसि विरतिमभ्युपगतस्य श्रापकस्य किंमतावानेव विशेष आहोस्विदास्ति
काश्चिदन्वोपीत्यत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरि-
माणातिथिसविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशा परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ता श्रेणीकृता
दिग्म्यपदेशमर्हीत ।

आदित्यादिगतिविभेदस्त्रेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्वोदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तत्रेदः ।
प्राचीं दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमधो विदिक्चेति ।

ज्ञानादीना अवधृतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ ग्रामनगरगृहापनरकादीनामवधृतपरिमाणा
ना प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदंड ॥ ४ ॥ असत्युपकारे पापादानहेतु अनर्थदंड
इति व्यग्रहियते । विरमणविरति निवृत्तिरिति यावन् । दिग्देशानर्थदंडेभ्योविरति दिग्देशानर्थदंडविरति ।
साधन कृतेति वृत्ति । विरतिशब्द प्रत्येक परिसमाप्यते—दिग्विरति देशविरतिरनर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानाभिसवधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसाव्रतस्तेयाव्र-
ह्मपरिग्रहभ्यो विरतिव्रत, इत्यत विरतिग्रहणमनुवर्तते, तत पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं
कारण ? उपसर्जनानाभिसवधात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्देशानर्थदंडग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिस-
वध्यते तत पुनर्विरतिग्रहण क्रियते ।

एकत्वेन गमन समय ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तद्यथा सगत घृत सगत तैल इत्युक्ते एकीभू-
तमिति गम्यते एकत्वेन गमन समय । प्रतिनियतकायवाङ्मनस्कर्म्मपर्यायार्थ प्रतिनिवृत्तत्वादात्मनो द्रव्या-
र्थेनैकत्वगमनमित्यर्थ । समय एव सामायिक, समय प्रयोजन अत्येति वा सामायिक ।

उपेत्य तस्मिन् वसतीन्द्रियाणि इत्युपवास ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहण प्रति निवृत्तौल्लुक्त्वानि पचा-

तन्निविधं मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात् ॥ ३ ॥ तदेतच्छल्य त्रिविध वेदितव्यं कुत मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात्, माया निकृतिर्वचनेत्यनर्थान्तर । विषयभोगाकाक्षा निदान, मिध्यादर्शनमत-
स्वध्रान्तान् । एतस्मात्त्रिविधान्छल्यान्नि जातो नि शल्यो व्रतीत्युच्यते । अत्र कश्चिदाह—

विरोधाद्द्विशेषणानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ नि शल्येन व्रतित्वमित्येतदुभय विरुद्धं ततो न नि शल्य-
त्वाद्व्रती भवितुमर्हति न हि दडसन्नधाच्छत्री स्यात्, तस्मात् व्रताभिसन्नधादेव व्रतीति वक्तव्य । शल्याभा-
वाच्च नि शल्य इति ।

आनर्थक्यं वाऽन्यतरेण गतार्थत्वात् ॥ ५ ॥ यदि व्रतित्वान्नि शल्यस्तस्मात् व्रतित्वेताद्वाच्यं,
न नि शल्य इति । यदि च नि शल्यत्वात् व्रती तस्मान्नि शल्य इत्येतान्द्वाच्यं ?

न व्रतीति विरूपः इति चेन्न फलविशेषाभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् निकलोत्र गृह्यते नि-
शल्यो वा व्रती वा इति ततो न विशेषणविशेष्यसन्नधाभावो दोष इति ? तन्न किं कारणं फलविशेषाभावात्
फलविशेषयता हि लोके विकल्पो दृष्ट । यथा देवदत्त घृतेन वा सूपेन वा दध्ना वा भोजयेत् इति । न
तथेह फलविशेषोस्ति नि शल्यो वा व्रती वेति उभयविशेषणत्रिशिष्टस्यैकस्येष्टत्वात् ।

नवांगांगिभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ न वा एष दोष किं कारणं अगांगिभावस्य विवक्षि-
तत्वात् न हि साद्युपरतिमात्रव्रतसन्नधात् व्रती भवति अतरेण शल्याभाव, सति शल्यापगमे व्रतसन्नधात्
व्रतीति विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते, बहुक्षीरघृताभावात् सर्तीष्यपि गोषु न गोमान्
तथा सशत्यत्वात् सत्स्वपि व्रतेषु न व्रती यस्तु नि शल्य स व्रती । तत्रैतन् स्यात् कथमेतदेव भविष्य-
तीत्युच्यते—

प्रधानानुविधानात् अप्रधानस्य ॥ ८ ॥ यथा तीक्ष्णेन परशुना उिनचीति तीक्ष्णगुणविशिष्ट-
परशुरप्रधानभूत छेतु प्रधानस्योपकारे प्रवर्तते तथा नि शल्यत्वरगुणविशिष्टानि व्रतानि गुणभूतानि तद्वत्
प्रधानस्य विशेषकाणि । आह—किमेव व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसायभावात् यथोक्तक्रियासमूहविजृम्भित-
परिणाम परिग्रहे निरपेक्ष । सर्व एव अगारसन्नध प्रति निवृत्तौस्तुत्य प्रतिज्ञायते उत विरतोपि कश्चित्
गृहीति निश्चीयत इति । अत्रोच्यते—अमीपामेव हिंसादीना निरतिविशेषस्य भेदात् अधिकृतो व्रती द्वेषा-

अगार्यनगरश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थितयांगनादगार ॥ १ ॥ प्रतिश्रयार्थिभि जनैरग्यते गम्यते तदित्यगार वेदम इत्यर्थ ।
अगारमस्यास्तीत्यगारी न विद्यते अगारमत्येत्यनगर ।

अनियमप्रसंग इति चेन्न भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत शून्यागारदेवकुला-
द्यानासस्य मुनेरगारित्व प्राप्त अनिवृत्तविषयवृष्णस्य कुतश्चित्कारणात् विमुन्यागार वने वसत अनगरत्व
चेत्यनियमप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं भावागारस्य विवक्षितत्वात् । चारित्र्यमोहोदये सति अगारसन्नध
प्रत्यनिवृत्तपरिणाम अगारमित्युच्यते स यस्यास्त्यसौ वने वसन्नपि अगारीति व्यपदेश, अर्हति । तदभावा-
दनगर इति च भवति ।

व्रतिकारणसाकल्यात् गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न नैगमसग्रहव्यवहारव्यापारात् नग-
रात्रासवत् ॥ ३ ॥ यथा गृहापवरकादिनगैरकदेशे निवास्यपि नगराजस इति शब्दयते । तथा असक-
लत्रतोपि नैगमसग्रहव्यवहारनयविनक्षापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ।

राजपदा ॥ ४ ॥ यथा द्वात्रिंशज्जनपदसहस्राधिपति सार्वभौमो राजेति । एकजनपदपति तदर्धे-
श्वरो वा न राजा न भवति भवत्येव । तथाष्टादशशालिबसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रधरत्पदानगर सधू-
र्णव्रत इति सयतासयतोषुव्रतधरत्पदा न व्रतीति न भवति भवत्येव । अत्राह हिंसादीनामन्यतमस्मात् य
पतिविवक्षितं स तस्यगारी व्रती इति किं तर्हि पञ्चतम्या अपि विवर्तनकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्द सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्य । अणूनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रत । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते—
सर्वसावयानि नृत्त्यसभवात् । धुनस्तर्हि असौ निवृत्तः ।

द्वीन्द्रियादिव्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्वीन्द्रियादीनां जगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् त्रिधा
निवृत्त अगारीत्याद्यणुव्रत ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चोद्रेकात्
यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रत ।

अन्यथाकाराद् पार्थिवभवाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यथा-
कार पार्थिवभवादिब्रह्मादयस्य परित्यक्तमपि यददत्तं तत् प्रतिनिवृत्तादरं श्रावक इति तृतीयमणुव्रत ।

उपात्तानुपात्तान्यागनासगाद्विरतरति ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अन्यागनाया सगाद्वि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रत ।

परिच्छिन्नधनधान्यसंज्ञाद्यधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनां इच्छानशात् कृतपरिच्छेद गृ-
हीति पञ्चममणुव्रत । आह रथर्थायसि विरतिमभ्युपगतस्य श्रावकस्य किंमतायावेव विशेष आहोस्विदस्ति
कश्चिदन्योपात्यत्राप्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरि-
माणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशा परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ता श्रेणीकृता
दिग्भ्यपेदशमर्हति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्तद्भेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्योदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तद्भेद ।
मार्ची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमधो विदिक्चेति ।

ज्ञानादीनां अवधृतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ माननगरगृहापवरकादीनामवधृतपरिमाणा
ना प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदंड ॥ ४ ॥ असत्युपकारे पापादानहेतु अनर्थदंड
इति व्यपदिश्यते । विरमण विरति निवृत्तिरिति यावत् । दिग्देशानर्थदंडेभ्योविरति दिग्देशानर्थदंडविरति ।
सायन कृतेति वृत्ति । विरतिशब्द प्रत्येक परित्तमाप्यते—दिगिरति देशविरतिरानर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानाभिसवधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसादृतस्तेयात्र-
ह्यपरिग्रहेभ्यो विरतिर्भूत, इत्यत विरतिग्रहणमनुवर्तते, तत् पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति ? तत्र । किं
कारण ? उपसर्जनानभिसवधात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्देशानर्थदंडग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिस-
वप्यते तत् पुनर्विरतिग्रहण क्रियते ।

एकत्वेन गमन समय ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तथा सगत घृत सगत तैल इत्युक्ते एकीभू-
तमिति गम्यते एकत्वेन गमन समय । प्रतिनिपत्तकायवाङ्मनस्कर्तव्यार्थार्थ प्रतिनिवृत्तत्वादात्मनो द्रव्या-
र्थैकैकत्वगमनमित्यर्थ । समय एव सामायिक, समय प्रयोजन अस्वेति वा सामायिक ।

उपेत्य तस्मिन् वसतीन्द्रियाणि इत्युपवासः ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहण प्रति निवृत्तोत्सुक्यानि पचा

पीडियाणि उपेत्य तस्मिन् वसतीत्युपवास । अशनपानभक्ष्यलेह्यलक्षणचतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः ।
प्रोपधशब्दः पर्वपर्यायवाची । प्रोपधे षपवास प्रोपधोपवासः । साधनं कृतेतिवृत्तिः, सज्ञायामिति वा ।

उपेत्य भुज्यते इत्युपभोगः ॥ ८ ॥ उपेत्यात्मसात् कृत्य भुज्यते अनुभूयत इत्युपभोगः ।
अशनपानगोधमाल्यादि ।

परित्यज्य भुज्यत इति परिभोगः ॥ ९ ॥ सकृद्भुक्त्वा परित्यज्य पुनरपि भुज्यते इति परिभोग इत्युच्यते । आच्छादनप्रावरणालंकारशयनाशनगृहयानवाहनादिः । उपभोगश्च परिभोगश्च उपभोगपरिभोगौ उपभोगपरिभोगयोः परिमाणं, उपभोगपरिभोगपरिमाणं ।

संयममाविनाशयन्नततीत्यतिथिः ॥ १० ॥ चारित्र्यलाभवल्लोपेतत्वात् संयममाविनाशयन् अतर्क्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्ति इत्यतिथिः । अनियतकालागमनं, इत्यर्थः । सविभजनं सविभागं अतिथये सविभागं अतिथिसविभागं । अश्वघासादिवद्वृत्तिः ।

व्रतगृहणमनर्थकमिति चेदुक्तं ॥ ११ ॥ व्रतामिदं नुवर्तते पुनर्व्रतग्रहणमनर्थकमिति चेदुक्तं किमुक्तं ? उपसर्जनानभिसवधादिति ।

व्रतसंपन्नशब्दः प्रत्येकमभिसवध्यते ॥ १२ ॥ दिग्विरतिव्रतसपन्नं देशविरातिव्रतसपन्नं इत्यादि अथ किमर्था दिङ्निवृत्तिः ?

दुष्परिहारक्षुद्रजंतुप्रायत्वाद्दिग्निवृत्तिः ॥ १३ ॥ दुष्परिहारैः क्षुद्रजंतुभिराकुला दिशः अतस्तान्निवृत्तिः कर्तव्या ।

तत्परिमाणं च योजनादिभिरभिज्ञानघट्टिः ॥ १४ ॥ तासां परिमाणं योजनादिभिः पर्वतादिप्रसिद्धाभिज्ञानैः कर्तव्यं ।

अगमनेषु प्राणिवधाभ्यनुज्ञानमिति चेन्न निवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं दिक्परिमाणं फरणान् अगमनेषु तद्वत्प्राणिवधाभ्यनुज्ञानं प्रसक्तं अन्यथा वा दिक्परिमाणमनर्थकं इति तन्न । किं कारणं ? निवृत्त्यर्थत्वात् । कास्त्येन निवृत्तिं कर्तुं अशक्नुवत् शक्यतां प्राणिवधविरतिं प्रत्यापूर्णास्थात्र प्राणपात्रा भवतु वा मा वा भूत् । सत्यपि प्रयोजनभूयस्त्वे परिमितात् दिग्बधेर्वहिर्नास्कत्स्यामिति प्रणिधानान्न दोषः ।

तृष्णाप्राकाश्यानिरोधतत्रत्वाच्च ॥ १६ ॥ प्रवृद्धेच्छस्य आत्मनस्तस्या दिशि विना यत्नात् मणिरत्नादिलाभोस्तीत्येव अन्येन प्रोत्साहितस्यापि मणिरत्नादिसंप्राप्तिवृष्णाप्राकाश्यानिरोधं कथं तत्रितो भवेदिति दिग्गिरति श्रेयसी ।

ततो वहिर्भद्राव्रतप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ अहिंसाद्यनुव्रतधारिणोप्यस्य परिमितादिग्बधेर्वहिर्गोनोत्राक्राययोगैः कृतकारितानुव्रतविकल्पे हिंसादिसर्वसायनानि वृत्तिरिति महाव्रतत्वमनस्येव ।

तथैव देशनिवृत्तिः ॥ १८ ॥ यथा दिङ्निवृत्तिः कृता तथैव देशनिवृत्तिः कार्या । मदीयस्य गृह्णातरस्य तटाकस्य वा मध्यं मुक्त्वा देशातरं नास्कत्स्या इति तन्निवृत्तौ पूर्ववत् प्रयोजनं वदितव्यं । महाव्रतत्वं च वहिर्व्यवस्थाप्य । अयमनयोर्विशेष-दिग्गिरिति सार्वकालिकी देशविरातिर्यथाशक्तिका-लनियमेनेति ।

अनर्थदहं पंचधा अपध्यानपापोपदेशप्रमादाच्चरितहिंसाप्रदानाद्युभयभक्तिभेदात् ॥ १९ ॥ अनर्थदहं पंचधा भिद्यते कुत ? अपध्यानपापोपदेशप्रमादाच्चरितहिंसाप्रदानाद्युभयभक्तिभेदात् ।

केशतिर्यग्गुणिव्यावधकारंभकादिषु पापसयुतं वचन पापोपदेश ॥ २१ ॥ तथा
अस्मिन् देशे दासा दास्य सुलभास्तानमु देशे नात्या विक्रयकृते महानर्थलाभो भवतीति केशयणि-
ष्या । गोमालिण्यादीन् अमुत्र गृहान्ता अन्यत्र देशे व्यवहारे कृते भूरिचितलाभ इति तिर्यग्गुणिव्या । वायु-
रिकसौकारिकशाकुनिकादिभ्यो मृगवराहशकुतप्रभृतयोऽमुस्मिन् देशे सतीति वचन वधकोपदेश ।
आरभकेभ्य कृपीयलादिभ्य क्षित्युदकजलनपयननस्पत्यारभोऽनेनापायेन कर्तव्य, इत्याख्यानमारभको-
पदेश । इत्येव प्रकार पापसयुक्त वचन पापोपदेश ।

प्रयोजनमंतरंणाधि वृक्षादिछेदनभूमिकुट्टनसच्छिद्यसेचनाद्यवयवकर्म प्रमादाचरितपिनि
कथ्यते ॥ २२ ॥

विपशस्त्राभिरञ्जुकशादृढादिर्हिसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

हिंसारागादिप्रवर्धितदुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरश्रुभधुतिरित्याख्यायते ॥ २४ ॥
एतस्मादनर्थदडाहिरति कार्या ।

मध्येऽनर्थदडग्रहण पूर्वोत्तरातिरेकानर्थम्यज्ञापनार्थं ॥ २५ ॥ पूर्वो दिग्देशयोक्त-
रयोक्षोपभोगपरिभोगयोरकथृतपरिमाणयोरनर्थक चक्रमणादिविषयोपसेवन च निष्प्रयोजन न कर्म कर्तव्यमि-
त्यतिरेकनिवृत्तिज्ञापनार्थं मध्येऽनर्थदडवचन क्रियते ।

सामायिके नियतदेशकाले महाव्रतत्व पूर्ववत् ॥ २६ ॥ इयति देशे, एतावति काल इत्यन-
धारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्व पूर्ववद्वेदितव्य, अणुस्थूलकृतार्हिसादिनिवृत्ते ।

सयमप्रसग इति चेन्न तद्वातिकर्मोदयात् ॥ २७ ॥ स्यामत् सामायिके सर्वसावयनिवृत्ति-
लक्षणे स्थितस्य तस्य सयम प्राप्नोतीति । तन्न । किं कारणं । तद्वातिकर्मोदयात् । तस्य हि सयमवातिकर्मो-
दयोऽस्तीति न सयतत्त्व ।

महाव्रतत्वाभाव इतिचेन्नोपचारात् राजकुले सर्वगतचैत्रवत् ॥ २८ ॥ यद्यम्यतरसयमवा-
तिकर्मोदयोरिति तद्दुदयेनाश्रय अनिर्जुतपरिणामेन भवितव्य ततश्च महाव्रतत्वमस्य नोपपद्यत इति मतं । तन्न ।
किं कारणं । उपचारात् । राजकुल सर्वगतचैत्रवत् । यथा पौरजनपदकोष्ठागारादिषु बाह्येषु व्यापारेषु
सर्वेषु व्यापृत स्नागानुलेपनशयनात् पुरादिव्यापारेषु अम्यतरेषु केयुचित् व्यापृतिमननुगच्छन्पि राजकुले
सर्वगतक्षेत्र इत्युपचर्यते । तथा हिंसादिषु बाह्येषु सर्वेषु अनाशक्तपिण्य अम्यतरसयमवातिकर्मोदया-
पादितमदाविरतिपरिणामे सत्यपि महाव्रत इत्युपचर्यते । एव च कृत्वा अभव्यस्यापि निर्मथल्लिगधारिण
एकादशागव्यापिन महाव्रतपरिपालनादसयतभावनस्यापि उपरिभ्रैयकप्रिमानासितोपपन्ना भवति ।

स्नानगधमाल्यादिविरहितोऽवकाशे शुचापुषसेत् ॥ २९ ॥ स्वशरीरसस्कारसस्करणस्ना-
नगधमाल्याभरणादिभिर्विरहित शुचौ अनकाशे साधुभिनासे चैत्यालये स्नानोपधोपवासगृहे वा धर्मकथा-
श्रवणश्रान्णचित्तनावहितात् करण सनुषसेत् निरारभ ध्यायक ।

भोगसंख्यान पचावध त्रसघातप्रमादवहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् ॥ ३० ॥
भोगपरिसंख्यान पचावध प्रत्येतव्य । कुत । त्रसघातप्रमादवहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् । तत्र मधु-
मास सदा परिहर्तव्य त्रसघात प्रति निवृत्तचेतसा । मधुमुपसेव्यमान कार्यकार्यविवेकसमोहकर-
मिति तद्वर्जनं प्रमादविरहायातुष्टेय । केतक्यर्जुनपुष्पादीनि बहुजुतयोनिस्थानानि शृंगवेरमूलकार्द
हरिद्रामिन्त्रकुसुमादीन्यनतकायव्यपदेशाहाणि, एतेषामुपसेवने बहुघातोत्पन्नकामिति तत्परिहार श्रेयान् ।
यानवाहनभरणादिषु एतावदेवधमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टानिवर्तनं कर्तव्य । न हि असत्यभिसाधिनियमे व्रत-

मिति इष्टानामपि चित्रवस्त्रविकृतवेषाभरणादीनामनुपसेव्याना परित्याग कार्यः, यावज्जीव । अथ न शक्तिरस्ति कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्यनुरूप निवर्तन कार्य ।

अतिथिसविभागश्चतुर्विधोभिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ ३१ ॥ अतिथिसविभाग-
श्चतुर्धा भिद्यते कुत भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् । मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये समयपरायणाय शुद्धाय
शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च मन्मद्दर्शनज्ञानचारित्र्योपबृहणानि दातव्यानि । औषध
प्रायोग्यमुपयोजनीय । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति । चशब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्म-
समुच्चयार्थः । क पुनरसौ ?

मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वायुरिन्द्रियबलसंक्षयो मरण ॥ १ ॥ स्वपरिणामोपात्तस्यायुष इन्द्रियाणां वलना च कारण-
वशात् सक्षयो मरणमिति मन्यते मनीषिण ।

अंतग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ मरण द्विविध नित्यमरण तद्भवमरण चेति । तत्र
नित्यमरण समये समये स्वायुरादीना निवृत्ति । तद्भवमरण भयातरप्राप्त्यनतरोपरिदृष्ट पूर्वभववि-
गमन । तत्रातग्रहण कियते तद्भवमरणपरिग्रहार्थं । मरणमतो मरणात् मरणात् प्रयोजनमस्या
इति मारणांतिकी ।

सम्यक्कायकपायलेखना सल्लेखना ॥ ३ ॥ लिखेण्यंतस्य लेखना तनूकरणमिति यावत् । काय-
स्य बाह्यस्य अभ्यतराणा च कपायाणा तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यक् लेखना । ता मारणांतिकीं सल्ले-
खना जोषिता । सेविता गृहीत्यभिसंबध ।

सेविताग्रहणं विस्पष्टार्थमिति चेन्नार्थविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं इह सेवितेत्येव विस्प-
ष्टार्थं वक्तव्यमिति तन्न । किं कारण ? अर्थविशेषोपपत्ते । न केवलमिह सेवन गृह्यते किं तर्हि ? प्राल्यर्थोपि ।
जुपि प्रीतिसेवनयोरिति यस्मात् । असत्या प्रती वलान्न सल्लेखना कार्यते सत्या हि प्रती स्वयमेव करोति ।

सल्लेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति चेन्न तृनः प्रयोगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत यथा कटस्य
कर्तेति विभक्तिनिर्देश तथा सल्लेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारण ? तृन प्रयोगात् ।

आत्मवधकत्वसंग इतिचेन्नाऽप्रमत्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत सल्लेखनामास्थितस्य स्वाभिसधि-
पूर्वकायुर्विनिवृत्तिरात्मवध प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारण ? अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगाद्धि प्राणव्यपरोपण
हिंसेत्युक्त नचास्य प्रमादयोगास्ति कुत ।

रागाद्यभावात् ॥ ७ ॥ रागद्वेषमोहानिदृष्ट्य हि विपशास्त्राद्युत्तरकारणप्रयोगवशात् आत्मान ध्नत-
व्यघातो भवति । न तथा सल्लेखना प्रतिपन्नस्य रागादय सति ततो नात्मवधोपसर्पश । उक्तच—

रागादीणमणुष्या अहिंसकृत्तेति देसिद समये ।

तेसि चेदुष्पत्ती हिंमेति जिणेहि णिदिट्ठा ॥ १ ॥

किंच—

मरणस्यानिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ यथा वणिजः त्रिभिधपण्यदानादानसचयपरस्य गृहनिनाशोऽनिष्ट-
तद्विनाशकारणे चोपस्थिते यथाशक्ति परिहरति दुष्परिहरे च पण्यानिनाशो यथा भवति तथा यतते ।
एव गृह्णेपि व्रतशालपुण्यसचयप्रवर्तमानस्तदाश्रयस्य शरीरस्य न पातमभिवाडति तदुपप्लवकारणे चोप-
स्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति, दुष्परिहरे च यथा स्वगुणावनाशो न भवति तथा प्रयतति कथमात्म-
वधो भवेत् । किंच—

उभयानभिसंधानात् ॥ ९ ॥ यथा तपस्य शीतोष्णजमुखदु खानभिसंधानात् नाभिसहितसु-
खदु खसवधेपि सुखदु पङ्कतरागद्वेषाभावात् न सुखदु खकृतकर्मबधभाक् । तथार्हप्रणीता सल्लेखना कुर्वन्
जीवितमरणानभिसंधानात् अनभिसंहितात्मीयमरणसवधे रागद्वेषाभावात् नात्मनधक । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ १० ॥ यथा क्षणिकनादिन , अक्षणिका सर्वे भावा इति भ्रुवत स्वसम-
यविरोधस्तथा यदा सत्वश्च भवति सत्वसज्ञा च भवति वधकश्च भवति वधचित्त चास्योत्पन्न भवति इत्येता
चतुर्विधा चेतना प्राप्य हिंसा जायत इति भ्रुवतोऽसत्यात्मनधकत्वाचित्ते सल्लेखना कुर्वत आत्मनधकत्व
जायत इत्याचक्ष्णस्योत्तचित्तकर्मनधाभावात् समयविरोध । अथ स्वसमयविरोधो माभूदिति चतुर्विधयैत्र
चेतनया कर्म भिद्येत इतीष्ट । ननु सल्लेखनाया आत्मनधकचित्ताभावात् आत्माहिसकत्व सिद्ध । अथवा
यथा सदा मौनव्रतिकस्य मौनव्रतिकोस्मीति वचन स्वनचसा विरुध्यते । तथा सर्वानात्मकनादिन आत्मा
भावादात्मनो वधकत्वमाचक्ष्णस्य सर्वात्मकार्यसत्ववचनविरोध । अथ स्वसमयाविरोधो माकल्पदिति सर्वा-
त्मकमिष्ट । नन्वात्माभावात् आत्मनधाभाव । योपि भ्रूयात् नि क्रिय आत्मेति तस्य पुन साधनत सेविता
सल्लेखनामातिष्ठमानस्यात्मनधकत्व भवतीत्यभिलषत आत्मनोनि क्रियत्वे प्रतिज्ञाहानि । नि क्रियत्वान्भ्युप-
गमे चात्मनधप्राप्त्युपालभनाभाव । आह—

कदा अनेन सल्लेखनाया प्रयतितव्यमित्यत्रोच्यते—

जरारोगेन्द्रियहानिभिरावश्यकपरिक्षये ॥ ११ ॥ जरसा शरीरदूषिण्या यदा प्रहतजवावरुगीर्यो
भवति रोगेश्च वातादिकारजनितैरभिदुत प्रक्षीर्णेन्द्रियरलक्ष भवति तदा आनश्यकपरिक्षयमेपेक्षमाण स्मृ-
तिमान् प्राप्तुकाशनपानकोपवाससेवनादिना क्रमेण प्रक्षीयमाणशरीरखल आमरणाद्भावनातुप्रेक्षासमाधिब-
हुल शास्त्रोक्तेन विधिना सल्लेखना जोषिता उत्तमार्थस्याराधको भवति ।

एकयोगकरण न्याय्यमिति चेन्न कदाचित्कस्यचित्ता प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् पूर्वसूत्रेण इह एक एव योग कर्तव्य , लब्धर्थ इति १ तत्र किं कारण २ कदाचित् कस्यचित् ता
प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् । मत्तयशालवत कदाचित् कस्यचिदेव गृहिण . सल्लेखनाभिमुख्य न सर्व-
स्येति । किंच—

वेश्मापरित्यागिनस्तदुपदेशात् ॥ १३ ॥ वेश्मापरित्यागिन दिग्ग्विरत्यादिसततयशीलोपदेश ।
वेश्मपरित्यागेन तु श्राणकत्वेनैव गृहिण सल्लेखनेत्येवमर्थो भेदेनोपदेश ।

अविशेषविधिप्रतिपादनार्थत्वाद्वा ॥ १४ ॥ अय सल्लेखनानिधि , न श्राणकस्यैव दिग्ग्विर-
त्यादिशीलवत २ किं तर्हि सयतस्यापीति अविशेषज्ञापनार्थत्वाद्वा पृथगुपदेश कृत । अत्राह उक्त भवता
नि शल्यो व्रतीति तत्र चोक्तानि शल्यानि मायानिदानमिथ्यादर्शनसन्नकानि तत सम्यग्दृष्टिना व्रतिना
भनितव्य । तत्सम्यग्दर्शनं किं निरपवादमुत सापवादमित्युच्यते । कस्यचि मोहनीयावस्थानिशेषात् कदा-
चिदिमे भवत्यपवादा —

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्य-

गृष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

नि शक्तित्वाद्यो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिपक्षभूता शकादयो वेदितव्या ।
अथ प्रशंसासस्तनयो को विशेष ?

वाङ्मानसविषयभेदात् प्रशंसासस्तवभेदः ॥ १ ॥ मनसा मिथ्यादृष्टिज्ञानचारित्रगुणोद्धानन
प्रशंसा । भूताभूतगुणोद्धानवचन सस्तव इत्ययमनयोर्भेद ।

परविवाहकरणेत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्री- डाकामतीव्राभिनिवेशः ॥ २८ ॥

सद्देशचारित्रमोहोदयाद्विबहं विवाहः ॥ १ ॥ सद्देशस्य चारित्रमोहस्य चोदयात् विवहन
कन्यावरण विवाह इत्याख्यायते । परस्य विवाह परविवाह परविवाहस्य करण परविवाहकरण ।

अयनशीलेत्वरी ॥ १ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमापादितकलागुणज्ञतया चारित्रमोहस्त्रीपिदोदयप्रक-
र्पादगोपागनामोदयावष्टभाञ्च परपुरुषानेति गच्छतीत्येवशीला इत्वरी । तत कुसाया क । इत्वारिका ।
अपरिगृहीता च परिगृहीता च अपरिगृहीतापरिगृहीते । या गणिकात्वेन पुश्चलित्वेन वा परपुरुषमगमन-
शीला अस्वामिका अपरिगृहीता । या पुन एकपुरुषमर्तुका सा परिगृहीता । इत्वारिके च ते अपरिगृहीता-
परिगृहीते च इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीते तयोर्गमन इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमन ।

अनेगेषु क्रीडा अनगक्रीडा ॥ ३ ॥ अगं प्रजनन योनिश्च ततोन्मत्त क्रीडा अनगक्रीडा ।
अनेकविधप्रजनननिकांशे जघनादन्मत्त चामे रतिरित्यर्थ ।

कामस्य प्रवृद्ध परिणामः कामतीव्राभिनिवेश ॥ ४ ॥ कामस्य प्रवृद्ध परिणाम अनु-
परतवृत्त्यादि कामतीव्राभिनिवेश इत्युच्यते । एते पञ्च स्वदारसतोपप्रतस्यातिचारा ।

दीक्षितातिवालात्तैर्यग्योनीत्यादीनामनुपसंग्रह इति चेन्न कामतीव्राभिनिवेशगूहणात् सिद्धेः
॥ ५ ॥ स्यान्मत दीक्षिता अतिवाला तैर्यग्योनीत्येवमादीना अनुपसंग्रह इति ? तन्न किं कारण ? कामती
वाभिनिवेशगूहणात् सिद्धे । दीक्षितादिषु हि परिहर्तव्यासु वृत्ति कामतीव्राभिनिवेशाद्भवति । उक्तोत्र दोष
राजभयलोकापवादादि ।

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रवास्त्वादीना द्वयोर्द्वयोर्द्व द्व भाक् कुप्यात् ॥ १ ॥ क्षेत्रवास्त्वादीना द्वयोर्द्वयो द्वेद्वो भवति ।
किं-अविशेषेणेत्याह-प्राक्कुप्यात् । क्षेत्र च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्य च सुवर्ण च हिरण्यसुवर्ण, धन
च धान्य च धनधान्य, दासी च दासश्च दासीदास । क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्ण च धनधान्य च दासीदास
च कुप्य च क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । दासीदासमिति गवाश्वादिषु निपातनात् एक-
शेषमात्र । क्षेत्र सस्याधिकरण, वास्तु आगार, हिरण्य रूपाटिव्यवहारतरत, सुवर्ण प्रतीत, धन गणादि, धान्य
क्रीडादि दासीदास भृत्यस्त्रीपुंसवर्ग कुप्य क्षौमकार्पासकौशेयचदनादि ।

तीव्रलोभाभिनिवेशादतिरेकाः प्रमाणातिक्रमाः ॥ २ ॥ एतावानेव परिग्रहोमम नावोन्म इति
परिच्छिन्नात् क्षेत्रगत्यादिविषयादतिरेका, अतिलोभनशात् प्रमाणातिक्रमा इति प्रत्याख्यायते । त एते पञ्च
परिग्रहविरमणस्यातिक्रमा उक्ता व्रतानामतिचारा । श्रीलानामतिचारा वक्ष्यते । तद्यथा-

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितादिगवधिन्यतिलघनमतिक्रमः ॥ १ ॥ परिमितस्य दिगवधेरतिलघनमतिक्रम इत्युच्यते
स समासतद्विधेः-ऊर्ध्वातिक्रमः अधोतिक्रमः तिर्यगतिक्रमश्चेति ॥ २ ॥

तत्र पर्वताद्यारोहणादूर्ध्वातिक्रमः ॥ ३ ॥ पर्वतरुभूयादीनामारोहणादूर्ध्वातिक्रमो भवति ।

कूपावतरणादेरधोतिवृत्तिः ॥ ४ ॥ कूपावतरणादे, अधो दिगवधेरतिवृत्तिर्भेदितव्या ।

विक्रमप्रेक्षादिस्तिर्यगतीचारः ॥ ५ ॥ भूमिविलगिरिदरीप्रवेशादिस्तिर्यगतीचारो दृश्यम् ।

अभिष्टुहीताया दिशो लोभोवशादाधिक्याभिसभिः क्षेत्रवृद्धिः ॥६॥ प्राग् दिश योजनादिभिः परिच्छिद्य पुनर्लोभयशात्ततोभिकाकाक्षण क्षेत्रवृद्धिरित्यथवर्तीयत् ।

इच्छापरिमाणेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमिति चेन्न तस्यान्याधिकरणत्वत् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् इच्छापरिमाणे पचमेऽनुव्रते अस्यातर्भावात् पुनर्महण पुनरुक्तमिति । तन्न । किं कारणं तस्यान्याधिकरणत्वात्, इच्छापरिमाण क्षेत्रवास्त्वादिविषय इदं पुन दिग्गविरमणमन्यार्थं अस्यां दिशि न्यभे जीवितमलाभे च मरणमतोऽन्यत्र लाभेपि न गमनामिति, न तु दिशि क्षेत्रादिविषय परिग्रहबुद्ध्यात्मसात्करणत् परिमाणकरणमस्ति, ततोऽर्धविशेषोऽस्यापेक्ष्य ।

तदतिक्रमः प्रमादमोहव्यासंगादिभिः ॥ ८ ॥ तस्यैतस्य दिक्परिमाणस्यातिक्रम प्रमादान्, मोहाद् न्यासगाहा भवतीत्यवसय ।

अनुस्मरण स्मृत्यतराधान ॥ ९ ॥ अनुस्मरण परामर्शन प्रत्यक्षेणमित्यनर्थातर । इदमिदमया याजनादिभिरामज्ञान कृतमिति तदभाव स्मृत्यतराधान । त एते पच दिग्गविरमणस्यातिक्रमा ।

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३? ॥

अन्यमानयेत्याज्ञापनमानयन ॥ १ ॥ आत्मना सकल्पिते दशे स्थितस्य प्रयोजनवशात् पत्किचिदानयेत्याज्ञापन आनयनमित्याख्यायते ।

एव कुर्विति विनियोगः प्रेष्यप्रयोगः ॥ २ ॥ परिच्छिन्नदेशाद्बहि स्वयमगत्वा अन्यमप्यनानीय प्रेष्यप्रयोगेणैवाभिप्रेतव्यापारसाधन प्रेष्यप्रयोग ।

अभ्युत्कासिकादिकरण शब्दानुपातः ॥ ३ ॥ व्यापारफरान् पुरुषान् उद्दिश्याभ्युत्कासिकादिकरण शब्दानुपात इति शक्यते ।

स्वविग्रहप्ररूपणं रूपानुपातः ॥ ४ ॥ मम रूप निरीक्ष्य व्यापारमचिरान्निष्पादयति इति स्वविग्रहप्ररूपणं रूपानुपात इति निर्णायते ।

लाघ्यादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ ५ ॥ कर्मकरान् पुरुषानुद्दिश्य लाघ्यापाणनिगात पुद्गलक्षेप इति कथ्यते । त एते देशविरमणस्य पचातिक्रमा ।

कथ पुनरतिक्रम इत्युच्यते—

स्वयमनाक्रामन्नयेनाक्रामयतीत्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ यस्मात् स्वयमनतिक्रमन् अयेनातिक्रमयति ततोतिक्रम इति व्यपदिश्यते । यदि हि स्वयमतिक्रमेण, व्रतलोप एवास्य स्यात् ।

कंदर्पकौत्कुच्यमौस्वर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात् प्रहामभिभोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कदर्पः ॥ १ ॥ चारित्रमोहोदयापादितात् रागोद्रेकात् प्रहाससयुक्तो योऽशिष्टवाक्प्रयोग स कदर्प इति निर्णायते ।

तदेवोभय परत्र दुष्टकायकर्मयुक्त कौत्कुच्य ॥ २ ॥ रागस्य समावेशाद्वास्त्वचन अशिष्टवचन इत्येतदुभय परत्र दुष्टन कायकर्मणा युक्त कौत्कुच्यमित्युच्यते ।

षाष्ट्यामायमवद्वद्वदुपलापित्व मौस्वर्यं ॥ ३ ॥ अशास्त्रीनतया यकिंचित्ताधिक बहुप्ररूपणं मौस्वर्यमिति प्रत्येतव्य ।

असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमधिकरणं ॥ ४ ॥ अधिरूपभावे वर्तते, करोतिश्चापूर्व-
प्रादुर्भावे, प्रयोजनमसमीक्ष्य आधिक्येन प्रवर्तनमविकरण ।

तत्रेधा कायवाङ्मनोविषयभेदात् ॥ ५ ॥ तदाधिकरण त्रेधा व्यवतिष्ठते । कुत ? कायवाङ्मनो-
विषयभेदात् । तत्र मानस परानर्थकज्ञाव्यादिचिंतन, वाग्गत निष्प्रयोजनकथाख्यान परपीडाप्रधान यत्-
किंचनवक्तृत्व, कायिक च प्रयोजनमतेरेण गच्छस्तिष्ठन्नासीनो वा सच्चित्तेतरपत्रपुष्पफलच्छेदनभेदनकुट्टन-
क्षपणादीनि कुर्यात् । अग्निविषक्षारादिप्रदान चारभयेवमादि तत्सर्गमसमीक्ष्याधिकरण ।

यावतार्थेनोपभोगपरिभोगौ सोर्थस्तनोन्यस्याधिक्यमानर्थक्यं ॥ ६ ॥ यस्य यावतार्थेन उप-
भोगपरिभोगौ प्रकल्प्येते तस्य तावानर्थ इत्युच्यते ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्य भवति ।

उपभोगपरिभोगव्रतेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यप्रसंग इति चेन्न तदर्थानवधारणात् ॥ ७ ॥
स्यदेतत् उपभोगपरिभोगव्रतेऽतर्भवतीति पौनरुक्त्यमासज्यत इति ? तन्न, किं कारण ? तदर्थानवधारणात् ।
इच्छावशात् उपभोगपरिभोगपरिमाणानग्रह सावद्यप्रत्याख्यान चेति तदुक्त । इह पुन कल्प्यस्यैव
आधिक्यमित्यतिक्रम इत्युच्यते । नन्वेवमपि तद्भूतातिचारातर्भावात् इद वचनमनर्थक ? नानर्थक सच्चित्ता-
द्यतिक्रमवचनात् । असमीक्ष्याधिकरणमित्यत्र 'सुसुपेति वृत्ति । मयूरव्यसकादित्वाद्वा । त एते पञ्चानर्थ-
दडविरतेरतीचारा ।

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अय योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्य । क ? कायवाङ्म-
नष्कर्मयोग इत्यत्र ।

दुष्ट प्रणिधानमन्यथा वा दुःप्रणिधानं ॥ २ ॥ प्रणिधान प्रयोग परिणाम इत्यनर्थोत्तर । दुष्ट
पाप प्रणिधान दु प्रणिधान अन्यथा वा प्रणिधान दु प्रणिधान । तत्र क्रोधादिपरिणामशब्दात् दुष्ट प्रणि-
धान शरीरानयनाना अतिभूतमनस्थान, वणसस्काराभावात्प्रार्थामकत्वचापलादि वाग्गत, मनसोऽनर्पितत्व च,
इत्यन्यथा प्रणिधान ।

अनादरोनुत्साहः ॥ ३ ॥ इतिकर्तव्य प्रत्यसाकल्पात् यथारुथचित् प्रवृत्तिरनुत्साह अना-
दर इत्युच्यते ।

अनेकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्थानं ॥ ४ ॥ अनेकाग्र्यमसमाहितमनस्कता स्मृत्यनुपस्थानमित्याख्यायते ।

मनो दुःप्रणिधान तदिति चेन्न तत्रान्याचितनात् ॥ ५ ॥ स्यदेतत् स्मृत्यनुपस्थान तन्मनो-
दु प्रणिधानमेवेति तस्य ग्रहणमनथकमिति ? तन्न किं कारण ? तत्रान्याचितनात् तत्र हि अन्यत् किंचित्
अचित्तयक्षितयत् एव वा विषये क्रोधाद्यावेशे औदासीन्येन वाऽऽम्यान मनस । इह पुन परिस्पदनात्
चित्ताया एकान्येपानवस्थानमिति निस्पष्टमन्यत्र । रात्रिदिवि यस्य वा प्रमादाधिक्य सच्चित्यानुपस्थान । त
एते पञ्च सामाधिक्यत्यातिक्रमा ।

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणाना- दरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षण चाक्षुषो व्यापारः ॥ १ ॥ जतव सति न सति चेति प्रत्यवेक्षण चाक्षुषो व्या-
पार प्रतीयते ।

प्रमार्जनमुपकरणोपकारः ॥ २ ॥ मृदुनोपकरणेन यत् क्रियते प्रयोजन तत् प्रमार्जन प्रत्येतव्य ।

तस्य प्रतिषेधविशिष्टस्योत्सर्गादिभिः संबन्धः ॥ ३ ॥ तस्योभयस्य प्रतिषेधविशिष्टस्य ङ्क्ष

गोदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसन्धो भवति अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्यादि । तत्राऽप्रत्यवेक्षिताया भुवि मूत्रपुराणोत्सर्ग अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य अर्हदाचार्यपूजोपकरणस्य, गधमाह्वयधूपपादराःनपरिधानाद्यर्थस्य पञ्चपत्रादेक्षाऽऽदानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्राणरणादे सन्तरस्थोपक्रमण ।

आचक्ष्यक्रेष्वनादरः ॥ ४ ॥ अनुत्साहो भवति । कुत ? क्षुद्रभ्यर्दितस्वात् । स्मृत्यनुपस्थान व्याख्यात । त एते पञ्च प्रोपधोपगसस्यातिचारा ।

सचित्तसंघसमिश्राभिपवदुःपकाहाराः ॥ ३५ ॥

मह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ॥ १ ॥ चित्त विज्ञान तेन सह वर्तत इति सचित्त, चेतना-
ध्वन्यमित्यर्थ ।

तदुपादिल्लः सवधः ॥ २ ॥ तन चित्तवता द्रव्येणोपदिल्ल सत्र इत्याख्यायते । सवप्यत
इति सवध ।

तद्व्यतिकर्णः समिश्रः ॥ ३ ॥ तन सचित्तेन द्रव्येण व्यतिकर्ण समिश्र इति फप्यते ।
समिश्रयत इति समिश्र ।

पूर्वेणाविशिष्ट इति चेन्न तत्र समर्गमात्रत्वात् ॥ ४ ॥ स्यामत सन्नेनाविशिष्ट समिश्र इति
तन । किं कारण ? तत्र ससर्गमात्रत्वात् । सचित्तसन्ने हि ससर्गमात्र विनक्षित इह तु सूक्ष्मजतुव्याकुलत्वे
वेभामगीकरणस्याशक्यत्वात् नानाजातीयद्रव्यसमाहार सूक्ष्मजतुप्राय आहार समिश्र इष्ट । कथ
मुनरस्य सचित्तादिषु वृत्ति ? प्रमादसमाहास्यां सचित्तादिषु वृत्ति । क्षुत्पिपासातुरत्वात् त्वरमाणस्य सचि-
त्तादिषु अज्ञानाय पानायानुलेपनाय परिधानाय वा वृत्तिर्भवति ।

द्रवो दृष्य वाऽभिपवः ॥ ५ ॥ द्रव सौवीरादिक दृष्य वा द्रव्यमभिपव इत्यभिधीयते ।

असम्यक् पक्वो दुष्पक्वः ॥ ६ ॥ अतस्तदुल्लभावेनातिप्रिच्छेदनेन वा दुष्पु पक्व आहार दुष्पक्व
इत्युच्यते । ननु दुष्पक्व इति प्राप्नोतीति तन्न । किं कारण ? कृ-उर्ध्वविक्षाभावात् न भवति । तस्याप्यवहारे
तो दाप ? इदियमददृद्धि स्यात् । सचित्तप्रयोगो वा वातादिप्रकाणो वा । तःप्रतीकारविधाने स्यात् पापलेप ।
प्रतिधयश्चैनं परिहरयुरिति । त एते पञ्च उपभोगपरिभोगसङ्घानमयादाभ्येय ।

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्मर्यकालातिक्रमा ॥ ३६ ॥

सचित्तं निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः ॥ १ ॥ सचित्तो व्याख्यात । सचित्ते पञ्चपत्रादौ निधान
निक्षेप इत्युच्यते । साधन कृतेति वा मयूरव्यसकादित्नाद्वा वृत्ति ।

प्रकरणान् सचित्तेनाऽपिधान ॥ २ ॥ अपिधानमात्रणमित्यर्थ । प्रकरणप्रशात् सचित्तेना-
पिधानमिति विशेष्यते, इतरथा हि प्रागप्रकरणेन निर्दिष्ट सचित्तप्रहण नाभिसंबन्धेत ।

अन्यदात्तुदेर्गर्पण परव्यपदेशः ॥ ३ ॥ अन्यत्र दातार सति दीयमानोप्ययमन्यस्येति वा
पिधान परव्यपदेश इति प्रतिपद्यते ।

प्रयच्छतोप्यादराभावो मात्सर्य ॥ ४ ॥ प्रयच्छतोपि सत आदरमतरेण दान मात्सर्य-
इति प्रतीयते ।

अकाले भोजन कालातिक्रम ॥ ५ ॥ अनगाराणा अयोग्यकाले भोजन कालातिक्रम इति
इत्यर्थे । पचातिधिसन्निभागशीलभ्येया प्रणाता —सप्तानामपि शीलानामतीचारा उक्ता, उच्चावचा ।
य सहेल्वनाया मरणविशेषापादानसमर्थाया अनुपादिष्टचित्तेनारभ्याया कर्त्तृचारा भवतीत्यत आह—

जीवितमरणाशंसा मित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥ ३७ ॥

आकाक्षणमाशसा ॥ १ ॥ आकाक्षणमभिलाष आशसंत्युच्यते । जीवितं च मरणं च जीवितमरणे तयोराशसा जीवितमरणाशसा ।

अवश्यहेयत्वशरीरस्यावस्थानादरो जीविताशंसा ॥ २ ॥ शरीरमिदमवश्यं हेयं जलबुद्बुद्धदमित्यं अस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीविताशसा प्रत्येतव्या ।

जीवितसंक्रेशान्मरणं प्रति चित्तानुरोधो मरणाशसा ॥ ३ ॥ रोगोपद्रवाकुलतया प्राप्तजीवितसंक्रेशस्य मरणं प्रति चित्तस्य प्रणिधानं मरणाशसा इति व्यपदेशमर्हति ।

पूर्वकृतसहर्षांशुक्लीडनाद्यनुस्मरणान्मित्रानुरागः ॥ ४ ॥ व्यसनें सहायत्वमुत्सवे सभ्रम इत्येवमादिषु कृतं वाक्ये युगपत् क्लीडनमित्येवमादीनामनुस्मरणात् मित्रानुरागो भवति ।

अनुभूतपीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबध ॥ ५ ॥ एवमया भुक्तं शयितं क्रीडितमित्येवमादि प्रीतिविशेषं प्रति प्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबध इत्यभिधीयते ।

भोगाकांक्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिंस्तेनेति वा निदानं ॥ ६ ॥ विषयसुखोत्कर्षाभिलाषो भोगाकाक्षा तया नियतं चित्तं दीयते तस्मिंस्तेनेति वा निदानमिति व्यपदिश्यते । त एते पञ्च सल्लेखनापा क्रमव्यतिक्रमाः ।

अत्राह उक्तं भवता तीर्थंकरत्वकारणकर्मोत्स्रानिर्देशे शक्तिरस्यागतपत्नी इति, पुनश्चोक्तं शीलव्रतविधानेऽतिथिसविभाग इति तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोऽनुग्रहः ॥ १ ॥ स्वस्य परस्य चोपकारोऽनुग्रह इत्याख्यायते । स्वोपकारोऽनुग्रहस्य परोपकारोऽनुग्रह इति । सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः ॥

स्वशब्दो धनपर्यायवचनः ॥ २ ॥ आरमात्मीयज्ञातिधनपर्यायवाचित्वे स्वशब्दस्य धनपर्यायवाचिनोऽर्थप्रणामिह दृष्टव्यः । अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्यागो दानं वेदितव्यम् ।

अत्राहोक्तं दानं तत्किमविशिष्टफलमाहोस्वित् अस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

विधिव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः ॥ १ ॥ प्रतिग्रह उच्यदेशस्थापनं पादप्रक्षालनं अर्चनं प्रणमनमित्येवमादिक्रियाविशेषाणां क्रमो विधिरित्याख्यायते ।

विशेषो गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबधः ॥ २ ॥ परस्परतो विशिष्यते विशिष्टिर्ना विशेषः स गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबधो भवति विधिविशेषः, द्रव्यविशेषः, दातृविशेषः, पात्रविशेषः इति । तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिषु आदारानादरकृतो भेदः ।

तपः स्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिद्रव्यविशेषः ॥ ३ ॥ दीयमानेनादौ प्रतिगृह्णन्तिस्तपः स्वाध्यायपरिणामाविशुद्धिकारणात्त्वादिद्रव्यविशेषः इति भाष्यते ।

अनुसूयाविपादादिदातृविशेषः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहीतरि अनुसूया स्यादेऽविपादा दिस्ततो ददते। दत्तवत्त्व-प्रीतियोगः-कुशलामिसंधिता दृष्टफलानपेक्षिता निरुपद्रोधत्वमनिदानत्वमित्येवमादि दातृ-

मोक्षकारणगुणसयोगः पात्रविशेषः ॥ ५ ॥ मोक्षकारणे सम्यग्दर्शनादिभिः गुणैः योमः पात्रविशेष इति प्रतीयते ।

ततश्च फलविशेषः क्षित्यादिविशेषाद्रीजफलाविशेषवत् ॥ ६ ॥ ततश्च विद्यादिविशेषादान-फलविशेषा भवति यथा क्षित्यादिकारणविशेषसन्निपात सति नानाविधबीजफलविशेष इति ।

निरात्मकत्वे सर्वभाषानां विद्यादिस्वरूपाभावः ॥ ७ ॥ निरात्मका सर्वे भावा इत्यस्मिन् दशने विद्यादिस्वरूपाभावः स्यात् । अस्ति चेद्विद्यादिस्वरूपः ? निरात्मका सर्वे भावा इत्यमुष्य सगरस्य व्याघातः ।

क्षणिकत्वाच्च विज्ञानस्य तदभिसंधानाभावः ॥ ८ ॥ क्षणमात्रावलम्बिनि विज्ञाने पात्रभूतो यद्यपि स्वस्वाप्यपरायणो मामनुगृह्णाप्यति । अस्मै च दयमिदं प्रतशीलभावनानपरिहृणकरः । अयं चात्र विधिरित्यभिसंधिर्न स्यात् ।

पूर्वोत्तरक्षणविषयसंस्कारावग्रहसमर्थकज्ञानाभावात् नित्यत्वान्नत्वमिच्छियत्वाच्च ॥ ९ ॥ यस्यापि दर्शनं सत आत्मनोऽकारणत्वाभित्यक्तं ज्ञानगुणादर्थांतरभूतत्वाद्दक्षत्व सर्वगतत्वोनिच्छियत्वं तस्य तत एव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

क्रियागुणसमवायाद्युपपत्तिरिति चेन्न तत्परिणामाभावात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् अर्थांतरत्वेपि इहेदं सुद्विलक्षणात् समवायादेकत्वापत्ताविति तद्व्यपदेशोपपत्तेः विद्याद्युपपत्तिरिति 'तन्न । किं कारणं' तत्परिणामाभावात् । यथा देवदत्तस्य दडयोगाद्दिव्यपदेशोऽपि न दडत्वभावापत्तिः तथात्मनोपि क्रियागुणव्यपदेशापि तत्त्वभावनसकमाभावं ततश्चाधिकृतविद्याद्यभाव एव ।

क्षेत्रस्य वाचेतनत्वात् ॥ ११ ॥ यस्यापि दर्शनं चतुर्विंशतिविधं क्षेत्र अचेतनं, क्षेत्रज्ञक्षेतनं पुरुष इति तस्यापि क्षेत्रस्याचेतनत्वाद्द्विद्याद्यभिसंधानाभावो घटादिषु । अथास्ति विद्याद्यभिसंधिर्न तर्हि अचेतनं क्षेत्रं, क्षेत्रज्ञस्य च नित्यत्वात् शुद्धत्वात् न किंयत्वादेव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

स्याद्वादिनस्तदुपपत्तिर्नेकांताश्रयणात् ॥ १२ ॥ स्याद्वादिनस्तु तेषां विद्यादीनां उपपत्तिः कुत 'अनेकानाश्रयणात् । स्यान्नित्यं आत्मा स्यादनित्यं इत्येवमाश्रयनेकांताश्रयणादेकांतदृष्टिदोषाभावः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालकारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आश्रयवपदार्थ उक्तः । अत्रसरप्राप्तं बन्धं व्याचक्ष्वह । स पुनश्चेतनेतरद्रव्यपरिणाम नामादिचतुष्टय-धर्ममागपि ब्रह्मभावसंबन्धविशेषाद्ब्रह्मवत्स्यार्थं विभक्तिं । तत्र जतुकाष्टरञ्जुनिगलादिलक्षणं द्रव्यबन्धं बहु-प्रकारं हित्वा प्रकरणसामर्थ्याद्भावनबन्धं क्षुभं । स द्वेषा कर्मनो कर्मबन्धमेदात् । मातापितृपुत्रजहसबन्धं नो कर्मबन्धः । य पुन अयमितरं कर्मबन्धः । तं पौनःपुन्यकर्मबन्धं सततसिद्धावादादिमतमनादिमतं च प्रतिजानीमहे बीजाकुरप्रादुर्भावसतानवत् । आस्तामेतावन्व्याख्यानं इदमेव तावदेव वक्तव्यं-इमे बन्धहेतवो धैर्य बन्धं प्रवर्तते इति । इतरथा हि बन्धवपदार्थप्रबलस्ये पुनस्तद्धेतवः प्रणेतव्याः स्युः । स्यादेतत्

अकस्माच्च तदभावात् ॥ १ ॥ यद्यकस्माद्द्वयं मोक्ष कस्मान्नाकस्मात्, न चाकस्माद्द्वयमोक्षौ तदर्धप्रक्रियाया विरोधप्रसगात् । अतो वधमुदत्त्वा मापुनर्वोच इति आदौ एव वधकारणनिर्देशोऽनुष्ठेय । कार्य कारणयोश्च पूर्वापरभावात् पूर्वं कारण वाच्य पश्चात् कार्यमुच्यते । न वक्तव्या पुनरिह यस्मात् पृष्ठसप्तमयो विविधफलानुग्रहतत्रासन्नप्रकरणवशात् सप्रपञ्चा, आत्मन कर्मवधहेतवो व्याख्याता । के पुनस्त ?

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बंधहेतवः ॥१॥

क पुनरेते ? उक्ता.

मिथ्यादर्शनं क्रियास्वंतर्भूतं ॥ १ ॥ पचविंशति. क्रिया उक्ता तास्वतर्भूत मिथ्यादर्शनं दृष्टव्य ।

विरतिप्रतिपक्षभूताप्यचिन्तिः ॥ २ ॥ विरतिर्व्याख्याता तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिरपि तत्रैव वर्णिता—इन्द्रियकपायाप्रतक्रिया इत्यत्र ।

आज्ञाव्यापादनानाकाक्षक्रिययोरंतर्भावः प्रमादस्य ॥ ३ ॥ आज्ञाव्यापादनक्रियानाकाक्ष-
क्रियेत्यनयो प्रमादस्यातर्भावो वेदितव्य । (सच प्रमाद कुशलशेष्यनादर मनसोऽप्रणिधान)

कपाया क्रोधादय प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ क्रोधादयाऽनतानुबध्यप्रत्याख्यानसज्वलनाविकल्पा कपा-
या. प्रोक्ता । क्व ? इन्द्रियकपायाप्रतक्रिया इत्यत्रैव ।

योगः कायादिविकल्प प्रकृत्यः ॥ ५ ॥ योगश्च कायादिविकल्प प्रकृत्यः । क ? काय-
वाङ्मनस्कर्मयोग इत्यत्र ।

मिथ्यादर्शनं द्वेषा नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनं द्वेषा न्यवातिष्ठते
कृत ? नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ।

तत्रोपदेशनिरपेक्षं नैसर्गिकं ॥ ७ ॥ तत्र परोपदेशमतरेण मिथ्याकर्मोदयवशात् यदाविर्भवति
तस्वार्थाश्रदानलक्षण तन्नैसर्गिकमिति व्यवसीयते ।

परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधं क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिकवैनेयिकमतविकल्पात् ॥ ८ ॥
परोपदेशनिमित्तं मिथ्यादर्शनं चतुर्विधं अवगतव्य । कुत ? क्रियाक्रियानाद्याज्ञानिकवैनेयिकमतविकल्पात् ।

चतुरशीतिक्रियावादाः इति कौकलकांडे विद्धिप्रभृतिमतविरुप्तात् ॥ ९ ॥ कौकलकांडे
विद्धिकौशिकहरिसमष्ट्यमान्कपिकरोमशहारिताश्वमुडाशालयनादिमतविकल्पात् क्रियानादाश्चतुरशीतिक्रिया
दृष्टव्या ।

अशीतिशतमाक्रियावादानां ॥ १० ॥ मरीचिकुमारोल्ककपिलगार्ग्यव्याघ्रभूतिषाद्वलिकमाटर-
मौद्गल्यनप्रभृतिदर्शनभेदात् अक्रियानादा अशीतिशतसख्या प्रत्येतव्या ।

आज्ञानिकवादाः सप्तपष्टिसख्याः साकल्यवाक्कलप्रभृतिदृष्टिभेदात् ॥ ११ ॥ साकल्यवा-
क्कलकुत्रुधिसाल्यमुषिचारायणकुटमाच्यदिनीमौदपेप्पल्यादनादरायणस्थिष्टिद्वैति कायनवसुजैमिनिप्रभृतिदृष्टि-
भेदात् सप्तपष्टिसख्या आज्ञानिकवादा ज्ञेया ।

वैनयिकानां द्वात्रिंशद्विंशतिपाराशरदिशार्गभेदात् ॥ १२ ॥ वशिष्टपाराशरजतुकर्णशास्त्रीकि-
रोमहर्षिणमत्यदत्तव्यसैलापुत्रौपमन्यवेन्द्रदत्तायस्थूलदिमार्गभेदात् वैनयिका द्वात्रिंशद्रणना भवति । त एते
मिथ्योपदेशभेदा त्रीणि शतानि त्रिपष्ट्युत्तराणि । अत्र चोचते—वादरायणत्रसुजैमिनिप्रभृतीनां श्रुतिविहि-
तक्रियानुष्ठायिना कथमाज्ञानिकत्वमित्युच्यते प्राणिवधधर्मसाधनाभिप्रायात् । न हि प्राणिवध. पापहेतु-
धर्मसाधनत्वमापसुमर्हति ।

आगमप्रामण्यात् प्राणिवधो धर्महेतुरितिचेन्न तस्वागमत्वात्सिद्धेः ॥ १३ ॥ स्योदत्त

अपौरुषयो वेदागमोस्ति तस्य कर्तृदोषानुपगाशकामावात् प्रामाण्यमतस्तत्र प्रणीत प्राणिवधो धर्महेतुरिति । तत्र । किं कारण ? तस्यागमकत्वासिद्धे । सर्वप्राणिहितानुशासने हि प्रवृत्त आगम , न हिंसाविधायि वच-
आगमो भवितुमर्हति दस्युजनवचनत् । किंच—

अनवस्थानात् ॥ १४ ॥ यथाद्य पुष्य अद्य पुनर्वसू इति विसर्वादिवचनस्थानात् अप्रमाण तथा वेद एव क्वचित् प्रदेशे धर्महेतु पशुवध उक्त । पशुवधन सर्वान् कामान् न वाप्नोति “ यज्ञो हि भूयै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे यधो वध ” इति च । क्वचिन् पुनरने त्रिवर्षपरमोपितैर्जाैरज पिष्टमय कृत्वा यष्ट-यामिति, हिंसा परिहृता । अतोऽनवस्थानाच्च वेदागमस्याप्रामाण्य । किंच—

परमागमे प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १५ ॥ अर्हता भगवता प्रोक्ते परमागमे प्रतिषिद्ध प्राणिवध सर्वत्र हिंसाविरति श्रेयसोति । अत परमागमे प्रतिषिद्धत्वात् न धर्महेतु प्राणिवध ।

तदसिद्धिरिति चेन्नातिशयज्ञानाकरत्वात् ॥ १६ ॥ स्यान्मत आर्हतस्य प्रवचनस्य परमागम-
त्वमसिद्ध तस्य पुरुषकृतित्वे सति अयुक्तेरिति तत्र । किं कारण ? अतिशयज्ञानाकरत्वात् । यदिद जीनादिप-
दाधर्मस्वरूपनिरूपण नयप्रमाणाद्यधिगमोपायप्रापितयुक्तिवधमाक्षादिप्रतिपादनसमर्थमित्येवमादीनामातिशय-
ज्ञानानामाकर आर्हत आगम , रत्नानामिन्द्रोदधि , अतोऽस्य परमागमत् ।

अन्यत्राप्यतिशयज्ञानदर्शनादिति चेन्नात एव तेषां सभावात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतमन्यत्रापि
अतिशयज्ञानानि दृश्यते । कल्पव्याकरणज्ज्योतिषादीनि ततोऽनेकान्तिकत्वात् नाय हेतुरिति ? तत्र । किं
कारण ? अत एव तेषां सभावात् । आर्हतमेव प्रवचन तेषां प्रभव । उक्तच—

सुनिश्चित न परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरति या काश्चनसूक्तसपद ।

तवैव ता पूर्ण महार्णवात्थिता जगत्प्रमाण जिनगान्धियुग ॥ इति ।

श्रद्धामात्रमिति चेन्न भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् आर्हतमेव प्रवचन
सर्वेषां अतिशयज्ञानानां प्रभव इति श्रद्धामात्रमेतत् न युक्तिश्रममिति ? तत्र । किं कारण ? भूयसामुपलब्धे-
रत्नाकरवत् । यथा प्रामनगरपत्तनादिषु दृश्यमानानामपि रत्नानां तत्प्रभवत्वमध्यवस्यति लोक , भूयसा-
मुपलब्धेरत्नाकरवत्तेषां प्रभव इति अध्यवसीयते । तथा सर्वोतिशयज्ञानविधानत्वात् जैनमेव प्रवचन
आकर इत्यवगम्यते ।

तदुद्भवत्वात्तेषामपि प्रामाण्यमिति चेन्न निःसारत्वात् काचादिवत् ॥ १९ ॥ अथ मत-
मेतत् यदि वेदक्याकरणादीनां अर्हत्प्रवचनोद्भवत्वमभ्युपगम्यते तेषां प्रामाण्यात् तद्विहितहिंसाचतुष्टान
दानादिवन्न दोषकारण ? इति तत्र । किं कारण ? निःसारत्वात् यथा काचमणिक्षारस्यूकादीनां रत्नाकर-
समुद्भवत्वेऽपि निःसारत्व । तथा वेदादीनां जिनशासनसमुद्भवत्वात्पि न प्रामाण्यमित्यवसेय । किंच—

सर्वेषामविशेषप्रसगात् ॥ २० ॥ यदि हिंसा धर्मसाधन मत्स्यवधशाकुनिकसौकरिकादीनां सर्वे-
षामपिशिक्षा धर्मागति स्यात् । ततश्चाऽहिंसालक्षणो धर्म इत्येवमादिवचनमयुक्तं स्यात् ।

यज्ञात्कर्मणोऽन्यत्र वध- पापायेति चेन्नोभयत्र तुल्यत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यज्ञे पशुवध
प्रत्यवायहेतुर्न भवति अन्यत्र पापहेतुरिति न अहिंसालक्षणधर्मविशेष इति ? तत्र किं कारण ? उभयत्र
तुल्यत्वात् । उभयत्र हि असौ दुःखहेतुत्वेन तुल्य , अत फलेनापि समेन भवितव्य । अतर्वेदिगत पशुव-
ध- प्रत्यवायहेतु प्राणवियोगहेतुत्वात् । बहिर्वेदिपशुवधवत् ।

विपर्ययो वा तादर्थ्यात् सर्गस्येति चेन्न साध्यत्वात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् “यज्ञार्थं पशव
सृष्टा स्वयमेव स्वयभुवा । इत्यगिसर्गस्य यज्ञार्थत्वात् न तस्य विनियोक्त पापमिति ? तत्र किं कारण ?
साध्यत्वात् । साध्यमेतत् स्वयभुवा यज्ञार्थं पशव सृष्टा इति” किंच—

अन्ययोपयोगे दोषप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥ यदि यदर्थं तस्यान्योपयोगे दोषो दृष्ट यथा श्लेष्म-
प्रशमनार्थं औषध, अन्यथा प्रयुज्यमान दोषकरं तथा यज्ञार्थं पशुसर्गं इति कृत्वा कथयिक्यादिषु क्रिय-
माणेषु कर्तुरनिष्टफलावाप्तिं प्रसज्येत ।

मंत्रप्राधान्याद्दोष इति चेन्न प्रत्यक्षविरोधात् ॥ २४ ॥ स्यान्मत यथा मित्र मंत्रप्राधान्या-
दुपयुज्यमान न मरणकारण । तथा पशुवधोपि मंत्रसरकारपूर्वकं क्रियमाणो न पापहेतुरिति । तन्न किं
कारणं प्रत्यक्षविरोधात् । यथा मन्त्रेणाऽऽस्तिक्रियमाणं गौरवह्नः न प्रत्यक्षत उपलभ्यत । यथा वा विना रज्जुनिगा-
लादिबन्धेभ्यो जलमनुष्यादिस्तभयत प्रत्यक्षत प्रतीता मन्त्रवलादेव केवलान् । तथा यदि मन्त्रेभ्य एव
केवलेभ्यो यज्ञे कर्मणि पशुनिपातयत दृश्येरन् मन्त्रवल श्रद्धीयेत । दृश्यते तु रज्जादिभिर्मरणं तस्मात्
प्रत्यक्षविरोधात् मन्यामहे न मन्त्रसामर्थ्यमिति ।

हिंसादोषाविनिवृत्तेः ॥ २५ ॥ अभ्युपगम्योच्यते—यथा शस्त्रादिभिः प्राणिनो व्यापादयन्-
शुभाभिसन्धि पापेन वध्यते तथा मन्त्रैरपि पशून् मारयन् दुष्कर्मवधो भवेदेवेति हिंसादोषो न निवर्तते ।

नियतपरिणामनिमित्तस्यान्यथाविधिनिषेधासम्भवात् ॥ २६ ॥ नियतं शुभाशुभलक्षण
परिणामं प्रतीत्य पुण्यपापकर्मयो भवति । नासावन्यथा विधातुं निषिद्धं वा शक्यते । यदि स्याद-
संचतितकर्मवधाभ्युपगमे वधमोक्षप्रक्रियाविरोधः स्यात् ।

कर्तृसंभवाच्च ॥ २७ ॥ 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति' अग्निहवनादिक्रियायां कर्ता पिंडो
वा स्यात् भौतिकं पुरुषो वा ? । यदि भौतिकं पिंडं तस्याचेतनत्वात् घटादिवत् पुण्यापुण्यलक्षणक्रिया-
संचतनामानात् कर्तृत्वाभावात् । अथ पुरुषः स नित्यो वा स्यात् क्षणिको वा ? यदि क्षणिकं मन्त्राधानु-
स्मरणस्य प्रयोगानुविधानचिंतनाद्यभावात् न कर्तृत्वमुपपन्नं । अथ हि नित्यं स्यात् पूर्वापरकालतुल्यत्वात्
विक्रियाविरहे दूरोदेव कर्तृत्वं व्यावृत्तं ततः कर्तृत्वाभावात् क्रियाफलानभिसंबन्धः, पुरुष एवेदं सर्वं यच्च भूत
यच्च भाव्यमित्येवमाद्युपनिषद्वाक्यप्रामाण्याच्च, एकपुरुषैकातकल्पनायां वध्यत्वात्कादाविवेकाभावः । चेतना-
शक्तिपरिणाममात्राभ्युपगमे च दृश्यस्य विरूपस्याभावात् प्रत्यक्षविरोधः । प्रमाणतदाभासाविशेषप्रसंगस्तु,
निर्विकल्पपुरुषतत्त्वकल्पनायां च निर्विकल्पकत्वादित्रिकल्पभावाभावयोः सगरवचननिरोधप्रसंगश्चेति विषयं
तृष्णातुरनिकल्पितं वैदिकवचनं न प्रामाणिकं कर्तव्यं । एव परोपदेशनिमित्तमिध्यादर्शनविकल्पा अन्ये च
संख्येया योज्या, ऊहा । परिणामत्रिकल्पात् असंख्येयाश्च भवति । अनता, अनुभागभेदाद्यनैसर्गिक
मिध्यादर्शनं तदप्येकद्वित्रिचतुरिंद्रियासाक्षीपचेन्द्रियसंज्ञितिर्यद्भ्रूल्लच्छशवरपुलिदादिपरिग्रहदानेकविधः ।

पंचविधं वा ॥ २८ ॥ अथवा पंचविधं मिध्यादर्शनमत्रगतव्य—एकात्मिध्यादर्शनं विपरीतमि-
ध्यादर्शनं सशयमिध्यादर्शनं चैनयिकमिध्यादर्शनं आज्ञानिकमिध्यादर्शनं चेति । तत्रं दमेनेत्यमेवेति धर्मि-
धर्मगौरमिनिनेत्रेण एकात्, पुरुष एवेदं सर्वं इति वा । नित्य एव चा अनित्य एवेति सप्रन्यो निर्ग्रथं,
केरली कवलाहारी स्त्री सिद्धयतीत्येवमादिर्पिर्पथं । सम्पददर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं किं स्याद्वा नवेति
मतिद्वैतं सशयं । सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं चैनयिकत्वं । हिताहितपरीक्षाविरह आज्ञानिकत्वं ।

अविरतिकपाययोगाद्वादशपंचविंशतित्रयोदशभेदाः ॥ २९ ॥ अविरति कपाय योग
इत्येते द्वादश पंचविंशति-त्रयोदश-भेदा दृष्टव्या । तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायचक्षुःश्रोत्रघ्राण-
रसनस्पर्शननोहृदिद्येय हननासयमनाविरतिभेदात् द्वादशविधा अविरतिः । षोडश कपाया नव नोकपाया
ईपद्भेदो नोभेद इति पंचविंशति कपाया । चत्वारो मनोयोगा चत्वारो वाग्योगा, पञ्च काययोगा इति
त्रयोदशविकल्पो योगः । आहारकत्वायोगाऽऽहारकमिश्रयोगयोः प्रमत्तसयते सम्भवात् पंचदशापि भवति ।

प्रमादोनेकविधिः ॥ ३० ॥ भावकायापिनयेर्यापथभैक्ष्यज्ञयनासनप्रतिष्ठापनवाक्यशुद्धिलक्षणाष्टविध-
सयमोक्तमभ्रमामार्दं यार्जवशी चसत्यतपस्यागाऽऽकिंचन्यग्रहचर्यादिनिपयानुसाहभेदादनेकविधः प्रमादोत्सेयः ।

समुदायावयवयोर्बन्धहेतुत्वं वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् ॥ ३१ ॥ मिथ्यादर्शनादीना बन्धहेतुत्व समुदायेऽन्यत्रे च वेदितव्य । कुत ? वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् । तत्र मिथ्यादृष्टे पचापि समुदिता बन्धहेतव । सासादनसम्यग्दृष्टि-सम्यक्मिथ्यादृष्टि-असयतसम्यग्दृष्टिनामविरत्यादयश्चेत्यार । सयतासयतस्या-विरतिमिश्रा प्रमादकपाययोगाश्च । प्रमत्तसयतस्य प्रमादकपाययोगा । अप्रमत्तादीना चतुर्णां कपाययोगौ । शांतक्षीणकपायसयोगकेरुलिनं एक एव योग । अयोगकेवली, अबन्धहेतु । तत्र च मिथ्यादर्शनादिविकल्पानां प्रत्येक बन्धहेतुत्वमनगतव्य । न हि सर्वाणि मिथ्यादर्शनानि एकस्मिन्नात्मनि युगपत् सभवति । नापि हिंसा-दय सर्वे परिणामा ।

अविरतेः प्रमादस्य चाविशेष इति चेन्न विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतत् प्रमादोपि, अविरतित्वेति पृथग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारण ? विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् विरतस्यापि पचदशप्रमादा सभवति-विकथाकपायैन्द्रियनिद्राप्रणयलक्षणा ।

कपायाविरत्योरभेद इति चेन्न कार्यकारणभेदोपपत्ते ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् कपायाविरत्यो-र्नास्ति भेद उभयोरपि हिंसादिपरिणामरूपत्वादिति ? तन्न । किं कारण ? कार्यकारणभेदोपपत्ते । कारणभूता हि कपाया कार्यात्मिकाया हिंसाविरतेरर्थोत्तरभूता इति ।

आह-प्रपचनोपपादितान् बन्धहेतून्निरेज्जम् इदं तु सदृश, अमूर्तेरात्मनो हस्ताद्यसभवे सत्यादानश-क्तिविरहात् कथं सन्नधो भवतीति ? इमे ब्रूमहे

आत्मकर्मसवधसततेः पूर्वापरीभाषानवधारणात् ॥ ३४ ॥ नैयमत्रधार्यते-पूर्वमात्मा पश्चात् कर्माणि प्राक् वा कर्माण्यवर आत्मेति एकांतिकाऽमूर्तत्वनिवृत्ति तत कार्माणशरीरसन्ध्यात्तत्तया पिंडाम इव-

सकपायत्वाजीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बंधः ॥ २ ॥

पुनः कपायग्रहणमनुवाद इति चेन्न कर्मविशेषाशयवाचित्वात् जठराग्निवत् ॥ १ ॥ यथा जठराग्न्याशयानुरूपमन्यवहरण तथा कपायेषु सत्सु तीव्रमदमभ्यमकपायाशयानुरूपे स्थित्यनुभवेन भवत इति एतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं बन्धहेतुविधाने कपायग्रहण निर्दिष्टं पुनरनूयते ।

जीवाभिधानं प्रचोदितत्वात् ॥ १ ॥ यच्चोदितममूर्तेरहस्तो जीव कथं कर्मादत्त इति तस्य प्रतिनचनार्थं जीव इत्यभिधीयते ।

जीवनाविनिर्मुक्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥ जीवनायुस्तदविनिर्मुक्तोय कर्मादत्ते न विनिर्मुक्त इति, अतश्च जीववचन ।

कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारण वाक्यांतरज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ कमयोग्यानिति लघुनिर्देशात् सिद्धे कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारण वाक्यांतरज्ञापनार्थं क्रियते किं पुनस्तद्वाक्यांतर ? कर्मणो जीव सकपायो भवतीत्येक वाक्य । एतदुक्तं भवति कर्मण इति हेतुनिर्देश, कर्मणो हेतोर्जीव मकपायो भवति, नाकर्मकस्य कपायलेशोरिति तत जीवकर्मणोरनादिसन्नध इति । द्वितीय वाक्य-योग्यान् पुद्गलानादत्त इति एतदुक्तं भवति अर्धवशाद्विभक्तिपरिणाम इति प्राक्कर्मण इति हेतुनिर्देश इह सवधानिर्देश सपद्यते, सकपायत्वाजीव कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति ।

पुद्गलवचन कर्मणस्तादात्म्यरूपापनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गलात्मक कर्मणेतस्य विशेषस्य व्यापनार्थं पुद्गलग्रहणं क्रियते ।

तदसिद्धमिति चेन्नामूर्तेः नुग्रहोपघाताभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् पौद्गलिक कर्मणेतदासिद्ध आत्मगुणत्वात् तस्येति ? तन्न । किं कारण ? अमूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् । यथाऽऽकाशमूर्ति दिगादी-नाममूर्तानां नानुग्राहक उपघातक च तथैवामूर्ति कर्मामूर्तेरात्मनोऽनुग्राहकोपघातयोर्हेतुर्न स्यात् ।

आदत्त इति प्रतिज्ञातोपसंहारार्थ ॥ ७ ॥ यत्प्रतिज्ञात सकपायत्वाज् जीनो वधमनुभवति इति तस्योपसंहारार्थ इदमुच्यते आदत्त इति ।

अतस्तदुपश्लेषो बंधः ॥ ८ ॥ अतो मिथ्यादर्शनाद्यवेशादाद्रीकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात् तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्राद्यगहिनां अनतप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभाजयोग्यानामीनामगोपश्लेषो बध इत्याह्वयते ।

तद्भावो मदिरापरिणामवत् ॥ ९ ॥ यथा भाजनविशेषे प्रक्षेप्तानां विविधरसबीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणाम तथा पुद्गलनामपि आत्मानि स्थितानां योगकपायवशात् कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ।

सर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थ ॥ १० ॥ स एष बधो नान्योस्तीत्यन्यनिवृत्त्यर्थ सर्वचन क्रियते तेन गुणिगुणबधो निवर्तितो भवति । यदि हि गुणिगुणबध स्यात् मुक्त्यभावात् प्रसज्येत, गुणस्वभावापरित्यागाद् गुणिन, स्वभावापरित्यागे च गुणिनोप्यभावात् इति मुक्त्यभावः ।

करणादिसाधनेष्वयं बधशब्दो दृष्टव्यः ॥ ११ ॥ तत्र करणसाधनस्तापत् वध्यतेऽनेनास्मेति बध । “ हृत् ” इति करणे घञ् । क पुनसौ मिथ्यादर्शनादिः । ननु स बधहेतुरुक्तं कथं बधो भवितुमर्हति सत्यमेवमेतन् अभिनवद्रव्यकर्मादाननिमित्तत्वाद् बधहेतुरपि सन् पूर्वोपात्तकर्महेतुकत्वात् कार्यतामास्कन्दन् तदनुविधानात् आत्मनोऽस्वतन्त्रीकरणत्वात् करणव्यपदेशमर्हतीति तदनेनात्मनात्मसात्क्रियते इति कर्मसाधनत्वमपि च युक्तिमत् ज्ञानदर्शनाभ्यावाधानामगोत्रानतरायत्वलक्षणं पुरुषसामर्थ्यं प्रतिबन्धाति बधः इति कर्तृसाधनत्वमपि चोपपत्तिमत् एव बध इति भावसाधनो वास्वतन्त्रीक्रियामात्रविनक्षया । ननु भावसाधने सामानाधिकरणं नोपपद्यते ज्ञानावरणं बध इति नैष दोषः तदव्यतिरेकात् भावस्य तद्वता सामानाधिकरण्यं भवति । यथा ज्ञानमेवास्मेति । एवमितरसाधनयोजना च कर्तव्या ।

तस्योपचयापचयसद्भावः कर्माऽऽव्ययदर्शनाद्बहिर्कोष्ठागारवत् ॥ १२ ॥ यथा कोष्ठागारे श्रीहिणामन्येषां निर्गमादपरेया च प्रवेशानात् उपचयापचयौ दृष्टे तथानादिकामणकोष्ठागारस्यान्येषां कर्मणां भोगादानदानाच्चेत्तरेषामुपचयापचयौ स्तः ।

आह किमपि बध एकरूप एव आहोस्वित् प्रकारा अपि अस्य सतीत्यत इदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभव (भाग) प्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

अकर्तरीत्यनुवृत्तेरपादानसाधना प्रकृतिः ॥ १ ॥ स्त्रिया क्तित्प्रत्यय अकर्तरीत्यनुवर्तते तस्मात्पादाने प्रकृतिशब्दो व्युत्पाद्यते प्रक्रियते अस्या ज्ञानावरणादर्थानवगमादिति प्रकृतिः ।

भावसाधनौ स्थित्यनुभवौ ॥ २ ॥ स्थान स्थिति अनुभवनमनुभव इति भावसाधनत्वमनयोः रगतव्यः ।

कर्मसाधन प्रदेशशब्दः ॥ ३ ॥ प्रदिश्यतेऽसाधिति प्रदेश कर्मणि घञ् ।

प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थतर ॥ ४ ॥ यथा निवस्य का प्रकृति तिकतास्वभावः । गुडस्य का प्रकृति मधुरतास्वभावः । तथा ज्ञानावरणीयस्य का प्रकृति अर्थानवगमः । प्रकृति स्वभाव इत्यनर्थतरः । एव दर्शनावरणस्य अर्थानालोचनं, वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदुःखसवेदनं, दर्शनमोहस्य तत्रार्थाश्रद्धानं, चारित्रमोहस्याऽऽसयं परिणामं, आयुषो भवधारणं, नाम्नो नारकादिनामकरणं, गौत्रस्य उच्चैर्नैचै स्थानसंज्ञानन्दनं, अतरायस्य दानादिविघ्नकरणं तदेव लक्षणं कार्यं प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः ।

तत्स्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः ॥ ५ ॥ तस्य स्वभावस्य अप्रच्युति स्थितिरित्युच्यते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादच्युति स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावादच्युति स्थितिः ।

तद्रसविशेषोनुभवः ॥ ६ ॥ यथा-अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमदादिभावेन रसविशेष तथा कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोनुभव इति कथ्यते ।

इयत्तावधारण प्रदेशः ॥ ७ ॥ कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कधानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारण प्रदेश इति व्यपदिश्यते ।

विधिशब्दः प्रकारवचन ॥ ८ ॥ अयं विधिशब्द प्रकारवचनो दृष्टव्य विधय प्रकारा इति । यामत् तस्य विधयस्तद्विधय वधप्रकारा इत्यर्थ । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारो वःप्रकारा* ।

तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ ॥ ९ ॥ तेषु नधनिरूपेषु प्रकृतिवध प्रदेशवध इत्येतौ द्वौ योगनिमित्तौ वेदितव्यौ ।

स्थित्यनुभवां कपायहेतुकौ ॥ १० ॥ स्थितिरधोनुभववध इत्येतौ द्वौ कपायहेतुकौ प्रत्ये-
तव्यौ तत्रकर्माप्रकर्षभेदात् तद्वधनिचित्रभावात् । कारणानुरूप हि कार्यमिति ।

आद्यो द्वेषा मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् ॥ ११ ॥ आद्य प्रकृतिवध द्वेषा विभज्यते । कुत 'मूलो-
त्तरप्रकृतिभेदात् । यद्येन कारता मूलप्रकृतय इत्यत्रोच्यते—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रांतरायाः ॥४॥

सामानाधिकरण्ये सति पूर्वोत्तरवचनविरोध इति चेन्नोभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् ॥१॥
स्यादेतत् ज्ञानावरणादयोतरायांता प्रकृतित्रयो नान्य इति ज्ञानावरणादिभि सामानाधिकरण्यात् आद्य-
शब्दस्य बहुवचनप्रसंग इति ? तत्र किं कारण ? उभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् । द्व्यर्थिकनयनिपयस्य
सामान्यस्य विवक्षात् प्रकृतिवध एक इत्याद्यशब्दादेकवचनप्रयोग कृत, तस्य विशेषा ज्ञानावरणादय
पर्यायार्थिकनयनिपयभूता प्राधान्येन निवक्षिता इति तेषु बहुवचनप्रयोग कृत । इत्येते हि लोके
सत्यपि सामानाधिकरण्ये वचनभेदा । यथा प्रमाण श्रोतार, गात्रा धनमिति ।

यथासंभवं कर्त्रादिसाधनत्वं ज्ञानावरणादिशब्दानां ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादयः शब्दाः
कर्त्रादिषु यथासंभव साधयितव्या । तद्यथा—आवृणोति आश्रित्यतेऽनेन वा इत्यावरण, आवरणशब्द
प्रत्येक परिसमाप्यते ज्ञानावरण दर्शनावरणमिति । ननु करणाधिकरणयोरनन्द, कथं कर्तारि*बहुलापेक्षया । वेद्यत
इति वेदनीय "कर्मण्यनीय" मोहयति मुह्यतेऽननेति वा मोह, कथं ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीय मोहनी-
यमिति ? बहुलापेक्षया कर्तार्यनीय । एत्यनेन गच्छति नारकादिभवमित्यायु । जनेकासिति प्रकृते, एतेर्णि-
चेत्युसि । नमयत्यात्मानं नारकादिभावेन नम्यतेनेनेति नाम, उष्मादिषु निपातित शब्द । उच्चैर्नीचेषु
गूयते शन्यतेनेनेति गोत्र । अतर मध्य दातृदेयादीनामतर मध्यमेति ईयते वानेनेत्यतराय ।

वर्हिर्योगे वा ॥ ३ ॥ यस्मिन् मध्येऽवस्थिते दात्रादीनां दानादिक्रियाभावा, दानादीच्छया
वाहिर्भावो वा सौतराय ।

प्रयोगपरिणामादागच्छदेवाऽविशिष्ट कर्माऽऽवरणादिविशेषैर्विभज्यते अन्नान्देवार्थादि-
विकारवत् ॥ ४ ॥ यथाऽन्नादेरभ्यवहियमाणस्यानेकविकारसमर्थतापित्तश्लेष्मच्छरसभावेन परि-
णामनिभाग तथा प्रयोगापेक्षानतरमेव कर्मोण्यावरणानुभवनमोहापादानभवधारणानानाजातिनामगोत्र-
व्यवच्छेदकरणसामर्थ्यवैधरूप्येणाऽऽत्मनि सन्निदान प्रतिपद्यते ।

ज्ञानावरणमेव मोह इति चेन्नार्थांतरभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् सति मोहे हिताहितपरीक्ष-
णाभावात् ज्ञानावरणादविशेषो मोहस्येति तत्र । किं कारण ? अर्थांतरभावात् । याथात्म्यमर्थस्यानगम्यापि
इदमेवेति सद्भूतार्थाश्रद्धान, यत् स मोह । ज्ञानावरणेन ज्ञान तथायथा वा न गृह्णाति ।

कार्यभेदे च कारणान्यत्वात् ॥ ६ ॥ यथा भिन्नलक्षणांकुरदर्शनात् धीजकारणान्यत्व तथैवा-
ज्ञानचारित्रमोहकार्यांतरदर्शनात् ज्ञानावरणमोहनीयकारणभेदोऽध्यवसीयते ।

ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं प्रयुक्तं ॥ ७ ॥ ज्ञानदर्शनयोरन्यत्व पुरस्ताद्विहित अतः किं ? ज्ञानदर्शन
कार्यान्यत्वात् यत् क्षयक्षयोपशमकरणे ज्ञानदर्शने तयोरपि ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्व सिद्ध ।

ज्ञानावरणस्याविशेषेपि प्रत्यासन्नं मत्यादीनामविशेषो जलवत् ॥ ८ ॥ यथाभो नमसः पत-
देकरस भाजनविशेषात् विष्वग् रसत्वेन विपरिणमते । तथा ज्ञानशक्त्युपरोधस्वभावविशेषात् उपनिपतत्
कर्म प्रत्यासन्नव सामर्थ्यभेदात् मत्याद्यावरणभेदेन व्यवतिष्ठते ।

एतेनेतराणि व्याख्यातानि ॥ ९ ॥ इतराणि दर्शनावरणादीनि मूलोत्तरप्रकृतिभिकल्पयति उक्तै-
नैव क्रमेण व्याख्यातानि भवति । अत्र चोच्यते—

१ पुद्गलद्रव्यस्यैकस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वानुपपत्तिर्विरोधात् ॥ १० ॥ एकस्य पुद्गल
द्रव्यस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्व नोपपद्यते कुत ? विरोधात् ।

२ न वा तत्स्वाभाव्यादश्रेदाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यवत् ॥ ११ ॥ न चैप दोष । किं कारणं ?
तत्स्वामाव्यात् । यथाग्रेरेकस्यापि दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यं न विरुध्यते, तथैकस्यापि पुद्गलद्रव्यस्यावर-
णसुखदुःखादिनिमित्तत्व न विरुध्यते । किंच—

अनेकांतिकत्वात् ॥ १२ ॥ एकानेकलक्षणत्वात् द्रव्यस्य स्यादेकत्व स्यादनेकत्व । द्रव्यार्थदेशात्
स्यादेक पुद्गलद्रव्य । अनेकपरमाणुस्त्रिभुक्क्षवधापादितानेकात्मकसकधपर्यायार्थदेशात् स्यादनेक ततश्च
नास्ति विरोध ।

पराभिप्रायेणोद्दिष्टाणां भिन्नजातीयानां क्षीराद्युपभोगे वृद्धिवत् ॥ १३ ॥ पराभिप्रायेणे
दमुष्यते यथा पुथिव्यप्तेजोवायुभिरारब्धानामिन्द्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीरघृतादिष्वेकमप्युपयुज्यमानं
अनुप्राहक दृष्ट तथेदमपि इति ।

वृद्धिरेकैवेति चेन्न प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत् वृद्धिरेकैव, तस्या घृताद्यनुप्राहकमिति
न विरोध इति ? तत्र किं कारणं ? प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् । यथैवेन्द्रियाणि भिन्नानि तथैवेन्द्रियवृद्धयोपि भिन्ना ।

तथैवातुल्यजातीये नानुग्रहसिद्धिः ॥ १५ ॥ तथा भिन्नजातीयेन क्षीरेण तेजोजातीयस्य
चक्षुषोनुप्राह । तथैवात्मकर्मणोश्चेतनाचेतनत्वात् अतुल्यजातीय कर्मरमनोनुप्राहकमिति सिद्ध । किमेताव
वानिव सख्यायिकल्प ? नेत्युच्यते—

एकादिसंख्येयविकल्पश्च शब्दत ॥ १६ ॥ एकादय सख्येयविकल्पा भवति शब्दत तत्रैक
स्त्वात् समादानकर्मवध विशेषाणामविधाक्षित्त्वात्—

सेनावनवत् ॥ १७ ॥ यथा सैनिकानां तुरगादीनां भेदानां अविवक्षायां समुदायादेशात् एकं सेना ।
यथा वा अशोकातिष्ठकवकुलादीनां भेदानां अविवक्षायां सामान्यादेशात् एकं वन । स एव पुण्यपापभेदाद्विभिध ।
यथा स्वामिभृत्यादेशात् द्विविधा सेना । त्रिविधो वध अनादि सातः । अनादिरनत । सादि सातश्चेति ।
शुजाकाराव्तरावस्थितभेदाद्वा प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशाच्चतुर्विधं, द्रव्यक्षेत्रकालभवावनिमित्तभेदात् पच-
विधं । पञ्जीवनिकायविकल्पात् षोढा व्यपदिश्यते । रामद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभहेतुभेदात् सप्ततयी
वृत्तिमनुभवति । ज्ञानावरणादिविकल्पादष्टधा, एव सख्येया विकल्पा शब्दतो योग्या । चशब्देनाध्यवसाय
स्थानविकल्पात् असख्येया । अनतानतप्रदेशरूपपरिणामविधिरनत । ज्ञानावरणाद्यनुभवविभागपरिच्छे-
दापेक्षया वा अनत ।

क्रमप्रयोजनं ज्ञानेनात्मनोधिगमात् ॥ १८ ॥ क्रमप्रयोजनमिदानीं वक्तव्यं तदुच्यते ज्ञानावरणं सर्वेषामादावुक्तं कुत ज्ञानेनात्मनोधिगमात् । ज्ञानं हि स्वाधिगमनिमित्तत्वात् प्रधानं ।

ततो दर्शनावरणमनाकारोपलब्धेः ॥१९॥ ततः पश्चात् दर्शनावरणमुच्यते कुत अनाकारोपलब्धे साकारोपयोगाद्दि अनाकारोपयोगो निकृष्टोऽनभिव्यक्तग्रहणात् । उत्तरंभ्यस्तु प्रकृष्यते अर्थोपलब्धितत्त्वात् ।

तदनन्तरं वेदनावचनं तदव्यभिचारात् ॥ २० ॥ तदनन्तरं वेदना उच्यते कुतस्तदव्यभिचारात् ज्ञानदर्शनाऽव्यभिचारिणी हि वेदना घटादिष्वप्रवृत्ते ।

ततो मोहाभिधानं तद्विरोधात् ॥ २१ ॥ ततः पश्चात् मोहोभिधीयते कुतस्तद्विरोधात् । तेषां ज्ञानदर्शनसुपद्रु खानां विरोधात् । मूढो हि न जानाति न पश्यति न च सुखदुःखं वेदयते । ननु च मूढानामपि सुखदुःखज्ञानदर्शनानि उपलभ्यन्ते । यदि हि विरोधः स्यात् सुखदुःखज्ञानदर्शनानि मिथ्यादृष्टयस्यतानां न स्युः । नैष दोषः क्वचिद्विरोधात् इत्युच्यते—न सर्वत्र मोहाभिभूतस्य हि कस्यचित् हिताहितनिवेकादिर्नास्ति ।

आयुर्वचनं तत्समीपे तन्निबंधनत्वात् ॥ २२ ॥ तत्समीपे आयुर्वचनं क्रियते कुतस्तन्निबंधनत्वात् । आयुर्वचनानि हि प्राणिनां सुखादीनि ।

तदनन्तरं नामवचनं तदुदयापेक्षत्वात् प्रायोनामोदयस्य ॥ २३ ॥ तदनन्तरं नाम वचनं क्रियते कुत ? तदुदयापेक्षत्वात् प्रायो नामोदयस्य । आयुर्वचनोपेक्षो हि प्रायेण गत्याद्युदयो लक्ष्यते ।

ततो गोत्रवचनं मातृशरीरादिकाभस्य सशब्दानाभिव्यक्तैः ॥ २४ ॥ परिप्राप्तशरीरादिलभस्य हि पुत्रो गोत्रोदयनिमित्तं शुभाशुभं सशब्दानाभिव्यज्यते ततो नामोदयानन्तरं गोत्राभिधानं क्रियते ।

परिशेषादतैरायवचनं ॥ २५ ॥ अन्यस्याभावात् परिशेषात् अतः अतरायवचनं क्रियते । आह उक्तो मूलप्रकृतिबधोऽष्टविधः । अथ द्वितीयं पुनरुत्तरप्रकृतिबधं कवित्रिंशद्व्युच्यते—

पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपचभेदोयथाक्रमं ॥ ५ ॥

पचादीनां पचांतानां द्व्यष्टौन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ पचं न च द्वौ च अष्टाविंशतिश्च चत्वारश्च द्विचत्वारिंशच्च द्वौ च पचं च पचनं द्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपचं, ते भेदा यस्य स भवति पचनं द्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपचभेदः, इति द्व्यष्टौन्यपदार्थनिर्देशो वेदितव्यः ।

द्वितीयग्रहणमिति चेन्न परिशेषात्सिद्धेः ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्वितीयग्रहणं कर्तव्यं द्वितीयं उत्तरप्रकृतिबधं एवभेद इति सप्रत्ययं कथं स्यात् इति ? तन्न किं कारणं ? परिशेषात् सिद्धे । आयो मूलप्रकृतिबधो न्याह्यात्, ततः परिशेषात् उत्तरप्रकृतिबधसप्रत्ययं सिद्धयति ।

भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ३ ॥ अथ भेदशब्दं प्रत्येकं परिसमाप्यते पचभेदो नवभेद इत्यादि ।

यथाक्रमं यथानुपूर्वम् ॥ ४ ॥ योयं क्रमः यथाक्रमं यथानुपूर्वमित्यर्थं पचत्रिंशद्विज्ञानावरणं नवविधं दर्शनान्तरणमित्यादि । यद्येवमाद्यमात्रं केन पचानामित्यत्रोच्यते—

मतिश्रुतावधिमतं पर्ययकेवलानां ॥ ६ ॥

मत्यादीन्धुक्तलक्षणानि ॥ १ ॥ मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तलक्षणानि वेदितव्यानि । क' आद्येऽप्यायो

मत्यादीनामिति पाठो लघुत्वादिति चेन्न प्रत्येकमभिसंबन्धार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यात्तं मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तानि तेषामिहादिशब्दोपलक्षितानां पाठोऽप्युक्तो लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? प्रत्येक-

मभिसंबंधार्थ इह प्रतिपद पाठ क्रियते । मतेरावरण श्रुतस्यावरणमित्यादि । इतरथा हि मत्यादीनामित्यु-
ध्यमाने तेषामेकमावरणमिति सप्रत्यय स्यात् ।

वचनात् पचसंख्याप्रतीतिरिति चेन्न प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पच ज्ञाना-
वरणस्योत्तरप्रकृतय इत्युक्तं, मत्यादीनि च ज्ञानानि पचोक्तानि ततो वचनात् पचसंख्यासप्रत्ययः इति ?
तन्न किं कारणं ? प्रत्येक पचत्वप्रसमात् । वचनात् मत्यादीनां प्रत्येक पचावरणानीत्यनिष्ट प्रसज्येत । प्रति-
पदप्रहणे पुन सति सामर्थ्यादिद्यार्थसप्रत्यय शक्यते कर्तुं । अत्र कश्चिदाह—

मत्यादीनां सत्त्वासत्त्वयोरवृत्त्यभावः ॥ ४ ॥ इदमिह सप्रधार्यं सतां मत्यादीनां कर्मावरण
भवेत् असतां चेति । किंचात् 'यदि सतां प्राप्तात्मलाभत्वात् सत्त्वादेव आहृत्तिर्नोपपद्यते । अथासतां
नन्वावरणाभावः' । नहि खरविपाणयदसदान्वियते ।

न वादेशवचनात् ॥ ५ ॥ न वैप दोष । किं कारणं ? आदेशवचनात् । कथंचित् सतामावरण कथ-
चिदसतां । द्रव्यार्थादेशेन सतां मत्यादीनामावरण । पर्यायार्थादेशेनासतां । यदैकातेन सतामावरण क्षायो-
पशामिकत्वमेवा न स्यात् । अथैकातेनासतामेवमपि क्षायोपशामिकत्व नोपपद्यते असत्त्वात् । सत-
श्चावरणदर्शनात् । सतो हि नभस मेघपटलादिना आवरण दृश्यते तथा सतां मत्यादीना आवरण-
मिति को विरोधः ।

अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवत् ॥ ६ ॥ यथा न कुटीभूत प्रत्याख्यान नाम कश्चित्
पर्यायोस्ति, यस्यावरणात् प्रत्याख्यानावरणत्व भवेत् किंतु प्रत्याख्यानावरणसाम्निध्यात् आत्माप्रत्याख्यान-
पर्यायेण नोत्पद्यत इति, अतः प्रत्याख्यानावरणस्य आवरणत्व । तथा न कुटीभूतानि मत्यादीनि कानिचित्
सति येषामावरणात् मत्याद्यावरणाना आवरणत्व भवेत् किंतु मत्याद्यावरणसम्निधाने आत्मा मत्यादिज्ञानप-
र्यायैर्नोत्पद्यते इत्यतो मत्याद्यावरणाना आवरणत्व । अपर आह—

अभव्यस्योत्तरावरणद्वयानुपपत्तिस्तदभावात् ॥ ७ ॥ इदमिह सप्रधार्यं मन पर्ययज्ञानगमन-
शक्ति केवलप्राप्तिसामर्थ्यं चाभव्यस्य स्याद्वा न वेति ? यदि स्यात्तस्याभव्यज्ञानुपपत्तिः । अथ नास्ति वदुभय-
सामर्थ्याभावान् तदावरणकल्पना व्यर्थेति उत्तरस्यावरणद्वयस्य नोपपत्तिः ?

नवोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ न वैप दोष किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमतत् । आदेशवचनादिति । द्रव्या-
र्थादेशेन सतोर्मन पर्ययकेवलज्ञानयोरावरण । पर्यायार्थादेशेनासतोरापि चोक्तं—'अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्या-
नावरणवदिति' । यदि द्रव्यार्थादेशेन मन पर्ययज्ञान केवलज्ञान चास्त्यभव्यस्य भव्यत्वमस्य, प्राप्नोति । न
सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रशक्तिभात्राभावाभ्या भव्याभव्यत्व कल्प्यते । कथं तर्हि—

सम्यक्त्वादिव्यक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वमिति विकल्पः कनकेतरपापाणवत् ॥ ९ ॥
यथा कनकभाजन्यक्तियोगमनाप्स्यति इति कनकपापाण इत्युच्यते तदभावादधपापाण इति । तथा सम्य-
क्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगाहो य स भव्य तद्विपरीतोऽभव्य इति चोच्यते—

ज्ञानावरणादज्ञातिदुःखितः ॥ १० ॥ ज्ञानावरणोदयेनोपरतज्ञानसामर्थ्यं लुप्तस्मृतिधर्म-
श्रवणनिरस्तुक ज्ञानावमानकृत च बहुदुःखमनुभवति । आह उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्प ।
इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यथ ॥ ७ ॥

चक्षुरादीनां दर्शनावरणसंबन्धात् भेदनिर्देश ॥ १ ॥ चक्षुश्चाचक्षुश्चावविश्व केवलं च चक्षुर-
चक्षुराधिकेवलानि तेषा चक्षुरचक्षुराधिकेवलाना दर्शनावरणानीति भेदनिर्देश दर्शनावरणसंबन्धाद्भेदितव्यः ।

मदखेदकृमविनोदार्थः स्वापो निद्रा ॥ २ ॥ मदखेदकृमाना विनोदाय य स्वापः स निद्रा इत्युच्यते कथं निपूर्वस्य द्राते कुत्साक्रियस्याङ्घ्रि निद्राशब्दनिष्पत्ति । यत्सन्निधानादात्मां निद्रायते कुत्स्यते सा निद्रा । यतेर्वा स्वप्नक्रियस्य निद्रा ।

उपर्युपरि तद्दृष्टिर्निद्रानिद्रा ॥ ३ ॥ तस्या निद्राया उपर्युपरि पुन पुन वृत्ति निद्रानिद्रा इत्युच्यते ।

प्रचलयत्यात्मानमिति प्रचला ॥ ४ ॥ या क्रिया आत्मानं प्रचलयति सा प्रचलेत्युच्यते । पचादिलक्षणे अचि । सा पुन शोकभ्रममदादिप्रभया । विनिवृत्तैर्द्रियव्यापारस्यात् प्रीतिव्यग्रमात्रहेतु आसीनस्यापि नेत्रगात्रक्रिया सूचिता ।

पौन पुन्येन सैवाहिता वृत्तिः प्रचलाप्रचला ॥ ५ ॥ सैव प्रचला पुन पुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचलेत्युच्यते ।

स्वप्ने यया वीर्यविशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः ॥ ६ ॥ यत्सन्निधानाद्बौद्धिककर्मकरण बहुकर्मकरणं च भवति सा स्त्यानगृद्धिः कथं स्त्यायतेरनेकार्थत्वात् स्वप्नार्थं इह गृह्यते । गृह्येरापि दीप्ति । स्त्याने स्वप्ने गृह्यति दीप्यते यद्बुद्ध्यादात्मा रौद्र बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः ।

नानाधिकरणाभावात् वीप्सानुपपत्तिरिति चेन्न कालादिभेदतस्तद्भेदासिद्धे ॥ ७ ॥ स्यान्मतं नानाधिकरणविषया वीप्सा न चेह नानाधिकरणत्वमस्ति एकात्मगोचरत्वात् ततो वीप्साभावात् असति द्वित्वे निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलेति निर्देशो नोपपद्यत इति । तन्न । किं कारणं ? कालादिभेदात् तद्भेदासिद्धे । इह एकस्यापि वस्तुन कालकृताद्गुणभेदाद् भेदो दृश्यते पटुर्मयान् पटुरासीत् पटुतर एव स इति । तथा देशकृतादपि—मथुराया दृष्ट, पुन पाटलीपुत्रे दृश्यमान उच्यते, अन्यत्र त्वमासि सपन्न इति । एवमिहापि कालादिभेदात् भेदोपपत्ते वीप्सा युज्यते ।

आभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥ अथवा मुहुर्मुहुर्वृत्तिरामाक्ष्ण्य तस्य विवक्षायां द्वित्वं भवति यथा गेहमनुप्रवेशामस्त इति ।

निद्रादिकर्मसद्वेद्योदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिः ॥ ९ ॥ निद्रादिकर्मण सद्देशस्य चोदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिर्भवति तत्र हि शोककृमादिविगमदर्शनात् सद्वेद्योदय स्फुटोवगतव्य । असद्वेद्यस्य च मदोदय ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसवधः ॥ १० ॥ निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च स्त्यानगृद्धिश्च निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्य । अनुवर्तमानेन दर्शनावरणेनाभेदेनाभि सवधं क्रियते ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधो विरोध इति चेन्न विवक्षातः सवधात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत् चक्षुरादीनां भेदानिर्देशं निद्रादीनामभेदानिर्देशं एकमेव दर्शनावरणमपेक्ष्य क्रियमाणो निरुद्ध इति । तन्न । किं कारणं ? विवक्षात् सवधात् विवक्षावशाद्धि भेदेनाभेदेन च सत्रयो न विरुध्यते ।

अथ चक्षुरादिदर्शनावरणोदयात् आत्मा किमन्यो भवति । अत्रोच्यते—

चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणोदयात् चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलः ॥ १२ ॥ चक्षुर्दर्शनावरणस्याचक्षुर्दर्शनावरणस्य चोदयात् आत्मा चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलो भवति एकैन्द्रियभावेन विकलैर्द्रियभावेन च पञ्चैन्द्रियत्वेषुपहर्तैर्द्रियलोचनसामर्थ्यं भवति ।

अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनविप्रसृक्तः ॥ १३ ॥ अवधिदर्शनावरणोदयाद्भावेतावधिदर्शनं सपद्यते ।

केवलदर्शनावरणोदयादनाविर्भूतकेवलदर्शनः ॥ १४ ॥ केवलदर्शनावरणस्य कर्मण उदयात्
अनाविर्भूतकेवलदर्शनः, अप्रत्ययसितससारोवतिष्ठते ।

निद्रानिद्रानिद्रोदयात्तमोमहातमोवस्था ॥ १५ ॥ निद्राया उदयात् तमोवस्था निद्रानिद्राया
उदयात् महातमोवस्था सजायते ।

प्रचलाप्रचलाप्रचलोदयाच्चलनातिचलनभावः ॥ १६ ॥ प्रचलोदयादासीनो घूर्णमानश्चलनय
नगात्र पश्यन्नपि न पश्यति । प्रचलाप्रचलोदयादासीनोऽतिघूर्णमान स्वन्यमानमपि शरनाराचादिभि शिरो-
गप्रत्यगादि यत्किञ्चिन्न पश्यति । आह यत्तत्कर्म तृतीयगणनाममास तस्योत्तरप्रकृतिविकल्पो न निर्जात
इत्यत्रोच्यते—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयाद्देवादिगतितु शरीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं ॥ १ ॥ देवादिषु गतिषु बहुप्रका
रजातित्रिंशष्टासु यस्योदयात् अनुगृह्यतद्रव्यसम्बन्धोपेक्षात् प्राणिना शरीरमानसानेकविधसुखपरिणामस्तत्स-
द्वेद्य । प्रशस्त वेद्य सद्वेद्य ।

यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यं ॥ २ ॥ नारकादिषु गतिषु नानाप्रकारजातिविशेषानुकार्णासु
फायिक बहुविध मानस वातिदु सह जन्मजरामरणप्रियविप्रयोगाभियसयोगव्याधिप्रबन्धादिजनित दु ख
यस्य फल प्राणिना तदसद्वेद्य । अप्रशस्त वेद्य असद्वेद्य । आह व्याख्याता वेदनीयस्य प्रकृतिबन्ध । अथ खलु
मोहनीयस्याष्टात्रिंशतिप्रभेदस्य किमास्या प्रकारा इत्यत्र ब्रूम -

दर्शनचारित्रमोहनीयाकपायाकपायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः
सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकपायकपायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगु-
प्सास्त्रीपुनपुंसकवेदाः अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनवि-
कल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादिभिस्त्रिद्विनवषोडशभेदानां यथास्वरूपेन संबन्ध ॥ १ ॥ दर्शनादयश्चत्वार त्रयाद-
योपि तेषा यथासख्येन समुधो भवति—दर्शनमोहनीय त्रिभिध चारित्रमोहनीय द्विभेद अकपायवेदनीय
नवविध कपायवेदनीय षोडशत्रिभिधमिति ।

तत्र दर्शनमोहनीय त्रिभेद सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानीति ॥ २ ॥ तत्र दर्शनमोहनीय
त्रिभेदमगतव्य । कुत सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि इति । तद्वध प्रत्येक भूत्वा सत्कर्मपेक्षया त्रैविध्यमास्क
दति । तत्र यस्योदयात् सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुख तत्कार्यश्रद्धाननिरस्तुको हिताहितनिर्भागासमर्थो मिथ्या-
दृष्टिर्भवति तन्मिथ्यात्व । तदेव सम्यक्त्व शुभपरिणामानिरुद्धस्वरस यदौदासीन्येनाप्रस्थितमात्मान श्रद्धान
न निरुणद्धि । तद्वेदयमान पुरुष सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयत । तदेव मिथ्यात्व प्रक्षालनत्रिशेषात् क्षीणाक्षीण-
मदशक्तिनोद्वयवत् सामिशुद्धस्वरस तदुभयमिथ्याख्यायते सम्यक्त्वमिथ्यात्वमिति यावत्, यस्योदयादारामन
अर्धशुद्धमदकोद्रवौदनोपयागापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परिणाम ।

चारित्रमोहनीय द्वेषा कपायाकपायभेदात् ॥ ३ ॥ चारित्रमोहनीय द्वेषा विभज्यते अकपाय-
कपायभेदात् कपायप्रतिषेधप्रसंग इति चेन्नेपेदर्थत्वात् नम । यथा अलोमिकाडका इति । नास्या कच्छपत्रहो
मा भाव किंतु छेदयोग्यलोमाभावेपि ईष्यप्रतिषेधादलोमिकेत्युच्यते तथा नोकपाया अकपाया हास्यादय
इति । नैया सर्ववैवाकपायत्व किंतु परोपेक्षभात् श्ववत्प्रवृत्तरीषप्रतिषेध । यथा श्वा स्वाम्पुपेष्टभात् प्रवृद्धजल
अन्वजिगासां प्रति वर्तते स्वामिनिधर्तनाच्च निवर्तते । तथा क्रोधादिकपायायष्टभात् ईष्यप्रतिषेधे सति हास्या-

दीनां प्रवृत्ते । क्राधाद्यप्रवृत्तौ च निवृत्तेरकपायत्व । कथमीपत्प्रतिपेधगतिरिति चेच्छाख्यानस ।

अकपायवेदनीय नवविध हास्यादिभेदात् ॥ ४ ॥ अकपायवेदनीय नवविध, कुत ? हास्यादिभेदात् । तत्र यस्याद्यात् हास्याभिर्भक्षितस्त्वास्य । यदुदयादेशादिष्वोत्सुक्य सा रति । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाक शोचन स शोक । यदुदयादुद्वेग तद्वय ससविध । कुत्साप्रकारो जुगुप्सा । यथेव कुत्साप्रहणमेवास्तु लघुत्वात् न अर्थविशेषोपपत् । आत्मीयदापसवरण जुगुप्सा । परकीयकुलशीलादिदोषाधिकरणान्क्षेपभर्त्सनप्रवृत्त्या कुत्सा । यस्योदयात् खेणान् भावान् मादवास्फुटस्त्रैकैव्यमदनावेशनेत्रभिभ्रमास्फालनसुखपुष्कामादीन् प्रतिपद्यते स स्त्रीवेद । तस्योद्भूतवृत्तिव्यमितरयो पुनपुसक्या सत्कर्मद्रव्यावस्थानान्यग्भावात् । ननु लोके प्रतीत योनिमृदुस्तनादि स्त्रीवेदलिंगं न तस्य नामकर्मोदयनिमित्तत्वात्, अत पुसोपि स्त्रीवेदोदय । कदाचिन्नापितोपि पुनरोदयोप्यान्यतरविशेषात् । शरीराकारस्तु नामकर्मनिवर्तित । एतेनेतरौ व्याख्यातौ । यस्योदयात् पौंसान् भावानास्फुटति स पुवेद । यत्कर्मोदयात् नपुसकान् भावान् प्रवृत्तिं स नपुसकवेद ।

कपायवेदनीय षोडशविध अनतानुबध्यादिविकल्पात् ॥ ५ ॥ कपायवेदनीय षोडशविध द्रष्टव्य, कुत ? अनतानुबध्यादिविकल्पात् । तद्यथा कपाया क्रोधमानमायालोभा । स्वपरोपघातनिरनुग्रहहितक्रौर्यपरिणामोऽमर्ष क्रोध, स चतु प्रकार परितपृथ्वीवाल्लोदकराजितुल्य । जात्यायुत्सेकावष्टमात् परामणतिर्मान शैलस्तभारिथिदारुलतासमानक्षतुर्विध । परातिसधानतयोपहितकौटिल्यप्राय प्रणिधिर्माया प्रत्यासन्नशशर्पोपचितमूलमेपशृगगोमूत्रिकावलेखनीसदृशी चतुर्विधा । अनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभिकां श्वावेशो लोभ कृमिरागकज्जलकर्दमहरिद्रारागसदृशक्षतुर्विध । तेषां क्रोधमानमायालोभाना चतस्रोवस्था — अनतानुबधिन अप्रत्याख्यानावरणा प्रत्याख्यानावरणा सञ्जलनाञ्चेति । अनतससारकारणत्वान्निध्यादर्शनमनत तदनुबधिनाऽनतानुबधिक्रोधमानमायालोभा । यदुदयादेशनिरतिसयमासयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति ते देशप्रत्यापानमावृण्वत अप्रत्याख्यानावरणा क्रोधमानमायालोभा । यदुदयाद्विरतिं कृत्स्ना सयमाख्या न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्न प्रत्याख्यानमावृण्वत प्रत्याख्यानावरणा क्रोधमानमायालोभा । समकीभावे वर्तते सयमेन सहावस्थानादेकीभूता ज्वलति सयमो वा ज्वलति एतेषु सत्वपीति सञ्जलना क्रोधमानमायालोभा । त एते समुदिता षोडश कपाया भवति । आह व्याख्यातमष्टात्रिंशत्युच्चरप्रकृतिभेद मोहनीयमथायुपश्वतुर्विधस्य को नामनिर्देश इत्यत्रोच्यते —

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसवधेनायुर्व्यपदेशः ॥ १ ॥ नारकादिषु भवसवधेनायुषो व्यपदेशो भवति । नरकेषु भव नारक तैर्यग्योनो भव तैर्यग्योन मनुष्येषु भव मानुष देयेषु भव दैवमिति ।

यद्वावाभावयोज्जीवितमरण तदायु ॥ २ ॥ यस्य भवान् आत्मन जीवित भवति यस्य चाभावात् मृत इत्युच्यते तद्भवधारणमायुरित्युच्यते ।

अन्नादि तन्निमित्त इति चेन्न तस्योपमाहकत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदन्नादि तन्निमित्त तल्लाभालाभयोज्जीवितमरणदर्शनादिति ? तत्र किं कारणं ? तस्यानुमाहकत्वात् । यथा घटमवने मृत्पिंडो-मूलकारण तस्योपमाहक दडादि तथाभ्यन्तर भवधारणस्य कारणमायु, अन्नादि तस्योपमाहक, अतश्चेतदेव यत्क्षीणायुषोऽन्नादिसन्निधानेपि मरण दृश्यते ।

देवनारकेषु चान्नाद्यभावात् ॥ ४ ॥ देवेषु नारकेषु चान्नाद्यभावात् भवधारणमायुरधीनमेवेत्यवसेय । तेषां हि कादाचित्क आहारोऽनाभोगो व्याख्यात ।

नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकायुः ॥ ६ ॥ नरकेषु तीव्र-
शीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं भवधारणं भवति तन्नारकायुः ।

ध्रुत्पिपासाशीतोष्णादिकृतोपद्रवमञ्जुरेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्भवति तत्तैर्यग्योन ॥ ६ ॥
ध्रुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकादिविधिव्यसनविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्भवति तत्तैर्यग्योनमायु-
रवगतव्य ।

शारीरमानुपसुखदुःखभूयिष्ठेषु मनुष्येषु जन्मोदयात् मनुष्यायुषः ॥ ७ ॥ शारीरेण मान-
सेन च सुखदुःखेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाज्जन्मं भवति तन्मानुषमायुरवसेय ।

शारीरमानससुखमायेषु देवेषु जन्मोदयात् देवायुषः ॥ ८ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखेन
प्रायः समाविष्टेषु देवेषु यस्योदयाज्जन्मं भवति तदैरमायुरवगतव्य । कदाचित् प्रियाविप्रयोगात् महर्द्धिदेव-
निरीक्षणात् ध्वनल्लिगाज्ञाहानिमात्राभूपाग्लानदर्शनाच्च मानसं दुःखमाभिर्भवतीति ज्ञापनार्थं प्रायमहण ।
आह व्याख्यातमायुश्चतुर्विधं तदनंतरमुद्दिष्टं यन्नामकर्मं तदुत्तरप्रकृतिसमाख्या का इत्यत्रोच्यते ।

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंध-
वर्णानुपूर्व्यां गुरुलघूपघातपरघातात्तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्ये-
कशरीरत्रयसुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसैतराणि
तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यदुदयादात्मा भवांतरं गच्छति सा गतिः ॥ १ ॥ यस्य कर्मण उदयवशात् आत्मा भवांतरं
प्रश्यामिसुखो ब्रज्यामास्कदाति सा गतिः, गम्यत इति गतिरित्युच्यमानेपि रूढिवशात् कस्मिंश्चित्तिविशेषे
वर्तते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ? इतरथा हि यदात्मा न गच्छति न तदा गतिर्भवति सारकर्मवस्थायां च गति-
व्यपदेशो न स्यात् । सा चतुर्विधा नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मुन्यगतिर्देवगतिश्चेति । यन्निमित्तं आत्मनो
नारकभाव तन्नरकगतिनाम एवं शेषेष्वपि योज्य ।

तत्राव्यभिचारि सादृश्यैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ २ ॥ तासु नारकादिगतिषु अव्यभिचारिणा
सादृश्येन एकीकृतोर्थात्मा जातिरिति व्यपदेशमर्हति । तन्निमित्तं जातिनाम तस्यचतुर्विधं—एकेंद्रियजाति-
नाम द्वीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पंचेंद्रियजातिनाम चेति । यदुदयादात्मा
एकेंद्रिय इति शब्दते तदेकेंद्रियजातिनाम एव शेषेष्वपि योज्य ।

यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम ॥ ३ ॥ यस्योदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिर्भवति
तच्छरीरनाम । तत्पंचविधं—औदारिकशरीरनाम वैक्रियिकशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम
कार्मणशरीरनाम चेति । तेषां विशेषो व्याख्यातः ।

यदुदयाद्गोपांगविष्वेकस्तदंगोपांगनाम ॥ ४ ॥ यस्योदयाच्छिरःपृष्ठोरुगौहूरदनालकपाणिपा-
दानामग्नानामगाना तद्देदानां च ललाटनासिकादांना उपांगाना निषेको भवति तद्गोपांगनाम । तत्रिविधं
औदारिकशरीरांगोपांगनाम वैक्रियिकशरीरांगोपांगनाम आहारकशरीरांगोपांगनाम चेति ।

यन्निमित्तं परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माण ॥ ५ ॥ अगोपांगाना यन्निमित्तं परिनिष्पत्तिस्तन्नि-
र्माणमिति ज्ञायते तद्विधं स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तज्जातिनामकर्मोदयापेक्षं चक्षुरादीनां
स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति । निर्मायतेऽनेन इति हि निर्माणं ।

शरीरनामकर्मोदयोपात्तानां यतोऽन्योन्यसङ्केपण तद्ग्रथन । ६ ॥ शरीरनामकर्मोदयशा-
दुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसङ्केपण यता भवति तद्ग्रथनमित्याह्यायते । तस्याभावे शरीरप्रदेशानां
दारुणिचयवत् असंपर्क स्यात् ।

अविबरभावेनैकत्वकरणं सघातनामकर्म ॥ ७ ॥ यदुदयादोदारिकादिशरीराणां विवरविरहि-
तान्योन्यप्रदेशानुपवेशनेकत्वापादनं भवति तत्सघातनाम ।

यद्देतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तिस्तत्संस्थाननाम ॥ ८ ॥ यदुदयादोदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्ति-
र्भवति तत्संस्थाननाम प्रत्येतव्य । तत् पोढा प्रतिभज्यते समचतुरस्रसंस्थाननाम, न्यमोधपरिमडलसंस्था-
नाम, स्वानितसंस्थाननाम, कुञ्जरसंस्थाननाम, धामनसंस्थाननाम, हुडकसंस्थाननाम चेति । तत्रोर्ध्वो-
भ्येषु समप्रतिभागेन शरीरायवसनिवेशव्यवस्थापनं कुशलशिल्पिनिर्णीतसमस्थितिचक्रवत् अवस्थानकर
समचतुरस्रसंस्थाननाम । नाभेरुपरिष्ठाद्भूपतो देहसनिवेशव्यवस्थाप्यसौ जनक न्यमोधपरिमडल
संस्थाननाम, न्यमोधाकारसमताप्राप्तित्वाद्बन्धुर्ध्व । तद्विपरीतसनिवेशकर स्वातिसंस्थाननाम धर्माकतुल्या-
कार । पृष्ठप्रदेशमात्रिण्यदुपुद्गलप्रचयनिवेशपलक्षणस्य निर्णीतं कुञ्जरकमस्थाननाम । सर्वांगोपागहृत्स्वव्यव-
स्थाविशेषकारणं धामनसंस्थाननाम । सर्वांगोपांगानां हुडकसंस्थाननाम हुडकसंस्थाननाम ।

यदुदयादास्थिवधनविशेषस्तत्सहनन ॥ ९ ॥ यस्योदयादास्थिवधनविशेषोभवति तत्सहनन
तत्पञ्चविध—वज्रर्षभनाराचसहनननाम, वज्रनाराचसहनननाम नाराचसहनननाम, अर्धनाराचसहनननाम,
कीलिकासहनननाम, असप्राप्तमृपाटिकासहनननाम चेति । तत्र वज्राकारोभयास्थिसंधि प्रत्येकं मध्ये वल्य-
वधनं सनाराचं सुसहत् वज्रर्षभनाराचसहनन । तदेव वलयवधनमिदं वज्रनाराचसहनन । तदेवोभय
वज्राकारवधनव्यपेतमवलयवधनं सनाराचं नाराचसहनन । तदेवैकपार्श्वे सनाराचं इतरानाराचं अर्ध-
नाराचसहनन । तदुभयमते सकीलकं कीलिकासहनन । अतरसप्राप्तपरस्परास्थिसंधि बहिः सिरास्नायुमासघ-
टितं असप्राप्तमृपाटिकासहनन ।

यदुदयात्स्पर्शसंगंधवर्णविकल्पा अष्टपचद्विपचसख्यास्तानि स्पर्शनामादीनि ॥ १० ॥
यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भाव तत्स्पर्शनाम तदष्टविध—रुर्कशनाम, मृदुनाम, गुरुनाम, लघुनाम, स्निग्धनाम,
रूक्षनाम, शीतनाम, उष्णनाम चेति । यन्निमित्तो रसपिकल्प तद्रसनाम तत्पचविध—तिक्रानाम,
कटुकनाम, कषायनाम, आम्लनाम, मधुरनाम चेति । यदुदयभयो गंधस्तद्गंधनाम तद्विधिविधं सुरभि
गंधनाम, अमुरभिगंधनाम चेति । यद्देतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम तत्पचविध—कृष्णवर्णनाम, नीलवर्ण
नाम, रक्तवर्णनाम, हारिद्रवर्णनाम, शुक्लवर्णनाम चेति । अचेतनेषु स्पर्शादय कथमितेचेत न
कर्मोदयकृतास्ते पुद्गलस्वभावपरिणामाः ।

यदुदयात्पूर्वशरीराकारविनाशस्तदानुपूर्व्यनाम ॥ ११ ॥ यत्पूर्वशरीराकाराऽविनाशं यस्योदया-
द्भवति तदानुपूर्व्यं नाम । तच्चतुर्विधं नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यं नाम तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यं नाम मनुष्य-
गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यं नाम देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यं नाम चेति । यदा छिन्नायुर्मनुष्यस्तिर्धग्ना पूर्वणं शरीरेण विद्यु
उप्यते तदेव नरकभव प्रत्यभिमुखस्य तस्य पूर्वशरीरसंस्थानानिवृत्तिकारणं निग्रहगतानुदति तन्नरकगतिप्रा-
योग्यानुपूर्व्यं नाम, एव शेषेऽपि याज्य । ननु च तन्निर्माणनामकर्मसाध्यं फलं नानुपूर्व्यनामोदयकृतं नप
दोषं पूर्वायुर्लभेदसमकाल एव पूर्वशरीरनिवृत्तौ निर्माणनामोदयो निवर्तते तस्मिन्निवृत्तस्यैविकर्म तेजस-
कार्माणशरीरसंस्थानं आत्मन पूर्वशरीरसंस्थानाविनाशकारणमाहुः पूर्व्यनामोदयमुपेति । तस्य काले निग्रह-
गतो जघयेनैक समय, उत्कर्षेण त्रय समय । ऋजुगतौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सति उत्तरशरीरो-
पपुद्गलप्रहणात्निर्माणनामकर्मोदयव्यापारः ।

यन्निमित्तमगुरुलघुत्व तद्गुरुलघुनाम ॥ १२ ॥ यस्योदयादय विंडवत् गुरुनाम्नाध पतति

नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवन तन्नारकायुः ॥ ५ ॥ नरकेषु तीव्र-
शीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवन भवधारण भवति तन्नारकायुः ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकृतोपद्रवप्रचुरेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्दसन तत्तैर्यग्योन ॥ ६ ॥
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकादिविविधव्यसनविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्दसन भवति तत्तैर्यग्योनमायु-
रगतव्य ।

शारीरमानुपसुखदुःखभूयिष्ठेषु मनुष्येषु जन्मोदयात् मनुष्यायुषः ॥ ७ ॥ शारीरेण मान
सेन च सुखदु खेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाज्जन्म भवति तन्मानुषमायुरवसेय ।

शारीरमानससुखप्रायेषु देवेषु जन्मोदयात् देवायुषः ॥ ८ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखेन
प्राय समाप्तिष्ठेषु देवेषु यस्योदयाज्जन्म भवति तद्देवमायुरवगतव्य । कदाचित् प्रियाविप्रयोगात् महर्द्धिदेव-
निरीक्षणात् च्यवनलिङ्गाज्ञाहानिमालाभूयाम्लानदर्शनाच्च मानस दु खमाविर्भवतीति ज्ञापनार्थं प्रायमहण ।
आह व्याख्यातमायुश्चतुर्विधं तदनतरमुद्दिष्ट यन्नामकर्म तदुत्तरप्रकृतिसमाख्या का इत्यत्रोच्यते ।

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंध-
वर्णानुपूर्व्यायुरुलघूपघातपरघातातापोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्ये-
कशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसेतराणि
तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यदुदयादात्मा भवांतरं गच्छति सा गतिः ॥ १ ॥ यस्य कर्मण उदयवशात् आत्मा भवांतर
प्रत्यभिमुखो ब्रह्मामास्कदाति सा गतिः, गम्यत इति गतिरित्यव्यमानेपि रूढिवशात् कस्मिंश्चिद्व्यतिविशेषे
वर्तते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ? इतरथा हि यदात्मा न गच्छति न तदा गतिर्भवति सत्कर्मवस्याया च गति-
व्यपदेशो न स्यात् । सा चतुर्विधा नरकगतित्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्चेति । यन्निमित्तं आत्मनो
नारकभाव तन्नरकगतिनाम एवं शेषेष्वपि योज्य ।

तत्राव्यभिचारिसाहस्यैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ २ ॥ तस्मिन् नारकादिगतिषु अव्यभिचारिणा
साहस्येन एकीकृतोर्थात्मा जातिरिति व्यपदेशमर्हति । तन्निमित्तं जातिनाम तत्पचविध—एकेंद्रियजाति-
नाम द्वीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पञ्चेंद्रियजातिनाम चेति । यदुदयादात्मा
एकेंद्रिय इति शब्दतः तदेकेंद्रियजातिनाम एव शेषेष्वपि योज्य ।

यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम ॥ ३ ॥ यस्योदयादात्मन शरीरनिर्वृत्तिर्भवति
तच्छरीरनाम । तत्पचविध—औदारिकशरीरनाम वैक्रियिकशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम
कार्मणशरीरनाम चेति । तेषां विशेषो व्याख्यात ।

यदुदयादगोपांगत्रिवैकस्तद्गोपांगनाम ॥ ४ ॥ यस्योदयाच्छिरं पृष्ठोरुर्बाहुरदनालकपाणिपा-
दानामष्टानामगाना तद्देदाना च ललाटनसिकादीना उपगाना विवेको भवति तद्गोपांगनाम । तत्रिविध
औदारिकशरीरांगोपांगनाम वैक्रियिकशरीरांगोपांगनाम आहारकशरीरांगोपांगनाम चेति ।

यन्निनिचा परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माण ॥ ५ ॥ अगोपांगना यन्निमित्तं परिनिष्पत्तिस्तन्नि-
र्माणमिति ज्ञायते तद्विविधं स्थाननिर्माण प्रमाणनिर्माण चेति । तज्जातिनामकर्मोदयापेक्षं चक्षुरादीनां
स्थान प्रमाणं च निर्वर्तयति । निर्मायतेऽनेन इति हि निर्माण ।

शरीरनामकर्मोदयोपात्तानां यतोऽन्योन्यसंश्लेषण तद्वधन ॥ ६ ॥ शरीरनामकर्मोदयवशा-
दुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषण यतो भवति तद्वधनमित्याख्यायते । तस्याभावे शरीरप्रदेशानां
दारुनिचयवत् असपर्क स्यात् ।

अधिवारभावेनैकत्वकरण सघातनामकर्म ॥ ७ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराणां धिवारनिरहि-
तान्योन्यप्रदेशानुप्रवेशेनेकत्वापादनं भवति तत्सघातनाम ।

यद्देतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तिस्तत्संस्थाननाम ॥ ८ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्ति-
र्भवति तत्संस्थाननाम प्रत्येतव्य । तत् षोढा प्रविभज्यते समचतुरस्रसंस्थाननाम, न्यमोघपरिमडलसंस्थान-
नाम, स्वातिसंस्थाननाम, कुञ्जकसंस्थाननाम, वामनसंस्थाननाम, हुडकसंस्थाननाम चेति 'तूत्रोर्ध्वोम-
ध्येषु समप्रविभागेन शरीराज्यवसन्निवेशव्यवस्थापनं कुशलशिल्पिनिर्वर्तितसमस्थितिचक्रान्तं अस्थानकर
समचतुरस्रसंस्थाननाम) । नाभेरुपरिष्ठाद्भ्रुवसो देहसन्निवेशस्याधस्ताच्छाल्पीयसो जनक न्यमोघपरिमडल
संस्थाननाम, न्यमोघाकारसमताप्रापित्वाद्बन्धुर्ध्व । तद्विपरीतसन्निवेशकर स्वातिसंस्थाननाम बल्मीकतुल्या-
कार । पृष्ठप्रदेशमग्निपुद्गलप्रचयविशेषलक्षणस्य निर्गतं कुञ्जकसंस्थाननाम । सर्वांगोपागहृद्यव्यव-
स्थाविशेषकारणं वामनसंस्थाननाम । सर्वांगोपागानां हुडकसंस्थानत्वात् हुडकसंस्थाननाम ।

यदुदयादास्थिवधनविशेषस्तद्वधन ॥ ९ ॥ यस्योदयादास्थिवधनविशेषोभवति तत्सहनन
तत्पद्भिध-वज्रर्षभनाराचसहनननाम, वज्रनाराचसहनननाम नाराचसहनननाम, अर्धनाराचसहनननाम,
कीलिकासहनननाम, असप्राप्तसृपाटिकासहनननाम चेति । तत्र वज्राकारोभयास्थिसंधि प्रत्येक मध्ये बलय-
वधनं सनाराचं सुसहत् वज्रर्षभनाराचसहननं । तदेव बलयवधननिरहितं वज्रनाराचसहननं । तदेवोभय
वज्राकारवधनव्यपेतमबलयवधनं सनाराचं नाराचसहननं । तदेवैकपार्श्वे सनाराच इतरान्नाराच अर्ध-
नाराचसहननं । तदुभयमते सर्कालकं कीलिकासहननं । अतरसप्राप्तपरस्परास्थिसंधि बहिः सिरास्नायुमासघ-
टितं असप्राप्तसृपाटिकासहननं ।

यदुदयात्स्पर्शरसगन्धवर्णविकल्पा अष्टपचद्विपचसख्यास्तानि स्पर्शनामादीनि ॥ १० ॥
यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भाव तत्स्पर्शनाम तदष्टविध—रुर्कशनाम, मृदुनाम, गुरुनाम, लघुनाम, स्निग्धनाम,
रूक्षनाम, शीतनाम, उष्णनाम चेति । यन्निमित्तो रसविकल्प तद्रसनाम तत्पचविध—तिकनाम,
कटुकनाम, कषायनाम, आम्लनाम, मधुरनाम चेति । यदुदयभयो गन्धस्तद्गन्धनाम तद्विधिविधं सुरभि
गन्धनाम, असुरभिगन्धनाम चेति । यद्देतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम तत्पचविध—कृष्णवर्णनाम, नीलवर्ण
नाम, रक्तवर्णनाम, हारिद्रवर्णनाम, शुक्रवर्णनाम चेति । अचेतनेषु स्पर्शादय कथमित्येते न
कर्मोदयकृतास्ते पुद्गलस्वभावपरिणामाः ।

यदुदयात्पूर्वशरीराकारविनाशस्तदानुपूर्व्यनाम ॥ ११ ॥ यत्पूर्वशरीराकाराऽविनाशं यस्योदया-
द्भवति तदानुपूर्व्यं नाम । तच्चतुर्विधं नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम त्रियं गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम मनुष्य-
गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति । यदा छिन्नायुर्मुन्यस्तिर्ध्याना पूर्व्यं शरीरेण नियु-
ज्यते तदेव नरकभव प्रत्याभिमुखस्य तस्य पूर्वशरीरसंस्थानानिर्वाहकारणं निग्रहगताहुदेति तन्नरकगतिप्रा-
योग्यानुपूर्व्यनाम, एव शेषेष्वपि याज्य । ननु च तन्निर्माणनामकर्मसाध्यं फलं नानुपूर्व्यनामोदयकृतं नैव
दोषं पूर्व्ययुक्तेऽसमकाल एव पूर्वशरीरनिवृत्तौ निर्माणं नामोदयो निवर्तते तस्मिन्नित्युक्तं सऽष्टविपरुर्कं तेजस-
कर्मोदयशरीरसंस्थानं आत्मनः पूर्वशरीरसंस्थानाविनाशकारणमनानुपूर्व्यनामोदयमुपेति । तस्य कालो निग्रह-
गतो जघन्येनैकं समयं, उक्थेण त्रयं समयं । ऋजुगतौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सति उत्तरशरीरयो-

ग्यपुद्गलप्रहणानिर्माणनामकर्मोदयव्यापारः ।
यन्निमित्तमगुरुलघुत्वं तदगुरुलघुनाम ॥ १२ ॥ यस्योदयादयं पिंडवत् गुरुरान्नाद्यं पतति

न पार्कतूलत्रह्युत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम । धर्मादीनामजीवाना कथमगुरुलघुत्वमिति चेत् अनादि-
पारिणामिकागुरुलघुत्वगुणयोगात् । मुक्तजीवाना कथमिति चेत् अगादिकर्मनोऽकर्मसंबधाना कर्मोदयकृत-
मगुरुलघुत्व, तदस्यतविनिवृत्तौ तु स्वाभाविकमाविर्भवति ।

यदुदयात्स्वयंकृतोद्ब्रंधनाद्युपघातस्तदुपघातनाम ॥ १३ ॥ यस्योदयात् स्वयंकृतोद्ब्रंधनमरु-
त्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम ।

यन्निमित्तः परशस्त्राद्याघातस्तत्परघातनाम ॥ १४ ॥ परशन्दोन्यपर्यायवाची फटकाद्यावरण-
सन्निधानेपि यस्योदयान् परप्रयुक्तशस्त्राद्याघातो भवति तत्परघातनाम ।

यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपननाम ॥ १५ ॥ आतपति येन आतपनमातपतीति यातप ।
तस्य निर्वर्तक कर्म आतपननाम । तदादित्ये वर्तते ।

यन्निमित्तमुद्योतं तदुद्योतनाम ॥ १६ ॥ उद्योत्यते येन उद्योतन बोद्योत तन्निमित्त कर्म
उद्योतनाम । तच्चद्रखद्योतादिषु वर्तते ।

यद्देतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम ॥ १७ ॥ उच्छ्वासनमुच्छ्वास प्राणापानकर्म तद्यद्देतुरु-
तदुच्छ्वासनाम ।

विहाय आकाशं तत्र गतिनिर्वर्तक विहायोगतिनाम ॥ १८ ॥ विहायाकाश तत्र गति-
निर्वर्तक विहायोगतिनाम तद्विधिषु प्रशस्ताप्रशस्तत्रिकल्पात् । वरवृषभद्विरदादिप्रशस्तगतिकारण
प्रशस्तविहायोगतिनाम । उच्छ्खराद्यप्रशस्तगतिनिमित्तमप्रशस्तविहायोगतिनाम चेति । सिध्यज्जि'वपुद्गलानां
विहायोगति कुत इति चेत् सा स्वाभाविकी । ननु च विहायोगतिनामकर्मोदय पक्ष्यादिष्वेव प्राप्नोति
न मनुष्यादिषु कुत विहायसि गत्यभावान् । नैप दोष सर्वेषां विहायस्येव गतिरवगाहनशक्तियोगात् ।

एकात्मोपभोगशरीरकारणता यतस्तत्प्रत्येकशरीरनाम ॥ १९ ॥ शरीरकर्मोदयात् निर्व-
र्त्यमान शरीरमेकात्मोपभोगकारण यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनामकर्म । एकमेकमात्मान प्रति प्रत्येक शरीर ।

यतो बहात्मसाधारणोपभोगशरीरं तत्साधारणशरीरनाम ॥ २० ॥ बहुनामात्मनामुपभो-
गहेतुत्वेन साधारण शरीर यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम तदुदयवर्तिनो जीवा कीदृशा इति चेदुच्यते-
साधारणाहारादिपर्याप्तित्तुष्टपजन्ममरणप्राणापानानुप्रहोपघाता साधारणजीवा । यदैकस्याहारशरीर-
द्रियप्राणापानपर्याप्तित्तुष्टतद्वैदानतानामाहारादिपर्याप्तित्तुष्टि । यदैका जायते तद्वैदानतानां जन्म ।
यदैवैको म्रियते तद्वैदानतानां मरण । यदैकस्य प्राणापानप्रहणविसर्गो तद्वैदानता प्राणापानप्रहणविसर्गो
कुर्वति । यदैक आहारादिनानुगृह्यते तद्वैदानता तेनाहारेणानुगृह्यते । यदैकोऽग्निविपादिनोपहन्यते
तद्वैदानताना उपघात ।

यदुदयाद्द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्रसनाम ॥ २१ ॥ यस्योदयाद् द्वीन्द्रियादिषु प्राणिषु जगमेषु
जन्म लभते तत्रसनाम ।

यन्निमित्त एकेंद्रियेषु प्रादुर्भावः तत्स्थावरनाम ॥ २२ ॥ एकेंद्रियेषु पृथिव्यस्तेजोवायुमन-
स्पतिक्रायेषु प्रादुर्भावो यन्निमित्तो भवति तत्स्थावरनाम ।

यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम ॥ २३ ॥ विरूपाकृतिरपि सन् यदुदयात्परेषां प्रीतिहे-
तुर्भवति तच्छुभगनाम ।

यदुदयात् रूपादिगुणोपेतोपि अप्रीतिकरस्तद्दुर्भगनाम ॥ २४ ॥ रूपादिगुणोपेतोपि सन्
यस्योदयात् परेषामप्रीतिहेतुर्भवति तद्दुर्भगनाम ।

यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तन तत्सुस्वरनाम ॥ २५ ॥ मनोज्ञस्वरनिर्वर्तन यन्निमित्तमुपजायते प्राणिनस्तत्सुस्वरनाम ।

तद्विपरीत दुःस्वरनाम ॥ २६ ॥ तद्विपरीतफलत्वात् तद्विपरीत अमनोज्ञस्वरनिर्वर्तनकर दुःस्वरनाम ।

यदुदयाद्रमणीयत्व तच्छुभनाम ॥ २७ ॥ यदुदयाद्दृष्ट श्रुतो वारमणीयो भवत्यात्मा तच्छुभनाम ।

तद्विपरीतमशुभनाम ॥ २८ ॥ तद्विपरीतफल दृष्ट श्रोतुश्चारमणीयकर अशुभनाम ।

सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ २९ ॥ यदुदयादन्यजीवानुपग्रहोपघ्नातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिर्वृत्तिर्भवति तत्सूक्ष्मनाम ।

अन्यवाधाकरशरीरकारणं वादरनाम ॥ ३० ॥ अन्यवाधानिमित्त स्थूल शरीर यतो भवति तद्वादरनाम ।

यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिस्तत्पर्याप्तिनाम ॥ ३१ ॥ यस्योदयात् आहारादिपर्याप्तिभिरात्मातर्मुहूर्तं पर्याप्तिं प्राप्नोति तत्पर्याप्तिनाम । तत्पद्विध-आहारपर्याप्तिनाम, शरीरपर्याप्ति नाम, इन्द्रियपर्याप्ति नाम, भाषापर्याप्तिनाम, मन पर्याप्तिनाम चेति । अत्राह प्राणापानकर्मोदये वायोनिष्क्रमणप्रवेशनात्मक फलमुच्छ्वासकर्मोदयेपि तदेवेति नास्त्वनयोर्विशेष इत्युच्यते—

ऐन्द्रियकानिन्द्रियभेदात्तद्विशेषः ॥ ३२ ॥ शीतोष्णसंबन्धजनितदुःखस्य पचेन्द्रियस्य यादुच्छ्वासनि श्वासौ दीर्घनादौ श्रोत्रस्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षौ तादुच्छ्वासनामोदयजौ, यौ तु प्राणापानपर्याप्तिनामोदयकृतौ सर्वसंसारिणा श्रोतृस्पर्शानुपलभ्यत्वादर्तादियौ ।

पद्विधपर्याप्त्यभावेऽनुरपर्याप्तिनाम ॥ ३३ ॥ यस्योदयात् षडपि पर्याप्ति पर्यापयितु आत्मा असमर्थो भवति तदपर्याप्तिनाम ।

स्थिरभावस्य निर्वर्तक स्थिरनाम ॥ ३४ ॥ यदुदयात् दुष्करोपवासादितपस्करणेपि अगोपांगानां स्थिरत्व जायते तस्थिरनाम ।

तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ ३५ ॥ यदुदयादीपद्रुपवासादिकरणात् स्वल्पशीतोष्णादिसंबन्धाच्च अगोपांगानि कृपीभवति तदस्थिरनाम ।

प्रभोपेतशरीरताकरणं, आदेयनाम ॥ ३६ ॥ यस्योदयात् प्रभोपेतशरीरं दृष्टमुपजायते तदादेयनाम ।

निष्प्रभशरीरकरणमनादेयनाम ॥ ३७ ॥ निष्प्रभ शरीर यस्योदयादापयते तदनादेयनाम । अत्राह तैजस नाम सूक्ष्मशरीरमस्ति तन्निमित्ता शरीरप्रभा नादेयकर्मनिमित्तेत्युच्यते— सर्वसंसारिजोऽशरीरप्रभाविशेषप्रसंग स्यात् तैजसस्य सर्वेषां साधारणत्वात्, तस्य आदेयकर्मोदयनिमित्ता प्रभेति युक्त ।

पुण्यगुणरत्यापनकारण यशस्कीर्तिनाम ॥ ३८ ॥ पुण्यगुणानां ह्यापन यदुदयाद्भवति तद्यशस्कीर्तिनाम प्रत्येतव्य । ननु यश कीर्तिरित्यनयोर्नास्त्वर्थविशेष इति पुनरुक्तत्वप्रसंग ? नैव दापयशोनाम गुण कीर्तन सशब्दन कीर्ति, यशस कीर्ति यश कीर्तिरित्यस्त्वर्थभेद ।

तत्पत्यनोरुफलमयशस्कीर्तिनाम ॥ ३९ ॥ पापगुणह्यापनकारण अयशस्कीर्तिनाम वेदितव्य । आर्ह्यत्वात् कारण तीर्थकरत्व नाम ॥ ४० ॥ यस्योदयादार्ह्यत्वमचित्यविभूतिविशययुक्तमुपजायते तत्तीर्थकरत्वनाम कर्म प्रतिपत्तव्य ।

गणधरत्वादीनामुपमरूपानामिति चेन्नाऽन्यनिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ यथा

कर्मोध्यते तथा गणधरत्वादीनां उपसख्यान कर्तव्य, गणधरचक्रधरवासुदेवजलदेवा अपि त्रिशिष्टार्द्धयुक्ता इति चेत् तन्न । किं कारण ? अन्यनिमित्तत्वात् । गणधरस्य श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्त चक्रधरत्वादीनि उच्चैर्गोत्रविशेषहेतुकानि ।

तदेव तीर्थकरत्वस्यापीति चेन्न तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् ॥ ४२ ॥ स्यान्मत तदेव उच्चैर्गोत्र तीर्थकरत्वस्यापीति निमित्त भवतु किं तीर्थकरत्वनाम्नेति ? तन्न । किं कारण ? तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् तीर्थप्रवर्तनफल हि तीर्थकरनामेष्यते न चोच्चैर्गोत्रोदयात् तदद्याप्यते चक्रधरादीना तदभावात् । किमर्थं विहायोग्यतानां प्रत्येकशरीदिभिरेकवाक्यत्व न कृत ?

पूर्वेषां प्रतिपक्षविरहात् एकवाक्यत्वाभावः ॥ ४३ ॥ पूर्वे गत्यादयो विहायोग्यता प्रतिपक्षविरहिता प्रत्येकशरीरादय सेतरग्रहणेन विशेषयितुमिष्टास्ततस्तेषां एकवाक्यभावो न कृत । अथ किमर्थं तीर्थकरत्वस्य पृथग्ग्रहण ?

प्रधानत्वात्तीर्थकरत्वस्य ॥ ४४ ॥ तीर्थकरत्व हि प्रधानभूत सर्वेषु शुभकर्मसु ततस्तस्य पृथग्ग्रहण क्रियते ।

अत्यत्वाच्च ॥ ४५ ॥ प्रत्यासन्ननिष्ठस्य तस्योदयो जायते ततश्चास्य पृथग्ग्रहण क्रियते । आह उक्ता सोत्तरप्रकृतिव्यभेदा विविधभावनामनिर्वर्तनाहितान्वर्थसज्ञा पृष्ठी कर्मप्रकृति । अथ सप्तमी कियत्प्रकारेत्यत्रोच्यते—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् ॥ १ ॥ गोत्रं द्विविधं द्रष्टव्य उच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति । तत्र कीदृशमुच्चैर्गोत्रं कीदृशम् नीचैर्गोत्रं ?

यस्योदयात् लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रं ॥ २ ॥ लोकपूजितेषु कुलेषु प्रथितमाहात्म्येषु इक्ष्वाकुयदुकुन्हरिजातिप्रभृतिषु जन्म यस्योदयाद्भवति तदुच्चैर्गोत्रमनसेषु ।

गर्हितेषु यत्कृतं तन्नीचैर्गोत्रं ॥ ३ ॥ गर्हितेषु दरिद्राप्रतिज्ञातदु खाकुलेषु यत्कृतं प्राणिनां जन्म तन्नीचैर्गोत्रं प्रत्येतव्य । आह व्याख्यातौ गोत्रभेदी तदनतरमुद्दिष्टयातरायस्य किमाख्या प्रकारा इत्यत्रोच्यते-

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां ॥ १३ ॥

दानादीनामंतरायापेक्षयाऽर्थव्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ अतराय इति वर्तते तदपेक्षया दानादीनामर्थव्यतिरेक क्रियते दानस्यातरायो लाभस्यातराय इत्यादि ।

(दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात् तद्व्यपदेशः ॥ १ ॥ यदुदयादातुकामो न प्रयच्छति लब्धुकामोपि न लभ्यते भोक्तुमिच्छन्नपि न भुक्ते उपभोक्तुमिच्छन्नपि नोपभुक्ते उत्सहितुकामोपि नेत्सहते । त एते पचातरायव्यपदेशा नेदितव्या)

भोगोपभोगयोरविशेष इति चेन्न गधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यान्मत भोगोपभोगयोरविशेष कुत ? सुखानुभवननिमित्तत्वाभेदादिति ? तन्न किं कारण ? गधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धे गधमाख्यशिर च्छान्नञ्जपानादिषु भोगव्यवहार । शयनासनागनाहस्वश्वरथ्यादिषु भोगव्यपदेश । ता एता ज्ञानानरण्यादीना उत्तरप्रकृतय सख्येया उक्ता । ज्ञानानरणस्य नान्नश्चाऽसख्येया अपि भवतीत्याप्तोपदेश । व्याख्यात प्रकृतिव्यविकल्प, अत पर स्थितिव्यविकल्प व्याख्यास्याम ।

आह व्याख्यास्यति भवान् स्थितिबन्ध इदं तु संशेभहे किमसात्रभिहितलक्षणात् पूर्वस्मान् प्रकृतबन्धात् विशिष्टात् अत्रांतरभूतकर्मनिपय आहोस्मिन् तस्यैव प्रथमकालिककर्मण प्राकृतिबन्धव्यपदेशत् पर्यायांतरनिर्देश इति । अत्र ब्रूमहे—अस्थानेऽयं सशयं कुत ? यस्मादेतासामेव प्रकृतीनां अनेकभेदानां यथास्वमनिर्जीणानां यात्रत कालमनस्थान आश्रयविनाशाभावात् तस्मिन् स्थितिबन्धनिष्कासा पुनः स्थितिरुभयथा—परापरा च । प्रकृष्टात् प्रणिधानात् परा निष्कृष्टात् प्रणिधानात् अपरा । यथेव उच्यतां कियत्कालेय कर्मप्रकृतिरित्यत्रोच्यते सति वक्तव्ये—

आदितस्तिष्ठणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटी- कोट्यः परा स्थितिः ॥ ४ ॥

आदित इति वचनं मध्यांतनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मध्ये अते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदित्येवमर्थमादित इत्युच्यते आदौ आदित तसा प्रकरणे—‘आद्यादिभ्य उपसह्यानिमिति’ तत् ।

तिसृणामिति वचनं भवधारणार्थं ॥ २ ॥ आदित इत्युच्यमाने इयतीनां प्रकृतीनां ग्रहणमित्यवधारणं न स्यात् अतोऽन्वयार्थं तिसृणामित्युच्यते ।

अतरायस्य चेति क्रमभेदवचनं समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ मूलप्रकृतिक्रममुल्लुब्ध्यांतरायस्य चेत्युच्यते समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं । का पुनरसौ समानस्थितिः ? त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः । उक्तपरिमाणं सागरोपमं ।

कोटीकोट्य इति द्वित्वे बहुत्वानुपपत्तिः इति चेन्न राजपुरुषवत्तत्सिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इति वीप्सायां द्वित्वेनैव गतत्वात् बहुवचनं न प्रयुज्यते तथा कोटीकोट्य इत्यपि वीप्सायां द्वित्वेन गतत्वात् बहुवचनं न प्राप्नोति ? तन्न । किं कारणं ? राजपुरुषवत्तत्सिद्धेः । यथा राजं पुरुषं राजपुरुषं इति । एव कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्य इति वृत्तिर्दृष्टव्या ।

पराभिधानं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ परेत्युच्यते किमर्थं ? जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं परा उक्तृष्टा इत्यर्थः । सा कस्येति चेदुच्यते—

संज्ञिपचैन्द्रियपर्याप्तकस्य परा स्थितिः ॥ ६ ॥ संज्ञिपचैन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ज्ञानदर्शनान्तरणवेदनीयांतरायाणां त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिर्भवति ।

अन्येषामागमात् सप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अन्येषामेकैन्द्रियादीनामागमात् सप्रत्ययो भवति । तद्यथा एकैन्द्रियपर्याप्तकस्य एकसागरोपमसप्तभागाह्वयः । द्वैन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चत्रिंशत्सागरोपमसप्तभागाह्वयः । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चाशत्सागरोपमसप्तभागाह्वयः । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसप्तसप्तभागाह्वयः । असंज्ञिपचैन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागाह्वयः । संज्ञिपचैन्द्रियपर्याप्तकस्यातः सागरोपमत्रोटीकोट्यः । एकैन्द्रियापर्याप्तकस्य तु एव भागाः पल्योपमस्यामरयेयभागोनाः । द्वैत्रिचतुरिन्द्रियाऽपर्याप्तकस्य तु एव भागाः पल्योपमासहस्रेयभागोनाः । यस्य कर्मणः स्थितिर्मातृत्वादन्यकर्मस्थितिरभिहिता तस्य खलु वेदनीयान्तरोदेशभाजः—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थितिः संज्ञिपचैन्द्रियपर्याप्तकस्यानसेया । इतरेषामेकैन्द्रियादीनां यथागमः । तद्यथा—पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेकपचविंशतिपचाशच्छतसागरोपमणि यथासहस्रमपर्याप्तकैकैन्द्रियस्य पल्योपमासहस्रेयभागोनां सैव स्थितिः । द्वैन्द्रियादीनामपि सैव पल्योपमासहस्रेयभागोनां पर्याप्तकासंज्ञिपचैन्द्रियस्य सागरोपमसहस्रं तस्यैवपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रं पल्योपमसहस्रेयभागोनां, अपर्याप्तसंज्ञिप अतः सागरोपमकोटीकोट्यः ।

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणादीना सविकल्पाणा प्रत्येकमन्वर्थसङ्गानिर्देशादनुभनसप्रत्यय ॥ १ ॥ ज्ञाना-
वरणस्य फल ज्ञानाभावात्, दर्शनावरणस्य फल दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसङ्गानिर्देशात् सर्वासा कर्म-
प्रकृतीना सविकल्पाणा अनुभनसप्रत्ययो जायते ।

आह यदि विपाकोनुभन प्रतिज्ञायते तत्कर्मानुभूत सत् किमावरणवदवतिष्ठते ? आहोस्विन्निष्पाडितस्मर
प्रत्ययते इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पूर्वामितकर्मपरित्यागो निर्जरा ॥ १ ॥ पीडानुग्रहानामान प्रदायाम्यग्रहृतौदनादिविकारवन्व्या-
वर्तते स्थितिक्षयादवस्थानाभावात् ।

सा द्विप्रकारा विपाकजेतरा च ॥ २ ॥ सा द्विप्रकारा वेदितव्या । कुत ? विपाकजेतरा चेति ।
तत्र चतुर्गतायनेकजातिविशेषानुपूर्णिता ससारमहार्णवे चिर पारिभ्रमत् शुभाशुभस्य कर्मण औदायिकभागा-
दीरितस्य क्रमेण विपाककालप्राप्तस्य यथासदसद्वैद्यतान्यतरत्रिकल्पवद्भस्य तस्य तेन प्रकारेण नेश्चमानस्य
यथानुभवेदयावलीखितोनुप्रतिष्ठस्यारब्धकर्मस्वास्थितिक्षयादुदयागतपरिभुक्तस्य या निवृत्ति सा विपाकजा
निर्जरा । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियानिशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्य उदयावलि प्रवेश्य
वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकनिर्जरा ।

निमित्तात्तरसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ३ ॥ तपसा निर्जरेति वक्ष्यते तस्य समुच्चयार्थश्चशब्द
क्रियते । ततश्च भवति अन्यतश्चेति ।

सवरात्परत्र पाठ इति चेन्नानुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यामत सवरात्निर्जरा प-
रत्र पठितव्या यथोद्देश तथा निर्देश इति ? तन्न । किं कारण ? अनुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् तत्र
हि पाठे क्रियमाणे विपाकोनुभन इति पुनरनुवाद कर्तव्य स्यात् ।

पृथक् निर्जरावचनमनर्थक वधेतर्भावादिति चेन्नाऽर्थपरिज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यामत यथा
पुण्यपापयो पृथग्रहण न कृत वधेऽतर्भावात् तथा निर्जरा अपि उक्तेन क्रमेण अनुभवानुवर्तते इति पृ-
थगस्या ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारण ? अर्थपरिज्ञानात् । फलदानसमर्थमनुभव इत्युच्यते ।
ततोनुभूतानामात्तरीर्याणा पुद्गलाना निवृत्तिर्निर्जरेत्ययमर्थभेद । एव च कृत्वा ततश्चेति अपादाननिर्देश-
उपपन्नो भवति इतरथा हि भेदाभावात्नोपपद्यते ।

लब्धवर्धमिहैव तपसेति षक्तव्यमिति चेन्न सवरानुग्रहतत्त्वत् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् लब्धवर्धमिहैव
'ततो निर्जरा तपसा चेति' वक्तव्य पुनर्निर्जराग्रहणमाकर्षमिति ? तन्न । किं कारण ? सवरानुग्रहतत्त्वात् ।
तपसा निर्जरा च भवति सवरश्चेति ।

धर्मतर्भावात् सवरहेतुत्वमिति चेन्न पृथग्रहणस्य प्राधान्यरूपापनार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यामत
उत्तमक्षमामार्दवाज्जादियोगे उत्तम तप सवरहेतुरिति वक्ष्यते ततस्तत्रातर्भावात् सवरहेतुत्वमिहैव इह
वचनाच्च निर्जराहेतुत्वनिर्ज्ञानात् पृथक् तत्र तपोग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारण ? पृथग्रहणस्य
प्राधान्यरूपापनार्थत्वात् । सर्वेषु सवरनिर्जराहेतुषु तप प्रधानभूतमित्येतस्य ज्ञापनार्थं पुनस्तपोग्रहण क्रि-
यते । उक्त च—

कायमणोवचिगुत्तो चोत्तरसाचेदुदे अणोयविह ।

सो कम्मणिज्जराए निपुलाए वडुदि मणसोत्ति ॥

येदित्यव्य । आह वधपदार्यान्तर पुण्यपापोपसख्यान चोदित तद्वधैतभूर्तमिति प्रत्याख्यात । तत्रेद वक्तव्य कोत्र पुण्यबंध क पापवध इति तत्र पुण्यप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमुच्यते—

सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं ॥ २५ ॥

शुभप्रदणमापुरादीनां विशेषण ॥ १ ॥ शुभ प्रशस्तमित्यर्थ तद्ग्रहणमापुरादीनां विशेषण इष्टव्य । शुभायु, शुभनाम शुभगोत्रमिति ।

शुभायुस्त्रिविध ॥ २ ॥ तिर्यगायुर्मनुष्यायुदवायुरिति एतन्नितय शुभायुरित्युच्यते ।

शुभनाम शतत्रिंशद्विकल्पं ॥ ३ ॥ शुभनाम सतत्रिंशद्विकल्प, अग्रगतव्य । तद्यथा—मनुष्यगति, देवगति, पचेंद्रियजाति, पचशरीराणि, श्रोण्यगोपागानि, समघनुरस्त्रस्थान, वज्रर्षभनाराचसहनन, प्रशस्तवर्ण-गध—रस स्पर्शा, मनुष्यगति-देवगत्यानुपूर्व्यद्वय अगुरुलघुपरघातोन्मुसातपाद्योतप्रशस्तनिहायोगतय प्रस—वादर—पर्याप्ति—प्रत्येत्यशरीर—स्थिर—शुभ—सुभग—मुस्तर—आदय—यशस्कांतय निर्माण तीर्थकरनाम चेति शुभमेकमुच्ये गोत्र सद्वेद्यमित्येता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतय पुण्यसज्ञा ।

अतोऽन्यत् पाप ॥ २६ ॥

अस्मात् पुण्यसज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादयत् कर्म पापमित्युच्यते । तद्वद्वधशीतिविध । तद्यथा ज्ञानावरण-प्रकृतय पच, दर्शनावरणस्य नन, मोहनीयस्य पद्विंशति, पचोतरायस्य, नरकगति, तिर्यग्गति, चतस्रो जातय, पच सस्थानानि, पच सहनानि, अग्रशस्तवर्ण-गध-रस-स्पर्शा नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वय उपवाताप्रशस्तनिहायोगतिस्थानरसूक्ष्मापयात्तिसाधारणशरीराशुभदुर्भगास्थिरदु स्वरागोदियायशस्की-तैयधेति नामप्रकृतय चतुत्रिंशत् असद्वेद्य नरकायु, नाचगोत्रमिति । एव व्याख्यात सप्रपचो वधपदार्थ अवधिमन पर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्य तदुपदिष्टगमानुमेय ।

इति तत्रार्थवार्तिके व्याख्यानालकारेऽष्टमोऽध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अत्राह योऽय अनादिसततिपौनर्भनिकसुखदु खहेदु, अष्टविधिशेषोपचितमूर्ति नानाजातिविप्रहो-त्पादनप्रपण पौरुषेण य सर्वोत्प्रेदेशेऽप्येनसमर्थ कर्मब्रध स केनचिदुपायेनापि नाम कस्यचित् अनात्य तिक स्यादिति ? अत्रोच्यते भवति हि कैपाचिदात्यतिकस्तद्विनाश यस्मात्तदर्थमेव भगवद्विरूपदिष्ट ।

आस्रवनिरोधः सवरः ॥ १ ॥

अथवा आह कथ पुनरेतदाहितमेचिच्य नानास्रवपादित ज्ञानावरणादिकर्मसवध नोपयादिति । अत्रोच्यते सवरान् । कोसो सवर इति ? अत एवाह आस्रवनिरोध सवर इति । अथवा वधपदार्थो नादेष्ट । इदानीं तदनतरोदेशभाज सवरस्य निर्देश प्राप्तकाल इत्यत इदमाह । आस्रवनिरोध सवर इति । कोयमास्रवनिरोध ?

सत इह तपोऽन्वर्तनं गौरव जनयति इति न कृत । ता पुन कर्मप्रकृतयो द्विविधाः-घातिका अघा-
तिकाश्चेति । तत्र ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायाख्या घातिका । इतरा अघातिका । घातिकाश्चापि द्विविधा
सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति । तत्र केवलज्ञानावरणनिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्णिनिद्राप्रचलाकेवलदर्श-
नावरणद्वादशकपायदर्शनमोहाख्या । विंशतिप्रकृतय सर्वघातिका । ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयांतरा-
यपचकसञ्जलननोकपायसञ्ज्ञिका देशघातिका । अवशिष्टा प्रकृतय , अघातिका । तथेदमपरमजसेय—
शरीरनामादय स्पर्शाता अगुरुलघूपघातपरघातातपोचोतप्रत्येकशरीरसाधारणशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभ-
निर्माणनामास्याश्च पुद्गलविपाकप्रदा । अनुपूर्व्यनाम क्षेत्रत्रिपाककर, आयुर्भेवधारणफल । अवशिष्टा.
प्रकृतयोजीवत्रिपाकहेतव इत्येवमनुभावधो व्याख्यात । इदानीं प्रदेशत्रयो वक्तव्यस्तास्मिन् वक्तव्ये साति इमे
निर्देष्टव्या किंहेतव कदा ? कुत ? किंस्वभावा ? कस्मिन् ? किंपरिभाणाश्चेति ? तदर्थमिदं यथासक्यप-
रिगृहीततरप्रश्नापेक्षा भेद सूत्र प्रणीयते ।

नामप्रत्ययाः सर्वतोयोगविशेषात् सूक्ष्मेकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नाम्न प्रत्यया नामप्रत्यया । नामेति सर्वा कर्मप्रकृतय , अभिधीयते स यथानामेति वचनात् ।

नामासां प्रत्यय इतिचेन्न समयविरोधात् ॥ १ ॥ अधमतमेतत् नामप्रत्ययो यासां ताः
नामप्रत्यया इति ? तत्र । किं कारण ? समयविरोधात् । एव हि विग्रहे क्रियमाणे नामकर्म एव सर्वासां
प्रकृतीना प्रत्यय इति प्राप्त तच्च समयविरुद्ध । अनेन हेतुभाव उक्त ।

सर्वेषु भवेषु सर्वतः ॥ २ ॥ 'दृश्यतेऽन्यतोपीति' तसि कृते सर्वेषु भवेषु सर्वत इति भवति ।
अनेन कालोपादान कृत । एकैकस्य जीवस्य अतिक्रान्ता अनन्ता भवा आगामिन सङ्ख्येया असङ्ख्येया.
अनन्ता वा भवा भवति तेषु सर्वेष्वेतेति ।

योगविशेषादिति वचन निमित्तनिर्देशार्थे ॥ ३ ॥ योगो व्याख्यात कायवाचानरुर्मलक्षण ।
परस्परतो विशिष्यते इति विशेष । ततो योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आधीयत इति योगविशेषा-
दित्यनेन निमित्तनिर्देश कृतो भवति ।

सूक्ष्मग्रहण ग्रहणयोग्यस्वभावप्रतिपादनार्थ ॥ ४ ॥ ग्रहणयोग्या पुद्गला. सूक्ष्मा न स्थूला
इति प्रतिपादनार्थं सूक्ष्मग्रहण क्रियते ।

एकक्षेत्रावगाहवचन क्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थ ॥ ५ ॥ आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलैकाधिकरणव्यतिरिक्तक्षेत्रा-
ंतरनिवृत्त्यर्थमेकक्षेत्रावगाह इति वचन क्रियते ।

स्थिता इति वचनं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थ ॥ ६ ॥ स्थिता कर्मभात्रमापद्यते न गच्छत इति क्रि-
यांतरनिवृत्त्यर्थं स्थिता इत्युच्यते । एव सूक्ष्मादिग्रहणेन कर्मयोग्यस्वभावानुवर्णनं कृतं भवति ।

सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमेकप्रदेशाद्यपोहार्थं ॥ ७ ॥ एकाद्वित्रिचतुरादिप्रदेशेष्व्यात्मन कर्म-
प्रदेशा न पवर्तते, किं तर्हि ? ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्षु सर्वेष्व्यात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति प्रदर्शनार्थं ऊर्ध्वमध-
स्तिर्यक्षुसर्वात्मप्रदेशेष्वित्युच्यते ।

अनंतानंतप्रदेशवचन प्रमाणांतरव्यपोहार्थं ॥ ८ ॥ न सङ्ख्येया नचासङ्ख्येया नाप्यनन्ता
इति प्रतिपादनार्थं अनंतानंतप्रदेशा इत्युच्यते । ते खलु पुद्गलस्कथा अभव्यानंतगुणा सिद्धान्तभागप्रमि-
तप्रदेशा घनांगुलासङ्ख्येयभागक्षेत्रावगाहिन एकद्वित्रिचतु सङ्ख्येयानंतसमयस्थितिका पचवर्णरसद्विगंधश्चतु
स्पर्शभावा अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्या , योगवशात् आत्मना आत्मसात्क्रियत इति प्रदेशवध समासतो

मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्तिं कथामिति चेदुच्यते—अनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्य पङ्क्तिशक्तिमोहप्रकृतिसत्कर्मक सादिमिथ्यादृष्टिर्ना पङ्क्तिशक्तिमोहप्रकृतिसत्कर्मक सप्तविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा अष्टाविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा प्रथमसम्यक्त्वं गृहीतुमारभमाण शुभपरिणामाभिमुख अतर्मुहूर्तमनतगुणवृद्ध्या वर्धमानत्रिशुद्धि, चतुर्थं मनोयोगेषु अन्यतमेन मनोयोगेन, चतुर्थं वागयोगेषु अन्यतमेन वागयोगेन, औदारिकत्रिक्रियिककाययागधारन्यतरेण काययोगेन वा समाधि ह्यमाननूतनकाय साकारोपयोग त्रिषु वेदेष्वन्यतमेन वेदेन सङ्गेश्वरहित वर्धमानशुभपरिणामप्रतापेन सर्वकर्मप्रकृतीना स्थितिं हासयन्, अशुभप्रकृतीनामनुभागप्रथमपसारयन् शुभप्रकृतीना रसमुद्धृतयन् त्रीणि करणानि कर्तुं उपक्रमते । अथाप्रवृत्तकरण अपूर्वकरण आनिवृत्तकरण चेति । तानि त्रोग्यपि करणानि प्रत्यकमर्तमुहूर्तकालानि । तत्र अत कोटीकोटीस्थितिकानि कर्माणि कृत्वा अथाप्रवृत्तकरणस्य आदिसमय कालादिलब्धयुते प्रविशति, इदं तु करणं प्राक् न कदाचिदापि प्रवृत्त अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । अथेदं करणं न तथा प्राक् प्रवृत्तक्रियेण प्रवृत्तमिति । तत्राद्ये समये जघन्या विशुद्धिरल्पा, द्वितीये समये जघन्याऽनतगुणा, तृतीये समये जघन्या अनतानतगुणा एवमादि अतमुहूर्तपरिसमाप्ते, तत प्रथमसमये उत्कृष्टा अनतगुणा द्वितीये उत्कृष्टा अनतगुणा एवमादि । अथाप्रवृत्तकरणचरमसमयात् भव्या एवमेतं नानाजीवानामसङ्ख्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा समा विषमाश्च भवति । एषा समुदायरूपमथाप्रवृत्तकरण । अपूर्वकरणस्य प्रथमसमये जघन्या विशुद्धिरल्पा तस्यैवोत्कृष्टा अनतगुणा । द्वितीये समये जघन्या अनतगुणा, एवमादि, अतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेतस्त एते प्रथमसमये उत्कृष्टानतगुणा द्वितीये उत्कृष्टानतगुणा एवमातमुहूर्तपरिसमाप्ते त एते नानाजीवानामसङ्ख्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा नियमेन विषमा एव परस्परत तेषा समुदायरूपमपूर्वकरणमत एवास्यात्वतापूर्वत्वादनर्थसङ्गा । अनिवृत्तिकरणकाले नानाजीवाना प्रथमसमये परिणामा एकरूपा एव द्वितीयसमये ततोऽनतगुणा एकरूपा एवमाऽतर्मुहूर्तपरिसमाप्ते, तेषा समुदायरूपमनिवृत्तिकरणमत एवास्यान्वर्थनाम परस्परतो निवृत्त्यभावादनिवृत्तिकरणमिति । अत्राथाप्रवृत्तकरणेपि स्थितिखडनमनुभागखडन गुणश्रेणी गुणसक्रमो वा नास्ति केवलमनतगुणवृद्ध्या त्रिशुद्धयत्र प्रशस्तप्रकृतीरनतगुणानुभागहीना बध्नाति प्रशस्तप्रकृतीश्वानतगुणरसवृद्ध्या । स्थितिमापि पल्योपमसङ्ख्येयभागहीना । अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणयो स्थितिःखडनीनि समवति स्थितिःत्रयश्च क्रमेण ह्येत्ये । अशुभप्रकृतीनामनुभववयोऽनतगुणहान्या शुभप्रकृतीना चानतगुणवृद्ध्यावतते । तत्रानिवृत्तिकरणकारणसङ्ख्येयेषु भागेषु गतेष्वन्तरकरणमारभते येन मिथ्यादर्शनकर्मण उदयघात क्रियते ततश्चरमसमये मिथ्यादर्शन त्रेधा निभक्त करोति । सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं सम्यक्मिथ्यात्वं चेति । एतासा तिसृणा प्रकृतीना अनतानुप्रधिकोधमानमायालोमाना चोदयाभावेऽतर्मुहूर्तकाल प्रथमसम्यक्त्वं भवति । तदते जघन्येन एकसमये उत्कर्षेणागलिकापद्रेऽशिशिष्टे यदानतानुगोधमानमायालोमानामन्यतमस्योदयो भवति तदा सासादनसम्यग्दृष्टिरित्युच्यते अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । आसादन निराधन सहासादनेन वर्तत इति सासादना सासादना सम्यग्दृष्टिरित्युच्यते सोय सासादनसम्यग्दृष्टिरिति, तस्य मिथ्यादर्शनोदयाभावेपि अनतानुबध्युदयात् त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानान्येन भवति अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । अनत मिथ्यादर्शनं तदनुबधनादन तानुबधीति । स हि मिथ्यादर्शनोदयफलमापादयन् मिथ्यादर्शनमेव प्रवेशयति ।

सम्यक्मिथ्यात्वोदयात् सम्यक्मिथ्यादृष्टिः ॥ १४ ॥ सम्यक्मिथ्यात्वसाक्षिकाया प्रकृतेरुदयात् आत्मा क्षीणाक्षीणमदशक्तोद्भवोपायोगापादितेपल्लवपरिणामवत् तरनाश्रद्धानाश्रद्धानरूप सम्यक्मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते । अत एवास्य त्राणि ज्ञानानि अज्ञानमिश्राणि इत्युच्यते ।

सम्यक्त्वोपेतश्चारित्रमोहोदयादिपादिताऽविगतिरसयतसम्यग्दृष्टिः ॥ १५ ॥ औपशमिकेन क्षायोपशमिकेन क्षायिकेण वा सम्यक्त्वेन समन्वित चारित्रमोहोदयात् अत्यतमनिरतिपरिणामप्रयणोऽसयत-

कर्मागमनिमित्ताऽप्रादुर्भूतिरासन्ननिरोधः ॥ १ ॥ कर्मागमनिमित्त बहुविकल्प व्याख्यात तस्य कायत्राह्मन प्रयोगस्य स्वात्मलाभहेतुत्वसन्निधानात् अप्रादुर्भूतिरासन्ननिरोध इत्युच्यते । अह यदि अयमासन्ननिरोध व्याख्यायतामित्यत्र, इदानीं सवर इत्यत्राभिधीयते स न व्याख्यातव्य । किं कारण यस्मात्तन्निरोधे सति तत्पूर्वककर्मादानाभावः सवरः कारणाभावात् कार्याभाव इति ॥ २ ॥ तस्मिन्नास्त्रे निरुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकटु खत्रीजनकस्य कर्मण उपनिपाताभावो य न सत्रराभिमत, इति त्रय्यशेष ।

तथानिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न कार्ये कारणोपचारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् यद्यमर्ष इष्टस्तथा निर्देश कर्तव्य, यथा गमको भवति आसन्ननिरोधे सति सत्र आसन्ननिरोधादेति वा ? तत्र किं कारणं ? कार्ये कारणोपचारात् । यथात्र वैप्राणा इति अन्नकार्येषु प्राणेषु अन्नोपचार । तथाऽऽसन्ननिरोधकार्ये सत्रे आसन्ननिरोधोपचार कृत ।

निरुच्यतेऽनेन निरोध इति वा ॥ ४ ॥ अथना नाय भावसाधन निरुद्धिनिरोध इति । किं तर्हि ? करणसाधन निरुच्यते येन स निरोध इति । तथा सवरशब्दापि करणसाधन सन्नियतेऽनेनेति । क पुनरसौ ? गुण्यादि वक्ष्यमाण तेन ह्युभय क्रियते इति सामानाधिकरण्य, सपपद्यते ।

योगविभागो वा ॥ ५ ॥ अथना योगविभागोऽत्र दृष्टव्य, आसन्ननिरोधो हितार्थिना कर्तव्य इति वाक्यशेष । तस्य किं प्रयोजनमिति चेत् अत आह सत्र इति । सत्र प्रयोजनमस्येत्यर्थ । क पुनरसौ ?

मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययकर्मसत्ररण सवरः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनादय प्रत्यया व्याख्याता तदुपादानस्य कर्मण सत्ररण सवर इति निर्धियते ।

स द्वेषा द्रव्यभावभेदात् ॥ ७ ॥ सवरो द्वेषा व्यनतिष्ठते कुत ? द्रव्यभावभेदात् ।

संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसत्रः इति ॥ ८ ॥ आत्मनो द्रव्यादिहेतुकभवातरावाप्ति संसार तन्निमित्तक्रियापरिणामस्य निवृत्तिर्भाविषवर इति व्यपदिश्यते ।

तन्निरोधे तत्पूर्वककर्मषुद्वलादानविच्छेदो द्रव्यसवरः ॥ ९ ॥ तस्य संसारकारणस्य भावसत्रस्य निरोधे तत्पूर्वकस्य कर्मषुद्वलस्य निरासो द्रव्यसत्र इति निश्चीयते ।

तद्विभावानर्थ गुणस्थानविभागवचन ॥ १० ॥ तस्य सत्रस्य विभाजनार्थं गुणस्थानविभागवचन क्रियते तद्यथा—

मिथ्यादृष्टिमासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसयतासंयतप्रमत्तसयताऽप्रमत्तसंयतापूर्वरुणानिष्टचित्वाद्रसांपरायभूत्ससापरायोपशमकक्षपकोपाशांतक्षीणकपायत्रीतरागच्छद्वस्यसयोग्ययोगकेवलिभेदात् चतुर्दशगुणस्थ नविकल्पः ॥ ११ ॥ मिथ्यादृष्टि सासादनसम्यग्दृष्टि सम्यग्मिथ्यादृष्टि असयतसम्यग्दृष्टि सयतासयत प्रमत्तसयत अप्रमत्तसयत अपूर्वकगोपशमकक्षपकौ अनिवृत्तिनाद्रसापरायोपशमकक्षपकौ सूक्ष्मसापरायोपशमकक्षपकौ उपशातकपायत्रीतरागच्छद्वस्य क्षीणकपायत्रीतरागच्छद्वस्य. सयोगकेवल्ययोगकेवली चैत्र भेदात् चतुर्दशगुणस्थाननिकल्पो वेदितव्य ।

तत्र मिथ्यादर्शनोदयवशीकृतो मिथ्यादृष्टि ॥ १२ ॥ तपु मिथ्यादर्शनकर्मोदयेन वशीकृतो जीवो मिथ्यादृष्टिरभिधीयते । यत्कृत तत्कार्यानामव्यपदेशभाजि भवति तस्य विकल्पा, प्राग्व्याप्यता । ते मर्मे समासेन द्विधा व्यनतिष्ठते—हिताहितपरीक्षाविरहिता परीक्षकाश्चेति । तत्रकेंद्रियादय सर्वे संक्षिपर्याप्तकवर्जिता हिताहितपरीक्षाविरहिता, पर्याप्तका उभयेपि भवति ।

तदुदयाभावेऽनतानुबंधिकपायोदयत्रिधेयीकृतः सासादनसम्यग्दृष्टिः ॥ १३ ॥ तस्य मिथ्यादर्शनस्योदय निवृत्त अनतानुबंधिकपायोदयकल्पयिकृतातरात्मा जीव सासादनसम्यग्दृष्टिरियाख्यायते ।

मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्तिं कथयति चेदुच्यते—अनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्य पङ्क्तिशक्तिमोहप्रकृतिसत्कर्मक सादिमिथ्यादृष्टिर्वा पङ्क्तिशक्तिमोहप्रकृतिसत्कर्मक सप्तविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा अष्टाविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा प्रथमसम्यक्त्वं गृहीतुमारभमाण शुभपरिणामाभिमुख अतर्मुहूर्तमनतगुणवृद्ध्या वर्धमानविशुद्धि, चतुर्षु मनोयोगेषु अन्यतमेन मनोयोगेन, चतुर्षु वाग्योगेषु अन्यतमेन वाग्योगेन, औदारिकवेकियिककाययोगाद्योरन्यतरेण काययोगेन वा समापित हीयमाननूतनकपाय साकारोपयोग त्रिषु वेदेष्वन्यतमेन वेदेन सक्लेशरिहित वर्धमानशुभपरिणामप्रतापेन सर्वकर्मप्रकृतीना स्थितिं हासयन्, अशुभप्रकृतीनामनुभाग्यन्यपसारयन् शुभप्रकृतीना रसमुहूर्तयन् त्रीणि करणानि कर्तुं उपक्रमते । अथाप्रवृत्तकरण अपूर्णकरण आनवृत्तकरण चेति । तानि त्रीण्यपि करणानि प्रत्यकमतर्मुहूर्तकालानि । तत्र अत कोटीकोटास्थितिकानि कर्माणं कृत्वा अथाप्रवृत्तकरणस्य आदिसमय कालादिल्लभ्युपेत प्रविशति, इदं तु करणं प्राक् न कदाचिदाप प्रवृत्त अत एवास्यान्वर्थसञ्ज्ञा । अथेदं करणं न तथा प्राक् प्रवृत्तमित्यथाप्रवृत्तमिति । तत्राद्ये समये जघन्या विशुद्धिरल्पा, द्वितीये समये जघन्याऽनतगुणा, तृतीये समये जघन्या अनतानतगुणा एवमादि अतमुहूर्तपरिसमाप्ते, तत प्रथमसमये उत्कृष्टा अनतगुणा द्वितीये उत्कृष्टा अनतगुणा एवमादि । अथाप्रवृत्तकरणचरमसमयात् भव्या एवमेत नानाजीवानामसख्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा समा त्रिषमाश्च भवति । एषा समुदायरूपमथाप्रवृत्तकरण । अपूर्णकरणस्य प्रथमसमये जघन्या विशुद्धिरल्पा तस्येवोत्कृष्टा अनतगुणा । द्वितीये समये जघन्या अनतगुणा, एवमादि, अतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेतस्त एते प्रथमसमये उत्कृष्टानतगुणा द्वितीये उत्कृष्टानतगुणा एवमात्मुहूर्तपरिसमाप्ते त एते नानाजीवानामसख्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा नियमेन विषमा एव परस्परत तेषां समुदायरूपमपूर्णकरणमत एवास्यात्यतापूर्वत्वादन्यर्थसञ्ज्ञा । अनिवृत्तिकरणकाले नानाजीवानां प्रथमसमये परिणामा एकरूपा एव द्वितीयसमये ततोतनतगुणा एकरूपा एवमात्तर्मुहूर्तपरिसमाप्ते, तेषां समुदायरूपमनिवृत्तिकरणमत एवास्यान्वर्थनाम परस्परता निवृत्त्यभावादनिवृत्तिकरणमिति । अत्राथाप्रवृत्तकरणेपि स्थितिलङ्घनमनुभागखडन गुणश्रेणी गुणसक्रमो वा नास्ति केवलमनतगुणवृद्ध्या विशुद्धयत्र प्रशस्तप्रकृतीरनतगुणानुभागहीना भवति प्रशस्तप्रकृतीश्चानतगुणरसवृद्ध्या । स्थितिमपि पल्लोपमसख्येयभागहीना । अपूर्णकरणानिवृत्तिकरणयो स्थितिलङ्घादीनि समवति रिगतिवचश्च क्रमेण हीयते । अशुभप्रकृतीनामनुभवप्रथोऽनतगुणहान्या शुभप्रकृतीना चानतगुणवृद्ध्यावतते । तत्रानिवृत्तिकरणकारणसख्येयेषु भागेषु गतेष्वतरकरणमारभते येन मिथ्यादर्शनकर्मण उदयघात क्रियते ततश्चरमसमये मिथ्यादर्शन त्रेधा विभक्तं करोति । सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं सम्यग्मिथ्यात्वं चेति । एतासा तिसृणा प्रकृतीना अनतानुवधिक्रोधमानमायालोभाना चोदयाभावेऽतर्मुहूर्तकाल प्रथमसम्यक्त्वं भवति । तदते जन्म्येन एकसमये उत्कर्षेणात्रलिकापट्टेऽशिष्टे यदानतानुवधिक्रोधमानमायालोभानामन्यतमस्योदयो भवति तदा सासादनसम्यग्दृष्टिरित्युच्यते अत एवास्यान्वर्थसञ्ज्ञा । आसादन विराधन सहासादनेन वर्तत इति सासादना मासादना सम्यग्दृष्टिर्यस्य सोऽय सासादनसम्यग्दृष्टिरिति, तस्य मिथ्यादर्शनोदयाभावेऽपि अनतानुवच्युदयात् त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानान्येन भवति अत एवास्यान्वर्थसञ्ज्ञा । अनत मिथ्यादर्शनं तदनुवधनादनतानुवधीति । स हि मिथ्यादर्शनोदयफलमापादयन् मिथ्यादर्शनमेव प्रवेशयति ।

सम्यग्मिथ्यात्वादयात् सम्यग्मिथ्यादृष्टिः ॥ १४ ॥ सम्यग्मिथ्यात्वसाक्षिकाया प्रकृतेरुदयात् आत्मा क्षीणाक्षीणमदशक्तिः तत्रोपयोगापादितेपाकलुपपरिणामवत् तत्रार्थश्रद्धानाश्रद्धानरूप सम्यग्मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते । अत एवास्य त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानमिश्राणि इत्युच्यते ।

सम्यक्त्वोपेतश्चारित्रमोहोदयादिपादिताऽचिगतिरसयतसम्यग्दृष्टिः ॥ १५ ॥ औपशमिकेन क्षायोपशमिकेन क्षायिकेण वा सम्यक्त्वेन समन्वित चारित्रमोहोदयात् अत्यतमविरतिपरिणामप्रणोऽसयत-

कर्मागमनिमित्ताऽप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोधः ॥ १ ॥ कर्मागमनिमित्त बहुप्रिकल्प व्याख्यात तस्य कायग्राह्यमन प्रयोगस्य स्यात्समाभेदतुत्पन्ननिधानात् अप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोध इत्युच्यते । अह यदि अयमास्रवनिरोध ध्याख्यायतामित्यत्र, इदानीं सवर इत्यत्राभिधीयते स न व्याख्यातव्य । किं कारणं यस्मात्तन्निरोधे सति-
तत्पूर्वकरुर्मादानाभावः सवरः कारणाभावात् कार्याभाव इति ॥ २ ॥ तस्मिन्नास्रवे निरुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकदु खीजजनकस्य कर्मण उपनिपाताभावो यः स सपराभिमत, इति वाक्यशेष ।

तथानिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न कार्ये कारणोपचारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् यद्ययमर्थ इष्टस्तथा निर्देश कर्तव्य, यथा गमको भ्रति आस्रवनिरोधे सति सवर आस्रवनिरोगादिति वा ? तन्न । किं कारणं ? कार्ये कारणोपचारात् । यथात्र वैप्राणा इति अन्नकार्येषु प्राणेषु अन्नोपचार । तथाऽऽस्रवनिरोधकार्ये सरे आस्रवनिरोधोपचार कृत ।

निरुच्यतेऽनेन निरोध इति वा ॥ ४ ॥ अयना नाय भावसाधन निरुद्धिनिरोध इति । किं तर्हि ? करणसाधन निरुच्यते येन स निरोध इति । तथा सवरशब्दापि करणसाधन सन्नियतेऽनेनेति । क पुनरसौ ? गुण्यादि वक्ष्यमाण तेन ह्यभय क्रियते इति सामानाधिकरण्य, नपपद्यते ।

योगविभागो वा ॥ ५ ॥ अथवा योगविभागोऽत्र दृश्य, आस्रवनिरोधो हितार्थिना कर्तव्य इति वाक्यशेष । तस्य किं प्रयोजनमिति चेत् अत आह सवर इति । सवर प्रयोजनमस्येत्यर्थ । क पुनरसौ ?

मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययकर्मसवरण सवरः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनादय प्रत्यया व्याख्याता तदुपादानस्य कर्मण सवरण सवर इति निर्धियते ।

स द्वेषा द्रव्यभावभेदात् ॥ ७ ॥ सवरा द्वेषा व्यतिष्ठते कुत ? द्रव्यभाभेदात् ।

संसारनिमित्तक्रियानिष्ठत्तिर्भावसवरः इति ॥ ८ ॥ आत्मनो द्रव्यादिहेतुकभजातरावाप्ति संसार तनिमित्तक्रियापरिणामस्य निष्ठत्तिर्भावसवर इति व्यपदिश्यते ।

तन्निरोधे तत्पूर्वकरुर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसवरः ॥ ९ ॥ तस्य संसारकारणस्य भावसवरस्य निरोधे तत्पूर्वकस्य कर्मपुद्गलस्य निरासो द्रव्यसवर इति निश्चीयते ।

तद्विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचन ॥ १० ॥ तस्य सवरस्य विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचन क्रियते तद्यथा—

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतप्रमत्तसंयताऽप्रमत्तसंयतापूर्वकरुणानिष्ठत्तिवादादसापरायक्षुभसापरायोपशमकक्षपकोपाशातक्षीणकपायवीतरागद्वन्द्वस्थसयोग्ययोगकेवलभेदात् चतुर्दशगुणस्थ न विकल्पः ॥ ११ ॥ मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टि असयतसम्यग्दृष्टिसयतासयत प्रमत्तसयत अप्रमत्तसयत अपूर्वकरणोपशमकक्षपकौ अनिवृत्तिवादादसापरायोपशमकक्षपकौ सूक्ष्मसापरायोपशमकक्षपकौ उपशातकपायवीतरागद्वन्द्वस्थ क्षीणरूपायवीतरागद्वन्द्वस्थ संयोगकेनल्ययोगकेनलौ चैत्र भेदात् चतुर्दशगुणस्थानविकल्पो वेदितव्य ।

तत्र मिथ्यादर्शनोदयशीकृतो मिथ्यादृष्टि ॥ १२ ॥ तेषु मिथ्यादर्शनकर्मोदयेन यशोकृतो जीवो मिथ्यादृष्टिरभिधीयते । यत्कृत तत्रार्थानामव्यपदेशभाजि भ्रति तस्य विकल्पा, प्राग्व्याख्याता । ते सर्वे समासेन द्विधा व्यतिष्ठते—हिताहितपरीक्षारिहिता परीक्षकाश्चेति । तत्र कौद्रियादय सर्वे सक्षिपर्याप्तकवर्जिता हिताहितपरीक्षारिहिता, पर्याप्तका उभयेपि भ्रति ।

तदुदयाभावेऽनतानुबंधिरुपायोदयत्रिधेयीकृतः सासादनसम्यग्दृष्टिः ॥ १३ ॥ तस्य मिथ्यादर्शनस्यादय निवृत्ते अनतानुबंधिकपायोदयकलुषीकृतातरात्मा जीव सासादनसम्यग्दृष्टिरित्याद्यायते ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवरः ॥ १७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मण तदभावे सत्रोऽवसेय । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्यनतानुबधिऋधमानमायालोभस्त्रीप्रेदातिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतु सरानचतु सहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताऽप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदु स्वराणादेयनीचर्गोत्रसज्ञकाना पचिंशति- प्रकृतीना अनतानुबधिकपायोदयकृतासयमप्रधानास्त्राणा एकेन्द्रियादय सासादनसम्यग्दृष्यता वक्त्रा तदभावे तासामुत्तरत्र सवर । अप्रत्याख्यानवरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगत्सौदारिकशरीरतद- गोपागजर्षभनाराचसहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकाना दशाना प्रकृतीना अप्रत्याख्यानकपायोद- यकृतासयमहेतूना एकेन्द्रियादय असयतसम्यग्दृष्यता बधका तदभावाद्दूर्ध्वं तासा सवर । सम्यग्मि- ध्यात्त्रगुणेनायुर्न घष्यते प्रत्याख्यानारणक्रोधमानमायालोभाना चतसृणा प्रकृतीना प्रत्याख्यानकपायोद- यकारणासयमास्त्राणा एकेन्द्रियप्रभृतय सयतासयतानसाना बधका । तदभावात् उपरिष्ठात् तासा सवर ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ २८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मण प्रमत्तसयतादूर्ध्वं तद- भावान्निरोध प्रत्येतव्य । किं पुनस्तत् ? असद्वेचारतिशोकस्थिराशुभायशस्कीर्तिविकल्प । देवायुर्बन्धारभक्तस्य प्रमाद एव हेतु , अप्रमादोपि तदप्रत्यासन्न । तत् ऊर्ध्वं तस्य पवर ।

कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कपाय एवास्त्रो यस्य कर्मण न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे तन्निरासावसेय स एव कपायक प्रमादादिविरहित तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थित । तत्रापूर्वकरणस्यादौ सख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले वध्येते । तत् ऊर्ध्वं सख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो- देवगतिपचन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकैतजसर्कार्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकश- रीरागोपागवर्णगधरसपशेदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्चासप्रशस्तविहायोगतिरसनादरपर्या- त्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुखरादेयनिर्माणतीर्थकरनामाख्या बध्यते । तस्यैव चरमसमये वक्त्रा चतस्र प्रकृतय हास्यरतिभयजुगुप्तासज्ञा बधमुपयाति । ता एता तीव्रकपायास्त्रवा तदभावादिर्दिष्टा- द्वागाद्दूर्ध्वं सन्नियते । अनिद्वृत्तिवादरसापरायस्यादिसमयादारम्य सख्येयेषु भागेषु पुत्रेदक्रोधसज्जलनौ बध- मुपगच्छत । तस्यैव चरमसमये लोभसज्जलनो बधमेति ता एता प्रकृतय मध्यमकपायास्त्रवा , तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्ठात् सत्ररमानुवति । पचाना ज्ञानारणाना चतुर्दशानारणाना यशस्कीर्तेरुच्चैर्गो- त्रस्य पचानामतरायाणा च मदकपायास्त्राणा सूक्ष्मसापरायो बधक तदभावाद्दुत्तरत्र तेषा सत्र ।

केवलयोगानिमित्त सद्देश्य तदभावात्तस्य निरोधः ॥ ३० ॥ केवलैर्नैव यागेन सद्देश्यस्याप- शात्तकपायक्षीणकपायसयोगिना बधो भवति तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य सत्रो भवति ।

अत्राह आस्त्रनिरोध सवर इति व्याख्यात तत्रेदमानिर्ज्ञातमामलाभहेतुसन्निमाने सत्यास्त्रता कमणा केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रनिरोध इत्यत्राच्यत—

सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रै ॥ २ ॥

ससारकारणगोपनाद्गुप्ति ॥ १ ॥ यत् ससारकारणात् आत्मनो गोपन भवति सा गुप्ति । भावे किं । अयादानसाधनो या यतो गोपन सा गुप्तिरिति, कर्तृभावनो वा किञ्च गोपयतीति गुप्तिरिति ।

सम्यगयन समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेऽथवा सम्यगयन समिति । सपूर्वादिगो भाये- क्ति । कर्तरि वा क्तिञ् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेन्द्रमुर्द्रेमुनीन्द्रादिस्थाने धत्त इति धर्म । उणादिषु निष्पादित ।

स्वभावानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरार्दानां स्वभावानुचितनमनुप्रेक्षा वेदितव्या । अनुपूर्वा- दिक्षे भायादिसाधन , अकार ।

सम्यग्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते । तस्य त्रीण्यपि ज्ञानानि सम्यग्ज्ञानव्यपदेशमर्हति । तत्त्वार्थश्रद्धानसमावेशात् इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्यक्त्व ।

द्विविधविरत्यविरतिपरिणतः सयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्र-
मोहस्य क्षयोपशमाद्दुपशमात् क्षयाच्च भवति । तत्रानतानुवधिकपाया' क्षीणा स्युरक्षीणा वा तथा अप्र-
त्याख्यानावरणकपाया वा प्रत्याख्यानावरणकपाया सर्वघातिन एव तेषामुदये सति सज्वलनकषाया
न नोक्तपायाश्च देशघातिन एव तेषामुदये सति सयमासयमलन्धिर्भवति । तद्योग्यया प्राणीन्द्रियविषयस्य
विरताविरतवृत्त्या परिणत सयतासयत इत्याख्यायते ।

परिप्राप्तसयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनतानुवधिकपायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा
प्राप्तोदयक्षयेषु अघटाना कपायाणा उदयक्षयात् तेषामेव सदुपशमात् सज्वलननोक्तपायाणा उदये सयम-
लन्धिर्भवति । तन्मूलसाधनोपपादितोपजन बाह्यसाधनसन्निधानाविर्भावमापद्यमान प्राणीन्द्रियविषयभेदात्
द्वितर्या वृत्तिमास्कदत सयमोपयोगमात्मसात्कुर्वन् पचदशविधप्रमादवशात् किञ्चित्प्रस्खलितचारित्रपरि-
णाम प्रमत्तसयत इत्याख्यायते ।

प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्सयममास्कदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अत्रिचलित-
सयमवृत्ति, अप्रमत्तसयत समाख्यायते । इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां द्विश्रेण्यो भवत । उपसर्ग-
श्रेणी क्षपकश्रेणी चेति । यत्र मोहनीय कर्मोपशमयन्नात्मा आरोहति सोपशमकश्रेणी । यत्र तत्त्वसुपग-
मयन्नुद्गच्छति सा क्षपकश्रेणी ।

**(अपूर्वकरणपरिणाम उपशमकः क्षपकश्चोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तद्विशुद्धि-
वशेन श्रणीमारोहयन्पूर्वकरण इति व्यपदेशमश्नुते तत्र कर्मप्रकृतीना नोपशमो नापि क्षय किंतु पूर्वोक्तात्तरत्र
च उपशम क्षय वाऽपेक्ष्य उपशमक* क्षपक इति च घृतघटवहुपचर्यते)**

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभावेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवादरसांपरायौ ॥२०॥
पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तद्वशात् कर्मप्रकृतीनां स्थूलभावेनोपशमक क्षपकश्चानिवृत्तिवादरसांपरायाविति
भाष्यते । तत्र उपशमनीया क्षपणीयाश्च प्रकृतय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

सूक्ष्मभावोपशमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसांपरायौ ॥ २१ ॥ सांपराय कपाय स यत्र सूक्ष्म-
भावेनोपशांति क्षय च आपद्यते तौ सूक्ष्मसांपरायौ वेदितव्यौ ।

सर्वस्योपशमात् क्षपणाच्च उपशांतकपायः क्षीणकपायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योप-
शमात् क्षपणाच्च उपशांतकपाय क्षीणकपाय इति च व्यपदेशमर्हति ।

घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणा अत्यतक्षयात् आनि-
र्भूतरभावात्किञ्चैतलज्ञानाद्यातिशयविभूतिर्मगान् केवलीत्यभिलष्यते ।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कृत योगभावाभावाभेदात्
योगान् सयोगीति गीयते तदभावाद्योगीति च ।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे सवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्राधान्येन
यत्कर्मोन्नति तन्निराधात् शेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्सवरो भवति । किं पुनस्तान्मिथ्यात्वं—नपु-
सकवेदनरकायुर्नरकगत्येकाद्विचिचतुरिन्द्रियजातिद्वडकसस्यानाऽऽसप्राप्तासृपाटिकासहजननरकगतिप्रायोग्यानु-
व्याऽऽसत्पथानररूढ्माऽपर्याप्तकसाधारणशरीरसन्नकपोडशप्रकृतिलक्षणं ।

असयमस्त्रिविधोऽनंतानुर्ध्वमप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असयम-
स्त्रिविधो वेदितव्य कुत, ? अनतानुवध्वमप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानविकल्पात् ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संभारः ॥ १७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मण तदभावे सत्प्रोऽधसेय । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्यनतानुबधिक्रोधमानमायालोभस्त्रीवेदातिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतु सत्प्रानचतु सहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योयोताऽप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदु स्तरानादेयनीचेर्गोत्रसङ्गकाना पचविंशति प्रकृतीनां अनतानुबधिकपायोदपकृतासयमप्रधानास्त्राणां एकैन्द्रियादय सासादनसम्यग्दृश्यता बधका तदभावे तासामुत्तरत्र सवर । अप्रत्याख्यानानवरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मुष्यगल्यौदारिकशरीरतद- गोपागवर्षर्भनाराचसहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशाना प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकपायोद- यकृतासयमहेतूनां एकैन्द्रियादय असयतसम्यग्दृश्यता बधका तदभावाद्ूर्ध्वं तासा सत्प्र । सम्यङ्मि थ्यात्वगुणेनानुर्भं च्यते प्रत्याख्यानानवरणक्रोधमानमायालोभाना चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकपायोद- यकारणासयमास्त्राणां एकैन्द्रियप्रभृतय सयतासयतावसाना बधका । तदभावात् उपरिष्ठात् तासा सत्प्र ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ १८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मण प्रमत्तसयताद्ूर्ध्वं तद- भावान्निरोध प्रत्येतव्य । किं पुनस्तत् ? असद्वैचारतिशोकस्थिराशुभायशस्कीर्तिनिकल्प । देवायुर्नधारमरुस्य प्रमाद एव हेतु , अप्रमादोपि तत्प्रत्यासन्न । तत् ऊर्ध्वं तस्य पवर ।

कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कपाय एवास्त्रो यस्य कर्मण न प्रमादादिस्तस्य तान्निरोधे तन्निरासोऽस्येय स एव कपायक प्रमादादिविरहित तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्ययस्थित । तत्रापूर्वकरणस्यादौ सद्ध्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्यते । तत् ऊर्ध्वं सद्ध्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो- देवगतिपचैन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकैतजसकार्मणशरीरसमचतुरस्रसस्थानवैक्रियिकाहारकश- रीरानोपागवर्षणधरसत्प्रशेदेनगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपरघातोच्चासप्रशस्तविहायोगतित्रसनादरपर्या- त्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुखरदेयनिर्माणतीर्थकरनामाख्या बध्यते । तस्यैव चरमसमये बधकरा चतस्र प्रकृतय हास्यरतिभयजुगुप्सासङ्गा बधमुपयाति । ता एता तीव्रकपायास्त्रया तदभावाभिर्दिष्टा- द्वागाद्ूर्ध्वं सन्निवृते । अनिष्टचित्तिवादरसापरायस्यादिसमयादारम्य सद्ध्येयेषु भागेषु पुणेदक्रोधसज्जलनौ बध- मुपगच्छत । तस्यैव चरमसमये लोभसज्जलनो बधमेति ता एता प्रकृतय मध्यमकपायास्त्रया , तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्ठात् सवरमाप्नुवति । पचाना ज्ञानानरणाना चतुर्दशानारणाना यशस्कीर्तेरुच्चैर्गो- प्रस्य पचानामतरायाणां च मदकपायास्त्राणा सूक्ष्मसापरायो बधक तदभावाद्दुत्तरत्र तेषा सत्प्र ।

केवलयोगानिमित्त सद्देह्य तदभावात्तस्य निरोधः ॥ ३० ॥ केनलेनैव योगेन सद्देह्यस्याप- शातकपायक्षीणकपायसयोगिना बधो भवति तदभावाद्योगकेनलिनस्तस्य सत्प्रो भवति ।

अत्राह आस्त्रानिरोध सवर इति व्याख्यात तत्रेदमानिर्ज्ञातमाभलाभहेतुसाभिमाने सत्यास्त्रता कर्मणा केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रानिरोध इत्यत्राच्यते—

सगुप्तिसमित्तिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्र्यैः ॥ २ ॥

ससारकारणगोपनाद्गुप्ति ॥ १ ॥ यत् ससारकारणात् आत्मनो गोपन भवति सा गुप्ति । भावे किं । अपादानसाधनो वा यतो गोपन सा गुप्तिरिति, कर्तृसाधनो वा किञ् गोपयतीमि गुप्तिरिति ।

सम्यगयन समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेच्छया सम्यगयन समिति । सपूर्वादिषो भावे किं । कर्तारि वा किञ् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेद्रसुरेद्रमुनीन्द्रादिस्थाने धत्त इति धर्म । उणादियु निष्पादित ।

स्वभावानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचितनमनुप्रेक्षा वेदितव्या । अनुपूर्वा दिक्षे भावादिसाधन , अकार ।

परिपह्यत इति परीपहः ॥ ५ ॥ परिपूर्वात्सहे कर्मण्यकार परिपह्यत इति परीपह । कथमकार 'पचादिलक्षणोच् । ननु स कर्तारि विहित यस्तर्हि स कर्ण्णाधिकरणयोर्धिहितो घञ् ' तर्हि कर्मण्येय । परीपाह इति प्रामोति अनुपधकृतमनिल्य यथा ज्योतिषमिति । अथवा बहुल्यचनात् कर्मण्यकार 'अन्यस्यापीति' दीर्घ परीपहस्य जय परीपहजय' ।

चारित्रशब्दो व्याख्यातः ॥ ६ ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इत्यत्र चारित्रशब्दो व्याख्यात । चर्यते तच्चारित्रमिति ।

सवृष्वतो गुप्त्यादयः करण ॥ ७ ॥ सवरणक्रियाया साधकतमनत्रिविध्यां गुप्त्यादीना करणभाज प्रत्येतव्य । गुप्तिस्य सामेतिश्च धर्मश्चानुप्रेक्षा च परीपहजयश्च चारित्र च गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षा-परीपहजयचारित्राणि तेर्गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैरिति ।

संवर एव गुप्त्यादय इति चेन्नास्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत सत्रियतेनेनेति सवर गुप्त्यादिभिश्च कर्म सत्रियते गुप्त्यादय एव संवर इति भेदनिर्देशो नोपपद्यते इति ' तन्न किं कारण ' आस्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् । संवरणमिह संवर इति संवर इति भावसाधन । तस्य गुप्त्यादय करणत्वेन निर्दिश्यते । सत्रियते संवर इति कर्मसाधनो वा । गुप्त्यादिभिर्हि कर्म सत्रियत इति ।

स इति वचनं गुप्त्यादिभिः साक्षात् सबधनार्थ ॥ ९ ॥ सवरोधिकृतोपि पुन इति परामृश्यते । किमर्थ ' गुप्त्यादिभि साक्षात् सबधनार्थे । तेन किं लब्ध ' नियम कृतो भवति स एव सवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपायनेति तेन तीर्थाभिधेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवताराधनादयो निवर्तिता भवति रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मण अन्यथा निवृत्त्यसम्भवात् । यदि हि स्यात् मत्स्यादीनामपि सुलभो मोक्ष स्यात् रक्तादिष्टमूढाना च । एषा तत्रभेदकथन उत्तरत्र कारिष्यते ।

आह किमेतैरेव गुप्त्यादिभि अय सवरो निष्पाद्यते ' न । किं तर्हि ' अन्येन च । यद्येवमुच्यता केन '

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

धर्मेतर्भावात् पृथग्रहणमनर्थकमिति चेन्न निर्जराकारणत्वस्यापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत धर्मविकल्पेषु उत्तमक्षमादिषु तपो वक्ष्यते । तत सवरहेतुः प्रसिद्धे पृथगस्य ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारण ? निर्जराकारणत्वस्यापनार्थत्वात् ।

तपोनिर्जराकारणमपि भवतीति प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥ २ ॥ सर्वेषु सवरहेतुषु प्रवान तप इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं च पृथग्रहण क्रियते ।

सवरनिमित्तसमुच्चयार्थशब्द ॥ ३ ॥ सवरहेतुवपि तपो भवतीति एतस्य समुच्चयार्थशब्द क्रियते तपसा हि अभिनयकर्मसत्रधाभाज पूर्वोपचितकर्मक्षयश्चाऽनिपाकनिर्जराप्रतिज्ञानात् तस्मात्तपोजातीयत्वात् ध्यानाना निर्जराकारणप्रसिद्धि ।

तपसोभ्युदयहेतुत्वाच्चिर्जराभाज इति चेन्नैकस्यानेककार्यारभदर्शनात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् तपोभ्युदयकारणमिष्ट देवैर्द्रादिज्ञानप्राप्तिहेतुत्वाम्युपगमात्ततोस्य निर्जरागतमनुपपन्न ' तन्न किं कारण ' एकस्यानेककार्यारभदर्शनात् । यथाग्निरेको विद्भेदनभस्मसाद्भाजनादिप्रयोजन उपलभ्यते । तथा तपोभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोध ?

गुणप्रधानफलोपपत्तेर्वा कृषीवलवत् ॥ ५ ॥ कृषिक्रियाया पलायस्य फलगुणप्रधानफलाभिसंबन्ध तथा मुनेरपि तपास्कि

द्वेदितव्य । आह गुप्त्यादय उदिष्टा सत्वरहेतव ते किञ्चिदपि कियःप्रकारा प्रत्येक च किंसागर्ध्या २ इत्यत्राप्यते—

सति बहुवक्तव्ये आदातुदेशभाजो गुप्तेरेव तावन्निर्धारणं कियते ।

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्यः । कः १ कायवाङ्मन-
स्कर्म्म याग इत्यत्र ।

प्राकाम्याऽभावो निग्रहः ॥ २ ॥ प्राकाम्यं यद्येष्टं चारित्रं तस्याभावो निग्रह इत्याख्यायते, योगस्य
निग्रहो योगनिग्रहः ।

सम्यगिति विशेषणं सत्कारणरूपक्याद्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ पूजापुरस्सर
क्रिया सत्कार सयतो महानिति, लोके प्रकाश लोकरूपिणि एवमाद्यैहलोकिकमनुदिश्य पारलोकिकं च
विषयसुख अनपेक्ष्य क्रियमाणो निग्रहो गुप्तिरिह परिगृहीतेति प्रतिपश्यर्थं सम्यगिति विशेषणमुपादीयते ।

तस्मात्कायादिनिरोधात्तन्निमित्तकर्मान्नास्त्वने संवरप्रभिवृद्धिः ॥ ४ ॥ तस्मात् सम्यग्विशेषण
विशिष्टान् सङ्घेसाप्रादुर्भावनपरत कायादियोगनिरोधं सति तन्निमित्तं कर्म नास्त्वतीति कृत्वा सत्वरप्रसिद्धिरव-
गतव्या । तद्यथा तिस्रो गुप्तयः—कायगुप्ति वाग्गुप्ति मनोगुप्तिरिति । तत्र यत्कायकर्मनिभूतस्याप्रत्यवेक्षिताप्रमा-
र्जितधराणिभदेशचक्रमणद्रन्थातराधाननिक्षेपशयनासनादिनिमित्तं कर्म समूर्छते न तन्निगृहीतकायप्रचारस्या-
प्रमत्तस्याञ्जोतुमर्हति । यच्च वाचिकमसद्वृतस्यासत्प्रलापिनाऽभियवचनादिहेतुकं कर्म निपतति न तद्विनि-
वृत्तवाक्प्रयोगस्यास्त्ववति । यदपि मानसैः प्रदोषैः रागद्वेषाभिभूतस्यातीतानागतानिपयाभिष्ठापिण आस्त्ववति
न तदात्मीकृतमनस कदाचिदप्युपनिपतति । आह यदि मूर्तिपरित्यागं कार्श्येन कर्तुमशक्नुवत् सङ्घे-
शनिवृत्त्ये योगनिरोधं प्रतिज्ञायते स यावन्न भङ्गति तावदनेनावश्यं प्राणयात्रानिमित्तं तत्प्रयत्नीकभावात्
परिस्पदं कर्तव्यं, वाक्प्रयोगो वा प्रश्नापेक्षं शरीरमखनिर्हरणार्थं च तस्मिन् सति कथमस्य संवर स्या-
दित्यत्रोच्यते—

ईर्याभापैपणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यग्ग्रहणेनाधिकृतेन प्रत्येकमभिसंबधः ॥ १ ॥ सम्यगित्यनुवर्तते तेन प्रत्येकमिहाभिसन्-
धं कियते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगपेक्षा सम्यगादाननिक्षेपो सम्यगुत्सर्ग इति ।

समितिरित्यन्वर्थसंज्ञा वा तात्रिकी पचानां ॥ २ ॥ समितिरितीयं अन्वर्थसंज्ञा सम्यगिति
समितिरिति । कः प्रसिद्धा १ तात्रिकी । केया १ पचानामीर्यादीना ।

तत्र त्रय्यायां जीववधपरिहार ईर्यासमिति ॥ ३ ॥ त्रिदितजीवस्थानादिविधेर्मुने, धर्मार्थं
प्रयत्नमानस्य सत्रित्युदिते चक्षुषो विषयग्रहणसामर्थ्ये उपजाते मनुष्यादिचरणपातोपहतावश्यायप्रायमार्गे
अनन्यमनस शनैर्नान्यस्तपादस्य सज्जुचित्तावयवस्य युगमात्रपूर्वनिरीक्षणवाहितदृष्टे पृथिव्यारमाभावात्
ईर्यासमितिरित्याख्यायते ।

अत्राह त्रिदितजीवस्थानादिविधेरित्युक्तं तत्र न ज्ञायते कति जीवस्थानादीनि इत्यत्रोच्यते—

सूक्ष्मवादरैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसङ्घसङ्गिपचोन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दश जीवस्था-
नानि ॥ ४ ॥ एकैन्द्रियादयः प्राक् व्याख्यातलक्षणा । तत्रकैन्द्रिया द्विविधा सूक्ष्मा वादरा । तत्र
सूक्ष्मा द्विविधा पर्याप्तका अपर्याप्तका । वादरा द्विविधा पर्याप्तका अपर्याप्तका इति । द्वैन्द्रिया द्विविधा
पर्याप्तका अपर्याप्तका त्रीन्द्रिया द्विविधा पर्याप्तका अपर्याप्तका । चतुरिन्द्रिया द्विविधा पर्याप्तका अपर्याप्तका,

पचेंद्रिया द्विविधा सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनः । सञ्ज्ञिनो द्वित्रिधा पर्याप्तका अपर्याप्तका । असञ्ज्ञिनो द्वित्रिधा पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एव जीवस्थानानि वेदितव्यानि । तानि नामादयापादितानि शेषाणि एकेंद्रियजातिसूक्ष्मनादर-पर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामोदयजनितानि चत्वारि जीवस्थानानि एकेंद्रियेषु । द्वीन्द्रियादिषु वादरनामोदय एव । निकलेंद्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयनिर्वर्तितानि पञ्चजीवस्थानानि । पचेंद्रियेषु सक्ष्यसौज्ञपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयलब्धभेदानि चत्वारि जीवस्थानानि ।

हितमितासंदिग्धाभिधान भाषासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षप्रदापाणप्रधान फल हित, ताद्वित्रिध स्महित परहित चेति । मितमन ईकमहुप्रलपनरहित स्फुटार्थं व्यक्ताश्रय वाऽसदिग्ध, एवत्रिधमभिधान भाषा-समिति । तत्प्रपञ्च — मिव्याभिधानासूयाप्रियसंभेदाल्पसारशकितसभ्रातकपायपरिहासाऽयुक्ताऽसम्भ्यनिष्ठु-रार्थमविध्यदेशकाललक्षणातिसस्तवादिवाग्दोषविरताभिधान ।

अन्नादावुद्गमादिदोषवर्जनमेपणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगरस्य गुणरत्नमचयसत्राहिगरीरस-काटि समाधिपत्तन निर्नापतोऽक्षम्रक्षणमित्र शरीरधारणमापधमिन् जाठराग्निदाहोपशमनिमित्तमन्नाद्यनास्वाद यतो देशकालसामर्थ्यादित्रिशिष्टमगार्हितमम्यवहरत उद्गमोत्पादनेपणासव्योजनप्रमाणकारणागारधूमप्रत्यय-नवकोटिपरिवर्जनमेपणासमिति रिति समाह्वयायते ।

धर्मोपकरणाना ग्रहणविसर्जनं प्रति यतनमादाननिक्षेपणा समितिः ॥ ७ ॥ धर्माविरोधिनां परानुपरोधिनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रपूज्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समिति ।

जीवाविरोधेनांगमलनिर्हरणमुत्सर्गसमितिः ॥ ८ ॥ स्थावराणां जगमानां च जीवादीनां अविरोधेनांगमलनिर्हरण शरीरस्य च स्थापन उत्सर्गसमितिः, अवगतव्या ।

वाक्कायगुप्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यान्मत इर्या-समित्यादिलक्षणा वृत्ति वाक्कायगुप्ति, रक्षण प्राणिपीडापरिहार इत्यनर्थातरमिति ? तत्र किं कारण ? तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्ते । परिमितकालत्रिययो हि सर्वयोगनिग्रहो गुप्ति । तत्रासमर्थस्य कुशलेषु वृत्ति समितिरतो गमनभाषणाम्यग्रहरणग्रहणनिक्षेपोऽस्मंगलक्षणसमिति विधावप्रमत्तानां तत्प्रणालिकाप्रस-तकर्माभावान्निभृतानां प्रासीदःसर ।

पात्राभावात् पाणिपुट्टाहाराणां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषात् ॥ १० ॥ स्यादे-तत् अन्मति पात्रे पाणिपुटेन भुजानस्य भिक्षो पतिताहारनिमित्तप्राणातिपातदर्शनादेपणासमित्यभावात् सन्वराभाव इति ? तत्र । किं कारण ? परिग्रहदोषात् नैस्सगीचर्यामातिष्ठमानस्य पात्रग्रहण सति तत्सरक्षणा भिक्तो दोषः प्रसज्यते । तस्मात् स्वायत्तेन पाणिपुटेन निराणाधदेशे स्थित्वा परीक्ष्य भुजानस्य निभृतस्य तद्गतदोषाभाव । किंच—

दैन्यप्रसगात् ॥ ११ ॥ कपालमन्यद्वा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैन्यमासज्यते । गृहजना-नीतमपि भाजन सर्वत्र सुलभ तत्प्रक्षालनादित्रिधा च दु परिहार पापलेप, स्वभाजनेन देशातर नीत्वा भो-जने च आशानुभजन स्यात् । स्वपूत्रिशिष्टभाजनादिकगुणासमवाच्च येन केनचित् भुजानस्य दैन्य स्यात् । तत स्वकरपुटभाजनान्नान्यद्विशिष्टमस्ति भिक्षो ।

अन्नवत्प्रसग इति चेन्न तेन विनाऽभावात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्यथा प्राप्तव्यमन्न सकृत् परम परित्यज्य परगृहे यत्किञ्चित् असकृत्तमन्न अरसमनुभूयते भिक्षुणा तथा कपालादादानमीप स्यादिति ? तत्र । किं कारण ? तेन विनाऽभावात् चिरकाल तप सचिकीर्षत मयतस्य शरीरयात्रा आहारमतरेण न स-भवतीति यत्किञ्चित्प्रामुख कादाचिकमभ्युपगम्यते न तथुः भाजनमिति दृष्टात् ।

आह उक्त गुतिसमित्यो सवरहेतुत्वमिदानीं तत् सन्नसर्णयितव्यमि-त्यभेदमुच्यते—

उत्तमक्षमामार्द्वार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा- किंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ आद्य गुण्यादिप्रवृत्तिनिग्रहार्थं तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयमेपणादि । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं, प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविपद्याक्रोपादिसभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थिविहेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो मिक्षार्द्धदृष्टजनाक्रोशोपसहनावज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावो क्षमेत्युच्यते ।

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दव ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैश्वर्यश्रुतलाभरीर्यस्यापि सतस्तत्कृतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभ्रान्तिमित्ताभिमानाभावो मार्दव माननिर्हरणमवगतव्यं ।

योगस्यावक्रताजर्ज्व ॥ ४ ॥ योगस्य कायनाह्नमनोलक्षणस्यावक्रता आर्जवमित्युच्यते ।

प्रकर्षप्रसा, लोभनिवृत्तिः शौच ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्रसा, शुचिर्भावो कर्म च शौचमिति निश्चीयते ।

गुणावतर्भाव इति चेन्न तत्र पानसपरिस्पन्दप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्तौ शौचमतर्भवतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधात् । मनोगुप्तौ हि मानस परिस्पन्द सकल प्रतिषिध्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिग्रहप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आर्किचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मन्थप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आर्किचन्यं वक्ष्यते तत्रास्यावरोधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्य नैर्मन्थप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु सस्काराद्यपोहार्यमार्किचन्यमिष्यते ।

तच्चतुर्विधं जीवितारोप्येन्द्रियोपभोगभेदात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतु प्रकार — जीवनलोभ आरोभ्यलोभ इन्द्रियलोभ उपभोगलोभश्चेति स प्रत्येकं द्विधा भिद्यते स्वपरिषयत्वात् अतस्तान्निवृत्तिलक्षणं शौचं चतुर्विधमत्रस्येव ।

सत्सु साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते । तदश-प्रकारं व्याख्यातं ।

भाषासमित्तान्तर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमित्यर्थत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् सत्यग्रहणमनर्थकं ? कुत भाषासमित्तान्तर्भावात् इति ? तन्न किं कारणं ? तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमित्यर्थत्वात् । सयतो हि साधुषु असाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च ब्रूयात् । अन्यथा रामानन्ददादिदोषानुपगमं स्यादिति सम्भितिलक्षणमुक्तं । इह पुनः सतः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा तेषु साधुसत्यं ज्ञानचारित्र्यशिक्षणादियुं बह्वपि वक्तव्यमित्यनुब्रूयते धर्मोपवृत्त्यर्थं । अथ कं सयमं ? काश्चिदाह—भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भाषादिनिवृत्तिः संयमो गुप्यतर्भावात् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रवृत्त्या अतोत्रातर्भावात् सयमाभावः स्यात् । अपर आह कायादिप्रवृत्तिनिषेधः, संयम इति ।

नापि कायादिप्रवृत्तिनिषेधः समितिप्रसगात् ॥ १२ ॥ समित्यो हि कायादिप्रवृत्तिदोषनिवृत्तयः अतस्तत्रातर्भावः प्रसज्यते ।

त्रसंस्थावरवधप्रतिषेध आत्यंतिकः संयम इति चेन्न परिहारविशुद्धिचारित्रातर्भावात् ॥१३॥
अथ मत द्वीन्द्रियादीना त्रसाना पृथिवीकायिकादीना स्थावराणा च प्राणिना वधप्रतिषेध आत्यंतिक
संयम इति तदपि नोपपद्यते । कुत ? परिहारविशुद्धिचारित्रातर्भावात् । वक्ष्यते हि चारित्रमेतेषु परिहार-
विशुद्धिलक्षण चारित्रमिति तत्रातर्भावात् पृथक् संयमग्रहण अनर्थक स्यात् । कस्तर्हि संयम ।

समितियु प्रवर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारः संयमः ॥ १४ ॥ ईर्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य
मुनेस्तत्परिपालनार्थं प्राणीन्द्रियपरिहार संयम इत्युच्यते । एकैन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणिसंयम ।
शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वग इन्द्रियसंयमः ।

अतोपहृतसंयमभेदसिद्धिः ॥ १५ ॥ एव च कृत्वाऽपहृतसंयमभेदसिद्धिर्भवति । संयमो हि
द्विविध -उपेक्षासंयमोऽपहृतसंयमश्चेति दशकालविधानज्ञस्य परोपरोधने उत्कृष्टजायस्य त्रिधागुतस्य रागद्वे-
पानभिष्वगलक्षण उपेक्षासंयम । अपहृतसंयमाल्लिविध उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति । तत्र प्रासुकजसत्या-
हारमात्रवाह्यसाधनस्य स्वाधीनतरज्ञानचरणकरणस्य बाह्यजतूपनिपाते आत्मानं ततोपहृत्य जीवान् परि-
पालयत उत्कृष्ट , मृदुना प्रमृज्य जीवान् परिहरतां मध्यम , उपकरणातरेच्छया जघन्य ।

तत्प्रतिपादनार्थः शुद्धयष्टकोपदेशः ॥ १६ ॥ तस्यापहृतसंयमस्य प्रतिपादनार्थं शुद्धयष्टकोप-
देशो दृष्टव्यः । तद्यथा—अष्टौ शुद्धय—आप्तशुद्धिः कायशुद्धिः विनयशुद्धिः ईर्यापथशुद्धिः भिक्षाशुद्धिः
प्रतिष्ठापनशुद्धिः शयनासनशुद्धिः वाक्यशुद्धिश्चेति । तत्र भावशुद्धिः कर्मक्षयोपशमजनिता मोक्षमार्गख्या-
हितप्रसादा रागाद्युपह्वरहिता तस्या सत्या आचार प्रकाशते परिशुद्धमितिगतचित्रकर्मवत् । कायशुद्धि-
निरावणामभ्रणा निरस्तसस्कारा यथाजातमलधारिणी निराकृताग्निकारा सर्वत्र प्रयतवृत्ति प्रशमसुख
मूर्तिमिव प्रदर्शयतीति तस्या सत्या न स्वतोस्य भयमुपजायते नाप्यन्यत तस्य । विनयशुद्धिः अर्हदादिषु
परमगुरुषु यथाहं पूजाप्रवणा ज्ञानादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता गुरोः सर्वत्रानुकूलवृत्ति प्रश्रवाध्यायवाच-
नाकथाविज्ञप्त्यादिषु प्रक्षिपति कुशलदेशकालभावावबोधनिपुणा आचार्यानुमतचारिणी, तन्मूला सर्वसपद ।
सैषा भूषा पुरुषस्य सैव नौ ससारसमुद्रतरणे । ईर्यावथशुद्धिः नानानिधजीवस्थानयोन्माश्रयावबोधजनित-
प्रयत्नपरिहृतजतुपीडाज्ञानादित्यख्येन्द्रियप्रकाशनिरीक्षितदेशगामिनी द्रुतविलपितसम्प्रातविरिमतलीलाविकार-
दिगतरावलोकनादिदोषरहितगमना तस्या सत्यां संयम प्रतिष्ठितो भवति विभव इव सुनीतौ । भिक्षाशुद्धिः
परीक्षितोभयप्रचारा, मृष्टपूर्णापरस्वागप्रदेशविधाना आचारसूत्रोक्तकालदेशप्रवृत्तिप्रतिपत्तिकुशल लाभालाभ-
मानापमानसमानमनोवृत्ति लोकागर्हितकुलपरिवर्जनपरा चद्रगतिरिव हीनाधिकगृहा, निशिष्टोपस्थाना दीना-
नाथदानशाला निवाहयजनगेहादिपरिवर्जनोपलक्षिता दीनवृत्तिविगमा प्रासुहाहारगवेषणप्रणिधाना आग-
मविहितनिरवद्याशनपरिप्राप्तप्राणयात्राफला, तत्प्रतिबद्धा हि चरणसपत् गुणसपदिव साधुजनसेवानिधना
सा लाभालाभो सुरसविरसयोश्च समसतोपाद्विक्षेति भाष्यते यथा सलीलसालकारवरयुतिभिरुपनीय-
मानघासो गौर्न तदगगतसौदर्यनिरीक्षणपर तृणभ्रजाति । यथा वा तृणोल्हप नानादेशस्य यथाभाममस्य
बहरति न योजनासपदभ्रक्षेते तथा भिक्षुरपि भिक्षापरिनेपकजनमृदुललितरूपवेषविळासात्रलोकननिरुसु-
क शुष्कद्रवाहारयोजनाविशेष चानवेक्षमाण यथागतमश्नाति इति गौरिव चारो गोचार इति व्यपदिश्यते ।
तथा गत्रेविणेति च यथा शकट रत्नभारपरिपूर्णं येन केनचित् स्नेहेन अक्षलेप च कृत्वा अभिलषितदेशा-
तर वणिगुपनयति तथा मुनिरपि गुणरत्नभरितांततत्तुशकटीमनवबधभिक्षापुरस्त्रक्षणेन अभिप्रेतसमाधिपत्तन
प्रापयतीत्यक्षमक्षणमिति च नामरूढ । यथा भाडगारे समुत्थितमनल अशुचिना शुचिना वा वारिणा शमयति
गृही तया यतिरपि उदराग्निप्रशमनमिति च निरुच्यते । दातृ ननवाधया निना कुशलो मुनिर्भ्रमरजदाहरतीति
भ्रमराहार इत्यापि परिभाष्यते । येन केनचित्प्रकारेण स्वभ्रपूरणयदुदरगतमनगरा पूरयति स्नादुनेतरेण
वेति स्वभ्रपूरणमिति च निरुच्यते । प्रति-
णशोधने देहपरित्यागे च विदितदेशकाल-
शयनासनशुद्धिपरेण स्त्री-

क्षुद्रचोरपानाख्यशौडशाकुनिकादिपापजननासा वर्ज्या शृंगारनिकारभूपणोज्ज्वलत्रेपवेद्याकाढाभिरामगात-
नृत्यनादित्राकुलशालादयश्च परिहर्तव्या अकृत्रिमगिरिगुहातरुकोटरादय कृत्रिमाश्च शून्यागारादयो मुक्त-
मोक्षितावासा अनामोद्देशनिवतिता निरारम्भा सेव्या । वाक्यशुद्धि पृथिवीकायिकारमादिप्रेरणरहिता
परुपनिष्पुरादिपरपीडाकारप्रयोगनिरुक्तका व्रतशीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा सयतस्य योग्या
तदधिष्ठाना हि सर्वसपद ॥

तपो वक्ष्यमाणभेद ॥ १७ ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तप, तदुत्तरत्र वक्ष्यमाण द्वादश
विकल्प अपसेय ।

परिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः ॥ १८ ॥ परिग्रहस्य चेतनाचेतनलक्षणस्य निवृत्तिस्त्याग इति निश्चायते ।

अभ्यतरतपोविशेषोत्तमर्गग्रहणात्सिद्धिरिति चेन्न तस्यान्वर्थत्वात् ॥ १९ ॥ स्यामत वक्ष्यते
तपोभ्यतर पङ्क्तिषु तत्रोत्सर्गलक्षणेन तपसा ग्रहणमस्य सिद्धमित्यनर्थक त्यागग्रहणमिति तन्न । किं कारण ?
तस्यान्वर्थत्वात् । तद्धि नियतकाल सर्वोत्सर्गलक्षण । अय पुनस्त्याग, यथाशक्ति अनियतकाल क्रियते
इत्यस्ति भेद ।

शौचवचनात्सिद्धिरिति चेन्न तत्रासत्यपि गद्दोत्पत्तेः ॥ २० ॥ अथ मत व्याख्यात
शौच तत्रास्यात्तर्भावात् त्यागग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारण ? तत्रासत्यपि गद्दोत्पत्त असन्नहिते प-
रिग्रहे कर्मोदयवशात् गद्दोत्पत्तये तन्निवृत्त्यर्थं शौचमुक्त । त्याग पुन सन्नहितस्यापाय दान वा स्वयोग्य,
अथवा सयतस्य योग्य ज्ञानादिदान त्याग इत्युच्यते ।

ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यं ॥ २१ ॥ उपान्तपु अपि शरीरादिषु सस्कारापोहाय ममे-
दमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यमित्याख्याते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचन तस्य भाव कर्म चाकिंचन्य ।

अनुभूतागनास्मरणतत्कथाश्रवणस्त्रीसशक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं ॥ २२ ॥
मयानुभूतागना कलागुणविशारदा इति स्मरण तत्कथाश्रवण रतिपरिमलादिवासितस्त्रीसशक्तशयनासनमि-
त्येवमादिवर्जनात् परिपूर्णब्रह्मचर्यमवतिष्ठते ।

स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ २३ ॥ अथवा ब्रह्म गुरुस्तास्मिंश्चरण तदनुविधान-
धर्मस्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मचर्यमित्याचर्यते ।

अन्वर्थसत्ताप्रतिपादनार्थत्वाद्वा पौनरुक्त्यं ॥ २४ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहार । यद्यपि
गुप्तिसमित्यादिप्रतर्भूता केचन इहोपादिश्यते तथापि तेषां सवरणधारणसामर्थ्याद्धर्म इत्येषा सज्ञा अन्व-
र्थेति प्रतिपादनार्थं पुनर्वचनमिति नास्ति पौनरुक्त्यं ।

तद्भावनाप्रवणत्वाद्वा सप्तप्रकारप्रतिक्रमणवत् ॥ २५ ॥ अथवा ऐर्यापथिकरात्रिदिवीयपाक्षि-
कचातुर्मासिकसानत्सरिकोत्तमस्थानीकलक्षण सप्तप्रकारप्रतिक्रमण गुप्त्यादिप्रतिष्ठानार्थं भाव्यते । तयो-
त्तमक्षमादिदशविधधर्मभाजना गुप्त्यादिपरिपालनार्थेवेति तत्रातर्भूतानामपि पृथगुपदेशो युक्त ।

उत्तमविशेषण दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थं ॥ २६ ॥ यत्किंचिद्दृष्ट प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियमाणानि
क्षमादीनि सवरणकारणानि भयतीत्यस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थमुत्तमविशेषणमुपादीयते । उत्तमक्षमा उत्तम-
मार्दवमित्यादि । कथ पुनरेषा संपरहेतुत्वमिति चेदत्रोच्यते ।

सर्वेषां स्वगुणप्रतिपक्षदोषभाजनात् सवरहेतुत्व ॥ २७ ॥ सर्वेषामेवैषा उत्तमक्षमादीना स्व
गुणस्य प्रतिपक्षदोषस्य भावनात् सवरहेतुत्वमपसेय । तद्यथा—उत्तमक्षमायास्तवत्—व्रतशीलपरिक्षण-
मिहामुत्र च दु खानभिष्वग्य सर्वस्य जगत सम्मानसत्कारभावपरिपद्क्त्यादिगुण तत्प्रतिपक्षस्य क्रोधस्य
धर्मार्थकाममोक्षप्राणनाशन दोष इति विचित्य क्षामितव्य । किंच—

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचितनात् ॥ २८ ॥ परे प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आत्मनि भावचितन तावाद्द्विद्यते मध्येते दोषा । किमत्रासौ मिथ्या व्रतीतीति क्षमितव्यमभाञ्चितनादपि नैते मयि विद्यते दोषा अज्ञानादसौ व्रतीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभाञ्चितन परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रशानानामुत्तरोत्तरक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्य एव स्वभावा हि बाला भवति दिष्ट्या च मा परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्रत्यक्षमाक्रोशति षोडश्व्य विद्यते एतत् बालेषु दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । ताडयत्यपि च मर्षितव्य दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या दिष्ट्या च मा प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्भ्रशयति इति । किंचान्यत् ममैनापराधे यत्पुराचारितं तन्महदुष्कर्म तत्फलमिदमाक्रोशप्रचनानादि निमित्तमात्रं परोत्रेति महितव्य । मार्दनेपेतं गुरोऽनुगृह्णाति सावंध साधु-मन्यते ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां प्राप्तीभवति । ततः स्वर्गापनर्गफलावाप्तिः । मतिमल्लिने मनसि व्रतशीलानि नाव-तिष्ठते । साधवश्चेन परित्यजति च । तन्मूला सर्वा विपदा । ऋजुहृदयमधिपसति गुणा मायाचार नाश्र-यतेऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सन्मानयति, सर्वे विश्रभादयश्च गुणा तमाधितीष्ठति, लोभ-भावनाक्राता हृदये नावकाश लभते गुणा, इह चासुत्र बाऽचित्य व्यसनमसाजनुते, सत्यवाचि प्रतिष्ठिताः सर्वा गुणसपदा । अनृतभाषिण धधरोपि अजमन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वाच्छेदनसर्वस्वहरणादि व्यसनभागपि भवति, सयमो ह्यात्महितं तमनुतिष्ठानिहैव पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्य असयतः । प्राणयध-विषयपरागेषु नित्यप्रवृत्तकर्माशुभं सचिनुते तप सवार्थसाधनं तत एव ऋद्धय सजायते । तपस्विभिरस्यु-षितान्येव क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाह्लुचुर्लक्ष्यते मुचति त सर्वे गुणा, नासौ मुचति ससार, उपधित्याग पुरुषहितं यतो यत परिग्रहादपेतं ततस्ततोऽस्य खेदो व्यपगतो भवति निरव्यये मनः प्रणिधानं पुण्यविधानं परिग्रहाशा बलवती सर्वदोषप्रसवयानि न तस्या उपधिभि-तृप्तिरस्ति सल्लिलैरिव सल्लिलिनेधोरिह वडवाया अपि च कः पूरयति दुःपूरमाशागर्तं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-माधेयमाधारत्वाय कल्पते । शरीरादिषु निर्ममत्वं परमानिवृत्तमनाप्नोति । शरीरादिषु कृताभिष्वगस्य सर्व-कालमभिपन्न एव ससारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयत हिंसादयो दोषा न स्पृशति । नित्याभिरतगुरुकुलाज्ञासमधि-धिसति गुणसपदा । वरागनापिलासविभ्रमनिपथीकृतं पापैरपि निपथीक्रियते । अजितेंद्रियता हि लोके प्राणिनाशधात्रीःत्येवमुत्तमक्षमादिषु तत्र्यतिपक्षेषु च गुणदोषविचारपूर्विकाया क्रोधादिनिवृत्तौ सत्या तन्निवधन-कर्माञ्चनाभावात् महान् सजरो भवति ।

व्यक्तिवचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावान्वयतिरेकस्यैकत्वादाविष्ट-ल्लिगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्थानगतं यथा शुक्लं पटं शुक्लां शाटीं शुक्लं वस्त्रं शुक्लौ कनकौ शुक्लं कवला इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिवचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहाभिदं ततो निर्देशो विलक्षण इति ? तत्र किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावान्वयतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषुत्तमक्षमादिषु सत्परणलक्षणो धर्मभाव अस्ति सच एक तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देशः । आनिष्ठल्लिगश्च धर्मशब्दं नान्यसंबन्धे स्वल्लिगं जहाति । आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिं क्षमादिविशेषप्रत्ययनिकालनादित्युक्तं तत्र कस्मात् क्षमादीनयमवलभते नान्यथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तत्पार्यसिपडनत् क्षमादिपरिणतेनाऽमहितैपिणा कर्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्याशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा

लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्वयसयोगव्यभिचारस्वभावोऽनित्यत्व ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-मात्मना कर्मनोकर्मभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाण्यादीनि तेषां द्रव्यात्मना नित्यत्वं पर्यात्मना सततं अनुपगतभेदससर्गवृत्तित्वादनित्यत्व । इमानि शरीरेंद्रियविषयोपभोगद्रव्याणि

समुदयरूपाणि जलबुद्बुद्धदनरहितस्वभावाणि गर्भादिषु अत्रस्थाविशेषेषु सहोपलभ्यमानसयोगनिर्पय्याणि मोहादत्राज्ञो नित्यता मयते न किञ्चित्ससारे समुदित ध्रुमरित आत्मनो ज्ञानदर्शनापयोगस्वभावादन्यदिति चिंतनमनित्यत्वानुप्रेक्षा एव ह्यस्य चिंतयतस्तपु अभिप्रेक्षाभावात् मुक्तोच्छित्तगवमाल्यादियु इत्यवियोगकालेपि विनिपातो नोत्पद्यते ।

क्षुधितव्याघ्राभिद्रुतमृगशाववज्जतोर्जरामृत्युरुजातके परित्राणाभावो शरणं ॥ २ ॥

शरणं द्विविधं लौकिकं लोकोत्तरं च । तत्प्रत्येकं त्रिधा जीवज्जीवमिश्रकभेदात् तत्र राजा देवता लौकिकं जीवशरणं, दुर्गादिकं लौकिकमजीवशरणं । ग्रामनगरादि मिश्रकं । पंच गुरवो लोकोत्तरं जीवशरणं, तत्प्रतिनिवाद्यजीवशरणं, सधर्मोपकरणसाधुवर्गो मिश्रकशरणं । तत्र यथा मृगशावस्य एकाते षडनता क्षुधितेन आमिषैषिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किञ्चित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधिप्रियविप्रयोगाप्रियसयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्मनस्यादिसंमुखितेन दुःखेनाभिभूतस्य जतो शरणं न नियते, परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन सचिता अपि न भवात्तरमनुगच्छति सप्रिभक्तसुखदुःखा सुहृदोपि न मरणकाले परित्रायते । वधनं समुदिताश्च रुजा परीतं न परित्रायति अस्ति चेत् सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य सहस्रनयनादयोपि न शरणं तस्माद्भवन्व्यसनसकटे धर्म एव शरणं । सुहृदर्थोपि अनपायी नान्यत्किञ्चिच्छरणमिति भावनमशरणानुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यत्र नित्यमशरणोऽस्मीति भ्रूशमुद्दिप्रस्य सासारिकेषु भावेषु ममत्वनिगमो भवति । भगवद्देहत्सर्वज्ञप्रतीते एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्ता आत्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ ३ ॥ चतुर्विधात्मानस्था

संसारः असंसारः नोसंसारः तत्रितयव्यपायश्चेति । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायोगनिमित्तकत्वात्सु परिभ्रमणं, अनागतिसंसारं शिष्टपदपरमाप्तसुखप्रतिष्ठा, नोसंसारं सयोगकेजालिनं चतुर्गतिभ्रमणाभावात् असंसारं प्राप्यभावाच्च ईषत्संसारं नोसंसारं इति । अयोगकेजालिनं तत्रितयव्यपायं, तत्र भ्रमणाभावात् सयोगकेजालिवत् । प्रदेशपरिस्पदनिगमात् असंसारानाप्यभावाच्च । देहपरिस्पदाभावेपि देहिनः सततं प्रदेशचलनमस्ति ततः सदा संसार एव । सिद्धानामयोगकेजालिना च नास्ति प्रदेशचलन इतरेषां त्रिधाऽनुसृतं । स पुनः संसारं काचिदनादिनिधनं अभव्यापेक्षया, भव्यसामान्यार्पणया च काचित् अनादिरच्छेदनात्, भव्यनिशेषापेक्षया सादि सनिधनं । नोसंसारं अनिधनं सादिरसंसारं तत्रितयव्यपायोऽतर्मुहूर्तकालः । तत्र द्रव्यनिमित्तं संसारश्चतुर्विधं कर्मनोर्कर्मवस्तुविषयाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविधः स्वक्षेत्रपरक्षेत्रविकल्पात् । लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यात्मनः कर्मोदयत्रयं सहरणानिसर्वणधर्मणः हीनाधिकप्रदेशपरिणामावगाहित्वं स्वक्षेत्रसंसारं समूर्तनगर्मोपपादजन्मनयोनिकल्पकाद्यालयनं परक्षेत्रसंसारः । कालो द्विविधः परमार्थरूपो व्यनहाररूपश्चेति तयोर्लक्षणं प्राग्व्याख्यातं । तत्र परमार्थकालजैतपरिस्पदक्षेत्रपरिणामविकल्पं तत्पूर्वककालव्यपदेशौपचारिककालत्रयवृत्तिः कालसंसारः । भवनिमित्तं संसारं द्वात्रिंशद्विधं पृथिव्यतजोनायुकायिका प्रत्येकं चतुर्विधा सूक्ष्मनादरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । वनस्पातिकायिका द्वेधा प्रत्येकशरीरा साधारणाश्चेति । प्रत्येकशरीरा द्वेधा पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । साधारणशरीराश्चतुर्धा सूक्ष्मनादरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् विकलेन्द्रिया प्रत्येकं द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् पंचेन्द्रियाश्चतुर्धा सद्यसन्नित्यपर्याप्तकापर्याप्तकापक्षयति । भावनिमित्तं संसारो द्वेधा स्वभावपरभावात् स्वभावो मिथ्यादर्शनादि परभावो ज्ञानाश्रयादि कर्मरसादि एवमेतस्मिन्नेकानेककुयोः निकूलकोटिप्रहृशतसहस्रसकटे समारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयत्रप्रेरितः पिता पितामहो भूयाः भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादि संसारस्वभावचित्तन संसारानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य भावयत संसारदुःखमयादुद्दिप्रस्य ततो निर्वेदो भवति निर्विण्णश्च संसारप्रहरणाय प्रतिपद्यते ।

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचितनात् ॥ २८ ॥ परे प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आत्मनि भावचितन तावाद्द्विचते मध्येते दोषा । किमत्रासौ मिथ्या व्रतीतीति क्षमितव्यमभाञ्चितनादपि नैते मयि विद्यते दोषा अज्ञानादसौ व्रतीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभाञ्चितन परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मश्रनानामुत्तरोत्तररक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्य एव स्वभावा हि बाला भवति दिष्ट्या च मा परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्रत्यक्षमाक्रोशति षोडश्व्य विद्यत एतत् बालेषु दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । ताडयत्यपि च मर्षितव्य दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या दिष्ट्या च मा प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्भयति इति । किंचान्यत् ममैवापराधे यत्पुराचारिते तन्महदुष्कर्म तत्फलमिदमाक्रोशान्चनादि निमित्तमात्रं परोक्षेति सहितव्यं । मार्दवोपेत गुरवोऽनुगृह्णति साधव साधु-मन्यते ततश्च सम्यग्ज्ञानार्दाना पात्रीभवति । तत स्वर्गापवर्गफलावाप्तिः । मतिमालिने मनसि व्रतशीलानि नाप-तिष्ठते । साधनक्षेत्रे परित्यजति च । तन्मूला सर्वा विपदा । ऋजुहृदयमधिगच्छति गुणा भायाचार नाश्र-यतेऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सन्मानयति, सर्वे विश्रभादयश्च गुणा तमवितिष्ठति, लोभ-भावनक्राता हृदये नापकाश लभते गुणा , इह चामुत्र वाऽचित्य व्यसनमसावश्नुते, सत्यवाचि प्रतिष्ठिता-सर्वा गुणसपदा । अनूतभाषिण वधोपि अमन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वावेदेनसर्वस्वरहरणादि व्यसनभागपि भवति, समयो ह्यात्महितं तमनुतिष्ठन्निरैव पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्य असयतः । प्राणनध-विषयपरागेषु नित्यप्रवृत्तकर्मांशुभ संचिनुते तपः सवार्थसाधन तत एव ऋद्धय सजायते । तपस्विभिरप्यु-षिताम्येन क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तयस्य न विद्यते स तृणाच्छुर्लक्ष्यते मुचति त सर्वे गुणा , नासौ मुचति ससार, उपधित्याग पुरुषहित यतो यत परिग्रहादपेत ततस्ततोस्य खेदो व्यपगता भवति निरवचे मन प्रणिधान पुण्यविधान परिग्रहाशा बलवती सर्वदोषप्रसवयानि च तस्या उपधिभि-तृप्तिरस्ति सल्लिलेरिन सल्लिलिनिधेरिह वड्याया अपि च क पूरयति दु पूरमाशागर्तं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-माधेयमाधारस्वाय कल्पते । शरीरादिषु निर्भमत्व परमनिवृत्तिमवाप्नोति । शरीरादिषु कृताभिष्यगस्य सर्व-कालमभिष्यग एव ससारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयत हिंसादयो दोषा न स्पृशति । नित्याभिरतगुरुकुलानासमाधि-विसति गुणसपदा । वरागनाविलासविभ्रमत्रिपथीकृत पापैरपि त्रिपथीक्रियते । अजितैर्द्विपता हि लोके प्राणिनाशधात्रीत्येवमुत्तमक्षमादिषु तत्प्रतिपक्षेषु च गुणदोषविचारपूर्विकत्वात् क्रोधादिनिवृत्तौ सत्या तन्निवचन-कर्मास्त्रनाभावात् महान् सवरो भवति ।

व्यक्तिवचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्ट-लिंगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्यान्मत यथा शुक्ल पट शुक्ला शार्टी शुक्ल वस्त्र शुक्लौ कनलौ शुक्ला कनला इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिवचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहभेद ततो निर्देशो विलक्षण इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषुत्तमक्षमादिषु सत्प्रवृत्तव्यो धर्मभावा अस्ति सच एक तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देश । आधिष्ठल्लिगश्च धर्मशब्द नान्यसत्रये स्वल्लिग जहाति । आह क्रोधाद्यनुत्पत्ति क्षमादिविशेषप्रत्ययनिकालनादित्युक्तं तत्र कस्मात् क्षमादीनयमनलवते नान्यथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तत्प्रायस्विडनत् क्षमादिपरिणतेनात्महितैपिणा कर्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्याशुच्यास्रवसवरनिर्जरा

लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसयोगव्यभिचारस्वभावोऽनित्यत्व ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-मात्मना कर्मनोर्कर्मभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाण्यादीनि तेषां द्रव्यात्मना पितृयुग् पर्याप्तता सतत अनपरतभेदसर्गावन्तितादित्यस्य । इमानि शरीरैर्दिगन्तियोगोपयोगव्यापिण

समुदयरूपणि जलबुद्बुद्धदनरहितित्त्वभावानि गर्मादिषु अत्रस्थाविशेषेषु सहोपलभ्यमानसयोगानिपर्य
याणि मोहादराज्ञो निरवता मयते न किञ्चित्ससारे समुदित ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनापयोगस्त्रभावा-
दन्यदिति चिंतनमनित्यत्वानुपेक्षा एव ह्यस्य चिंतयतस्तपु अभिष्णुनाभावात् भुक्तोद्धितगधमाल्यादियु इव
वियोगकालेपि विनिपातो नोत्पद्यते ।

क्षुधितव्याघ्राभिद्रुतमृगशाववज्जतोर्जराप्त्युरुजातके परित्राणाभावो शरणं ॥ २ ॥
शरणं द्विविधं लौकिकं लाकोत्तरं च । तत्रप्रत्येकं त्रिधा जीवज्जीवमिश्रकभेदात् तत्र राजा देवता
लौकिकं जीवशरणं, दुर्गादिकं लाकिकमजीवशरणं । ग्रामनगरादि मिश्रकं । पञ्च गुरवो लोकोत्तरं जीव-
शरणं, तत्रप्रतिनिवाद्यजीवशरणं, सधर्मोपकरणसाधुवर्गो मिश्रकशरणं । तत्र यथा मृगशावस्य एकाते
षलनता क्षुधितेन आमिषैपिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किञ्चित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधि-
प्रियत्रिप्रयोगाप्रियसयोगोपेक्षितालाभदारिद्र्यदौर्मनस्यादिसंमुख्यितेन दुःखेनाभिभूतस्य जतो शरणं, न
नियते, परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन सचिता अपि
न भनातरमनुगच्छति सप्रिभक्तमुखदुःखा सुहृदोपि न मरणकाले परित्रायते । वयं समुदिताश्च
रुजा परीतं न परियाति अस्ति चेत् सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य
सहस्रनयनादयोपि न शरणं तस्माद्भवत्यसनसकटे धर्म एव शरणं । सुहृदर्थोपि अनपायी नान्यत्किञ्चिच्छ-
रणमिति भावनमशरणानुपेक्षा । एव ह्यस्याव्यवस्यत नित्यमशरणोऽस्मीति भृशमुद्विग्नस्य सासारिकेषु भावेषु
ममत्वविगमो भवति । भगवद्दर्हत्सर्वज्ञप्रतीति एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्तं आत्मनो भवांतरावाप्तिः ससारः ॥ ३ ॥ चतुर्विधात्मावस्था

ससारं अससारं नोससारं तत्रितयव्यपायश्चेति । तत्र ससारश्चतसृषु गतिषु नानाथोनित्रिकल्पासु परि-
भ्रमणं, अनागतिससारं शिवपदपरमाप्तसुखप्रतिष्ठा, नोससारं सयोगकेरालिनं चतुर्गतिभ्रमणाभावात्
अससारं प्राप्यभावाच्च ईप्सत्ससारं नोससारं इति । अयोगकेरालिनं तत्रितयव्यपायं, तत्र भ्रमणाभा-
वात् सयोगकेरालित्वत् । प्रदेशपरिस्पदनिगमात् अससारान्नाप्यभावाच्च । देहपरिस्पदाभावेपि देहिनं सततं प्रदे-
शचलनमस्ति ततः सदा ससारं एव । सिद्धानामयोगकेरालिनां च नास्ति प्रदेशचलनं इतरेषां त्रिधाऽप्ययते ।
स पुनः ससारं काचिदनादिनिधनं अभव्यापेक्षया, भव्यमानाम्नायार्पणया च काचित् अनादिहृच्छेदान्,
भव्यविशेषापेक्षया सादि सनिधनं । नोससारं अनिधनं सादिरससारं तत्रितयव्यपायौऽतर्मुहूर्तकालं । तत्र
द्रव्यनिमित्तं ससारश्चतुर्विधं कर्मनोर्कर्मवस्तुत्रिपयाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविधः स्वक्षत्रपरक्षेत्रविक-
ल्पात् । लोकात्ताशतुल्यप्रदेशस्यात्मनः कर्मोदयवशात् सहरणत्रिसर्पणधर्मणः हीनाधिकप्रदेशपरिणामानगा-
हितं स्वक्षेत्रमसारं समूर्धनगर्मोपपादजन्मनयोनिविकल्पायालजनं परक्षेत्रमसारं । कालो द्विविधः
परमार्थरूपो व्यनहाररूपश्चेति तयोर्लक्षणं प्राग्व्याख्यातं । तत्र परमार्थकालवर्तितपरिस्पदतरपरिणाम-
विकल्पं तत्पूर्वककालव्यपदेशौपचारिककालत्रयवृत्तिः कालससारः । भवनिमित्तं ससारं द्वात्रिंश-
द्विधं पृथिव्यतजोनायुकायिका प्रत्येकं चतुर्विधां सूक्ष्मवाटरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । वनस्पतिना-
यिका द्वेषा प्रत्येकशरीरा साधारणाश्चेति । प्रत्येकशरीरा द्वेषा पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । साधा-
रणशरीराश्चतुर्धा सूक्ष्मवाटरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् विकलैर्द्रिया प्रत्येकं द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तक-
विकल्पात् पञ्चैर्द्रियाश्चतुर्धा सद्यसज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकापेक्षयति । भवनिमित्तं ससारो द्वेषा स्वभा-
वपरभावात् स्वभावो मिथ्यादर्शनादि परभावो ज्ञानावरणादि कर्मरसादि एवमेतस्मिन्ननकानिककुयो
निकुलकोटिवहुशतसहस्रसकटे ससारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयत्रप्रैरितं पिता पितामहो भूत्वा भ्राता पुत्र
पोत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादि
ससारस्वभावचित्तनं ससारानुपेक्षा । एव ह्यस्य भावयतः ससारदुःखमयादुद्विग्नस्य ततो निर्वेदो भवति
निर्विण्णश्च ससारप्रहरणाय प्रतिपद्यते ।

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचितनात् ॥ २८ ॥ परै प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आत्मनि भावचितन तावाद्द्वियते मध्येते दोषा । किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यमभाञ्चितनादपि नैते मयि विद्यते दोषा अज्ञानादसौ ब्रवीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभाञ्चितन परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रशानानामुत्तरोत्तररक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्य एव स्वभाना हि बाला भवति दिष्ट्या च मा परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाम एव मतव्य । प्रत्यक्षमाक्रोशति षोडशव्य नियत एतत् बालेषु दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि विद्यते बालेष्विति लाम एव मतव्य । ताडयत्यपि च मर्षितव्य दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैरियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाम एव मतव्य । प्राणैरियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या दिष्ट्या च मा प्राणैरियोजयति न धर्माद्भ्रशयति इति । किञ्चायत् ममैवापराधे यत्पुराचारित तन्महदुष्कर्म तत्फलमिदमाक्रोशवचनादि निमित्तमात्रं परोत्रेति सहितव्य । मार्दवोपेत गुरवोऽनुगृह्णति साधव साधु-मन्यते ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां पात्रीभवति । तत स्वर्गापवर्गफलावाप्तिः । मतिमलिनो मनसि व्रतशीलानि नाव-तिष्ठते । साधवश्चैनं परित्यजति च । तन्मूला सर्वा विपदः । ऋतुद्वयमधिपसति गुणा मायाचार नाश्र-यतेऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सन्मानयति, सर्वे मिश्रभादयश्च गुणा तमधितिष्ठति, लोभ-भावनाक्राता हृदये नायकाश लभते गुणा , इह चामुत्र बाऽचित्य व्यसनमसावदनुते, सत्यत्राचि प्रतिष्ठिताः सर्वा गुणसपद । अन्वृतभाषिण वधोपि अत्रमन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वाछेदनसर्वस्वहरणादि व्यसनभागपि भवति, सयमो ह्यात्महितं तमनुतिष्ठानिहेन पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्य असयत प्राणवध-विययपरागेषु नित्यप्रवृत्तकर्माशुभं संचिनुते तप सवार्थसाधनं तत एव ऋद्धय सजायते । तपस्विभिरप्यु-षिताभ्येन क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाद्युर्लक्ष्यते मुचति त सर्वे गुणा , नासौ मुचति ससार, उपधिख्याग पुरुषहितं यतो यत परिग्रहादपेत ततस्ततोस्य खेदो व्यपगता भवति निरवधे मन प्रणिधानं पुण्यनिधानं परिग्रहाशा वलनती सर्वदोषप्रसवयोनि न तस्या उपधिभि-तृतिरस्ति सल्लिलैरिव सल्लिलनिधिरिह वडवाया अपि च क पूरयति दु पूरमाशागतं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-माधेयमाधारस्याय कल्पते । शरीरादिषु निर्ममत्वं परमनिवृत्तिमवाप्नोति । शरीरादिषु कृताभिभ्यगस्य सर्वं कालमभिप्नग एव ससारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयत हिंसादयो दोषा न स्पृशति । नित्याभिरतगुरुकुलाजसमधि-विसति गुणसपद । वरागनापिलासभिभ्रगत्रिपयीकृत पापेपि त्रिपयीक्रियते । अजितैरियता हि लोके प्राणिनाशधात्रीत्येवमुत्तमक्षमादिषु तत्प्रतिपक्षेषु च गुणदोषविचारपूर्विकाया क्रोधादिनिवृत्तौ सत्या तन्निववन-कर्मास्त्रभावात् महान् सवरो भवति ।

व्यक्तिवचनभेदान् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्ट-ल्लिगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्थान्त यथा शुक्लं पटं शुक्लां शटीं शुक्लं वस्त्रं शुक्लौ कपलौ शुक्ला कवला-इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिवचनयोरभेदो दृश्यते नच तयोर्हभिदं ततो निर्देशो विलक्षण इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषुत्तमक्षमादिषु स्ववृणुःश्रवणो धर्मभावा अस्ति सच एक तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देशः । आनिष्टल्लिगश्च धर्मशब्दं नान्यसवधे स्वाल्लिगं जहाति । आह क्रोधाद्यनुत्पत्ति क्षमादिविशेषप्रत्ययनाकालजनादित्युक्तं तत्र कस्मात् क्षमादीनयमवलवते नान्यथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तत्प्रायस्सिपडवत् क्षमादिपरिणतेनात्महितैपिणा कर्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्याशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा

लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसयोग्यविचारस्वभावोऽनित्यत्व ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-मात्मना कर्मनोऽकर्मभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाण्यादीनि तेषां द्रव्यात्मना नित्यत्व पर्याप्तमना सतत अनपरतभेदसमर्थावत्त्वादनित्यत्व । इमानि शरीरैरियविषयोऽप्योमहत्त्वाणि

समुदयरूपाणि जलबुद्बुद्वदनरहितस्वभावाणि गर्भादिषु अत्रराजविशेषेषु सहोपलभ्यमानसयोगानिपर्ययाणि मोहादराज्ञो नित्यता मन्यते न किञ्चित्ससारे समुदित ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनापयोगस्वभावादन्यदिति चिन्तनमनित्यत्वानुपेक्षा एव ह्यस्य चिन्तयतस्तपु अभिप्रेत्याभावात् शुक्तोऽज्ञितगधमात्यादिषु इव वियोगकालेपि विनिपातो नोत्पद्यते ।

क्षुधितव्याघ्राभिद्रुतमृगशाववज्जतोर्जरामृत्युरुजांतके परित्राणाभावो शरण ॥ २ ॥
शरण द्विविध लौकिक लाकोत्तर च । तत्प्रत्येक त्रिधा जीवर्जावमिश्रकभेदात् तत्र राजा देवता लौकिक जीवशरण, दुर्गादिक लाकिकमजीवशरण । ग्रामनगरादि मिश्रक । पच गुरवो लोकोत्तर जीवशरण, तत्प्रतिबिंबाद्यजीवशरण, सधर्मोपकरणसाधुवर्गो मिश्रकशरण । तत्र यथा मृगशावस्य एकाते षलनता क्षुधितेन आमिषैषिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किञ्चित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधिप्रियत्रिप्रयोगाप्रियसयोगेष्पितालाभदारिद्र्यदैर्मनस्यादिसंमुख्येतेन दु खेनाभिभूतस्य जतो शरणं न विद्यते, परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन सचिन्ता अपि न भगवत्परमनुगच्छति सपिभक्तमुखदुःखा सुहृदोपि न मरणकाले परित्रायते । वधय समुदिताश्च रुजा परीत न परियाति अस्ति चेत् सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य सहस्रनयनादयोपि न शरणं तस्माद्भव्यसनसकटे धर्म एव शरणं । सुहृदर्थोपि अनपायी नान्यत्किञ्चिच्छरणमिति भावनमशरणानुपेक्षा । एव ह्यस्याध्ययस्यत नित्यमशरणोऽस्मीति शृशामुद्रिग्रस्य सासारिकेषु भावेषु ममावविगमो भवति । भगवदहंत्वसंज्ञप्रतीते एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्ता आत्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ ३ ॥ चतुर्विधात्मावस्था

संसार असंसार नोसंसार तत्रितयव्यपायश्चेति । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायोगनित्रिकल्पासु परिधमण, अनागतिसंसार शिवपदपरमाभूतसुखप्रतिष्ठा, नोसंसार सयोगकेवलिन चतुर्विधभ्रमणाभावात् असंसार प्राप्यभावाच्च ईप्ससंसार नोसंसार इति । अयोगकेवलिन तत्रितयव्यपाय, तत्र भ्रमणाभावात् सयोगकेवलिवत् । प्रदेशपरिस्पदादिगमात् असंसारानाद्यभावाच्च । देहपरिस्पदाभावेपि देहिन सतत प्रदेशचलनमस्ति तत सदा संसार एव । सिद्धानामयोगकेवलिना च नार्ति प्रदेशचलन इतरेषा त्रिधावसीयते । स पुन संसार काचिदनादिनिधन अभव्यापेक्षया, भव्यसामान्यार्पणया च काचित् अनादिरुच्छेदवान्, भव्यविशेषापेक्षया सादि सनिधन । नोसंसारानिधन सादिरसंसार तत्रितयव्यपायोऽतर्मुहूर्तकाल । तत्र द्रव्यनिमित्त संसारश्चतुर्विध कर्मनोऽर्पणस्तुत्रिययाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविध स्वक्षत्रपरक्षेत्रविकल्पात् । लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यात्मन कर्मोदयनशात सहरणत्रिसर्पणधर्मण हीनाधिकप्रदेशपरिणामावगाहित्व स्वक्षेत्रसंसार समूर्धनगर्भोपपादजन्मनयोनिविकल्पाद्यालन परक्षेत्रसंसार । कालो द्विविध परमार्थरूपो व्यग्रहाररूपश्चेति तयोर्लक्षण प्राग्व्याख्यात । तत्र परमार्थकालवर्तितपरिस्पदक्षेत्रपरिणामविकल्प तत्पूर्वकालव्यपदेशोपचारिककालत्रयवृत्ति कालसंसार । भवनिमित्त संसार द्वानिश्चद्विध पृथिव्यतज्जोयुक्तायिका प्रत्येक चतुर्विधा सूक्ष्मादरपर्याप्तकार्पासकभेदात् । वनस्पतिकायिका द्वेषा प्रत्येकशरीरा साधारणाश्चेति । प्रत्येकशरीरा द्वेषा पर्याप्तकार्पासकभेदात् । साधारणशरीराश्चतुर्विधो सूक्ष्मादरपर्याप्तकार्पासककार्पासकविकल्पात् । त्रिकालेन्द्रिया प्रत्येक द्विधा पर्याप्तकार्पासकविकल्पात् । पचैन्द्रियाश्चतुर्विधो सद्यसज्ञिपर्याप्तकार्पासककार्पासकविकल्पयति । भावनिमित्त संसारा द्वेषा स्वभावपरभावात् स्वभावो मिथ्यादर्शनादि परभावो ज्ञानानरणादि कर्मरसादि एतमेतस्मिन्ननकानिककुण्डो निकुलकोटिरहुशतसहस्रसकटे ससारे परिभ्रमन् जीव कर्मयत्रप्रेरित पिता पितामहो भूत्वा भ्राता पुत्र पौत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति किं बहुना स्वयमात्मन पुत्रो भवतीत्येवमादि संसारस्वभावचित्तन संसारानुपेक्षा । एव ह्यस्य भावयत संसारदु खमयादुद्रिग्रस्य ततो निर्वेदो भवति निर्विण्णश्च संसारप्रहरणाय प्रतिपद्यते ।

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचितनात् ॥ २८ ॥ परे' प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आत्मनि भावचितन तावाद्दिव्यते मध्येते दोषा । किमत्रासौ मिथ्या व्रतीतीति क्षमितव्यमभाञ्चितनादपि नैते मयि विद्यते दोषा अज्ञानादसौ व्रवीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभाञ्चितन परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रशनानामुत्तरोत्तररक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्य एवं स्वभावा हि बाला भवति दिष्ट्या च मा परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्रत्यक्षमाक्रोशति पोटव्य विद्यते एतत् बालेषु दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । ताडयत्यपि च मर्षितव्य दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या दिष्ट्या च मा प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्भ्रशयति इति । किंचान्यत् ममैवापराधं यत्पुराचारित तन्महदुष्कर्म तत्फलमिदमाक्रोशनादि निमित्तमात्रं परोक्षेति सहितव्य । मार्दरोपेतं गुरवोऽनुगृह्णाति साधव साधु-मन्यते ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां पात्रीभजति । ततः स्वर्गापवर्गफलवाप्ति' मतिमलिने मनसि व्रतशीलानि नाध-तिष्ठते । साधवश्चैनं परित्यजति च । तन्मूला सर्वा निपद । ऋद्धद्वयमधिगमति गुणा मायाचार नाश्र-यतेऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सन्मानयति, सर्वे विश्रभादयश्च गुणा तमावेतिष्ठति, लोभ-भावनाक्राता इदमे नावकाश लभते गुणा , इह चायुः वाऽचित्य व्यसनमसात्रनुते, सत्यवाचि प्रतिष्ठिताः सर्वा गुणसपद । अनूतभाषिण उधरोपि अममन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वाउडेनसर्वस्वहरणादि व्यसनभागपि भवति, सयमो ह्यात्महितः तमनुतिष्ठन्निरैव पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्य असयत प्राणय-वियपरागेऽपि नित्यप्रवृत्तकर्माशुभं सचिनुते तप सवार्थसाधन तत एव ऋद्धय सजायते । तपस्विभिरस्यु-षितान्येन क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाल्लघुर्लक्ष्यते मुचति त सर्वे गुणा , नासौ मुचति ससार, उपधिस्थागः पुरुषहित यतो यत परिग्रहादपेत ततस्ततोस्य छेदो व्यपगतो भवति निरवद्ये मन प्रणिधान पुण्यनिधान परिग्रहाशा बलनती सर्वदोषप्रसवयानि न तस्या उपधिभि-तृप्तिरस्ति सल्लिलेरिव सल्लिलिनिधेरिह वडयाया अपि च क पूरयति दु पूरमाशागतं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-माधेयमाधारत्वाय कल्पते । शरीरादिषु निर्ममत्व परमनिवृत्तिमगान्त्वोति । शरीरादिषु कृताभिष्वगस्य सर्व-कालमभिष्वग एव ससारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयत हिंसादयो दोषा न स्पृशति । नित्याभिरतगुरुकुलावासमावि-विर्तति गुणसपद । वरागनात्रिलासत्रिभ्रमविषयीकृत पापैरपि विषयीक्रियते । अजितेन्द्रियता हि लोके प्राणिनाशंघात्रीत्येवमुत्तमक्षमादिषु तत्प्रतिपक्षेषु च गुणदोषनिचारपूर्विकाया क्रोधादिनिवृत्तौ सत्या तन्निवधन-कर्मात्मनाभावात् महान् सवरो भवति ।

व्यक्तिचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावान्वयतिरेकस्यैकत्वादाविष्ट-लिंगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्यान्मतं यथा शुक्र पट शुक्रा शार्दा शुक्र वज्र शुक्रै कनली शुक्रा कनला इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहाभेद ततो निर्देशो मिलक्षण इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावान्वयतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषुत्तमक्षमादिषु सत्पुण्ड्रलक्षणो धर्मभाव अस्ति सच एक तस्य निवक्षितत्वात् एकचननिर्देश । आनिष्टलिंगश्च धर्मशब्द नान्यसत्रये स्वलिंगं जहाति । आह क्रोधाद्यनुत्पत्ति क्षमादिविशेषप्रत्यनीकालत्रनादित्युक्तं तत्र कस्मात् क्षमादानयमत्रलवते नान्यथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तत्प्रायस्सिद्धवत् क्षमादिपरिणतेनात्महितैरिणा कर्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यस्याशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा

लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचितनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसयोगव्यभिचारस्वभावोऽनित्यत्व ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-मात्मना कर्मनोकर्मभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाप्तादीनि तेषां द्रव्यात्मना नित्यत्वं पर्याप्तमत्तं सततं अतपरतभेदसमर्थावजिहासनिमित्तम् । इत्यति कर्तव्येतिनित्यमेवोपात्तमापि

मुपनिपतति । घृणोद्वियवशगताश्च औपधगधलुब्धपक्षगवद्विनिपातमिच्छति । चक्षुरिन्द्रियविषयाकृताश्च दीपालोकनलोलपतगवद् व्यसनप्रतापाभिमुखा भवति । श्रोत्रोद्वियनिपयसगाकृष्टमनसोपि गीतध्वनिविषय-
विस्मृततृणप्रसनहरिणवत् अनर्थोमुखा भवति । परत्र च नानाजातिषु बहुविधदु खप्रचालितासु पर्यटति । इत्येवमाद्यस्त्रवदोपदर्शनमास्त्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चिंतयत क्षमादिधर्मश्रयस्त्वुद्धिर्न प्रच्यवते । सर्व एते आस्रउदोपा कूर्मवत्सवृतात्मनो न भवति यथा महार्णवे नावा विवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजल-
विप्लवे सति तदाश्रयाणा विनाशोवश्यभावी, उद्विपिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशातरप्रापण । तथा-
कर्मागमद्वारसवरणे सति नास्ति भेयःप्रतिबध इति संवरणगुणानुचितनं सव-
रानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चिंतयत सवरे नित्योद्युक्ता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेधा अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा साऽकुशलानुबधा । परीपहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबधा च । इत्येव निर्जराया गुणदोषभावना निर्जरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरत कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसस्यानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनतस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाषिनो लोकस्य सस्यानादिविधिर्व्याख्यात तत्त्वभानानुचितन लोकानुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यवस्यत तत्त्वज्ञानादि-
विशुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिहाभस्य कृच्छ्रात्प्रतिपत्तिः बोधिदुर्लभत्व ॥ ११ ॥ उक्तच—

एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा ।

सिद्धे हि अणत्तगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकास्मिन्निगोतशरारे जीवा मिद्वानामनतगुणा । एव सर्वलोकौ निरतर निश्चित स्थावरैरतस्तत्र त्रसताबालिका समुद्रे पतिता वज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेद्रियाणा भूयिष्ठत्वात् पचेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुभृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु ससु मनुष्यभावश्च तुष्यथे रत्नराशिरिव दुरासद , तत्प्रच्यवे पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्गानापत्तिवत् दुर्लभा, तद्वशाभे च कुदशाना हिताहितनिचारणानिरहितपशुसमानमानवाकर्णाना बहुत्वात् सुदेश पापाणेषु मणिरिवासुलभ । लब्धपि सुदेशे सुकुले जन्म कृच्छ्रलभ्यते, पापकर्मजीरकुलाकुलत्वात् लोकस्य । कुले हि जाति प्रायेण शीलनिनया-
चारसपत्तिकरी भवति । सस्यामपि कुलसपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनारोग्यतादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्मप्रतिहाभो यदि न स्यात् व्यर्थे जन्म वदन्मिम दृष्टिविकल, तमेव कृच्छ्रलभ्य धर्ममयाय विषय-
सुखे रजन भस्मार्थे चदनदहनमिम विफल । निरक्तविषयसुखस्य तपोभायनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षण समाधिर्दुरवाप तस्मिन् सति बोधिलाभ फलवान् भवतीति चिंतन बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य भावयत बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीव-
स्थानानि गुणस्थानानि च तेया गत्यादिषु मार्गणास्थानेषु स्वतत्त्वविचारणालक्षणो धर्म-जिनशासने स्वाख्यात अत्राह—गत्यादय इयुच्यते के पुनर्गत्यादय इत्युच्यते गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसयमदर्शनलेस्या-
भ्यस्यस्यक्त्वसज्ञाहारकेषु मार्गणा । गम्यत इति गति सा द्वेधा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय-
कृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगति तिर्यग्गति मनुष्यगति देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगति । इद्रस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा इन्द्रिय तद्द्रव्यभावभेदेन द्वित्रिषु सत् पचचा वर्णित एकोद्विपद्वीन्द्रियर्कद्रिय चतुरिन्द्रियपचेंद्रियभेदेन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियतादात्मन क्षायिक । आत्मप्रवृत्त्युपचरितपुद्गलपिंड काय तत्सन्नधिजीव पड्विषु पृथिवीकायिक अष्कायिक तेजस्कायिक धामुकायिक मनस्यतिकायिक प्रस-
कायिकश्चेति । त्रसस्थावरनामकर्मनिशेपोदयापादिता एते भावा । नामकर्मोदयतोऽप्येदादकाया सिद्धा ।

जन्मजरामरणाद्युत्तिमद्दुःखानुभवं प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकत्वमने-
कत्वमित्येतदुभय द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्प । तत्र प्रत्येकत्व जीवादिष्वन्यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पन ।
क्षेत्रैकत्र परमाण्ववगाहप्रदेश । कालैकरजमभेद समय । भावैकत्र मोक्षमार्ग । तथानेकत्वमपि भेदविषय
नहि किञ्चिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमत्र वा । एकमपि सामान्यापणया विशेषार्पणया । अनेकमपि तत्र परि-
प्राप्तज्ञाह्याम्यतरापधित्यागस्य सम्यग्ज्ञानादेकत्वानिश्चयमास्कदत्त । यथाख्यातचरित्रैकवृत्ति मोक्षमार्गो भावैकत्र
तत्प्राप्तये एक एवाह न कश्चिन्मे स्वजन परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दु खानि परिहरति । बहुमि-
त्राणि स्मशान नातिवर्तते । धर्म एव मे सहाय, सदानपायीति चिंतनमेकत्वानुपेक्षा । एव ह्यस्य भावयत,
स्वजनेषु प्रीत्यनुब्रवी न भवति परजनेषु च द्वेषानुब्रवी नैव जायते ततो निस्सगतामभ्युपगतो
मोक्षाय एव घटते ।

शरीराद्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्वं ॥ ५ ॥ अन्यत्र चतुर्था व्यवतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यमा-
वालवनेन आत्मा जीव इति नामभेद , काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेद , जीवद्रव्यमर्जावद्रव्यमिति द्रव्यभेद , एक-
स्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेद । तत्र वर्धं प्रत्येकस्ये सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्र
तत कुशलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादन्यत्व । तद्रव्यतिरेकण आत्मनो ज्ञानादिभिरनतैरहैरवस्थान मुक्त-
रन्यत्व शिष्यपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैद्विषिक शरीरमतीन्द्रियोह, अह्न शरीर ज्ञोह, अनित्य शरीर
निस्थोह, आद्यतच्छरीरमनाद्यतोह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि ससोर परिभ्रमत स एवाह
अन्यस्तेभ्य इत्येव शरीरादन्यत्व मे किमग पुनर्गोह्यम्य परिग्रहेभ्य इति चिंतन अन्यत्वानुपेक्षा । एव
ह्यस्य मनस्समादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याशुच्यत्ताराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचित्व द्विविध लौकिकं लोकोत्तरं चेति ।
तत्रात्मन प्रक्षालितकर्ममलकलेकस्य स्यात्स्वल्पस्थान लोकोत्तरं शुचित्व तत्साधन सम्यग्दर्शनादि तद्वत्तश्च सा-
धन तदधिष्ठानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्प्राप्त्युपायत्वाच्छुचित्वपदेशमर्हति । लौकिकं शुचित्व अष्टविध-का-
लाग्निभस्ममृत्तिकागोमयसलिलज्ज्ञाननिर्विक्रिस्तत्त्वभेदात् । तादिद शरीरं शुचीकर्तुं नाह कुत ? अत्यताशु-
चित्वान् । शरीरमिदमाशुच्यत्ताराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा-आद्य तावत्कारण शरीरस्य शुक्त शो-
णितं च तदुभयमत्यताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिक्वलहाहारा हि प्रस्तमात्र श्लेष्माशय प्राप्य
श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकमशुचि भवति, तत पिप्ताशय प्राप्य पण्यमान आप्लीकृत अशुचिरेव
भवति, पक्वो वाताशयमनाप्य वायुना निभज्यमान खलरसभावेन भिद्यते खलभागा मूत्रपुरीषादिमलविका-
रेण त्रिचिद्यते । रसभाग शोणितमासंमदमज्जाशुक्लभावेन परिणमते । सर्वेषा चेषा अशुचीना भाजन
शरीरमवस्कारवन् अशक्यप्रतीकार खल्विद शरीरं स्नानानुलेपनघूपप्रवर्षवासमाल्यादिभिरप्यशक्यमशुचित्व-
मपहर्तुं अगारदाश्रितमपि द्रव्यमाश्वेतात्मभाजमापादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्व । सम्यग्दर्शनादि पुन-
र्भाव्यमान जीवस्यात्यतिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुपेक्षा । एव ह्यस्य सस्मरतः
शरीरनिर्वेदो भवति निर्गिणश्च जन्मोदधितरणाय चित्त समाधत्ते ।

आस्रवसंवरनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणद्रोषान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥
स्यान्मतमास्रवसंवरनिर्जरा वर्णिता अतस्तासामिह पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारण ? तद्गुणद्रोषा-
न्वेषणपरत्वात् । आस्रवदोषानुचिंतनमुद्देशार्थमास्रवोपाक्षेप । आस्रवा हि इहामुत्र चापायप्रसक्ता । महानदी
स्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियादय । तद्यथा-प्रभृत्यवकीरोदकप्रमादावगाहनादिगुणसंपन्नसहचारिण मदाया व-
लनतोत्तरणा हस्तिपथकीषु स्पर्शनिद्रियप्रसक्तचित्ता मनुष्यत्रिषेयतामुपगतस्य वधवधननाहनाकुशताडनपा-
र्षिणातादिजनित तीन्द्रुखमनुभवति नित्यमेव च सप्युधस्य स्वच्छदप्रतिचारसुखस्य च वनवासस्थानुस्मरतो
महात खेदमनापुनरिति । तथैव च जिर्णैन्द्रियविषयलोला, मृतहस्तिशरीरसहस्रोतोवेगावगाहिवापसवत् व्यसन-

पनिपतति । घ्राणेंद्रियवशगताश्च औपधगधलुब्धपन्नगवद्विनिपातमिच्छति । चक्षुरिन्द्रियविषयीकृताश्च
पाण्डोक्तानलोलपतगवद् व्यसनप्रतापाभिमुखा भवति । श्रोत्रेंद्रियविषयसगाकृष्टमनसोपि गीतच्वनिविषय-
गवत्सृष्टतृणप्रसनहरिणवत् अनर्थोन्मुखा भवति । परत्र च नानाजातिषु बहुविधदु खप्रमाळितासु पर्यटति ।
त्येवमाद्यस्त्रयोपदोपदर्शनमास्त्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चिंतयत क्षमादिधर्मश्रयस्त्रयुद्धिर्न प्रच्यवते । सर्व-
ते आस्त्रवदोषा कूर्मवत्सृष्टात्मनो न भवति यथा महार्णवे नाथा निवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजल-
वेच्छवे सति तदाश्रयाणा विनाशोऽपश्यभागी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशातरप्रापण । तथा-
कर्मगमद्वारसवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबध इति संवरणगुणानुचिंतनं सब-
ानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चिंतयत सवरे नित्योद्युक्ता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेषा अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु
कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा साऽकुशलानुबधा । परीपहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबधा च । इत्येव
नेर्जराया गुणदोषभावनाना निर्जरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरत कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसस्यानादिविधिव्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनतस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाविनो
लोकस्य सस्यानादिविधिव्याख्यात तत्त्वभावानुचिंतन लोकाणुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यवस्यत तत्पज्ञानादि-
शुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिलाभस्य कृच्छ्रात्प्रातिपत्तिः बोधिदुर्लभत्वं ॥ ११ ॥ उक्तञ्च—
एगणिगोदसरिरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा ।

सिद्धे हि अणतगुणा सव्वेण वितीदफालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरारे जीवा भिद्धानामनतगुणा । एव सर्वलोको निरतर निचित
भावैरतस्तत्र त्रसतावालिका समुद्रे पतिता वज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेंद्रियाणा भूयिष्ठत्वात्
चेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतैव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुभृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावाश्च
अप्येव रत्नराशिरिव दुरासद , तत्रप्रच्यवे पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्रलतद्भावापत्तिवत् दुर्लभा, तच्छाभे च कुदंशा-
हिताहिताविचारणाविरहितपशुसमानमानवाकीर्णाना बहुत्वात् सुदेश पापाणेषु मणिरिवासुलभ । लब्धेपि
देशे सुकुले जन्म कृच्छ्रलभ्यते, पापकर्मजीवकुलाकुलत्वात् लोकस्य । कुले हि जाति प्रायेण शीलधिनया-
रसपत्तिकरी भवति । सस्यामपि कुलसपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनीरोगत्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु
अप्येव सुद्धर्मप्रतिलाभो यदि न स्यात् व्यर्थे जन्म वदनमिव दृष्टिजकल, तमेव कृच्छ्रलभ्य धर्ममत्राप्य विषय-
खे रजन भस्मार्थं चदनदहनमिव निफल । निरक्तविषयसुखस्य तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षण
माधिर्दुरवाप तस्मिन् सति बोधिलाभ फलवान् भवतीति चिंतन बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य
अवयत बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीव-
यानानि गुणस्थानानि च तेषा गत्यादिषु मार्गणस्थानेषु स्वतरविचारणालक्षणो धर्म-जिनशासने स्वाख्यात
ब्राह्म—गत्यादय इत्युच्यते के पुनर्गत्यादय इत्यत्रोच्यते गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसयमदर्शनलेड्या-
व्यसम्यक्त्वसज्ञाहारनेषु मार्गणा । गम्यत इति गति सा द्वेषा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय-
ता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगति तिर्यगगति मनुष्यगति देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगति ।
इस्य लिंगमिद्रेण सृष्टिमिति वा इन्द्रिय तद्द्रव्यभावभेदेन द्विभिध सत् पचधा वर्णित एकेंद्रियद्विन्द्रियत्रीन्द्रिय
चतुरिन्द्रियपचेंद्रियभेदेन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियत्वादात्मन क्षायिक । आत्मप्रत्युपचरितपुद्गलपिंड काय
तत्त्वबिजीव पद्विभिध पृथिवीकायिक अष्कायिक तेजस्कायिक वायुकायिक चनस्पतिकायिक प्रस-
नायिकश्चेति । त्रसस्थावरनामकर्मनिशेषोदयापादिता एते भावा । नामकर्मस्थतोच्छेदादकाया सिद्धा ।

जन्मजामरणावृत्तिमहादुःखानुभवं प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकत्वमन-
कत्वमित्येतदुभय द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्प । तत्र द्रव्यैकत्व जीवादिद्रव्यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पन ।
क्षेत्रकाल परमाणुवगाहप्रदेश । कालैकत्वमभेद समय । भावैकत्व मोक्षमार्ग । तथानेकत्वमपि भेदविषय
नहि किञ्चिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमत्र वा । एकमपि सामान्यापणया विशेषार्पणया । अनेकमपि तत्र परि-
प्राप्तग्राह्याभ्यतरापधित्यागस्य सम्यग्ज्ञानादेकरानिश्चयमास्फटत. यथाख्यातचरित्रैकनृत्ति मोक्षमार्गो भावैकत्र
तत्प्राप्तये एक एवाह न कश्चिन्मे स्वजन परजनो वा व्याधिजामरणादीनि दु खानि परिहरति । वधुमि-
त्राणि स्मशान नातिवर्तते । धर्म एव मे सहाय. सदानपायीति चिंतनमेकत्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य भावयतः
स्वजनेषु प्रीत्यनुभवो न भवति परजनेषु च द्वेषानुभवो नैव जायते ततो निस्सगतामन्युपगतो
मोक्षाय एव घटते ।

शरीराव्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्व ॥ ५ ॥ अन्यत्वं चतुर्था व्यतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यभा-
वालवनेन आत्मा जीव इति नामभेद, काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेदः, जीवद्रव्यमर्जावद्रव्यमिति द्रव्यभेद, एक-
स्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेद । तत्र वर्ध प्रत्येकरूपे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्व
तत कुशलपुरुषप्रयोगसन्निक्रमौ शरीरादन्यत्व । तद्व्यतिरेकण आत्मनो ज्ञानादिभिरनतैरहेयैरवस्थान मुक्त-
रन्यत्र शिवपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैद्विषिक शरीरमतीन्द्रियोह, अन्न शरीर ज्ञोह, अनित्य शरीर
नित्योह, आद्यतवच्छरीरमनाद्यतोह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि ससारे परिभ्रमत स एवाह
अन्यस्तेभ्य इत्येव शरीरादन्यत्व मे किमग पुनर्गोह्यम्य परिग्रहेभ्य इति चिंतन अन्यत्वानुप्रेक्षा । एव
ह्यस्य मनस्समाधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याशुचराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचित्व द्विविध लौकिकं लोकोत्तर चेति ।
तनात्मन प्रक्षालितकर्ममलकलेरुस्य स्वात्मन्यवस्थान लोकोत्तर शुचित्व तत्साधन सम्यग्दर्शनादि तद्वत्तश्च सा-
धव तदधिष्ठानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्प्राप्त्युपायत्वाच्छुचिन्वपदेशमर्हति । लौकिक शुचित्व अष्टविध-का-
लाग्निभस्ममृत्तिकागोमयसलिलज्ञाननिर्विचिकित्सत्वभेदात् । तदिदं शरीर शुचीकर्तुं नाह कुत ' अत्यताशु-
चित्वान् । शरीरमिदमाशुचराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा-आद्य तावत्कारण शरीरस्य शुक्र शो-
णित च तदुभयमत्यताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकवलहारा हि भ्रस्तमात्रः श्लेष्माशय प्राप्य
श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकप्रशुचि भवति, तत पित्ताशय प्राप्य पच्यमान आप्लौकृत अशुचिरेव
भवति, पक्वो वाताशयमप्राप्य वायुना विभज्यमान खलरसभावेन भिद्यते खलभागो मूत्रपुरीषादिमलविकार-
रेण निविच्यते । रसभाग शोणितमासमेदमज्जाशुक्रभावेन परिणमते । सर्वेषा चैषा अशुचीना भाजन
शरीरमनस्करवत् अशक्यप्रतीकार खल्विदं शरीर स्नानानुलेपनघृणप्रघर्षवासमाख्यादिभिरप्यशक्यमशुचित्व-
मपहर्तुं अगारवदाश्रितमपि द्रव्यमाश्वेनात्मभावनमापादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्वं । सम्यग्दर्शनादि पुन-
र्भाव्यमान जीवस्यात्यतिकीं शुद्धिमाधिर्भायतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य सस्मरत-
शरीरनिर्भेदो भवति निर्निष्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्त समावृत्ते ।

आस्रवसंवरनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणदोषान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥
स्यान्मतमास्रवसवरनिर्जरा वर्णिता. अतस्तासामिह पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारण ' तद्गुणदोषा-
न्वेषणपरत्वात् । आस्रवदोषानुचिंतनमुद्देशार्थमास्रवोपाक्षेप । आस्रवा हि इहामुत्र चापायप्रसक्ता । महानदी
स्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियादय । तद्यथा-प्रभूतवक्त्रोशोदकप्रमादावगाहनादिगुणसंपन्नसहचारिण मदाधा व-
ल्लभतोमारणा हस्तिवक्रकोषु स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्ता मनुष्याविधेयतामुपगतस्य वधघनवाहनाकुशलाडनपा-
ठिणातादिजनित तीव्रदुःखमनुभवति नित्यमेव च स्यूथस्य स्वच्छदप्रविचारसुखस्य च धनयासस्यानुस्मरतो
महात खेदमनाप्नुवति । तथैव च जिह्वेन्द्रियविषयलोला श्रुतहस्तिशरीरस्थस्रोतोविगावगाहियायसवत् व्यसन-

निपतति । घ्राणेंद्रियवशगताश्च औषधगधलुब्धपक्षगवद्विनिपातमिच्छति । चक्षुरिन्द्रियविषयीकृताश्च पाळोकनलोलपतगवद् व्यसनप्रतापामिमुखा भवति । श्रोत्रेंद्रियत्रिययसगाकृष्टमनसोपि गीतध्वनिविषय-
स्युततृणमसनहरिणवत् अनर्थोन्मुखा भवति । परत्र च नानाजातिपु बहुविधद्दु खप्रमाळितासु पर्यटति । येवमाद्यस्त्रयोपदर्शनमास्त्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चिंतयत क्षमादिधर्मश्रयस्त्रयुद्धिर्न प्रच्यवते । सर्वे
आस्त्रयोप कूर्मवत्सृष्टात्मनो न भवति यथा महाशैवे नावा विवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजल-
लब्धे सति तदाश्रयाणा विनाशोवश्यमानी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशातरप्रापण । तथा-

कर्मागमद्वारसवरणे सति नास्ति भेयःप्रतिषेध इति सवरणगुणानुचितन सव-
नुप्रेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चिंतयत सवरे नित्योद्युक्ता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेषा अयुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिदु-
र्गफलविपाकजा अयुद्धिपूर्वा साऽकुशलानुबन्धा । परीपहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबन्धा च । इत्येव
निर्जराया गुणदोषभावना निर्जरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरत कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसस्थानादिविधिव्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनतस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाविनो
पेकस्य सस्थानादिविधिव्याख्यात तत्त्वभावानुचितन लोकानुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यवस्थत तत्त्वज्ञानादि-
व्युद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिकलाभस्य कृच्छ्रात्प्रतिपात्तिः बोधिदुर्लभत्व ॥ ११ ॥ उक्तञ्च—
एगणिगोदसरीरे जीवा दन्वप्पमाणदो दिट्ठा ।
सिद्धे हि अणतगुणा सञ्चयेण वित्तिदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरारे जीना मिद्धानामनतगुणा । एव सर्वलोको निरतर निचित
धाररैतस्तत्र प्रसतावालिका समुद्रे पतिता वज्रसिकताकाणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेंद्रियाणा भूयिष्ठत्वात्
चेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्च
ष्यथे रत्नराशिरिव दुरासद , तदप्यथे पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्भावापत्तिरत् दुर्लभा, तदृभे च कृदशा-
ना हिताहितत्रिचारणाविरहितपशुसमानमानवाकर्णाना बहुत्वात् सुदेश पापाणेषु मणिरिवामुलभ । लब्धपि
युदेशे सुकुले जन्म कृच्छ्रलभ्यते, पापकर्मजीवकुलाकुलत्वात् लाकस्य । कुले हि जाति प्रायेण शीलविनया-
वारसपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसपदि दीर्घायुरिन्द्रियब्रह्मरूपनीरोगस्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु
अन्धेषु सद्धर्मप्रतिभामो यदि न स्यात् व्यर्थे जन्म वदनमित्र दृष्टिविकल, तमेव कृच्छ्रलभ्य धर्ममत्राप्य विषय-
बुद्धे रजन भस्मार्थं चदनदहनमिव निफल । विरक्तत्रिययमुलस्य तपोभावनार्चमप्रभावानुखमरणदिलक्षण
उमाधिर्दुर्वाप तस्मिन् सति बोधिलाम फलवान् भवतीति चिंतन बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य
माययत बोधि प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीव-
स्थानानि गुणस्थानानि च तेषा गत्यादिषु मार्गणास्थानेषु स्वतत्त्वविचारणालक्षणो धर्म- जिनशासने स्वाख्यात
अत्राह—गत्यादय इयुच्यते के पुनर्गत्यादय इत्यत्रोच्यते गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसयमदर्शगलेस्त्रया
भ्यसम्पत्कृतसज्ञाहारकेषु मार्गणा । गम्यत इति गति सा द्वेषा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय-
कृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगति तिर्यग्गति मनुष्यगति देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगति ।
इद्रस्य डिगमिद्रेण सृष्टिमिति वा इन्द्रिय तद्द्रव्यभावनभेदेन द्विभेध सत् पचधा वर्णित एकोन्द्रियद्वैन्द्रियत्रैन्द्रिय
चतुरिन्द्रियचेंद्रियभेदेन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियत्वादात्मन क्षायिक । आत्मप्रख्युपचरितपुद्गलचिद काय
तत्त्वगधिजीव पद्भिविध पृथिवीकायिके अन्धकायिके तेजस्कायिके यामुकायिके बनस्पतिकायिके प्रस-
कायिकेश्चेति । प्रसस्थावरनामकर्मनिशेषोदयापादिता एते भावा । नामकर्मस्थतोच्छेदादकाया सिद्धा ।

जन्मजरामरणानि चिन्महादुःखानुभवन् प्रति सहायानेपक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकस्मिन्नेकत्वमित्येतदुभय द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्प । तत्र द्वैकत्व जीवादिष्वन्यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पन । क्षेत्रकत्व परमाण्वनगाहप्रदेश । कालैकत्वमभेद समयः । भौतिकत्व मोक्षमार्ग । तथानेकत्वमपि भेदविषय नहि किंचिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमन वा । एकमपि सामान्यापणया विशेषार्पणया । अनेकमपि तत्र परिप्राप्तग्राह्याम्यतरापधित्यागस्य सम्यग्ज्ञानादेकरानिश्चयमास्कदत् । यथाख्यातचरित्रैकवृत्ति मोक्षमार्गो भौतिकत्व तत्प्राप्तये एक एवाह न कश्चिन्मे स्वजन परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दु खानि परिहरति । वधुमित्राणि स्मशान नातिवर्तते । धर्म एव मे सहाय. सदानपाथीति चिन्तनमेकत्वानुप्रेक्षा । एव हास्य भावयत स्वजनेषु प्रीत्यनुबधो न भवति परजनेषु च द्वेषानुबधो नैव जायते ततो निस्सगतामभ्युपगतो मोक्षाय एव घटते ।

शरीराव्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्वं ॥ ५ ॥ अन्यस्व चतुर्था व्यवतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यभावालबनेन आत्मा जीव इति नामभेद, काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेद, जीवद्रव्यमजावद्रव्यमिति द्रव्यभेद, एकस्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेद । तत्र वर्धं प्रत्येकरे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्व तत कुशलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादन्यत्व । तद्रव्यतिरेकेण आत्मनो ज्ञानादिभिरनतैरहेयैरवस्थान मुक्तस्त्वय शिवपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैद्विधिक शरीरमतीन्द्रियोह, अज्ञ शरीर ज्ञोह, अनित्य शरीर नित्योह, आद्यतवच्छरीरमनाद्यतोह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि ससारे परिभ्रमत स एवाह अन्यस्तेभ्य इत्येव शरीरादन्यत्व मे किमग पुनर्वीक्ष्म्य. परिग्रहेभ्य इति चिन्तन अन्यत्वानुप्रेक्षा । एव हास्य मनस्तमादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याशुचराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचित्व द्विविध लौकिकं लोकोत्तर चेति । तत्रात्मन प्रक्षालितकर्ममलकलकस्य स्वात्मन्यवस्थान लोकोत्तर शुचित्व तत्साधन सम्यग्दर्शनादि तद्वतश्च साधन तदधिष्ठानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्प्राप्त्युपायत्वाच्छुचित्वपदेऽग्रमर्हति । लौकिक शुचित्व अष्टविध-कालाग्निभस्ममृत्तिकागोमयसलिलज्ञाननिर्विकित्तत्वभेदात् । तदिद शरीर शुचीकर्तुं नाह कुत ? अत्यताशुचित्वात् । शरीरमिदमाशुचराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा-आद्य तावत्कारण शरीरस्य शुक्र शोणित च तदुभयमत्यताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकबलाहारा हि प्रस्तमात्र श्लेष्माशय प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकमशुचि भवति, तत पित्ताशय प्राप्य पच्यमान आष्टीकृत अशुचिरेव भवति, पक्वा वाताशयमप्य वायुना विभज्यमान खलरसभावेन भिद्यते खलभागो मूत्रपुरादिमलविकारेण त्रिपिच्यते । रसभाग शोणितमासमदमज्जाशुक्रभावेन परिणमते । सर्वेषा चैषा अशुचीना भाजन शरीरमयस्करवत् अशक्यप्रतीकार खल्विद शरीर स्नानानुलेपनघूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरप्यशक्यमशुचित्वमपहर्तुं अगारवदाश्रितमपि द्रव्यमाश्वेयात्मभाजमापादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्व । सम्यग्दर्शनादि पुनर्भाव्यमान जीवस्यात्यतिर्का शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भाजनमशुचित्वानुप्रेक्षा । एव हास्य सस्मरतः शरीरनिर्देो भवति निर्निष्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्त समाधत्ते ।

आसन्नसंवरानिर्जराग्रहणमनर्थकमृक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणद्वोपान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्नतमास्रवसरनिर्जरा वर्णिता अतस्तासामिह पुनर्ग्रहणमनर्थकामिति तन्न । किं कारण ? तद्गुणद्वोपान्वेषणपरत्वात् । आसन्नदोषानुचितनमुद्गेगार्थमास्रजोपाक्षेप । आस्रजा हि इहामुत्र त्वापायप्रसक्ता । महानदी स्रोतोनेगतीक्ष्णा इन्द्रियादय । तद्यथा-प्रभूतयजकोशोदकप्रमादावगाहनादिगुणसपन्नसहचारिण मदाधा, बलनतोपारणा हस्तिनधकीषु स्पर्शनिद्रियप्रसक्तचित्ता मनुष्यान्निधेयतामुपगम्य वधनधनवाहनाकुशताडनपाणिनातादिजनित तीनदुखमनुभवति नित्यमेव च स्वयूथस्य स्वच्छदप्रविचारसुखस्य च वनवासस्थानुस्मरतो महात वेदमनाप्नुवति । तथैव च जिह्मैन्द्रियविषयलोला मृतहस्तिशरीरस्यस्रोतोविगावगाहिवापसवत् व्यसन-

मुपनिपतति । घृणोद्वियवशगताथ औपधगधलुम्पन्नगवाद्दिनेपातमिच्छेति । चक्षुरिन्द्रियविपर्यङ्कताश्च दीपालोफनलोपपतगवद् व्यसनप्रतापाभिमुखा भवति । श्रोत्रेन्द्रियविषयसगाकृष्टमनसोपि गीतम्भनिविषय-
पिसृततृणप्रसनहरिणवत् अनर्थोन्मुखा भवति । परत्र च नानाजातिषु बहुविधदु खप्रमाळितासु पर्यटति । इत्येवमाद्य स्रवदोषदर्शनमास्त्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चिंतयत क्षमादिधर्मप्रयस्त्रनुद्धिर्न प्रप्यथते । सर्व एते आस्त्रवदोषा कूर्मशस्त्रवृतात्मनो न भवति यथा मरणेने नाया विषयविधानेऽसति क्रमाश्रितजल-
विच्छेने सति तदाश्रयाणा विनाशोऽस्यभावी, उिद्रविधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशातरप्रापण । तथा-

कर्मगमद्वारसवरणे सति नास्ति धेयःप्रतिबध इति संवरणगुणानुचितनं सव-
रानुपेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चिंतयत संवरे नित्योगुक्ता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेषा अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु
कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा साऽकुशलानुपेक्षा । परीपहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुपेक्षा च । इत्येव
निर्जराया गुणदोषभावना निर्जरानुपेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरत कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसस्यथानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनतस्यालोककाशस्य बहुमध्यदेशमाविनो
लोकस्य सस्यानादिविधिर्व्याख्यात तत्स्वभावानुचितन लोकानुपेक्षा । एव ह्यस्याभ्यवस्यत तत्पज्ञानादि-
विशुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिद्वेषाभस्य कृच्छ्रात्मातिपात्तिः बोधिदुर्लभत्व ॥ ११ ॥ उक्तच—

एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा ।

सिद्धे हि अणतगुणा सव्वेण नितांदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरीरे जीवा मिद्धानामनतगुणा । एव सर्वलोको निरतर निश्चित
स्थायरैतस्तत्र प्रसतात्रालिका समुद्रे पतिता वधसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणा भूयिष्ठत्वात्
पचेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतैव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्च
गुण्यथे रत्नराशिखि दुरासद, तत्रप्रच्यवे पुनस्तदुपपत्तिर्दधतकुरुद्रलतद्गारापत्तिरतु दुर्लभा, तद्दृष्टाभे च कुदशा-
ना हिताहितविचारणात्रिरहितपशुसमानमानवाकार्णाना बहुत्वात् सुदेश पापाणेषु मणिरिनासुलभ । लन्त्रेपि
सुदेशे सुकुले जन्म कृच्छ्रलभ्यते, पापकर्मजीनकुलाकुलत्वात् लोकस्य । कुले हि जाति प्रायेण शीलयिनया
धारसंपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनरोगरागादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु
लन्त्रेषु सद्धर्मप्रतिलाभो यदि न स्यात् व्यर्थे जन्म वदनमिद दृष्टिपिकल, तमेव कृच्छ्रलभ्य धर्ममत्राप्य विषय-
सुखे रजन भस्मार्थे चदनदहनमिद विकल । निरक्तविषयसुखस्य तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षण
समाधिर्दुरवाप तस्मिन् सति बोधिलाम फलवान् भवतीति चिंतन बोधिदुर्लभत्वानुपेक्षा । एव ह्यस्य
भावयत बोधि प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीव-
स्थानानि गुणस्थानानि च तेषा गत्यादिषु मार्गणास्थानेषु स्वतत्त्वविचारणालक्षणो धर्मः जिनशासने स्वाख्यात
अत्राह—गत्यादय इत्युच्यते के पुनर्गत्यादय इत्यत्रोच्यते गतीन्द्रियकाययोगेदकपायज्ञानसयमदर्शनलेस्या
भव्यसम्पन्त्वसज्ञाहारकंषु मार्गणा । गम्यत इति गति सा द्वेषा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय
कृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगति तिर्यग्गति मनुष्यगति देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगति ।
इद्रस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा इद्रिय तद्द्रव्यमानभेदेन द्विविध सत् पचथा वर्णित एकोन्द्रियद्वीन्द्रियत्रैन्द्रिय
चतुरिन्द्रियपचेंद्रियभेदेन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियत्वादात्मन क्षायिक । आत्मप्रत्युपचरितपुद्गलपिंड काय
तत्सत्रिजिज्ज पञ्चविध पृथिवीकायिक अकायिक तेजस्कायिक वायुकायिक वनस्पतिकायिक वस-
कायिकश्चेति । त्रसस्थावरनामकर्मनिशेषोदयापादिता एते भावा । नामकर्माश्चतोच्छेदादकाया सिद्धा ।

धीर्यांतरायक्षयोपशमउब्धवृत्तिनीर्यलब्धियोग । तद्वत् आत्मनो मनोवाक्कायवर्गणालम्बन प्रदेशपरिस्पद उपयोगो योग । स पचदशप्रकार चत्वारो मनोयोगा चत्वारो वागयोगा सप्त काययोगाश्चेति । योगसम्बन्धाभाव आत्मनः क्षायिक । तत्र सत्यमनोयोग मृपामनोयोग सत्यमृपामनोयोग अमत्यमृपामनोयोगश्चेति चतुर्विधो मनोयोग । मत्यवागयोग मृपावागयोग सत्यमृपावागयोग असत्यमृपावागयोगश्चेति चतुर्विधो वागयोगः । औदारिककाययोगः औदारिकमिश्रकाययोग वैक्रियिककाययोग वैक्रियिकमिश्रकाययोग आहारककाययोग आहारकमिश्रकाययोग कर्मणकाययोगश्चेति सप्तविध काययोग । आत्मवृत्तिसमोहोत्पादो वेद स नोऽकपायविशेषोदयनिमित्त त्रिविध स्त्रीवेद पुत्रेदो नपुसकत्रेदश्चेति । आत्मनि औपशमिक क्षायिक चापि गतेऽदस्व । चारित्रपरिणामकप्रणात् कपाय स चतुर्विध क्रोधमानमायालोभलक्ष्णो व्याख्यात । अकपायत्वमात्मनश्चौपशमिक क्षायिक वा । तरत्रार्थान्वेषो ज्ञान तरत्रचविधमुद्दिष्ट । मिथ्यादर्शनोदयापादितकाल्प्यमज्ञान त्रिविध । व्रतसमितिकपायदंडेन्द्रियधारणानुवर्तननिग्रहत्यागजयलक्षण सयम पचविधो वक्ष्यते । सयम सयमासयमश्वात्तो स च सर्वश्चारित्रमोहस्योदयोपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति, तत्परिणामत्रयविरहित सिद्धत्वं क्षायिक । दर्शनावरणक्षयक्षयोपशमानिर्भूतमृत्तिरालोचन दर्शन तच्चतुर्विधमुपादिष्ट चक्षुरचक्षुरवधिक्नेरुदर्शनभेदात् । कपायश्लेषप्रकर्षोप्रकर्षयुक्ता योगवृत्तिलेश्या सा षड्विधा कृष्णनीलकपोततेज पद्मशुक्लजिकल्यात् । शरीरनामोदयापादिता द्रव्यलेश्या । अलेश्यत्व क्षायिक । निर्वाणपुरस्कृतो भव्य तद्विपरीतोऽभव्य तदुभय पारिणामिक । विरहितभव्यत्वाभव्यत्वविकल्पो मुक्त । तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षण सम्यक्तरमुक्त दर्शनमोहस्योपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति । सासादनसम्यक्त्व अनतानुपधिकपायोदयाद्भ्रनतीत्यौदायिक, सम्यक्त्वमिथ्यात्व क्षायोपशमिकं, मिथ्यात्वमौदायिक । शिक्षाक्रियालापप्राही सङ्गी तद्विपरीतोऽसङ्गी । तत्र सङ्गिच क्षायोपशमिक, असङ्गित्वमौदायिक । तदुभयाभाव क्षायिक । उपभोगशरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारकं । तत्राहार शरीरनामोदयात् विग्रहगतिनामोदयाभावाच्च भवति । अनाहार शरीरनामत्रयोदयाभावात् विग्रहगतिनामोदयाच्च भवति । तान्येतानि चतुर्दशमार्गणास्थानानि तेषु जीनस्थानाना सत्ता विच्छिद्यते । तिर्यग्गतौ चतुर्दशापि जीनस्थानानि सति । इतरासु तिसृषु द्वे द्वे पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । एकैदियेषु चत्वारि जीनस्थानानि । निकलेन्द्रियेषु द्वे द्वे, पंचेन्द्रियेषु चत्वार, पृथिव्यज्जोरायुकायिकेषु प्रत्येक चत्वारि, वनस्पतिकायिकेषु षट्, त्रसकायिकेषु दश, मनोयोगे एकं, जीवस्थान सङ्गिपर्याप्तक, वागयोगे पच जीनस्थानानि द्वित्रिचतुरिन्द्रियपर्याप्तकसद्व्यमक्षिपर्याप्तकनामानि, काययोगे चतुर्दश सति । स्त्रीवेदपुत्रेदयो प्रत्येक चत्वारि जीनस्थानानि असङ्गिसाक्षिपर्याप्तकापर्याप्तकाख्यानि । नपुमकत्रेदे चतुर्दशापि सति । अत्रेदे एक जीनस्थान सङ्गिपर्याप्तकसङ्ग । चतुर्षुपि कपायेषु चतुर्दशापि जीनस्थानानि सति । अकपाये एकमेव सङ्गिपर्याप्तकाख्य । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोश्चतुर्दशापि सति । विभगमन पर्ययज्ञानयोरेकमेव जीनस्थान सङ्गिपर्याप्तकाख्य । मतिश्रुतायधिज्ञानेषु द्वे जीनस्थाने सङ्गिपर्याप्तकापर्याप्तकाख्ये, केरुलज्ञाने एकमेव जीनस्थान सङ्गिपर्याप्तकाख्य । सामाधिक्येऽदोपस्थापनपरिहारनिश्चादिसूक्ष्मतापराययथाप्यातमयमासयमेपु एकमेव जीनस्थान सङ्गिपर्याप्तकनामक । असयमे चतुर्दशापि सति । अचक्षुदर्शने चतुर्दशापि जीनस्थानानि सति । चक्षुदर्शने त्रीणि जीनस्थानानि चतुरिन्द्रियसङ्गिसङ्गिपर्याप्तकाख्यानि । तेषामेवाऽपर्याप्तका लब्धा सति न निवृत्ता । अत्रधिदर्शने द्वे जीनस्थाने सङ्गिपर्याप्तकापर्याप्तकसङ्गे । केरुलदर्शने साक्षिपर्याप्तकाख्य । आद्यासु तिसृषु ऐश्यासु चतुर्दशापि जीनस्थानानि सति । तेजःपद्मशुक्ल ऐश्यासु द्वे जीनस्थाने सङ्गिपर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । अऐश्यात्वे एक जीनस्थान सङ्गिपर्याप्तकारय । भव्येषु च भव्येषु चतुर्दशापि जीनस्थानानि सति । औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वसासादनसम्यक्त्वेषु जीनस्थाने सङ्गिपर्याप्तकापर्याप्तकसङ्गे । सम्यक्त्वमिथ्यात्वे एकमेव सङ्गिपर्याप्तकाख्य । मिथ्यात्वे चतुर्दशापि सति । सङ्गिषु द्वे जीवस्थाने पर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । असङ्गिषु द्वादशानुशिष्टानि । सत्यसङ्गित्वाऽभावे एव जीनस्थाननपर्याप्तकाख्य । कर्मोदयापेक्षयाहारे चतुर्दशापि सति । अनाहारे सप्ताऽपर्याप्तकस्या-

नानि । पर्याप्तक च केरालिसमुद्घाते अयोगकेरालिनि च कर्मोदयार्पणात् । सिद्धा सर्वत्रातीतजयस्थाना ।

गुणस्थानानामपि तेष्वेव सत्ता त्रिचर्यते—नरकगतौ नारकेषु पर्याप्तकषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । सप्तसु पृथिवीषु प्रथमाया पृथिव्या अपर्याप्तकेषु द्वे गुणस्थाने मिथ्यादृष्ट्यस्यतसम्यग्दृष्टी । इतरासु पृथिवीषु अपर्याप्तके एकमेव मिथ्यात्व । तिर्यग्गता तिर्यक्षु पयासकषु पच गुणस्थानानि आद्यानि । तेषामपर्याप्तकेषु त्रीणि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यस्यतसम्यग्दृष्टिसंज्ञानि । तिर्यक्षीषु पर्याप्तिकासु पच गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तिकासु द्वे आद्ये स्त्रीषु प्रवेशभावात् अस्यतसम्यग्दृष्ट्यभावः । मनुष्यगतौ मनुष्येषु पर्याप्तकेषु चतुर्दशापि गुणस्थानानि भवति । अपर्याप्तकेषु त्रीणि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यस्यतसम्यग्दृष्ट्याख्यानि । मानुषीपर्याप्तिकासु चतुर्दशापि गुणस्थानानि सति भावलिगापेक्षया, द्रव्यालिगापेक्षेण तु पचाद्यानि । अपर्याप्तिकासु द्वे आद्ये सम्यक्त्वेन सह स्त्रीजननाभावात् । तिर्यङ्मनुष्येषु भनापर्याप्तकेषु एकमेव गुणस्थान आद्य । देवगतौ भवनवासिन्वयतरउयोतिष्कदेवेषु पर्याप्तकेषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तकेषु द्वे आद्ये तदेवीषु सौधर्मेशानकल्पनासिदेवीषु च एव क्रमः । सौधर्मेशानादिषु तपरिभग्नेयकातेषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तकेषु त्रीणि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यस्यतसम्यग्दृष्टिनानानि । अनुदिशानुस्तरविमाननासिषु पर्याप्तपर्याप्तकेषु च एकमेव गुणस्थान, अस्यतसम्यग्दृष्टिसंज्ञ । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाऽसन्नपिचैन्द्रियेषु एकमेवगुणस्थानमाद्य । पचैन्द्रियेषु सन्निषु चतुर्दशापि सति । पृथिवीकायादिषु धनस्पत्यतेषु एकमेव प्रथम । व्रसकायिकेषु चतुर्दशापि सति । सत्यमनोयोगेऽसत्यमृषामनोयोगे च सन्निमिथ्यादृष्ट्यादय क्षीणकपायवीतरागछन्नस्थाता । असत्यमृषावाग्योगे द्वीन्द्रियादय सयागकोरत्यता । सत्यवाग्योगे सन्निमिथ्यादृष्ट्यादय सयोगिकेरत्यता । मृषावाग्योगेसत्यमृषावाग्योगे च सन्निमिथ्यादृष्टिप्रभृतय क्षीणकपायवीतरागछन्नस्थाता । औदारिककाययोगे त्रयोदश गुणस्थानानि सयोगिकेरत्यतानि । औदारिकमिश्रकाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यस्यतसम्यग्दृष्टिसयोगिकेरलिसंज्ञानि । वैक्रियिककाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । वैक्रियिकमिश्रकाययोगे त्रीणि तान्येव सम्यङ्मिथ्यात्वजितानि । आहारकफाययोगाहारकमिश्रकाययोगयोरैकमेव गुणस्थान प्रमत्तस्यताख्य । कर्मणकाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यस्यतसम्यग्दृष्टिसयोगिकेरत्याख्यानि । अयोगे गुणस्थानमेक । स्त्रीपेदपुत्रेदयोरसन्नपिचैन्द्रियादय अनिवृत्तिनादरसापरायिकाता । नपुसकवेदे एकैन्द्रियप्रभृतय अनिवृत्तिनादरसापरायिकाता । नारकाश्चतुर्षु स्थानेषु नपुसकवेदे । तिर्यच एकैन्द्रियादय चतुरिन्द्रियाता शुद्धे । नपुसकवेदे असन्नपिचैन्द्रियादय सयतामयताता । तिर्यचिन्नपु वेदेषु, मनुष्या त्रिषु वेदेषु, मिथ्यात्वादय अनिवृत्तिनादरसापरायिकावसाना । तत परे मनुष्या अवेदा । देवाश्चतुर्षु स्थानेषु स्त्रीपुत्रेदयो ज्ञेया । क्रोधमानमायासु एकैन्द्रियादय अनिवृत्तिनादरसापरायिकावसाना । लोभकपाये त एव सूक्ष्मसापरायिकाता तत परे अकपाया । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोरैकैन्द्रियादय सासादनसम्यग्दृष्ट्यता, विभगज्ञाने सन्निमिथ्यादृष्टयो वा सासादनसम्यग्दृष्टयो वा पर्याप्तका भवति नाऽपर्याप्तका । सम्यङ्मिथ्यादृष्टय त्रिषु ज्ञानेषु अज्ञानमिश्रेषु वर्तते कारणसदृशत्वान् कार्यस्य । मतिश्रुतावधिज्ञानेषु अस्यतसम्यग्दृष्टिप्रभृतय क्षीणकपायवीतरागछन्नस्थाता । मन पर्ययज्ञाने प्रमत्तस्यतादय क्षीणकपायवीतरागछन्नस्थाता । केवलज्ञाने द्वे गुणस्थाने सयोगायोगिसंज्ञे । सामायिकेऽर्दापस्थापनशुद्धिसयमयो प्रमत्तस्यतादय अनिवृत्तिनादरसापरायिकान्ता । परिहारविशुद्धिसयमे द्व गुणस्थाने प्रमत्ताप्रमत्तलक्षणे । सूक्ष्मसापरायसयमे एकमेव गुणस्थान सूक्ष्मसापरायशुद्धिसयमाख्य । यथाख्यातविहारशुद्धिसयमे चत्वारि गुणस्थानानि उपशातकपायक्षीणकपायसयोग्ययोगसंज्ञानि । सयमासयमे एकमेव गुणस्थान सयतासयतादय । असयमे चत्वारि गुणस्थाना आद्यानि । अक्षुर्दर्शने चतुरिन्द्रियादय क्षीणकपायवीतरागछन्नस्थाता । अचक्षुर्दर्शने एकैन्द्रियादय क्षीणकपायवीतरागछन्नस्थाता । अवधिदर्शने अमयतसम्यग्दृष्ट्यादय क्षीणकपायाता । केवलदर्शने द्वे गुणस्थाने अते । आद्यासु तिसृषु लेश्यासु एकैन्द्रियादय असयत-

सम्यग्दृष्टयता । तेजःपञ्चलेश्ययो सङ्घिमिथ्यादृष्टिप्रभृतयः अप्रमत्तावसानाः । शुक्लेश्यायां सङ्घिमिथ्या-
दृष्टिप्रभृतयः सयोगिकेवल्यता । अलेश्या अयोगिकेवलिनः । भवत्येव चतुर्दशापि गुणस्थानानि सति ।
अभन्त्येव प्रथममेव । क्षायिकसम्यक्त्वे असयतसम्यग्दृष्टयादयः अयोगिकेत्यता । वेदकसम्यक्त्वे अस-
यतसम्यग्दृष्टयादयः अप्रमत्ताता । औपशमिकसम्यक्त्वे असयतसम्यग्दृष्टयादयः उपजातकपायांताः ।
सासादनसम्यग्दृष्ट्यादये एकमेव प्रत्येक । नारकेषु प्रथमायाः पुथिव्याः क्षायिकेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः ।
असयतसम्यग्दृष्टयः । इतरासु, भूमिकेषु वेदकोपशमिकसम्यक्त्वाः तिर्यक्षु असयतसम्यग्दृष्टस्थाने क्षायिक-
वेदकौपशमिकसम्यक्त्वानि सति । सयतासयतस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वः नास्ति इतरद्वयमस्ति भोगभूमा-
न्वोत्पादात् । तिरथीषु उभयोरपि स्थानयोः क्षायिकसम्यक्त्वः नास्ति । मनुष्यस्य क्षपणामारन्ववत् पुरु-
षलिंगेनैव वृत्ते इतरद्वितयमस्ति । मनुष्येषु असयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतसयतस्थानेषु क्षायिकवेदकौपश-
मिकसम्यक्त्वानि सति । भवनवासिव्यतरज्योतिष्कदेवेषु तद्देवीषु सौधर्मशानकल्पवासिनीषु देवीषु चाऽसयतस-
म्यग्दृष्टस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वः नास्ति इतरद्वितयमस्ति । सौधर्मोदियु उपरिमग्नैरेयकातेषु क्षायिकेदकौ-
पशमिकसम्यक्त्वानि सति । अनुदिशानुत्तरविमानवासिदेवेषु क्षायिकेदकसम्यक्त्वे स्तः । औपशमिक चास्ति
उपशमश्रेण्या मृतानां तस्सभवात् । सङ्घित्वे सङ्घिमिथ्यादृष्टयादयः क्षीणकथायाता । असङ्घित्वे एकैन्द्रियादयः
असङ्घिपचेन्द्रियाता तद्बुभयाभावे द्वे गुणस्थाने अत्ये । आहारे एकैन्द्रियादयः सयोगिकेनलपिर्यता
अनाहारे पचगुणस्थानानि । विग्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टयः । प्रतरलोकपूर-
रणयोः सयोगिकेवलिनोऽयोगिकेवलिनश्च । सिद्धा व्यतीतगुणस्थाना इत्येवमादिदृक्षणो धर्मो नि श्रेयसप्राप्ति-
हेतुहो भगवद्भिरर्हद्भिः स्वाख्यात इति चिन्तन धर्मस्वाख्यातत्वानुपेक्षा । एव ह्यस्य चिन्तयत धर्मा-
नुसारात् सदा प्रतियज्ञो भवति । एव नित्यत्वाद्यनुपेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्सवरो भवति ।

स्वाख्यात इति युच्चप्रसंग इति चेन्न प्रादिवृत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत सुना योगे अकृच्छ्रार्थे
पुत्रा भवितव्यमिति तन्न किं कारण-प्रादिवृत्तेः । शोभन आख्यात स्वाख्यात इति प्रादिलक्षणा वृत्तिर्भवति ।

अनुपेक्षा इति भावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः ॥ १४ ॥ अयमनुपेक्षाशब्दो यदि भावसा-
धनः, बहुवचन नोपपद्यते तस्यैकत्वात् ।

कर्मसाधनत्वे सामानाधिकरण्याभावः ॥ १५ ॥ स्यात् कर्मसाधनत्वं एवमपि युज्यते बहुव-
चन सामानाधिकरण्यं तु नोपपद्यते अन्या ह्यनुपेक्षा अन्यदनुचितनमिति । अधानुचितनमेतानुपेक्षा एव-
मपि लिंगवचनभेदविरोधः ।

न वा कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावात् ॥ १६ ॥ नैष दोषः । किं कारणं ? कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भा-
वात् । कृदभिहितो भावो हि द्रव्यवद्भवति यथा पाकः पाकौ पाका इति तथाऽनुपेक्षितव्यार्थभेदात् भावस्य
भेदे विवक्षिते बहुवचनं न्यायप्राप्तः ।

सामानाधिकरण्यसिद्धेश्चोभयोः कर्मसाधनत्वात् ॥ १७ ॥ सामानाधिकरण्यं च सिध्य-
ति कुत उभयोः कर्मसाधनत्वात् । अनुपेक्षते इत्यनुपेक्षा । अनुचितयते इत्यनुचितनः । अनित्यादिस्व-
तत्त्वं ह्यनुचित्यमानमनुपेक्षाव्यपदेशभाग्भवति । कथं कर्मण्यनं "युद्धव्या बहुलमिति" यथा निरदनमनु-
चनमिति । एवमपि लिंगसख्याभेदो नोपपद्यते । उपात्तलिंगसख्यानां परस्परभिसंबन्धो युज्यते यथा गावो
धनमिति । अथ धर्मोपदेशात् प्रागनुपेक्षा किमर्थं नोक्ता ?

मध्येनुपेक्षावचनं समयनिषिक्तत्वात् ॥ १८ ॥ अनुपेक्षावचनं मध्ये क्रियते कुत ? सम-
यनिषिक्तत्वात् अनुपेक्षा हि भावयन् उत्तमक्षमादींश्च परिपाळयति परिषहाश्च जेतुमुत्सहते ।

व्याख्याता अनुपेक्षा संवरहेतुं परोपहजय इत्युक्तमस्तन्व्याचक्ष्महे । आह व्याख्यास्यति भवा-

१ प्रतिपत्तः, पाठांतरमिदं च पुस्तके । २ द्युभावयोगे पाठः ख पुस्तके । ३ अकृच्छ्रार्थे पाठांतरमपि ख पुस्तके ।

निदमेव शायद्वक्तव्य किमर्थमेते सहाते ? किमेवां पारिभाषिकी संज्ञा उतान्वर्था ? इत्यत्रोच्यते—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ८ ॥

परीपहाऽमहत्त्वादन्यर्थसंज्ञा ॥१॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयसी । कुत एतत् ? उच्यर्थे संज्ञाकरणमिति तत्र महत्या संज्ञाया करणे एतत्प्रयोजनमन्यर्थसंज्ञा परीपहा इति यावत् । यथा विज्ञायते तद्विभाष्यते ।

प्रकरणात् संवरणमार्गप्रतिपत्ति ॥ २ ॥ सरोर हि प्रकृत अतस्तदभिसंबन्धमोक्षपदप्रापक-
सवरमार्गप्रतिपत्तिरिह वेदितव्या ।

सदच्यवनार्थो निर्जरार्थश्च परीपहजयः ॥ ३ ॥ कर्मागमद्वाराणि सृष्टवतो जनेद्रान्मार्गांमा-
भ्योऽम्हति पूर्वमेव परीपहान् निजयते जितपरीपहा सत तैरनभिभूयमाना प्रधानसवरमाश्रित्याऽप्रति-
मधनक्षपकश्रेणपारोहणसामर्थ्यं प्रतिपद्याभिन्नोत्साहा सकलसांपरायिकप्रपन्नसन्शक्तयो ज्ञानध्यानपरशुभि
उन्नमूलानि कर्माणि विधूय प्रस्फोटितपक्षरेणवद्न पतत्रिण ऊर्ध्वं व्रजति इत्येवमर्थं परिपोढव्या परी-
पहा । “सोढ” इति पत्वाप्रतिषेध । यथेवमुच्यतां के परीपहा ? कियतो वेत्यतद्ब्रह्माह—

**क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्याशय्याक्रोशवध-
याचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥**

क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीपहाः ॥ १ ॥ त एते वाषाण्यतरद्रव्यपरिणामा शारीरमानसप्रकृष्ट-
पीडाहेतवः क्षुधादयो द्वाविंशति परीपहा प्रत्येतव्याः । तद्विजये विदुषा सपतेन मोक्षार्थिना प्रतियत्न
कार्ये । तद्यथा—

प्रकृष्टदुग्धमिमज्जलने धृत्यभसोपशमः क्षुज्जयः ॥२॥ निवृत्तसर्वसत्कारविशेषस्य शरीरमात्रोपकरणस-
त्तुष्टस्य तप सयमविलोप परिहरत कृतकारितानुमतसकल्पितोद्विष्टिष्टिप्रकागतप्रत्यासूर्ध्वकर्मपश्चात्कर्मदश-
विधदोषप्रमुक्तैरणस्य देशकालजनपदव्यनस्थापेक्षस्यानशनाभ्यरोगतप स्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावमोदर्या-
सद्वैचोदयादिभ्य नानाहारेभनोपरमे जठराग्निदाहिनी मारुता लोलिताग्निशिखय समताच्छरीरैर्द्विषद्वयसक्षोभ
करी क्षुधोत्पद्यते तस्या प्रतीकारं अकाले सयमनिरोधिभिर्वा द्रव्ये स्वयमकुर्वतोऽन्येन क्रियमाणमसेव-
मानस्य मनसा वानभिसदधत , दुस्तेरेय वेदना महाक्ष कालो दीर्घा हे तिनियाद अनापचमानस्य तग-
स्थिसिरापतानमात्रकलेरस्यापि सत आवश्यकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्रशप्राप्तानर्थकारकत्रधनस्थम-
नुच्यपजरगततिर्यक्प्राणिन क्षुद्रम्यर्दितान् परतत्रानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो धृत्यभसा सयमकुभधारितेन
क्षुदर्भि शमयत तच्छतपीडा प्रत्यवगणयन् क्षुज्जय इत्युच्यते ।

चदन्योदीरणहेतूपनिपाते तद्गशाप्राप्तिः पिपासासहनं ॥ ३ ॥ ज्ञानानगाहनपरिपेकन्यागि-
न पतत्रिषदध्नुनासनावस्थस्वात्तिष्ठणान्निग्रहरूपक्ष्मिर्ब्रह्माहारैर्भ्रमात्तपिपत्तज्ज्वरानशनादिभिरुदीर्घां शरीरै-
द्रियोमाथिनी पिपासा प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनस निदाधे पटुतपनकिरणसतापिते अटव्यामासने-
ष्वपि हृद्रेषु अप्कायिकजीवपरिहारच्छया जलमनादधानस्य सलिलसेकनिषेकम्लाना लतेन ग्लानिमुपगतां
गात्रपट्टिमवगणयन् तप परिपालनपरस्य भिक्षाकालेपि इगिताकारादिभि योग्यमपि पानमचोदयत धैर्य-
कुभावधारितशैलमुगधिप्रज्ञातोऽप्येन विध्यापयत तृष्णाग्निशिखा सयमपरत्व पिपासासहनमित्यवसीयते ।

पृथग्वचनमेकाधर्पादिति चेन्न सामर्थ्यभेदात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्षुत्पिपासयो पृथग्वचन-
मनर्थक कुत ऐकार्थ्यादिति ? तत्र किं कारण ? सामर्थ्यभेदात् । अन्याद्धि क्षुध सामर्थ्यमन्यत्पिपासाया ।

अभ्यवहारसामान्यादिति चेन्नाधिकरणभेदात् ॥ ५ ॥ स्यामत अभ्यवहारसामान्यात् एका

सम्यग्दृष्टता । तेज पञ्चलेश्ययो सङ्गिमिथ्यादृष्टिप्रभृतयः अप्रमत्तावसानाः । शुक्लेश्याया सङ्गिमिथ्या-
दृष्टिप्रभृतयः सयोगिकेवत्यता । अलेस्या अयोगिकेवलिन । भवत्ये चतुर्दशापि गुणस्थानानि सति ।
अभन्यत्वे प्रथममेव । क्षायिकसम्यक्त्वे असयतसम्यग्दृष्ट्यादयः अयोगिकेवत्यता । वेदकमम्यक्त्वे अस-
यतसम्यग्दृष्ट्यादयः अप्रमत्ताः । औपशमिकसम्यक्त्वे असयतसम्यग्दृष्ट्यादयः उपजातकपायाताः ।
सासादनसम्यग्दृष्ट्यात्वेपु एकमेव प्रत्येक । नारकेषु प्रथमायां पृथिव्या क्षायिकवेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः
असयतसम्यग्दृष्टयः । इतरासु, भूमिकेषु वेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः तिर्यक्षु असयतसम्यग्दृष्टस्थाने क्षायिक-
वेदकौपशमिकसम्यक्त्वानि सति । सयतासयतस्थाने क्षायिकसम्यक्त्व नास्ति इतरद्वयमस्ति भोगभूमा-
वेवोत्पादात् । तिरक्षीषु उभयोरपि स्थानयो क्षायिकसम्यक्त्व नास्ति । मनुष्यस्य क्षपणामारब्धवत् पुरु-
षलिंगेनैव वृत्ते इतरद्वितयमस्ति । मनुष्येषु असयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतस्थानेषु क्षायिकवेदकौपश-
मिकसम्यक्त्वानि सति । भवनवासिव्यतरण्योत्पन्नेषु तद्देवीषु सोधर्मैशानकल्पवासिनीषु देवीषु चाऽसयतस-
म्यग्दृष्टस्थाने क्षायिकसम्यक्त्व नास्ति इतरद्वितयमस्ति । सौधर्मादिषु उपारिमत्रैवेवकातेषु क्षायिकवेदकौ-
पशमिकसम्यक्त्वानि सति । अनुदिशानुत्तरविमानवासिदेवेषु क्षायिकवेदकसम्यक्त्वे स्त । औपशमिक चास्ति
उपशमश्रेण्या भूताना तत्समवात् । सङ्गित्वे सङ्गिमिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकपायाताः । असङ्गित्वे एकौद्रियादयः
असङ्गिपचेंद्रियाता तद्बुभयाभावे द्वे गुणस्थाने अत्ये । आहारे एकौद्रियादयः सयोगिकेनालिपर्यता,
अनाहारे पचगुणस्थानानि । विप्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टयः । प्रतरलोकगूर-
रणयोः सयोगिकेनलिनीऽयोगिकेनलिनिश्च । सिद्धा व्यतीतगुणस्थाना इत्येवमादिलक्षणो धर्मो नि श्रेयसप्राप्ति-
हेतुरहो भगवद्भिरर्हद्भिः स्वाख्यात इति चिंतन धर्मस्याख्यातत्वानुपेक्षा । एष हास्य चिंतयत धर्मा-
नुरागात् सदा प्रतिर्यतो भवति । एव नित्यत्वाद्यनुपेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणामहान्सवरो भवति ।

स्वाख्यात इति युच्चप्रसंग इति चेन्न प्रादिदृष्टे ॥ १३ ॥ स्यान्मत सुना योगे अकृच्छर्थे
पुचा भवितव्यमिति तन्न किं कारण-प्रादिवृत्ते । शोभन आख्यात स्वाख्यात इति प्रादिलक्षणा वृत्तिर्मवति ।

अनुपेक्षा इति भावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः ॥ १४ ॥ अयमनुपेक्षाशब्दो यदि भावसा-
धनः, बहुवचन नोपपद्यते तस्यैकत्वात् ।

कर्मसाधनत्वे सामानाधिकरण्याभावः ॥ १५ ॥ स्यात् कर्मसाधनत्व एवमपि युज्यते बहुव-
चन सामानाधिकरण्य तु नोपपद्यते अन्या ह्यनुपेक्षा अन्यदनुचितनमिति । अधानुचितनमेवानुपेक्षा एव-
मपि लिंगवचनभेदविरोधः ।

न चा कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावात् ॥ १६ ॥ नैष दोषः । किं कारणः कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भा-
वात् । कृदभिहितो भावो हि द्रव्यवद्भवति यथा पाकः पाकौ पाका इति तथाऽनुपेक्षितव्यार्थभेदात् भावस्य
भेदे विवक्षिते बहुवचन न्यायप्राप्तः ।

सामानाधिकरण्यसिद्धेश्चेभयोः कर्मसाधनत्वात् ॥ १७ ॥ सामानाधिकरण्य च सिध्य-
ति कुत उभयोः कर्मसाधनत्वात् । अनुपेक्षयते इत्यनुपेक्षा । अनुचितयते इत्यनुचितन । अनित्यादिस्व-
तत्त्वं ह्यनुचित्यमानमनुपेक्षाव्यपदेशाम्भवति । कथं कर्मण्यन "युद्धव्या बहुलमिति" यथा निरदनमनु-
चनमिति । एवमपि लिंगसख्याभेदो नापपद्यते । उपात्तलिंगसख्याना परस्परभिसंबधो युज्यते यथा गावो
धनमिति । अथ धर्मोपदेशात् प्रागनुपेक्षा किमर्थं नोक्ता ?

मध्येनुपेक्षावचनं उभयनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ अनुपेक्षावचन मध्ये क्रियते कुत ? उभय-
निमित्तत्वात् अनुपेक्षा हि भावयन् उत्तमक्षमादींश्च परिपालयति परिपहाश्च जेतुमुत्सहते ।

व्याख्याता अनुपेक्षा सवरहेतु परीपहजय इत्युक्तमतस्तान्याचक्ष्महे । आह व्याख्यास्यति भवा-

निदमेव सायद्वक्तव्यं किमर्थमेते सक्षते ? किमेवां पारिभाषिकी सज्ञा उतान्वर्था ? इत्यत्रोच्यते—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ८ ॥

परीपहाऽमहत्वादान्वर्थसंज्ञा ॥१॥ संज्ञा च नाम यतो न लर्थायसी । कुत एतत् ? लघ्वर्थं संज्ञाकरणमिति तत्र महत्या संज्ञाया करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा परीपहा इति यावत् । यथा विज्ञापते तद्विभाव्यते ।

प्रकरणात् संवरणमार्गप्रतिपत्ति ॥ २ ॥ सवरो हि प्रकृत अतस्तदभिसवधान्मोक्षपदप्रापक-
सवरमार्गप्रतिपत्तिरिह वेदितव्या ।

सदृच्यवनार्यो निर्जरार्थश्च परीपहजयः ॥ ३ ॥ कर्मागमद्वाराणि सटुण्वतो जैनेन्द्रान्मार्गा-
भ्योऽर्हति पूर्वमेव परीपहान् विजयते जितपरीपहा सत तैरनभिभूयमाना प्रधानसवरमाश्रित्याऽप्रति-
बन्धनक्षपकश्रेण्यारोहणसामर्थ्यं प्रतिपद्याभिज्ञोऽसाहा सकलसांपरायिकप्रपन्नसक्तयो ज्ञानप्यानपरशुभि-
क्षिन्नमूलानि कर्माणि विधूय प्रस्फोटितपक्षरेणयन् पतत्रिण ऊर्चं प्रजति इत्येवमर्थं परिपोढव्या परी-
पहा । "सोढ" इति पत्याप्रतिषेध । यद्येवमुच्यता के परीपहा ? कियतो वेत्यतइदमाह—

**क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्याशय्याक्रोशवध-
याचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥**

क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीपहाः ॥ १ ॥ त एते बाह्याम्यतरद्वयपरिणामा शरीरमानसप्रकृत-
पोशहेतव क्षुधादयो द्वाविंशति परीपहा प्रत्येतव्या । तद्विजये विदुषा सयतेन मोक्षार्थिना प्रतिपन्न
कार्यं । तद्यथा—

प्रकृष्टदुदामिप्रज्वलने घृत्संभसोपशमः क्षुज्जयः ॥२॥ नियुक्तसर्वसत्कारविशेषस्य शरीरमात्रोपकरणस-
त्पस्य तप सयमविलोप परिहरत कृतकारितानुमतसकल्पितोद्विष्टक्रिययागतप्रत्यात्पूर्वकर्मपश्चात्कर्मदश-
विधदोषप्रमुक्तैरणस्य देशकालजनपदव्ययस्थापेक्षस्थानशनाचरोगतप स्वाध्यायश्रमनेलातिक्रमावमोदर्या-
सद्वैद्योदयादिभ्य नानाहारैरुपोरमे जठराग्निदाहिनी मात्ता लोळिताग्निश्लेष्म समताच्छरीरद्वियद्वयसक्षोभ-
करी क्षुधोत्पद्यते तस्यां प्रतीकार अकाले सयमनिरोधिभिर्वा द्रव्यै स्वयमकुर्वतोयेन क्रियमाणमसेव-
मानस्य मनसा बानभिसदधत , दुस्तेरय वेदना महांश्च कालो दीर्घा हे तिविप्राद अनापयमानस्य त्वग-
स्थिसिरापतानमात्रकलेरस्यापि सत आत्रशपकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्रशप्राप्तानर्थकारकप्रधनस्थम-
नुष्यपजरगततिर्यक्प्राणिन क्षुदम्वर्दितान् परतत्रानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो घृत्सभसा सयमकुभधारितेन
क्षुदार्नि शमयत तत्कृतपीडां प्रत्यवगणयन् क्षुज्जय इत्युच्यते ।

उदन्योदीर्घाणेशूपनिपाते तद्दशप्राप्तिः पिपासासहनं ॥ ३ ॥ ज्ञानावगाहनपरिपेकन्यागि-
न पतत्रिषदधुनासनावस्थस्यासित्त्वणिक्रिगधरुक्षत्रिद्वारह्रैर्भ्मातपपित्तज्वरानशनादिभिरुदीर्घां शरीरै-
द्रियोऽमाधिनीं पिपासा प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनस निदावे पदुतपनकिरणसतापिते अटव्यामासन्ने-
ष्वपि हृदेषु अष्कायिकजीवपरिहारच्छया जलमनादधानस्य सल्लिसेकनिवेकम्लाना लतेन ग्लानिमुपगता
गात्रपष्टिमगणय्य तप परिपालनपरस्य भिक्षाकालेपि इगिताकारादिभि योग्यमपि पानमचोदयत धैर्य-
क्षुभावधारितशैलसुगधिप्रस्रातोयेन बिध्यापयत तृष्णाग्निशिला सयमपरत्व पिपासासहनमित्यवसीयते ।

पृथगवचनमेकार्थ्यादिति चेन्न सामर्थ्यभेदात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्षुत्पिपासयो पृथगवचन-
मनर्थक कुत ऐकार्थ्यादिति ? तन्न किं कारणं ? सामर्थ्यभेदात् । अन्याद्वि क्षुध सामर्थ्यमन्यपिपासाया ।

अभ्यवहारसामान्यादिति चेन्नाधिकरणभेदात् ॥ ५ ॥ स्यान्मन अभ्यवहारसामान्यात् एका

धमिति १ तदयुक्तं कुत अधिकरणभेदात् । अन्यद्धि क्षुध. प्रतीकाराधिकरण अन्यत्विपासाया ।

शैत्यहेतुसन्निधाने तत्प्रतीकारानभिज्ञापात् संयमपरिपालनं शीतक्षमा ॥६॥ परित्यक्तवा-
सस पक्षिवदनवधारितालयस्य शरीरमात्राधिकरणस्य शिशिरवसतजलदागमादिवनवृक्षमूलपथिगुहादिषु
पतितप्राण्यलेशतुपारलव्यतिकरशिशिरपवनाभ्यासहतमूर्ते तत्प्रतिक्रियासमर्थद्रव्यातराभ्याघनाभिसधा-
नात् नारकदु सहश्रीतयेदानुस्मरणात् तत्प्रतीकारचिकीर्षायां परमार्थविलोपभयात् निद्यामत्रौपघपर्ण-
वल्कलत्वकृतृणाजिनादिसन्नाध्यावृत्तमनस परकीयमेव देह मन्यमानस्य घृतिविशेषप्रावरणस्य गर्भागा-
रेषु घूपप्रवेकप्रकरभरूपितप्रदीपप्रभजेषु वरागनानवयौननौष्णघनस्तननितवसुजातरतर्जितशीतेषु निवास
सुरतसुखरसाकरमनुभूतमसारत्वावबोधादस्मरत विषादविरहितस्य संयमपरिपालनं शीतक्षमेति भाष्यते ।

दाहमतीकारकांक्षाभावाच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनं ॥ ७ ॥ भ्रैष्णेण पटीयसा भास्करकिरणसमूहेन
सतापितशरीरस्य तृष्णानशनपित्तरोगवर्मभ्रमप्रादुर्भूतोष्णस्य स्वेदशोषदाहाम्यार्दितस्य जलमनजलमगा-
हनालेपनपरिपेकाद्राजनीतलनीलोत्पलकदलीपत्रोक्षपमारुतजलतूळिकाचदनचन्द्रपादकमलरुल्लहारादिपूर्यानुभू-
तशीतलद्रव्यप्रार्थनापेतचेतस उष्णवेदना अतितीव्रा बहुकृत्व परवशादवाता इदं पुनस्तपो मम कर्मक्षय-
कारणमिति तद्विरोधिनीं क्रिया प्रत्यनादराच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमिति समाप्नायते ।

दशमशकादिवाधासहनमप्रतीकारं ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यातशरीराच्छादनस्य कान्निदपि अप्रतिबद्धा-
वसत परकृतायतनगुहागह्वरादिषु रात्रौ दिवा वा दशमशकमक्षिकापिकशुकपुस्तिकायूकमस्त्रुणकीटीपि-
पीलिकाशृक्षिकादिभिः ताक्षणापतैर्भक्ष्यमाणस्यासितीव्रवेदनोत्पादकैः अव्यधितमनस स्वकर्मनिपाकमनुचित
यतोनिद्यामत्रौपघादिभिः तन्निवृत्तिं प्रति निरुत्सुकस्य आशरीरपतनादपि निश्चिन्तात्मनः परबलप्रमर्दनं प्रति
प्रवर्तमानस्य मदाधगधमिंधुरस्य रिपुजनभेरितविषयशस्त्रप्रतिवातादपराङ्मुखस्य निःप्रयूहनिजयोपल-
भनमिप कर्मगतवृत्तनापराभव प्रत्यप्रयतन दशमशकादिवाधासहनमप्रतीकारमित्याख्यायते ।

दशमशकमात्रप्रसंग इतिचेन्नोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत दशमशकस्यैव वाधाकारणस्य
ग्रहणं प्राप्नोतीति १ तन्न किं कारण उपलक्षणार्थत्वात् । दशनपरितापकारस्य सर्वस्यैवेद उपलक्षणं । यथा
काकैभ्यो रक्षयता सर्पिरित्युपचातकोपलक्षणं ।

यद्येवमन्यतरग्रहणं ॥ १० ॥ यद्येवमन्यतरग्रहणमेव कर्तव्यं ?

अन्यतरोपादाने स्वरूपग्रहणप्रसगात् ॥ ११ ॥ द्वितीयवचनमुपलक्षणं सपद्यते ।

जातरूपधारणं नाग्न्यं ॥ १२ ॥ गुप्तिसमित्यनिरोधिपरिग्रहनिवृत्तिपरिपूर्णात्तद्वच्यमप्रार्थकमो-
क्षसाधनचारित्रानुष्ठानं यथाजातरूपं अहस्कृतमविकार मिथ्यादर्शनाविष्टविद्विष्ट परममागत्य नाग्न्यम-
भ्युपगतस्य स्त्रीरूपाणि नित्याशुचिरीभस्तकुणपभावेन पश्यतो वैराग्यभावनावरणमनोविक्रियस्याऽसत्भा-
वितमनुष्यत्नस्य नाग्न्यदोषासपर्शनात्परीपहजयसिद्धिरिति जातरूपधारणं उत्तमं श्रेयं प्राप्तिकारण-
मित्युच्यते । इतरे पुनर्मनोविक्रिया निरोद्धमसमर्थस्तःपूर्विका सगनिच्छतिं निर्गूहितकामा कौपीनफलकचीव-
राद्यावर्णमातिष्ठत अतेश्चसत्परणार्थमेव तन्न कर्मस्वरणकारणं ।

संयमे रतिभावाद्दरतिपरीपहजयः ॥ १३ ॥ सयतस्य क्षुधाद्यानामासयमपरिरक्षणैर्द्रियदुर्जय-
त्वव्रतपरिपालनभारगौरवसंप्रदाप्रमत्तत्वंदशभाषातरानभिज्ञत्वविषयमचपलसत्त्वप्रचुरमीमदुर्गनियतै रूषिहारस्था-
दिभिररतिं प्रादुष्यतीं घृतिविशेषान्निवारयत संयमरतिभावनान्द्रियसुखरतिर्विधाहारसेवेव विपाककटुकंति
चित्तयत रतिपरिनाशाभावाद्दरतिपरीपहजय इति निश्चयते ।

सर्वेषामरतिकारणत्वात् पृथगरतिग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्-

त्प्रवृत्तेः ॥ १४ ॥ स्यादेतन् क्षुधादीनां सर्वेषां अरतिहेतुत्वात् पृथगरतिप्रहण अनर्थकमिति । तन्न किं कारण । क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्त्प्रवृत्ते । मोहोदयाकुलितचेतसो हि क्षुधादिवेदनाभावेपि सयमेऽरतिरूपजायते ।

वरागनारूपदर्शनस्पर्शनादिविनिवृत्तिः स्त्रीपरीपहजयः ॥ १५ ॥ एकाते आरामभजनादि-
प्रदेशे रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमो मादमद्यपानावेशादिभिः प्रमदासु बाधमानासु तदक्षिपक्त्रभ्रूविकार-
श्रृंगारकोरविहारनिलासलीलाविजुभकटाक्षविक्षेपसुकुमारस्निग्धमृदुपीनोन्नतस्तनकलशानिताताम्रोदरपृथुजघ-
नरूपगुणाभरणगधनखमाल्यादिप्रतिनिगृहीतमनोप्लुतदर्शनस्पर्शनाभिलाषनिरसुकस्य स्निग्धमृदुनिशदकु-
माराभिधानतत्रीवशमित्रातिमधुरगीतश्रवणनिमित्तादरश्रोत्रस्य ससारणव्यसनपातालाग्राढु खरोद्गात्कुटि-
लध्यायिन त्रैगणानर्थविनिवृत्ति स्त्रीपरीपहजय इति कथ्यते । अन्ययादिपरिकल्पिता देवताविशेषा ब्रह्मा-
दय तिलोत्तमादेवगणिकारूपसदर्शनलोललोचनविकारा स्त्रीपरीपहपकान्नोद्धर्तुमात्मान समर्था ।

व्रज्यादोपनिग्रहक्षर्याविजयः ॥ १६ ॥ दीर्घकालाम्यस्तगुरुकुलत्रह्यचर्यस्याधिगतउद्यमोक्षपदार्थ-
तत्स्वस्य कपायनिग्रहपरस्य भावनापित्तमते सयमायतनभाक्तिहेतोर्देशातरातिथे गुरुणाम्यनुज्ञातस्य नाना-
जनपदव्याहाराव्यहाराभिज्ञस्य प्रामे एकरात्र नगरे पचरात्र प्रकर्षेणान्यथातव्यमित्येव सयतस्य बायोर्वि नि-
सगतामुपागतस्य देशकालप्रमाणोपेतमगमनमनुभवत क्लेशक्षमस्य भीमाटवीप्रदेशेषु निर्भयत्वात् सिंहस्येव
सहायकृत्यमनपेक्षमाणस्य पुरुषकर्कशकटकादिव्यधनजातपादखेदस्यापि सत पूर्वोचितयानवाहनादिगम-
नमस्मरत सम्यग्व्रज्यादोप परिहरत चर्यापरीपहजयो वेदितव्य ।

सकल्पितासनादविचलन निपद्यातितिक्षा ॥ १७ ॥ स्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिसुहागह-
रादिषु अनम्यस्तपूर्वेषु विदितसयमक्रियस्य धैर्यसहायस्योत्साहवतो निपद्यामधिरूढस्य प्रादुर्भूतोपसर्गरोगवि-
कारस्यापि सत तत्प्रदेशादविचलत मत्रविद्यालक्षणप्रतीकाराननपेक्षमाणस्य क्षुद्रजतुप्रायविषयदेशाश्र-
यात्काष्ठोपलवनिश्चलस्यानुभूतमृदुकुप्यास्तरणादिसपर्शसुखमविगणयत प्राणिपीडापरिहारोद्यतस्य ज्ञानध्यान-
साधनार्थानधिय सकल्पितरीरासनोत्कुटिकासनादिरतेरापनदोपजयान्निपद्यातितिक्षेत्याख्यायते ।

आगमोदितशायनात् अप्रच्यवः शय्यासहन ॥ १८ ॥ स्वाध्यायध्यानाच्चश्रमपरिखेदितस्य
मौहूर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्कराकपालशकटानिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवत यथाकृतैकपार्श्वद-
डायतादिशायिन सजातनाधाविशेषस्य सयमार्थमस्पदमानस्यानुत्थित व्यतरादिभिर्ना पित्रस्वमानस्य
पलायन प्रति निरसुकस्य मरणभयनिर्विशकस्य निपतितदारुव्यपगतासुवच्चापरिवर्तमानस्य द्वीपशार्दू-
रुमहोरगादिदुष्टस्यप्रचरितोऽय प्रदेशोऽचिरादतो निर्गमन श्रेय , कदा नु रात्रीर्विसतीति त्रिपादमना-
दधानस्य सुखप्राप्तान्यपरितुष्यत पूर्वानुभूतनयनीतमृदुशयनरतिमनुस्मरत सम्यगागमोदितशयनादप्रच्य-
व शय्यासहनमिति प्रस्यतव्यम् ।

अनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीपहजयः ॥ १९ ॥ तीव्रमोहादिष्टमिध्यादृष्याधर्मच्छेच्छस्वल्पापा-
चारमत्तादृशकितप्रयुक्तमाशब्दधिकारपरुषावज्ञानाक्रोशादीन् , कणत्रिरे चरणात्, हृदयश्लोद्धानकान् ,
क्रोधज्वलनशिखाप्रवर्द्धनकरानप्रियान् , श्रृण्वतोऽपि दृढमनस , भस्मसात्कर्तुमपि समर्थस्य परमार्थानगाहित-
चेतस , शब्दमात्रश्राविणस्तदर्शपेक्षणाधीनवृत्तव्यापारस्य , स्वकृताशुभकर्मोदयो ममेव यतोऽमीषा मां
प्रति द्वेष इत्येवमादिभिरुपाधैरनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीपहजय इति निर्णायते ।

मारक्लेष्वमर्षोपहोभावन वधमर्षण ॥ २० ॥ प्रामोद्यानाटनीनगरेषु नक्त दिना चैकाकिनो
निरावरणमूर्ते चमतात्पर्यद्विधोराराक्षसम्लेच्छशरपरुषपरधिरपूर्वापकारिद्रिपत्परखिगिभराहितक्रोधिस्ता-
नाकर्षणवचनशस्त्राभिधातादिभिर्मार्शमाणस्याप्यनुपन्नवैरस्यानस्यप्रपातुकमेवेद शरीर कुशलद्वारेणा-
पनीयन्ने न मम व्रतशीलभावनाभ्रसनमिति भावशुद्धस्य दहमानस्यापि सुगामसुसृजतश्चदनस्येव

णामस्य स्वकर्मनिर्जराभिसदधानस्य दृढमते धर्मौपधिजलस्य मारकेषु सुहृत्स्त्रिवामर्यापोहमावन वधमर्ष-
णमित्यान्नायते ।

प्राणाल्ययेष्याहारादिषु दीनाभिधाननिवृत्तिर्याचनाविजयः ॥ २१ ॥ शुवाभ्यपरिभ्र-
मतपेरोगादिभिः प्रन्यातवीर्यस्य, शुष्कपादपस्थेव निराद्रंमूर्च्छंरुजतास्त्रिभ्रज्याजालस्य निम्नाक्षिपुटपरि-
शुष्काधरोष्ठक्षामपाङ्ककपोलस्य, चर्मरत्सकुचितांगोपांगत्वच, शिथिलजानुगुल्फकटिवाङ्गुयत्रस्य, देश-
कालक्रमोपपन्नकल्यादायिन, वाचयनस्य मोनिसमस्य वा शरीरसदर्शनमात्रव्यापारस्य, उञ्जितमदस्य
प्रज्ञाख्यापनमनस प्राणाल्ययेष्याहारसतिभेपजानि दीनाभिधानमुखेनगर्भगिसन्नादिभिरयाचमानस्य
रत्नवणिजो मणिसदर्शनमिदं स्वशरीरप्रकाशनमकृपण मन्यमानस्य वदमान प्रति स्वकारविक्रानमिदं
पाणिपुटधारणमदीनमिति, गणयत याचनसहनमवसीयते । अद्यत्वे पुनः कालदोषादीनानाथपाखण्डि-
वङ्गुले जगत्समार्गहैरनात्मविद्भिर्भयाचनमनुष्ठीयते ।

अलाभेऽपि लाभवत्सतुष्ट्यालाभविजयः ॥ २२ ॥ वायुज्जनेकदेशचारिण अप्रकाशित-
वीर्यस्याभ्युपगतकालभोजनस्य सकृन्मूर्त्तिसदर्शनव्रतकालस्य देहीति असम्यक्प्रयोगादुपरतस्या-
नुपात्तविग्रहप्रतिक्रियस्यायेदं श्वेदेमिति व्यपेतसकल्पस्य एकस्मिन् ग्रामे अलब्ध्वा प्रामातरान्वेषण-
निरुत्सुकस्य पाणिपुटमात्रपात्रस्य, बहुषु दिवसेषु बहुषु च गृहेषु भिक्षामनयाप्याप्यतच्छिष्टचेतस नाय
दाता तनान्योस्तीति व्यपगतपरीक्षस्य लाभदम्पलाभो मे परम तप इति सतुष्ट्यालाभविजयोऽस्येव ।

नानाव्याधिप्रतीकारानपेक्षत्वं रोगसहनं ॥ २३ ॥ दुःखादिकरणमशुचिभाजन जर्णं
यत्नपरिहेय । पिचमारुचकफसन्निपातनिमित्तानेकामयवेदान्मार्दितमन्यदीयमिदं विग्रहं मन्यमानस्य
उपेक्षिकताप्रच्युतेक्षिक्रिस्ताव्यावृत्तचेष्टस्य शरीरयात्राप्रसिद्धये घणालेपनवद्यथोक्तमाहारमाचरत । जलौ-
घधिप्राप्याद्यनेकतपोविशेषार्द्धयोगे सत्यपि शरीरनिःस्पृहत्वात्प्रतीकारानपेक्षितं पूर्वकृतपापकर्मणः फल-
मिदमनेनोपायेनानुष्ठीयमासीति चिन्तयतो रोगसहन सपद्यते ।

तृणादिनिमित्तवेदनायां मनसोऽपणिधानं तृणस्पर्शजयः ॥ २४ ॥ यथाभिनवृत्ताधिकर-
णशायिन शुष्कतृणपत्रभूमिकृत्कफलकशिलातलादिषु प्रासुकैः ससकृतेषु व्याधिमार्गमनशीतोष्ण-
जनितश्रमत्रिनादायै शय्यां निषद्या वा भजमानस्य तृणादिवाधितमूर्च्छोपपन्नरुडुनिकारस्य दुःखमनभि-
चिन्तयत तृणादिस्पर्शवाधावशीकृतत्वात्तृणस्पर्शसहनमगतव्यम् ॥

स्वपरमलापचयोपचयसंकल्पाभावोधारणम् ॥ २५ ॥ जन्तुपीडापरिहारायाऽस्तानप्रतिज्ञ-
स्य, श्वेदपकविग्धसर्वांगस्य, सिन्धुकल्लदद्दुर्दीर्घकायस्य, (?) नखरोमश्मश्रुकेशविकृतसहजनाश्रमलसंपर्ककार-
णानेकत्वे निराकारस्य स्मगतमलापचये परमलापचये वा प्रणिहितमनस कर्ममलपकापेनादायैवोद्यतस्य
पूर्वानुभूतस्नानानुलेपनादिस्मरणपराङ्मुखचित्तनृत्तेर्मलधारणमाह्वयते ।

(केशलुचने तत्संस्काराकरणे वा महत्स्वेदसहनोपसंख्यानमिति चैत्र मलपरीषहाव-
रोधात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत्केशलुचने तत्संस्काराकरणे वा महान् खेद सजायते । तत्सहनमपरमुप-
सत्यातव्यमिति तन्न किं कारणं ? मलपरीषहारोधात् । मलसामान्यसमूहे हि तदतर्भनति ।

मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारानभिलाषः ॥ २७ ॥ चिरोपितब्रह्मचर्यस्य,
महातपस्विनः, स्वपरसमयनिश्चयज्ञस्य, हितोपदेशपरस्य, तथामार्गकुशलस्य, बहुकृ व परनादिभिजयिन,
प्रणामभक्तिसभ्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोतीत्येवमभिचिन्तयत, मानापमानयोस्तुल्यमनसः
सत्कारपुरस्कारानिराकाक्षस्य श्रेयोध्यायिन, सत्कारपुरस्कारपरीषहजयो वेदितव्य । सत्कार पूजाप्रशसा-
स्फ । पुरस्कारो नाम कियारभादिष्वप्रतः करणमामत्रण वा ।

मज्ञोपकार्यावलेपनिरासः प्रज्ञाविजयः ॥ २८ ॥ अगपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य, कृत्स्नप्र
थार्थावधारिण, अनुनादिनखिकालवियमार्थविद, शब्दव्यायायागामानिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करव-
भाभिभूतोद्योतलद्योतवन् नितरात्मनभासते इति विज्ञानमदनिरास प्रज्ञापरीपहजय. प्रत्येतव्य ।

अज्ञानावमानज्ञानाभिलापसहनमज्ञानपरीपहजयः ॥ २९ ॥ अज्ञोऽय न किञ्चिदपि वेत्ति
पशुसम इत्येवमाद्यधिशेषमचन सहमात्स्याप्ययनार्थग्रहणपराभिभवादिष्यसक्तकुदुक्षिरप्रव्रजितस्य विवि-
धतपोविशेषमराज्ञातमूर्ते सकलसामर्थ्याप्रमत्तस्य, विनिवृत्तानिष्टमनोवाक्कायचेष्टस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो
नोरस्य त इत्यनभिसदधत. अज्ञानपरीपहजयोऽवगतव्य ।

मत्रज्याद्यनर्थकत्वासमाधानमदर्शनसहन ॥३०॥ समयप्रधानस्य दु खरुतपोनुष्ठायिन परम
धैर्यायभाषनाशुद्धहृदयस्य विदितसकल्पदार्थतरस्याऽर्हदायतनसाधुवर्मपूजकस्य चिरतनस्य अद्यापि मे
ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते महोपवासाद्यनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषा प्रादुरभून्निति प्रळापमात्रमिदमनर्थकेयं
प्रत्रभ्या, विफुट मत्रपालनमित्येवमसमादधानस्य, दर्शनशुद्धिर्गोगाददर्शनपरीपहसहनमनसातव्यम् । एव परी-
पहान्, असकल्लोपरिहितान्सहमानस्यासक्लिष्टचेतस रागादिपरिणामास्त्रयाभान्महान्सरतो भवति ।

श्रद्धानालोचनग्रहणमविशेषादिति चेन्नाव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धान-
नमालोचनमिति द्विविध दर्शन तस्याविशेषेण ग्रहणमिह प्राप्नोति, कुत ? अविशेषात् । न हि किञ्चिद्विशेष
छिगमिहाश्रितमस्तीति तन्न । किं कारण ? अव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् । मत्यादिज्ञानपचकाव्यभिचारिश्रद्धान
दर्शन । आलोचनस्य श्रुतमन पर्ययथोरप्रवृत्तेरतोऽस्याव्यभिचारिण श्रद्धानस्य ग्रहणमिहोपपद्यते ।

मनोरथकरूपनामात्रमिति चेन्न वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानद-
र्शनग्रहणमिदमिति, स्वमनोरथपरिकल्पनामात्रमिति तन्न किं कारण ? वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ।
वक्ष्यते हि कारण "दर्शनमोहांतरायथेतरदर्शनालाभाविति" ।

अवध्यादिदर्शनपरीपहोपसरस्यानमिति चेन्नावधिष्ठानाद्यभावे सहचरितदर्शनाभावाद-
ज्ञानपरीपहावरोधात् ॥ ३३ ॥ स्यान्मतमभ्यादिदर्शनेषु सुष्ठु पश्यति नास्य किञ्चिदतिशयवद-
स्ति दर्शन, गुणप्रत्यय च तदित्युक्त आगमे नूनमस्मिस्तद्योग्या गुणा न सतीत्यवमादिनचनसहनमभ्या-
दिदर्शनपरीपहजय तस्योपसख्यान कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारण ? अज्ञानपरीपहावरोधात् । तत्कथमिति-
चेदुच्यते अवध्यादिज्ञानाभावे तसहचरितदर्शनाभावात् । आदित्यस्य प्रकाशभावे प्रतापामाववत्तस्माद-
ज्ञानपरीपहेऽवरोधात् । यद्यत्र श्रद्धानमपि दर्शनमपि ज्ञानाविनाभावीति प्रज्ञापरीपहे तस्यातर्भान् प्राप्नो-
तीति ? नैव दोष प्रज्ञायां सत्यामपि क्वचित्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावाद् व्यभिचारोपलब्धे ।

आह उपपादित परीपहजयात्सरतो भवतीति । इदमुच्यतां किमेते सर्वे ससारमहार्णवाद्दुचित्तीर्णतममु
प्रजग्यामभ्युपगतमभिद्रवति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते । अमी व्याख्यातलक्षण क्षुधादयश्चारि-
प्रांतराणि प्रतिभाष्या नियमेन पुनरनयो प्रत्येतव्या —

सूक्ष्मसांपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥१०॥

चतुर्दशवचनादन्याभावः ॥ १ ॥ चतुर्दशति वचनादन्येषां परीपहाणामभावो वेदितव्य ।
कुत सख्याविशेषपरिहस्य नियमार्थत्वात् । चतुर्दशेन नान्ये इति ।

सूक्ष्मसांपरायेति नियमानुपपत्तिर्मोहोदयादिति चेन्न सन्मात्रत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत
युज्यते वीतरागच्छमस्थे निरवशेषमोहनीयस्योपशमात्क्षयाच्च तच्छतवधयमाणपरीपहाष्टकाभावाच्चतुर्दश-
सख्यानियम सूक्ष्मसांपराये तु मोहोदयसद्भावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यते इति । तन्न ? किं कारण ?
सन्मात्रत्वात् । तन्न हि केवलो लोभसज्जलनकपायोदय स चाल्यतसूक्ष्मस्ततो वीतरागच्छमस्थकल्पत्वाच्च
तुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते ।

तत एव परीपहाभाव इति चेन्न वाधाविशेषोपरमेऽपि तद्भावस्याविरध्यासितत्वात्स-
र्वार्थसिद्धस्य सप्तमीगमनसामर्थ्यवत् ॥ ३ ॥ अयं मत तत एव तयो परीपहाभाव । कुत एव ?
मोहोदयान्मदोदयाभावात् । मदोदयाच्च यस्य हि क्षुधादिवेदनाप्रकर्षोदयस्तस्य तत्सहनतापरीपहजयो
भजति न च मोहोदयबलाधानाभावे वेदनाप्रभवोस्ति तदभावात्सहनवचनं भक्तिमात्रकृतमिति । तन्न ।
किं कारणं ? तद्भावस्याविरध्यासितत्वात् । यथा सर्वार्थसिद्धिरेदस्यानुपरतसद्बोदयप्रकर्षस्यापि सप्तम-
पृथिवीगमनसामर्थ्यं न हीयते तथा वीतरागउग्रस्यस्य कर्मोदयसद्भावकृतपरीपहव्यपदेशो युक्तिमत्ररति ।

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परीपहसन्निधानं प्रतिज्ञायते । अथ भगवत्युत्पन्नकेयलज्ञाने कर्मचतुष्ट-
यफलानुभवनवशात्तन्नि कियत उपनिपततीत्यत्रोच्यते, तस्मिन्पुनः—

(एकादश जिने ॥ ११ ॥

कैश्चित्कल्पत इति वाक्यशेषः ।

वेदनीयोदयभावात् क्षुधादिप्रसंग इति चेन्न घातिकर्मोदयसहायाभावात्तत्सामर्थ्य-
विरहात् ॥ १ ॥ स्यान्मत घातिकर्मप्रक्षयान्निमत्तोपरमे सति नाग्न्यारतिर्ह्यनिपद्याजोशयाचनालाभ-
सत्कारपुस्कारप्रज्ञाज्ञानदर्शनानि माभूयन् । अमी पुनर्वेदनीयाश्रया खलु परीपहा प्राप्नुवति भगवति जिने
इति ? तन्न । किं कारणं ? घातिकर्मोदयसहायाभावात् तत्सामर्थ्यविरहात् । यथा विषद्रव्यं मत्रौपधि-
बलादुपक्षोणमारणशक्तिकमुपयुज्यमानं न मारणाय कल्प्यते तथा ध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मोदयसहानता-
प्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्यातरायाभावाच्चिरतरमुपचायमानशुभेपुद्गलसततेर्वेदनीयाख्यं कर्म कदापि प्रक्षी-
णसहायबलं स्वयोग्यप्रयोजनोत्पादनं प्रत्यसमर्थमिति क्षुधाद्यभावः । तत्सद्भावोपचाराद्धान्यकल्पनवत् ।
(अथवा नाय वाक्यशेष एकादश जिने कैश्चित्कल्प्यते इति, किं तर्हि ? एकादश सतीति । कथं उपचाराद्यथा-
निरवशेषनिरस्तज्ञानावरणे परिपूर्णज्ञाने एकाप्रचितानिरोधाभावेऽपि कर्मरजोविधूननफलसभवात् ध्यानो-
पचारः । तथा क्षुधादिवेदनाभावपरीपहाभावेपि वेदनीयकर्मोदयद्रव्यपरीपहसद्भावात् एकादश जिने
सतीति उपचारो युक्तः ।

आह यदि सूक्ष्मसापरायादिषु व्यस्ता परीपहा अथ समस्ता कत्रेति ?—

वादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

वादरसांपरयाग्रहणात्प्रमत्तादिनिर्देशः ॥ १ ॥ वादरसापराय इति नाय गुणस्थानविशेष-
परिग्रहः किं तर्हि ? अर्थनिर्देशस्ततः प्रमत्तादीनां सयतानां सामान्यग्रहणं । वादरसापरायो यस्य सोऽयं
वादरसापराय इति ।

तत्र हि निमित्तविशेषस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे ॥ २ ॥ ज्ञानापरणादिनिमित्तविशयो वक्ष्यते ।
तस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे समजति । कस्मिन्पुनश्चारित्र्ये सर्वेषां सभवः ?—

सामायिरुद्धेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसयमेषु सर्वसभवः ॥ ३ ॥ एतेषां त्रयाणां चा-
रित्राणामन्यतमे सर्वे क्षुत्परीपहादयो द्रष्टव्याः ।

आह गृहीतमेतत्परीपहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विन्न, कस्यां प्रकृते कं कार्यं ?
इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणे अज्ञानं न भवेति चेन्नान्यज्ञानावरणसद्भावे तद्भावात् ॥ १ ॥ स्यादेतत्ज्ञान-
नावरणे सति अज्ञानमत्रोपो भजति न प्रज्ञा ज्ञानस्वभावात्त्वात्सन् इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यज्ञानावर-
णसद्भावे तद्भावात् । प्रज्ञा हि क्षायोपशमिकी अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदजनयति न सकलानरणक्षय इति

प्रज्ञाज्ञाने ज्ञानावरणे सति प्रादु स्त इत्यभिसवध्यते ।

मोहोदयादिति चेन्न तद्भेदानां परिगणितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत मोहोदयादह महाप्राज्ञो
नाम्य इति मन्यते न ज्ञानावरणादिति । तत्र २ किं कारण । तद्भेदाना परिगणितत्वात् । मोहभेदा हि
परिगणिता दर्शनचारित्रव्याघातहेतुभावेन तत्र नायमतर्भवति । चारित्रवत्तोऽपि प्रज्ञापरीपहसद्भावात्ततो
ज्ञानावरण एतेति निश्चयः कर्तव्यः ।

आह यद्यनयोरेककर्महेतुत्वमात्मलाभेऽवसीयते । अदर्शनालाभयो को हेतुरिति चेत्—

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

विशिष्टकारणनिर्देशादवध्यादिदर्शनसदेहाभावः ॥ १ ॥ दर्शनमोह इति विशिष्टमिह कारण
निर्दिश्यते ततोऽवध्यादिदर्शनविषय सदेहो न भवति ।

अतराय इति सामान्यनिर्देशेऽपि सामर्थ्याद्विशेषसप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यप्ययमतराय इति
सामान्यनिर्देश तथापि सामर्थ्याद्ब्रह्मातरायविशेषसप्रत्ययो भवति ।

आह यद्याद्ये मोहनौयभेदे सत्यदर्शनपरीपहो भवति । अथ द्वितीयस्मिन् केया जन्मेत्यत्रोच्यते—

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोगयाचनासत्कारपुस्काराः ॥ १५ ॥

मोहोदयहेतुत्वं नाग्न्यादीना प्रतिपद्यामहे पुनदोदयादिनिमित्तत्वात् ॥

(निषद्यापरीपहस्य मोहोदयहेतुत्वं प्राणिपीडार्थत्वात् ॥ १ ॥ मोहोदये सति प्राणिपीडाप-
रिणाम सजायते तत्परिपालनार्थत्वात् निषद्यापरीपहोदयहेतुरित्यवसीयते ।

आहाम्युपेय कर्मप्रकृतिविशेषत्रय अमी परीपहा उक्ता इति । अथानेकस्मिन् कति निमित्ते भक्ती-
यत्राभिधीयते—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्तादन्यनिर्देशः शेषा इति ॥ १ ॥ उक्ता प्रज्ञापरीपहादय तेभ्योऽन्ये शेषा इति निर्दि-
श्यते । के पुनस्ते २ क्षुपीपासाशीतोष्णदशमशकचर्याशयानवरोगतृणभर्षमलपरीपहा ।

निमित्तात्कर्मसंयोग इति चेन्न तद्योगाभावात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यथा चर्मणि द्वीपिन हति
निमित्तात्कर्मयोग इति निभक्तिविशेषविधान यथा वेदनीये इत्येवमादिनिर्देशो भवतीति । तत्र । किं कारण २
तद्योगाभावात् । कर्मसंयोगे हि तद्विभक्तिविधान । न चात्र कर्मसंयोगोस्तीति तदभावात् । कथं तर्हि निर्देशः २

सन्निर्देशस्तदुपलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥ यथा गोपु दुह्यमानासु गत । तदुग्धास्वागत इति निर्देशः ।
तथा वेदनाये सतीत्येवमादि सन्निर्देशोऽयम्, कुतस्तदुपलक्षणत्वात् ।

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पा, प्रत्यात्म प्रादुर्भवत, कति युगपदवतिष्ठत इत्युच्यते—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशते ॥ १७ ॥

आडिभिध्वयर्थः ॥ १ ॥ आडयमभिध्वयर्थो दृष्टव्यः । तेन एकात्रविंशतिरपि क्वचियुगपद्भवती-
त्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते ।

शीतोष्णशर्यानिपत्राचर्याणामसहभावादेकान्विंशतिसंभवः ॥ २ ॥ शीतोष्णपरीप-
हयोरेक, शर्यानिपत्राचर्याणा चान्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि, कुतः २ सहानुसत्यानात् । ततस्त्रयाणा
मध्यमे युगपदेकामनीतरेया सभवादेकान्विंशतिकल्पो बोद्धव्यः ।

(प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधादन्वयतराभावेऽष्टादशमसग इति चेन्नापेक्षातो विरोधाभावात् ॥ ३ ॥

स्यान्मत प्रज्ञाज्ञाने अपि विरुद्धे तयोर्न्यतराभावेऽष्टादशसप्त्याप्रसंग इति । तत्र किं कारणं ? अपेक्षातो-
विरोधाभावात् । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे सति अवध्याद्यभावापेक्षया अज्ञानोपपत्ते ।

दशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तरेकान्नविंशतिविकल्प इति चेन्न प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य॥४॥
स्यादेतत्प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधाद्युगपदसभये दशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तरेकान्नविंशतिविकल्प इति ? तत्र । किं
कारण ? प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य एक एव ह्यय परीपह ।

दशग्रहणातुल्यजातीयसंप्रत्यय इति चेन्न श्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ अथ मत्मेतद्दशग्रहणा-
त्तुल्यजातीयसंप्रत्ययस्ततो मशकशब्दस्य न प्रकारार्थत्वमिति ? तत्र । किं कारण ? श्रुतिविरोधात् । यच्छब्द
आह तत्र प्रमाण न च दशशब्दः प्रकारमभिधत्ते ततोऽस्य विरोध स्यात् ।

तुल्यमिति चेन्नान्यतरेण परीपहस्य निरूपितत्वात्॥६॥ यदि श्रुतिविरोधादन्यार्थकल्पतमयुक्त-
मित्युच्यते । ननु मशकशब्देऽपि तत्तुल्यमिति प्रकारार्थत्वमस्य नोपपद्यते इति तत्र । किं कारण ? अन्यतरेण
परीपहस्य निरूपितत्वात् । दशग्रहणैव परीपहे निरूपिते मशकग्रहणसामर्थ्यात्प्रकारार्थो विज्ञायते ।

चर्याद्यविशेषादेकान्नविंशतिवचनमिति चेन्नारतौ परीपहजयाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत
चर्यादीना परीपहाणामविशेषादेकत्र नियमाभावादेकत्वमित्येकान्नविंशतिवचन क्रियते इति ? तत्र । किं
कारण ? अरतौ परीपहजयाभावात् । यद्यत्र रतिर्नास्ति परीपहजय एवास्य व्युच्छिद्यते । तस्माद्यथोक्तप्रति
द्विद्विसान्निध्यात्परीपहस्वभावाश्रयपरिणामात्मलामनिमित्तविचक्षणस्य तत्परित्यागायापरप्रवृत्त्यर्थमौद्घातिका
प्रकरणमुक्त ।

निर्दिष्टा परीपहा यैरनादिष्टा विपश्चितोऽभिनयानि कर्माणि नोपचिन्वन्ति पूर्वप्रचितानि च
निर्जरयति । तदनन्तर खलु कर्मनिर्हरणार्थमाहितसामर्थ्यं पुरुषसाध्यं यदवोचाम चारित्रं तच्चारित्रमौहो-
पशमक्षयक्षयोपशमलक्षणप्राप्त्याविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैक । प्राणिपीडापरिहारेद्रियदर्पनिग्रहशक्तिभेदाद्विधि-
धं । उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धिप्रकर्षोपकर्षयोगात्तृतीयमवस्थानमनुभवति । विकलज्ञानविषयसरागधीतराग-
सकलावबोधगोचरसयोगायोगाविकल्पाच्चातुर्विध्यमप्यश्नुते । पचतयी च वृत्तिमास्कदति । तद्यथा—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपरा- ययथाख्यातमिति चारित्रं ॥ १८ ॥

सामायिकशब्दोतीतार्थः ॥ १ ॥ अय सामायिकशब्दोतीतार्थो दृष्टव्य । क ? दिग्देशानर्थदड-
विरतिसामायिक इत्यत्र । सामायिकमिति वा समासविषयत्वात् । अथवा अयतीत्याया अनर्था , सत्वव्यपरो-
पणहेतुः, संगता आया समाया , सम्पन्ना भाया समायास्तो भय, ते वा प्रयोजनमस्येति सामायिक-
मास्थान ।

सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानपरं ॥ २ ॥ सर्वस्य सावद्ययोगस्याऽभेदेन प्रत्याख्यानमत्रलम्ब्य प्रवृत्त-
मश्वृतकालं वा सामायिक प्रत्याख्यायते ।

गुप्तिप्रसंग इति चेन्नेह मानसप्रवृत्तिभावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्निवृत्तिपरत्वात्सामायिकस्य गुप्ति
प्रसंग इति ? तत्र । किं कारण ? मानसप्रवृत्तिभावात् । अत्र मानसीप्रवृत्तिरस्ति निवृत्तिलक्षणाद् गुतेरि-
त्यस्ति भेद ।

समित्तिप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र तस्य प्रवृत्त्युपदेशात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत 'यदिप्रवृत्तिरूप सामा-
यिक समितिलक्षण प्राप्तमिति तत्र । किं कारण ? तत्र यतस्य प्रवृत्त्युपदेशात् । सामायिके हि चारित्रे
यंतस्य समित्तिषु प्रवृत्तिरुपदिश्यते । अत कार्यकारणभेदादस्ति विशेषः-।

धर्मप्रसंग इति चेन्नाति वचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतद्दश-
विधो धर्मो व्याख्यात तत्र सयमेतर्भाजोऽस्य प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं अते वचनस्य कृत्स्नकर्म-
क्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् । धर्मेतर्भूतमपि चारित्रमते गृह्यते मोक्षप्राप्ते साक्षात्कारणमिति ज्ञापनाय ।

प्रमादकृतानर्थप्रवन्धविलोपे सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना ॥ ६ ॥ प्रसथावरज्जु-
देशकालप्रादुर्भागे विरोधात्प्रत्यक्षत्वात्प्रमादवशादभ्युगतनिरवयवक्रियाप्रवधविलोपे सति तदुपात्तस्य कर्मण
सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना विज्ञेया ।

विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ ७ ॥ अथवा सावद्य कर्म हिंसादिभेदेन विकल्पनिवृत्ति छेदोपस्थापना ।

परिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्र ॥ ८ ॥ (परिहरण परिहार
प्राणिवधान्नित्यस्तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्र प्रत्येतन्न्य) । तद्युनस्त्रिशद्वर्षजातस्य
सवत्सरपृथक्त्वत् तीर्थकरपादमूलसेविन , प्रत्याख्याननामभ्येयपूर्वपरगतस्य, जतुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिणा-
मजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञानस्य, प्रमादरहितस्य, महावीर्यस्य, परनिर्जरस्य, अतिदुष्करचर्यानि-
ष्टापिन , तिस्र सध्या वर्जयित्वा द्विगव्यूतगामिन सपद्यते । नान्यस्य ।

अतिसूक्ष्मकपायत्वात्सूक्ष्मसांपरायत्व ॥ ९ ॥ सूक्ष्मस्थूलसत्ववधपरिहाराप्रमत्तत्वात्
अनुपहतोत्साहस्य अखडितक्रियाविशेषस्य, सम्यग्दर्शनज्ञानमहामारुतसधुक्षितप्रशस्ताव्यनसायाग्निशिखो-
पश्लष्टकर्मधनस्य ध्यानविशेषविवसीकृतकपायविषाकुरस्य, अपचयाभिमुखानितस्तोकमोहबीजस्य, ततएव
परिप्राप्तार्थसूक्ष्मसांपरायशुद्धिसयतस्य, सूक्ष्मसांपरायचारित्रमाह्वयते ।

गुप्तिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भाव इति चेन्न तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् ॥ १० ॥
स्यान्मत गुप्तिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भवतीद चारित्र प्रवृत्तिनिरोधात्, सम्यग्यनाच्चेति ? तन्न । किं कारणं
तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् । लोभसज्ज्वलनाह्वय सांपराय सूक्ष्मो भवतीत्यय विशेष आश्रित ।

निरवशेषशान्तक्षीणमोहत्वादाख्यातचारित्र ॥ ११ ॥ चारित्रमोहस्य निरवशेषस्योपशमात्,
क्षयाच्चात्मस्वभावावास्थापेक्षालक्षणमथाह्वयात्चारित्रमित्याह्वयते । पूर्वचारित्रानुष्ठापिभिराह्वयात् न तु परि-
प्राप्त प्राञ्चोहक्षयोपशमान्यामित्याह्वयात् । अथशब्दस्यानतर्पार्थवृत्तित्वात्निरवशेषमोहस्याद्योपशमानतरमा-
भिर्भवतीत्यर्थ ।

यथाख्यातमिति वा ॥ १२ ॥ अथवा यथात्मस्वभावोपस्थित । तथैवाख्यातत्वाद्यथाख्यातमि-
त्याह्वयते ।

इत्तरुपादान ततः कर्मसमाप्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ हेतित्वेन प्रकारव्ययस्थाविपर्यासादिवु
दृष्टप्रयोगे इतिरिह विवक्षात् समाप्तिचोतनो दृष्टव्य । ततो यथाख्यातचारित्रात् सकलकर्मक्षयसमाप्ति-
र्भवतीति ज्ञाप्यते ।

उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थमानुपूर्ववचनं ॥ १४ ॥ सामाधिकदादीनामानुपूर्ववचनमु-
त्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थं क्रियते । तद्यथा—सामाधिकछेदोपस्थापनासयमजघन्यानिशुद्धिलिधिरत्या ।
तत् परिहारविशुद्धिचारित्रस्य जघन्या लब्धिरनतगुणा , तस्यैवोत्कृष्टा निशुद्धिरनतगुणा । तत् सामा-
यिकछेदोपस्थापनासयमोत्कृष्टा विशुद्धिरनतगुणा । तत् सूक्ष्मसांपरायचारित्रस्य जघन्यानिशुद्धिरनतगुणा ।
तस्यैवोत्कृष्टा विशुद्धिरनतगुणा । ततो यथाख्यातचारित्रस्य निशुद्धि सपूर्णा प्रकर्षाप्रकर्षनिरहिता अनत-
गुणा एव । पच एते चारित्रोपयोगा शब्दनिपत्येन सख्येयभेदा । शुद्धव्ययसानभेदादसदयेया । अर्थ-
तोऽनतभेदाश्च भवति । तदेतच्चारित्र पूर्वाश्रयनिरोधकारणत्वात्परमसरहेतुरवसेय ।

आहोक्त चारित्र तदनतरमुदिष्ट यत्पता निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधान कर्त्तव्यमित्यत्रोच्यते ।
तद्विनिध बाह्यमभ्यतर च तत्प्रत्येक पञ्चविध तत्र वाह्यस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यास नकायक्लेशा वाह्यं तपः ॥ १९ ॥-

दृष्टफलानपेक्ष सयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्यर्थमनशनवचन ॥ १ ॥

यत्किंचिद्दृष्टफल मत्रसाधनाद्यनुद्दिश्य क्रियमाणमुपनसनमनशनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? सयमप्रसिद्धि
रागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्यर्थमवसेयम् ।

तद्विविधमवधृतानवधृतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनशनं द्वेषा व्यवातिष्ठते, कुतोऽवधृतानव-
धृतकालभेदात् । तत्रावधृतकाल सकृद्भोजन चतुर्थभक्तादि, अनवधृतकालमादेहोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसतोपस्वाध्यायसुखसिद्ध्याद्यर्थमावमोदर्य ॥ ३ ॥ आशित भवो
य औदन तस्य चतुर्भोगेनाह्नप्रासेन वा अवममून उदरमस्यासात्रमोदर, अमोदरस्य भाव, कर्म वा
आवमौदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसतोपस्वाध्यायसुखसिद्ध्यर्थं ।

एकागारसप्तवेसमैकरथ्यार्द्धग्रामादिविषयः संकल्पोष्टिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो
मुनेरेकागारादिविषय सकल्पश्चित्तारोध वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगतव्य ।

दातैर्द्रियत्वनेजोहानिसंयमोपरोधव्यावृत्त्याद्यर्थं घृतादिरसत्यजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥
दातैर्द्रियत्व नेजोहानि संयमोपरोधनिवृत्तिरिद्व्येयमाद्यर्थं, घृतदाधिगुडतैलादिरसत्यजन रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोल्लसनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत रसशब्दोऽय गुणवाची तद्व-
तश्चात्र परित्याग इष्ट इति तस्माद्रसवत्परित्याग इति निर्देश कर्तव्य इति ? तन्न । किं कारणं ? मतो लुप्तनि-
र्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽय मत्तु. यथा शुक्र पट इति ।

व्यतिरेकाद्वा तत्संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अथवा न गुण व्यतिरिच्य गुणी वर्तते तत सामार्थ्याच्च-
द्वनिर्देश प्रतिपत्तव्य । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरित्यागो नान्यथेति ।

सर्वत्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्सर्वसुपभोगाहं पुद्गलद्रव्य रसवत् । अतः
सर्वत्याग प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं प्रकर्षगते । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे संप्रत्ययो
भवति तथा सर्वस्य पुद्गलद्रव्यस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसंप्रत्ययो भवति । कश्चिदाह—

अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानानावरोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥
वृत्तिपरिसंख्यानमिद सामान्य भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां तेनै-
वावरोधत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मत तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्पात्
निर्देशव्या, इति पृथगुपदेश कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद् वृत्तिपरिसंख्यानस्य ॥ ११ ॥ न वा एष दोष- किं कारणं ?
भिक्षाचरणे प्रवर्तमान साधु एतावत्क्षेत्रत्रिपया कायचेष्टा कुर्वीत, कदाचिद्यथाशक्तिरिति त्रिपयगण-
नार्थं वृत्तिपरिसंख्यान क्रियते अनशनमभ्यवहर्त्तव्यनिवृत्ति । आत्रमोदर्यरसपरित्यागावभ्यवहर्त्तव्यैकदेश-
निवृत्तिपराविति महान्भेदः ।

आवाधात्ययब्रह्मचर्यस्त्राध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥
शुन्यागारादिषु विविक्तिषु जतुपीडात्रिरहितेषु सयतस्य शय्यासन वेदितव्य । तत्किमर्थं ? आवाधात्ययब्रह्म-
चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं ।

कायक्लेश स्थानमौनात्पनादिरनेरुधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थान वाचयमत्वं, आतपन, वृक्षमूल इत्येवमादिना शरीरखेद कायक्लेश इत्युच्यते । स किमर्थ—

देहदु खतितिक्षामुखानभिष्वगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थ ॥ १४ ॥ दु खापनिपाते सति तिति-
क्षार्थं विषयमुखे वानभिष्वगार्थं प्रवचनप्रभावनार्थं च कायक्लेशानुष्ठान क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेश-
फाले सुचोदितस्य द्वद्वोपनिपाते सति समाधान न स्यात् ।

परीपहजातीयत्वात्पौनरुक्त्यामिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमय
कायक्लेश स्थानमौनादि परीपहजातीयस्तत पुनरुपदेश पौनरुक्त्य जनयतीति ? तन्न । किं कारण ? स्व
कृतकायक्लेशापेक्षत्वात् । बुद्धिपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते । यतोयदृच्छयोपनिपाते परीपह । दृष्टफलानपेक्ष-
मित्येतत्सर्वत्रानुपसृत्ते । तत्तर्हि कर्तव्य—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्योगनिग्रहोऽग्निरित्यत सम्यग्रहणमनुपसृत्ते
तेन दृष्टफलनिवृत्ति कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुत ।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्बाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशनादिद्रव्यमपेक्ष्य क्रियत इति बाह्यत्वमस्य ग्राह्य । ✓

परप्रत्यक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेया खल्वप्यनशनादिप्रत्यक्ष भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम् । ✓

तीर्थ्यगृहस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थ्यगृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्व । ✓
कथ तर्ह्येतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्देहनात्तपः ॥ २० ॥ यथाग्नि सञ्चित तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनायर्जित निर्देह- ✓
तीति तप इति निरुच्यते ।

देहेन्द्रियतापाद्वा ॥ २१ ॥ अथवा देहस्येन्द्रियाणा च ताप करोतीत्यनशनादि तप इत्युच्यते । ✓
तत्तापादिन्द्रियनिग्रह सुकरो भवति ।

उक्त ग्राह्य तप , अध्याम्यन्तरस्य के भेदा इत्यत्रोच्यते ।

प्रायश्चित्तविनयवैयाघृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कुत पुनरुत्तरत्वं ?
यतोऽन्यतीर्थानभ्यस्तत्त्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्यैस्तीर्थैरनभ्यस्तमनालीढ ततोऽस्योत्तरत्वम् ✓
अभ्यन्तरामिति यावत् । अत कारणव्यापारालम्बन ततोऽस्याभ्यन्तरत्वम् ।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमान प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्याभ्यन्तर ✓
स्वमनसेष ।

तद्वेदप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीना भेदशब्दोपसहितानामन्यपदार्थे वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीना भेदशब्दोपसहितानामन्य
पदार्थे वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पच च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपंचद्विभेदामिति ।

द्विशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्व-
निपात प्राप्नोति । द्वन्द्वे—अल्पात्तरामिति सूत्रप्रामाण्यात्सङ्ख्याया अत्पीयस्या इत्युपसर्गानाच्चेति
तत्र । किं कारण ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । पूर्वसूत्रे निहिताना च नसादिभिर्गोत्राक्रममामिसन्ध्य कथ स्यादिति
नैतद्युक्त न लक्षणैः हि पदकारा अनुक्त्यां , पदकारानामलक्षणमनुसृत्य नच प्रयोजनेन लक्षणमु-
नीय नैप दोष । राजदन्तादिषु पाठ करिष्यते । लक्ष्यानुविधानाद्दृष्टव्यम् ।

प्राग्ध्यानादिति वचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥ प्राग्ध्यानादित्युच्यते यथासंख्यप्रति-
पात्ति कथं स्यादिति । इतरथा हि वैपम्याद्यथासंख्य न स्यात् ।

तत्रान्यन्तरतपोभेदस्याद्यस्य निर्दिष्टविकल्पसख्या भेदाख्या, विशेष्यरूपव्यर्थमिदं मुच्यते ।

आलोचनप्रतिक्रमणतद्दुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारो- पस्थापनाः ॥ २२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रमाददोषव्युदासभावप्रसादनैः शल्यानवस्थाव्यावृत्तिमर्यादात्यागसंयमदार्ढ्याराध-
नादिसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ प्रमाददोषव्युदास । भावप्रसादो नै शल्यानस्थावृत्तिः । मर्या-
दात्याग । संयमदार्ढ्यमाराधनमित्येवमादीनां सिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं नवविधं विधीयते । प्रायः साधुलोकः ।
प्रायस्य यस्मिन्कर्मणि चित्तं तत्प्रायश्चित्तम् । प्रायाश्चित्तचित्तयोरिति सुदुः अपराधो वा प्रायः, चित्त-
शुद्धिः । प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्त—अपराधविशुद्धिरित्यर्थः ।

तत्र गुरवे प्रमादविनिवेदनं दशदोषवर्जितमालोचनं ॥ २ ॥ तेषु नवसु प्रायश्चित्तवि-
कल्पेषु गुरवे एकान्ते निष्पण्णाय प्रसन्नमनसे विदितदेशकालस्य शिष्यस्य सविनयेनात्मप्रमादविनिवेदनं,
दशभिर्दोषैर्विनिर्जितमालोचनमित्याख्यायते । के पुनस्ते दशदोषा इति चेदुच्यते—

उपकरणेषु दत्तेषु प्रायश्चित्तं मे लघुं कुर्वन्तीति चिन्त्य दानं प्रथममालोचनदोषः ॥ १ ॥ प्रकृत्या
दुर्बलो ग्लानोह उपवासादि न कर्तुमलयदि लघुं दीयेत ततोदोषविनिवेदनं करिष्ये इति वचनं द्वितीयोदोषः ॥ २ ॥
अन्यादृष्टदोषगृहणं कृत्वा प्रकाशदोषविनिवेदनं मायाचारस्तृतीयो दोषः ॥ ३ ॥ आलस्यप्रमादाद्वात्माप-
राधावबोधनिरस्तुक्तस्य स्थूलदोषप्रतिपादनं चतुर्थं ॥ ४ ॥ महादुश्चरप्रायश्चित्तभयान्महादोषसवरणं
कृत्वा तदनु प्रमादाचारनिबोधनं पचमं ॥ ५ ॥ ईदृशे अतातिचारे सति किं न स्यात्प्रायश्चित्तीमित्युपायेन
गुरुपासना पठः ॥ ६ ॥ पाक्षिकाचातुर्मासिकसांवत्सरिकेषु कर्मसु महति यतिसमवाये आलोचनशब्दा
कुले पूर्वदोषकथनं सप्तमं ॥ ७ ॥ गुरुपपादितं प्रायश्चित्तं किमिदं युक्तं आगमे स्वान्वेति शक्यमानस्या-
न्यसाधुप्रतिपन्नोऽप्यम ॥ ८ ॥ यत्किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्यात्मना समानाथैव प्रमादाचरितमावेद्य महदपि
प्रहीतं प्रायश्चित्तं न फलकरमिति नवमं ॥ ९ ॥ अस्यापराधेन ममातिचारं समानं तमयमेव वेत्ति
अस्मै यद्वत् तदेव मे युक्तं लघ्वकर्त्तव्यमिति स्वदुश्चरितसवरणं दशमो दोषः ॥ १० ॥ आत्मन्यपराध-
चिरमनवस्थाप्य कृतिभावमन्तरेण बालप्रदृष्टबुद्ध्या दोषं निवेदयत न ते दोषा भवन्त्येव च । सय-
तालोचनं द्विविधमिदमेकान्ते सयतिकालोचनं, आश्रय प्रकाशते लज्जापरपरिभवादिगणनया निवेद्यातिचारं
यदि न शोधयेदपरिभवाद्यप्ययाधमर्गमनसीदति । महदपि तपस्कर्म्म अनालोचनपूर्वकं नाभिप्रेत-
फलप्रदं, अतिक्रमायगतौपधनरक्ततालोचनस्यापि गुरुदत्तप्रायश्चित्तमङ्कुरतोऽपरिकर्मं सस्यन्महाफलं न
स्यात् । कृतालोचनचित्तगतं प्रायश्चित्तं परिस्पष्टदर्पणतरुपरिभ्राजते ।

मिथ्यादुष्कृताभिधानाद्यभिव्यक्तप्रतिक्रिया प्रतिक्रमणं ॥ ३ ॥ कर्मप्रमादोदयजनितं
मिथ्या मे दुःकृतमित्येवमाद्यभिव्यक्तं प्रतीकारं प्रतिक्रमणमित्युच्यते ।

तद्दुभयसंसर्गं सति शोधनात्तद्दुभयं ॥ ४ ॥ किञ्चित्कर्मालोचनमात्रादेव शुष्यति । अपर-
प्रतिक्रमणं, इतरपुनस्तद्दुभयसंसर्गं सति शुद्धिमुपयातीति तद्दुभयमित्युपादिश्यते ।

इदमयुक्तं वर्तते किमत्रायुक्तमालोचयत न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तमित्युक्तं पुनरुपदिष्टं प्रतिक्रमणमात्रादेव
शुद्धिकरमिति एतदयुक्तं अथ तत्राप्यालोचनपूर्वकत्वमभ्युपगम्यते तद्दुभयोपदेशो व्यर्थः ? नैष दोषः सं-
प्रतिक्रमणमालोचनपूर्वकमेव । किन्तु पूर्वं गुरुणाम्यनुज्ञातं शिष्येणैव कर्त्तव्यम् । इदं पुनर्गुरुणैवानुष्ठेयं ।

संसक्तान्श्रपानोपकरणादिविभजन विवेकः ॥ ५ ॥ ससक्तानामनपानोपकरणादीनां विभजन विवेक इत्युच्यते ।

व्युत्सर्गः कायोत्सर्गादिकरण ॥ ६ ॥ कालनियमेन कायोत्सर्गादिकरण व्युत्सर्ग इत्युच्यते ।

तपोऽनशनानादि ॥ ७ ॥ अनशानामौर्दव्यवृत्तिपरिसंख्यानानादि तपोऽनगतव्य ।

दिवसपक्षमासादिना प्रव्रज्याहापन छेदः ॥ ८ ॥ चिरप्रव्रजितस्य दिवसमासादिविभागेन प्रव्रज्याहापन छेद इति प्रत्येतव्य ।

पक्षमासादिविभागेन ससर्गमतरेण दूरतः परिवर्जन परिहार इत्यवधियते ॥ ९ ॥

पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥ १० ॥ महाव्रतानां मूच्छेदं कृत्वा पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापनेत्याख्यायते । विद्यायोगोपकरणप्रहणादिषु प्रश्नविनयमतरेण प्रवृत्तिरेव दोष इति तस्य प्रायश्चित्तमालोचनमात्र । दशकालनियमेनाश्रय कर्तव्यमित्याश्रिताना धर्मरूपादिव्याक्षेपहेतुसन्निधानेन विस्मरणे सति पुनरनुष्ठाने प्रतिक्रमण तस्य प्रायश्चित्त । भयत्परणविस्मरणोऽनवबोधाशक्तिव्यसनादिभिर्महाव्रतातिचारं सति प्राक्छेदात्यङ्घ्रिय प्रायश्चित्त विधेय । शक्तयनिगूहनेन प्रयत्नेन परिहरत कुतश्चित्कारणादप्रासुकमहणप्राहणयो प्रासुकस्यापि प्रत्याख्यानस्य विस्मरणात् प्रतिगृहे च स्मृत्वा पुनस्तदुज्जन प्रायश्चित्त । दु स्वप्रदुर्द्विचतनमलोत्सर्जनमूत्रातिचारमहानदीमहाटवीतरणादिषु व्युत्सर्ग, प्रायश्चित्त । बहुकृत्व प्रमादनद्दृष्टापरान्धप्रत्यनीकवृत्तिविरुद्धदृष्टीनां यथाक्रम छेद मूलभूम्यनुपस्थापन पारविकेविधान क्रियते । अपरकृष्टयाचार्यमूले प्रायश्चित्तप्रहणमनुपस्थापन । आचार्यादाचार्यातर प्रापणमातृतीय पारविक तदेतन्नप्रविध प्रायश्चित्त, देशकालशक्तिसयमाद्यनिरोधेनापराधानुरूप दोषप्रशमन चिकित्सितत्रिधेय । जीनस्यासङ्घेयलोकपरिमाणा — परिणामविकल्पा, अपराधाश्च तावत् एन, न तेन तावद्विकल्प प्रायश्चित्तमस्ति । व्यवहारनयापेक्षया पिंडीकृत्य प्रायश्चित्तविधानमुक्त ।

आह व्याख्यात प्रायश्चित्तमिदानीं तदनंतरमुदिष्टस्य विनयस्य विकल्पा वक्तव्या ? अत्रोच्यते,—

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसवध. ॥ १ ॥ विनय इत्यनुवर्त्तते तेन प्रत्येकमभिसवधो भवति

ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्र्यविनय उपचारविनयश्चेति ।

तत्र सबहुमानज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिज्ञानविनयः ॥ २ ॥ अनलत्तेन शुद्धमनसा देशकालादिविशुद्धिविधानविचक्षणन सत्रहुमानोपधाशक्तिभियेव्यमाणो मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिज्ञानविनयो वेदितव्य ।

पदार्थश्रद्धाने नेशकितत्वादिच्छक्षणोपेतता दर्शनविनयः ॥ ३ ॥ सामायिकदि लोकाविदुसारपर्वते श्रुतसमुद्रे यथा भगवद्विरूपदिष्टा पदार्था यथाच्छक्षणा वर्त्तते 'नान्यथा वादिनो जिना' इति नि सहायोपेतता दर्शनविनय इत्याख्यायते ।

तद्वत्तश्चरित्रे समाहितचित्तता चारित्र्यविनयः ॥ ४ ॥ तद्वतो ज्ञानदर्शनवत् पचविधदुश्चरचरणश्रवणानतरसमुद्भिन्नरोमाचाभिष्यज्यमानानातर्भक्ते परप्रसादो मस्तकाजालिकरणादिभिर्भक्तिश्चानुष्ठाप्य चारित्र्यविनय प्रत्येतव्य ।

प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिषु पूजनीयेष्वभ्युत्थानाभिगमनाजलिकरणादिरूपचारविनयः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिषु पूजनीयेषु अभ्युत्थानाभिगमनाजलिकरणपदानुगमनादिरात्मानुरूप उपचारविनयोऽनगतव्य ।

परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोभिरंजलिक्रियागुणसकीर्तनानुस्मरणादिः ॥६॥ परोक्षेष्वप्याचार्यादिष्वजलिक्रियागुणसकीर्तनानुस्मरणज्ञानानुष्ठापित्वादि. कायवाङ्मनोभिरंगतव्य. ।

किमर्थमिदं विनयभावन ।

ज्ञानलाभाचारविशुद्धिसम्पगाराधनाद्यर्थं विनयभावनं ॥७॥ ज्ञानलाभः, आचारविशुद्धिः, सम्पगाराधनमित्येवमादीनां सिद्धिर्भवति विनयभावनेन । ततश्च निवृत्तिमुखामिति विनयभावनं क्रियते ।

आह विनयोऽर्णितः, तदनतरोद्देशभाजो वैयावृत्त्यस्येदानीं विवरणं कर्तव्यमित्यत इदानीमुच्यते—

आचार्योपाध्यायतपस्विक्षैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानां ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यमित्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ वैयावृत्त्यमित्यनुवृत्ते तेन प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति । आचार्यवैयावृत्त्यमुपाध्यायवैयावृत्त्यमित्यादि ।

व्यावृत्तस्य भावः कर्म च वैयावृत्त्य ॥ २ ॥ कामचेष्टया द्रव्यांतरेण वा व्यावृत्तस्य भावकर्म वा वैयावृत्त्यमित्युच्यते ।

आचरति यस्माद्भवतानीत्याचार्यः ॥ १ ॥ यस्मात्सम्पगज्ञानादिगुणाधारादाहृत्य भवतानि स्वर्गापवर्गमुखाभृत्तत्रीजानि भव्या हितार्थमाचरति स आचार्यः ।

उपेत्य यस्माद्धीयते इत्युपाध्यायः ॥ ४ ॥ विनेयेनोपेत्य यस्माद्भवतशीलभावनानाधिष्ठानादागम श्रुताख्यमधीयते स उपाध्यायः ।

महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ ५ ॥ महोपवासादिलक्षण तपोवृत्तिष्ठति यः स तपस्वीत्युच्यते । कृत एतत् अतिशयार्थं मत्वर्थीयप्रयोगात् ।

शिक्षाशीलः शैक्ष्यः ॥ ६ ॥ श्रुतज्ञानशिक्षणपरं अनुपरतततमानानिपुणं शैक्षक इति लक्ष्यते ।

रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ ७ ॥ रुजादिभिः क्लिष्टशरीरो ग्लान इत्युच्यते ।

गणः स्वविरसंततिः ॥ ८ ॥ स्वविराणां सततिर्गण इत्युच्यते ।

दीक्षकाचार्याशिक्ष्यसस्त्यायः कुलं ॥९॥ दीक्षकस्याचार्यस्य शिक्ष्यसस्त्यायः कुलव्यपदेशमर्हति ।

चतुर्वर्णश्रमणनिवहः संघः ॥ १० ॥ चतुर्वर्णीनां श्रमणानां निवहः संघ इति समाह्वयते ।

चिरमव्रजितः साधुः ॥ ११ ॥ चिरकालभावितप्रव्रज्यागुणः साधुरित्याम्नायते ।

मनोज्ञोऽभिरूपः ॥ १२ ॥ अभिरूपो मनोज्ञ इत्यभिधीयते ।

समतो वा लोकस्य विद्वत्चावकृत्वमहाकुलत्वादिभिः ॥ १३ ॥ अथ वा विद्वान्, धार्मी, महाकुलीन इति यो लोकस्य समतः स मनोज्ञः, तस्य ग्रहणं प्रवचनस्य लोके गौरवोत्पादनहेतुत्वात् ।

असयतसम्यग्दृष्टिर्वा ॥ १४ ॥ अथवा असयतसम्यग्दृष्टिर्मनोज्ञ इति गृह्यते ससारोपेत्यरूपत्वात् । तेषां व्याधिपरीषहमिध्यात्याद्युपनिपाते प्रासुकौषधिभक्तपानप्रतिश्रयपीठफलकसस्तरणादिभिर्धर्मोपकरणैस्तत्प्रतीकारं सम्यग्प्रत्यवस्थापनमित्येवमादि वैयावृत्त्यः ।

वाङ्मनोव्यासंभवे स्वकायेन तदानुकूल्यानुष्ठानं च ॥ १५ ॥ वाङ्मनोव्यासंभवेऽपि स्वकायेन श्लेषसंघाणकाद्यतर्मलापकर्षणादितदानुकूल्यानुष्ठानं च वैयावृत्त्यमिति कथ्यते ।

तत्पुनः किमर्थमिति चेदुच्यते,

समाध्यायान्विचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥ १६ ॥ समाध्यायानं

नवमोऽध्याय ।

त्रिचिकित्साभाव प्रवचनवात्मस्य, सनाथना चेत्येवमयामिज्यक्त्यर्थं वैपाट्टस्यनिष्पत्ते । किमर्थं ब्रह्मना-
मुपक्षेपे क्रियते । ननु सवर्षेयावृत्त्य गणवैपाट्टस्यमिति वा वक्तव्य ।

बहूपदेशात्कचिन्नियमेन प्रवृत्तिज्ञापनाय भूयसामुपन्यासः ॥ १७ ॥ बहूपु वैपाट्टस्या-
ह्वेषुपदिष्टेषु कचिक्तस्याचि प्रवृत्तिर्यथास्यादित्येवमाद्यर्थं भूयसानुपन्यास क्रियते ।

आह व्याख्यात वैपाट्टस्य तत्समर्पणोद्देशमात्र स्वाभ्यासस्येदानीं निर्देश करणीय इत्यत्राभिधीयते,—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशः ॥ २५ ॥

निरवयवग्रंथार्थोभयप्रदान वाचना ॥ १ ॥ निरवयवग्रंथस्यार्थस्य तदुभयस्य वा पात्रे प्रतिपादन

वाचनेत्युच्यते ।

सशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः पृच्छन ॥ २ ॥ आत्मोन्नतिपरति-
सधानोपहाससवोपग्रहसनादिविजित सशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा ग्रंथस्यार्थस्य वा परं प्रत्यनु-
योग पृच्छनमिति भाष्यते ।

अधिगतार्थस्य मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा ॥ ३ ॥ अधिगतपदार्थपक्रियस्य तत्सायसिपद्वयदर्पित-
चेतसो मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा वेदितव्या ।

घोषविशुद्धपरिवर्तनमाम्नायः ॥ ४ ॥ व्रतिनो वेदितसमाहारस्येहलौकिककण्डनिरपेक्षस्य द्रुत-
विभक्तिादिवोपग्रहोपनिशुद्ध परिवर्तनमाम्नाय इत्युपदिश्यते ।

धर्मकथाद्यनुष्ठान धर्मोपदेशः ॥ ५ ॥ दृष्टप्रयोजनपरित्यागादुन्मार्गानिवर्तनार्थं संदेहव्यावर्तना-
पूर्वपदार्थप्रकाशनार्थं धर्मकथाद्यनुष्ठान धर्मोपदेश इत्याख्यायते । किमर्थोऽयं स्वाभ्यास १

प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायाद्यर्थः स्वाभ्यासः ॥ ६ ॥ प्रज्ञातिशय , प्रशस्ताध्यवसाय प्रव-
चनस्थिति सशयोच्छेद परवादिशरुभावा । परमसवेग तपोवृद्धिरतिचारनिशुद्धिरित्येवमाद्यर्थं स्वा-
भ्यासोनुष्ठेय ।

आह वर्णित पचविध स्वाभ्यास तदनतरमुद्दिष्टो यो व्युत्सर्गस्तस्य भेद इदानीं वक्तव्य इत्यत्राभिधीयते,—

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्ग इत्यनुवृत्तेर्व्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ व्युत्सर्जनं व्युत्सर्ग इति भावशाब्द उच्छेदो-
च्यते । तदपेक्षाऽयं व्यतिरेकनिर्देश ।

सपधीयते बलाधानार्थमित्युपधि ॥ २ ॥ योषोऽन्यस्य बलाधानार्थमुत्तरीयं नु उत्तरीयमित्युच्यते ।

अनुपात्तवस्तुन्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गः ॥ ३ ॥ आत्मनानुपात्तस्य दृष्टान्तनापत्तस्य यस्तुन-
स्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गो वेदितव्य ।

क्रोधादि भावनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्गः ॥ ४ ॥ क्रोधमनमयात्रोमिष्यात्तहास्यस्य-
रतिशोकमयादिदोषनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग इति निश्चीयते ।

कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वा ॥ ५ ॥ कायत्यागश्चाभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग इत्युच्यते ।
स पुनर्हीनिध । नियतकालो यावज्जीवं चेति ।

परिग्रहनिवृत्तेरवचनमिति चेन्न तस्य धनाहिरण्यवसनादिविषयत्वान् ॥ ६ ॥
स्यादेतन्महाव्रतोपदेशकाले परिग्रहनिवृत्तिरिति भाष्यते ।

धर्माभ्यन्तरे भावादिति चेन्न प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्विश
विधधर्मोऽतरीभूतस्याग इति-पुनरिद वचनमनर्थकमिति तत्र किं कारण ? तस्य प्रासुकनिरवद्याहारा-
दिनिवृत्तितंत्रत्वात् ।

तस्य प्रायश्चित्ताभ्यन्तरत्वादिति चेन्न प्रतिद्वंद्विभावात् ॥ ८ ॥ अथमतमेतत्प्रायश्चित्ता-
भ्यन्तरो व्युत्सर्गस्तत पुनस्तस्य वचनमनर्थकमिति तत्र किं कारण ? तस्य प्रतिद्वंद्विभावात्तस्य हि व्युत्स-
र्गस्यातिचार प्रतिद्वंद्वि विद्यते । अय पुनरनपेक्ष क्रियते इत्यस्ति विशेष ।

अनेकत्रावचनमनेनैव गतत्वादिति चेन्न शक्यपेक्षत्वात् ॥ ९ ॥ अनेकेत्र वचनमनर्थकमे-
वास्तु पर्याप्तमिति तत्र किं कारण ? शक्यपेक्षत्वात् । क्वचित्सनातन प्रत्याख्यायते क्वचिनिरवद्यमपि नियत-
काल क्वचिदनियतकाल पुरुषशक्यपेक्षत्वान्निवृत्तिधर्मस्योत्तरोत्तरगुणप्रकर्षाद्दुःसाहोपादनार्थत्वाच्च न पौन-
रुक्त्य । किमर्थं पुनर्व्युत्सर्ग, —

नि संगनिर्भयत्वजीविताशाब्दुदासात्प्रथो व्युत्सर्गः ॥ १० ॥ नि संगत निर्भयत्व जीवि-
ताशाब्दुदास दोषोच्छेदो मोक्षमार्गभावनपरत्प्रमिष्यमाद्यर्था व्युत्सर्गोऽभिधीयते । स द्विविध ।

आह अभ्यन्तरतप षोढा प्रतिज्ञाय प्राग्ध्यानादिति यत्सन्त्यस्त तपोध्यानाभिधान तदनाविष्कृतार्थं
प्राप्तविचारकालमित्यत्रोच्यते, —

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमांतमुहूर्त्तात् ॥२७॥

आद्य संहननत्रयमुत्तमं ॥ १ ॥ वज्रनृपभनाराचसहनन, वज्रनाराचसहनन, नाराचसहनन-
मित्येतन्नितय सहननमुत्तम । कुतो ध्यानादिवृत्तिपिशेषहेतुत्वात् । तत्र मोक्षस्य कारणमाद्यमेकमेव ।
ध्यानस्य त्रितयमपि उत्तमसहनन ।

तस्य उत्तमसहननस्यैकशब्दः सख्यापदं ॥ २ ॥ अन्या सहायाद्यनेकार्थसमये एक
शब्दोऽत्र सख्यावाची गृह्यते ।

अग्यते तदगमिति तस्मिन्निति वाप्रमुखं ॥ ३ ॥ अगेर्गत्यर्थस्य कर्मण्यधिकरणे वा उणा-
दौ रगिणापातित । 'वज्रेद्रभद्राप्र इत्यत्र, अग्र मुखमित्यर्थ ।

चित्ता अंतःकरणवृत्तिः ॥ ४ ॥ अत करणवृत्तिरर्थेषु चित्तेत्युच्यते ।

अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाकर्तृत्वेनावस्थान निरोधः ॥ ५ ॥ गमनभोजनशयना-
ध्ययनादिषु क्रियाविशेषेषु अनियमेन वर्तमानस्य एकरूप, एकस्या क्रियाया कर्तृत्वेनावस्थान निरोध
इत्यवगम्यते । एकमत्र मुख यस्य सोयमेकाग्र । चिंताया निरोध चिंतानिरोध । एकाग्र चिंतानि-
रोध । एकाग्रचित्तानिरोध । कुत पुनरसौ एकाग्रत्वेन चिंतानिरोध ?

वीर्यविशेषात्प्रदीपशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा प्रदीपशिखानिरागधे प्रज्वलिता न परिस्पदते तथा
निराकुले देशे वीर्यविशेषादवकम्पमाना चिंता विना व्याक्षेपण एकामेगानतिष्ठते ।

अर्थपर्यायवाची वाग्रशब्दः ॥ ७ ॥ अथवा अग्यते इत्यमर्थ इत्यर्थ । एकमत्र एकाम ।
एकामे चिंताया निरोध एकाग्रचित्तानिरोध । योगविभागान्मयूरव्यसकादिद्वयाद्वा वृत्ति एकस्मिन्द्रव्यपरमाणौ
भावपरमाणौ वाऽर्थे चिंतानियम इत्यर्थ ॥

ध्यानशब्दो भावकर्तृकरणमाधनो विवक्षावशात् ॥ ८ ॥ अय ध्यानशब्द , भावकर्तृकरण-
साधनो विवक्षावशाद्देदितव्य । तत्र ध्येय प्रति अव्यावृत्तस्य भावमात्रेणाभिधाने ध्यातिर्ध्यानमिति भव
साधनो ध्यानशब्द । ध्यायतीति ध्यानमिति बहुलापेक्षया कर्तृसाधनश्च युज्यते । करणप्रशापरायाम-

भिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां यथा साध्वसिर्दिष्टनतीति प्रयोक्तृनिर्वर्त्ययो सतोरप्युद्यमननिपातनयोरनिशेष-
तत्रत्वाच्छेदनस्य कर्तृधर्माध्यारोप क्रियते तथा दिष्यासोरस्यात्मन ज्ञानानरणनीर्थांतरायक्षयापशमाविशेष-
तत्रत्वात् ध्यानपरिणामस्य युज्यते कर्तृत्व । करणत्वमपि चास्य पर्यायपर्यायिणाभेदपरिकल्पनासद्भावत् ।
युज्यते । अग्नेर्दाहपाकत्वेदादिक्रियाप्रवृत्तस्यात्मभूतौष्ण्यकरणपरिकल्पनत् ।

एकांतपरिकल्पनायां दोषविधानमुक्त ॥ ९ ॥ अर्थांतरभावोऽनर्थांतरमात्र एवेत्येकांत-
कल्पनाया दोषविधानमुक्त आदिसूत्रे ।

प्रणीतपरिमाणो मुहूर्त्त ॥ १० ॥ मुहूर्त्त इति काल विशेषमात्रशब्द । तस्य परिमाण
प्राग्विहित ।

उत्तमसहननाभिधानमग्न्यस्येत्कालाध्यवसायधारणसामर्थ्यात् ॥ ११ ॥ अन्यत्सहन-
नमेतावत् काल चिंतानिरोधधारणे साधनभावं प्रत्यसमर्थमिति उत्तमसहनग्रहण क्रियते ।

एकाग्रवचन वैयग्रयनिवृत्त्यर्थ ॥ १२ ॥ एकाग्रवचन क्रियते वैयग्रयनिवृत्त्यर्थ । व्यग्र हि
ज्ञानमेव न ध्यानमिति ।

चिंतानिरोधग्रहण तत्स्वाभाव्यप्रदर्शनार्थ ॥ १३ ॥ यथा पृथिव्या कस्मिंश्चित्परिणाम-
विशेषे घटशब्दो वर्तते । एव चिंताया ज्ञानात्मिकाया वृत्तिविशेषे ध्यानशब्दो वर्तते इति प्रदर्शनार्थं
चिंतानिरोध इति विशेष्यते ।

ध्यानमित्यविकृतस्वरूपनिर्देशार्थ ॥ १४ ॥ यत्तदाधिकृतमुत्तम तप , तत्स्वरूपनिर्देशार्थं ध्यान
वचन क्रियते ।

मुहूर्त्तवचनादाहरादिविनिश्चित ॥ १५ ॥ आहरादिकालांतरव्याप्यर्थं मुहूर्त्तवचन क्रियते ।
अत पर दुर्द्धरत्वात् ।

अभावो निरोध इति चेन्न केनचित्पर्यायेणोपेतत्वात् ॥ १६ ॥ स्यात्ततमभावो निरोध इत्यनर्था-
ंतरसचेत्, ध्यानशब्दार्थं खराविधानत् ध्यानमसत्प्रसजताति 'तन्न । किं कारणं' केनचित्पर्यायेणोपेतत्वात् ।
अन्यचिंताभावनिरक्षायामसदेव ध्यान । विद्यक्षितार्थविषयावगमस्वभावनसामर्थ्यापेक्षया सदेवेति चोच्यते ।

अभावस्य च वस्तुत्वाद्धेतुत्वत्वादि ॥ १७ ॥ अभावोऽप्यय वस्तुधर्मं क्षुत हेत्वगत्वादिति
ततश्चोभाळभावात् ।

एकार्थवचन विस्पष्टत्वादिति चेन्नानिष्टप्रसगात् ॥ १८ ॥ स्यात्ततमेकार्थचिंतानिरोध
इत्यस्तु विस्पष्टत्वादिति तन्न किं कारणमनिष्टप्रसगात् । किमनिष्ट 'बीचारोर्ध्वजनयोगसन्नातिरिति'
यक्ष्यते तेनार्थसकम इष्यते द्रव्यात्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये । यद्येकार्थं निराध इह गृह्यते तद्विरोध स्यात् ।

एकाग्रवचने तुल्यमिति चेन्नाभिमुख्ये सति पौन पुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १९ ॥
अथ मतमेतदेकार्थवचनेऽपि तस्यानिष्टस्य प्रसगात् तुल्य इति चेन्न किं कारणमाभिमुख्ये सति पौन पुन्येना
ऽपि वृत्तिविज्ञानार्थत्वात् । अत्र मुखमिति ह्युच्यमानेऽनेकमुखत्वं निवर्तित एकमुखं तु सक्रमोऽन्युपगत
एवेति नानिष्टप्राप्ति ।

प्राधान्यवाचिनो वैकशब्दस्य ग्रहण ॥ २० ॥ अधना प्राधान्यवचनमेकशब्द इह गृह्यते
प्राधान्यस्य पुत्र आभिमुख्येन चिंतानिरोध इत्यर्थ । आस्मिन्पक्षेऽर्थो गृहीत ।

अगतीत्यप्रमात्मेति वा ॥ २१ ॥ अथ वा अगतीत्यप्रमात्मेत्यर्थ । द्रव्यार्थनवैकस्मिन्नात्मन्ये
चिंतानिरोधो ध्यान तत स्ववृत्तित्वात् बाह्येयप्राधान्यापेक्षा निवर्तिता भवति ।

दिवसमासाद्यनस्थानगुपयुक्तस्येति चेन्नैन्द्रियोपघातप्रसंगात् ॥ २२ ॥ स्यादेतद्व्याप्तोपयोगेन दिवसमासाद्यनस्थान नातमुर्हतादिति तन्न किं कारणमिन्द्रियोपघातप्रसंगात् ।

प्राणापानविनिग्रहो ध्यानमिति चेन्न शरीरपातप्रसंगात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्प्राणापानकर्मणो निग्रहो ध्यानमिति तन्न किं कारणं ? शरीरपातप्रसंगात् । प्राणापाननिग्रहसति तद्वद्भूतवेदनाप्रकर्षात् । आश्वेव शरीरस्य पातप्रसज्येत । तस्मान्मदमदप्राणापानप्रचारस्य ध्यानयुज्यते ।

मात्राकालपरिगणनमिति चेन्न ध्यानातिक्रमात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतमात्राकालपरिगणनध्यानमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानस्यातिक्रमात् । मात्राभिर्यदि कालगणनक्रियते ध्यानमेव न स्याद्वैयग्र्यात् ।

विध्युपायनिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न गुण्वादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥ स्यान्मतमेकामर्चिताभिरोषोध्यधानमिल्येतद्युक्तं किंतु तदुत्पत्तये विध्युपायनिर्देशः कर्तव्यं अनेन त्रिधिना अनेनोपायेन ध्यानं भवतीति तन्न किं कारणं ? गुण्वादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् । ध्यानविधानभावनार्थमेव हि गुण्वादिप्रकरणं प्रकृतम् ।

संवरार्थं तदिति चेन्न प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् ॥ २६ ॥ स्यान्मतसंवरप्रतिपत्त्यर्थं तद्गुण्वादिप्रकरणमुक्तं न ध्यानोपायप्रतिपत्त्यर्थं नवाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति तन्न किं कारणं ? प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति च । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयते । ताम्यश्च पानीयं पियते । उपस्पृश्यते च शाल्यश्च भाव्यते ।

सकलध्यानधर्मासंग्रह इति चेन्न ध्यानप्राभृते प्रणीतत्वात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतसकलोध्यानधर्मो नारिमन्सूत्रे संग्रहीत इत्यपरिपूर्णलक्षणमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानप्राभृते प्रणीतत्वात् । तन्न हि ध्यानलक्षणसकलप्राधान्येनोक्तं इह त्वानुपगिकमिति । तस्य ध्यानस्य सामान्येनोक्तस्य विकल्पप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतमर्दनमार्त्तिर्वा तन्न भवमार्त्तं ॥ १ ॥ ऋतं दुःखं, अथवार्दनमार्त्तिर्वा तन्न भवमार्त्तं ।

रुद्रः क्रूरस्तर्कर्म रौद्रं ॥ २ ॥ रोदयतीति रुद्रः क्रूर इत्यर्थः । तस्येदं कर्म, तन्न भव वा रौद्रमित्युच्यते ।

धर्मादनपेतं धर्म्यं ॥ ३ ॥ धर्मो वर्णितः, ततोऽनपेतं ध्यानधर्म्यमित्याह्वयते ।

शुचिगुणयोगाच्छुक्लं ॥ ४ ॥ यथा मलद्रव्यापायतं शुचिगुणयोगाच्छुक्लं वन्न तथा तद्गुणसाधर्म्योदासपरिणामस्वरूपमपि शुक्लमिति निरुच्यते । तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमश्नुते । -कृतप्रशस्तप्रशस्तभेदात् । अप्रशस्त अपुण्याल्लवकारणत्वात्, कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्तः । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते,-

परे भोक्षहेतू ॥ २९ ॥

एकस्यैव परत्वमिति चेन्न व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमेकस्यैव परत्वमुपपद्यते न द्वयोरिति तन्न । किं कारणं ? व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् । तद्यथा परा मथुरा पाटलीपुत्रादिति ।

द्विवचननिर्देशाद्वा गौणस्यापि सप्रत्ययः ॥ २ ॥ अथवा परमत्यत तत्समीपवर्त्यपि परमित्युपचर्यते द्विवचननिर्देशात्तस्यापि ग्रहणं भवति ।

परयोर्मोक्षहेतुत्वात्, पूर्वयोः संसारहेतुत्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥ परे भोक्षहेतू इति वचनात्परिशेषार्थे संसारहेतू इति विज्ञायते । एतौपस्य साध्यस्याभावात् ।

आह किमेषां लक्षणमिति । तत्रानेकस्य वक्तव्यसंभवे वाच क्रमवृत्ताराद्यस्य लक्षणप्रतिपादनार्थ-
मिदमुच्यते ।

आर्तिममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

अप्रियममनोज्ञं वाधाकारणत्वात् ॥ १ ॥ यदाप्रियं वस्तु विषकटकशुशुक्रादि तद्वाधाकारण-
त्वादमनोज्ञमित्युच्यते ।

भृशमर्थांतरचित्तनादाहरण समन्वाहारः ॥ २ ॥ अर्थांतरचित्तनादाधिक्येनाहरणमेकत्रावरोध
समन्वाहारः । स्मृते समन्वाहारः स्मृतिसमन्वाहारः । अमनोज्ञस्योपनिपाते स कथं नाम मे न स्यादिति
सकल्पश्चिंताप्रबन्ध आर्तमित्याख्यायते ।

आह किमिदमनभिभते चेतनद्रव्यपर्यायसंप्रयोगहेतुकमेतार्थं निर्धियते न किं तर्ह्यन्यथाप्येतः प्रत्येतव्य-
मित्युच्यते,

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

प्रागुक्तनिमित्तविषयर्थाद्विपरीत ॥ १ ॥ प्रागुक्तं यन्निमित्तं ततो पर्ययाद्विपरीतामित्यभिधी-
यते । तद्यथा मनोज्ञस्य विषयस्य विप्रयोगे संप्रयुयुक्षा प्रति या परिध्यास्मृतिसमन्वाहार शब्दचो-
दिता असावप्यार्तं ध्यानमिति निश्चीयते । यथा च प्रियसमवाये तदभावादाहितकालुष्यस्यार्तं प्रतिज्ञा-
यते । तथा ज्वरादिसतापाम्याहतमूर्ते ।

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

प्रकरणाद् दुःखवेदनासंप्रत्ययः ॥ १ ॥ यद्यपि वेदनाशब्दं सुखदुःखानुभवनविषयसामान्य-
स्तथापि आर्त्तस्य प्रकृतत्वाद्दुःखवेदनासंप्रत्ययो भवति । तद्यप्रतिचिकीर्षी प्रत्यापूर्णस्थानवस्थितमनसो
धैर्योपरमात्स्मृतिसमन्वाहार आर्त्तध्यानमनगतव्य ।

अगविक्षेपशोकाक्रन्दनाश्रुपाताभिव्यक्तं तृतीयं ॥ २ ॥ यथानिष्टसंप्रयोगेष्टविप्रयोगाश्रुभेदना-
समवायनिबन्धनमार्त्तं । तथा चेदमपि प्रीतिविशेषाभिष्मगमधरकामातुरमते पौनर्भक्तिकाविषयसुखरसगृह्यस्य
तत्संस्कारपरायणस्य कायादिखेदेहेतुकं ।

निदानं च ॥ ३३ ॥

“विपरीतं मनोज्ञस्य” इत्येव सिद्धमिति चेन्नाप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य ॥१॥ स्यादेतद्वि-
परीतं मनोज्ञस्येत्यनेनैव निदानं सुगृहीतमिति तन्न किं कारणमप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य सुखमात्रया प्रलवि-
तस्याप्राप्तपूर्वप्रार्थनाभिमुखान्नागतार्थप्राप्तिनिबन्धननिदानमित्यस्ति विशेषः ।

तदेतच्चतुर्विधमार्त्तं कृष्णनीलकपोतलेखाबलाघानं, अज्ञानप्रबन्धं पौरुषेयपरिणाममनुत्थं पापप्रयो-
गाधिष्ठानं, परिभोगप्रसंगं, नानासकल्पासंगं धर्माश्रयपरिव्यागिकापायाश्रयोपस्थानं अनुपशमप्रसर्द्धनं प्रमाद-
मूलमकुशलकर्मादानं कटुकविषाकासद्वेषं तिर्यग्भयमनपर्यवसानं तदेतद्विदं स्वामिकमिति चेदुच्यते,

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां ॥ ३४ ॥

अविरता असयतसम्पद्यदृष्टयता । देशविरता सयतासयता सयता, प्रमत्तसयता पचदशप्रमा-
दोपेता । क्रियानुष्ठापिनः ।

कदाचित्प्राप्त्यमार्त्तध्यानत्रयं प्रमत्तानां ॥ १ ॥ निदानं वर्जयित्वा अन्यदार्त्तत्रयं प्रमादोद-
योद्रेकात्कदाचित्प्रमत्तसयतानां भवति ।

आह व्याख्यातमाद्यमप्रसक्तं सज्ञादीभिः, अथ द्वितीयं किं स्वभावनज्ञाप्रभन्स्वामिकमित्यत उच्यते,

हिंसानृत्तस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तेर्हिंसादीनां निमित्तभावाद्देतुनिर्देशः ॥१॥ हिंसादीन्युक्तलक्षणानि तानि रौद्रध्या-
नोत्पत्तेर्निमित्तीभवतीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते ।

तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसंबन्धः ॥ १ ॥ तेन—हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहरोऽभि-
संबन्ध्यते । हिंसाया स्मृतिसमन्वाहार इत्याद्यविरतस्य भगवतु रौद्रध्यान देशविरतस्य कथं—

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसरक्षणतत्रत्वाच्च ॥ ३ ॥ देशविरतस्यापि रौद्रध्यान,
कुत हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसरक्षणतत्रत्वाच्च कदाचिद्भ्रान्तिमुमर्हति । तत्पुनर्नारकादीनामकारण सम्यग्दर्शन-
सामर्थ्यात् । अथ कथमिदं रौद्रध्यान सयतस्य न भवति ?

तदयुक्तं संयते तदावेशे सयमप्रच्युतेः ॥ ४ ॥ सयतेरौद्रध्यान न युज्यते कुतस्तदावेशे
सयमप्रच्युते । यदा रौद्रध्यानाविशिष्टो भवत्यात्मानं तदा सयमोऽत्रानुत्पद्यते । तदेतच्चतुर्विधं रौद्रध्यान
अतिकृष्णनीलकापोतलेऽयाबलाधानं प्रमादाधिष्ठानं नरकगतिफलावसानं, एवमुक्ताप्रशस्तध्यानपरिगत
आत्मा तत्सार्यस्त्रिपुण्ड्र इत्येव कर्मादत्ते ।

आह परे मोक्षहेतु इति ये उपदिष्टेऽनिर्दिष्टसंज्ञाभेदस्वभावे तयोस्तावदाद्य किमभिधानप्रकारस्वभान-
विषयमित्यत्रोच्यते । तत्खलु सम्प्रज्ञानवीजमुपशमार्थमप्रमादसंचितं मोहव्रश्चन धर्मानुबन्धि सुखफल
त्रिविष्टपानसान् ।

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यं ॥ ३६ ॥

प्रमत्ताप्रमत्तसयतस्य विचित्तिर्विचको विचारणं विचयः ॥ १ ॥ विचित्तिर्विचयो-विने-
को विचारणेत्यनर्थोत्तर ।

तदपेक्षया आज्ञादीनां कर्मनिर्देशः ॥ २ ॥ तं विचयभावमपेक्षयाज्ञादीनां कर्मनिर्देशं क्रियते ।
आज्ञा चापायश्च विपाकश्च संस्थानं च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचय आज्ञापायविपाकसं-
स्थानविचय तदर्थमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय ।

अधिकारात्स्मृतिसमन्वाहारसंबन्धः ॥ ३ ॥ स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, तेन प्रत्येकमभि-
संबन्धो भवति । आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ।

तत्रागमप्रामाण्यादर्थविधारणमाज्ञाविचयः ॥ ४ ॥ उपदेष्टुरभावान्मद्व्युद्धित्वात्कर्मोदयात्सु-
क्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टातोपरमे सर्वज्ञप्रणीतमार्गं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथा यादिनां जिना इति
गहनपदार्थश्रद्धानादर्थविधारणमाज्ञाविचयः ।

आज्ञाप्रकाशनार्थो वा ॥ ५ ॥ अथवा सम्यग्दर्शनविशुद्धपरिणामस्य त्रिदितस्वरूपसमयपदार्थ-
निर्णयस्य सर्वज्ञप्रणीतानाहितसौक्ष्म्यानस्तिकायादीनानर्थानुपार्थ एवेमेतं इत्यन्यं प्रति पिपादयिष्यते कथा-
मार्गं श्रुतज्ञानसामर्थ्यात्स्वसिद्धाताविरोधेन हेतुनयप्रमाणविमर्दकर्मणा ग्रहणसहिष्णु कृत्वा प्रभाषत, तत्स-
मर्थनार्थस्तर्कनयप्रमाणयोजनपरं स्मृतिसमन्वाहारं सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ।

सन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनपिहितचक्षुषा आचारविनयाप्रमादनि-
पया ससारत्रिदृश्ये भवत्यप्रियाबाहुल्यात् ।

अथवत् ॥ ७ ॥ तत्र वा जालया बलवतोऽपि सत्पथात्प्रच्युता कुशलमार्गदेशकेनाननुष्ठिता
नोच्यन्तैशालीनपमोपलकठिनस्थाणुनिहितकटकाकुलाटवीदुर्गपतिता परिस्पन्दवतोऽपि न च मार्गमनुसर्तु-
मर्हति देशकाभानात्तथा सर्वज्ञप्रणीतमार्गादिमुखां । मोक्षार्थिनं सम्यग्मार्गपरिज्ञानात्सुदूरमेवापयतीति
सन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः ।

हिंसा नृत्तस्तेयविषयसंरक्षणेष्व्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तेर्हिंसादीनां निमित्तभावाद्देतुनिर्देशः ॥१॥ हिंसादीन्युक्तलक्षणानि तानि रौद्रध्या-
नोत्पत्तेर्निमित्तीभवतीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते ।

तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसंबन्धः ॥ २ ॥ तेन—हेतुनिर्देशेनानुवर्तमान स्मृतिसमन्वाहारोऽभि-
संबध्यते । हिंसाया स्मृतिसमन्वाहार इत्याद्यविरतस्य भवतु रौद्रध्यान देशविरतस्य कथं—

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसंरक्षणतत्रत्वाच्च ॥ ३ ॥ देशविरतस्यापि रौद्रध्यान,
कुत हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादिसंरक्षणतत्रत्वाच्च कदाचिद्भ्रमितुमर्हति । तत्पुनर्नारकादीनामकारण सम्यग्दर्शन-
सामर्थ्यात् । अथ कथमिदं रौद्रध्यान सयतस्य न भवति ?

तद्युक्तं संयते तदावेशे सयमप्रच्युतेः ॥ ४ ॥ सयतेरौद्रध्यान न युज्यते कुनस्तदावेशे
सयमप्रच्युते । यदा रौद्रध्यानाग्निशिष्टो भवत्यात्मा न तदा सयमोऽत्रागतिष्ठते । तदेतच्चतुर्भिध रौद्रध्यान
अतिकृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधान प्रमादाभिष्ठान नरकगतिफलावसान, एवमुक्ताप्रशस्तध्यानपारिगत
आत्मा तत्तार्यास्पृष्ट इवोदक कर्मादत्ते ।

आह परे मोक्षहेतू इति ये उपदिष्टेऽनिर्दिष्टसंज्ञाभेदस्वभावे तयोस्तावदाद्य किमभिधानप्रकारस्वभाव-
विषयमित्यत्रोच्यते । तत्रल्लु सम्यग्ज्ञानबीजमुपशमार्थमप्रमादसंचित मोहध्वंशन धर्मानुबधि सुखफल
त्रिभिष्टपावसान ।

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यं ॥ ३६ ॥

प्रमत्ताप्रमत्तसयतस्य विचितिर्विवेको विचारणं विचयः ॥ १ ॥ विचितिर्विचयो-विने-
को विचारणेत्यनर्थातर ।

तदपेक्षया आज्ञादीनां कर्मनिर्देशः ॥ २ ॥ त विचयभावमपेक्षयाज्ञादीनां कर्मनिर्देश क्रियते ।
आज्ञा चापायश्च विपाकश्च संस्थान च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचय आज्ञापायविपाकसं-
स्थानविचय तदर्थमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय ।

अधिकारात्स्मृतिसमन्वाहारसन्धः ॥ ३ ॥ स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, तेन प्रत्येकमभि-
संबधो भवति । आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ।

तत्रागमप्रामाण्यादर्थान्वधारणमाज्ञाविचयः ॥ ४ ॥ उपदेष्टुरभावात्सद्वुद्धित्वात्कर्मोदयात्सू-
क्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टातोपरमे सर्वज्ञप्रणीतमार्गं प्रमाणीकृत्य इत्यमेवैदं नाम्यथा वादिनो जिना इति
गहनपदार्थश्रद्धानादर्थान्वधारणमाज्ञाविचयः ।

आज्ञाप्रकाशनार्थो वा ॥ ५ ॥ अथवा सम्यग्दर्शननिशुद्धपरिणामस्य निदितस्वपरसमयपदार्थ-
निर्णयस्य सर्वज्ञप्रणीतानाहितसौक्ष्म्यान्वितकायादीनर्थान्वधार्य एवमेते इत्यन्य प्रति पिपादयिपत कथा-
मार्गं श्रुतज्ञानसामर्थ्यात्स्वसिद्धातानिरोधेन हेतुनयप्रमाणविमर्दकर्मणा ग्रहणसहिष्णुत्वात् प्रमापत, तस्म-
मर्थनार्थस्तर्कनयप्रमाणयोजनपर स्मृतिसमन्वाहार सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थस्याज्ञाविचय इत्युच्यते ।

सन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनपिहितचक्षुषा आचारविनयाप्रमादवि-
पया समारविद्वये भवत्यत्रियावाहुल्यात् ।

अंधवत् ॥ ७ ॥ तद्यथा जात्यथा बलंततोऽपि सत्पथात्प्रच्युता कुशलमार्गदेशकेनाननुष्ठिता
नोचान्तैशलीनपमोपलकठिनस्थाणुनिहितकटकाकुलाटवीदुर्गपतिता परिस्पन्दवतोऽपि न च मार्गमनुसर्तु-
मर्हति देशकाभागात्तथा सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखा. मोक्षार्थिन सम्यग्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयतीति
सन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः ।

असन्मार्गापायचित्तनमपायविचय असन्मार्गापायसमाधानं वा ॥ ८ ॥ अथवा मिथ्या दर्शनाकुलितचेतोभिर्वादिभिः प्रणीतादुःसन्मार्गात्कथ नाम इमे प्राणिनोऽपेयु । अनायतनसेनापायो वा कथ स्यात् पापकरणवचनभावनानिनिवृत्तिर्ना कथमुपजायते इत्यपायार्पितचित्तनमपायविचय ।

कर्मफलानुभवनविवेक प्रति प्रणिधान विपाकविचयः ॥ ९ ॥ कर्मणां ज्ञानावस्थादीनां प्रव्यक्षेत्रकालभयभावनप्रव्ययफलानुभवन प्रति प्रणिधान विपाकविचय । तद्यथा मिथ्यादर्शनैकद्वित्रि-चतुरिन्द्रियजात्यातपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणाख्याना कर्मप्रकृतीना प्रमगुणस्थाने उदयो नोर्द्ध । अनतानुबधिक्रोधमानमायालोभाना प्रथमद्वितीयगुणस्थानयोर्दयो नोर्द्ध । सम्यग्मिथ्यात्वस्य सम्यग्मि-थ्यादृष्टौ उदयो नोर्द्ध नाथ । अप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभनरुदेनायुर्नरकदेवगतित्रैकैकिकशरीरागोपा-गानुपूर्व्यचतुष्टुर्दुर्भगानादेयायशस्कीर्तिसञ्ज्ञाना सप्तदशाना कर्मप्रकृतीनामुदयाऽसयतसम्यग्दृष्टयतेषु नोपरि । चतुर्णामानुपूर्व्याणा सम्यग्मिथ्यादृष्टाउदयो नास्ति शेषाणामस्ति । प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभतियगायुस्ति-र्यगस्युद्योतनीचैर्गौरमज्ञानामघ्नाना कर्मप्रकृतीना विपाक सयतासयतातपु नापरि । निद्रानिद्राप्रचलास्यान-गृह्णितानामिकाना तिसृणा कर्मप्रकृतीना फलानुभवनमनुत्तरशरीरप्रमत्तसयतेषु नोपरि । आहारशरीराहा-रशरीरागोपागानाम्नोऽप्रमत्तसयते उदय नोर्द्ध नाथ । वेदकसम्यक्त्वप्रकृतेरुदयोऽसयतसम्यग्दृष्ट्यादिपुत्रप्र-मत्तसयतातेषु नोर्द्ध नाप्यथ । अर्धनाराचसहननकीलिकासहननासप्राप्तासृपाटिकासहननाख्याना तिसृणां प्रकृतीनामुदयोऽप्रमत्तसयतातेषु नोपरि । हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्साख्याना पण्णा कर्मप्रकृतीनाम-पूर्वकरणचरमसमयातेषु फलानुभवन नोर्द्ध । त्रयाणा वेदाना त्रयाणा सञ्जलनाना चोदय अनिवृत्तिवाद्-सापरायकालस्य शेषे सख्येयान्मागान्मात्त्रोदयच्छेद । लोभसञ्जलनस्य विपाक सूक्ष्मसापरायचरमसमयातेषु नोपरि । धञ्जनाराचसहनननाराचसहननयोर्दय उपशातरूपायातेषु नोर्द्ध । निद्राप्रचलयोर्दय क्षीणकपायोपातसमयातेषु नोपरि । पचानां ज्ञानावस्थानां चतुर्णां दर्शनावस्थाना पचानामतरायाणां चोदय क्षीणकपायचरमसमयातेषु नोपरि । अन्यतरवेदनीयौदारिकैतजसकर्मणशरीरस्थानपट्टोदा-रिकशरीरागोपागजञ्जवृषभनाराचसहननवर्णगधरसस्पर्शागुल्लूपद्मातपरवातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तनिहायोग-तिप्रत्येकशरीरास्थिरास्थिरशुभाशुभसुखरुदुःखनिर्माणनामिकाना त्रिंशत्प्रकृतीनामुदय सयोगकेवलिनश्च-रमसमये नोर्द्ध । अन्यतरवेदनीयमनुष्याद्धर्मनुष्यगतिपचैर्द्रियजातिरसवादर्पयस्तिकाशुभगादेययशस्की-र्युचैर्गौरसञ्ज्ञकानामेकादशाना प्रकृतीनामुदय अयोगकेवलिनश्चरमसमये नोर्द्ध । तीर्थकरणामकर्मोदय द्वयोः केवलिनोर्नोपरि नाप्यथ ।

(अथयाज्ञाविपाकः उदीरणोदय) ॥ १० ॥ तत्र मिथ्यादर्शनस्य उदीरणोदय मिथ्यादृष्टौ उप-शमसम्यक्त्वाभिमुखस्य, चरमानलीमुत्सृज्येतरत्र भवति । एक-द्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यातपस्थावरसूक्ष्मा-पर्याप्तकसाधारणसञ्ज्ञिकाना ननाना प्रकृतीनामुदीरणोदय मिथ्यादृष्टौ भवति नोर्द्ध । अनतानुबधि-क्रोधमानमायालोभानामुदीरणोदयो मिथ्यादृष्टिमासादनसम्यग्दृष्ट्योर्नोपरि । सम्यग्मिथ्यात्वस्योदीरणोदय सम्यग्मिथ्यादृष्टौ नोपरि नाप्यथ । अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभनरकगतिदेवगतिवैकैकिकशरी-रागोपागदुर्भगानादेयायशस्कीर्तिसञ्ज्ञका एकादशप्रकृतय असयतसम्यग्दृष्टयतेषुद्विर्धते नोर्द्ध । नरकायपो-देवायुषश्च मरणकाले चरमानलिं मुक्त्वा असयतसम्यग्दृष्टाउदीरणोदयो भवत्यथश्च नोर्द्ध । चतुर्णामानु-पूर्व्याणा विप्रहगतौ मिथ्यादृष्टिमासादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टिपूर्वोर्णोदयो नतरत्र । प्रत्याख्यानक्रो-धमानमायालोभतियगस्युद्योतनीचैर्गौराणा सप्ताना प्रकृतीनामुदारणादय सयतासयतातेषु नोपरि । तिर्यगायुषो मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा सयतासयततेषुद्विर्धते नोर्द्ध । निद्रानिद्राप्रचलास्यान-गृह्णितसदसद्देयाना पचाना प्रकृतीना प्रमत्तसयतातेषुद्विर्धते नोपरि । उत्तरशरीरवर्तिपूर्वचरमा-नगृह्णितसदसद्देयाना पचाना प्रकृतीना प्रमत्तसयते उदीरणोदयो नोर्द्ध नाप्यथ । आहारकशरीरागोपागानाम्नो प्रमत्तसयते उदीरणोदयो नोर्द्ध नाप्यथ । वत्या सह उदीरणोदयो नास्ति । आहारकशरीरागोपागानाम्नो प्रमत्तसयते उदीरणोदयो नोर्द्ध नाप्यथ । मनुष्यायुष उदीरणोदय -मरणकाले चरमानलिं मुक्त्वा प्रमत्तसयतातेषु सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्जितपूर्वद्विर्ध-
नोपरि नाप्यथ ।

दयो भवति नोपरि । वेदकसम्यक्त्वस्योदीरणोदय असयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसयतातेषु भवति नोर्ध्वं नाम्यघ । अर्धनाराचकीलिकासप्राप्तासृपाटिकासहननामुदीरणोदय* अप्रमत्तसयतातेषु भवति नोर्ध्वं । हास्यरत्नरतिशोकभयजुगुप्तानां पण्णा प्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयातेषुदीरणोदयो भवति नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां सञ्चलनाना चोदीरणोदयो निवृत्तिवादरसापरायेषुप्रातेषु भवति नार्ध्वं । तस्मिन् भ्रानिवृत्तिकाले शेषे ऊर्ध्वं सख्येयभागान् गत्वा उदीरणोदयोच्छेद । लोभसञ्चलनस्योदीरणोदय सूक्ष्मसापरायचरमावलीवर्जितेषु पुन्येषु नोपरि । वज्रनाराचनाराचसहननयोरुपशातकपायातेषुदीरणोदयो नोपरिछात् । समयोत्तरचरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेषु निद्राप्रचल्योरुदीरणोदयो नोपरि । पचाना ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पचानामतरायाणां च चरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेषुदीरणोदयो नोर्ध्वं । मनुष्यगतिपंचैन्द्रियजात्स्वैदारिकैतजसकार्माणशरीरपदसस्थानौदारिकशरीरागोपागमज्जृम्भनाराचसहननवर्णगधरसस्पर्शागुरुलघूपघातोन्मुक्तप्रस्रस्तप्रस्रस्तविहायोगतिप्रसवादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरस्थिरस्थिरशुभाशुभमुभयसुस्वरदुस्वरादययशस्कांतीर्निर्माणोच्चैर्गोत्रसञ्ज्ञिकानामष्टानिश्चत प्रकृतीनां सयोगकेवलिकचरमसमयातेषुदीरणोदयो नोपरि । तीर्थकरनाम्न उदीरणोदय सयोगिकेकालिन्येव नोपरि नाम्यघ ।

लोकसंस्थानस्वभावावधानं सस्थानविचयः ॥ ११ ॥ लोकसंस्थान प्राग्निर्णत तदधयवानां च द्वीपादीनां तत्स्वभावावधानं सस्थानविचय ।

धर्मादनपेत धर्म्यम् ॥ १२ ॥ धर्म उच्चमक्षमादिदशविकल्प, ततोऽपेत धर्म्यं ध्यान । उच्चमक्षमादिभावनावत. प्रवृत्ते ।

अनुप्रेक्षाणां धर्म्यध्यानजातीयत्वात्पृथगनुपदेश इति चेन्न ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतदनुप्रेक्षा अपि धर्म्यध्यानेऽतर्भवतीति पृथगासामुपदेशोऽनर्थक इति तन्न किं कारणं ? ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् । अनित्यादिविषयचितन यदा ज्ञानं तदानुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति । यदा तत्रैकाग्रचित्तानिरोधस्तदा धर्म्यध्यान ।

धर्म्यमप्रमत्तस्येति चेन्न पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् ॥ १४ ॥ कश्चिदाह धर्म्यमप्रमत्तसयतस्येति तन्न किं कारणं ? पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् । असयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतप्रमत्तसयतानामपि धर्म्यध्यानमिष्यते सम्यक्त्वप्रभावात् । यदि धर्म्यमप्रमत्तस्यैवेत्युच्येत तर्हि तेषां निवृत्तिं प्रसज्येत ।

उपशातक्षीणकपाययोश्चेति तन्न शुक्लाभावप्रसंगात् ॥ १५ ॥ कश्चिदाह उपशातक्षीणकपाययोश्च धर्म्यं ध्यानं भवति न पूर्वेषामेविति तन्न किं कारणं ? शुक्लाभावप्रसंगात् उपशातक्षीणकपाययोर्हि शुक्लध्यानमिष्यते तस्याभाव प्रसज्यते ।

तदुभय तत्रेति चेन्न पूर्वस्यानिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदुभय धर्म्यं शुक्लं चोपशातक्षीणकपाययोस्तस्मिन् तन्न । किं कारणं ? पूर्वस्यानिष्टत्वात्पूर्वं हि धर्म्यं ध्यानं श्रेण्योर्नेष्यते, अपि पूर्वेषु चेष्यते ।

आह यदि धर्म्यध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसयतानां भवति, अथ शुक्लध्यानं कस्य ? इत्यत्रोच्यते तद्वक्ष्यमाणं चतुर्विकल्पं तत्र प्रथमयोर्विकल्पयोः स्वामिना निर्देशं क्रियते,

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पूर्वविद्विशेषणं श्रुतकेवलिनस्तदुभयप्रणिधानसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ सकलश्रुतधरराशिशुक्लध्यानप्रणिधानसामर्थ्यं नेतरस्येति प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वविद्विशेषणमुपादीयते ।

चशब्द पूर्वध्यानसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्दं क्रियते पूर्वस्य धर्म्यध्यानस्य समुच्चयार्थः । शुक्ले चाद्ये पूर्वविदो भवतः, धर्म्यं चेति ।

विषयविवेकापरिज्ञानमिति चेन्न व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ स्यादतच्च-
शब्देन पूर्वस्य ध्यानस्य समुच्चये क्रियमाणे विषयविवेको न ज्ञायते इति ? तन्न । किं कारण ? व्या-
ख्यानतो विशेषप्रतिपत्ते । श्रेण्यारोहणात् प्राग्गुण्यध्यान, श्रेण्यो शुक्लध्यानमिति व्याख्यास्याम,
आह—यथाद्ये शुक्ले उपशातनिर्दग्धमोहयोर्निवमेन प्रतिज्ञायते अत्रिशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते,

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

केवलशब्दसामान्यनिर्देशात्तद्वतोऽरुभयोर्ग्रहण ॥ १ ॥ केनलीलय शब्द सामान्यवि-
षयस्ततोऽन्वित्रभिभूतिविशेषकेनलज्ञानसाम्राज्यमनुभवतोऽरुभयो सयोग्ययोगिकेनलिनोर्ग्रहण । परे शुक्ल
ध्याने तयोर्भवतो न छद्मस्तस्य ।

आह अक्षरमुद्यमिभवात्सादृश्यादतस्तां शुक्लध्यानाधिष्ठातृप्रक्रियां प्रति न व्याप्रियामहे—कुत ?
तल्लक्षणविशेषनिर्देशानुपलभात् । उच्यते स्यादेतदेव यद्यमूनि तस्य विशिष्टानि पर्यायातराणि न स्युः,—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि ॥ ३९ ॥

पक्ष्यमाणलक्षणोपेक्षया सर्वेषामन्वर्थत्व ॥ १ ॥ पक्ष्यमाणलक्षणमपेक्ष्य सर्वेषामन्वर्थत्व-
भवसेप । यदिदमुपात्तचातुर्विध्यं शुक्लध्यान तत्किमालम्बनमिति चेदुच्यते,—

त्र्येकयोगकाययोगायोगानां ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थं कायनाम्बनस्फर्म योग इत्यत्र ।

यथासख्य चतुर्णांमभिसवधः ॥ २ ॥ चतुर्णां त्रियोगादीनामुक्तैश्चतुर्भिं शुक्लध्यानविकल्पै
सह यथासख्यमभिसत्रधो भवति । त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिपु योगेभ्येकयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोग-
स्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपत्तिं, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तानि ।

तत्राद्यस्य विशेपप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

पूर्वविदारभत्वादेकाश्रयसिद्धि ॥ १ ॥ उभेऽपि परिप्रातश्चतुर्ज्ञाननिष्ठेनारम्यते इत्ये-
काश्रये इत्युच्यते,—

सवितर्कवीचार इति द्वन्द्वपूर्वोन्वयपदार्थनिर्देशः ॥ २ ॥ वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कनीचारौ
सह वितर्कनीचारान्या वर्तते सवितर्कनीचार ।

पूर्वत्वमेकस्यैवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ किमुक्त तत्समीपवर्तिनस्तद्व्यपदेश इति द्विवचन-
सामर्थ्यादुभयोर्ग्रहण ।

तत्र यथासख्यप्रसगनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

अवीचार द्वितीयं ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्द्वितीयं तदवीचार प्रायेतव्य । अर्थात्—आद्य सवितर्कं सनीचार च भवति । द्वितीयं
सवितर्कमनीचारमिति ।

अथ वितर्कनीचारयो क प्रतिप्रिक्षेप इत्युच्यते,—

वितर्कं श्रुतं ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहन वितर्कं श्रुतज्ञानमित्यर्थं यदि श्रुतज्ञाने वितर्कशब्दो वर्तते तर्हि पुनरपि

पृष्ठव्य अथ वीचार' किं लक्षण ? इत्युच्यते ।

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

(अर्थो ध्येय द्रव्य पर्यायो वा, व्यंजन वचन, योग कायनाड्मनस्कर्मलक्षण, सक्रांति परिवर्तन । द्रव्य विहाय पर्यायमुपैति पर्याय त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसक्रांति । एक श्रुतवचनमुपादाय वचनातर मालवते तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसक्रांति । काययोग त्यक्त्वा योगातर गृह्णाति योगातर च त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसक्रांति ॥)

एव परिवर्तन वीचार इत्युच्यते । तदेतसामान्यविशेषनिर्दिष्टचतुर्विधं शुद्ध धर्म्यं च पूर्वोदितगुण्यादि बहुप्रकारोपाय ससारविनिवृत्तये मुनिर्घातुमर्हति तदारभे च परिकर्म भवति । यदोत्तमशरीरसहनन तथा परीपह्याघासहनशक्तिमत्तात्मानमग्रगच्छति तदा ध्यानयोगपरिचयायोपक्रमते । कथमिति चेदुच्यते—पर्यंतगुहाकरदरीद्वन्द्वकोटरनदीपुलिनपितृजनजीर्णोद्यानशून्यागारादीनामन्यतमेऽस्मिन्नवकाशे व्यालमृगपशुपक्षिमनुष्याणामगोचरे तत्रत्यैरागतभुविश्च जतुभिः परिवर्जिते नात्युष्णे नातिशीते नातिशीते-वार्पातपवर्जिते वाह्यात करणविक्षेपकारणवर्जिते (निरहिते) भूमितले शुचामनुकूलस्पर्शे यथासुखमुपविष्टो वद्वपत्यकासन समृज्जु प्रणिवाय शरीरयष्टिमस्तब्धा स्नाके वामपाणितलस्थोपरि दक्षिणपाणितलमुत्तल समुपादाय नात्युन्मीलनातिनिमीलनद्वैर्दत्ताप्राणि सदधान ईषन्नातिमुख प्रगुणमध्योस्तवन्मूर्त्तिः प्रणिधानगधीरशिरोवर प्रसन्नत्रयर्ण, अनिमित्तस्थिरसौम्यदृष्टि । विनिहितनिद्रालस्यकामारागस्य-रतिशोकहास्यभयद्वेषत्रिचिक्त्सि । मद् मद् प्राणापानप्रचार इत्येवमादिकृतपरिकर्मा साधु, नाभेरुर्ध्वं हृदये मस्तकेऽन्यत्र वा मनोवृत्तिं यथापरिचय प्रणिधाय मुमुक्षु प्रशस्तध्यान ध्यायेत् । तत्रैकाग्रमना उपशातरागद्वेषमोहो नैमुपयाग्निरुहीतशरीरक्रियो मदोन्हासनिश्वास सुनिश्चिताभिनिवेश क्षमायान् षाह्वान्यतरान्द्रव्यपर्यायान्ध्यायन्नाहिनाप्रितर्कसामर्थ्य अर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन सन्नामता मनसाऽपर्यायबलोत्साहवदव्यवस्थितेनानिश्चितेनापि शस्त्रेण चिरात्तच्छ्रुतिद्विजिन् मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयश्च पृथक्त्वप्रितर्कत्रीचारध्यानभागभवति । पुनरर्थविशेषहानिर्गोमाद्योगातर व्यंजनाद्व्यंजनातरमर्थदर्थो-त्तरमाश्रयन्ध्यानविधूयितमोहहरजा ध्यानयोगान्निवर्तते । इत्युक्त पृथक्त्ववितर्कत्रीचार । अनेनैव विधिना सतूलमूल मोहनीय निर्दिष्टविक्षन्नतगुणभिशुद्ध योगविशेषमाश्रित्य बहुतराणा ज्ञानावरणसहाविभूताना प्रकृतीना वच निरुधन् स्थिते हासक्षयो च कुर्म-श्रुतज्ञानोपयोगान्निवृत्तार्थाव्यंजनयोगसक्रांति । अवि-चलितमना क्षीणकपायो वैद्वर्धमणिनिरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्क । एवमे-कत्ववितर्कशुद्धध्यानत्रैदानरनिर्दग्धवातिकर्मत्रय प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमडल मेघपजरनिरोध-निर्गत इव घर्मरश्मिर्भास्यमानो भगवास्तीर्थकर इतरो वा केरली लोकेश्वराणामभिगमनीयोर्चनीय श्लोत्कर्षेणायु पूर्वकोटि देशोना विहरति स यदातर्मुहूर्त्तशेषायुक्त, तत्तुल्यव्यतिथिनेयनामगोत्रश्च भवति तदा सर्वनाड्मनसयोग वादरकाययोग च परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगालवन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति-ध्यानमास्कदतुमर्हति । यदा पुनरतर्मुहूर्त्तशेषायुक्तस्ततोऽधिकस्थितिविशेषकर्मत्रयो भवति योगी, तदा-त्नौपयोगातिशयस्य सामाधिक्यवहायस्य विशिष्टकरणस्य महासवरस्य लघुर्कर्मपरिपाचनस्य शेषकर्मरेणु-परिशातनशक्तिस्नाभाव्याद्वृत्तपाठप्रतरलोकप्रणानि स्नातप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समये कृत्वा पुनरपि तावद्विरेव समये समुपहृतप्रदेशविमरण समीकृतस्थितिविशेषकर्मचतुष्टय पूर्वशरीरपरिमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यान ध्यायति । ततस्तदनंतर समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिध्यान-मारभते । समुच्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायनाड्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पदक्रियाव्यापारस्वात् समुच्छिन्न क्रियानिवर्तित्युच्यते । तस्मिन्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तनि ध्याने सर्वबन्धाश्रवनिरोधसर्वशेषकर्मशासनसामर्थ्योप-पत्तैर्योगिन केवलिन सपूर्णव्याख्यातचारित्रज्ञानदर्शन सर्वससारदु खजालपरिष्वगोच्छेदजनन साक्षान्मो-

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकेनली भगनास्तदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्गमलकलकण्ठो निरस्ताकिट्टधातु-
पापाणजात्यकनकपट्ट्यात्मा परिनिर्वाति । तदतद्विधि तप अभिनवकर्मनिरोधहेतुत्वात्सवरणकारण ।
प्राक्तनकर्मरजोमलविधूननहेतुत्वाभिर्जराहेतुरपि ।

अत्राह सक्त परंपहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेद न ज्ञायते सर्वे सम्यग्दृष्टय समनिर्जरा
आहोस्विदरहित कश्चिप्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांत मोहक्षपकक्षीणमोहजिना क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिष्ठमे अच्ययसायविशुद्धिप्रकर्षादसंख्येयगुणनिर्जरात्स दशाना मद्यपानाविष्य
मदैकदेशनिगमादव्यक्तागमशक्तिवत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पसृतिजन्मवत् निपमोहितमूर्तेर्वा
एकदेशनिपमच्युतेश्वेतनाप्रतिष्ठमवत् । पितादिकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिवृत्तरव्यक्तचैत-
न्यवत्, एकैन्द्रियेष्वनतकायादिषु अनतकालमुत्पयोत्पचपरिभ्रमत विशेषलब्ध्या द्वीन्द्रियादि जन्म
यावत्पचैन्द्रिय इति कदाचित्पुन प्रतिनिर्वाते । तदेव बहुकृत्या निरतनारोहणवहुशतसहस्रेषु कदाचि
त्पचैन्द्रियत्व नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय घुणात्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेषु जन्मान्पुन्यात् । आत्वा
पुनरपि ततो दुर्लभानि देशकुलादीयथाय्य संहस्रस्य ब्रदिन्ना विशुद्धव्यवसाय प्रतिभाशक्तियुक्त भव्य
परिणामशुद्ध्या प्रक्षाण्डितातरात्माप्युपदेशासभवात्सन्मार्गमलममान कुतोर्धप्रतिपादितमिध्यादर्शनो भूत्वा
पुनरपि ससारमहाजनपदातिथिर्भवति । अभिहितक्रमेणैव भूयोज्ञानावरणकर्षैरुदेशप्रशमोपजात-
विशुद्धिरूपदेशलक्ष्यसपन्न । अथवा मौनोद् दर्शन कदाचिच्छृणुयात् प्रतिबोधिनश्च कर्मण न्यग्भावात्
श्रद्धयात् कतकसपकोपजनिताकलुषतोयप्रसादवत् असद्भूतार्थोपदेशमलीमस मिध्यात्वोपशमादश्रीणि-
तप्रसाद श्रद्धानामिमुखोऽभिलाषामिमुल्यादसंख्येयगुणनिर्जर अभूतपूर्वकरणत्प्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो
रुचितजिनवचन उपशमसम्यग्दृष्टितामनुभवति । तत सम्यक्प्रभावरनामृतरसविनिर्द्धितविशुद्धि मिध्या-
त्वविधातिवीर्यानिर्माणे क्षुद्यमानग्रीहितुपरुणतन्दुलरिनेकवत्, मिध्यादर्शनकर्ममिध्यात्वसम्यक्त्वसम्यग्मि-
ध्यात्वविभागेन त्रिधा विभज्य सम्यक्त्व वेदयमान सद्भूतपदार्थश्रद्धानफल, वेदकसम्यग्दृष्टिर्भवति । तत
प्रशमसवेगादिमान् जिनेन्द्रभक्तिप्रबद्धितविपुलभावनविशेषसचारो यत्र केवलिन सति भगवतस्तत्र मोह
क्षपयितुमारभते निष्ठापक पुनर्धातिसृष्टु गतिषु भवति स निराकृतमिध्यात्व क्षायिकसम्यग्दृष्टिरित्या-
ख्यायते । अथवा पूर्वोदित एव शकादिदोषविनिर्मुक्त कुसमयैरक्षोभितमति उपलब्धमद्भावो मोहति-
मिरपटलविप्रयुक्तदृष्टि, जैनेन्द्रप्राजपचनयात्सत्यसयमादिप्रशस्यदिपरतया क्षपितोपशमितदेशघातिकर्मा
सयमप्राप्त्या भावकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षोपुनरपि सर्वगृह्यस्यसगविप्रमुक्तो निर्ग-
यतामनुभवन् विरत इत्यभिलष्यते । एवमुत्तरोत्तरक्रमो वेदितव्योऽर्थ । त एते दशाप्युपर्युपरि अस-
ख्येयगुणनिर्जरा वेदितव्या ।

क्षपक इत्यसाधुरन्वाख्यानाभानादिति चेन्न चशब्देन मित्सज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥

स्यान्मत क्षपक इत्ययमसाधु कुतोऽन्वाख्यानाभानादिति तन्न किं कारण चशब्देन मित्सज्ञोपलब्धे
क्षे वै वै क्षय इत्यस्य कृतात्वस्य 'णिविष्णुकिजनिजृष्टुसुरजोमताश्चेति' चशब्देन मित्सज्ञाया सत्या हसत्वात्सा-
धुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयोगदर्शनाच्च ।

आह सम्यग्दर्शनसन्निगनेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरात्पारस्परतो न साम्यमेवा हत तर्हि श्राव-
कवदमी पूर्वसूत्रचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्ध्रयतामर्हतीत्युच्यते । नैतदेव कुतो यस्माद्
गुणभेदादन्यान्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि भवति ।

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रथस्नातका निर्ग्रथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णत्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेघ्ननापेतमनसो प्रतेष्वपि कदाचित्कचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्तुवन्त अविशुद्धपुलाकसादृश्यात्पुलाकव्यपदेशमर्हति ।

अखंडितत्रताः शरीरसंस्कारर्दिसुखयशोविभूतिप्रणवा वकुशाः ॥ २ ॥ नैर्मध्यप्रसिद्धता, अखंडितत्रता शरीरोपकरणविभूतानुवर्तिन । ऋद्धियशस्काभा, शातगौरमाश्रिता, अविधिक्तपरिवारा छेदशत्रुयुक्ता, वकुशा । शत्रुपर्यायवाची वकुशशब्द ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनारूपायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवति कुत ? प्रतिसेवनाकरूपायोदयभेदात् । अत्रिक्तपरिग्रहा परिपूर्णोभया कथाचिदुत्तरगुणाविराधिन प्रतिसेवनाकुशीला । प्रीष्मे जघाप्रक्षालनादिसेवनाद्वशीकृतान्यकरूपायोदया सज्जलनमात्रतत्रयात् कपामकुशीला ।

उदके दंडराजिवत्संनिरस्तकर्माणोर्तर्मुहूर्तकेवलज्ञानदर्शनप्रापिणो निर्ग्रथाः ॥ ४ ॥ उदके दण्डराजिर्यथा आश्वेन विलयमुपयाति तथाऽनभिव्यक्तोदयकर्माण ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुद्विद्यमानदर्शनकेवलज्ञानभाजो निर्ग्रन्था

प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनः स्नातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानावरणादिघातिकर्मक्षयादाविभूतकेवलज्ञानायतिशयविभूतय सयोगिशैलेशिनो लज्जास्पदा केवलिनः स्नातका । “ स्नातवेदसमाप्ताविति ” स्वार्थिके के निष्पन्न शब्द त एते पचनिर्ग्रथा । कश्चिदाह—

प्रकृष्टप्रकृष्टमध्यानां निर्ग्रथाभावश्चारित्रभेदाद्गृहस्थवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थश्चारित्रभेदान्निर्ग्रथव्यपदेशभाग् न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदान्निर्ग्रथत्वं नोपपद्यते ।

न वा दृष्टत्वाद्ब्राह्मणशब्दवत् ॥७॥ न वैप दोष कुतो दृष्टत्वात् ब्राह्मणशब्दवत् । यथा जात्या चारित्र्याध्ययनादिभेदेन भिन्नेषु ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तथा निर्ग्रथशब्दोऽपि । किं च—

संग्रहव्यवहारपेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निश्चयनयापेक्षया गुणहीनेषु न प्रवर्त्तते । तथापि संग्रहव्यवहारनयनिवृत्तावशात्सकलविशेषसंग्रहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपसामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्यग्दर्शन निर्ग्रथरूपं च भूपावेशायुवनिरहित तस्सामान्ययोगात् सर्वेषु हि पुलाकादिषु निर्ग्रथशब्दो युक्त ।

भग्नव्रते वृत्तावतिप्रसंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भग्नव्रतेऽपि निर्ग्रथशब्दो वर्त्तते श्रावकेऽपि स्यादिति—अतिप्रसंगो नैप दोष कुतो रूपाभावात् निर्ग्रथरूपमत्र न प्रमाणं न च श्रावके तदस्तीति नातिप्रसंग ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रसंग इति चेन्न दृष्ट्यभावात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि रूपं प्रमाणमन्यस्मिन्नपि सरूपे निर्ग्रथव्यपदेशे प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? दृष्ट्यभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं तत्र निर्ग्रथव्यपदेश । न रूपमात्रं इति । अथ किमर्थं पुलाकादिव्यपदेशं चारित्रगुणस्योत्तरप्रकर्षे वृत्तिविशेषख्यापनार्थं पुलाकाद्युपदेशं क्रियते ।

तेषां पुलाकादीनां भूयो विशेषप्रतिपर्यर्थमिदमुच्यते,—

संयमश्चुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपादस्थानविकल्पतःसाध्या ॥४७॥

तसो लक्षणत्वादिर्देश इति चेन्नान्यतोऽपीति वचनात्सिद्धेः ॥ १ ॥ स्यादेतत्तसो नोत्पत्ते लक्षणमस्ति ततो निर्देशो न युक्त इति । तन्न किं कारणं ‘अन्यतोऽपीति’ वचनात्सिद्धेः ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्थान्त भवदादियोगे अयतोऽपि लक्षण व्याप्नियते, नान्यत्रति तसोनोत्पत्तिरिति तन्न । किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अयत्र तस प्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानत स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति पत्वाभावः क्रियातराभिसयधात् ॥ ३ ॥ यथा विगता सेवका, अस्माद्दामा-
द्विसेवको ग्राम इति पत्य न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियातराभिसयधात् पत्य न भवति ।

पुलाकादयः सयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादय पच निर्मप्रशेषा सयमादि
भिरष्टाभिरुयोगै साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा क करिमन्सयमे भवति ? पुलाकनकुशप्रतिसेवना
कुशीला द्वयो सयमयो सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवति । कपायकुशीला द्वयो परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाप-
राययो पूर्वयोश्च । निर्मथ स्नातका एकस्मिन्नेष यथाख्यातसयमे । श्रुत-पुलाकनकुशप्रतिसेवनाकुशीला
उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधरा । कपायकुशीला निर्मथ्याधतुर्दशपूर्वधरा । जवन्येन पुलाकस्य श्रुतमा-
चारवस्तु । वकुशकुशीलनिर्मथानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातर । स्नातका अपगतश्रुता केरलिन ।
प्रतिसेवना—पचानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगात् बलादन्यतम प्रतिसेवमान
पुलाको भवति । वकुशो द्विविध उपकरणनकुश शरीरवकुशाश्चेति । तत्र उपकरणाभिष्वक्तचित्तो त्रिविध
त्रिविधपरिप्रदयुक्तः, षट्त्रिंशत्पयुक्तोपकरणकाक्षी तत्सस्कारप्रतीकारसेवी भिक्षुरवकरणनकुशो भवति ।
शरीरस्तस्कारसेवी शरीरवकुश । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काचिद्विराधना
प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्मथस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति तार्थमिति सर्वेषा तार्थकरणाचीर्थेषु
भवति । लिंग-द्विविध द्रव्यलिंग मानलिंग च मन्थलिंग प्रतीत्य सर्वं पच निर्मथ्या लिंगिनो भवतीति ।
द्रव्यलिंग प्रतीत्य भाव्या । लेश्या -पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवति । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो
पदपि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूक्ष्मसापरायस्य निर्मथस्नातकयोश्च शुद्धैः केरला
भवति । अयोगेश्च प्रतिपञ्चा अलेश्या । उपपाद -पुलाकस्य उत्तरात् उत्पाद, उत्कृष्टरियतिषु देवेषु
सहस्रां, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो द्वाविंशतिसागरापमस्थितिप्यारणच्युतकल्पयो, कपायकुशीलनिर्मथयो
त्रायत्रिंशत्सागरापमस्थितिषु । सर्वाथसिद्धौ सर्वेषामपि जवन्य । सां प्रमकल्पे द्वे सागरापमस्थितिषु स्नातक-
स्य निर्माणमिति । स्थान-असह्येयानि सयमस्थानानि कपायानिमित्तानि भवति । तत्र सर्वजवन्यानि
उन्निस्थानानि पुलाकरूपायकुशीलयो, तां युगपदसह्येयानि स्थानानि गच्छत, तत पुलाको व्युच्छि-
द्यते । कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशा युगपदसह्येयानि स्थानानि गच्छन्ति, ततो वकुशो
व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसह्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीला व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसह्येयानि
गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वं अकपायस्थानानि निर्मथ प्रतिपद्यते । सौम्यसह्ये-
यानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अतो ऊर्ध्वमेक स्थान गत्वा स्नातको निर्माण प्राप्नोतीत्येतेषा सयमउ-
न्विरतगुणा भवतीति ।

इति तत्पार्थवार्तिके व्याख्यानालकारे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आह—आस्त्रवदोपानयल्लक्षणं परिस्पदवतोऽपि कुशलस्य कर्मागमद्वारसंरणादियुपपादितं सव-
रपदार्थं, तदनतरनिर्देशभाविनी निर्जराभिवीयतामित्यत्र द्रूम-नासाविह पुनर्वक्तव्या कुतस्तपोनुभव-
संप्रधेन यस्मात्सुरेव व्याख्याता । यथानामोपमुक्ताविचित्रफलकर्मानिद्वित्तिनिर्जरा । तत्रानुभवः समाप्त इति

चेनार्थवशाच्छास्त्रगरीयस्त्वपरिहारार्थत्वाच्च । सवरानतरनिर्देशार्हेति चेत्तथैवाभिहिता “तपसा निर्जरा चेति” । अत एव गुप्तवाधवसान । इतरथा हि उभयहेतुत्वविपर्ययेण यत्र कचनानभिधान स्यात् ।

आह प्रकल्पना निर्जरा मोक्षोभिधातव्य । स चानुपसप्राप्तकेवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यत केवलज्ञानमेव तावद्यथा भवति तयोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशार्हं वेदितव्यं कुतो यस्माद्द्वयान-प्रकरणे व्याख्यात, —

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं इत्युपक्षिप्य लक्षणोत्पत्तिविषयनिवधनादिभिर्विशेषैर्दर्शनचारित्रे समर्थितं ज्ञानं च प्रमाणस्वभावपचविधमभ्युपेत्य तत्र चतुष्टयस्य लक्षणोत्पत्तिहेतुत्रिषय-निवधा प्रज्ञाता अतः परमिदं यत्तव्यमेवमुपपद्यते केवलमिति अत्र द्रूम — न यत्तव्यं पुनर्यस्मात्पुरस्तादेव व्याख्यातं सवरनिरुपादानीकृतसत्तातिचारित्र्यध्यानाग्निप्रज्वलितेधनमोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं किमुपपद्यत इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिप्रसंगो लघ्वर्थमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमिह वृत्त्या-निर्देशं कर्तव्यं । मोहज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयात्केवलमिति किमर्थं लघ्वर्थमिति तत्र किं कारणं ? क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोहक्षयमुपनीयार्तमुहूर्तं क्षीणकपायव्यदेशमवाप्य ततो युगपद् ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमनामिति ।

तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणविभक्तिर्निर्देशः ॥ २ ॥ तत्क्षयं केवलज्ञानोत्पत्तेर्हेतुरिति कृत्वा तदमित्यवधानयोक्तव्या हेतुलक्षणया विभक्त्या निर्देशं क्रियते ।

तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात् ॥ ३ ॥ तेषां मोहादीनां क्षयो भवति कुतः ? प्रणिधानविशेषात् । परिणामविशेषादिति यावत् । तद्यथा — पूर्वाहितेन त्रिधिना परमतपोविशेषैः प्रशस्ताध्यवसाय-प्रकर्षात् विशुद्धयत शुभाभिमतता प्रकृतयः स्फूर्तिर्भवति । अप्रशस्ताश्च तत्र भूयो त्रिलीयते । तत्र कश्चिद्देहकसम्यग्दृष्टिरप्रमत्तगुणस्थाने सप्तप्रकृत्युपशमात् श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहमुपशमयितुं मारभते । अपर - असयतसयतासयतप्रमत्तसयताप्रमत्तसयतगुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्तत्प्रकृती क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा चारित्रमोहमुपशमयितुमुपक्रमते । ततोऽद्याप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवृत्ति-करणं च कृत्वा उपश्रमश्रेणिमारुह्यापूर्वकरणोपशमकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसाधि-तनूकृतपापकर्मप्रकृतिरित्यन्यनुभागं विवर्द्धितशुभकर्मानुभवः, अनिवृत्तिपादरस्तापराधोपशमकगुणस्थान-मधिरुह्य नपुसकपेदेस्त्रीपेदेनोकपायपदकपुवेदाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानक्रोधद्वयमायाद्वयलोभद्वयमोषमानस-ज्वलनसङ्घिका प्रकृती क्रमेणोपशमय्य ततः सूक्ष्मसापरायप्रथमसमये मायासञ्जलने चोपशमं गते सर्वमोहप्रकृत्युपशमात् उपशान्तरुपायव्यपदेशभागभवति । आयुषः क्षयात् म्रियते । अथवा पुनरपि कपायानुदीरयन् प्रतिनिरर्त्तते । स एव चान्यो वा विशुद्धाध्यवसायानुपरतोत्साहं पूर्ववत् क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा कर्मविशुद्ध्या महत्या त्रिशुध्यन् क्षपकश्रेणीमनुप्रपद्य तैरेव कारणैस्त्रिभिः पूर्ववदपूर्वकरणक्षप-कनामिदिल्लभ्य तत ऊर्ध्वं कपायाद्यत् क्षयं कृत्वा नपुसकपेदे नाशमापाद्य स्त्रीपेदमुन्माल्यं नोकपायपदकपुवेदे ब्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुनेदं क्रोधसञ्जलने, क्रोधसञ्जलनं मानसञ्जलने, मानसञ्जलनं मायासञ्जलने, मायासञ्जलनं च लोभसञ्जलने, स्रक्रमक्रमेण वादरकृष्टिनिभागेन त्रिलयमुपनीय, अनिवृत्तिपादरस्तापराय-क्षपकभावमनाप्य, लोभसञ्जलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसापरायक्षपकभावमनुभूय, निरवशेषं मोहनीय निर्मूल-कायं कपयित्वा क्षीणकपायतामधिरुह्य, अवतारितमोहनीयभार उपान्तमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुप-नीय, पचाना ज्ञानांतरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पचानामतरायाणां चान्तसमये समुपगम्य तदनंतरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलप्राप्यमतर्क्यविभूतिविशेषं नि सपत्नमनाप्य निरुपलेपं कमलमिगमलं साक्षात्त्रि-

कालसर्वद्रव्यपर्यायस्थभावज्ञ सर्वत्राप्रतिहतदर्शन अवाप्तनिरवशेषपुरुषार्थं, जलधरनिरोधकालातीत स्वकिरणकलापसौम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव ज्वलितमूर्ति केवली भवति ।

आह व्याख्यात प्रतिबधविनिर्मुक्तसम्यक्त्वदर्शनान्तवीर्यसमन्वित केवल, तदात्मलाभश्च सकल-
कर्मोच्छेदहेतुरभ्युपगत । अथ किलक्षण कस्माच्च हेतोर्मोक्षो भवतीत्युभयमभिधीयतामित्यत्रोच्यते । तस्य
खलु भगवत केवलपर्यायलब्धात्मलाभस्य विप्रहृत स्वप्रभाराजितानतनीर्यभाज पूर्वदशकर्मघतुय-
यस्याऽप्रच्युतवचगोत्रायुषश्च ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥१॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्मादानाभावः ॥ १ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां पूर्वोक्तानामेव
कर्मास्तवहेतूना विरोधिकारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्मादानाभाव ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः ॥ २ ॥ पूर्वोदिताना निर्जराहेतूनां सन्नि-
धानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताम्या बधहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देश-
स्ततो भवस्थितिहेतुसमीकृतशेषकर्मविस्थस्य युगपदात्यतिक प्रत्येतव्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष ।

भाद्यभावादताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादत्यवीजवत् ॥ ३ ॥ स्यान्मत कर्मबधसतानस्या-
द्यभावादतेनाप्यस्य न भवितव्य, दृष्टनिपरीतकल्पनाया प्रमाणाभावादिति तन्न किं कारण ? दृष्टत्वादत्य
जीजवत् । यथा बीजाकुरसतानेऽनादौ प्रवर्त्तमानेऽत्यबीजमग्निनोपहताकुरशक्तिरुमित्यतोऽस्य दृष्टतथा
मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसापरायिकसततानादौ ध्यानानलनिर्दग्धे कर्मबीजे भवाकुरोत्पादाभावान्मोक्ष इति
दृष्टमिदमपहोतुमशक्य । उक्त च,—

दग्धे बीजे यथात्यत प्रादुर्भवति नांकुर ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुर ॥ इति ॥

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षय कर्मक्षय, सतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्यो-
त्पत्तिमरगादिनाशेन भवितव्य, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्यय यातीति व्यपदिश्यते । तत पुन्रद्रव्यस्य कार-
णवशात्कर्मत्रपर्यायमापन्नस्य तत्प्रत्ययनीकहेतुसन्निधाने तत्पर्यायनिवृत्तौ तस्य क्षय इत्युपदेशो भवतीति
युक्तमेतत् कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षशब्दो द्विविधो विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ॥ ४ ॥ मोक्ष असने इत्यस्य
मोक्षण मोक्ष इति भावसाधन शब्दो द्विविधो मोक्तव्यमोचकापेक्षत्वात् । कुत ? विप्रयोगक्रियामात्रगते ।
कृत्स्नशब्देन कर्माद्यनिध सद्बोधदयोदीरणचतुर्विधव्यवस्थ परिग्रहीत तत्र बधोदयोदीरणाना क्षयविभागा गुण
स्थानभेदेन निर्दिष्ट, सत्कर्मोच्छेदस्तु न प्रतिपादित स विव्रियते,—

कर्माभावो द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्यग्दे-
वायुषामभावोऽयत्नसाध्य - असत्त्वात् । यत्नसाध्य इत उर्ध्वमुच्यते असयतसम्यग्दृष्ट्यादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु
कर्त्स्निश्चिदनतानुबधिक्रोधमानमायालोभमिथ्यात्वसम्यगिमिथ्यात्वसम्यक्त्वाख्यप्रकृतिस्त्पत्कनिपतस्वन शुभा-
श्ववसायनिशितपरशुपातेन निर्मूल निच्छिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येक-
द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोगयानुपूर्व्यातपोचोतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसङ्गकाना षोडशाना प्र-
कृतीना पृतनौषा युगपदनिवृत्तिनादरसापरायस्तेन समाधिचक्रेण विजयमगन्तोति । तत पर कृपाया-
ष्टक नष्ट करोति स एव युगपन्नपुसकवेद स्त्रीदक्ष क्रमेण तत्रैव क्षयमुपयाति, नोकपायपद्म चैकेनैव
प्रहारेण निपातयति । तत पुनरेदसज्जलनक्रोधमानमाया क्रमेण तत्रैवस्थतिक ध्वसनमास्कदाति ।
लोभसज्जलन सूक्ष्मसापरायाते यात्यत । निद्राप्रचले क्षीणकृपायवीतरागद्वेषस्थोपान्तमे समये

चेनार्थवशात्त्राख्यगरीयस्त्वपरिहारार्थत्वाच्च । सगरानतरनिर्देशार्हेति चेत्तयैवाभिहिता “तपसा निर्जरा चेति” । अत एव गुप्तवाधवसान । इतरथा हि उभयहेतुत्वविर्ययेण यत्र कचनाभिधानं स्यात् ।

आह प्रकल्पना निर्जरा मोक्षोभिधातव्य । स चानुपसप्राप्तकेवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यत केवलज्ञानमेव तावद्यथा भवति तयोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नेतदपि भूयो निर्देशार्हे वेदितव्यं कुतो यस्माद्द्वयानप्रकरणे व्याख्यात, —

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं इत्युपक्षिप्य लक्षणोत्पत्तिविषयनिबधनादिभिर्विशेषैर्देर्शनचारित्रे समर्थिते ज्ञानं च प्रमाणस्वभावं पचविधमभ्युपेत्य तत्र चतुष्टयस्य लक्षणोत्पत्तिहेतुविषयनिबधना प्रज्ञाता अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुपपद्यते केवलमिति अत्र द्रूम — न वक्तव्यं पुनर्यस्मात्पुरस्तादेव व्याख्यातं सवरनिरुपादानादीकृतसत्ताचारित्रध्यानाग्निप्रज्वलितेधनमोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं किमुपपद्यत इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिप्रसंगो लघ्वर्थमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमिह वृत्त्यानिर्देशं कर्तव्यं । मोहज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयात्केवलमिति किमर्थं लघ्वर्थमिति तत्र किं कारणं ? क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोहक्षयमुपनीयात्तमुद्धृतं क्षीणकपायव्यदेशमवाप्य ततो युगपद्दृष्टं ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमप्राप्नोति ।

तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणविभक्तिर्निर्देशः ॥ २ ॥ तत्क्षयं केवलज्ञानोत्पत्तेर्हेतुरिति कृत्वा तदभिसंबन्धवद्योतिकया हेतुलक्षणया विभक्त्या निर्देशं क्रियते ।

तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात् ॥ ३ ॥ तेषां मोहादीनां क्षयो भवति कुत ? प्रणिधानविशेषात् । परिणामविशेषादिति यावत् । तद्यथा — पूर्वाहितेन त्रिधिना परमतपोविशेषैः प्रशस्ताध्ययसायनप्रकर्षात् विशुद्धयत शुभाभिमता प्रकृतयः स्फूर्तिर्भवति । अप्रशस्ताश्च तत्र भूयो त्रिणीयते । तत्र कश्चिद्देहकसम्यग्दृष्टिरप्रमत्तगुणस्थाने सप्तप्रकृत्युपशमात् श्रेण्यारोहणाभिमुखध्यात्रिमोहमुपशमयितुमारभते । अपर - असयतसयतासयतप्रमत्तसयताप्रमत्तसयतगुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृती क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा चारित्रिमोहमुपशमयितुमुपक्रमते । ततोऽद्याप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणं च कृत्वा उपश्रमश्रेणिमारुह्यापूर्वकरणोपशमकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसन्धितनूकृतपापकर्मप्रकृतिरिचयत्यनुभागं निवर्द्धितशुभकर्मानुभवः, अनिवृत्तिनादरसापराधोपशमकगुणस्थानमधिरुह्य नपुसकवेदस्त्रीवेदोक्तप्रायपदकपुवेदाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानकोषद्वयमायाद्वयलोभद्वयकोषमानसज्वलनसक्षिप्त्वा प्रकृती क्रमेणोपशमय्य ततः सूक्ष्मसापरायप्रथमसमये मायासज्वलने चोपशमं गते सर्वमोहप्रकृत्युपशमात् उपशान्तरुप्रायव्यपदेशभागभवति । आयुषः क्षयात् त्रियते । अथवा पुनरपि कपायानुदीरयन् प्रतिनिरर्त्तते । स एव चान्यो वा विशुद्धाध्ययसायानुपरतोत्साहं पूर्णं च क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा कर्मविशुद्ध्या महत्या विशुद्धयं क्षपकश्रेणीमनुप्रपद्य तैरेव कारणैस्त्रिभिः पूर्वपूर्वकरणक्षपकतामश्लिष्य तत ऊर्ध्वं कपायाद्यं क्षयं कृत्वा नपुसकवेदं नागमापाद्य स्त्रीवेदमुन्मीलय नौरुपायपदकपुवेदे प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुवेदं क्रोधसज्वलने, क्रोधसज्वलने मानसज्वलने मानसज्वलने मायासज्वलने, मायासज्वलने च लोभसज्वलने, सक्रमक्रमेण वादरकृष्टिनिभागेन त्रिभयमुपनीय, अनिवृत्तिनादरसापराधक्षपकभावनमाप्य, लोभसज्वलने तनूकृत्य सूक्ष्मसापरायक्षपकभावनमुभूय, निरवशेषं मोहनीयं निर्मूलक्याप कपयित्वा क्षीणकपायतामधिरुह्य, अतारितमोहनीयभार उपान्तमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय, पचाना ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पचानामतरायाणां चान्तसमये समुपगम्य तदनंतरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलपर्यायमतर्क्यनिभूतिविशेषं नि सप्तममाप्य निरुपलेपं कमलनिवामलं साक्षात्त्रि-

कालसर्वद्रव्यपर्यायस्वभावज्ञ सर्वत्राप्रतिहतदर्शन धनाप्तनिरवशेषपुरुषार्थ, जलधरनिरोधकालातीत-
स्वाकिरणकलापसौम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव ज्वलितमूर्ति केवली भवति ।

आह व्याख्यात प्रतिबधविनिर्मुक्तसम्पत्त्वदर्शनानतर्धीर्यसमन्वित केवल, तदात्मलाभश्च सकल-
कर्मोच्छेदहेतुरभ्युपगत । अथ किलक्षण कस्माच्च हेतोर्मोक्षो भवतीत्युभयमाभिधीयतामित्यत्रोच्यते । तस्य
खलु भगवत केवलपर्यायलब्धात्मलाभस्य विप्रहृत स्वप्रभावार्जितानतर्धीर्भाज पूर्वदधकर्मघट्ट-
यस्याऽप्रच्युतवेद्यगोत्रायुपक्ष ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥१॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्मादानाभावः ॥ १ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां पूर्वोक्तानामेव
कर्मात्मवेहेतूना विरोधिकारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्मादानाभावात् ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः ॥ २ ॥ पूर्वोदिताना निर्जराहेतूनां सन्नि-
धानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताभ्या बधहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणप्रतिभक्तिनिर्देश-
स्ततो भवत्स्थितिहेतुसमीकृतशेषकर्मविस्थस्य युगपदात्यतिक प्रत्येतव्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष ।

आद्यभावादंताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादंत्यबीजवत् ॥ ३ ॥ स्यान्मत कर्मबधसतानस्या-
द्यभावादतेनाप्यस्य न भवितव्य, दृष्टनिपरीतकल्पनाया प्रमाणाभावादिति तन्न किं कारण ? दृष्टत्वादस्य
बीजवत् । यथा बीजाकुरसतानेऽनादौ प्रवर्त्तमानेऽत्यबीजमग्निनोपहताकुरशक्तिरुमित्यतोऽस्य दृष्टस्तथा
मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसापराधिकसततावनदौ ध्यानानलनिर्दग्धे कर्मबीजे भवाकुरोत्पादाभावान्मोक्ष इति
दृष्टमेदमपहोतुमशक्य । उक्त च,—

दग्धे बीजे यथात्पत प्रादुर्भवति नांकुर ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुर ॥ इति ॥

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षय कर्मक्षय, सतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्यो-
त्पत्तिमस्याद्दिनाशेन भवितव्य, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्यय यातीति व्यपदिश्यते । तत पुन्रलद्रव्यस्य कार-
णवशात्कर्मत्वपर्यायमापन्नस्य तत्प्रत्यनीकहेतुमभिधाने तत्पर्यायनिवृत्तौ तस्य क्षय इत्युपदेशो भवतीति
युक्तमेतत् कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षशब्दो द्विविधयो विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ॥ ४ ॥ मोक्ष असने इत्यस्य
मोक्षण मोक्ष इति भावसाधन शब्दो द्विविधय मोक्तव्यमोक्षकापेक्षत्वात् । कुत ? विप्रयोगक्रियामात्रगते ।
कृत्स्नशब्देन कर्माद्यधि सद्बोधोदयोदीरणचतुर्विधव्यवस्थ परिगृहीत तत्र बोधोदयोदीरणाना क्षयविभागा गुण
स्थानभेदेन निर्दिष्ट, सत्कर्मोच्छेदस्तु न प्रतिपादित स निव्रियते,—

कर्माभावो द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्यग्दे-

वायुपामभावोऽयत्नसाध्य असत्त्वात् । यत्नसाध्य इत् उर्ध्वमुच्यते असयत्तसम्पद्दृष्टयादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु
करिर्मक्षिदन्तानुबन्धिकोधमानमायालोभमिथ्यात्नसम्पद्भिर्मथ्यात्नसम्पद्भवात्पर्यप्रकृतिसप्तकविपत्तस्वन शुभा-
भ्यवसायनिश्चितपरशुपातेन निर्मूल निच्छिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृहिनरकगतितिर्यग्गत्येक-
द्वित्रिचतुर्विधयजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रयोग्यानुपूर्व्यातपोयौतस्थावरसूक्ष्मसाधारणतज्ञकाना षोडशाना प्र-
कृतीना पृतनौया युगपदनिवृत्तिनादरसापरायस्तेन समाधिचक्रेण विजयमवाप्नोति । तत पर कपाया-
ष्टक नष्ट करोति स एव युगपन्नपुसकनेद खीविदश्च क्रमेण तत्रैव क्षयमुपयाति, नोकपायपद्म चैकैनेव
प्रहारेण निपातयति । तत पुषेदसज्जलनक्रोधमानमाया क्रमेण तत्रैवात्यतिक ध्वसनमास्कदति ।
लोभसज्जलन सूक्ष्मसापरायाते यत्यत । निद्राप्रचले क्षीणकपायवीतरागउन्मत्स्थस्योपान्तमे समये

प्रलयमुपमजत । पचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पचानामतरायाणां च तस्यैवात
समये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगः यौटारिकेनैकियिकाहारकतैजसकार्माणशरीरवधनपचमघात
सस्थानपट्टौदारिकेनैकियिकाहारकशरीरागोपागपट्टमहननपचप्रशस्तवर्णपचाप्रशस्तवर्णगंधद्वयपचप्रशस्तरस-
पचाप्रशस्तरसपश्चाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलूचूपघातपरघातोत्प्रासप्रशस्तविहायोग्यपर्याप्तकप्रत्येक-
शरीरस्थिरास्थिरञ्जुभाञ्जुभट्टुर्भगसुस्वरद्व स्वरानादयायशस्कीर्तिनिर्माणनामनीचेर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतय,
अयोगकेवलिन उपांत्यसमये विनाशमुपयाति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपचेद्रियजाति-
मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्वत्रसत्रादरपर्याप्तकशुभगादेययशस्कीर्तिर्थाकरनामोच्चैर्गोत्रसज्जिकानां त्रयोदशानां
प्रकृतीनामयोगकेवलिनधरमसमये व्युत्थेदो भवति ।

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयत उत भावकर्मणोऽप्यत्यत्रोच्यते-

औपशमिकादिभ्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं ? मोक्ष इत्यनुवर्तते ।

भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकानिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अन्येषां जीवत्रादीनां पारिणामिकानां
मोक्षावस्थायामनिवृत्तिज्ञापनार्थं भव्यत्वग्रहणं क्रियते । तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्य औपशमिकादीनां
एव भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते । ननु च द्रव्यनिरासेऽभिहिते तन्निमित्तानां निवृत्तिरथादव-
गम्यत इति नार्थेनेन योगेन ? नेप दोष । नायमेकांत -निमित्तापाये नैमित्तिकानां निवृत्तिः अपि चार्थान-
गमेऽपि सिद्धे साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते - निस्पष्टार्थं वक्ष्यमाणलक्षणनिर्देशार्थं,

आह यद्यप्यर्गो भावोपरते प्रतिज्ञायते ननु औपशमिकादिभावनिवृत्तिनत् सर्वक्षायिकनिवृत्तौ
अव्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति ? स्यादेतदेव यदि विशेषो नोच्येत अस्ति तु विशेष इति अपवाद-
विधानार्थमिदमुच्यते, -

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दोय वर्जनावीं दृष्टव्य, तन्निमित्त सिद्धत्वेभ्य इति त्रिभक्तिनिर्देश । यथा - "अन्यत्र द्रोण
भीष्माम्यां सर्वे योद्धा परामुखा" इति ।

अन्यशब्दप्रयोगे तद्विज्ञानमिति चेन्न स्वार्थिकत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमन्यशब्दप्रयोगे कां
विभक्तिर्निज्ञायते यथाऽन्यो देवदत्तादिति अन्यत्र शब्दोऽय तस्मान्निर्देशो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारणं ?
स्वार्थिकत्वात् । स्वार्थिकोऽय त्र, केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्योऽन्यस्मिन्नय विधिरिति ।

अनंतवीर्यादिनिवृत्तिप्रसंग इति चेन्नात्रैवातर्भावात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वादीनां चतु-
र्णां क्षायिकाणां समर्हादितरेषां निवृत्तिरनंतवीर्यादीनां प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? अत्रैवातर्भावात्
ज्ञानदर्शनाविनाभाविनो ह्यनंतवीर्यादय अत्रैवातर्भवति । अनंतसामर्थ्यहीनस्थानतान्नोपधवृत्त्यभावात् ।
ज्ञानमयत्वान्च सुखस्येति ।

बंधस्याव्यवस्थाश्वादिवादिति चेन्न मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः ॥ १ ॥
स्यादेतद्यथाऽश्वादीनामेकस्मिन् बंध उच्छिन्नेऽपि पुनर्बंधांतरसमादाव्यवस्था तथा जीवस्यापि कस्मि-
श्चिद्बंधेऽपगतोऽपि बंधांतरप्रसंग इति तन्न । किं कारणं ? मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः । पुन-
र्बंधहेत्वभावाद्बन्धाभावः ।

पुनर्बंधप्रसंगो जानतः पश्यतश्च कारुण्यादिति चेन्न सर्वास्रवपरिस्रयात् ॥ ४ ॥
स्यादेतद्द्रव्यसनाप्ये निमग्न जगदशेष जानत पश्यतश्च कारुण्यमुत्पद्यते ततश्च बंध इति तन्न । किं कारणं

सर्वास्त्रवपरिक्षपात् । भक्तिस्नेहकृपास्पृहादीनां रागविकल्पस्वाद्गीतरागे न ते सतीति ।

अरुसादिति चेदनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ यदि कारणमन्तरैण मुक्तस्य बधः कल्प्यते गतु अनिमोक्ष स्यात् । मुक्तिप्राप्त्यनन्तरमेव बधोपपत्ते ।

स्थानवत्त्वात्पात इति चेन्नानास्त्रवत्त्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्स्थानवत्त्वान्मुक्तस्य पात प्राप्नो-
तीति ? तन्न । किं कारण ? अनास्त्रवत्त्वात् । आस्त्रवत्ता हि यानपात्रस्याध पतन दृश्यते नचास्त्रो मुक्तस्यास्ति ।

गौरवाभावाच्च ॥ ७ ॥ गौरववतो हि तालफलस्य तत्प्रतिबद्धवृतसयोगाभावे पतन दृष्ट नागौ-
रवस्याकाशस्य न च गौरवमश्ने मुक्तस्येति पाताभाव । यस्य हि स्थानवत्त्व पातकारण तस्य सर्वेषां
पदार्थानां पात स्यात् स्थानवत्त्वाविशेषात् ।

परस्परोपरोध इति चेन्नाचगाहनशक्तियोगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत अल्प सिद्धावगाह्य आका-
शप्रदेश आधार , आधेया सिद्धा अनता तत परस्परोपरोध इति ? तन्न । किं कारण—अग्गाह्यशक्ति
योगात् । मूर्त्तिमत्त्वपि नामानकमणिप्रदीपप्रकाशेषु अल्पेऽप्यनकाशे न विरोध किमग ? पुनर्मूर्त्तिषु अव-
गाहनशक्तियुक्तेषु ?

तत एव जन्ममरणद्वन्द्वोपनिपातव्यावाधाविरहात् परमसुखिनः ॥ ९ ॥ तत एवा
मूर्त्तत्वादेवेत्यर्थ यस्य हि मूर्त्तिरस्ति तस्य तत्पूर्वक प्रीतिपरितापसंबध स्यात्, नचामूर्त्ताना मुक्तानां
जन्ममरणद्वन्द्वोपनिपातव्यावाधाऽस्ति, अतो निर्व्याधाधत्वात्परमसुखिनस्ते ।

न तस्यास्त्युपमानमाकाशपरिमाणवत् ॥ १० ॥ यथा परमाणवगाहक्षेत्रमारभ्य एकैकप्रदे-
शवृद्ध्या कल्प्यमान सातिशय क्षेत्रमाकाशपरिमाण पुनरिदमेत्युपमार्थकल्पनाभावात् अनुपमान तथा
सुखबन्धार्थोऽपि प्रकर्षाप्रकर्षयोगात् ससारगत सात । मुक्ताना पुन परमानतपरिमाणयोगान्निरति-
शय इत्यनुपमान ।

अनाकारत्वाद्भाव इति चेन्नातीतानतरशरीरानुविधायित्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतन्मु-
क्तानां परिव्रजकमूर्त्तीनामाकाराभावाद्भाव प्राप्नोतीति तन्न । किं कारण—अतीतानतरशरीरानुविधायित्वात् ।

शरीरानुविधायित्वे तदभावाद्द्विसर्पणसंग इति चेन्न कारणाभावात् ॥ १२ ॥
स्यान्मत यदि शरीरानुविधायी जीवस्तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तद्विसर्पण प्राप्नो
तीति ? तन्न । कुत कारणाभावात् । पुनर्विसर्पणकारणाभावाच्च निसर्पति ।

नामकर्तृसंबधात् सहरणविसर्पणधर्मत्व प्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ यथा प्रदीपप्रकाशोऽ-
वधवृत्तपरिमाण शरावमानिकापत्ररकादिद्रव्योपेष्टभान्महानल्पश्च भवति तथा नामकमसंबधात्परिच्छिन्नपरि-
माणोऽपि जीव सहरति विसर्पति च । तदभावात् सहारो विसर्पण वा मुक्तस्य जीवस्य ।

मूर्त्तिमत्त्वधर्म्यादिति चेन्नोभयलक्षणमाप्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मत मूर्त्तं प्रदीपप्रकाश
अमूर्त्तस्यात्मन सहरणविसर्पणधर्मत्वे साध्ये दृष्टातो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारण ? उभयलक्षणप्राप्त
त्वादुपयोगस्वल्क्षणप्रापेक्षयाऽमूर्त्तं । बधपरिणामापेक्षया मूर्त्तं । उक्तं च—

बध पडिप्यत्त लज्जवणदा हृदि तस्स णाणत्त
तस्सा अमूर्त्तिमुत्तो णगतो होदि जीवस्स । इति ।

तस्मात्कथंचि मूर्त्तत्वोपपत्ते साम्बन्धेन दृष्टातेन ।

अन्तित्वत्वप्रसंग इति चेन्न तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाच्चद्रमुग्धवत् ॥ १५ ॥
स्यादेतत्सहरणविसर्पणधर्मत्वादेव प्रदीपप्रकाशवदनिवृत्त्य प्रामोत्यात्मन इति ? तन्न । किं कारण ? तावन्मा-
त्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाद्यथा चद्रमुग्धी कन्येति बहवश्चदे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते तथा

प्रदीपप्रकाशेऽनित्यत्वादिषु बहुषु धर्मेषु सत्स्वपि सकोचविकाससाधर्म्यमात्र विवक्षित । सर्वसाधर्म्याश्च दृष्टाताभावप्रसंग ।

सर्वथाभावो मोक्षः प्रदीपवदिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यथा वर्तिस्नेहानक-
सन्निपाते प्रदीपोऽनुपरतवृत्त्या प्रवर्तमानस्तत्क्षयेन काचिदिश विदिश वा गच्छति तत्रैवात्यत विनाश
मुपयाति तथा कारणवशात्कथप्रतिसतानरूपेण प्रवर्तमान स्कन्धसमूहो जीवव्यपदेशभाक् केशक्षया
श्च काचिदिश विदिश वा गच्छति तत्रैवात्यन्त प्रलयमेतीति ? प्रदीपा एव हि पुद्गल पुद्गलजातिमज्जत,
परिणामवशान्मधीभावमापन्ना इति नात्यतविनाश ।

दृष्टत्वाच्च निगलादिवियोगे देवदत्ताद्यप्रस्थानवत् ॥ १७ ॥ यथा निगलादिद्रव्यवियोगे
देवदत्तादीनामवस्थान दृष्ट तथा बधविप्रमोक्ष आत्मनावस्थेयमिति दृष्टमिदमपह्नोतुमशक्यमिति नाभाव ।

त्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैवावस्थानमिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यस्मिन्नेव देशे
कर्मविप्रमोक्षस्तस्मिन्नेवावस्थान प्राप्नोति पुनर्गतिकारणाभावादिति ? तन्न । किं कारण ? साध्यत्वात् साध्य-
मेतत्तत्रैवावस्थातव्यमिति । बधनाभावाद्नाश्रितत्वाच्च स्याद्गमनमिति ।

आह न तावदस्य बधाभावेऽधोगतिर्गौरवाभावात् । नापि तिर्थगतिर्योगाभावात् तस्मात्प्राप्तमेतत्-
त्रैवावस्थान ततो लोकस्योपरि तदवस्थानकल्पनाव्यावृत्तिरित्युच्यते भवेदेव यद्यनभिमतदेशगतिनिभि-
त्ताभाववत्तस्योर्ध्वगतिनिमित्त न स्यात् । अस्ति च तत्तस्मादेकसमयेन हि निरस्तकर्मभार पुरुष —

तदनंतरमूर्ध्व गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदित्यनेन प्रकृतोऽर्थो निर्दिश्यते । कश्च प्रकृत कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष । तस्यानंतरमूर्ध्व गच्छति ।

आल्लभिविधयः ॥ १ ॥ ईपदर्पादिषु दृष्टप्रयोग आङ्घ्रि विवक्षावशादाभिविधौ वेदितव्य ।

लोकस्यातो लोकात् आलोकात्तादिति ।

आह—अनुपदिष्टहेतुकामिदमूर्ध्वगमन कथमप्यवसातु शक्यमित्यत्रोच्यते,—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बंधच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह हेतुर्व्य पुष्कलोऽपि दृष्टात्समर्थनमतरेणाभिप्रेतार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते,—

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाचूवदेरंड्वीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

हेतुदृष्टानां यथासख्यमभिसंबन्धः ॥ १ ॥ पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामनोक्तानां दृष्टानां

च यथासख्यमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा,—

अपवर्गप्राप्तये बहुश प्रणिधानादाविद्धकुलालचक्रवत् ॥ २ ॥ यथा कुलालप्रयोगापादितइस्त-
दङ्कस्ययोगपूर्वक भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्षयाद्भवति । एव भ्रमस्थेनात्मनापवर्गप्राप्तये
बहुश प्रणिधानात्तदभावेऽपि तदावेशपूर्वक मुक्तस्य गमनमनर्थायते । किं च,—

असंगत्वान्मुक्तलेपालाचूद्रव्यवत् ॥ ३ ॥ यथा मृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबूद्रव्य जलेऽध पतति
तदेव क्लेदविदिल्लष्टमृत्तिकावधन लघु सद्सर्वमेव गच्छति तथा कर्मभारात्क्रान्तशोकात् आत्मा तदावेशव-
शात्ससारे नियमेन गच्छति तत्सगबिमुक्तौ तूपर्येव याति ।

अनियमप्रसंगोऽद्वयवदिति चेन्नोर्ध्वगौरवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्यथा द्रव्यातरससक्तो दण्डोऽस्थित-
स्तदभावेऽनियमेन पतति तथा कर्मसंगाभावेऽनियमेनात्मनोऽपि गमन प्राप्नोतीति तन्न । किं कारण ?
उर्ध्वगौरवात् । ऊर्ध्वगौरवपरिणामो हि जीव उत्पत्तयेन । किं च,—

बधच्छेदादेरंड्वीजवत् ॥ ५ ॥ यथा बीजवधकोशादिच्छेदादेरंड्वीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्या-

दिभ्रमप्रापुर्गतिजातिनामादिंसकलकर्मबधच्छेदान्मुक्तस्य गतिस्वसीयते । किं च,—

तथागतिपरिणामाच्चाग्निशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा तिर्यक्प्लवनस्वभावसमीरणसम्बन्धनिरुत्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारणकर्मनिवारण सति ऊर्ध्वगतिस्वभावत्वादूर्ध्वमेवारोहति ।

असगत्वबधच्छेदयोर्यादविशेषादनुवादप्रसंग इति चेन्नाऽर्थान्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेत-
दसगत्वबधच्छेदयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पौनरुक्त्य प्राप्नोति—बध्नातिरपि व्यतिपगे वर्त्तत इति ? तन्न ।
किं कारण ? अर्थान्यत्वात् । अन्योन्यानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थान बध । परस्परप्राप्तिमात्र सग इत्यस्यर्थ-
विशेष । तस्मात्क्रियाकारणधर्माधर्माभावेऽपि हेत्वतरान्मुक्तस्य गतिरभ्यनुज्ञायते ।

नोदाहरणमलाबूर्मारुतावेशादिति चेन्न तिर्यग्गमनप्रसगात् ॥ ८ ॥ स्यादेतदलाबू-
द्व्य मुक्तगमनसिद्धाबुदाहरण न भवति कुत मारुतावेशादिति तन्न । किं कारण ? तिर्यग्गमनप्रसगात् ।
यदि मारुतावेशात्तस्य गमन स्यात्तिर्यक्प्लवनधर्मज्ञान्मरुतस्तिर्यग्गमनमेव स्यान्नोर्ध्वं ।

ऊर्ध्वगत्यभावे तदभावप्रसगोऽग्नेरौष्ण्याभावेऽभाववदिति चेन्न गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ९ ॥
स्यान्मत यथोष्णस्वभावस्याग्नेरौष्ण्याभावेऽभानस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगमन स्वभावसादभावेऽभाव प्राप्नोतीति-
चेन्न । किं कारण ? गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथा च मुक्तस्योर्ध्वमेव गमन न दिग्तरगमनमित्यय स्वभाजो
नोर्ध्वं गमनमेवेति ।

ऊर्ध्वञ्चलनवद्वा ॥ १० ॥ यथोर्ध्वञ्चलनस्वभावत्वेऽप्यग्नेर्वेगवद्द्रव्याभिघातात्तिर्यग्ञ्चलनेऽपि ना-
ऽग्नेर्विनाशो दृष्टस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगतिस्वभावत्वेऽपि तदभावेभाव इति ।

अत्राह—ऊर्ध्वञ्चलनस्वभावस्याग्नेर्वेगवद्द्रव्याभिघातात्तिर्यग्ञ्चलने सति विरोधादूर्ध्वञ्चलनाभाजो युक्त । मु-
क्तस्य तु पुन स्वभावगतिलोपहेत्वभावादूर्ध्वगत्युपरमोनुपपन्न इत्युच्यते लोकातानोर्ध्वगतिर्मुक्तस्य कुत ?

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ९ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यल्लोके गमनाभाव । तदभावे च लोकालोकाविभागा-
भाव प्रसज्यते ।

किं पुनरेते परिनिवृत्ता कार्मणशरीरोपशमकादिभान्निरूपारया पर्यायान्तरेण शक्या व्यपदेश्युः,
चत्तातीतन्यवहारा एव निर्धारयितव्या इत्युच्यते—शक्या । कथं ? यस्मात्सखलु ।

क्षेत्रकालगतिलिगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धवोधितज्ञाना- वगाहनांतरसख्याल्पवहुत्वतः साध्याः ॥ १० ॥

प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया क्षेत्रादिभिः साध्याः सिद्धाः ॥ ११ ॥ एते क्षेत्रादिभिर-
द्वयबहुत्वात्तैर्द्वादशभिरनुयोगद्वारैः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया साध्या चिंत्या निकल्प्या । के
पुनस्ते ? सिद्धा । तथा क्षेत्रेण तावत्—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति ?

सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा ॥ १२ ॥ सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा प्रत्युत्पन्नविषयमाहिनयार्पणन
सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे, आकाशदेशे वा सिद्धिर्भवति । भूतानुग्रहतत्रनयविवक्षाया जम प्रति पचदशसु
कर्मभूमिषु सहरण प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धि । ऋजुसूत्रनय शब्दभेदाश्च त्रय प्रत्युत्पन्नविषयमाहिण
क्षेपा नया उभयभावविषया ।

कालेन—कस्मिन्काले सिद्धि—एकमप्ये उत्सर्पिण्यउत्सर्पिण्योर्जा विशेषेण प्रत्युत्पन्नयार्पेक्षया एकमप्ये
सिध्यन् सिद्धो भवति । भूतमायप्रज्ञापननयार्पणया द्वेषा जन्मन सहरणतश्च । तत्र जमन आविदोपण
उत्सर्पिण्यउत्सर्पिण्योर्जात सिद्धयति । विशेषेणारसर्पिण्या सुखमदु खमाया अते भागे—दु खमसुखमाया
च जात सिद्धयति । दू खमसुखमाया जात दु खमाया सिद्धयति न तु दु खमाया

सिद्ध्यति । सहरणतः सर्वस्मिन्काले अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यां च सिद्ध्यति ।

गत्या—ऋत्यां गतौ सिद्धिः । सिद्धिगतौ मनुष्यगतौ वा विशेषः । प्रत्युत्पन्ननयाश्रयेण न सिद्धिगतौ सिद्ध्यति । भूतविषयनयापक्षया द्विधा कल्पना अनतरगतौ एकातरगतौ च । तत्रानतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यति । एकातरगतौ चतसृषु गतिषु जात सिद्ध्यति ।

लिंगन—केन चित्सिद्ध । लिंग त्रिविधो वेद । अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिः । षर्तमान-विषयनिवक्षायामवेदत्वेन सिद्धिर्भवति । अतीतगोचरनयापेक्षया अविशेषेण त्रिभ्यो वेदेभ्यः सिद्धिर्भवति । भाव प्रति, न तु द्रव्य प्रति । द्रव्यापक्षया तु पुष्टिर्गमैव सिद्धिः । अपर प्रकार-लिंग द्वित्रिव निर्भ्रयलिंग स-प्रथलिंग चाति । तत्र प्रत्युत्पन्ननयाश्रयेण तन्मंत्रथलिंगन सिद्ध्यति । भूतविषयनयादेशेन तु भजनीय । तीर्थेन-

तीर्थसिद्धिर्द्विधा तीर्थकरेतरविकल्पात् ॥३॥ तीर्थसिद्धिर्द्विधा भवति-तीर्थकरत्वेनतरत्वेन च । सति के-चित्तीर्थकरे सिद्धा अपरेऽन्यथा सिद्धा असति चाति । चारित्र्येण केन सिद्ध्यति । अन्यपदेशेनैकचतु पचत्रिकल्पचारित्र्येण वा सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नाद्य ते हि नयप्रज्ञान चारित्र्येण व्यपदेशविरहितेन भावेन सिद्धिः । भूतपूर्वगतिर्द्विधा अनतरव्यवहितभेदात् । आनतर्येण यथाख्यातचारित्र्येण सिद्ध्यति व्यवधानेन चतु-र्भिः पचभिर्वा । चतुर्भिस्तावत्—सामायिकच्छेदोपस्थापनासूक्ष्मसापराययथाख्यातचारित्र्ये । पचभिस्त-रेव परिहारविशुद्धिचारित्र्याधिक्यै ।

स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पः । केचित्प्रत्येकबुद्धसिद्धा । परोपदे-शमनपेक्ष्य स्वशक्त्यैवविभूतज्ञानातिशया । अपरे बोधितबुद्धसिद्धा, परोपदेशपूर्वकज्ञानप्रकर्षास्कादिनः । ज्ञानेन—एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषे सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नमाहिनयनिरूपणया केवलज्ञानेनैकेन सिद्धिर्भ-वति । भूतपूर्वगत्या तु द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैर्भवाति । द्वाभ्यां—मतिश्रुतज्ञानाभ्याम्—त्रिभिर्म-तिश्रुतावाधिभिः । मतिश्रुतमन पर्ययैर्वा । चतुर्भिर्मतिश्रुतावाधिमन पर्ययै ।

अवगाहनं द्विविध-उत्कृष्टजघन्यभेदात् ॥ ४ ॥ आत्मप्रदेशन्यापित्वमग्राहनं द्विविध । उत्कृष्ट जघन्य चेति । तत्रोत्कृष्टं पचधनु शतानि पचशिशत्युत्तराणि । जघन्यमर्द्धचतुर्धारतय देशोना । मध्ये विकल्पा एतास्मिन्नग्राहे सिद्ध्यति पूर्वभाजप्रज्ञापननयापेक्षया । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनेन तु एतास्मिन्नेव देशोने । किमतर सिद्ध्यता । अनतर च सिद्ध्यति सातर च ।

अनंतरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कर्षेणाष्टौ ॥ ५ ॥ आनतर्येण जघन्येन द्वौ समयौ सिद्ध्यति उत्कर्षेणाष्टौ ।

सांतरं जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेण पण्मासाः ॥ ६ ॥ सिद्ध्यता सिद्धिविरहकालोऽतर जघन्येनैक समयः । उत्कर्षेण पण्मासा प्रत्येतव्या ।

जघन्येन एकउत्कर्षेण अष्टशतमिति संख्या ॥ ७ ॥ एकसमये कति सिद्ध्यन्ति । जघन्येनैक उत्कर्षेणाष्टशतमिति सख्यातगतव्या ।

क्षेत्रादिभिरभिन्नानां परस्परवत् ॥३॥ यथा मृत्तिकालपवहुत्व ॥ ८ ॥ क्षेत्रादिभिरेकादशभि-
—क्षेत्रे क्वेदविद्विष्टमृत्तिर्षट्पदार्थेन लघु सद्रूर्ध्वमेव गच्छति तथा त्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यतीति-
नियमेन गच्छति तत्सगविमुक्तौ तूपर्येण याति । । जन्मत सहरणतश्च तत्राप्ये सहरणासि-
क्षियमपसगोदंडवदिति चेन्नोर्ध्वगौचान ॥ ४ ॥ । बोलकसिद्धा सख्येयगुणा । तिर्यग्बो

अनुस्तरिण्यनसर्पिणीसिद्धा सद्ध्येयगुणा । प्रत्युत्पन्ननयापक्षया एकसमये सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व ।

गतिं प्रति—प्रत्युत्पन्नभावनप्रज्ञापननयस्य सिद्धिगतौ सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । भूतविषयनयापेक्षया वानतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । एकातरगतौ तु अल्पप्रदुत्वमस्ति । सर्वत स्तोत्रास्तिर्गम्योन्यनतरगतिसिद्धा । मनुष्ययोन्यनतरगतिसिद्धा सद्ध्येयगुणा । नरकयोऽनतरगतिसिद्धा सद्ध्येयगुणा । देवयोन्यनतरगतिसिद्धा सद्ध्येयगुणा इति ।

वेदानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयाश्रयणे अत्रेदा सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । भूतविषयनयाश्रयणे तु सर्वत स्तोका नपुसकवेदसिद्धा । स्त्रीवेदसिद्धा सद्ध्येयगुणा । पुत्रेदसिद्धा सद्ध्येयगुणा ।

तीर्थानुयोगे—तीर्थकारसिद्धा सद्ध्येयगुणा ।

चारित्रानुयोगे प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया अव्यपदेशेन सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । भूतविषयनयाश्रयणे वानतरचारित्रपरिग्रहे यथाख्यातचारित्रा सर्वे सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । न्यत्रथाने षचचारित्रसिद्धा । अल्पे चतुश्चारित्रसिद्धा सद्ध्येयगुणा ।

प्रत्येकबुद्धबोधितबुद्धानुयोगे—अल्पे प्रत्येकबुद्धा बोधितबुद्धा सद्ध्येयगुणा ।

ज्ञानानुयोगे—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनस्य कण्ठेन सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्व । पूर्वभावप्रज्ञापनस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धा चतुर्ज्ञानसिद्धा सद्ध्येयगुणा । त्रिज्ञानसिद्धा सद्ध्येयगुणा । एव तावदविशेषण विशेषेण च सर्वस्तोका । मतिश्रुतमन पर्ययज्ञानसिद्धा मतिश्रुतज्ञानसिद्धा सद्ध्येयगुणा । मतिश्रुतानधिमन पर्ययज्ञानसिद्धा सद्ध्येयगुणा । मतिश्रुतानधिज्ञानसिद्धा सद्ध्येयगुणा इति ।

अवगाहानुयोगे—सर्वस्तोका जघन्यावगाहनसिद्धा । उत्कृष्टावगाहनसिद्धा सद्ध्येयगुणा । एव मध्यसिद्धा सद्ध्येयगुणा ।

अथाधस्ताद्यनमर्थांतरसिद्धा सद्ध्येयगुणा । उपरि यममर्थांतरसिद्धा विशेषाधिका ।

सदयानुयोगे—सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतानिद्धा । अष्टोत्तरशतसिद्धादय आपचाशतसिद्धेभ्य अनतगुणा एकात्रपचाशतसिद्धादय आपचत्रिंशतसिद्धेभ्य असद्ध्येगुणा । चतुर्त्रिंशतसिद्धादय आ एकसिद्धेभ्य सद्ध्येयगुणा । एव निसर्गाधिगमयोरन्यतरजतरार्थश्रद्धानात्मक शक्याती चारित्रियुक्त, प्रथमसवगानुकापस्तिव्या भिव्यक्तिरक्षण विमुक्त सम्यग्दर्शन । सम्यग्दर्शनेपलब्धिविशुद्ध च ज्ञानमधिगम्य, निक्षेपप्रमाणनिर्देशसःस ह्यादिभिरप्युपायैर्ज्ञानानां परिणामिकौदयिकौपशमिरुक्षायोपशमिरुक्षयिकाणा भावाना स्तत्र विदिद्या चेतनाना भोगसाधनानामुत्पत्तिप्रलयस्वभावानुगमात् निरक्तो त्रिवृष्णास्त्रियुक्त पचममितो दशलक्षणधर्मानुष्ठानात्तत्फलदर्शनाच्च । निर्वाणप्राप्तियतनायाभिर्नर्द्धितश्रद्धासमेगभावनानिभारितात्मा अनुप्रेक्षाभि स्थिरीकृतानभिप्रयग सद्गतात्मा निरास्रक्त्वाङ्गपगतभिनवकर्मोपचय परीपहजयाद्वाह्याभ्यतरतर्पानुष्ठानादनुभवनाच्च । सम्यग्दृष्टिरितारितरताना च जिनपर्यतानां परिणामाभ्यसनानिशुद्धिस्थानातराणामसद्ध्येयगुणोत्कर्षमाभ्या पूर्योपचित कर्म निर्जरयसामायिकादीनां च सूक्ष्मसांपरायाताना समयनिशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलभ्यात्पुलाकादीनां च निर्धंधाना समयानुपालननिशुद्धिरज्ञानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानास्यतप्रहीणात्तरोद्भव्यानो, धर्म्यध्यानविजयादन्तरसमाधिबल, शुद्धयाननिकल्पयाश्च पृथक्प्रेकत्ववितर्कयोश्चान्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधपूर्वोदितर्द्धिंशेषयुक्त, सानभिप्रयुक्तचित्त, पूर्वोदतन क्रमेण मोहादीन् क्षय नीत्वा सर्वज्ञानलक्ष्मीमनुभूय, तत शपकर्मक्षयाङ्गानुभवनिर्मुक्त निर्दग्धपूर्वोपादानैधनो निरुपादान इवाग्नि, पूर्वोपात्तभववियोगात् हेत्यभावाच्चोत्तरस्याभाद्रुभावासांतससारदु खमतीय आत्यतिकर्मैकातिक निरुपम निरतिशय निर्वाणसुखमवाप्नोतीति तत्त्वार्थभावनाफलमेतत् । उक्तं च—

१ पद्यमद्विरिय धामदद्वृतचद्रसूरिविरचिततत्त्वाध्यायीयमाक्षतरवप्रकरणस्या प्रकृतानुशा

न तु प्रयकर्वुभिर्दृष्टा संप्रतिकोपलब्धनिर्वाणैतितिश्रुतेन तत्त्वाध्यायजातिकरुणुस्तत्त्वध्यायकारकवृत्त विभाष्यते ।

सम्यक्वैज्ञानचारित्रसयुक्तस्यात्मनो भृश । निरास्रवस्त्राच्छिन्नायां नवायां कर्मसततौ ॥ १ ॥
 पूर्वाजित क्षपयतो यथोक्तैः क्षयहेतुभिः । ससारबीज कास्त्र्येन मोहनीय प्रहीयते ॥ २ ॥ युग्म ।
 ततोतरायज्ञानघ्नदर्शनघ्नान्यनतर । प्रहीयतेऽस्य युगपत्त्रीणि कर्माप्यशेषत ॥ ३ ॥
 गर्भसूच्या विनष्टाया यथा बालो भिनश्यति । तथा कर्मक्षय याति मोहनीये क्षय गते ॥ ४ ॥
 तत क्षीणचतु कर्मा प्राप्नोऽद्याख्यातसयम । बीजबधननिर्मुक्त स्नातक परमेश्वर ॥ ५ ॥
 शेषकर्मफलेपेक्ष शुद्धो बुद्धो निरामय । सर्वज्ञ सर्वदर्शी च जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥
 क्लृप्तकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धेधनो वह्निर्निरुपादानसतति ॥ ७ ॥
 दग्धे बीजे यथात्यत प्रादुर्भवाति नाकुर । कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुर ॥ ८ ॥
 तदनतरमेवोर्ध्वमालोकातात्स गच्छति । पूर्वप्रयोगासगत्वाद्बद्धधच्छेदोर्ध्वगौरवै ॥ ९ ॥
 कुलालचक्रडोलायामिशौ चापि यथेष्यते । पूर्वं प्रयोगात्कर्मैह तथा सिद्धगति स्मृता ॥ १० ॥
 मृष्टेषसगनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टाप्लवालुन । कर्मसंगविनिर्मोक्षाद्यथा सिद्धगति स्मृता ॥ ११ ॥
 परऽस्फुटदेलासु बधच्छेदाद्यथा गति । कर्मबधनविच्छेदाज्जीवस्यापि तथेष्यते ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति जिनोत्तमैः । अधोगौरवधर्माण पुद्गला इति चोदित ॥ १३ ॥
 यथाधस्तिर्यग्धूर्ध्वं च लोष्टवाग्निनवीचय । स्वभावतः प्रवर्तते तथोर्ध्वगतिरात्मना ॥ १४ ॥
 अतस्तु गतिवैकृत्य तेषा यदुपलभ्यते । कर्मण प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदधिष्यते ॥ १५ ॥
 अधस्तिर्यक्तथोर्ध्वं च जीवाना कर्मजा गति । ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणां ॥ १६ ॥
 द्रव्यस्य कर्मणो यद्बहुत्पत्त्यारभवीचय । सम तथैव सिद्धस्य गतिर्मोक्षे भवक्षयात् ॥ १७ ॥
 उत्पत्तिश्च विनाशश्च प्रकाशतमसोरिह । युगपद्भवतो यद्बहुत्तद्विनिर्वाणकर्मणो ॥ १८ ॥
 तन्वी मनोज्ञा सुरभि पुण्या परमभासुरा । प्राग्भारानामरसुधा लोकमूर्च्छि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥
 त्रिलोकतुल्यविष्कभा सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्ध्वं तस्या क्षिते सिद्धा लोकाते समवस्थिता ॥ २० ॥
 तादात्म्यादुपयुक्तास्ते केवलज्ञानदर्शने । सम्यक्वसिद्धतावस्था हेत्वभावाच्च निष्क्रिया ॥ २१ ॥
 ततोऽप्यूर्ध्वगतिन्तेषा कस्मान्नास्तीति चेन्मति । धर्मास्तिकायस्याभावात्स हि हेतुर्गते पर ॥ २२ ॥
 ससारविपयातीत सिद्धानामव्यय सुख । अव्याबाधमिति प्रोक्त परम परमर्थिभि ॥ २३ ॥
 स्यादेतदशरीरस्य जतोर्नष्टाष्टकर्मण । कथं भवति मुक्तस्य सुखमित्युत्तर श्रुणु ॥ २४ ॥
 लोके चतुर्ष्विहार्थेषु सुखशब्द प्रयुज्यते । विषये वेदनाभावे निपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥
 सुखो वह्नि सुखो वायुर्विषयेष्विह कथ्यते । दुःखाभावे च पुरुष सुखितोऽस्मीति भाषते ॥ २६ ॥
 पुण्यकर्मविपाकाच्च सुखमित्येद्विपार्थज । कर्मकृशप्रिमोक्षाच्च मोक्षे सुखमनुत्तम ॥ २७ ॥
 सुपुतावस्थया तुल्या केचिदिच्छति निर्द्वैति । तदयुक्त क्रियात्रयास्मुखातिशयतस्तथा ॥ २८ ॥
 श्रमकृममदव्याप्रिमदनेन्यथ सभयात् । मोहोत्पत्तिविपाकाच्च दर्शनघ्नस्य कर्मण ॥ २९ ॥
 लोके तत्सदृशोर्ध्वं कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते । उपमीयेत तद्येन तस्मान्निरुपम स्मृत ॥ ३० ॥
 लिंगप्रसिद्धं प्रामाण्यमनुमानोपमानयो । अत्यत वा प्रसिद्धं च तत्तेजानुपम स्मृत ॥ ३१ ॥
 प्रत्यक्ष तद्गगनतामर्हता तै प्रभाषित । गृह्यतेऽस्तीत्यत प्राज्ञैर्न छान्द्यपरीक्षया ॥ ३२ ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिकव्याख्यानालकारे दशमोऽध्याय समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीतत्त्वार्थराजवार्तिक समाप्त ।

राजवार्तिकस्य शुद्धयशुद्धिपत्रं ।

अशुद्धय	शुद्धय	पृ	सं	प	सं	अशुद्धय	शुद्धय	पृ	सं	प	सं
उष्णत्व कुत	उष्णत्वमिति चेत् उष्णत्वस्योष्णत्व कुत	४	२४			तक्षणभेदात्	लक्षणभेदात्	१२	२०		
माभूदिति	अथानवस्था माभूदिति		२५			त्रयः ।	त्रय । किंच-			२४	
सवधेनोष्णत्व	सवधे नोष्णत्व		३२			प्रतिवादिनो	न प्रतिवादिनो			२५	
तत्त्वभावेन	तत्त्व भावेन	५	८			अतस्त्वात्	असस्त्वात्	१५	१८		
तथा समवाय	तथा समवायः		१६			सम्यग्दर्शनादिव	सम्यग्दर्शनादेरिव	१७	९		
इन्द्रियादिव्यपदे-	इन्द्रादिव्यपदे-					इति	इति अतोविवक्षितपरिज्ञानात् सम्यगुक्त अधिगमाभाव इति			१४	
शवत्	शवत्	६	३०			वचनविकल्पा	वचनविकल्पापेक्षया				
लक्षणभाव	लक्षणाभाव	७	३			पक्षेया	सख्येयासख्येया ज्ञानज्ञेयविकल्पापेक्षया			३३	
छात्रस्य	दात्रस्य		८			पर्यायार्थिक	पर्यायार्थिकप्रधान्यात्			१८	१९
पुष्पः	पुष्यः		१४			प्रधान्यात्					
दृश्यते	दृश्यते					अजीवात्	अजीवत्			२५	
मोक्षापाय	मोक्षोपाय	८	६			निर्जायते	निर्जायते			३५	
अनुपपत्तिः	अनुपपत्तिः		२२			अभावा	अभावो			१९	५
भवति	भवत्यधर्मेण		२८			प्रत्ययोऽपनीताना	प्रत्ययोपनीताना			१७	
यतः	यतेः	९	५			पूर्वोक्तनाऽ	पूर्वोक्ताना			२१	
अनुत्पत्ति	अनुत्पत्ति		१३			विरोधाऽसत्त्वात्	विरोधोऽसत्त्वात्	२२	२६		
विद्या	अविद्या		२२			शब्दादिना	शब्दादिना	२३	२९		
चत्वार	चत्वार स्कधा		२६			निश्चोपातीति	विशोपातीति			३३	
अभिनदयाति	अभिनदयति		३३			योजयिव्या	योजयितव्या	२५	२८		
दुःखदर्शन	दुःखेप्नानित्यानात्मकाशुचिदु खदर्शन		३८			युक्तागमाभ्या	युक्त्यागमाभ्या	२६	२		
शरीरेंद्रियनिवृत्तेः	शरीरेंद्रियवृत्त्यादिनिवृत्ते	१०	२८			पितृपुत्रादिसवधवत्	पितापुत्रादिसवधवत्			२५	
उभयादोपोपपत्तेः	उभयया दोपोपपत्तेः		३३			देवदत्तस्यैकत्वेन	देवदत्तस्यैकत्वेन			२९	
प्रागननुभूताविक्षेपान्	प्रागननुभूताविक्षेपात्	११	१६			धर्मविकल्पप्रतिपत्तिः	स्वामित्वादिका धर्मविकल्पप्रतिपत्ति	२७	२१		
						तैरेव भावाधिकै	तैरेव भावाधिकै	२९	४		

अशुद्धयः	शुद्धय	पृ सं	पं सं.	अशुद्धयः	शुद्धय	पृ सं	प. सं
निर्जरात्मैव वा निर्जरात्मैव वा स्थिति- र्जघ्न्येनैकसमय ,उ- त्कर्षेण मुहूर्त ,सादि सपर्यवसाना वा	निर्जरात्मैव वा स्थिति- र्जघ्न्येनैकसमय ,उ- त्कर्षेण मुहूर्त ,सादि सपर्यवसाना वा	१२	१२	करणस्य वाभिधे- यार्थत्वादथवा } इतिकरणस्य वाभिधेयार्थत्वात् ,, , इति अथवा-इति	करणस्य वाभिधे- यार्थत्वादथवा } इतिकरणस्य वाभिधेयार्थत्वात् ,, , इति अथवा-इति	१२	१२
सख्येयानंतविकल्प,सख्येयासंख्येया नतविकल्प	सख्येयानंतविकल्प,सख्येयासंख्येया नतविकल्प	२०	२०	द्रव्यता द्रवता ४३ १४ नत्ववग्रहः । नत्ववग्रहः, निर्ण यदर्शनात्	द्रव्यता द्रवता ४३ १४ नत्ववग्रहः । नत्ववग्रहः, निर्ण यदर्शनात्	२०	२०
पृथग्गूहण पृथग्गूहण	पृथग्गूहण पृथग्गूहण	३१	८	निर्णयदर्शनादी- ईहायां	निर्णयदर्शनादी- ईहायां	३१	८
घटक्षेत्रे घटक्षेत्र	घटक्षेत्रे घटक्षेत्र	१३	१३	हायां	हायां	१३	२५
श्रुते श्रुतं	श्रुते श्रुतं	३२	३	कस्मात् विशेषात् कस्मादविशेषात्	कस्मात् विशेषात् कस्मादविशेषात्	४४	२२
विशेषात् विशेषान्	विशेषात् विशेषान्	१७	१७	नत्वनेकेति नन्वनेकेति	नत्वनेकेति नन्वनेकेति	३१	३१
कार्याश्रयान् कार्याश्रयान्	कार्याश्रयान् कार्याश्रयान्	१८	१८	यस्मैकेति यस्यैकेति	यस्मैकेति यस्यैकेति	३४	३४
मतेमेतत् मतमेतत्	मतेमेतत् मतमेतत्	३३	२	संशयोने त्संशयो न	संशयोने त्संशयो न	३८	३८
कारण करण	कारण करण	१०	१०	प्रतिज्ञानिः प्रतिजाहानिः	प्रतिज्ञानिः प्रतिजाहानिः	४५	१०
निमित्तत्वा० निमित्तत्वादतःकरण निमित्तत्वा०	निमित्तत्वा० निमित्तत्वादतःकरण निमित्तत्वा०	३५	३	सत्तरग्रहणात् सेतरग्रहणात्	सत्तरग्रहणात् सेतरग्रहणात्	१७	१७
तर्हि ? किं तर्हि ?	तर्हि ? किं तर्हि ?	१०	१०	शब्दमगृह्णाति शब्दमवगृह्णाति	शब्दमगृह्णाति शब्दमवगृह्णाति	२८	२८
श्रुत्वावधावणात् श्रुत्वावधारणात्	श्रुत्वावधावणात् श्रुत्वावधारणात्	१४	१४	शाखाचद्रमसाम शाखाचद्रमसाम	शाखाचद्रमसाम शाखाचद्रमसाम	१८	१८
अधिगमोपर्यय- अधिगमोपाययथा थात्वेन त्वेन	अधिगमोपर्यय- अधिगमोपाययथा थात्वेन त्वेन	१७	१७	भिन्नेति भिन्नेति	भिन्नेति भिन्नेति	४८	१८
प्रमाणव्यस्था प्रमाणव्यवस्थाकल्पना कल्पना	प्रमाणव्यस्था प्रमाणव्यवस्थाकल्पना कल्पना	२८	२८	व्यजनावग्रह व्यजनावग्रहे	व्यजनावग्रह व्यजनावग्रहे	४९	२४
ज्ञास्वभा० ज्ञादन्य	ज्ञास्वभा० ज्ञादन्य	३६	१०	शातिभद्रेति शालिभद्रेति	शातिभद्रेति शालिभद्रेति	५१	२७
अन्यत्स्यात् । अन्यत्स्यात्, अन वस्था स्यात्	अन्यत्स्यात् । अन्यत्स्यात्, अन वस्था स्यात्	१७	१७	प्रतिपत्ति प्रतिपत्ति	प्रतिपत्ति प्रतिपत्ति	५४	१०
अनवस्थास्यात्प्र- प्रकाशवदिति काशवदिति	अनवस्थास्यात्प्र- प्रकाशवदिति काशवदिति	१८	१८	शब्दमपि शाब्दमपि	शब्दमपि शाब्दमपि	१३	१३
संभवति संभवति चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात्	संभवति संभवति चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात्	३७	६	प्रकृतिपुरुष प्रकृतपुरुष	प्रकृतिपुरुष प्रकृतपुरुष	१४	१४
वितर्कः अर्पणा वितर्क	वितर्कः अर्पणा वितर्क	३१	३१	अमयेषु समयेषु	अमयेषु समयेषु	५५	२८
सिद्धसेनमिति सिद्धसेनमिति	सिद्धसेनमिति सिद्धसेनमिति	४१	७	तावद्सख्यात्-तावदसख्यात्भेदेपु भेदेपु	तावद्सख्यात्-तावदसख्यात्भेदेपु भेदेपु	११	११
अग्न्युष्णव अग्न्युष्णवत्	अग्न्युष्णव अग्न्युष्णवत्	३६	३६	देशावधिक प्रदेशावधिक	देशावधिक प्रदेशावधिक	५७	२९
निमित्तत्वादिति निमित्तत्वात्	निमित्तत्वादिति निमित्तत्वात्	४०	६	विपुलमतेर्द्रव्येति विपुलमतेर्द्रव्य	विपुलमतेर्द्रव्येति विपुलमतेर्द्रव्य	५९	२१
				द्रव्यपर्यायेति द्रव्येति	द्रव्यपर्यायेति द्रव्येति	६०	१५
				कवलज्ञान केवलज्ञान क्षायिक	कवलज्ञान केवलज्ञान क्षायिक	६३	५
				क्षायिकत्वात् क्षायिकत्वात्	क्षायिकत्वात् क्षायिकत्वात्	२०	२०
				विभगज्ञामिति विभगज्ञानमिति	विभगज्ञामिति विभगज्ञानमिति	६४	१
				यथा तथा	यथा तथा	२	२

अशुद्धय	शुद्धय.	पृ. सं.	प. सं.	अशुद्धय	शुद्धय	पृ. सं.	प. सं.
अविशेषापात्	अविशेषात्			अत्र सत्वप्रसंगात्	अत्रसत्वप्रसंगात्	८८	१३
ननु	न नु	६५	१३	वाङ्मभयेति	वाङ्मभयेति	"	१५
नयप्रकाशितोऽर्थेति	नयप्रकाशितार्थेति,,		२१	निर्वृत्येते ।	निर्वृत्येते	९०	२६
। कार्यं	कार्यं ।		" २८	उपादिश्यते सा०	उपादिश्यते	"	"
कचित्	कश्चित्		" ३६	द्वेषा	सा द्वेषा	"	२७
द्रव्यत्वाविरोधात्	तद्रव्यतिरेकाचे			प्रथमत्व	पृथक्त्व	९३	२१
	नैकत्वेन संग्रहः		.	सज्ञाना	सज्ञानाम	९५	८
	जीवमिति चोक्ते			निवृत्ति	निवृत्ति	"	२२
	जीवाजीवतद्वे-			तादार्थ्ये	तादर्थ्ये	"	२३
	दप्रभेदाना द्रव्य			पुद्गलाघानेति	पुद्गलादानेति	"	२६
	त्वाविरोधात्	६६	१५	श्रेणिरानुपूर्व्येणानु	श्रेणेरानुपूर्व्ये	९६	४
तत्त्वादिकार्यं	तत्त्वादिपु पटादि			श्रेणिरिति	णानुश्रेणि, इति		
	कार्यं	६८	३१	क्रियातरे	क्रियातर	"	८
निवधा । दीनि	निवधादीनि	६९	२	विमहोऽस्याऽवि	विमहोऽस्या अ	"	१६
स्ते	ते	"	७	महेति	विमहेति		
स्तथा	तथा	"	१३	मिश्रा	मिश्रा	९९	१
स्मात्	तस्मात्	७०	९	प्रकृतापेक्षार्थं	प्रकृतापेक्षार्थं	९९	२१
दिनकरतेजो०	दिनकरतेजो०	७५	३१	प सहास्राणि	पद् सहस्राणि	१००	३७
क्षयात्	क्षयान्, उपशमात्, ७६		३४	गर्भ एवेति	गर्भ इति, अथ नियमा		
पर्यायवाचमपि	पर्यायवत्त्वमपि	७८	१६	र्धे आरभे सति	जरायुजाड		
पारिणामिकश्च	पारिणामिकत्वमिति			जपोताना गर्भ एवेति	१०१	२३	
	औदयिक एकविंशति-			शरीरनामकमेति	शरीरनामकमेति	१००	११
	भेदः पारिणामिकश्च	"	३५	आह्रियते	आह्रियते	"	२३
सान्निपातिको	सान्निपातिको भाव			मृत्यतरेण	मृत्यतरेण	१०५	६
	उक्त, कस्य वा मिश्र			भाज्यानि	स्यान्मत भाज्यानि	१०६	९
	शब्देनाक्षेप सान्नि			सप्तविध	सप्तविधकाययोग		
	पातिकोभावो	७९	२२	स्वामिपरूपणया-	स्वामिपरूपणया-		
लक्ष्यलक्षणयोर्व्यं	लक्ष्यलक्षणयोर			मौदारिककाययोगः	मौदारिककाययोगः		
तिरेकादित	व्यतिरेकादिति	८३	७	औदारिकमिश्र०	१०८	२०	
भवति	भवति अत्राह	८७	२७	अष्टपदेति	अष्टपदेति	"	२७
अत्राह तदभि-	तदभिसम्बन्धे	"	२८	तपोबलाना	प्रकृष्टतपोबलाना	"	"
संबन्धे				प्रकर्ष	प्रकर्षापकर्ष	"	३०

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं	पं सं	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं	प. सं
निर्जेराल्मैव वा	निर्जेराल्मैव वा स्थिति-			करणस्य वाभिधे-	इति ऋणस्य		
	र्जघन्येनैकसमयः, उ-			यार्थत्वादथवा	वाभिधेयार्थत्वात्		
	त्कर्षेण मुहूर्त, सादि			इति	अथवा-इति	११	११
	सपर्यवसाना वा	१२		द्रव्यता	द्रवता	४३	१४
संख्येयानंतविकल्प, संख्येयासंख्येया				नत्ववग्रहः ।	नत्ववग्रहः, निर्ण		
	नतविकल्प	२०			यदर्शनात्	११	२४
पृथग्गूहण	पृथग्गूहण	३१	८	निर्णयदर्शनादी-	ईहाया		
घटक्षेत्रे	घटक्षेत्र	१३		हाया		११	२५
श्रुते	श्रुतं	३२	३	कस्मात् विशेषात्	कस्मादविशेषात्	४४	२२
विशेषात्	विशेषान्	१७		नत्वनेकेति	नत्वनेकेति	११	३१
कार्याश्रयान्	कायाश्रयान्	१८		यस्मैकेति	यस्यैकेति	११	३४
मतेमेतत्	मतमेतत्	३३	२	संशयोने	त्संशयो न	११	३८
कारण	करण	१०		प्रतिज्ञानिः	प्रतिज्ञाहानिः	४५	१०
निमित्तत्वा०	निमित्तत्वादतःकरण			सत्तरग्रहणात्	सेतरग्रहणात्	११	१७
	निमित्तत्वा०	३५	३	शब्दमगृह्णाति	शब्दमवगृह्णाति	११	२८
तर्हि ।	किं तर्हि ।	१०		शाखाचद्रमसाम	शाखाचद्रमसाव		
श्रुत्वावधावणात्	श्रुत्वावधारणात्	१४		भिजेति	भिजेति	४८	१८
अधिगमोपर्यय-	अधिगमोपाययथा			व्यजनावगृह	व्यजनावगृहे	४९	२४
थात्वेन	त्वेन	१७		शातिभद्रेति	शालिभद्रेति	५१	२७
प्रमाणव्यस्था	प्रमाणव्यवस्थाकल्पना			प्रपिपत्ति	प्रतिपत्ति	५४	१०
कल्पना		२८		शब्दमपि	शाब्दमपि	११	१३
ज्ञास्वभा०	ज्ञादन्य	३६	१०	प्रकृतिपुरुष	प्रकृतपुरुष	११	१४
अन्यत्स्यात् ।	अन्यत्स्यात्, अन			अमयेपु	समयेपु	५५	२८
	वस्था स्यात्	१७		तावदसख्यात-तावदसख्यातेभेदेषु		११	११
अनवस्थास्यात्प्र-	प्रकाशवदिति			देशावधिक	प्रदेशावधिक	५७	२९
काशवदिति		१८		विपुलमतेर्द्रव्येति	विपुलमतेर्द्रव्य	५९	२१
संभवति	संभवति चक्षुर्मनसोः			द्रव्यपर्यायेति	द्रव्येति	६०	१५
	प्राप्यकारित्वाभावात्	३७	६	कवलज्ञान	केवलज्ञान क्षायिक	६३	५
वितर्कः	अर्पणा वितर्क	३१		क्षायिकत्वात्	क्षायिकत्वात्	११	२०
सिद्धसेनमिति	सिद्धसेनमिति	४१	७	विभगज्ञामिति	विभगज्ञानमिति	६४	१
अभ्युष्णव	अभ्युष्णवत्	३६		यथा	तथा	११	२
निमित्तत्वादिति	निमित्तत्वात्	४०	६				

अशुद्धय	शुद्धय	पृ	स	प	स
पाणिपुटविक्षिप्त	पाणिपुटनिक्षिप्त	१४५	४		
।विदिष्टु	विदिष्टु ।			२०	
प्रतरेपु	अतरेपु ।			२१	
शिखिरिण-	शिखिरिण-				
उभयारतयो	उभयोरतयोः			२१	
प्रतिशलाकाकू-	शलाकाकुशले	परिपूर्णं			
शले परिपूर्णं	पूर्णं इति प्रति-				
पूर्णइति	शलाकाकुशले	१४७	६		
शलाकाकुशले	महाशलाकाकुशले			२१	
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो			२८	
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो			२८	
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो			२४	
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो			२६	
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो			२९	
पूर्णयुद्धारपल्य	पूर्णमद्धारपल्यं	१४८	२३		
ग्रहणयोगादिद्राः	ग्रहणयोगादिद-				
	ततिद्राः	१५१	५		
स्पर्श	स्पर्श	१५२	३०		
एव	अत एव	१५३	१४		
साःपुरुपातिशय-	सत्पुरुपातिकाय-	१५५	१३		
स्वरूप	प्रतिरूप				
पूर्वदक्षिणोत्तरान्	पूर्वदक्षिणोत्तरा-				
	परान्	१५६	१६		
देवी	देवीरूप			१८	
चतुर्देवीरूप	चतुर्देवीरूपसहस्र			२२	
साहचर्यादिद्राभि-	साहचर्यादिद्राभि-				
धान	धान	१६०	७		
मारुतज्ञ-द्वीश	मारुत-ऋद्वीश	१६१	११		
मध्यप्रकार	मध्यप्रकार			१७	
अष्टसागरोप	अष्टसागरोपमायुषि.				
मायुषि	चद्रा मध्यपीरपत्				
	पट्टदेवसहस्राणि देशो				
	नाष्टसागरोपमायुषि				
	जतुव्याह्या अष्टौ देवस-				
	हस्राणि अष्ट सागरोपमायुषि	१६४	८		

अशुद्धय	शुद्धय	पृ	स	प	स
असख्येयगुणाः	तेजोलेश्या				
	असख्येयगुणाः	१७२	३१		
इति	इति तन्न	१७३	६		
चत्वार दशविधा	द्वादशविधाः			१४	
नवोत्तराणि	नवोत्तराणि सप्ता-				
	धिकानि अरुणाश्च				
	तावत् एव गर्द				
	तोया नवसहस्राणि	१७४	१०		
मारक	नारक			२६	
सागरोपमेऽ	सागरोपमे				
धिके	अधिके	१७६	१५		
निमानेपु	विमानेपु	१७७	१४		
नाशसभवात्	नाशासभवात्	१८०	२४		
सर्वप्रकारेण	सर्वप्रकारेणानित्य-				
नित्यत्वेन	त्वेन	१८२	२		
इत्येव चेत्	इत्येव चेतद्रव्य				
द्रव्य				१३	
अस्मत्प्रत्यक्षत्व	अस्मत्प्रत्यक्षत्वं,				
	तथा अतीताना				
	गतकालान्यदेशस				
	बधित्वेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षत्व,,			२१	
सामानाधिकरण	समानाधिकरण	१८६	२८		
सिद्ध ।	सिद्ध नार्थः काय-				
	ग्रहणेन	१८८	३६		
नार्थ कायग्रणेन	प्रदेशसत्त्वा				
प्रदेशसरया		१८९	१		
मास	भास	१९०	७		
तत्परिच्छेदत्वात्	तत्परिच्छेद्यत्वात्			३४	
स्वपरमत्योत्पाद	स्वपरमत्योत्पाद	१९१	३१		
द्रव्यत्वस-	द्रव्यत्वसम	१९०	१७		
वायात्	वायान्				
द्रव्यत्वस्यासम	द्रव्यत्वस्य सम			३१	
वायिकारण	वायिकारण				

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ सं.	प स	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ सं	प स.
वद्ध	वद्धाः	१०९	२१	पट्क्रीश	सक्रीश	१२१	९
त्वशरीर	स्वशरीर	,,	३८	विपध	निपध	१२२	८
इन्द्रियसंबंधप्रति	इन्द्रिसंबंध प्रति	११०	४	अत्र	तत्र	,,	१४
उत्पन्नवेदनयोः	उत्पन्नानुत्पन्न- वेदनयोः	१११	२९	सिता	सीता	,,	३०
कृते	अधिकृते	११२	३	उदक्माग्	उदगवाग्	,,	३३
ज्योती-रसाजन-	ज्योतीरस-अंजन-			पंच	पचविंशति	१२४	११
मूलकाक	मूलिका-अक	,,	१७	मध्यभागे	मध्यभागे विजयार्ध		
यक्षराक्षस	यक्ष	११३	६	नामा	रजतगिरिर्भरत	,,	२६
यदेकं	तदेकं	११४	२	महापुरी	महापुरी विजया		
उभ्रात	विभ्रात	,,	११	पुरी		१२५	१६
संस्तन	ततकसस्तनक	,,	१२	नवति	नव	,,	२६
एकात	एकान्न	,,	१९	त्रिखड त्रिश्रेणिः	त्रिकाड	,,	२९
व्यशीतिर्नरकशत-	व्यशीतिर्नरकशत			भूमिजलात्	भूमितलात्	१२६	२२
सहस्राणि	सहस्राणि नवतिसह स्राधिकानि त्रीणि च शतानि चत्वारिंशानि एतावुभावापि राशी सर्पिण्डितौ चतुरशीति नरकशतसहस्राणि	,,	३५	उदगवाग्	{ उदगवागायता } १२७-१९		
तेप हि जघान्य	तेऽपि हि जघन्य	११७	५	विस्तीर्णा	{ प्राक्प्रत्यग्बिस्तीर्णा }		
नरके सहचरिता	नरकसहचरिता	,,	२९	अरिरीक्तकबला	अतिरक्तकबला	,,	,,
अजघन्योत्कृष्टा	जघन्योत्कृष्टा	११८	१८	हिमन्	हिमचन्	१२८	२२
सम्यग्दृष्टयः	गम्यग्दृष्टयः	,,	३३	रक्तावली	रक्तावती	१३०	१०
सपरिवारस्या	सपरिवारस्यासाधा- धारण	११९	१५	पचाशच्	पचदश	१३१	११
वीप्साम्या वृत्ति	वीप्ताम्यावृत्ति	,,	३२	मागधतीर्थन	मागधतीर्थन	१३३	६
द्विदश	द्विदश	,,	३४	सिधूग्रहणं	गगासिधूग्रहण	१३५	५
परिक्षेत्री	परिक्षेत्री	१२०	१३	नीलात भरता-	नीलाता भरता-	,,	२८
द्विपचाशत्	पदपचाशत्	,,	१८	दिभिः	दिभिः		
आख्याते	आख्यायते	,,	२७	व्यवस्थितौ	व्यवस्थितावाधिके	,,	३१
फोसो	फोमौ	,,	३१	आधिके			
				तात्स्थ्यात्तच्छब्द	तात्स्थ्यात्ताच्छब्द	,,	३२-
				हैमवतभव	हैमवते भवाः	१३६	२३
				पद्विंशत्	पदत्रिंशत्	१३८	१५
				चत्वारिंशानि	द्वाचत्वारिंशानि	१३९	२
				चत्वारिं शतानि	चत्वारि शतानि		
					द्वाचत्वारिंशानि,,		३५
				प्रतीच्या नदा	प्रतीच्यामानदा	१४१	९

अशुद्धय	शुद्धय	पृ	स	प	सं	अशुद्धय	शुद्धय	पृ	स	प	सं
कालांतरस्थायि-कालांतरस्थायी ।						सलिलवाष्पद्वार	सलिलवाहिद्वार	२४			७१२
प्रतिस०	प्रतिस०	२३७			७	योग्यप्रणा	योगप्रणालिक्रिया	२५७			१५
लिहः	लिप				२९	निरुया					१३
चतुः	चतुश्चतु				३०	समातात्	समतात्				१४
योगभावलक्षणेन	योगभावलक्षणेन	२३३			६	पुरुप	परुप				२१
एवकारण	एवकारकरण	२३५			३५	कारणाद्वा	कारणाद्वा नत				२६
फा एव वस्थस्य	फा एव वस्थस्य	२३६			६	फनकमयस्यास्य	फनकमयस्याय				
अनतनत	अनतानत				१०		सस्य चा				३६
स्पर्शादिगुणस्य	आहारस्य स्पर्शा					मोदु	ओदु	२४८			१०
	दिगुणस्य	२३७			९	विपरीदे दु	विपरीदेण				११
किं कारण ?	तत्र किं कारण ?				१९	विसोधिष्	विसोही				१७
ज्ञात्यर्थ	जात्यर्थः				२१	पगर्दीण	पयडीण				१८
च	न				३०	समातानु	समतानु	२५०			४
सद्ब्यलक्षण	सद्ब्यलक्षणं	२३८			४	विपये	विशेष				२९
पक्षस्यापि	परपक्षस्यापि	२३९			१३	तत्स्पृशत्यादय	सत्य स्पृशत्यादय				७
ननु	ननु				३६	प्रभावाः	प्रभवा				३०
अव्यभिचारिणि	अव्यभिचारिणी	२४०			२	प्रायिकी	प्रात्ययिकी				३३
तद्विपरीत	तद्विपरीत				७	सेवमानो वा	सेवमानोऽसेव-				
जघन्यमिव	जघनमिव	२४१			२		मानोवा	२५१			५
उवेदि	हवेदि	२४२			८	कुर्वन्नकुर्वन्न वा	कुर्वन्नकुर्वन्वा				७
जहण्वज्जो	जहण्वज्जो					स्थान	स्थाने				१३
बधेऽधिको	बधेऽधिकौ				१५	पृथग्ग्रहण	पृथग्ग्रहण	२५२			१२
तुल्याः संख्येया	तुल्याऽसंख्येया	२४४				हिंसाधर्म इति न	हिंसाऽधर्म इति न				
ण्यः	घः				९	सिध्यति ?	सिध्यति न ?	२५५			१४
विशेषेण	विशेषण				१२	असति मेधे च	असति मेधे न वृष्टि-				
तद्व्यतिरेकात्	तद्व्यतिरेकात्				२६	वृष्टिरित्युक्ते	रित्युक्ते सति मेधे				
मन कर्म	मनस्कर्म	२४५			८	सतिमेधेवृष्टिरित्युक्ते	वृष्टिः				
वाङ्मनसः	वाङ्मनस-					सति मेधे वृष्टिः					
प्रसगः	प्रसगः				११	नानुष्ठान	नानुष्ठान	२५६			१२
तत्र	तत्र					वस्तु	वस्तु				२६
युजे	युजेः	२४६			२२	तदसादन	तत्साधन				२७
आहितत्रैविध्याः	आहित्रैविध्या				२९	भोगनिरोधः	भोगोपभोगनिरोधः				२९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ	स	प.	सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ	स.	प	स
ननु	ननु	"			३२	असथ्येदभागा	असथ्येयभागा				
सिद्धे	सिद्ध	"			३५	दयः	दयः	"		१६	
त्वचोत्पत्तेः	त्वोत्पत्तेः	१९३			१८	लक्षभेदः	लक्षणभेद		२१०	२१	
तद्भ्यजकस्य	तद्रजकस्य	"			३२	वृत्तिभावः	वृत्त्यभावः		२११	३	
क्रियते ॥	क्रियते, धर्मादीन्धेव नान्यानि	१९४			१४	समानाधिकरण	समानाधिकरण				
धर्मादीन्धेव द्रव्याणि	द्रव्याणि पुल्लिगप्रसग					क्षणा	लक्षणा	"		८	
नान्यानीति	पुल्लिग०	"			१५	ततःश्रुते	तपःश्रुते	"		२०	
इत्येवं	इत्येव च सति	१९६			२२	गतिस्थिती	यथाकाशोपग्रहाद्-				
लघ्विधरिति	लघ्विति	"			"	तिस्थिती		२१२		२२	
वेविध्य	वैविध्य	"			२५	अन्योन्यप्रवेश	अन्योन्यप्रवेश	२१६		१५	
इयत्वात्	इयत्वा नातिवर्तते					अज्ञातत्वात्	अज्ञातत्वात्	"		२५	
तिवर्तते		१९७			४	शब्दस्य	चशब्दस्य	२१७		१९	
आकाशादेक-	आकाशादेकैक-					वाग्ग्रहण	वागग्रहण	"		३२	
मिति	मिति	१९८-२०				उत्पत्तिः	उत्तरतिः	२१८		१	
दृष्टातोऽसिद्धः।	दृष्टातोऽसिद्धः, द्रव्यमेव तथाऽपरि णत क्रियाहेतुरिति	२००-१६				प्रत्यक्षत्वात्	अप्रत्यक्षत्वात्	"		१३	
द्रव्यमेव तथाऽ	धर्मास्तिकाय					मूर्तिग्रहण	मूर्तिमदग्रहण	"		३२	
परिणत क्रियाहेतुः	वदिति					अभ्युपगम्यते इति	अभ्युपगम्यते इति	न२२०		२०	
धर्मास्तिकायवदिति		"			१७	आत्मैव नान्योऽस्य	नान्योऽस्य	"		२८	
धर्मास्तिकायास्ये	धर्मास्तिकायास्य	"			२१	इन्द्रियपरिणामात्	इन्द्रियपरिणामा दात्मैव	"		२९	
च मत्त्व	त्वसत्त्व	"			२२	नानुभूतस्य	नान्यानुभूतस्य	२२१		४	
अभ्युपगम्येरन्	नाभ्युपगम्येरन्	"			३१	चेत्	न चेत्	"		७	
तामतिक्रान्ता	तमतिक्रान्ता	२०१			३४	प्रधानत्वात्	प्रधानात्	"		१४	
इहोत्पन्नकर्मसु	इहोत्पन्न कर्म					स्यादवस्थित	स्यादनवस्थित	२२५		२७	
आश्रय	स्वाश्रय	२०३			२९	वननामायु	वनस्पतिनामायु	"		२८	
इत्यनतवत्त्वा	इत्यतवत्त्वाभावः					बीजो	जीवो	२२६		१३	
भाव		२०४			२५	स्थित्यग्रहण	स्थितिग्रहण	२२७		२२	
एकप्रदेश	एकस्य प्रदेशः	२०५			१३	स्थितेरग्रहण	स्थितेरग्रहण	"		२३	
तस्य लोकोत्त्व	तस्यालोकोत्त्व	२०६			३६	शोडशा	षोडशा	"		३२	
प्रदेश अनन्ता	प्रदेशे, अनन्ता	२०८			२	क्रियाकृत०	सत्य क्रियाकृतः	२२८		३१	
						दृष्टः । नच,	दृष्टाः । नच ध्वनि-				
						ध्वनेर्मूर्ति.	र्मूर्तिः -	२३१		३५	

अशुद्धय	शुद्धय	पृ सं	प सं
अर्थांतराभावाच्च	अर्थांतरभावाच्च	३०२	२४
गृह्यश्व	गृह्यश्व	॥	३४
सा, निद्रा । यतेर्वा	सा निद्रायतेर्वा	३०३	३
स्वन्यमानमपि	स्वन्यमानमपि	३०४	६
विरति	विरति	३०५	९
अवृण्वतः	आवृण्वतः	॥	२०
शरीराकार	शरीराकाराविनाश		
विनाशः		३०७	२८
विहायात्काश	विहाय आकाश	३०८	१४
तच्छुभगनाम	तत्सुभगनाम	॥	३३
निर्वर्धन	निर्वर्तन	३०९	१
भाषापर्या	प्राणापानपर्याप्ति-		
सिनाम	नाम भाषापर्याप्ति		
	नाम	॥	१२
उक्ता	उक्ता	३१०	१४
पचेंद्रियपर्याप्तक	पचेंद्रियापर्याप्तक	३११	२७
पर्याप्तसञ्ज्ञिना	पर्याप्तकासञ्ज्ञिना	॥	२९
असञ्ज्ञिपचेंद्रिया	असंज्ञिपचेंद्रियपर्या-		
पर्याप्तकस्य	सिक्तस्य सागरोपम		
	सहस्रभागौ द्वौ अप		
	र्याप्तसञ्ज्ञिन	३१२	६
त्रयस्त्रिंशत् सा	त्रयस्त्रिंशत्साग		
गोपमा०	रोपमा०	॥	९
औदायिकभावा	औदायिकभावो		
दीरितस्य	दीरितस्य	३१३	१०
तत्रत्वत्	तत्रत्वत्	॥	२५
शतत्रिंशत्	सप्तत्रिंशत्	३१५	७
प्रत्येकशरीर	प्रत्येकशरीर	॥	१०
नोपयात्	नोपेयात्	॥	२६
यस्मात्तन्निरोधेसति	यस्मात्	११६	३
तत्पूर्वककर्मादा	तन्निरोधे सति त-		
नाभावः सवरः	त्पूर्वककर्मादानाऽ		
कारणाभावात्	भावः सवरः ॥२॥का		
कार्याभान	रणाभावात्कार्याभानः	॥	१

अशुद्धय	शुद्धय	पृ सं	प सं
तस्त	स्तत		३१७१५
विद्धयन्न	प्रशान्तविशुद्धयन्नप्रशस्त		
प्रकृती	प्रकृती	॥	२१
तथा	तस्त		३१८ ४
द्विश्रणौ	द्विश्रणौ	॥	१४
मिथ्यात्व नपुसक	मिथ्यात्व नपुसक	॥	३०
शोकस्थिर	शोकास्थिर		३१९ ११
अनुपूर्वादिक्षे	अनुपूर्वादिक्षेः	॥	३३
सवर इति सवर	सवर इति		
इति			३२० १०
प्यापनार्थत्वात्	प्यापनार्थत्वात्,		
	तपोनिर्जराकारण		
	मपि भवतीति	॥	२६
तपो निर्जरा	प्राधान्य०		
कारणमपि भव			
तीतिप्राधान्य०		॥	२७
पलालस्य	पलालस्य	॥	३३
क्रोपादि	क्रोशादि		३२३ ७
लाभालयाभो	लाभालाभयो		३२४ २८
शुक्रो	शुक्रो	॥	३७
षोडश्व्य	सोडश्व्य		३२६ ६
दुष्कर्मः	दुष्कर्म	॥	९
अन्यत्या	अन्यत्वा	॥	३४
पर्यात्मना	पर्याया मना	॥	३८
सचिता	सचितार्था		३२७ ११
असत्सारः प्राप्य	असत्सारप्राप्य-		
भावाच्च	भावाच्च	॥	२०
नो सत्सार	नो सत्सारः,	॥	२४
बालिका	बालुका		३२९ १०
तिर्यग्गता	तिर्यग्गतौ		३३१ ४
भावलिङ्गापेक्षया	भावलिङ्गपेक्षया न		
	द्रव्यलिङ्गापेक्षया	३३१	९

Digitized by Google

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ	स	प	स	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ	स	प	स
कुत विशेषात्	कुतः ^२ अविशेषात्	२६३	८			इत्यवष्टा	इत्यष्टा				१०
अहित	आहित			१४		कालादिपु	कीलादिपु				३२
दीन	हीन			१५		तेन	न				३५
द्वौ पाको	द्वौ पाकौ	२७०	१			परपुरुषमगमन	परपुरुषगमन	२८८	७		
अतर्भावः ।	अतर्भावः सत्यादि					आगार	अगार				२३
	पु च			१२		मनष्कर्म	मनस्कर्म	२९०	१८		
सत्यादिषु	तत्प्रपंचा					विद्यादि	विध्यादि	२९३	३		
तत्प्रपंचा				१३		विद्यादि	विध्यादि				५
अभिघात	अभिघात	२७१	१२			विद्यादि	विध्यादि				१२
सद्धर्म	सधर्म	२७२	२			विद्यादि	विध्यादि				१३
नाशो	नासो			२४		विद्यादि	विध्यादि				१८
माध्यस्थानि च	माध्यस्थानि च	२७३	२२			विद्यादि	विध्यादि				२०
विनेयेषु	विनेयेषु					सज्वलन	प्रत्याख्यानसज्वलन	२९४	१२		
सामान्येन	सामान्येन न	२७४	३७			तस्यागमकत्वा	तस्यागमत्वात्सिद्धे				
दुःखो	तद्दुःखो	२७५	१३			सिद्धे		२९५	२		
असद्विधानं	असदभिधानं	२७६	१९			यथाद्यपुष्य अद्य	यथाद्यःपुष्यःआद्यः,,				४
अनेन	अनेन,अभिधीयते			२६		कामान्नवान्नोति	कामान्नवान्नोति				५
द्वाराद्य	द्वाराद्य	२७७	२३			वधो वध	वधोऽवध				६
सगः	ममेति सकल्पः	२७८	२२			पशुवधवत्	पशुवधवद्विपर्ययोवा,,				३३
वाच्य ।	वाच्य-न व्रवीति	२८०	८			विपर्ययोवा ताद	तादर्थ्यात्				
नव्रवीति विकल्पः	विकल्पः			९		र्थ्यात्					१४
वृत्तिकारणसा	वृत्तिकारणासाक					निपातयत	निपातर्यतः	२९६	८		
कल्यात्	ल्यात्			३१		यनैसार्गिक	यनैसार्गिकं				१४
नार्थदंड	नर्थदंड	२८१	१५			विधि	विध				३३
ज्ञानादीना	भ्रामादीना			२१		निरजेष्म	निरजैष्म	२९७	१४		
शयनाशन	शयनासने	२८२	६			इमे	इम				१५
विक्रयकृते	विक्रये कृते	२८३	८			स्थिवि	स्थिति	२९९	९		
परिपालनादसंय-	परिपालनदेशसयत					भेदा	भेद				१९
तभावनस्यापि	भावस्यापि			२६		मत्यादीनाम	मत्यादीना				
नाभिसहित०	नानभिसहित०	२८५	१			विशेष	विशेष	३००	५		
सम्यग्दर्शन	सम्यग्दर्शन	२८६	३			स्वभावविशेषात्	स्वभावाविशेषात्				६
सम्यग्दर्शस्य	सम्यग्दर्शनस्य			९		पच	पच च	३०१	२१		

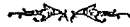
अशुद्धय	शुद्धय	पृ सं	प स
अर्थांतराभावाच्च	अर्थांतरभावाच्च	३०२	२४
गृह्यथ	गृह्यथ	,,	३४
सा, निद्रा । यतेर्वा सा निद्रायतेर्वा		३०३	३
स्वन्यमानमपि	रन्यमानमपि	३०४	६
विरति	विरति	३०५	९
अवृष्वतः	आवृष्वतः	,,	२०
शरीराकार	शरीराकाराविनाश		
विनाशः		३०७	२८
विहायात्काश	विहाय आकाश	३०८	१४
तच्छुभगनाम	तत्सुभगनाम	,,	३३
निर्वर्वेन	निर्वर्तेन	३०९	१
भाषापर्या	प्राणापानपर्याप्ति-		
सिनाम	नाम भाषापर्याप्ति		
	नाम	,,	१२
उक्ता	उक्ता	३१०	१४
पचेंद्रियपर्याप्तक	पचेंद्रियापर्याप्तक	३११	२७
पर्याप्तसजिना	पर्याप्तकासजिना	,,	२९
असंज्ञिपचेंद्रिया	असंज्ञिपचेंद्रियपर्या-		
पर्याप्तकस्य	सिकस्य सागरोपम		
	सहस्रभागौ द्वौ अप		
	र्याप्तसंज्ञिन	३१२	६
त्रयस्त्रिंशत् सा	त्रयस्त्रिंशत्साग		
गोपमा०	रोपमा०	,,	९
औदायिकभावा	औदायिकभावो		
दीरितस्य	दीरितम्य	३१३	१०
तत्रत्वत्	तत्रत्वात्	,,	२८
शतत्रिंशत्	सप्तत्रिंशत्	३१८	७
प्रत्येत्यशरीर	प्रत्येकशरीर	,,	१०
नोपयात्	नोपेयात्	,,	२६
यस्मात्सन्निरोधेसति	यस्मात्	११६	३
तत्पूर्वकरुमादा	तन्निरोधे मतिद-		
नाभायः सवरः	तत्पूर्वकरुमादानाऽ		
कारणाभावात्	भावः सवरः		
कार्याभान	रणाभावात् कार्याभानः	,,	१

अशुद्धय.	शुद्धय.	पृ सं	प स
तस्त	स्तत	३१७	१५
विद्धयत्र	प्रशस्तविशुद्धयत्रप्रशस्त		
प्रकृती	प्रकृती	,,	२१
तथा	तन्त	३१८	४
द्विश्रेण्यौ	द्विश्रेण्यौ	,,	१४
मिथ्यात्व नपुसक	मिथ्यात्वनपुसक	,,	३२
शोकस्थिर	शोकास्थिर	३१९	११
अनुपूर्वादिक्षे	अनुमपूर्वादिक्षेः	,,	३३
सवर इति सवर	सवर इति		
इति		३२०	१७
ख्यापनार्थत्वात्	ख्यापनार्थत्वात्,		
	तपोनिर्जराकारण		
	मपि भवतीति	,,	२६
तपो निर्जरा	प्राधान्य०		
कारणमपि भव			
तीतिप्राधान्य०		,,	२७
पलालम्य	पलालसस्य	,,	३३
क्रोपादि	क्रोशादि	३२३	७
लामालयाभो	लामालाभयो	३२४	२८
शुक्रो	शुक्रो	,,	३७
पोङ्ग्य	सोङ्ग्य	३२६	६
दुष्कर्मः	दुष्कर्म	,,	९
अन्यत्या	अन्यत्वा	,,	३४
पर्यात्मना	पर्यायामना	,,	३८
सचिता	सचितार्थो	३२७	११
असंमारः प्राप्य	अममागप्राप्य-		
भावाच्च	भावाच्च	,,	२०
नो समार	नो गमारः,	,,	२४
माडिक्का	माटुक्का	३२९	१९
तिर्यग्गता	तिर्यग्गतौ	३३१	५
भावात्कारणाभावात्	भावात्कारणाभावात्		
	प्रत्ययान्तापेक्षया		

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	प. सं.	अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	प. सं.
सत्यमनोयोगेऽ	सत्यमनोयोगेऽसत्य			निराकारस्य	निकाऱस्य	११	२७
सत्यमृपामनोयो	मृपामनोयोगे च संज्ञि			पुरस्कार	पुरस्कार	११	३६
च संज्ञिमिव्या	मिव्यादृष्टयः सयोग			तन्मात्रत्वात्	सन्मात्रत्वात्	३३७	३६
दृष्टयः क्षीणक	केवल्यताः । मृपा			वादरसंपरया	वादरसापराय	३३८	४
पायवीतरागच्छ	मनोयोगे सत्यमृपा			यथा	तथा	३३९	२३
अस्थाताः	मनोयोगे च संज्ञि			तन्न प्रमाण	तन्नः प्रमाणं	३४०	८
	मिव्यादृष्टयः क्षीण			तत्रतस्य	तत्र यतस्य	११	३३
	कपायवीतरागच्छ		१६	स्वभावान्वास्था	स्वभावावस्था	३४१	२१
	स्थाताः ।	११	१७	हेतित्वेव प्रकार	हेतुवेवप्रकार	११	२६
सयाग	सयोग	११	१७	दृष्टप्रयोगे इति	दृष्टप्रयोग इति	११	२७
नित्यत्वाद्यनु	अनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षा			रत्नगुणा.	रत्नगुणा	११	३२
प्रेक्षा		३३२	१८	औदन	ओदन	३४२	९
परिपोढव्याः	परिसोढव्याः	३३३	२	मौदर्थ	मोदर्थ	११	१०
परीपहाऽमहत्ता	परीपहा इति महत्ता			रसपरित्याग	रसवत्परित्याग	११	१५
दन्वर्थसज्ञा	दन्वर्थसज्ञा	११	३	पृथक् निर्देशः	पृथगनिर्देशः	११	२३
मार्गप्रतिपत्ति	मार्गसप्रतिपत्ति	११	७	विविक्तियु	विविक्तियु	११	३३
परिपोढव्याः	परिसोढव्याः	११	११	शरीरस्वेद	शरीरपरिस्वेदः	३४३	१
सोढ इति पत्वा	सोढ इति पत्व			सक्तिमर्थ	सक्तिमर्थः	११	२
प्रतिपेधः	प्रतिपेध	११	१२	प्रायश्चित्त	प्रायश्चित्त	११	२१
दीर्घा हे ति	दीर्घाहतिविपाद			द्वंद्वे-अल्पाच्चत्	शान्दान्यासात् द्वंद्वे		
विपादं		११	२३	रमिति	सुरल्पाचतरमिति	११	३२
वचनमेका	वचनमैका	११	३३	तपश्छेद	तपश्छेद	३४४	४
परकीयमेव	परकीयमिव	३३४	६	प्रसादनैःशल्या	प्रसादनैःशल्या	११	७
प्रादुप्यती	प्रादुप्यती	११	३३	नैःशल्यानव	नैःशल्यमनववस्था		
निमित्तादर	निवृत्तादरश्रोत्रस्य			स्थावृत्तिः	वृत्तिः	११	८
श्रोत्रस्य		३३५	८	भूयसामन्यासः	भूयसामुपन्यासः	३४७	३
संसारर्णय	ससारार्णव	११	८	धर्मोपदेशः	धर्मोपदेशा	११	६
मित्येव	मित्येव	११	१३	उत्तमसहनन	उत्तमसहन तस्य		
पुरुष	परुष	११	१५	उत्तमसहननस्य ।	उत्तमसहननस्य ।	३४८	१८
मनुस्मरत	मननुस्मरत	११	२७	तस्म उत्तम	एकशब्दः सख्या		
संकल्पाभावो	सकल्पाभावो मल			सहननस्यैक	पद ॥२॥		
धारणम्	धारणम्	३३६	२५	शब्दः सख्या			
सिध्मकच्छदद्दी	सिध्मकच्छदद्दी			पदं ॥२॥			
र्णजयस्य	र्णकायस्य	११	२६				

अशुद्धय	शुद्धय	पृ सं	प स	अशुद्धय	शुद्धय	पृ सं	प स
वाग्रमुखं	वाग्र मुख	,,	२१	उभेऽपि	उभे अपि	३५५	२१
व्याक्षेपण	व्याक्षेपेण	३४८	२९	रभ्यते	रभ्येते	,,	२१
काल विशेष	कालविशेष	३४९	७	भाभाष्यमानो	वाभास्यमानो	३५६	२७
चित्तानिरोध	चित्तानिरोध	,,	१४	निष्ठापक	निष्ठापक	३५७	२४
वृत्तिविज्ञाना	वृत्तिविज्ञापनार्थत्वात्			विप्रयुक्त	विप्रसुक्त	,,	२६
र्थत्वात्		,,	२९	प्रणवा	प्रणवा	३५८	४
निग्रह सति	निग्रहे सति	३५०	४	स्वरूपे	सरूपे	,,	२७
पर्यया	विपर्यया	३५१	१२	तसो लक्षणत्वा०	तसोऽलक्षणत्वा०	३५८	३३
आर्तध्यान	आर्तध्यानमवगतव्य			परिस्पदवतोऽपि	परिस्वदवतोऽपि	३५९	३२
मवगतव्यै	मवगतिपशोकाकंद			किमर्थो लब्ध	किमर्थ लब्धर्थमिति		
	नाश्रुपाताभिन्व्यक्त			र्थमिति		३६०	१३
	तृतीय	३५१	१९	गाहनशक्ति	गाहनशक्तियुक्तेषु		
संयतासयताः	सयतासयताःप्रमत्त			युक्तिषु ?	मुक्तेषु ।	३६३	१२
सयताः प्रमत्त	सयताः			तत्क्षयेन	तत्क्षये न	३६४	४
सयताः		३५१	३१	मुक्तलेपा	मृत्तिकालेपा	,,	२९
न	नचिञ्जतशैल	३५२	३०	सिद्धिक्षेत्रे कर्म			
नोर्द्ध	नोर्ध्व	३५०	६	भूमिषु वा	०	३६५	२९
पर्याप्तिकाशुभगा	पर्याप्तकसुभगा	,,	२३	सुखमदुःखमाया	सुपमदुःपमाया	,,	३५
मर्ध	धर्म	३५४	१५	नयवशात	नययशाचेन	३६६	११
धर्मध्यान	धर्मध्यान	,,	२०				

तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य लक्षणात्मकशब्दाना मनुक्रमः ।

शब्दा	पृ स.	प स	शब्दा	पृ स	प स
अगुरुलघुनाम	२०७	३७	अन्नपाननिरोध.	२८७	
अजीव.	१८	२९	अन्यत्व	३८८	१
अजीवः	१९	५	अपर्याप्तिनाम	३०९	१
अज्ञानजय	३३७	४	अपघतं.	१११	
अतिक्रम	२८८	२९	अपायविचय	३५२	३
अतिथि	२८२	८	अपूर्वापकरणोपशमक	३१८	१
अतिभारारोपणं	२८७	२	अपूर्वकरणक्षपक	३१८	१
{ अथाख्यातचारित्रं }	३४१	२०	अप्रतिघात	१०५	
{ यथाख्यातचारित्रं }			अप्रत्याख्यानक्रिया	२५०	१
अदर्शनपरीपह	३३७	८	अप्रमत्तसंयत	३१८	१
अधर्म'	१८९	२८	अभयदान	७३	१
अधोऽनिवृत्ति	२८८	३२	अमल्य	७७	१
अनर्थदंढ.	२८१	२३	अभिमान	१६८	३
अनर्पितं	२४०	७	अभिपच	२९१	१
अनशनं	३४३	४	अभ्यन्तरोपाधिव्युत्सर्ग	३४७	२
अनाकाक्षक्रिया	२५०	९	अमनस्क	८७	१
अनादर'	२९०	२२	अयशस्कीर्तिनाम	३०९	३
अनादर	२९१	४	अयोगकेवली	३१८	२
अनादेयनाम	३०९	२४	अरतिजय	३३४	३
अनामोर्गाक्रिया	२५०	४	अरुपं	१०७	२
अर्नाक	१५१	२१	अर्थ	४६	३
अनिन्द्रिय	४२	१७	अर्पित	२४०	
अनि स्तं	४५	१४	अचयि	३२	
अनित्यत्वं	३२६	३६	अवग्रह	४२	३
अनिवृत्तिपरिणाम	३१८	२०	अघमान	१४६	१
अनिवृत्तोपकरणोपशमकं	३१८	२०	अघमोदर्थ	३४२	
अनुकंपा	२६०	१८	अघर्णवाद	२६२	
अनुक्त	४५	१५	अवसर्पिणी	१३६	
अनुत्तेक	२६	३४	अवस्थित	१९७	
अनुपेक्षा	३४७	१२	अ	४२	३
अनुपेक्षा	३१९	३५		९६	२
अनुभव	२९९	१		७४	३
अनुमतं	२५३	२०		१४	
अनुश्रेणि	९६	४			
अनगम्रीढा	२८८	१०			

शब्दा	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दा	पृ. सं.	पं. सं.
अक्षरण	३२७	५	आर्त	३५०	२१
अशुभकाययोग	२४७	२०	आलोचन	३४४	१२
अशुचित्वं	३२८	१८	आवश्यकपरिहाण	२६६	१०
अशुभनाम	३०९	५	आशस्ता	२९२	२
अशुभमनोयोग	२४५	२१	आसादनं	२५६	१५
अशुभवाग्योग	२४५	२१	आस्रच	१८	३०
असदयेय	१०४	६	आस्रच	१९	१४
असदयेयवर्षायु	१११	७	आस्रवानिरोध	३१६	१
असद्वेद्य	३०४	१३	आहार	९७	३४
असमीक्ष्याधिकरण	२९०	१	आहारकशरीर	१०२	२३
असयत्तसम्यग्दृष्टि	३१७	३५			
असुरः	११६	१५	इत्वरिका	२८८	५
अस्थिरनाम	२०९	२०	इद्र	१५१	५
			इन्द्रियं	९०	३
आ			इन्द्रियं	४२	१५
आकाश	१८९	२९	इन्द्रियपथक्रिया	२४९	२६
आकिंचन्यं	३२५	१७			
आक्रोशपरिपह	३३४	२९	ईर्यापथक्रिया	२४९	२६
आक्रदन्	२५८	८	ईर्यासमिति	३२१	२७
आयमद्रव्यजीव	२१	८	ईहा	४२	३३
आगमभावजीव	२१	१६			
आगोपागनाम	३०६	२८	उद्योगात्र	३१०	१९
आचार्य	३४६	१२	उच्छ्वासनाम	३०८	१२
आच्छादन	२६७	१५	उत्कृष्टसद्वेष	१०६	३३
आज्ञाविचय	३५२	२५	उत्सर्गसमिति	३२२	१५
आज्ञाविपादिकाक्रिया	२५०	९	उत्सर्पिणी	१३६	९
आतपनाम	३०८	८	उदय	६९	१६
आत्मरक्ष	१५१	१३	उदय	२६०	१९
आदाननिक्षेपणसमिति	३२२	१३	उद्धारपल्यं	१४८	१६
आदेयनाम	२०९	२२	उद्गावन	२६७	१७
आधिकरिणिकी क्रिया	२४९	३३	उद्योतनाम	३०८	१०
आनयन	२८९	१३	उन्मान	१४६	१६
आनुपूर्व्यनाम	२०७	२०	उपकरण	९०	३५
आभियोग्य	१५१	२४	उपकरण	९०	३२
आभ्यतरोपक्रमण	९०	३७	उपघात	२५६	१७
आभ्यतरानिर्गृही	९०	२६	उपघातना	२०८	४
आम्नाय.	३४७	१४	उपचारविनय	३४५	३३
आरभ	२५३	१३	उपपाद्	९८	१७
आरंभ	२६३	९	उपाध्याय	३४६	१४
आरंभक्रिया	२५०	१२	उपभोग.	२८२	३
आर्जघ	३२३	१२			

शब्दा	पृ स	प. सं	शब्दा	पृ सं	प सं
उपभोगः	१०६	२६			
उपभोग	७३	२१			
उपभोगपरिभोगानर्थव्य	२९०	७	कर्म	९५	२०
उपयोग	८२	१३	कर्म	२४५	१४
उपयोग	९१	७	कर्मयोग	९५	३०
उपवास'	२८१	३३	कपाय	२४८	२३
उपशम	६९	८	कामतीव्राभितिवेश	२८८	१२
उपशतकपाय'	३१८	२५	कारित	२५३	१९
उपस्थापना	३४५	८	कारुण्य	२७३	२८
{ उभय प्रायश्चित्तप्रतिक्रमणोभय }	३४४	३२	कार्मणं	१०२	२६
उष्णपरीपह.	३३४	९	काल	३०	१२
ऊ			कालपरिमाणं	१४६	२७
ऊर्ध्वातिक्रम	२८८	३१	कालातिक्रम	२९१	३२
ऋ			किल्बिषिक	१५१	२७
ऋजुमति	५८	१	कुल	३४६	२१
ऋजुसूत्रं	६६	३७	कूटलेखक्रिया	२८७	१०
ए			कृतं	२५३	१८
एकत्वं	३२८	१	केवली	२६१	२४
एवंभूत	६८	१३	केवली	३१८	२७
एपणासमिति	३२२	९	केवलं	३२	१७
ऐ			कौत्स्य	२८९	२९
ऐरावतवर्ष	१२८	१६	कदर्प	२८९	२७
औ			क्रिया	२२७	१९
औदयिककपाय	७५	२२	ह्रियमान'	२७४	१
औदयिकमिध्यादर्शनं	७५	२८	क्षमा	३२३	७
औदयिकशरीर	१००	१९	क्षय	६९	२१
औदयिकार्त्तग	७५	२५	क्षयोपशम	५५	३७
औदयिकाज्ञानं	७५	३१	क्षाति	२६१	१
औदयिकासंयत	७६	२	क्षिप्र	४५	१३
औदयिकाभिच्छ	७६	४	क्षुत्परीपह	३३३	१८
औदयिकी गति	७५	१४	क्षीणकपाय	३१८	२५
औदयिकलेक्ष्या	७६	७	क्षेत्र	३०	७
अं			क्षेत्रपरिमाण	१४६	२७
अंगप्रविष्ट	५१	११	क्षेत्रवृद्धि	२८९	१
अगवाह्यं	५४	१	ग		
अंडं	१००	३४	गणनामान	१४६	१७
अंतर	३०	१४	गण	३४६	२०
अंतराय.	२५६	१३	गति	१६८	२८
			गति	३०६	१६
			गर्भ.	९८	१५
			गुणाधिका	२७३	३४

शब्दा	पृ सं	प सं	शब्दा	पृ सं	प सं
गुप्ति	३१९	२९	त्याग	३२५	८
ग्लान	३४६	१९	प्रस	८८	११
			प्रसनाम	३०८	२८
घनशब्द	२३१	८	प्रायस्त्रिंश	१५१	९
			तीर्थकरत्यनाम	३०९	३१
चर्याजय (परीपह)	३३४	११	वृणस्पर्शजय (परीपह)	३३६	२१
चारिप्र	७३	१	तैजसशरीर	१०२	२५
चारिप्रमोह.	२६२	२४	तीर्थग्योन	२०६	३
चारिप्रविनय	३४५	३०			
चित्त	९९	२	दर्शन	१३	३४
			दर्शनक्रिया	२५०	२
छेद	२८७	१	दर्शनमोह	२६०	१५
छेदः	३४५	५	दर्शनविशुद्धि	२६५	३०
छेदोपस्थापना	३४०	४	दर्शनविनय	३४५	२७
			वालुविशेष	२९२	३१
			दान	२६०	२१
जरायु	१००	३३	दिक्	२८१	१७
जाति	३०६	२१	दु रं	२२२	११
जीवः	१८	२४	दु ष	२५८	२
जीव	१९	३	दु प्रणिधान	२९०	१८
जीवत्व	७७	७	दुर्भंगनाम	३०८	३३
जीवितशसा	२९२	४	दुष्पक	२९१	१९
जीवित	२२२	१३	दु स्थरनाम	३०९	३
जघृक्षाप	११९	१४	देव	१५०	६
ज्योतिष्क	१५५	२०	देश.	४८१	२१
ज्ञानोपयोग	२६६	१२	देवायुः	३०६	८
ज्ञानविनय	३४५	२४	देवायुः	३०६	१
ज्ञायकशरीर	२१	१०	दशमशकादिसहन (परीपह)	३३४	१४
ज्ञायकभाविव्यतिरिक्त	२१	११	सुति	१६८	१०
			द्रव्य	७०	३२
			द्रव्य	२१	१
तत्तशब्द	२३१	७	द्रव्य	१९१	३१
तत्त्व	१४	५	द्रव्यपरिमाण	१४६	२६
तत्त्वार्थ	१४	८	द्रव्यविशेष	२९२	२९
तदाहृतादान	२८७	२३	द्रव्यसवर	३१६	२१
तप	२६६	२०			
तपस्वी	३४६	१६			
ताप	१५८	६	धर्म	१८९	२६
तिर्यगतीचार	२८८	३३	धर्म	२६१	३६
तिर्यग्योनि	१४९	१२	धर्म	३१९	३३
त्याग	२६६	१७	धर्मस्वाध्याय	३२९	२९

शब्दा	पृ सं.	प सं.	शब्दा	पृ सं.	प सं.
धर्मापदेश	३४७	१६	परिभोग	२८२	५
धर्म्य	३५०	२४	पर्यासिनाम	३०९	१०
धारणा	४३	१	परव्यपदेश	२९१	२८
ध्रुव	४५	१६	परीपह'	३२०	१
ध्रुव.	२३८	१६	परिहारविशुद्धि	३४१	८
			परोक्ष	३८	१
नपुंसकं	११०	१५	पात्रविशेष	२९३	१
नय'	६५	२१	पारिग्रहिकीक्रिया	२५०	१२
नर	११०	७	पारिणामिकत्व	२४२	१८
नाग्न्यं	३३४	२५	पारितापिकी क्रिया	२४९	३४
नाम	२०	२६	पारिपद्	१५१	१४
नारक	११०	१३	पिपासासहनं (परीपह')	३३३	२७
निग्रह	३२१	७	पुद्गल.	१९०	७
निंदा	२६७	१०	पुद्गलक्षेप.	२८९	२०
नित्यं	१९६	३४	पुलाक	३५८	२
निदानं	२९२	१२	पृच्छन	३४७	९
निद्रा	३०३	१	पोत	१०१	१
निद्रानिद्रा	३०३	४	अकीर्णक	१५१	२०
निग्रंथ	३५८	१०	प्रकृति	२९८	२४
निर्जरा	१८	३५	प्रचला	३०३	६
निर्जरा	३१३	७	प्रचला प्रचला	३०३	८
निर्जरा	१९	२४	प्रदाविजय	३३७	१
निर्माण	३०६	३१	प्रतिक्रमणं	३४४	३०
निर्वृत्ति	९०	२५	प्रतिमान	१४६	१८
निपद्या तितिक्षा	३३५	१७	प्रतिरूपकव्यवहार.	२८७	३१
निपद्यः	१२९	२१	प्रतीयात	१०५	६
निसर्ग क्रिया	२५०	७	प्रत्यक्षं	३८	११
निह्वय	२५६	९	प्रत्यवेक्षणं	२९०	३२
नीचैर्गोत्र	३१०	३१	प्रत्येकशरीरनाम	३०८	१९
नीचैर्वृत्ति	२६७	३३	प्रदेश	२९९	३
नील	१०९	३१	प्रदेश	१०४	२
नैगम	६५	३५	प्रदोष'	२५६	६
नो आगमभाविजीव	२१	१८	प्रभायः	१६८	६
न्यासापहार	२८७	१४	प्रमत्तः	२७४	३३
			प्रमत्तसयम.	३१८	८
परिग्रह	१६८	३१	प्रमाणातिक्रमस	२८८	२५
परिग्रह	२६३	११	प्रमाणं	३५	२१
परिणाम	६९	१८	प्रमाजंनं	२९०	३४
परिणाम	२२४	२८	प्रमोद.	२७३	२५
परिद्वेषनं	२५८	१२	प्रयोगक्रिया	२४८	२४

शब्दा	पृ सं	प. सं	शब्दा	पृ सं	प सं
प्रवचनवत्सलत्व	२६७	४	मरणाशंसा	२९२	६
प्रयींचार	१५२	२२	मलधारण	३३६	२५
प्रशंसा	२६७	१२	महाहिमवान्	१२९	११
प्रेष्यप्रयोग	२८९	१४	मात्सर्ये	२५६	११
प्राणातिपातिकी क्रिया	२४९	३४	मात्सर्ये	२९१	३०
प्रादोषिणी क्रिया	२४९	३३	माध्यस्थ्य	२७३	३०
प्रात्ययिकी क्रिया	२५०	३	माया	२६३	२२
			मायाक्रिया	२५०	१३
वाह्यनिर्वृत्ति	९०	२९	मार्गप्रभावर्न	२६७	१
वाद्योपकरण	९०	३७	मादेवं	३२३	१०
योधिदुर्लभत्वं	३२९	१५	मित्रानुराग	२९२	८
यधननाम	३०६	१	मिथ्यात्वक्रिया	२४९	२३
यध	२८६	३२	मिथ्यादर्शनक्रिया	२५०	१४
वध	१८	३१	मिथ्यादृष्टि	३१६	३२
वध	१९	१७	मिथ्योपदेश	२८७	८
ग्रह	२७९	३	मिथ	६९	१३
ग्रहचर्ये	३२५	१९	मूर्च्छा	२७९	९
			मैत्री	२७३	२३
भक्ति	१६६	२८	मैथुनं	२७८	११
भरत	१२०	२४	मोक्ष	१६	१
भजनवासी	१५३	३१	मोक्ष	१६	२७
भव	५४	२६	मोक्ष	८	६
भव्य	७७	१३	मोक्षर्ये	२८९	३१
भाव	२१	१२			
भाव	३०	२४			
भावप्रमाण	१४६	२८	यशस्कीर्तिनाम	३०६	२७
भायसवर	३१६	१९	याचनाचिजय (परीपह)	३३६	३
भावी	२१	११	योग	६५	२६
भापासभिति	३२२	६	योगवक्रता	२६५	६
भूत	२६०	१४			
भेद्	२३७	१६			
भोग	७३	१८			
मति	३१	३३	रम्यकवर्ष	१२८	३
मन पर्यय	५८	८	रसमानं	१४६	१६
मन पर्यय	३२	९	रसपरित्याग	३४२	१३
मनुष्यायु	३०६	६	रहोभ्याख्यानं	२८७	१०
मनोश्च	३४६	२४	रुक्मि	१३०	१
मरण	२८४	९	रुक्ष	२४०	२३
मरण	२२२	१६	रुपातुपात	२८६	१८
			रूपी	१६७	२६
			रोगसहन (परीपह)	३३६	१६
			रीद्रं	३५०	२२

शब्दा	पृ	स	प	सं	शब्दा	पृ	स	प	सं
सद्वेष	३०४		१०		सख्या	३०		५	
सप्तभगी	२४		१६		सग्रह	६६		११	
समन्वाहार	३५१		६		सघ	२६१		२६	
सममस्क	८७		१७		सघ	३४६		२२	
समभिरुद	६८		५		सघात	२३७		१८	
समय	२८१		३०		संघातनाम	३०६		४	
समादानक्रिया	२४६		२४		संज्ञा	९५		५	
समाधि	२६६		२३		समिग्र	२९१		११	
समारम्भ	२५३		११		समूर्च्छा	११०		१४	
समिति	३१६		३		समूर्च्छन	६८		१४	
समताहुपाताक्रिया	३५०		४		सयम	३२४		५	
सम्यक्त्याक्रिया	२४६		२३		सयम	२६०		२५	
सम्यक्	१३		२७		सयतासयत	२१८		३	
सम्यक्त्य	७२		१३		संरम	१५३		१०	
सम्यक्चारित्र	३		२२		सवर	१६		२१	
सम्यग्दर्शन	३		७		संवर	१८		३३	
सम्यग्दर्शन (सूत्र)	१३		२६		सवर	३१६		१५	
सम्यग्मिथ्यादृष्टि	३१७		३२		सवरानुपेक्षा	३८६		७	
सम्यग्ज्ञान	३		१७		सवृत्त	९९		६	
सयोगकेवली	३१८		२९		सवेग	२६६		१५	
सराग	२६०		२३		ससार	२२७		१७	
सरागसम्यक्त्य	१६		६		ससार	८६		२३	
सह्यखना	२८४		१५		ससारी	८६		२६	
साकारमंत्रमेद	२८७		१६		सहनननाम	३०७		१४	
साधारणशरीरनाम	३०८		२१		सस्थानविचय	३५४		१३	
साधु	३४६		२३		सस्थाननाम	३०६		६	
सापराय	२४८		२८		स्कध	२३५		२२	
सापरायिक	२४८		३०		स्तेनप्रयोग	४८७		२१	
सामयिक	२८१		३१		स्त्यानशुद्धि	३०३		११	
सामानिक	१५१		६		स्त्रीपरीपहजय	३३५		३	
सासादनसम्यग्दृष्टि	३१६		२६		स्थावर	८८		१७	
सुखानुबध	२६२		१०		स्थापना	२०		२६	
सुख	१६२		८		स्थावर नाम	३०८		२९	
सुखं	२२२		९		स्थिति	२९८		३४	
सुमगनाम	३०८		३१		स्थिति	१६८		४	
सुस्वरनाम	३०६		१		स्थिरनाम	३०८		१८	
सूक्ष्मनाम	३०६		६		स्नातक	३५८		१३	
सूक्ष्मसापराय	३४१		१३		स्निग्ध	२४०		२१	
सूक्ष्मसापराय	३१८		२३		स्पर्धक	७४		१२	
सौपिरशब्द	२३१		८		स्पर्शनक्रिया	२५०		२	

शब्दा	पृ सं	प सं	शब्दा	पृ सं	प सं
लक्षणं	८२	३३	घृत्तिपरिसंप्र्याणं	३४२	१०
लब्धिः	६१	५	वैक्रियिकशरीर	१०	२१
लब्धिः	१०७	६	वैयावृत्य	२६६	२६
लवणोद्.	११६	२३	व्यपरोपणं	२७५	१०
लाम.	७३	१४	व्यय	२३८	६४
लोक	२०६	२८	व्यवहार	६६	२६
लोकपाल	१५१	१६	व्यवहारपत्य	१४८	१६
लोफाकाशं	२०७	६	व्युत्सर्ग	३४५	३
			व्यंतर.	१५४	३३
			व्यजनं	४७	२२
			प्रती	२६०	१६
चक्रुशः	३५८	४			
चघ	२५८	१०	श		
चघ	२८६	३४	शब्दः	६७	३०
चघमर्पणं	३३५	३६	शब्दानुपाति	२८६	१६
वर्तना	२२४	३	शय्यासनं	३३५	२२
बहु	४४	२१	शरीरं	३०६	२५
बहुविधं	४५	११	शल्यं	२७६	३३
वाचना	३४७	७	शिखरी	१३०	७
वादेरनाम	३०६	८	शीत	६६	४
वाह्योपधिव्युत्सर्ग	३४७	२५	शीतक्षमा	३३४	२
विकलादेश	१८६	६	शीलप्रतेष्वनतिचार	२६६	६
विग्रहगति	९५	२७	शुक्रं	३५०	२५
विघ्न	२६७	६	शुभनाम	३०६	४
विचयः	३५२	१७	शैष्य	३४६	१८
वीजमानं	१४६	१६	शोक	२५८	४
विततशब्द	२३१	७	शोचं	३६१	४
विदारणक्रिया	२५०	८	शौच	३२३	१३
विदेह	१२२	३	श्रुतं	३२	२
विधि	२६२	२४	श्रुतं	२६१	२७
विनयसंपन्नता	२६६	७	श्रुतं	३५	६
विपाकविचय	३५३	४	श्रेणि	६६	२
विपुलमति	५८	३			
विरुद्धराज्यातिक्रम	२८७	२५	सकलादेश	१८१	९
विवाह	२८८	३	सचित्त	२९१	७
विविकशय्यासनं	३४२	३३	सचित्तनिक्षेप	२६१	२४
विवेक	३४५	१	सचित्तसंबंध	२६१	६
विसयादन	२६५	८	सचित्तापिधान	२६१	२६
विहायोगतिनाम	३०७	१४	सत्	२६	३४
वीतरागसम्यक्त्व			सत्कारपुरस्कारानमिलाप	३३६	३२
वीर्य	७३	२४	सत्त्व.	२७३	३२

शब्दा'	पृ. सं.	पं. सं.	शब्दा	पृ सं	प. सं
स्पर्शनादिनाम	३०७	१३			
स्पर्शनं	३०	६	हरिवर्ष'	२२१	३४
स्मृत्यनुपस्थान	२९०	२४	हिमवान्	१२८	२७
स्मृत्यंतराधानं	२८१	१०	हीनाधिकमानोन्मानं	२८७	२८
स्वस्तिक्रिया	२५०	७	हेमवत'	१२१	२५
स्वाध्याय	३४७	१८	हरैष्यवर्ष	१२८	१०

इति कोपसूची ।

1

2